

Молодий Вчений

ISSN 2304-5809

26
КВІТНЯ
1986

4

(80)
2020

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 4 (80) квітень 2020 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковічін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.Л. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос.
в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Хімічні науки

Козьма А.А. – кандидат хімічних наук

Військові науки

Можаровський В.М. – доктор військових наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глуценко Олесь Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
НБУ ім. В.І. Вернадського, Google Scholar, CrossRef, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 18987-7777Р,
видане Державною реєстраційною службою України 05.06.2012 року.

ЗМІСТ**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ
НАУКИ**

- Селезньова Н.П., Селезньова Н.В.**
Розміщення прямокутників в середині
круга, сектора, кільця та гострого кута.....211

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

- Брич К.А., Василенко І.А.**
Розробка ефективної рецептури
дозрівання компосту.....217
- Головченко О.В.**
Аналіз сучасних підходів
до створення центру обробки даних.....221
- Samoilyk Oleksandr, Tkachenko Valentyn,
Kurbaka Halyna**
Research of the effect of accumulator-based
energy storage devices on the efficiency
of using virtual power plant technologies.....228
- Степанець О.В., Гритчук Д.Т.**
Neural Network Predictive Controller
в автоматизації теплового пункту..... 235
- Шелешей Т.В., Беднарська І.С.,
Майер А., П'ятачук В.С.**
Перспективи використання сіркоочисних
установок на великих енергетичних об'єктах. 240

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Крайнюков О.М., Кривицька І.А.,
Черкашина Ю.Ю.**
Оцінка впливу важких металів на
фотосинтезуючий апарат рослин..... 244
- Крецул Н.І., Ярова О.А.**
Раритетна компонента
урбанофлори Переяслава.....253

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

- Поручинський В.І., Поручинська І.В.,
Ніколайчик А.В.**
Особливості транспортно-географічного
положення міст Волинської області..... 257

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

- Андрієць Н.М., Мельник Т.Г.**
Дисконтування довгострокових зобов'язань:
зміни в законодавстві та сучасні реалії.....261
- Баркар У.Я., Задирака О.М., Калініна Є.С.**
Економічна ефективність виробництва
соняшнику та шляхи її підвищення в аграрних
підприємствах Березанського району.....266
- Бегун С.І., Сахарук М.О.**
Мультиколінеарність та її вплив
на оцінку параметрів моделі.....272
- Бегун С.І., Воронюк А.А.**
Місце кореляційно-регресійного аналізу
в управлінні підприємством.....277

- Блащук-Дев'яткіна Н.З., Беднарчук В.В.,
Млінцова А.О.**
Споживче кредитування в Україні.....282
- Блащук-Дев'яткіна Н.З., Себестянович І.С.**
Базельський комітет та його роль
в регулюванні банківської діяльності.....286
- Блащук-Дев'яткіна Н.З., Капітанчук М.В.**
Необанкінг: зарубіжний досвід та перспектива
для України..... 290
- Бобко А.О., Василюк І.В., Бойко О.О.**
Корпоративна соціальна відповідальність
як складова корпоративної
культури організації.....296
- Бобко А.О., Вовк В.В., Корпан А.В.**
Екологічні аспекти корпоративної
соціальної відповідальності..... 301
- Болквядзе Н.І., Дуб А.М.**
Значення лідера для ефективного
розвитку start-up підприємств..... 306
- Болквядзе Н.І., Козак О.В.**
Стандартизація системи управління якістю...312
- Гринюк Н.А.**
Організаційно-інституційні засади
міжнародного кооперативного
співробітництва.....316
- Жадан О.В.**
Підвищення ефективності використання
коштів місцевих бюджетів.....323
- Лобода Н.О., Корень Д.О.,
Куришко Н.В.**
Інноваційні витрати:
обліково-аналітичний аспект 328
- Ложачевська О.М., Заяц О.В.,
Виноградова К.В., Кужель Я.Г.**
Місце контролінгу в системі
управління підприємством.....331
- Максименко А.Г., Стільник В.В.**
Відновлення соціальної сфери села
в умовах об'єднаних громад 336
- Малтиз В.В., Колодійчук А.В.**
Особливості застосування традиційних
та інноваційних методів управлінського
контролю на сучасних підприємствах.....340
- Петровська І.О., Мітал О.Г.**
Взаємозв'язок діяльності
туристичного сектору та змін клімату.....344
- Савчин І.З.**
Теоретико-концептуальні положення
аспектів конвергенції: огляд і дослідження.....348
- Селіванова К.В., Ключко Л.А.**
Фондовий ринок в Україні:
проблеми та основні напрями їх вирішення...352
- Сивуха Т.В., Ковалевська А.В.**
Стратегія в бізнес управлінні: історичний
контекст та концептуальні основи..... 356
- Силкіна Ю.О.**
Розробка комплексної моделі
оцінювання соціальної та екологічної
відповідальності бізнесу.....361

Скрипник Н.В., Бурак І.О. Побудова організаційної моделі аудиторського процесу розрахунків	368
Татарин Н.Б., Тишковець М.М. Світовий досвід залучення державних позик та міжнародні методи мінімізації боргового тягаря.....	371
Фоміна О.О., Янкевич Р.А. Індекс сприйняття корупції та індекс щастя як показники рівня розвитку українського соціуму.....	375
Хитра О.В., Попович Д.А. Базові умови виникнення та підтримки режиму саморозвитку середнього класу в українському суспільстві.....	380

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Бобко А.О., Мучичко К.Ю. Участь громадськості у процесах оптимізації публічного управління в Україні.....	388
Овчаренко Є.І., Тютюнник В.К. Інноваційні методи управління персоналом на державній службі.....	393

ВІЙСЬКОВІ НАУКИ

Бондаренко Т.В., Побережець Т.В., Ліманська О.Л. Аналіз принципів і моделей технічного обслуговування.....	397
Бородін С.В., Шульга С.Ю., Бойчук Х.І. Страйкбол. Гра чи навчання.....	400
Новак А.О., Лаптева І.С., Дейнека К.О. Визначення оптимальних рішень в процесі моделювання складних технічних об'єктів.....	404

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Коновченко О.В. Принципи пунктуації сучасної української і британсько-американської ділової кореспонденції.....	408
---	-----

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Габро І.В., Гнатуша Ю.В. Участь України у міжнародній співпраці у сфері боротьби з торгівлею людьми.....	413
Габро І.В., Пікалова Т.О. Активізація китайсько-американських відносин як причина масової імміграції китайських громадян до США.....	418
Мустіпан В.О. Вороги з вигодами: як Ізраїль та монархії Перської затоки працюють разом.....	423

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Murad Jafarli Relationship problems between independent directors and CEOs in public companies.....	429
--	-----

Rza Mustafayev Vagif Shareholder primacy: en route to paradigm shift.....	433
--	-----

Rza Mustafayev Vagif Dividend payments as justification for shareholder primacy.....	436
---	-----

Антонюк А.Б., Юрченко В.С., Песоцька Ю.В. Повноваження дипломатичних представництв та консульських установ під час кримінального провадження: нормативно-правовий аспект.....	440
--	-----

Байда А.О., Рудика В.Я. Злочини проти громадського порядку та моральності в законодавстві України та країнах Європейського Союзу.....	445
---	-----

Бондаренко О.С., Пилипенко Є.С. До питання про шляхи оптимізації діяльності державного концерну «Укроборонпром».....	449
---	-----

Грекова О.О., Зозуля А.О. Медіація як альтернативна процедура вирішення земельних спорів: вітчизняний та зарубіжний досвід.....	453
---	-----

Лазебна А.В. Проблемні питання застосування довічного позбавлення волі в Україні.....	457
--	-----

Молчанов В.І., Молчанова В.П. Класифікація судових експертиз.....	461
---	-----

Репікова З.А. Проблемні питання розслідування правоохоронними органами України фактів жорстокого поводження та дотримання ними конвенційних вимог.....	465
---	-----

Уткіна М.С., Харченко А.А. Blockchain як революційне явище у сфері технологій та права інтелектуальної власності.....	471
--	-----

Шевченко С.М., Литовський О.Г. Використання ціанокрилових ефірів для виявлення слідів рук в лабораторних умовах.....	475
--	-----

Шевченко С.П. Застосування інтерактивних методів у процесі викладання курсу професійної англійської мови.....	481
---	-----

Шелепкова С.М. Індивідуальні особливості голосу та мовлення людини (на матеріалі лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису).....	484
--	-----

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Вербицька Л.Ф., Ванюшина О.Ф., Подоменко А.О. Психологічні особливості механізму кадрового забезпечення торговельної французької мережі підприємства «Ашан».....	488
--	-----

Легка А.І., Кулеба М.М. Психологічні засади дослідження особливостей осіб зрілого віку з патологічним накопиченням.....	492
---	-----

Семенів Н.М., Зуб А.Р.
Рівень конфліктності в середовищі
сімей медичних працівників.....499

Шевчишена О.В.
Формування психологічної готовності
педагога до розвитку життєстійкості
в дітей у закладах освіти.....505

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С.
«Розумна сила» як стратегія деконфліктизації
та сталого розвитку української держави.....509

Будз В.П., Гоян І.М.
Антропологічні та аксіологічні принципи
самоорганізації освіти майбутнього.....514

Москальчук М.М.
Толерантність в психології та соціології релігії
у філософській спадщині Серґа Московичі...522

Поліщук Р.М.
Національний спорт як навчальний курс
та його світоглядно-філософське значення.....528

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Мільчевич С.І., Жук Н.Б.
Комерційний артбук: виокремлення терміну
та стилістичні особливості продукту 533

Филиппова О.Н.
Творчество Н.Н. Дубовского – одного из
популярных русских пейзажистов
конца XIX – начала XX столетия.....539

Филиппова О.Н.
Творчество Д.Н. Ушакова (1873-1942) –
ученого и художника.....545

Филиппова О.Н.
Портрет в творчестве Рембрандта (1606-1669)...553

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

Бобришева Н.М.
Особливості використання активних методів
під час дистанційного навчання
морської англійської мови.....562

Василенко О.П.
Особливості розвитку критичного мислення
у іноземних студентів при вивченні української
мови за професійним спрямуванням.....565

Горохова Т.О.
Оптимізація методів формування української
культуромовної особистості майбутніх
учителів в умовах дистанційного навчання.....569

Дубовик С.Г.
Формування монологічних вмінь у молодших
школярів на уроках вивчення граматики.....573

Ikonnikova Maryna
The role of advanced learning technologies
in professional training of future philologists
at US universities.....578

Кльопка Ю.С.
Використання комп'ютерних технологій
у викладанні морської англійської мови.....582

Коваленко В.Є., Колісник О.В.
Організація дистанційного
навчання дітей з особливими
освітніми потребами в умовах
довготривалого карантину.....586

Коваленко О.Ю.
Сутність та умови застосування
пакетів-програм для створення
аудіо- та відео- навчально-методичних
розробок за дисципліною
«Іноземна мова за професійним
спрямуванням».....590

Ковтун Н.І.
Методологічний аналіз підходів
до формування професійної креативності
майбутніх учителів початкової школи.....596

Межуєва І.Ю.
Формування професійної компетенції
за допомогою інтерактивних
методів навчання.....601

Моренцова А.В.
Самостійне екстенсивне читання
адаптованих книг англійською мовою
у немовних вищих навчальних закладах.....605

Проскуркіна Я.І.
Використання онлайн-технологій
для рекрутингу іноземних студентів.....609

Сакалюк О.П., Глушак С.Т.
Розвиток творчих здібностей учнів
початкової школи за допомогою
нетрадиційних технік творчості.....613

Стародубцева А.Г.
Особливості викладання
науково-технічного перекладу студентам
інженерних та мовних спеціальностей.....619

Шаран О.В., Феоктістова Т.Б.
Особливості формування
пізнавального інтересу до математики
у дітей старшого дошкільного віку.....624

Шмырова О.В.
Групповые формы коммуникации
в системе дистанционного обучения
иностранным языку в ВУЗе.....628

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Борисова Н.В.
Мовно-стилістичні засоби вербалізації
образу головної героїні в романі
Джоджо Мойєс «Paris for One».....633

**Братусь І.В., Михалевич В.В.,
Гулька А.М.**
Деякі аспекти осмислення
радянської дійсності в повісті
Юрія Трифонова «Інше життя».....638

Вірста С.Є.
Формування читацької компетентності
молодших школярів при вивченні
монографічних тем
на уроках літературного читання
у початковій школі 641

Данівська В.М., Космацька Н.В. Мовні особливості французьких медіа текстів і їхнє відтворення українською мовою (на матеріалі трейлерів до кінофільмів).....647	Колісник М.П. Функціонування синтаксичних відхилень у мовленні носіїв північно-східного діалекту англійської мови різних вікових груп.....661
Івашкевич Л.С., Залужний Р.Г. Перекладацький процес і інструменти його забезпечення..... 651	Shevchenko Maryna, Poprotska Daria Ways of solving of semantic problems of translation.....664
Ковпик С.І. Специфіка функціонування термінологічного апарату гастрономічного дискурсу масової літератури.....658	Шевченко М.Ю. Основні концепції вживання та сутності англійського сленгу..... 667

CONTENTS

PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

- Seleznova Nadiia, Seleznova Nina**
Layout of rectangles within
a circle, sector, ring and sharp corner.....211

ENGINEERING SCIENCES

- Brich Kateruna, Vasylenko Inna**
Development of an effective
compound mature recipe.....217
- Golovchenko Olexandr**
Analysis of modern approaches
in the creation of data processing centers.....221
- Samoilyk Olexandr, Tkachenko Valentyn,
Kurbaka Halyna**
Research of the effect of accumulator-based
energy storage devices on the efficiency
of using virtual power plant technologies.....228
- Stepanets Olexandr, Hrytchuk Denys**
Neural Network Predictive Controller
in automation of heating unit.....235
- Sheleshei Tetiana, Bednarska Inna,
Mayer Leonid, Pyatachuk Vyacheslav**
Prospects of use of sulfur cleaning
plants on large power plants.....240

BIOLOGICAL SCIENCES

- Krainskiy Olexsii, Krivicka Ivetta,
Cherkashyna Yuliia**
Estimation of heavy metal impact
on the photosynthetic apparatus of plants.....244
- Kretsul Natalia, Yarova Olesya**
Rare competent of the urban flora of Pereiaslav. 253

GEOGRAPHICAL SCIENCES

- Poruchinsky Volodymyr, Poruchinskaya Irina,
Nikolaychik Alona**
Peculiarities of the transport-geographical
situation of the cities of the Volyn region.....257

ECONOMIC SCIENCES

- Andriets Natalia, Melnyk Tetyana**
Discounting long-term debt:
changes in legislation and current realities.....261
- Barkar Ulyana, Zadyraka Olha,
Kalinina Yevheniia**
Economic efficiency of sunflower production
and ways of increase in agricultural
enterprises of Berezansk region.....266
- Begun Svetlana, Sakharuk Mariana**
Multicollinearity and its influence
on the estimation of model parameters.....272
- Begun Svitlana, Vroniuk Anna**
Application of correlation-regression analysis
in enterprise management.....277

- Blaschuk-Devyatkina Natalia,
Bednarchuk Victoria, Mlintsova Alina**
Consumer loans in Ukraine.....282
- Blaschuk-Devyatkina Nataliya,
Sebestyanovych Iryna**
The Basel committee and its role
in regulating banking activities.....286
- Blaschuk-Devyatkina Nataliia,
Kapitanchuk Mariana**
Neobanking: foreign experience
and prospects for Ukraine.....290
- Bobko Larysa, Vasylyuk Iryna,
Boyko Olexandra**
Corporate social responsibility
as a component of the organization
corporate culture.....296
- Bobko Larysa, Vovk Victoria,
Korpan Andriana**
Environmental aspects
of corporate social responsibility.....301
- Bolkvadze Nataliia, Dub Andriy**
The impact of a leader for effective
start-up development enterprises.....306
- Bolkvadze Nataliia, Kozak Oleh**
Standardization of the quality
management system.....312
- Hrynyuk Nataliia**
Organization and institutional foundations
of international cooperative collaboration.....316
- Zhadan Olena**
Improving the efficiency of local budget.....323
- Loboda Nataliya, Koren Diana,
Kuryshko Nelli**
Innovation costs:
accounting & analytical aspect.....328
- Lozhachevska Olena, Zaiats Olga,
Vynogradova Kseniya, Kuzhel Yana**
Place of controlling in the enterprise
management system.....331
- Maksimenko Anna, Stilnik Vita**
Restoring the social village
of the village under conditions.....336
- Maltyz Viktoria, Kolodiychuk Anastasia**
Features of application of traditional
and innovative methods of administrative
control are on modern enterprises.....340
- Petrovska Irina, Mital Olena**
Tourism sector and climate
change relationship.....344
- Savchyn Iryna**
Theoretical-conceptual positions
of the convergence aspects:
overview and research.....348
- Selivanova Kateryna, Klusko Lidia**
Ukrainian stock market its problems
and the ways of solving these issues.....352
- Syvukha Taras, Kovalevska Alla**
Strategy in business administration:
historical context and conceptual frameworks...356

Sylkina Julia
Development of the complex model
of business social and environmental
responsibility evaluation.....361

Skrypnyk Nataliia, Burak Inna
Construction of organizational model
of public accountant process of settling.....368

Tataryn Natalya, Tyshkovets Mykola
World experience in attracting government
loans and international methods
of minimizing debt burdens.....371

Fomina Olena, Yankevich Ruslan
Corruption perceptions index and happiness
index as indicators of the level of development
of the Ukrainian society.....375

Khytra Olena, Popovych Daria
Basic conditions of origination and support
of the middle class selfdevelopment mode
in the Ukrainian society.....380

STATE ADMINISTRATION

Bobko Larysa, Muchychko Karolina
Public participation in the processes
of optimization of public administration
in Ukraine.....388

Ovcharenko Yevhen, Tiutiunnyk Viktoriia
Innovative methods of personnel
management in public service.....393

MILITARY SCIENCES

**Bondarenko Tetiana, Poberezhets Tetiana,
Limanska Olena**
Analysis of maintenance principles
and models.....397

**Borodin Serhii, Shulha Sergii,
Boichuk Khrystyna**
Airsoft. Game or training.....400

**Novak Alina, Laptieva Iryna,
Deineka Karyna**
Determination of optimal solutions
in the process of modeling complex
technical objects.....404

SOCIAL COMMUNICATIONS

Konovchenko Olena
Punctuation styles of the contemporary
Ukrainian and British-American
business correspondence.....408

POLITICAL SCIENCES

Habro Iryna, Hnatusha Julia
The participation of Ukraine
in international cooperation
in the fight against human trafficking.....413

Habro Iryna, Pikalova Tetiana
Activization of Chinese-American relations
as the cause of mass immigration
of the Chinese citizens to the USA.....418

Mustipan Viktoriia
Enemies with Benefits: How Israel and Gulf
Monarchies Work Together.....423

LAW SCIENCES

Murad Jafarli
Relationship problems
between independent directors
and CEOs in public companies.....429

Rza Mustafayev Vagif
Shareholder primacy:
en route to paradigm shift.....433

Rza Mustafayev Vagif
Dividend payments as justification
for shareholder primacy.....436

**Antonyuk Anastasiia, Yurchenko Viktiriia,
Pesotska Yuliia**
Powers of diplomatic missions
and consular offices during criminal
proceedings: regulatory aspects.....440

Bayda Anton, Rudyka Vladyslava
Crimes against public order
and morality in Ukrainian
and European legislations.....445

Bondarenko Olha, Pylypenko Yehor
To the question on ways to optimize
the activity of the state
concern "Ukroboronprom".....449

Hrekova Oleksandra, Zozulia Anna
Mediation as an alternative procedure
of land dispute resolution:
domestic and foreign experience.....453

Lazebna Anna
Problem issues of application
of life imprisonment in Ukraine.....457

Molchanov Vadym, Molchanova Valentyna
Classification of forensic examinations.....461

Repikova Zoryana
Problems with the investigation
of ill-treatment by Ukrainian law
enforcement agencies and their compliance
with convention requirements.....465

Utkina Maryna, Kharchenko Anastasiia
Blockchain as a breakthrough
in the technological sphere
and intellectual property law.....471

Shevchenko Sergiy, Lytovskiy Oleksandr
The use of cyan-wing esters
for detection of tracks of the hands
in laboratory conditions.....475

Shevchenko Svitlana
Interactive methods use
in the process of English
for specific purposes course teaching.....481

Shelepko Svitlana
Individual peculiarities of voice
and speech of the human (on materials
of linguistic methods
of visual examination
of video, sound recording).....484

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Verbytska Liudmyla, Vanyushina Helen, Podomenko Alina**
Psychological peculiarities of the mechanism of personnel support of the French «Auchan» trading network.....488
- Lehka Andriana, Kuleba Mariya**
Psychological environment of the previous features of the osib mature viku with pathological magazines.....492
- Semeniv Nataliia, Zub Liliana**
Level of conflict in the environment of medical workers families.....499
- Shevchyshena Oksana**
Formation of teacher's psychological readiness for development of life sustainability in children in educational institutions.....505

PHILOSOPHICAL SCIENCES

- Averianova Nina, Voropayeva Tetiana**
“Smart power” as a strategy for deconflictization and sustainable development of the Ukrainian state.....509
- Budz Volodymyr, Hoian Ihor**
Self-organization's anthropological and axiological principles of the education of the future.....514
- Moskalchuk Maryna**
Tolerance in psychology and sociology of religion in the philosophical heritage of Serge Moskovichi.....522
- Polishchuk Rostislav**
National sport as a educational course and its worldview and philosophical significance.....528

HISTORY OF ART

- Milchevykh Serhiy, Zhuk Nataliia**
Commercial artbook: specification of the term and stylistic features of the product.....533
- Filippova Olga**
The creative of N.N. Dubovsky – one of the most popular Russian landscape painters of the late XIX – of the early XX century.....539
- Filippova Olga**
The creative work of D.N. Ushakov (1873-1942) – as an scientist and artist.....545
- Filippova Olga**
Portrait in the creative work of Rembrandt (1606-1669).....553

PEDAGOGICAL SCIENCES

- Bobrysheva Nataliia**
Peculiarities of using active methods in distance learning of maritime English.....562
- Vasylenko Olena**
Features critical thinking in foreign students at the study Ukrainian language for professional purposes.....565

Horokhova Tetiana

Optimization of methods for forming Ukrainian cultural linguistic personality of future teachers in distance learning.....569

Dubovyk Svitlana

Formation of monological abilities in younger pupils at learning grammar.....573

Ikonnikova Maryna

The role of advanced learning technologies in professional training of future philologists at US universities.....578

Klopka Yuliia

Using computer technologies in maritime English teaching.....582

Kovalenko Victoriia, Kolesnik Elena

Organization the distance learning of children with special educational needs during the long-term quarantine.....586

Kovalenko Oksana

The essence and conditions of the application of the packages for the creation of audio and video-educational applications “Foreign language for professional purposes”.....590

Kovtun Nataliia

Methodical analysis approaches to form professional creativity future primary schools teachers.....596

Mezhyeva Iryna

Forming professional competence using interactive methods of studies.....601

Morentsova Alla

Individual extensive reading of adapted books in English in non-linguistic universities.....605

Proskurkina Yana

Use of online technologies for recruiting foreign students.....609

Sakaliuk Olena, Hlushchak Svitlana

Development of the creative abilities of primary school students with the aid of non-traditional creative techniques.....613

Starodubtseva Liudmyla

Peculiarities of teaching scientific and technical translation to students of engineering and philological specialties.....619

Sharan Olexandra, Feoktistova Tatiana

Peculiarities of formation of cognitive interest in mathematics in older preschool children.....624

Shmyrova Olga

group forms of communication in the system of distance learning foreign language in a university.....628

PHILOLOGICAL SCIENCES

Borysova Nataliia

Linguistic and stylistic means of verbalizing the central character of the novel "Paris for One" by Jojo Moyes.....633

Bratus Ivan, Mykhalevych Viktor, Gunka Anna Cultural and historical aspects of understanding soviet activities in the story of Yury Trifon's "Another Life".....638	Kovpik Svitlana Specifics of functioning gastronomic discourse terminology in popular literature.....658
Virsta Svitlana Formation of pupils' reading competence in studying monographic topics on literary reading lessons in elementary school..... 641	Kolisnyk Maryna Functioning of syntactic deviations in the speech of English north-east dialect speakers of different age groups.....661
Danivska Vladyslava, Kosmatska Natalia Language features of French mediatexts and their translation into Ukrainian (on the material of movie trailers)..... 647	Shevchenko Maryna, Poprotska Daria Ways of solving of semantic problems of translation.....664
Ivashkevych Lesia, Zaluzhnyi Roman Translation process and tools for its accomplishment.....651	Shevchenko Maryna The main conceptions of using and the sense of English slang..... 667

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-45>

УДК 519.859

Селезньова Н.П.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Селезньова Н.В.

фрілансер

РОЗМІЩЕННЯ ПРЯМОКУТНИКІВ В СЕРЕДИНІ КРУГА, СЕКТОРА, КІЛЬЦЯ ТА ГОСТРОГО КУТА

Анотація. Запропоновані алгоритми розміщення прямокутників є необхідними при підготовці топологічних даних для приладів, що виготовляють фотошаблони. Області, обмежені гострим кутом, сектором, кільцем розбиваються на прямокутники так щоб вони повністю покрили цю область, також вони мають повністю міститись в середині заданої області. При цьому допускається перетин прямокутників. Алгоритми дають можливість створити вхідну інформацію у вигляді послідовності координат вершин кожного прямокутника, оптимальним чином вписаного у задану область, так щоб в результаті не було дірок. Запропоновані алгоритми дають фактично точний розв'язок. Інформація про початковий об'єкт задається в дискретному вигляді у вигляді координат вузлових точок. Запропоновані алгоритми суттєво відрізняються від алгоритмів описаних в інших роботах. Вони є значно простішими та більш точними, бо спираються на елементарні, добре відомі з аналітичної геометрії формули.

Ключові слова: фотошаблон, інтегральна схема, алгоритм вписування прямокутників у задану область.

Seleznova Nadiia

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Seleznova Nina

Freelance

LAYOUT OF RECTANGLES WITHIN A CIRCLE, SECTOR, RING AND SHARP CORNER

Summary. The aim of the article is to construct algorithms of coverage by rectangles with overlapping and without gaps of such areas as the sharp corner, sector and ring. The proposed algorithms for placing rectangles are necessary when preparing topological data for the devices that produce photo templates. The areas bounded by an acute angle, sector, or ring are divided into rectangles so that they fully cover this area, while being completely inside the specified area. The intersection of the rectangles is allowed. The task of forming images on photographic templates from set elements is used in the manufacture of integrated circuits, microelectronic devices. A set element is a rectangle. In order to create an image of topological structures, it is preliminary necessary to decompose such a structure into rectangles, the union of which coincides with the given accuracy with the description of the original structures and forms a coverage. The algorithms allow you to create incoming information in the form of a sequence of coordinates of the vertices of each rectangle, optimally inscribed in a given area so that there are no holes in the result. The offered algorithms give actually the exact decision. Information about the initial object is specified in discrete form in the form of node point coordinates. The proposed algorithms differ significantly from the algorithms described in other works. They are much simpler and more precise because they are based on elementary formulas well known from analytic geometry. Creating a control program to generate an image allows you to get a set of rectangles that fit into a given area with great accuracy. The proposed algorithms create initial topological information for phototypesetters, which are used in the process cycle of manufacturing integrated circuits. Actuality of work follows from that problems of coverage are widely applied at the solution of different classes of problems, in particular, cutting-pack problems belonging to optimization geometrical modeling and consisting in optimization of geometrical objects distribution in the given areas. The coverage tasks are also widely used in photolithography, which takes an important place in the manufacture of integrated circuits for microelectronics. Photolithography is impossible without the use of photographic templates, and to form a pattern there is a need to create elements of any configuration.

Keywords: photo template, integrated circuit, algorithm for placing rectangles in a given area.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У широко відомій літературі представлено тільки один алгоритм покриття гострого кута прямокутниками з перекриттям та без просвітів за допомогою діаграм Вороного [1]. У запропонованій роботі представлено інший більш оптимальний та точний алгоритм покриття

гострого кута прямокутниками. Також у доступній літературі практично відсутні алгоритми покриття прямокутниками з перекриттям та без просвітів таких областей як сектор або кільце. Алгоритм такого покриття запропоновано авторами.

Мета статті. Метою статті є побудова алгоритмів покриття прямокутниками з перекрит-

тям та без просвітів таких областей як гострий кут, сектор та кільце.

Актуальність дослідження. При виробництві мікроелектронних пристроїв, наприклад інтегральних схем, фотоелектричних перетворювачів виникає потреба у формуванні топологічних структур на фотошаблоні. Ці структури формуються за допомогою спеціальних генераторів зображень, які в свою чергу, створюють топологію на фотошаблоні із набірних елементів. Набірним елементом є прямокутник. Створення зображень топологічних структур за допомогою таких генераторів базується на попередньому розкладі (декомпозиції) цих структур на оптимальну кількість прямокутників, об'єднання яких і формує з певною точністю покриття [1].

Задачі покриття широко застосовуються при розв'язуванні різних класів задач, зокрема, задачі розкрою-упаковки, які належать до оптимізаційного геометричного моделювання і полягають в оптимізації розміщення геометричних об'єктів в заданих областях. До класів задач геометричного проектування відносять задачі оптимального розміщення геометричних об'єктів, які виникають при компонуванні радіоелектронних плат, ескізного проектуванні технічних систем. Також широке застосування алгоритмів задач покриття має місце в растрових фотоплоттерах у поліграфії. Для сучасного виробництва друкованих плат є актуальним растровий метод засвітки. В цьому методі малюнок формується елементарною плямою сфокусованого джерела світла. Розмір плями є однією із самих важливих характеристик растрових фотоплоттерів, яку називають роздільною здатністю фотоплоттера. Також задачі покриття мають широке застосування у фотолітографії, яка займає важливе місце у виготовленні інтегральних схем для мікроелектроніки. Фотолітографія неможлива без використання фотошаблонів, а для формування малюнку виникає необхідність створення елементів будь-якої конфігурації

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним із перших досліджень задач оптимального покриття було проведено російським вченим С.С. Федоровим в кристаллографії та опубліковане у 1885 році. Надалі подібні задачі розв'язували методами лінійного програмування, комбінаторної геометрії. Пізніше в [2] представлено способи розв'язування ряду задач нерегулярного розміщення геометричних об'єктів в заданих областях за допомогою ЕВМ. Задача максимального покриття була представлена у 2002 році Е. Заком [3]. Мухачева А.С. запропонувала в 2004 році евристичні підходи до розв'язування задач максимального покриття [4].

В роботі [1] розглянуто проблему покриття багатокутників прямокутниками за допомогою алгоритму, заснованого на використанні діаграми Вороного, який покриває багатокутник без дірок із гострими внутрішніми кутами. На відміну від цієї роботи, запропонований у нашій роботі алгоритм покриття прямокутниками гострого кута є більш простим та більш точним. Покриття криволінійних областей прямокутниками практично не описано у відомій нам літературі. В роботі [5] багатокутник задається скінченною множиною точок площини, які йому належать і містяться у вузлах решітки, що накладається на багатокут-

ник. Завдяки тому, що кожна вершина багатокутника задана парою декартових координат, перед тим визначивши розміри клітинок решітки, обчислюються декартові координати усіх вузлових точок багатокутника. Виходячи з цього, далі обчислюються координати вершин прямокутників, що покривають багатокутник. Отже, задача зводиться до задачі перебору, що є досить громіздкою в реалізації. Такий алгоритм складно застосувати до задач покриття з криволінійною областю, а для гострого кута необхідно створити окремий алгоритм, що і зроблено в цій роботі.

Постановка задачі. Складність задач оптимального розміщення геометричних об'єктів потребує для свого розв'язування розробки спеціальних математичних методів і алгоритмів. Задачі покриття фігур, що містять гострі кути загалом досі мало описані в літературі [1; 5].

У представленій роботі опишемо спосіб вписування прямокутників у гострий кут. Запропонований алгоритм суттєво відрізняється від алгоритмів запропонованих в [1; 5].

В нашій задачі гострий кут необхідно розбити на прямокутники таким чином, щоб вони повністю покривали дану область і при цьому сторона прямокутника не може бути меншою за попередньо задану величину E_2 (цю величину називають роздільною здатністю установки, що створює, наприклад, фотошаблон). При цьому допускається перетин прямокутників. При такій постановці задачі є суттєві труднощі в побудові цільової функції, адже за цільову функцію приймають коефіцієнт заповнення даної області. Але тому, що допускається перетин прямокутників, то коефіцієнт заповнення даної області губить зміст. Отже, пропонуємо наступний спосіб покриття гострого кута прямокутниками з перетинями без побудови цільової функції.

Також опишемо спосіб уписування прямокутників у криволінійну область, обмежену дугами кіл та кутом.

Алгоритм вписування прямокутників у гострий кут

Нехай задана прямокутна декартова система координат на площині XOY , і нехай в цій системі задано гострий кут, координатами трьох точок: його вершини та двох точок, що належать різним сторонам кута. Позначимо ці точки та їх координати так: $L(C, D)$, $K(A, B)$, $M(E, F)$ (рис. 1).

Введемо до розгляду прямокутну декартову систему координат $X'O'Y'$. (рис. 1). Вісь $O'X'$ співпадає зі стороною заданого кута KM . Нехай система координат $X'O'Y'$ має ту саму орієнтацію, що і система координат XOY . Із курсу аналітичної геометрії відомо, що точки L, K, M в системі координат $X'O'Y'$ матимуть такі координати:

$$A1 = 0; B1 = 0; F1 = 0;$$

$$C1 = (C - A) \cdot \cos \varphi + (D - B) \cdot \sin \varphi;$$

$$D1 = -(C - A) \cdot \sin \varphi + (D - B) \cdot \cos \varphi;$$

$$E1 = (E - A) \cdot \cos \varphi + (F - B) \cdot \sin \varphi,$$

де φ – кут повороту системи координат $X'O'Y'$ відносно системи координат XOY .

Всередині гострого кута необхідно розмістити прямокутники так, щоб вони повністю покривали площу внутрішньої частини цього кута. При цьому допускаються перетини прямокутників.

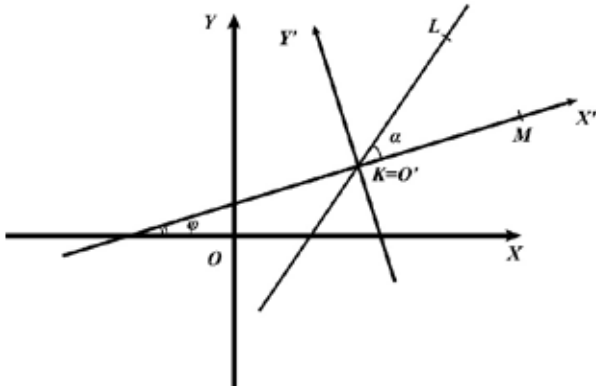

Рис. 1.

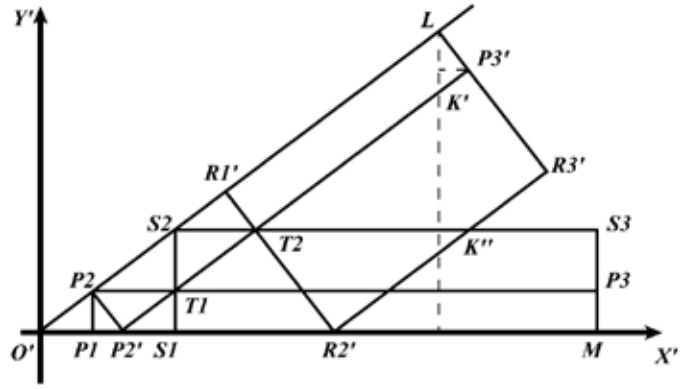

Рис. 2.

Розбиваємо кут LKM на прямокутники I та II роду так, як показано на рис. 2. Зауважимо, що система координат $X'O'Y'$ вибрана так, що $K = O'$. Тоді точка $M \in OX'$.

Прямокутниками I роду назвемо прямокутники, одна сторона яких лежить на осі OX' , прямокутниками II роду – ті, одна сторона яких лежить на стороні кута KL .

Кут LKM позначимо через α . Завдяки тому, що сторона прямокутника не має бути меншою за E_2 , маємо: $P_1P_2 = E_2$; $O'P_1 = E_2 \cdot \text{ctg}\alpha$; $P_1M = E_1 - O'P_1$. Звідси впливає побудова першого прямокутника I роду. Після цього будуємо перший прямокутник II роду: із точки P_2 проводимо перпендикуляр до $O'L$. Від точки L відкладаємо на ньому відрізок рівний P_2P_2' і отримуємо точку P_3' . Сполучаючи точки P_2' і P_3' , отримуємо перший прямокутник II роду $P_2P_2'P_3'L$. T_1 є точка перетину $P_2'P_3'$ з P_2P_3 . Через точку T_1 проводимо перпендикуляр до $O'M$ до перетину з $O'L$. З точки M проводимо перпендикуляр до $O'M$. Від точки M відкладаємо на ньому відрізок рівний S_1S_2 , так отримуємо точку S_3 . Сполучивши точки S_2 і S_3 прямою, отримуємо другий прямокутник першого роду $S_1S_2S_3M$. T_2 є точкою перетину S_2S_3 з $P_2'P_3'$. Через точку T_2 проведемо пряму, паралельну P_2P_2' . R_1', R_2' є точки перетину цієї прямої з $O'L$ і $O'M$, відповідно. Із точки L проведемо перпендикуляр до $O'L$, і від точки L відкладаємо на ньому відрізок рівний $R_1'R_2'$. В результаті отримуємо точку R_3' . Сполучивши відрізком прямої точки R_2' та R_3' , отримуємо другий прямокутник II роду $R_1'R_2'R_3'L$. Цю побудову продовжимо до тих пір, поки точка $T(I)$ не буде лежати на одному із перпендикулярів проведених через точки L або M до сторін кута α .

Із побудови прямокутників I та II роду випливає, що координати вершин першого прямокутника в системі координат $X'O'Y'$ знаходимо із наступних формул:

$$\begin{aligned} X_{11}(I) &= E_2 \cdot \text{ctg}\alpha; Y_{11}(I) = 0; X_{21}(I) = X_{11}(I); \\ Y_{21}(I) &= E_2; X_{31}(I) = E_1; Y_{31}(I) = E_2; \\ X_{41}(I) &= E_1; Y_{41}(I) = 0. \end{aligned}$$

Координати вершин другого прямокутника першого роду знаходимо із прямокутних трикутників $P_1P_2P_2'$; $P_2P_2'T_1$; $P_2T_1S_2$. Продовжуючи далі процес розміщення прямокутників всередині гострого кута, із трикутників подібних трикутникам $P_1P_2P_2'$; $P_2P_2'T_1$; $P_2T_1S_2$. Для $I = 2, 3, 4, \dots$ маємо:

$$\begin{aligned} X_{11}(I) &= 2 \cdot X_{11}(I-1) + Y_{21}(I-1) \cdot \text{tg}\alpha; \\ Y_{11}(I) &= 0; X_{21}(I) = X_{11}(I); Y_{21}(I) = X_{21}(I) \cdot \text{tg}\alpha; \\ X_{31}(I) &= E_1; Y_{31}(I) = Y_{21}(I); X_{41}(I) = E_1; Y_{41}(I) = 0. \end{aligned}$$

Застосовуючи формули перетворення координат

$$\begin{aligned} X &= X' \cdot \cos \varphi - Y' \cdot \sin \varphi + A; \\ Y &= X' \cdot \sin \varphi + Y' \cdot \cos \varphi + B \end{aligned} \quad (1)$$

до координат вершин, отриманих прямокутників, отримуємо координати вершин прямокутників I-го роду в системі координат XOY .

Із прямокутних трикутників $P_1P_2P_2'$; $K'P_3'L$ отримуємо координати вершин першого прямокутника другого роду.

$$\begin{aligned} Z_{11}(I) &= E_2 \cdot \text{tg}\alpha; Q_{11}(I) = E_2; \\ Z_{21}(I) &= Z_{11}(I) + Q_{11}(I) \cdot \text{tg}\alpha; Q_{21}(I) = 0; \\ Z_{31}(I) &= C_1 + Q_{11}(I) \cdot \text{tg}\alpha; Q_{31}(I) = D_1 - Q_{11}(I); \\ Z_{41}(I) &= C_1; Q_{41}(I) = D_1. \end{aligned}$$

Використовуючи знайдені значення координат вершин прямокутників I роду, а також із трикутників, подібних прямокутним трикутникам $S_2R_1'T_2$; $LK''S_3$, знаходимо координати вершин прямокутників II роду. Для $J = 2, 3, \dots$ маємо:

$$\begin{aligned} Z_{11}(J) &= (X_{11}(J) - X_{11}(J-1)) \cdot \cos^2 \alpha + X_{11}(J); \\ Q_{11}(J) &= Z_{11}(J) \cdot \text{tg}\alpha; Q_{21}(J) = 0; \\ Z_{21}(J) &= Z_{11}(J) + Q_{11}(J) \cdot \text{tg}\alpha; \\ Z_{31}(J) &= C_1 + Q_{11}(J) \cdot \text{tg}\alpha; Q_{31}(J) = D_1 - Q_{11}(J); \\ Z_{41}(J) &= C_1; Q_{41}(J) = D_1. \end{aligned}$$

Застосовуючи до них формули (1), отримуємо координати вершин прямокутників II роду в системі координат XOY .

Алгоритм розміщення прямокутників в середині круга, сектора, кільця

Нехай задано фігуру, обмежену кільцем та кутом. Не обмежуючи загальності, можна розглядати цю фігуру в системі координат $X'O'Y'$. Нехай кут $L'O'M$ задано координатами трьох точок в системі координат XOY : $L(C; D)$, $O'(A; B)$, $S(E; F)$. Кут $L'O'M$ позначимо через α . (рис. 3).

Радіус меншого кола $O'P$ позначимо через T_1 , радіус більшого кола $O'S$ через R_1 . Розіб'ємо кут $L'O'M$ на частини так, щоб відрізок дотичної RP до дуги кола P_1P задовольняв умові: $RP \geq EPS$, де EPS , наперед задана стала. Тоді кут α розіб'ється на n_1 цілих рівних між собою частин n , можливо залишиться ще частина цього кута, яка в це розбиття не ввійде. Представимо це на рис. 4.

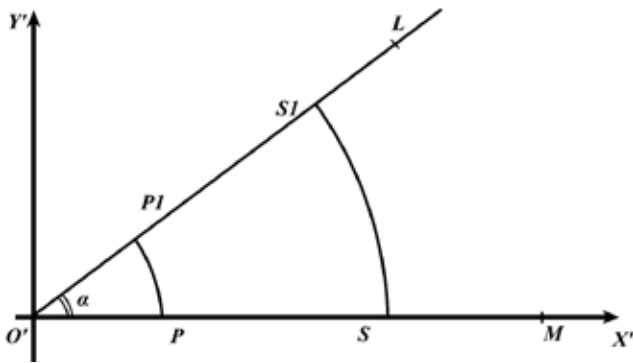

Рис. 3.

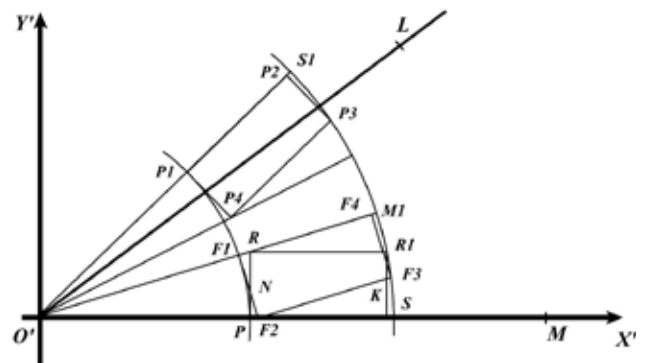

Рис. 4.

Число N_1 обчислимо за такою формулою:

$$N_1 = \left[\frac{\alpha \sqrt{1 + \frac{EPS^2}{T_1^2}}}{\arcsin \frac{EPS}{T_1}} \right].$$

Із рис. 4 видно, що $\angle M_1O'M = \frac{\alpha}{N_1}$. У фігуру, обмежену кутом $M_1O'M$ і дугами кіл радіусів RA та T_1 , впишемо два прямокутники, як показано на рис. 4. Тоді F_1F_2 , PR є дотичними до дуги кола радіусу T_1 в точках F_1 та P .

Прямокутник PRR_1S назовемо прямокутником першого роду а координати його вершин в системі координат $X'O'Y'$ позначимо як

$$(XA_1; YA_1); (XO_1; YO_1); (XI_1; YI_1); (XE_1; YE_1).$$

Прямокутник $F_1; F_2; F_3; F_4$ назовемо прямокутником II роду , а координати його вершин позначимо так:

$$F_1(ZA_1; QA_1); F_2(ZO_1; QO_1);$$

$$F_3(ZI_1; QI_1); F_4(ZE_1; QE_1)$$

в системі координат $X'O'Y'$. Координати вершин прямокутників I та II роду знайдемо за такими формулами:

$$XA_1 = T_1; YA_1 = 0; XO_1 = T_1; YO_1 = T_1 \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{N_1};$$

$$XI_1 = \sqrt{RA^2 - T_1^2 \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{N_1}}; YI_1 = T_1 \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{N_1};$$

$$XE_1 = XI_1; YE_1 = 0;$$

$$ZA_1 = T_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1}; ZO_1 = \frac{T_1}{\cos \frac{\alpha}{N_1}}; QA_1 = T_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}; QO_1 = 0; \tag{2}$$

$$ZI_1 = (\sqrt{RA^2 - T_1^2 \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N_1}} - T_1) \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1} + \frac{T_1}{\cos \frac{\alpha}{N_1}}; QI_1 = (\sqrt{RA^2 - T_1^2 \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N_1}} - T_1) \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1};$$

$$ZE_1 = (\sqrt{RA^2 - T_1^2 \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N_1}}) \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1}; QE_1 = (\sqrt{RA^2 - T_1^2 \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N_1}}) \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}.$$

Якщо послідовно кожен раз повертати прямокутники I та II роду на кут рівний $\frac{\alpha}{N_1}$ доти, поки не вичерпаються всі N_1 , то отримаємо пер-

ше розміщення прямокутників всередині даної фігури. Координати вершин цих прямокутників отримаємо, застосовуючи до (2) наступні формули повороту (3) на кут $\frac{\alpha}{N_1}$.

$$XAN_1 = XA_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1} + YA_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}; YAN_1 = -XA_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1} + YA_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1};$$

$$XON_1 = XO_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1} + YO_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}; YON_1 = -XO_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1} + YO_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1}; \tag{3}$$

$$XIN_1 = XI_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1} + YI_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}; YIN_1 = -XI_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1} + YI_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1};$$

$$XEN_1 = XE_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1} + YE_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1}; YEN_1 = -XE_1 \cdot \sin \frac{\alpha}{N_1} + YE_1 \cdot \cos \frac{\alpha}{N_1}.$$

В силу того, що цим процесом ми можемо не вичерпати весь кут α , то будемо додатковий прямокутник II роду $P_1; P_2; P_3; P_4$, як показано на рис. 4. Координати його вершин знайдемо за наступними формулами в системі коорди-

нат XOY . Кут R є кутом повороту системи координат $X'O'Y'$ відносно системи координат XOY .

$$X_1 = T_1 \cos(\alpha - R) + A; Y_1 = T_1 \sin(\alpha + R) + B;$$

$$X_2 = ZON; Y_2 = QON; X_3 = ZIN; Y_3 = QIN;$$

$$X4 = ZEN11 \cos R + QEN11 \sin R + A; \quad Y4 = -ZEN11 \sin R + QEN11 \cos R + B,$$

$$\text{де } ZEN11 = \cos \alpha \cdot \sqrt{RA^2 - T1^2 \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N1}}; \quad QEN11 = \sin \alpha \cdot \sqrt{RA^2 - T1^2 \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N1}}.$$

Прямокутники I роду конгруентні прямокутникам II роду. Довжина сторони першого прямокутника I роду $RR1$ обчислюється за такою формулою:

$$RR1 = \sqrt{RA^2 - T1^2 \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{N1}} - T1.$$

Процес розміщення прямокутників у даній області припиняється, якщо $RR1 < EPS$. У випадку, якщо ця умова не виконується, то величині $T1$ присвоюється інше значення:

$$T1 := \frac{T1}{\cos^2 \frac{\alpha}{2N1}} + T1,$$

яке дорівнює відстані від точки O до точки K мінус EPS (рис. 4).

Після цього розміщуємо прямокутники таким же чином, як і раніше у фігурі, обмеженій тим же кутом і дугами кіл радіусів RA і новим значенням $T1$. Якщо при цьому виявиться, що

$$XK1 = 0; \quad YK1 = 0; \quad XK2 = 0; \quad YK2 = 3 \cdot EPS;$$

$$XK3 = \sqrt{RA^2 - EPS^2}; \quad YK3 = 3 \cdot EPS; \quad XK4 = XK3; \quad YK4 = 0;$$

$$ZK1 = XK1 \cdot \cos(2\pi - \alpha) + YK1 \cdot \sin(2\pi - \alpha); \quad QK1 = -XK1 \cdot \sin(2\pi - \alpha) + YK1 \cdot \cos(2\pi - \alpha);$$

$$ZK2 = XK2 \cdot \cos(2\pi - \alpha) + YK2 \cdot \sin(2\pi - \alpha); \quad QK2 = -XK2 \cdot \sin(2\pi - \alpha) + YK2 \cdot \cos(2\pi - \alpha);$$

$$ZK3 = XK3 \cdot \cos(2\pi - \alpha) + YK3 \cdot \sin(2\pi - \alpha); \quad QK3 = -XK3 \cdot \sin(2\pi - \alpha) + YK3 \cdot \cos(2\pi - \alpha);$$

$$ZK4 = XK4 \cdot \cos(2\pi - \alpha) + YK4 \cdot \sin(2\pi - \alpha); \quad QK4 = -XK4 \cdot \sin(2\pi - \alpha) + YK4 \cdot \cos(2\pi - \alpha);$$

$$T1 = 3 \cdot EPS.$$

Після цього алгоритм продовжується за алгоритмом для фігури, обмеженої дугами двох кіл і сторонами заданого кута.

Якщо необхідно в крузі розмістити прямокутники, то спочатку вписуємо в цей круг квадрат. Координати його вершин в системі координат $X'O'Y'$ знаходимо із наступних формул:

$$XL1 = \frac{\sqrt{2}}{2} RA; \quad YL1 = -\frac{\sqrt{2}}{2} RA;$$

$$XL2 = \frac{\sqrt{2}}{2} RA; \quad YL2 = -\frac{\sqrt{2}}{2} RA;$$

$$XL3 = \frac{\sqrt{2}}{2} RA; \quad YL3 = -\frac{\sqrt{2}}{2} RA;$$

$$XL4 = \frac{\sqrt{2}}{2} RA; \quad YL4 = -\frac{\sqrt{2}}{2} RA;$$

$$T1 = \frac{\sqrt{2}}{2} RA - EPS.$$

Тепер алгоритм застосовується для фігур, обмежених колами з радіусами $T1$ і RA . В даному випадку $\alpha = 2\pi$.

Список літератури:

1. Воронов А.А. Метод покрытия прямоугольниками объектов топологии микросхем, основанный на использовании обобщенной диаграммы Вороного. *Искусственный интеллект*. 2009. № 3. С. 367–375.
2. Стоян Ю.Г., Гиль Н.И. Методы и алгоритмы размещения плоских геометрических объектов. Киев : Наук. думка, 1976. 247 с.
3. Zak E., Rennick C. Relationship between skiving stock and cutting stock problem. *The 16th Triennial Conf. of the Int. Federation of Operational Research Societies*. Edinburgh, UK, 2002. P. 27.

нове значення $T1 \geq RA$, то процес знаходження вершин прямокутників припиняється.

Якщо $T1 = 0$, то окремо розглядаємо випадки кола, сектора з гострим кутом і кутом $\frac{\pi}{2} \leq \alpha \leq \pi$. Тупі кути, величина яких перевищує π даним алгоритмом не розглядається, адже їх можна розбити на гострі кути.

Для розв'язування таких задач можна кути, величина яких перевищує π , розбити на такі, величина яких не перевищує π , а потім послідовно застосувати запропонований алгоритм до цих кутів.

У випадку сектора з гострим кутом маємо: $T1 = EPS \cdot \operatorname{ctg} \alpha$; $N1 = 1$. Потім обчислення проводяться за описаним вище алгоритмом.

Якщо задано сектор з тупим кутом, меншим або рівним π , то спочатку будуюмо два прямокутники на сторонах кута, одна вершина кожного із них міститься у вершині тупого кута. Їх координати визначаються за такими формулами в системі координат $X'O'Y'$:

Висновки. Запропоновані способи вписування прямокутників у гострий кут з перекриттями та розміщення прямокутників в середині круга, сектора, кільця є досить простими у застосуванні і дозволяють легко реалізувати запропоновані алгоритми будь-якою комп'ютерною мовою, але при цьому ще необхідно обчислити кут α між прямими LK та MK та кут φ – кут повороту прямої MK так, щоб вона співпала з віссю OX при русі за годинниковою стрілкою. Описані алгоритми були реалізовані автором для автоматизації виготовлення фотошаблонів ІС на установці ЕМ-515Б. Актуальність цих алгоритмів є і зараз завдяки їх оптимальності. Їх легко реалізувати на сучасних установках. Створення керуючої програми для генерації зображення дозволяє отримати набір прямокутників, які з великою точністю вписуються у задану область. Запропоновані алгоритми створюють початкову топологічну інформацію для фотонабірних установок, що використовуються в технологічному циклі виготовлення інтегральних схем.

4. Мухачева А.С. Простые эвристики для решения двумерной задачи максимального покрытия. *Принятие решений в условиях неопределенности*. Уфа, 2004. С. 38–43.
5. Бутов А.А. Устранение избыточности в покрытии топологического объекта прямоугольниками. *Доклады БГУИР*. 2017. № 8(110). С. 13–20.

References:

1. Voronov, A.A. (2009). Metod pokrytiya pryamougol'nikami ob'ektov topologii mikroskhem, osnovannyu na ispol'zovanii obobshchennoy diagrammy Voronogo [Method of covering chip topology objects with rectangles based on Voronoy's generalized diagram]. *Shtuchnyy intelekt* [Artificial Intelligence], no 3, pp. 367–375.
2. Stoyan, Yu.G., & Gil,' N.I. (1976). *Metody i algoritmy razmeshcheniya ploskikh geometricheskikh ob'ektov* [Methods and algorithms for arrangement of flat geometrical objects]. Kiev: Nauk. dumka, 247 p.
3. Zak, E., & Rennick, C. (2002). Relationship between skiving stock and cutting stock problem. *The 16th Triennial Conf. of the Int. Federation of Operational Research Societies*. Edinburgh, UK, p. 27.
4. Mukhacheva, A.S. (2004). Prostye evristiki dlya resheniya dvumernoy zadachi maksimal'nogo pokrytiya [Simple heuristic solutions for the two-dimensional maximum coverage problem]. *Prinyatie resheniy v usloviyakh neopredelennosti* [Decision-making in an uncertain environment]. Ufa, pp. 38–43.
5. Butov, A.A. (2017). Ustranenie izbytochnosti v pokrytii topologicheskogo ob'ekta pryamougol'nikami [Elimination of redundancy in the coverage of the topological object by rectangles]. *Doklady BGUIR*, no. 8(110), pp. 13–20.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-46>

УДК 631.879.4

Брич К.А.

КЗ «НВК «Загальноосвітній навчальний заклад І-ІІ ступенів – академічний ліцей № 15» Кам'янської міської ради

Василенко І.А.

Державний вищий навчальний заклад «Український державний хіміко-технологічний університет»

РОЗРОБКА ЕФЕКТИВНОЇ РЕЦЕПТУРИ ДОЗРІВАННЯ КОМПОСТУ

Анотація. У статті розглянута проблема накопичення твердих побутових відходів в Україні та можливість її вирішення шляхом сортування та переробки утворених відходів. Компостування – один зі способів переробки органічної складової твердих побутових відходів. Цей спосіб реалізований у НВК – академічний ліцей № 15 м. Кам'янське завдяки перемозі у проєкті «КОПОЛА» та розробленні рецептур ощадного і швидкого компостування. Здійснене порівняння показників зразків готового добрива з нормативними. До всіх компостерів закладалась однакова вторинна органічна сировина: очистки сирих овочів та фруктів; шкаралупа сирих яєць; заварка від чаю; залишки крупи чи каші без додавання масла; скошена трава; папір, картон; зів'ялі квіти; опале листя; тоненькі гілочки у незначній кількості. Параметри готового продукту відповідають нормативним. Після дозрівання та дослідження зразків компосту був перевірений їх вплив на зростання та розвиток рослин, за такими показниками як: проростання насіння, зростання рослини, розмір листя та довжина головного кореня. Дані експерименту вказують, що усі рецептури компосту мають однаковий позитивний вплив на розвиток рослин. У результаті проведених досліджень: визначений вплив компонентів компосту на інтенсивність дозрівання добрива та розроблені економічно вигідні рецептури; визначені показники безпеки добрива для рослин та людини; досліджені якісні характеристики добрив (на зразках квасолі звичайної) та вплив компонентів розроблених рецептур компосту на зростання та розвиток рослин; визначені економічні переваги розроблених рецептур. Результати досліджень показали, що розроблені рецептури є ефективними та вигідними для компостування органічної складової твердих побутових відходів від ідалень навчальних закладів (дошкільні навчальні заклади, школи, ВНЗ), кухні приватного будинку або квартири для утилізації відходів та підживлення зелених насаджень (сад, город, кімнатні рослини). Технологія може бути застосована для кафе/ресторанів, які мають свій сад, оранжерею, вирощують власні продукти харчування.

Ключові слова: тверді побутові відходи, сміття, звалища, органічні відходи, компостування, добриво.

Brich Kateruna

Educational Complex – Academic Lyceum № 15

Vasylenko Inna

Ukrainian State University of Chemical Technology

DEVELOPMENT OF AN EFFECTIVE COMPOUND MATURE RECIPE

Summary. The article deals with the problem of solid waste accumulation in Ukraine and the possibility of solving it by sorting and processing the generated waste. Composting is one way of processing the organic component of municipal solid waste. This method was implemented at the Educational Complex – Academic Lyceum № 15 in Kamianske, thanks to the victory in the KOMPOLA project and the development of savings and rapid composting recipes. Comparison of samples of finished fertilizer samples with regulatory ones was made. All composters have the same secondary organic raw materials: purification of raw vegetables and fruits; the shell of raw eggs; tea brewing; cereals or cereals without the addition of butter; mowed grass; paper, cardboard; faded flowers; fallen leaves; thin twigs in small numbers. The parameters of the finished product comply with the normative ones. After ripening and compost samples were examined, their effects on plant growth and development were examined, using indicators such as seed germination, plant growth, leaf size, and root length. Experiment data indicate that all compost formulations have the same positive impact on plant development. As a result of the conducted research: the influence of compost components on the intensity of fertilizer ripening was determined and economically advantageous formulations were developed; determined fertilizer safety indicators for plants and humans; the qualitative characteristics of fertilizers (on samples of common beans) and the influence of components of the developed compost formulations on plant growth and development were investigated; the economic benefits of the formulations developed. Research results show that the formulations developed are effective and profitable for the composting of the organic component of municipal solid waste from the canteens of schools (preschools, schools, universities), kitchens of a private house or apartment for waste disposal and feeding green space (garden, garden, rooms plants). The technology can be applied to cafes / restaurants that have their own garden, greenhouse, grow their own food.

Keywords: solid household waste, garbage, landfill, organic waste, composting, fertilizer.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні загострилась проблема сміття пов'язана з: неефективністю сміттєзбору на місцевому рівні; нерозвиненістю загальної культури громадян. Одним з чинників збереження довкілля є зменшення накопичення побутових відходів шляхом переробки сміття, якій передують його сортування.

Відповідно до Закону України «Про відходи» будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи вивалення та яких їх власник повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення, називають відходами [1].

Окрім офіційних звалищ, за які відповідають певні служби, існують ще так звані «стихийні» звалища. Їх часто можна спостерігати на прибудинкових територіях чи лісопаркових зонах. За них ніхто не відповідає, суміш з різноманітних видів сміття розкладається, отруюючи повітря, воду та ґрунти. Тому, розумне використання ресурсів має стати повсякденною звичкою.

За даними спеціальних служб, на одного мешканця міста Кам'янське припадає 50 кг твердих побутових відходів на рік. Тара одноразового використання становить близько 6% усіх твердих побутових відходів, близько 50% негорючих відходів і приблизно 90% сміття на узбіччях дороги, яке не розкладається природним шляхом. Переважну більшість таких відходів складають у спеціально відведених місцях, оскільки їх переробка не налагоджена. В Україні відкриті звалища, на жаль, стали найпоширенішим явищем. У місті Кам'янське налічується одне звалище зареєстроване законом, це Миське звалище, проте дуже багато «стихийних» звалищ. Кардинальним вирішенням проблеми сміття є вторинна переробка відходів.

Органічні відходи утилізують шляхом компостування або висушування, але у місті Кам'янське, на жаль, такі методи не поширені. Щоб призупинити процес накопичення сміття в межах НВК – академічний ліцей № 15, учням ліцею та співробітникам було запропоновано прийняти участь в міській програмі щодо впровадження роздільного збирання побутових відходів – «Крок до сталого розвитку міста Кам'янське». А у 2018 р. ліцей увійшов до числа переможців проекту «КОМПО-ЛА» та як винагороду отримав у подарунок компостер. Але запропонована рецептура компостування не є вигідною з точки зору економічних витрат та витрат часу. Тому виникла ідея: розробити оптимальну та економічно вигідну рецептуру компостування для заготівлі компосту з відсортованої органічної сировини і його використання у межах навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою статті займалися Кравчук В.І., Таргоня В.С., Роженко В.П., Таргоня С.В., Роженко І.В., Коняхін Г.Ф., Верещакін В.Л., Яценко Р.А., Мартинова Ф.М. та ін. В публікаціях [2; 3; 4] наведені технології отримання компосту за допомогою штаблів аеробних мікроорганізмів та хробаків. Ці способи компостування відомі, але мають недоліки у їх застосуванні на території ліцею. Насамперед, вони передбачають значні економічні витрати для придбання мікроорганізмів та хробаків, а також утеплення компостера у зимовий період спеціальними матеріалами.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Для ефективної реалізації поставленої мети необхідно: вдосконалити та проаналізувати систему збору ТПВ; розробити рецептуру органічного добрива з відсортованих органічних відходів, що утворюються у межах ліцею; дослідити вплив біологічно-активних речовин у складі добрив на зростання, розвиток рослин та на вміст шкідливих речовин з подальшим визначенням безпечності біомаси; дослідити перевагу органічних добрив над мінеральними та бактеріальними добривами.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження можливості запровадження вторинної переробки відсортованої органічної сировини, шляхом застосування розробленої рецептури виготовлення органічних добрив у НВК – академічний ліцей № 15 (м. Кам'янське).

Виклад основного матеріалу. Розкладання органічних відходів у ґрунті і тілі полігонів обумовлене неприродними умовами, адже вони мають анаеробний характер, це призводить до того, що органічні відходи в товщі землі або під шарами відходів не можуть розкладатись в повному обсязі, оскільки аеробні бактерії, які можуть здійснювати глибоке окиснення органічної складової, не здатні виживати без доступу кисню в товщі відходів [4]. Дослідження показало, що впродовж 5–6 років лише менше ніж третина органічних відходів розкладається. Зазвичай в сприятливих природних умовах розкладання органічних відходів відбувається менше ніж за рік. Майже всі види органічних відходів можуть бути перероблені у цінні продукти у разі використання певних технологій [5].

Як правило, компостування застосовується для твердих і напівтвердих органічних відходів, таких як тваринний гній, сільськогосподарські залишки та муніципальні відходи, в яких суцільний вміст твердої речовини зазвичай перевищує 5%. Іншими словами, компостування – це технологія, призначена для перетворення органічних твердих відходів в стабільний, подібний гумусу продукт, який в основному використовується для покращення складу ґрунту. Як біохімічний процес він лімітується мікробними популяціями і факторами зовнішнього середовища.

При цьому процесам життєдіяльності мікроорганізмів сприяють:

- наявність вологи – здійснюється за рахунок додаткового зрошення;
- наявність кисню у всіх точках середовища – здійснюється за рахунок перемішування;
- зменшення витрат тепла – здійснюється за рахунок термоізоляції;
- збільшення питомої поверхні – здійснюється за рахунок подрібнення.

Агрохімічні властивості компосту не поступаються традиційним органічним добривам, таким як гній, пташиний послід і торф, а в деяких аспектах і перевершують їх.

На першому етапі дослідження була вивчена запропонована рецептура № 1 (вона додавалася у вигляді інструкції до користування компостером) та дія біопрепаратів – рецептура № 2. На наступному етапі виконана розробка власних рецептур компостування № 2 та № 3.

Рецептура № 1. Каліфорнійські хробаки допомагають відходам швидше перетворитися на компост (вермикомпостування) з високими агрохіміч-

ними властивостями. На відміну від звичайних дощових хробаків, їм необхідна різноманітна їжа, вони швидко працюють, але можуть замерзнути у компостері взимку. Компостування можливе і без залучення хробаків, але їх присутність значно прискорює процес [6]. У даному випадку основним недоліком технології є економічні витрати на придбання хробаків (400–800 грн за 1 сім'ю) та утеплення компостера. У тому випадку, коли температура повітря довгий час буде складати 100С нижче нуля, то утеплення може бути недостатнє, хробаки загинуть, а компостування потрібно буде починати з початку. Згідно правил, даний компостер може бути розташований лише на відкритому ґрунті.

Рецептура № 2. Біопрепарати для прискорення дозрівання компосту складаються зі спеціальних бактерій, вирощених в лабораторних умовах, що висушуються за особливими технологіями і змішуються з поживними для мікроорганізмів мінеральними речовинами. Завдання бактерій для компосту полягає в прискоренні компостування, тобто, в прискоренні перегнивання органічних відходів. Крім швидкого приготування компосту (1–3 місяці) вони нейтралізують неприємні запахи навколо компостної маси, знищують насіння бур'янів і хвороботворні мікроорганізми, повертають в ґрунт необхідні для зростання рослин мікроелементи. Рослини, вирощені на такому компості будуть більш стійкі до захворювань і шкідників, або перепадів температури і вологості. Вартість порції біопрепарату може сягати до 300 грн у залежності від виробника.

Рецептура № 3. На сьогодні існує безліч різноманітних добавок до складу яких входять мікроорганізми, для прискорення компостування. Вони прискорюють процеси в 3–5 разів. Але це додаткові грошові витрати, які не завжди доречні для бюджетних організацій та власників присадибних ділянок. Тому, було запропоновано використати у якості мікробіологічної добавки дріжджі з підживленням їх цукром. Замість цукру можна застосовувати цукорвмісні джеми та варення, що не придатні для вживання у їжу, або мед. Дріжджі – це мікроскопічні гриби, які здатні виробляти ферменти, вони здійснюють перетворення цукру в кінцеві продукти – етиловий спирт і вуглекислий газ. Крім цього, в дріжджах міститься значна кількість вітамінів, мікроелементів, білків, вуглеводів та жирів. Економічні витрати у такому разі значно менші або відсутні повністю, якщо використовувати залишки, що не можна застосувати під час приготування страв.

Рецептура № 4. Бананова шкірка містить багато фосфору і калію і зовсім немає азоту. Перші два елементи дуже необхідні для ефективного цвітіння і зав'язування плодів. Тому, таке добриво необхідне для тих, хто має свій плодовий сад або квіт-

ник. Отже, запропоновано до вторинної сировини додавати подрібнену шкірку від бананів та молочнокислі бактерії. Обидва компоненти можна легко отримати, якщо окремо відсортовувати шкірки від бананів (наприклад, у ліцеї діти вживають їх щоденно у вигляді перекусу). Молочнокислі продукти (кефір, скисле молоко) завжди знайдуться на кухні у вигляді залишків (відходів).

Суміш органічних відходів з мікробіологічними добавками необхідно періодично перемішувати (раз на 2 тижні) і зволожувати відстояною водою, що має температуру 20–250С. Вологість суміші потрібно підтримувати на рівні 70–75%, ці параметри контролюються за допомогою розробленого електронного пристрою на базі платформи Arduino.

Наступним етапом дослідження є порівняння показників зразків готового добрива з нормативними. Перш за все, слід зазначити, що до всіх компостерів закладалась однакова вторинна органічна сировина: очистки сирих яєць; заварка від чаю; залишки крупи чи каші без додавання масла; скошена трава; папір, картон; зів'ялі квіти; опале листя; тонькі гілочки у незначній кількості. Також дотримувались однакові умови дозрівання. Відрізнялись лише рецептури компостування. Результати досліджень відображені у табл. 1.

Вологість компосту визначалась за методом визначення вологості ґрунтів ваговим методом. Зразки компостів № 1 та № 2 відповідали нормі, а рецептури № 3 та № 4 перевищили норму з незначним відхиленням, що не виявляє негативного впливу на зростання рослин. Звичайно, у промислових масштабах, надлишкова волога збільшує об'єм добрива та впливає на витрати для його транспортування, але наш дослід направлений переважно на використання добрив у місті їх утворення (школа, присадибна ділянка тощо). Інші параметри повністю відповідають нормативним. Окремо слід зазначити, що рецептура № 1 передбачає виготовлення компосту протягом 6 місяців, а рецептури № 2, № 3 та № 4 – до 3-х місяців.

Після дозрівання та дослідження зразків компосту був перевірений їх вплив на зростання та розвиток рослин, за такими показниками як: проростання насіння, зростання рослини, розмір листя та довжина головного кореня. Для цього досліду використовували насіння квасолі. У чотири контейнери з однаковим ґрунтом було поміщено відповідно 10 насінин квасолі звичайної та внесені добрива. Номер контейнера відповідав номеру рецептури компосту. Умови пророщування у всіх піддослідних були однакові. Спостерігались результати, занесені до табл. 2.

Таблиця 1

Порівняння показників зразків готового добрива з нормативними

Показник	Рецептура №1	Рецептура №2	Рецептура №3	Рецептура №4	Норма
Термін дозрівання	6 місяців	1–3 місяці	3 місяці	3 місяці	–
pH	6,9	7,5	7,1	7,8	6,5–8,5
Амонійний азот	0,9	0,8	0,2	0,5	<1,2%
Азот	1,8	1,9	2,0	2,0	1,5–3,0%
Органічні речовини	70	72	75	74	70–75%
Вологість	72	70	77	78	70–75%

Джерело: розробка авторів

Вплив різних видів компосту на процес зростання та розвитку квасолі звичайної

Показник	Рецептура № 1	Рецептура № 2	Рецептура № 3	Рецептура № 4
Проростання насіння	9 насінин	9 насінин	9 насінин	9 насінин
Зріст рослин (см)	28	29	29	28
Розмір листя (см ²)	6,5	6	6,5	6,5
Довжина головного кореня (см)	27	28	28	27

Джерело: розробка авторів

Дані експерименту вказують, що усі рецептури компосту мають однаковий позитивний вплив на розвиток рослин.

Якщо підрахувати вартість компостування згідно рецептур (у розрахунку на 100 кг відходів), то ми побачимо такі показники:

– Для компостування за рецептурою № 1 потрібно придбати родину каліфорнійських хробаків, їх вартість коливається від 400 до 800 грн, також придбати матеріали для утеплення компостера на зимовий період для того, щоб під час морозів живі організми не загинули – близько 500 грн.

– Для заготівлі компосту згідно рецептури № 2 нам доведеться придбати біопрепарат, вартість якого може сягати 300 грн за упаковку.

– Для рецептури № 3 витрати можуть скласти 0–55 грн. У разі використання залишків продуктів витрати складатимуть 0 грн та дозволять їх переробити разом з іншими відходами.

– Для рецептури № 4 витрати сягатимуть 0–90 грн. Окреме сортування шкірок від бананів та використання залишків кисломолочних продуктів дозволить зробити цю технологію безвитратною. Окрім того, учні ліцею будуть долучені до збирання відходів бананів та спостерігати свій вклад у загальну справу.

Висновки і пропозиції. Отже, у ході проведених досліджень:

– визначений вплив компонентів компосту на інтенсивність дозрівання добрива та розроблені економічно вигідні рецептури;

– визначені показники безпечності добрива для рослин та людини. Параметри готового продукту відповідають нормативним, не значне відхилення має вологість компосту. Термін компостування згідно рецептури № 1 складає 6 місяців, а згідно рецептур № 2, № 3 та № 4 – 3 місяці;

– досліджені якісні характеристики добрив (на зразках квасолі звичайної) та вплив компонентів розроблених рецептур компосту на зростання та розвиток рослин. На піддослідних зразках помітно, що зростання та розвиток рослин відбувається майже рівномірно, що свідчить про якість усіх зразків;

– визначені економічні переваги рецептур № 3 та № 4.

Результати досліджень показали, що розроблені рецептури є ефективними та вигідними для компостування органічної складової твердих побутових відходів від ідалень навчальних закладів (дошкільні навчальні заклади, школи, ВНЗ), кухні приватного будинку або квартири для утилізації відходів та підживлення зелених насаджень (сад, город, кімнатні рослини). Технологія може бути застосована для кафе/ресторанів, які мають свій сад, оранжерею, вирощують власні продукти харчування.

Список літератури:

1. Микитюк М.О., Злотин О.З., Бровдій В.М. Екологія людини: Підруч. для вищ. навч. закл. Харків: Ранок, 1998. 254 с.
2. Деклараційний патент на корисну модель № 33219 Україна, МПК А01К 067/033 (2008.01). Спосіб верми-компостування підстилкового гною / Кравчук В.І., Таргоня В.С., Роженко В.П., Таргоня С.В., Роженко І.В. – № 200802170; заявл. 20.02.2008, опубл. 10.06.2008. Бюл. № 11.
3. Деклараційний патент на корисну модель № 94969 Україна, МПК(2014.01) С05F 3/00. Спосіб компостування органічних відходів / Коняхін Г.Ф., Верещагін В.Л., Яценко Р.А., Мартинова Ф.М. – № 2014059204; заявл. 02.06.2014, опубл. 10.12.2014. Бюл. № 23.
4. Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 21.03.2006 № 54 «Про затвердження Правил надання послуг із збирання та вивезення твердих побутових відходів», затверджених наказом № 54 від 21.03.2000 р. Держкомітету архітектури та житлової політики, 2000.
5. Наказ Держстандарту України від 29 лютого 1996 р. № 89 «Державний класифікатор України Класифікатор відходів ДК 005-96» (Зміна № 2 до Класифікатора відходів (КВ) ДК 005-96 від 22.01.2008), 2008.
6. Миронов В.В. Влияние режимов подготовки на агрохимический состав компоста. *Вестник ВГУ. Серия: Химия. Биология. Фармация.* 2005. № 2. С. 146–148.

References:

1. Mykytyuk, M.O., Zlotin, O.Z., & Brovdij, V.M. (1998). *Ekologiya lyudyny* [Human ecology]. Xarkiv: Ranok. (in Ukrainian)
2. Deklaracijnyj patent na korysnu model no 33219 Ukrayina, MPK A01K 067/033 (2008.01). Sposib vermykompostuvannya pidstylkovogo gnoyu / Kravchuk V.I., Targonya V.S., Rozhenko V.P., Targonya S.V., Rozhenko I.V. – no 200802170; zayavl. 20.02.2008, opubl. 10.06.2008. Byul. no 11.
3. Deklaracijnyj patent na korysnu model no 94969 Ukrayina, MPK(2014.01) S05F 3/00. Sposib kompostuvannya organichnyx vidxodiv / Konyaxin G.F., Vereshhagin V.L., Yacenko R.A., Martynova F.M. – no 2014059204; zayavl. 02.06.2014, opubl. 10.12.2014. Byul. no 23.
4. Nakaz Derzhavnogo komitetu budivnyctva, arxitektury ta zhytlovoi polityky Ukrayiny vid 21.03.2006 no. 54 «Pro zatverdzhennya Pravyl nadannya poslug iz zbyrannya ta vyvezennya tverdix pobutovyx vidxodiv», zatverdzhenykh nakazom № 54 vid 21.03.2000 r. Derzhkomitetu arxitektury ta zhytlovoi polityky, 2000.
5. Nakaz Derzhstandartu Ukrayiny vid 29 lyutogo 1996 r. no 89 «Derzhavnyj klasyfikator Ukrayiny Klasyfikator vidxodiv DK 005-96» (Zmina no 2 do Klasyfikatora vidxodiv (KV) DK 005-96 vid 22.01.2008), 2008.
6. Myronov, V.V. (2005). Vlyyanye rezhymov podgotovky na agrokymicheskyj sostav komposta [Influence of preparation regimes on the agrochemical composition of compost]. *Vestnyk VGU. Seryya: Xymyya. Byologyya. Farmacya*, no. 2, pp. 146–148.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-47>

УДК 004.75

Головченко О.В.

Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО СТВОРЕННЯ ЦЕНТРУ ОБРОБКИ ДАНИХ

Анотація. У статті проведено аналіз підходів до створення центру обробки даних. Проаналізовано стан сучасних технологічних рішень щодо створення єдиного сховища даних. Проаналізовано програмно-апаратні засоби щодо створення центру обробки даних на державному та міжнародному рівнях. Проаналізовано варіанти та можливості побудови інформаційної інфраструктури на основі центру обробки даних. Визначено та обґрунтовано концептуальні положення щодо застосування визначених технологічних рішень, як основу проекту створення центру обробки даних ЗС України. Одним із перспективних шляхів є використання сучасних потужних програмно-апаратних платформ, сховищ даних, засобів віртуалізації обчислювальних та мережевих ресурсів, хмарних технологій тощо. По багатьом аспектам забезпечення безпеки інформації використання комерційних центрів обробки даних є неприйнятним для Збройних Сил. З іншого боку, побудова власного центру обробки даних – це складний проект, який потребує всебічного дослідження шляхів його виконання. Передумовами створення центру обробки даних були життєвий цикл проекту його створення, сучасні технологічні рішення щодо його побудови, визначення його перспективної архітектури та складу програмно-технічної платформи. Сучасний центр обробки даних – це вже не величезна споруда, створення якої вимагає занадто значних фінансових, часових і людських ресурсів.

Ключові слова: центр обробки даних, технологічні рішення, єдине сховище даних, засоби створення центру обробки даних, життєвий цикл, технологічні рішення.

Golovchenko Olexandr

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovsky

ANALYSIS OF MODERN APPROACHES IN THE CREATION OF DATA PROCESSING CENTERS

Summary. This Paper analyzes modern approaches to creating Data Processing Centers (DPC) and analyzes the state of technological approaches when creating a single data warehouse. At the National and International levels, an analysis of the creation of modern DPC using new software and hardware had been analyzed. Various variants and possibilities of building Information Infrastructure based on modern DPC had been carried out. Conceptual provisions on the use of certain technical solutions as a basis for the creation of DPC in the Armed Forces of Ukraine were defined and substantiated. The main problems with this are mainly outdated hardware or inefficient software, the lack of high-speed secure data networks, and centralized data warehouses. As a consequence of, the complexity of organizing access to existing DPC, the lack of a common format for data exchange becomes the cause of providing inaccurate information and the absence of promptness. Effective information support is to provide management with accurate and timely manner information. This requires the modern changing approaches at all levels of management – from Operational-Tactical to Strategic. The key issues, in this case, are updating computing resources, developing network technologies, ensuring high availability of information services, information security, centralizing storage, backing up information and migrating data. The use of modern powerful software and hardware platforms, the creation of modern data warehouses, virtualization tools for computing and network resources, cloud technologies, etc. are one of the promising ways to solve these issues. In order to achieve the above in the public sector and commercial structures is gaining the practice of centralizing computing resources and storing data in its own DPCs or leasing these resources in commercial entities. To ensure information security, the use of commercial DPC is not acceptable for the Armed Forces of Ukraine. On the other hand, the construction of its own DPC is a complex project that requires a comprehensive study before implementation. The prerequisites for the creation of the DPC were the Life Cycle of the project, modern technological solutions for its construction, the definition of its architectural composition of software, and hardware. With the development of Information Technology, another challenge is to integrate unstructured data (such as voice data, video data, telemetry, social network data, etc.). Such processes generate huge amounts of raw data that must be stored and be available for further processing. The modern DPC is no that longer a huge structure that required considerable financial, time, and human resources as it was in the past. Information infrastructure that previously housed the entire premises can now occupy only one rack. Such a server rack incorporates sophisticated engineering and information solutions and with proper service provides the necessary level of resiliency.

Keywords: Data Processing Center (DPC), Data Center (DC), technological solutions, single data warehouse, Data Center creation tools, Life Cycle.

Постановка проблеми. Передумовами створення центру обробки даних були життєвий цикл проекту його створення, сучасні технологічні рішення щодо його побудови, визначенні його перспективної архітектури та складу програмно-технічної платформи.

Згідно життєвого циклу проекту [1, с. 48–67] першим кроком після прийняття рішення щодо

створення центру обробки даних є концептуальне проектування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попередній аналіз підходів до створення центру обробки даних [1, с. 31–37] показав, що основним стандартом, яким на даний час керуються проектувальники центру обробки даних, є американський стандарт ANSI TIA/EIA-

942 “Telecommunications Infrastructure Standard for Data Center” (“Стандарт на телекомунікаційну інфраструктуру центрів обробки даних”) [2]. Згідно цього стандарту усі центри обробки даних прийнято розділяти в залежності від призначення, надійності зберігання даних та їх доступності, відсотку працездатності-простоювання за рік тощо, на чотири рівні надійності – від мінімального *Tier1* до найвищого *Tier 4*.

Деякі європейські та міжнародні організації займаються розробкою додаткових стандартів, наприклад [3, с. 28; 4, с. 8; 5, с. 10], щодо проектування та побудови центру обробки даних. Але світовий досвід показує, що для побудови центру обробки даних недостатньо визначитися з рівнем його надійності й виконувати вимоги усіх стандартів. На практиці виявляється, що стандарти носять лише рекомендаційний характер. Кожен проект центру обробки даних є унікальним, а підходи до його реалізації можуть бути різними.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Процес технологічного розвитку в ЗС України вимагає оновлення застарілих технологій для реалізації світових стандартів та вимог сьогодення як у технічній, так і у інформаційній сферах.

Зокрема, відсутні на всіх рівнях управління єдині методологічні, технічні та організаційні принципи і підходи щодо створення *інформаційних систем (ІС)*, що в залежності від характеру обробки даних та ступеню автоматизації поділяють на автоматизовані інформаційні системи (АІС), автоматизовані системи управління (АСУ), інформаційно-аналітичні системи (ІАС), програмні системи (ПС), бази даних (БД) тощо. Внаслідок цього на практиці не відчувається принципової різниці між інформаційними системами сфери інформатизації і сфери управління військами та зброєю. Існуючі інформаційні системи організаційно розпорошені та функціонально роз'єднані, не забезпечені необхідним адміністративним та науковим супроводженням. В цілому, наявна *інформаційна інфраструктура* не повною мірою відповідає завданням, покладеним на МО України та ЗС України.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення та обґрунтування концептуальних положень щодо застосування визначених технологічних рішень, як основи проекту створення центру обробки даних ЗС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформаційна інфраструктура (у сфері інформатизації) – сукупність територіально розподілених інформаційних систем, інформаційно-телекомунікаційних мереж, систем і засобів захисту інформації, а також організаційних структур, які забезпечують її ефективне функціонування [6]. Існуюча інформаційна інфраструктура має децентралізовану архітектуру, що призвело до виникнення великої кількості розрізнених інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем, для підтримки яких потрібно використовувати значні ресурси та утримувати великий штат чергового і обслуговуючого персоналу (так звана, “острівна автоматизація”).

Відсутність єдиних стандартів до компонентів існуючої інформаційної інфраструктури значно ускладнює її подальший розвиток та якісне надан-

ня інформаційних сервісів. На сьогодні можна виділити два основних підходи щодо розвитку інформаційної інфраструктури корпоративного рівня.

Перший підхід ґрунтується на основі постійного розвитку корпоративної мережі, що об'єднує всі розподілені обчислювальні ресурси організації у єдине інформаційне середовище.

Другий підхід ґрунтується на основі використання центру обробки даних – цілісного, керованого і масштабованого програмно-апаратного комплексу, призначеного для надання ІТ-сервісів необхідної якості.

Побудова інформаційної інфраструктури на основі центру обробки даних передбачає такий комплекс інженерних, програмних та апаратних компонентів, який забезпечить єдиний цілісний інформаційний ресурс усієї організації. В порівнянні з підтримкою та модернізацією децентралізованих та розподілених систем, розвиток інформаційної інфраструктури, у якості ядра якої виступає центр обробки даних, хоча і потребує на початковому етапі значних витрат, в кінцевому рахунку є більш технологічним та економічно обґрунтованим рішенням.

З точки зору обґрунтування технологічних рішень основоположні питання пов'язані з забезпеченням надання та доступністю ІТ-сервісів, захистом та збереженням даних.

Найбільш актуальними є наступні задачі:

1. Забезпечення централізації усіх існуючих в ЗС України інформаційних, інформаційно-аналітичних систем, програмних комплексів та баз даних у єдину інформаційну інфраструктуру.
2. Забезпечення гнучкості інформаційної інфраструктури – незалежно від завдань, що ставляться перед ЗС України, необхідні зміни в інформаційній інфраструктурі повинні бути динамічними без припинення надання ІТ-сервісів.
3. Забезпечення відмово- та катастрофостійкості інформаційної інфраструктури.

Модернізація інформаційної інфраструктури на основі створення центру обробки даних надає шлях розблокування цих ресурсів, використовуючи переваги нових технологій і відкритих високоєфективних гнучких платформ.

Традиційні технології зберігання даних, які використовуються в успадкованих архітектурах, часто є дорогими, негнучкими і складними в управлінні і масштабуванні. Недоліками застарілої архітектури є:

1. *Децентралізація інформації* – кожна функціональна система вимагає окремого сховища, наприклад, серверів електронної пошти, систем управління базами даних, файлових серверів і так далі.
2. *Лавиноподібне зростання інформації* – система зберігання окремого сервера не може забезпечити необхідну ємність.
3. *Передбачення обсягу необхідного дискового простору для роботи кожної функціональної системи ускладнене.*
4. *Низький ступінь конфіденційності розподілених даних* – неможливо проконтролювати і обмежити доступ до даних відповідно до необхідної політики безпеки.

5. *Складність управління розподіленими потоками інформації* – дії, які спрямовані на зміни розподілених даних, створюють

проблеми, починаючи від складності синхронізації даних і закінчуючи непотрібним дублюванням інформації.

6. *Високі затрати ресурсів* для підтримки працездатності всієї інформаційної інфраструктури.

Сучасні технології зберігання даних об'єднують в собі такі парадигми, як централізація, кластеризація, багаторівневе зберігання даних, оптимізація введення-виведення даних, інтеграція даних та інші. Ці підходи дозволяють забезпечити високий ступінь безпеки, високу продуктивність, спростити управління і знизити загальну вартість зберігання даних.

Централізація зберігання даних дозволяє підвищити ефективність використання інформаційних ресурсів, оптимізувати витрати на побудову інформаційної інфраструктури і знизити витрати на модернізацію в майбутньому.

Для доступу до даних використовується три основні варіанти організації підключення до систем зберігання:

Direct Attached Storage (DAS) – система зберігання приєднується безпосередньо до сервера;

Network Attached Storage (NAS) – система зберігання приєднується до сервера через локальну мережу;

Storage Area Network (SAN) – виділена мережа зберігання даних, що об'єднує сервери та системи зберігання.

У першому випадку, СЗД підключаються безпосередньо до сервера (рис. 1.), як правило, через інтерфейс *Small Computer System Interface (SCSI)*, команди якого дозволяють виділити певний блок даних на диску або змонтувати певний картридж в стрічковій бібліотеці.

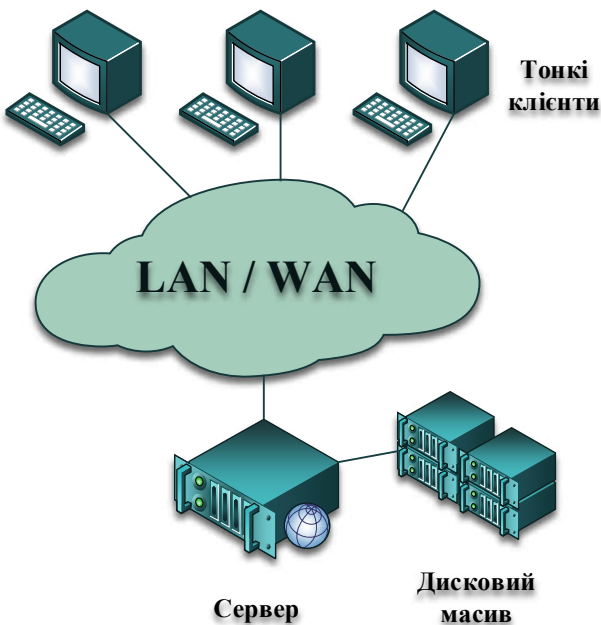

Рис. 1. Схема підключення сховища даних за технологією DAS

Головний недолік використання технології DAS в сучасній інформаційній інфраструктурі – доступність сховища даних тільки за допомогою безпосередньо підключеного до нього сервера, що призводить до створення окремих «островів» даних.

Пристрої NAS (*NAS appliance*), які ще називають файлерами, складаються з єдиного головного пристрою, що з'єднує ланцюжки дисків і підключається безпосередньо (рис. 2) до локальної обчислювальної мережі (*Local Area Network, LAN*), рідше до глобальної мережі (*Wide Area Network, WAN*).

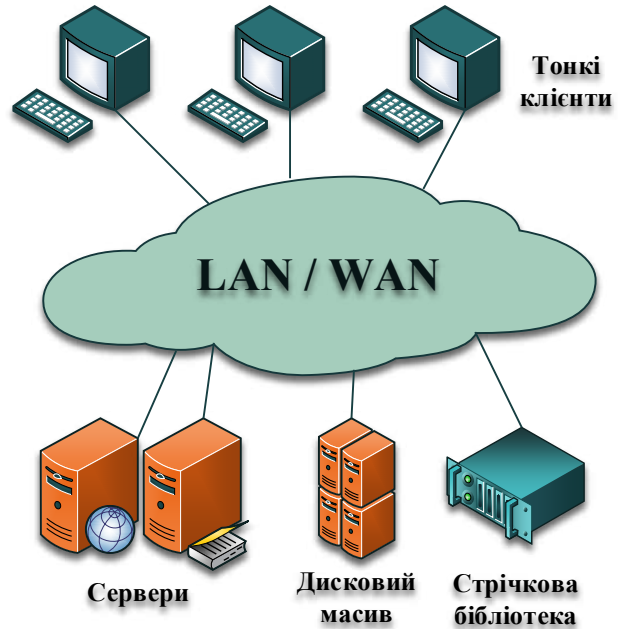

Рис. 2. Схема підключення сховища даних за технологією NAS

Недоліками технології NAS є можливість оперування даними тільки у файловому форматі, перевантаження каналів зв'язку, управління кожним пристроєм відбувається окремо.

Архітектура SAN націлена на вирішення проблем, викликаних процедурами інтенсивного обміну даними та резервного копіювання шляхом перенесення системи зберігання в виділену мережу (рис. 3).

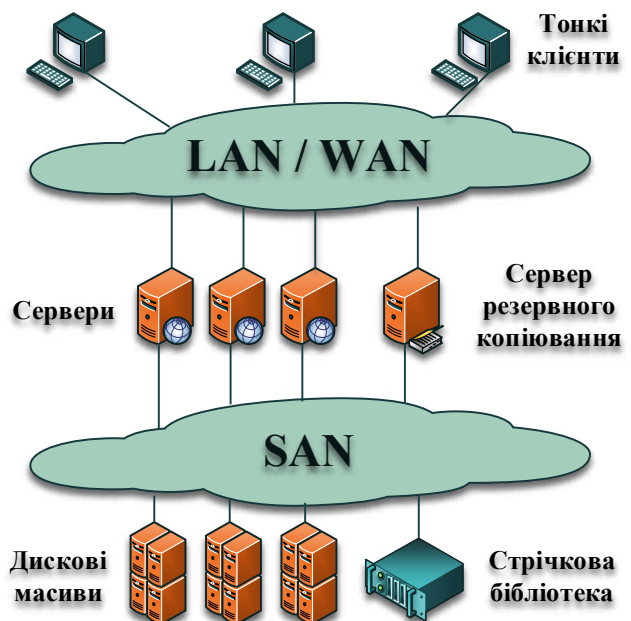

Рис. 3. Схема підключення сховища даних за технологією SAN

До недоліків SAN можна віднести високу вартість обладнання. Крім того, незважаючи на можливість спільного використання накопичувачів різними серверами, спільне використання файлів різними користувачами в загальному випадку неможливо, внаслідок використання FC блокових команд введення-виведення протоколу SCSI замість файлових протоколів.

У якості протоколу, який застосовується для передачі даних в єдиному фізичному середовищі, може використовуватися як *SCSI over Fibre Channel*, так і *IP over Fibre Channel* (IPFC), а більшість FC-адаптерів і FC-концентраторів працюють одночасно з обома протоколами (IP і SCSI) на одному FC-каналі. Існує також кілька варіантів реалізації SAN на основі протоколу TCP/IP: *Fibre Channel over IP* (FCIP), *Internet Fibre Channel Protocol* (iFCP) і *Internet SCSI* (iSCSI), які обходяться дешевше FC-SAN.

Дана технологія, що отримала назву IP-SAN, являє собою високоєфективне рішення для сховища, яке зберігає структуру звичайної мережі (див. рис. 2) і не вимагає встановлення додаткових комутаторів.

На використанні існуючої локальної мережі для побудови централізованого сховища даних засновано і відносно новий підхід на основі протоколу *Fibre Channel over Ethernet* (FCoE), який переносить кадри FC через локальну мережу Ethernet без використання протоколу TCP/IP (рис. 4).

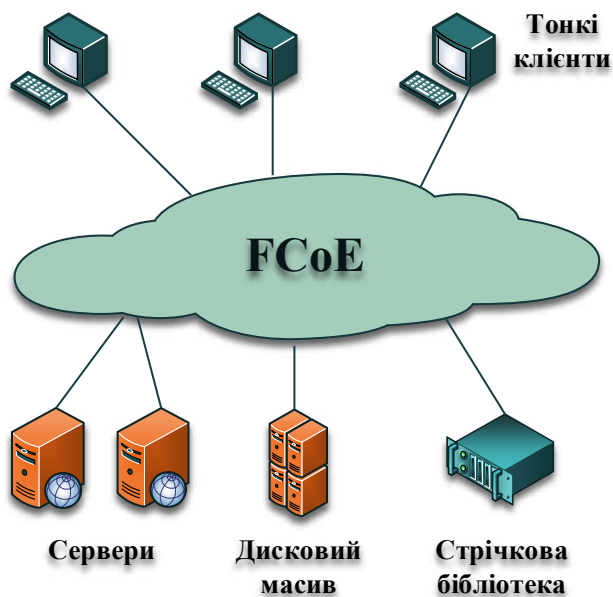

Рис. 4. Схема підключення сховища даних за технологією FCoE

Перевага FCoE в тому, що він забезпечує плавну міграцію від FC інтерфейсу до Ethernet, зберігаючи при цьому FC як протокол. Внаслідок відсутності у FCoE маршрутизації, на відміну від IP-SAN, використання цього підходу потребує мінімальної швидкості мережі 10 ГБ/с для уникнення втрати пакетів, що обмежує перелік сумісного мережевого обладнання.

Організація центру обробки даних з використанням розглянутих технологій дозволяє вирішити цілий ряд завдань з мінімальними витратами:

централізований підхід дає можливість ефективно управляти інформацією, відстежувати канали передачі інформації та блокувати небажані; технології SAN, IP-SAN, FCoE дозволяють розподілити ролі обробки та контролю інформації в централізованій системі;

об'єднання однорідних елементів, яке може розглядатися як самостійна одиниця (кластер), що володіє певними властивостями, забезпечує стабільність, доступність і відмовостійкість.

Нові технології дозволяють динамічно переносити дані між різними рівнями. У системах з автоматичним багаторівневим зберіганням *Automated Storage Tiering* (AST) дані динамічно переносяться між різними рівнями, залежно від інтенсивності використання. AST передбачає їх динамічну класифікацію та міграцію.

Завдяки інтеграції внутрішніх і зовнішніх інформаційних потоків між собою і використанню бізнес-аналізу в режимі "онлайн", відзначається перехід на нову якість управління – управління в реальному часі, що засноване на аналізі всього обсягу доступної інформації.

Наскрізна інтеграція всіх даних з усіх систем забезпечує високу доступність даних для аналізу. Залучення всіх даних в аналітичний оборот дозволяє швидко і ефективно вирішувати завдання, які раніше не вирішувалися зовсім або вирішувалися вкрай складно. Доступність для аналізу великого обсягу нової інформації прийнято називати сьогодні *Big Data*, або "великі дані".

Єдине сховище даних успадковує безліч функцій і завдань, які раніше виконували численні розрізнені корпоративні додатки, і об'єднує їх у єдиний контур інтеграції. Створити корпоративну IT-архітектуру, орієнтовану на аналіз великих обсягів різнорідних даних – окреме актуальне завдання в області системної інтеграції.

У сучасному центрі обробки даних в загальну мережу можуть бути об'єднані десятки тисяч фізичних серверів, сотні тисяч віртуальних машин та СЗД, які використовуються для вирішення широкого кола задач.

На відміну від звичайних мереж, мережа центру обробки даних повинна забезпечувати високий рівень продуктивності, що включає в себе надійність і стійкість до збоїв в мережі, балансування навантаження для запобігання перевантаження в мережі. У масштабах великих центру обробки даних протоколи каналного рівня стека TCP/IP не в змозі повністю забезпечити ізоляцію між різними машинами. Для подолання цих та низки інших проблем, пов'язаних з масштабуванням, динамічним виділенням ресурсів, постійної міграцією віртуальних машин, фахівцями університетів Стенфорда і Берклі в 2006 році була запропонована ідея програмно-конфігурованих мереж. Суть підходу полягає в тому, щоб, не змінюючи існуючого мережевого обладнання, перехопити управління цим обладнанням [6]. За допомогою спеціального протоколу OpenFlow всі маршрутизатори та комутатори в мережі об'єднуються під управлінням спеціального програмного забезпечення.

Програмно-конфігурована мережа (Software-defined networking, SDN) – підхід до побудови архітектури комп'ютерних мереж, при якому рівень управління мережею і рівень передачі да-

них розділяються за рахунок перенесення функцій управління мережею (маршрутизаторів, комутаторів) в програмні додатки, які працюють на окремому сервері-контролері. Одна з ідей, яка активно розвивається в рамках концепції SDN – це віртуалізація мереж, яка отримала застосування для ефективного використання мережевих ресурсів центру обробки даних [5].

Віртуалізація мережі центру обробки даних дає змогу:

підвищити ефективність розподілу мережевих ресурсів і збалансувати навантаження між ними;

ізолювати один від одного потоки даних різних віртуальних мереж і застосувань в одній і тій же фізичній мережі;

використовувати в різних віртуальних мережах різні політики маршрутизації та правила управління потоками даних;

використовувати в кожному зрізі тільки ті ресурси, які необхідні додаткам цього зрізу.

Провідні виробники мережевого обладнання IBM, NEC, Cisco, HP, Brocade активно впроваджують підтримку OpenFlow в свої комутатори, сприяючи просуванню підходу SDN до ЦОД.

Широке поширення підходу SDN для ЦОД призвело до виникнення протягом останніх років програмного підходу до віртуальних СЗД, заснованого на тих же концепціях.

Програмно-конфігуроване сховище (Software Defined Storage, SDS) – підхід до організації зберігання даних на основі програмно визначуваних політик (правил) незалежно від апаратного забезпечення.

У комплексі з віртуалізацією SDS, підхід SDS дозволяє не тільки об'єднувати масиви зберігання у віртуальні пули, а й розширити функціонал для роботи з гетерогенними середовищами зберігання на різних типах дисків, флеш-масивах SSD, з різними інтерфейсами і протоколами підключення (FC, FCoE тощо), надаючи сервіси зберігання на обладнанні сховищ різних виробників [6].

Застосування віртуалізації серверів спільно з підходами SDN і SDS відкрило нові можливості та перспективи для гнучкого управління всією інформаційною інфраструктурою ЦОД. Новою тенденцією в розвитку підходів до створення ЦОД стала концепція програмного визначення інформаційних ресурсів.

Програмно визначений ЦОД (Software Defined Datacenter, SDDC) – це підхід до побудови інформаційної інфраструктури ЦОД на основі концепції повної віртуалізації всіх ресурсів і сервісів.

Управління всією інфраструктурою здійснюється за допомогою прикладних програмних інтерфейсів (*Application Programming Interface, API*) відповідно до встановлених вимог і політик. Можливість налаштування управління за допомогою інтерфейсів API дає можливість виділення обчислювальних ресурсів безпосередньо з інфраструктури за запитом системного та прикладного ПЗ.

Більшість сучасних ЦОД поєднують віртуалізовані і фізичні сервери. Програмно визначений ЦОД повинен керувати фізичними серверами також, як і віртуалізованими. Головним у роботі з таким ЦОД є вибір тих пристроїв, які забезпечують необхідний рівень керованості і програмування.

Одна з основних тенденцій SDDC підходу – спільне використання нових та існуючих технологій – характеризується поняттям *конвергентної інфраструктури*.

Конвергентна інфраструктура – єдина система, до якої можуть входити сервери, пристрої зберігання даних, мережеві компоненти, віртуалізація, ПЗ для управління і прикладне ПЗ.

Конвергентна інфраструктура робить можливим реалізацію моделі адаптивної інфраструктури у вигляді легко масштабованого пулу ресурсів, що поділяється між різного роду ПЗ і керованого як сервіс.

Існує три стратегії реалізації конвергентної інфраструктури.

1. Вертикальна інтеграція – включає технології, інтеграцію і підтримку, що надаються одним виробником.

2. Горизонтальна інтеграція – включає технології декількох постачальників, інтегровані і підтримувані одним виробником.

3. Багатоканальна інтеграція – включає технології декількох постачальників, інтегрованими та підтримуваними декількома виробниками.

Так, наприклад, Cisco і NetApp спільно підійшли до реалізації конвергентного підходу до SDDC – розробили рішення FlexPod Datacenter на платформі уніфікованих обчислень Cisco Unified Computing System [7; 8].

Архітектура FlexPod складається з чотирьох компонентів:

блок обчислень – сервери Cisco C Series або шасі Cisco B Series Blade Server;

блок конвергентної мережі передачі даних – на базі комутатора Cisco Nexus;

блок розміщення даних – СЗД компанії NetApp;

блок керування – Cisco UCS Manager.

Гнучка, масштабована інфраструктура FlexPod позиціонується як готове рішення, яке дозволяє керувати більш ніж 10 000 серверів, підтримує велику кількість прикладного ПЗ, може використовувати ПЗ для управління від різних виробників (гіпервізори VMware, Citrix, Microsoft, Oracle, Red Hat). Рішення зменшує рівень ризику при установці за рахунок можливості проведення попереднього тестування, дозволяє прискорити впровадження, підвищити ефективність центру обробки даних і зменшити сукупну вартість володіння.

Інтеграція комутації Cisco Nexus з спеціальним ПЗ NetApp MetroCluster дозволяє FlexPod використовувати для об'єднання декількох центру обробки даних [9]. Рівень зберігання MetroCluster створює інфраструктуру даних високої доступності, яка здійснює дзеркалювання даних між центром обробки даних. Якщо на одному з цих ЦОД трапляється аварія, без перерви в обслуговуванні відбудеться перемикавання навантаження на інший.

На випадок, якщо обчислення необхідно виконувати за межами центру обробки даних (на віддалених майданчиках, у філіях і на інших об'єктах, які хоч і не є центром обробки даних, але генерують дані і потребують обчислювальних потужностей) передбачено малогабаритне рішення на базі Cisco UCS Mini, яке дозволяє використовувати підхід FlexPod в розподілених конфігураціях, що включають багато об'єктів [10].

Останнім часом з'являється все більше аналогічних конвергентних програмно-апаратних рішень, наприклад, на базі блейд-серверів HP ProLiant, IBM PureFlex тощо [11; 12].

Концепція таких комплексних рішень центру обробки даних стрімко розвивається, відкриваючи нові можливості оптимізації та підвищення ефективності. Виробники пропонують готову інфраструктуру центру обробки даних у повному обсязі, розширюючи асортимент своєї продукції, або закупаючи відсутнє обладнання у сторонніх виробників.

Свої рішення побудови комплексної інфраструктури центру обробки даних пропонують APC (InfraStruXure), IBM (IRS), Rittal (RiMatrix), Sun (BlackBox) та інші [12]. Різноманітність готових рішень коливається від окремих стійок, до яких потрібно тільки підвести воду для охолодження і електроживлення до готових будівельних блоків у вигляді окремих модулів або контейнерів. Всі рішення включають спеціально підібрані збалансовані та протестовані комп'ютерне обладнання, системи охолодження обладнання в шафах, джерела безперебійного живлення (ДБЖ), засоби управління електроживленням та програмне забезпечення.

Деякі виробники пропонують повністю автономно працюючі рішення для центру обробки даних з метою роботи в умовах стихійних лих або катастроф. Так, компанія APC пропонує центр обробки даних, реалізований у великому автопричепі (трейлері), до якого для роботи обладнан-

ня потрібно підвести тільки електроживлення. У трейлері є шафи з обладнанням, засоби управління, ДБЖ. Дане рішення дозволяє переміщати центр обробки даних до безпечного місця при будь-яких масштабах катастроф або стихійних лих.

В якості резюме необхідно зазначити, що підходи до побудови центру обробки даних пройшли довгий еволюційний шлях розвитку. Завдяки сучасним технологіям з'явилася можливість створювати легко масштабовані, прості та економічно ефективні рішення.

Висновки і пропозиції. У зв'язку з розвитком технологій виникає ще одне завдання – інтеграція неструктурованих даних, таких як голос (наприклад, телефонні переговори), відео (відеоспостереження та відеозв'язок), телеметрія, дані соціальних мереж тощо. Такі процеси генерують величезні обсяги “сирих”, необроблених даних, які необхідно зберігати і тримати доступними для аналізу.

Сучасний центр обробки даних – це вже не величезна споруда, створення якої вимагає значно значних фінансових, часових і людських ресурсів. Інформаційна інфраструктура, для розміщення якої раніше було недостатньо одного приміщення, зараз може розміститися в одній стійці. Ця стійка з модульним сервером включає в себе інженерні та ІТ-системи, забезпечуючи тим самим необхідний рівень відмовостійкості.

Аналіз вказаних технологічних рішень та способів їх застосування для вирішення актуальних задач є проблематикою подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Кірпи́чников Ю.А., Головченко О.В. та ін. Обґрунтування загальносистемних вимог до центру обробки даних Збройних Сил України: звіт про НДР (проміжний) ЦВСД НУОУ. 2014. № ДР 0101U001680. С. 31–37, 48–67.
2. TIA/EIA-942. Стандарт для побудови інфраструктури, телекомунікацій та центрів обробки даних. 2005. СП 3-0092. С. 151.
3. EN 50173-5. Інформаційні технології – загальні кабельні системи – Частина 5: Центри обробки даних. Європейські стандарти (EN). 2007. С. 140.
4. Інститут фахівців центрів обробки даних. URL: <http://idcp.marist.edu/> (дата звернення: 11.02.2020).
5. Наказ Міністерства оборони України. Про затвердження Концепції інформатизації Міністерства оборони України. Наказ [видано Міністерством оборони України 17 вересня 2014 р. №650]. URL: http://www.mil.gov.ua/content/other/MOU650_2014.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
6. Мережеве програмне забезпечення: нова норма для мереж. Біла книга. URL: <https://www.opennetworking.org/images/stories/downloads/sdn-resources/white-papers/wp-sdn-newnorm.pdf> (дата звернення: 15.02.2020).
7. Рішення FlexPod. URL: <http://www.netapp.com/us/solutions/flexpod/index.aspx> (дата звернення: 16.02.2020).
8. Уніфікована обчислювальна система Cisco. URL: http://www.cisco.com/web/RU/solutions/datacenter/unified_computing.html (дата звернення: 19.02.2020).
9. NetApp Metro Cluster. URL: <http://www.netapp.com/us/products/protection-software/metrocluster.aspx> (дата звернення: 23.02.2020).
10. Cisco UCS Mini. URL: <http://www.cisco.com/c/en/us/products/servers-unified-computing/ucs-mini/index.html> (дата звернення: 20.02.2020).
11. Сервери ProLiant. URL: <http://www8.hp.com/us/en/products/proliant-servers> (дата звернення: 16.02.2020).
12. Система IBM PureFlex. URL: <http://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?infotype=PM&subtype=BR&htmlfid=WAB12345USEN> (дата звернення: 16.02.2020).

References:

1. Kirpichnikov, Y.A., Golovchenko, O.V. and others (2014). Obgruntuvannya zahal'nosystemnykh vymoh do tsentru obrobky danykh Zbroynykh Syl Ukrayiny [Rationale for System-wide Requirements for the Data Center of the Armed Forces of Ukraine] R&D report of the NMSU (interim) CVED, № DR 0101U001680. Pp. 31–37, 48–67.
2. (2005) Standard dlya pobudovy infrastruktury, telekomunikatsiy ta tsentriv obrobky danykh [Telecommunications Infrastructure Standard for Data Centers]. TIA/EIA-942, SP-3-0092, p. 151.
3. (2007) Informatsiyne tekhnolohiyi – Zahal'ni kabel'ni systemy – Chastyna 5: Tsentry obrobky danykh [Information technology – Generic Cabling Systems – Part 5: Data Centres]. EN 50173-5, European Standards (EN), p. 140.
4. Instytut fakhivtsiv tsentriv obrobky danykh [Institute for Data Center Professionals]. URL: <http://idcp.marist.edu/> (accessed: 11.02.2020).
5. (2014). Nakaz Ministerstva obrony Ukrayiny. Pro zatverdzhennya Kontseptsiyi informatyzatsiyi Ministerstva obrony Ukrayiny [Order of the Ministry of Defense of Ukraine. On approval of the Concept of Informatization of the Ministry of Defense of Ukraine]. Ministry of Defense of Ukraine № 650. URL: http://www.mil.gov.ua/content/other/MOU650_2014.pdf (accessed: 11.02.2020).

6. (2012). Merezeve prohamne zabezpechennya merezh: nova norma dlya merezh. Bila knyha [Software-defined networking: the new norm for Networks]. URL: <https://www.opennetworking.org/images/stories/downloads/sdn-resources/white-papers/wp-sdn-newnorm.pdf> (accessed: 15.02.2020).
7. Rishennya FlexPod [FlexPod Solutions]. URL: <http://www.netapp.com/us/solutions/flexpod/index.aspx> (accessed: 16.02.2020).
8. Unifikovana obchyslyval'na systema Cisco [Cisco Unified Computing System]. URL: http://www.cisco.com/web/RU/solutions/datacenter/unified_computing.html (accessed: 19.02.2020).
9. NetApp Metro Cluster [NetApp Metro Cluster]. URL: <http://www.netapp.com/us/products/protection-software/metrocluster.aspx> (accessed: 23.02.2020).
10. Cisco UCS Mini [Cisco UCS Mini]. URL: <http://www.cisco.com/c/en/us/products/servers-unified-computing/ucs-mini/index.html> (accessed: 20.02.2020).
11. Servery ProLiant [ProLiant Servers]. URL: <http://www8.hp.com/us/en/products/proliant-servers/> (accessed: 16.02.2020).
12. Systema IBM PureFlex [IBM PureFlex System]. URL: <http://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?infotype=PM&subtype=BR&htmlfid=WAB12345USEN> (accessed: 16.02.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-48>

UDC 621.311

Samoilyk Oleksandr, Tkachenko Valentyn, Kurbaka Halyna
Cherkasy State Technological University

RESEARCH OF THE EFFECT OF ACCUMULATOR-BASED ENERGY STORAGE DEVICES ON THE EFFICIENCY OF USING VIRTUAL POWER PLANT TECHNOLOGIES

Summary. The effect of accumulator-based energy storage devices on the efficiency of using virtual power plant (VPP) technologies at the stage of optimization of network topology of the newly created VPP is investigated. Such an integration involves not only solidary covering of its own load due to the organization of additional transmission lines, but also the transfer of excess electricity to the system. The algorithm of structural properties estimation on the example of a virtual power plant formed by three electrotechnical complexes is considered. One of the possible optimization scenarios by means of structural analysis of systems is suggested as a tool. As a criterion that allows to evaluate the correct choice of a particular topology of the electrical network, it is proposed to use the amount of "released" power. The main attention is focused on the problem of optimal redistribution of accumulated energy, that is, essentially, the rationalization of the "charge – discharge" cycle of accumulator systems. The relations representing the mathematical model of the electrotechnical complex with the use of distributed generation sources and electrical energy storage devices in the form of accumulator systems are obtained. Herewith the completeness of solutions depends on specific characteristics of the components of the virtual power plant.

Keywords: accumulator systems, virtual power plants, "released" power, energy, electrotechnical complexes, mathematical model.

Самойлик О.В., Ткаченко В.Ф., Курбака Г.В.
Черкаський державний технологічний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ НАКОПИЧУВАЧІВ ЕНЕРГІЇ НА БАЗІ АКУМУЛЯТОРНИХ СИСТЕМ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ «ВІРТУАЛЬНИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ»

Анотація. В роботі досліджено вплив накопичувачів енергії на базі акумуляторних систем на ефективність використання технологій «віртуальних електростанцій» (Virtual Power Plant – VPP) на етапі оптимізації топології мережі новоствореної VPP. Як об'єкт розглянуто об'єднання декількох незалежних, територіально рознесених окремих електротехнічних комплексів з власними споживачами в єдиний комплекс, що функціонує за технологією «віртуальної електростанції». Таке об'єднання передбачає не тільки солідарне покриття власного навантаження за рахунок організації додаткових ліній електропередачі, а й передачу надлишкової електроенергії в систему. Розглянуто основні обмеження і параметри передбачуваних приєднань, що підлягають оптимізації. Оскільки повнота і якість отриманих при об'єднанні у VPP переваг великою мірою визначаються додатковими варіантами топології новоствореної мережі, розглянуто алгоритм оцінювання структурних властивостей на прикладі віртуальної електростанції, утвореної трьома електротехнічними комплексами. Як інструмент запропоновано один із можливих сценаріїв оптимізації за допомогою структурного аналізу систем. Оскільки ідеологія формування «віртуальної електростанції» з існуючих комплексів спрямована на підвищення ефективності електропостачання за рахунок максимального використання всього потенціалу розподіленої генерації, як критерій, що дає змогу оцінити правильність вибору тієї чи іншої топології електричної мережі, запропоновано використовувати величину «вивільненої» потужності. Основну увагу сконцентровано на проблемі оптимального перерозподілу енергії, що акумулюється, тобто, по суті, на раціоналізації циклу «заряд – розряд» акумуляторних систем. Отримано співвідношення, що представляють математичну модель електротехнічного комплексу з використанням джерел розподіленої генерації та накопичувачів електроенергії у вигляді акумуляторних батарей. Рішення задачі моделювання передбачає реалізацію послідовності математичних розрахунків відповідно до розробленої методики. При цьому повнота рішень залежить від конкретних характеристик складових віртуальної електростанції.

Ключові слова: акумуляторні системи, віртуальні електростанції, «вивільнена» потужність, енергія, електротехнічні комплекси, математична модель.

The problem under discussion. Active introduction of small distributed generation (DG), including one based on renewable energy sources (RES) is one of the directions of modernization of domestic electrical power industry [1]. Virtual power plant (VPP) technologies can be used to increase the efficiency of such facilities. The term "virtual power plant" will hereinafter mean the integration of separately located electrotechnical complexes (ETCs) on the basis of distributed generation based on renewable energy sources to function as a single imaginary power plant. Thus,

VPP is a community of distributed generators, energy storage devices (usually accumulator systems) and controlled loads which are connected by information-command interfaces located in switchgear (SG) of individual electrotechnical complexes. The VPP thus formed is capable of fully performing the functions of planning, coordinating the flow of electricity both between VPP facilities and with the external power system. The virtual power plant actually integrates technical and technological solutions to manage the demand and supply of distributed energy generation using software and hardware.

Analysis of recent research and publications. In this direction, in [2] the definitions have been reviewed, the VPP components have been indicated, and the existing restrictions have been pointed out. The authors [3] have discussed general issues of increasing the efficiency of network power through VPP technologies. Business-level and management-level measures for VPP organization have been analyzed. In [4], systems of remote control and synchronization of complex measurements in virtual power networks have been described, the basic parameters and characteristics of electromagnetic compatibility have been determined.

The peculiarities of construction and functioning of virtual power plants and their impact on the operation of the unified power system of Ukraine have been analyzed by the authors [5]. VPP structural units and variants of their joint work have been presented, electricity quality problems caused by the availability of renewable and unconventional energy sources have been considered.

Highlighting of previously unresolved parts of a common problem. Currently, VPP technologies are being researched by scientists from all developed countries. As a rule, the most attention is paid to management systems and mechanisms of sale (purchase) of electricity. However, it is equally important to solve technical and technological issues of combining several DGs into a single electrical network, in particular, the problem of choosing the optimal topology of such electrical network and investigating the impact of individual factors on the efficiency of such an integration. It depends, in particular, whether virtual power plants will be significant in the achievable perspective.

The aim of the article is to investigate the effect of accumulator-based energy storage devices on the efficiency of virtual power plant technologies.

Outline of the main research material. Combining several independent, territorially separated ETCs with their own consumers (Fig. 1) into a single complex operating on VPP technology (Fig. 2) provides solidary coverage of the load due to the organization of additional transmission lines (TL).

The locations of transmission lines and their characteristics are unknown and are subject to further definition.

Thus, a virtual power plant, which is formed by separately located electrotechnical complexes on the basis of distributed generation based on RES with energy storage devices, is the object of further research.

Selection of initial electrotechnical complexes with the structure shown in Figure 1 as VPP a priori provides for the need of DG sources operation for maximum power output, regardless of the load level of both individual consumers and the total load. The positive effect consists:

- for owners of individual ETCs – in the possibility of selling the excess power (energy);
- for consumers – in expanding the ability to cover the load schedule, including at the expense of VPP electricity at lower prices.

Let's consider the main limitations and parameters of the predicted connections *to be optimized*.

The ratio between operating current I_{ij} in normal mode and allowable current continued $I_{ij, allow.c}$ for a given power line is the first obvious limitation [6]:

$$I_{ij} \leq I_{ij, allow.c} \tag{1}$$

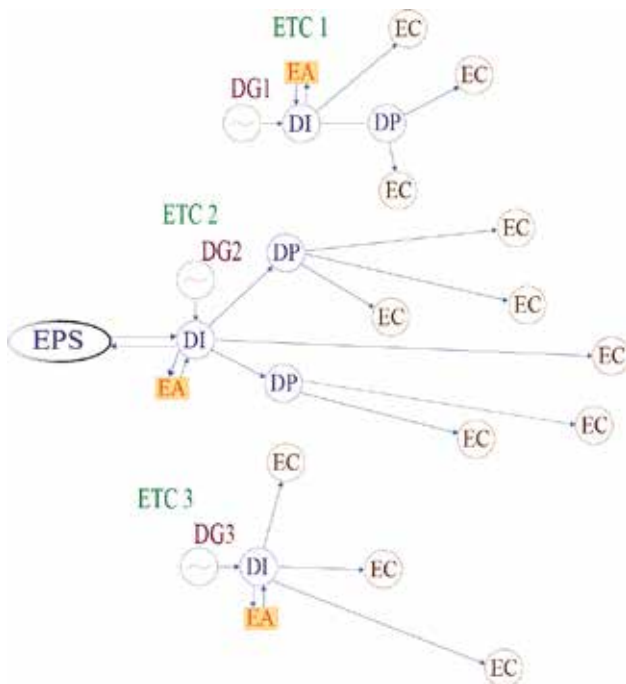

Figure 1. A group of independent ETCs:

EPS – electrical power system; EC – electricity consumer; DG – distributed generation; ETC – electrotechnical complex; DI – distribution installation; EA – energy accumulator; DP – distribution point

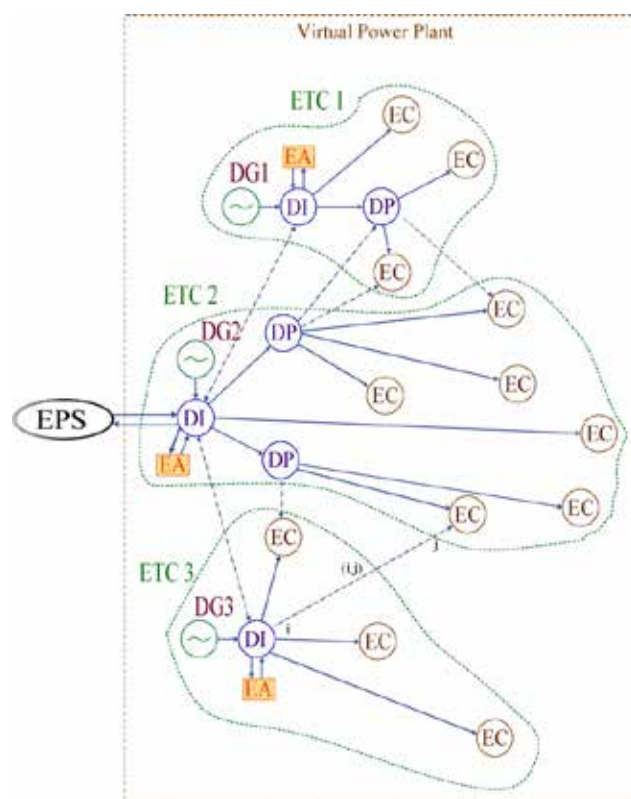

Figure 2. Virtual power plant based on individual electrotechnical complexes – dotted line indicates potential connections

In this case, the passage of operating current of the supply line should not cause a voltage drop below the allowable [6]:

$$\Delta U_{ij} = \sqrt{3} \cdot I_{ij} \cdot L_{ij} \cdot (r_{oij} \cdot \cos \varphi_{ij} + x_{oij} \cdot \sin \varphi_{ij}) \leq 0,1 \cdot U_{NOM}, (2)$$

where L_{ij} is the length of (i, j) -th connection; r_{oij} , x_{oij} are respectively active and reactive resistance of the (i, j) -th power line; the angle φ_{ij} characterizes the phase shift between current and voltage in the line (i, j) .

The number of newly created lines between existing ETCs (Figure 2) and their technical and economic characteristics are subject to optimization.

For example:

- a provision of the necessary class of security of energy supply;
- a sale of surpluses to the external power system;
- an obtaining of additional flexible power;
- an opportunity to participate fully in the market as a producer;
- a new level of work with consumers, an opportunity to offer new consumer management programs;
- other urgent and relevant goals can serve as such characteristics, depending on the main purposes of consumers integration into a virtual power plant.

The tasks set out should be coordinated accordingly.

The completeness and quality of the benefits of VPPs integration are largely determined by additional variants of the topology of the newly created network.

Let's consider one of possible algorithms for estimating structural properties on the example of a virtual power plant formed by three ETCs (Figure 1). As a tool we use structural analysis of systems [7].

Formalization of the structure description is based on graph theory.

We have used the most visual form of a formalized graph task – graphical representation – to represent the relationships between the elements in Figure 2.

Individual ETCs (in Figure 2 ETC 1 – ETC 3) formally represent subsystems, and individual objects (switchgears and switchgear points, consumers, etc.) that form them are elements of the system.

The graph presented here is oriented, since it consists only of oriented edges. The orientation corresponds to preferred directions of power transmission in the network. The elements of the system – switchgears, switchgear points, distributed generators, accumulators of energy and electricity consumers – are vertices of the graph. Vertices (nodes) of the graph correspond to the values of electrical power, capacity and consumption (load).

Transmission lines serve as branches of the graphs. They are characterized by the direction of power transmission, length, values of specific active and reactive resistances, selected technical and economic indicators.

Potentially feasible variants of electrical connections in Figure 2 are shown by dotted lines.

For further analysis it is convenient to represent the graph in numerical form, namely in the form of a matrix.

Presented in Figure 2, the graph of a virtual power plant is described using vertices adjacency matrix:

$$A = \|a_{ij}\|_m^n, i = \overline{1, n}; j = \overline{1, m},$$

where a_{ij} is the element of the matrix $\mathbf{A}$; n is the number of nodes of the graph; m is the number of branches (arcs) of the graph.

Elements of adjacency matrix a_{ij} of vertices $\mathbf{A}$ for oriented graph are defined as follows [8]:

$$a_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{if there is a connection (if you can go from vertex } i \text{ to vertex } j); \\ 0, & \text{if there is no connection} \end{cases}$$

The type of adjacency matrix of oriented graphs depends essentially on the chosen order of vertices numbering and, by selecting a certain principle of vertices numbering for some types of graphs (without contours), it is possible to reduce the matrix $\mathbf{A}$ to a triangular form, where $a_{ij} = 0$ for $j > i$.

Adjacency matrix of vertices $\mathbf{A}$ is a matrix of direct graph paths having a length equal to 1. The total number of transit paths from vertex i to j with the length k can be obtained by reducing the matrix $\mathbf{A}$ to the degree k .

Structural properties of electrical network of a virtual power plant can be determined on the basis of structural-topological characteristics of the graph, which are calculated using vertices adjacency matrix.

When conducting structural analysis of systems, it is often necessary to identify some of structural characteristics of systems and to quantify them. The expediency of determining such parameters is that already at an early stage of design there is a need to evaluate the quality of the structure of the system and its elements from the standpoint of system approach.

The main of these characteristics are given below.

Connectivity of structure. This quantitative parameter allows to detect the presence of breaks in the structure, hanging vertices, etc.

Most fully, quantitatively, the connectivity of elements of the oriented graph is determined by connectivity matrix $C = \|c_{ij}\|$.

The greater the value C , the higher the value of connectivity is and the potentially more reliable the considered network topology is. For an oriented graph, it can be determined by the expression:

$$C = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij},$$

where n is the number of nodes of the graph, c_{ij} is the element of connectivity matrix C , which is determined by the relation:

$$c_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{if } a_{ij}^{\Sigma} \geq 1 \\ 0, & \text{if } a_{ij}^{\Sigma} = 0 \end{cases},$$

where a_{ij}^{Σ} is the element of the total adjacency matrix A_{Σ} that determines the total number of paths from node i to node j .

The matrix A_{Σ} can be defined as follows:

$$A_{\Sigma} = \sum_{k=1}^n A^k,$$

where $\mathbf{A}$ is adjacency matrix of graph vertices; k is the length of the path (number of sections) from vertex i to vertex j .

Structural redundancy. A structural parameter that reflects the excess of the total number of con-

nections over the minimum required one is called structural redundancy R , which is defined as follows:

$$R = \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij} \right] \cdot \frac{1}{n-1} - 1, i \neq j,$$

where a_{ij} is the element of adjacency matrix of vertices $\mathbf{A}$; n is the number of graph vertices.

The most economical topology should have a minimum number of redundant electrical connections, the presence of which will increase the cost on building of additional power lines, necessary switching and protective equipment. Thus, the topology with the lowest characteristic value should be considered as the best one.

Uneven distribution of connections – a parameter that characterizes the underutilization of capabilities of a given topology in achieving the maximum connectivity. It is taken into account by the indicator – quadratic deviation of the given distribution of vertices degree. It is determined by the expression:

$$\varepsilon^2 = \sum_{i=1}^n \left(\rho_i^2 - \frac{4m^2}{n} \right),$$

where ρ_i is the true degree of the i -th vertex of the graph (the number of edges incident to the i -th vertex of the graph); m is the number of edges of the graph; n is the number of vertices of the graph.

A parameter value, equal to zero, characterizes a uniform topology.

The greater the magnitude ε^2 , the greater the unevenness of connections is. Thus, the topology with the smallest parameter value will be considered as the best one.

Structural compactness. To quantify structural compactness, a parameter is introduced that reflects the proximity of elements to each other. The proximity of two elements $\mathbf{i}$ and $\mathbf{j}$ will be determined by the minimum path length for oriented graph (chain – for non-oriented one) d_{ij} . Then the value Q reflects the overall structural proximity of elements to each other in the system:

$$Q = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n d_{ij}, i \neq j,$$

where d_{ij} is the minimum path length from vertex $\mathbf{i}$ to vertex $\mathbf{j}$; n is the number of vertices of the graph.

To quantify structural compactness, often use a relative index:

$$Q_{REL} = Q / Q_{CG}^1,$$

where $Q_{CG}^1 = n(n-1)$ is the value of compactness for the structure of a system of "complete graph" type.

Structural compactness can be characterized by another indicator – the structure diameter:

$$d = \max_{ij} d_{ij}.$$

The degree of centralization in the structure.

The concept of centrality index is used to quantify the degree of centralization in a structure:

$$\delta = (n-1) \frac{2Z_{\max} - n}{Z_{\max}(n-2)},$$

where n is the number of vertices of the graph.

The component of this formula can be found as follows:

$$Z_{\max} = \max \{Z_i\},$$

where Z_i is the value determined according to the following expression:

$$Z_i = \frac{Q}{2} \left(\sum_{j=1}^n d_{ij} \right), i = \overline{1, n}; i \neq j,$$

where Q is structural compactness of the topology; d_{ij} is the minimum length of the path vertex $\mathbf{i}$ to vertex $\mathbf{j}$; n is the number of vertices of the graph.

The smaller the parameter value, the more reliable the topology is. High value of the degree of centralization imposes increased requirements for the capacity of central element in the network topology, through which a large number of connections are established, as well as for the reliability of its functioning, since the failure of this element leads to disruption of normal operation of the entire system. With a large parameter value, it makes sense to duplicate central element in order to improve the reliability of the topology. A network topology with a smaller parameter value is better.

Assessment and further comparison of variants of network topology separately for each structural and topological characteristic are usually a rather trivial task.

However, the choice of the optimal network topology, taking into account the whole set of parameters considered, that is, solving a multicriteria problem, presents some difficulties. Taking into account the impact of individual factors (such as availability, performance, and mode limitations of energy accumulators) adds additional features to the multifactorial problem.

Currently, there are quite a number of methods for solving multicriteria problems [7]. A multicriteria problem is often reduced to a single-criterion one. This approach involves the use of supercriterion as a scalar function of a vector argument:

$$q_0(x) = q_0(q_1(x), q_2(x), \dots, q_p(x)),$$

where $q_1(x), q_2(x), \dots, q_p(x)$ are the criteria; x is the alternative of the set X .

The type of the function q_0 depends on the contribution of each criterion to the overall supercriterion. As a rule, in this case, additive and multiplicative functions of the following form are used:

$$q_0 = \sum_{i=1}^p \alpha_i q_i;$$

$$1 - q_0 = \prod_{i=1}^p (1 - \beta_i q_i),$$

where α_i and β_i are weighting factors.

The main difficulty of this method consists in the determination of weighting factors α_i or β_i .

The whole ideology of forming a "virtual power plant" from existing ETCs is aimed at improving the efficiency of electricity supply by maximizing the use of all the potential of distributed generation.

It is logical that the value of "released" power can be used as a criterion to evaluate the correct choice of a particular electrical network topology.

By "released" power we mean the power of power sources, which, after combining the ETCs, can be both usefully used in the same electrical network and transmitted to the power system.

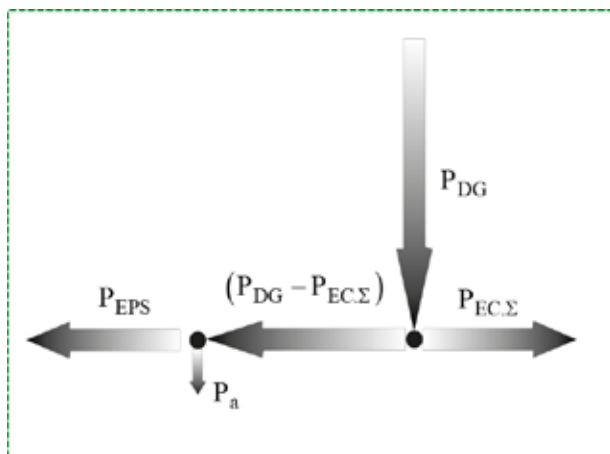
Thus, the function $\Upsilon(P_{EPS,\Sigma})$ characterizing the "released" power in the VPP for transmission to the power system is subject to optimization:

$$\Upsilon(P_{EPS,\Sigma}) \rightarrow \max. \tag{3}$$

Among other problems associated with the implementation of VPP technologies, not only the optimization of newly formed connections but also the identification of an internal reserve in ETC due to, for example, optimal redistribution of accumulated energy, i.e. essentially the rationalization of the "charge – discharge" cycle of accumulator systems, is of great interest. This aspect is discussed below.

Let's carry out the analysis of power for individual electrotechnical complex, the structure of which is presented in Figure 1.

Let's consider the balance of power in the ETC in the mode of accumulator charging and transferring the excess energy to the power system (Figure 3).

Figure 3. Power balance in the system of autonomous power supply of an enterprise in the mode of accumulator charging and transferring the excess energy to electric power system (P_{EPS} – excess power that can be transferred to the EPC)

In analytical form, the specified balance has the form:

$$P_{DG} + P_a \geq P_{EC.S} \cdot k_s, \tag{4}$$

where P_{DG} is the power generated by distributed generation sources, W; P_a is the power accumulated, W; $P_{EC.S}$ is the power required for electricity consumers, W; k_s is the factor of stock.

The system of electricity accumulation, depending on quantitative ratio of produced and consumed energy, can act as both its source and the receiver. Accordingly, in practice the following variants of motion of energy flows that determine the power balance in a given electrotechnical complex are possible:

1. Electricity power P_{DG} generated at any given time (t) from the considered time interval (T), taking into account losses, exceeds the power $P_{EC.S}$ that consumers need.

The amount of energy that can be stored at the current time (t) is determined by two parameters: the "free" capacity of accumulation system (Θ_a) and the maximum value of charge current I_{ch} . If the value of accumulated capacity is C_a , then

$$C_a \cdot (1 - k_d) \geq \Theta_a, \tag{5}$$

where k_d is the allowable accumulator discharge ratio (usually $k_d \approx 0,2$).

Thus, mathematical expression for calculating the power balance at $P_a = P_{DG} - \frac{P_{EC.S}}{\chi} \geq 0$ in accordance with Figure 2 will look like:

$$\begin{cases} P_a \cdot t \leq \Theta_a \cdot U_a \cdot k_a; \\ I_a = \frac{P_a}{N_a \cdot U_a} \leq I_{ch}, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \Theta_a^{en} = \Theta_a - \frac{P_a \cdot t}{U_a} \eta; \\ P_{EPS} = 0 \end{cases}, \tag{6}$$

$$\begin{cases} P_a \cdot t \leq \Theta_a \cdot U_a \cdot \eta; \\ I_a = \frac{P_a}{N_a \cdot U_a} > I_{ch}, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \Theta_a^{en} = \Theta_a - I_{ch} \cdot t \cdot \eta; \\ P_{EPS} = P_a - I_{ch} \cdot U_a \end{cases}, \tag{7}$$

$$\begin{cases} P_a \cdot t \geq \Theta_a \cdot U_a \cdot \eta; \\ I_a = \frac{P_a}{N_a \cdot U_a} \leq I_{ch}, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \bar{\Theta}_a = 0; \\ P_{EPS} = P_a - \frac{\Theta_a \cdot U_a}{\eta t} \end{cases}, \tag{8}$$

$$\begin{cases} P_a \cdot t \geq \Theta_a \cdot U_a \cdot \eta; \\ I_a = \frac{P_a}{N_a \cdot U_a} > I_{ch}, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \Theta_a^{en} = \Theta_a - I_{ch} \cdot t \cdot \eta; \\ P_{EPS} = (P_a - I_{ch} \cdot U_a) \end{cases}, \tag{9}$$

where N_a is the number of accumulators connected in parallel; U_a is charge voltage of one accumulator, V; I_{ch} is charge current of one accumulator, A; $\eta < 1$ is accumulator efficiency; Θ_a and Θ_a^{en} are initial and final values of the "free" capacity of accumulation system, A · hours; P_a is excess power, some of which can be accumulated or transmitted to power system, W; $\chi < 1$ is the efficiency of the inverter as a part of SG.

2. The power of electricity (P_{DG}) generated at any given time (t) from the considered time interval (T), taking into account the losses, is less than the power $P_{EC.S}$ required for consumers of ETC. The power shortage should be filled, if possible, from electricity storage system.

Power balance at $P_a = P_{DG} - \frac{P_{EC.S}}{\chi} < 0$ is described as follows:

$$\begin{cases} |P_a| \cdot t \leq [(1 - k_d) \cdot C_a - \Theta_a] \cdot U_a; \\ I_a = \frac{|P_a|}{N_a \cdot U_a} \leq I_d, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \Theta_a^{en} = \Theta_a + \frac{|P_a| \cdot t}{U_a} \Psi_p(I_a); \\ \bar{C}_a = (1 - k_d) \cdot C_a - \Theta_a^{en} > 0 \end{cases}, \tag{10}$$

where I_d is the maximum allowable current of accumulator discharge, A; $\Psi_p(I_a)$ is some corrective function of discharge current in the circuit of accumulation system, the value of which ≥ 1 ; $\bar{C}_a$ is current accumulator capacity, A · hours.

Values of parameters I_d and $\bar{C}_a$ determine the efficiency of electrotechnical complex.

The capacity of accumulation system, the rate of accumulation (charge) and parameters of the return of electricity (discharge) are the most important characteristics. The latter, on the one hand, are limited by the maximum permissible values of charge (I_{ch}) and discharge (I_d) currents, on the other – by the dependence of the value of real capacity of some of accumulation systems on the magnitude of discharge current.

The total power (4) is in general a function of time, the values of which are available at discrete points t_i given at constant time intervals:

$$\Delta T = t_{i+1} - t_i = const. \tag{11}$$

Then, considering that the function $P_{DG}(t)$ over a period of time ΔT varies linearly from value P_1 to P_2 , and power consumption $P_{EC.S}$ is constant, we will have the following expressions to calculate the excess W_{ex} and absent W_m energy in the following four possible variants of relations between values P_1, P_2 and $P_{EC.S}$:

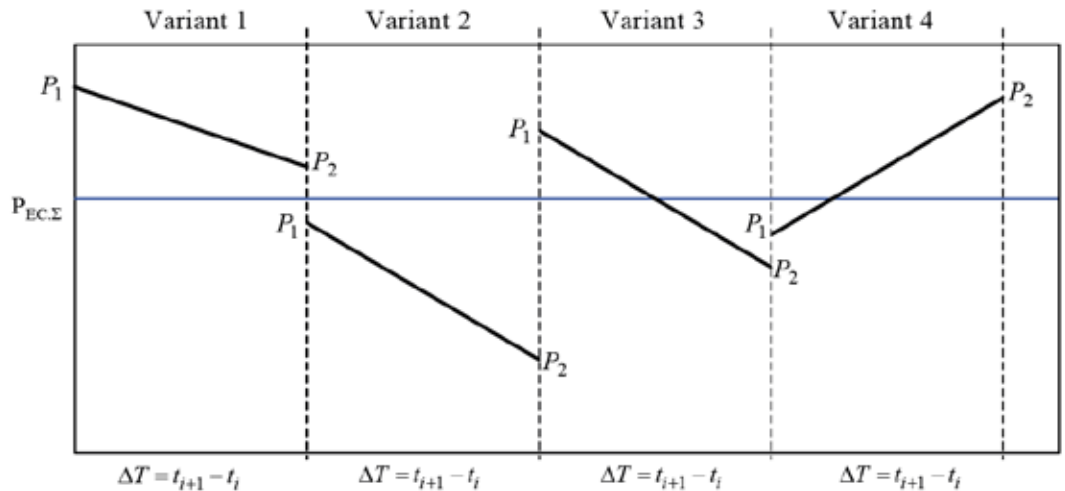

Figure 4. Possible variants of relations between values P_1, P_2 and $P_{EC\Sigma}$

$$1) P_1 \geq \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, P_2 \geq \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, \begin{cases} W_{ex} = \frac{P_1 + P_2 - \frac{2P_{EC\Sigma}}{\gamma}}{2} \cdot \Delta T; \\ W_m = 0 \end{cases} \quad (12)$$

$$2) P_1 < \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, P_2 < \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, \begin{cases} W_m = \frac{\frac{2P_{EC\Sigma}}{\gamma} - P_1 - P_2}{2} \cdot \Delta T; \\ W_{ex} = 0 \end{cases} \quad (13)$$

$$3) P_1 > \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, P_2 < \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, \begin{cases} W_{ex} = \frac{\left(P_1 - \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}\right)^2}{2(P_1 - P_2)} \cdot \Delta T \\ W_m = \frac{\left(P_2 - \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}\right)^2}{2(P_1 - P_2)} \cdot \Delta T \end{cases} \quad (14)$$

$$4) P_1 < \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, P_2 > \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}, \begin{cases} W_{ex} = \frac{\left(P_2 - \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}\right)^2}{2(P_2 - P_1)} \cdot \Delta T \\ W_m = \frac{\left(P_1 - \frac{P_{EC\Sigma}}{\gamma}\right)^2}{2(P_2 - P_1)} \cdot \Delta T \end{cases} \quad (15)$$

Figure 4 illustrates the four options considered.

Thus, in the time interval $[t_i, t_{i+1}] \quad i = 0, 1, 2, \dots, m$, the value of power, excess $\Delta W_i \geq 0$ or absent $\Delta W_i < 0$ one, according to dependencies (12) – (15), is equal to:

$$\Delta W_i = W_{ex} - W_m, \quad (16)$$

where i is the sequence number of time segment.

If $\Delta W_i \geq 0$, some of the excess energy $\Delta \Theta_a \cdot \Delta T_i$ can be accumulated:

$$\Delta \Theta_{ai} = \Theta_{ai} - \Theta_{ai}^{en}, \quad (17)$$

and the rest is uploaded to the system.

Energy balance of the system is described by the following relation:

$$\Delta \Theta_{ai} \cdot U_a + P_{EPS,i} \cdot \Delta T = \Delta W_i, \quad (18)$$

where $\Theta_{ai}, \Theta_{ai}^k, P_{EPS,i}$ are determined from equations (3) – (6) taking into account the following equations:

$$P_a = \frac{\Delta W_i}{\Delta T}, \quad P_{EPS,i} = P_{EPS}, \quad \Delta T = t. \quad (19)$$

If $\Delta W_i < 0$, the rest of the energy $\Delta \Theta_a \cdot \Delta T_i$ must be filled from accumulation system. The equation of energy balance of the system in this case is:

$$\frac{\Delta W_i}{\Delta T} = \Delta \Theta_a \cdot \Delta T_i, \quad (20)$$

where Θ_{ai} can be found from equations (10) taking into account (19).

Relations (18) and (20) represent a mathematical model of an electrotechnical complex using distributed generation sources in the structure of which are accumulation systems. The solution of the modeling problem involves implementation of a sequence of mathematical calculations according to the developed methodology for m time points $t_1, t_2, \dots, t_m$, by which the studied interval of time T is broken into intervals $(m - 1)$.

Conclusions and suggestions. One of possible algorithms for optimization of the topology of a virtual power plant, formed by individual electrotechnical complexes with energy accumulation devices, by means of structural analysis of systems is considered. As a criterion to evaluate the correct choice of a particular topology of electrical network, the value of "released" power after solidary covering of its own load can be used.

The focus is on the problem of optimal redistribution of accumulated energy, that is, essentially, on the rationalization of the "charge – discharge" cycle of accumulators.

The relations (18) and (20), representing mathematical model of electrotechnical complex with the use of distributed generation sources and energy accumulators in the form of accumulation systems, are obtained. The solution of the modeling problem involves the implementation of a sequence of mathematical calculations according to the developed methodology for m time points $t_1, t_2, \dots, t_m$, by which the studied time interval T is broken into intervals $(m - 1)$. The completeness of the solutions depends on specific characteristics of the components of the virtual power plant.

References:

1. Stohnii, B.S., Kyrylenko, O.V., & Denysiuk, S.P. (2012). *Rozvytok intelektualnykh elektrychnykh merezh na osnovi polozhen kontseptsii SMART GRID* [Development of smart grids based on the provisions of the SMART GRID concept]. Institute of Electrodynamics, NAS of Ukraine, pp. 5–13.
2. Othman, M.M., Hegazy, Y.G., & Abdelaziz, A.Y. (2015). A review of virtual power plant definitions, components, framework and optimization. *International Electrical Engineering Journal*, vol. 6, no. 9, pp. 2010–2024.
3. Fedorov, V.N. Virtual Power Plant (VPP) as a mechanism for improving network power efficiency. Moscow: Rosseti. Available at: <https://docplayer.com/31882461-Virtual-power-plant-vpp-kak-mehanizm-povysheniya-effektivnosti-ispolzovaniya-setevoy-moshchnosti.html> (accessed: 03.02.2020).
4. Denysiuk, S.P., & Horenko D.S. (2016). Analiz problem vprovadzhennia virtualnykh elektrostantsii [Analysis of virtual power plant implementation problems]. *Enerhetyka: ekonomika, tekhnolohii, ekolohiia*, no. 2, pp. 25–33.
5. Derevianko, D.H., & Horenko, D.S. (2016). Osoblyvosti pobudovy ta funktsionuvannia virtualnykh elektrostantsii v umovakh rozvytku OES Ukrainy [Peculiarities of construction and operation of virtual power plants in the conditions of development of Ukrainian UES]. *Enerhetyka: ekonomika, tekhnolohii, ekolohiia*, no. 3, pp. 61–69.
6. Barybin, Yu.G. et al. (Eds.). (1990). *Spravochnik po proektirovaniyu elektrosnabzheniya* [Reference book on power supply design]. Moscow: Energoizdat.
7. Voropay, N.I. (2000). *Teoriya sistem dlya elektroenergetikov: uchebnoe posobie* [The theory of systems for electric power: textbook]. Novosibirsk: Nauka, Sib. izd. firma RAN.
8. Harari, F. (1973). *Teoriya grafov* [Theory of graphs]. Moscow: Mir.

Список літератури:

1. Стогній Б.С., Кириленко О.В., Денисюк С.П. Розвиток інтелектуальних електричних мереж на основі положень концепції SMART GRID. Інститут електродинаміки НАН України. 2012. С. 5–13.
2. Othman, M.M., Hegazy Y.G., Abdelaziz A.Y. A review of virtual power plant definitions, components, framework and optimization. *International Electrical Engineering Journal*. 2015. Vol. 6, no. 9. P. 2010–2024.
3. Федоров В.Н. Virtual Power Plant (VPP) как механизм повышения эффективности использования сетевой мощности. Москва: Россети. URL: <https://docplayer.ru/31882461-Virtual-power-plant-vpp-kak-mehanizm-povysheniya-effektivnosti-ispolzovaniya-setevoy-moshchnosti.html> (дата звернення: 02.03.2020).
4. Денисюк С.П., Горенко Д.С. Аналіз проблем впровадження віртуальних електростанцій. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2016. № 2. С. 25–33.
5. Дерев'янюк Д.Г., Горенко Д.С. Особливості побудови та функціонування віртуальних електростанцій в умовах розвитку ОЕС України. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2016. № 3. С. 61–69.
6. Справочник по проектированию электроснабжения / под ред. Ю.Г. Барыбина и др. Москва : Энергоиздат, 1990.
7. Воропай Н.И. Теория систем для электроэнергетиков : учеб. пособие. Новосибирск : Наука, Сиб. изд. фирма РАН, 2000.
8. Харари Ф. Теория графов. Москва : Мир, 1973.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-49>

УДК 004.8

Степанець О.В., Гритчук Д.Т.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

NEURAL NETWORK PREDICTIVE CONTROLLER В АВТОМАТИЗАЦІЇ ТЕПЛООВОГО ПУНКТУ

Анотація. Досліджено систему керування тиском води в системі опалення теплового пункту. Виконано синтез нейроконтролера з передбаченням для стабілізації тиску води в системі опалення парового теплового пункту. Розроблена процедура налаштування нейроконтролера для заданого об'єкта керування. Проаналізовані відмінності у роботі систем із традиційним ПІД регулятором та нейроконтролера. Отримані результати керування тиском води на основі нейроконтролера показали кращі інтегральні показники якості у порівнянні із системою керування з ПІД-регулятором. Застосування нейроконтролера покращить стабілізацію тиску води в системі опалення за наявності зовнішніх збурень. Додаткових досліджень потребує застосування нейромереж у керуванні багатозв'язними об'єктами із перехресними зв'язками окремих технологічних змінних, характерних для теплоенергетичних об'єктів.

Ключові слова: тепловий пункт, система керування, нейроконтролер, Neural Network Predictive Controller.

Stepanets Oleksandr, Hrytchuk Denys

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

NEURAL NETWORK PREDICTIVE CONTROLLER IN AUTOMATION OF HEATING UNIT

Summary. The water pressure control system in the heating system of the steam heating unit is investigated. The possibility of using neural networks in control systems for the heating system is considered. In article was performed the synthesis of a neuro controller with the prediction for pressure stabilization in the steam heating unit. The architecture of the neuro controller was based on Neural Network Predictive Controller. An algorithm for configuring a neuro controller for a plant is described. The Pade approximation was used to successfully identify the model of the water pressure control circuit in the heating system to avoid the transport delay. The main parameters of Neural Network Predictive Controller tuning are the number of neurons in the hidden layer, the control horizon and the prediction horizon. Training of the Neural Network Predictive Controller was performed according to the algorithm Levenberg-Markard. The Neural Network Predictive Controller is trained offline. The optimization algorithm for each iteration is performed online and calculates control signals that optimize the future performance of the controller, which regulates the water pressure in the heating system. Differences in the work of systems with traditional PI controller and neuro controller are analyzed. The results of pressure control based on the neuro controller showed better integrated quality indicators than the control system with PID controller. The use of a neuro controller will improve the stabilization of water pressure in the heating system in the presence of external disturbances. The main purpose of this work is to synthesize a neuro controller that can replace outdated automation systems and thus increase the efficiency of heating units. However, the considered single-circuit automatic control system does not allow to fully reveal the full potential of the Neural Network Predictive Controller. Additional research is needed on the use of neural networks in the management of multiconnected objects with cross-links of individual technological variables characteristic of thermal power plants.

Keywords: heating unit, control system, neuro controller, Neural Network Predictive Controller.

Постановка проблеми. Застосування нових підходів до керування технологічними процесами, у тому числі із використанням методів машинного навчання, є актуальним у розрізі взаємопроникнення ІТ (Information Technologies) та ОТ (Operational Technologies) та постійне нарощування складності промислових об'єктів керування. Не зважаючи на велику кількість підходів до проблеми синтезу систем керування, універсального та ідеального регулятора поки не існує, при цьому, як відзначається у [1], одним із більш перспективних напрямків є побудова нейромережових систем керувань, які дозволяють у значній мірі зняти математичні проблеми аналітичного синтезу і аналізу проєктованої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прогностичне керування на основі нейронних мереж (Neural Network Predictive Control, NNPC)

використовують для різних об'єктів, наприклад: підтримка необхідної концентрації рідини у резервуарі [4], наведення і стабілізація озброєння легкоброньованих машин [5], керування машиноподібним мобільним роботом [6]. Подібні регулятори можуть якісно реагувати на збурення в системі, будувати оптимальні траєкторії зміни завдання та стабілізації технологічних параметрів, у тому числі за наявності різного роду обмежень, що вносять нелінійності в моделі об'єкта керування. Такі їх властивості зручно використати в задачах керування теплопостачанням, особливо у випадку застосування водяної пари як теплоносія первинного контуру та нестабільністю споживання теплової енергії зі сторони користувачів. Теплові пункти слугують головною ланкою для водопостачання та опалення будинків та приміщень, а також промислових об'єктів. Параметри температури і тиску води залежать від характеру

навантаження, яке залежить від типу користувачів та динаміки теплоспоживання. Тому виникає необхідність в автоматичному керуванні, яке підтримуватиме необхідні параметри в допустимих межах і зменшуватиме енергозатрати.

Мета статті. Метою роботи є розробка ефективною за інтегральними показниками якості системи автоматичного керування паровим тепловим пунктом в умовах наявності збурень в системі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі наукові та технічні завдання:

– розробити структуру системи автоматичного регулювання тиску води у контурі опалення із використанням нейроконтролера;

– розробити модель об'єкта керування, придатну до застосування в Neural Network Predictive Controller;

– розробити процедуру налаштування системи регулювання тиску води в контурі опалення, яка забезпечує мінімальні інтегральні показники якості.

Виклад основного матеріалу. Neural Network Predictive Controller використовує модель нейронної мережі для прогнозування майбутніх реакцій об'єкта керування на потенційні збурення в системі. Алгоритм оптимізації обчислює керуючі сигнали, що оптимізують майбутні показники роботи установки. Нейронної мережі NNPC навчається в режимі офлайн. У режимі онлайн виконується алгоритм оптимізації для кожної ітерації при обчисленні оптимального вводу керування.

Синтез Neural Network Predictive Controller виконано в такому порядку:

1. Підготовка моделі об'єкта керування.
2. Ідентифікація моделі об'єкта керування.
3. Тренування нейронної мережі.

У якості демонстрації роботи регулятора використано контур регулювання тиску в системі опалення. Динаміка об'єкта керування тиском в системі опалення описується [10] передавальною функцією:

$$W(s) = \frac{1.82}{(3.3 \cdot s + 1) \cdot (2.7 \cdot s + 1)} \cdot e^{-6 \cdot s}. \quad (1)$$

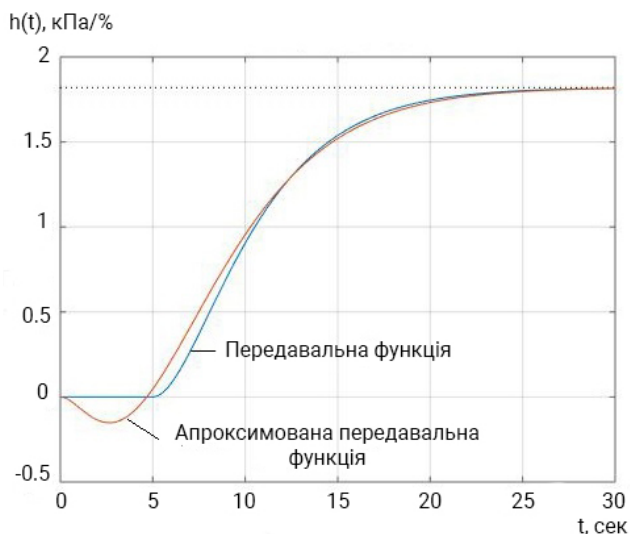

Рис. 1. Перехідні характеристики об'єкта керування

Особливістю реалізації NNPC в середовищі Matlab, яке використовувалось для моделювання, є неможливість роботи з моделями із явно вираженим транспортним запізнюванням. Тому передавальна функція (1) апроксимована рядом Паде. На рис. 1 зображені графіки перехідних характеристик. Апроксимована передаточна функція набула наступного виду:

$$W(s) = \frac{-1.82 \cdot s + 0.728}{8.91 \cdot s^3 + 9.564 \cdot s^2 + 3.4 \cdot s + 0.4}. \quad (2)$$

Відносна похибка між динамікою вихідної моделі та її апроксимованим аналогом становить 3.4%, що вважається допустимим для розглянутого випадку.

Ідентифікація об'єкта керування – це процес розробки математичної моделі динамічної системи на основі вхідних та вихідних даних фактичного процесу. Важливим етапом проектування системи керування є розробка математичної моделі керуваної системи. Існуючі дослідження [7] з ідентифікації системи демонструють, що нейронні мережі успішно моделюють багато лінійних систем.

Структурна схема нейроконтролера NN Predictive Control зображена на рис. 2. Для дослідження використано програмний комплекс моделювання Matlab з пакетом Neural Network Toolbox. Завдання на керування параметром моделі подається на вхід Reference. Сигнал від зворотного зв'язку замкнутої системи подається на вхід Plant output. За допомогою розрахунку в S-function predopt відбувається обчислення потрібного впливу на об'єкт керування. Після функції predopt сигнал подається на вихід Control Signal, тобто являє собою керуючу дію регулятора. В блоці NN model знаходиться модель нейронної мережі.

Модель будь-якої лінійної системи можна зобразити у наступному вигляді:

$$y(t+1) = f \left(\begin{matrix} y(t-1), y(t-2), \dots, y(t-n_y) \\ u(t-d-1), \dots, u(t-d-n_u) \end{matrix} \right) \quad (3)$$

де $f()$ – невідома лінійна система, d – часова затримка системи, n_y і n_u – порядки системи. Для невідомої моделі об'єкта можна застосувати багато форм моделі NN. Конструкція нейронної мережі для ідентифікації об'єкта виражається як

$$\begin{aligned} \bar{y}(t+1) &= \left(\begin{matrix} \bar{y}(t-1), \bar{y}(t-2), \dots, \bar{y}(t-n_y) \\ u(t-d-1), \dots, u(t-d-n_u) \end{matrix} \right) = \\ &= F \left(\sum_{j=0}^q v_j g \left(\sum_{l=1}^m w_{jl} u_l + b_{1j} \right) + b_2 \right) \end{aligned} \quad (4)$$

де $\bar{y}(t)$ – вихід системи нейронної мережі, u_l представляє l -ий вхід нейронної мережі; v_j , w , b_1 і b_2 – ваги та зміщення NN (регульовані параметри NN); $F()$ і $g()$ – нелінійні функції; q і m – кількість вузлів у прихованому та вхідному шарі відповідно.

Регульовані параметри NNPC визначаються з набору прикладів через процес тренування. Приклади або навчальні дані – це набір входів, $u(t)$ та відповідних бажаних результатів $y(t)$.

Нейронна мережа виробляє прогнози $\bar{y}(t)$, які в деякому сенсі "близькі" до справжніх виходів $y(t)$. Для даного об'єкта керування тренування нейронної мережі велось із застосуванням алгоритму Левенберга-Маркарда.

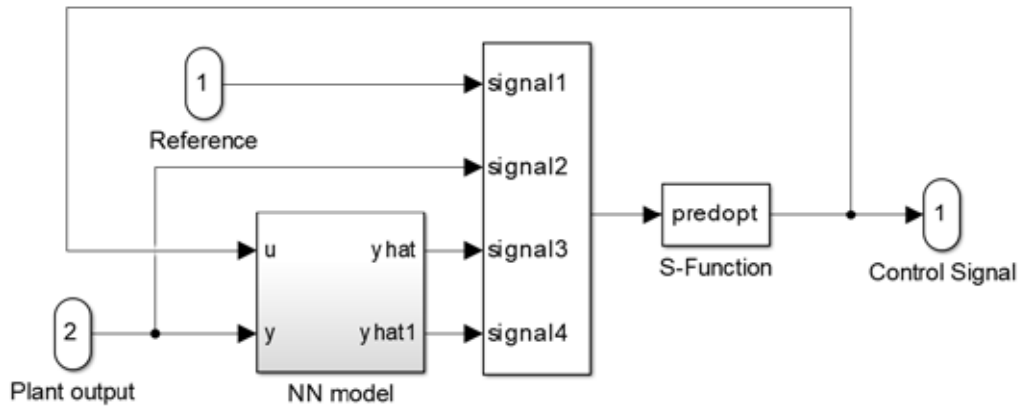

Рис. 2. Структурна схема нейроконтролера

Результат тренування мережі залежить від початкового значення ваг нейронної мережі w_{ij} і кількості циклів навчання N_u . Для досягнення глобального мінімуму процес навчання необхідно повторювати багаторазово при різних початкових значеннях w_{ij} і величиною N_u . У розглянутій задачі для кожного варіанту мережі вибиралося кілька десятків початкових точок розрахунку.

Мета стратегії прогнозування керування з використанням нейронних предикторів є двоякою: оцінити майбутній вихід об'єкта та мінімізувати функцію витрат на основі похибки між прогнозованим виходом процесів та еталонною траєкторією. Функція витрат, яка може відрізнитися від конкретного випадку, зводиться до мінімуму, щоб отримати оптимальний керуючий вхід, який застосовується до нелінійної установки. У більшості алгоритмів прогнозування керування використовується квадратична формула для функції витрат:

$$J_p = \sum_{i=N_1}^{N_2} \left[y(k+i) - r(k+i) \right]^2 + \rho \sum_{i=1}^{N_u} (\bar{v}(k+i-1) - \bar{v}(k+i-2))^2 \quad (6)$$

яка відповідає наступним вимогам:

$$\Delta u(k+i-1) = 0, 1 \leq N_u < i \leq N_2 \quad (7)$$

де N_u – контрольний горизонт; N_1 – мінімальний горизонт прогнозування; N_2 – горизонт прогнозування; i – порядок предиктора; r – опорна траєкторія; ρ – коефіцієнт ваги; Δ – оператор диференціації.

Для нейроконтролера оптимальними параметрами є: кількість нейронів в прихованому шарі

S від 10 до 17, контрольний горизонт N_u від 1 до 5, горизонт прогнозування N_2 від 9 до 15. Завдяки ним система керування може забезпечити мінімальні інтегральні показники якості регулювання. У якості функції активації нейронів для першого прихованого шару використана функція гіперболічного тангенса tansig , а для другого шару – лінійна функція purelin .

Схема системи керування тиском в системі опалення зображена на рис. 3. У блоці Setpoint задається завдання і передається на вхід Reference NNPC. Сигнал Plant Output приходить в блок NNPC із виходу об'єкта керування. В NNPC при кожній ітерації обчислення відбувається розрахунок оптимального сигналу керування Control Signal, який поступає на вхід об'єкта керування.

На рис. 4 показані дві системи керування тиском в системах опалення: основі нейроконтролера NNPC та з ПІД регулятором. Реакція на збурення (рис. 5) систем показує швидше подолання збурення запропонованою системою одночасно із допустимим динамічним відхиленням. ПІД регулятор налаштований за методикою [11] Minimum IATE – Poulin and Pomerleau (1996).

Результати систем порівняно за інтегральними показниками (таблиця 1).

Для задачі стабілізації випадкових збурень в системі керування вагомим показником якості керування є інтегральний IATE (інтеграл добутку часу на модуль похибки) по каналу збурення-вихід. Із таблиці 1 можна сказати, що кращим показником якості регулювання володіє система з нейроконтролером NNPC.

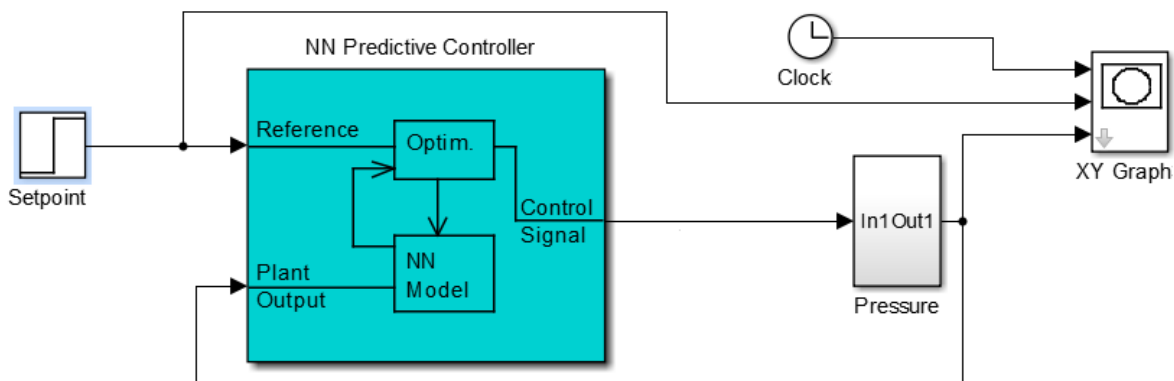

Рис. 3. Система автоматичного керування тиском в системі опалення на основі NN Predictive Controller

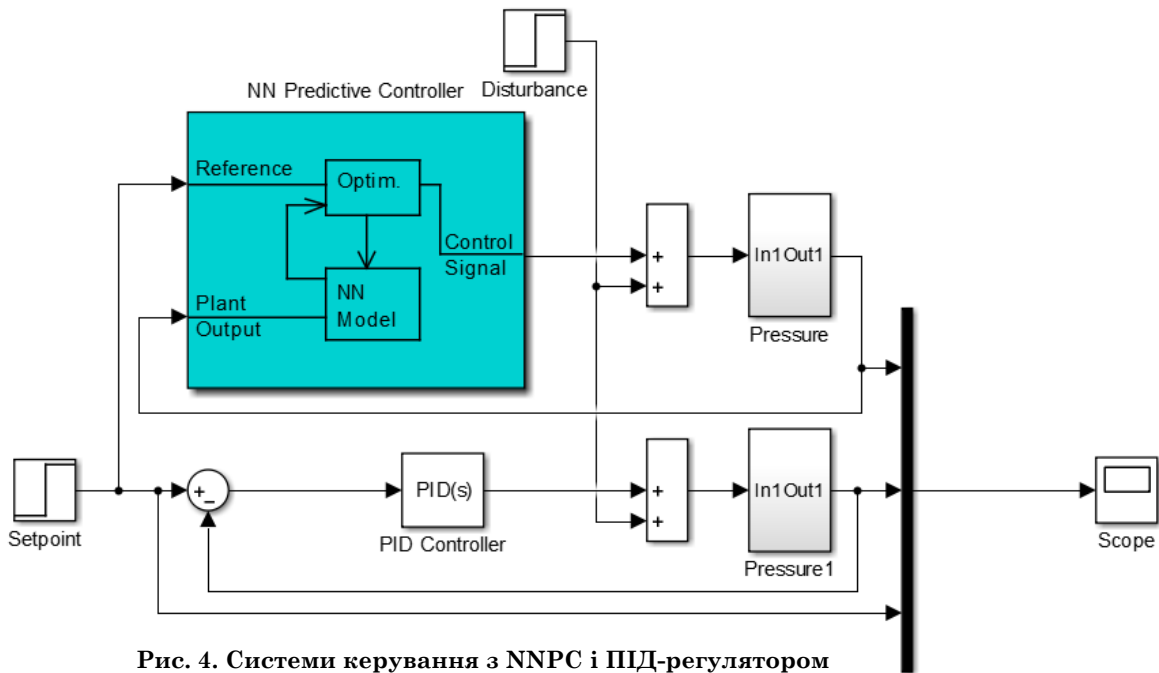

Рис. 4. Системи керування з NNPC і ПІД-регулятором

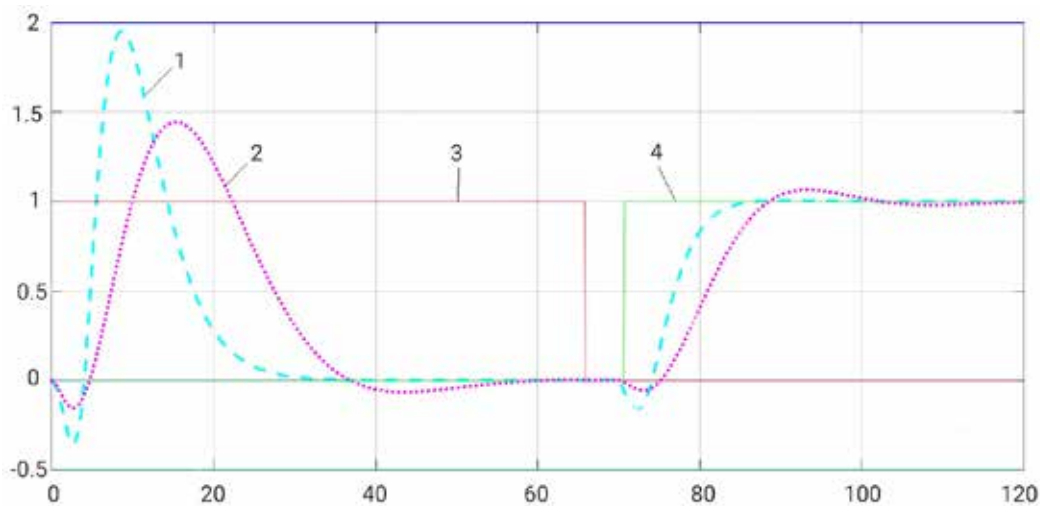

Рис. 5. Перехідні характеристики систем керування:

1 – NNPC, 2 – ПІД-регулятор, 3 – сигнал в каналі збурення-вихід, 4 – сигнал в каналі завдання-вихід

Таблиця 1
Інтегральні показники якості регулювання

Показники	Канал завдання – вихід		Канал збурення – вихід	
	NNPC	ПІД	NNPC	ПІД
IE	3.348	9.8	-19.48	-22.92
IAE	7.629	12.12	20.49	25.54
ISE	5.764	9.26	27.41	26.12
ISTE	16.12	44.6	412.8	438.3
IATE	44.43	100.5	278.9	469.8

Висновки і пропозиції. У статті запропоновано використання нейроконтролера з передбаченням для контуру керування тиском в системі опалення. При рішенні задачі було розглянутий принцип побудови нейроконтролера, наведений порядок синтезу нейроконтролера для заданого об'єкта керування. У якості алгоритму тренування використовувався алгоритм Левенберга-Маркарда.

Для дослідження ефективності інтелектуального контролю на основі нейронної мережі вихід з об'єкта порівнюється з реакцією керованої системи ПІД-регулятором. Результати моделювання показали, що при застосуванні запропонованого нейроконтролера інтегральні показники якості регулювання є кращими.

Таким чином, дослідження показало можливість стабілізації випадкових збурень, які появляються в системах керуванні тиском в системах опалення за допомогою нейроконтролера NNPC. Завдяки такому рішенню в системах керування тепловими пунктами, можливо, зменшиться енергозатратність. Разом з тим, розглянута одноконтурна система автоматичного регулювання не дозволяє у повній мірі розкрити весь потенціал нейроконтролера. Додаткових досліджень потребує застосування нейромереж у керуванні багатозв'язними об'єктами із перехресними зв'язками окремих технологічних змінних, характерних для теплоенергетичних об'єктів.

Список літератури:

1. Кузнецов Б.И., Василец Т.Е., Варфоломеев А.А. Синтез нейросетевого регулятора NARMA-L2 controller для системы наведения и стабилизации. *Электротехника и электромеханика*. 2011. № 4. С. 41–46.
2. Чернодуб А.Н., Дзюба Д.А. Обзор методов нейроруправления. *Проблемы программирования*. 2011. № 2. С. 79–94.
3. Медведев В.С., Потемкин В.Г. Нейронные сети. MATLAB 6. Москва : Диалог-МИФИ, 2002. 496 с.
4. Soloway D., Haley P. J. Neural Generalized Predictive Control. *Proceedings of the IEEE International Symposium on Intelligent Control*. 1996, pp. 277–281.
5. Кузнецов Б.И., Василец Т.Е., Варфоломеев А.А. Синтез нейроконтроллера с предсказанием для двухмассовой электромеханической системы. *Электротехника и электромеханика*. 2008. Т. 3. С. 27–32.
6. D. Gu, H. Hu. Neural Predictive Control for a Car-like Mobile Robot. *International Journal of Robotics and Autonomous Systems*. 2002. Vol. 39, no. 2, pp. 73–86.
7. Li, X., Z. Chen, & Z. Yuan. Simple Recurrent Neural Network-Based Adaptive Predictive Control for Nonlinear Systems. *Asian Journal of Control*, 2002. 4(2), pp. 231–239.
8. Mahyuddin M.N., Arshad M.R., & Mohamed Z. Simulation of Direct Model Reference Adaptive Control on a Coupled-Tank System Using Nonlinear Plant Model in International Conference on Control, Instrumentation and Mechatronics Engineering. 2007.
9. Ammar A. Aldair. Hardware Implementation of the Neural Network Predictive Controller for Coupled Tank System. *American Journal of Electrical and Electronic Engineering*. 2014, vol. 2, no. 1, pp. 40–47. doi: 10.12691/ajeee-2-2-2
10. Степанец О.В., Ущачовський А.П. Синтез системи автоматичного керування промисловим пароводяним тепловим пунктом. *Всхідно-Європейський журнал передових технологій*. 2015. № 3/2(75). С. 54–60. doi: 10.15587/1729-4061.2015.42141
11. O'Dwyer A. Handbook of PI and PID controller tuning rules. 2006, p. 564.

References:

1. Kuznetsov, B.Y., Vasylets, T.E., & Varfolomeev, A.A. (2011). Syntez neyrosetevoho rehulyatora NARMA-L2 tsonntroller dlya systemy navedenyya y stabylyzatsyy [Synthesis of NARMA-L2 controller neural network controller for guidance and stabilization system]. *Elektrotekhnika i elektromekhanika*, vol. 4, pp. 41–46.
2. Chernodub, A.N., & Dzyuba, D.A. (2011). Obzor metodov neyroupravlenyya. Problemy proqrammyrovanyya [Overview of neuro control methods. Programming problems]. *Expert and intelligent information systems*, vol. 2, pp. 79–94.
3. Medvedev, V.S., & Potemkyn, V.H. (2002). Neyronnye sety. MATLAB 6. [Neural networks. MATLAB 6]. Moscow: Dyaloh-MYFY, p. 496.
4. D. Soloway, & P.J. Haley (1996). Neural Generalized Predictive Control. *Proceedings of the IEEE International Symposium on Intelligent Control*, pp. 277–281.
5. Kuznetsov, B.Y., Vasylets, T.E. & Varfolomeev, A.A. (2008). Syntez neyrokontrollera s predskazanyem dlya dvukhmassovoy elektromekhanicheskoy system [Synthesis of a neurocontroller with predictions for a two-mass electromechanical system]. *Elektrotekhnika i elektromekhanika*, vol. 3, pp. 27–32.
6. D. Gu & H. Hu (2002). Neural Predictive Control for a Car-like Mobile Robot. *International Journal of Robotics and Autonomous Systems*, vol. 39, no. 2, pp. 73–86.
7. Li, X., Z. Chen & Z. Yuan (2002). Simple Recurrent Neural Network-Based Adaptive Predictive Control for Nonlinear Systems. *Asian Journal of Control*, vol. 4(2), pp. 231–239.
8. Mahyuddin, M.N., Arshad, M.R., & Mohamed, Z. (2007). Simulation of Direct Model Reference Adaptive Control on a Coupled-Tank System Using Nonlinear Plant Model in International Conference on Control, Instrumentation and Mechatronics Engineering.
9. Ammar A. Aldair (2014). Hardware Implementation of the Neural Network Predictive Controller for Coupled Tank System. *American Journal of Electrical and Electronic Engineering*, vol. 2, no. 1, pp. 40–47. doi: 10.12691/ajeee-2-2-2
10. Stepanets', O.V., & Ushchapovs'kyy, A.P. (2015). Syntez systemy avtomatychnoho keruvannya promyslovym parovodyanyym teplovym punktom [Synthesis of an automatic chervanny system with an industrial steam-water heating point]. *Vostochno-Evropeyskyy zhurnal peredovykh tekhnolohyy*, vol. 3/2(75), pp. 54–60. doi: 10.15587/1729-4061.2015.42141
11. O'Dwyer, A. (2006). Handbook of PI and PID controller tuning rules. P. 564.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-50>

УДК 536.24: 621.184.5

Шелешей Т.В., Беднарська І.С.,
Майер Л., П'ятачук В.С.Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ СІРКООЧИСНИХ УСТАНОВОК
НА ВЕЛИКИХ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ОБ'ЄКТАХ**

Анотація. Значну частину електроенергії України виробляють ТЕС та ТЕЦ, енергоносіями на яких є органічне паливо: вугілля, мазут, природний газ. В результаті їх спалювання в навколишнє середовище потрапляє велика кількість шкідливих речовин, що негативно впливають на населення та довкілля. Тому важливо зробити електро- та теплоенергію екологічно чистою. Основним забруднювачем атмосфери при спалюванні мазуту є сірчистий ангідрид. Основною метою дослідження є визначення найефективнішої сіркоочисної установки. В роботі розглядаються сіркоочисні установки. В статті приводиться розрахункове дослідження показника рівня емісії зазначених оксидів. Встановлено, що з усіх обраних видів сіркоочисних установок кращим виявився метод мокрого очищення – процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію.

Ключові слова: оксиди сірки, сірчистий ангідрид, показник емісії, екологічний стан, сіркоочисні установки.

Sheleshei Tetiana, Bednarska Inna,
Mayer Leonid, Pyatachuk Vyacheslav
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”**PROSPECTS OF USE OF SULFUR CLEANING PLANTS ON LARGE POWER PLANTS**

Summary. Energy industry is a basic industry in the country that ensures its sustainable development and is a source of electricity and heat. Most of Ukraine's electricity is produced by thermal power plants and thermal power plants, with the energy sources being organic fuel: coal, fuel oil, and natural gas. As a result of their combustion, a large number of harmful substances that adversely affect the population and the environment are released into the environment. Therefore, it is important to make the electricity and heat environmentally friendly. The most harmful emissions from large power plants are sulfur dioxide, nitrogen oxides and particulate matter. Sulfuric anhydride is the main air pollutant for combustion of fuel oil. About 50% of all sulfur oxides (CO₂, CO₃) are generated by fuel combustion in the energy and municipal sectors, and losses from such emissions make up about 55% of the total atmospheric pollution losses. In order to reduce atmospheric emissions in developed countries, combustion emission control systems are being installed at all times, despite the high cost of such systems. Therefore, the main purpose of the study is to determine the most efficient sulfur treatment plant, which is the most compatible with domestic equipment in the energy sector. The following sulfur treatment plants are considered in the work: wet purification (Wellman-Lord process using sodium salts), dry purification (Inset dry sorbent (DSI)), semi-dry purification (LIFAC process, as a development of DSI process with spray of water droplets), catalytic purification from sulfur and nitrogen oxides (DESONOX, SNOX) and others. The article provides a calculated study of the emission level of these oxides. For the analysis of sulfur treatment plants, flare burning with liquid slag was selected, while the low sulfur fuel oil of grade 40 was burned. It was found that of all selected types of sulfur treatment plants, the wet cleaning method was best – the Wellman-Lord process using sodium salts.

Keywords: sulfur oxides, sulfur dioxide, emission index, ecological status, sulfur treatment plants.

Постановка проблеми. Енергетика – це базова галузь країни, що забезпечує її сталий розвиток та є джерелом електроенергії та тепла. Значну частину електроенергії України виробляють ТЕС та ТЕЦ, енергоносіями на яких є органічне паливо: вугілля, мазут, природний газ. В результаті їх спалювання в навколишнє середовище потрапляє велика кількість шкідливих речовин, що негативно впливають на населення та довкілля. Тому важливо зробити електро- та теплоенергію екологічно чистою. Для досягнення того рівня викидів, який європейці досягли 20-25 років тому, урядом створена програма дій «Національний план скорочення викидів речовин від великих спалювальних установок (НПСВ)» [1]. НПСВ чітко вказує на механізм для енергокомпаній, як поступово має відбуватися зменшення викидів, тобто закладено лінійне

скорочення викидів від кожної спалювальної установки. Дев'яносто великих спалювальних установок, що увійшли до НПСВ, потребують інвестицій у 5-6 мільярдів євро за 15 років, які мають бути використані на газоочисні установки. Це таку саму суму треба вкласти і в реконструкцію основного обладнання.

Найшкідливіші викиди від великих енергетичних установок – це діоксид сірки, оксиди азоту та тверді частинки. Порівнюючи фактичні концентрації шкідливих речовин на ТЕС України та вимоги Директиви 2010/75/ЄС про промислові викиди, в Україні викиди діоксиду сірки та оксиду азоту перевищують у 10–30 разів тобто перевищують мільйон тон на рік [2].

У провідних європейських країнах 20% становлять витрати на екологічні заходи. В Україні 85%-90% вартості електроенергії становить па-

ливо. Така ситуація вимагає підібрати найкраще обладнання для очистки димових газів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням десульфуризації займаються багато вчених. У роботі І.А.Вольчин та Л.С. Гапонич [3] визначають необхідний ступінь сіркоочищення димових газів та пріоритетний метод сіркоочищення для впровадження на ТЕС України. Для цього було виконано аналіз сучасних методів і технологій очищення димових газів від SO_2 , розрахунок і узагальнення валових та питомих викидів діоксиду сірки у димових газах ТЕС. Встановлено, що значення питомих концентрацій діоксиду сірки в сухих димових газах на ТЕС України залежно від марки палива, його сірчистості та способу шлаковидалення в котлі. *Баторшин В.А. [4] розглядає проблеми вирішення даного питання в США.*

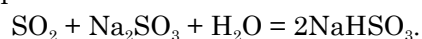
Наукова робота, виконана І.А. Вольчиним, О.М. Коломієць та А.О Ясинецьким [5] досліджує процеси сіркоочищення напівсухим амонійним методом. В цій роботі виявлено вплив способу подачі рідини у робочу зону, витрати води та додаткового повітря на ефективність процесу десульфуризації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Основною задачею науковців в сфері енергетики є зменшення викидів в навколишнє середовище, це можна зробити багатьма способами. Один з цих способів – це установка ефективних сіркоочисних споруд. Тому варто зосередитись на визначенні найефективнішої з точки зору екології сіркоочисної установки.

Мета статті. Щоб зменшити викиди в атмосферу у розвинених країнах повсякчасно встановлюються системи контролю викидів продуктів згорання, не дивлячись на велику вартість таких систем. Тому основною метою дослідження є визначення найефективнішої сіркоочисної установки, яка є найбільш сумісною з вітчизняним обладнанням в енергетиці.

Виклад основного матеріалу. До широкого спектру сіркоочисних установок відносять: мокре очищення (процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію), сухе очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)), напівсухе очищення (процес LIFAC, як розвиток процесу DSI з розпилом крапель води), каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX) та ін. Розглянемо їх принцип дії детальніше [5–7].

Спосіб мокрого очищення Веллмана-Лорда заснований на використанні сіркокислотних солей натрію:

Зарубіжний досвід застосування такої технології показав, що для ТЕС використання цього способу може бути виправдано тоді, коли регенерацію проводять на спеціальному хімічному виробництві, не пов'язаному з енергетикою. При цьому дана технологія, як і будь-яка циклічна, вимагає постійної витрати димових газів, тобто постійного навантаження енергоблоку (котла), на якому споруджене таке сіркоочищення.

Спосіб сухого очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)) варто використовувати для зменшення викидів при спалюванні палива, отриманих в умовах експлуатації в нестационарному

стані в системі спалювання палива, що має шлях проходження газу, який проходить від камери спалювання палива через розпилювальну сушарку-абсорбер в рукавний фільтр, розташованій нижче по ходу потоку від розпилювальної сушарки-абсорбера.

При напівсухому очищенні (процес LIFAC як розвиток процесу DSI з розпилом крапель води) реакційне середовище, створене уприскуванням води, значно підвищує утилізацію оксиду кальцію. Чим ближче до температури точки роси, охолоджуються димові гази, тим ефективніше йде процес зв'язування оксидів сірки. Розпил води і оптимальний розмір краплі досягається за допомогою системи сопел, які виробляють розпил під тиском. Робоча температура в активаційному реакторі на 10-15% перевищує температуру точки роси, в силу чого димові гази і продукти реакції залишаються сухими.

Каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX) полягає в тому, що до потоку димових газів, зазвичай в зоні економайзера, входить аміак. На відстані 0,5–1,5 м від неї розташована касета з каталізатором (V_2O_5 або інші). При цьому одна з головних проблем – зменшення опору каталізатора. Розроблена технологія каталізаторів дозволяє в 2-3 рази знизити вміст платинових металів в порівнянні з аналогами без зниження ефективності очистки та ресурсу роботи нейтралізаторів.

Звісно ж, при поєднанні різних технологічних процесів очищення в одному циклі можна домогтися істотного зниження викидів SO_x . Але варто підкреслити, що витрати на очищення газів від оксидів сірки, включаючи каталітичні методи, щонайменше на 1–2 порядки перевищують вартість методів, які знижують їх утворення. Тому очищення слід застосовувати після використання наявних методів придушення, якщо потрібно більш істотне зниження концентрації SO_x .

Для того, щоб визначити ефективність зниження викидів оксидів сірки в атмосферу, варто провести розрахункове дослідження показника рівня емісії зазначених оксидів.

Показник емісії визначається з урахуванням ефективності зв'язування сірки золою або сорбентом у енергетичній установці, ефективності очистки димових газів від оксидів сірки та коефіцієнту роботи сіркоочисної установки за формулою [8]:

$$k_{\text{SO}_2} = \frac{10^6}{Q_i} \frac{2S^r}{100} (1 - \eta_I)(1 - \eta_{II}^2) \quad (1)$$

де Q_i^r – нижча робоча теплота згорання палива, МДж/кг; S^r – вміст сірки в паливі на робочу масу за проміжок часу P , %; η_I – ефективність зв'язування сірки золою або сорбентом у енергетичній установці; η_{II} – ефективність очистки димових газів від оксидів сірки; β – коефіцієнт роботи сіркоочисної установки.

Для аналізу сіркоочисних установок було вибрано факельне спалювання з рідким шлаковидаленням, при цьому спалювався малосірчистий мазут марки 40. Відповідно до вищезазначеного, було проведено розрахунки і отримані результати наведено в таблиці 1.

Відповідно до даних таблиці побудовано залежність викидів від ефективності очистки димо-

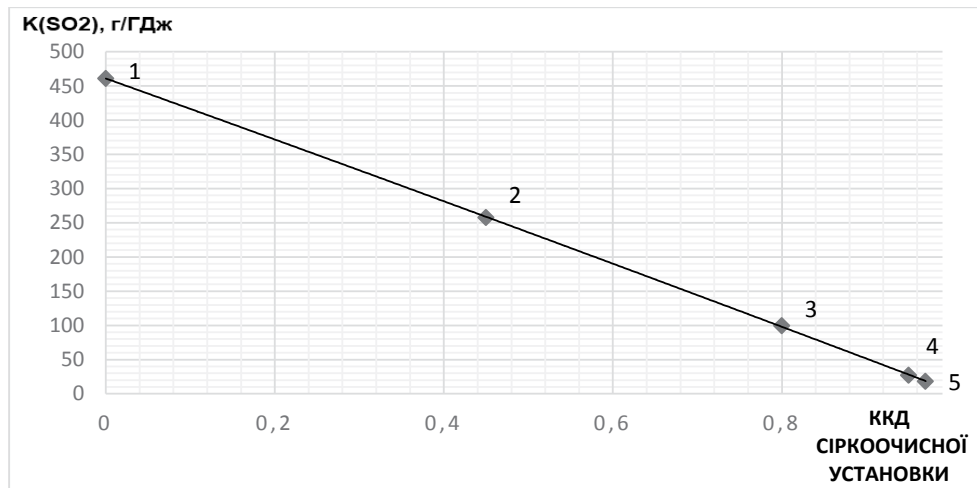
Результати розрахунків показника емісії оксидів сірки при використанні різних сіркоочисних установок та без них

	Тип сіркоочисної установки	η_{II}	β	$k(SO_2)$, г/ГДж
1	Без очищення	0	0	461,28931
2	Сухе очищення – інжекція сухого сорбенту (DSI)	0,45	0,98	257,86073
3	Напівсухе очищення – процес LIFAC як розвиток процесу DSI з розпилом	0,8	0,98	99,638491
4	Каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX)	0,95	0,99	27,446714
5	Мокре очищення – процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію	0,97	0,99	18,313186

Джерело: розроблено авторами

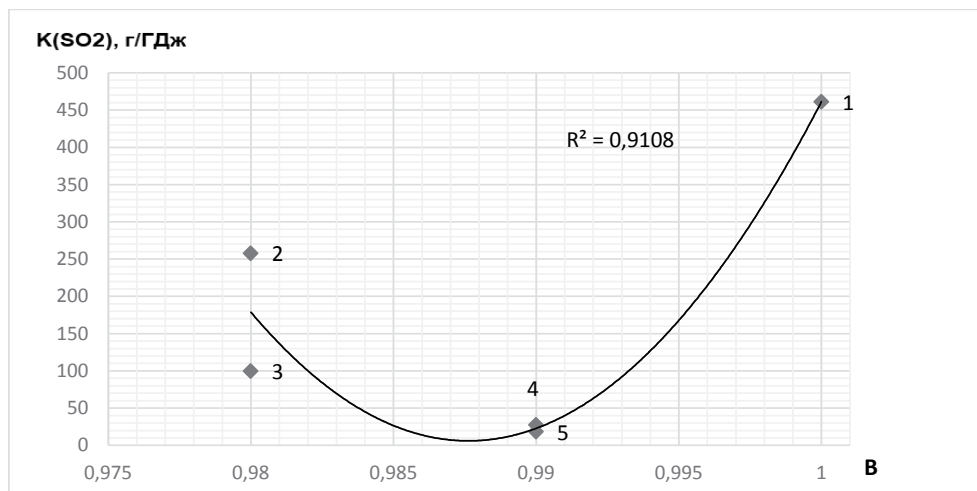
вих газів від оксидів сірки та коефіцієнта роботи сіркоочисної установки, що показано на рисунку 1 та 2 відповідно.

З графіків видно, що найефективнішою установкою з точки зору екології є спосіб мокрого очищення (процес Велльмана-Лорда з використан-

Рис. 1. Залежність викидів сірки від ефективності очистки димових газів: 1 – без встановлення сіркоочисної установки; 2 – сухе очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)); 3 – напівсухе очищення (процес LIFAC як розвиток процесу DSI з розпилом); 4 – каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX); 5 – мокре очищення (процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію)

Джерело: розроблено авторами

Рис. 2. Залежність викидів сірки від коефіцієнту роботи сіркоочисної установки: 1 – без встановлення сіркоочисної установки; 2 – сухе очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)); 3 – напівсухе очищення (процес LIFAC як розвиток процесу DSI з розпилом); 4 – каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX); 5 – мокре очищення (процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію)

Джерело: розроблено авторами

ням солей натрію), а не таким ефективним є сухе очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)).

Висновки і пропозиції. Розглянуто наступні способи для зниження викидів оксидів сірки: мокре очищення (процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію), сухе очищення (інжекція сухого сорбенту (DSI)), напівсухе очищення (процес LIFAC, як розвиток процесу DSI з розширом крапель води), каталітичне очищення від оксидів сірки і азоту (DESONOX, SNOX).

Проведено порівняльний аналіз рівня емісії сіркового ангідриду при спалюванні малосір-

чистого мазуту марки 40 при факельному спалюванні з рідким шлаковидаленням, використовуючи вище вказане сіркоочищення обладнання.

Отже, встановлено, що з усіх обраних видів сіркоочищення установок кращим виявився метод мокрого очищення – процес Велльмана-Лорда з використанням солей натрію. Сміливо можна сказати, що, встановивши такі установки сьогодні, ми покращимо життя в недалекому майбутньому, знизивши при цьому ризик захворювань спричинених шкідливими викидами сірки.

Список літератури:

1. Національний план скорочення викидів від великих енергетичних установок, від 8 листопада 2017 року № 796-р. Київ. Розпорядження, Кабінет Міністрів України. С. 99.
2. Khmara D. O. "Comparative analysis of ecological component in energy strategies of Ukraine and EU", Materials of public discussion carried out jointly with the Committee of the VR of Ukraine on May 15, 2008. Kyiv, 2008, pp. 34–39.
3. Вольчин І.А., Гапонич Л.С., Згоран І.П. Вибір технології десульфуризації димових газів для українських вугільних теплових електростанцій. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2018. Т. 24. № 4. С. 154–168.
4. Баторшин В.А., Котлер В.Р. Решение экологических проблем в угольной энергетике США. *Энергохозяйство за рубежом*. 2014. № 1. С. 15–20.
5. Вольчин І.А., Коломієць О.М., Ясинецький А.О. Числове дослідження процесу сіркоочищення за напівсухим амонійним методом. *Енерготехнології та ресурсозбереження*. 2015. № 3. С. 29–37.
6. Федоренко О.І. Екологія та енергозбереження України. *Енергетична безпека України. Серія «Охорона навколишнього середовища»*. Серпень 2005. № 8. С. 19–27.
7. Тумановський А.Г. Экологические проблемы тепловых электростанций. *Электрические станции*. 2005. № 1. С. 17–27.
8. ГКД 34.02.305-2002. Викиди забруднювальних речовин у атмосферу від енергетичних установок. Методика визначення. Київ, 2002.

References:

1. Natsionalnyy plan skorochennya vykydiv vid velykykh enerhetychnykh ustanovok [National Emissions Reduction Plan for Large Power Plants], vid 8 lystopada 2017 roku № 796-r. Kyiv. Rozporyadzhennya, Kabinet Ministriv Ukrayiny.
2. Khmara, D.O. (2008). Comparative analysis of ecological component in energy strategies of Ukraine and European Union. Materials of public discussion carried out jointly with the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on the issues of lifetime extension on May 15. Kyiv, pp. 34–39.
3. Volchin, I., Gaponich, L., & Zgoran, I. (2018). Choice of flue gas desulfurization technology for Ukrainian coal thermal power plants. *Scientific papers of the National University of Food Technologies*, vol. 24, no. 4, pp. 154–168.
4. Batorshin, V., & Kotler, V. (2014). Addressing Environmental Issues in US Coal Energy. *Energy industry abroad*, no. 1, pp. 15–20.
5. Volchin, I.A., Kolomiets, O.M., & Jasinetsky, A.O. (2015). Numerical study of the process of sulfur purification by semi-dry ammonium method. *Energy technologies and resource saving*, no. 3, pp. 29–37.
6. Fedorenko, O.I. (2005). Ekolohiya ta enerhozberezhennya Ukrayiny. Enerhetychna bezpeka Ukrayiny [Ecology and energy saving of Ukraine]. *Ukraine's energy security. Environmental Protection Series*, August, no. 8, pp. 19–27.
7. Tumanovskyy, A.H. (2005). Ekolohycheskye problemy teplovykh élektrostantsyy [Environmental problems of thermal power plants]. *Power Plants*, no. 1, pp. 17–27.
8. НКД 34.02.305-2002. Vykydy zabrudnyval'nykh rehovyn u atmosferu vid enerhetychnykh ustanovok. Metodyka vyznachennya [SCC 34.02.305-2002. Emissions of pollutants into the atmosphere from power plants. Method of determination]. Kyiv, 2002.

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-51>

УДК 504.4.06(477.54):665.66

Крайнюков О.М.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кривицька І.А.Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця**Черкашина Ю.Ю.**

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОЦІНКА ВПЛИВУ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ НА ФОТОСИНТЕЗУЮЧИЙ АПАРАТ РОСЛИН

Анотація. В процесі інтенсивної індустріалізації суспільства, проблема забруднення довкілля набуває глобального характеру. Все частіше ми зустрічаємось з проблемою несвоєчасного виявлення забруднення територій, що в свою чергу веде до збільшення виникнення екологічних ризиків. Для більш якісного моніторингу навколишнього середовища необхідно розвинути систему біологічного контролю довкілля. Біологічні методи контролю дозволяють виявити поллютанти в незначних кількостях, що збільшує ймовірність знизити рівень екологічних ризиків при забрудненні навколишнього середовища. Індикаторами забруднення ґрунтового покриву в першу чергу виступають рослини, за якими можна спостерігати зміни у хімічному складі ґрунту. Важкі метали, мають негативний характер впливу на фотосинтезуючі пігменти, в результаті чого, рослини страждають від такої хвороби, як хлороз. Тому, при оцінці якості стану навколишнього середовища, необхідно приділяти увагу вивченню вмісту зелених пігментів у рослинах. Актуальність даної роботи полягає у використанні фотосинтезуючого апарату рослин, який виступає джерелом інформації, щодо забруднення навколишнього середовища. Задля експериментальних досліджень дії важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин було обрано три метали: хром, свинець та мідь. Проаналізувавши всі три метали, концентрація яких становила від 1 до 30 ГДК, було визначено, що вони не мають пригнічуючої дії на фотосинтетичний апарат рослин через кореневу систему, оскільки показники співвідношення хлорофілів а та b входили в діапазон 3,2–3,7, при нормальному діапазоні в 2,5 – 3,0. При проведенні дослідів з аеральним знаходженням важких металів на листки рослин, отримані результати, показали, що важкі метали не мають негативного впливу на рослини. Було використано розчини солей важких металів хрому, свинцю та кадмію в концентраціях 30 ГДК.

Ключові слова: важкі метали, ґрунти, фотосинтез, хлорофіл.

Krainiukov Oleksii

V.N. Karazin Kharkiv National University

Krivicka Ivetta

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

Cherkashyna Yuliia

V.N. Karazin Kharkiv National University

ESTIMATION OF HEAVY METAL IMPACT ON THE PHOTOSYNTHETIC APPARATUS OF PLANTS

Summary. In the process of intensive industrialization of society, the problem of environmental pollution is becoming global. Increasingly, we are confronted with the problem of late detection of contamination of territories, which in turn leads to an increase in the occurrence of environmental risks. For better environmental monitoring, it is necessary to develop a system of biological environmental control. Biological control methods allow the detection of pollutants in small quantities, which increases the likelihood of reducing the level of environmental risks of environmental pollution. Indicators of soil contamination are primarily plants, which can be observed changes in the chemical composition of the soil. Heavy metals have a negative effect on photosynthetic pigments, resulting in plants suffering from a disease such as chlorosis. Therefore, when assessing the quality of the environment, it is necessary to pay attention to the study of the content of green pigments in plants. The relevance of this work is the use of a photosynthetic plant apparatus, which serves as a source of information on environmental pollution. For the purpose of experimental studies of the effects of heavy metals on the photosynthetic apparatus of plants, three metals were selected: chromium, lead and copper. After analyzing all three metals, the concentration of which was from 1 to 30 MPC, it was determined that they have no inhibitory effect on the photosynthetic apparatus of plants through the root system, since the ratio of chlorophylls a and b were in the range of 3.2-3.7, at the normal range of 2.5-3.0. When conducted with the aerial finding of heavy metals on the leaves of plants, the results obtained showed that heavy metals do not have a negative impact on plants. Solutions of heavy metal salts of chromium, lead and cadmium in concentrations of 30 MPC were used. After studies, it can be concluded that heavy metals do not have a significant inhibitory effect on the photosynthetic apparatus of plants, as there is a general decrease in the concentration of chlorophylls, and the ratio of chlorophylls a and b do not decrease.

Keywords: heavy metals, soils, photosynthesis, chlorophyll.

Постановка проблеми. В процесі інтенсивної індустріалізації суспільства, проблема забруднення довкілля набуває глобального характеру. Все частіше ми зустрічаємось з проблемою несвоечасного виявлення забруднення територій, що в свою чергу веде до збільшення виникнення екологічних ризиків. Для більш якісного моніторингу навколишнього середовища необхідно розвивати систему біологічного контролю довкілля. Біологічні методи контролю дозволяють виявити полютанти в незначних кількостях, що збільшує ймовірність знизити рівень екологічних ризиків при забрудненні навколишнього середовища.

Індикаторами забруднення ґрунтового покриву в першу чергу виступають рослини, за якими можна спостерігати зміни у хімічному складі ґрунту. Важкі метали, мають негативний характер впливу на фотосинтезуючі пігменти, в результаті чого, рослини страждають від такої хвороби, як хлороз. Тому, при оцінці якості стану навколишнього середовища, необхідно приділяти увагу вивченню вмісту зелених пігментів у рослинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рослини – індикатори – це рослини які знаходяться у тісному зв'язку з певними екологічними умовами. Завдяки таким рослинам, можна спостерігати за впливом різних мікроелементів та речовин на ґрунт. Рослини виступають в ролі індикаторів під час оцінки механічного та хімічного складу ґрунту, а також в пошуках прісних вод в пустелі та при розвідці корисних копалин. Видова різноманітність рослин залежить від кислотності ґрунтів, ступеня їх родючості, а також кількісної складової різних хімічних елементів у ґрунтах. За станом рослин, можна визначити на скільки забруднений ґрунтовий покрив різноманітними полювантами [1].

Чутливі фітоіндикатори можуть вказувати на присутність полювантів в повітрі або ґрунті за допомогою ранніх морфологічних реакцій, таких як : зміна забарвлення листя, різні форми некрозів, завчасне старіння та опадання листя. У багаторічних рослин, реакція на забруднюючі речовини проявляється через зміну розміру, форми, напрямку росту пагонів чи зменшення плодючості, але такі реакції загалом не виражені [2].

Симптоми які виникають у рослин при антропогенному забрудненні можуть бути схожі з симптомами, які можуть визвати природні чинники. Прикладом такого прояву може слугувати хлороз листя, який може бути при нестачі заліза в ґрунті або при ранніх заморозках. Враховуючи такі особливості, необхідно приділяти увагу на можливість дії інших факторів при морфологічних змінах у рослин [2].

В дослідженнях можуть використовуватись росини – акумулятори. Вони здатні накопичувати у своїх тканинах забруднюючі речовини або шкідливі продукти метаболізму, які можуть бути утворені під дією забруднюючих речовин, але видимих змін у рослин не спостерігається. В результаті перевищення порогу токсичності полюванта, для таких рослин виявляють різні відповідні реакції, які можуть виражатись в зміні швидкості росту і тривалості цвітіння та плодючості, біометричних показників та зниженні продуктивності [2].

Спостерігаючи за ростом рослин, який може слугувати індикатором стану рослин, можна визначити яким чином можуть впливати стресові фактори на функції та процеси організму рослин. Під пригнічуючою дією полювантів, відбувається зниження швидкості росту рослин, а також зменшення накопичення біомаси в порівнянні з показниками, що характерні для даного виду рослин [3].

Під впливом важких металів на рослини, корені рослин виступають так званим бар'єром на шляху їх поглинання та транспорту з ґрунту. Коренева система виконує функції накопичення та зниження токсичності важких металів в багатьох видів рослин. Завдяки цьому, підвищені концентрації важких металів мають негативний вплив на кореневу систему рослин. В результаті токсичної дії важких металів, відбувається зменшення довжини головного кореня, кількості бокових коренів, біомаса кореня, а також відбувається відмирання кореневих волосків. Всі зазначені порушення, призводять до зниження поглинання живильних речовин та води, в результаті чого, відбувається пригнічення росту та розвитку, а також можлива загибель рослини [3].

Важкі метали мають негативний характер впливу на продуктивність насіння та плодів рослин. При підвищеній концентрації свинцю, кадмію та цинку відбувається зниження врожаю насіння у пшениці та кінських бобів. Під впливом свинцю кількість насіння у ячменю значно зменшується. Якщо розглядати вплив важких металів на сільськогосподарські рослини, то висока концентрація важких металів в ґрунті призводить до зниження їх продуктивності та погіршення якості врожаю. В результаті цього, рослинна продукція має менший вміст поживних речовин та підвищену концентрацію токсичних елементів, що може мати негативний вплив на здоров'я людини [3].

Найбільший вплив на ґрунтовий покрив відбувається завдяки викидам підприємств промисловості, автотранспорту та енергетики, а також хімічні засоби захисту рослин та добрива які використовуються в сільському господарстві [4].

В процесі оцінки впливу забруднюючих речовин на довкілля, використовують різноманітні біоіндикатори. Наприклад, при загальному забрудненні – лишайники та мохи; при забрудненні важкими металами – слива, подорожник, квасоля; при забрудненні діоксидом сірки – люцерна, аміаком – соняшник; сірководнем – горох та пшинат; поліциклічними ароматичними вуглеводнями – недоторка [5].

Мак має виразну реакцію на підвищений вміст міді, у більшості рослин припиняється ріст, знижується енергія проростання насіння. Ярутка чутлива до накопичення цинку, завдяки якому, у неї відмирають кінчики листя та виникають потворні форми. Смольовка виступає в ролі індикатору свинцю, вона має карликову форму, змінює колір листя на темно червоний, а квітки стають дрібнішими. Щодо вихлопних газів, то є багато видів рослин, у яких відмирають чи засихають кінчики листя [5].

Біотестування, є одним з перспективних методів визначення токсичності ґрунту. У США в якості біотесту найбільш часто використовують

насіння кукурудзи, цукрових буряків та огірка; у Великобританії – гороху, цукрових буряків, сочевиці; у Нової Зеландії – вівса, ріпи; в Австралії – пшениці; в Італії – капусти, салату, кукурудзи, пшениці та гірчиці; у Росії та Україні – редису, пшениці, салату, гірчиці, кукурудзи та вівса. Для визначення токсичності, краще обирати дрібне насіння з невеликим запасом поживних речовин [6].

Рослинні угруповання виконують роль індикаторів екологічної ситуації в навколишньому середовищі. Фотосинтезуючий апарат рослин, має високу чутливість до впливу стресових факторів. В цьому випадку, особливо цікаво розглядати фотосинтезуючі пігменти – компоненти фотосинтезуючих структур (фітосистеми I та II і світло збиральних комплексів) – хлорофілів а та b, а також каротиноїдів [7].

Характер впливу важких металів на хлорофіли залежить від концентрації та токсичності металу, тривалості його впливу та від ярусу листя. Наприклад, в ячменю при збільшеній концентрації свинцю, зниження концентрації хлорофілів спостерігається в третьому листі більше, в порівнянні з першим та другим [8].

В процесі досліджень, було виявлено, що при загальному зниженні концентрації хлорофілів в листі, співвідношення хлорофілів а та b залишається майже незмінним, навіть при високих дозах важких металів. Це може свідчити про те, що зниження вмісту хлорофілів у рослині, спричинене пригніченням їх біосинтезу. При впливі важких металів відбувається процес пригнічування утворення активного хлорофіл-дредуктазного та синтезу амінолевулінової кислоти. А також, порушення біосинтезу хлорофілів при забрудненні важкими металами може бути спричинене витісненням ними іонів магнію з молекули хлорофілу. Відомо, що каратиноїди в порівнянні з хлорофілами мають менш чутливу реакцію до впливу важких металів [8].

Рослини мають чутливу реакцію на забруднення навколишнього середовища. При збільшенні концентрації забруднюючих речовин в рослинах, спостерігається зміна процесів росту та розвитку, фотосинтезу й дихання, а також продуктивності рослин. Тому рослини, можна використовувати як високочутливі біоіндикатори забруднення довкілля.

Мета статті – визначення впливу важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин.

Методи дослідження. Якісний і кількісний склад пігментів е (в фізіологічному сенсі) показником пристосованості рослини до умов навколишнього середовища.

Так, кількість хлорофілу і каротиноїдів більше у тіньовитривалих рослин. Співвідношення хлорофілів а і b (Chl a / Chl b) також є показником хроматичної адаптації і змінюється в ряду рослин тіньовитривалі → світлолюбні → альпійські: 2,5 → 3,5 – 3,9 → до 5,5. Часто вміст хлорофілу в досліджуваному зразку необхідно знати, щоб розрахувати питому інтенсивність будь-якої фотосинтетичної реакції [6].

Кількість зелених пігментів може бути визначена за допомогою вимірювання оптичного поглинання при певній довжині хвилі світла. Інтенсивність поглинання світла (оптична гу-

стина) залежить від концентрації пігментів в розчині і може бути встановлена за допомогою спектрофотометру. Слід враховувати, що максимум поглинання залежить не тільки від природи пігменту, але і від розчинника, який використовується для екстракції пігментів [6].

Наважку рослинного матеріалу 1 г (необхідно вказати точну масу) ретельно розтерли у фарфоровій ступці з додаванням осушувача, кварцового піску (на кінчику шпателя) і 80% ацетону (2–3 мл), настоювали 2–3 хв [9].

Гомогенат перенесли на скляний фільтр, який вставили в колбу Бунзена та профільтрували. Ступку і товкач обполоснути невеликою кількістю розчинника, злити на фільтр. Екстракцію повторювали декілька разів до повного знебарвлення рослинного матеріалу. Фільтрат кількісно перенесли у мірну пробірку і об'єм фільтрату доводять до 10 мл розчинником. Отримана витяжка містить суміш зелених та жовтих пігментів. Далі визначають оптичну густину розчину пігментів, встановлюючи довжини хвиль залежно від використаного розчинника [9].

У даній роботі для розрахунку вмісту хлорофілів використовувався 96 % етиловий спирт. За допомогою формул 1 та 2 було розраховано концентрація хлорофілу а та хлорофілу b за рівнянням Вінтерманс де Мотса [10]:

$$\text{Chl a [мг/л]} = 13,70 * D665 - 5,76 * D649, (1)$$

$$\text{Chl b [мг/л]} = 25,80 * D649 - 7,60 * D665, (2)$$

де С – концентрація пігменту в витяжці, [мг/л]; D646 і D663 – оптична щільність витяжки при D646 і D663 нм відповідно.

Встановивши концентрацію пігменту в витяжці, за допомогою формули 3 визначають його зміст в досліджуваній тканині з урахуванням обсягу витяжки та маси проби [10]:

$$A = (C \times V) / (n \times 1000), (3)$$

де А – вміст пігментів в рослинній тканині, мг/г сирої ваги;

С – концентрація пігментів у витяжці, мг/л;

V – об'єм витяжки пігментів, мл;

n – наважка рослинного матеріалу, г.

Зазвичай в нормальному зеленому листі вміст хлорофілу становить 0,5–3,0 мг/г сирої ваги, а співвідношення хлорофілів а та b = 2,5 – 3,0.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось в лабораторії еколого-токсикологічних досліджень екологічного факультету Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна, стан системи вимірювань якої за результатами аудиту ДП «Харківстандартметрологія» відповідає вимогам ДСТУ ISO 10012:2005 на проведення вимірювань токсичності методом біотестування у сфері поширення державного метрологічного нагляду, було проведено спектральний аналіз спиртових витяжок листя вівса, в яких вимірювався вміст хлорофілів а і b.

Для досліді в якості тест – об'єкту було використано насіння вівса посівного. Овес посівний (*Avena sativa* L) – однорічна культивована трав'яниста рослина родини злакових. Стебло (соломина) прямостояче, заввишки 60–150 см, смугасте, гладеньке, з порожнистими меживузлями, галузиться в нижній частині – вузлі куціння. Листки чергові, дворядні, з паралельним жилкуванням лінійної пластинки. Квітки дріб-

Таблиця 1

Результати визначення концентрацій та співвідношення хлорофілів а та b з витяжки пігментів, під впливом хрому

Концентрація Cr у водному розчині, мг/л	Концентрація хлорофілу а, мг/л	Концентрація хлорофілу b, мг/л	Співвідношення Chl a / Chl b
6	1,192101	0,366105	3,256175
12	1,142195	0,333853	3,421249
18	1,097855	0,324407	3,384195
24	1,47445	0,443125	3,327388
30	1,295107	0,385153	3,362582
60	1,219874	0,374141	3,260471
120	1,084099	0,292993	3,700082
180	1,181541	0,313533	3,768471

Джерело: розроблено авторами

ні, двостатеві, зібрані по 2–3 у пониклі колоски, що утворюють на верхівці стебла розлого волоть. Плід – зернівка завдовжки до 8 мм. Цвіте у червні – серпні, досягає в липні – вересні.

Обраний тест – об'єкт має ранню схожість, найменший період вегетації та чітко виражену реакцію щодо присутності поллютанта.

Співвідношення хлорофілів а та b дозволяє визначити інтенсивність процесу фотосинтезу в рослинах.

Було проаналізовано вплив різних концентрацій трьох важких металів (Cr, Pb, Cu) на вміст фотосинтетичних пігментів однорічної трав'янистої рослини – вівса.

Для проведення досліду використовувались розчини важких металів, які були отримані в результаті змішування солей важких металів та дистильованої води, в різних співвідношеннях, щоб одержати потрібні концентрації. Для вивчення впливу важких металів через кореневу систему на пігментний склад рослин, насіння вівса пророщувалось в чашках Петрі з розчинами важких металів в різних концентраціях, у термлюмінестаті з рівномірним освітленням інтенсивністю від 4500 до 5000 лк. Освітлення зерен вівса відбувалось протягом 16-ти годин на добу, постійна температура в термлюмінестаті становила $22 \pm 4^\circ\text{C}$.

Процес пробопідготовки для кожної концентрації розчинів важких металів проводить три рази, щоб знизити імовірність відхилення результатів.

Розрахунок концентрації хлорофілів а та b відбувається за рахунок визначення у витяжці пігментів оптичної щільності витяжки за допомогою спектрофотометра ULAB – 102. Довжина хвиль відповідає максимумам поглинання визначених пігментів в даному розчинник: $\lambda = 665$ та 649 нм. За контроль береться чистий розчинник (96% етиловий спирт).

В результаті визначення впливу хрому на фотосинтезуючий апарат вівса, було отримано дані щодо вмісту хлорофілів а і b, та їх співвідношення (табл. 1). Нормальне значення співвідношення хлорофілів а та b, становить 2,5–3,0 [18].

За даними, наведеними у таблиці 3.1, можна спостерігати, що хром, має незначний вплив на концентрації хлорофілів а і b. Більш пригнічуючий ефект має концентрації хрому, яка становить 120 мг/л, оскільки в цій концентрації відбувається перевищення ГДК у 20 разів (рис. 1).

Для вивчення впливу хрому на фотосинтезуючий апарат вівса, було побудовано діаграму, яка представлена на рисунку 2, з позначенням діапазону співвідношення хлорофілів а та b в нормальному зеленому листі.

З діаграми видно, що хром у різних концентраціях не має пригнічуючого ефекту на співвідношення хлорофілів а та b. Концентрації хрому – 120 та 180 мг/л, мають найбільші значення відповідно до лінії норми максимуму. При більшій концентрації хрому, співвідношення хлорофілів збільшується, оскільки концентрація хлорофілів а і b знижується одночасно.

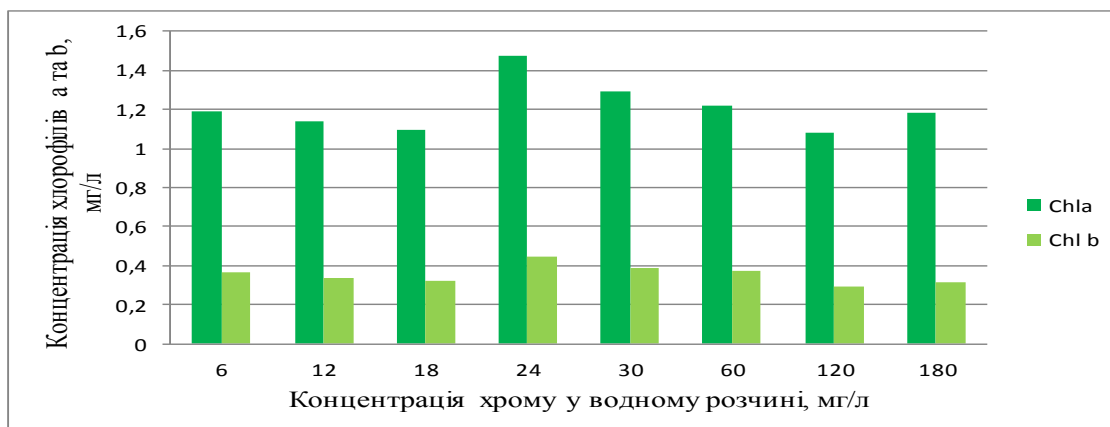

Рис. 1. Вплив хрому на вміст хлорофілів а та b

Джерело: розроблено авторами

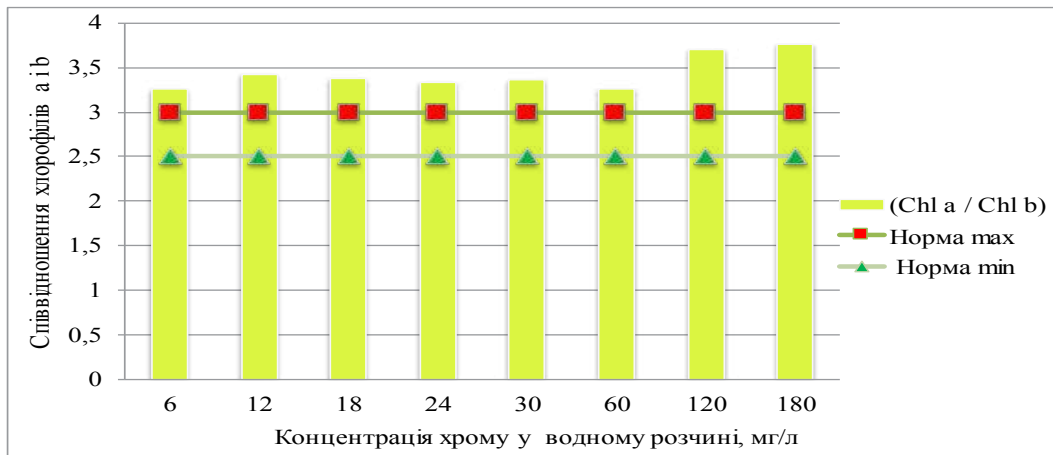

Рис. 2. Вплив хрому на фотосинтезуючий апарат рослин

Джерело: розроблено авторами

Для того, щоб визначити вплив свинцю на фотосинтезуючий апарат рослин, було обрано такі концентрації свинцю, з перевищенням ГДК у 2 – 30 разів, відповідно до гранично допустимих концентрацій хімічних елементів у ґрунті (табл. 2).

За отриманими даними, які наведені у таблиці 2, просліджується, що свинець, має невеликий вплив на концентрації хлорофілів а і b. Порівнюючи з впливом хрому на хлорофіли, свинець має більш негативний вплив.

Більш пригнічуючий ефект мають концентрації свинцю, які становлять 6, 24 та 30 мг/л (рис. 3). Це підтверджує те, що свинець за класифікацією по фітотоксичності відноситься до дуже фітотоксичних, і його вплив на тест – об'єкти проявляється в концентрації 1 мг/л у водному розчині.

При концентрації свинцю у 120 мг/л спостерігається збільшення фотосинтезуючих пігментів. Це може свідчити про те, що свинець, має стимулюючий вплив на вміст хлорофілів а та b у вівсі.

Таблиця 2

Результати визначення концентрацій та співвідношення хлорофілів а та b з витяжки пігментів, під впливом свинцю

Концентрація Pb у водному розчині, мг/л	Концентрація хлорофілу а, мг/л	Концентрація хлорофілу b, мг/л	Співвідношення Chl a / Chl b
6	0,990842	0,299655	3,306607
12	1,092863	0,327382	3,33819
18	1,28622	0,365199	3,521972
24	0,950922	0,258622	3,676884
30	0,991267	0,282827	3,504853
60	1,034353	0,310985	3,326061
120	1,168319	0,311827	3,746693
180	1,091027	0,304973	3,577452

Джерело: розроблено авторами

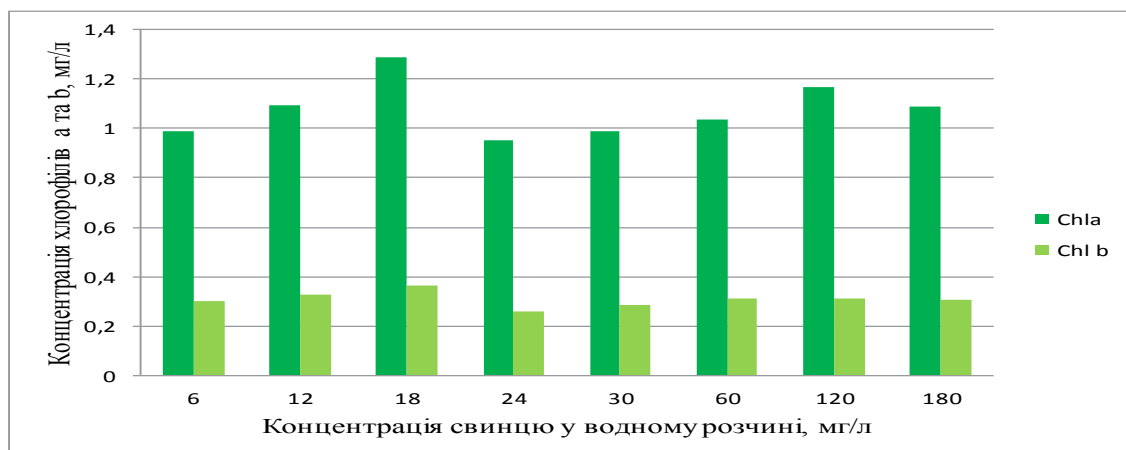

Рис. 3. Вплив свинцю на вміст хлорофілів а та b

Джерело: розроблено авторами

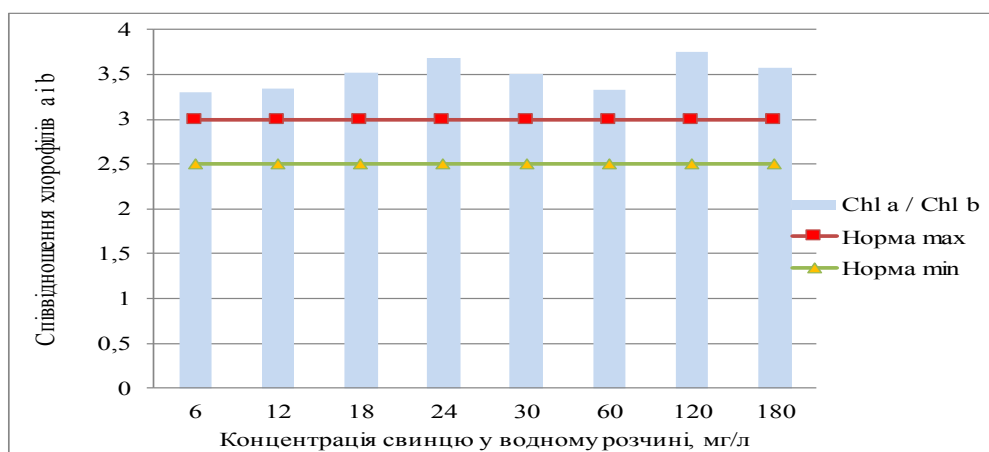

Рис. 4. Вплив свинцю на фотосинтезуючий апарат рослин

Джерело: розроблено автором

В результаті цього, можна дійти висновку, що свинець має різний характер впливу на фотосинтезуючий апарат в залежності від виду рослин.

Для визначення впливу свинцю на фотосинтезуючий апарат вівса, було побудовано діаграму, що представлена на рисунку 4, з позначенням діапазону співвідношення хлорофілів а та b в нормальному стані рослини.

На представленій діаграмі (рис. 4) можна спостерігати, що свинець навіть при високих концентраціях не має пригнічуючого впливу на співвідношення хлорофілів а і b. Концентрації – 24 та 120 мг/л, мають найбільші показники відповідно до нормального максимального значення співвідношення зелених пігментів. При концентрації свинцю у 24 мг/л, відбувається одночасне зниження концентрації хлорофілів а та b, тому співвідношення цих хлорофілів зростає. Проте, при концентрації свинцю у 120 мг/л, співвідношення хлорофілів а та b також зростає, оскільки свинець стимулює одночасне збільшення кількості хлорофілів.

Для визначення впливу міді на фотосинтезуючий апарат рослин, було обрано такі концентрації міді: 3 мг/л, 6 мг/л, 9 мг/л, 12 мг/л, 15 мг/л, 30 мг/л, 60 мг/л, 90 мг/л (табл. 3).

Виходячи з даних які наведені у таблиці 3.3, можна дійти висновку, що мідь не має значного впливу на концентрації хлорофілів а та b. У рослині вівса, при значеннях концентрації міді 1ГДК, 3ГДК, спостерігається зниження вмісту

хлорофілів, в порівнянні зі значеннями у 5ГДК, 10ГДК та 20ГДК, де відбувається збільшення концентрацій хлорофілів (рис. 5).

Збільшення вмісту хлорофілів, може бути спричинене вмістом в рослинах білка пластоцианіна, який має мідь у своїй структурі та залучений в транспорт елементів від фотосистеми II до фотосистеми I.

На основі наведених даних у таблиці 3.3, було побудовано діаграму (рис. 6), з позначенням нормального мінімального та максимального значення співвідношення хлорофілів а і b в нормальному стані рослини.

Аналізуючи вищенаведену діаграму (рис. 6), можна визначити підвищене значення співвідношення хлорофілів а та b при концентраціях міді 30–90 мг/л. Це відбувається завдяки збільшенню значень концентрацій хлорофілів а і b.

Для підтвердження отриманих даних, щодо впливу важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин було обрано концентрації хрому, свинцю та міді, які перевищували гранично допустимі концентрації у 30 разів. Отримані результати наведені у таблиці 4.

Згідно наведеної таблиці, можна зробити висновки, що всі три метали не мають суттєвого впливу на концентрації хлорофілів а і b.

На основі отриманих даних, було побудовано діаграму впливу важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин (рис. 7).

Таблиця 3
Результати визначення концентрацій та співвідношення хлорофілів а та b з витяжки пігментів, під впливом міді

Концентрація Cu у водному розчині, мг/л	Концентрація хлорофілу а, мг/л	Концентрація хлорофілу b, мг/л	Співвідношення Chl a / Chl b
3	0,867778	0,26908	3,224981
6	1,133272	0,328528	3,44954
9	0,975438	0,296967	3,28467
12	1,094949	0,326089	3,357827
15	1,217449	0,351922	3,459426
30	1,182495	0,334606	3,533995
60	1,160815	0,302427	3,838334
90	1,050399	0,304153	3,453519

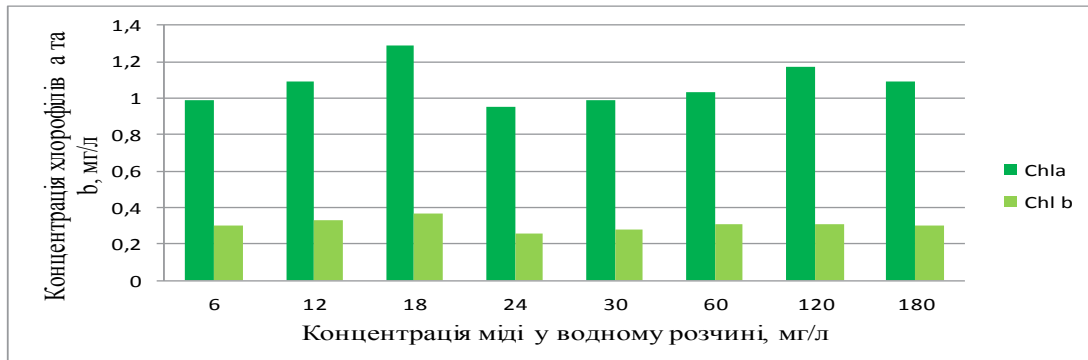
Джерело: розроблено авторами

Результати визначення концентрацій та співвідношення хлорофілів а та b з витяжки пігментів, під впливом важких металів

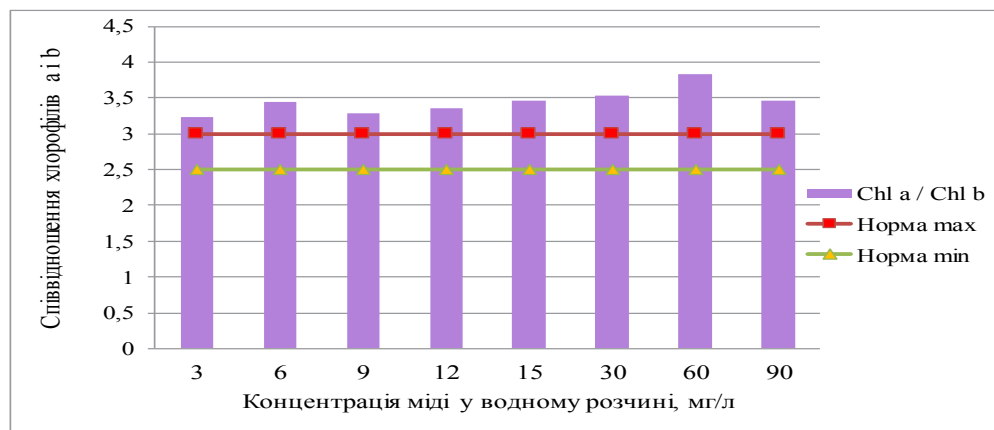
Концентрація важких металів, 30ГДК	Концентрація хлорофілу а, мг/л	Концентрація хлорофілу b, мг/л	Співвідношення Chl a / Chl b
Cr	1,230432	0,331758	3,70883
Pb	1,100463	0,34303	3,208064
Cu	1,126943	0,322176	3,497914

Джерело: розроблено авторами

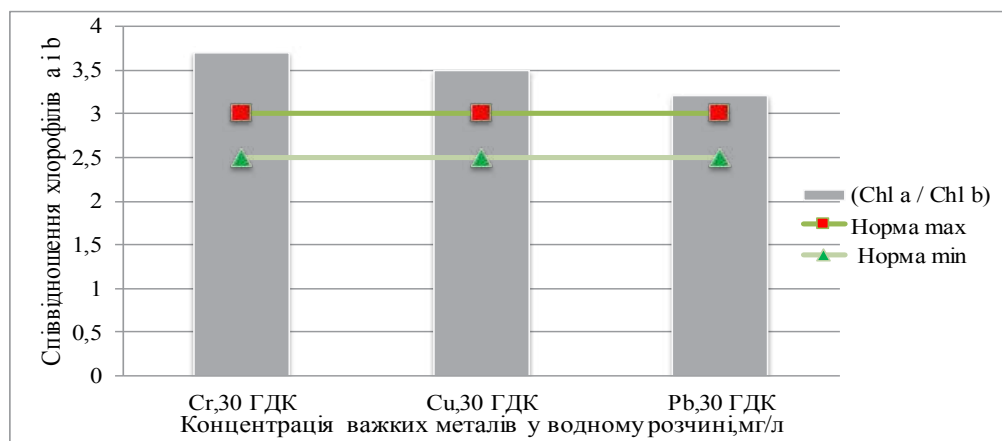
Рис. 5. Вплив міді на вміст хлорофілів а та b

Джерело: розроблено авторами

Рис. 6. Вплив міді на фотосинтезуючий апарат рослин

Джерело: розроблено авторами

Рис. 7. Вплив важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 5

Результати визначення концентрацій та співвідношення хлорофілів а та b з витяжки пігментів, під аеральним впливом важких металів

Концентрація важких металів, 30ГДК	Концентрація хлорофілу а, мг/л	Концентрація хлорофілу b, мг/л	Співвідношення Chl a / Chl b
Cr	1,2304	0,3317	3,7088
Cu	1,1269	0,3221	3,4979
Pb	1,1004	0,3430	3,2080

Джерело: розроблено авторами

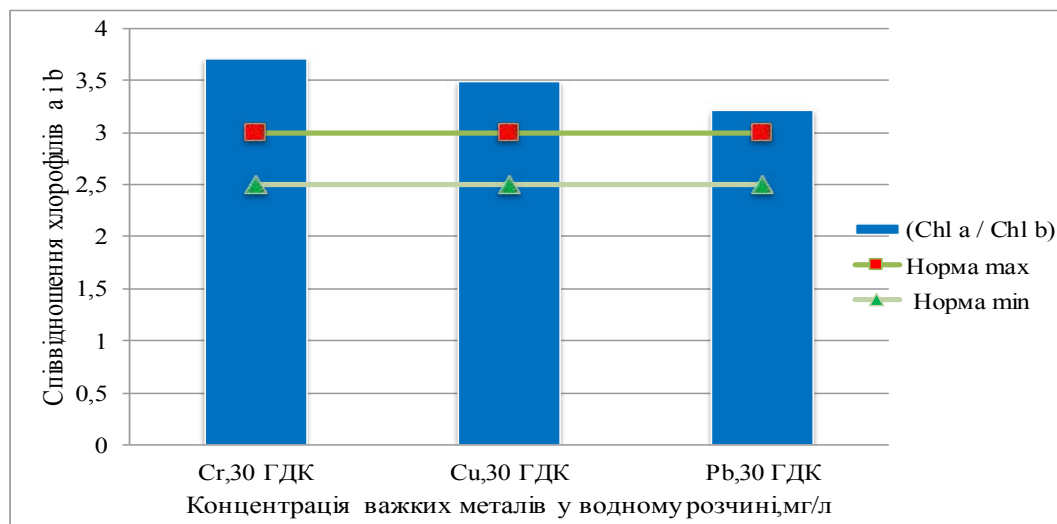

Рис. 8. Аеральний вплив важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин

Джерело: розроблено авторами

На даній діаграмі наведені концентрації міді, хрому та свинцю, які перевищують гранично допустимі концентрації в 30 разів, але видимого впливу на співвідношення хлорофілів не спостерігається.

В результаті проведеного дослідження, було визначено, що важкі метали не мають пригнічуючої дії на фотосинтетичний апарат рослин через кореневу систему.

Для більш детального розгляду питання, щодо впливу важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин, було проведено дослід з використанням розчинів важких металів в процесі обприскування обраного тест – об'єкту *Avena sativa* L. Тривалість експерименту – 7 днів. Насіння вієса пророщувалося в чашках Петрі, до отримання зеленої маси, в процесі дослідження відбувалося обприскування проростків розчинами важких металів хрому, міді та свинцю у концентрації 30ГДК.

В результаті даного експерименту було отримано дані, щодо концентрації хлорофілів а та b і їх співвідношення (табл. 5).

За результатами дослідження, було виявлено, що жоден з металів не має значного негативного впливу на концентрації хлорофілів. Порівнюючи хром, мідь та свинець, найбільший вплив на концентрацію хлорофілу а становить свинець. На основі отриманих даних, було побудовано діаграму співвідношення хлорофілів а і b (рис. 8).

На діаграмі спостерігається зменшення значень співвідношення хлорофілів а і b під дією свинцю, оскільки цей метал впливає на хлорофіл а, концентрація якого в співвідношенні діє на активність фотосинтезу.

Загалом, важкі метали не мають негативного впливу на рослини навіть при аеральному надходженні.

В результаті проведених досліджень, можна дійти висновку, що, причиною отримання таких результатів, може слугувати незмінність стехіометричного стану реакційних центрів фотосистем I та II. В результаті чого, може відбуватись загальне зниження концентрації хлорофілів, але на співвідношення хлорофілів а і b, значимого впливу не спостерігається.

Висновки. Задля експериментальних досліджень дії важких металів на фотосинтезуючий апарат рослин було обрано три метали: хром, свинець та мідь. Проаналізувавши дію металів, концентрація яких становила до 30 ГДК, було визначено, що вони не мають пригнічуючої дії на фотосинтетичний апарат рослин ні через кореневу систему, ні при аеральному знаходженні, оскільки показники співвідношення хлорофілів а та b входили в діапазон 3,2–3,7, при нормальному діапазоні в 2,5–3,0.

Список літератури:

1. Кушнарєва О.П., Перекрєстова Е.Н. Влияние различных концентраций солей меди и свинца на содержание хлорофилла и содержание углерода в листьях растений. *Вестник Оренбургского государственного университета. Оренбург.* 2015. № 10. С. 294–297.
2. Бубнов А.Г. Биотестовый анализ – интегральный метод оценки качества объектов окружающей среды : учеб.-метод. пособ. Иваново : ГОУ ВПО Иван. гос. хим.-технол. ун-т, 2007. 112 с.

3. Волошин І.М., Мезенцева І.В. Вміст свинцю в ґрунтах і рослинах та його вплив на поширення нозокласів. *Вісник Львівського університету. Серія : Географічна*. Львів, 2009. № 37. С. 120–128.
4. Валерко Р.А. Особливості біотестування антропогенно забруднених ґрунтів з метою їх екоотоксичної оцінки. *Вісник Харківського національного аграрного університету імені В. Докучаєва. Серія «Ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове господарство, екологія ґрунтів»*. Харків, 2013. № 2. С. 262–266.
5. Криволицкий Д.А., Тихомиров Ф.А., Федоров Е.А. Биоиндикация и экологическое нормирование. *Влияние промышленных предприятий на окружающую среду*. Москва, 1987. С. 18–26.
6. Bessonova, V.P., Ponomaryova, O.A. (2017). Morphometric characteristics and the content of plastid pigments of the needles of *Picea pungens* depending on the distance from the highways. *Biosystems Diversity*, vol. 25, no. 2, pp. 96–101.
7. Поліщук О.В. Методи лабораторних і польових досліджень флуоресценції хлорофілу. *Український ботанічний журнал*. 2017. Т. 74. № 1. С. 86–93.
8. Кайгородов Р.В. Устойчивость растений к химическому загрязнению : учеб. пособ. Пермь : Перм. гос. ун-т, 2010. 151 с.
9. Заболотний О.І., Леонтьук І.Б., Голодрига О.В., Заболотна О.В. Фотосинтетична продуктивність кукурудзи при застосуванні гербіциду Трофі 90. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2014. № 2. С. 85–90.
10. Поліщук О.В. Методи лабораторних і польових досліджень флуоресценції хлорофілу. *Український ботанічний журнал*. 2017. Т. 74. № 1. С. 86–93.

References:

1. Kushnareva, O.P., & Perekrestova, E.N. (2015). Vliyaniye razlichnykh kontsentratsiy soley medi i svintsa na sodержaniye khlorofilla i sodержaniye ugleroda v list'yakh rasteniy [Influence of various concentrations of copper and lead salts on the chlorophyll content and carbon content in plant leaves]. *Vesnik of Orenburg State University*, no. 10, pp. 294–297.
2. Bubnov, A.G. (2007). *Biotestovyy analiz – integral'nyy metod otsenki kachestva ob'yektov okruzhayushchey sredy* [Biotest analysis – an integral method for assessing the quality of environmental objects]. Method. Benefits. Ivanovo: GOU VPO Ivan. state chemical technol. un-t.
3. Voloshin, I.M., & Mezentseva, I.V. (2009). Vmist svyntsyu v gruntakh i roslynakh ta yoho vplyv na poshyrennya nozoklasiv [Together with lead in the ores and growths of this flood to the wider nosoclasses]. *Newsletter of Lviv University. Seriya: Hegrachna*. Lviv, no. 37, pp. 120–128.
4. Valerko, R.A. (2013). Osoblyvosti biotestuvannya antropohenno zabrudnenykh gruntiv z metoyu yikh ekotoksychnoyi otsinky [Features of biotesting of anthropogenically contaminated soils for their ecotoxic evaluation]. *Bulletin of the Kharkiv National Agrarian University named after V. Dokuchaev. Series "Soil Science, Agrochemistry, Agriculture, Forestry, Soil Ecology"*. Kharkiv, no. 2, pp. 262–266.
5. Kryvolutsky, D.A., Tikhomirov, F.A., & Fedorov, E.A. (1987). Bioindikatsiya i ekologicheskoye normirovaniye [Bioindication and environmental normalization]. *Impact of industrial enterprises on the environment*. Moscow, pp. 18–26.
6. Bessonova, V.P., & Ponomaryova, O.A. (2017). Morphometric characteristics and the content of plastid pigments of the needles of *Picea pungens* depending on the distance from the highways. *Biosystems Diversity*, vol. 25, no. 2, pp. 96–101.
7. Polischuk, O.V. (2017). Metody laboratornykh i pol'ovykh doslidzhen' fluorestsentsiyi khlorofilu [Methods of laboratory and field studies of chlorophyll fluorescence]. *Ukrainian botanical magazine*. Т. 74, no. 1, pp. 86–93.
8. Kaigorodov, R.V. (2010). *Ustoychivost' rasteniy k khimicheskomu zagryazneniyu* [Resistance of plants to chemical pollution]. Perm: Perm. state. univ.
9. Zabolotny, O.I., Leontyuk, I.B., Golodriga, O.V., & Zabolotna, O.V. (2014). Fotosyntetychna produktyvnist' kukurudzy pry zastosuvanni herbicydu Trofi 90 [Photosynthetic productivity of corn in case of fixed herbicide Trophy 90]. *News of the Umansky National University of Gardens*, no. 2, pp. 85–90.
10. Polishchuk, O.V. (2017). Metody laboratornykh i pol'ovykh doslidzhen' fluorestsentsiyi khlorofilu [Methods of laboratory and field studies of chlorophyll fluorescence]. *Ukrainian Botanical Journal*, vol. 74, no. 1, pp. 86–93.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-52>

УДК 581.9

Крецул Н.І., Ярова О.А.
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

РАРИТЕТНА КОМПОНЕНТА УРБАНОФЛОРИ ПЕРЕЯСЛАВА

Анотація. У статті наведено дані щодо сучасного стану раритетної компоненти урбанofлори Переяслава. Флора міста стає найголовнішою в оточенні людини і тому вимагає спеціального дослідження та встановлення шляхів відновлення природного біологічного різноманіття, зокрема, збереження фрагментів природної флори та рослинності на території міста. Встановлено, що рідкісні судинні рослини охоплюють 3,5% всього флористичного складу природної фракції міської флори. В результаті інвентаризації флори виявлено 34 рідкісних видів рослин, що знаходяться під охороною: з них 10 занесені до Червоної книги України (2009), 4 – до Конвенції СІТЕS, 2 – Бернської Конвенції, 1 – до Європейського Червоного списку, 23 включені до регіонального списку Київської області. Подано коротку характеристику видів та їх місцезнаходження.

Ключові слова: флора міста, рідкісні види, созологічний аналіз, Переяслав, фітоценотична структура.

Kretsul Natalia, Yarova Olesya
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

RARE COMPETENT OF THE URBAN FLORA OF PEREIASLAV

Summary. The article presents data on the current state of the rare component of the urban flora of Pereiaslav. Urbanization is one of the most powerful factors of anthropogenic impact on nature, which causes radical changes in the species composition, structure, evolutionary development of flora and fauna on the territory of settlements and their environs. The flora of the city becomes the most important in the environment of the person and therefore requires special research and establishment of ways to restore the natural biological diversity, in particular, the conservation of fragments of natural flora and vegetation in the city. One of the important tasks of biodiversity conservation is the study of the location and protection of the most vulnerable species – rare, relict species listed on various levels. In addition to the presence of well-preserved fragments of natural vegetation, the unique character of Pereiaslav also lies in its geographical location. The city is located on the terrace of the middle reaches of the Dnieper River, through which passes the Dnieper meridional eco-corridor, which provides for the resettlement of plants in different zones. Given that the left-bank part of the Middle Dnieper is characterized by extremely transformed vegetation cover, every area of natural vegetation in this territory, including the territories of cities where the enclaves of natural vegetation have been preserved, which is, in particular, the studied city, should be considered as a zone of potential re-naturalization. It is established that the flora of Pereiaslav and its surroundings has 968 species of vascular plants, 66 species of mosses, 28 species of lichens and 146 species of algae. It is established that rare vascular plants cover 3.5% of the total floral composition of the natural fraction of urban flora. Inventory of flora reveals 34 rare protected plant species: 10 of which are listed in the Red Book of Ukraine (2009), 4 of them are listed in the Convention for International Trade with Endangered Species (CITES), 2 of them are listed in the Berne Convention, 1 of them are listed in the European Red List, 23 of them are included in the regional list Kyiv region. A brief description of the species and their location is given.

Keywords: urban flora, rare species of plants, sosological analysis, Pereiaslav, phytocenotic structure.

Постановка проблеми. У зв'язку з посиленою дією антропогенних чинників на оточуюче середовище актуальною стає проблема збереження флористичного різноманіття на урбанізованих територіях. На даний час питання охорони видів рослин і рослинних угруповань у містах не розроблене, а практичні заходи є не дієвими. У зв'язку з цим, актуальним завданням, яке необхідно вирішувати на урбанізованих територіях – використання якісно нового підходу, пов'язаного з виявленням та розробкою ефективних заходів охорони цінних біотопів із рідкісними видами рослин та рослинних угруповань. Для цього необхідно провести перш за все повну інвентаризацію таких біотопів, створити їх кадастр, розробити наукові основи охорони видів рослин у містах. На першому етапі їх збереження та охорони слід використати загальноприйнятні заходи, відповідні до чинного законодавства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна Переяславщина знаходиться на граничній смузі зон Лісостепу та Степу, з рівнинами, луками, невисокими пагорбами, лісами та гая-

ми. Тут повільно несуть свої води річки Трубіж, Карань, Альта, Броварка – колись повноводні і навіть судноплавні. Усе це зумовило існування багатой та різноманітної флори Переяславщини, дослідженням якої займалися відомі учені-ботаніки ХІХ–ХХ ст. На Переяславщині працювали такі знані дослідники флори як О. Рогович, Й. Пачоський, В. Монтезор, А. Краснов, М. Монтеверде, Ю. Клепов, М. Дубовик, С. Іллічевський, М. Бортняк, В. Чопик, Ю. Войтюк та інші [5; 6].

Сучасні дослідження урбанofлори м. Переяслав та його околиць розпочалися у 2002 р. науковцями та студентами ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” спільно з співробітниками Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України під час навчально-польових практик.

Пізніше було підготовлено та видано навчально-методичне видання «Переяслав-Хмельницький. Природа: рослинний світ. Критичний інвентаризаційний анований конспект флори, рослинності, мохоподібних, лишайників, водо-

ростей. У названій роботі список рослин міста та околиць налічує 968 видів судинних рослин, 66 видів мохоподібних, 28 видів лишайників та 146 видів водоростей [8].

Разом з тим, питання вивчення раритетної компоненти урбанofлори Переяслава залишилось поза увагою дослідників.

Мета та задачі дослідження. Одним з важливих завдань збереження біорізноманіття є дослідження місцезнаходження та охорона найбільш вразливих видів – рідкісних, реліктових, занесених до червоних списків різних рівнів. Крім практичних заходів по збереженню рідкісних видів рослин і рослинних угруповань необхідно проводити вивчення особливостей їх біології, екологічної пластичності в умовах міст, способів адаптації до екстремальних умов тощо, що дасть цінний матеріал для розроблення наукових основ їх збереження.

Матеріали та методи дослідження. Об'єктом спеціального дослідження є рідкісна складова міської флори Переяслава. Польові дослідження проводилися з 2015 по 2019 роки в адміністративних межах міста та його околиць. Були використані детально-маршрутні та напівстаціонарні методи, що охоплювали всі зони та екотопи. При вивченні флори були використані загально визнані методи флористичного аналізу. Созологічна характеристика видів представлена відповідно до Червоної книги України (2009) та офіційних списків регіональних рідкісних рослин адміністративних територій України. Оцінка рідкісних видів проведена на основі їх комплексної созологічної характеристики.

Виклад основного матеріалу Місто Переяслав – районний центр, за чисельністю населення невелике місто (30 тис. населення), за характером функцій належить до неекономічних, за народногосподарським профілем – до культурних центрів із розвинутим сільськогосподарським напрямком виробництва та мало розвинутою промисловістю, що й відобразилось на стані його рослинного покриву.

Переяслав є одним з найдавніших міст України. Його було засновано великим київським князем Володимиром Святославичем у кінці X ст. на броді через р. Трубіж для захисту південно-східних кордонів Русі. Починаючи з XI ст. Переяслав відігравав важливу роль в історії Руської держави, ставши третім за значенням містом Русі після Києва та Чернігова [1].

За фізико-географічним районуванням м. Переяслав з околицями входить до Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції Лісостепової зони й займає частково Процівсько-Ліплявський, Бориспільсько-Баришівський та Золотонісько-Чорнобаївський райони Північно-Дніпровської терасової низовинної області. Переяслав знаходиться на північно-східному схилі Українського кристалічного фундаменту [3].

Особливий вплив на формування мікроклімату Переяславщини має водна поверхня Канівського моря. Починаючи з другої половини літа і восени, над водоймою утворюються густі стійкі тумани. Останнім часом, досить часто на прилеглих ділянках суходолу відбувається посилення вітрів до ураганних, випадання сильних дощів та граду. Тобто, мікрокліматичні відмінності

в межах Переяславщини залежать не тільки від природних умов, але й від господарської діяльності людини.

Унікальність Переяслава, крім наявності добре збережених фрагментів природної рослинності, полягає також в його географічному розташуванні. Місто розміщене на терасі середньої течії Дніпра, через територію якого проходить Дніпровський меридіональний екокоридор, що забезпечує розселення рослин різних зон і є найважливішим трансконтинентальним міграційним шляхом птахів. Враховуючи те, що лівобережна частина Середнього Придніпров'я характеризується надзвичайно трансформованим рослинним покривом, кожна ділянка природної рослинності на цій території, включаючи і території міст, де збереглися анклав природної рослинності, яким є, зокрема, досліджуване місто, повинна розглядатися як зона потенційної ренатуралізації ландшафту [8].

До урбанзони віднесено Старе місто (історичний центр) та Нове місто (забудова XIX–XX), які характеризуються більш або менш компактною забудовою з синантропною та фрагментами природної рослинності по берегах р. Альта. До внутрішньої субурбанзони віднесено частину приватного сектору мікрорайону Підварки, а також азональні включення лучної, лісової, прибережно-водної та водної рослинності в долині р. Трубіж, а до зовнішньої – решта частини мікрорайону Підварки, у тому числі Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, мікрорайони Борисівка, Солонці, Карань.

Згідно з попередніми даними, спонтанна флора Переяслава та його околиць нараховує 968 видів судинних рослин, 66 видів мохів, 28 видів лишайників і 146 видів водоростей [8].

Під час вивчення флори міста та його околиць нами у складі фрагментів природного рослинного покриву, що збереглися тут, виявлені 34 види рослин, які занесені до созологічних списків різного рівня, зокрема: чотири види занесені до Конвенції СІТЕS, два – до Бернської Конвенції, один – до Європейського Червоного списку, десять (разом з попередніми) занесені до Червоної книги України (2009), 23 включені до регіонального списку Київської області.

Наводимо перелік раритетних видів та коротку характеристику їх оселищ.

Adonis vernalis L. – горицвіт весняний, нещільні популяції трапляються на остепненому схилі «Змієвих валів» (комплексна пам'ятка природи місцевого значення «Дніпрово-Янєнківський вал») та Канівського водосховища неподалік міста в лучностепових угрупованнях. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений». Включений також до Додатку конвенції СІТЕS [2].

Astragalus dasyanthus Pall. – астрагал шерстистоквітковий, поодинокі рослини на остепненому схилі біля Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у складі лучно-степових, степових та петрофітно-степових угруповань. Занесений до Червоної книги України зі статусом «вразливий», Червоного списку МСОП та Європейського червоного списку (категорія I) [4].

Iris hungarica Waldst. et Kit. – півники угорські, зростає за межами міста на узліссях та у дубово-сосновому лісі, утворюючи місцями чисельні популяції, а також в присадибних ділянках. Занесений до Додатку I Бернської конвенції.

Dactylorhiza fuchsii (Druce) Soó – пальчатокорінник Фукса, відмічений на луках в межах міста неподалік Музею. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений». Включений до Додатку конвенції CITES.

Listera ovata (L.) R.Br. – зозулині сльози яйцевидні, зростає на луках в мікрорайонах Комуна та Підварки. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений». Включений до Додатку II конвенції CITES [9].

Neottia nidus-avis (L.) Rich. – гніздівка звичайна, відмічена в околицях мікрорайону Карань, в лісі. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений». Включений до Додатку II конвенції CITES.

Pulsatilla pratensis (L.) Mill. (incl. *P. bohemica* (Skalická) Tzvelev) – сон богемський (сон чорніючий), вид відмічений за межами міста, де трапляється у складі угруповань соснових та дубово-соснових лісів. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений», де включений до складу видового комплексу *P. pratensis* (L.) Mill. s. l.

Salvinia natans (L.) All. – сальвінія плаваюча, представлена невеликими групами особин вздовж берега Канівського водосховища. Вид занесений до Додатку I Бернської конвенції та до Червоної книги України зі статусом «неоцінений» [2; 9].

Stipa borysthenica Klokov ex Prokud – ковила дніпровська, відмічено в околицях міста на остепненому схилі поблизу Дніпра, де популяція виду сформована окремими куртинами. Занесений до Червоної книги України зі статусом «вразливий».

Stipa capillata L. – ковила волосиста, тирса, виявлено місцезростання у місті та в його околицях на остепненому схилі поблизу Дніпра. Досить чисельні популяції виду є в урочищі “Змієві вали”, формує лучностепові фітоценози. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений» [10].

Trapa natans L. – водяний горіх плаваючий, вид нами відмічений на мілководдях (50–100 см) Канівського водосховища. Занесений до Червоної книги України зі статусом «неоцінений» [9].

Список 23 видів, які потребують охорони на регіональному рівні, складено на основі Офіційного переліку регіонально-рідкісних рослин адміністративних територій України [7]. Перерахуємо деякі з них: *Anemone sylvestris* L., *Cerasus fruticosa* (Pall.) Woron., *Juniperus communis* L., *Lemna gibba* L., *Nymphaea alba* L., *Scilla bifolia* L., *Potentilla alba* L., *Geranium phaeum* L., *Crataegus lipskyi* Klokov та інші.

Висновки. Флора міста стає найголовнішою в оточенні людини і тому вимагає спеціального дослідження та встановлення шляхів відновлення природного біологічного різноманіття, зокрема, збереження фрагментів природної флори та рослинності на території міста.

Наведені відомості про місцезнаходження раритетних видів судинних рослин, які занесені до созологічних списків різного рівня суттєво доповнюють загальну картину поширення рідкісних видів флори України та є показником созологічної цінності м. Переяслава, що свідчить про унікальність цієї території для лівобережної частини Лісостепу. Поглиблене созологічне вивчення території міста дозволило виявити кілька невеличких ділянок природної рослинності різного ступеня порушеності, що є осередками збереження і розселення видів природної флори, та на яких можна створити рослинні резервати.

Список літератури:

1. Бортняк М.М. Матеріали до флори Київської області. *Укр. ботан. журн.* 1975. Т. 32, № 4. С. 445–448.
2. Вініченко Т.С. Рослини України під охороною Бернської конвенції. Київ: Хімджест, 2006. 176 с.
3. Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Геоботанічне районування України та суміжних територій. *Укр. ботан. журн.* 2003. Т. 60, № 1. С. 6–17.
4. Европейський Червоний список живих тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення у всьому світі. Нью-Йорк: ООН, 1992. 167 с.
5. Клепов Ю.Д., Дубовик М.В. Ботанічна екскурсія до колишнього Переяславського повіту Полтавщини. *Укр. ботан. журн.* 1926. Кн. 3. С. 44–45.
6. Крецул О.А. Рідкісні види флори Національного природного парку «Білоозерський». *Укр. ботан. журн.* 2011. Т. 68, № 2. С. 212–215.
7. Офіційні переліки регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України (довідкове видання) / Укладачі: Т.Л. Андриєнко, М.М. Перегрим. Київ: Альтерпрес, 2012. С. 53–59.
8. Переяслав-Хмельницький. Природа: рослинний світ (критичний інвентаризаційний анований конспект флори та рослинності: судинні рослини, мохоподібні, лишайники, водорості) / за ред. В.П. Коцура, В.М. Джурана, М.М. Федорончука, М.В. Шеври. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2010. 163 с.
9. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. Київ: Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.
10. Ярова О.А., Устименко П.М., Федорончук М.М. Раритетне фіторізноманіття Національного природного парку «Білоозерський»: сучасний стан та аналіз. *Чорномор. ботан. журн.* 2012. Т. 8, № 3. С. 335–341.

References:

1. Andriienko, T.L., & Perehrym, M.M. (ed.) (2012). *Ofitsiini pereliki rehionalno ridkisnykh roslin administratyvnykh terytorii Ukrainy (dovidkove vydannia)* [Official lists of regionally rare plants of the administrative territories of Ukraine]. Kyiv: Alterpres, pp. 53–59.
2. Bortniak, M.M. (1975). Materials do flory Kyivskoi oblasti [Materials to the flora of the Kiev region]. *Ukr. botan. zhurn.*, no. 32(4), pp. 445–448.
3. Didukh, Ya.P. (ed.) (2009). *Chervona knyha Ukrainy. Roslynni svit* [The red book of Ukraine. The plant world]. Hlobalkonsaltynh, 900 p.
4. Didukh, Ya.P., & Sheliah-Sosonko, Yu.R. (2003). Neobotanichne raionuvannia Ukrainy ta sumizhnykh terytorii [Geobotanical zoning of Ukraine and adjacent territories]. *Ukr. botan. zhurn.*, no. 60(1), pp. 6–17.

5. Evropeyskyi Krasnyi spysok zhyvotnykh y rastenyi, nakhodiashchykhsia pod uhrozoi yscheznovenia vo vsemyrnom mashtabe (1992). [European Red list of animals and plants under threat of extinction worldwide]. Niu-Iork: OON, 167 p.
6. Kleopov, Yu.D., & Dubovyk, M.V. (1926). Botanichna ekskursiia do kolyshnoho Pereiaslavskoho povitu Poltavshchyny [Botanical excursion to the former Pereiaslav district, Poltava]. *Ukr. botan. zhurn.*, no. 3, pp. 44–45.
7. Kotsur, V.P., Dzhuran, V.M., Fedoronchuk, M.M., & Shevera, M.V. (ed.) (2010). *Pereiaslav-Khmelnyskyi. Pryroda: roslynni svit (krytychni inventaryzatsiyni anotovanyi konspekt flory ta roslynosti: sudynni roslyny, mokhopodibni, lyshainyky, vodorosti)* [Pereiaslav-Khmelnitsky. Nature: flora (critical inventory annotated abstract of flora and vegetation: vascular plants, bryophytes, lichens, algae)]. Korsun-Shevchenkivskyi: FOP Maidachenko I.S.
8. Kretsul, O.A. (2011). Ridkisini vydy flory Natsionalnoho pryrodnoho parku «Biloozerskyi» [Rare species of flora of the National nature Park "Biloozerskyi"]. *Ukr. botan. zhurn.*, no. 68(2), pp. 212–215.
9. Vinichenko, T.S. (2006). *Roslyny Ukrainy pid okhoroniui Bernskoi konventsii* [Plants of Ukraine under protection of Bern Convention]. Khimdzhest, 176 p.
10. Yarova, O.A., Ustymenko, P.M., & Fedoronchuk, M.M. (2012). Rarytetne fitoriznomanittia Natsionalnoho pryrodnoho parku «Biloozerskyi»: suchasnyi stan ta analiz [The rarity of featuresmobile of Biloozersky National Park: current status and analysis]. *Chornomor. botan. zhurn.*, no. 8(3), pp. 335–341.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-53>

УДК 911.3(477)

Поручинський В.І., Поручинська І.В., Ніколайчик А.В.
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОРТНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У статті охарактеризовано особливості транспортно-географічного положення як одного із видів економіко-географічного положення. Зазначено природно-географічні та соціально-економічні чинники, під впливом яких формується транспортно-географічне положення міст Волинської області. Проаналізовано положення міст області відносно найближчих залізничних станцій, аеропортів, обласного центру області, столиці держави та державного кордону. Охарактеризовано основні залізничні магістри, які проходять поблизу міст. Розглянуто положення міст відносно міжнародних транспортних коридорів та європейських шляхів сполучення. Охарактеризовано основні автомобільні шляхи, які проходять через території міст Волинської області. Виділено міста з найбільш та найменш вигідним транспортно-географічним положенням у регіоні та дано їх коротку характеристику.

Ключові слова: транспортно-географічне положення, транспортна мережа, автомобільні шляхи, транспортні коридори.

Poruchinsky Volodymyr, Poruchinskaya Irina, Nikolaychik Alona
Lesya Ukrainka Eastern European National University

PECULIARITIES OF THE TRANSPORT-GEOGRAPHICAL SITUATION OF THE CITIES OF THE VOLYN REGION

Summary. The article describes the peculiarities of transport and geographical position as one of the types of economic and geographical position which is the position of an object in relation to the routes of communication, taking into account their capacity, congestion, cost of transportation and reliability of vital connections. The natural-geographical and socio-economic factors under the influence of which the transport and geographical position of the cities of Volyn region are formed are noted. A brief description of the urban settlement system of the region with indication of the urbanity of the cities and features of their location on the territory of the region is given, taking into account the natural-geographical and socio-economic factors. The basic indicators by which it is possible to characterize features of transport-geographical position of urban settlements are specified. The situation of the cities of the region in relation to the nearest railway stations, airports, the regional center of the region, the capital of the state and the checkpoints across the state border of Ukraine is analyzed. The main railway lines that run near the cities of the region are characterized. The situation of cities in relation to international transport corridors and European routes that cross the territory of the region is considered. The main national, regional and territorial highways that pass through the territories of the cities of Volyn region and connect them with each other and cities of other regions of Ukraine are characterized. Based on the analysis of the main indicators of transport-geographical location of the cities of Volyn region the cities with the most and least favorable transport and geographical location in the region are identified and their brief characteristics are given. It is determined that the most clearly the transport and geographical position is manifested in the places of intersection and intersection of powerful railways with highways. In these places there is a formation of powerful industrial units, since railways and roads form the framework of the territorial structure of the economy and dispersal. It is established that the peripheral areas of the region are poorly provided with a transport network and lag behind economically and in transport.

Keywords: transport and geographical location, transport network, highways, freight corridors.

Постановка проблеми. Транспортна інфраструктура є одним з важливих чинників, які впливають на соціально-економічний розвиток території. Від транспортних шляхів залежить доступність даної території, що, своєю чергою, впливає на підвищення її конкурентоспроможності та привабливості з точки зору залучення інвестицій. Ефективність використання транспорту залежить як від технічного стану рухомого складу, так і транспортної інфраструктури, які потребують інвестицій. Дослідження транспортно-географічного положення міст Волинської області дозволить більш ефективно використовувати потенціал прикордонного положення регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан, проблеми та шляхи розвитку транспорту в цілому та особливості транспортно-географічного положення регіонів чи окремих населених пунктів досліджують такі вчені як В.О. Джаман, О.О. Денисенко, Ю.Ю. Заволока, В.П. Нагірна, Н.М. Пашинська, Г.П. Підгрушний, І.Г. Савчук, О.Г. Топчієв, М.І. Фащевський та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що питання транспортно-географічного положення неодноразово розглядалося багатьма науковцями, постійні зміни, які відбуваються у транспортно-географічному положенні України та її регіонів, і пов'язані зі змінами транспортної ін-

фраструктури, та змінами зовнішньої політики держав потребують комплексного дослідження.

Мета статті. Проаналізувати особливості транспортно-географічного положення міст Волинської області.

Виклад основного матеріалу. Транспортно-географічне положення (ТГП) є одним із видів економіко-географічного положення. ТГП – це положення якогось об'єкта відносно шляхів сполучення з урахуванням їхньої потужності, завантаженості, вартості перевезень і надійності життєво важливих зв'язків. Переважна більшість відношень між об'єктами здійснюється через транспорт і зв'язок [8].

Транспортно-географічне положення Волинської області сформувалося під впливом взаємопов'язаних мереж сільського та міського розселення. Система міського розселення області представлена 11 містами, чотири з яких – міста обласного підпорядкування та 22 селищами міського типу.

У Волинській області переважають міста, які за своєю людністю відносяться до категорії малих (до 50 тис. осіб). Таких міст нараховується вісім – Берестечко, Володимир-Волинський, Горохів, Камінь-Каширський, Ківерці, Любомль, Рожище, Устилуг. Два міста – Ковель і Нововолинськ – відносяться до категорії середніх міст з населенням понад 50 тис. осіб. А обласний центр місто Луцьк, в якому проживає 217,3 тис. осіб, відноситься до категорії великих.

Транспортно-географічне положення міст та структура транспортної системи формується під впливом природно-географічних (рельєф, гідрографічна сітка, лісистість території) а також економіко-географічних чинників. Більшість міст Волинської області розміщені у південних та центральних районах, які, в основному, є промисловоорієнтованими, та мають вищий рівень соціально-економічного розвитку [4].

Особливості транспортно-географічного положення міст можна охарактеризувати такими показниками [9]: відстань до найближчої залізничної станції (якщо станція не перебуває в місті),

відстань до найближчого аеропорту, відстань до обласного центру, відстань до столиці, відстань до найближчого державного пункту пропуску через кордон. Крім того, важливу роль відіграють параметри та категорії транспортних маршрутів, які проходять через місто, або поблизу нього (табл. 1).

Електрифікована залізниця постійного та змінного струму проходить в чотирьох містах – Луцьку, Ківерцях, Рожищах та Ковелі, а в інших містах колії не електрифіковані. Основні залізничні станції: Ковель – сортувальна, Луцьк – вантажна.

Через територію області проходить одноколійна електрифікована з двоколійними вставками залізнична магістраль Рівне-Ківерці-Ковель-Ягодин (на Хелм) – найбільш напружена залізнична магістраль із великим об'ємом вантажних і пасажирських перевезень. А також одноколійна ділянка Луцьк-Ковель-Заболоття (на Брест). Залізнична ділянка Ягодин-Ковель суміщена з європейською колією.

Також на території області прокладені одноколіїні залізничні лінії: Ковель-Сарни-Коростень-Київ, Ковель-Камінь-Каширський, Ковель-Володимир-Волинський-Червоноград – на Підзамче (Львів), Ківерці-Луцьк-Кам'янка-Бузька-Підзамче, відмикання від лінії Ковель-Червоноград – колія Володимир-Волинський-Лудин-Хрубешув [5].

Відстань до обласного центру для усіх міст автомобільними шляхами є коротшою, ніж залізницею. Лише для Ківерець та Берестечка є майже однаковою. Зауважимо, що для таких міст як Володимир-Волинський, Нововолинськ та Устилуг відстань до обласного центру залізницею є значно більшою, ніж автошляхами, оскільки пряме залізничне сполучення відсутнє.

Відстань до столиці України міста Києва автошляхами найкоротшою є з Луцьком (388 км), а найдовшою – з Нововолинськом (515 км). Відстань залізницею для усіх міст є довшою ніж автошляхами і змінюється від 453 км (Ковель), до 535 км (Горохів, Берестечко).

Таблиця 1

Показники транспортно-географічного положення великих та середніх міст Волинської області

Міста	Відстань до найближчої залізничної станції, км	Відстань до найближчого аеропорту, км	Відстань до обласного центру, км (шоссе/залізниця)	Відстань до столиці, км (шоссе/залізниця)	Відстань до найближчого державного пункту пропуску через кордон, км
Берестечко	33	110,7	66,5/66	437/535	101,2
Володимир-Волинський	0	140,0	77/136	465/506	13
Горохів	9	110,0	53,2/66	469/535	69,1
Камінь-Каширський	0	214,2	126/140	463/509	59,6
Ківерці	0	85,2	15,8/13	417/456	86
Ковель	0	161,6	72,7/84	442/453	65
Луцьк	0	70,1	0	388/469	89
Любомль	0	211,8	122/133	491/502	15
Нововолинськ	15	126,0	92,2/177	515/532	15
Рожище	0	106,0	22/31	443/500	91,5
Устилуг	12	145,0	88,9/150	491/506	0

Джерело: складено за [1; 4; 5]

Проблемою на сьогодні, як для транскордонного регіону, є відсутність у Волинській області сучасного аеропорту. Аеропорт КП «Луцьк», який знаходиться у селі Крупа за 12 км від Луцька, не виконує пасажирських і вантажних перевезень. Авіаперевезення пасажирів області обслуговуються, в основному, через Львівський і Рівненський аеропорти.

Для більшості міст Волинської області найближчим аеропортом є Міжнародний аеропорт «Рівне», який знаходиться в селі Велика Омеляна за 4 км від міста Рівного Рівненської області. Це міста Берестечко, Камінь-каширський, Ківерці, Ковель, Луцьк, Любомль, Рожище Найближче до аеропорту знаходяться міста Луцьк (70,1 км) та Ківерці (85,2 км), а найдалі – Любомль (211,8 км) та Камінь-Каширський (214,2 км).

Для таких міст, як Горохів, Володимир-Волинський, Нововолинськ та Устилуг найближчим аеропортом є Міжнародний аеропорт «Львів» імені Данила Галицького, який знаходиться у обласному центрі Львівської області місті Львові [4].

Важливим чинником економічного розвитку міст Волинської області є їх розміщення відносно пунктів пропуску через державний кордон. Так, як область є прикордонною, більшість міст знаходяться на невеликій відстані від пунктів пропуску, а Устилуг – це прикордонне місто, яке межує з Республікою Польща, в якому діє міжнародний автомобільний (для легкових автомобілів) перехід Устилуг-Зосин.

Територією області проходять найкоротші транспортні шляхи, які ведуть до держав Східної та Західної Європи. Зокрема, міжнародний транспортний коридор (МТК) «Балтика-Чорне море» (автомобільний та залізничний транспорт). Ці міжнародні транспортні коридори в певною мірою пролягають паралельно: МТК для автомобільного транспорту: Ягодин-Ковель-Луцьк і МТК для залізничного транспорту Ягодин-Ковель-Ківерці-Рівне. Ділянка залізниці Ізов-Ковель-Ківерці-Рівне розглядається як складова Євразійського транспортного коридору.

Також територією регіону проходить міждержавний транспортний коридор Ужгород-Львів-Ковель-Доманово. Транспортний коридор проходить паралельно східному кордону Євросоюзу і зв'язує між собою майже всі МТК [3].

Транспортний зв'язок між населеними пунктами області та України забезпечується національними, регіональними та територіальними автодорогами (табл. 2).

Через територію Волинської області проходять автомобільні дорogi міжнародного значення, які є частиною єдиної Європейської транспортної системи. Зокрема, через міста Ковель та Любомль проходить автошлях М07 (Київ-Ковель-Ягодин (на м. Люблін)), який є частиною європейського автомобільного маршруту Е373. Через міста Ковель, Рожище та Луцьк проходить автошлях М19 (Доманове (на Брест)-Ковель-Чернівці-Тереблече (на Бухарест)) і на території України є частиною Європейського автомобільного маршруту Е85.

Розглянувши і проаналізувавши транспортно-географічне положення міст Волинської області, можна зробити висновок, що найбільш вигідним положенням характеризуються міста Ковель, Луцьк, Ківерці, Любомль та Устилуг.

Місто Ковель є одним із найбільших залізничних вузлів Західної України, який має вагомий стратегічний значення для України, оскільки з'єднує її територію з багатьма європейськими країнами. Від Ковеля розходяться залізничні шляхи в шести напрямках: до Сарн (на Київ), до Ківерець (на Луцьк та Рівне), до Володимира-Волинського (на Львів), до Хелму (на Варшаву та Берлін), до Бреста та до Камінь-Каширського. Також у Ковелі знаходиться залізничний пункт контролю «Ковель» через державний кордон України та Республіки Білорусь.

Через Ковель проходить декілька автошляхів загальноєвропейського, національного та регіонального значення. Зокрема автошлях Е373 (в межах України має номер М07) з'єднує Київ і Люблін, а також автошлях Е85 (в межах України М19) від Александруполіса через Буха-

Таблиця 2

Автомобільні шляхи Волинської області

Індекс та номер дороги	Вид	Назва автодороги	Міста Волинської області, через які проходить дорога
М07	Міжнародного значення	Київ-Ковель-Ягодин (на Люблін)	Ковель
М19	Міжнародного значення	Доманове (на Брест)-Тереблече (на Бухарест)	Ковель
Н 22	Державного значення	Устилуг-Луцьк-Рівне	Володимир-Волинський, Луцьк
Р-14	Регіонального значення	Луцьк-Дольськ	Луцьк, Ківерці
Р-15	Регіонального значення	Ковель-Жовква	Ковель, Володимир-Волинський, Нововолинськ
Т 0302	Територіального значення	Піща-Кременець	Любомль, Володимир-Волинський, Горохів, Берестечко
Т 0303	Територіального значення	Луцьк-Дубно	Луцьк
Т 0305	Територіального значення	Нововолинськ-Локачі	Нововолинськ
Т 0308	Територіального значення	Любомль-Любешів	Любомль, Камінь-Каширський
Т 0309	Територіального значення	Дубечне-Піддубці	Ківерці
Т 0311	Територіального значення	Седлище-Скобелка	Камінь-Каширський, Ковель

Джерело: складено за [6; 7]

рест, Чернівці, Тернопіль, Луцьк, Брест, Вільнюс до Клайпеди. Місто розташоване за 65 км – від автопереходу Ягодин-Дорогуська за 69 км – від автопереходу «Доманове» [4].

Місто Луцьк у транспортному відношенні являє собою вузол автомобільних доріг, а також тут знаходиться річкова пристань. Транспортно-географічне положення міста досить сприятливе – Луцьк знаходиться на невеликій відстані від інших великих міст Західної України – відстань до Рівного становить 70 км, Львова – 178 км, Тернополя – 176 км і з'єднаний з ними автомобільними магістралями. Це дозволяє розвиватись підприємствам цих міст, використовуючи тісні зв'язки. Крім того, через місто проходять автодороги міждержавного значення, що сполучають Україну з Польщею та Білоруссю. Найближча відстань від міста до державного кордону з Польщею близько 90 км.

Вигідним є транспортно-географічне положення міста Ківерцець, виникненню якого сприяло бурхливе будівництво залізниць. Розташування міста сприяє прямому з'єднанню транспортних магістралей з усіма транскордонними переходами, залізнична станція Ківерці працює з усіма видами пасажирських і вантажних перевезень. Через неї щодоби проходить майже 40 поїздів міжміського та міжнародного сполучення.

Також вигідне розташування має місто Любомль. Через місто проходить міжнародна автомагістраль E373 (збігається із M07) Варшава–Люблін–Ковель–Сарни–Коростень–Київ, та автошлях Володимир–Волинський–Брест. У цьому населеному пункті розміщена залізнич-

на станція «Любомль», через місто проходить залізниця Київ–Варшава.

Сприятливим транспортно-географічним потенціалом володіє прикордонне місто Устилуг, яке розташоване на автошляху національного значення Устилуг–Рівне і залізничної магістралі Ковель–Ізов. Розташування населеного пункту безпосередньо на кордоні з Польщею позитивно впливає на розвиток сфери обслуговування, сервісу та торгівлі.

Транспортно-географічне положення створює умови для міжнародного співробітництва та розвитку господарства території. Поселенська мережа значною мірою формується залежно від мережі шляхів сполучення, і навпаки (особливо для автодоріг місцевого значення). Розміщення поселень та їх транспортна доступність залежить від транспортної мережі та швидкостей руху транспорту [2].

Висновки та пропозиції. Особливістю транспортно-географічного Волинської області та її міст є наявність потужних транзитних вантажних та пасажиропотоків. Найбільш чітко ТГП проявляється в місцях перетину та стику потужних залізниць з автомобільними шляхами. Саме там проходить формування Луцького, Нововолинського і Ковельського промислових вузлів. Залізничні магістралі та паралельні їм автомобільні шляхи композиційно складають каркас територіальної структури господарства та розселення у вигляді трикутника (Луцьк–Ковель–Нововолинськ). Поряд із цим периферійні райони області слабо забезпечені транспортною мережею і відстають в економічному і транспортному відношенні.

Список літератури:

1. Автодороги України. URL: <http://euro2012highway.blogspot.com/> (дата звернення: 27.04.2020).
2. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія і практика). Київ : Фенікс, 2010. 529 с.
3. Мірошко В.М. Міжнародні транспортні коридори і Україна. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/miroshko.htm (дата звернення: 27.04.2020).
4. Офіційний сайт головного управління статистики у Волинській області. URL: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 28.04.2020).
5. Офіційний веб-сайт Укрзалізниці. URL: <http://www.uz.gov.ua/> (дата звернення: 26.04.2020).
6. Перелік автомобільних доріг державного значення Волинської області. URL: <https://vl.ukravtodor.gov.ua/> (дата звернення: 28.04.2020).
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення» від 16 вересня 2015 р. № 712. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/712-2015-p> (дата звернення: 26.04.2020).
8. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії : Навчальний посібник. Одеса : Астропринт, 2001. 560 с.
9. Шулевський С.О. Транспортно-географічне положення великих та середніх міст Українського Причорномор'я. URL: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.834077> <http://ojs.ukw.edu.pl/index.php/johs/article/view/4646> (дата звернення: 26.04.2020).

References:

1. Avtodorogi Ukrainy [Highways of Ukraine]. Available at: <http://euro2012highway.blogspot.com/> (accessed: 27.04.2020).
2. Docenko, A.I. (2010). Terytorialna organizaciya rozselennya (teoriya i praktyka). Kyiv: Feniks, 529 p. (in Ukrainian)
3. Miroshko, V.M. Mizhnarodni transportni korydory i Ukrayina [Pan-European transport corridors and Ukraine]. Available at: http://tourlib.net/statti_ukr/miroshko.htm (accessed: 27.04.2020).
4. Oficijnyj sayt golovnoho upravlinnya statystyky u Volynskij oblasti. Available at: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/> (accessed: 28.04.2020).
5. Ofitsijnyy veb-sajt Ukrzaliznytsi [Ukrainian Railways]. Available at: <http://www.uz.gov.ua/> (accessed: 26.04.2020).
6. Perelik avtomobilnyx dorog derzhavnogo znachennya Volynskoyi oblasti. Available at: <https://vl.ukravtodor.gov.ua/> (accessed: 28.04.2020).
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya pereliku avtomobil'nykh dorih zahal'noho korystuvannya derzhavnogo znachennya» vid 16 veresnya 2015 r. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 16, 2015 No. 712 "About approval of the list of highways public of the state value"]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/712-p> (accessed: 26.04.2020).
8. Topchiyev, O.G. (2001). Osnovy suspilnoyi geografii: Navchalnyy posibnyk. Odesa: Astroprint, 560 p.
9. Shulevskiy, S.O. Transportno-geografichne polozhennya velykyx ta serednix mist Ukrainy skogo Prychornomor'ya. Available at: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.834077> <http://ojs.ukw.edu.pl/index.php/johs/article/view/4646> (accessed: 26.04.2020).

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-54>

УДК 336.648

Андрієць Н.М., Мельник Т.Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДИСКОНТУВАННЯ ДОВГОСТРОКОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ: ЗМІНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сутності, змісту, ролі довго-строккових зобов'язань у господарській діяльності підприємства та правильності їх оцінки згідно з останніми змінами законодавства. Правильна оцінка заборгованості підприємства впливає на достовірність даних щодо фінансового стану підприємства та результатів його діяльності за звітний період. У зв'язку зі змінами законодавства перед подачею річної звітності за 2019 рік для всіх підприємств, організацій та установ, дані щодо оцінки зобов'язань є особливо актуальними. У статті проаналізовані останні внесені зміни до нормативних актів, що стосуються оцінки довгострокової заборгованості, описано методику дисконтування зобов'язань, відображення їх у обліку, та вплив та фінансовий результат підприємства. А також запропоновано шляхи уникнення дисконтування довгострокової заборгованості. На основі проведеного аналізу описано основні зміни та правила оцінки довгострокових зобов'язань на підприємстві.

Ключові слова: кредиторська заборгованість, зобов'язання, дисконтування, теперішня вартість, ставка дисконтування.

Andriets Natalia, Melnyk Tetyana
Taras Shevchenko National University of Kyiv

DISCOUNTING LONG-TERM DEBT: CHANGES IN LEGISLATION AND CURRENT REALITIES

Summary. The article is devoted to the study of the nature, content, role of current assets in the economic activity of the enterprise and their improvement. The organization of circulating assets determines the rhythm, coherence and high productivity of the enterprise, its economic position and capacity, profitability, the possibility of strengthening and updating the material and technical base, ensuring effectively expanded reproduction, achieving competitiveness in new market conditions, increasing income and resolving aggravated social problems. The article analyzes the nature of current assets, their accounting, the use of information technology in accounting for current assets, and ways to improve the efficiency of use of current assets. There are also suggested directions for improving the efficiency of the use of current assets. Based on the analysis of works of domestic and foreign scientists the main classification features of current assets are highlighted, as well as this characteristic their individual elements. According to the definition of their value in conditions of the modern market economy, the up-to-date classification of current assets is considered, new theoretical approaches to the classification of current assets are proposed and the predominantly applied spheres of their use are indicated. The use of the distribution of current assets in terms of the degree of protection from inflation, the level and types of risks of invested current assets, the degree of liquidity, and the level of profitability is recommended in conditions of crisis management. The emphasis on this differentiation will allow us to analyze whether the enterprise will survive during the period of growth of inflationary processes or the non-return of receivables. The conclusions of the research show that economically justified classification of current assets has not only scientific but also practical importance: it is a prerequisite for successful accounting organization, the ability to perform operational analysis, audit – that is the main sources of informative support for making effective management decisions at the enterprise in the current crisis conditions.

Keywords: accounts payable, debt, discounting, present value, discount rate.

Постановка проблеми. У реаліях сьогодення кредиторська заборгованість виступає одним з основних джерел фінансування діяльності підприємства. Звичайна діяльність будь-якого підприємства стає майже неможливою без залучення позикових коштів від інших суб'єктів господарювання. Використання в господарській діяльності залучених засобів потребує організації належного контролю їх стану і трансформації. Постійні зміни законодавства стосуються майже кожного об'єкту обліку, довгострокові зобов'язання не стали виключенням. Питання щодо оцінки заборгованості та відображення її реальної вартості особливо актуальне в період подання річної звітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кредиторську заборгованість досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: Бутинець Г.П., Мельник Т.Г., Швець В.Г., Харламова О.В., А. Бомот, Г. Бігман та інші. Практичні аспекти обліку та оцінки довгострокових зобов'язань у своїх працях описували Казанова Марина, Адамович Наталія, Онищенко Віктор, Жукова Олена. Зважаючи на значні досягнення перелічених вчених та спеціалістів у сфері дисконтування, деякі прикладні аспекти залишаються недостатньо розкритими. Зокрема, швидкі зміни в законодавстві вимагають швидкого освітлення нагальних питань щодо правильного відображення дисконтованої заборгованості у річній звітності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Довгострокові зобов'язання є одним з ключових об'єктів обліку багатьох підприємств. Для правильного відображення в обліку та реальних даних в фінансовій звітності необхідно розуміти як саме оцінюється тепер кредиторська заборгованість. Адже за рахунок змін у діючому стандарті П(С)БО 11 «Зобов'язання» відповідні розрахунки потрібно проводити не тільки з зобов'язаннями, на які нараховуються відсотки, а збудь-якими довгостроковими боргами.

Мета статті – розглянути та проаналізувати сучасні зміни та тенденції в оцінці довгострокових зобов'язань на підприємстві.

Виклад основного матеріалу. Не можливо оцінити фінансовий стан суб'єкта господарювання тільки за активами, які знаходяться у його розпорядженні. У випадку, коли активи будуть придбані (отримані) за рахунок непогашених зобов'язань, то всі ці активи фактично не будуть належати підприємству. Життєвий цикл підприємства не можливий без виникнення кредиторської заборгованості. Через це інформація щодо зобов'язань перед іншими суб'єктами господарювання є важливою для оцінки платоспроможності підприємства та ймовірності його банкрутства.

Зобов'язання підприємства – це його заборгованість, яка виникла в результаті минулих подій і при погашенні якої у майбутньому очікується зменшення ресурсів підприємства у вигляді економічних вигод. [1] Зобов'язання визнаються у випадку, коли його можна достовірно оцінити та існує ймовірність зменшення економічних вигод при його погашенні.

Для бухгалтерського обліку та за терміном погашення зобов'язання поділяють на: довгострокові та поточні. Поточними називають зобов'язання, що будуть погашені протягом операційного циклу підприємства або протягом не більше 12 місяців з дати балансу. Довгостроковими є всі інші зобов'язання [2].

Відповідно до Наказу Міністерства фінансів України від 16.09.2019 р. № 379 (далі Наказ № 379) були внесені зміни до п. 9 П(С)БО 11 «Зобов'язання». З тексту було прибрано тільки одну фразу – «на які нараховуються відсотки». Така зміна розширила сфери для застосування теперішньої вартості заборгованості, тобто дисконтування (табл. 1).

Первісна вартість – це фактична вартість та витрати, які пов'язані безпосередньо з придбанням чи вибуттям. Визначення терміну «теперішня вартість» наведено у П(С)БО 11.

Теперішня вартість являє собою дисконтовану суму майбутніх платежів (за мінусом суми очікуваного відшкодування), яка буде необхідна для погашення зобов'язання у процесі господарської

діяльності підприємства [2]. Тобто така вартість розраховується дисконтуванням первісної вартості певного зобов'язання.

Описані зміни вплинули на усі підприємства, що мають на своєму балансі будь-яку заборгованість, строком погашення більше 1 року.

Зміни почали діяти з дня офіційного опублікування Наказу Міністерства Фінансів – з 29.10.2019 р.

Слід дисконтувати усю фінансову (грошову) довгострокову кредиторську заборгованість, за якою передбачено здійснення майбутніх платежів. Обліковувати за теперішньою вартістю інші (нефінансові) зобов'язання не потрібно, оскільки підґрунтям для дисконтування є теорія зміни вартості грошей у часі.

Дисконтування є процедурою переведення майбутньої вартості грошей у поточну (теперішню). Процес дисконтування пов'язаний зі знеціненням грошей у часі: купівельна спроможність однієї і тієї ж суми на даний момент і у майбутньому буде різною.

Основними причинами цього є:

- інфляція – тривале зростання загального рівня цін, що відображує зниження купівельної спроможності грошової одиниці. У сучасних умовах у довгостроковому періоді існує завжди;

- втрачені економічні вигоди від використання грошей – тобто гроші можна було б покласти, для прикладу, на депозит у банку й їх сума зростала через отримання відсотків.

Зміни стосуються тільки П(С)БО 11, щодо цього питання ніякі поправки до П(С)БО 25 «Спрощена фінансова звітність» [4] та інших П(С)БО не вносилися. Тобто дисконтувати заборгованість мають усі підприємства без виключень:

- великі, середні підприємства;
- мікро та малі підприємства, що підпадають під дію П(С)БО 25;
- платники єдиного податку 3 групи;
- неприбуткові підприємства;
- інші підприємства, що ведуть облік як за національними стандартами так і за МСФЗ.

Не зважаючи те, що Наказ № 379 став чинним 29.10.2019 р., дисконтування зобов'язань повинно відбуватися на дату балансу.

Ніяких згадок про боргові зобов'язання, що перейшли з минулих років, у наказі не наведено. Тобто, дисконтувати потрібно як нові, так і старі борги, які на дату балансу обліковуються підприємством як довгострокові. Такі зобов'язання дисконтуються за той період, що залишився до їх погашення на відповідну дату балансу.

Наприклад, позику отримано у 2018 році строком на 5 років (кінцевий термін повернення настає у 2023 році). У результаті на відповідну дату балансу визначаємо теперішню вартість цієї заборгованості виходячи з строку, який залишився

Таблиця 1

Зміни в П(С)БО 11 «Зобов'язання»

Заборгованість	Стандарт	До змін	Після змін	Що змінилось
Кредиторська	П(С)БО 11 (п. 10, у поточній редакції – п. 9)	Довгострокові зобов'язання, на які нараховують відсотки, відображають у балансі за їхньою теперішньою вартістю	Довгострокові зобов'язання відображають у балансі за їхньою теперішньою вартістю	Тепер дисконтуються всі довгострокові зобов'язання

Джерело: розроблено авторами на основі [3]

до погашення, якщо дата балансу – 31.12.2019, то строк – 4 роки, а не повні 5, як указано у договорі кредитування.

Довгострокова кредиторська заборгованість, яка на дату балансу перейде до складу поточної дисконтування не підлягає. Такі борги на дату балансу відображаються за номінальною вартістю [2].

Наприклад, позика була отримана підприємством у 2016 році на 4 роки (у 2020 році настає строк погашення). До строку погашення позики від дати балансу менше 12 місяців, тобто станом на 31.12.2019 р. ця заборгованість стає короткостроковою та відображається у обліку вже за номінальною вартістю [2]. Якщо буде переведено тільки частина позики до складу поточної, то правила її оцінки аналогічні.

Наприклад, безвідсоткову позику отримали у третьому кварталі 2019 року терміном на 2 роки, цей борг буде погашатися частинами: 50% заплановано погасити до кінця 2020 року і ще 50% у 2021. Таким чином на дату балансу:

– відображаємо як короткострокову (за номінальною вартістю) першу частину, що буде погашена у 2020 році;

– відображаємо як довгострокову (за теперішньою вартістю) другу частину, що буде погашена у 2021 році [2].

Перед проведенням дисконтування треба визначитися з:

– часовим періодом – загальним періодом, у якому існують грошові потоки по конкретній заборгованості (строком її погашення);

– частотою надходжень – періодичністю погашення заборгованості;

– ставкою дисконтування – відсотком, який буде використаний при розрахунках. Чим він більший, тим меншою буде поточна вартість заборгованості.

Період та частота погашення – показники, що прописані у договорі з надання такої позики (договору кредитування), а ставку дисконтування потрібно визначити самостійно, вона має дещо суб'єктивний характер і залежить від професійної думки бухгалтера чи фінансиста.

Актуальним є питання щодо вибору ставки дисконтування для розрахунку, тому що ніяких конкретних вказівок у законодавстві немає, а методичних рекомендацій по дисконтуванню не розроблено.

У випадку, коли облік ведеться за МСФЗ, використовується ринкова ставка відсотка на аналогічний інструмент, який подібний за валютою та строками погашення [5].

На практиці ж можливе обрання наступних ставок: облікова ставка НБУ; вартість кредитів; процентна ставка за міжбанківськими кредитами.

Після вибору ставки дисконтування необхідно:

– пояснити у бухгалтерській довідці причини обрання ставки та надати всі супровідні розрахунки;

– закріпити в обліковій політиці принцип вибору ставки дисконтування;

– пояснити всі ризики та оцінити їх.

Наведені ставки постійно змінюються. Якщо зміни суттєві, то рекомендується проводити уточнення теперішньої вартості зобов'язань та відповідні коригування.

Нові правила оцінки для довгострокових зобов'язань не відповідають прописаним у

П(С)БО 13 нормам, де йдеться про оцінку фінансових зобов'язань підприємства за амортизованою вартістю, але сама методика оцінки такої заборгованості не вказана [6].

У відповідності до П(С)БО 11 неправильним є амортизування довгострокових зобов'язань за методом ефективної ставки відсотка протягом всього періоду їх погашення. Потрібно робити оцінку лише на кожну дату балансу за теперішньою вартістю, використовуючи цю ставку. Різницю, що виникає на попередню та поточну дату балансу між вартістю заборгованості, потрібно списувати на доходи чи витрати.

Податківці у свою чергу при визначенні теперішньої вартості використовують таку формулу [7]:

$$PV = FV / (1 + i)^n \quad (1)$$

де PV – теперішня вартість боргу;

FV – майбутня виплата (номінальна вартість боргу);

i – ефективна ставка відсотка. Єдиної установлені немає, тому потрібно застосовувати ту ставку відсотка, яка найбільш підходить умовам та виду боргу;

n – кількість періодів до дати погашення.

Облік дисконтованої заборгованості здійснюється наступним чином:

– відобразити зобов'язання за первісною вартістю (для прикладу підприємство взяло в борг 1 000 000,00 грн. на 18 місяць (6 кварталів) 01.10.2019 року);

– визначити різницю, що виникає між первісною та теперішньою вартістю. Для довгострокової кредиторської заборгованості така сума є дисконтом. У прикладі підприємство за ставку дисконтування обрало облікову ставку НБУ (15,5%). Тоді для квартальної ставки: $\sqrt[4]{(1 + 15,5 / 100)} - 1 = 3,67\%$,

$$PV = 1\,000\,000 / (1 + 0,0367)^6 = 805\,529,42 \text{ грн.}$$

$$\text{Сума дисконту} = 1\,000\,000 - 805\,529,42 = 194\,470,58 \text{ грн.}$$

– нарахувати дохід на всю суму дисконту, тому що при погашенні кредиторській заборгованості підприємство отримує економічну вигоду при використанні грошових коштів.

– Нарахувати витрати, тобто здійснити амортизацію дисконту на дату балансу. Сума амортизації має співпадати з загальною сумою дисконту (див. табл. 2);

– переводити довгострокову кредиторську заборгованість у тій частині, що буде погашена протягом наступних 12 місяців, до складу поточної (див. табл. 3).

Доходи та витрати, що виникають при дисконтуванні зобов'язань, впливають на фінансовий результат діяльності підприємства.

Для того, щоб полегшити облік, ми виділили декілька способів для уникнення підприємствами дисконтування зобов'язань:

– не зазначати строки повернення заборгованості у договорі. У такому випадку заборгованість має бути повернута на вимогу позикодавця протягом 30 днів. Тому зобов'язання за таким договором вважаються поточними [9].

– брати позику строком менше 12 місяців. Таку позику можна повертати та брати знов, або договір може бути пролонгованим, але при цьому заборгованість не стає довгостроковою. При

Таблиця 2

Розрахунок суми амортизації дисконту та амортизованої собівартості зобов'язання

Дата	Дисконт, грн	Сума амортизації дисконту, грн	Заборгованість за позиною, грн
1	2	3	4
01.10.2019	X	X	1 000 000,00
31.12.2019	194 470,58	–	805 529,42
31.03.2020	X	29 562,93	835 092,36
30.06.2020	X	30 647,89	865 740,25
30.09.2020	X	31 772,67	897 512,92
31.12.2020	X	32 938,72	930 451,64
31.03.2021	X	34 147,58	964 599,21
30.06.2021	X	35 400,79	X
X	X	194 470,58	X

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Господарські операції з довгостроковими зобов'язаннями

Господарська операція	Кореспонденція рахунків	
	Дт	Кт
1	2	3
отримання довгострокової позики	311	55
визнання суми дисконту	55	733
амортизація суми дисконту	952	55
переведення заборгованості з довгострокової у поточну	55	611

Джерело: створено авторами на основі [8]

тому, якщо зобов'язання визначені договором, як короткострокові, але вчасно не погашені, то таке прострочення більше, ніж на рік не робить його довгостроковим. У такому випадку прострочені короткострокові борги не дисконтуються.

У випадку коли позика була отримана від засновника – ніякого доходу чи витрат на дату балансу бути не повинно. За результатами операцій з власниками доходи та витрати не визнаються. Тобто будь-які неринкові операції з власниками повинні проходити через власний капітал [10; 11; 12].

У цьому випадку сума дисконту одразу повинна збільшувати власний капітал (Дт 311 – Кт 505; Дт 505 – Кт 425). Відповідно амортизацію дисконту відносимо не на витрати, а в зменшення власного капіталу (Дт 425 – Кт 505) [8].

Усі підприємства України, у тому числі і ті, що перейшли на МСФЗ, по-винні подавати звіт-

ність у єдиних формах, що затверджені НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [10]. При відображенні довгострокових зобов'язань на дату балансу будуть задіяні усі форми звітності (табл. 4).

При цьому ніхто не забороняє підприємствам, додатково готувати звітність повністю відповідно до МСФЗ на вимогу акціонерів, інвесторів чи іноземних партнерів, незалежно від обраної концептуальної основи для складання та подачі фінансової звітності.

Висновки і пропозиції. У період активної євроінтеграції України велика кількість підприємств веде облік та складає звітність за міжнародними стандартами. Використання МСФЗ передбачає постійне використання теперішньої вартості для будь-яких довгострокових фінансових зобов'язань. Національне законодавство активно змінюється у відповідності до міжнарод-

Таблиця 4

Форми та статті звітності, на значення яких впливає дисконтування довгострокових зобов'язань підприємства

Баланс (Звіт про фінансовий стан)	Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)	Звіт про рух грошових коштів	Звіт про капітал
1	2	3	4
1165 «Гроші та їх еквіваленти»	2220 «Інші фінансові доходи»	3305 «Отримання позик»	4100 «Чистий прибуток (збиток) за звітний період»
1420 «Нерозподілений прибуток (непокритий збиток)»	2250 «Фінансові витрати»		
1510 «Довгострокові кредити банків»			
1515 «Інші довгострокові зобов'язання»			

Джерело: розроблено автором на основі [10]

ного, тому оцінка довгострокової кредиторської заборгованості тепер актуальна для всіх підприємств України. Після останніх змін в законодавстві можемо зробити висновок, що на звітну дату потрібно дисконтувати всі ті довгострокові зобов'язання, за якими очікуються наступні грошові платежі. Не дисконтуємо короткострокові заборгованості та заборгованості, що на дату балансу були переведені до короткострокових А платники податку на прибуток повинні обліковувати суми дисконтування за правилами бух-

галтерського обліку (без коригувань). Правильне відображення довгострокових боргів вимагає додаткових знань та умінь від відповідальної особи. Математичні розрахунки мають бути проведені бухгалтером на кожну звітну дату. Для ведення обліку, правильності оцінки та подачі звітності з достовірними показниками, підприємству необхідно періодично проводити перепідготовку бухгалтерських служб та відслідковувати всі зміни в частині національного та міжнародного законодавства.

Список літератури:

1. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 року № 996-XIV – Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (дата звернення: 01.04.2020).
2. Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 11 «Зобов'язання» від 31.01.2000 № 20. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00> (дата звернення: 30.03.2020).
3. Наказ «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку» від 16.09.2019 р. № 379. Міністерство фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-19> (дата звернення: 20.03.2020).
4. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 25 «Спрощена фінансова звітність» від 25.02.2000 № 39. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-00> (дата звернення: 25.03.2020).
5. Міжнародний стандарт фінансової звітності 9 «Фінансові інструменти» від 01.01.2012 № 929_016. Рада з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_016 (дата звернення: 27.03.2020).
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» від 30.11.2001 № 559. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01> (дата звернення: 01.04.2020).
7. Лист «Про перевірки окремих питань обліку дебіторської та кредиторської заборгованості» від 18.06.2018 р. № 18311/7/99-99-14-03-03-17. Державна Фіскальна служба України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1831872-18> (дата звернення: 20.03.2020).
8. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій від 30.11.1999 № 291. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99> (дата звернення: 25.03.2020).
9. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.03.2020).
10. Національний (стандарт) бухгалтерського обліку) № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 07.02.2013 р. № 73. Міністерство Фінансів України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/p> (дата звернення: 30.03.2020).
11. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід» від 29.11.1999 № 290. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99> (дата звернення: 30.03.2020).
12. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати» від 31.12.1999 № 318. Міністерство Фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00> (дата звернення: 30.03.2020).

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro bukhgalters'kyu oblik ta finansovu zvitnist' v Ukraini» vid 16.07.1999 roku № 996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>
2. Polozhennya (standartu) bukhgalters'koho obliku 11 «Zobov'yazannya» vid 31.01.2000 № 20. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00>
3. Nakaz «Pro zatverdzhennya Zmin do deyakykh normatyvno-pravovykh aktiv Ministerstva finansiv Ukrainy z bukhgalters'koho obliku» vid 16.09.2019 r. № 379. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-19>
4. Natsional'ne polozhennya (standart) bukhgalters'koho obliku 25 «Sproshchena finansova zvitnist'» vid 25.02.2000 № 39. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-00>
5. Mizhnarodnyy standart finansovoyi zvitnosti 9 «Finansovi instrumenty» vid 01.01.2012 № 929_016. Rada z Mizhnarodnykh standartiv bukhgalters'koho obliku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_016
6. Polozhennya (standart) bukhgalters'koho obliku 13 «Finansovi instrumenty» vid 30.11.2001 №559. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01>
7. Lyst «Pro perevirky okremykh pytan' obliku debitors'koyi ta kredytors'koyi zaborhovanosti» vid 18.06.2018 r. № 18311/7/99-99-14-03-03-17. Derzhavna Fiskal'na sluzhba Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1831872-18>
8. Instruktziya pro zastosuvannya Planu rakhunkiv bukhgalters'koho obliku aktyviv, kapitalu, zobov'yazan' i hospodars'kykh operatsiy pidpryyemstv i orhanizatsiy vid 30.11.1999 № 291. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99>
9. Tsyvil'nyy Kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
10. Natsional'nyy (standart) bukhgalters'koho obliku) № 1 «Zahal'ni vymohy do finansovoyi zvitnosti» vid 07.02.2013 r. № 73. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/p>.
11. Polozhennya (standart) bukhgalters'koho obliku 15 «Dokhid» vid 29.11.1999 № 290. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99>
12. Polozhennya (standart) bukhgalters'koho obliku 16 «Vytraty» vid 31.12.1999 № 318. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-55>

УДК 33.330.341.1

Баркар У.Я.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Задирака О.М., Калініна Є.С.

Миколаївський національний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА СОНЯШНИКУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ В АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ БЕРЕЗАНСЬКОГО РАЙОНУ

Анотація. В статті обґрунтовано стратегічно важливе значення виробництва соняшнику та продуктів його переробки як для забезпечення продовольчої безпеки держави, так і для підтримки економіки країни в період економічної кризи. Авторами проведена оцінка економічної ефективності виробництва соняшнику в Березанському районі Миколаївської області. За зведеною статистичною та фінансовою звітністю за період з 2010 р. по 2019 р. здійснено аналіз основних економічних показників ефективності виробництва соняшнику. Проаналізовано сучасний рівень розвитку виробництва соняшнику в аграрних підприємствах Березанського району. В процесі дослідження визначено та запропоновано шляхи удосконалення організації й управління виробництвом соняшнику в сільгосп підприємствах Березанського району (на прикладі ПСП АФ «Василівка»).

Ключові слова: економічна ефективність, виробництво, витрати, рентабельність виробництва, насіння соняшнику.

Barkar Ulyana

Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynsky

Zadyraka Olha, Kalinina Yevheniia

Mykolayiv National Agrarian University

ECONOMIC EFFICIENCY OF SUNFLOWER PRODUCTION AND WAYS OF INCREASE IN AGRICULTURAL ENTERPRISES OF BEREZANSK REGION

Summary. The article substantiates the strategically important importance of sunflower production and its products for ensuring the food security of the state and for supporting the country's economy in times of economic crisis. The authors evaluated the economic efficiency of sunflower production in the Berezansky district of Mykolaiv region. According to the summary statistics and financial statements for the period from 2010 to 2019, the analysis of the main economic indicators of the efficiency of sunflower production. The current level of development of sunflower production in agricultural enterprises of Berezansky district is analyzed. In the course of the research the ways of improvement and organization of the production and management of sunflower production in agricultural enterprises of Berezansky district (on the example of PAE AF "Vasylivka") were identified and proposed in order to increase the efficiency of sunflower production: to the region. Modern varieties and hybrids combine dozens of different traits, which are evaluated at different stages of the breeding process; 2) reducing the cost of sunflower production. Cost is one of the main articles for an enterprise through which it can actually increase the profitability of both a particular culture and the economy as a whole; 3) increasing yields through the use of herbicides. In order to obtain high yields of this crop it is not enough to only obtain the best hybrids, and it is necessary to execute the technological complex of cultivation of the crop in a timely manner. The best precursors to sunflower are winter crops, corn, grain, barley. Despite the large amount of research, the issue of improving the efficiency of agricultural production is not lost relevance, especially the influence of factors, especially the microeconomic level, on the efficiency of sunflower cultivation, which have not yet been studied. Therefore, there is a need for in-depth analysis of the factors that determine the final results of management and substantiation of the directions of increasing the efficiency of sunflower production under current conditions.

Keywords: economic efficiency, production, costs, profitability of production, sunflower seeds.

Постановка проблеми. Соняшник є основною сільськогосподарською культурою, прибутковість вирощування якої є безсумнівною, за ступенем рентабельності вона займає перше місце. Безумовно, це олійна культура номер один в Україні, адже в структурі рослинних олій вона займає понад 60%. Більше того, на початку XXI ст. соняшник є однією з головних олійно-білкових культур світового землеробства, важливим джерелом виробництва олії і шроту. Він відіграє особливу роль у поліпшенні фінансового стану сільськогосподарських підприємств у період подолання економічної кризи. Виробництво соняшнику завжди є досить рентабельним, продукти його переробки конкурентоспроможні на вну-

трішньому і світовому ринках, а також є важливою складовою продовольчих і кормових білкових ресурсів. Проте в останні роки переважають екстенсивні методи виробництва соняшнику, про що свідчать темпи зниження врожайності порівняно з темпами скорочення валового збору. Екстенсивний, шлях одержання сировини може призвести до кризи соняшникової галузі країни та її регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато уваги приділяється проблемі підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в цілому та вирощування соняшнику, оскільки, від успішного розв'язання її залежить зростання рентабельності підприємств, під-

вищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та світовому ринках, забезпечення сталого розвитку агропромислового комплексу. До розгляду цих проблем звертаються багато науковців, серед них Гудзь О.Є., Андрійчук В.Г., Дудник А.В., Зінченко О.І., Карпенко А.В., Мацибора В.І., Коденська М.Ю., Колузанов К.В., Кириленко І.Г., Наумов О.Б., Побережна А.А.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Основна частина досліджень приділена шляхам підвищення ефективності вирощування соняшнику та виходу на світовий ринок. Однак більш детального дослідження потребують методи підвищення ефективності виробництва соняшнику, а саме розповсюдженість екстенсивного методу вирощування та його негативний вплив на подальший розвиток галузі. Це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження та аналіз економічної ефективності виробництва соняшнику в сільськогосподарських підприємствах Березанського району та обґрунтування основних шляхів підвищення його економічної ефективності.

Виклад основного матеріалу. В успішному розвитку багатьох галузей економіки України, насамперед сільського господарства, важливу роль відіграє збільшення обсягів виробництва соняшнику. Олійні культури мають велику питому вагу в структурі посівних площ і валових зборів сільськогосподарських культур. Це пояснюється їх винятковим значенням та різнобічним використанням [4, с. 32].

Соняшник та продукти його переробки є невід'ємною частиною харчування людей. Насіння соняшнику містить 50-56% олії (від сухої маси насіння) та 16,5% протеїну. Олія має високі смакові якості, за засвоюваністю (86-91%) та калорійністю (929 ккал) значно краща за інші жири. Вона містить до 62% біологічно активної ліноленової кислоти, вітаміни А, Д, Е, К. Вживають олію безпосередньо в їжу, при виробництві маргарину, консервів, кондитерських виробів. Нижчі її сорти застосовують при виготовленні оліфи, фарби, лаків, мила тощо.

При переробці насіння соняшнику на олію як побічну продукцію одержують близько 33% макухи, яка містить 33-36% білка, 5-7% жиру, багато мінеральних солей та вітамінів. Кошки соняшнику, вихід яких становить 56-60% врожаю насіння. Після обмолочування згодовують великій рогатій худобі та вівцям. За поживністю вони аналогічні сіну. Соняшникова лузга (16-22% від маси насіння) є сировиною для виробництва етилового спирту, кормових дріжджів та фурфуролу, що застосовується для виготовлення пластичних мас, штучних волокон та інше.

Соняшник широко використовують і як кормову культуру. Його зелену масу в суміші з бобовими та іншими культурами застосовують для годівлі великої рогатої худоби, а також силосують. За 1 га посіву соняшнику при врожайності 20 ц/га можна одержувати до 10 ц олії, 8 ц шроту або макухи, 12 ц сухих кошиків, 4 ц лузги, 35-40 кг меду [1, с. 258].

Об'єктом дослідження було обрано сільськогосподарські підприємства Березанського району через його кліматичну привабливість для вирощування соняшнику. Березанський район розташований у південній частині Миколаївської області в зоні південного степу України. Територія району становить 1,38 тис. кв. км. Район розташований на узбережжі Чорного моря. Рельєф району рівнинно-хвилястий, ґрунтовий покрив в основному складається з південних чорноземів звичайних середньо- і мало гумусних, місцями зустрічаються засолені фунти, піщаники.

Проаналізувавши основні соціально-економічні показники Березанського району за період починаючи з 2017 року та закінчуючи 2019 роком бачимо, що розмір загальної території району протягом досліджуваного періоду залишався незмінним та становить – 137,8 тис. га, далі дослідимо склад та структуру загальної земельної території (табл. 1).

Чисельність постійного населення на кінець року в звітному році порівно з базисним роком зменшилась на 2,1%, дана динаміка до скорочення населення прослідковується протягом всього досліджуваного періоду, й з кожним роком чисельність населення Березанського району стає все меншою.

Таблиця 1

Основні соціально-економічні показники Березанського району

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. у % до 2017 р.
Загальна територія, тис. га	137,8	137,8	137,8	100,0
Площа земель сільськогосподарського призначення, тис. га	115,1	115,1	115,1	100,0
Чисельність постійного населення (на кінець року), тис. осіб	23,4	23,2	22,9	97,9
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	2676	2756	2284	85,4
Природний приріст (скорочення) населення, осіб	-122	-153	-169	72,2
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників, грн	3422	5142	6376	186,3
Вартість валової продукції сільського господарства в постійних цінах 2010 року, млн грн	210,6	235,1	227,0	107,8
Капітальні інвестиції, млн грн	95,8	196,6	417,9	436,2

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної інформації Головного управління статистики у Миколаївській області [7]

Таблиця 2

Основні показники діяльності сільгосп підприємств Березанського району

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. у % до	
				2017 р.	2018 р.
Площа посіву сільськогосподарських культур, га	58282,0	58006,0	58005,0	99,5	99,9
Вартість валової продукції в постійних цінах 2010 року, млн грн	210,6	235,1	227,0	107,8	96,5
Кількість працівників, зайнятих у сільгоспвиробництві, осіб	1841	1810	1837	99,8	101,5

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної інформації Головного управління статистики у Миколаївській області [7]

Таблиця 3

Динаміка валового збору соняшнику в аграрних підприємствах Березанського району

Роки	Валовий збір, т	Абсолютний приріст, т	Темп росту, %	Темп приросту, %
2010	19000	...	...	...
2016	24663	5663	129,8	29,8
2017	24929	266	101,1	1,1
2018	27014	2085	108,4	8,4
2019	18950	-8064	70,1	-29,9

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної інформації Головного управління статистики у Миколаївській області [7]

Середньооблікова кількість штатних працівників в звітному році зменшилась на 14,6%. За досліджуваний період прослідковується природне скорочення населення – депопуляція. В Березанському районі наявні одні з найвищих середньомісячних заробітних плат штатних працівників, а в 2019 році розмір заробітної платні відносно базисного року підвищилась на 86,3%. Вартість валової продукції в звітному році підвищилась на 7,8%. Значний стрибок відбувся в розмірі капітальних інвестицій в Березанський район, та в 2019 році дане підвищення становило 336,2%. Можемо припустити, що завдяки збільшенню капітальних інвестицій в Березанський район відбулося підвищення розміру середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників.

Розглянемо основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Березанського району за останні три роки (табл. 2).

Виходячи з основних показників діяльності сільгосп підприємств Березанського району за період з 2017 року та закінчуючи 2019 роком було виявлено, що площа сільгоспугідь за досліджуваний період зменшилась на 0,5%.

Вартість валової продукції в постійних цінах 2010 року в 2019 році відносно 2017 року зростає на 7,6%, а відносно 2018 року зменшилась на 3,5%. Кількість працівників зайнятих в сільгоспвиробництві протягом досліджуваного періоду спочатку зменшується на 0,2 %, а потім зростає на 1,5 %, що свідчить про підвищення рівня зайнятості населення.

Проаналізуємо валовий збір соняшнику за досліджуваний період (табл. 3).

Середній рівень ряду:

$$\bar{y} = \frac{\sum Y}{n} = \frac{114556}{5} = 22911,2 \text{ т з 1 га} \quad (1)$$

Середній абсолютний приріст:

$$\bar{\Delta}_{\text{баз}} = \frac{\sum \Delta}{n} = \frac{16078}{5} = 3215,6 \text{ т з 1 га} \quad (2)$$

Середній темп зростання:

$$\bar{T}_{\text{баз}} = \sqrt[n-1]{\frac{Y_n}{Y_1}} \times 100 = \sqrt[5-1]{\frac{18950}{19000}} \times 100 = 99,9\% \quad (3)$$

Визначимо середній темп приросту:

$$\bar{T}_{\text{пр}} = 99,9 - 100 = -0,1\%$$

Виходячи з результатів розрахунків виявлено, що середній валовий збір соняшнику за досліджуваний період становить 22911,2 т. Встановлено, що максимальний показник валового збору соняшнику був в 2018 році (27014 т).

Визначення шляхів підвищення ефективності виробництва соняшнику в досліджуваному районі проведемо на основі приватного сільськогосподарського підприємства агрофірма «Василівка».

Проведемо аналіз економічної ефективності виробництва соняшнику у досліджуваному підприємстві. Аналізуючи показники таблиці 4, слід зазначити, що найбільший рі-

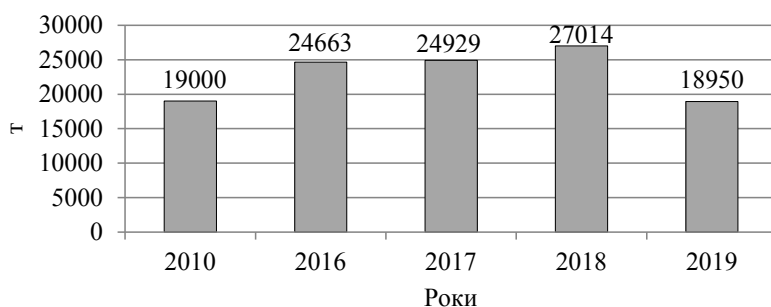

Рис. 1. Динаміка валового збору соняшнику в аграрних підприємствах Березанського району

Джерело: розраховано та побудовано автором з використанням статистичної інформації Головного управління статистики у Миколаївській області [7]

Таблиця 4

Рівень розвитку виробництва соняшнику в ПСП АФ «Василівка» Березанського району

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. у % до	
				2017 р.	2018 р.
Посівна площа, га	482,0	713,0	611,0	126,8	85,7
Валовий збір, ц	5539,0	11788,0	9633,0	173,9	81,7
Урожайність, ц/га	11,5	16,5	15,8	137,4	95,8
Собівартість 1 ц, грн.:					
– виробнича	188,1	298,9	422,5	224,6	141,4
– реалізованої продукції	201,3	336,9	388,5	193,0	115,3
Ціна реалізації 1 ц, грн.	773,6	844,1	853,9	110,4	101,2
Прибуток (+), збиток (-), грн.:					
– на 1 ц зерна	833,8	379,3	544,8	65,3	143,6
– на 1 га посіву	9581,5	6271,1	8590,0	89,7	137,0
– на 1 грн виробничих витрат	4,4	1,3	1,3	29,5	100,0
Рівень рентабельності (збитковості), %	284,4	150,5	132,7	-133,9 в.п.	-17,8 в.п.

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної та фінансової звітності ПСП АФ «Василівка» Березанського району

вень рентабельності був у 2017 році; у 2018 році хоч і збільшилась площа посіву та валовий збір, рівень рентабельності знизився. Прибуток на 1 га посіву у 2019 році збільшився відносно 2018 року на 37%. За останні три роки прибуток на 1 ц соняшнику у 2017 році був найбільшим. Виробнича собівартість 1 ц зерна у 2019 році відносно 2018 року збільшилася на 41,4%, а відносно 2017 року на 124,6%. Щодо собівартості 1 ц реалізованого зерна, то тут схожа ситуація. В 2019 році собівартість 1 ц реалізованого зерна відносно 2017 збільшилася на 93%, а по відношенню до 2018 року на 15,3%.

Виробництво продукції вимагає певних витрат, які формують собівартість продукції. Виробнича собівартість – це собівартість яка включає в себе витрати які йдуть на виробництво і доробку продукції і транспортування її до місця зберігання. До виробничої собівартості продукції включають: прямі матеріальні витрати; прямі витрати на оплату праці; інші прямі витрати; загальновиробничі витрати. Проаналізуємо витрати, які пов'язані з виробництвом 1 ц соняшнику, щоб стверджувати про економічну ефективність цієї культури для підприємства.

Провівши аналіз по статтях витрат на виробництво 1 ц соняшнику за 2018 та 2019 роки, можемо зробити такі висновки: собівартість 1 ц соняшнику в звітному році порівняно з базисним роком збільшилась на 123,6 грн (на 41,4%). Таке збільшення відбулось за рахунок збільшення витрат на посадковий матеріал (майже в 3 рази), нафтопродукти (в 2,5 рази), витрат на оплату праці (в 3,3 рази) та за рахунок відрахувань на соціальні заходи (в 3,3 рази). Загалом, в основній масі по статтях витрат видно збільшення собівартості продукції.

Наступним кроком дослідження буде аналіз впливу затрат коштів на гектар посіву, урожайності на зміну собівартості одиниці продукції.

Загальна зміна собівартості одиниці продукції:

$$i = \frac{z_1}{z_0} \quad (4)$$

$$i = \frac{422,5}{298,9} = 1,414 \text{ або } 141,4\%$$

$$\Delta z = z_1 - z_0 \quad (5)$$

$$\Delta z = 422,5 - 298,9 = 123,6 \text{ грн,}$$

де z_0 , z_1 – собівартість одиниці продукції в базисному і звітному роках.

Таблиця 5

Розмір та структура витрат на виробництво 1 ц соняшнику в ПСП АФ «Василівка» Березанського району

Елементи витрат	2018 р.		2019 р.		2019 р. у % до 2018 р.
	грн	%	грн	%	
Прямі матеріальні витрати всього, в т.ч.:	159,5	53,4	180,1	42,6	112,9
– насіння	14,2	4,8	41,2	9,8	в 2,9 разів
– нафтопродукти	36,4	12,2	90,4	21,4	в 2,5 рази
– оплата послуг і робіт сторонніх організацій	3,5	1,2	0,7	0,2	20,0
– решта матеріальних витрат	105,4	35,3	48,5	11,5	46,0
Прямі витрати на оплату праці	1,6	0,5	5,2	1,2	в 3,3 рази
Інші прямі та загально виробничі витрати всього, в тому числі:	137,8	46,1	237,1	56,1	172,1
– амортизація необоротних активів	6,7	2,2	12,6	3,0	188,1
– відрахування на соціальні заходи	0,3	0,1	1,0	0,2	в 3,3 рази
– решта інших прямих та загально виробничих витрат	130,8	43,8	222,8	52,7	170,3
Всього витрат	298,9	100,0	422,5	100,0	141,4

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної звітності ПСП АФ «Василівка» Березанського району

**Вихідні дані для індексного аналізу виробничої собівартості 1 ц соняшнику
в ПСП АФ «Василівка» Березанського району**

Показники	Умовні позначення	2018 р.	2019 р.
Урожайність соняшнику, ц з 1 га	y	16,5	15,8
Собівартість 1 ц соняшнику, грн	z	298,9	422,5
Затрати на 1 га посіву соняшнику, грн	z y	4941,5	6661,0

Джерело: розраховано автором з використанням статистичної та фінансової звітності ПСП АФ «Василівка» Березанського району

В звітному році в ПСП АФ «Василівка» Березанського району, собівартість 1 ц соняшнику збільшилась на 41,4%, що в грошовому виразі становить 123,6 грн.

Для визначення впливу факторів на зміну собівартості одиниці продукції необхідно визначити такі індекси:

1) індекс затрат на гектар посіву:

$$i_z = \frac{z_1 y_1}{y_1} : \frac{z_0 y_0}{y_1} \quad (6)$$

$$i_z = \frac{6661,0}{15,8} : \frac{4941,5}{15,8} = 1,348 \text{ або } 134,8\%$$

де y_0, y_1 – урожайність відповідно в базисному та звітному роках; $z_0 y_0, z_1 y_1$ – затрати коштів на гектар в базисному та звітному періодах, грн.

Абсолютна зміна собівартості за рахунок затрат коштів на гектар:

$$\Delta z = z_1 - \frac{z_0 y_0}{y_1} \quad (7)$$

$$\Delta z = 422,5 - \frac{4941,5}{15,8} = -109,8 \text{ грн.}$$

Затрати на 1 га посіву в звітному році збільшилися на 34,8%, що в грошовому виразі становить 109,8 грн. за 1 га під соняшником. Відповідно це негативно вплинуло на собівартість 1 ц соняшнику.

2) індекс, який характеризує зміну собівартості одиниці продукції за рахунок урожайності:

$$i_y = \frac{z_0 y_1}{y_1} : \frac{z_0 y_0}{y_0} \quad (8)$$

$$i_y = \frac{4941,5}{15,8} : \frac{4941,5}{16,5} = 1,044 \text{ або } 104,4\%$$

Абсолютна зміна собівартості за рахунок урожайності:

$$\Delta y = \frac{z_0 y_1}{y_1} - z_0 \quad (9)$$

$$\Delta y = \frac{4941,5}{15,8} - 298,9 = 13,9 \text{ грн.}$$

Зміна собівартості соняшнику за рахунок зниження урожайності спричинив підвищення собівартості на 4,4%, що в грошовому виразі становить 13,9 грн.

3) взаємозв'язок індексів і приростів

$$i_z = i_y \cdot i_y \quad (10)$$

$$i_z = 1,348 \times 1,044 = 1,407 \text{ або } 140,7\%$$

$$\Delta z = \Delta z + \Delta y \quad (11)$$

$$\Delta z = 109,8 + 13,9 = 123,7 \text{ грн.}$$

Аналізуючи проведені розрахунки по виробничій собівартості 1 ц соняшнику в ПСП АФ «Василівка» Березанського району за 2018 та 2019 роки було виявлено, що на зміну собівартості вплинули як якісні так і кількісні фактори. Зниження уро-

жайності соняшнику в 2019 році спричинило підвищення її собівартості на 109,8 грн. А збільшення витрат на 1 га під соняшник вплинуло на збільшення собівартості 1 ц соняшника на 13,9 грн.

Одним із основних шляхів підвищення ефективності виробництва насіння соняшнику є впровадження у виробництво нових, більш перспективних та високоврожайних сортів та гібридів, що пристосовані до регіону. Сучасні сорти та гібриди комбінують десятки різних ознак, які оцінюються на різних етапах селекційного процесу. З них вимогами сільськогосподарського виробництва визначається найбільш широке коло традиційно контрольованих ознак, що включають врожайність і її компоненти, а також терміни дозрівання, стійкість до розповсюджених хвороб і шкідників, адаптивність до стресів, до умов застосовуваної агротехніки і механізованому збиранні, придатність до тривалого зберігання. Впровадження нових високопродуктивних сортів, стійких до несприятливих умов, а також оновлення елітного та репродукційного насіння дозволяє збільшити врожайність та виробництво на 20-25%. Такий шлях інтенсифікації виробництва значно дешевше інших методів. Весь комплекс селекційної роботи зводиться до вирішення величезної важливості народногосподарських завдань по створенню нових більш цінних по врожайності та якості одержуваної продукції сортів і гібридів, здатних без додаткових витрат підвищувати врожайність, збільшувати валовий збір більш дешевої і високоякісної продукції [3, с. 18–20].

Не менш важливим напрямком підвищення ефективності виробництва соняшнику є зниження собівартості виробництва соняшника. Собівартість в ринкових відносинах є однією з головних статей для підприємства за допомогою якої, воно може реально підвищити прибутковість як конкретної культури так і господарства в цілому. Та і взагалі максимум прибутку при мінімумі витрат є головною ціллю більшості підприємств [5, с. 198].

Підвищення урожайності за рахунок використання гербіцидів. Серед олійних культур соняшника належить провідне місце. Для одержання високих врожаїв цієї культури недостатньо тільки добрати кращі гібриди, а треба своєчасно виконати технологічний комплекс вирощування культури. Кращими попередниками соняшнику є озимі культури, кукурудза, зернові, ячмінь.

За використання гербіцидів ручні прополювання посівів виключаються повністю, а механічний обробіток ґрунту зводиться до мінімуму. Починаючи з періоду сходів – двох пар листків, проводять захист посівів від однорічних та багаторічних злакових бур'янів страховим гербіцидом

Алінка (0,1-1,2 л/га). Використовуючи ґрунтові гербіциди Екстрим і Тайфун, можна ефективно боротися з однорічними злаковими та деякими двосім'ядольними бур'янами, а застосування після сходоного ґрамініциду Стиллет вирішує не тільки проблеми однорічних, а і багаторічних бур'янів. Гербіциди суцільної дії Вулкан і Вулкан плюс ефективно знищують багаторічні бур'яни, такі як перій повзучий, осоти і березка польова. За застосуванням як десикантів ці два гібриди прискорюють дозрівання рослин, зменшують строки збирання врожаю та його втрати, зменшують шкодочинність хвороб [2, с. 42–44].

Висновки і пропозиції. Економічна ефективність виробництва соняшника залежить від складного комплексу природно-економічних, технологічних, науково-технічних факторів. При вивченні даної проблеми слід рахувати наступні особливості галузі: соняшник вимогливий до умов обробітку.

Незважаючи на велику кількість досліджень, питання підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва не втрачає актуальності, особливо впливу факторів, насамперед мікроекономічного рівня, на ефективність вирощування соняшнику, які ще недостатньо вивчені. Тому виникає необхідність поглибленого аналізу факторів, що зумовлюють кінцеві результати господарювання та обґрунтування напрямів підвищення ефективності виробництва соняшнику за сучасних умов.

Галузь олійництва в Україні нині розвивається екстенсивним шляхом. Однією з причин зниження врожайності соняшнику в Україні, на думку ряду фахівців, є його поширення у регіонах, які не мають відповідних ґрунтово-кліматичних умов для його вирощування, проте незважаючи на такий шлях розвитку, виробництво і реалізація насіння соняшнику, поряд із зерном, є прібутковою галуззю сектору України.

Список літератури:

1. Андрийчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : підручник, 2-ге вид., доп. і перероблене. Київ : КНЕУ, 2002 р. 624 с.
2. Удова Л.О. Підвищення стійкості виробництва соняшнику. *Економіка АПК*. 2003. № 9. С. 42–44.
3. Дудко С.С. Нові перспективні гібриди соняшнику від Євраліс Семанс. *Пропозиція*. 2005. № 2. С. 18–20.
4. Жигадло В.С., Сікачина О.В. Виробництво зернових та олійних культур в Україні: проблеми та перспективи в умовах світової продовольчої кризи / за ред. В. Артюшина. Київ : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. 44 с.
5. Ефективність виробництва соняшнику: зб. наук. праць / Подільська державна аграрно-технічна академія. Харків, 2015. 303 с.
6. Федоряка В.П. Ефективність виробництва і реалізації соняшнику в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. № 41(2). С. 139–144.
7. Статистична інформація «Головного управління статистики Миколаївської області». URL: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.04.2020).

References:

1. Andriychuk, V.H. (2002). *Ekonomika ahrarnykh pidpryyemstv: pidruchnyk* [Economics of agricultural enterprises: textbook]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
2. Udova, L.O. (2003). Pidvyshchennia stiikosti vyrobnytstva soniashnyku [Increasing the sustainability of sunflower production]. *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 42–44.
3. Dudko S.S. (2005). Novi perspektyvni hibrydy soniashnyku vid Yevralis Semans [New promising sunflower hybrids from Euralis Semans]. *Propozytsiia*, vol. 2, pp. 18–20.
4. Zhyhadlo, V.S., & Sikachyna, O.V. (2008). *Vyrobnytstvo zernovykh ta oliinykh kultur v Ukraini: problemy ta perspektyvy v umovakh svitovoi prodovolchoi kryzy* [Grains and oilseeds in Ukraine: problems and prospects in the global food crisis]. Kyiv: Analitychno-doradchyi tsentr Blakytnoi strichky PROON.
5. Podilsky State Agrarian and Technical Academy (2015). *Efektynnist vyrobnytstva soniashnyku: zb. nauk. Prats* [Sunflower production efficiency: a collection of scientific papers]. Kharkiv: Podilsky State Agrarian and Technical Academy.
6. Fedoriaka, V.P. (2013). *Efektynnist vyrobnytstva i realizatsii soniashnyku v Ukraini* [Efficiency of sunflower production and sales in Ukraine]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, vol. 41(2), pp. 139–144.
7. Statistical information of «Main department of statistics of the Nikolaev area». Available at: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua/> (accessed 10 April 2020).

МУЛЬТИКОЛІНЕАРНІСТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ОЦІНКУ ПАРАМЕТРІВ МОДЕЛІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню мультиколінеарності та її впливу на оцінку параметрів багатofакторних моделей. У процесі дослідження визначено суть поняття мультиколінеарності як наявності сильного кореляційного зв'язку між обраними для аналізу ознаками, які спільно впливають на цільову функцію, що ускладнює оцінку регресійних параметрів моделі та виявлення залежності між ознаками й цільовою функцією загалом. Надано розширений опис ознак явища мультиколінеарності, на основі чого з'ясовано її наслідки. Доведено, що присутність явища мультиколінеарності насамперед впливає на достовірність оцінки параметрів економетричної моделі, що ідентифікуються зміщенням оцінок, розрахованих за методом найменших квадратів, прямують значення t-статистики Стьюдента до нуля, збільшенням довірчих інтервалів оцінюваних параметрів. Вказано й охарактеризовано основні методи виявлення мультиколінеарності та способи її усунення. Встановлено, що найповніше вивчити мультиколінеарність, а також її усунути, надає змогу метод головних компонент (МПК), а тому більш детально описано механізм цього методу й запропоновано до використання у багатofакторних моделях.

Ключові слова: мультиколінеарність, параметри, багатofакторна економетрична модель, статистичні критерії, методи, регресійний аналіз.

Begun Svetlana, Sakharuk Mariana

Lesya Ukrainka Eastern European National University

MULTICOLLINEARITY AND ITS INFLUENCE
ON THE ESTIMATION OF MODEL PARAMETERS

Summary. The article is devoted to the study of multicollinearity and its influence on the estimation of parameters of multifactor models. In the course of the study it is stated that when studying possible scenarios of socio-economic development, when the statistical apparatus establishes relationships between characteristics of production, consumption, social and financial policies, etc., we use multifactorial regression models to track how planned (possible) changes certain managerial parameters of production or consumption will influence the value of the "original" characteristics. For the purpose of interpreting this model, average partial elasticity coefficients, beta and delta coefficients are used, which allow to order the factors according to their level of influence on the endogenous variable. It is substantiated that these coefficients can be interpreted only on condition that the other variables in the regression model are unchanged, when changing one variable does not lead to transformational changes of the other variables. In the case of multicollinearity of the variables by regression coefficients it is impossible to draw conclusions about the influence of these variables on the studied function. It is determined that multicollinearity is a phenomenon in which there is a dense linear relationship between two or more factor variables of the model, or, in other words, factor variables have a high degree of correlation. An extended description of the features of the multicollinearity phenomenon is provided and its consequences are explained. It is proved that the presence of the phenomenon of multicollinearity first of all influences the reliability of estimation of the parameters of the model, which are identified by the displacement of the estimates calculated by the method of least squares, by directing the values of t-statistics to zero, by increasing the confidence intervals of the estimated parameters. To determine multicollinearity and its elimination in the process of regression analysis, a number of methods are used, in particular: analysis of matrices of coefficients of pair and partial correlation; the Ferrar-Gloubert method, incremental regression method, method of inflation factors, principal component analysis, etc. It is established that the principal component analysis is the most comprehensive way to study and eliminate multicollinearity, and therefore the mechanism of this method is described in detail and proposed for use in multifactorial models.

Keywords: multicollinearity, parameters, multifactor econometric model, statistical criteria, methods, regression analysis.

Постановка проблеми. Застосування математичних методів у різних сферах знань дає змогу виокремити та формально описати найважливіші, найсуттєвіші зв'язки між предметами й явищами, а також індуктивним шляхом отримати нові знання про об'єкт. Особливо затребуваними є математичні методи в економіці при дослідженні тенденцій економічного розвитку, їх використовують також і в інших суспільних дисциплінах, зокрема при прогнозуванні соціально-економічних феноменів і процесів. Політики чи менеджери, приймаючи управлінські рішення, обираючи одну із можливих стратегій, намагаються зрозуміти наслідки управлінських

дій, з'ясувати кінцевий результат. Поганий він чи гарний та чи можна було досягти кращого результату, перевірити дуже важко, оскільки соціально-економічні ситуації ідентично майже ніколи не повторюються. Тому на порядку денному особливо гостро постає питання моделювання фактів економічного життя та вивчення тенденцій розвитку соціальних процесів, для чого застосовується інструментарій економетрії – порівняно нового напрямку економічної науки, що утворився від поєднання теоретичної економіки, математики та статистики. Основний метод, яким оперує дана дисципліна, – це регресійний аналіз шляхом побудови економетричних моде-

лей. При цьому дуже важливим є те, наскільки побудована модель відповідає усім вимогам й адекватно відображає досліджуваний процес чи явище, основним показником чого є відсутність сильної кореляції між факторними змінними, тобто мультиколінеарності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі мультиколінеарності, можливим способам її виявлення й уникнення присвячена значна кількість праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Серед останніх найбільш значимих та актуальних наукових здобутків можна виокремити дослідження Р. Аскіна та Ч. Стендріджа [7], М. Мойсеева [5], І. Орлової [6], Р. Пауля [8], О. Глушак і С. Семеняка [2] й ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість досліджень явища мультиколінеарності, механізм її виникнення та вплив на оцінку параметрів багатфакторної моделі потребують спеціального розширеного аналізу з метою оптимізації загального результату моделювання.

Мета статті. Головною метою даного дослідження є з'ясування природи явища мультиколінеарності, його основних ознак та характеру впливу на оцінку параметрів моделі.

Виклад основного матеріалу. Економетричне моделювання використовується у різних сферах та для вирішення найрізноманітніших прикладних завдань. Об'єктом економетрики може бути як окрема компанія чи фірма, так і економіка різних галузей економічної діяльності, окремих держав та світова економіка у цілому [1, с. 910]. Якщо розглядати кінцеві цілі застосування економетричного апарату, то виділяють два основних завдання:

1) прогнозування економічних і соціально-економічних показників (змінних);

2) імітація можливих сценаріїв соціально-економічного розвитку досліджуваної системи, коли статистично виявлені взаємозв'язки між характеристиками виробництва, споживання, соціальної й фінансової політики тощо застосовуються для відстеження того, як планові (можливі) зміни тих чи інших управлінських параметрів виробництва чи споживання матимуть вплив на значення «вихідних» характеристик [6, с. 58].

При вирішенні завдань другого типу найчастіше використовуються багатфакторні регресивні моделі у цілях виявлення й ранжування факторів за рівнем їх впливу на результативну змінну. Найперше, при оцінці впливу факторів на ендогенну змінну враховують значення коефіцієнтів (параметрів) регресивної моделі. Однак, безпосередньо орієнтуючись на їх значення, не можна зіставити фактори за рівнем їх впливу на залежну змінну через відмінності одиниць виміру і різну ступінь коливання.

Для усунення зазначених вище відмінностей при інтерпретації моделі застосовуються середні часткові коефіцієнти еластичності, бета-коефіцієнти та дельта-коефіцієнти [6, с. 59].

Коефіцієнти еластичності ($E_j = \hat{a}_j \times \frac{\bar{x}_j}{\bar{y}}$) дозволяють порівнювати фактори у відсотках й можуть бути розраховані не тільки для лінійної функції. Вони вказують на середню відсоткову зміну залежної змінної при зміні пояснюючої

змінної на один відсоток при фіксованих значеннях інших пояснюючих змінних. Але даний коефіцієнт не враховує ступінь коливання факторів. Для вирішення питання порівняння сили впливу факторів, що мають різну ступінь коливання, використовують бета-коефіцієнти, або коефіцієнти регресії у стандартизованому вигляді ($\beta_j = \hat{a}_j \times \frac{S_{x_j}}{S_y}$). Ці коефіцієнти порівнювані між собою, тому за їх допомогою можна ранжувати фактори за силою впливу на результуючу змінну. Бета-коефіцієнт показує, на яку частину величини середнього квадратичного відхилення S_y зміниться ендогенна змінна зі зміною відповідної екзогенної змінної x_j на величину свого середнього відхилення при фіксованому значенні інших незалежних змінних.

Перераховані коефіцієнти дозволяють впорядкувати фактори за рівнем їх впливу на ендогенну змінну. При цьому слід звернути увагу на важливий момент – коефіцієнти еластичності, бета-коефіцієнти, як і коефіцієнти регресії, можуть інтерпретуватися тільки за умови, що інші змінні в моделі регресії незмінні, тобто коли зміна однієї змінної не призводить до трансформаційних змін інших. У разі наявності мультиколінеарності змінних за коефіцієнтами регресії не можна робити висновки про вплив цих змінних на цільову функцію.

Найчастіше у сучасній науковій літературі мультиколінеарність трактується як сильний кореляційний зв'язок між обраними для аналізу ознаками, які спільно впливають на цільову функцію, що ускладнює оцінку регресійних параметрів моделі та виявлення залежності між ознаками й цільовою функцією загалом. Також мультиколінеарність призводить до зменшення стійкості оцінок векторів параметрів, оскільки оцінка вектора параметрів вважається стійкою, якщо невелика кількість змін деякої компоненти цього вектора призводить до невеликих змін відповідної компоненти оцінки цільової функції [3, с. 188]. Отже, мультиколінеарність – це явище, при якому між двома або більше факторними змінними моделі існує щільна лінійна залежність, або, іншими словами, факторні змінні мають високий ступінь кореляції:

$$|r_{ij}| \rightarrow 1, \quad (1)$$

де r_{ij} – коефіцієнт кореляції між змінними X_i та X_j ($i \neq j$) [2, с. 172].

Присутність явища мультиколінеарності насамперед впливає на достовірність оцінки параметрів моделі, що проявляється у наступному:

– відбувається зміщення оцінок параметрів моделі, які розраховуються за допомогою МНК (методу найменших квадратів), що унеможливає достовірність висновків про результати взаємозв'язку між результативним показником і факторними змінними;

– значення t-статистики Стьюдента (пов'язана з перевіркою рівності середніх значень у двох вибірках) прямує до нуля, тому неможливо з'ясувати значущість окремих параметрів моделі;

– відбувається збільшення довірчих інтервалів параметрів (збільшується середній квадрат відхилення параметрів) [2; 7–8].

Все зазначене у сукупності створює значні проблеми для достовірної оцінки досліджуваної моделі, оскільки присутні значні стандартні похибки в оцінці модельованих параметрів. При цьому доцільно зауважити, що мультиколінеарність не є проблемою, якщо єдиною ціллю регресійного аналізу виступає прогнозування, оскільки чим більше значення R^2 (коефіцієнта детермінації – показника, що використовується у моделях як міра залежності варіації залежної змінної від варіації незалежних змінних), тим точнішим є прогноз [2, с. 172].

Явище мультиколінеарності проілюструємо на конкретному прикладі: у разі дослідження залежності ціни акції, величини дивідендів на неї та розміру отриманого прибутку, такі параметри як дивіденди й прибуток на акцію, можуть мати високий ступінь кореляції. Тобто виникає ситуація, коли два колінеарні фактори (у даному випадку дивіденди й прибуток) змінюються в одному напрямку, що унеможливило достовірну оцінку впливу кожного з них на результуючий показник (ціну акції).

Класичною ознакою присутності явища мультиколінеарності є наступне протиріччя в аналізі параметрів досліджуваної моделі: значне значення R^2 та незначущість t -статистики. Перший фактор засвідчує, що слід із великою ймовірністю брати до уваги F -тест Фішера, який відхиляє нульову гіпотезу, тобто залежність між оцінюваними параметрами певним чином існує. У свою чергу, другий чинник свідчить, що один або більше оцінених параметрів статистично майже не відрізняються від нуля [8, с. 60]. Також мультиколінеарність ідентифікується у разі великих значень парних коефіцієнтів кореляції (якщо значення хоча б одного з них становить більше 0,8). Одночасно зауважимо, що велике значення парних коефіцієнтів кореляції є достатньою, але не обов'язковою умовою наявності мультиколінеарності. Це явище може мати місце навіть при невеликих значеннях парних коефіцієнтів кореляції у більш, ніж двофакторній регресивній моделі.

У цілому для визначення мультиколінеарності та її усунення у процесі регресійного аналізу застосовують ряд методів, зокрема: аналіз матриць коефіцієнтів парної і часткової кореляції, метод Феррара-Глобера, метод додаткових регресій, метод інфляційних факторів, аналіз головних компонент тощо [5–6].

Одним із найбільш розповсюджених способів визначення щільності регресійного зв'язку є побудова регресійної залежності кожного фактора x_i з усіма іншими факторами (метод додаткових регресій). Обчислення відповідного коефіцієнта детермінації для допоміжного регресійного рівняння та його подальша перевірка за допомогою F -тесту дають змогу виявити лінійні зв'язки між незалежними змінними.

Також часто у процесі аналітичного дослідження явища мультиколінеарності використовується матриця парних коефіцієнтів кореляції, у якій необхідно обчислити визначник. При цьому можуть виникнути наступні ситуації:

– за відсутності кореляції між факторами матриця парних коефіцієнтів кореляції є одиничною, а в ній всі елементи, що знаходяться поза головної діагоналі, дорівнюють нулю;

– якщо між факторами з'ясована абсолютно лінійна залежність і всі коефіцієнти кореляції дорівнюють одиниці, то визначник такої матриці дорівнює нулю;

– чим меншим є значення визначника (наближається до нуля), тим сильнішою вбачається мультиколінеарність факторів і ненадійнішими результати множинної регресії;

– чим більше визначник наближається до одиниці, тим меншим є прояв явища мультиколінеарності факторів [3, с. 188].

Зазначимо, що дві змінні вважаються колінеарними, коли вони знаходяться між собою у лінійній залежності при значенні коефіцієнта кореляції більше ніж 0,7–0,8.

У свою чергу, метод Феррара-Глобера є найбільш комплексним методом дослідження мультиколінеарності та передбачає такі умови й дії: 1) за наявності міжфакторної кореляції один з пари взаємопов'язаних факторів виключається, або ж в якості пояснюючого фактора береться якась їх функція; 2) якщо незначним виявився тільки один з факторів, то його можна виключити або замінити іншим (при цьому залишається ймовірність важливості й значимості цього фактора на більш короткому проміжку часу). Найбільш характерними ознаками мультиколінеарності за методом Феррара-Глобера вважаються наступні:

– невелика зміна вихідних даних (наприклад, додавання нових спостережень) призводить до істотної зміни оцінок параметрів моделі;

– оцінки параметрів мають великі стандартні помилки, малу значимість, у той час як модель у цілому є значущою (велике значення коефіцієнта детермінації і відповідної F -статистики);

– оцінки параметрів характеризуються помилковими знаками або мають невиправдано великі значення [2; 5].

Найповніше вивчити мультиколінеарність, а також її усунути, надає змогу метод головних компонент, винайдений К. Пірсоном у 1901 р. та доповнений і розширений Г. Готелінгом у 1933 р. [4]. Зауважимо, що даний метод (алгоритм) використовується, як правило, для моделей великого розміру. Він передбачає за m -числом початкових ознак виділення r -головних компонент, або узагальнених ознак. При цьому простір головних компонент ортогональний (тобто такий, що не перетинається, не перекривається змістом окремих елементів-параметрів). Математична модель методу головних компонент базується на логічному припущенні, що значення множини взаємозалежних ознак породжують деякий загальний результат (рис. 1).

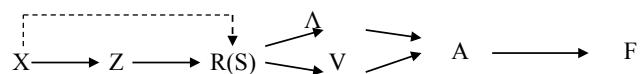

Рис. 1. Схема математичних перетворень за МГК [4]

Вказані на рис. 1 позначення інтерпретуються у наступний спосіб:

X – матриця вихідних даних розмірністю $n \times m$ (n – число об'єктів спостереження, m – число елементарних аналітичних ознак);

Z – матриця центрованих і нормованих значень ознак;

$R(S)$ – матриця парних кореляцій;

Λ – діагональна матриця власних (характеристичних) чисел;

V – нормована матриця власних векторів;

A – матриця факторного відображення, її елементи a_{ij} – вагові коефіцієнти;

F – матриця значень головних компонент розмірністю $r \times n$.

Отже, спочатку матриця A має розмірність $m \times m$ – за кількістю елементарних ознак X_i , потім в аналізі залишається r найвагоміших компонент, $r \leq m$. Обчислюється матриця A за відомими даними матриці власних чисел Λ і нормованими власними векторами V за формулою: $A = V\Lambda^{1/2}$ [4].

Як можна бачити з рис. 1, розв'язування задачі методом головних компонент зводиться до поетапного перетворення матриці початкових даних X . А точніше механізм методу полягає у перетворенні множини змінних X на нову множину попарно некорельованих змінних, серед яких перша відповідає максимально можливій дисперсії, а друга – максимально можливій дисперсії в підпросторі, який є ортогональним до першого і т.д. У результаті визначення усіх головних компонентів і відкидання тих з них, які відповідають невеликим значенням кореляції, встановлюється зв'язок залежної змінної Y з основними головними компонентами, а далі за допомогою оберненого перетворення від параметрів моделі з головними компонентами повертаються до визначення оцінок параметрів змінних X .

Підсумовуючи опис застосування алгоритму головних компонент у процесі дослідження та усунення мультиколінеарності, необхідно акцентувати, що основна перевага даного методу полягає у тому, що це один з основних способів зменшення розмірності даних із найменшою втратою кількості вихідної інформації, тому він є найбільш оптимальним алгоритмом уникнення мультиколінеарності у процесі оцінки параметрів регресійної моделі.

Вважаємо за доцільне також зазначити, що використовують й інші, більш простіші, способи усунення мультиколінеарності, зокрема:

– використання додаткових або первинних вихідних даних;

– об'єднання вихідних даних;

– відкидання змінної з великою кореляцією;

– перетворення даних (застосування перших різниць);

– збільшення кількості вихідних даних (спостережень) [8].

Використання того чи іншого способу уникнення мультиколінеарності залежить від властивостей конкретної моделі, її цільової спрямованості.

Висновки і пропозиції. Отже, мультиколінеарність – це кореляція незалежних факторних змінних, наявність якої значно ускладнює оцінку параметрів регресійної множинної моделі й аналіз загального результату моделювання явищ і процесів. Тобто у разі існування залежності двох незалежних змінних йдеться мова про виникнення явища мультиколінеарності. Дане явище оцінюється негативно, оскільки регресійна модель містить надлишкові факторні ознаки, що може свідчити про наступне: ускладнюється інтерпретація параметрів множинної регресії як величин впливу факторів – параметри регресії загалом втрачають сенс і слід розглядати інші факторні змінні; оцінки параметрів ненадійні – присутні великі стандартні похибки, які змінюються зі зміною обсягу спостережень, що робить модель регресії непридатною для адекватного використання. З метою визначення мультиколінеарності та її усунення у процесі проведення регресійного аналізу використовують ряд методів, зокрема: аналіз матриць коефіцієнтів парної і часткової кореляції, метод Феррара-Глоубера; метод додаткових регресій, метод інфляційних факторів, метод головних компонент тощо. Пропонується з метою усунення впливу мультиколінеарності на оцінку параметрів регресійної моделі виключати з її складу один із факторів. Як правило, це фактор, який за наявності сильного зв'язку з результуючою ознакою (цільовою функцією / цільовим вектором) має найбільш тісний зв'язок з іншими факторними змінними. При цьому обґрунтовано доцільність застосування саме алгоритму головних компонент, як такого, що дозволяє зменшити розмірність даних із найменшою втратою кількості вихідної інформації у багатофакторних регресійних моделях.

Список літератури:

1. Begun S., Levchuk A. Concept of econometrics and main stages of econometric analysis. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 909–913. URL: <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/182.pdf> (дата звернення: 17.04.2020).
2. Глушак О.М., Семеняка С.О. Передумови побудови багатофакторної економетричної моделі: дослідження на мультиколінеарність. *Фізико-математична освіта*. 2018. Вип. 1. С. 171–175.
3. Ковальова І.Л. та ін. Економетрія : навч. посіб. Одеса : ОДАБА, 2019. 423 с.
4. Метод головних компонент. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Метод_головних_компонент (дата звернення: 18.04.2020).
5. Мойсеев Н.А. Сравнительный анализ эффективности методов устранения мультиколлинеарности. *Учет и статистика*. 2017. № 2. С. 62–73.
6. Орлова И.В. Подход к решению проблемы мультиколлинеарности при анализе влияния факторов на результирующую переменную в моделях регрессии. *Фундаментальные исследования*. 2018. № 3. С. 58–63.
7. Askin R, Standridge CR. Modeling and Analysis of Manufacturing Systems. *European Journal of Engineering Education*. 1994. Vol. 19. No. 1. P. 122–125.
8. Paul R.K. Multicollinearity: causes, effects and remedies. *IASRI*. 2006. No. 35. P. 58–65.

References:

1. Begun, S., & Levchuk, A. (2017). Concept of econometrics and main stages of econometric analysis. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky* [Global and national problems of economy] (electronic journal), no. 17, pp. 909–913. Available at: <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/182.pdf> (accessed 17 April 2020).

2. Ghlushak, O.M., & Semenyaka, S.O. (2018). Peredumovy pobudovy baghatofaktornoji ekonometrychnoji modeli: doslidzhennja na mul'tykolinearnistj [Prerequisites for constructing a multifactor econometric model: multicollinearity study]. *Physical and mathematical education: scientific journal*, vol. 1, pp. 171–175.
3. Kovaleva, I.L. (ed.) (2019). *Ekonometriia: navch. posib.* [Econometrics: teach. tool]. Odessa: ODABA. (in Ukrainian)
4. Metod holovnykh komponent [Principal Component Method]. Wikipedia: free Encyclopedia. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Метод_головних_компонент (accessed 18 April 2020).
5. Moiseev, N.A. (2017). Sravnitel'nyj analiz ehffektivnosti metodov ustraneniya mul'tikollinearnosti [Comparative analysis of the effectiveness of multicollinearity elimination methods]. *Accounting and statistics: scientific and practical journal*, no. 2, pp. 62–73.
6. Orlova, I.V. (2018). Podkhod k resheniyu problemy mul'tikolinearnosti pri analize vliyaniya faktorov na rezul'tiruyushchuyu peremennuyu v modelyakh regressii [An approach to solving the problem of multicollinearity in the analysis of the influence of factors on the resultant variable in regression models]. *Basic research: scientific journal*, no. 3, pp. 58–63.
7. Askin, R., & Standridge, C.R. (1994). Modeling and Analysis of Manufacturing Systems. *European Journal of Engineering Education*, vol. 19, no. 1, pp. 122–125.
8. Paul, R.K. (2006). Multicollinearity: causes, effects and remedies. *IASRI*, no. 35, pp. 58–65.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-57>

УДК 311.16

Бегун С.І., Воронюк А.Л.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

МІСЦЕ КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНОГО АНАЛІЗУ В УПРАВЛІННІ ПІДПРИЄМСТВОМ

Анотація. У статті розглянуто шляхи підвищення ефективності підприємства в умовах сучасної української економіки за допомогою використання кореляційно-регресійного аналізу в прогнозуванні управлінських рішень. Досліджено важливість застосування кореляційно-регресійного аналізу для кількісної оцінки взаємозалежностей між статистичними ознаками для того, щоб підвищити точність отриманих прогнозів та скоротити мінливість показників. Зроблено відбір чинників, які суттєво впливають на чистий дохід виробничого підприємства. Побудовано адекватну багатofакторну регресійну модель залежності чистого доходу від обраних факторів, яка дасть змогу приймати більш дієві управлінські рішення. Надано рекомендації щодо збільшення ефективності діяльності підприємства та підвищення його загальної рентабельності.

Ключові слова: ефективність, кореляційно-регресійний аналіз, множинна регресія, управління, прогнозування.

Begun Svitlana, Voroniuk Anna

Lesya Ukrainka Eastern European National University

**APPLICATION OF CORRELATION-REGRESSION ANALYSIS
IN ENTERPRISE MANAGEMENT**

Summary. At this stage of market economy development, it is necessary to use science-based management decisions that increase the competitiveness of the enterprise. In particular, it is expedient to use the obtained results of correlation-regression analysis to justify the management decisions that are made regarding the forecasting and planning of sales volumes of certain types of products in future periods. Methods of economic-mathematical modeling, economic and statistical analysis are an important element in making clear, effective management decisions. Today, forecasting plays a very important role in the functioning of the enterprise, and regression analysis is an effective tool in making effective management decisions. The article discusses ways to increase the efficiency of the enterprise in the modern economy of Ukraine by using correlation-regression analysis in forecasting management decisions. This article provides a thorough study of the effectiveness of regression analysis for profit management. The state of the problem is analyzed, defects are found. The importance of using correlation-regression analysis to quantify the interdependencies between statistical traits in order to improve the accuracy of the predictions obtained and to reduce the variability of the indicators is investigated. The net income indicator best describes the degree of efficiency of the enterprise. The amount of revenue generated is influenced by a large number of factors that act both independently and in relation to each other. For effective profit control, you should use an econometric and predictive effective rate model. The article investigates the impact of cost of sales, autonomy ratio and return on assets on net income using correlation-regression analysis. A selection of factors that significantly affect the net income of a manufacturing enterprise is made. Adequate multifactor regression model of the dependence of net income on the selected factors has been constructed, which will allow to make more effective management decisions. Recommendations are given to increase the efficiency of the enterprise and increase its overall profitability.

Keywords: efficiency, capital productivity, correlation and regression analysis, multiple regression, administration, forecasting.

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку ринкової економіки необхідним є використання науково-аргументованих управлінських рішень, які збільшують конкурентоспроможність підприємства. Методи економіко-математичного моделювання, економічного та статистичного аналізу є важливим елементом для прийняття чітких, ефективних управлінських рішень.

Саме ці методи допомагають управлінському персоналу оцінити дію різних факторів на кінцевий результат функціонування підприємства. Зокрема, одержані результати кореляційно-регресійного аналізу доцільно використати для обґрунтування прийнятих управлінських рішень, які стосуються прогнозування і планування обсягів реалізації певних видів продукції у майбутніх періодах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема збільшення точності прогнозів, отриманих за допомогою кореляційно-регресійного аналізу викликала неабияке зацікавлення

наукової спільноти. Вивченню даного питання присвячують свої праці багато як вітчизняних, так і закордонних економістів, серед яких доцільно виділити: А.М. Гольдберг, М.А. Корольов, О.С. Кравець, О.М. Гострик, Ю.О. Борох, Л.О. Бойко, Л.С. Стригуль, В.М. Степанишин, Л.О. Тисовський та інші.

Зокрема, цікавою є праця Д.Е. Ханка «Бізнес-прогнозування», у якій розглянуто методику лінійного та регресійного аналізу, а також її практичне застосування при прийнятті управлінських рішень, наведено головні статистичні поняття. Доцільно звернути увагу також на книгу «Экономическое моделирование в Microsoft Excel», автором якої є Д. Мур. В ній досліджено основні засади моделювання і моделі прогнозування, якими варто користуватися для вирішення поставлених управлінських завдань.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо уваги на-

уковці приділяють дослідженню процесу прогнозування впливу різних факторів на один з основних показників діяльності підприємства – чистий дохід за допомогою кореляційно-регресійного аналізу, хоча на даному етапі розвитку економіки, прогнозування відіграє дуже важливу роль у функціонуванні підприємства, а регресійний аналіз є дієвим інструментом у прийнятті ефективних управлінських рішень.

Мета дослідження. Метою роботи є дослідження процесу прогнозування і прийняття ефективних управлінських рішень за допомогою використання кореляційно-регресійного аналізу. У статті запропоновано регресійну модель, на основі якої може бути обрано найбільш підходящий варіант розвитку підприємства у майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. На діяльність будь-якого підприємства впливає величезна кількість різних факторів. Для прийняття тих чи інших управлінських рішень дуже важливо правильно оцінити результати їх впливу. Це можливо зробити за допомогою статистичних методів, шляхом побудови та аналізу відповідної математичної моделі, економічних прогнозів.

Під прогнозуванням розуміють процес побудови прогнозу, який базується на дослідженні тенденції діяльності об'єкта. Дуже важливим напрямком прогнозування суспільного розвитку є економічне прогнозування. Економічне прогнозування – це наукова дисципліна, яка спрямована на вивчення та аналіз шляхів економічного розвитку об'єкта, оцінку його імовірних станів у майбутньому, пошук альтернативних управлінських рішень [2, с. 9].

Загалом, економічні прогнози потрібні для виявлення найбільш вірогідних і економічно ефективних варіантів довгострокових, середньострокових і поточних планів. Крім того, на сьогодні, економічне прогнозування є одним із основних наукових факторів формування стратегії

й тактики розвитку підприємства. Це зумовлено перш за все науково-технічним прогресом та удосконаленням економічної системи держави.

Економічне прогнозування вирішує два основних завдання. По-перше, воно дозволяє визначити перспективи найближчого або віддаленого майбутнього, враховуючи реальні процеси сьогодення. По-друге, таке прогнозування сприяє розробці оптимальних програм і планів економічного розвитку об'єкта, що має ґрунтуватися на пропонованому прогнозі та враховувати оцінку прийнятого рішення з позицій його наслідків у прогнозованому періоді [3, с. 103–106].

При використанні економічного прогнозування потрібно зважати, що на діяльність підприємства впливає велика кількість факторів. Для багатфакторних моделей чи явищ доцільно застосовувати методи множинного кореляційно-регресійного аналізу. Застосовуючи їх, можна проаналізувати та дати кількісну оцінку внутрішнім і зовнішнім наслідковим зв'язкам між факторами, які включено в модель, а також виявити закономірності та тенденції розвитку досліджуваного результативного параметра, і на основі отриманої інформації зробити економічні прогнози.

За допомогою кореляційно-регресійного аналізу можна вирішити два основних завдання. Зокрема, побудоване рівняння регресії ілюструє аналітичну форму зв'язку, рівень його щільності між результативним показником та факторами, які на нього впливають. Реалізація кореляційно-регресійного аналізу передбачає виконання певних етапів (табл. 1).

Встановлення конкретної аналітичної залежності одного або кількох результативних показників від одного або декількох факторних є метою кореляційно-регресійного аналізу. Ця залежність подається у вигляді математичної моделі, яка задається відповідним рівнянням регресії.

Таблиця 1

Етапи проведення кореляційно-регресійного аналізу

Етап	Характеристика етапу
1	2
Постановка задачі	Вибір результативної та факторної ознак
Збирання інформації та її первинна обробка	Групування інформації, виключення аномальних спостережень
Визначення виду моделі	Проводяться аналітичні групування і будуються графіки, обґрунтовується вид моделі (попередньо перевага надається лінійній моделі)
Перевірка однорідності сукупності	Полягає в обчисленні коефіцієнта варіації, його значення немає перевищувати 33%
Перевірка нормальності розподілу ознак	Для перевірки розраховують спеціальні показники
Відбір факторів до моделі	При відбиранні дотримуються умови, що число спостережень як мінімум у 6-8 разів має перевищувати кількість факторів у моделі
Побудова рівняння регресії	Підбір відповідного типу математичного рівняння, яке показує, як в середньому змінюється результативний показник при зміні будь-якого з незалежних показників x_i , і має вигляд: $y = f(x_1, x_2, \dots, x_m)$
Оцінка щільності зв'язку між показниками	Рівень щільності зв'язку оцінюють за коефіцієнтами (при лінійній залежності – лінійного коефіцієнта кореляції, при нелінійній – кореляційного відношення)
Перевірка істотності зв'язку	Істотність зв'язку визначають порівнянням кореляційного відношення з його критичним значенням або з відповідним значенням критерію Фішера
Оцінка результатів аналізу	Надання рекомендацій про практичне використання результатів аналізу

Джерело: розроблено авторами за даними [1]

Найчастіше використовуються ті рівняння регресії, які відтворюють зв'язок одного результативного показника з одним (парна регресія) або декількома (багатофакторна регресія) факторними показниками. Головним завданням такого аналізу є створення та дослідження економіко-математичної моделі рівняння регресії, яке дає змогу розглянути залежність обраної результативної ознаки від декількох факторів та оцінити щільність зв'язку [3, с. 41].

Лінійна регресія є найбільш простою і поширеною моделлю, проте вона, зазвичай, не дає задовільну точність прогнозування, а відтак і ефективність такого прогнозу. Для того, аби підвищити точність прогнозу, а також скоротити мінливість показника доцільно використовувати множинну кореляцію.

При виборі факторів для побудови багатофакторної моделі необхідно дотримуватися двох правил. По-перше, обрані чинники повинні мати значний вплив на обраний результативний показник. По-друге, потрібно уникати взаємної кореляції, тобто ситуації, коли існує тісний зв'язок між декількома факторами. Обрані фактори мають відбивати різну площину досліджуваного процесу.

Для дослідження щільності зв'язку у побудованій багатофакторній моделі необхідно скласти кореляційну матрицю, яка ілюструє щільність лінійного зв'язку факторів між собою та із результативним показником. Варто зазначити, що кореляційні зв'язки доцільно встановлювати для великого обсягу вихідних даних, а сама інформаційна база повинна мати достатньо типові та надійні статистичні критерії, якісні і кількісні однорідність. У такому випадку отримана модель буде коректною [6, с. 26].

Зазвичай для визначення впливу факторів на результативний показник застосовуються детерміновані факторні моделі. Проте досить часто виникає ситуація, коли побудова цієї моделі є неможливою. У такому випадку необхідно застосувати кореляційно-регресійний аналіз із дотриманням наступних умов [4, с. 216]:

1) для того, щоб побудувати рівняння регресії потрібна певна сукупність об'єктів: у даному дослідженні – це просторово-часова (дані по ба-

зовому підприємству за 2017-2019 роки розподілялися по кварталах);

2) необхідно мати достатню інформаційну базу (за оцінками експертів кількість спостережень повинна хоча б у 3-4 бути більшою, ніж кількість факторів);

3) сукупність має бути недиференційована.

Кореляційно-регресійний аналіз допомагає визначити аналітичну форму та рівень щільності зв'язку між залежною і незалежними змінними, побудувавши рівняння регресії.

У якості об'єкта дослідження використано ТОВ «ЕКО SUN», яке є виробником світлодіодного освітлення та сонячних батарей, так як даний сегмент української економіки є відносно молодим та перспективним. З ціллю більш детального аналізу діяльності підприємства нами було проведено регресійний аналіз впливу обраних факторів на результативну ознаку.

У якості результативного показника нами було використано показник чистого доходу, який найкраще показує ступінь ефективності діяльності підприємств. Було обрано такі параметри регресійної моделі, які значно впливають на обсяг чистого доходу виробничого підприємства:

1) X_1 – собівартість реалізованої продукції (тис. грн);

2) X_2 – продуктивність праці (тис. грн/ос);

3) X_3 – коефіцієнт автономії;

4) Y – чистий дохід (тис. грн).

За допомогою регресійного аналізу було визначено функцію та на основі її обчислено вплив параметрів моделі на залежну змінну, а саме на чистий дохід підприємства. У загальному вигляді рівняння регресії має такий вигляд [1, с. 57]:

$$Y = A_0 + A_1X_1 + A_2X_2 + A_3X_3$$

Для визначення коефіцієнтів регресії нами було використано наступні первинні дані, які відображають поточний стан виробництва (табл. 2).

За результатами аналізу вдалося пропорційно розподілити міру якості по залежних показниках на підставі результатів господарської діяльності підприємства. За допомогою MS Office Excel – 2007 отримали наступне рівняння регресії:

$$Y = 316,045 - 0,0376X_1 + 138,324X_2 + 845,556X_3$$

Таблиця 2

Значення параметрів регресійної моделі

№	Чистий дохід (тис. грн)	Собівартість реалізованої продукції (тис. грн)	Продуктивність праці (тис. грн/ос)	Коефіцієнт автономії
1	1 510	25 519	11,61	0,8
2	1 359	29 756	10,10	0,73
3	1 525	24 967	11,57	0,71
4	1 864	30 505	12,23	0,7
5	1 964	30 505	12,59	0,69
6	2 457	64 046	33,81	0,7
7	3 337	94 557	41,67	0,71
8	4 187	124 895	53,53	0,75
9	751	59 900	13,16	0,72
10	770	64 656	21,89	0,74
11	812	92 595	27,45	0,67
12	865	117 854	31,71	0,67

Джерело: розроблено авторами за даними [8]

Такий аналіз дозволяє з'ясувати ступінь впливу факторних чинників на ре-зультативну зміну. За розрахованими даними можна зробити висновок, що найбільший вплив на чистий дохід мають такі показники як продуктивність праці $A_2 = 138,324$ та коефіцієнт автономії $A_3 = 845,556$. Очевидно, що при зростанні продуктивності праці, собівартість на одиницю продукції – зменшується, і, відповідно збільшується рівень отриманого доходу. При збільшенні продуктивності праці на 1 тис. грн., чистий дохід зростає на 138 тис. грн., за умови незмінності інших факторів. Крім того, суттєвий ріст у структурі капіталу зобов'язань призводить до зниження результативного показника – чистого доходу.

Враховуючи те, що дані – динамічні, то важливою є перевірка на наявність автокореляції залишків. Під поняттям «автокореляції» розуміють взаємозв'язок послідовних елементів часового чи просторового ряду даних. Важливою передумовою побудови якісної регресійної моделі методом найменших квадратів є незалежність значень випадкових відхилень від значень відхилень у всіх інших спостереженнях. Наявність автокореляції у моделі призводить до отримання неефективних прогнозів, тобто прогнозів із значною вибірковою дисперсією [5, с. 167].

Для перевірки досліджуваної моделі на наявність автокореляції залишків було застосовано коефіцієнт Дарбіна-Уотсона, який є найбільш відомим для виявлення автокореляції. У даному випадку він становить 2,002, а табличні значення коефіцієнта при для $n=12$ і $k=3$ та рівні значимості 5% дорівнюють $d_1 = 0,66$, $d_2 = 1,86$. Так як $0,66 < 2$ і $1,86 < 2 < 2,14$, то автокореляція залишків – відсутня. Тобто, на основі розробленої моделі можна отримати надійний та ефективний прогноз, а включені в модель фактори дійсно мають суттєвий вплив на результативний показник.

Для того, щоб впевнитися у тому, що побудована модель є якісною також необхідно виконати перевірку на мультиколінеарність. Мультиколінеарність виникає в тому випадку, коли більше, ніж два фактори зв'язані між собою лінійною залежністю, тобто існує вплив факторів один на одного. У такому випадку один із факторів необхідно виключити, адже він не є суттєвим [3, с. 47, 49].

За допомогою MS Office Excel – 2007 було отримано кореляційну матрицю, яка складається з парних лінійних коефіцієнтів кореляції. Виходячи з отриманих даних можна зробити висновок, що найбільший вплив на чистий дохід на досліджуваному підприємстві мають такі фактори як продуктивність праці (X_2) та коефіцієнт автономії (X_3). Крім того, ці показники не є мультиколінеарними між собою. Собівартість реалізованої продукції необхідно виключити із рівняння регресії. Це зумовлено тим, що продуктивність праці та собівартість реалізованої продукції є мультиколінеарними між собою, адже при зменшенні собівартості продукції зазвичай спричиняє зростання продуктивності праці.

Обчислений коефіцієнт множинної кореляції показує на скільки тісним є зв'язок результативного показника з факторними показниками, тобто характеризує якість вибору рівня регресії. У даному випадку $R=0,915$ свідчить про сильний (тісний) зв'язок між показниками. Важливим

є такий показник як коефіцієнт множинної детермінації. Він вказує на те, який відсоток зміни результативного показника зумовлений зміною факторної ознаки. У розглянутому випадку коефіцієнт множинної детермінації дорівнює 0,838, отже, результативний показник залежить від заданих факторів на 83,8%.

Крім того, зробивши перевірку істотності зв'язку за F-критерієм отримаємо значення 13,852. При $\alpha = 0,05$ і числі ступенів вільності $k_1 = 3$, $k_2 = 8$, критичне значення буде дорівнювати 4,07. Так як розраховане значення F-критерію більше, ніж критичне, то маємо, що із ймовірністю 95% можна вважати, що зв'язок між параметрами моделі є істотним. Отже, зв'язок між показниками, які включено у багатofакторну регресійну модель, є не випадковим. На підставі отриманих результатів можна зробити висновок, що побудована нами модель – коректна [7, с. 54].

Для оцінки значущості отриманих коефіцієнтів регресії використовується t-критерій Стюдента. У нашому випадку значення цього критерію для відповідних показників складає:

$$1) t_2 = 5,604$$

$$2) t_3 = 0,182$$

У даному випадку, табличне значення t-критерію становить 2,31. Розраховане значення по модулю перевищує критичне для продуктивності праці. Це значить, що відповідний параметр статистично значимий і має суттєвий вплив на узагальнюючий показник.

Зроблені розрахунки дозволяють згенерувати обґрунтоване управлінське рішення щодо отриманих результатів діяльності підприємства за рахунок впливових факторів (серед яких собівартість реалізованої продукції, структура пасивів), аби забезпечити необхідний рівень прибутковості за інших рівних умов.

Висновки та пропозиції. Отже, показник чистого доходу найкраще характеризує ступінь ефективності діяльності підприємства. На обсяг отриманого доходу впливає значна кількість факторів, які діють як самостійно, так і у взаємозв'язку між собою. У статті було досліджено вплив собівартості реалізованої продукції, коефіцієнта автономії та рентабельності активів на чистий дохід за допомогою кореляційно-регресійного аналізу.

Одним із факторів, що значно впливають на дохід є продуктивність праці. Саме цей показник є дуже важливим, особливо на виробничих підприємствах, оскільки він показує наскільки ефективно використовуються трудові ресурси. Пошук та мобілізація резервів зростання продуктивності праці є головним управлінським завданням. Збільшення продуктивності праці може бути забезпечене шляхом автоматизації виробництва, поліпшення його організації, запровадження прогресивних технологій, поліпшення умов праці, матеріальне та моральне стимулювання персоналу.

Крім того, ще одним важливим фактором, який впливає на дохід є структура пасивів підприємства. Очевидним є той факт, що якщо діяльність підприємства в основному підтримується за рахунок короткотермінових зобов'язань, то його фінансовий стан буде нестійким. Крім того, робота з капіталами короткострокового викорис-

тання потребує постійного оперативного контролю за їх своєчасним погашенням та пошуком нових капіталів для залучення в оборот на короткий термін. Отже, фінансовий стан підприємства залежить від оптимального співвідношення власного та позикового капіталу, про це варто пам'ятати при прийнятті управлінських рішень, адже побудова адекватної фінансової стратегії є дуже важливою умовою ефективного функціонування підприємства.

Таким чином, застосування кореляційно-регресійного аналізу в управлінні підприємством дає змогу виділити та формально описати найсуттєвіші зв'язки економічних змінних, а також індуктивним шляхом отримати нові знання про об'єкт. Отже, отримані результати моделювання дозволяють не тільки спрогнозувати загальні показники оцінки діяльності підприємства, а й визначити його розвиток у майбутньому та прийняти обґрунтовані управлінські рішення.

Список літератури:

1. Руська Р.В. Економетрика : навч. посібник. Тернопіль : Тайп, 2012. 224 с.
2. Єріна А.М. Статистичне моделювання та прогнозування : Навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2001. 170 с.
3. Доля В.Т. Економетрія : навч. посібник. Харків : ХНАМГ, 2010. 171 с.
4. Харченко Ю.А. Кореляційно-регресійний аналіз обсягів збуту продукції промислового підприємства. *Економічний простір*. 2014. № 86(23). С. 214–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2014_86_23
5. Леонтьук-Мельник О.В., Захарчук Д.В. Економетричне моделювання для аналізу та прогнозування основної діяльності підприємства. *Галицький економічний вісник*. 2016. № 2(3). С. 164–171. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/20619>
6. Лопатюк Р.І. Прогнозування рівня інвестиційної діяльності підприємств аграрної сфери. *Ефективна економіка*. 2013. № 4(52). С. 25–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_4_52
7. Бегун С.І., Ковтун Н.В. Моделювання собівартості продукції підприємств хлібопекарської промисловості України. *Молодий вчений*. 2014. № 5(8). С. 53–56. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/5/12.pdf>
8. Інформаційний портал Smida. URL: <http://www.smida.gov.ua>

References:

1. Ruska, R.V. (2012). *Ekonometryka* [Econometrics]. Ternopil: Taip. (in Ukrainian)
2. Ierina, A.M. (2001). *Statystychne modeliuвання ta prohnozuvannya* [Statistical modeling and forecasting]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
3. Dolia, V.T. (2010). *Ekonometriia* [Econometrics]. Kharkiv: KhNAMH (in Ukrainian)
4. Kharchenko, Yu.A. (2014). Koreliatsiino-rehresiinyi analiz obsiahiv zbutu produktsii promyslovoho pidpriemstva [Correlation-regression analysis of sales volume of industrial enterprise products]. *Ekonomicnyi prostir* (electronic journal), vol. 23, no. 86, pp. 214–223. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2014_86_23
5. Leontiuk-Melnyk, O.V. (2016). Ekonometrychne modeliuвання dlia analizu ta prohnozuvannya osnovnoi diialnosti pidpriemstva [Econometric modeling for analysis and prediction of the main activity of the enterprise]. *Halyskyi ekonomichnyi visnyk* (electronic journal), vol. 3, no. 2, pp. 164–171. Available at: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/20619>
6. Lopatiuk, R.I. (2013). Prohnozuvannya rivnia investytsiinoi diialnosti pidpriemstv ahrarnoi sfery [Forecasting the level of investment activity of agricultural enterprises]. *Efektivna ekonomika* (electronic journal), vol. 52, no. 4, pp. 25–29. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_4_52
7. Begun, S.I. (2014). Modeliuвання sobivartosti produktsii pidpriemstv khlibopekarskoi promyslovosti Ukrainy [Modeling the cost of production on baking industry enterprises in Ukraine]. *Molodyi vchenyi* (electronic journal), vol. 8, no. 5, pp. 53–56. Available at: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/5/12.pdf>
8. Informatsiinyi portal Smida (electronic resource). Available at: <http://www.smida.gov.ua>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-58>

УДК 336.7

Блащук-Дев'яткіна Н.З., Беднарчук В.В., Млінцова А.О.
Львівський національний університет імені Івана Франка**СПОЖИВЧЕ КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Анотація. У статті розглянуто стан споживчого кредитування фізичних осіб банками України на сучасному етапі. Досліджено динаміку банківського кредитування протягом останніх років банками України та динаміку кредитування фізичних осіб банками. Визначено структуру банківського кредитування фізичних осіб протягом останніх років. Досліджено динаміку споживчого кредитування банками України протягом останніх років. Крім того розглянуто динаміку споживчого кредитування в розрізі термінів кредитування, де відмічено про малу частку довгострокового кредитування. Розглянуто особливості споживчого кредитування у розрізі валют кредитування протягом останніх років. Також досліджено топ-10 банків, які видають найбільшу кількість споживчих кредитів фізичним особам. Проаналізувавши особливості споживчого кредитування в Україні, визначено проблеми даного напрямку та запропоновані перспективні шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: споживче кредитування, кредитування фізичних осіб, банк, банківська система.

Blaschuk-Devyatkina Natalia, Bednarchuk Victoria, Mlintsova Alina
Ivan Franko Lviv National University**CONSUMER LOANS IN UKRAINE**

Summary. The article describes the essential characteristics of consumer lending. Its necessity and role in meeting the constantly growing needs of the population have been determined. The types, volume and composition in Ukraine are analyzed. The article deals with the current state of consumer lending to individuals by Ukrainian banks. Consumer loans represent the largest and major share of household loans, which is why the structure of loans granted to households by banks in Ukraine in the recent period is considered. The dynamics of bank lending in recent years by Ukrainian banks and the dynamics of lending to individuals by banks have been investigated. It is known that a large number of consumer loans together with low interest rates on such loans stimulate economic development. Therefore, the article identifies that in Ukraine the level of consumer credit is constantly increasing. The structure of bank lending to individuals has been determined in recent years. The data published by the National Bank of Ukraine on the development of consumer lending by Ukrainian banks over the past years are characterized. The dynamics of consumer lending by Ukrainian banks over the past years has been investigated. The peculiarities of consumer crediting by banks in Ukraine within the terms of crediting are analyzed. In addition, the dynamics of consumer lending in terms of terms of lending, which shows a small proportion of long-term lending. The features of consumer lending in terms of lending currencies in recent years are considered. The data provided by the Association of Banks of Ukraine and the top 10 banks that issue the largest number of consumer loans to individuals were also surveyed. It is shown that as of December 31, 2019, most consumer loans were issued by Privatbank. Having analyzed the peculiarities of consumer lending in Ukraine, the problems in this area of this area are identified. Given the volatile political and economic situation in Ukraine, it is sometimes difficult for citizens to meet their needs without the use of consumer credit. Thus, today, loans to a large number of Ukrainians are a means of survival. That is why we have suggested promising ways to solve these problems.

Keywords: consumer lending, lending to individuals, bank, banking system.

Постановка проблеми. Розвиток кредитування фізичних осіб відіграє важливу роль у становленні цивілізованих відносин на ринку фінансового забезпечення та виконує свою головну роль – це підвищення купівельної спроможності населення та їх життєвого рівня. Протягом тривалого часу кредитування фізичних осіб стрімко розвивалось. Щоразу відбувається постійне впровадження оновлених банківських кредитів та способів їх надання клієнтам. Варто зазначити і те, що під впливом політичної та курсової нестабільності сьогодні різко похитнулася позиція багатьох банків. Значна девальвація гривні, спад в економіці, військові дії на сході країни, недостатній рівень корпоративного управління зумовили погіршення якості кредитного портфеля банків, що породжує проблему нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему споживчого кредитування постійно досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні

вчені. Зокрема, ці питання висвітлені у працях В. Василенко, В. Макутов, І. Брітченко, Н. Меджибовська, А. Уляновський, Д. Гриньков та ін. Незважаючи на вагомі дослідження науковців, низка проблем, пов'язаних із недосконалістю нормативної бази, яка регламентує споживче кредитування, неповерненням кредитів, надмірно високими процентними ставками та ін., залишаються не до кінця вивченими.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Споживче кредитування є важливою складовою економіки країни, від ефективності розвитку якого залежить економічна стабільність країни та добробут населення. Проте, попри велику кількість досліджень у даній галузі, варто відмітити, що дане питання все ж потребує аналізу, адже споживче кредитування постійно зазнає змін та трансформацій. Цим зумовлена актуальність теми мого дослідження.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження особливостей та стану споживчого креди-

Таблиця 1

Динаміка обсягу кредитів, наданих банками в економіку України та споживчих кредитів, млн. грн

Показник	2017	2018	2019
Всього наданих кредитів, млн. грн	1016657	1060845	957175
З них кредитів, наданих фізичним особам, млн. грн	174182	201105	212523

Джерело: сформовано авторами на основі даних НБУ [3]

Таблиця 2

Динаміка обсягу кредитів наданих фізичним особам, млн. грн

Показник	2017	2018	2019
Всього наданих кредитів фізичним особам, млн. грн	174182	201105	212523
Споживчі кредити, млн. грн	122075	151623	173702
На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, млн. грн	48178	44465	32165
Інші кредити, млн. грн.	3945	5024	6203

Джерело: сформовано авторами на основі даних НБУ [3]

Таблиця 3

Динаміка обсягу споживчих кредитів за термінами кредитування, млн. грн

	Споживчі кредити, млн. грн			
	Усього	до 1 року	від 1 року до 5 років	більше 5 років
2017	122075	42615	445233	34228
2018	151623	69735	49178	32726
2019	173702	89168	59857	24697

Джерело: сформовано авторами на основі даних НБУ [3]

тування в Україні, визначення проблем даної системи та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні споживче кредитування відіграє значну роль у забезпеченні соціальних потреб населення, формуванні платоспроможного попиту, який, у свою чергу, впливає на розвиток економіки країни, полегшуючи процес реалізації продукції, прискорюючи отримання прибутку і доходів Державного бюджету. Розглянемо стан кредитування фізичних осіб в Україні на сучасному етапі [4] (табл. 1).

З таблиці видно, що протягом досліджуваного періоду спостерігалось збільшення наданих кредитів банками в Україні протягом 2017-2018 рр., тоді як у 2019 році зменшився обсяг наданих кредитів. Крім того, обсяг кредитів наданих фізичним особам продовжував зростати протягом 2017-2019 років. Так, у 2017 році фізичним особам було надано 174182 млн. грн кредитів, у 2018 році – на 15,5% більше (201105 млн. грн), а у 2019 році – на 5,7% більше (212523 млн. грн).

Щодо найактуальніших даних Національного банку України станом на січень 2020 сума виданих банками кредитів фізичним особам становить 217045 млн. грн.

Найбільшу і основну частку в кредитах домашнім господарствам становлять саме споживчі кредити. Розглянемо структуру кредитів, наданих банками домашнім господарствам в Україні за останній період (табл. 2).

Так, дослідивши структуру кредитів домашнім господарствам, варто зазначити, що у 2017 році найбільшу частку становили споживчі кредити – 70,1%, у 2018 році їх частка збільшилась до 75,4%, а у 2019 році ще зросла до 81,7%. Щодо кредитів на придбання, будівництво та ре-

конструкцію нерухомості, то у 2017 році їх частка становила 27,7%, у 2018 році зменшилась до 22,1%, а у 2019 році ще зменшилась до 15,1%. Частка інших кредитів в кредитуванні домашніх домогосподарств коливалася на рівні 2%.

Згідно даних НБУ, станом на січень 2020 сума виданих банками кредитів фізичним особам становить 217045 млн. грн., а споживчих кредитів – 177205 млн. грн, кредити на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості 33652 млн. грн, а інші кредити – 6185 млн. грн (рис. 1) [3].

Розглянемо особливості споживчого кредитування банками в Україні в рамках строків кредитування. Так, споживчі кредити надаються на три строки: до року, від року до 5 років та більш як на 5 років (табл. 3).

Дослідивши дані про терміни споживчого кредитування фізичних осіб, видно що найбільше кредитів протягом аналізованого періоду було надано на термін до року та більше п'яти років. На термін більше п'яти років споживчих кредитів було видано менше. Крім того, ми спостерігаємо зменшення споживчих кредитів, наданих на довготерміновій основі, що свідчить про невпевненість населення у банківській системі України. Так, у 2017 році довготермінових споживчих кредитів було надано на суму 34228 млн. грн, у 2018 році – на 4,4% менше (32726 млн. грн), а у 2019 році – ще менше на 24,6% (24697 млн. грн).

Щодо даних, висвітлених Національним банком України, то станом на січень 2020 року споживчих кредитів на термін до року було надано на суму 91155 млн. грн., від року до 5 років на суму 60892 млн. грн, а на термін від 5 та від 10 років на суму 25177 млн. грн (рис. 2).

З діаграми видно, що найбільшу частку, як і в попередніх роках, становлять короткостроко-

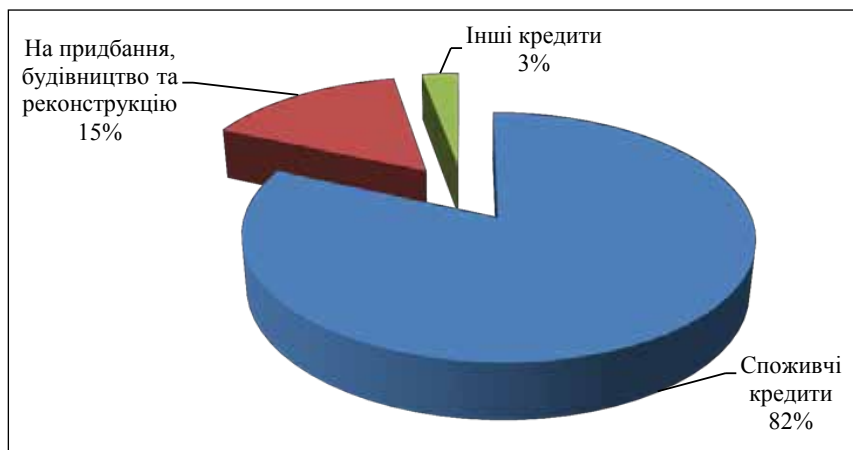

Рис. 1. Структура кредитування домашніх господарств, січень 2020 р.

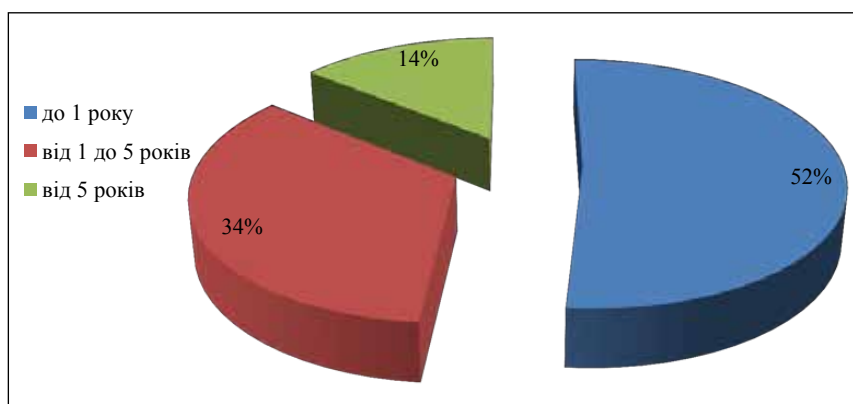

Рис. 2. Структура споживчих кредитів, січень 2020 р.

ві кредити (52%), середньострокових споживчих кредитів населення брало 34% від загального обсягу. Щодо довгострокових кредитів, то їх частка найменша – 14%.

Розглянемо якими банками в Україні було надано найбільше кредитів фізичним особам. Так, згідно найактуальніших даних Асоціації банків України, станом на 31 грудня 2019 року в Укра-

їні спостерігалася така ситуація в системі кредитування фізичних осіб (табл. 4).

Так, з таблиці видно, що найбільше споживчих кредитів станом на 31 грудня 2019 року було видано Приватбанком – 45621 млн. грн, що становить 21,5 % від загального обсягу кредитів наданих фізичним особам. Також великий обсяг кредитів фізичним особам було надано Альфа-банком, що становить 9,1% від загального обсягу кредитів наданих фізичним особам банками в Україні.

Розглянемо особливості споживчого кредитування фізичних осіб банками в Україні в розрізі валют кредитування (табл. 5).

Так, дослідивши дані щодо валюти кредитування, варто зазначити, що найбільше споживчих кредитів фізичними особами було залучено у гривнях та доларах США. У 2017 році фізичними особами у гривнях було залучено споживчих кредитів на суму 93446 млн. грн, тоді як у доларах США в три рази менше. У 2018 році в гривнях було залучено споживчих кредитів фізичними особами на суму 125415 млн. грн, тоді як у доларах США – 24805 млн. грн.

Таблиця 4

Топ-10 банків за обсягами кредитів, наданих фізичним особам станом на 31 грудня 2019 року, млн. грн

Банк	Кредити фізичним особам, млн. грн
Приватбанк	45621
Альфа-банк	19326
ПУМБ	10939
Універсалбанк	7900
Ощадбанк	7495
ОТП банк	7233
Райффайзен Банк Аваль	6167
Кредобанк	5147
Креді Агріколь Банк	4687
Укрсиббанк	4655

Джерело: сформовано авторами на основі даних НБУ [5]

Таблиця 5

Динаміка обсягу споживчих кредитів наданих фізичним особам в розрізі валют, млн. грн

	Кредити надані фізичним особам, млн. грн			
	Усього	гривні	долари США	інші валюти
2017	122075	93446	26968	904
2018	151623	125415	24805	775
2019	173702	15934	14425	501

Джерело: сформовано автором на основі даних НБУ [3]

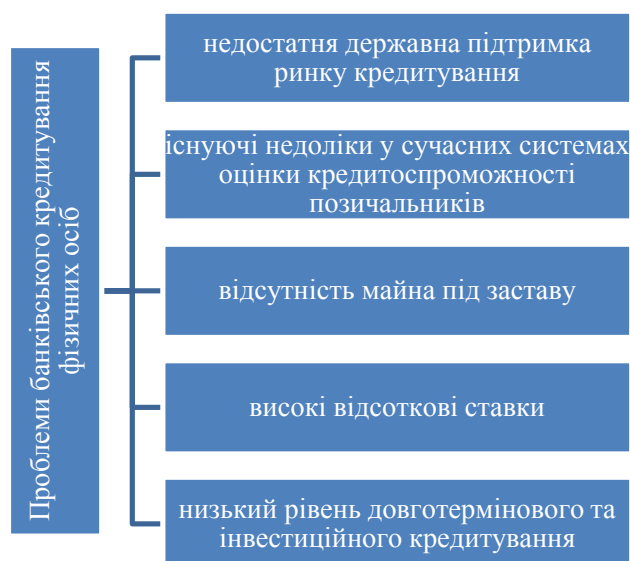

Рис. 3. Проблеми банківського споживчого кредитування фізичних осіб

У 2019 році спостерігалася аналогічна ситуація – у доларах. США було видано менше кредитів, ніж у гривнях на. Щодо кредитів у інших валютах, то найбільшу частку в цьому розділі становлять кредити в євро.

Розвиток споживчого кредитування фізичних осіб відіграє важливу роль у становленні цивілізованих відносин на ринку фінансового забезпечення та споживання. Протягом тривалого часу кредитування фізичних осіб стрімко розвивалось, проте все ж залишаються невирішені та проблемні питання в даній галузі. Вчені виділяють такі проблеми сучасного стану банківського споживчого кредитування фізичних осіб в Україні [2]:

Висновки і пропозиції. В сучасних реаліях на базі вітчизняного досвіду однією із найгло-

бальніших перепон розвитку соціально-економічного України є проблематика з споживчим кредитуванням, яке є необхідним в задоволенні постійно зростаючих потреб населення. Важливими кроками на шляху стабілізації ринку банківського споживчого кредитування є:

- стабілізація валютного ринку;
- збільшення довіри населення до банків, а також платоспроможності населення;
- надання достовірної інформації, для того щоб було можливо дізнатися реалії кредитування;
- вдосконалення законодавчої бази в частині розробки комплексного підходу щодо організації саме кредитного процесу (покращення методології обліку кредитних операцій);
- підвищення ефективності банківського ризик-менеджменту.

Список літератури:

1. Закон України «Про банки і банківську діяльність». Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. 2015. № 1. С. 3–47.
2. Шумелда В.М. Сучасні тенденції розвитку банківського кредитування фізичних осіб в Україні. *Гроші, фінанси і кредит актуальні проблеми економіки*. 2016. № 8(182).
3. Грошово-кредитна та фінансова статистика. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415 (дата звернення: 14.04.2020).
4. Топ-15 банків, які найактивніше кредитують українців. URL: <https://minfin.com.ua/ua/credits/articles/top15-bankov-kotorye-aktivnee-vseh-kredituyut-ukraincev/> (дата звернення: 16.04.2020).

References:

1. Law of Ukraine "On Banks and Banking". Legislative and regulatory acts on banking. 2015. № 1. P. 3–47.
2. Shumelda, V.M. (2016). Modern tendencies of development of bank lending to individuals in Ukraine. *Money, Finance and Credit Actual Economic Problems*, vol. № 8(182).
3. Monetary and financial statistics. National Bank of Ukraine. Access mode: https://bank.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=27843415 (accessed 14 April 2020).
4. Top 15 banks that are the most active lenders to Ukrainians. Access mode: <https://minfin.com.ua/en/credits/articles/top15-bankov-kotorye-aktivnee-vseh-kredituyut-ukraincev/> (accessed 16 April 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-59>

УДК 336.71

Блащук-Дев'яткіна Н.З., Себестянович І.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

БАЗЕЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ ТА ЙОГО РОЛЬ В РЕГУЛЮВАННІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. В статті розглядається діяльність Базельського комітету в сфері розробки стандартів для фінансово-кредитних установ. Висвітлені основні принципи кожного Базеля, цілі та завдання Базельського комітету з банківського нагляду, етапи розвитку та вдосконалення Базельських угод. Відображені терміни переходу на останню редакцію Базель III. Проведена оцінка впливу даної угоди на розвиток банківської системи в Україні та закордоном. Виділено три основні групи країн, що переходять до нової редакції Базель III. Проаналізовано дослідження рейтингового агентства Moody's. Наведено переваги впровадження Базель III та Базель IV. Розглянуто перспективи запровадження Базельських стандартів в Україні на найближчі роки. Виділено напрямки подальших наукових досліджень у сфері банківського нагляду.

Ключові слова: Базельський комітет, Базельські стандарти, фінансово-кредитна установа, банківський нагляд, Базельська угода.

Blashchuk-Devyatkina Nataliya, Sebestyanovych Iryna
Lviv National University of Ivan Franko

THE BASEL COMMITTEE AND ITS ROLE IN REGULATING BANKING ACTIVITIES

Summary. This article examines the activities of the Basel Committee in developing standards for financial and credit institutions. It outlines the basic principles of each Basel, the goals and objectives of the Basel Committee on Banking Supervision, the stages of development and improvement of the Basel Accords. As a result of studying the contents of the main recommendations of the Basel Committee, the main directions of its activities directed on increasing the stability of the banking system. The article also reflects the timing of the transition to the latest redaction of Basel III. The article assesses the impact of this agreement on the development of banking in Ukraine and abroad. There were identified three main groups of countries, which go to the new editorial staff of Basel III. The article analyzes the research of the rating agency Moody's. It outlines the benefits of implementing Basel III and Basel IV. It looks at the prospects of implementing Basel standards in Ukraine in the coming years. The article highlights the directions of further science research in the field of banking supervision. As a result of the Basel Committee's recommendations, the financial stability of banks and the global financial crisis are expected to increase. It is noted that the banking system as a whole shows positive dynamics as a result of the introduction of Basel III and Basel IV. The introduction of the new Basel III and Basel IV standards greatly enhances the requirements for the quality and structure of bank capital, in particular, introduces new minimum capital adequacy requirements of the first level, which increase its stability and transparency, as well as its constituent part – base capital. The basic purpose of application by banking institutions of the recommendations of the Basel Committee is determined in view of ensuring the financial stability of their functioning. Prospective direction of further scientific researches, in the article is defined, the development of effective ways of implementation in domestic legislation, from the experience of foreign countries in compliance with Basel standards.

Keywords: Basel Committee, Basel standards, financial institution, banking supervision, the Basel Accord.

Постановка проблеми. Розвиток міжнародних економічних відносин пов'язаний зі здійсненням різного роду валютно-фінансових та кредитних потоків, що забезпечується за допомогою міжнародних фінансово-кредитних організацій і потребує впорядкування шляхом нормативного регулювання.

Дієвим механізмом у досягненні фінансової стабільності функціонування банківських установ є дотримання різних міжнародних стандартів, зокрема і Базельських. Тому виникає потреба у вивченні рекомендацій Базельського комітету з питань банківського нагляду, які є важливими в процесі стабілізації економічної системи та запобігання фінансово-економічним явищам, що негативно впливають на банківську діяльність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблематики банківського регулювання та банківського нагляду привертає увагу багатьох науковців. Серед вітчизняних можна виділити праці В. Коваленка, В. Міщенко, В. Руденка, А. Чугунова, А. Хандруєва,

О. Хаб'юка. Окремо слід відзначити зарубіжних вчених, таких як Т. Кемпбел, Є. Тіроль, Е. Фама, Р. Лвайн, Дж. Карларі та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідити стандарти Базельського комітету у діяльності фінансово-кредитних установ стосовно усунення недоліків та розбіжностей в банківському регулюванні різних країн світу. Розглянути процес впровадження рекомендацій Базель III та Базель IV у вітчизняну економіку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідити діяльність Базельського комітету з банківського нагляду, проаналізувати вплив Базельських стандартів на банківську діяльність.

Виклад основного матеріалу. Активну участь в міжнародному співробітництві у сфері фінансів та кредиту приймає Базельський комітет, який був заснований керівниками центральних банків країн групи-10 у 1974 році під егідою Банку міжнародних розрахунків. При цьому Базельський комітет не вважається його

структурним підрозділом і діє автономно. На сьогодні членами комітету з банківського нагляду є 27 провідних країн світу. Засідання комітету, як правило, відбувається один раз в чотири роки. При цьому, із середини 1980-х років активний інтерес до діяльності Базельського комітету стали проявляти країни Європейського союзу у вигляді контактної групи банківського нагляду (Україна входить до Групи банківського нагляду Центральної та Східної Європи, бере участь у роботі її органів), з якою сьогодні реалізується тісне співробітництво [1].

Головне завдання Базельського комітету – розробка та застосування стандартів у регулюванні діяльності фінансово-кредитних установ у вигляді Базельських угод, які вважаються обов'язковими та містяться в нормативно-правових і законодавчих актах країн.

В процесі розробки стандартів діяльності фінансово-кредитних установ Базельський комітет керується двома основними принципами:

- 1) банки повинні бути рівні у дотриманні стандартів і не повинні мати переваг стосовно інших;
- 2) банківське регулювання повинно бути надійним [2].

Ціллю Базельського комітету вважається формування однакового підходу до питань розробки стандартів діяльності фінансово-кредитних установ та усунення недоліків та розбіжностей в банківському регулюванні різних країн світу.

Першим етапом на шляху розробки угод у сфері банківського нагляду і його гармонізації став Базель I, який також відомий як «Угода про капітал». Базель I набрав чинності в 1992 році та передбачав дотримання наступних нормативів та правил:

- 1) капітал фінансово-кредитної установи повинен складатись з основного та додаткового;
- 2) оцінка ризиків здійснюється за допомогою коефіцієнтів та для їх покриття банк повинен мати достатній рівень капіталу;
- 3) співвідношення між активами банку та його капіталом повинен бути не менше 8% [3; 4].

В 1996 році були внесені поправки у частині покриття банківських ризиків, де було прийнято рішення про облік лише двох категорій: кредитний та ринковий ризики. При цьому, ризиків у сфері банкінгу набагато більше і саме тому банки не змогли гарантувати повного захисту від інших видів, що змусило Базельський комітет переглянути Базель I та розробити нову редакцію у сфері нагляду банківських установ. Таким чином, в 1999 році було скликано перше консультативне зібрання країн-учасниць Базельського комітету, після чого було проведено ще два зібрання і тільки у 2004 році вступила в силу нова угода під назвою Базель II [3; 4].

Базель II був заснований на вдосконаленні підходу до забезпечення ризиків, що повинно було забезпечити максимальну чутливість до різноманітних факторів, особливо у сфері кредитного ризику і ризику неплатоспроможності. Крім того, дана угода передбачала покращення якості банківського наднаціонального нагляду та забезпечення високої прозорості діяльності фінансово-кредитних установ. Однак, світова криза, що вибухнула протягом 2008-2009 рр. показала, що зміни, які були внесені у другу Ба-

зельську угоду не вважаються достатніми для того, щоб пом'якшити чи запобігти наслідкам кризових явищ. Саме тому в Сеулі у 2010 році був розроблений та схвалений країнами великої двадцятки документ – Базель III [3].

Нова редакція Базельської угоди ступила в силу у 2013 році та діє в даний час. При цьому, основні положення Базеля III зводяться до наступного:

- 1) збільшення нормативу достатності капіталу на покриття ризику;
- 2) посилення обмежень для капіталу першого рівня та його ріст;
- 3) формування буферного капіталу коштом чистого прибутку фінансово-кредитних установ, який дозволить отримувати додаткову ліквідність при системній кризі;
- 4) мінімальний сукупний капітал банку з врахуванням буферного повинен бути не нижче 10,5%, а мінімальний рівень самого сукупного капіталу не нижче 8%;
- 5) обмеження фінансового важеля шляхом використання такого показника як леверидж – відношення позикового капіталу до власного [5].

Варто зазначити, що перехід на нову систему банківського нагляду відповідно до останньої редакції Базельської угоди здійснювався поетапно, що представлено у табл. 1.

При запровадженні Базель III країни поділились на три основні групи:

- 1) ті, що приступили до запровадження правил – Сінгапур, Китай, Саудівська Аравія, Індія, Мексика, Гонконг, Канада, ПАР, Японія, Швейцарія, Японія;
- 2) ті, що розробили перші нормативно-законодавчі акти – Корея, Аргентина, Росія, Бразилія, Індонезія;
- 3) ті, що відтермінували запровадження стандартів – США, країни ЄС.

Україна відчуває досить високі труднощі при запровадженні нових стандартів банківської діяльності, оскільки вітчизняний банківський сектор не достатньо розвинутий. Згідно з рейтинговим агентством Moody's введення вимог Базеля III позитивно вплинуло на кредитоспроможність фінансових установ України, проте не такою мірою, як у банківському секторі Європи. Це пов'язано в першу чергу з високими вимогами до достатності капіталу вітчизняних банків.

Зараз світові фінансові установи активно запроваджують схвалений у грудні 2017 року Базель IV. Це збірник пропозицій та стандартів, який повинен забезпечити ефективну імплементацію рекомендацій Базеля III. Вони будуть запроваджуватись з 1 січня 2022 року по 1 січня 2027 року [7].

Базель IV передбачає, наприклад, оновлення та уніфікацію способів обчислення нормативів капіталу. Це дасть можливість порівнювати показники банків по всьому світі. Вимоги до капіталу, кредитного, операційного та інших ризиків, передбачені Базелем IV, істотно вплинуть на стратегії банків та їх бізнес-моделі, тому кроки по ефективній реалізації нових норм повинні бути якнайшвидше інтегровані у стратегії кредитних установ.

Підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС наша держава взяла на себе зобов'язання впровадити міжнародні стандарти

Терміни переходу на нові стандарти Базель III

Найменування	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік
Базовий капітал (мінімальний рівень)	3,5%	4,0%	4,5%				4,5%
Буфер збереження капіталу				0,6%	1,3%	1,9%	2,5%
Базовий капітал плюс буфер збереження капіталу (мінімальний рівень)	3,5%	4,0%	4,5%	5,1%	5,8%	6,4%	7,0%
Капітал першого рівня (мінімальний рівень)	4,5%	5,5%	6,0%				6,0%
Сукупний капітал (мінімальний рівень)	8,0%						
Сукупний капітал плюс буфер збереження	8,0%			8,6%	9,3%	9,9%	10,5%
Інструменти, які більше не відповідають критеріям для включення до складу джерел не основного капіталу 1 і 2 рівнів	Поступове виключення протягом 10 років, починаючи з 2013 року						
Поступове виключення деяких активів із базового капіталу		20%	40%	60%	80%	100%	100%
Показник короткострокової ліквідності	Період нагляду		60%	70%	80%	90%	100%
Показник чистого стабільного фондування	Період нагляду				Впровадження мінімального стандарту		
Показник «леверидж»	Період паралельного розрахунку (з 01.01.2013 року до 01.01.2017 року)					Перехід до 1 компоненту	

Джерело: [6]

регулювання та нагляду в сфері банківських послуг. В результаті Нацбанк і законодавчі органи почали активну імплементацію рекомендацій Базельського комітету.

Протягом найближчих років НБУ планує гармонізувати банківське законодавство України з рекомендаціями Базеля III та Базеля IV. Зокрема, мова йде про посилення вимог до капіталу банків. В першу чергу розроблена нова структура регулятивного капіталу банку та критерії прийнятності його складових, змінені вимоги до мінімального капіталу 1-го та 2-го рівнів, а також до нормативів покриття ліквідності. Банки зобов'язані будуть публікувати звіти про виконання нових вимог [7].

Вже з 2020 року банки почали формувати буфер збереження (консервації) капіталу понад норматив достатності основного капіталу. Ціль такої консервації – підвищити здатність банків протистояти кризисним проявам та мінімізувати ризик неплатоспроможності. Цей запас капіталу накопичується банками в період економічного росту для компенсації можливих втрат, які виникають в умовах загального економічного спаду. На момент впровадження розмір буфера становить 0,625%, а на протязі 2020–2023 років заплановано щорічне підвищення нормативу на 0,625% [7].

Одним із ключових елементів підтримки платоспроможності та фінансової стійкості банків стане регулярне залучення незалежних аудиторів для проведення аналізу якості активів всіх банків.

Більшість експертів та фінансових аналітиків сходяться на думці, що застосування рекомендацій Базельського комітету стане вагомим кроком на шляху до підвищення фінансової стабільності в кожній окремій країні та світі в цілому, а також

закладе надійний фундамент для подальшого розвитку ефективних систем банківського нагляду. Реалізація стандартів важлива не лише для подолання кризи та стабілізації локальної фінансової системи, але й для підвищення інвестиційного клімату країни та її авторитету на міжнародній арені.

Висновки і пропозиції. Таким чином, повний перехід до останньої редакції Базельської угоди приведе до підвищення кредитоспроможності банків, підвищить їх стійкість до кризових явищ. Оновлені стандарти дадуть позитивний ефект на всю фінансову систему, разом із небанківським сектором та ринком капіталу.

Можна зробити висновок, що Базельський комітет суттєво впливає на діяльність фінансово-кредитних установ в сфері регулювання банківської діяльності, дає змогу усувати недоліки та розбіжності у банківському регулюванні різних країн світу.

Результатами впровадження Базельських стандартів є зростання фінансової стійкості банків та фінансової системи загалом, а також покращення рівня капіталізації банків. Зокрема, Базель III та Базель IV дають змогу розширювати можливості банківського сектору в протистоянні з потрясіннями, покращувати якість капіталу та збільшувати рівень капіталізації банків.

Для України запровадження нових стандартів є вагомим кроком на шляху стабілізації фінансового сектору та частиною процесу євроінтеграції.

Перспективним напрямком подальших наукових досліджень є розроблення ефективних шляхів реалізації у вітчизняне законодавство досвіду зарубіжних країн щодо дотримання Базельських стандартів.

Список літератури:

1. Базельський комітет та його роль у формуванні системи регулювання діяльності комерційних банків. URL: https://pidruchniki.com/1514020542492/strahova_sprava/bazelskiy_komitet_yogo_rol_formuvanni_sistemi_regulyuvannya_diyalnosti_komertsyynih_bankiv (дата звернення: 01.04.2020).
2. Базельський комітет з питань банківського регулювання та основні принципи регулювання банківської діяльності. URL: <http://posibniki.com.ua/post-bazelskiy-komitet-z-pitan-bankivskogo-naglyadu-ta-osnovni-principi-regulyuvannya-bankivskoio-diyalnosti> (дата звернення: 01.04.2020).
3. Хаб'юк О. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету : монографія. Івано-Франківськ : ОІППО; Снятин : ПрутПринт, 2008. 260 с.
4. Онікієнко С.В. Базельські угоди: протиріччя регулювання. *Економіка та держава*. 2013. № 9. С. 29–31.
5. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring. – Bank for International Settlements, December 2010. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs188.pdf> (дата звернення: 01.04.2020).
6. Графік впровадження нових нормативних вимог до капіталу та ліквідності. URL: https://www.bis.org/bcbs/basel3/basel3_phase_in_arrangements.pdf (дата звернення: 01.04.2020).
7. Базельський пріоритет. URL: <https://banksrating.com.ua/analytics/bazelskij-prioritet/> (дата звернення: 01.04.2020).

References:

1. Bazelskyi komitet ta yoho rol u formuvanni systemy rehuliuвання diialnosti komertsyynikh bankiv [The Basel Committee and its role in shaping the regulatory framework for commercial banks]. Available at: https://pidruchniki.com/1514020542492/strahova_sprava/bazelskiy_komitet_yogo_rol_formuvanni_sistemi_regulyuvannya_diyalnosti_komertsyynih_bankiv (accessed 1 April 2020).
2. Bazelskyi komitet z pytan bankivskoho rehuliuвання ta osnovni pryntsypy rehuliuвання bankivskoi diialnosti [The Basel Committee on banking regulation and basic principles of banking regulation]. Available at: <http://posibniki.com.ua/post-bazelskiy-komitet-z-pitan-bankivskogo-naglyadu-ta-osnovni-principi-regulyuvannya-bankivskoio-diyalnosti> (accessed 1 April 2020).
3. Xabiuk, O. (2008). *Bankivske pehlyiuвання ta nahliad chepez ppyzmy pekomentatsii Bazelckoho komitety: monohrafiia* [Bankivske pegylivanie and oversight of the principles of the principles of the Bazelskoye comic: monograph]. Ivano-Frankivck: OIPPO; Sniatyn: PpytPpynt. (in Ukrainian)
4. Onikiienko, S.V. (2013). Bazelski uhody: protyrichchia rehuliu vannia. *Ekonomika ta derzhava*, no. 9, pp. 29–31. (in Ukrainian)
5. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring. – Bank for International Settlements, December 2010. Available at: <http://www.bis.org/publ/bcbs188.pdf> (accessed 1 April 2020).
6. Hrafik vprovadzhennia novykh normatyvnykh vymoh do kapitalu ta likvidnosti [Schedule of implementation of new regulatory requirements for capital and liquidity]. Available at: https://www.bis.org/bcbs/basel3/basel3_phase_in_arrangements.pdf (accessed 1 April 2020).
7. Bazelskyi priorytet [Basel priority]. Available at: <https://banksrating.com.ua/analytics/bazelskij-prioritet/> (accessed 1 April 2020).

НЕОБАНКІНГ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВА ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. В даній статті описано суть та значення розвитку необанкінгу в сфері фінансових послуг. Також наведено перелік основних його функцій. З'ясовано переваги та недоліки порівняно із традиційним банкінгом. Досліджено зарубіжний досвід виникнення та розвитку необанкінгу на прикладі Америки, країн Європи та Азії. Визначено найпоширеніші шляхи розвитку даного напрямку. Встановлено та охарактеризовано Top-10 найуспішніших європейських необанків станом на січень 2020. Проведено порівняння найбільших необанків Європи та проаналізовано основні елементи, на які звертає увагу клієнт при виборі віртуального банку. Представлено єдиний на українському ринку необанк Monobank. Описано перспективи розвитку необанкінгу в Україні. Розглянуто основну проблему на шляху повноцінного впровадження банку онлайн, без представництва традиційного комерційного банку.

Ключові слова: необанкінг, банківські послуги, фінансовий ринок, зарубіжний досвід, розвиток необанкінгу, фінансові операції, онлайн-банки.

Blaschuk-Devyatkina Nataliia, Kapitanchuk Mariana

Ivan Franko National University of Lviv

NEOBANKING: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE

Summary. This article demonstrates the nature and importance of neobanking development in the financial services industry through the world. It is given the description of neobanking as the institute that has no establishments and representative offices, only a program built on the latest technologies that provides financial and credit services only through the Internet. A list of its main functions is also provided. The advantages and disadvantages of traditional banking have been identified. It is researched that the main advantages of neobanks in the modern fast rhythm of life are the acceleration of financial transactions, convenience and ease of use, the ability to receive banking services around the clock. The main drawbacks are the risk of losing access to the account due to virus attacks, technical crashes and also the inability to access your own account due to the lack of the Internet. The foreign experience of emergence and development of neobanking based on the examples of America, countries of Europe and Asia is explored. It is determined that the main ways of neobank development are to receive a banking license and then to function independently or to create the online bank on the basis of one of the existing banks. The Top 10 Most Successful European Neobanks in January 2020 have been identified and characterized. Defined that a significant part of the market is occupied by European neobanks. The comparison of the largest neobanks in Europe has been compared and some client-driven elements while choosing a virtual bank are analyzed. Determined that the main obstacles to the global spread of neobanking are overwhelming number of underdeveloped countries, which make it impossible for the majority of the population to have permanent access to the Internet and also categories of persons who are unable to use such applications. The first and the only neobank Monobank in the ukrainian market is presented. Prospects of development of neobanking in Ukraine are described. The main problem of full implementation of the virtual banks without representation of the traditional commercial bank is considered.

Keywords: neobanking, banking services, financial market, foreign experience, development of neobanking, financial transactions, online banks.

Постановка проблеми. На сучасному етапі поряд з швидким розвитком інформаційних технологій, які значно спрощують життя і економлять час, люди по всьому світу все частіше надають перевагу інтернет-послугам. Всесвітні процеси інформатизації та глобалізації вимагають спрощення доступу до банківських послуг. Для того, щоб залишатись конкурентоспроможною банківська система змушена підлаштовуватись під сучасні реалії, запроваджуючи інноваційні технології, нові напрями та послуги, що здійснюються online. Тому, з кожним днем роль самого банку, як установи, відсувається на задній план, цьому свідчить те, що більшість клієнтів або майже перестали відвідувати відділення банків, або дуже рідко його відвідують. Це зумовило появу інноваційного типу банків – «необанк». Для більшості країн світу поняття необанкінгу давно стало звичним, проте в Україні воно лише починає розвиватись, тому дана тема на сьогодні є надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти розвитку необанкінгу у світі розглядались у працях вітчизняних та зарубіжних учених. Слід зазначити роботи С. Паперник, М. Аровіна, О. Гаврилова, В. Кравець, О. Вовчак, Р. Беззуб, Л. Городянська, Л. Гут, А. Мартиненко, О. Озерчук, І. Петренко, Т. Стечишина та інші. Більшість вчених схильні до того, що впровадження необанкінгу є важливим та необхідним для діяльності сфери фінансових послуг, вони наводять позитивні аспекти даного впровадження та можливі прогнози його розвитку. Проте, поряд із цим, варто зазначити, що й виникає ряд проблем щодо врегулювання даної діяльності, які створюють певні перешкоди вільному їх впровадженню в щоденну діяльність. Тому варто детальніше розглянути питання сутності необанкінгу, його можливостей, перспектив розвитку та проблем, пов'язаних із цим розвитком як для банківської системи в цілому, так і для ринку банківських послуг України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Необанкінг являє собою досить нове поняття як для України, так і для інших країн світу, що розвиваються, тому досліджень на даний момент часу не є достатньо. Відповідно, дана стаття досліджує різні аспекти розвитку необанкінгу в зарубіжних країнах, для кращого розуміння даного ринку і потенційного впровадження його в Україні.

Мета статті полягає у дослідженні розвитку необанкінгу в зарубіжному досвіді та перспектива його розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед визначимо, що банк – це установа, фінансовий інститут чи юридична особа, яка акумулює грошові кошти та заощадження і здійснює кредитно-розрахункові та інші операції – тобто в будь-якому випадку, перш за все, це – матеріально виражений суб'єкт господарювання, який характеризується наявністю споруди, в якій виконуються вказані операції. Хоча, в наш час існує вже досить багато терміналів самообслуговування та банкоматів, але все ж головним центром являється певне відділення даної структури. І кожне з цих відділень характеризується наявністю людського персоналу, який обслуговує клієнтів чи допомагає вирішити певні питання.

Якщо розглянути поняття «необанк», то суть його полягає у наданні фінансово-кредитних послуг виключно через мережу Інтернет. Це означає, що в даних інститутів немає жодних установ та представництв, лише програма, побудована на основі новітніх технологій. А послуги, які надаються такими інститутами називаються необанкінгом. Слід зазначити, що дані сервіси лише розвиваються і в процесі їх становлення ще не сформувалась єдина стала назва. Так, різні джерела називають їх по-різному: мобільний банкінг, віртуальний банкінг, інтернет-банкінг, цифровий банкінг [1, с. 36]. А світова практика свідчить про поширення поняття «банк-челенджер», яке використовується до всіх банків, які застосовують можливість обслуговування клієнтів за новими стандартами, що відрізняються від класичного обслуговування. Проте, спільною ознакою всіх цих понять є те, що вони описують банкінг, який проводиться поза межами відділень. Необанки переважно характеризуються такими функціями, як наявність класичної або віртуальної платіжної картки, ідентифікатори у соціальних мережах, мобільні депозити та квитанції в електронному вигляді й в реальному часі та інше. До основних переваг необанкінгу для споживачів даних послуг віднесемо наступні:

- 1) спрощення процедури реалізації фінансових, відсутність паперового документообігу;
- 2) застосування нових інструментів, таких як: P2P-кредитування, краудфандінгові платформи, фінансові роботи-консультанти, криптовалюта;
- 3) цілодобовий доступ до послуг;
- 4) Зручність обслуговування;
- 5) нижча вартість обслуговування та комісій, ніж у відділенні;
- 6) широкий перелік можливих послуг;
- 7) можливість постійного доступу та контролю за рахунками;
- 8) вищі процентні ставки по вкладеннях та депозитах;

9) сучасний інтерфейс та зрозумілий формат;

10) високий рівень обслуговування та вміння обслуговувати конфліктних клієнтів з допомогою беземоційності та ввічливості роботів-консультантів;

11) швидкість виконання транзакцій та можливість встановлення автоматичних платежів;

12) можливість зняття та внесення готівки у будь-якому банкоматі, який приймає Visa та MasterCard по всьому світі без комісій [3; 4; 5; 6].

Все таки найважливішою перевагою необанків у сучасному швидкому ритмі життя з постійним дефіцитом часу вважаємо прискорення виконання фінансових операцій, а також можливість цілодобового отримання банківських послуг з високим рівнем фінансової безпеки. А на основі інноваційних технологій, необанкінг має змогу оперувати та створювати сучасні банківські послуги, при цьому постійно працюючи над їх вдосконаленням та розширенням, враховуючи потреби своїх користувачів.

Варто зазначити, що поряд із перевагами, такі послуги мають ряд недоліків, які негативно впливають на банківський сектор певної країни та її економіку. До основних недоліків можна віднести такі:

- 1) неможливість доступу у разі відсутності Інтернету чи мобільного телефону;
- 2) зниження цін на ринку даних послуг;
- 3) посилення конкуренції;
- 4) зменшення обсягу операційних доходів;
- 5) неможливість регулювання фінансових потоків.

Окрім вказаних недоліків варто пам'ятати, що будь-який користувач онлайн послуг банку ризикує втратити кошти як наслідок вірусної атаки або знехтування порадами щодо використання надійного паролю до доступу до власного банківського акаунту. Також бувають випадки технічного збою через перевантаження системи і фінансові транзакції можуть зайняти кілька годин чи навіть днів.

На даний час найпоширенішими шляхами розвитку необанкінгу є два:

1) отримання самостійно банківської ліцензії (найбільшого застосування набув у Великобританії, яка останні роки намагається лібералізувати фінансову галузь);

2) здійснення діяльності на базі одного із існуючих банків (такий спосіб застосовують інститути, для яких отримання ліцензій є надто клопітним та дорогим процесом). В цьому випадку необанкінгові стартапи фактично виступають посередниками між банками та споживачами, купляючи оптом послуги, та продаючи їх роздрібно клієнтам.

З розвитком необанкінгу зарубіжні країни вже сформували певний досвід [6; 7; 8; 11]:

1) Американський досвід:

– одним із перших віртуальних банківських установ був SecurityFirstNetworkBank, який був створений ще в 1995р., активи якого лише за 1,5 року досягли 40 млн доларів, а відкритих рахунків становило на той час 10000. На сьогодні найкращими американськими необанками Америки є: Chime, Simple, NOVO, AXOS, Aspiration, VARO.

2) Європейський досвід:

– в 1989 році був створений банк FirstDirect, який працював цілодобово в телефонному ре-

жимі на основі послуг колл-центру. Даний банк успішно діє й сьогодні, являючись підрозділом HSBC Bank plc;

– в 1996 році у Європі першим банком без відділень був німецький AdvanceBank, який проіснував 7 років і був ліквідований у 2003 році;

– в 1998 році у Великобританії з'явився перший інтернет-банк Egg, який діє й по сьогодні, маючи відомий в Україні його філіал Citibank. Необанкінг почав захоплювати ринок банківських послуг і витіснити класичні банківські установи, що призвело до закриття близько чвертини всіх банківських відділень і скорочення банківських службовців протягом 3-5 років з 500 тис осіб до 350 тис осіб. Це, в свою чергу вплинуло на вид зайнятості працівників, який почав змінюватись від встановленого офісного робочого дня до вільного графіку із неповним робочим днем. Ключовими неоекспансними банками на європейському ринку сьогодні є: Number26, Atom Bank, Monzo, Revolut, Starling Bank, Tide Bank, Vnext.

3) Досвід країн Азії:

– у 1968 році в Сінгапурі розпочав свою роботу Digibank на основі традиційного банку DBS. А в 2016 році став найкращим цифровим банком у світі по версії британського журналу Euromoney. В 2017 році неоекспансний банк запропонував свої послуги жителям Індії і запустив додаток Digibank. Банк відмовився від філіалів, на користь вдосконалення мобільного сервісу і завдяки Digibank може масштабуватись по всьому світу практично без додаткових інвестицій. Зараз неоекспансний банк має активи \$395 млрд і дохід вище \$9 млрд. Особливостями банку на сьогодні є те, що потрібно зачекати лише 90 секунд для відкриття рахунку: потрібно ввести пароль, номер телефону, e-mail та відбиток пальця, неоекпансний є повністю безкоштовним;

– на початку 2015 року в Китаї, одна з найбільших ІТ компаній у світі Tencent запустила перший приватний китайський онлайн-банк WeBank. Враховуючи те, що більшість банків у Китаї державні, акції нового банку зросли за тиждень на 13%. Тобто вийшло так, що один маленький приватний банк зіграв визначальну роль для всієї фінансової системи Китаю. Цікавим є те, що на сьогодні WeBank працює на базі

великої соціальної мережі WeChat і 98% звернень обробляється штучним інтелектом. Неоекпансний видає кредити під 18% річних і приймає рішення про видачу кредиту за менш ніж 5 секунд і менше однієї хвилини займає отримання грошей. На даний момент основними неоекпансними Азії є: Neat, MYBANK, Kakao Bank, Jibun Bank.

В загальному, варто зазначити, що масштаби та можливості неоекпансний зростають з кожним днем по всьому світу. Швидко поширення неоекпансний в Європі в останні роки зробило революцію в традиційній банківській інфраструктурі. На даний час, шість з дев'яти онлайн-банків – це вихідці з ЄС. Їх загальна клієнтська база перевищила відмітку в 13 млн осіб, а інвестиції, залучені даними компаніями становлять більше 2 млрд дол. [9]. Дослідження, яке було проведене AT Kearney, показало, що до 2023 року кількість клієнтів неоекпансний досягне 85 млн клієнтів, що складає 20% населення Європи старше 14 років [11]. Свої досягнення неоекпансний пояснюють переходом до сучасних потреб споживачів банківських послуг без застосування відвідувань відділень та спрощення умов та формальностей, необхідних для отримання фінансової послуги.

Цікавим сучасним трендом неоекпансний є те, що вони створюються під конкретні цільові аудиторії: експати, студенти, батьки і діти. Іншою інновацією є спосіб спілкування з клієнтською підтримкою не лише через звичайний чат чи відеозв'язок, а й різноманітні чат-боти й співпраця з програмами штучного інтелекту, Siri і Alexa, які успішно себе зарекомендували на базі Apple і Android.

На рис. 1. представимо перелік найуспішніших онлайн – банків Європи станом на січень 2020 року та їх основні характеристики.

Окрім того визначимо й інші елементи, на які часто звертає увагу клієнт при виборі неоекпансний, та наведемо порівняння кількох найбільших неоекпансний Європи (таблиця 1).

Аналізуючи дані з таблиці 1, ми бачимо, що Великобританія є масштабним гравцем на ринку неоекпансний у Європі. Вона володіє його більшою частиною, а її найбільший неоекпансний Revolut займає майже половину європейського ринку. Неоекпансний має високий рейтинг довіри і найвищі

Таблиця 1

Порівняльна характеристика найбільших європейських банків у 2020 р.

	N26	Monzo	Revolut	Monese	Starling	Tandem	Pocket
Країна	Німеччина	Велика Британія	Велика Британія	Велика Британія	Велика Британія	Велика Британія	Велика Британія
Рік заснування	2013	2015	2016	2013	2014	2015	2014
Рейтинг довіри	3.9	4.4	4.7	4.4	4.5	3.5	3.9
Відсоток ринку 2019	18.73%	16.06%	42.82%	7.49%	4.28%	2.68%	2.68%
Приріст клієнтів за 2018-2019 рр	75.00%	50.00%	166.67%	100%	100%	0%	25.00%
Банківська ліцензія	+	+	+	-	-	-	-
Поточний рахунок	+	+	+	+	+	+	+
Бізнес рахунок	+	+	+	+	+	-	-
Спільний рахунок	-	+	+	+	+	-	-
Захист FSCS	-	+	-	-	+	+	-
Apple Pay	+	+	+	-	+	-	-
Google Pay	+	+	+	-	+	-	-

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

Рис. 1. Топ-10 найуспішніших онлайн-банків Європи

Джерело: сформовано та узагальнено авторами на основі даних [9]

темпи зростання клієнтів на 2018-2019 рр, незважаючи на те, що працює лише 4 роки. Окрім того, Revolut має ліцензію банку і включає в себе більшість необхідних клієнту елементів. Німецький небанк Number26 займає другу позицію по обсягу частки, що займає на даному ринку, яка становить 18,73%. Його рейтинг довіри є нижчим, ніж у більшості британських небанків, проте ми спостерігаємо високий приріст клієнтів за останній рік. Також помітно, що британський Tandem не залучив жодного клієнта минулого року, але, як бачимо, залишається у списку найкращих завдяки його інноваційним послугам, які є важливими для клієнтів даного небанку.

Взагалі, досвід зарубіжних країн свідчить про успішне застосування небанкінгу та велику кількість його переваг, що дають можливість легше та простіше будувати, як свій бізнес, так і власні фінансові плани, при цьому оперуючи багатьма функціями та користуючись великою кількістю послуг та можливостей, в залежності від обраного онлайн-банку.

Також варто зазначити, що небанкінг не завжди і не всюди є прибутковим, так як на даний

момент є багато перешкод, які виникають на шляху його глобального поширення, таких як: переважна кількість слаборозвинених держав у світі, неможливість більшості населення мати постійний зв'язок з інтернетом, категорії осіб, які не вміють та не мають змоги користуватись такими додатками. Тому для того, щоб започаткувати свій бізнес в сфері небанкінгу необхідно детально вивчити та дослідити ринок потенційних клієнтів та прийнятність ними даного впровадження.

Перспективи функціонування небанків значною мірою залежать від розвитку глобальних інвестицій у фінансові технології. Щорічне дослідження венчурного ринку України DealBook 2020 зазначає, що 2019 рік для українського ІТ ринку став визначним, адже було залучено рекордну кількість інвестицій, а саме понад \$544 млн. від різних світових компаній. Це на \$199 млн більше ніж минулого року [10]. Крім того, враховуючи швидкі темпи розвитку безготівкового розрахунку в Україні, неповний доступ до PayPal та інших міжнародних fintech проєктів, які спрямовані на масового користувача, ринок фінансових послуг України стає дуже

привабливим для входження на нього нових необанків, розвиток яких спричинить перехід конкуренції в фінансовій сфері на новий рівень, а банківська комунікація, завдяки цьому має стати ще легшою та зручнішою.

Однією з перспектив є те, що на 2020 рік запланований вихід масштабного європейського необанку Revolut на український ринок. Але, як стверджують експерти, такі позитивні умови ще не означають легкість даного входження. Україна характеризується високим рівнем фінансового ринку, адже сам мобільний банкінг у нас з'явився одночасно із США, Великобританією та іншими лідерами в даному напрямку і на даний час за рівнем проникнення не відстає від них. Основні платіжні послуги, такі як поповнення мобільного зв'язку, оплата комунальних послуг, переведення коштів між картками та інші послуги давно вже широко застосовуються серед нашого населення, що підвищує пороги входу нових фінансових проєктів на наш ринок.

Тому, незважаючи на те, що в Україні вже існує досить багато фінтех-стартапів, серед яких зустрічаються і необанки, повноцінно реалізованим стартапом у сфері необанкінгу став проєкт Monobank. Крім того, варто зазначити, що даний необанк розроблявся як самостійний приватний продукт, але зміг запуститись лише на базі традиційного банку UniversalBank, який здійснює управління коштами його клієнтів.

Monobank пропонує своїм клієнтам безліч інноваційних послуг, є простим і зручним у використанні, дає можливість здійснювати перекази між картками, оплачувати різноманітні послуги та сервіси, організовувати розстрочку та багато іншого, проте розмістити депозит неможливо. Відкриття та ведення поточних рахунків та випуск платіжних карток на сьогоднішній день є виключно банківською діяльністю, що передбачено статтями 47 Закону України "Про банки і банківську діяльність" і 14 "Про платіжні системи та переказ грошей"[12], на відміну

від законодавства Великобританії, яке включає в себе можливість видачі певних "обмежених" ліцензій, що і є результатом такої великої кількості британських необанків на ринку. Monobank такої ліцензії не має і в близькій перспективі отримання не передбачає, адже реалізація проєкту у сфері необанкінгу в Україні повинна передбачати співпрацю з будь-яким з діючих комерційних банків.

Висновки. Необанкінг являє собою новий спосіб надання банківських та фінансових послуг, який здійснюється на основі новітніх цифрових технологій з допомогою розроблених програм, платформ та додатків. Основною відмінністю таких установ є відсутність у них відділень та представництв, проте більшість з них практикує видачу пластикових карток. Розвитку необанкінгу передувала необхідність споживачів у спрощенні процедур отримання фінансових послуг, що й наштовхнуло на таку розробку. Даний вид банкінгу має ряд переваг, проте й характеризується аспектами негативного впливу на цілу банківську систему. Як свідчить зарубіжний досвід, банки без відділень були започатковані ще в 90-х роках ХХ століття, основна більшість з яких функціонує й по сьогодні.

Щодо перспектив розвитку необанкінгу в Україні, то він характеризується значними сприятливими умовами, але поряд із тим високий рівень розвитку українського фінансового ринку встановлює дещо високі пороги для входження сюди нових фінансових установ із пропонуванням своїх послуг. Незважаючи на це, Україну неминуче чекає революція в сфері фінансів через нову хвилю високотехнологічних стартапів, які будуть працювати швидше, якісніше й дешевше в кредитуванні, платежах і управлінні капіталом у порівнянні з традиційними великими банками, які обтяжені застарілими системами, серйозними витратами на оренду, обслуговування офісів та зарплату численним працівникам.

Список літератури:

- Петренко І.П. Світові тенденції розвитку необанків. *Майбутнє банкінгу: сучасні виклики та перспективи розвитку* : збірник матеріалів II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 15 черв. 2017 р., м. Київ : КНЕУ, 2017. С. 35–38.
- The Rise of Neobanks: Meet The New Digital Challenger Banks. *SmallBusinessPrices*. URL: <https://smallbusinessprices.co.uk/rise-of-neobanks/> (дата звернення: 10.04.2020).
- Бахарева Я.В. Мобільний банкінг як перспективний напрям розвитку банківських інформаційних систем. *Агросвіт*. 11 червня 2018. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/11_2018.pdf (дата звернення: 10.04.2020).
- Городянська Л.В. Особливості функціонування необанків. *Фінансово-кредитні системи в умовах зміни ділових циклів* : Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф., Київ, 15 травня 2019 р. С. 141–143.
- Гут Л.В. Необанки: зарубіжний та вітчизняний досвід функціонування. *Фінансово-кредитні системи в умовах зміни ділових циклів* : Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф., Київ, 15 травня 2019 р. С. 143–145.
- Озерчук О.В. On-line банки: зарубіжний досвід. *Фінансово-кредитні системи в умовах зміни ділових циклів* : Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. Київ, 15 травня 2019 р. С. 147–149.
- Романчук М. Необанки: закордонний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Монетарні і фінансові аспекти стабільності економічного розвитку* : збірник тез пов. Всеукр. Наук. Інтернет-конфер. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 248–251.
- Стечишин Т.Б. Необанки: особливості організації та перспективи розвитку в Україні. *Розвиток банківських послуг та інновації в в цифровій економіці* : матеріали наук.-практ. міжнар. конф. аспір. і молод. вчених. Київ : КНЕУ, 2019 р. С. 147–150.
- Мациборська Т. Вони покорили світ: 10 найуспішніших необанків Європи. *Pay Space*. 11 березня 2020 р. URL: <https://psm7.com/mobilnye-banki/oni-pokorili-mir-top-10-samyx-uspeshnyx-neobankov-evropy.html> (дата звернення: 15.04.2020).
- Кредит за 60 секунд. Історія успіху необанків. 12 грудня 2019 р. *Фінансовий портал МінФін*. URL: <https://minfin.com.ua/ua/credits/articles/pravila-igry-nebankov-kak-poluchit-kredit-za-1-minutu/> (дата звернення: 17.04.2020).
- Дергич А. Revolut заїде на український ринок в 2020. Чи є у нього шанси? 11 жовтня 2019р. *ІнвестГазета* URL: <https://investgazeta.ua/blogs/revolut-zajdet-v-ukrainu-v-2020-godu-a-est-li-u-nego-i-drugikh-shansy-zasereznyj-uspek-zdes> (дата звернення: 17.04.2020).

12. Про Банки і банківську діяльність. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 20.04.2020).

References:

1. Petrenko, I.P. (2017). Svitovi tendencii rozvytku neobankiv [Global trends of neobanks development]. *Maibutnye bankingu: suchasni vyklyky ta perspektyvy rozvytku: zbirnyk materialiv IIMizhnar. nauk.-prakt. internet-konf.* Kyiv: KNEU, pp. 35–38.
2. The Rise of Neobanks: Meet The New Digital Challenger Banks (2020). *SmallBusinessPrices*. Available at: <https://smallbusinessprices.co.uk/rise-of-neobanks/> (accessed: 10.04.2020).
3. Baharyeva, Ya.V. (2018). Mobilnyj banking yak perspektyvnyi napryam rozvytku bankivskyh in-formacijnyh system [Mobile banking as a promising direction for the development of banking information systems]. *Agrosvit*. Available at: http://www.agrosvit.info/pdf/11_2018.pdf (accessed: 10.04.2020).
4. Gorodyanska, L.V. (2019). Osoblyvosti funkcionuvannya neobankiv [Features of functioning of the neobanks]. *Finansovo-kredytni systemy v umovah zminy dilovyh cykliv: mizhn. nauk.-prakt. Internet-konf.* Kyiv, pp. 141–143.
5. Gut, L.V. (2019). Neobanky: zarubizhnyi ta vitchyznyanyi dosvid funkcionuvannya. [Neobanks: foreign and domestic experience of operation]. *Finansovo-kredytni systemy v umovah zminy dilovyh cykliv: mizhn. nauk.-prakt. Internet-konf.* Kyiv, pp. 143–145.
6. Ozerchuk, O.V. (2019). On-line banky: zarubizhnyi dosvid. [Online banks: foreign experience]. *Finansovo-kredytni systemy v umovah zminy dilovyh cykliv: mizhn. nauk.-prakt. Internet-konf.* Kyiv, pp. 147–149.
7. Romanchuk, M. (2019). Neobanky: zakordonnyi dosvid ta perspektyvy rozvytku v Ukraini [Neobanks: foreign experience and development prospects in Ukraine]. *Monetarni i finansovi aspekty stabilnoho ekonomichnoho rozvytku: zb. tez dop. Vseukr. nauk. Internet-konf. Ternopil: TNEU*, pp. 248–251.
8. Stechyshyn, T.B. (2019). Neobanky: osoblyvosti orghanizaciji ta perspektyvy rozvytku v Ukraini [Neobanks: features of organization and prospects of development in Ukraine]. *Rozvytok bankivskyh poslug ta innovacii v cyfrovii ekonomici: materialy nauk.-prakt. intern. konf. stud. aspir. i molod. vchenyh.* Kyiv: KNEU, pp. 147–150.
9. Macyborska, T. (2020). Vony pokoryly svit: 10 najuspishnishyh neobankiv Yevropy [They have conquered the world: the 10 most successful neobanks in Europe]. *Pay Space*. Available at: <https://psm7.com/mobilnye-banki/oni-pokorili-mir-top-10-samyx-uspeshnyx-neobankov-evropy.html> (accessed: 15.04.2020).
10. Kredyt za 60 sekund. Istoriii uspihu neobankiv (2020). [Credit in 60 seconds. Success stories of neobanks]. *Finansovyi portal MinFin* [Financial portal of the Ministry of Finance]. Available at: <https://minfin.com.ua/ua/credits/articles/pravila-igry-nebankov-kak-poluchit-kredit-za-1-minutu/> (accessed: 17.04.2020).
11. Deryk A. Revolut zaide na ukrajinskyi rynek v 2020. Chy ye u nogo shansy? (2019). [Revolut will enter the Ukrainian market in 2020. Does it have any chances?]. *InvestGazeta*. Available at: <https://investgazeta.ua/blogs/revolut-zajdet-v-ukrainu-v-2020-godu-a-est-li-u-nego-i-drugikh-shansy-za-sereznyj-uspek-zdes> (accessed :17.04.2020).
12. Pro Banky i bankivsku diyalnist.[About Banks and Banking]. *Zakonodavstvo Ukrainy* [The legislation of Ukraine]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (accessed: 20.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-61>

УДК 338.45:334.78

Бобко Л.О., Василюк І.В., Бойко О.О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОРГАНІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу впливу корпоративної соціальної відповідальності на реалізацію принципів корпоративної культури організації з метою формування організаційних цінностей та стимулювання росту внутрішньо корпоративної довіри як ключового фактора підвищення продуктивності людського капіталу. Визначено зміст понять «корпоративна культура» та «корпоративна соціальна відповідальність». Доведено, що з позицій організаційної цінності та корпоративної цілісності діяльності підприємства найважливішу роль при формуванні його корпоративної культури належить впровадженню та реалізації стратегії корпоративної соціальної відповідальності, яка виступає необхідним гарантом дотримання етичних норм та принципів підприємництва, оскільки дозволяє раціонально вибудувати виробничі відносини, гуманізувати виробничий процес, оптимізувати вплив моральності на результати праці та успіхи в бізнесі. Запропоновано заходи, спрямовані на формування та розвиток корпоративної соціальної відповідальності як складової корпоративної культури організації, та напрямками подальших наукових досліджень.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, корпоративна культура, корпоративні цінності, принципи КСВ, внутрішня корпоративна довіра.

Bobko Larysa, Vasylyuk Iryna, Boyko Olexandra

Ivan Franko National University of Lviv

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AS A COMPONENT OF THE ORGANIZATION CORPORATE CULTURE

Summary. The article is devoted to the analysis of the impact of corporate social responsibility on the embodiment of the principles of corporate culture of enterprises in order to form organizational values and stimulate the growth of intra-corporate trust as a key factor in improving the productivity of human capital. The contents of the concepts of "corporate culture" and "corporate social responsibility" are defined. It is ascertained that from the standpoint of organizational value and corporate integrity of the enterprise the most important role in shaping its corporate culture belongs to the embodiment and embodiment of corporate social responsibility strategy, which is a necessary guarantor of compliance with ethical norms and principles of entrepreneurship, since it allows humanization of production process, optimize the impact of morale on work outcomes and business success. Based on the international and domestic experience of corporate social responsibility embodiment, it has been demonstrated that the strategy chosen helps companies to create a high level of organizational culture and establish partnerships with the state and society. It is justified that adherence to the principles of corporate social responsibility is a conscious choice of management of the organization, since the ethical component of such a choice is underpinned by a significant economic effect. In particular, increased loyalty to the products of socially responsible companies is a proven fact. An important role in the formation of corporate culture is occupied by CSR principles aimed at the internal and external environment of the organization. The main advantages of adhering to CSR principles are outlined. It is proved that the primary and most important element in supporting the process of achieving the goals of the organization is the element of internal corporate trust. A high level of trust stimulates the social policy of the organization, thereby enhancing the social role of business units in the development of the welfare state, and can be achieved in the context of the concept of socially responsible business. The directions of further scientific researches are offered.

Keywords: corporate social responsibility, corporate culture, corporate values, CSR principles, intra-corporate trust.

Постановка проблеми. У сучасних умовах життєдіяльності організації корпоративна культура стала одним із найважливіших інструментів управлінського впливу на персонал, формування міжособистісних стосунків всередині колективу, відносин з зовнішнім оточенням тощо. Ступінь її впливу залежить від рівня сформованості, про що свідчать досягнення багатьох країн світу, визнаючи її провідним фактором розвитку та конкурентоспроможності. Упровадження системи корпоративної культури дозволяє успішно вирішувати існуючі проблеми ефективного управління людськими ресурсами та приймати обґрунтовані управлінські рішення, адже саме корпоративна культура в організації створює соціальний фундамент, який здатний нести на собі всю систему діяльності і взаємодії, протистояти та при-

ймати зовнішні й внутрішні зміни, створювати сприятливі умови для подальшого розвитку [1]. Важливе місце в системі корпоративної культури займає стратегія корпоративної соціальної відповідальності як фактор формування корпоративних пріоритетів організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам формування, розвитку та вдосконалення корпоративної культури присвячені праці Алпеевої Т.М., Гаєвського Б.А., Давидова Ю.Н., Красовського Ю.Д., Палеха Ю.І., Рея С.А. та інших. Важливі питання корпоративної соціальної відповідальності порушені у наукових дослідженнях Варналія З.С., Грیشної О.А., Комарницького І.М., Лібанової Е.М., Марченка В.В., Мельника С.І., Осецького В.Л., Резнік Н.П., Самофалова Т.О., Смовженко Т.С., Супруна Н.А та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Високо оцінюючи науковий доробок зазначених науковців, слід констатувати, що проблеми корпоративної соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу вивчені не повністю, а ряд важливих питань, пов'язаних із з'ясуванням сутності корпоративної культури та її взаємозв'язку з корпоративною соціальною відповідальністю організації вимагають подальшого розгляду та аналізу.

Метою статті є дослідження впливу корпоративної соціальної відповідальності на реалізацію принципів корпоративної культури підприємств з метою формування організаційних цінностей та стимулювання росту внутрішньо корпоративної довіри як ключового фактора підвищення продуктивності людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. Проблема корпоративної культури надзвичайно різноманітна, водночас вона досить нова для нашого суспільства та недостатньо повно досліджена наукою. Саме тому сутність корпоративної культури потребує усвідомлення і прийняття певної позиції з цілої когорти проблем. Однією з найважливіших є визначення змісту цього поняття.

Систематизація наукових підходів до визначення корпоративної культури засвідчує, що більшість дослідників сьогодні розуміють корпоративну культуру як сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей, які базуються на системі певних встановлених правил, принципів та норм поведінки працівників, що сприймаються і підтримуються насамперед більшістю спільноти. Разом з тим, здійснений нами теоретичний аналіз свідчить, що корпоративна культура у різноманітних тлумачних все ще не отримала схвалення науковцями однозначності. Множинність дефініцій корпоративної культури відмічають, зокрема, Отенко І. та Чеплюк М. у науковій монографії «Корпоративна культура: міжнародний та трансформаційний аспект» [2].

Так, дослідниця Л. Дроб'язко розглядає корпоративну культуру як інструмент ефективного управління персоналом [3], О. Тарасова – як інструмент ефективного менеджменту організації. На її думку, корпоративна культура – це система колективних цінностей, переконань, традицій і норм поведінки працівників, тому метою корпоративної культури автор визначила формування поведінки персоналу, що сприяє досягненню цілей [4]. Для досягнення мети нею запропоновано вирішувати такі завдання: розвиток у персоналу почуття причетності до справ організації, заохочення залучення персоналу в спільну діяльність на її благо, зміцнення стабільності системи соціальних відносин, підтримка індивідуальної ініціативи працівників, надання допомоги персоналу в досягненні особистого успіху, створення атмосфери єдності керівників і персоналу організації, делегування відповідальності, зміцнення корпоративної родини (вітання персоналу із сімейними святами, подіями тощо).

Узагальнюючи наукові підходи до тлумачення сутності корпоративної культури, вважаємо, що це складна система цінностей, норм та принципів поведінки, спрямованих на самоактуалізацію та самореалізацію творчого та фахового

потенціалу працівників з метою досягнення певних результатів.

Беручи до уваги організаційні цінності та корпоративну цілісність діяльності підприємства, слід зазначити, що найважливіша роль при формуванні його корпоративної культури належить впровадженню та реалізації стратегії корпоративної соціальної відповідальності.

Поділяємо думку науковців, які розглядають корпоративну соціальну відповідальність як довгострокову стратегію діяльності організації, що базується на гуманістичних цінностях, визначається принципами сталого розвитку, підзвітності та прозорості і характеризується високими стандартами операційної та виробничої діяльності [5].

Ключовими елементами КСВ є:

- корпоративна етика;
- корпоративна соціальна політика щодо суспільства;
- політика в сфері охорони довкілля;
- принципи та підходи до корпоративного управління;
- питання дотримання прав людини у взаєминах з постачальниками, споживачами, персоналом;
- політика щодо власного персоналу.

Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність виступає необхідним гарантом дотримання етичних норм та принципів підприємництва, оскільки дозволяє раціонально вибудувати виробничі відносини, гуманізувати виробничий процес, оптимізувати вплив моральності на результати праці та успіхи в бізнесі.

Міжнародний та вітчизняний досвід впровадження корпоративної соціальної відповідальності переконує, що вибрана стратегія допомагає компаніям формувати високий рівень організаційної культури та встановлювати партнерські стосунки з державою і суспільством.

За результатами щорічного дослідження Reputation Institute Global CR RepTrak у 2019 році світовими лідерами в галузі КСВ визнані The LEGO Group, Natura, Microsoft, Google, The Walt Disney Company, BOSCH, Havaianas, Intel, Lavazza і ІКЕА. Лідер рейтингу 2018 – Google перемістився на четверте місце. Дебютантами списку стали Havaianas, Intel і Lavazza, водночас як Canon і Michelin втратили свої місця в топ-10. Незважаючи на стабільно низькі оцінки енергетичних компаній у сфері КСВ, великий прогрес в соціальній активності відзначений у ExxonMobil, Chevron і Shell. А кращими роботодавцями 2019 року за версією HeadHunter стали такі компанії світу [6] (див. табл. 1).

З метою визначення кращих роботодавців України у рамках проекту «ТОП-100. Рейтинги найбільших – КАДРИ. БРЕНДИ. РОБОТОДАВЦІ» у 2019 був проведений сьомий HR Wisdom Summit, темою якого стали діджиталізація, дерегуляція і диверсифікація у сфері управління персоналом. Двадцять шість компаній отримали спеціальні нагороди, а саме: Київстар, ДТЕК, МХП, Метінвест, концерн Галнафтогаз, Фармак, Coca Cola Ukraine, Carlsberg Ukraine, Ельдorado, Укрптахсервіс, Нова пошта, Zammler, Henkel Ukraine, Смарт-Холдинг, WOG, Форвард Банк, Датагруп, Баядера Груп, ДП «НЕК «Укренерго», ПБГ «Ковальська», TEDIS Ukraine,

Кращі роботодавці за версією HeadHunter

Місце	Компанія	Галузь	Країна
1.	Alphabet	Computer Services	США
2.	Microsoft	Software & Programming	США
3.	Red Hat	Software & Programming	США
4.	Apple	Computer Hardware	США
5.	SAP	Software & Programming	Німеччина
6.	Costco Wholesale	Discount Stores	США
7.	Contemporary Ampere Technology		Китай
8.	Cisco Systems	Communications Equipment	США
9.	Neste	Oil & Gas Operations	Фінляндія
10.	Amazon	Internet & Catalog Retail	США

Джерело: розроблено авторами за даними [6]

IT-Інтегратор, 1+1 media, Альфа-Банк Україна, UFuture, Лінія магазинів EVA. Більше місяця на сайті delo.ua тривало онлайн-голосування за кращих HR-управлінців України. 40% результатів були отримані в ході онлайн-голосування, інші 60% – після опитування експертів і анкетування учасників ринку. У результаті опитування також були визначені кращі корпоративні освітні програми, українські та іноземні бренди роботодавців, переможці окремих номінацій. Крім експертів з управління персоналом, визначити кращих також допомагали фахівці в галузі управління репутацією і брендом, організації, які співпрацюють зі студентами і молоддю [7].

На думку ряду науковців, важливе місце у формуванні корпоративної культури займають принципи КСВ, спрямовані на внутрішнє та зовнішнє середовище організації, зокрема: абсолютна добровільність; взаємний моральний (матеріальний) зиск; комплексність (виважена внутрішня й зовнішня соціальна політика підприємства); системність (стандарт); тривалість (постійна соціально орієнтована діяльність, у т.ч. у довготривалих проектах); вагомість (вкладення необхідних коштів та ресурсів та отримання реального соціального ефекту); розвиток партнерства; відкритість та публічність (прозорість діяльності компаній щодо використання коштів на соціальні проекти з використанням соціального аудиту); адресність соціальної підтримки; різноманітність форм, методів та напрямів реалізації політики КСВ у залежності від фінансового стану підприємства, розвитку громадянського суспільства, соціально-економічного стану регіону або країни [8].

Основні переваги від дотримання організацією принципів КСВ такі: підвищення мотивації персоналу; зростання продуктивності праці; зменшення плинності кадрів; поліпшення соціально-психологічного клімату; підвищення якості трудового життя працівників; створення позитивного іміджу організації; зростання вартості нематеріальних активів (репутація, вартість бренду); підвищення лояльності споживачів до бренду організації і її продукції; збільшення обсягів продажу; позитивне ставлення до організації з боку держави і суспільства; можливість участі у державних програмах; можливість участі у провідних рейтингах; можливість залучення інвестицій; можливість залучення кращих

фахівців; спрощення одержання кредитів; полегшення укладання партнерських стосунків із контрагентами і т. ін. [9].

Аналіз управлінської діяльності різноманітних організацій переконливо доводить, що первинним та найбільш важливим елементом, що підтримує процес реалізації цілей організації, є елемент внутрішньої корпоративної довіри.

Феномен довіри лежить в основі майже всіх економічних процесів. Без нього немає інвестицій, корпоративної діяльності, ділових альянсів тощо. Довіра – необхідний і найважливіший компонент будь-яких відносин. Саме тому створення атмосфери довіри серед співробітників організації – одне з основних завдань корпоративної культури, що пропагує ідея корпоративної соціальної відповідальності. Для ефективного управління людськими ресурсами та оптимального використання можливостей зовнішнього середовища керівництво організації потребує довіри підлеглих. Підлеглі також потребують довіри з боку керівництва для більш повної адаптації до організаційних вимог та для розкриття свого особистісного потенціалу.

Взаємна довіра керівництва і персоналу є основою взаєморозуміння і згоди, детермінує мотивацію до досягнень і є невід'ємною умовою делегування і командної роботи [10, с. 119].

Високий рівень внутрішньої корпоративної довіри стимулює проведення соціальної політики організації, водночас підвищуючи соціальну роль бізнес-єдиниць в розвитку соціальної держави, та може бути досягнутий за умови реалізації концепції соціально відповідального бізнесу. Разом з тим, поняття «корпоративна культура» і «людський капітал» визначають основні напрямки внутрішнього і зовнішнього функціонування організації, стратегію розвитку та процесу реалізації існуючих внутрішніх програм.

Ефективна інтеграція КСВ в корпоративну культуру можлива з урахуванням таких рекомендацій:

- реалізація приватно-державних ініціатив у сфері збільшення соціальної захищеності персоналу, а також найбільш нужденних груп населення;
- системна реалізація стандартів КСВ за трьома групами показників: економіка, екологічна та соціальна політика;
- використання диференційованого підходу до реалізації КСВ (залежно від розміру компанії);

– КСВ слід розглядати як продовження корпоративного й стратегічного менеджменту, інструмент капіталізації та розвитку ділової репутації компанії.

– інтегрування має відбуватися на принципах добровільності, свідомості та соціальної орієнтованості бізнесу.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, основними заходами, спрямованими на формування та розвиток корпоративної соціальної відповідальності як складової корпоративної культури організації є:

- всебічне сприяння творчому розвитку персоналу, його самореалізації та заохочення ініціатив задля підвищення інноваційної діяльності компанії;
- впровадження та популяризація практики залучення працівників до прийняття різноманітних управлінських рішень, що забезпечить почуття формування причетності, цінності кожного та підвищить результативність його праці;
- з метою реалізації соціальних програм, забезпечення працівників повним соціальним пакетом;
- організація діяльності, спрямованої на ощадливе використання природних та енергетичних ресурсів, захист навколишнього середовища;
- формування етичних норм та стандартів поведінки персоналу, впровадження корпоративного кодексу;

– організація численних соціокультурних заходів з метою формування ціннісних пріоритетів, корпоративного духу, корпоративних традицій;

– заохочення та винагорода кращих працівників організації;

– зміцнення суспільної свідомості щодо важливості стратегії корпоративної соціальної відповідальності для розвитку вітчизняного бізнесу, формування активної соціальної позиції підприємців та співробітників тощо.

Ефектом від впровадження КСВ в корпоративну культуру вітчизняного бізнесу має стати налагодження взаємозв'язків між всіма рівнями управління, формування відчуття причетності персоналу до загальної справи, емоційний підйом щодо роботи та планів на майбутнє, що значно підвищить продуктивність праці та сприятиме досягненню мети підприємницької діяльності.

Предметом подальших наукових пошуків можуть стати питання оцінки рівня корпоративної соціальної відповідальності вітчизняних компаній, розроблення практичних механізмів активізації розвитку корпоративної соціальної відповідальності на основі використання сучасних підходів у сфері публічного управління тощо.

Список літератури:

1. Васильев А.Й., Харчевнікова Л.С. Вплив корпоративної культури на ефективність діяльності підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2016. Вип. 174. С. 44–52. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/wissn021/article/view/90867> (дата звернення: 14.04.2020).
2. Отенко І.П., Чепелюк М.І. Корпоративна культура: міжнародний та трансформаційний аспекти : монографія. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. 243 с.
3. Дробязко Л.В. Корпоративна культура як інструмент ефективного управління персоналом. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 3. С. 41–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2012_3_8 (дата звернення: 14.04.2020).
4. Тарасова О.В. Корпоративна культура як інструмент ефективного менеджменту підприємства. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 3(19). С. 28–32.
5. Бобко Л.О. Сучасний стан та перспективи розвитку корпоративної соціальної відповідальності в Україні. *Ефективність державного управління*. 2016. № 1(2). С. 41–47. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_1_2\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_1_2(2)_7) (дата звернення: 14.04.2020).
6. Опубликован рейтинг «500 лучших работодателей мира 2019» по версии Forbes. URL: <https://habr.com/ru/news/t/472140/> (дата звернення: 14.04.2020).
7. Найкращі роботодавці України: рейтинг від ekonomika+. URL: <https://happymonday.ua/top-100-robotodavtsiv-vid-ekonomika-plus/> (дата звернення: 14.04.2020).
8. Мозговая Л.А. Особенности корпоративного управления отечественных предприятий. *Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць*. Випуск 234: В 4 т. Том IV. Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. С. 887–893.
9. Калінеску Т.В., Ліхоносова Г.С., Альошкін В.С. Формування рейтингів соціально відповідальних організацій та практика їх використання. *Соціальна відповідальність : підручник*. Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 470. URL: https://pidruchniki.com/73499/sotsiologiya/formuvannya_reytingiv_sotsialno_vidpovidalnih_organizatsiy_praktika_vikoristannya (дата звернення: 14.04.2020).
10. Яхонтова Е.С. Доверие в управлении персоналом. Зарубежные подходы и отечественный опыт оценки. *Социологические исследования*. 2004. № 9. С. 117–121. URL: <http://ecsocman.hse.ru/rubzh/msg/16690948.html> (дата звернення: 14.04.2020).

References:

1. Vasiliev, A.Y., & Kharchevnikova, L.S. (2016). Vplyv korporatyvnoi kultury na efektyvnist diialnosti pidpriemstv [The influence of corporate culture on the efficiency of enterprises]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho gospodarstva imeni Petra Vasylenka*, vol. 174, pp. 44–52.
2. Otenko, I.P., & Chepelyuk, M.I. (2018). *Korporatyvna kultura: mizhnarodnyi ta transformatsiyni aspekty* [Corporate culture: international and transformational aspects]. Kharkiv: KhNEU im. S. Kuznetsia, 243 p.
3. Drobyazko, L.V. (2012). Korporatyvna kultura yak instrument efektyvnoho upravlinnia personalom [Corporate culture as a tool for effective HR management]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, vol. 3, pp. 41–50.
4. Tarasova, O.V. (2013). Korporatyvna kultura yak instrument efektyvnoho menedzhmentu pidpriemstva [Corporate culture as an instrument of effective enterprise management]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti*, vol. 3(19), pp. 28–32.
5. Bobko, L.O. (2016). Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti v Ukraini [Current status and prospects for the development of corporate social responsibility in Ukraine]. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia*, vol. 1(2), pp. 41–47.

6. Opublykovan reitynh «500 luchshykh robotodatelei myra 2019» po versyy Forbes [Forbes Top 500 World Employers 2019 Published].
7. Naikrashchi robotodavtsi Ukrainy: reitynh vid ekonomika+ [The best employers of Ukraine: rating from ekonomika +].
8. Mozghovaia, L.A. (2007). Osobennosti korporatyvnoho upravlenyia otechestvennkh predpriatyi [Features of corporate governance of domestic enterprises]. *Ekonomika: problemy teorii ta praktyky: zbirnyk naukovykh prats*, vol. 234. Dnipropetrovsk: DNU, pp. 887–893.
9. Kalinesku, T.V., Likhonosova, G.S., & Aloskin, V.S. (2015). Formuvannia reitynhiv sotsialno vidpovidalnykh orhanizatsii ta praktyka yikh vykorystannia [Formulation rating socially organized organizations and practice ix of vikoristan]. *Sotsialna vidpovidalnist: textbook*: Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 470 p.
10. Yakhontova, E.S. (2004). Dovere v upravlenyy personalom. Zarubezhnye podkhody y otechestvenniyopyt otsenky [Trust in personnel management. Foreign approaches and domestic assessment experience]. *Sotsyolohycheskye yssledovanyia*, vol. 9, pp. 117–121.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-62>

УДК 330.87

Бобко Л.О., Вовк В.В., Корпан А.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу екологічної складової корпоративної соціальної відповідальності. Визначено зміст поняття «екологічна відповідальність». Проаналізовано місце України за індексом екологічної стійкості у сфері управління природними ресурсами, їх раціонального використання та окреслено основні проблеми розвитку екологічної складової соціальної відповідальності в діяльності підприємств. Розглянуто сучасну практику екологічної корпоративної відповідальності та низку проектів, спрямованих на покращення екологічної ситуації. Обґрунтовано необхідність підвищення екологічної соціальної відповідальності з метою запобігання негативному впливу на вітчизняну економіку. Запропоновано дієві державні заходи щодо підвищення рівня ефективності екологічно відповідальних практик у сфері КСВ для вітчизняних підприємств та корпорацій.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, екологічна відповідальність, індекс екологічної стійкості, екологічні практики, екологічні проекти.

Bobko Larysa, Vovk Victoria, Korpan Andriana

Ivan Franko National University of Lviv

ENVIRONMENTAL ASPECTS OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Summary. The article is devoted to the analysis of the environmental component of corporate social responsibility (CSR). The content of the concept of "environmental responsibility" is defined, which envisages actions aimed at protecting and improving the environment; sustainable production and consumption. It is proven that Ukraine has sufficient resources, labor and scientific potential to improve the environmental situation in the country, but the current level of environmental responsibility of domestic companies is still far from international standards. The place of Ukraine in the index of environmental sustainability in the sphere of natural resources management and their rational use is analyzed and outlines the main problems of development of environmental component of social responsibility in the activity of enterprises, including: imperfect domestic environmental legislation, slow development of environmentally friendly production institutes, lack of a reliable system of environmental standardization and certification, low level of ecological consumption culture. The current practice of environmental corporate responsibility and a number of projects aimed at improving the environmental situation are reviewed. The necessity to increase environmental social responsibility in order to prevent negative impact on the domestic economy is substantiated. Effective measures are proposed to improve the level of efficiency of environmentally responsible CSR practices for domestic enterprises and corporations, such as: introduction of environmental priorities into the mission and purpose of companies, building a strong management team and involving employees in the development and implementation of environmental projects, conducting environmental audit, combining business interests with the company's environmental strategy, introduction of various innovative forms of CSR for the implementation of environmental programs, formation and implementation of green investment policy and the like. Successful implementation of environmentally responsible practices in the long term will be the key to ensuring the sustainable development of domestic enterprises and corporations.

Keywords: corporate social responsibility, environmental responsibility, environmental sustainability index, environmental practices, environmental projects.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та інтернаціоналізації проблеми корпоративної соціальної відповідальності набувають все більшої актуальності як в Україні так і за її межами. Міжнародна практика та вітчизняний досвід діяльності доводять, що корпоративна соціальна відповідальність допомагає підприємствам підвищувати ділову репутацію, встановлювати довірчі відносини з державою і суспільством, вирішувати нагальні проблеми сьогодення [1]. Серед стратегічних напрямів впровадження КСВ у діяльність вітчизняних компаній проблема покращення стану навколишнього середовища займає одне з чільних місць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями корпоративної соціальної відповідальності бізнесу займалися Зінченко А.Г., Колот А.М., Кузнецов А.Я., Новікова О.Ф., Петрашко Л.П., Чубарова Т.В., Шевченко О.В. Проблема екологічної відповідальності діяльності корпорацій присвячені праці Віннікової Т.О.,

Гаєвської М.В., Гассій В.В., Грішнєвої О.А., Косякової І.В., Крупіної Н.Н., Пахомової Н.В., Потравного І.М., Пусенкової Н.М., Салдаєвої М.М., Янковської А.А. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на значний науковий доробок зазначених дослідників, ряд важливих питань, пов'язаних із з'ясування сутності екологічної відповідальності підприємств та впровадження відповідних пріоритетів у практику життєдіяльності вимагає додаткового вивчення.

Метою статті є аналіз екологічних проблем у практиці реалізації стратегії корпоративної соціальної відповідальності вітчизняних підприємств та розробка напрямів щодо їх покращення.

Виклад основного матеріалу. Екологічна відповідальність як складова КСВ – досить широке поняття, що передбачає дії, спрямовані на захист та поліпшення стану довкілля; ощадливе виробництво та споживання.

Зміст соціально-екологічної відповідальності бізнесу відображений у 7, 8 та 9 принципах Глобального договору ООН, де зазначено, що ділові кола повинні: сприяти попередженню негативних впливів на оточуюче середовище; вживати ініціативи, спрямовані на поширення відповідальності за стан навколишнього середовища; сприяти розвитку та розповсюдженню екологічно чистих технологій.

Суть екологічної відповідальності виявляється через три основні функції: стимулюючу, компенсаційну та превентивну, і полягає у збереженні стійкого балансу економічних та екологічних інтересів у процесі господарської діяльності на основі попередження, скорочення та відновлення втрат у природному середовищі. Така постановка питання потребує комплексного впровадження цінностей екологічної відповідальності в практику менеджменту та корпоративну культуру організації [2].

Сьогодні екологічна складова соціальної відповідальності є однією з необхідних вимог виходу українських компаній на європейський ринок та передбачає виготовлення конкурентоспроможної продукції, відповідно до світових екологічних стандартів, що значно жорсткіші у порівнянні з вітчизняними.

Однак складна екологічна ситуація в країні спричинила до того, що у переліку держав за індексом екологічної стійкості (The Environmental Performance Index 2018), проведеним Єльсинським і Колумбійським університетами у співпраці з Всесвітнім економічним форумом, що відображають досягнення країн у сфері управління природними ресурсами та їх раціонального використання, Україна опинилася аж на 109 місці зі 180 країн, (табл. 1) посередині між Туреччиною та Гватемалою зі значенням 52, 87 балів. Тоді як ще у 2016 році наша держава була на 44 місці з показником 79.69 балів.

Таблиця 1

Індекс екологічної стійкості в 2018 році

Рейтинг	Країна	Рейтинг	Країна
1	Швейцарія	77	ОАЕ
2	Франція	84	Сербія
3	Данія	94	Грузія
10	Фінляндія	101	Казахстан
18	Нідерланди	109	Україна
20	Японія	112	Молдова
27	США	102	Китай
29	Литва	129	Таджикистан
38	Туркменистан	136	Узбекистан
43	Угорщина	150	Камбоджа
44	Білорусь	152	Ірак
50	Польща	169	Пакистан
52	Росія	175	Мадагаскар
59	Азербайджан	177	Індія
70	Шрі Ланка	180	Бурунді

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

Як свідчить розрахункова база індексу України, у нас дуже низькі показники стосовно: якості і забруднення повітря (105 та 122 місце відповідно); є проблеми з захистом біорізноманіття

(140 місце); кліматичної політики та енергетики (143 місце). Найкращий бал (88,71) – 15 місце в рейтингу присвоєно Україні за категорією «забруднення важкими металами», яка розглядає вплив наявного у повітрі, воді, ґрунті та штучних матеріалах свинцю на стан здоров'я людей [3].

Як зазначають науковці, до основних проблем розвитку екологічної складової корпоративної соціальної відповідальності в Україні можна віднести:

- недосконале екологічне законодавство (розмір штрафних санкцій за порушення екологічного законодавства не стимулює вітчизняних виробників збільшувати фінансування природоохоронних заходів та оновлювати застарілі очисні основні фонди);
- повільний розвиток інститутів екологічно безпечного виробництва;
- відсутність надійної системи екологічної стандартизації та сертифікації;
- низький рівень культури екологічного споживання [5].

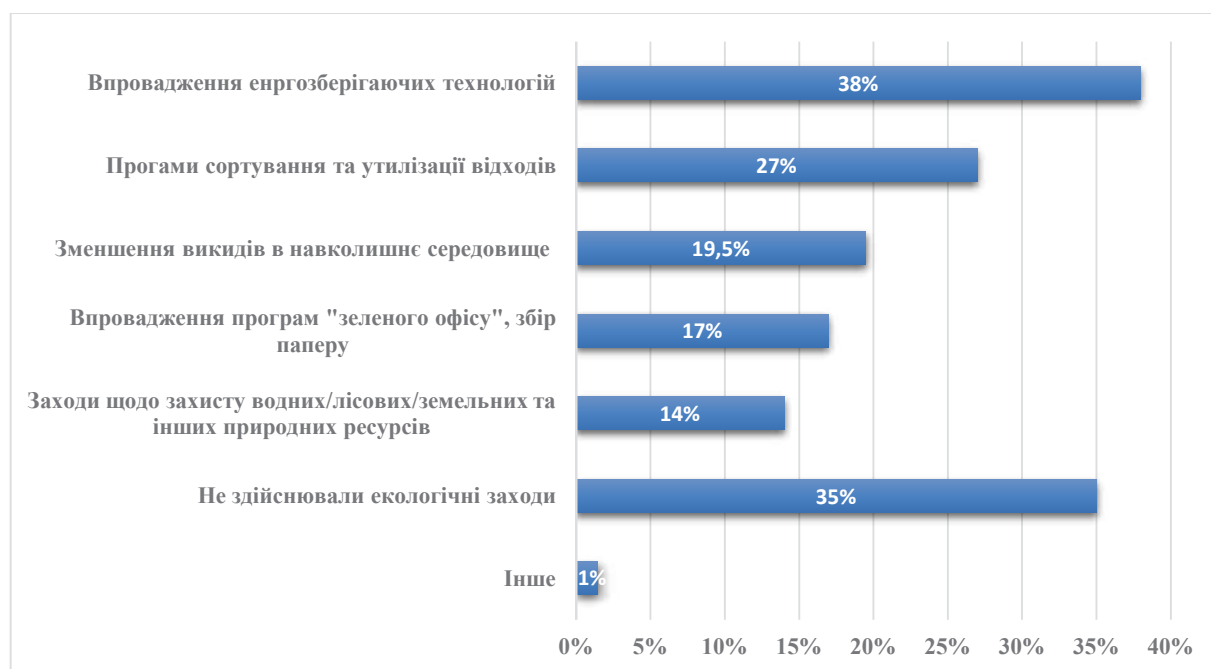
З метою подолання наслідків екологічних проблем та усунення причини їх виникнення Верховною Радою України ухвалено Закон «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», введений в дію з 1 січня 2020 року.

Розроблена стратегія відповідає світовим екологічним стандартам, визначає пріоритетні дії уряду задля успішного майбутнього вітчизняної економіки та передбачає заходи запровадження екологічних норм. Її метою є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем [6].

Аналізуючи численні практики КСВ в Україні, за результатами наукових досліджень, зафіксовано тенденцію збільшення частки компаній до 65%, які активно впроваджують програми охорони навколишнього середовища у своїй діяльності. Зокрема, зріс відсоток тих компаній, які застосовують практики енергозберігаючих технологій, програми сортування та утилізації відходів тощо (рис. 1).

Близько 44% організацій погодились вкладати кошти для подолання негативного впливу на довкілля, що виникає внаслідок виробничого процесу. Як правило, це компанії, які займаються шкідливим виробництвом. Тоді як 21% усіх організацій задекларували, що не готові до таких кроків, а 29% зазначили, що досі перебувають у стані невизначеності. Готові вкладати кошти переважно компанії Заходу України. Всього 11 із 13 багатонаціональних фірм впровадили програми охорони навколишнього середовища. Переважно їхня діяльність спрямована на використання енергозберігаючих технологій (10 компаній), сортування та утилізацію відходів (5 компаній), зменшення шкідливих викидів в атмосферу (5 компаній), заходи щодо захисту водних/лісових/земельних та інших природних ресурсів (5 компаній) [7, с. 31].

В Україні протягом останніх років практика екологічної корпоративної відповідальності досягла помітних успіхів. Зокрема, за допомогою

Рис. 1. Напрями впровадження компаніями України екологічно відповідальних заходів

Джерело: розроблено авторами за даними [7]

активних дій органів влади та вдосконалення законодавчої бази у сфері відновлювальної енергетики було залучено 700 млн. євро для різноманітних екологічних проектів. Близько 400 млн. євро використали для введення 1670 МВт нових теплових потужностей, які у своїй роботі використовують альтернативні джерела енергії; 300 млн. євро скеровано бізнесом на встановлення 278 МВ потужностей об'єктів відновлювальної електроенергетики. Усе це свідчить про дієву політику уряду та всіх суб'єктів ринкової діяльності. Тобто Україна розпочала масштабний перехід до екологічних технологій, наближення вітчизняного законодавства до міжнародних норм та стандартів, а також налагодження зв'язки з іншими країнами-учасниками, які беруть участь в переході до відновлювальної енергетики з метою зменшення викидів парникових газів і ведення превентивної політики щодо зміни клімату. Відновлювальна енергетика сприяє підвищенню інвестицій в економіку держави та допомагає у реалізації нових напрямків розвитку. За словами голови Держенергоефективності Сергія Савчука: «Усвідомлюємо, що потенціал розвитку «чистої» енергетики значний. Відповідно до Національного плану дій з відновлюваної енергетики до 2020 року ми маємо забезпечити 11% енергетичних потреб держави за рахунок енергії з відновлюваних джерел вже у 2020 році. Крім цього, у 2035 році частка «зеленої» енергії у загальному первинному постачанні має скласти 25%. Отже, ми продовжуємо шукати шляхи прискорення переходу до сталої енергетики не тільки для досягнення енергетичної незалежності, а й для забезпечення гідного майбутнього для прийдешніх поколінь. Саме тому дана робота є вкрай важливою, адже вона демонструє можливості, які зараз відкриті для України за умови активізації зусиль усіх гравців ринку на шляху до сталого енергетичного та економічного зростання» [8].

Підписання Паризької кліматичної угоди значно вплинуло на економічний та енергетичний розвиток численних країн світу, оскільки вона передбачає «енергетичний перехід» від викопних ресурсів до відновлювальних джерел енергії, що підвищить ефективність та раціональність використання ресурсів. Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні ініціювало проведення амбітного дослідження щодо можливості максимального переходу енергетичного сектору України на відновлювані джерела енергії (ВДЕ) до 2050 року. Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України» (ІЕП НАНУ), яка є основним партнером у цій роботі, здійснила моделювання трьох сценаріїв розвитку енергосектору. Консервативний сценарій передбачає зупинку технологій на сучасному рівні і збереження особливостей більшості енергетичних технологій незмінними до 2050 року. Ліберальний – вільну досконалу конкуренцію в енергетичному секторі зі зростанням частки відновлюваних джерел енергії до 30% в 2050 році. Революційний – швидкий розвиток відновлюваних джерел енергії. Реалізація такої політики розвитку відновлювальної енергетики сприятиме збільшенню частки відновлюваних джерел енергії в перспективі до 91% в 2050 році. Одночасно, необхідність використання енергоресурсів скоротиться на 42% за рахунок заходів з підвищення енергоефективності та енергозбереження [8].

Ідеї сталого розвитку та екології вже давно отримали підтримку в світі. До того ж, громадські організації все більше акцентують увагу фірм на правильній екологічній політиці. Тому компанії скорочують споживання енергії, використовують сучасніші технології та методи утилізації відходів, започатковують виробництво повного циклу та ін. Саме така ідея створює великий потенціал для інновацій, та позитивних перетворень у бізнесі.

Розглядаючи провідні екологічні практики підприємств на території України та за її межами, можна помітити як реалізується низка проєктів, спрямованих на покращення екологічної ситуації. Серед них:

Реконструкція існуючих потужностей та будівництво нових об'єктів гідроенергетики. Компанія «Укргідроенерго» – найбільша гідрогенеруюча компанія України, здійснює вдосконалення діючих потужностей та будівництво нових об'єктів, виконуючи взяті на себе зобов'язання, які передбачає Енергетична стратегія до 2035 року та Програма розвитку гідроенергетики до 2026 року. Так, на Київській ГАЕС встановили нові турбіни та генератор, що спричинило збільшення ККД та продуктивніше використання водних ресурсів. У результаті зменшиться негативний вплив на довкілля та унеможливиться потрапляння оливо в Дніпро.

Екологічність виробництва високотехнологічного обладнання. Компанія BRAZ (Броварський алюмінієвий завод) займається литтям та виробництвом готових алюмінієвих деталей, які відповідають всім стандартам, вимогам та сертифікатам якості ISO, CE, Din, Reach ROHS. Щорічна виробнича потужність підприємства – 22 тис. тонн, самих лише конструкційних елементів для альтернативних джерел енергії – сонячних батарей – виготовляється понад 4 тис. тон. Після закінченні періоду експлуатації СЕС можна буде отримати 40-60% початкових інвестувань від алюмінієвих складових. Слід зазначити, щозначна частина продукції BRAZ – до 80% – від самого початку виробляється методом вторинного переплаву алюмінієвого брухту (на підприємстві стверджують, що на інших вітчизняних алюмінієвих підприємствах подібна практика відсутня. Також підприємство впровадило технологію переробки шлаку, в якому залишається 30% алюмінію. А ще фахівці заводу взяли участь у розробці настільної гри «Еко-мемо», яка вчитиме дітей сортуванню сміття.

Європейський рівень екологічно чистого продукту. На зміну звичного пластикового посуду, на виробництво якого іде велика кількість деревини, з'являється органічний посуд, тобто створений з пшеничних і кукурудзяних висівок, продуктів переробки маніоку, водоростей, а також полімерів на рослинній основі. Дана технологія виникла в польській компанії Biotrem. Після використання такої посуд швидко розкладається і не завдає значної шкоди довкіллю, якби це був пластик.

Системна екологічна модернізація металургійного комплексу. Протягом свого існування ПАТ «Запоріжсталь» провів численні інноваційні заходи з точки зору екологічної безпеки. Так. Було переобладнано 3 з 4 доменних печей. На виробництві з'явилися нові фільтри, які забезпечують очищення від пилу до 20 мг/куб. м. До того ж, на зменшення шкідливих викидів у довкілля протягом останніх 6 років було спрямовано 10 млрд. грн. Такий проєкт рециклінгу надає можливість підприємству переробляти до 90% викидів, а сучасна система онлайн-спостереження допомагає ефективно керувати самим процесом очищення [9].

Як бачимо, Україна володіє достатніми ресурсами, трудовим та науковим потенціалом для покращення екологічної ситуації в державі. Діє-

вими заходами щодо підвищення рівня ефективності екологічно відповідальних практик у сфері КСВ для вітчизняних підприємств та корпорацій можуть стати:

1. Запровадження екологічних пріоритетів у місію та мету діяльності компанії. Екологічні цінності та принципи КСВ повинні стати частиною соціальної політики підприємства та реалізуватись на всіх рівнях його стратегічного планування.

2. Створення потужної команди менеджерів та залучення працівників до розроблення і впровадження екологічних проєктів. Організаційно-управлінські структури повинні всіляко сприяти досягненню поставлених цілей в галузі екологічно відповідальної діяльності.

3. Проведення екологічного аудиту, орієнтованого на систему гуманістичних пріоритетів та цінностей, галузеві стандарти, передові практики КСВ, очікування зовнішніх та внутрішніх стейкхолдерів.

4. Поєднання бізнес-інтересів з екологічною стратегією діяльності компанії, що приносить помітний економічний ефект та всебічно відповідає інтересам споживачів, місцевої громади, дає можливість реалізовувати інвестиційні проєкти екологічного характеру на взаємовигідній основі.

5. Запровадження різноманітних інноваційних форм КСВ (програме інвестування, комплексні плани соціально-економічного розвитку територій, гранти), що передбачають формування партнерства з іншими компаніями, некомерційними організаціями та органами місцевої влади задля реалізації спільних екологічних програм.

6. Формування та реалізація політики «зеленого інвестування», що забезпечує контроль екологічних аспектів управління ланцюгами поставання та дозволяє підвищити якість продукції, знизити операційні ризики тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Результати проведеного дослідження свідчать, що Україна володіє достатніми ресурсами, трудовим та науковим потенціалом для покращення екологічної ситуації в державі, однак сучасний рівень екологічної відповідальності вітчизняних компаній ще надто далекий від міжнародних стандартів.

Для ефективної реалізації проєктів підприємств в екологічній сфері потрібна передусім, підтримка держави (цільові податкові пільги, включаючи відтермінування стягнення податків; зменшення податку на прибуток на суму, яку підприємство планує інвестувати в екологізацію свого виробництва; зниження податку при закупівлі нового технологічного обладнання, що відповідає сучасним екологічним вимогам); формування екологічної свідомості працівників та споживачів, розвиток співпраці підприємств з місцевими громадами тощо. Успішна реалізація екологічно відповідальних практик у довгостроковій перспективі стане запорукою забезпечення стійкого розвитку вітчизняних підприємств та корпорацій.

Предметом подальших наукових пошуків можуть стати питання екологічної політики в системі державного управління; чинників впливу на екологічну безпеку держави в умовах глобалізації; шляхів реалізації державної політики у сфері природокористування в Україні тощо.

Список літератури:

1. Бобко Л.О., Мазяр А.В. Проблеми корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в Україні. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». 2019. №5. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/34.pdf (дата звернення: 05.04.2020).
2. Грішнова О.А. Брінцева О.Г. Впровадження екологічної відповідальності в практику менеджменту вітчизняних підприємств. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. Вип. 10. С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2013_10_5 (дата звернення: 05.04.2020).
3. Позиції України в рейтингу екологічної ефективності у 2018 році. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/rozuciyi-ukrayiny-v-reytingu-ekologichnoyi-efektyvnosti-u-2018-roci> (дата звернення: 05.04.2020).
4. 2018 Environmental Performance Index. URL: <https://epi.envirocenter.yale.edu/epi-topline> (дата звернення: 05.04.2020).
5. Камишнікова Е.В. Аналіз екологічних аспектів корпоративної соціальної відповідальності в об'єднаннях підприємств України. *Економічний аналіз*. 2017. Т. 27(4). С. 205–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2017_27%284%29_27 (дата звернення: 05.04.2020).
6. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 16, ст. 70) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 05.04.2020).
7. Зінченко А., Саприкіна М. Розвиток КСВ в Україні: 2010-2018. Київ : Юстон, 2017. 52 с. URL: http://csr-ua.info/csr-ukraine/wp-content/uploads/2018/10/CSR_2017_research-1.pdf (дата звернення: 05.04.2020).
8. Дячук О., Чепелев М., Подолець М., Трипольська Г. та ін. «Перехід України на відновлювану енергетику до 2050 року» за заг. ред. Ю. Огаренко та О. Алієво. Пред-во Фонду ім. Г. Бюлля в Україні. Київ : Вид-во ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. 88 с. URL: <https://energytransition.in.ua/library/perehid-ukrayiny-na-vidnovliuvanu-ener/> (дата звернення: 05.04.2020).
9. Рішення в стилі ЕКО: ТОП-10 найекологічніших проєктів бізнесу. URL: <https://business.ua/special/102-spetsproekt-enerhiia-ekolohiia-ekonomika/6037-rishennya-v-stili-eko> (дата звернення: 05.04.2020).

References:

1. Bobko, L.O., & Mazyar, A.V. (2019). Problemy korporativnoi sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu v Ukraini [Problems of Corporate Social Responsibility of Business in Ukraine]. *«Efektivna ekonomika»*, vol. 5. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/34.pdf
2. Grishnova, O.A., & Brintseva, O.G. (2013). Vprovadzhennia ekolohichnoi vidpovidalnosti v praktyku menedzhmentu vitchyznianskykh pidpriemstv [Introduction of environmental responsibility into the practice of management of domestic enterprises]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika*, vol. 10, pp. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2013_10_5
3. Pozytzii Ukrainy v reytynhu ekolohichnoi efektyvnosti u 2018 rotsi [Ukraine's position in the 2018 Environmental Performance Rating]. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciyi-ukrayiny-v-reytingu-ekologichnoyi-efektyvnosti-u-2018-roci>
4. 2018 Environmental Performance Index. URL: <https://epi.envirocenter.yale.edu/epi-topline>
5. Kamishnikova, E.V. (2017). Analiz ekolohichnykh aspektiv korporativnoi sotsialnoi vidpovidalnosti v obiednanniakh pidpriemstv Ukrainy. [Analysis of environmental aspects of corporate social responsibility in associations of enterprises of Ukraine]. *Ekonomichniy analiz*, vol. 27(4), pp. 205–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2017_27%284%29_27
6. Zakon Ukrainy «Pro Osnovni zasady (stratehiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku» (2019). [The Law of Ukraine "On the Fundamental Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period up to 2030"]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady* vol. 16, pp. 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>
7. Zinchenko, A., & Saprykina, M. (2017). Rozvytok KSV v Ukraini: 2010-2018 [Development of CSR in Ukraine: 2010-2018]. Kyiv: Euston, 52 p.
8. Dyachuk, O., Chepelev, M., Podolets, M., & Tripolskaya, G. (2017). «Perehid Ukrainy na vidnovliuvanu enerhetyku do 2050 roku». [Transition of Ukraine to Renewable Energy by 2050 ed.]. Kyiv: Vyd-vo TOV «ART KNYHA», 88 p. URL: <https://energytransition.in.ua/library/perehid-ukrayiny-na-vidnovliuvanu-ener/>
9. Rishennia v styli EKO: TOP-10 naiekolohichnishykh proektiv biznesu [ECO-style solutions: Top 10 most environmentally friendly business projects]. URL: <https://business.ua/special/102-spetsproekt-enerhiia-ekolohiia-ekonomika/6037-rishennya-v-stili-eko>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-63>

УДК 330.15

Болквядзе Н.І., Дуб А.М.

Тернопільський національний економічний університет

ЗНАЧЕННЯ ЛІДЕРА ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ START-UP ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. У статті розглянуто питання розвитку стартап-підприємств в Україні. Досліджено місце України в рейтингу найбільш інноваційних країн світу та країн за кількістю проектів стартапів. Здійснено порівняння ставок інноваційного податкового кредиту для представників малого та великого бізнесу в країнах світу. Описано п'ять стадій розвитку стартап-підприємств та джерела його фінансування, а саме: стадія посіву, запуску, зростання, розширення та стадія виходу. Зазначено важливість ролі лідера у досягненні успіху для команди та підприємства на кожному із п'яти стадій розвитку. Визначено вплив лідера на клімат всередині стартап підприємства. Надано рекомендації щодо поведінки лідера в колективі стартап-підприємства, а також із потенційними інвесторами для формування позитивного іміджу та залучення інвестицій.

Ключові слова: стартап, інноваційне підприємство, лідер стартапу, start-up підприємство, інновації.

Bolkvadze Nataliia, Dub Andriy

Ternopil National Economic University

THE IMPACT OF A LEADER FOR EFFECTIVE START-UP DEVELOPMENT ENTERPRISES

Summary. The article is devoted to the study of start-ups' development in Ukraine. The following trends in the start-up market in the world are distinguished: 1) the start-up market is developing quite intensively on a global scale; 2) the most common methods of financing start-ups are franchising and venture capital. It is noted that franchising is concerned with start-ups in the fast foodservice sector, and venture capital is focused on high-tech industries; 3) by region, in 2019, Switzerland is the monopoly leader in the start-up market. However, in the context of new start-ups, developing countries including Ukraine, are leading. It is noted that start-up in most cases involve a significant innovation component and, as a rule, make up a large proportion of small businesses. It is determined that most countries in the world recognize greatest potential for development and try to create the most favourable conditions for them, providing a significant package of fiscal support. Ukraine's place in the ranking of the most innovative countries in the world and countries by the number of start-up projects has been researched. The rates of innovative tax credit for representatives of small and big business in the countries of the world are compared. The five stages of start-up business development and its sources of funding are described, namely: seed stage, start-up stage, growth stage, expansion stage, and exit stages. The importance of the leadership role in achieving success for the team and the enterprise at each of the five stages of development is outlined. The influence of the leader on the climate inside the start-up enterprise is determined. Recommendations are given on the behaviour of the leader in the team of the start-up company, as well as with potential investors for forming a positive image and attracting investments. One of the main tasks of the leader is determined, which is to take into account the modernization of the main goals of the enterprise, as well as technical, economic, and other proposals. It is stated that the leader should evaluate the results and encourage the promotion to the main goal of the enterprise.

Keywords: start-up, innovative enterprise, start-up leader, start-up enterprise, innovations.

Постановка проблеми. В сучасних економічних умовах можливість розвинути власну ідею є складним та дуже відповідальним процесом, і лише одиниці досягають поставлених цілей. Велика кількість проектів в нашій державі можуть розвиватися тільки через впровадження інноваційної підприємницької діяльності, що є основним чинником для успішного старту нового проекту.

В Україні відбувається формування венчурного ринку, що дозволяє сформуванню сприятливих умов для розвитку інноваційних підприємств. Сьогодні українські стартапи займають чільні позиції не лише на місцевих, а також і на міжнародних краудфандингових платформах, що підтверджує важливість підтримки розвитку інноваційного підприємництва в Україні на урядовому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретичних та прикладних аспектів діяльності стартапів знайшли своє відображення в роботах як вітчизняних так і зарубіжних вчених, серед них: Г. Кавасакі, М. Нейджер,

Д. Вумек, Дж. Лайкер, Б. Фелд, Дж. Тісс, В. Харніш, Д. Коен, Б. Філіпов, В. Биба та В. Васюта, І. Чичкало-Кондрацька.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У той же час недостатньо наукових праць висвітлюють вплив лідера на ефективність впровадження стартапів в період кризових явищ та відсутності підтримки з боку держави. Особливо актуальним питанням, яке потребує додаткового дослідження, є визначення ролі лідера у досягненні успіху для команди та інноваційного підприємства.

Мета статті. Метою є виявлення тенденцій розвитку світових стартапів, а також дослідження впливу лідера стартап-підприємства на його розвиток та ефективність на ринку.

Виклад основного матеріалу. Термін «start-up» в перекладі з англійської дослівно означає «запускати» або щойно створену чи ту, яка знаходиться в процесі створення компанію; новий бізнес-проект, який створюється з метою отримання прибутку. Зазвичай під стартапом розуміють молоді компанії або ж мобільні фірми

з обмеженими ресурсами, які нещодавно створені або ж знаходяться на етапі заснування й розвитку. Нині даний термін застосовується в усіх сферах діяльності, проте найбільш розповсюджений у мережі інтернет та IT-індустрії.

Класичним стартапам притаманна така риса як унікальність ідеї, тобто її ексклюзивність та оригінальність. В останній час керівництвом країни ставляться завдання створення інноваційної економіки, переходу з сировинного на наукомісткий шлях розвитку, тобто підтримується тенденція до впровадження таких термінів як «інновація» і «модернізація».

Глобальний інноваційний індекс (GII) – це глобальне дослідження світу за рівнем розвитку інновацій. У 2019 GIІ сформовано на основі 80 показників за 129 країнами [6]. У таблиці 1 відображено рейтинг країн за рівнем розвитку інновацій у 2019 році

Статистичні дані за 2019 рік показала глобальні зміни в світі в порівнянні із попередніми роками. На перше та друге місце вийшли Швейцарія та Швеція, потіснивши минулорічного лідера США, на третю сходинку. Причиною таких змін стали несприятливі зовнішні та внутрішні фактори в політичному та економічному житті США. Україна займає лише 47 місце, тоді як наш найближчий сусід Польща зайняла 39 місце, що говорить про доволі не поганий розвиток України в цій сфері [6].

Проаналізувавши відповідні сектори, можемо виокремити такі тенденції на ринку стартапів у світі: по-перше, ринок стартапів досить інтенсивно розвивається у глобальних масштабах;

по-друге, найпоширенішими методами фінансування стартапів виступають франчайзинг та венчурний капітал. При чому, якщо франчайзинг стосується стартапів у сфері послуг із швидкого харчування, то венчурний капітал орієнтується на високотехнологічні галузі; по-третє, в розрізі регіонів на цей момент монополює лідером на ринку стартапів є Швейцарія. Однак у розрізі нових стартапів на провідні ролі виходять країни, що розвиваються, зокрема й Україна.

Здійснюючи інноваційну діяльність, сучасні компанії, як правило, мають на меті довгострокове функціонування на ринку. Для досягнення даної глобальної мети реалізуються такі специфічні завдання:

- збільшення ринкової частки;
- вихід на нові цільові ринки;
- створення іміджу гнучкої інноваційної компанії;
- продовження або, навпаки, скорочення життєвого циклу товарів основного асортименту.

Краще за все, гарантувати довгострокову діяльність може Швейцарія, Ні-дерланди та Швеція [6].

Згідно даних таблиці 2 столиця України піднялася в оновленій стартап-карті країн і міст світу за версією сайту StartupBlink на 29 позицій. У попередні роки в рейтингу найбільших стартап-міст Київ посідав 63 місце, а тепер – 34-е місце. В цілому з врахуванням всіх міст Україна піднялася на чотири позиції і тепер є 31 країною за показником кількості стартапів у світі. Всього в Києві функціонує 322 стартапи. Друге українське місто з найбільшою кількістю стартапів – Одеса (17 стартапів), третє місце по-

Таблиця 1

Рейтинг найбільш інноваційних країн світу у 2019 році

Країна	Бали	Ранг	Дохід	Ранг	Регіон
Швейцарія	67.24	1	НІ	1	EUR
Швеція	63.65	2	НІ	2	EUR
США	61.73	3	НІ	3	NAC
Нідерланди	61.44	4	НІ	4	EUR
Великобританія	61.30	5	НІ	5	EUR
Фінляндія	59.83	6	НІ	6	EUR
Данія	58.44	7	НІ	7	EUR
Сінгапур	58.37	8	НІ	8	SEAO
Німеччина	58.19	9	НІ	9	EUR
Ізраїль	57.43	10	НІ	10	NAWA
Україна	37.40	47	LM	2	EUR

Джерело: [6]

Таблиця 2

Рейтинг стартап-міст світу у 2019 році

Рейтинг у 2019 році	Рейтинг у 2017 році	Зміна з 2017 року	Місто, країна	Загальна кількість балів
28	35	+7	Hong Kong, China	13,360
29	32	+3	Mumbai, India	12,900
30	27	-3	Seoul, South Korea	12,654
31	22	-9	Shanghai, China	12,488
32	36	+4	Singapore City, Singapore	12,146
33	26	-7	Madrid, Spain	12,069
34	63	+29	Kiev, Ukraine	11,711
35	30	-5	Melbourne, Australia	11,300

Джерело: [7]

сили Львів і Дніпро (по 11 стартапів в кожному місті), а четверте – Харків (6 стартапів).

Методику обрахунку рейтингу у StartupBlink складала за допомогою власного алгоритму, який враховував не тільки загальну кількість створених проєктів, але і їх якість, а також рівень бізнес-середовища для екосистеми стартапів в цілому. Так, протягом декількох років перше місце в світі займає Сан-Франциско (США), друге – Нью-Йорк (США), третє – Лондон (Великобританія).

Стартапи у більшості випадків передбачають суттєву інноваційну складову і, як правило, становлять значну частку серед малого бізнесу. Більшість країн світу вбачають у них найбільший потенціал розвитку й намагаються створити для них максимально вигідні умови, надаючи суттєвий пакет фіскальної підтримки. Наприклад, у Франції для представників малого бізнесу, що провадять інноваційну діяльність, а також для підприємств, що мають статус молоді інноваційної компанії, надається дослідницький податковий кредит зі ставкою 50% в році здійснення інноваційного проєкту і 40% – у наступному році. Більше того, для цієї групи підприємств передбачено режим оперативного відшкодування дослідницького податкового кредиту, який означає, що в кінці першого року діяльності вони можуть повернути витрати на інноваційні проєкти у рамках зазначеного податкового кредиту, отримавши відповідну суму готівкою, за умов, якщо не отримано прибутку [6]. Крім того, у багатьох країнах для інноваційної діяльності стартапів у малому бізнесі створено умови, значно сприятливіші у порівнянні з тими, які діють для великих компаній. Порівняння ставок інноваційного податкового кредиту для представників малого та великого бізнесу наведено в табл. 3.

Таблиця 3
Ставки податкового кредиту
для інноваційних проєктів

Країна	Малий бізнес, %	Великий бізнес, %
Канада	35	20
Японія	12	10
Австралія	45	40
Франція	50	35
Угорщина	15	10

Джерело: [6]

Розвиток та тенденції стартапу в різних країнах можна поділити на декілька етапів, які відбуваються поступово, проте кожен з цих етапів відіграє важливу роль у формуванні та успіху стартап проєкта [6].

Посівна стадія (seed stage). Це стадія появи ідеї, інколи цю стадію розділяють на дві: pre-seed і seed. Це етап зародження ідеї, в основі якої лежить інноваційний продукт, послуга, технологія, здатна покращити чи полегшити життя, змінити існуючий товар, посилити ефект від дії товару чи послуги і так далі, в залежності від сфери діяльності. На цьому етапі формується команда однодумців, помічників, які вірять у свою діяльність, розробляється план розвитку ідеї, розглядаються варіанти пошуку інвесторів, а також апробується прототип продукту, послуги, технології, якщо він вже створений.

Фінансування необхідно вже на цьому етапі. Зазвичай лідер проєкту та команда використовують власні заощадження, або кошти друзів, родини чи партнерів. Використовується правило фінансування: 3F (Family, Friends, Fools). Також розробникам стартапу на цьому етапі є сенс звернутися в акселератор, бізнес-інкубатор чи брати участь у конкурсах, які підтримують інноваційне підприємництво. Знайти інвестора на цьому етапі дуже важко, оскільки проєкт ще не має досягнень чи показників, за якими можна визначити його майбутню ефективність. Хоча є частина бізнес-ангелів чи інвестиційних компаній, які спеціалізуються на інвестуванні у ранні етапи розвитку стартапу [6].

Стадія запуску (start-up stage). Завданням стартаперів на цій стадії – налагоджувати систему просування продукту і шукати джерела фінансування. На посівній стадії розвитку стартапу вже існує робоча модель, створено злагожену команду з чітко розподіленими функціями кожного її члена, складено детальну стратегію просування проєкту на ринок, оформлено юридичну особу, зроблено перші кроки в просуванні та пошуку інвесторів. Важливо, вдосконалювати продукт і отримувати перші надходження від своїх клієнтів, таким чином буде легше залучити інвестора. Знайти фінансування діяльності на цьому етапі важливо, оскільки потрібно оплачувати роботу членів команди та оплачувати інші накладні витрати.

Знаходження інвестора на цьому етапі є важливим питанням. Вкладень потрібно більше, ніж на початковій стадії, і прибутку поки немає або він не покриває поточні витрати. Ідеальним варіантом знайти бізнес-ангела, людини, який прорахує перспективність проєкту і побажає вкласти в нього певну частину власних коштів, досвіду та контактів. Іншим джерелом фінансування в цей час є краудфандінг (народне фінансування) – отримання коштів від співтовариства людей, готових скласти грошима для надання допомоги, в даному випадку, для розвитку багатобічного стартап-проєкту.

Стадія зростання (growth stage). Завданням стартаперів на цьому етапі стає остаточне формування продукту, послуги, технології, виправлення виявлених дефектів, тобто доведення його до ідеального стану. Стадія зростання характеризується наявністю діючої компанії, яка приносить прибуток, займає помітне місце на ринку і має популярність серед користувачів продукту. Одночасно з цим триває просування товару на ринок, кошти інвестуються в рекламу з метою збільшення доходу або розширення кола користувачів. На цьому етапі необхідність у додатковому фінансуванні все ще зберігається, оскільки витрати на утримання компанії і здійснення маркетингових планів ростуть, а прибуток хоч і є, але не покриває всіх витрат. Для залучення інвесторів стадія зростання – золотий час: вони самі знаходять стартапи на такому етапі. Це і зрозуміло, адже вже видно і ефективність самої ідеї, і прибутковість компанії, і інші характеристики, що вказують на перспективність подальшого співробітництва [3].

Стадія розширення (expansion stage). Розширення – це стадія, коли компанія має завершений

функціональний продукт, що приносить постійний прибуток. Маркетингова стратегія на цьому етапі відпрацьована до дрібниць, і компанія готова до масштабування, тобто збільшення обсягів продажу, розповсюдження в суміжних сферах діяльності або залучення масового кола споживачів. На стадії розширення укладаються контракти на реалізацію товару, послуги, технології, відкриваються нові магазини, збільшується кількість і якість реклами для залучення користувачів в інтернеті. Важливим завданням у цей час фахівці вважають правильне побудова як самої компанії, так і її відносин з інвесторами [5].

Власники компанії повинні визначитися з її майбутнім. Якщо компанію передбачається продати або проект може відмінно функціонувати без безпосередньої участі засновника, то робота повинна бути спрямована на пошук відповідного інвестора, якому захочеться придбати контрольний пакет акцій за подібною ціною. Зберігши невелику частку, стартапер отримує можливість зайнятися іншими проектами. На цьому етапі при потребі можуть залучатися інвестиції із венчурних чи інвестиційних компаній.

Стадія «виходу» (exit stage). Найчастіше на цьому етапі компанія починає випуск акцій, які приносять дохід її засновникам. В інших випадках компанію продають як готовий бізнес. В принципі, етап «виходу» говорить про те, що стартап-проект перетворився на серйозний бізнес, коли компанія займає на ринку лідируюче або близьке до нього місце, має високу окупність, штат компанії становить команда висококваліфікованих фахівців, і їх робота налагоджена. На цьому етапі інвестори, які інвестували на ранніх стадіях

приймають рішення про продаж своїх часток, або отримання доходів у вигляді дивідендів [4].

Всі ці етапи напряму контролює лідер в стартап підприємств, він задає на-прямок та подальші дії компанії.

Однак, замало просто створити інноваційний клімат в країні, необхідно змусити систему ефективно працювати. Бізнес-одиноцею інноваційної системи є start-up-підприємство, діяльність якого відмінна від інших сфер. Основне значення в роботі таких організацій займає керівник – лідер.

Така людина не повинна бути менеджером, для якого основними елементами підприємства є бізнес-процеси, і не підприємцем, чією основною метою є отримання прибутку. Він повинен являти собою саме лідера – людину творчу і гнучкого складу розуму, який в залежності від зовнішніх і внутрішніх факторів може використовувати якості всіх вищевказаних типів особистостей в потрібні моменти. Отримання задоволення від результатів своєї діяльності – одна з особливостей функціонування start-up-підприємств [2].

Тому відмінності лідерів таких організацій від керівників «звичайних підприємств» – отримання задоволення від інноваційної діяльності, від створення чогось нового, що приносить користь людству. Лідери start-up-підприємств прагнуть не просто отримати прибуток, а зробити свій внесок в розвиток науки, техніки і технології, а в кінцевому підсумку – в підвищення якості життя людей. Лідери повинні володіти, перш за все, стратегічними і організаційними здібностями, умінням бачити ситуацію в перспективі, нестандартним логічним мисленням, який передбачає розробку нетривіальних рішень для найрізно-

Таблиця 5

Етапи розвитку стартапу та його джерела фінансування

№	Стадія розвитку стартапу	Зміст стадії	Джерела фінансування	Що потрібно
1	Посівна стадія (seed stage)	Є ідея, команда чи її частина, ентузіазм та бажання.	Власні заощадження; ЗФ (сім'я, друзі, диваків); програми акселерації та бізнес-інкубатори.	Детальний план розвитку стартапу. Участь у конкурсах, навчаннях, перевірити життєздатність стартапу.
2	Стадія запуску (startup stage)	Створений прототип/ робоча модель; злагоджена команда із розподіленими функціями; сформований план розвитку.	Власні кошти; Кошти бізнес-ангелів; Краудфандінг.	Налагодити систему просування на ринок, залучення користувачів/ клієнтів. Пошук додаткового фінансування.
3	Стадія зростання (growth stage)	Діюча компанія, яка має сформований продукт, послугу чи технологію і приносить продукту. Є постійні користувачі та помітне місце на ринку.	Великий інвестор чи інвестиційна компанія.	Доопрацювання недоліків. Масштабування на ринку. Залучення більшої кількості користувачів.
4	Стадія розширення (expansion stage)	Завершений функціональний продукт, що приносить прибуток. Відпрацьована реклама, сервіс, управління компанією.	Розподіл часток між інвесторами. При потребі можливе залучення додаткових коштів.	Визначитися із майбутнім компанії. Продовжувати розширяти коло користувачів чи виходити на нові ринки.
5	Стадія «виходу» (exit stage)	Налагоджена робота компанії. Хороші позиції на ринку, постійний прибуток.	Випуск акцій. Інвестори отримують доходи у вигляді дивідендів або через продаж своїх часток у бізнесі.	Компанія функціонує як звичайний бізнес і приносить засновникам і інвесторам прибуток, або інвестори продають компанію чи її частини інвестиційному фонду чи великому інвестору.

Джерело: [3; 4; 5]

манітніших завдань. Основні завдання керівника-лідера зводяться до створення команди талановитих співробітників, розкриття потенціалу кожного, а також подальшого підтримки і розвитку відносин в колективі, при використанні різних методів мотивації, а також пошуку інвестора для розвитку бізнесу і подальшої комерціалізації проекту.

Start-up-підприємство – це місце для «творчих фанатиків». До таких людей потрібен особливий підхід, і якщо його знайти, а також зуміти, зацікавити співробітників, то результат не змусить себе довго чекати. Крім поставлених завдань і роботи над проектом, члени команди можуть бути джерелом подальших інноваційних задумів. На думку журналу The IBM Business Consulting Services, саме працівники є основним джерелом нових ідей [3].

Та поміж всіх цих фінансових факторів, зовнішніх та внутрішніх середовищ країни в команді діє своя екосистема, яку контролює та моніторить лідер [4]. У відносинах всередині команди start-up-підприємств важливіше попереджати конфліктні ситуації, ніж їх вирішувати. Найчастіше на початкових етапах розвитку компанії кожному працівнику доводиться виконувати безліч функцій, велика завантаженість супроводжується стресами, причому не завжди зрозумілий ступінь відповідальності і рамки повноважень кожного співробітника. Дуже важливим є аспект субординації: підпорядкування і підзвітність тій чи іншій особі, особливо якщо зібралася команда досвідчених людей-інноваторів, кожен з яких вважає себе більш значущою персоною, ніж всі інші.

Керівнику інноваційного проекту важливо залучити співробітників до створення бізнес-одиниць інноваційної системи start-up-підприємства, діяльність якого відмінна від інших сфер. Лідеру необхідно врахувати модернізацію основних цілей підприємства, технічні, економічні та інші пропозиції, дати оцінку результатам і заохотити просування до основної мети підприємства. У питаннях управління потрібна майстерність керівника, щоб вести за собою наявний колектив людей, наймати майбутніх співробітників. Управлінню потрібно враховувати, що дуже важливим є момент ототожнення мети підприємства з цілями співробітників [4].

Лідер повинен знати, що кожному типу інтелекту відповідає певний вид задач, тому якщо робота співробітника на конкретному місці залишає бажати кращого, необхідно зрозуміти які питання він зможе вирішувати швидше і краще за інших і доручити йому виконання саме цієї роботи. Потрібно не жорстко спрямовувати працівників, а формувати сприятливий клімат для трудової і творчої діяльності. Необхідно розглядати фахівців в команді не як «гвинтик», який можна з легкістю замінити, а як невід'ємне ціле єдиного механізму. Найчастіше в start-up-підприємствах можна говорити про відсутність культури управління, що відповідає даному типу господарюючого суб'єкта, мають місце порушення морально-етичних норм, коли керівники дозволяють собі підвищувати голос на підлеглих, не вміють володіти собою, не розуміють особливостей знаходячись поруч працівників [2].

У таких організаціях важливо привчати працівників правильне ставлення до праці, при необхідності дозволяти вирішувати власні проблеми, але не на шкоду робочому процесу і в той же час не даючи повної свободи. Крім цього важливо пам'ятати про встановлення певних регламентів робочого часу, оскільки всім людям відпочинок просто необхідний. Відповідно, не навантажувати співробітників великим обсягом роботи 24 години на добу, нехай вони навіть натхненні ідеєю і всіляко борються за її реалізацію. Якщо лідер не розуміє членів своєї команди, не поважає їх думку і не вміє прислухатися до підлеглих, йому буде важко знайти з ними спільну мову і правильно організувати процес розвитку проекту. Учасники start-up-підприємства зможуть домогтися успіху тільки при відповідній кваліфікації, управлінню потрібно враховувати, що дуже важливим є момент ототожнення мети підприємства з цілями співробітників [1].

Знайти інвестора і переконати його вкласти кошти в підприємство – найважливіше завдання, вимагає від лідера максимуму компетентності, везіння і, звичайно, прояви найкращих якостей: вміння переконувати і презентувати проект. Між українськими інвесторами та інвесторами Кремнієвої долини є істотна різниця. Так, для американських інвесторів є важливим наскільки засновник та лідер стартапу вмотивовані, які ресурси є в наявності, яка стратегія розвитку та який шлях обраний для досягнення поставленої мети. В Україні ситуація дещо інша. В силу фінансової нестабільності і високих ризиків необхідно спрогнозувати ринок і економіку на передбачені і непередбачені випадки. Українські інвестори хочуть отримати максимум інформації, і це цілком обґрунтовано [4].

Тому чим більше інформації надати потенційному інвестору, тим краще. Лідер start-up-підприємства повинен знати всю інформацію стосовно проекту та дотичних до нього сфер, володіти вмінням «тримати» аудиторію виступаючи перед різними інвесторами. Загалом лідер повинен бути наполегливим та йти до мети з використанням будь-яких законних засобів [1]. В Україні пошук інвестора ускладнюють такі чинники як відсутність довіри між людьми та важливість особистих взаємин. Крім того інвестиції в українські start-up-підприємства пов'язані із занадто високими ризиками. З огляду на всі вище зазначені фактори бажаних інвестувати в Україну все ще замало, щоб побудувати конкурентний майданчик із розвитку стартапів.

Висновки і пропозиції. Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що інноваційна діяльність в Україні розвивається досить стрімкими темпами, особливо швидко зростає кількість стартап проектів. Найбільш популярним місцем де відкривається велика кількість стартап-підприємств є столиця України. Таку ситуацію можна пов'язати із доступністю до великої кількості інвесторів та внутрішньою міграцією «мізків» в країні. Важливу роль в ефективній діяльності проекту відіграє лідер стартапу. Саме від компетенцій лідера і його культури залежить отримання необхідних інвестицій і успішна реалізація проекту на всіх його стадіях.

Список літератури:

1. Кудашкіна Т. В пошуках інвестора. *Бізнес-клімат*. 2012. № 2. С. 40–45.
2. Льобре Е. Стартапи. Чому ми ще можемо повчитися у Кремнієвої долини. *Корпоративні видання*. 2010. № 1. С. 20–31.
3. Virginia Ginni Rometty. Expanding the Innovation Horizon: The Global CEO Study 2006. IBM Business Consulting Services. 2006.
4. Глазьев С. Світова економічна криза як процес зміни технологічних укладів. *Питання економіки*. 2013. №2. С. 80–85.
5. Геєць В. Бар'єри на шляху розвитку промисловості на інноваційній основі та можливості їх подолання. *Економіка України*. 2015. № 1. С. 14.
6. Офіційний сайт Global Innovation Index. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2019-report> (дата звернення: 10.04.2020).
7. Офіційний сайт Startupblink. Global Map of Startup Ecosystems – StartupBlink. URL: <https://www.startupblink.com/> (дата звернення: 11.04.2020).

References:

1. Kudashkina, T. (2012). V poshukakh investora. [In search of an investor]. *Biznes-klimat*, vol. 2, pp. 40–45.
2. L'obre, E. (2010). Startapy. Chomu my shche mozhemo povchytysya u Kremniyevoyi do-lyny [Startups. What else can we learn from Silicon Valley?]. *Korporatyvni vydanya*, vol. 1, pp. 20–31.
3. Virginia Ginni Rometty (2006). Expanding the Innovation Horizon: The Global CEO Study 2006. IBM Business Consulting Services.
4. Hlaz'yev, S. (2013). Svitova ekonomichna kryza yak protses zminy tekhnolohichnykh ukladiv [The world economic crisis as a process of changing technological ways]. *Pytannya ekonomiky*, vol. 2, pp. 80–85.
5. Heyets', V. (2015). Bar'yery na shlyakhu rozvytku promyslovosti na innovatsiyniy osnovi ta mozhlyvosti yikh podolannya [Barriers to the development of industry on an innovative basis and opportunities to overcome them]. *Ekonomika Ukrainy*, vol. 1, p. 14.
6. Ofitsiynyy sayt Global Innovation Index (2019). Global Innovation Index. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2019-report> (accessed: 10.04.2020).
7. Ofitsiynyy sayt Startupblink (2019). Global Map of Startup Ecosystems – StartupBlink. URL: <https://www.startupblink.com/> (accessed: 11.04.2020).

СТАНДАРТИЗАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ

Анотація. У статті розглянуто важливість управління якістю на підприємствах та необхідність побудови ефективної системи управління якістю. Виділено ознаки підприємства, що реалізує загальне управління якістю. Зазначено принципи ефективної системи управління якістю. Наведено найпоширеніші види стандартів якості. Здійснено порівняння Total Quality Management та стандарту якості ISO-9001. Аргументовано важливість стандартів управління якістю на підприємстві. Наведено переваги та позитивні ефекти від дотримання стандартів управління якістю на підприємствах. Досліджено структуру відділу якості товариства з обмеженою відповідальністю «СЕ Борднетце-Україна». Зазначено процеси контролю та аудиту, що проводяться між підвідділами та підпорядковуються відділу якості товариства з обмеженою відповідальністю «СЕ Борднетце-Україна».

Ключові слова: якість, управління якістю, стандартизація продукції, сертифікація, стандарти якості.

Bolkvadze Nataliia, Kozak Oleh

Ternopil National Economic University

STANDARDIZATION OF THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM

Summary. One of the most important factors of survival of enterprises in market conditions was stated in the article. The importance of quality management at enterprises and necessity to build an effective quality management system were considered. Standardization as a systematic approach to improving a company's position in the market was defined. Building a system of management and functioning of the enterprise, developing a strategy for development, implementation of technological processes and direct work with labour teams are part of the process of managing the quality of the enterprise. The features of the company that implements the overall quality management were highlighted. The principles of an effective quality management system were outlined. Establishment of a system of management and functioning of the enterprise, development of a strategy of development, introduction of technological processes and direct work with labour collectives were defined as part of the process of quality management of the enterprise. The most common types of quality standards were listed. Total Quality Management and ISO-9001 were compared. The importance of quality management standards in the enterprise was argued. The advantages and positive effects of compliance with quality management standards in enterprises were presented. The structure of the quality department of the LLC "SE Bordnetze-Ukraine" company was investigated. The processes of control and audit between the subdivisions which subordinated to the quality department of LLC "SE Bordnetze-Ukraine" were specified. The quality system of LLC "SE Bordnetze-Ukraine" as a set of organizational structures, techniques and resources necessary for the overall quality management were considered. It is an integral part of the organization's management system and gives the management of the organization and the consumer the confidence that the products will meet the established requirements for its quality. It stated that quality system is an integral part of the organization's management system and gives the management of the organization and the consumer the assurance that the products will meet the established requirements for its quality.

Keywords: quality, quality management, product standardization, certification, quality standards.

Постановка проблеми. Стандартизація є інструментом забезпечення якості продукції, робіт і послуг – важливого аспекту багатогранної комерційної діяльності. Відставання національних систем стандартизації багато в чому визначило ті труднощі, які відчувають вітчизняні підприємства в умовах сучасної конкуренції не тільки на зовнішніх ринках, а й на внутрішньому. Отже, перехід країни до ринкової економіки з властивою їй конкуренцією, боротьбою за довіру споживачів змушує фахівців ширше використовувати методи і правила стандартизації у своїй практичній діяльності для забезпечення високої якості товарів, робіт і послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній літературі достатньо глибоко вивчалися питання управління якістю продукції. Значний науковий внесок в розробку теоретико-методичних основ розвитку системи управління якістю продукції на підприємстві присвячені наукові праці таких вчених як: У. Демінг, А. Фейдженбаум, К. Ісікава,

Дж. Джуран, Ю. Адлер, М. Імаї, М. Жалдак, А. Вакуленко, Е. Михеева, В. Момот, Г. Федоров.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні одним із основних завдань, що стоїть перед підприємством є оптимізація процесів виробництва та підвищення якості готової продукції. Управління якістю на підприємстві допомагає, як підвищити споживчі цінності продукції для максимального задоволення споживачів, так і підвищити ефективності процесів закупівлі, виробництва та збуту за умови забезпечення зниження вартості кінцевого продукту. Нагальна необхідність активізації процесів із оптимізації якості продукції стає головним фактором забезпечення конкурентоспроможності підприємств.

Мета статті. Головною метою є дослідження сутності та значимості стандартизації в управлінні якістю для спільного україно-німецького підприємства.

Викладення основного матеріалу. Управління якістю необхідно для нормального функ-

ціонування будь-якого підприємства. Воно спрямоване на те, щоб вироблені товари або послуги, що надаються з кожним разом ставали все кращі і кращі за якості (немає межі досконалості). Також управління якістю покликане стежити і приводити до відповідності якості вироблених товарів і послуг до стандартів (державним або міжнародним) в певній сфері. Іншими словами, система управління якістю покликана стежити за тим, щоб максимально задовольнялися потреби, запити, потреби кінцевого споживача, і щоб вироблені товари і послуги були безпечними.

Якість стає основною вимогою, що пред'являються до товарів і послуг, це показник виробництва, показник стійкості і конкурентоспроможності. Наприклад, Орлов П. А. визначив якість продукції матеріальною основою задоволення як виробничих, так і особистих потреб людей, чим визначається його унікальна громадська, економічна та соціальна значимість, іншими словами, чим вище якість продукції, тим більшим багатством володіє суспільство і тим більшими матеріальними можливостями воно має в своєму розпорядженні для свого подальшого прогресу [1].

Управління якістю змушує керівництво і співробітників компанії постійно працювати над тим, щоб процес підвищення якості товару або послуги не стояв на місці, а постійно вдосконалювався. Управління якістю – важливий елемент на будь-якому з етапів виробництва, починаючи від виникнення ідеї, розробки проектної документації і закінчуючи доставкою продукції або послуги до споживача. Підхід в роботі щодо підвищення якості неможливий без системності, постійного планування, постановки конкретних завдань щодо вдосконалення діяльності, відстеження їх виконання на всіх етапах і коригування в залежності від ситуації [2].

Принципи управління якістю лягли в основу системи міжнародних стандартів. Серед основних виділяють наступні: діяльність фірми орієнтована на кінцевого споживача; керівництво створює такі умови, щоб у працівників була можливість створювати товари і послуги необхідної якості; система мотивації і стимулювання сприяє щоб кожен співробітник підприємства хотів працювати на результат – підвищувати якість товару або послуги; використання системного підходу; наступне підвищення якості продукту або послуги після досягнення запланованого рівня якості на підприємстві; впровадження нових технологій на основі економічно обґрунтованих рішень; відбір постачальників за якістю їх сировини, товару та обладнання [7].

Слідування таким принципам допоможе налагодити ефективну систему управління якістю на підприємстві. Система управління якістю на підприємстві передбачає створення в компанії певної структури, яка забезпечить ефективну взаємодію різних рівнів управління між собою, щоб якість продукції або послуги було на висоті. Інакше при сучасній конкуренції компанії просто не вижити.

Конкуренція як на українському, так і на міжнародному ринках зростає з кожним роком. Щоб не просто вижити, а стати дійсно успішною і стабільною компанією необхідно працювати над

підвищенням якість свого товару або послуги. У конкурентній боротьбі переможе той, хто запропонує споживачам товар або послугу найкращої якості, що відповідає всім стандартам і нормам. Філософія ефективної системи управління якістю спрямована на те, щоб весь персонал компанії (від керівництва до найнижчої ланки фірми) відчував відповідальність за якість, хотів, щоб те, що він робить, було вироблено з максимально можливим результатом [4].

Серед ознак підприємства, що реалізує загальне управління якістю, можна виділити наступні: на підвищення якості працюють всі ієрархічні ланки компанії; в поліпшенні якості товару або послуги зацікавлений кожен співробітник підприємства; існуюча система виробництва здатна швидко змінитися при необхідності під нові вимоги споживача або під введення нового стандарту; організація роботи відповідно до норм і стандартів, які прийняті в державі або ж є міжнародними; система управління якістю повинна відповідати теоріям, які популярні і вважаються ефективними останнім часом; сертифікація в обов'язковому порядку продукції, що випускається.

До принципів системи управління якістю відносяться наступні пункти:

- відділи не працюють ізольовано один від одного, їх керівники повинні взаємодіяти і координувати свою діяльність;

- процеси розробки продукту і його виробництва – ізольовані цикли (приступати до виробництва треба починати тільки після повної розробки продукту, доопрацювання, переробка в процес виробництва – неприпустимі);

- система управління якістю відповідає тільки за підвищення якості товару або послуги, обтяжувати її додатковими функціями і обов'язками не виправдано.

Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) визначила сутність стандартизації в сучасному виробничому циклі. Як зазначає О. Костюк, стандартизація – це встановлення і застосування правил з метою упорядкування діяльності у певних областях на користь і за участю всіх зацікавлених сторін [2]. Найпоширенішим стандартом якості вважається стандарт якості ISO-9000 і модифікації, створені на його основі. Серед основних принципів даного виду стандарту виділяють наступні:

- спрямованість на задоволення потреб, запитів, бажань кінцевого споживача;

- беззастережна лідируюча позиція керівника;

- залучення кожного співробітника в процес управління якістю;

- поділ виробництва на окремі ланки;

- усвідомлення того, що управління якістю – це взаємопов'язана система;

- постійне вдосконалення вироблених товарів або послуг;

- факт і обґрунтованість позиції – аргумент для прийняття рішення;

- відносини з зовнішнім середовищем компанії будуються на взаємовигідних умовах [3].

Система якості ISO-9001 містить не тільки рекомендаційні принципи, а й обов'язкові до виконання вимоги. Цей стандарт дозволяє компаніям отримати сертифікат, який підтверджує необхідний рівень виробленої продукції та задовольняє

потреби споживача, а також гарантує безпеку товарів або послуг.

Ще одним видом управління якістю є Total Quality Management або TQM. Серед принципів теорії управління якістю TQM виділяють: орієнтованість на споживача, який знає, якої якості товар або послугу він хоче отримати; у процесі роботи над якістю повинні брати участь абсолютно всі співробітники фірми; процесний підхід у відстеженні за якістю на всіх етапах виробництва, своєчасне реагування на відхилення від норми; кожен відділ і підрозділ повинні працювати на якість. Цілісність системи забезпечує досягнення стратегічних цілей підприємства; над підвищенням якості треба працювати постійно, тобто несистемний підхід призведе до дезорієнтації фірми; постійний моніторинг, оцінка ситуації, фактичні дані повинні лягти в основу управління; постійна комунікація між персоналом, відділами, керівництвом і колективом [5].

Принципи TQM і ISO-9001 схожі один з одним, але в той же час в них є і фундаментальні відмінності. При детальному розгляді це добре проглядається.

Дотримання стандартів управління якістю призведе до: поліпшення продукції або послуги; використання новітніх технологій у виробництві; формування позитивного іміджу компанії (автоматично підвищить продажі); вищості над конкурентами по багатьох позиціях; залучення інвестицій; можливості вийти на нові ринки; співпраці з закордонними партнерами (якщо

застосовуються міжнародні стандарти якості). Стандарти управління якістю потрібні будь-якій організації, особливо компанії, яка прагне вийти на міжнародний ринок. Відкриття нових ринків призведе до збільшення максимального рівня прибутку [6].

Для прикладу функціонування системи управління якістю на підприємстві розглянемо діяльність ТОВ «СЕ Борднетце–Україна», де діє розроблена та адаптована до міжнародних стандартів система управління якістю. Основний вид діяльності підприємства є виробництво електричного й електронного устаткування для автотранспортних засобів. На підприємстві діє системи управління якістю відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO 9001–2015.

Політика якості ТОВ «СЕ Борднетце–Україна» включає такі компоненти як задоволений замовник, безпомилкова робота, постійне покращення, створення позитивного іміджу компанії.

На підприємстві діє відділ якості, який структурно складається з підрозділу забезпечення якості на передвиробництві, підрозділу забезпечення якості, підрозділу вхідного контролю і підрозділу аудиту продукту (табл. 2).

На кожному етапі виробництва зв'язок між працівниками підрозділу забезпечення якості проводиться міжопераційний контроль. Умовно контроль поділяється на фази: контроль в процесі формування та контроль готової, функціонально перевіреної продукції. Міжопераційний контроль здійснюється на основі контрольної

Таблиця 1

Принципи TQM і ISO-9001

TQM	ISO-9000
Спрямованість саме на конкретного споживача	Потреби конкретного споживача враховуються тільки в порівнянні з ма-совими уподобаннями
Кожен співробітник залучений в процес роботи на якість	Ступінь залучення співробітників визначається їх значимістю
За якість відповідає кожен співробітник персонально	Відповідальність лягає на відділ
Націленість на методологію філософії організації	Націленість на процедури і технічні системи
Стратегія розвитку компанії неможлива без стратегії підвищення якості	Стратегія підвищення якості не інтегрована в корпоративну стратегію
Процес організації охоплює всі рівні компанії	Може бути сконцентрована тільки на підрозділі

Джерело: [2; 3]

Таблиця 2

Структура відділу якості ТОВ «СЕ Борднетце–Україна»

Відділ якості	
Підвідділ забезпечення якості на передвиробництві	– Перевірка якості процесів передвиробництва. – Аналіз контрольних даних функціональної стабільності машин та обладнання подальшим допуском машини / обладнання до виробництва. – Опрацювання рекламаций в області передвиробництва. – Організація та нагляд над процесом сортування.
Підвідділ забезпечення якості	– Вибірковий контроль продукції на відповідність технічним вимогам у процесі її виготовлення. – Аналіз та опрацювання рекламаций замовника. – Розроблення та впровадження нововведень для покращення якості на виробництві. – Контроль над дотриманням процесу виправлення помилок у кабельних в'язках.
Підвідділ вхідного контролю	– Вхідний контроль матеріалу. – Контроль зберігання і видачі частин. – Оформлення і відправлення рекламаций. – Відправка бракованого матеріалу до постачальників.
Підвідділ аудиту продукту	– Проведення аудиту продукції. – Перевірка та затвердження формувальних дошок.

Джерело: складено авторами

карти, яка створюється для кожного типу продукту зокрема. В контрольній карті нотуються всі виявлені помилки, а також особові номери працівників, які спричинили їх виникнення. В кінці кожної зміни дані подаються для внесення у статистику якості на виробництві.

Контроль готової продукції на підприємстві здійснюється після її функціональної перевірки (електричного контролю). Продукція контролюється на дотримання наступних вимог: відповідність вмісту ящика до термо-етикетки на ньому, правильне складування модулів у ящику, наявність етикеток, які засвідчують проведення функціональної перевірки на всіх упакованих модулях. Всі виявлені під час проведення перевірки помилки вносяться у статистику якості. Виводиться звіт щотижневих та щомісячних даних.

Аудит продукту передбачає визначення дієвості системи управління якістю. Кабельні зв'язки, які перевіряються, готові до висилки та пройшли всі стадії контролю (контроль постачання, міжопераційний контроль та електричну перевірку). Аудит продукту завжди проводиться із точки зору замовника (функціональність, зовнішній вигляд, упакування).

Розглядаючи систему якості ТОВ «СЕ Борднетце-Україна» як сукупність організаційних структур, методик і ресурсів, необхідних для здійснення загального керівництва якістю, слід зазначити її «внутрішньофірмову» спрямованість. Вона є складовою частиною системи управ-

ління організації і створює в керівництва організації і споживача впевненість, що продукція буде відповідати установленим вимогам до її якості. При цьому масштаб системи якості відповідає задачам організації в області якості, а витрати на її створення і функціонування не перевищують «позитивного ефекту» від експлуатації чи споживання продукції.

Висновки і пропозиції. Отже, стандартизація охоплює різноманітні сторони виробництва від побудови системи управління і функціонування підприємства до вироблення стратегії розвитку. Необхідність враховувати під час створення системи якості додаткових чинників таких, як технологічні процеси та безпосередня робота з трудовими колективами, зумовлює посилення навантаження на всю діяльність компанії. Проте, впровадження системи якості дає надзвичайно високі результати у підвищенні якості товарів та послуг.

В Україні вдосконалення системи стандартизації та застосування міжнародних стандартів знаходиться все ще на низькому рівні. Впровадження систем якості відбувається передусім на спільних підприємствах. Використання зарубіжного досвіду є передумовою для створення підприємством систем забезпечення якості, здатних значно підвищити конкурентоспроможність продукції. Міжнародна стандартизація дозволяє заощадити час і кошти необхідні для розробки національних стандартів.

Список літератури:

1. Вакуленко А. Управління якістю. Київ : КНЕУ, 2013. 167 с.
2. Костюк О. Концепції сучасних систем управління якістю продукції та послуг. «Наукові доповіді НАУ». 2016. № 2(3). URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Naukovi-dopovidi-NAU/2006-2/kostuk.pdf> (дата звернення: 17.04.2020).
3. Михеева Е. Управление качеством. Москва : Дашко и КО, 2013. 708 с.
4. Момот О. Можливості використання міжнародних стандартів для побудови інтегрованих систем менеджменту. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2014. № 5(37). С. 133–138.
5. Орлов П. Впровадження систем управління якістю: стан, проблеми, перспективи. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2013. № 6. С. 59–63.
6. Саранча Г. Метрологія, стандартизація, відповідність, акредитація та управління якістю : підручник. Київ : ЦНЛ, 2013. 672 с.
7. Федоров Г. Контроль якості продукції в машинобудуванні : навч. посібник під ред. Г.С. Федоров. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». Київ, 2013. 332 с.

References:

1. Vakulenko, A. (2013). *Upravlinnyya yakistyu* [Quality management]. Kyiv: KNEU, 167 p.
2. Kostyuk, O. (2016). *Kontseptsiyi suchasnykh system upravlinnyya yakistyu produktsiyi ta posluh* [Concepts of modern products and services quality management systems]. *Naukovi dopovidi NAU*. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Naukovi-dopovidi-NAU/2006-2/kostuk.pdf>
3. Mykheeva, E. (2013). *Upravlenye kachestvom* [Quality control]. Moskva: Dashko and KO, 708 p.
4. Momot, O. (2014). *Mozhlyvosti vykorystannya mizhnarodnykh standartiv dlya pobudovy intehrovanykh system menedzhmentu* [Possibilities of using international standards for the construction of integrated management systems]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu tekhnolohiy ta dizaynu*, vol. 5(37), pp. 133–138.
5. Orlov, P. (2013). *Vprovadzhennya system upravlinnyya yakistyu: stan, problemy, perspektyvy* [Implementation of quality management systems: status, problems, prospects]. *Standartyzatsiya, sertyfikatsiya, yakist'*, vol. 6, pp. 59–63.
6. Sarancha, H. (2013). *Metrolohiya, standartyzatsiya, vidpovidnist', akredytatsiya ta upravlinnyya yakistyu: pidruchnyk* [Metrology, standardization, compliance, accreditation and quality management: a textbook]. Kyiv: TSNL, 672 p.
7. Fedorov, H. (2013). *Kontrol' yakosti produktsiyi v mashynobuduvanni: navch. posibnyk* [Control of product quality in mechanical engineering: book]. *Natsional'nyy tekhnichnyy universytet Ukrayiny «Kyivskyy politekhnichnyy instytut»*. Kyiv, 332 p.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Анотація. Досліджено сучасну організаційну структуру і пріоритетні напрямки діяльності Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) як світового центру кооперативного руху. Засвідчено роль МКА як вагомого фактора світового економічного і політичного життя. Проаналізовано напрямки підтримки кооперації спеціалізованими установами Організації Об'єднаних Націй. Визначено зміст і пріоритети діяльності Об'єднаного комітету сприяння й надання допомоги кооперативам. Досліджено інституційні передумови співробітництва та інтеграції кооперативного сектора країн Європи. Проаналізовано склад багато профільної кооперативної мережі «Європейські кооперативи». Досліджено головні цілі діяльності в інтересах споживачів Європейського об'єднання споживчих кооперативів (EuroCoop). Визначено зміст і напрямки співпраці EuroCoop з провідними європейськими і світовими галузевими інституціями. Структуровано основні напрямки діяльності EuroCoop і відповідні їм політики реалізації. Узагальнено досвід співпраці системи споживчої кооперації України з міжнародними кооперативними організаціями і запропоновано перспективні напрями подальшої співпраці.

Ключові слова: міжнародний кооперативний рух, кооперація, міжнародне кооперативне співробітництво, міжнародні кооперативні організації.

Hrynyuk Nataliia

Kiev National University of Trade and Economics

ORGANIZATION AND INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL COOPERATIVE COLLABORATION

Summary. The modern organizational structure and priority areas of activity of the International Cooperative Alliance (ICA) as the world center of the cooperative movement are investigated. The role of the ICA as a significant factor in world economic and political life is demonstrated. Directions for cooperation support by United Nations specialized agencies are analyzed: the United Nations Development Program (UNDP), the Organization for Industrial Development (UNIDO), the Organization for Education, Science and Culture (UNESCO), the Food and Agriculture Organization (FAO). The content and priorities of the Joint Committee for the Promotion and Assistance to Cooperatives have been identified. The role of the International Labor Organization in the development of cooperation is attested. Institutional prerequisites for collaboration and integration of the cooperative sector of European countries are explored. Active support was given to the activities of cooperative organizations by influential European Economic Institutions (European Commission, European Unit of ICA Europe, Coordinating Committee of the Association of European Cooperatives (CCACE), European Cooperatives Project). The composition of the multi-profile cooperative network «European cooperatives» is analyzed. The main goals of the European Consumer Cooperative Consumers' interests have been investigated. The content and directions of EuroCoop's cooperation with the institutions of the European Union (European Parliament, European Commission, Council of the European Union) and leading European and world sectoral institutions have been identified. The main activities of EuroCoop are structured. The content and composition of the main policies for the implementation of EuroCoop activities are analyzed. The role and tasks of the EuroCoop network in the implementation of the project of the ICA «Cooperative Decade of Sustainable Growth» have been determined. The experience of collaboration of the system of consumer cooperation of Ukraine with international cooperative organizations is generalized and perspective directions of further collaboration are proposed.

Keywords: international cooperative movement, cooperative, international cooperative collaboration, international cooperative organizations.

Постановка проблеми. Однією із доволі потужних сфер інтеграції у світі є міжнародний кооперативний рух. Світовий кооперативний досвід свідчить, що кооперація – це не лише тип виробництва чи форма господарської діяльності, а економічно обумовлена ідеологія господарювання в жорстких економічних умовах, у тому числі трансформаційних криз та глобалізації світового економічного простору.

Протягом останнього століття світовий кооперативний рух зазнав активного розвитку, що ознаменувалося зростанням кількості кооперативів та їх членів, укрупненням кооперативних організацій та концентрацією кооперативних капіталів, збільшенням масштабів господарської діяльності кооперативів, зростанням впливу кооперативної

ідеології, активним співробітництвом кооперативів на національному і міжнародному рівнях з утворенням міжнародної кооперативної мережі. Міжнародне співробітництво в межах єдиної мережі нині відбувається як на основі спеціальних партнерських угод, так і через міжнародні кооперативні організації, вивчення установчих та економічних засад яких дасть змогу національним кооперативним об'єднанням активніше долучитися до діяльності міжнародного кооперативного руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питань розвитку міжнародного кооперативного співробітництва присвячені наукові праці вітчизняних науковців Вісина В.В., Вісної Т.М., Кравчук П.Я. [1], Землюліної Н.І. [2], Семіва С.Р. [4]. Не зменшуючи вагомості їх

напрацювань, слід наголосити на необхідності актуалізації досліджень сучасної структури, механізмів і особливостей діяльності міжнародних кооперативних організацій з огляду на розвиток світового кооперативного руху.

Метою даної статті є дослідження структури і пріоритетних напрямків діяльності міжнародних кооперативних організацій з точки зору розвитку міжнародного кооперативного співробітництва і потенціалу розширення співпраці з національними кооперативними об'єднаннями.

Виклад основного матеріалу. Співробітництво кооперативних організацій сьогодні відбувається у глобальному та континентальному масштабах. Роль світового центру кооперативного руху відіграє Міжнародний кооперативний альянс (МКА, ІСА) – заснована в 1895 році найбільша в світі незалежна неурядова організація, яка об'єднує, представляє і служить кооперативам у всьому світі. Міжнародний кооперативний альянс покликаний сприяти глобальному розвитку кооперативного руху, захищати цінності та принципи кооперації, взаємовигідні для кооперативів – членів цієї мережі стосунки, у тому числі й економічні, піклуватися про розвиток людства, економічний і соціальний прогрес, гендерну та расову рівність, мир і безпеку народів, залишаючись при цьому незалежним від будь-якої політичної чи релігійної організації об'єднанням.

Для забезпечення ефективного функціонування світової кооперативної мережі сформована триступенева організаційна структура Міжнародного кооперативного альянсу, яка включає: центральні і регіональні органи управління та галузеві секторальні організації (рис. 1) [8]. Організаційна структура МКА децентралізована, що дає йому змогу ефективно проводити спрямовану на реалізацію основних цілей цієї організації політику за пріоритетними напрямками: забезпечення співробітництва кооперативних організацій на міжнародному рівні; захист кооперативної ідентичності і поширення кооперативної ідеї; забезпечення функціонування світової кооперативної мережі і підтримки кооперативного руху на міжнародному та національному рівнях.

На сьогодні, за понад сторічну історію координації міжнародної кооперативної діяльності, Міжнародний кооперативний альянс перетворився в велику міжнародну організацію, яка має статус «А» першої категорії в Економічній і Соціальній раді ООН, консультативний статус вищої категорії в ЮНЕСКО та деяких інших міжнародних організаціях [3].

Велику увагу питанням кооперації надає ООН, особливо її економічна і соціальна рада (ЕКОСОП). Послідовна політика ООН на підтримку кооперації мала вплив на спеціалізовані установи ООН, діяльність яких останнім часом усе більше орієнтується на заохочення кооперативних програм і проектів розвитку: Програму розвитку ООН (ПРООН), яка, отримавши статус співпрацюючої організації, є основним джерелом фінансування проектів допомоги кооперативам по всьому світу; Організацію з промислового розвитку (ЮНІДО), особливо зі спеціалізованим комітетом робітників виробничих і ремісничих кооперативів, практична допомога якого переважно зводиться до підготовки кваліфікованих

кооперативних фахівців із країн, що розвиваються, а також до організації разом із МКА семінарів та інших заходів щодо питань діяльності промислових кооперативів; Організацію з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО), особливо в частині підготовки кадрів і підвищення кваліфікації членів кооперативів; Продовольчу і сільськогосподарську організацію (ФАО), яка проводить дослідження з проблем кооперації, реалізовує спеціальні проекти в країнах, що розвиваються, організовує навчальні кооперативні заходи (курси, симпозиуми, семінари) тощо.

Особливу роль у розвитку кооперації відіграє Міжнародна організація праці (МОП), кооперативна програма якої концентрується на допомозі споживчим товариствам шляхом впровадження результатів досліджень з проблем розвитку кооперації, розповсюдження інформації, консультативної допомоги в розробленні кооперативного законодавства, підготовки кадрів, сприяння розвитку співпраці між кооперативними організаціями.

Крім Міжнародного кооперативного альянсу, розвитку кооперації у світі сприяє діяльність і інших міжнародних кооперативних організацій. Зокрема, Об'єднаний комітет сприяння й надання допомоги кооперативам (Комітет кооперативного розвитку), виступаючи єдиною міжнародною кооперативною організацією, членами якої є як урядові, так і неурядові організації (МКА, Секретаріат ООН, МОП, ФАО, Всесвітня рада кредитних спілок, Міжнародна федерація робітничих плантацій, сільськогосподарства і суміжних професій), функціонує як сполучна ланка між установами ООН та міжнародними неурядовими організаціями і створений для сприяння й координації допомоги кооперативам країн, що розвиваються: приділяє чималу увагу дослідницькій діяльності, готує аналітичні огляди про розвиток кооперації в різних країнах, розглядає проблеми кооперативної теорії та практики [3].

За час свого існування міжнародний кооперативний рух став не тільки невід'ємною частиною практичної діяльності Організації Об'єднаних Націй, а й вагомим фактором світового економічного й політичного життя. Сьогодні Міжнародний кооперативний альянс активно підтримує і захищає інтереси широких верств населення, бере участь у заходах, що проводяться ООН та її спеціалізованими органами, підтримує акції демократичних і миролюбних сил. Серйозну увагу МКА приділяє проблемам кооперативної демократії, зміцненню єдності лав міжнародного кооперативного руху, подальшому розвитку і підвищенню ефективності діяльності як окремих кооперативних підприємств, так і функціонування світової кооперативної мережі в цілому [6].

У розвитку міжнародних кооперативних зв'язків відіграють чималу роль кооперативні об'єднання різних країн світу. Міжнародна кооперативна співпраця та міжнародні кооперативні об'єднання стали економічним підґрунтям інтернаціоналізації господарської діяльності кооперативів, яка сприяла процесам інтеграції і централізації в кооперативних організаціях, певною мірою зміцнюючи позиції кооперативного сектору в економіці різних країн і континентів.

Особливо вагомість кооперативного сектору економіки підтверджується досвідом розвитку вищезначеної форми господарювання в країнах

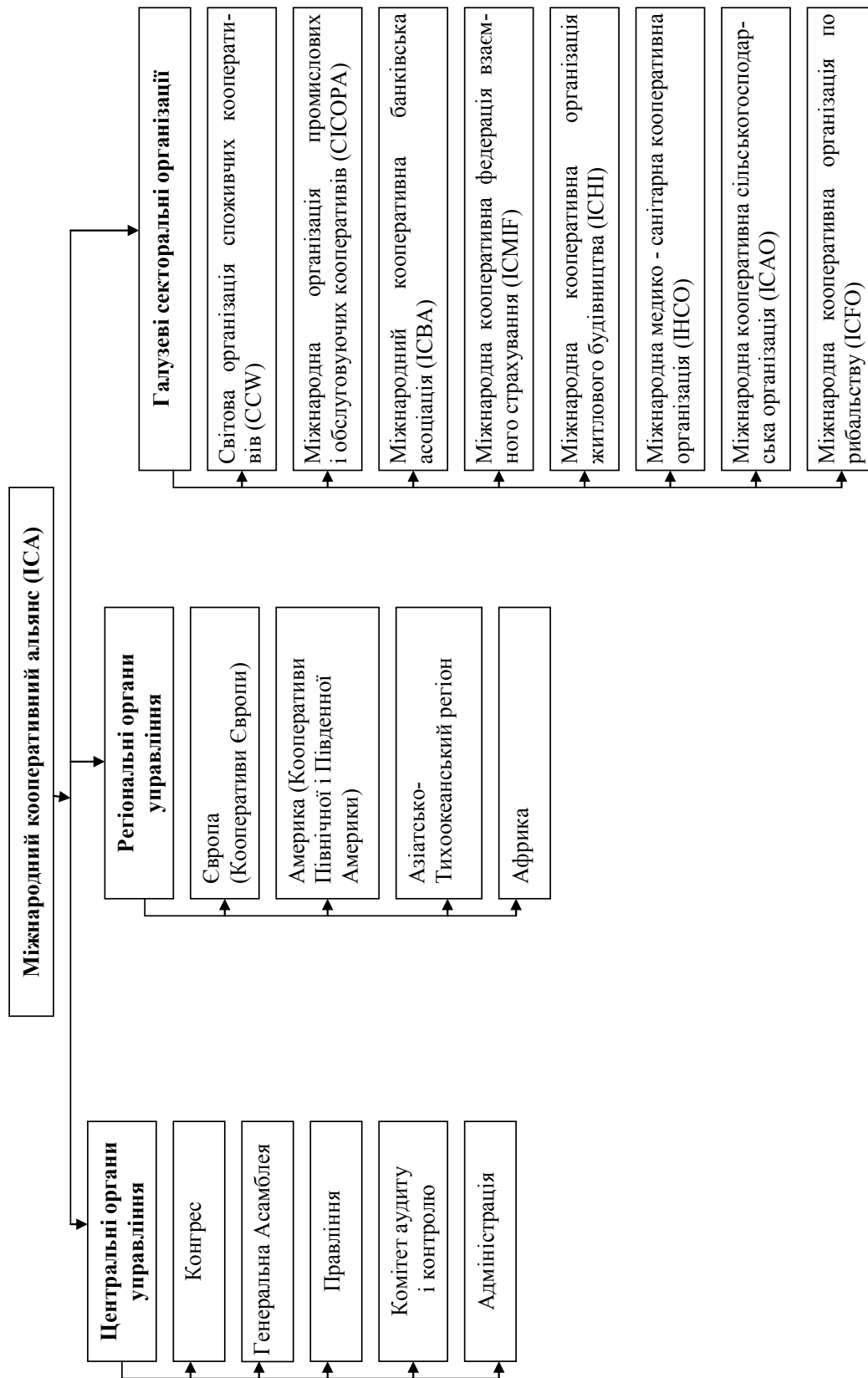

Рис. 1. Організаційна структура Міжнародного кооперативного альянсу

Джерело: узагальнено автором

ЄС: майже половину загальної кількості кооперативів у світі складають європейські кооперативи, членами яких є близько 150 млн. людей з 46 країн Європи.[9] Слід зазначити, що сьогодні у Європі створено сприятливі інституціональні передумови для міжнародного кооперативного співробітництва та інтеграції кооперативного сектора різних країн. Особливо активну підтримку діяльності кооперативних організацій здійснюють впливові європейські економічні інституції (Європейська комісія, європейський підрозділ МКА (ISA Europe), Координаційний комітет Асоціації європейських кооперативів (CCACE), проект «Європейські кооперативи») та наднаціональні організації, зокрема спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці (МОП), Світова продовольча та аграрна організація, Організація з питань освіти, культури та науки (ЮНЕСКО), Організація за промислового розвитку (ЮНІДО), Фонд капітального розвитку (ФКРООН)).

Останнє десятиріччя для кооперативів Європейського Союзу ознаменувалося концентрацією зусиль за трьома основними напрямками: розширення сфери використання кооперативних об'єднань, удосконалення кооперативного законодавства, визнання політичними структурами Євросоюзу за кооперативами належного місця в реалізації актуальних для європейської спільноти завдань. Останнім часом завдяки зусиллям європейського підрозділу МКА, Єврокомісія прийняла Європейський кооперативний статут (SCE) та спеціальне Звернення про сприяння розвиткові кооперативів у Європі.

На сьогодні європейську багатопрофільну кооперативну мережу «Європейські кооперативи» формують галузеві організації в різних сферах діяльності (рис. 2) [7].

«Найстарішою» організацією в складі європейської кооперативної мережі є Європейське об'єднання споживчих кооперативів (EuroCoop). Засноване в 1957 році кооперативними спілками країн Спільного ринку, Європейське співтовариство споживчих кооперативів стало однією з перших неурядових організацій, визнаних Європейською комісією. У 1972 р. ЄЕС визнала EuroCoop як організацію споживачів і ввела її до складу дорадчого комітету з питань споживання. Членам свого об'єднання EuroCoop пропонує інструменти взаємодії з установами Європейського Союзу (Європейським парламентом, Європейською комісією, Радою Європейського Союзу) для спільного лобювання інтересів споживчої кооперації на європейському просторі.

EuroCoop представляє та підтримує структуру і функціонування споживчих кооперативів європейського рівня. Насамперед, як результат тісної співпраці з Європейським економічним і соціальним комітетом, інтереси європейської споживчої кооперації гідно представлені в рішеннях Європейського парламенту. Діяльність EuroCoop реалізується, зокрема, участю організації в різних форумах, таких як Партнерська платформа Європейської адміністрації продовольчої безпеки «EFSA», різноманітних консультативних групах і платформах в межах Європейської комісії (Платформа ЄС для дій у галузі харчування, фізичної активності та здоров'я), Європейський форум стійкості роздрібної торгівлі, Європейська спо-

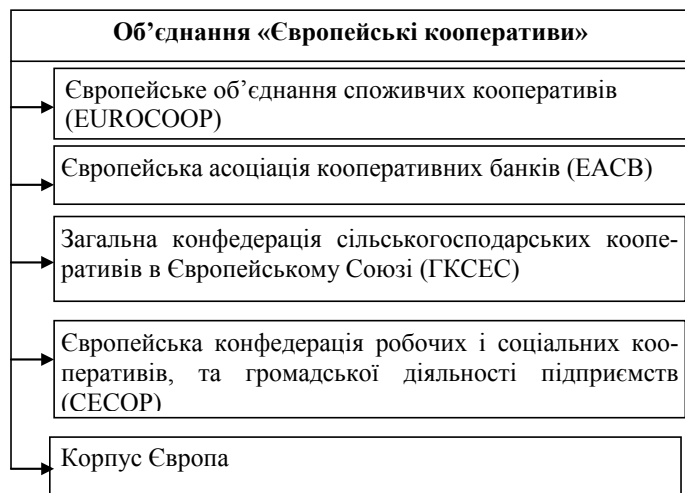

Рис. 2. Склад об'єднання «Європейські кооперативи»

Джерело: узагальнено автором

живча Консультативна група «ECCG», Консультативна група з харчової мережі та здоров'я тварин і рослин, та інших. Крім того, відповідно до угоди з Міжнародним кооперативним альянсом EuroCoop забезпечує підтримку світової організації споживчих кооперативів (CCW).

В межах своєї діяльності на чолі європейської мережі споживчої кооперації EuroCoop реалізує чотири головні цілі в інтересах споживачів: просування економічних і соціальних цілей членів споживчих кооперативів до європейських установ; захист відповідального й етичного підходу до їжі, стійкий розвиток європейського рівня споживання; інформування членів організації про європейську політику та ініціативи, які стосуються їхньої діяльності; забезпечення форуму для обміну інформацією і координації загальних інтересів членів організації [7].

Основними напрямками діяльності EuroCoop є галузево-цільовий, фундаментально-організаційний та стратегічний, які знаходять своє відображення у відповідних політиках (рис. 3) [7].

Галузево-цільовий напрямок діяльності відповідає особливостям функціонування підприємств і організацій європейської мережі споживчої кооперації, що знаходять своє відображення у продовольчій політиці та діяльності підприємств роздрібної торгівлі.

Продовольча політика споживчих товариств європейської мережі має бути заснована на принципах безпеки, якості, доступності, стійкого розвитку та інформації для споживачів. Основними складовими продовольчої політики EuroCoop є: здоров'я та харчування, місцеве виробництво, нові технології. Ключові моменти цього напрямку діяльності знаходять своє відображення у відносинах з Європейською адміністрацією продовольчої безпеки «EFSA», а також відіграють ключову роль у багатьох дискусіях, пов'язаних з питаннями здоров'я, харчування, якості та безпеки харчових продуктів.

Більшість споживчих кооперативів працюють, насамперед, як мережа підприємств роздрібної торгівлі і, природно, залежать від політики ЄС, спрямованої на підприємства в секторі роздрібної торгівлі. Ключовими акцентами діяльності підприємств роздрібної торгівлі є: рівні

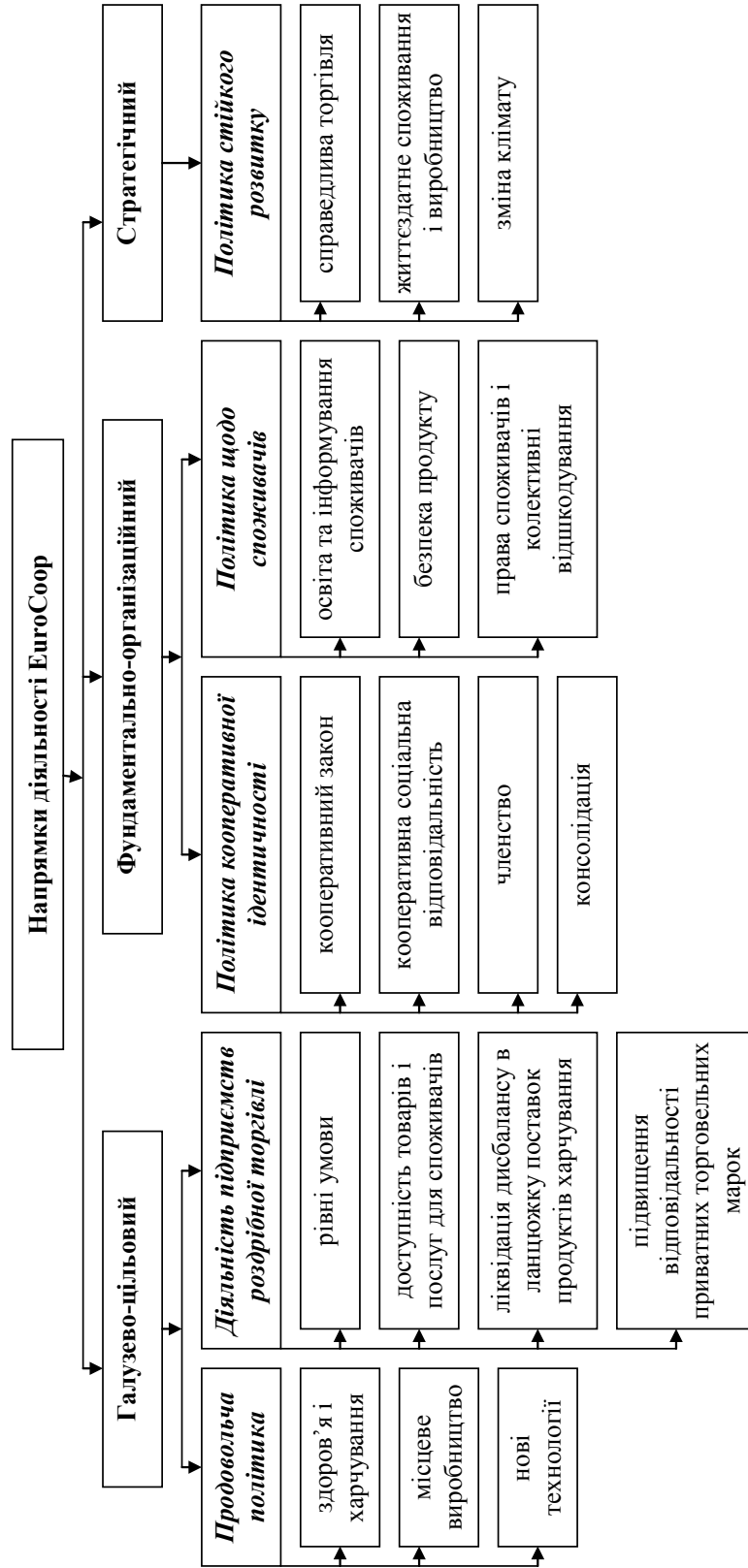

Рис. 3. Напрямки діяльності EuroCoop

Джерело: узагальнено автором

умови; доступність товарів і послуг для споживачів, ліквідація дисбалансу в ланцюжку поставок продуктів харчування, роль приватних марок.

Фундаментально-організаційний напрямок діяльності ґрунтується на засадничих особливостях функціонування підприємств і організацій кооперативної форми господарювання, що знаходить своє відображення у політиці кооперативної ідентичності та політиці щодо споживачів.

Кооператив, з одного боку, є автономною асоціацією осіб, об'єднаних на добровільних засадах для задоволення своїх загальних економічних, соціальних і культурних потреб і прагнень на основі спільного володіння і демократичного контролю підприємств. З іншого боку, кооперативи – це підприємства, засновані на цінностях самопомоги, відповідальності за себе, демократії, рівності, приватного капіталу і солідарності. Ключовими акцентами політики кооперативної ідентичності є кооперативний закон, кооперативна соціальна відповідальність, членство, консолідація.

Головними пріоритетами діяльності європейської мережі споживчої кооперації є права, прагнення і інтереси споживачів, як безпосередніх власників підприємств і організацій. Ключовими акцентами політики щодо споживачів є освіта та інформування споживачів; безпека продукту, права споживачів і колективні відшкодування.

Крім того, організаційними цілями діяльності об'єднання є сприяння реалізації завдань Міжнародного кооперативного альянсу і підтримка політики та ініціатив на національному рівні, спрямованих на розвиток національних кооперативних мереж.

В найближчі роки основні напрямки діяльності EuroCoop (як і національних кооперативних альянсів, секторальних груп, окремих кооперативів та пайовиків) пов'язані з реалізацією проекту Міжнародного кооперативного альянсу «Кооперативне десятиріччя впевненого росту», стратегія якого містить п'ять складових і спрямована на забезпечення подальшого розвитку світової кооперативної мережі шляхом любювання основних переваг кооперативної бізнес-моделі господарювання [10]:

- участь: кооперативна бізнес-модель дає людям можливість участі;
- сталість: кооперативна бізнес-модель створює економічну, соціальну і екологічну сталість;
- ідентичність: кооперативна бізнес-модель, будучи ідентичною (визначається цінностями й принципами кооперації), розміщує людину в основу процесу прийняття рішень;
- правові рамки: кооперативна бізнес-модель потребує гарантованих сприятливих правових норм для свого зростання;
- капітал: кооперативна бізнес-модель потребує кооперативного капіталу зі строгим членським контролем.

Взаємопов'язаність складників проекту формують його цілісність і визначають головні цілі діяльності міжнародних організацій координації кооперативного руху на сучасному етапі: вивести участь у межах членства і управління на новий рівень; розвивати кооперативи як гарантів сталості; забезпечити кооперативну ідентичність; гарантувати сприятливі правові рамки для кооперативного зростання; забезпечити надійний кооперативний капітал, гарантуючи членський контроль.

Висновки. Головна тенденція розвитку сучасного кооперативного руху – активізація міжнародного співробітництва на регіональному й світовому рівнях. В умовах глобалізації економіки та інформаційної революції економічна доцільність активізації співпраці кооперативних організацій знаходить своє відображення в більш ефективному механізмі ресурсного забезпечення діяльності, модернізації виробництва, впровадженні нових технологій, обміні досвідом і підготовці кадрів тощо. Як свідчить світовий досвід, суттєвим фактором успішної діяльності національних кооперативних систем є використання існуючої єдності кооперативного руху і його економічного та соціального потенціалу.

На жаль, на сьогодні українська кооперація неповною мірою використовує позитивний досвід розвитку міжнародного кооперативного сектора, недостатньо використовується потенціал участі Укркоопспілки в міжнародних кооперативних організаціях (особливо МКА та європейських кооперативних інституціях) для налагодження економічних зв'язків, побудованих на кооперативній основі. Як член Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) Укркоопспілка з 1992 р., використовуючи досвід кооперативних організацій інших країн світу, докладає зусиль до участі у розвитку світового кооперативного руху: прагне розвивати партнерські відносини з більшістю національних кооперативних організацій МКА, брати активну участь у роботі його спеціалізованих комітетів.

Ставши членом Euro Coop з 2012 року, українська споживча кооперація зайняла гідне місце серед європейських споживчих спілок. Незважаючи на значну активізацію останнім часом співробітництва споживчої кооперації України з цією авторитетною європейською кооперативною інституцією, перспективними напрямками подальшої співпраці можуть стати участь у навчаннях та тренінгах, спільних консультаціях (щодо питань запровадження стратегії сталого розвитку у сферах виробництва та споживання, захисту довкілля та підвищення екологічної чистоти продукції тощо), пошук ділових партнерів серед кооперативних підприємств з 19 європейських споживчих спілок для реалізації спільних інвестиційних та зовнішньоторговельних проектів, отримання доступу до програм технічної допомоги Євросоюзу.

Слід зазначити, що сьогодні існують усі необхідні історичні та інституціональні передумови для розвитку міжнародного економічного співробітництва споживчої кооперації України. В сучасних умовах стратегічною метою розвитку споживчої кооперації повинно стати максимальне використання всіх переваг та потенційних можливостей співпраці з європейськими та світовими кооперативними інституціями. Запозичення зарубіжного досвіду розвитку кооперативних систем та міжнародне кооперативне співробітництво дозволять не лише інтенсифікувати розвиток кооперативного сектора української економіки, а й модернізувати і оптимізувати всю національну економіку.

Все вищезазначене свідчить про сформованість гідних організаційно-правових засад міжнародного кооперативного співробітництва і створення сприятливих умов для функціонування і розвитку кооперативної діяльності в світі.

Список літератури:

1. Вісин В.В., Вісіна Т.М., Кравчук П.Я. Основні тенденції розвитку міжнародного кооперативного руху на сучасному етапі. *Науковий вісник УНУ*. 2017. Випуск 15. Ч. 1. С. 54–59.
2. Земзюліна Н.І. Міжнародне кооперативне співробітництво: установчі, юридичні та економічні засади. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2016. Випуск 92. С. 92–96.
3. Кооперативы в процессе социального развития. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 19.12.2001 г. URL: <http://www.copacgva.org/publications/un/a64132r.pdf> (дата звернення: 07.04.2020).
4. Семів С.Р. Фактори розвитку міжнародного кооперативного руху в умовах глобалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2012. Вип. 21.11. С. 5–11.
5. Современные тенденции мирового кооперативного движения. URL: <http://www.sibupk.nsk.su/public/chairs/cooper/TeorCoop/Histry/g/7.htm#3> (дата звернення: 07.04.2020).
6. Davies Robert. Collaboration Between Co-operatives. Review of International Co-operation. Vol. 61, No. 2. URL: <http://www.wisc.edu/uwcc/იცic/orgs/ica/pubs/review/vol-88-/12.html> (дата звернення: 07.04.2020).
7. European Community of Consumer Co-operatives. URL: <http://www.eurocoop.org/en> (дата звернення: 07.04.2020).
8. ICA Structure. URL: <http://www.ica.coop/ica/structure.html>; Statutes, ICA. URL: <http://www.ica.coop/ica/2009-ica-statutes.pdf> (дата звернення: 07.04.2020).
9. Successful Cooperative Development Models in East & Central Europe. Report of the COPAC Open Forum. 26-27 October 2014, Berlin. URL: <http://www.wisc.edu/uwcc/იცic/orgs/ica/pubs/studies/Co-operatives-in-Eastern-and-Central-Europe/html> (дата звернення: 07.04.2020).
10. The International Co-operative Alliance. URL: <http://www.ica.coop/en/international-co-operative-alliance> (дата звернення: 07.04.2020).

References:

1. Visyn, V.V., Visyna, T.M., & Kravchuk, P.Ia. (2017). Osnovni tendentsii rozvytku mizhnarodnoho kooperatyvnoho rukhu na suchasnomu etapi [The main tendencies of the development of the international cooperative movement at the present stage]. *Naukovyi visnyk UNU – Scientific herald of the University of UNU*, vyp. 15, ch. 1, pp. 54–59. (in Ukrainian)
2. Zemzyulina, N.I. (2016). Mizhnarodne kooperatyvne spivrobotnyctvo: ustanovchi, yurydychni ta ekonomichni zasady [International cooperative cooperation: founding, legal and economic principles]. *Zbirnyk naukovykh pracz «Gileya: naukovyj visnyk» – Collection of scientific works "Gileya: scientific bulletin"*, vyp. 92, pp. 92–96. (in Ukrainian)
3. Kooperativy v protsesse sotsial'nogo rozvitiya. Rezolyutsiya, prinyataya General'noy Assambleyey OON 19.12.2001 g. [Cooperatives in the process of social development. Resolution adopted by the UN General Assembly on December 19, 2001]. URL: <http://www.copacgva.org/publications/un/a64132r.pdf> (accessed 07 April 2020).
4. Semiv, S.R. (2012). Faktory rozvytku mizhnarodnoho kooperatyvnoho rukhu v umovakh hlobalizatsii [Factors of the development of the international cooperative movement in the conditions of globalization]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy – Scientific herald of NLTU of Ukraine*, vyp. 21.11, pp. 5–11. (in Ukrainian)
5. Sovremennyye tendentsyy myrovoho kooperatyvnoho dyvzheniya [Contemporary trends of the world cooperative movement]. URL: <http://www.sibupk.nsk.su/public/chairs/cooper/TeorCoop/Histry/g/7.htm#3> (accessed 07 April 2020).
6. Davies Robert. Collaboration Between Co-operatives. Review of International Co-operation. Vol. 61, No. 2. URL: <http://www.wisc.edu/uwcc/იცic/orgs/ica/pubs/review/vol-88-/12.html> (accessed 07 April 2020).
7. European Community of Consumer Co-operatives. URL: <http://www.eurocoop.org/en> (accessed 07 April 2020).
8. ICA Structure. URL: <http://www.ica.coop/ica/structure.html>; Statutes, ICA. URL: <http://www.ica.coop/ica/2009-ica-statutes.pdf> (accessed 07 April 2020).
9. Successful Cooperative Development Models in East & Central Europe. Report of the COPAC Open Forum. 26-27 October 2014, Berlin. URL: <http://www.wisc.edu/uwcc/იცic/orgs/ica/pubs/studies/Co-operatives-in-Eastern-and-Central-Europe/html> (accessed 07 April 2020).
10. The International Co-operative Alliance. URL: <http://www.ica.coop/en/international-co-operative-alliance> (accessed 07 April 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-66>

УДК 336.1

Жадан О.В.Головне управління Державної казначейської служби України
у Запорізькій області

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

Анотація. У статті доведено, що в процесі виконання місцевих бюджетів необхідним є підвищення ефективності використання коштів, зокрема під час закупівель товарів (робіт або послуг) для реалізації завдань бюджетних програм. На підставі інформації про бюджетні закупівлі розпорядників коштів проаналізовано окремі показники, величини яких можуть використовуватись для визначення рівня ефективності бюджетних закупівель, а саме: заявлена й оплачена сума за договором про закупівлю; ринкова та закупівельна ціна; кількість необхідних і придбаних товарів (робіт або послуг). Обґрунтовано та запропоновано здійснювати розрахунок окремих показників ефективності бюджетних витрат із застосуванням відповідних коефіцієнтів (прозорості закупівлі, вигідності ціни, економічності витрат, ступеня виконання договору, забезпеченості потреби) для оцінки рівня ефективності бюджетних витратків. Це дозволить підвищити прозорість і результативність витрачання коштів місцевих бюджетів, а також сприятиме посиленню фінансового контролю за цим процесом.

Ключові слова: кошти місцевих бюджетів, програмно-цільовий метод, витратки бюджету, ефективність, прозорість закупівель, економічна вигідність.

Zhadan Olena Main Department of the State Treasury
Service of Ukraine in the Zaporizhzhia region

IMPROVING THE EFFICIENCY OF LOCAL BUDGET

Summary. This article demonstrates that in the process of implementation of local budgets it is necessary to increase the efficiency of use of funds, in particular, during the procurement of goods (works or services) to accomplish the tasks of budget programs. During 2007–2019 years, the amount of illegal spending of local budgets increased by 3% (from 84.6% to 87.6%). This data indicates a decrease in the efficiency of budget financial resources. The following scientists have made a significant contribution to the development of the efficiency of the use of budget funds: Basantsov I.V., Gutsalenko L.V., Yefimenko T.I., Lisyak L.V., Kalyuga Ye.V., Kirilenko O.P., Pikhotsky V.F. and others. However, scientists don't name specific methods for improving the efficiency of budgetary funds. On the basis of information on budget purchases of spending units, by the author analyzed individual indicators, the values of which can be used to determine the level of efficiency of budget purchases, namely: the declared and paid amount under the procurement contract; market and purchase price; quantity of necessary and purchased goods (works or services). For example, the author used the data on the purchase of textbooks for school students in order to implement the budget program "The provision of general secondary education in general educational institutions". It is substantiated and proposed to calculate individual performance indicators of budget expenditures with the use of appropriate coefficients (transparency of procurement, cost effectiveness, cost effectiveness, degree of contract performance, security of need) to assess the level of efficiency of budget expenditures. To illustrate the impact of the proposed coefficients on the overall procurement effectiveness and efficiency of use of budget programs, a schematic model of the criteria of budget procurement effectiveness is presented. Improving the efficiency of budget procurement will allow: to reduce the spending of funds and time of budgetary institutions for the procurement of goods, works and services; reduce the risks of corruption in the disposition of local budget funds, will increase the transparency and effectiveness execution of budget programs, and will strengthen financial control over this process.

Key words: finance of local budget, performance-based budgeting, budget expenditures, effectiveness, transparency of procurement, economical expediency.

Постановка проблеми. В умовах переведення планування бюджетів із постатейного на програмно-цільовий метод, який орієнтований на досягнення конкретних результатів, важливим інструментом державного управління є фінансовий контроль за виконанням бюджетних програм. У цій сфері контроль спрямовано на зменшення кількості проблемних питань, пов'язаних із діяльністю органів місцевої влади, та передбачає аналіз ефективності використання коштів місцевих бюджетів.

За результатами перевірок органами Державної аудиторської служби України спостерігається тенденція зростання фактів неефективних управлінських рішень або ризикових операцій, що призвели до незаконних витрат при виконанні місцевих бюджетів. У загальній сумі пору-

шень незаконні витрати досягають 97,6%, іншу частину займають нецільові – 2,4%. Протягом 2007–2019 років сума незаконних витрат місцевих бюджетів збільшилась на 3% (із 84,6% до 87,6%), що свідчить про зниження ефективності використання фінансових ресурсів. Зокрема, по Запорізькій області незаконні витрати місцевих бюджетів у загальній сумі порушень зросли на 12% (із 52,4% до 65,2%) [1]. Наведені цифри свідчать про погіршення фінансово-бюджетної дисципліни учасників бюджетного процесу під час використання бюджетних коштів і необхідність пошуку шляхів удосконалення фінансового контролю за ефективністю використання коштів місцевих бюджетів. Адаже на підставі даних контролю можна виявити слабкі місця у діяльності органів місцевого самоврядування, наявність яких негативно

позначається на прозорості та результативності використання коштів місцевих бюджетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток ефективності використання бюджетних коштів здійснили такі вчені: Басанцов І.В., Гуцаленко Л.В., Єфименко Т.І., Лисяк Л.В., Калюга Є.В., Кириленко О.П., Піхоцький В.Ф. та інші. Проте багато питань знаходиться поза увагою науковців.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У науковій літературі залишаються недостатньо дослідженими проблеми щодо шляхів удосконалення фінансового контролю ефективності використання бюджетних коштів в умовах застосування програмно-цільового методу.

Метою статті є дослідження та виявлення показників і критеріїв, що впливають на ефективність здійснення бюджетних закупівель та сприяють посиленню фінансового контролю використання коштів місцевих бюджетів.

Виклад основного матеріалу. Проблематика щодо підвищення ефективності використання бюджетних коштів та здійснення фінансового контролю за цим процесом у фаховій літературі розглядається досить широко. Особливу увагу даному питанню приділяють у своїх працях Басанцов І.В., Гуцаленко Л.В., Єфименко Т.І., Лисяк Л.В., Кириленко О.П., Піхоцький В.Ф. та інші вчені. Зокрема, вони виокремлюють декілька підходів до оцінки ефективності та цільового використання. Одним із напрямів є твердження, що для підвищення ефективності та цільового використання бюджетних коштів необхідне зміцнення та підвищення дієвості державного фінансового контролю (Басанцов І.В. [2, с. 11], Єфименко Т.І.). Особливою увагою щодо цього заслуговують праці Калюги Є.В., в яких автор підкреслює: посиленню контролю витрат сприятиме деталізація об'єктів обліку стосовно витрат бюджету на підставі розширення аналітичного обліку [3, с. 34]. Проте, вчені не називають конкретні методи підвищення ефективності використання бюджетних коштів.

Інший напрям, в якому питання ефективності та цільового здійснення видатків розглядається більш розширено, – створення необхідних умов для підвищення ефективності використання коштів місцевих бюджетів, а саме: застосування заходів впливу за неефективне використання бюджетних коштів; підвищення кваліфікації кадрів, які приймають рішення у сфері планування та здійснення бюджетних видатків (Лисяк Л.В., Піхоцький В.Ф.); формування середовища, в якому основним мотивом для прийняття політичних рішень депутатами були б інтереси виборців (Кириленко О.П.). Зокрема, Кириленко О.П. досліджує методи оцінки ефективності, серед яких виділяє метод «вигоди-витрати», але для його застосування вважає за необхідне існування окремих умов, наприклад, встановлення обмеження для розміру бюджетних видатків [4, с. 33]. При цьому автор детально не розкриває, які саме показники потрібні для цього методу.

Шляхи покращення фінансового контролю за допомогою методів підвищення ефективності видатків у своїх працях формулюють Піхоцький В.Ф., Басанцов І.В., Гуцаленко Л.В. Автори пропонують розглядати ефективність фінансового контролю у двох аспектах, а саме: ефективність

формування та використання державних коштів і власності (Піхоцький В.Ф., Басанцов І.В.) й ефективність державного фінансового контролю з точки зору системи, що управляється: результативність діяльності органів фінансового контролю, методів державного фінансового контролю (Піхоцький В.Ф., Гуцаленко Л.В.).

Водночас, науковці приділяють недостатньо уваги дослідженню критеріїв (показників), якими вимірюється ефективність бюджетних видатків.

Система фінансового контролю використання коштів місцевих бюджетів є не лише інструментом гарантії прозорості, підзвітності й якості функціонування органів місцевого самоврядування, але й дієвим механізмом для забезпечення фінансової стабільності в державі та підвищення рівня життя населення регіонів усієї країни.

З метою досягнення більшої корисності для населення від надання суспільних послуг, що здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, в умовах застосування програмно-цільового методу актуальним є посилення фінансового контролю за результативністю бюджетних програм.

У процесі реалізації бюджетних програм розпорядники коштів здійснюють закупівлі товарів, робіт і послуг на підставі Закону України «Про публічні закупівлі» [5] та інших нормативно-правових актів, що регулюють сферу бюджетних (публічних) закупівель.

Контроль за дотриманням принципів ефективності та прозорості закупівель за рахунок коштів місцевих бюджетів можна здійснювати шляхом аналізу інформації, що розміщується в загальнодоступних електронних ресурсах у мережі Інтернет. Одним із таких ресурсів є електронна система закупівель Prozorro (надалі – Prozorro) [6], на вебсайті якої розпорядники бюджетних коштів розміщують інформацію про проведені закупівлі й укладені договори про постачання товарів (виконання робіт або надання послуг). Вебсайт Prozorro забезпечує рівний доступ усім користувачам до інформації про планування закупівлі та її проведення від початку й до завершення виконання договору, тому дозволяє здійснювати моніторинг закупівель та аналізувати показники, які характеризують їх ефективність.

Так, на вебсайті Prozorro міститься інформація про закупівлю товарів (робіт або послуг), які здійснює розпорядник бюджетних коштів, а саме: кількість, ціна (вартість), сума договору та запланована сума для цієї закупівлі. Окрім зазначеної інформації, для встановлення доцільності витрачання бюджетних коштів необхідно взяти до уваги наступні показники: ринкова ціна товару (роботи або послуги), оплачена сума за договором і кількісна потреба в даному товарі для розпорядника бюджетних коштів.

Припустимо, що з метою виконання бюджетної програми у сфері освіти «Надання загальної середньої освіти загальноосвітніми навчальними закладами» необхідно закупити підручники для учнів шкіл. Розпорядником бюджетних коштів, який витрачає кошти за цією програмою, в даному випадку є Департамент освіти Запорізької обласної державної адміністрації.

Для прикладу наведемо примірні дані про заплановану суму, вартість договору, ціну та кількість підручників, отримані із вебсайту Prozorro, а також

Таблиця 1

**Інформація про закупівлю шкільних підручників за бюджетною програмою
«Надання загальної середньої освіти загальноосвітніми навчальними закладами»**

КФК / Найменування	Сума, тис. грн			Ціна, грн		Кількість, шт.	
	заявлена	за договором	оплачена	ринкова	закупівельна	закуплено	потреба
1	2	3	4	5	6	7	8
0900 «Освіта» / Друковані книги (шкільні підручники)	350,0	318,0	294,0	27,0	30,00	10600	11200

Джерело: узагальнено автором на підставі даних [6]

дані про потребу у підручниках для конкретного розпорядника та дані про ринкову ціну однієї книги, взяті із загальнодоступних джерел (табл. 1).

Шляхом застосування методів відбору, економічного аналізу та співставлення даних проаналізуємо показники закупівлі шкільних підручників, наведені в табл. 1, які впливають на рівень ефективності закупівлі. Щоб отримати значення кожного показника, пропонуємо застосувати розрахунок коефіцієнтів, результати яких відображають рівень результативності використання коштів.

Так, спочатку визначимо показник, що свідчить про забезпеченість потреби навчальних закладів у підручниках у результаті закупівлі.

Наступним показником є заощаджені кошти, тобто різниця між сумою, яку передбачалось витратити для придбання шкільних підручників, та сумою, на яку укладено договір за результатами процедури торгів. Потрібно зазначити, що економія коштів під час здійснення закупівлі є однією з її основних цілей, тому необхідно перевірити на скільки менше вдалося витратити коштів для отримання потрібної кількості товару.

Значну роль при закупівлі відіграє повнота виконання договору, тобто на скільки вибрано (виконано, надано) кількість товару (робіт, послуг), передбачених договором. Водночас, на практиці товар за договором може бути отримано не в повному обсязі, тому доцільно розрахувати ступінь виконання договору.

Важливою умовою під час витрачання бюджетних коштів є закупівля товарів (робіт або послуг) за вигідною ціною, тобто за ринковою або нижчою, адже мета публічних закупівель – витратити коштів менше, а отримати товару більше. Від цього залежить скільки коштів буде використано для досягнення конкретного результату. Для оцінки ступеня вигідності візьмемо до уваги середню ринкову ціну саме для виду підручників, які планується купити.

Крім цього, витрачання бюджетних коштів повинно здійснюватися із дотриманням принципів прозорості й інформативності для всіх зацікавлених користувачів. Тому важливо проаналізувати, наскільки прозоро відбувалася закупівля шкільних підручників. Доцільно аналізувати таку інформацію не за одним договором, а за всіма, що укладались розпорядником коштів протягом бюджетного року. Низький рівень коефіцієнта прозорості (менше 1) свідчатиме про недостатню поінформованість населення стосовно витрачання коштів, які вони сплачують в якості податків.

Загальний коефіцієнт ефективності розрахуємо шляхом перемноження значень коефіцієнтів забезпеченості потреби, економічності, виконання договору та вигідності. Для цього складемо табл. 2,

в якій наведемо формули та узагальнимо розрахунки запропонованих коефіцієнтів ефективності, здійснені із використанням даних (див. табл. 1) про закупівлю шкільних підручників за бюджетною програмою «Надання загальної середньої освіти загальноосвітніми навчальними закладами».

Крім показників, наведених у табл. 2, під час будь-якої закупівлі важливим є якість придбаних товарів (виконаних робіт або наданих послуг). Адже навіть у разі закупівлі товару за низькою ціною, якість якого є теж низькою, це перешкоджає виконанню функцій бюджетної установи на належному рівні. Така закупівля не вважається ефективною, тому що витрачені кошти не забезпечують належної якості товарів (робіт або послуг). Показник якості не можна розраховувати – його можливо перевірити лише під час використання продукції. Проте, вважаємо за необхідне включити якість до переліку показників, що впливають на загальну ефективність закупівлі.

Для наочності відображення впливу запропонованих вище коефіцієнтів (див. табл. 2) на загальну ефективність закупівель і результативність використання коштів бюджетних програм пропонуємо узагальнити та представити наступну схематичну модель (рис. 1).

Отже, для ефективної бюджетної закупівлі важливо зосереджувати увагу на вищенаведених показниках і підвищувати їх рівень, зокрема, купувати прозоро, своєчасно за економічно вигідними цінами якісний товар, що максимально забезпечить потребу розпорядника коштів.

Підвищення ефективності бюджетних закупівель дозволить: знизити витрати коштів та часу бюджетних установ на закупівлю товарів, робіт і послуг; зменшити ризики виникнення корупційної складової при розпорядженні коштами місцевих бюджетів і сприяти підвищенню результатів виконання бюджетних програм.

Висновки та пропозиції. Дослідження показало, що результативність виконання бюджетних програм залежить від ефективності здійснення бюджетних видатків, яка визначається за допомогою певних показників, зокрема таких як прозорість закупівлі, вигідність ціни, економічність витрат, виконання договору, забезпеченість потреби, якісність товару (роботи або послуги). Застосування цих показників сприятиме підвищенню рівня загальної ефективності й прозорості бюджетних закупівель та корисності від витрачання коштів місцевих бюджетів для населення регіонів. Подальшим дослідженням у даному напрямі стане пошук дієвих методів посилення фінансового контролю за ефективністю видатків місцевих бюджетів.

Розрахунок показників ефективності бюджетних закупівель

Показник	Формула для розрахунку	Результат розрахунку	Обґрунтування результату
Коефіцієнт забезпеченості потреби, $K_{\text{заб. потр.}}$	$K_{\text{заб. потр.}} = \frac{\text{Закуплено підручників}}{\text{Потреба}}$	$K_{\text{заб. потр.}} = \frac{10\,600}{11\,200} = 0,94$	Наприклад, договір укладено на постачання 10 600 підручників, а реальна потреба становила 11 200 штук. Значення коефіцієнта 0,94 свідчить про те, що закуплено підручників менше за реальну потребу, тобто в даному випадку коефіцієнт забезпеченості є нижче 1, що негативно впливає на загальний показник ефективності
Коефіцієнт економічності, $K_{\text{ек.}}$	$K_{\text{ек.}} = \frac{\text{Сума, заявлена для закупівлі}}{\text{Сума за договором}}$	$K_{\text{ек.}} = \frac{350,0}{318,0} = 1,1$	Значення показника більше 1 свідчить про те, що закупівлю можна вважати економічно вигідною
Коефіцієнт виконання договору, $K_{\text{вик. дог.}}$	$K_{\text{вик. дог.}} = \frac{\text{Оплачена сума}}{\text{Сума за договором}}$	$K_{\text{вик. дог.}} = \frac{294,0}{318,0} = 0,92$	Припустимо, що за договором оплачено тільки частину товару (9 800 підручників), а іншу частину (800) не оплачено через несвоєчасне оформлення платіжних документів для проведення витрат. Коефіцієнт виконання договору показує, що закупівля не використана на повну суму укладеного договору, а лише на 92%, що негативно впливає на загальний показник її ефективності
Коефіцієнт вигідності, $K_{\text{виг.}}$	$K_{\text{виг.}} = \frac{\text{Ринкова ціна}}{\text{Закупівельна ціна}}$	$K_{\text{виг.}} = \frac{27,00}{30,00} = 0,9$	Вартість одного підручника за договором перевищує його ринкову вартість на 3,00 грн. Це означає, що підручники куплено дорожче їх ринкової вартості на 11% ($\frac{30}{27} \cdot 100$), що негативно позначиться на ефективності закупівлі
Коефіцієнт ефективності, $K_{\text{еф.}}$	$K_{\text{еф.}} = K_{\text{заб. потр.}} \cdot K_{\text{ек.}} \cdot K_{\text{вик. дог.}} \cdot K_{\text{виг.}}$	$K_{\text{еф.}} = 0,94 \cdot 1,1 \cdot 0,92 \cdot 0,9 = 0,85$	Загальна ефективність закупівлі шкільних підручників у даному випадку має низький коефіцієнт – лише 0,85, на значення якого негативно вплинули недостатня забезпеченість товаром, невиконання договору на 7% та завищена ціна одного підручника на 11%
Коефіцієнт прозорості, $K_{\text{проз.}}$	$K_{\text{проз.}} = \frac{\text{Сума опублікованих закупівель}}{\text{Загальна сума закупівлі, на рік}}$	$K_{\text{проз.}} = \frac{1800,8}{3230,5} = 0,56$	Наприклад, розпорядником коштів протягом 2019 року укладено всього 150 договорів на суму 3 230,5 тис. грн, із яких опубліковано на сайті Prozorro інформацію лише по 30 договорах на суму 1 800,8 тис. грн. Значення коефіцієнта прозорості свідчить, що тільки 56% закупівель бюджетною установою проводилось за допомогою електронної системи закупівель, тобто закупівлі здійснюються з низьким рівнем прозорості та відкритості

Джерело: формули для розрахунку коефіцієнтів запропоновано автором

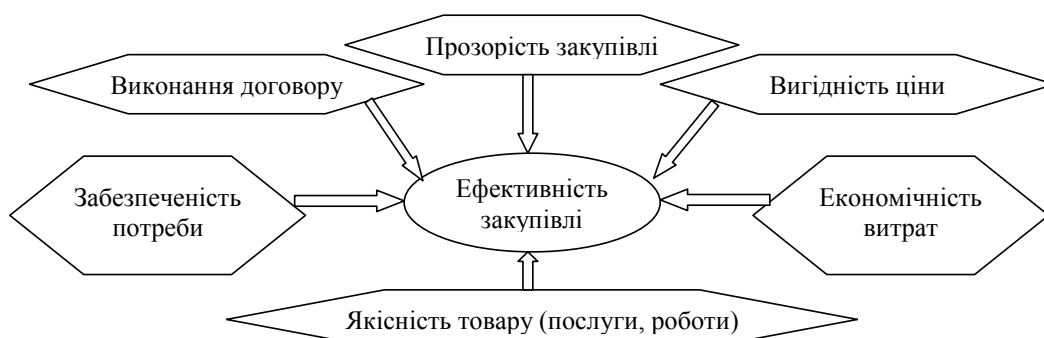

Рис. 1. Модель критеріїв ефективності бюджетних закупівель

Джерело: запропоновано автором

Список літератури:

1. Звіт про результати діяльності Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів. *Офіційний сайт Державної аудиторської служби України*. URL: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/146977> (дата звернення: 01.04.2020).
2. Басанцов І.В. Розвиток державного фінансового контролю в умовах ринкової економіки України : автореф. дис. ... д. ек. наук : спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»; Нац. ун-т держ. подат. служби України. Ірпінь, 2008. 49 с.
3. Калюга Є.В. Витрати бюджету як об'єкт бухгалтерського обліку. *Науковий журнал «Science Rise»: НВП ІІІ «Технологічний центр»*. 2015. Вип. 12/1 (17). С. 31–35.
4. Кириленко О.П., Малиняк Б.С., Письменний В.В., Русін В.М. Планування та управління фінансовими ресурсами територіальної громади : навч. посібник. Київ : Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 396 с.
5. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення: 31.03.2020).
6. Інформація про процедури закупівель за бюджетні кошти. Офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України. URL: <https://prozorro.gov.ua/> (дата звернення: 31.03.2020).

References:

1. Derzhavna audytorska sluzhba Ukrainy (2020). *Zvit pro rezultaty diialnosti Derzhadytsluzhby, yii mizhrehionalnykh terytorialnykh orhaniv* [The report about of the results of the activity of the State Audit Service and interregional territorial bodies]. Available at: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/146977> (accessed 01 April 2020). (in Ukrainian)
2. Basantsov, I.V. (2008). *Rozvytok derzhavnoho finansovoho kontroliu v umovakh rynkovoї ekonomiky Ukrainy* [Development of state financial control in the conditions of development of economy of Ukraine] (PhD Thesis), Irpin: National University of State Tax Service of Ukraine.
3. Kaliuha, Ye.V. (2015). *Vytraty biudzhetu yak obiekt bukhhalterskoho obliku* [The expenditures as an object of accounting]. *Scientific journal «Science Rise»*, vol. 12/1, no. 17, pp. 31–35.
4. Kyrylenko, O.P., Malyniak, B.S., Pysmennyi, V.V., & Rusin, V.M. (2015). *Planuvannia ta upravlinnia finansovymy resursamy terytorialnoi hromady* [Planning and management of financial resources of territorial communities]. Kyiv: Pidpriemstvo «VI EN EI». (in Ukrainian)
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *Pro publichni zakupivli* [On Public Procurement] (Law № 922-VIII, December, 25). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (accessed 01 April 2020). (in Ukrainian)
6. Ofitsiinyi portal opryliudnennia informatsii pro publichni zakupivli Ukrainy (2020). *Informatsiia pro protsedury zakupivel za biudzhetni koshty* [Information about public procurement for budget funds]. Available at: <https://prozorro.gov.ua/> (accessed 31 March 2020). (in Ukrainian)

ІННОВАЦІЙНІ ВИТРАТИ: ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Інновації сьогодні стають необхідністю для забезпечення конкурентоспроможності організацій, каталізатором позитивних змін та тенденцій. У сучасній економіці лише постійне застосування нововведень в усіх сферах економічної діяльності господарюючих суб'єктів, модернізація та технічне переоснащення підприємств спроможні забезпечити рентабельність їх діяльності. За умов світових глобалізаційних процесів підвищення конкурентоздатності українських підприємств та поглиблення інноваційної діяльності є необхідною складовою їхнього розвитку. Оскільки розробка та впровадження інновацій процес досить ризикований, тому досить важливо, щоб прийняття управлінських рішень здійснювалося на основі об'єктивного аналізу даних. Без об'єктивної, достатньої та достовірної інформації, що повинна забезпечуватися насамперед системою бухгалтерського обліку на підприємстві, ефективно управляти інноваційними процесами на підприємстві неможливо. Одним із найбільших недоліків сучасного обліку інновацій є те, що не існує єдиної системи облікових реєстрів і бухгалтерських рахунків для відображення витрат, доходів і результатів інноваційної діяльності. Наявні облікові моделі не відповідають різновидам інноваційних процесів і не надають достатніх та достовірних даних для проведення економічного аналізу в сфері інновацій. У зв'язку з цим необхідно розробляти науково об'єктовану систему обліку й аналізу витрат, доходів і результатів інноваційної діяльності суб'єктів господарювання.

Ключові слова: інновації, витрати на інновації, інноваційна діяльність, бухгалтерський облік, інноваційно-інвестиційні проекти.

Loboda Nataliya, Koren Diana, Kuryshko Nelli

Ivan Franko National University of Lviv

INNOVATION COSTS: ACCOUNTING & ANALYTICAL ASPECT

Summary. Today innovation is becoming a necessity for ensure the competitiveness of organizations, a catalyst of positive change and trends. In nowadays economy, only the constant application of innovations in all spheres of economic activity of economic entities, modernization and technical re-equipment of enterprises can ensure the profitability of their activities. Improving the competitiveness of Ukrainian enterprises and deepening innovation activity is a necessary component of their development in the context of global processes. Since the development and implementation of innovations is a risky process, it is important that management decisions are made on the basis of sound data analysis. It is impossible to effectively manage innovative processes at the enterprise without objective, sufficient and reliable information, which must be provided primarily by the accounting system at the enterprise. One of the major drawbacks of modern accounting for innovation is that there is no single system of accounting registers and accounting accounts to reflect the costs, revenues and results of innovation. The available accounting models don't correspond to the variety of innovation processes and don't provide sufficient and reliable data for economic analysis in the field of innovation. In this regard, it is necessary to develop a scientifically sound system of accounting and analysis of costs, revenues and results of innovative activity of economic entities. In Ukraine, there is an urgent problem of systematic filing and receipt of accounting information. This prevents businesses from innovating, reporting and evaluating innovative projects. Most organizations do not maintain internal reporting on innovation project management. This is due to the lack of methodological recommendations for the accounting of the costs of innovative processes in the accounts and in the accounting registers. Recommendations for rational economic analysis need to be developed. In addition, there are no regulatory acts on analytical accounting. It is necessary to refine and expand the composition of calculation articles to reflect works of innovative character.

Keywords: innovation, cost of innovation, innovation activity, accounting, innovation and investment projects.

Постановка проблеми. В епоху переходу індустріальної до постіндустріальної економіки впровадження провідних науково-технічних досягнень стає об'єктивною необхідністю економічної політики як на рівні держави, так й окремих підприємств. Інновації – вимога сучасності, яка забезпечує конкурентоспроможність організацій, саме тому особливої актуальності набувають питання їх раціональних розробок та впровадження, що неможливо без аналізу аналітичних даних. Ефективність інвестиційно-інноваційних проектів залежить від об'єктивності та достовірності інформації забезпечуваної системою бухгалтерського обліку, в тому числі обліку витрат. Одним із найбільших недоліків ведення обліку діяльності пов'язаної з інноваціями є те, що не існує єдиної системи облікових ре-

єстрів і бухгалтерських рахунків для відображення витрат, доходів і результатів інноваційної діяльності. Саме тому існує гостра потреба в розробці науково об'єктованих підходів до обліку витрат понесених в ході здійснення інноваційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням обліку інноваційної діяльності присвячені праці таких вчених, як О. Бродкіна, В. Василенко, О. Волкова, Л. Гнилицької, А. Гречан, О. Грицай, Н. Краснокутської, О. Кантаєвої, О. Чабанюк, Й. Шумпетера, Х. Хауштайна, Б. Санто, Ф. Ніксона, Б. Твісса та ін. Кантаєва О. [1] зокрема, загострює увагу на відсутності єдиної системи реєстрів і рахунків для відображення витрат інноваційної діяльності. Автор досліджує можливі варіанти використання чинних і фор-

мування нових джерел покриття витрат інноваційної діяльності. Грицай О. [2] у своїх роботах основну увагу при оцінці витрат на певний інноваційний проект приділяє визначенню розмірів допроектних витрат і нормативів для визначення вартості відшкодування накладних витрат враховуючи умови роботи організації в плановому періоді, технологічні та організаційні умови, передбачені проектами організації і проектами виконання робіт, результати аналізу рівня витрат по проектам, що вже завершені.

Вирішення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В роботі було актуалізовано питання обліку витрат інноваційної діяльності, розглянуто проблему більш деталізовано.

Мета статті. Метою даної статті є визначення сутності витрат на створення інноваційного продукту, специфіки їх обліково-аналітичного забезпечення та розробленні пропозицій систематизації обліку витрат понесених під час впровадження діяльності пов'язаної з інноваційними розробками на підприємстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення терміну «інновації» як економічної категорії, наведений у Законі України «Про інноваційну діяльність» згідно якого інновації – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [3].

Сьогодні інновації – невід'ємна частина прогресу економіки держави, оскільки вони є тією рушійною силою, яка здатна сприяти економічному зростанню не лише окремої організації, а й цілої країни. Характерною рисою останніх років є високий рівень модернізації та механізації усіх процесів, то можна констатувати, що інновації сьогодні є вимогою забезпечення конкурентоспроможності організації. Розробка та впровадження інновацій, як правило, процес доволі затратний та ризиковий, тому важливо професійно підійти до його організації. Одним з критеріїв здійснення успішної інноваційної діяльності підприємства є існуючий порядок обліку витрат інноваційних процесів. Одним із найбільших недоліків ведення обліку діяльності пов'язаної з інноваціями є те, що не існує єдиної системи облікових реєстрів і бухгалтерських рахунків для відображення витрат, доходів і результатів інноваційної діяльності.

Основна більшість вчених констатують, що «батьком інноваційної теорії» є відомий економіст та політолог Йозеф Алоїз Шумпетер (праця «Теорія економічного розвитку» (1912 р.), де науковець виклав ідею «нових комбінацій», які згодом були замінені терміном «інновації» та стали науковою категорією).

В Україні актуальна проблема систематизованої подачі і отримання облікової інформації. Це заважає підприємствам впроваджувати нові інновації, аналізувати звітність та оцінювати інноваційні проекти. Більшість організацій не ведуть внутрішньої звітності щодо управління інноваційними проектами. Це зумовлено відсутністю методичних рекомендацій щодо від-

ображення на рахунках бухгалтерського обліку і в облікових реєстрах витрат на інноваційні процеси. Необхідно розробити рекомендації щодо раціонального економічного аналізу. Окрім цього, відсутні нормативно-правові акти стосовно аналітичного обліку. Потрібно доопрацювати та розширити склад калькуляційних статей для відображення робіт інноваційного характеру.

Витрати на здійснення інноваційної діяльності сьогодні обліковуються на рахунках 15 «Капітальні інвестиції», 23 «Виробництво», субрахунку 941 «Витрати на дослідження і розробки» [4]. Умовно облік витрат на інноваційну діяльність можна поділити на такі групи: некапітальні витрати (удосконалення технологій), витрати на нематеріальні активи та вкладення у необоротні активи. Існує декілька підходів до обліку витрат пов'язаних з інноваційною діяльністю. Один з них передбачає відображення на рахунку 39 «Витрати майбутніх періодів». В разі позитивного результату нагромаджені витрати інноваційного характеру списують на рахунок 15 «Капітальні інвестиції», якщо результати негативні, то витрати списуються на рахунок 941 «Витрати на дослідження і розробки». Інший метод списує витрати на дослідження та деякі витрати на розроблення – на витрати періоду, а витрати на розроблення капіталізуються. Однак, дані методи не дають змогу систематизувати витрати інноваційної діяльності на окремому рахунку. Відображення на окремому рахунку дає змогу отримати інформаційну базу аналізу інноваційних проектів та запобігти розпорошенню витрат інноваційної діяльності. Натомість, існує низка бухгалтерських рахунків, які відображають витрати інноваційної діяльності, що і спричиняє їх суперечливість та неоднозначність.

Необхідно вести аналітичний облік витрат з освоєння нової продукції та списання на замовлення серійного виробництва на субрахунку 39 «Витрати майбутніх періодів» за видами освоєваних виробів у розрізі номенклатури статей витрат і етапів виконуваних робіт наростаючим підсумком з моменту підготовки конструкторської документації й до виробництва дослідної серії виробів.

Ми підтримуємо доцільність виокремлення рахунку, на який вносилися б усі витрати підприємства, пов'язані з інноваційною діяльністю, який було запропоновано вченою О.І. Грицай. Зокрема, за дебетом цього рахунку із кредиту різних рахунків протягом періоду освоєння інноваційної продукції відображатимуться: витрачені матеріали, заробітна плата з нарахуваннями на неї, амортизація основних засобів, надані послуги тощо. Витрати на інноваційні процеси визнаватимуть витратами певного періоду одночасно з визнанням доходу, для отримання якого вони здійснені [2]. Запропоновану методику слід описати на законодавчому рівні. Це може бути створення нового положення стандарту бухгалтерського обліку, яке регламентуватиме інформацію для достовірного визначення витрат, які стосуються розроблення інновацій.

Сьогодні під час дослідження та розроблення інноваційних продуктів враховуються норми різних П(С)БО, зокрема П(С)БО 7 «Основні засоби», П(С)БО 8 «Нематеріальні активи» та П(С)БО 9

«Запаси». Згідно з П(С)БО 8 «Нематеріальні активи», інновації, отримані в результаті розроблення, потрібно відображати у балансі за умов, що підприємство має намір, технічну можливість та ресурси для доведення інноваційної продукції до реалізації, отримання економічних вигод від її збуту чи використання. Однак це положення стосується розроблення і дослідження інновацій нематеріального характеру. У разі ж виникнення ситуації, коли підприємство вирішує удосконалити або створити нові матеріальні активи – запаси, обладнання тощо – їхня оцінка повинна ґрунтуватися на вимогах П(С)БО 9 «Запаси» або П(С)БО 7 «Основні засоби» [1]. У такому випадку новий єдиний стандарт, став би регламентно-методичним посібником для обліку витрат інноваційної діяльності.

Висновки і пропозиції. В ході нашого дослідження ми дійшли до висновку, що наявна інформаційно-методична база обліку витрат діяльності пов'язаної з інноваціями є недосконалою та суперечливою у висвітленні за наявної

системи бухгалтерського обліку, тому залишається відкритим питання створення ефективних науково-методичних рекомендацій стосовно її реформування. Для України особливої актуальності набуває перехід до інноваційної моделі розвитку та популяризації інновацій, розробка та впровадження яких вимагають ефективної системи обліку результатів діяльності, зокрема витрат.

Основними кроками на шляху до реалізації даної мети можуть стати:

– по-перше, залучення підприємства до використання оптимальних підходів для складання внутрішньої звітності, систематизації інформації про витрати на інновації;

– по-друге, на нормативно-законодавчому рівні розроблення та затвердження окремого положення стандарту бухгалтерського обліку, який би регулював облік діяльності пов'язаної з інноваціями;

– по-третє, запровадження окремого рахунку для ведення обліку витрат понесених під час здійснення інноваційних процесів.

Список літератури:

1. Кантаєва О.В. Бухгалтерський облік та аналіз інноваційної діяльності підприємств: організація і методологія : [монографія]. Житомир : ЖДТУ, 2010. 424 с.
2. Грицай О.І. Напрями удосконалення обліку витрат на інноваційні процеси. *Проблеми економіки та менеджменту. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 683. С. 198–201.
3. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 08 вересня 2011 р. № 3715-VI (із змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15/ed20120601/conv> (дата звернення: 24.04.2020).
4. Романів Є.М., Лобода Н.О. Бухгалтерський облік (загальна теорія) : [навч. посібник]. Львів : ЛДФА, 2014. 265 с.

References:

1. Kantaieva, O.V. (2010). *Bukhhalterskyi oblik ta analiz innovatsiinoi diialnosti pidpriemstv: orhanizatsiia i metodolohiia* [Accounting and analysis of innovative activity of the enterprise: organization and methodology]. Zhytomyr: ZhDTU. (in Ukrainian)
2. Hrytsai, O.I. (2010). Napriamy udoskonalennia obliku vytrat na innovatsiini protsesy [Ways of improvement of cost accounting for innovative processes]. *Problemy ekonomiky ta menedzhmentu. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik»*, no. 683, pp. 198–201.
3. Zakon Ukrainy «Pro innovatsiinu diialnist» [The Law of Ukraine «About innovative activity»]: vid 08.09.2011 r. № 3715-VI [zi zmin. ta dop.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15/ed20120601/conv> (accessed 24 April 2020).
4. Romaniv, Ye.M., & Loboda, N.O. (2014). *Bukhhalterskyi oblik (zahalna teoriia)* [Accounting (general theory)]. Lviv: LDFA. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-68>

УДК 658.5

Ложачевська О.М., Заяц О.В.,
Виноградова К.В., Кужель Я.Г.
Національний транспортний університет

МІСЦЕ КОНТРОЛІНГУ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Анотація. Перехід на інноваційний розвиток економіки вимагає підвищення управління вітчизняними підприємствами, вдосконалення його методологічних основ та інструментарію. Найважливішим інструментом управління в сучасних умовах стає контролінг. Знаходячись на перетині обліку, інформаційного забезпечення, контролю і координації, контролінг займає особливе місце в керуванні підприємством: він зв'язує разом всі ці функції, інтегрує і координує їх, причому не підміняє собою керування підприємством, а тільки переводить його на якісно новий рівень. Контролінг є своєрідним механізмом саморегулювання на підприємстві, що забезпечує зворотний зв'язок. У статті виконано аналіз існуючих визначень категорії контролінгу, за результатами якого уточнено дане поняття. Визначено місце контролінгу в системі управління підприємством як центральної підсистеми. Розглянута процедура послідовності проведення контролінгу на підприємстві.

Ключові слова: контролінг, управління, підприємство, контроль, інструменти контролінгу, функції контролінгу.

Lozhachevska Olena, Zaiats Olga,
Vynogradova Kseniya, Kuzhel Yana
National Transport University

PLACE OF CONTROLLING IN THE ENTERPRISE MANAGEMENT SYSTEM

Summary. Transition to innovative economic development requires improving the management of domestic enterprises, improving its methodological foundations and tools. The most important management tool in modern conditions is controlling. Being at the intersection of accounting, information support, control and coordination, controlling has a special place in enterprise management: it binds together all these functions, integrates and coordinates them, and does not replace the management of the enterprise, but only takes it to a qualitatively new level. Controlling is a kind of self-regulation mechanism in an enterprise that provides feedback. Controlling task – monitoring of changes in the environment; the formation of specific goals to achieve the ultimate goal of the activity; reflection of these goals in the system of balanced indicators; definition of the planned values of these indicators; control of actual values of indicators; analysis and identification of the reasons for the deviation of the actual values of the indicators from the planned; development of management decisions to minimize deviation. The experience of modern enterprises shows that the presence of a well-functioning and successfully functioning controlling system is an important factor in the commercial success of the business entity. The whole system of management is divided into functional subsystems, the number and types of which can vary in different enterprises or organizations depending on the specifics of the activity. Controlling is presented by us as a certain layer, which connects the functional control subsystems with the decision area, taking on the functions of systematic collection, planning, analysis of information, as well as the development of alternative managerial decisions. Functional control subsystems are the source of input data for controlling and, at the same time, consumers of its output data, ie the principle of feedback is implemented. It is advisable to consider controlling both the operational level of the enterprise's activity and the strategic one. Therefore, distinguish operational and strategic control. Their functions within the enterprise are closely intertwined, but there is also a certain difference between strategic and operational control.

Keywords: controlling, management, enterprise, control, controlling tools, controlling functions.

Постановка проблеми. Контролінг – це управління майбутнім для забезпечення тривалого функціонування підприємства і його структурних підрозділів. Служба контролінгу прагне так управляти процесами поточного аналізу і регулювання планових і фактичних показників, щоб по можливості виключити або мінімізувати помилки, відхилення і прорахунки, як у справжньому, так і в майбутньому.

В умовах сьогодення, коли Україну визнано світовим співтовариством як країну з ринковою економікою, ще актуальнішою стає проблема здійснення дієвого та ефективного внутрішнього контролю діяльності суб'єктів господарювання. Безперечною умовою вдосконалення методів управління є повне використання внутрішніх можливостей підприємства, тобто утворення такої системи управління, яка б могла своєчасно

виявляти, координувати, контролювати, аналізувати, коригувати, планувати, здійснювати внутрішній консалтинг, інформувати вище керівництво про економіку підприємства. Досвід сучасних підприємств показує, що наявність відлагодженої і успішно функціонуючої системи контролінгу є важливим чинником комерційного успіху господарюючого суб'єкта.

Аналіз останніх наукових досліджень. За весь період було написано чимало праць та наукових статей, присвячених контролінгу. Важливу роль в дослідженні цього питання відіграють такі вчені, як Пушкар М.С., Ананькіна О.О., Данілочкіна С.В., Данілочкіна Н.Г., Попова Л.В., Ісакова Р.С., Головіна Т.О., Майер Е., Манн Р., Фольмут Х., Хана Д., Кармінський А.М., Фалько С.Г. та інших.

Питанням місця контролінгу в системі управління підприємством приділяли увагу

такі вчені, як, зокрема, А. Дайле, Н.Ю. Іванова, Т.В. Калайтан, О.Р. Кармінський, Є. Майер, Р. Манн, Н.С. Марушко, О.В. Прокопенко, М.С. Пушкар, Г. Тельнова, О.О. Терещенко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз визначень контролінгу свідчить про відсутність однозначного тлумачення цього поняття. Більшість вчених використовують системний підхід при встановленні сутності контролінгу, інші – процесний, а окремі вчені розглядають контролінг лише як методологічну базу для прийняття управлінських рішень.

Метою статті. Головною метою цієї роботи є дослідження різних трактувань поняття контролінгу та визначення його місця в системі управління сучасним підприємством.

Викладення основного матеріалу дослідження. Наведемо деякі визначення поняття «контролінг», які містяться в наукових роботах, автори яких намагаються всебічно висвітлити сутність цього поняття. Слід зазначити, що в даний час однозначного визначення даного поняття не існує, так як прийнято вважати, що контролінг є новою концепцією управління, породженої практикою сучасного менеджменту, а саме поняття «контролінг».

У вітчизняній і зарубіжній літературі поняття «контролінг» трактується дуже широко, немає єдиного підходу до його визначення. З англ. «to control» означає управляти, наглядати, перевіряти, контролювати. Французьке «controle» означає «зіставлення». Система контролінгу була вперше описана і застосована в США, де створено професійну організацію контролерів – Controllerns Institute of America (1931), згодом перейменовану в Financial Executive Institute. Однак, термін «контролінг» в англомовних джерелах практично не використовується. Натомість у Великобританії і США функціонують служби управлінського обліку, хоча працівників цих служб називають контролерами (controller). Термін «контролінг» прийнято в Ні-

меччині, звідки він і прийшов до СНД, а відтак і в Україну. В Україні паралельно використовують два терміни: «контролінг» і «управлінський облік». Водночас, з теорії й практики німецьких підприємств випливає, що управлінський облік є складовою частиною контролінгу. Спочатку під контролінгом розуміли завдання у сфері фінансів і бухгалтерського обліку, згодом почали трактувати ширше, відносячи до контролінгу функцію контролю і оптимізацію використання ресурсів підприємства [1].

Визначення поняття «контролінг» з точки зору різних вчених-економістів наведені в табл. 1.

Як видно з табл. 1, різні дослідники по-різному трактують поняття «контролінг». Недоліком даних визначень може бути їх деяка обмеженість (контролінгу приписуються лише одна-дві функції), проте концептуальні положення сформульовані досить чітко:

1) контролінг – система з певним набором цілей, елементи якої тісно взаємопов'язані між собою і з елементами системи менеджменту на підприємстві;

2) контролінг орієнтований в напрямку «З минулого в майбутнє»;

3) контролінг створює середовище, яке забезпечує прийняття управлінських рішень.

У своїх працях західні економісти в більшості своїй сходяться на думці, що контролінг являє собою управлінську концепцію, що охоплює всі сфери діяльності підприємства: менеджмент, фінанси, бухгалтерський облік, маркетинг, інтегруючи і координуючи діяльність всіх служб підприємства для досягнення оперативних і стратегічних цілей.

Концепцію контролінгу можна визначити, як сукупність цілей, завдань, інструментів, суб'єктів і організаційних структур. З одного боку, контролінг – це образ мислення управлінського персоналу, найвищою метою якого є забезпечення ефективного і довгострокового функціонування підприємства. З іншого боку, концепція передбачає забезпечення

Таблиця 1

Визначення поняття «контролінг» різних авторів

Джерело	Визначення контролінгу
Д. Хан	Контролінг – система інтегрованого інформаційного забезпечення планування і контролю діяльності підприємства
В. Хофенбек	Контролінг – лоція і навігаційний прилад для досягнення мети – прибутку
П. Хорват	Контролінг – підсистема управління, яка координує підсистеми планування, контролю та інформаційного забезпечення, підтримуючи тим самим системоутворюючу координацію
Р. Манн [2]	Контролінг – система управління прибутком
Ю. Вебер	Контролінг являє собою елемент управління соціальною системою, виконуючи свою головну функцію підтримки керівництва в процесі рішення ім спільної справи координації системи управління з упором перш за все на завдання планування, контролю та інформування
Э. Майер [3], Ю.П. Анискин, А.М. Павлова [4]	Контролінг – це концепція, спрямована на ліквідацію «вузьких місць» і орієнтована на майбутнє відповідно до поставлених цілей і завдань отримання певних результатів
Н.М. Большаков	Контролінг – це система ефективного управління підприємством і забезпечення його довгострокового стабільного існування на ринку на основі реалізації функцій розробки та обґрунтування управлінських рішень і контролю за їх виконанням
А.М. Карминский, Н.И. Оленев, А.Г. Примак, С.Г. Фалько [5]	Контролінг – це концепція системного управління та спосіб мислення менеджерів, в основі яких лежить прагнення забезпечити довгострокове ефективне функціонування організації

Джерело: розроблено авторами

реалізації філософії контролінга: розробки методів і техніки для постановки управлінського обліку, планування, проведення економічних розрахунків, інформаційного забезпечення [6].

Звернемося до порівняльного аналізу понять «контролінг» та «контроль». Одне з визначень контролю представляє його як процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей. Інструменти контролю крім усього іншого включають в себе перевірку всіх сторін діяльності підприємства, а результати служать підставою для коригування раніше прийнятих рішень, норм і нормативів. Дані поняття мають як подібності, так і відмінності.

В економічній літературі представлено значна кількість визначень терміну «контролінг», деякі з них наведені нами вище. На підставі даних публікацій можна виділити п'ять основних класифікацій контролінгу та виявити співвідношення понять «контролінг» та «контроль» (табл. 2).

На підставі даного порівняльного аналізу, можна стверджувати, що контроль має на увазі виявлення відхилень, проблем і помилок, тобто «дивиться в минуле»; контролінг, навпаки, забезпечує ефективне функціонування підприємства в довгостроковій перспективі і спрямований в майбутнє [7].

На обсяг реалізованих на підприємствах функцій контролінгу впливають наступні фактори:

- фінансово-економічний стан організації;
- розуміння менеджментом підприємства і його власниками необхідності своєчасного впровадження апарату контролінгу;
- рівень диверсифікації виробництва,
- номенклатури продукції, що випускається;
- рівень конкуренції;
- кваліфікація менеджменту підприємства;
- кваліфікація фахівців служби контролінгу.

Слід виділити характерні особливості процесів планування, збору інформації, обліку, аналізу і контролю, придбані ними в системі контролінгу (табл. 3) [8].

Їх можна охарактеризувати наступним чином:

- в процесі планування слід враховувати можливості методичного та інструментального вдосконалення системи контролінгу;
- інформація, зібрана для подальшого обліку і аналізу, враховує в першу чергу інтереси внутрішніх користувачів;
- облік ґрунтується на інструментах і методах управлінського обліку і за допомогою інформаційної функції забезпечує ефективну підтримку прийняття управлінських рішень;
- аналіз в системі контролінгу відрізняється тим, що спрямований на вивчення майбутнього, а не минулого, а також тим, що в процесі аналізу робиться акцент на стратегічні цілі підприємства з можливістю комплексної оцінки прийнятих рішень;
- контроль швидше виконує завдання самоконтролю і націлений на випереджувальний, або «пророкує» управління.

На думку А.М. Кармінського [5], результати впровадження контролінгу представляють єдину систему, що сприяє підвищенню ефективності діяльності підприємства, яка дозволяє:

- передбачити можливі результати фінансово-економічної діяльності підприємства;
- планувати діяльність підприємства з метою підвищення ефективності використання ресурсів;
- своєчасно отримувати актуальну інформацію, необхідну для прийняття управлінських рішень;
- ефективно використовувати податкове планування і схеми оптимізації оподаткування.

Висновки і пропозиції. На підставі проведеного дослідження автором наведено власне бачення співвідношення функцій і завдань контролінгу і аналітичне порівняння понять

Таблиця 2

Класифікація понять «контролінг» та «контроль»

Вид класифікації	Контролінг	Контроль
1. З точки зору функції інформаційного забезпечення	Основним джерелом отримання інформації для проведення контролінгу є бухгалтерський облік	У розумінні інформаційного забезпечення контроль ніяк не співвідноситься з контролінгом
2. З точки зору результату управління підприємством	Контролінг служить не тільки постановці цілей, але і розробці заходів по їх здійсненню, ідентифікує відхилення фактично виконаних завдань від запланованих	Як і реалізація поставлених цілей, контроль є однією з найважливіших задач контролінгу
3. З точки зору координації систем управління підприємством	Об'єктами контролінгу є планування, управління кадрами, ціннісні орієнтації в організації і т. д. Контролінг координує дані підсистеми	В даному випадку область завдань контролінгу охоплює також і контрольну діяльність. Таким чином, контроль є не завданням, а об'єктом контролінгу
4. З точки зору функції забезпечення раціонального управління підприємством	Контролінг розуміється як оцінка і підвищення ймовірності відповідності реалізації управлінських заходів заздалегідь встановленим стосункам між цілями і засобами	Контроль виступає як наступний етап після оцінки відповідності управлінських заходів, являє собою координацію дій по виявленню та зменшенню відхилень між цілями і засобами за допомогою їх зміни або пропозиції іншого способу їх здійснення
5. З точки зору комплексного підходу до управління підприємством	Контролінг розуміється як діяльність, яка забезпечує ефективне функціонування підприємства	Контроль – дія, яка в сукупності з іншими діями забезпечує належне функціонування механізму контролінгу

Джерело: розроблено авторами

Особливості функцій контролінгу в процесі управління підприємством

Функції (елементи)	Управлінська роль	Особливості при реалізації з використанням контролінгу
Планування і прогнозування	Здійснення напрацювань з питань методичного та інструментального вдосконалення процесу планування та прогнозування	– планування з орієнтацією не тільки на результат, а й з урахуванням формулювання завдань і завдань для кожного підрозділу, при цьому поставлені завдання необхідно узгоджувати з конкретними виконавцями; – плановані показники повинні легко відслідковуватися на основі існуючої на підприємстві системи обліку
Інформаційно-організаційна	Розробка і реалізація руху інформаційних потоків по каналах зв'язку внутрішнього середовища підприємства	– інформація призначена в першу чергу для внутрішніх користувачів; – збір інформації здійснюється в рамках підготовки до наступного обов'язкового обліку і аналізу; – забезпечення дотримання принципів відкритості та закритості певних каналів зв'язку
Облікова	Інформація, яка використовується в обліку, повинна відповідати прийнятним управлінським рішенням	– забезпечення оптимального поєднання інструментів фінансового і управлінського обліку; – управлінський облік націлений на потреби внутрішніх користувачів; – управлінський облік орієнтований на супровід прийняття управлінських рішень
Аналітична	Інформаційна та методична підтримка в процесі прийняття рішень. Різні варіанти дій повинні бути розглянуті з кожного боку, а отримані результати повинні завжди зіставлятися з цілями підприємства	– забезпечення оптимального поєднання інструментів фінансового і управлінського обліку; – управлінський облік націлений на споживачів внутрішніх користувачів; – управлінський облік орієнтований на супровід прийняття управлінських рішень
Контрольна (Регулююча)	Переорієнтація контролю в самоконтроль, можливість навчання та виправлення помилок, націленість на випереджаюче управління є можливостями самоорганізації роботи підприємства	– трансформація процесу контролю в самоконтроль як навчальну підсистему; – визначення результатів роботи кожного підрозділу і працівника підприємства зокрема, облік впливу кожного результату на загальний підсумок діяльності підприємства; – зміщення акцентів в сторону випереджаючого, або «проорокує» управління

Джерело: розроблено авторами

«контролінг» та «контроль»; подано авторське визначення контролінгу; уточнено особливості функцій контролінгу в процесі управління підприємством. Таким чином, контролінг спрямований на досягнення максимально можливого ефективного результату економічної діяльності як всього підприємства в цілому, так і його структурних підрозділів. на першій стадії впровадження контролінг покликаний сигналізувати про

виникаючі негативних відхиленнях на підприємстві для подальшого прийняття керівництвом відповідних заходів, проте на наступних стадіях контролінг передбачає підвищення особистої відповідальності кожного працівника. В даному випадку відмітними особливостями контролінгу стають самостійність, самоврядування і довіру, які є необхідними елементами в ефективному управлінні підприємством.

Список літератури:

1. Маркін І.А., Таран-Лала О.М., Гунченко М.В. Контролінг для менеджерів : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 304 с.
2. Манн Р., Майер Е. Контролінг для початківців: пров. з нім. / під ред. В. Б. Івашкевича. 2-е изд., перераб. і доп. Москва : Фінанси і статистика, 1995. 304 с.
3. Майер Е. Контролінг як система мислення і управління / пров. з нім. Ю.Г. Жукова і С. Н. Зайцева; під ред. С.А. Ніколаєвої. Москва : Фінанси і статистика, 1993. 88 с.
4. Аніскін Ю.П., Павлова А.М. Планування і контролінг: підручник для вузів. Москва : Омега-Л, 2007. 280 с.
5. Кармінський А.М., Оленев Н.І., Примаєв А.Г., Фалько С.Г. Контролінг у бізнесі. Москва : Фінанси і статистика, 2002. 256 с.
6. Прокопенко О.В., Криворучко Л.Б. Економічна суть контролінгу, його місце в системі управління підприємством. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2011. № 4. С. 27–34.
7. Терещенко О.О. Концепція фінансового контролінгу в Україні. *Формування ринкової економіки*. Київ : КНТЕУ, 2008. С. 12–18.
8. Смоквіна Г.А. Контролінг як складова частина управління підприємством. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2011. Вип. 2(42). С. 329–335.

References:

1. Markin, I.A., Taran-Lala, O.M., & Gunchenko, M.V. (2013). *Kontroling dlya menedzheriv: navchalnyj posibnyk* [Controlling for Managers: textbook]. Kyiv: Center for Educational Literature, p. 304.
2. Mann, R., & Mayer, E. (1995). *Kontroling dlya pochatkivcu* [Controlling for cobs]. Moscow: Finance and Statistics, p. 304.

3. Mayer, E. (1993). *Kontroling yak systema myslennya i upravlinnya* [Controlling as system of management and control]. Moscow: Finance and Statistic, p. 88.
4. Aniskin, Yu.P., & Pavlova, A.M. (2007). *Planuvannya i kontroling: pidruchnyk dlya vuziv* [Planing and controlling: textbook for high schools]. Moscow: Omega-L., p. 280.
5. Karminsky, A.M., Olenov, N.I., Primak, A.G., & Falko, S.G. (2002). *Kontroling u biznesi* [Control at business]. Moscow: Finance and Statistics, p. 256.
6. Prokopenko, O.V., & Krivoruchko, L.B. (2011). Ekonomichna sut kontrolingu, jogo misce v systemi upravlinnya pidpryyemstvom [The economic essence of controlling, its place in the enterprise management system]. *Visnyk SumNU. Economy series*, no. 4, pp. 27–34.
7. Tereshchenko, O.O. (2008). *Koncepciya finansovogo kontrolingu v Ukraini* [The concept of financial controlling in Ukraine]. *Formation of market economy*. Kyiv: KNTEU, pp. 12–18.
8. Smokvina, G.A. (2011). Kontroling yak skladova chastyna upravlinnya pidpryyemstvom [Controlling as an integral part of enterprise management]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, vol. 2(42), pp. 329–335.

ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СЕЛА В УМОВАХ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАД

Анотація. В статті розглядаються проблеми розвитку соціальної сфери села, зміни в адміністративно-територіальному устрої країни при створенні об'єднаних територіальних громад. Досліджуються проблеми, що спровокували занедбаний стан соціальної сфери на селі. Соціально-культурні заклади, які успадкували громади від держави, потребують відновлення, а в деяких випадках навіть створення. Віддалені села мають проблеми із комунальним забезпеченням: водопостачання, теплопостачання, газопостачання. Стан доріг досі для багатьох селищ є першочерговою перешкодою на шляху їх розвитку. Відсутність транспортної сполучення не дозволяє вести торгівельну та збутову діяльність. Кожна територіальна громада має свій унікальний потенціал, про що йдеться у статті. У даній роботі досліджена динаміка рівня безробіття сільського населення, розглянуті можливі шляхи стабілізації соціального середовища об'єднаних територіальних громад.

Ключові слова: соціальна сфера, громада, об'єднана територіальна громада, село, децентралізація, сільське населення.

Maksimenko Anna, Stilnik Vita

Mykolaiv National Agrarian University

RESTORING THE SOCIAL VILLAGE OF THE VILLAGE UNDER CONDITIONS

Summary. The article deals with the problems of development of the social sphere of the village, changes in the administrative and territorial structure of the country in the creation of united territorial communities. The problems that provoked the neglected state of the social sphere in the countryside are investigated. Socio-cultural institutions that have inherited communities from the state need restoration, and in some cases even creation. Remote villages have problems with public utilities: water supply, heat supply, gas supply. The status of roads is still a major obstacle to their development for many villages. Lack of transport does not allow trading and marketing activities. Each territorial community has its own unique potential, as discussed in the article. This paper explores the dynamics of rural unemployment, discusses possible ways to stabilize the social environment of the united territorial communities. The legislative documents highlight the economic and social directions of development of settlement territories. These directions are interrelated. The way to the economic stability of communities is to support the agricultural producer. Ukraine has considerable potential in this area, and territorial communities have now acquired the authority to manage land resources and agricultural production. Approximately 50% of the gross product is generated by small farmers. Agrarian tax money to invest in social development. Creating a favorable social environment in the territorial community will attract young professionals: managers, financiers, physicians, teachers, technologists, agronomists. Housing for young families is also one of the incentives to develop in rural areas. Carrying out social and cultural events educates the young generation, takes their leisure time useful activities. The main directions of solving social problems of a village, described in the article, will be able to stop the process of disappearance of rural settlements, outflow of villagers to the city, equalize the income of the population, change the attitude to the peasant.

Keywords: social sphere, community, united territorial community, village, decentralization, rural population.

Постановка проблеми. Україна починає процес децентралізації, що передбачає створення об'єднаних територіальних громад. Громади отримують широкі повноваження в управлінні своїми ресурсами. Питання економічного характеру завжди стоять на першому місці, проте часто управлінці забувають про не менш важливу соціальну сферу. Сучасність українського села занадто відстає від місцевої інфраструктури. Соціальна сфера – частина життя кожного громадянина, яка прописана в конституційних правах. Стан соціальної інфраструктури багатьох сіл зумовлює відтік сільського населення в міста. Зі змінами в адміністративно-територіальному устрої відкриваються нові можливості для відновлення соціальної сфери ОТГ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем розвитку сільських територій присвячено чимало наукових праць. Зокрема, дану проблему досліджували Г. Балана, Л. Бондаренко, О. Гаращук, В. Дієсперов, В. Куценко, В. Рябоконт, П. Саблук та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема соціальної сфери села приділено чимало уваги науковців, проте зміни в адміністративному устрої диктують нові умови. Створення об'єднаних територіальних громад дає новий виклик публічному управлінню. Соціальна сфера села давно в занедбаному стані і державних коштів на її відновлення не вистачає. Нині, зі створенням ОТГ, з'являється можливість на місцях керувати процесом соціального розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є пошук шляхів та ресурсів відновлення соціальної сфери села після процесу децентралізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза розвитку сільських місцевостей вже давно не секрет. У багатьох наукових працях, у статистичних обстеженнях на державному рівні, у висловлюваннях політиків простежується поклик до вирішення селищних питань. Не останнє місце серед списку нагальних потреб займає соціальна сфера.

Таблиця 1

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні

	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Райони	490	490	490	490	490	490	490
Об'єднані територіальні громади	-	-	-	93	216	458	686
Міста	448	459	460	460	460	461	461
з них міста спеціального статусу, республіканського, обласного значення	170	179	184	187	189	189	189
Райони в містах	121	118	111	111	111	108	108
Селища міського типу	894	885	885	885	885	883	883
Сільські ради	10253	10278	10279	...	...	...	...
Сільські населені пункти	28739	28471	28388	28385	28377	28378	28376

Джерело: побудовано автором за офіційними даними веб-порталу Верховної Ради України [2]

Розвиток сільських територій має важливе значення для економіки України. Адже Україна – це аграрна країна, а виробниками аграрної продукції в першу чергу є сільські території.

Рівень та якість життя сільських жителів довгий час залишається на низькому рівні. З кожним роком збільшується відтік молоді із села, яка надає перевагу працювати та проживати у містах. За даними наукового відділу інституту демографії та соціальних досліджень імені НАН України з карти України щорічно зникає по 19 сіл [4].

Особливо уражені ті села, які віддалені від економічного центру, або від дорожньо-транспортної інфраструктури. Вони втрачають навчальні заклади, медичні установи, культурні заклади та поступово усіх жителів.

Кількість районних центрів останні 19 років незмінна, слич міського типу за останні два роки стало менше на дві одиниці. А от кількість сільських населених пунктів значно зменшилась у 2019 році порівняно із 2018 роком – на дві одиниці, порівняно із 2015 роком – на 12 одиниць, порівняно із 2010 роком – на 95 одиниць, порівняно із 2000 роком – на 363 одиниці.

Із 2016 року за даними таблиці 1 бачимо відсутність сільських селищних рад та появу об'єднаних територіальних громад. Так, Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3] із 2016 року скасовано повноваження сільських, селищних, міських рад. Відтепер набувають повноваження сільські, селищні, міські ради, обрані об'єднаною територіальною громадою.

Питання децентралізації окрім фінансової складової, спровоковане ще й складним становищем проживання у селі: відсутність транспортного сполучення із районним центром, бездоріжжя, відсутність дошкільних навчальних закладів (спричинена відсутністю або малою кількістю дітей дошкільного віку), культурних закладів. Багато шкіл у селах також ліквідовані через малу кількість учнів, а об'єднання декількох сільських шкіл в одну створило чимало проблем на шляху здобуття знань дітьми шкільного віку. Якість транспортного засобу для перевезення дітей до школи не завжди на достатньому рівні, матеріально-технічна база у сільській школі незадовільна, вчителі не підвищують свою кваліфікацію і не в змозі вчити учнів за новітніми методиками, та й віковий склад сільських вчителів – передпенсійний.

Матеріальне забезпечення сільського жителя також можна віднести до негативних явищ існування села. Відсутність робочого місця або мала заробітна плата не дає можливості розвиватися, а може забезпечити хіба що виживання. І це також впливає на відтік людей із села.

Стан житлово-комунальної сфери сіл та селищ також має недоліки. Більше десяти тисяч населених пунктів не мають центрального опалення, іще більше не мають гарячого водопостачання, біля одинадцяти тисяч – не мають водопроводу та каналізації, а є і такі села, у яких відсутні усі із перелічених благ.

Усі перелічені вище негативні фактори істотно вплинули на рівень безробіття селян, а в результаті на загальний показник рівня безробіття по країні. У таблиці 2 наведені показники рівня безробіття сільського населення за 2016-2019 роки.

У динаміці рівень безробіття по Україні зростає, окрім 2019 року, де рівень безробіття зменшився на 7 в.п. Найвищий рівень безробіття у сільських місцевостях спостерігається у Донецькій області – 19,1% у 2018 році. Безперечно вплинули на таке явище військові події у даному регіоні. Іще високим рівнем безробіття сільських мешканців відзначаються наступні області: Полтавська – 15,4%; Волинська – 12,9%; Кіровоградська 12,2%; Луганська – 11,8%; Запорізька та Житомирська – 11,7%; Черкаська – 10,8%; Тернопільська – 10,7%; Чернігівська – 10,5%, Хмельницька – 10,0%. Інші регіони України мають рівень безробіття нижче 10%. Найнижчий рівень безробіття населення сільської місцевості має Чернівецька область – 4,7%. Також відносно низьке значення показника рівня безробіття сільського населення зареєстровано у Харківській – 5,1%, Херсонській – 6,5%, Київській – 6,2%, Івано-Франківській – 6,5% та Львівській – 6,9%.

Очевидним є стрімке скорочення кількості сіл та селищ, а отже і сільського населення. Про це також свідчать міграційні процеси із сіл до міст. Безперечно, без державної підтримки та підтримки місцевих органів влади селам не вижити.

В Україні щодо проблематики збереження та процвітання українського села було прийнято ряд законодавчих документів, які мали на меті стабілізувати міграційні процеси, покращити рівень життя селян та налагодити соціально-побутові умови. Загалом усі вони зводяться до двох основних напрямків:

**Рівень безробіття населення сільської місцевості (за методологією МОП),
у відсотках до економічно активного населення**

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Україна	9,4	9,7	9,9	9,2
Вінницька	8,0	9,0	8,9	8,6
Волинська	12,9	14,3	14,6	12,9
Дніпропетровська	8,1	9,5	10,5	8,7
Донецька	22,0	22,0	20,4	19,1
Житомирська	10,3	12,3	12,2	11,7
Закарпатська	8,6	10,1	9,5	9,2
Запорізька	9,5	10,0	12,8	11,7
Івано-Франківська	6,9	7,2	7,5	6,5
Київська	5,1	6,2	6,0	6,2
Кіровоградська	13,3	12,1	11,6	12,2
Луганська	11,7	10,9	11,7	11,8
Львівська	7,7	7,1	7,0	6,9
Миколаївська	8,4	9,8	10,4	9,2
Одеська	5,4	7,2	8,4	7,0
Полтавська	15,7	14,5	14,4	15,4
Рівненська	9,8	10,7	11,8	9,7
Сумська	8,4	8,1	7,7	8,6
Тернопільська	10,8	12,8	13,3	10,7
Харківська	9,3	6,9	5,4	5,1
Херсонська	6,8	7,7	7,5	6,5
Хмельницька	13,5	12,8	12,1	10,0
Черкаська	8,2	9,0	11,0	10,8
Чернівецька	8,5	5,9	5,2	4,7
Чернігівська	10,5	9,6	10,6	10,5

Джерело: побудовано автором за офіційними даними Державної служби статистики України [1]

– Економічний напрям. Передбачає активізацію підприємницької діяльності, підтримку аграрного сектору, раціональне розміщення виробничих об'єктів, створення нових робочих місць;

– Соціальний напрям. Передбачає відновлення, а в разі неможливості, створення соціальної інфраструктури – навчальних закладів, медичних пунктів, клубів, будинків культури.

До цих напрямів ще варто додати налагодження транспортної інфраструктури та комунальних комунікацій.

Чому ж виникли такі проблеми в українського села? Та в першу чергу через відсутність фінансування або його недостатності. Кошти на розвиток сільської інфраструктури виділялись державою, а на місцевому рівні лише роздавались за першочерговими потребами. Міська влада не мала зацікавленості у стабілізації сільських територій, оскільки не мала повноважень щось вирішувати.

Тому в Україні був запущений процес децентралізації. Це означає, що повноваження і ресурси передаються на місця, а громада сама визначає куди їх витратити. Об'єднана територіальна громада передбачає добровільне об'єднання жителів сільської, селищної або міської ради, які межують між собою. Проте, ОТГ не має бути дрібною, тому що вона не матиме достатніх ресурсів і занадто великою також не має бути, бо віддалені села і так залишаться віддаленими від центру об'єднаної громади.

В результаті передбачається, що об'єднані територіальні громади будуть піклуватися про кожного члена громади. Інтереси села, селища будуть відстоювати старости, які входять до центру управління громадою.

Звичайно, першочерговими питаннями розвитку ОТГ будуть питання фінансового забезпечення та економічного розвитку. Проте, на цьому етапі варто значну увагу приділити розвитку соціальної інфраструктури.

Територіальним громадам важливо провести повну діагностику своїх сильних та слабких сторін, щоб визначити пріоритети розвитку. Кожна громада є унікальною, а тому серед сильних сторін може бути: територіальне розміщення до курортних зон, автомагістралей загальнодержавного чи міжнародного значення, залізничних сполучень та ін.; розміщення на території ОТГ пам'яток культури, природних особливостей, заповідників та ін.; функціонування промислових, аграрних підприємств; наявність висококваліфікованих кадрів.

Розвиток сильних сторін кожної ОТГ дозволить заробити кошти на ліквідацію слабких сторін. Таким чином, маючи у розпорядженні власні фінансові кошти, територіальні громади матимуть можливість направляти їх на вирішення соціальних проблем.

На наш погляд, основними першочерговими напрямками поліпшення соціальної сфери села після децентралізації є наступні:

- реконструкція, капітальний ремонт або будівництво комунальних мереж;
- капітальний ремонт шляхів транспортного сполучення;
- відновлення чи будівництво закладів культурного значення;
- залучення молодих фахівців;
- підтримка виробників сільськогосподарської продукції;
- забезпечення робочими місцями та гідними заробітними платами.

Оскільки більшу частину об'єднаних громад становлять саме села та селища, то варто зробити акцент на головному джерелі отримання фінансових ресурсів – аграрному секторі. Підтримка виробників аграрної продукції від великих до дрібних дасть значний поштовх до розвитку незалежного функціонування громади.

Малі сільськогосподарські виробники створюють близько 50% валового сільськогосподарського продукту, зокрема переважну частину картоплі, фруктів, овочів, молока. Вони охоплюють близько 80 відсотків населення, зайнятого у сільському господарстві. Понад 20 відсотків малих сільськогосподарських виробників здійснюють комерційну діяльність, реалізуючи власно вироблену продукцію переважно на локальних (місцевих) ринках, решта – ведуть натуральне та напівнатуральне виробництво [5]. Але не зважаючи на той факт, що малі виробники істотно впливають на якість життя у сільській місцевості, вони майже не отримують державної підтримки на розвиток виробництва, підвищення їх конкурентоспроможності. Їх доходи не є стабільними і вони практично не долучені до процесів модернізації та диверсифікації діяльності.

Список літератури:

1. Економічна активність населення України 2018: Стат. Збірник. Державна служба статистики України. Сайт державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf (дата звернення: 09.04.2020).
2. Кількість адміністративно-територіальних одиниць України. Сайт Державної служби статистики України. Держкомстат України, 2019. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19](http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/view.asp?ma=1&ti=%CA%B3%EB%FC%EA%B3%F1%F2%FC+%E0%E4%EC%B3%ED%B3%F1%F2%F0%F2%E8%E2%ED%EE%2D%F2%E5%F0%E8%F2%EE%F0%B3%E0%EB%FC%ED%E8%F5+%EE%E4%E8%ED%E8%F6%FC+%E2+%D3%EA%F0%E0%BF%ED%B3&path=../Quicktables/KEY_IND/1/&lang=1&multilang=uk, вільний. – Загл. з екрану (дата звернення: 04.04.2020).
3. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 20 грудня 2019 р. № 157-VIII. Сайт Верховної Ради України. Законодавство України, 2019. URL: <a href=) (дата звернення: 04.04.2020).
4. Скільки сіл зникло з карти України за останні 20 років. AgroPolit.com. Гаряча агрополітика, 2018. URL: <https://agropolit.com/news/9814-skilki-sil-zniklo-z-karti-ukrayini-za-ostanni-20-rokiv-ekspert>, вільний. (дата звернення: 29.03.2020).

References:

1. Ekonomichna aktivnist naselennya Ukraini 2018 [Economic Activity of the Population of Ukraine 2018]: Stat. zbirnik / Derzhavna sluzhba statistiki Ukraini. Access mode: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf (accessed: 09.04.2020).
2. Kil'kist administrativno-teritorialnih odinic Ukraini 2019 [Number of administrative-territorial units of Ukraine 2019] / Derzhkomstat Ukraini. Access mode: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/view.asp?ma=1&ti=%CA%B3%EB%FC%EA%B3%F1%F2%FC+%E0%E4%EC%B3%ED%B3%F1%F2%F0%F2%E8%E2%ED%EE%2D%F2%E5%F0%E8%F2%EE%F0%B3%E0%EB%FC%ED%E8%F5+%EE%E4%E8%ED%E8%F6%FC+%E2+%D3%EA%F0%E0%BF%ED%B3&path=../Quicktables/KEY_IND/1/&lang=1&multilang=uk (accessed: 04.04.2020).
3. Pro dobrovilne obednannya teritrialnih gromad [On voluntary association of territorial communities: the law of Ukraine from]: zakon Ukraini 20.12.2019 p. № 157-VIII. Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (accessed: 04.04.2020).
4. Skilki sil zniklo z karti Ukraini za ostanni 20 rokiv, 2018 [How many villages have disappeared from the map of Ukraine in the last 20 years, 2018]. AgroPolit.com. Access mode: <https://agropolit.com/news/9814-skilki-sil-zniklo-z-karti-ukrayini-za-ostanni-20-rokiv-ekspert> (accessed: 29.03.2020).

Саме тому, у програмах розвитку ОТГ має бути передбачено розробку механізмів підтримки малих виробників сільськогосподарської продукції для сприяння їх конкурентоздатності, доходності, що в кінцевому підсумку призведе до збільшення надходжень до бюджету громади.

Успішний розвиток громади має призвести до бажання молоді працювати і проживати у сільській місцевості. Адже, якщо рівень фінансового забезпечення у сільській території не відрізнятиметься від міського, то, відповідно, стираються кордони розмежування на село та місто. Залучення молодих фахівців (менеджерів, агрономів, фінансистів, маркетологів, медиків, вчителів, вихователів та ін.) сприятиме відновленню населення у сільській місцевості.

Висновки і пропозиції. Соціальна сфера безпосередньо пов'язана із політичною та економічною діяльністю. Питання розвитку соціальної сфери мають розглядатись в контексті організації комфортного життя людей. Складовими соціальної сфери села є установи, що сприяють відтворенню населення, забезпеченню розвитку культури, соціального захисту. Основними проблемами сільського розвитку залишаються нестабільні умови і організація праці, низький рівень побутових умов, нестійке матеріальне забезпечення, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, що створює передумови для росту міграційного потенціалу сільських мешканців і нестійкого сільського розвитку.

Соціальна сфера розвивається під впливом факторів зовнішнього середовища – політичних, економічних, науково-технічних. В сукупності аналіз впливу факторів зовнішнього середовища відкриває очі на можливості чи наявний нереалізований потенціал територіальної громади.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ НА СУЧАСНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Анотація. В статті розглянуто управлінський контроль, який є одним з головних інструментів вироблення політики та прийняття управлінських рішень, що забезпечують нормальне функціонування підприємства і досягнення його цілей в довгостроковій перспективі і поточній роботі. В статті проаналізовано традиційні методи управлінського контролю, а саме: особисте спостереження, статистичні звіти, аналіз безбитковості, бюджетний контроль та визначено переваги і недоліки кожного з них. Розглянуто сучасні методи контролю, які переважно використовуються у діяльності сучасних, новостворених підприємств та вважаються інноваційними методами управлінського контролю, це аналіз співвідношення, облік відповідальності, аудит управління, PERT & CPM (метод критичного шляху). В статті запропоновано механізм ефективного управлінського контролю на сучасному підприємстві, який передбачає комплексний підхід до використання методів управлінського контролю з метою ефективної діяльності підприємств.

Ключові слова: інноваційне управління, контроль, менеджмент, підприємство, методи управління, сучасне управління, управлінський контроль.

Maltyz Viktoria, Kolodiychuk Anastasia
Zaporizhzhia National University

FEATURES OF APPLICATION OF TRADITIONAL AND INNOVATIVE METHODS OF ADMINISTRATIVE CONTROL ARE ON MODERN ENTERPRISES

Summary. Administrative control, that is one of main instruments of making of politics and acceptance of administrative decisions that provide the normal functioning of enterprise and achievement of his aims in a long-term prospect and current work, is considered in the article. The traditional methods of administrative control are analysed in the article, namely: the personal supervision, statistical reports, break-even analysis, budgetary control and advantages and defects are certain each of them, it is Set that the lacks of the use of method of the personal supervision are considerable charges of time, psychological pressure on workers, considerable influence of the personal internalss of manager, certainly, that the lacks of statistical reports is informative limit (nature concentration only on the seprate, though key spheres of activity (concentration only on the separate, though key spheres of activity of organization) and subzero operationability of receipt of information. It is also marked in the article, that among the basic lacks of the use of verbal reports enterprises there are filtration of information and difficulties with documenting of information for the next accounting. The modern methods of control, that is mainly used in activity of the modern, accrued enterprises and are considered the innovative methods of administrative control, are considered in the article also, it is an analysis of correlation, account of responsibility, audit of management, PERT & CPM (critical path method), network methods useful to planning and control are important. These methods help to execute the different functions of management, as planning; planning and realization of limit in time projects that envisage implementation of various difficult, various and united measures. The mechanism of effective administrative control on a modern enterprise, that envisages stage-by-stage introduction of control taking into account making of standards and criteria, comparison with them of the real results and acceptance of necessary correcting measures, is offered in the article, also complex going near the use of methods of administrative control that envisages the simultaneous use of traditional and innovative methods with the aim of effective activity and objective estimation of work.

Keywords: innovative management, control, management, enterprise, management methods, modern management, administrative control.

Постановка проблеми. Продуктивність діяльності сучасного підприємства залежить від вміння контролювати всі етапи його діяльності. Управлінський контроль є одним з головних інструментів вироблення політики та прийняття управлінських рішень, що забезпечують нормальне функціонування підприємства і досягнення його цілей в довгостроковій перспективі і поточній роботі, але враховуючи чинники, що впливають на сучасні підприємства, постає проблема в постійному удосконаленні методів управлінського контролю з метою удосконалення роботи суб'єктів оспорювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних ринкових умовах все більше вчених приділяють увагу дослідженню проблематики

щодо оптимізації управлінського контролю підприємств. Аналізу методології управління підприємством присвячено праці багатьох вітчизняних та закордонних учених: І.М. Дашко, Дж. Грейсон, О.П. Третяк, С.О. Кохан, також вчені окремо розглядають таку функцію менеджменту, як контроль. Але дослідження питань сучасної практики інноваційного управління в сучасних умовах господарювання вимагає дедалі більшої уваги.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження показали, що в практиці сучасних підприємств постає проблема об'єктивного і оптимального управлінського контролю, у статті запропоновано впроваджувати в діяльність сучасних підприємств комплексний метод контролю, який збільшить

ймовірність отримання достовірної інформації щодо роботи, в тому числі і дистанційної.

Мета статті. Метою статті є дослідження традиційних і інноваційних методів управлінського контролю, визначення основних завдань та методів управлінського контролю, обґрунтування власних досліджень щодо переваг і недоліків застосування різних методів управлінського контролю на сучасних підприємствах та сформулювати пропозиції щодо удосконалення контролю на сучасних підприємствах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Контроль є однією із загальних функцій менеджменту, без якої практично не можуть бути реалізовані в повній мірі інші функції внутрішньо підприємницького управління. В рамках внутрішньо підприємницького управління, що реалізує поєднання принципу централізації і децентралізації виникає питання оптимізації контролю при централізованому і децентралізованому управлінні одночасно, для досягнення цієї мети слугує управлінський контроль. Для діяльності підприємств у сучасних економічних умовах, управлінський контроль та його методи є надзвичайно актуальними, адже сучасні підприємства переходять на дистанційну роботу і відтак потреба в об'єктивному контролі набуває неабиякого значення для ефективності їх діяльності.

Управлінський контроль є одним з головних інструментів реалізації політики та прийняття управлінських рішень, що забезпечують нормальне функціонування підприємства і досягнення його цілей в довгостроковій перспективі і поточній роботі.

Основні завдання управлінського контролю:

1. Збір, обробка та аналіз фактичних результатів діяльності всіх підрозділів підприємства, порівняння їх з плановими показниками, виявлення відхилень і причини цих відхилень. Управлінський контроль повинен забезпечити фіксацію всіх відхилень від намічених планів (запланованих показників роботи) в будь-якому з ланок управління для прийняття термінових рішень, що стосуються поточної діяльності конкретного підрозділу.

2. Аналіз причин відхилень поточної діяльності від запланованих показників підприємства і виявлення можливих тенденцій їх розвитку.

3. Розробка заходів, необхідних для досягнення намічених цілей (бажаного результату ді-

яльності) підприємства і прийняття конкретних управлінських рішень.

4. Створення системи звітності на підприємстві, його відділеннях і дочірніх компаніях, перевірка і аналіз цієї звітності за результатами господарської діяльності підприємств в цілому і кожного окремого підрозділу [1].

Із проаналізованого матеріалу нами встановлено, що існує ряд методів здійснення управлінського контролю. Для зручності розділимо їх на дві групи традиційні та інноваційні методи контролю та визначимо переваги і недоліки кожного з них.

Встановлено, що традиційні методи управлінського контролю – це ті, які компаніями використовуються вже давно. До них належать: особисте спостереження, статистичні звіти, аналіз беззбитковості, бюджетний контроль. Розглянемо кожен із цих методів детальніше.

У результаті особистих спостережень ми встановили, що найбільш традиційний метод контролю, це один з тих методик, яка дозволяє збирати інформацію про реальну діяльність безпосередньо менеджером.

Проаналізуємо наступний метод управлінського контролю, це статистичні звіти. Статистичні звіти можна визначити як загальний аналіз звітів та даних, які використовуються у вигляді середніх, відсоткових, коефіцієнтів, співвідношень тощо, представляють корисну інформацію менеджерам щодо результатів діяльності організації в різних сферах. Цей тип корисної інформації, який представлений у різних формах, таких як діаграми, графіки, таблиці тощо, дозволяє керівникам наглядно їх аналізувати, а також дозволяє порівняння з результатами роботи за попередні періоди.

Наступний метод управлінського контролю, це усний звіт, він використовується майже на кожному підприємстві тому є надзвичайно актуальним. Інформація для звіту отримується на нарадах, в особистих бесідах, розмовах по телефону – це все приклади усних звітів підлеглих. За перевагами та недоліками цей метод подібний до особистих спостережень.

Для дослідження ми обрали також «аналіз беззбитковості» – це метод, який застосовують менеджери для вивчення взаємозв'язку між витратами, обсягом та прибутками. Він визначає загальну картину ймовірного прибутку та збит-

Таблиця 1

Переваги та недоліки методу «традиційне спостереження»

Переваги	Недоліки
– відсутність фільтрації інформації	– значні витрати часу
– отримання ширшого кола інформації, яка непосильна для інших методів (ступінь задоволення роботою, ентузіазм, тощо)	– явище психологічного тиску на працівників, оскільки вони усвідомлюють, що за ними спостерігають особисто – значний вплив особистих якостей менеджера

Джерело: побудовано автором на основі [3]

Таблиця 2

Переваги та недоліки методу «статистичні звіти»

Переваги	Недоліки
– згрупованість і упорядкованість інформації у вигляді розрахунків, таблиць, схем, рядів динаміки тощо	– інформаційна обмеженість (зосередженість лише на окремих, хоча і ключових сферах діяльності організації)
– легка каталогізація, можливість посилання	– низька оперативність отримання інформації.

Джерело: побудовано автором на основі [3]

Переваги та недоліки методу «усні звіти»

Переваги	Недоліки
– висока оперативність отримання інформації;	– фільтрація інформації
– хороший зворотній зв'язок.	– труднощі з документуванням інформації для наступної звітності

Джерело: побудовано автором на основі [3]

ків на різних рівнях діяльності, аналізуючи загальну позицію. Обсяг продажу, при якому немає прибутку, жодні збитки не відомі як точка безбитковості.

Бюджетний контроль можна визначити як таку техніку управлінського контролю, в якій всі операції, які необхідно виконати, виконуються таким чином, щоб їх виконання та планували заздалегідь у вигляді бюджетів, а фактичні результати порівнювались із бюджетними стандартами.

Тому бюджет можна визначити як кількісну звітність, підготовлену на певний майбутній проміжок часу з метою досягнення поставленої мети. Це також твердження, яке відображає політику того конкретного періоду. Загальні типи бюджетів, якими користується організація. Деякі типи бюджетів, підготовлених організацією, такі:

- бюджет продажів: Звіт про те, що організація розраховує продати як за кількістю, так і за вартістю;
- виробничий бюджет: Звіт про те, що планує виготовити організація в запланованому періоді;
- матеріальний бюджет: Звіт про орієнтовну кількість та вартість матеріалів, необхідних для виробництва;
- грошовий бюджет: передбачувані надходження та відпливи грошових коштів за бюджетний період;
- капітальний бюджет: Орієнтовні витрати на основні довгострокові активи, наприклад, на нову фабрику або основне обладнання;
- бюджет досліджень та розробок: орієнтовні витрати на розробку або вдосконалення продуктів та процесів.

Розглянемо сучасні методи контролю. Сучасні методи контролю – це ті, які мають сучасне походження і є порівняно новими, вони переважно використовуються у діяльності сучасних, новостворених підприємств та вважаються інноваційними методами управлінського контролю. Ці методи забезпечують нове осмислення способів контролю різних аспектів організації. До них належать: аналіз співвідношення, облік відповідальності, аудит управління, PERT & CPM. Розглянемо їх детальніше.

Перший сучасний метод управлінського контролю – аналіз співвідношень. Найчастіше співвідношення, які використовуються підприємствами і організаціями, можна класифікувати на такі категорії:

- коефіцієнти ліквідності;
- коефіцієнти платоспроможності;
- коефіцієнти рентабельності;
- коефіцієнти оборотності.

Облік відповідальності можна визначити як систему обліку, в якій загальна участь різних секцій, підрозділів та відділів організації створена як «центри відповідальності». Керівник центру несе відповідальність за досягнення мети,

встановленої для свого центру. Центри відповідальності можуть бути таких типів: центр витрат, центр доходів, центр прибутку, інвестиційний центр [4].

Аудит управління стосується систематичної оцінки загальної ефективності управління організацією. Його мета – контроль ефективності та не-ефективності управління та покращення його ефективності у наступних періодах. Традиційно аудит системи управління складається з трьох етапів:

- аналіз системи управління організацією;
- перевірка стану внутрішнього контролю в організації;
- оформлення результатів аудиту системи управління.

Це один інноваційний метод контролю – це методика PERT & CPM. PERT (запрограмована методика оцінювання та огляду) та CPM (метод критичного шляху) – важливі мережеві методи, корисні для планування та контролю. Ці методи допомагають виконувати різні функції управління, як планування; планування та реалізація обмежених у часі проектів, що передбачають виконання різноманітних складних, різноманітних та взаємопов'язаних заходів.

Тому ці методи настільки взаємопов'язані і стосуються таких факторів, як планування часу та розподіл ресурсів для цих заходів.

Проаналізувавши матеріал ми дійшли до висновку, що для сучасних підприємств, які через вплив зовнішніх факторів все частіше переходять на дистанційну форму роботи, доцільно впровадити комплексний підхід до управлінського контролю. Виходячи з дослідження нами сформовано механізм ефективного управлінського контролю на сучасних підприємства (рис. 1).

Розглянувши методи управлінського контролю, зазначимо, що кожний із розглянутих методів має свої переваги та недоліки, тому їх спільне використання (комплексний підхід) збільшує ймовірність отримання достовірної інформації. Аналізуючи рисунок 1 зазначимо, що важливим є поетапне впровадження контролю з урахуванням вироблення стандартів і критеріїв, зіставлення з ними реальних результатів, прийняття необхідних коригуючих заходів. Запропонований механізм дозволить найбільш об'єктивно впровадити управлінський контроль на сучасних підприємствах.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, проаналізувавши матеріал, слід зазначити, що якісна система контролю лежить в основі ефективного управління, що забезпечує своєчасну адекватну реакцію на зміни у зовнішньому середовищі. Якщо прийняте раніше рішення виявилось недостатньо ефективним чи помилковим, то саме ефективна система контролю може дозволити своєчасно це встановити і внести необхідні корективи, важливим є по-

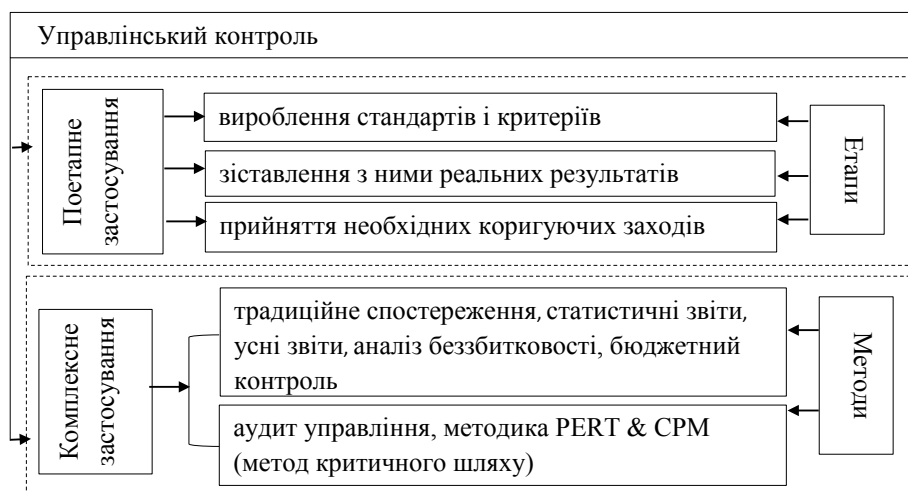

Рис. 1. Механізм ефективного управлінського контролю на сучасному підприємстві

Джерело: розроблено авторами

етапне впровадження контролю з урахуванням вироблення стандартів і критеріїв, зіставлення з ними реальних результатів та прийняття необхідних коригуючих заходів, а також у результаті дослідження пропонуємо використовувати комплексний підхід до застосування методів

управлінського контролю з метою удосконалення діяльності підприємства. Результати і дослідження висвітлені у статті можуть бути використаними у діяльності сучасних підприємств з метою ефективного управлінського контролю та його удосконалення.

Список літератури:

1. Дашко І.М. Розвиток інноваційних технологій управління персоналом на підприємствах у сучасних умовах господарювання. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. № 9. С. 37–41.
2. Кохан С.О. Контроль як одна із основних функцій системи управління персоналом. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSOSUP.pdf> (дата звернення: 01.04.2020).
3. Осовська Г.В. Менеджмент організацій : підручник. Київ : Кондор, 2014. С. 189–195.
4. Лизунова О.М. Використання інноваційних методів управління персоналом підприємства. *Економіка та суспільство*. 2018. Вип. 14. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/14_ukr/62.pdf (дата звернення: 28.03.2020).

References:

1. Dashko, I.M. (2016). Rozvytok innovatsiinykh tekhnolohii upravlinnia personalom na pidpriemstvakh u suchasnykh umovakh hospodariuvannia [Development of innovative technologies of management a personnel is on enterprises in the modern terms of menage]. *International economic relations and world economy*, no. 9, pp. 37–41.
2. Kokhan, S.O. (2012). Kontrol yak odna iz osnovnykh funktsii systemy upravlinnia personalom [Control as one of basic functions of control system by a personnel]. *State administration: theory and practice*. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSOSUP.pdf> (accessed: 01.04.2020).
3. Ostrovska, G.V. (2014). *Menedzhment orhanizatsii: pidruchnyk* [A management of organizations: is a textbook]. Kyiv: Condor, pp. 189–195.
4. Lyzunova, O.M. (2018). Vykorystannia innovatsiinykh metodiv upravlinnia personalom pidpriemstva [Use of innovative methods of management of enterprise a personnel]. *Economy and society*, no. 14. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/14_ukr/62.pdf (accessed: 28.03.2020).

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНОГО СЕКТОРУ ТА ЗМІН КЛІМАТУ

Анотація. Туризм вважається однією з найбільших галузей сучасного світу, що базується на кількості активів, грошових операцій та власного капіталу. Однак великі інфраструктурні ресурси та інші види ресурсів, наприклад такі, як використання відходів, неякісне управління утилізацією відходів та енергетична ресурсомісткість, завдають шкоди громадам навколо туристичних об'єктів та навколишньому середовищу. Таке становище пов'язано з тим, що багато туристичних об'єктів не проводять належної політики щодо управління утилізацією відходів та політики енергозбереження. Ця галузь зазнала експоненціального зростання завдяки міжнародному туризму та глобалізаційним процесам за останні шість десятиліть. За цей період спостерігається збільшення з 25 мільйонів туристів, які подорожували у рік у 1960-х роках, до 650 мільйонів туристів у 2010-х. У 2018 році загальний внесок подорожей та туризму у світову економіку зріс до 9,5% світового ВВП. Розвиток туризму має бути оснований на критерії сталості. Це означає, що він є екологічно прийнятним на тривалий період часу, економічно життєздатний, а також етично та соціально справедливий і рівноправний щодо місцевих громад. В екологічних принципах сталого розвитку туризму наголос робиться на раціональному використанні ресурсів, яке передбачає мінімізацію і утилізацію відходів, впровадження систем очищення та повторного використання води, матеріалів та технологій із якнайменшим впливом на природне та культурне довкілля, ефективне використання енергії та залучення альтернативних джерел енергії, зменшення шкідливої дії транспорту, активне застосування дружних до довкілля його видів. Акцентується також увага на збереженні біорізноманітності та необхідності обережного поводження із вразливими природними системами.

Ключові слова: туризм, туристична галузь, екологія, концепція сталого розвитку туризму.

Petrovska Irina, Mital Olena

Taurida National University of V.I. Vernadsky

TOURISM SECTOR AND CLIMATE CHANGE RELATIONSHIP

Summary. Tourism is considered one of the largest industries in the modern world, based on the number of assets, cash transactions and equity. However, large infrastructural resources and other types of resources, such as waste management, poor waste management and energy consumption, are detrimental to communities around tourist sites and the environment. This situation is due to the fact that many tourist sites do not have proper waste management and energy conservation policies in place. This industry has grown exponentially through international tourism and globalization processes over the past six decades. During this period, there is an increase from 25 million tourists who traveled annually in the 1960s to 650 million tourists in the 2010s. In 2018, the total contribution of travel and tourism to the world economy has grown to 9.5% of world GDP. Tourism development must be based on sustainability criteria. This means that it is environmentally friendly for a long period of time, economically viable as well as ethically and socially fair and equitable to local communities. The Sustainable Development Principles of Sustainable Tourism underline the rational use of resources, which involves the minimization and disposal of waste, the introduction of water purification and reuse systems, materials and technologies with the least impact on the natural and cultural environment, efficient use of energy and the attraction of alternative energy sources, the harmful effects of transport, the active use of environmentally friendly species. Emphasis is also placed on the conservation of biodiversity and the need for careful management of vulnerable natural systems. The tourism industry should bring about ecological, economic and social impact, as it promotes awareness of environmentally friendly principles of sustainable tourism development, creation of decent jobs with a view to gender balance and stimulation of economic development with the participation of local communities. However, if the ecological principles are not adhered to by the tourism community, in particular the individual tourist, the impact of the industry can have negative consequences, so the eco-tourism product, which is formed on the basis of the human-nature harmony, is very important for successful cooperation towards a more sustainable future.

Keywords: tourism, tourism industry, ecology, concept of sustainable tourism development.

Постановка проблеми. В кінці 20 ст. людство офіційно визнало негативний і необоротний вплив людської діяльності на навколишнє середовище. Результатом життєдіяльності людини є виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і, як наслідок, реальна загроза зміни клімату. Природне середовище є найважливішим ресурсом туристичної галузі. З урахуванням зростаючої урбанізації, туристичні напрямки в країнах, що розвиваються і розвинених країнах мають захистити більшу кількість природних особливостей, біорізноманіття, природних пейзажів і культурну

спадщину в якості основних визначних пам'яток. Але використання неефективних технологій спричиняє викиди, які впливають на навколишнє середовище, а поводження з відходами також погано сприяє погіршенню стану навколишнього середовища, були зроблені зусилля, щоб спробувати зберегти, а також покращити природне середовище в цих туристичних напрямках.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання зміни клімату, та його взаємозв'язку людської діяльності, зокрема туристичної, аналізується цілим рядом українських та зарубіжних науковців, таких як: О. Бардіна, В. Воробьова, В. Єреме-

ев, В. Єфімов, Ю. Міронов а також розглядається зарубіжними експертами, зокрема: Режі Жак, Моррісон Алан, Туре Хамадун. Зміна клімату негативно позначається на біорізноманітті водних і біотичних ресурсах, а також здоров'ї людей. Усі складові цієї загальної комплексної проблеми зараз активно вивчаються. Основна увага приділяється оцінюванню змін фізичних параметрів атмосфери, океану, суходолу і криосфери внаслідок антропогенного впливу на кліматичну систему та їх наслідків.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наявні наукові публікації найчастіше розглядають проблеми економічного зростання індустрії туризму, а питання його сталого розвитку як інтеграції економічної, соціальної та природоохоронної складових висвітлені поки ще недостатньо. У зв'язку з цим дослідження взаємозв'язку діяльності туристичної галузі та кліматичних змін виступає як актуальна наукова проблема, що має важливе соціально-економічне значення, відрізняється новизною і практичною значущістю.

Постановка проблеми. Метою статті є визначення дослідження взаємозв'язку діяльності туристичної галузі та кліматичних змін і формування стратегії сталого розвитку ринку туристичних послуг.

Виклад основного матеріалу. Антропогенні чинники сприяють кліматичним змінам, внаслідок зміни концентрації в атмосфері парникових газів і аерозолів. Із шести видів парникових газів, які визначені Кіотським протоколом, три із них – вуглекислий газ (CO_2), метан (CH_4) і закис азоту (N_2O) – зустрічаються в атмосфері у природному стані, але їх концентрації в результаті діяльності людини значно підвищились. Три інші парникові гази (гексафторид сірки, гідрофторвуглеводні, перфторвуглеводні) є синтетичними хімічними речовинами. 1 кг цих газів в атмосфері еквівалентний 20 і більше тоннам вуглекислого газу. Парникові гази і аерозолі впливають на клімат шляхом зміни обсягу сонячного випромінювання, що надходить, та інфрачервоного (теплого) випромінювання, що виходить. З початку індустріального періоду (з 1750 року) наслідком діяльності людини щодо клімату стало його потепління. Вплив людини на клімат значно перевищує вплив у результаті змін природних процесів, таких як зміни на Сонці та виверження вулканів [1, с. 17].

Від заторів, транспорту, використання вихопного палива в кулінарії та освітленні, шуму та забруднення повітря через викиди, навколишнє середовище дуже швидко деградує. Явище глобального потепління посилюється збільшенням туристичної діяльності. Через надмірне використання води та те, що вихопні види палива є невідновлюваними, вважається, що галузь завдає серйозної шкоди, і вона є нестійкою та неефективною [2, с. 198]. Видів впливу туризму на навколишнє середовище багато, і більшість з них є негативними. Через туристичну діяльність екосистемам та природному біорізноманіттю є небезпеці. Світове життя стикається з ризиком втрати рідкісних видів, в той час, як їх природні середовища існування знищуються та деградує. Так, наприклад, прибережні лінії

деградує і порушуються. Такі види діяльності, як дайвінг на узбережжі, використання дизельних двигунів на плавзасобах, та інші заходи з морського туризму, негативно впливають на берегову лінію. Існує забруднення сміттям та відходами, берегова лінія повільно стирається, а коралові рифи втрачаються. Туристична діяльність також пов'язана з вирубок лісів навколо узбережжя та інших лісових масивів. Це спостерігається, коли оператори туристичного ринку шукають деревне паливо, деревину для будівництва та очищають ділянки для будівництва готелей. Вплив вирубки лісів сильно впливає на якість ґрунтів та води, зменшення біорізноманіття та зменшення лісопродукції. Це, у свою чергу, спричиняє ерозію а коли туристичний напрямок фізично деградує, туристична місцевість зрештою втрачає свою привабливість для туристів. Туризм розповсюджується на нові напрямки, які можуть бути ще більш вразливими. Це надихає на пошук нових видів туризму, таких, як екотуризм або стійкий туризм, що є стратегією для здійснення туристичної діяльності, яка є самоокупною або ефективною з точки зору використання ресурсів, енергії та води, поводження з відходами та зменшення розміщення або викидів у навколишнє середовище [3, с. 337].

Дослідження 150 найбільших готельних груп показало, що хоча 109 компаній надали деяку інформацію про діяльність з корпоративної соціальної відповідальності (CSR) на своїх англійських веб-сайтах, рівень деталізації та зобов'язання значно відрізнявся [4, с. 896].

Це ж дослідження показало, що лише невелика кількість готельних груп повідомили про скорочення використання енергії (42 групи готелів) та мінімізацію викидів вуглецю (27 готельних груп). Прозорість, послідовність та необхідність зовнішньої перевірки є надзвичайно важливими, але ще не поширеними в секторі туризму та подорожей. Приклади історій успіху, як повідомляється в недавньому документі «Підключення глобальних кліматичних дій» WTTC (2016), корисні для ілюстрації потенціалу до змін туристичної галузі [5].

Сьогодні екотуризм повинен брати участь у проактивних заходах з охорони навколишнього середовища та повинні розроблятися екологічні бізнес-стратегії, які б надавали змогу позитивно впливати на потреби та бажання туристів [3, с. 335]. Без цього існує небезпека того, що туристична галузь лишиться за межею екологічних перетворень, коли політика щодо довкілля та клімату буде мати вирішальний голос у економічній та політичній стратегії розвитку держав.

Було проведено значну кількість досліджень щодо екологічної обізнаності туристів загалом та знань про вплив подорожей на зміну клімату, зокрема [6, с. 340]. В цілому, туристи цілком усвідомлюють шкідливий вплив подорожей на викиди парникових газів та глобальний клімат. Конкретних знань, однак, часто бракує, і туристи, як правило, неправильно оцінюють масштаби власного впливу, відносну інтенсивність руху вуглецю в порівнянні з іншими видами діяльності, та не усвідомлюють переваги екологічної поведінки для навколишнього середовища.

Хоча знання про зміну клімату у туристів відносно високі, вони часто не в змозі перетворити

їх у поведінку, що зменшує вуглець. Насправді кілька досліджень показали, що екологічно свідомі часто виявляють найбільший розрив між ставленнями та поведінкою [7, с. 479]. Розрив "цінність-дія" був широко вивчений і особливо очевидний у контексті "поза домом" порівняно з повсякденним життям вдома [6, с. 343].

Багато науковців вказували на необхідність зробити інформацію про вуглець більш доступною для мандрівників, припустивши, що калькулятори вуглецю можуть підтримувати зміни поведінки серед мандрівників. Зовсім недавно Liu та ін. [8, с. 946] перевірили, що показ калькулятора разом із бронюванням квитка для китайських мандрівників не впливає на позитивне ставлення чи придбання вуглецевих кредитів.

Туристи, які хочуть пом'якшити шкідливий вплив від подорожей, можуть або змінити свою поведінку під час подорожі, наприклад, обираючи менш шкідливий транспорт, або придбати вуглецеві кредити через програми компенсації викидів. Практика «компенсації» викидів вуглецю стала все більш поширеною, але все ще на дуже низькому рівні, великий відсоток мандрівників виявили скептицизм та невизначеність щодо схем компенсації викидів вуглецю.

Було виявлено, що декілька факторів позитивно впливають на готовність людей зменшити викиди від повітряних подорожей. Це:

- віра в зміни клімату;
- позитивні емоції та переваги від інших видів транспорту;
- усвідомлення негативних наслідків повітряного туризму;
- про-екологічне ставлення до навколишнього середовища;
- усвідомлення важливості / ефективності конкретної поведінки;
- участь у даному заході інших осіб та соціальні норми;
- самосприйняття та самооцінка;
- дохід. Більш високі доходи призводять до більшої готовності зменшити викиди.

Для збереження міжнародної конкурентоспроможності країни забезпечують значне скорочення викидів вуглецю та управління відходами. На жаль, світ стикається з серйозними проблемами деградації довкілля через туристичну діяльність, наприклад, туристичний дайвінг або шкідливі викиди від транспорту. Проблеми чи, скоріше, негативні наслідки туризму очевидні у багатьох частинах світу. Причина стимулювання сталого туризму в усьому світі пов'язана з тим, що існує гостра потреба у позитивному розвитку. В даний час дайвінг як частина туристичного сектору є процвітаючим бізнесом. Багато країн, які мають узбережжя біля рифу, заробляють багато грошей на туристичній діяльності. Однак проблема, яка буде негативно впливати на економіку такого бурхливого бізнесу, – це механічні пошкодження рифу, що є наслідком цієї діяльності.

Таким чином туристична галузь потребує масштабних змін своєї діяльності, які б однак, не зачепили людський ресурс цієї галузі. Однією з основних перешкод динамічного соціально-економічного розвитку країн є неспроможність охоплення сукупності взаємозв'язків суспільних

і природних процесів. Для подолання проблем, що виникають у туристичній галузі, покликана концепція сталого розвитку. Сталий розвиток – це процес, який гармонізує розвиток продуктивних сил та забезпечує задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження та поетапного відновлення цілісності навколишнього середовища. Сталий розвиток створює можливості для підтримки рівноваги між потенціалом суспільства і нагальними потребами людей. Концепція сталого розвитку припускає біоцентричний варіант забезпечення життєво важливих потреб суспільства. Екологічна безпека планети має стати ключовою проблемою людства. У сучасних умовах дуже важливо забезпечити максимально можливе збереження біосфери у збалансованому стані, ефективно споживання природних ресурсів, не перевищуючи межі їх можливого відтворення, а також мінімально можливе використання, або і взагалі повне вилучення з господарського обігу невідновлювальних природних ресурсів [9, с. 119].

Необхідно розвивати стратегію відповідального туризму завдяки якій турист може дізнатися нові цікавинки про напрямки, які вони відвідують, а також про те, як вони можуть внести свій внесок у сприяння збереженню напрямків. Мешканці районів, в яких розташовані туристичні об'єкти, мають навчати туристів простим і звичним способам підтримання навколишнього середовища, які будуть мати сенс щодо збереження природного біорізноманіття.

Розв'язання проблеми шкідливого впливу транспорту в туризмі – це ще один спосіб подолання проблеми зміни клімату через діяльність туристичного сектору. Дослідження показали, що туристичний транспорт є причиною до 8% викидів вуглекислого газу лише на європейському континенті [10, с. 335].

Туризм дуже важливий в економіці багатьох країн, і іноді він використовує природні ресурси нищівним чином. Значна частина заходів, необхідних для вирішення цього та пов'язаних із цим проблем, покладається на процес посилення екологічного управління туристичним сектором. Скорочення споживання енергії в туризмі та заохочення до використання відновлюваних джерел енергії та більш досконалої технології, як одного із запропонованих способів забезпечення меншої кількості шкідливих викидів у туристичній діяльності [11, с. 45].

Сталий туризм повинен використовувати технології, які дозволяють повторно використовувати та переробляти матеріали, що використовуються в туристичних секторах, та можуть значно зменшити потребу в агресивному використанні нових ресурсів, які поступово виснажуються. Туристична діяльність часто зловживає водою що призводить до значного забруднення навколишнього середовища. Необхідно розробляти стратегію, яка включає ефективне очищення стічних вод, а уряди туристичних країн повинні заборонити скидання рідких відходів у морські та річкові біосередовища.

Висновки. Індустрія туризму – це один з найбільших світових економічних секторів, який обслуговує людей, які подорожують з одного місця в інше просто заради розваги чи відпочинку,

отримуючи при цьому приймаючи країни певний дохід. На міжнародній арені зростає занепокоєння щодо таких питань, як глобальне потепління, енергетичні кризи та зміни клімату. Це впливає на особистий вибір, наприклад призначення подорожі, тривалість подорожі та інші питання, так і на екологічно чисті послуги. Зазначимо, що у майбутньому може не бути туристичної галузі як структурної одиниці світового господарства, якщо вона не буде ґрунтуватись на принципах сталості, таких як охорона навколишнього середовища, збереження культури та традицій місцевих народів та народностей, повага до місцевих об'єднаних громад. Туристична галузь має при-

носити еколого-економічний та соціальний ефект, адже вона сприяє підвищенню рівня інформованості про екологічно чисті принципи сталого розвитку туризму, створенню гідних робочих місць з урахуванням гендерної збалансованості та стимулюванні економічного розвитку за участю місцевих громад. Проте, якщо туристична спільнота, зокрема окремо взятий турист, не будуть дотримуватись екологічних принципів, вплив галузі може мати негативні наслідки, тому еколого-туристичний продукт, який формується на засадах ментальних цінностей гармонії «людина – природа», має дуже важливе значення для успішної співпраці на шляху до більш сталого майбутнього.

Список літератури:

1. Еремеев В., Ефимов В. Региональные аспекты глобальной zmiany климата. *Вісник НАН України*. 2003. № 2. С. 14–19.
2. Eligh, Jason. Ecotourism: an introduction by David A. Fennell, 1999. Routledge, Sustainable Development. Vol. 7, pp. 204–204.
3. Becken, S. How Tourists and Tourism Experts Perceive Climate Change and Carbon-offsetting Schemes. *Journal of Sustainable Tourism*. 2004. Vol. 12, issue 4, pp. 332–345.
4. De Grosbois, D. Corporate social responsibility reporting by the global hotel industry: Commitment, initiatives and performance. *International Journal of Hospitality Management*. 2012. Vol. 31(3), pp. 896–905. doi: 10.1016/j.ijhm.2011.10.008
5. Prof. Susanne Becken Proving the Case: Carbon Reporting in Travel and Tourism // Prof. Susanne Becken, Lucas Bobes. URL: <https://amadeus.com/documents/en/airlines/research-report/carbon-reporting-in-travel-and-tourism.pdf> (дата звернення: 10.02.2020).
6. Higham, J, Cohen, SA, Cavaliere, CT, Reis, AC & Finkler, W 'Climate change, tourist air travel and radical emissions reduction', *Journal of Cleaner Production*, 2016, vol. 111, Part: B. doi: 10.1016/j.jclepro.2014.10.100
7. Barr, S., Shaw, G., Coles, T. & Prillwitz, J. "A holiday is a holiday": Practicing sustainability, home and away. *Journal of Transport Geography*. 2010. Vol. 18(3), pp. 474–481.
8. Liu, L., Chen, R. & He, F. How to promote purchase of carbon offset products: Labeling vs. calculation. *Journal of Business Research*. 2015. Vol. 68, pp. 942–948.
9. Миронов Ю.Б. Сутність та чинники сталого розвитку туризму в регіоні. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23(11). С. 17–122.
10. Becken, S., How Tourists and Tourism Experts Perceive Climate Change and Carbon-offsetting Schemes. *Journal of Sustainable Tourism*. 2004. Vol. 12, issue 4, pp. 332–345.
11. Viner, D., & Nicholls, S. Climate Change and Its Implication for International Tourisms, *Tourism Management Dynamics*. Oxford : Elsevier Butterworth-Heinemann. 2006.

References:

1. Eremeev, V., & Efimov, V. (2003). Regional'ni aspekti global'noi zmiany klimatu [Regional aspects of global climate change]. *Visnik NAN Ukraini*, no. 2, pp. 14–19.
2. Eligh, Jason. (1999). Ecotourism: an introduction by David A. Fennell, 1999. Routledge, Sustainable Development. Vol. 7, pp. 204–204.
3. Becken, S., (2004). How Tourists and Tourism Experts Perceive Climate Change and Carbon-offsetting Schemes. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 12, issue 4, pp. 332–345.
4. De Grosbois, D. (2012). Corporate social responsibility reporting by the global hotel industry: Commitment, initiatives and performance. *International Journal of Hospitality Management*, vol. 31(3), pp. 896–905. doi: 10.1016/j.ijhm.2011.10.008
5. Prof. Susanne Becken Proving the Case: Carbon Reporting in Travel and Tourism // Prof. Susanne Becken, Lucas Bobes. Available at: <https://amadeus.com/documents/en/airlines/research-report/carbon-reporting-in-travel-and-tourism.pdf> (accessed: 10.04.2020).
6. Higham, J, Cohen, S.A., Cavaliere, C.T., Reis, A.C. & Finkler, W. (2016). 'Climate change, tourist air travel and radical emissions reduction'. *Journal of Cleaner Production*, vol. 111, Part: B. doi: 10.1016/j.jclepro.2014.10.100
7. Barr, S., Shaw, G., Coles, T. & Prillwitz, J. (2010). "A holiday is a holiday": Practicing sustainability, home and away. *Journal of Transport Geography*, vol. 18(3), pp. 474–481.
8. Liu, L., Chen, R. & He, F. (2015). How to promote purchase of carbon offset products: Labeling vs. calculation. *Journal of Business Research*, no. 68, pp. 942–948.
9. Mironov, Yu.B. (2013). Sutnist' ta chinniki stalogo rozvutku turizmu v regioni [The essence and factors of sustainable tourism development in the region]. *Naukovii visnik NLTU Ukraini*, vol. 23(11), pp. 117–122.
10. Becken, S. (2004). How Tourists and Tourism Experts Perceive Climate Change and Carbon-offsetting Schemes. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 12, issue 4, pp. 332–345.
11. Viner, D., & Nicholls, S. (2006). Climate Change and Its Implication for International Tourisms, *Tourism Management Dynamics*. Oxford : Elsevier Butterworth-Heinemann.

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ АСПЕКТІВ КОНВЕРГЕНЦІЇ: ОГЛЯД І ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Досліджено теоретичні питання та концептуальні положення аспектів конвергенції. Здійснено огляд і дослідження трактування поняття конвергенції у вітчизняній і зарубіжній економіці. На його основі виділено основні напрямки та конкретизовано заходи реалізації концепції конвергентного розвитку регіонів. Визначено, що необхідною умовою ефективною реалізації концепції конвергентного розвитку регіонів України є їхня адаптивність – здатність реагувати на нові вимоги і можливості, які виникають внаслідок інноваційного оновлення технологій, інновацій, модернізації менеджменту. Запропонована авторська концепція конвергентного економічного розвитку регіонів України є універсальною, може застосовуватися і під час формування регіональної політики інших країн, адже систематизує уявлення про конвергентний розвиток регіонів, не деталізуючи прикладний механізм реалізації окремих етапів і критеріїв прийняття рішень.

Ключові слова: конвергенція, економічний розвиток регіону, регіональна політика, концепція конвергентного розвитку.

THEORETICAL-CONCEPTUAL POSITIONS OF THE CONVERGENCE ASPECTS: OVERVIEW AND RESEARCH

Summary. Theoretical questions and conceptual positions of aspects of convergence was investigated. An overview and research of the interpretation of the concept of convergence in the domestic and foreign economy was carried out. It outlines the main directions and specifies the measures for the implementation of the concept of convergent development of regions. It is determined that the necessary condition for effective implementation of the concept of convergent development of the regions of Ukraine is their adaptability – the ability to respond to new requirements and opportunities that arise as a result of innovative updating of technologies, innovations, management modernization. Nominal convergence is characterized by the correspondence (identity) of macroeconomic indicators in different regions. Such indicators are: interest rates, inflation rates, exchange rates, debt-to-GDP ratios and GDP dynamics. In fact, the Commission of the European Union, in accordance with the Maastricht Agreement, defined nominal convergence functions in the form of a set of parameters, which include price levels, interest rates and exchange rates. Real convergence implies the correspondence (identity) of a region's indicators to a certain equilibrium value. Real convergence can be reflected in the following economic models: spatial, temporal, spatial, and neoclassical. Proposed author's concept of convergent economic development Ukraine is universal and can be applied during the formation of regional policy in other countries, because the idea of convergent organizes regional development without detailing the applied mechanism for the implementation of individual stages and criteria for decision-making. The main goal is to balance and stimulate the economic development of the regions. The basis for policy implementation is, as before, regional differences, provided that they are thoughtful, structured and cost-effective. Issues that remain to be resolved today are the key conditions for enhancing regional policy effectiveness, identifying and organizing tools that will contribute to such efficiency gains.

Keywords: convergence, economic development of the region, regional policy, concept of convergent development.

Постановка проблеми. Актуальним сьогодні є дослідження напряму зміни диспропорцій регіонів: необхідними є дослідження, чи регіональні диспропорції мають тимчасовий характер, чи вони є невід'ємною частиною механізму розвитку економіки.

Відповіді на ці питання намагається дати концепція конвергенції, тобто зрівноваження регіонів в межах економіки (зокрема за показником ВРП на 1 особу).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх дослідженнях Бенювська Л.Я. стверджує, що можливими є два способи конвергенції регіонів України: 1) відсталі регіони розвиваються вищими темпами порівняно з регіонами-лідерами; 2) конвергенція досягається завдяки уповільненню темпів розвитку регіонів-лідерів відносно регіонів-аутсайдерів [1, с. 46].

Конвергентний розвиток регіонів України доцільно здійснювати шляхом перерозподілу

спільної для усієї України ресурсної бази. Значимо, що неможливо досягти конвергентності розвитку регіонів за показниками забезпеченості природними чи геополітичними ресурсами. Проте необхідною є конвергенція розвитку регіонів за окремими показниками, зокрема за рівнем життя населення, який не повинен залежати від регіону проживання [2, с. 167].

Акцент на викликах, загрозах та необхідності застосування нових механізмів розвитку регіонів України здійснено О.С. Власюк [3, с. 5–9], а на необхідності зменшення регіональних диспропорцій для підвищення економічної конкурентоспроможності України шляхом раціонального використання потенціалу кожного регіону наголошують М.А. Ричка та М.В. Василюк [4, с. 130–137]. І це ще раз доводить необхідність формування концепції конвергентного розвитку регіонів України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Деякі регіони змогли ак-

тивізувати діяльність щодо свого розвитку й активно беруть участь у залученні додаткових інвестиційних ресурсів, у той час як інші не змогли ефективно скористатися тими можливостями через накопичення негативних соціально-економічних явищ і посилення бар'єрів розвитку. Тому виникає потреба в розробленні спільного теоретико-концептуального підходу до конвергентного розвитку регіону, конкретизації основних напрямів і заходів її реалізації.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є систематизація й узагальнення теоретико-концептуальних положень щодо конвергенції, виокремлення основних напрямів та конкретних заходів реалізації конвергентного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на різноманітність трактування такої категорії як «конвергенція», все ж у них є спільні риси, тому вважаємо за доцільне під конвергенцією розуміти процес збалансування та урівноваження показників розвитку.

Розглянемо основні трактування сутності категорії «конвергенція» вченими-економістами (табл. 1).

Найчастіше конвергенцію поділяють на номінальну та реальну. Номінальна конвергенція характеризується відповідністю (ідентичністю) макроекономічних показників у різних регіонах. Такими показниками є: процентні ставки, темпи інфляції, курси валют, співвідношення боргу і дефіциту бюджету до ВВП та їхня динаміка. Фактично Комісією Європейського Союзу, відповідно до Маастрихтської угоди, визначено номінальні функції конвергенції у вигляді набору параметрів, які включають рівень цін, процентні ставки і валютні курси.

Реальна конвергенція передбачає відповідність (ідентичність) показників регіону певному рівноважному значенню. Реальну конвергенцію можна відобразити у вигляді таких економічних моделей: просторової, часово-просторової та неокласичної.

Найбільш описаними та перевіреними емпірично є просторові та неокласичні моделі реальної конвергенції, зокрема моделі β -конвергенції та σ -конвергенції (табл. 2).

Так, β -конвергенція може бути двох типів: безумовна (абсолютна) і умовна. Абсолютна

β -конвергенція полягає у тому, що бідніші регіони мають більш високі темпи розвитку, ніж багаті регіони за умови, що економіка регіонів відрізняється тільки початковим рівнем капіталу на душу населення (як в натуральному, так і грошовому вимірі).

Тобто бідні регіони у зв'язку з низьким початковим рівнем капіталу на душу населення мають вищу віддачу від кожної додаткової одиниці капіталу, що зумовлює вищі темпи їхнього розвитку, ніж у багатих (розвинених) регіонів [11, с. 104–114].

Умовна β -конвергенція має місце за безумовної (абсолютної) β -конвергенції до моменту, коли всі регіони (і багаті, і бідні) переслідують однаковою цілю довгострокової рівноваги [11, с. 104–114]. Якщо поняття довгострокової рівноваги для різних регіонів є різним, то конвергенції немає.

Започаткована у дослідженнях Р. Барро, Х. Сала-і-Мартін σ -конвергенція ґрунтується на припущенні, що різниця у рівнях доходу на душу населення у різних регіонах з часом зменшується.

Найбільш поширеними методами перевірки σ -конвергенції є стандартне відхилення (дисперсія) логарифма доходу на душу населення регіону або коефіцієнт варіації.

Більшість досліджень наводять позитивні результати емпіричної перевірки застосування концепції конвергентного розвитку регіонів.

Концепція конвергентного розвитку регіонів – це цілісне уявлення про рівноважний розвиток регіонів, що включає сукупність суб'єктів та об'єктів регіонального розвитку, систему узгоджених цілей і засобів їхнього досягнення, спрямованих на збалансування й узгодження показників розвитку, зокрема виробництва, фінансування та зайнятості. Необхідною умовою ефективною реалізації концепції конвергентного розвитку регіонів України є їхня адаптивність – здатність реагувати на нові вимоги і можливості, які виникають внаслідок інноваційного оновлення технологій, інновацій, модернізації менеджменту.

Розроблену авторську концепцію конвергентного економічного розвитку регіонів України подано на рис. 1.

Виникнення дивергенції, особливо на регіональному рівні, є небажаним, адже це призво-

Таблиця 1

Основні трактування сутності категорії «конвергенція» вченими-економістами

Автори	Трактування категорії «конвергенція»
Беновська Л.Я. [5, с. 46]	Конвергенція – це зближення в часі рівня розвитку регіонів
Вахович І.М., Ропотан І.В. [6, с. 51]	Конвергенція – це сходження, уподібнення; використовується у різних науках для пояснення процесів зближення різних об'єктів, знаходження компромісів між ними
Рогач О.І. [7, с. 154]	Конвергенція – це зменшення розриву (зближення) в показниках економічного розвитку між національними державами; конвергенція між регіонами визначається як зближення показників економічного розвитку регіонів
Заблоцький М.Б. [8, с. 150]	Конвергенція – це процес (дія, акт) руху в напрямку об'єднання
Кондіус І.С. [9, с. 74]	Конвергенція – термін, використовуваний в економіці для позначення зближення різних економічних систем, економічної та соціальної політики різних країн.
Словник іншомовних слів [10, с. 313]	Конвергенція – виникнення у різних місцях незалежно одне від іншого схожих або однакових культурних явищ під впливом загальних законів суспільного розвитку

Джерело: систематизовано автором на основі [5–10]

Моделі реальної конвергенції і способи їхньої перевірки

Моделі конвергенції	Пояснення	Автори-засновники	Метод перевірки
Безумовна (абсолютна) β -конвергенція	Бідніші регіони мають більш високі темпи розвитку, ніж багаті регіони при умові, що економіка регіонів відрізняються тільки початковим рівнем капіталу на душу населення (як в натуральному, так і грошовому вимірі)	В. Баумол (1986), Дж. ДеЛонг (1988)	Рівняння регресії (залежною змінною є темп економічного зростання, а незалежна змінна – початковий рівень доходу)
Умовна β -конвергенція	Бідніші регіони мають більш високі темпи розвитку, ніж багаті регіони при умові, що всі регіони мають на меті досягнення довгострокової рівноваги. Якщо поняття довгострокової рівноваги для різних регіонів є різним, то конвергенції немає	Р. Барро, Х. Сала-і-Мартін (1991, 2003), Н. Манків, Д. Ромер, Д. Вейл (1992)	Рівняння регресії (залежною змінною є темп економічного зростання, а незалежною змінною – початковий рівень доходу, що дає змогу досягти довгострокової рівноваги регіону)
σ -конвергенція	Дисперсія (відхилення) рівнів доходу на душу населення між регіонами в досліджуваній групі зменшується з часом	Р. Барро, Х. Сала-і-Мартін (1991, 2003)	Стандартне відхилення (дисперсія) логарифма доходу на душу населення регіону або коефіцієнт варіації

Джерело: узагальнено автором

дить до значного розшарування населення за доходами та зумовлює серйозні соціальні й політичні наслідки.

Висновки і пропозиції. Отже, диференціація регіонів і її негативні наслідки є однією

з основних причин формування концепції конвергентного економічного розвитку регіонів України, адже абсолютно необхідним є обмежувати масштаби диспропорцій в економічному розвитку регіонів як основне завдання регіональної політики.

Рис. 1. Концепція конвергентного економічного розвитку регіонів України

Джерело: авторська розробка [12]

Тому основними напрямками забезпечення конвергентного економічного розвитку регіонів України доцільно виокремити такі:

- 1) стимулювання розвитку окремих регіонів через залучення інвестицій;
- 2) державна підтримка окремих регіонів;
- 3) сприяння інноваційному розвитку регіонів.

Зокрема, конкретними заходами щодо реалізації концепції конвергентного розвитку регіонів мають бути:

- 1) фінансування інноваційного розвитку суб'єктів господарювання;
- 2) залучення іноземних інвестицій;
- 3) сприяння реалізації проектів державно-приватного партнерства в регіоні тощо.

Список літератури:

1. Бенівська Л.Я. Оцінка конвергентного розвитку регіонів України *Економічні науки. Серія : Регіональна економіка*. 2013. Вип. 10. С. 5–11.
2. Склярів С.О. Особливості державного управління проблемними регіонами та їх типологія. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 10. С. 75–78.
3. Вожняк М., Фіршт Д., Яблонські Л. Інтеграція розвитку шляхом реальної і технологічної конвергенції. Досвід Польщі і висновки для України. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 2. С. 32–51.
4. Романюк С.А. Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості: регіональні дослідження : монографія. Київ : УАДУ, 2001. 112 с.
5. Бенівська Л.Я. Аналіз та оцінка інноваційно-інвестиційних чинників конвергентного розвитку регіонів. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. Вип. 2. С. 5–9.
6. Вахович І.М. До питання обґрунтування сутності регіональної конвергенції сталого розвитку. *Економічний форум*. 2013. № 4. С. 50–55.
7. Міхно Н.К. Особливості формування поняття "регіон" у соціологічному дискурсі. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія"*. 2012. Т. 18, кн. 2. С. 47.
8. Заблоцький М.Б. Фінансово-ринкові регулятивні засади конвергенції національних і регіональних інтересів. *Регіональна економіка*. 2013. № 2. С. 148–157.
9. Кондіус І.С. Економіко-математичні засади прогнозування рівня конвергенції регіонів. *Фінансовий простір*. 2014. № 1. С. 74–79.
10. Словник іншомовних слів. URL: <http://www.ex.ua/12001824>
11. Ковальчук В.Г. Цілі та критерії соціально-економічного регіонального розвитку. *Державне будівництво*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_23
12. Савчин І.З. Оцінювання й аналізування конвергенції : дис. канд. ек. наук : 08.00.05. Івано-Франківськ, 2017. 164 с.

References:

1. Benovska, L.Ya. Otsinka konverhentnoho rozvytku rehioniv Ukrainy. *Ekonomichni nauky. Serii: Rehionalna ekonomika*. 2013. Vyp. 10. S. 5–11.
2. Skliarov, S.O. Osoblyvosti derzhavnoho upravlinnia problemnymy rehionamy ta yikh typolohiia. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 2016. № 10. S. 75–78.
3. Vozhniak, M., Firsht, D., & Yablonski, L. Intehratsiia rozvytku shliakhom realnoi i tekhnolohichnoi konverhentsii. *Dosvid Polshchi i vysnovky dlia Ukrainy. Mizhnarodna ekonomichna polityka*. 2014. № 2. S. 32–51.
4. Romaniuk, S.A. Polityka rehionalnoho rozvytku v Ukraini: suchasnyi stan i novi mozhlyvosti: rehionalni doslidzhennia: monohrafiia. Kyiv: UADU, 2001. 112 s.
5. Benovska, L.Ya. Analiz ta otsinka innovatsiino-investytsiinykh chynnykiv konverhentnoho rozvytku rehioniv. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*. 2015. Vyp. 2. S. 5–9.
6. Vakhovych I.M. Do pytannia obgruntuvannia sutnosti rehionalnoi konverhentsii staloho rozvytku. *Ekonomichnyi forum*. 2013. № 4. S. 50–55.
7. Mikhno, N.K. Osoblyvosti formuvannia poniattia "rehion" u sotsiolohichnomu dyskursi. *Vcheni zapysky Kharkivskoho humanitarnoho universytetu "Narodna ukrainska akademiia"*. 2012. T. 18, kn. 2. S. 47.
8. Zablotskyi, M.B. Finansovo-rynkovi rehuliatyvni zasady konverhentsii natsionalnykh i rehionalnykh interesiv. *Rehionalna ekonomika*. 2013. № 2. S. 148–157.
9. Kondius, I.S. Ekonomiko-matematychni zasady prohozuvannia rivnia konverhentsii rehioniv. *Finansovy prostir*. 2014. № 1. S. 74–79.
10. Slovnyk inshomovnykh sliv. URL: <http://www.ex.ua/12001824>
11. Kovalchuk, V.H. Tsili ta kryterii sotsialno-ekonomichnoho rehionalnoho rozvytku. *Derzhavne budivnytstvo*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_23
12. Savchyn, I.Z. Otsiniuvannia y analizuvannia konverhentsii : dys. kand. ek. nauk : 08.00.05. Ivano-Frankivsk, 2017. 164 s.

ФОНДОВИЙ РИНОК В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу актуальної теми сучасності, яка стосується загального стану фондового ринку України, а також проблем виявлення особливостей його функціонування. У роботі було висвітлено основні проблеми та недоліки фондового ринку, які стримують розвиток фондового ринку України та представлені можливі шляхи їх вирішення для перспективного розвитку фондового ринку. Найбільшою проблемою фондового ринку в сучасному контексті становили несвоєчасність, необґрунтованість та часто недостовірність інформації про діяльність учасників фондового ринку України. Також, приділено увагу таким проблемам, як законодавча неврегульованість питань корпоративного урядування в акціонерних товариствах. З'ясовано, що можливим рішенням цієї проблеми є забезпечення захисту прав інвесторів, також представлені імовірні шляхи його досягнення. Друга проблема стосується організації фондового ринку України, а саме тривалості існування головного регулятора ринку цінних паперів – Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Доведено, що її вирішення потребує активізації впровадження необхідних законодавчих норм, розширення повноважень та приведення Комісії до вимог міжнародних стандартів. Для вирішення проблемних питань і стимулювання подальшого розвитку фондового ринку країни зазначено необхідність збільшення капіталізації, ліквідності та прозорості даного ринку. Розглянуто питання зміни та динаміка обсягів торгів на ринку цінних паперів за 2014-2018 рр. Обґрунтовано напрями підвищення їх ліквідності та ефективності. Отже, проблемам фондового ринку приділяється багато уваги. Однак, не зважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання обґрунтування напрямів перспективного розвитку фондового ринку в Україні потребує постійного дослідження проблем, які пов'язані із формуванням і розвитком дієздатного та ефективного фондового ринку нашої країни.

Ключові слова: фондовий ринок, цінні папери, ринок цінних паперів, удосконалення, стратегія розвитку, економіка.

Selivanova Kateryna, Klusko Lidia
University of State Fiscal Service of Ukraine

UKRAINIAN STOCK MARKET ITS PROBLEMS AND THE WAYS OF SOLVING THESE ISSUES

Summary. This article is dedicated to the analyzing of the relevant topic which concerns the overall condition of Ukraine's stock market and problems of revealing the aspects of its operation. In this project there were unsealed the basic problems and shortcomings of the stock market which restrain the development of the Ukrainian stock market and there were represented the possible ways of solving these problems for profitable development of this stock market either. The biggest problem of modern stock market functioning in the current context is the lack of timeliness, groundlessness and frequent unreliability of given information about how the Ukrainian stock market members work. Also, attention is paid to problems such as the non-effective legislative regulation of corporate governance issues in joint-stock companies. It is found that a possible solution to this problem is the investor rights protections. The likely ways of its solving are presented. The second problem concerns the organization of the stock market of Ukraine, namely the duration of existence of the main regulator of the securities market - the National Commission on Securities and Stock Market. It is proved that as soon as possible introduction of necessary legislative norms, and extension of powers and bringing of the Commission to the requirements of international standards are needed. For solving problematic issues and for promotion of further development of our country's stock market there has been provided the necessity to increase the capitalization, liquidity and clarity of this market. It has been considered the possibility of the change and the dynamics of the trade capacity at the securities market for the 2014-2015 years. Thus it has been accepted the ways of increasing the liquidity and efficiency of stock market bidding. To sum up, the issues at the stock market in Ukraine are highlighted in detail in the article. However, despite a significant amount of scientific research done, the question of justification of the long-term directions for the stock market development in Ukraine requires constant research of the problems associated with the formation and development of a working and efficient stock market in our country.

Keywords: stock market, securities, securities market, improvement, development strategy, economy.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку світового співтовариства, фондовий ринок відіграє важливу роль у забезпеченні високого рівня розвитку економіки кожної окремої країни. Як відомо, фондовий ринок України почав формуватися лише після отримання незалежності, знаходиться в стадії розвитку і тому він має багато недоліків і проблем, які потребують подальшого вирішення. Якщо по-

рівнювати український фондовий ринок з світовими фондовими ринками, то він є недостатньо розвинутим, тому вкрай необхідним є здійснення відповідних заходів, спроможних суттєво вплинути на ефективність та темпи його розвитку.

Враховуючи наведені аргументи, дослідження сучасних тенденцій і виявлення проблем функціонування фондового ринку України є доволі своєчасним й актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем розвитку фондового ринку України та його значення для економічного зростання країни приділяється значна увага таких вітчизняних вчених як: Ісхакова О.М., Калюга О.О., Краснова І.В. Проценко К.В., Стовбун А.О., Яковенко Г.С. та ін.

Однак, віддаючи належне науковому доробку вітчизняних вчених, варто зазначити, що на сьогодні фондовий ринок є одним з найбільш недооцінених елементів фінансової системи України, у зв'язку з цим потребує детального аналізу і подальших досліджень.

Мета та завдання дослідження. Мета статті полягає в оцінці стану фондового ринку України, виявленні проблем функціонування і визначенні напрямів його перспективного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сучасний фондовий ринок України все ще можна вважати таким, який розвивається. Не зважаючи на певні зрушення у розвитку національного фондового ринку як у операціях, так і у регулятивній діяльності, український ринок все ще має багато проблем та недоліків.

Відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів). Учасники фондового ринку - емітенти (у тому числі іноземні) або особи, що видали неемісійні цінні папери, інвестори в цінні папери, інституційні інвестори, професійні учасники фондового ринку, об'єднання професійних учасників фондового ринку, у тому числі саморегулювни організації професійних учасників фондового ринку [2].

Як уже зазначалось, фондовий ринок є важливою складовою фінансової системи будь-якої економічно розвиненої країни. Такі ринки існують для того, щоб поєднати покупців і продавців цінних паперів, забезпечуючи перелив капіталу від

суб'єктів, готових інвестувати, до підприємств, яким для розвитку необхідні інвестиції. Завдяки своїм ключовим функціям, пов'язаним з розвитком середнього та великого бізнесу як опори економіки кожної країни, розвинений фондовий ринок сприяє її стійкому зростанню. Він слугує важливим інфраструктурним елементом економічної політики держави, сприяючи вільному обміну фінансовими активами.

Згідно з оцінкою FTSE, український фондовий ринок за ступенем свого розвитку не досягає навіть рівня Frontier Market – ринків «граничного», найнижчого рівня. Здебільшого, це зумовлено неналежним виконанням його основних функцій та відривом від реальних економічних потреб [3].

Як свідчить світовий досвід, фондовий ринок в тій чи іншій країні може характеризуватися, в першу чергу, показниками капіталізації. Аналізуючи дані щодо обсягу ринкової капіталізації підприємств, що знаходяться в лістингу українських бірж, за цим показником він значно поступається іншим країнам. Показник капіталізації емітентів, акції яких внесено до біржового реєстру станом на 01.01.2018, становив 7,97 млрд. грн. (288 млн. дол. США). Для порівняння, ринкова капіталізація тільки однієї Нью-Йоркської фондової біржі на той же час склала більше 23 трлн дол. США, що перевищує обсяг капіталізації всіх бірж України разом взятих майже у 80 тис. разів. А Варшавська фондова біржа, яка вважається найкращою у Східній та Центральній Європі, має капіталізацію у обсязі 162 млрд. дол. США, і знаходиться на 31 місці за капіталізацією у світі [4].

Для кращого розуміння місця українських бірж на світовому фондовому ринку по рівню капіталізації серед 5-ти найбільших бірж світу, у порівнянні із капіталізацією сукупності усіх бірж України, на рис. 1 представлені обсяги капіталізації у трлн. євро.

За 2013-2018 роки в Україні спостерігається зменшення обсягів капіталізації, яке значною

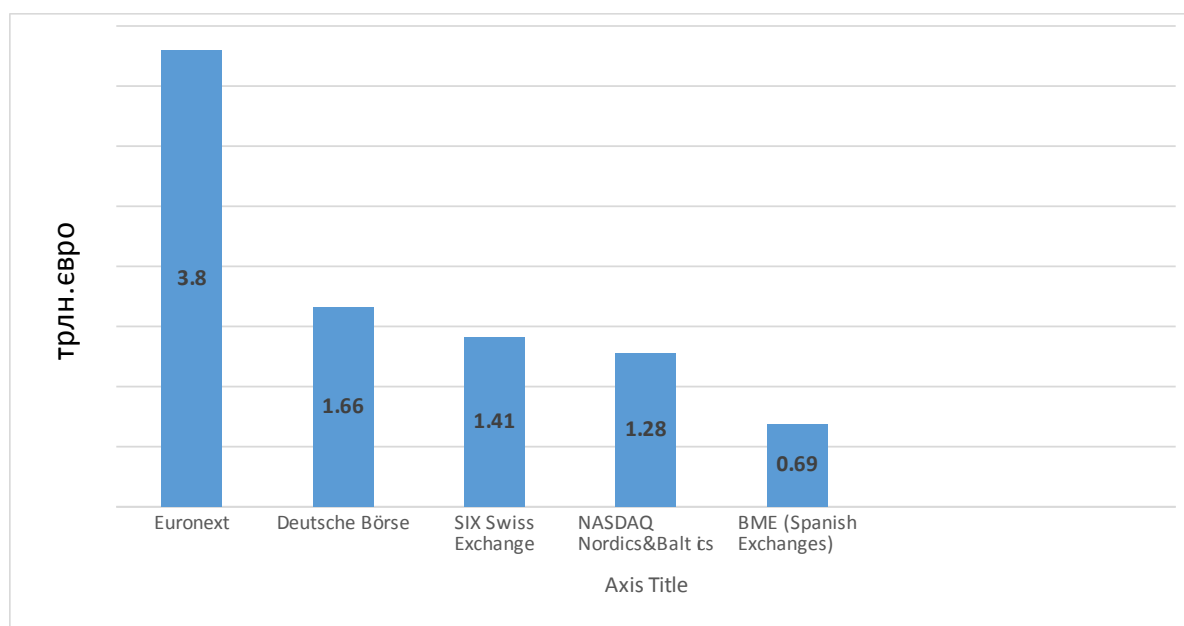

Рис. 1. Найбільші біржі за рівнем капіталізації станом на 2019 рік, трлн. євро

Джерело: сформовано автором на основі [5]

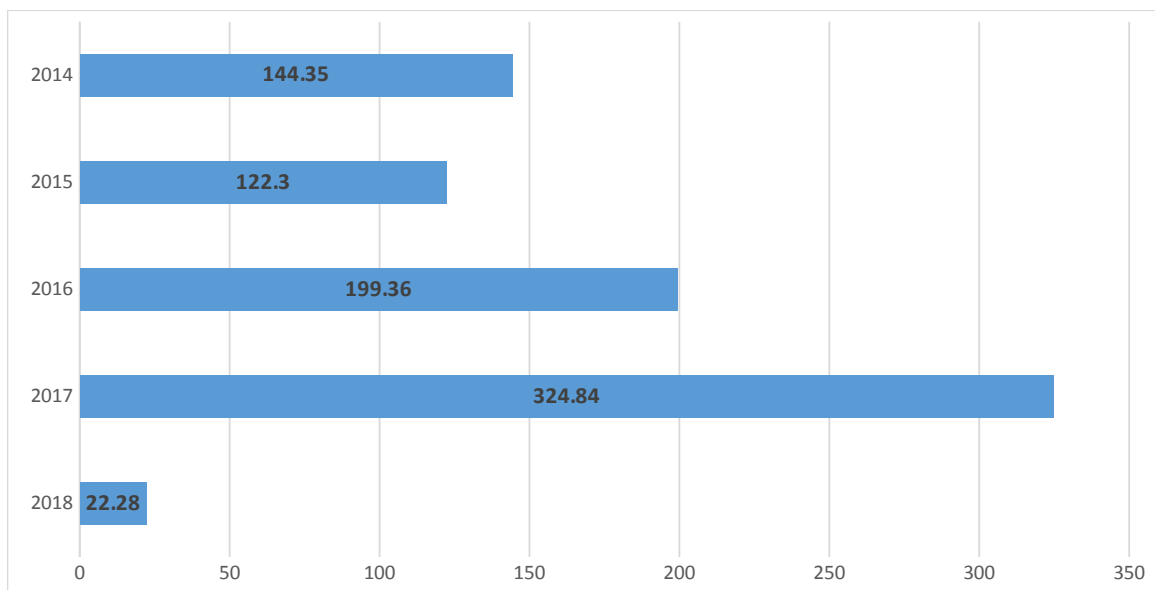

Рис. 2. Обсяг зареєстрованих Комісією випусків акцій у 2014–2018 роках, млрд грн.

Джерело: сформовано автором на основі [4]

мірою пов'язане із зменшенням кількості випусків акцій, внесених до біржового реєстру як такі, що відповідають вимогам лістингу [4]. Така тенденція негативно впливає на рівень розвитку фондового ринку у цілому. Також, основними причинами слабого розвитку фондового ринку України є низький відсоток акцій. Упродовж 2014-2018 років Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку зареєстровано випусків акцій на загальну суму 1 385,06 млрд грн. У 2018 році обсяг випуску акцій сягнув свого мінімуму за останні п'ять років і становив 22,28 млрд грн (рис. 2).

Не найкраща ситуація склалася саме з показниками, пов'язаними з розвитком ринку капіталу: за 3 роки позиції України у світі погіршилися, нині наша держава посідає 121-е місце серед 140 країн [6].

Варто зазначити те, що головний регулятор ринку цінних паперів – Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, була створена в 1995 році, а Українська біржа вже існувала з 1991 року. Оскільки ринок проіснував певний час без регулятора, це призвело до негативних наслідків. Для прикладу, Комісія з цінних паперів та бірж у Польщі була створена одночасно із заснуванням Варшавської фондової біржі, що певною мірою посприяло виходу фондового ринку країни на лідируючі позиції у Європі.

Крім того, серед найбільших проблем фондового ринку в сучасному контексті є несвоєчасність, необґрунтованість та часто недостовірність інформації про діяльність учасників фондового ринку України.

Інформація та інформаційні технології суттєво впливають на сучасне життя, і в тому числі сильно вдосконалюють процес комунікації, бізнес, управління на освіту. А враховуючи біржову діяльність, сучасні інформаційні технології також впливають на продуктивність світового фондового ринку.

Інформаційні технології включають збір, організацію, зберігання, та публікацію даних, які

у свою чергу включають аудіо, відео, текст чи фігури, які передбачають використання комп'ютерних інструментів та телекомунікацію [9].

Важливо зазначити, що інформація, яка надходить на ринок від емітентів цінних паперів може значно вплинути на їх ринкову вартість. Основним видом інформації, яка розкривається емітентами є їхня звітність, але велика кількість аналітиків вважає, що на практиці ця інформація, зазвичай, не відповідає дійсності, оскільки емітенти прагнуть показати результати своєї роботи для інвесторів із кращої сторони.

Із усього вищезазначеного можна зробити висновки, що на сьогоднішній день, сучасний фондовий ринок України характеризується такими ознаками: низька ліквідність, недостатнє законодавче регулювання, погіршення якості портфелів інституційних інвесторів, незадовільний рівень інформованості населення про діяльність фондового ринку, що призводить до незначної активності фізичних осіб на фондовій біржі, досить низький рівень капіталізації, нерозвиненість інфраструктури, залежність від зовнішніх факторів, відсутність відкритого доступу до інформації, недосконалість механізму захисту прав інвесторів тощо.

Щоб вирішити вищезазначені проблеми, необхідно детальніше вивчити всі складові елементи фондового ринку України, виявити недоліки функціонування та визначити певні напрямки, які забезпечать ефективне перетворення та розвиток фондового ринку.

На наш погляд, для покращання стану фондового ринку України та підтримання його фінансової безпеки потрібно у цій сфері підвищити роль держави. Головною складовою державного регулювання фондового ринку є контроль та нагляд діяльності учасників ринку цінних паперів, фондових бірж та самоврядних організацій, які забезпечують виявлення і своєчасне запобігання порушенню законодавства на ринку цінних паперів [7].

Для вирішення проблемних питань і стимулювання подальшого розвитку ринку доцільно було б здійснити такі кроки:

– підвищити вимоги щодо надання інформації емітентами, особливо до тих компаній, які вже офіційно зареєстровані та працюють на фондовому ринку;

– удосконалити інструментарій та активізувати нарощення капіталізації ринку в цілому;

– підвищити вимоги до відповідальності за надання неправдивої інформації, або за невчасне надання необхідної інформації;

– забезпечити дотримання світових стандартів фінансової звітності, зокрема щодо результатів діяльності компаній-емітентів;

– на законодавчому рівні забезпечити умови для впровадження нових фінансових інструментів та механізмів перерозподілу коштів, та у цьому зв'язку, розширити повноваження та привести діяльність Комісії до вимог міжнародних стандартів;

– забезпечити надійне і ефективне середовище функціонування ринкової інфраструктури та фінансових посередників;

– активізувати розвиток Інтернет-технологій, впровадження нових торгових систем та платформ;

– забезпечити суворе дотримання законодавства, вимог регулятора та стандартів ділової етики з боку професійних учасників ринку цінних паперів тощо [8].

Очевидно, що реалізація вище запропонованих заходів має реалізовуватись комплексно, що

забезпечить позитивний результат в контексті підвищення ефективності функціонування фондового ринку в Україні.

Висновки. Отже, проведене дослідження та здійснений аналіз дає змогу дійти висновку, що хоча рівень фондового ринку України не належний та потребує чималих зусиль з боку відповідних державних органів, він має і певні позитивні тенденції. Зважаючи на низьку ліквідність, він є не надто привабливим для іноземних інвесторів, на відміну від фондових ринків розвинених іноземних держав. Саме тому, всебічне сприяння розвитку фондового ринку та коригування напрямів його функціонування з позиції держави дасть можливість поживити входження іноземних інвесторів, розміщення їх капіталу та ресурсів, що призведе до подальшої інтеграції України до європейського та світового фінансових ринків. Це також розширить інфраструктуру фондового ринку та дозволить покращити рівень корпоративного управління. Дослідження показали, що серед найбільших проблем є проблема інформаційного забезпечення учасників фондового ринку. Запропоновані шляхи вирішення даної проблем сприятимуть забезпеченню збільшення інвестицій як іноземних так і вітчизняних інвесторів, в тому числі і простого населення. Таким чином, формування ефективного та повноцінного фондового ринку в Україні являє собою важливу складову ринкових перетворень, що сприятиме оздоровленню економіки та залученню інвестицій у перспективні галузі.

Список літератури:

1. Краснова І.В. Фондовий ринок в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми економіки*. 2014. № 1. С. 129–134.
2. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 16.11.2017 № 2210-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15> (дата звернення: 20.03.2020).
3. Адаптивне прогнозування як інструмент дослідження фондового ринку України. *Фінанси і кредит*. 2019. URL: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/ea3f6fc878d3c85bb58637bdddfbf027.pdf> (дата звернення: 21.03.2020).
4. Річний звіт НКЦПФР за 2018 рік. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/documents/rtchniy-zvt-nktspfr-za-2018-rk/> (дата звернення: 23.03.2020).
5. Капіталізація фондових бірж Європи. 2019. URL: <https://finpost.com.ua/news/12795> (дата звернення: 23.03.2020).
6. Звіт про глобальну конкурентоспроможність за 2017-2018 роки. *Всесвітній економічний форум*. 2017. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018> (дата звернення: 25.03.2020).
7. Рубаха М.В., Головнич О.В. Ринок цінних паперів: сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/13-2015/47.pdf> (дата звернення: 22.03.2020).
8. Колупаєв Ю.Б. Обґрунтування напрямку перспективного розвитку фондового ринку України. *Ефективна економіка*. 2018. № 8. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/8_2018/49.pdf (дата звернення: 22.03.2020).
9. Мельник О.І., Капітан І.М. Сучасні тенденції розвитку фондового ринку України. 2019. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2019/60.pdf (дата звернення: 22.03.2020).

References:

1. Krasnova, I.V. (2014). The stock market in Ukraine: the state and prospects of development. *Problems of economy*, vol. 1, pp. 129–134.
2. Law of Ukraine "On Securities and Stock Market" dated 16.11.2017 No. 2210-VIII.
3. Adaptive forecasting as a tool of stock market research of Ukraine. *Finance and Credit*. 2019. DOI: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/ea3f6fc878d3c85bb58637bdddfbf027.pdf>
4. NCSSMC Annual Report 2018. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/documents/rtchniy-zvt-nktspfr-za-2018-rk/>
5. Capitalization of the stock exchanges of Europe. 2019. DOI: <https://finpost.com.ua/news/12795>
6. Global Competitiveness Report 2017-2018. *World Economic Forum*. 2017. DOI: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>
7. Rubakha, M.V., & Golovnich, O.B. The securities market: current state, problems and prospects for development. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*. DOI: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/13-2015/47.pdf>
8. Kolupaev, Y.B. (2018). Substantiation of direction of perspective development of the stock market of Ukraine. *An efficient economy*. № 8.
9. Melnyk, O.I., & Captain, I.M. (2019). Modern trends of stock market development of Ukraine. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2019/60.pdf

Сивуха Т.В., Ковалевська А.В.

ННІ «Каразінська школа бізнесу»

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СТРАТЕГІЯ В БІЗНЕС УПРАВЛІННІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ

Анотація. Робота присвячена дослідженню концептуальних рамок стратегії як категорії в бізнес управлінні. Був проаналізований історичний контекст розвитку терміну та межі його практичного тлумачення в світових практиках бізнесу. В результаті дослідження була запропонована оригінальна класифікація різних визначень стратегії в господарській діяльності світовими фахівцями за характеристиками ієрархії стратегії, фокусу розвитку суб'єкту бізнесу та базової функції, яку виконує стратегія в рамках зазначеного терміну. Представлене авторське розуміння концептуальних основ та структурних рамок стратегії в діяльності українських та світових підприємств, а також перспектив розвитку та застосування інструменту стратегії в майбутньому.

Ключові слова: стратегія, бізнес управління, стратегічний підхід, стратегія підприємства, ієрархії стратегії, фокус стратегії, функція стратегії.

Syvukha Taras, Kovalevska Alla

Karazin Business School

V.N. Karazin Kharkiv National University

STRATEGY IN BUSINESS ADMINISTRATION: HISTORICAL CONTEXT AND CONCEPTUAL FRAMEWORKS

Summary. The purpose of the work is to research conceptual frameworks of strategy as a specific category in business administration field. The worldwide business environment requires managers and business owners understanding not only of advantages and disadvantages of their own products or services, a corporate structure and a profile of potential target customers, but also understanding of how they can use these advantages and offset the disadvantages in different internal and external market conditions in order to predict possibilities of expanding the economic activity of the business in the conditions of increasing demand or to create a “defense plan” in the case of crisis situation. At the same time, strategy relies on strategic thinking and strategic planning, adequate analysis of the weaknesses and strengths of the business entity, the system for organization of strategic management at the enterprise. Strategy interprets as an independent, multidimensional, complex and knowledge-intensive category in the business management system. The research investigates a historical context of the term conceptual development and the limits of its practical interpretation in the worldwide business practices. As a result of the research work, the author proposes original classification approach of various definitions of strategy in business activities by the world scholars based on characteristics of the strategy hierarchy, the focus of business entity development, and the basic function performed by the strategy within the specified approach. Understanding, defining the peculiarities and specifics of the formation and implementation of business strategy, prerequisites for choosing an enterprise development plan are the most important steps in the strategic selection phase. All of this forms a single system of strategic approach for running the company and managing its development. The author offers to reflect on conceptual frameworks and structural features of strategy in the business activities of Ukrainian and world enterprise units as well as the prospects of scientific development and empirical application of strategy as a management tool nowadays and in the future.

Keywords: strategy, business administration, strategic approach, enterprise strategy, strategy hierarchies, strategy focus, strategy function.

Постановка проблеми. Сучасні умови ведення бізнесу вимагають від менеджерів та власників компаній розуміння не тільки переваг або недоліків власного продукту чи послуги, корпоративної структури і профайлу потенційної таргет-групи, але й те як можливо використовувати ці переваги та нівелювати недоліки в різних умовах розвитку внутрішнього та зовнішніх ринків, спрогнозувати можливість розширення діяльності підприємства в умовах збільшення попиту або мати “план оборони” на випадок кризової ситуації. Стратегія є категорією, яка допомагає аналізувати та пріоритетувати альтернативи шляхів розвитку внутрішньої системи організації компанії, її продуктів і послуг, вибору формальної поведінки на вже існуючих або нових ринках. Проблема полягає в тому, що на сьогоднішній день у світі

не існує єдиного понятійного визначення або концептуального підходу для окреслення рамок терміну “стратегії”, етапів її формування та маркерів ефективності. Це є комплексне та багаторівневе поняття, яке потребує окремого осмислення при плануванні майбутньої діяльності підприємства, що робить це дослідження досить актуальним для розвитку українського та світового бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі визначення концептуальних рамок стратегії як окремого терміну в бізнес управлінні були присвячені роботи Л. Фрідмана, М. Портер, Дж. Кея, Дж. Феррейра, Е. Майнарда, П. Ковтуна. У цих роботах проаналізовано концептуальну сутність стратегії як інструменту господарської діяльності, методу корпоративного управління і плану дій компанії в контексті ринкової конкуренції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Український та світовий бізнес сектори перебувають на етапі нового розвитку в умовах трансформації глобалізаційних процесів та постінформаційної революції. Стратегія є першим інструментом, до якого звертаються підприємці та менеджери для ведення господарсько-економічної діяльності в нових для себе умовах. Проте багатовимірність тлумачення терміну стратегії в сучасних умовах потребує додаткового дослідження історичного контексту розвитку категорії, порівняльного аналізу вже запропонованих визначень та розробки системи класифікації для окреслення концептуальних рамок поняття.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження розвитку терміну стратегія як окремої категорії в сучасному управлінні бізнесом.

Виклад основного матеріалу. Стратегія як слово і термін бере свій початок в епоху Античності, де «Стратегія (stratēgia)» в першу і єдину чергу перекладається з давньогрецької мови як «мистецтво військового лідерства», що виражається в багаторівневому плануванні для досягнення однієї або декількох цілей в умовах невизначеності [1, с. 10]. У цьому розумінні стратегії як «мистецтва генеральського командування» також може включати декілька додаткових процесуальних категорій як тактика, оборона, логістика, тощо. У західноєвропейських та слов'янських мовах слово стратегія набуло найбільш широкого вжитку лише у XVIII сторіччі, де за Лоуренсом Фрідманом з Лондонського королівського коледжу першочергово воно позначало «всебічний спосіб намагатися досягти політичних цілей, включаючи загрозу або фактичне застосування сили в діалектиці волі» [2, с. 35], що звичайно стосувалося виключно військових конфліктів, а також в деякому сенсі і державної політики, в якому взаємодіяли супротивники.

До господарсько-економічної діяльності стратегія як окрема категорія приходить лише на початку XX сторіччя в контексті аналізу галузевої конкуренції. Починаючи з 30-х років XX сторіччя в американському бізнес-середовищі був розвинутий замисел стратегії як мистецтва управлін-

ня ресурсами, що в подальшому спровокувало концептуальний поштовх для окреслення принципів та підходів стратегічного планування, оцінювання і управління як цілком окремої та самостійної науки про стратегію [3, с. 15].

Вивчення та узагальнення різноманітних джерел інформації дозволяє скласти таблицю 1 в якій відображено основні етапи зміни категорії «стратегія» у минулому, а також показати відмінності у розумінні суті практичного тлумачення стратегії, її функцій та напрямів розвитку.

В економічній та фаховій бізнес літературі термін «стратегія» починає свій теоретико-концептуальний розвиток з 1930-х років, де ряд науковців від Честера Барнарда і до Річарда Румельта пропонували власні моделі аналізу стратегічного підходу та шляхи імплементації стратегії розвитку компанії в організаційному контексті. Аналіз різноманітних джерел інформації дозволяє зібрати різні підходи щодо визначення стратегії та її концептуальних рамок в таблиці 2, а також порівняти їх за критеріями:

1. Ієрархії стратегій, тобто ранжування пріоритетності стратегій, а також їх взаємозв'язок на підприємстві:

– корпоративна – визначає генеральну лінію розвитку компанії за її напрямками діяльності в цілому;

– конкурентна – відповідає за розвиток окремих сфер діяльності (стратегічні одиниці) на підприємстві;

– функціональна – акцентується на управлінні та розвитку кожному функціональному напрямку діяльності;

– операційна – вузькоспеціалізований план дій для головних структурних підрозділів суб'єкту господарювання.

2. Фокус розвитку компанії, на якому повинна бути сконцентрована стратегія – внутрішній або зовнішній вектори росту підприємства;

3. Базова функція, яку повинна виконувати стратегія в рамках запропонованого концепту або визначення:

– «визначення цілей / мети» розвитку суб'єкту бізнесу;

Таблиця 1

Розвиток «стратегії» як окремої категорії в бізнес управлінні в XX сторіччі

Період розвитку	Практичне тлумачення терміну
«Період становлення» (1930–1950-ті)	Розвиток поняття стратегії як можливості та навички ефективного управління ресурсами підприємства.
«Корпоративний період» (1960-ті роки)	Стратегія компанії прирівнюється до внутрішнього корпоративного планування та структурного розвитку підприємства.
«Інвестиційний період» (1970-ті роки)	При розробці та імплементації стратегії компанії робиться акцент на диверсифікації та плануванні інвестиційного та фінансового портфелю підприємства.
«Поведінковий період» (1980–1990-ті роки)	У розрізі розробки стратегії компанії характерний фокус на поведінковий підхід. Стратегія базується на цінностях (на розриві між тими цінностями, що є тими, які потрібні задля забезпечення майбутнього розвитку суб'єкту бізнесу) та корпоративній культурі, що завжди відображає цінності власника і співробітників компанії. В цей період стратегію є тим інструментом, який дозволяє досягти нової моделі поведінки кожного співробітника (у відповідності до «потрібних» цінностей) і забезпечує бажаний розвиток підприємства в контексті досягнення моделі управління компанії, позиції на ринку, тощо.
«Маркетинговий період» (2000-ні і дотепер)	Стратегічне планування робить головний акцент на розвитку продукту/послуги, бренд-менеджменту та наукомісними маркетинговим дослідженням ринків країн, що розвиваються (Африка, Близький Схід, Латинська Америка, Південна Азія тощо).

Джерело: складено автором на основі [1; 5]

**Результати дослідження категорії «корпоративна стратегія»
в бізнес управлінні та організаційному контексті**

Автор (Рік)	Визначення	Критерії порівняння		
		Ієрархія стратегії	Фокус розвитку	Базова функція
Честер Барнард (Гарвардський університет) (1938)	Стратегія – це важлива умова для ефективності організації, яка є зовнішньою точкою зору, яка підкреслює актуальність цілей проти умов навколишнього середовища. Стратегія є першим показником для основних довгострокових цілей компанії та визначення напрямів дій.	Корпоративна	Зовнішній	Визначення цілей/мети
Пітер Друкер (Університет Нью-Йорку) (1954)	Стратегія – це аналіз існуючої ситуації та її змін, коли це необхідно, включаючи знаходження відповідних ресурсів або чітке уявлення, які саме ресурси необхідні.	Корпоративна	Внутрішній	Реакція План дій
Альфред Чандлер (Массачусетський технологічний інститут) (1962)	Стратегія є визначальним показником для основних довгострокових цілей фірми та окресленням пріоритетних напрямів дій та способів розподілу ресурсів, необхідних для здійснення цілей підприємства.	Корпоративна	Внутрішній	Визначення цілей/мети Структура
Ігор Ансофф (Університет Карнегі-Меллон) (1965)	Стратегія – це правило для прийняття управлінських рішень обґрунтованих обсягом товару, ємністю ринку, вектором зростання, конкурентною перевагою та синергією.	Корпоративна	Зовнішній	Реакція
Томас Дж. Макніколс (1977)	Стратегія вбудована у розробку політики (policy): вона містить низку рішень, що відображають основні цілі діяльності компанії, способи використання зовнішніх можливостей та внутрішніх ресурсів для досягнення цих цілей.	Корпоративна	Внутрішній	Структура План дій
Джефрі Бракер (Державний університет Джорджії) (1980)	Стратегія має дві ключові характеристики: ситуаційний аналіз або аналіз зовнішніх умов, що визначає позицію компанії на ринку та правильне використання ресурсів компанії для досягнення поставлених цілей.	Корпоративна	Зовнішній Внутрішній	Реакція План дій
Майкл Портер (Гарвардський університет) (1 – 1980; 2 – 1985)	1. Стратегія – це вибір компанії щодо ключових змінних рішень, таких як ціна, просування, кількість та якість товару / послуги. Для того, щоб мати задовільні результати роботи, компанія повинна бути правильно розміщена у своїй сфері / індустрії.	Корпоративна	Зовнішній	Структура
	2. Стратегія – це набір наступальних чи оборонних дій, щоб створити захисну позицію в галузі, успішно впоратися з конкурентними силами і таким чином отримати більш високу віддачу від зовнішніх інвестицій та залучених внутрішніх ресурсів.	Корпоративна	Зовнішній	План дій
Брюс Хендерсон (Гарвардський університет) (1989)	Стратегія – це цілеспрямоване використання уяви та логіки для реагування на зовнішнє середовище, щоб в результаті була створена конкурентна перевага для компанії.	Корпоративна	Зовнішній	Реакція
Кеннет Ендрюс (Гарвардський університет) (1991)	Стратегія – це схема врегулювання в компанії, яка визначає та розкриває її цілі та завдання, виробляє основні політики та плани досягнення цих цілей та визначає масштаби бізнесу, до якого компанія має залучатись, враховуючи тип економічної та людської діяльності підприємства, а також характер економічних та неекономічних вигод для неї, створених для стейкхолдерів і службовців.	Корпоративна	Внутрішній	Структура
Джей Барні (2001)	Стратегія – це теорія підприємства про те, як успішно конкурувати. Теорія розглядається як фактор результативності, на який впливає стратегія, оскільки можна вважати, що успішно конкурувати означає мати задовільну результативність.	Корпоративна	Зовнішній	Реакція
Річард Румельт (Університет Каліфорнії, Лос-Анджелес) (2011)	Стратегія та її формулювання виходять з проблем внутрішнього і зовнішнього середовища. «Хороша стратегія» має фундаментальну структуру – ядро. Ядро складається з трьох частин: (1) діагноз, який визначає або пояснює характер проблеми; (2) керівна політика для вирішення проблеми; (3) узгоджені дії, спрямовані на реалізацію головної мети компанії.	Корпоративна	Зовнішній Внутрішній	Реакція Структура

Джерело: складено автором на основі [4; 5; 6]

– формулювання формальної “реакції” (поведінки) на зовнішні запити або виклики конкурентного середовища;

– аналіз та формування “плану дій” щодо питань розвитку або алокації ресурсів компанії;

– стратегія як самостійна “структура” суб’єкту господарювання.

З ретроспективного дослідження розвитку терміну, який представлений в таблиці 2 можна зробити висновки, що існує доволі велика кількість різноманітних визначень стратегій підприємства, кожна з яких пропонує власні методологічні рамки. Проте, можна стверджувати, що всі концептуальні підходи, що актуальні для світової науки про господарювання, відкрито або імпліцитно, розглядають стратегію як невід’ємну частину корпоративного рівня ієрархії, що дає чітке розуміння того факту, що ефективна дія стратегії підприємства можлива при умовах загального розвитку компанії, а не її окремих стратегічних одиниць або операційних дій. Останнє можливо віднести до системи тактик підприємства при просуванні генерального плану компанії.

Досліджуючи класифікацію стратегій для внутрішнього та зовнішнього розвитку можна чітко виокремити три групи дослідників. Перша група – Ігор Ансофф, Майкл Портер та Брюс Хендерсон, які бачать стратегію в контексті взаємодії компанії із зовнішнім середовищем, конкурентною боротьбою та позиціонуванням на ринках. Друга група – Пітер Друкер, Альфред Чадлер та Кеннет Ендрюс наголошують на чіткому взаємозв’язку стратегії компанії з розвитком її корпоративної структури, розподілом ресурсів та ефективному внутрішньому функціонуванні. Третя група – Честер Барнард, Джефрі Бракер та Річард Румельт наголошують на амбівалентній ролі стратегії для внутрішнього та зовнішнього розвитку підприємства, де правила взаємовідносин із зовнішнім середовищем і розвиток внутрішніх можливостей суб’єкту бізнесу мають бути поєднані в рамках одного плану.

Проте більшість дослідників розходяться в спільній думці щодо базової функції стратегії підприємства, тобто який саме аспект аналізу та розробки стратегії є першочерговим для суб’єкту бізнесу. Серед запропонованих визначень одне чітко вказує, що план дій розвитку підприємства є головним функціоналом стратегії; функція визначення цілей/мети компанії – один фахівець дотримується цього підходу; реакція на навколишнє середовища суб’єкту господарюванню як базова функція стратегії визначається трьома концептами; структура як першочерговий фокус стратегії обґрунтовується двома визначеннями.

Також п’ять аналізованих визначень роблять наголос на комбінації або рівності декількох функцій в контексті чіткого визначення індикаторів результативності (KPI – Key Performance Indicator), розумінні стратегічних переваг підприємства по відношенню до конкурентного середовища. З ретроспективи такої класифікації, стратегія виступає як комплексна категорія, яка має відповідати контексту розвитку суб’єкту бізнесу та меті, яка стоїть перед компанією.

Розуміння, визначення особливостей та специфіки формування і реалізації стратегії, передумов вибору плану дій розвитку підприємства є одним із найважливіших кроків на етапі стратегічного вибору. Все це формує єдину систему стратегічного підходу управління компанією та її розвитком.

На сьогоднішній день кожна світова або регіонально розвинута компанія, особливо ті, які орієнтовані на імпортно-експортні операції, має у загальній корпоративній структурі відділ стратегічного управління компанії. В практиці світового бізнес сектору стратегічний менеджмент за допомогою специфічних підходів стратегічного управління виконує більш чіткі функції та є невід’ємним елементом корпоративного управління в сучасних умовах ведення конкуренції та конструювання бачення майбутнього розвитку компанії. Управління стратегією представляється комплексом дій, спрямованих на реалізацію місії та цілей компанії в умовах динамічного бізнес-оточення, який дозволяє реалізувати раніше прийнятий план розвитку бізнесу. Це стосується лідерства, комунікації, позиціонування, корпоративної теорії, інновацій, тощо.

Висновки. Стратегія – не лише експертний погляд на тренди для прийняття корпоративних рішень, але окремий напрям діяльності компанії, що відповідає за процес формулювання місії та цілей розвитку суб’єкта господарювання, формування плану імплементації плану розвитку підприємства та маркування показників ефективності виконання цього плану, моделювання альтернативних сценаріїв розвитку подій в умовах внутрішньої кризи або викликів зовнішнього середовища, а також позиціонування її товарів / послуг / бренду відповідно до трендів у галузі та конкурентного оточення у довгостроковій перспективі, тощо. Стратегія базується на стратегічному мисленні та плануванні, адекватному аналізу слабких і сильних сторін суб’єкту бізнесу, системі організації стратегічного управління на підприємстві. В цьому ряді стратегія виступає як самостійна, багатовимірна, комплексна і наукоємна категорія в системі бізнес управління.

Список літератури:

1. Kay, J. Foundations of Corporate Success: How Business Strategies Add Value. *Oxford University Press*. 2003. 416 p.
2. Freedman, L. Strategy: A History. *Oxford University Press*. 2013. 767 p.
3. Ковтун О.І. Стратегія підприємства : Підручник. Львів : «Новий Світ – 2000», 2009. 680 с.
4. Mainardes, E.W., Ferreira, J.J., Raposo, L.M. Strategy and Strategic Management Concepts: Are They Recognised by Management Students? *E a M: Economie a Management*. 2014. Vol. 17, № 1. P. 41–63. doi: 10.15240/tul/001/2014-1-004
5. Bidault, F. Managing Joint Innovation: How to Balance Trust and Control in Strategic Alliances. *Palgrave Macmillan*. 2012. 313 p.
6. Porter, M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. *Free Press*. 2008. 600 p.

References:

1. Kay, J. Foundations of Corporate Success: How Business Strategies Add Value. *Oxford University Press*. 2003. 416 p.
2. Freedman, L. Strategy: A History. *Oxford University Press*. 2013. 767 p.
3. Kovtun O.I. Enterprise strategy: Textbook. Lviv: "New World – 2000", 2009. 680 p.
4. Mainardes, E.W., Ferreira, J.J., Raposo, L.M. Strategy and Strategic Management Concepts: Are They Recognised by Management Students? *E a M: Economie a Management*. 2014. Vol. 17, № 1. P. 41–63. doi: 10.15240/tul/001/2014-1-004
5. Bidault, F. Managing Joint Innovation: How to Balance Trust and Control in Strategic Alliances. *Palgrave Macmillan*. 2012. 313 p.
6. Porter, M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. *Free Press*. 2008. 600 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-75>

УДК 330.341

Силкіна Ю.О.

Київський національний торговельно-економічний університет

РОЗРОБКА КОМПЛЕКСНОЇ МОДЕЛІ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

Анотація. В статті розкрито сутність соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, а також розглядається необхідність та важливість її оцінки. Аналіз методик оцінювання рівня соціальної відповідальності бізнесу показав їх різноманітність та виявив ряд недоліків. Кожний з них не дає змоги повноцінно проаналізувати сукупність складових соціальної відповідальності бізнесу, розкрити її стан. В Україні існує певна потреба в розробці якщо не універсальної методики оцінки соціальної відповідальності бізнесу, то хоча б методики, яка буде описана певними нормативними рамками. Це дозволить всім зацікавленим сторонам бізнес процесу отримати таку необхідну інформацію при ухваленні своїх рішень. З огляду на це, обґрунтовано використання комплексної моделі оцінювання соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, яка включає такі основні показники, як: місія та стратегія підприємства, управління соціальними та екологічними ризиками, взаємодія із зацікавленими сторонами, екологічна та соціальна відповідальність компанії. На цій підставі сформульовано комплексну модель оцінювання соціальної відповідальності бізнесу з якісними та кількісними індикаторами.

Ключові слова: місія, стратегія, підприємство, бізнес, соціальна відповідальність, екологічна відповідальність, управління ризиками, стейкхолдери, рівень корпоративної соціальної відповідальності, комплексна модель оцінювання соціальної та екологічної відповідальності.

Sylkina Julia

Kyiv National University of Trade and Economics

DEVELOPMENT OF THE COMPLEX MODEL OF BUSINESS SOCIAL AND ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY EVALUATION

Summary. The article reveals the essence of social and environmental responsibility of business and also considers the necessity and importance of its evaluation. The results of the evaluation give the company an opportunity to identify the strengths and weaknesses of corporate social responsibility practices and to substantiate areas for its improvement. It has been determined that many factors influence the process of assessing corporate social responsibility, including goals, mission of the company and also strategic development directions. This study examines common practices for implementing corporate social responsibility in companies in Ukraine, such as: environmental responsibility, labor relations, regions development, consumer relations, anti-corruption practices. The analysis of the methods of business social responsibility level evaluation showed their diversity and revealed a number of shortcomings. Each of them does not allow to fully analyze the set of components of corporate social responsibility, to reveal its status. In Ukraine, there is a certain need to develop, if not a universal methodology for assessing corporate social responsibility, but at least a methodology that will be described by certain regulatory frameworks. This will allow all stakeholders of the business process to obtain the necessary information when making their decisions. According to this, it is justified the use of the complex model of business social and environmental responsibility evaluation, which includes such basic indicators as: mission and strategy of the enterprise, social and environmental risks management, interaction with stakeholders, environmental and social responsibility of the company. On this basis, a complex model of business social and environmental responsibility evaluation with qualitative and quantitative indicators is formed.

Keywords: mission, strategy, enterprise, business, social responsibility, environmental responsibility, risk management, stakeholders, level of corporate social responsibility, complex model of social and environmental responsibility evaluation.

Постановка проблеми. Принципи соціальної відповідальності бізнесу актуальні для підприємств усіх секторів економіки незалежно від їх розміру та форми власності, особливо в Україні, яка прагне підвищити індекс людського розвитку та конкурентоспроможності. Адже, у 2019 р. – Україна посіла 88 позицію зі 189 країн у загальному рейтингу стану людського розвитку та 85-е місце зі 138 країн у рейтингу глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index), який щороку формується Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) [1].

Відомо, що найбільш поширеними негативними факторами для ведення бізнесу в Україні лишаються: неефективна урядова політика, інфляція, політична нестабільність та корупція. Тому підприємствам варто шукати ті правила, методи

і технології управління бізнесом, які були б адекватними до сучасних умов ведення бізнесу.

В даний час актуальним є питання соціальної корисності результатів діяльності підприємств. Беззаперечним є факт, що соціальна відповідальність бізнесу (далі по тексту – СВБ) є показником реальної участі компанії у вирішенні соціально-економічних проблем суспільства, адже вона бере на себе відповідальність за соціальні та екологічні наслідки своєї діяльності. Тому важливо проводити оцінку соціальної діяльності компаній. Результати оцінки дають компанії можливість визначити сильні та слабкі сторони практик в області СВБ та обґрунтувати напрямки діяльності щодо її вдосконалення. Все це обумовлює необхідність розробки нових методичних підходів до оцінювання соціальної

та екологічної відповідальності бізнесу, що й актуалізує тему статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демініція категорії «соціальна відповідальність» отримала широке поширення серед закордонних вчених, які стояли у витоків даного напрямку. Зокрема, Г. Боуен (висвітлив засади, рамки соціальної активності та визначив вектори розвитку феномена соціальної відповідальності), К. Девіс (сформулював так званий «залізничний закон відповідальності»); визначив основні аргументи «за» і «проти» корпоративної соціальної відповідальності), А. Керролл (дослідив управлінський аспект і типи КСВ, розробив відому «Модель А.Керролла») та багато інших.

З переходом України до ринкових принципів господарювання питання соціальної відповідальності бізнесу почали піднімати та досліджувати такі відомі вітчизняні науковці та практики, як: А.М. Колот, О.А. Грішнова, Д.О. Баюра, А.Г. Зінченко, М.А. Саприкіна [3] та ін. Серед вітчизняних науковців, які вивчають питання якісних та кількісних показників оцінки корпоративної соціальної відповідальності, можна виділити: О.Ю. Березіну, В.А. Євтушенко, В.В. Ровенську, Г.О. Красножон та ін. Проте, незважаючи на значні наукові напрацювання в цій області, питання оцінки ефективності соціальної відповідальності бізнесу залишається не до кінця визначеним і потребує подальшого наукового дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У зв'язку з складними умовами функціонування та розвитку вітчизняних підприємств, необхідним є пошук нових шляхів підвищення ефективності управління бізнесом в Україні, зокрема на засадах соціальної відповідальності. Проблемі оцінювання соціальної відповідальності бізнесу присвячена значна кількість наукових праць, але водночас слід вказати на недостатню повноту та систематизацію підходів до оцінювання корпоративної соціальної відповідальності. Тому, вкрай важливо розробити єдиний методичний підхід, що дозволить оцінити рівень соціальної та екологічної відповідальності бізнесу.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження методичних підходів до оцінки корпоративної соціальної відповідальності та розробка комплексної моделі оцінювання соціальної та екологічної відповідальності бізнесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціальна та екологічна відповідальність в даний час стає одним з найбільш актуальних аспектів діяльності компаній різних секторів економіки, незалежно від їх територіальної приналежності. Керівництво компаній все більше усвідомлює, що збільшення прибутку не є основною метою діяльності компанії в сучасних умовах функціонування. Важливо, щоб компанії створювали як соціальну, так і екологічну цінність в довгостроковій перспективі.

Підтвердженням цьому є висловлювання Девіда Паккарда, засновника корпорації Hewlett Packard: «Багато хто помилково вважає, що мета існування будь-якої компанії – робити гроші. Однак, незважаючи на те, що гроші – важливий результат роботи, ми прийшли до висновку: група людей стає тим, що ми називаємо компанією,

щоб отримати можливість колективно здійснити те, що не під силу одинакам, – внести вклад в життя суспільства» [2].

Термін «корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ, CSR – Corporate Social Responsibility) виник більше ніж 50 років тому і спочатку отримав своє визнання в економічно розвинених західних країнах. Не дивлячись на те, що дане поняття має довгу історію становлення та розвитку, до цього часу так і немає єдиного загально визначення.

На нашу думку, найбільш повне визначення сутності соціальної відповідальності представлено у міжнародному стандарті соціальної відповідальності ISO 26000. «Соціальна відповідальність – це відповідальність компанії за вплив її рішень та дій на суспільство, навколишнє середовище шляхом прозорості та етичної поведінки, яка: сприяє сталому розвитку, у т.ч. здоров'ю та добробуту суспільства; враховує очікування заінтересованих сторін; відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки; інтегрована у діяльність організації і практикується в її відносинах з іншими» [3, с. 13].

У даний час практики соціально відповідального ведення бізнесу стають все більш популярними серед українських компаній. Це підтверджується тим, що компанії щорічно випускають не тільки традиційну фінансову звітність, але також публікують нефінансову, або соціальну звітність, в якій відображені нефінансові показники, а саме показники з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), або ESG показники (екологічні, соціальні та управлінські). Часто ці звіти називають звітами зі сталого розвитку, або корпоративної соціальної відповідальності. У 2019 році 13% компаній в Україні готували звіти, де відображені показники з КСВ (екологічні, соціальні та управлінські) [4].

Так, серед найбільш відомих українських компаній, які готують нефінансові звіти можна виділити такі: державні (Енергоатом), приватні (Астарта, Нова пошта, Ашан, Соса Cola, Оболонь, МЕТРО, 1+1 media, Lifecell, Київстар, концерн «Галнафтогаз» (мережа заправок ОККО, МХП, ДТЕК, група Метінвест) та багато інших.

Підтвердженням цьому також є конкурс кейсів з КСВ проведений Центром «Розвиток КСВ». До десятої збірки кейсів включено 34 кейси з КСВ компаній в Україні, що були зібрані в рамках щорічного Конкурсу бізнес-кейсів з КСВ 2019. Конкурс було присвячено впровадженню Цілей Сталого Розвитку компаніями України, що стосуються подолання бідності (Ціль 1), охорони здоров'я (Ціль 3), якісної освіти (Ціль 4), гідної роботи (Ціль 8), Створення стійкої інфраструктури (Ціль 9), зменшення нерівності (Ціль 10), сталості міст (Ціль 11), сталого споживання (Ціль 12), захисту та відновлення екосистем суші (Ціль 15) та партнерства заради сталого розвитку (Ціль 17) [5, с. 3].

В практиці КСВ в Україні існує певний стереотип про те, що КСВ – це лише «примха», яку мають великі корпорації з величезними бюджетами. Сьогодні впровадження політики КСВ аж ніяк не залежить від кількості грошей, які має компанія.

Проте, не потрібно порівнювати програми соціальної відповідальності, які впроваджують не-

ликі та малі підприємства. У малому бізнесу соціальну відповідальність визначено насамперед, як можливість створювати робочі місця, та виступати інструментом задоволення споживчих і соціальних запитів населення.

Соціальна відповідальність вітчизняних підприємств в першу чергу полягає в максимальній повній сплаті податків, дотримання законодавства про працю та охорону навколишнього середовища, в створенні робочих місць, в добродійних заходах. Всі ці заходи спрямовані на зовнішнє середовище підприємства.

Серед ініціатив, які спрямовані на внутрішнє середовище, можна виділити наступні: підвищення продуктивності, поліпшення конкурентоспроможності, оптимізація витрат, реалізація стратегії подальшого розвитку, покращення іміджу, збільшення товарообігу та кількості споживачів.

Однак, в нашій державі КСВ має кілька стадій розвитку. Зазвичай все починається з благодійності /спонсорства. Компанію просять надати матеріальну допомогу. Та, на жаль, благодійність не веде до сталого розвитку. Усвідомивши це, компанії переходять на новий рівень — короткострокового партнерства (наприклад, річні проекти). І лише набагато пізніше бізнес приходить до висновку про необхідність побудови довгострокових стратегій розвитку територій, на яких здійснює свою діяльність.

Далі наведемо поширені практики впровадження КСВ в компаніях в Україні та представимо їх у табл. 1.

Дослідження Центру «Розвиток КСВ» у практиках відповідальності українського бізнесу, показало, що відповідальні практики і бізнес-етика стали основою розвитку багатьох вітчизняних компаній не стільки через те, що дані практики важливі для їхнього іміджу і репутації, але саме тому, що керівництво компаній усвідомлює відповідальність своєї економічної діяльності за розвиток людського потенціалу, а також збереження природної та культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Однак необхідно врахувати той факт, що КСВ-практики в українських реаліях реалізуються та розвиваються інакше, ніж на заході, що очевидно пояснюється інституційними особливостями країни. Так, наприклад, багато компа-

ній реалізують лише поодинокі проекти в сфері благодійності та спонсорства, при цьому лише невелика кількість компаній розвиває масштабні проекти.

Багато зарубіжних та вітчизняних науковців вважають, що вигоди для компаній, пов'язані з корпоративною соціальною відповідальністю безпосередньо неможливо виміряти і тому важко оцінити окупність соціальних інвестицій. В Україні цей процес ще більш ускладнюється в силу того, що більшість вітчизняних підприємств не розкривають інформацію про витрати на корпоративну соціальну відповідальність. Таким чином, компанії самостійно визначають ступінь свого внеску у розвиток суспільства та охорону навколишнього середовища, визначають перелік вимог та певних стандартів корпоративної соціальної відповідальності.

Відповідно до Глобального договору ООН рівень соціально відповідальної діяльності підприємств оцінюється за такими основними групами показників: економічна та екологічна результативності; результативність організації праці; результативність у сфері прав людини; результативність взаємодії з суспільством; результативність у сфері відповідальності за продукцію [7]. Наведені показники узагальнюються та опубліковуються на добровільних засадах у складі соціальної звітності підприємств, які приєдналися до Глобального договору ООН щодо соціальної відповідальності бізнесу.

Варто зауважити, що класичне уявлення про поняття «корпоративна соціальна відповідальність (КСВ)» передбачає баланс між трьома аспектами: економічними, екологічними та соціальними. На наш погляд, при цьому важливо врахувати як включення принципу відповідальності в стратегію та місію компаній, так і управління соціальними та екологічними ризиками, а також ефективну взаємодію з зацікавленими сторонами («стейкхолдерами»).

В результаті проведеного аналізу було прийнято рішення розробити модель соціальної та екологічної відповідальності бізнесу (далі по тексту – Модель), описати найбільш докладно її показники, а також представити методологію оцінювання відповідальності на основі показників Моделі.

Таблиця 1

Поширені практики впровадження корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) в компаніях в Україні

№ п/п	Поширені практики впровадження КСВ	Характеристика практик впровадження КСВ
1.	Екологічна відповідальність	Впровадження енергозберігаючих технологій та програми сортування й утилізації відходів. Третина опитаних компаній не здійснювала заходів із збереження довкілля
2.	Трудові відносини	Підвищення зарплати, виплата білої зарплати та премій. Майже половина компаній дає працівникам можливість працювати по гнучкому графіку роботи та проводить програми з підвищення професійного зростання
3.	Розвиток регіонів	Виділення коштів на благодійність та допомога у благоустрою території
4.	Відносини зі споживачами	Якість продукту компанії, правдива інформація та реклама, тренінги для персоналу з питань обслуговування споживачів, система управління скаргами та «гаряча лінія» (контакт-центр) для споживачів
5.	Антикорупційні практики	Понад третини компаній не надавали хабарі за вирішення бізнес проблем, і так ж їх частка готова віддати частку прибутку на ефективну боротьбу з корупцією

Джерело: складено автором на основі [6]

Так, в рамках даного дослідження автором розроблена модель соціальної та екологічної відповідальності бізнесу (SERB), яка складається з п'яти показників і представлена наступною формулою:

$$SERB = L + RM + St + Env + S,$$

де L – місія та стратегія (Legal base), RM – управління соціальними та екологічними ризиками (Risk management), St – взаємодія із зацікавленими сторонами (Stakeholders), Env – екологічна відповідальність компанії (Environment), S – соціальна відповідальність (Society).

П'ять основних показників Моделі передбачають ключові аспекти діяльності компаній, які прагнуть рости і розвиватися соціально та екологічно відповідально, тобто в рамках концепції сталого розвитку.

Далі розглянемо кожен з показників більш детально та наведемо їх коротку характеристику.

Показник № 1. L – Місія та стратегія компанії

Даний показник означає наявність важливості соціальної та екологічної відповідальності компанії при формуванні її місії і стратегічних цілей серед інших ключових аспектів діяльності, таких як, наприклад, зростання ресурсної бази, забезпечення максимального повернення інвестицій за новими проектами, максимізація продажів тощо.

Даний показник Моделі свідчить про важливість відповідальних практик для керівництва компанії.

Показник № 2. RM – Управління соціальними та екологічними ризиками

Даний показник означає управління соціальними та екологічними ризиками компанії нарівні з фінансовими, правовими та ін. Управління соціальними та екологічними ризиками – один з найважливіших показників моделі корпоративної соціальної та екологічної відповідальності, так як реалізація відповідальних практик неможлива без ефективно побудованої та функціонуючої системи управління ризиками (СУР).

Показник № 3. St – Зацікавлені сторони/стейкхолдери

Даний показник означає взаємодію із зацікавленими сторонами, їх ефективність, залучення зацікавлених сторін у діалог та отримання від них зворотного зв'язку. Зацікавлені сторони – це ті спільноти, організації або індивіди, які впли-

вають на діяльність компанії та на діяльність яких впливає компанія.

Існує Стандарт по взаємодії із зацікавленими сторонами AA1000 SES (Stakeholder Engagement Standard), який визначає правила і принципи роботи зі стейкхолдерами [8]. Варто пам'ятати, що ефективна взаємодія зі стейкхолдерами свідчить про високі стандарти відповідальності компанії.

Показник № 4. Env – Екологічна відповідальність компанії

Включає в себе всі можливі проекти компанії по мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище, до яких можуть відноситись такі, як: екологічний менеджмент, екологічний моніторинг, зниження викидів в атмосферу парникових газів і забруднюючих речовин, проекти з підвищення енергоефективності, зниження забору води з природних джерел та підвищення якості стічних вод, проекти зі збереження екосистем тощо.

Показник № 5. S – Соціальна відповідальність компанії

Цей показник передбачає всі можливі проекти компанії щодо мінімізації негативного впливу на місцеві спільноти регіонів присутності компанії, а також її працівників. До подібних проектів можна віднести такі, як: благодійність і спонсорство, охорона праці та промислова безпека, соціальні програми для працівників компанії, проекти з розвитку регіонів присутності, підтримка місцевих громад тощо.

Для того, щоб оцінити та проаналізувати соціальну та екологічну відповідальність бізнесу, за показниками Моделі нами була розроблена методика оцінювання, яку представимо далі.

Зважаючи на те, що частина компаній розкривають деякі показники запропонованої Моделі найбільш повно, а інші компанії висвітлюють їх лише в загальних рисах, тому якість розкриття інформації у щорічних звітах компаній будемо оцінювати у балах.

Враховуючи різницю у повноті розкриття інформації за тими чи іншими показниками у річній нефінансовій (соціальній) звітності компаній, у цілях найбільш адекватної оцінки розкриття інформації за показниками у звітах використовується наступна система оцінки якості розкриття інформації: кожному показнику присвоюється від 0 до 10 балів, в залежності від якості розкриття інформації, як показано нижче на рис. 1.

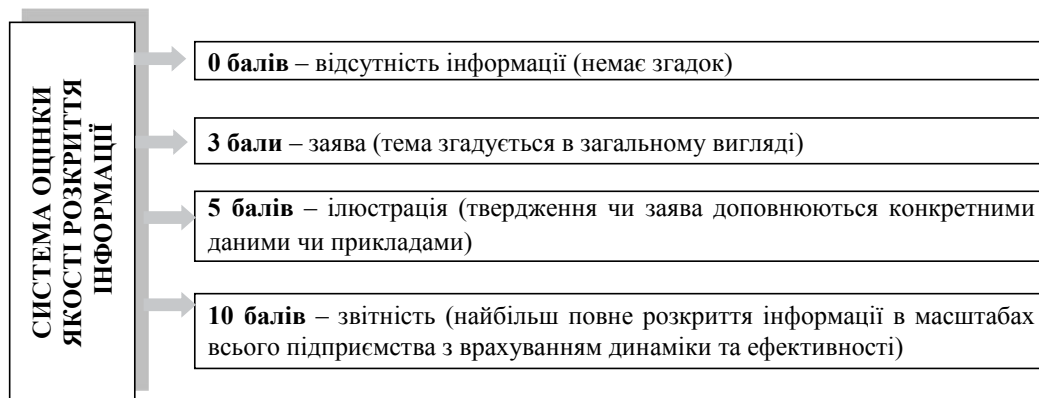

Рис. 1. Система оцінки якості розкриття інформації у нефінансовій (соціальній) звітності компаній за показниками Моделі

Джерело: складено автором

Таблиця 2

**Методика оцінювання соціальної та екологічної відповідальності бізнесу
за показниками розробленої Моделі відповідальності (SERB),
включаючи якісні та кількісні індикатори**

№ п/п	Показник	Якісні індикатори	Кількісні індикатори
1	Місія та стратегія компанії (L)		
	Місія компанії та її стратегічні цілі	Наявність заяви про важливість соціальної та екологічної відповідальності підприємства в описі його місії та стратегічних цілей (Приклад: підприємство зобов'язується вести бізнес чесно і відповідально, турбується про працівників і бути лідером за ефективністю)	Вказівка на цільові стратегічні значення: зниження викидів на X%, навчання X співробітників, будівництво X квартир та ін.
2	Управління соціальними та екологічними ризиками (RM)		
2.1	Система управління ризиками (СУР)	Наявність у звіті інформації про діючу на підприємстві систему управління ризиками (СУР) (Приклад: опис процесу та системи ідентифікації, оцінки ризиків, управління ними, моніторингу ефективності даних заходів)	Вказівка на: кількість ідентифікованих ризиків, кількість проведених інтерв'ю за оцінкою ризиків, кількість значущих, помірних і незначущих ризиків та ін.
2.2.	Реєстр ключових ризиків підприємств	Уявлення у звіті реєстра ключових ризиків підприємства із зазначенням заходів з управління ними, які вживає підприємство (Приклад: ризики, пов'язані з кадровими ресурсами. Заходи з управління ризиками: конкурентоспроможна винагорода, програми формування кадрового резерву, навчання та розвиток персоналу та ін.)	В реєстрі ризиків вказівка на: кількісну оцінку ризику (X млн грн), кількість подій (X шт.), кількість викидів в атмосферу (млн тонн) та ін.
2.3	Соціальні та екологічні ризики	Наявність соціальних та екологічних ризиків в реєстрі ключових ризиків підприємств (Приклад: екологічні ризики. Заходи щодо управління: забезпечення відповідності вимогам діючого екологічного законодавства шляхом інвестування істотних коштів в проведення природоохоронних заходів, включаючи застосування технологій, які забезпечують мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище та ін.)	Вказівка на: кількісну оцінку ризику (X млн грн), кількість подій (X шт.), кількість викидів в атмосферу (млн тонн), X навчених співробітників та ін.)
2.4	Карта ризиків	Наявність карти ризиків, в якій ризики розподілені за ймовірністю виникнення (низька, середня, висока) та масштабу збитку, що обчислюється в млн грн (низький, середній, високий збиток)	
3	Зацікавлені сторони / стейкхолдери (St)		
3.1	Ключові зацікавлені сторони	Наявність у звіті списку основних зацікавлених сторін підприємства. (Приклад: акціонери та інвестори, органи державної влади, персонал, ділові партнери, постачальники та споживачі, місцеві спільноти та ін.)	Для даного показника кількісні індикатори відсутні
3.2	Способи взаємодії із зацікавленими сторонами	Опис способів взаємодії із зацікавленими сторонами, механізмів зворотнього зв'язку, механізмів оцінки поточних потреб зацікавлених сторін (Приклад: проведення зустрічей, громадські слухання, робота «гарячої лінії» для співробітників і споживачів, проведення конференцій та ін.)	Вказівка на: кількість проведених зустрічей, слухань, кількість звернень на «гарячу лінію», кількість учасників конференцій та ін.
3.3	Оцінка ефективності взаємодії із зацікавленими сторонами	Опис механізмів оцінки ефективності реалізації соціальних та екологічних програм, направлених на покращення розвитку регіонів присутності підприємства, та підвищення якості взаємодії із зацікавленими сторонами (Приклад: проведення круглих столів з представниками місцевих спільнот, опитування співробітників і споживачів та ін.)	Вказівка на: кількість проведених круглих столів, опитувань, результати опитувань, кількість задіяних в діалозі учасників та ін.
4	Екологічна відповідальність підприємства (Env)		
4.1	Екологічний моніторинг та менеджмент	Підхід до здійснення екологічної відповідальності. Опис проектів з екологічного моніторингу. Наявність сертифікації серії ISO 140000 (Екологічний менеджмент) та ін.	Вказівка на: Кількість реалізованих проектів в сфері екологічної відповідальності, кількість проведених екологічних аудитів, загальну суму витрат на екологічні проекти та ін.

(Закінчення таблиці 2)

№ п/п	Показник	Якісні індикатори	Кількісні індикатори
4.2	Викиди в атмосферу і зміни клімату	<i>Опис проектів зі зниження викидів забруднюючих речовин в атмосферу Опис проектів зі зниження викидів парникових газів та ін.</i>	<i>Кількість і динаміка викидів забруднюючих речовин (млн тонн) Кількість і динаміка викидів парникових газів та ін.</i>
4.3	Енергоефективність	<i>Наявність сертифікації серії ISO 50001 (Система енергетичного менеджменту) Опис проектів з підвищення енергоефективності та ін.</i>	<i>Споживання енергії на підприємстві Динаміка енергоспоживання та ін.</i>
4.4	Використання води	<i>Опис проектів з водоочищення та ін.</i>	<i>Загальна кількість води, яка забирається Об'єм повторно використаної води Об'єм очищеної води та ін.</i>
4.5	Управління відходами	<i>Опис програм щодо утилізації відходів Опис технологій з повторного використання відходів та ін.</i>	<i>Загальна маса відходів Об'єм відходів, які віддають на переробку Об'єм повторно використаних відходів на підприємстві та ін.</i>
4.6	Збереження біологічного різноманіття та екосистем	<i>Опис проектів зі збереження біологічного різноманіття та екосистем</i>	<i>Сума витрат на програми зі збереження біологічного різноманіття та екосистем</i>
5	Соціальна відповідальність підприємства (бізнесу) (S)		
5.1	Благодійність та спонсорство	<i>Опис благодійних та спонсорських проектів і їх результатів та ін.</i>	<i>Обсяг інвестицій на благодійні та спонсорські проекти Кількість установ та організацій, які отримують інвестицій та ін.</i>
5.2	Охорона здоров'я та безпека праці	<i>Наявність сертифікації серії OHSAS 18000 (Менеджмент охорони здоров'я і забезпечення безпеки праці) Опис підходів до розвитку системи охорони здоров'я та безпеки праці та ін.</i>	<i>Кількість нещасних випадків Кількість проведених аудитів з техніки безпеки та поведінки на робочому місці Кількість виявлених виробничих ризиків, ризиків на робочому місці та ін.</i>
5.3	Соціальні програми для працівників компаній	<i>Опис підходу щодо підтримки працівників та членів їх родини Опис програм та проектів з підтримки працівників та ін.</i>	<i>Обсяг інвестицій на підтримку працівників та членів їх родини Середня заробітна плата працівників Кількість працівників, які пройшли навчання та курси підвищення кваліфікації Середньорічна кількість годин навчання та ін.</i>
5.4	Розвиток регіонів присутності, місцевих спільнот	<i>Опис підходу щодо підтримки місцевих спільнот і регіонів присутності Опис програм і проектів з підтримки місцевих спільнот і регіонів присутності та ін.</i>	<i>Обсяг інвестицій на підтримку місцевих спільнот Кількість побудованих шкіл і дитячих садків Кількість розподілених грантів Кількість підтриманих спортивних і культурних заходів та ін.</i>

Джерело: складено автором

Розроблена методика оцінювання дозволяє найбільш повно проаналізувати та охарактеризувати поточну діяльність підприємств в сфері соціальної та екологічної відповідальності, а також дозволяє зрозуміти, які аспекти діяльності є пріоритетними для підприємств при створенні суспільної цінності.

Методику оцінювання соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, а також якісні та кількісні індикатори для показників розробленої Моделі представимо у вигляді табл. 3.

Таким чином, в результаті аналізу інформації із публічних джерел інформації (річних звітів)

підприємств за вищевказаною системою оцінки якості розкриття інформації за показниками Моделі відповідальності та індикаторами можливо виділити підприємство – лідера відповідальності. У річних звітах може бути представлена інформація, яка відповідає як якісним, так і кількісним індикаторам. При виставленні балів згідно системи оцінки якості розкриття інформації високий бал за оцінкою «Звітність» може бути поставлений навіть у випадку розкриття виключно якісних чи виключно кількісних індикаторів, в даному випадку роль відіграє в цілому повнота та інформативність наданих даних.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження показало, що на сьогоднішній день широкодоступною інформаційною базою для аналізу діяльності підприємства у сфері соціальної та екологічної відповідальності слугує щорічний нефінансовий (соціальний) звіт. Саме в цьому документі зібрані основні результати реалізованих практик корпоративної соціальної відповідальності. В рамках даного дослідження автором була розроблена модель соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, яка складається з таких п'яти показників, як: місія та стратегія; управління соціальними та екологічними ризиками; взаємодія із зацікавленими сторонами; екологічна відповідальність компанії; соціальна

відповідальність. Крім того, було визначено повний перелік якісних та кількісних індикаторів для дослідження практик корпоративної соціальної відповідальності та оцінювання соціальної відповідальності бізнесу за показниками розробленої Моделі відповідальності. Проте, перш, ніж проводити оцінювання соціальної та екологічної відповідальності бізнесу, треба провести пілотажне дослідження з уточнення основних понять та практик корпоративної соціальної відповідальності українськими підприємствами. Оскільки від того, як керівництво організації розуміє принципи та прояви корпоративної соціальної відповідальності, залежить зміст та спрямованість практик її реалізації.

Список літератури:

1. Україна посередині рейтингу в Доповіді ПРООН про стан людського розвитку за 2019 рік. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2019/ukraine-ranks-mid-table-in-undps-2019-human-development-report.html>
2. Развитие корпоративной социальной ответственности. URL: <http://csrjournal.com/razvitie-korporativnoy-socialnoj-otvetstvennosti-2>
3. Саприкіна М.А., Саєнсус М.А., Зінченко А.Г., Ляшенко О.М., Місько Г.А. (за наук. ред. Редькіна О.С.). Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: посібник. Київ : Вид-во «Фарбований лист», 2011. 480 с.
4. Офіційний сайт Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». URL: <http://csr-ukraine.org>
5. Практики КСВ в Україні 2019 / Під ред. Саприкіної М. Київ : Центр «Розвиток КСВ», 2019. 152 с.
6. Розвиток КСВ в Україні 2010-2018. URL: <https://csr-ukraine.org/research/rozvitok-ksv-v-ukraini-2010-2018/>
7. Глобальний договір ООН (Global Compact Network Ukraine). URL: <https://globalcompact.org.ua/>
8. AA1000 Stakeholder Engagement Standart 2015. URL: https://www.accountability.org/wp-content/uploads/2016/10/AA1000SES_2015.pdf

References:

1. Ukraina Poseredyni Reitynhu V Dopovidi PROON Pro Stan Liudskoho Rozvytku Za 2019 Rik [Ukraine is in the middle of the report PROON on the state of human development for 2019]. Available at: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2019/ukraine-ranks-mid-table-in-undps-2019-human-development-report.html> (accessed 20 April 2020).
2. Razvitie korporativnoy sotsial'noy otvetstvennosti [Development of Corporate Social Responsibility]. Available at: <http://csrjournal.com/razvitie-korporativnoy-socialnoj-otvetstvennosti-2> (accessed 24 April 2020).
3. Saprykina, M.A., Saiensus, M.A., Zinchenko, A.H., Liashenko, O.M., & Misko, H.A. (za nauk. red. Redkina O.S.) (2011). Korporativna sotsialna vidpovidalnist: modeli ta upravlinska praktyka [Corporate Social Responsibility: Models and Management Practice]. Kyiv: Vyd-vo «Farbovani lyst», p. 480.
4. Ofitsiyniy sait Tsentru «Rozvytok korporativnoy sotsialnoy vidpovidalnosti» [Official site of the Center for Development of Corporate Social Responsibility]. Available at: <http://csr-ukraine.org> (accessed 30 April 2020).
5. Saprykina, M. (2019). Praktyky KSV v Ukraini 2019 [CSR practices in Ukraine 2019]. Kyiv: Tsentr «Rozvytok KSV», p. 152.
6. Rozvytok KSV v Ukraini 2010-2018 [Development of CSR in Ukraine 2010-2018]. Available at: <https://csr-ukraine.org/research/rozvitok-ksv-v-ukraini-2010-2018/> (accessed 29 April 2020).
7. Hlobalnyi dohovir OON [Global Compact Network Ukraine]. Available at: <https://globalcompact.org.ua/> (accessed 28 April 2020).
8. AA1000 Stakeholder Engagement Standart 2015. Available at: https://www.accountability.org/wp-content/uploads/2016/10/AA1000SES_2015.pdf (accessed 30 April 2020).

Скрипник Н.В., Бурак І.О.

Чернівецький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету**ПОБУДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ АУДИТОРСЬКОГО ПРОЦЕСУ РОЗРАХУНКІВ**

Анотація. У статті розкрито сутність аудиторського процесу розрахунків підприємства. Досліджено теоретичні та практичні аспекти аудиторської перевірки розрахунків ділових партнерів. Запропоновано власну організаційну модель аудиторського процесу розрахунків з діловими партнерами. Розглянуто етапи аудиторської перевірки розрахунків з діловими партнерами. Проаналізована оцінка ризиків аудиторського процесу відповідно до запропонованої автором моделі аудиторської перевірки розрахунків з діловими партнерами. Наведено джерела аудиту ризикових зон під час здійснення розрахунків на підприємстві. Розглянуто сукупність процедур щодо виявлення специфічного ризику при проведенні аудиту розрахунків, що дає можливість сформулювати об'єктивний аудиторський висновок.

Ключові слова: аудит, заборгованість, партнерські відносини, аудиторський ризик, ділове партнерство підприємств.

Skrypnyk Nataliia, Burak Inna

Chernivtsi Trade and Economic Institute
of the Kyiv National Trade and Economic University**CONSTRUCTION OF ORGANIZATIONAL MODEL
OF PUBLIC ACCOUNTANT PROCESS OF SETTLING**

Summary. Essence of public accountant process of settling of enterprise is exposed in the article. Reasonably, that essence of organization of public accountant process it follows to examine from position of the stages of his introduction to the enterprise. The theoretical and practical aspects of public accountant verification of settling of business partners are investigational. The own organizational model of public accountant process of settling offers with business partners. The stages of public accountant verification of settling are considered with business partners. The analysed estimation of risks of public accountant process is in accordance with an offer an author model of public accountant verification of settling with business partners. Attention is concentrated on the estimation of risk zones – the most vulnerable areas of book-keeping and administrative account, that are characterized the high level of probability of origin of errors or twisting of data, that can have an influence on the reflection of sums and opening of information, that is contained in accounting of trade enterprise. Risk zones are estimated for determination of character, time and volume of further public accountant procedures necessary for the receipt of sufficient and acceptable public accountant evidences. A basic task to the audit of risk zones of trade enterprise is an exposure of presence or absence of unusual or unright represented facts and results of economic activity, that determine the areas of potential risk and need the special attention of public accountant. Investigational one of important risk zones, on that it follows to turn the special attention during realization of audit of settling, it is an observance of principle of circumspection for the purpose the evaluation of account receivable. Sources over of audit of risk zones are brought during realization of settling of enterprise. Totality of procedures is considered in relation to the exposure of specific risk during realization of audit of settling, that gives an opportunity to form an objective public accountant conclusion.

Keywords: audit, debt, partner relations, public accountant risk, business partnership of enterprises.

Постановка проблеми. На прикладі зарубіжного досвіду можна пересвідчитись, що успішний розвиток ринкової економіки будь-якої країни неможливий без існування аудиту.

Аудит замовляють не тільки суб'єкти господарювання, для яких відповідно до законодавства проведення аудиту є обов'язковим, але й інші юридичні та фізичні особи. За даними досліджень [1, с. 152] кількість замовлень з аудиту торговельними підприємствами займає друге місце після промислових підприємств, що свідчить про зацікавленість цих галузей щодо реального стану як своєї звітності загалом, так і окремих ділянок господарювання зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження та розвиток аудиту розрахунків зробили відомі українські та зарубіжні вчені: А. Балабаниць, С. Бардаш, М. Білуха, Ф. Бутинець, В. Варнавський, Д. Гейдж, О. Гребешкова, Я. Гордон, Г. Давидов, С. Карделл, Д. Корчунов, Ф. Котлер, Г. Махо-

ва, Є. Мних, О. Петрик, В. Рядська, Н. Струк, П. Темпорал, М. Фрідманн, Н. Чухрай, В. Шевчук, О. Шерстюк та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну сукупність проведених досліджень, на сьогодні лишається низка питань у сфері аудиту розрахунків з діловими партнерами, які потребують дослідження. Так, зокрема, досі не має єдиного підходу до визначення стадій (етапів) аудиторського процесу, хоча це питання має як важливе теоретичне, так і практичне значення.

Мета статті. Головна мета цієї статті полягає у визначенні стадій аудиторського процесу розрахунків з діловими партнерами торговельних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Аудиторський процес – це сукупність взаємопов'язаних етапів, процедур та прийомів, що виконуються аудиторами в процесі здійснення ними професійної діяльності.

Професор Білуха М.Т. розкриває сутність аудиторського процесу через призму організаційних, методичних і технічних прийомів, що здійснюються за допомогою певних аудиторських процедур [2, с. 63].

Професор Рудницький В.С. вважає такий підхід не зовсім повним і навіть трохи однобічним. На його думку, аудиторський процес слід розглядати одночасно як статичний – стадії (етапи) аудиту – так і динамічний процес – засоби праці, предмети праці і сама праця [3, с. 174].

Засіб праці – це знаряддя (інструмент), за допомогою якого аудитор впливає на предмет праці. Під час аудиторського процесу засобами праці виступають методичні прийоми, що використовує аудитор. При цьому аналіз економічної літератури показав, що на сьогоднішній день виділяють загальнонаукові та спеціальні прийоми аудиту. До загальнонаукових прийомів відносять: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, конкретизація, класифікація тощо. Тоді як до спеціальних прийомів аудиту належать: інвентаризація, контрольні обміри, технологічний контроль, експертиза, експеримент, анкетування спостереження, опитування, підтвердження, підрахунок, аналітичний огляд тощо [3, с. 112].

Предметом праці у даному випадку виступає те, на що спрямовані дії аудитора [3, с. 174].

Вважаємо, сутність організації аудиторського процесу слід все-таки розглядати з позиції етапів його впровадження на підприємстві.

В літературі виділяють, як правило, три етапи аудиторської перевірки: підготовчий, основний та заключний, а пропонується виокремлення додаткового підетапу на підготовчому етапі, який зосереджується виключно на ризиках та їх впливі на подальшу програму аудиторської перевірки.

Враховуючи практику проведення аудиту на торговельних підприємствах, пропонуємо власну організаційну модель аудиторського процесу розрахунків з діловими партнерами.

1) Підготовчий етап. При цьому окремо виділяємо перший рівень підготовки аудиторського процесу та другий рівень, що на нашу думку, надасть можливість команді аудиторів якомога детальніше виявити всі можливі недоліки в організації та здійсненні розрахунків з діловими партнерами на торговельних підприємствах. На основі проведених попередніх аналітичних процедур у аудиторів з'явиться можливість визначення раціонального та детального плану аудиторської перевірки розрахунків з діловими партнерами, що також дуже важливо в процесі аудиторського процесу.

Так, на першому рівні підготовчого етапу аудиторами вивчаються особливості розрахункової дисципліни торговельного підприємства, умови встановлення, існування, майбутньої перспективи або призупинення розрахункових відносин з діловими партнерами, групи ділових партнерів, особливості розрахунків в межах кожної із визначених груп, зміни у структурному співвідношенні вітчизняних та зарубіжних ділових партнерів, зміни у функціонуванні бухгалтерського обліку розрахунків, ефективність своєчасності виконання договірних зобов'язань діловими партнерами, сутність та елементи облікової політики, органі-

зація аудиту на підприємстві, труднощі в його проведенні. Аудитор повинен мати достатній рівень знань про галузь торгівлі і особливості здійснення розрахунків з діловими партнерами на торговельних підприємствах безпосередньо, що дасть йому змогу визначити саме ті групи ділових партнерів та відповідні розрахункові операції з ними, що, на його погляд, мають суттєвий вплив на фінансову інформацію. Слід також встановити рівень довіри до даних внутрішнього контролю, викласти у плані та програмі характер, терміни і глибину аудиторських процедур.

Другий рівень підготовчого етапу зосереджується в основному на оцінці ризикових зон – найбільш вразливі ділянки бухгалтерського та управлінського обліку, які характеризуються високим рівнем ймовірності виникнення помилок чи перекручення даних, що можуть мати вплив на відображення сум і розкриття інформації, що містяться у звітності торговельного підприємства.

Під час ідентифікації та оцінки ризикових зон аудитор:

- ідентифікує ризикові зони шляхом отримання інформації про торговельне підприємство та його середовище, включаючи доречні заходи контролю, які стосуються ризиків, а також через аналіз класів операцій, залишків на рахунках і розкриття інформації у фінансовій звітності;

- оцінює ідентифіковані ризикові зони та встановлює, чи мають вони опосередкований чи більш всеохоплюючий вплив на фінансову звітність в цілому;

- пов'язує ризикові зони і, враховуючи заходи контролю, розробляє план тестування;

- досліджує ймовірність викривлення, включаючи можливість численних викривлень.

Ризикові зони оцінюються для визначення характеру, часу та обсягу подальших аудиторських процедур, необхідних для отримання достатніх і прийнятних аудиторських доказів. Аудитори використовують різні підходи для досягнення мети оцінки ризикових зон. Наприклад, аудитор може використати модель, яка відображає взаємозв'язок між компонентами аудиторського ризику мовою математики з метою досягнення прийняттого рівня ризику невиявлення. Деякі аудитори вважають таку модель корисною під час планування аудиторських процедур.

Оцінка ризиків на даному етапі аудиторського процесу відповідно до запропонованої автором моделі процесу аудиторської перевірки розрахунків з діловими партнерами зводиться до виконання аудитором наступних дій:

- 1) подання запитів до управлінського персоналу та інших працівників торговельного підприємства, які, на думку аудитора, можуть мати інформацію, яка може допомогти при ідентифікації ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або викривлення (запити до персоналу внутрішнього аудиту щодо процедур внутрішнього аудиту; запити до працівників, які займаються обробкою або реєстрацією розрахункових операцій щодо прийнятності вибору і застосування облікової політики; запити до відділу реалізації щодо тенденцій реалізації та контрактних домовленостей з клієнтами);

- 2) проведення аналітичних процедур, які допомагають аудитору ідентифікувати існування

незвичайних розрахункових операцій, сум, тенденцій, про які аудитор не знав і які можуть по-тербувати детальної аудиторської перевірки;

3) спостереження та перевірка – включає спостереження за господарськими операціями торговельного підприємства, їх документальним відображенням в обліку; перевірку звітів проміжної та річної фінансової звітності; спостереження та перевірка збутових та прийомних приміщень торговельного підприємства.

Основним завданням аудиту ризикових зон торговельного підприємства є виявлення наявності або відсутності незвичайних або невірно відображених фактів і результатів господарської діяльності, що визначають області потенційного ризику та потребують особливої уваги аудитора. При цьому аудитор повинен отримати необхідні докази, що свідчать про зони потенційного ризику торговельного підприємства.

Джерелом аудиту ризикових зон є відповідні розшифровки до фінансової звітності, бухгалтерські реєстри, первинні документи, внутрішні й зовнішні управлінські звіти й інші дані, необхідні для аудиторської перевірки.

До ризикових зон під час аудиту розрахунків з діловими партнерами варто віднести:

1) рахунки обліку, для яких характерна поява в них ненавмисних спотворень;

2) рахунки обліку, в яких висока ймовірність появи навмисних викривлень внаслідок використання їх для вчинення фінансових зловживань;

3) наявність господарських операцій, бухгалтерське оформлення яких може бути засноване повністю або частково на суб'єктивній думці виконавців;

4) наявність господарських операцій, порядок правильного оформлення яких неоднозначно трактується чинним законодавством;

5) наявність рідкісних, незвичайних, нестандартних господарських операцій;

6) ділянки обліку, що містять суттєві коригування на кінець року.

Однією з важливих ризикових зон, на яку слід звернути особливу увагу під час проведення аудиту розрахунків, є дотримання принципу обачності на предмет оцінювання дебіторської заборгованості. Вибір методики оцінювання дебіторської заборгованості визначається метою, яку ставить перед собою торговельне підприємство. Різноманітність методик і зумовлює відповідну зону потенційного ризику під час аудиторської перевірки. Тому аудитор передусім повинен перевірити, по-перше, реальність існування, по-друге, правильність відображення та, по-третє, достовірну оцінку дебіторської заборгованості торговельного підприємства.

Оцінювання дебіторської заборгованості є важливим моментом для відображення її в балансі торговельного підприємства, тому аудитор повинен встановити правильність її визначення і відображення реальних сум на рахунках, у відомостях бухгалтерського обліку та у фінансовій звітності.

2) Основний етап: обробка даних, аудиторські процедури. Здійснення безпосередніх аудиторських процедур, перевірок, реалізація основних моментів аудиторської програми. Основний етап – найвагоміший в усьому циклі аудиторської перевірки і на нього відводиться найбільше часу в плані перевірки.

3) Заключний етап – полягає у зведенні отриманих даних, їх оцінці, аналізі та підготовці на їх основі аудиторського звіту. І хоча це останній етап аудиторської перевірки, але він доволі значущий, адже саме уніфікована інформація даного етапу є результатом всього аудиту і її закінчення цікавить насамперед замовників аудиту.

Висновки і пропозиції. Аудит розрахунків з діловими партнерами хоча і об'ємна, проте дуже важлива ділянка аудиторського процесу, а отже потребує належної уваги на всіх етапах його реалізації. Запропонована автором організаційну модель аудиту розрахунків з діловими партнерами, на нашу думку, найбільш детально розкриває сутність організації аудиту на підготовчому, основному та заключному етапах.

Список літератури:

1. Редько А.Ю., Редько Е.А. Методы и процедуры в аудиторской практике : [практ. пособ.]. Київ : НЦУА, 2011. 33 с.
2. Білуха М.Т. Курс аудиту. Київ : Вища школа : Т-во «Знання», 1998. 573 с.
3. Савченко В.Я. Аудит. 2-ге вид. Київ : КНЕУ, 2006. 328 с.
4. Бурак І.О. Аудит розрахунків з діловими партнерами на підприємствах торгівлі: методичні аспекти. *Вісн. Чернів. торг.-екон. ін.-ту*. 2012. Вип. I(45). С. 344–350.
5. Скрипник Н.В., Скрипник М.Є. Роль та місце управлінського обліку в системі управління підприємством. *Вісн. Чернів. торг.-екон. ін.-ту*. 2011. Вип. 4. С. 364–368.

References:

1. Red'ko, A.Yu. (2011). *Metody i procedury v auditorskoj praktike* [Methods and procedures are in public accountant practice]. Kyiv. (in Ukrainian)
2. Biluxa, M.T. (1998). *Kurs audytu* [Course of audit]. Kyiv: Vyshha shkola: T-vo «Znannya». (in Ukrainian)
3. Savchenko, V.Ya. (2006). *Audyt* [Audit]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
4. Burak, I.O. (2012). *Audyt rozrahunkiv z dilovymy partneramy na pidpryyemstvax torgivli: metodychni aspekty* [Audit of calculations with business partners on the enterprises of trade : methodical aspects]. *Visn. Cherniv. torg.-ekon. in.-tu*, vol. I(45), pp. 344–350.
5. Skrypnyk, N.V., & Skrypnyk, M.Ye. (2011). *Rol ta misce upravlinskogo obliku v systemi upravlinnya pidpryyemstvom* [A role and place of administrative account are in control system by an enterprise]. *Visn. Cherniv. torg.-ekon. in.-tu*, vol. 4, pp. 364–368.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-77>

УДК 336.27

Татарин Н.Б., Тишковець М.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАЛУЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ПОЗИК ТА МІЖНАРОДНІ МЕТОДИ МІНІМІЗАЦІЇ БОРГОВОГО ТЯГАРЯ

Анотація. У статті визначено сутність державного, внутрішнього та зовнішнього боргу країни. Перераховано країни із найбільшим державним боргом у світі. Проаналізовано досвід залучення державних позик найрозвиненішими країнами світу, а також визначено причини дешевої кредитів, які вони залучають. Відмічено держави із найбільшим боргом по відношенню до ВВП даних країн. Розглянуто державний борг України у порівнянні з боргом Японії та США. Визначено основні дії урядової політики щодо мінімізації боргового тягара таких країн, як: Данія, Португалія та Ірландія. Виявлено найпопулярніші заходи у світовій практиці, які сприяють підтримці платоспроможності боржників у середній та довгостроковій перспективі. Визначено роль Паризького та Лондонського клубів кредиторів у процесі управління державним боргом. Перераховано основні риси моделей інституційного забезпечення управління державним боргом. Обґрунтовано вибір агентської моделі управління в Україні.

Ключові слова: державна позика, державний борг, модель управління, реструктуризація боргу, борговий тягар.

Tataryn Natalya, Tyshkovets Mykola

Ivan Franko National University of Lviv

WORLD EXPERIENCE IN ATTRACTING GOVERNMENT LOANS AND INTERNATIONAL METHODS OF MINIMIZING DEBT BURDENS

Summary. The article is devoted to a brief generalization of international experience in management of public debt. The article defines the essence of the national debt of the country. The article also identifies the internal and external debt of the country. The economic nature of public debt and the main tendencies of its formation are studied. The countries with the largest public debt in the world are listed. The experience of attracting government loans to the most developed countries of the world is analyzed, as well as the reasons for the cheapness of loans that these countries attract to their own budget. The countries with the highest and lowest debt relative to the GDP of these countries were noted. The state debt of Ukraine in comparison with the debt of Japan and the USA is considered. The main actions of government policy to minimize the debt burden of countries such as Denmark, Portugal and Ireland are identified. It has been found that in the European countries, if they do not belong to large borrowers, the main purpose of debt reduction is mostly to minimize loans. The most popular events in the world practice that help support debtors' debt solvency in the medium and long term, including mechanisms for restructuring public debt, have been identified. The essence of restructuring of public debt is determined. Conclusions about the prevailing trends of management of public debt in the international arena have been made. The proposals on public debt management in Ukraine based on world practice are considered. The role of the Paris and London Clubs of creditors in the process of public debt management has been determined. The main features of the models of institutional credit management of the state credit (banking, government and agency) are listed. The choice of agency model of management in Ukraine is substantiated. The directions of increasing the efficiency of public debt management in Ukraine, which include: changes in the outlook of the general policy on external debt in favor of domestic debt, further normalization of actions of the government on debt servicing, strengthening of actions on debt restructuring, etc. are proposed.

Keywords: government borrowing, government debt, management model, debt restructuring, the burden of debt.

Постановка проблеми. Стабільність економіки будь-якої країни у світі напряму залежить від ефективного управління її державним боргом. Це один із основних показників бюджету, надмірний розмір якого гальмує економічний розвиток і не дає можливості країні ефективно розвиватися. При значних розмірах боргу, особливо, коли його величина перевищує 60% від річного обсягу ВВП (за міжнародними стандартами), держава-боржник може втратити фінансову безпеку, а постійне його зростання внаслідок нових запозичень, неефективне управління може призвести до дефолту в країні. Значні обсяги зовнішньої державної заборгованості та проблеми, що пов'язані з ними, стосуються більшості країн на світовому фінансовому ринку.

На сьогоднішній день в Україні зосереджено значний обсяг зовнішнього державного боргу та простежуються тенденції щодо його постійно-

го зростання. Саме тому, першочерговим завданням перед державними структурами має бути реалізація ефективної стратегії управління зовнішньої державної заборгованості із врахуванням міжнародного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливу роль у теоретичному та емпіричному дослідженні проблематики заборгованості як у світі, так і в Україні відіграють праці Барановського О.І., Вахненка Т.П., Фурмана І., Вознюка Г.Л., Заруби О.Д., Кухарської Н.О., Загороднього А.Г., Харічкова С.К., Осауленка О.Г., Руденка В. та Словженка Т.С.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Значний науковий доробок вчених в межах даного питання дає зрозуміти, що проблема міжнародної боргової політики досліджувалась багатьма вченими та в значних обсягах. Не зважаючи на це, питання полегшен-

ня боргового тягара лишається актуальним та не до кінця вивченим і на сьогоднішній день. А значне поширення державних боргів як в Україні, так і за кордоном спонукає науковців до подальшого вивчення даної проблеми.

Формування цілей статті. Метою статті є визначення світових тенденцій щодо залучення державою позик та управління державним боргом. Також до цілей статті належить розгляд основних методів реалізації боргової політики за кордоном, а також міжнародні методи мінімізації боргового тягара в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зростаюча роль державного кредиту у державних фінансах різних країн і взаємозв'язок державного кредиту з економічним розвитком держави зумовили збільшення уваги з боку науковців до категорії державного боргу і, відповідно, появу диференційованих підходів до визначення його сутності та економічного змісту. Наприклад, Міністерство фінансів України дає таке тлумачення поняття державного боргу – це сукупні боргові зобов'язання держави перед усіма кредиторами (юридичними та фізичними особами, іноземними державами, міжнародними організаціями, тощо) [1]. Рожко О.В. стверджує, що за економічним змістом державний борг – це загальна сума заборгованості держави, яка складається з усіх прийнятих та непогашених боргових зобов'язань держави, включаючи боргові зобов'язання держави, що вступають в дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язання, що виникають на підставі законодавства або договору [2]. Натомість Баула О.В., Лютак О.М. та Хвищук П.В. вважають: «Державний борг являє собою заборгованість, що накопичилася в уряді в результаті запозичення грошей для фінансування попередніх бюджетних дефіцитів» [3].

Важливо також зауважити, що державний борг поділяється на внутрішній і зовнішній. Внутрішній борг – зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами), тоді як зовнішній борг – зобов'язання, що виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами) [4]. Цей момент заслуговує на особливу увагу, адже передбачає можливість трансформації внутрішньої позики у зовнішню і навпаки.

За даними Світового банку, світовим лідером щодо абсолютної величини державного боргу в розмірі 23 трлн. доларів можна вважати США. Це третина усієї «держаної» частки у структурі світового боргу. Лише з початку 2020 року заборгованість США зросла на \$1 трильйон (з-поміж іншого, це – приблизно у 8 разів більше, ніж ВВП України). Загалом американці заборгували у понад 200 разів більше, ніж українці [5]. Причому, на відміну від України, почуваються вони доволі впевнено. Це спричинено в більшій мірі тим, що країна може в будь-який момент отримати запозичення під дуже низький відсоток – від 0,5 до 2% річних. Причому, тривалість такої позики може сягати десятки років. Саме тому США не відчуває тяжкості боргового навантаження, адже на обслуговування такої колосальної суми щороку країні потрібно лише 2,2-2,6% ВВП (для України ця цифра сягає аж 12% на рік). До того ж, близько 2/3 боргової суми країна винна «сама собі» – своїм громадянам, компаніям та урядовим організаці-

ям і лише третина заборгованості США – це борг перед іноземними урядами та організаціями [5]. Деякі країни, як-от США, Японія, Німеччина, Франція виступають одночасно і кредиторами, і позичальниками один одного, що за потреби дозволяє списувати борги один одного.

Якщо проаналізувати показники Світового банку в абсолютних вимірах, то можна побачити, що країни, які розвиваються, мають значно менші обсяги зовнішніх боргів у порівнянні з високорозвиненими країнами світу. Проте, якщо звернути увагу на відношення державного боргу країни до її ВВП, можна відзначити, що більшість країн уже перетнули межу в 60% від ВВП, а в деяких країнах борг перевищив навіть її ВВП (наприклад, в США він складає 110% від ВВП країни).

Водночас слід відзначити, що наведені дані не повною мірою відбивають реальний фінансовий стан певної країни. Наприклад, держави, які мають значний рівень боргу (як-от Японія чи США), можуть не відчувати значних проблем щодо його обслуговування. А в деяких країнах навіть незначний борг може спричинити суттєві проблеми, привести до дефолту або інших проблем [6].

За даними Укрінформ лідером серед країн з найбільшим державним боргом по відношенню до ВВП країни стала Японія, борг якої становить близько 250% її ВВП [5]. Приблизно у півтора разу більше, аніж заробляє за рік, заборгувала Італія. Далі йде Греція, а в двадцятку також входять Бельгія, США та інші. Майже на рівні з національним ВВП знаходиться заборгованість Великобританії Канади, Іспанії, Франції, а також багатьох інших країн Європи та світу (таблиця 1). Натомість маємо й на кого рівнятися: фактично без боргів живуть естонці. Заборгованість цієї країни не перевищує 8-9% ВВП [5].

Це свідчить, перш за все, про те, що позики для урядів закордонних країн є звичайним феноменом. Більш того, навіть значні розміри кредитів не заважають їм спокійно функціонувати, а Японія та США є одними з найрозвинутіших країн світу та належать до складу G-7 (Великої сімки).

Таблиця 1

Перелік країн із найбільшим рівнем боргу по відношенню до ВВП, %

№	Назва країни	Відношення державного боргу до ВВП, %
1	Японія	250
2	Італія	132
3	США	106
4	Іспанія	99
5	Франція	96
6	Канада	92
7	Великобританія	89

Джерело: розроблено авторами за даними [7]

У чому ж полягає секрет стабільності Японії? Зараз японський уряд витрачає майже половину податкових надходжень країни на погашення величезного боргу. Незважаючи на це, прибутковість по 10-річним японським облігаціями залишається на напрочуд низькому рівні, нижче 1% – відзначають експерти [8] (на-

томість, в Україні даний відсоток сягає близько 10% при купівлі ОВДП у гривні і 4-5% у доларах США). Можливість позичати кошти під 1-2% мають також Німеччина, Великобританія та низка інших розвинених країн.

З вище наведеного стає зрозуміло, що борг України не такий вже й великий – всього 110 мільярдів доларів (2 трильйони 696 мільярдів гривень за нинішнім курсом). Це майже 62% ВВП [5]. Проблема полягає в тому, що саме на 2019-2021 роки припадає пік виплат за отриманими позиками. Нові кредити Україна зможе взяти лише під великі відсотки. Саме тому держава повинна мінімізувати тяжкість боргового тягаря. А як це зробити, розглянемо на світовому прикладі.

У європейських країнах, що не належать до великих позичальників, головною метою зменшення боргового тягаря здебільшого є мінімізація позик. Розглянемо декілька прикладів.

Метою урядової боргової політики в Данії є зниження, наскільки це можливо, вартості довгострокових кредитів. В такому випадку Данія також зобов'язана: тримати ризик на прийнятному рівні; створити і підтримувати ефективний фінансовий ринок; полегшити уряду вихід на фінансовий ринок у довгостроковій перспективі.

А от мета управління боргом в Ірландії – рефінансувати борг і фінансувати річну потребу уряду в позикових коштах так, щоб забезпечити коротко та довгострокову ліквідність, стримувати зростання і волатильність фіскальних витрат на обслуговування боргу, обмежити вразливість уряду від ризику і перевершити тіньовий портфель [6].

Метою ж Португалії є залучення позик і здійснення будь-яких інших фінансових трансакцій так, щоб задовольняти потребу в позикових коштах на стабільній основі; мінімізувати витрати уряду на обслуговування боргу в тривалій перспективі з урахуванням розроблених урядом ризик стратегій.

Одним із найпопулярніших заходів у світовій практиці, які сприяють підтримці платоспроможності боржників у середній та довгостроковій перспективі, вважають реструктуризацію боргу. Реструктуризація – це зміна умов договору, найчастіше зустрічається у фінансовій сфері при роботі з кредитами [9]. Як правило, реструктуризація призначена для позичальників, у яких з'явилися прострочення по кредиту або накопилася велика сума боргу.

У світі функціонують дві організації, що займаються реструктуризацією державних боргів – Паризький і Лондонський клуби кредиторів. Це неформальні організації, що поєднують інтереси розвинутих країн-кредиторів у всьому світі [6]. Спеціалізація Паризького клубу ґрунтується на проведенні переглядів боргових зобов'язань перед офіційними кредиторами, а от Лондонський клуб спеціалізується на проведенні реструктуризації позик, що були надані комерційними банками.

Роль Паризького клубу полягає у пошуку скоординованих та стабільних рішень щодо труднощів, пов'язаних із платежами, які мають країни-боржники, оскільки вони проводять реформи для стабілізації та відновлення своєї макроекономічної та фінансової ситуації, кредитори Паризького клубу забезпечують

погашення боргів у формі перепланування, тобто скорочення боргу шляхом відстрочки платежу [6].

Зауважимо, що реструктуризація боргу має певні недоліки, що виявляються у втраті довіри до позичальника.

Вибір оптимальної моделі інституційного забезпечення управління державним кредитом можна вважати запорукою зростання економічної стабільності, а також підвищення кредитного рейтингу держави. Однак слід врахувати досвід інших країн, зокрема труднощі в скороченні бюджетних витрат і нарощуванні доходів, посилення небезпеки інфляційного фінансування бюджетного дефіциту, зниження курсу національної грошової одиниці щодо твердих валют, перепони на шляху розміщення державних позик та інших форм мобілізації внутрішніх фінансових потоків.

Загалом у світі виокремлюють три основні моделі інституційного забезпечення управління державним кредитом: урядову, банківську та агентську.

Урядова модель полягає в тому, що основні завдання покладені на Державну скарбницю (казначейство), або Міністерство фінансів, що здійснюють управління зовнішнім державним боргом, а цілі боргового менеджменту відповідають завданням бюджетної політики країни [6]. Цю модель застосовують в Італії, Іспанії, Литві, Естонія, Чехії, Словенії тощо.

Банківська модель являє собою управління зовнішнім боргом через підрозділ Центрального банку країни [6]. Саме він коригує всі поточні операції на фінансовому ринку, здійснює розробку боргової стратегії країни, здійснює управління державним боргом, які підпорядковані переважно меті грошово-кредитної політики держави. До країн, що застосовують банківську модель, належать Кіпр, Данія, Мальта, Індія та Філіппіни.

Агентська модель формує окрему структуру або агентство, що обирає найоптимальніші методи управління зовнішнім державним боргом [6]. Оперативні цілі та управління боргом агентством розробляє та реалізовує із врахуванням ринкових методів і прийомів управління відповідно до рішень уряду. Всі функції управління державним боргом зосереджені в руках одного агентства. Такі країни, як США, Великобританія, Австрія, Бельгія, Фінляндія, Франція, Греція, Нідерланди, Ірландія, Латвія, Німеччина, Португалія, Швеція, Угорщина застосовують агентську модель управління зовнішнім державним боргом.

Вчені рекомендують застосувати в Україні саме агентську модель управління державним боргом. При цьому керування боргом буде належати лише одному агентству (комітету), що дозволить централізувати управління, а також забезпечити найбільшу прозорість ведення справи. Проте, слід вважати на те, що використання агентської моделі потребує значних затрат на створення, а також на утримання спеціально створеного комітету.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, державні кредити залучаються країнами по всьому світу. Борг таких держав дуже часто складає більше половини виробленого за рік ВВП, а в деяких країнах він його на-

віль перевищує (Японія, Італія, США тощо). Не зважаючи на це, деякі країни почуваються досить комфортно з таким високим рівнем боргу і не витрачають значних коштів на його покриття, в той час, як країни з невеликим держборгом можуть мати значні проблеми з його погашенням. Дослідження показали, що до основних методів мінімізації боргового тягаря належать: зниження вартості довгострокових кредитів, надання перспективи внутрішнім позикам перед зовнішніми, рефінансування боргу (Паризький і Лондонський клуби кредиторів), мінімізація

витрат уряду на обслуговування боргу, вибір оптимальної моделі інституційного забезпечення управління державним кредитом, створення та підтримання ефективного фінансового ринку тощо. Якщо вправно застосувати дані методи в Україні, то вже у наступні декілька років вони допоможуть усунути ряд проблем пов'язаних з держборгом та його обслуговуванням.

Предметом подальших наукових досліджень стануть питання розкриття інформації про стан заборгованості країн-сусідів України, а також методи їхньої боротьби з високим державним боргом.

Список літератури:

1. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. Індеси. Державний борг України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (дата звернення: 15.03.2020).
2. Рожко О.В. Економічна природа та значення державного кредиту в економіці України. *Банківська справа*. 2008. № 4. С. 81–89.
3. Баула О.В., Лютак О.М., Хвищук П.В. Оцінка впливу державного боргу на економіку країни: порівняльний аналіз державного боргу США та України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. № 24 (частина 1). С. 34.
4. Терещенко В.Л. Державний борг України: сутність, соціально-економічні наслідки, перспективи оптимізації. *Економіка і регіон*. 2011. № 4(31). С. 60.
5. Обух Владислав. Світ загнав себе в борги, з яких не виборсається – і непогано почувається. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2815987-svit-zagnav-sebe-v-borgi-z-akih-ne-viborsaetsa-i-nepogano-pocuvaetsa.html> (дата звернення: 30.03.2020).
6. Софієнко Анастасія. Міжнародний досвід управління зовнішнім державним боргом: уроки для України. *Вісник АПСВТ*. 2017. № 4. С. 36–46. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_4_2017-36-46.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
7. Офіційний сайт Світового банку. Світові показники розвитку. Статистика зовнішнього боргу та фінансових потоків. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (дата звернення: 30.03.2020).
8. Японія очолила Топ-20 країн з найбільшим держборгом. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/yaponiya-ocholila-top-20-krayin-z-naybilshim-derzhborgom-180088_.html/ (дата звернення: 24.03.2020).
9. Дворак Іванна. Реструктуризація: що це та як оформити? URL: <https://loando.ua/statis/restrukturizaciya-kreditu> (дата звернення: 21.03.2020).

References:

1. Ofitsiyyny sayt Ministerstva finansiv Ukrainy. Indeksy. Derzhavnyy borh Ukrainy. [Official web-site of the Ministry of Finance of Ukraine. Indexes. The government debt of Ukraine]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (accessed: 15.03.2020).
2. Rozhko, O.V. (2008). Ekonomichna pryroda ta znachennya derzhavnoho kredytu v ekonomitsi Ukrainy [Economic nature and importance of state credit in the economy of Ukraine]. *Bankivska sprava*, vol. 4, pp. 81–89.
3. Baula, O.V., Lyutak, O.M., & Khvyshchuk, P.V. (2019). Otsinka vplyvu derzhavnoho borhu na ekonomiku krayiny: porivnyalnyy analiz derzhavnoho borhu SSHA ta Ukrainy [Assessment of the impact of public debt on the economy of the country: a comparative analysis of public debt of the US and Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, vol. 24 (part 1), p. 34.
4. Tereshchenko, V.L. (2011). Derzhavnyy borh Ukrainy: sutnist, sotsialno-ekonomichni naslidky, perspektivy optymizatsiyi [Government debt of Ukraine: nature, socio-economic consequences, prospects for optimization]. *Ekonomika i rehion*, vol. 4(31), pp. 60.
5. Obukh, V. (2020). Svit zagnav sebe v borhy, z yakykh ne vyborsaetsya – i nepohano pochuvayetsya [The world has driven itself into debt, which it does not get out of – and feels good]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2815987-svit-zagnav-sebe-v-borgi-z-akih-ne-viborsaetsa-i-nepogano-pocuvaetsa.html> (accessed: 30.03.2020).
6. Sofiyenko, A. (2017). Mizhnarodnyy dosvid upravlinnya zovnishnim derzhavnym borhom: uroky dlya Ukrainy [International experience in managing a foreign government debt: lessons for Ukraine]. *Visnyk APSVT*, vol. 4, pp. 36–46. Available at: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_4_2017-36-46.pdf (accessed: 25.03.2020).
7. Ofitsiyyny sayt Svitovoho banku. Svitovi pokaznyky rozvytku. Statystyka zovnishnoho borhu ta finansovykh potokiv [World Bank Official Website. World indicators of development. External debt and financial flows statistics]. Available at: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (accessed: 30.03.2020).
8. Yaponiya ocholyla Top-20 krayin z naybil'shym derzhborhom [Japan tops the top 20 countries with the largest government debt]. Available at: https://dt.ua/ECONOMICS/yaponiya-ocholila-top-20-krayin-z-naybilshim-derzhborgom-180088_.html/ (accessed: 24.03.2020).
9. Dvorak, I. (2019). Restrukturyzatsiya: shcho tse ta yak oformyty? [Restructuring: what is it and how to design it?]. Available at: <https://loando.ua/statis/restrukturizaciya-kreditu> (accessed: 21.03.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-78>

УДК 316.3:343.35:364-18

Фоміна О.О., Янкевич Р.А.

ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»

ІНДЕКС СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ ТА ІНДЕКС ЩАСТЯ ЯК ПОКАЗНИКИ РІВНЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню проблеми співвідношення рівня сприйняття корупції та рівня щастя населення України як показників розвитку соціуму та виявлення потенціалу зростання добробуту нації. Наводиться рівень України у рейтингах щастя та сприйняття корупції у порівнянні з десятьма країнами – лідерами і аутсайдерами рейтингів. Аналізуються місця розташування країн в цих рейтингах та причини, які до цього призвели. У дослідженні показана залежність між індексом щастя та рівнем корупції; виявлено ставлення населення та недостатній інтерес до цієї проблеми у влади, з'ясовано основні індикатори рівня корупції в Україні і світі. Зроблено висновок, що корупція спостерігається у всіх сферах суспільного життя та стоїть на заваді реалізації соціально-економічного потенціалу країни, мінімізація корупційних проявів – шлях до щастя української нації.

Ключові слова: індекс сприйняття корупції, індекс щастя, індекс доброчинності, індекс свободи, економічна свобода, тіньові відносини, добробут.

Fomina Olena, Yankevich Ruslan

Donetsk National Technical University

CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX AND HAPPINESS INDEX AS INDICATORS OF THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN SOCIETY

Summary. The article deals with the problem of correlation between levels of corruption perceptions and happiness of the population of Ukraine as indicators of social development; identify the potential for growth in the welfare of the nation. It has been found that the level of happiness of the population of the country is compared by six indicators: income, life expectancy, social support, freedom, attitude to corruption and generosity. The level of Ukraine in the ratings of Happy Planet Index and Corruption Perceptions Index in comparison with ten countries - leaders and outsiders of ratings are given. The article analyzes the placements of countries in these rankings and the reasons that led to them. Ukraine's place is also indicated by such indices as: Log GDP per capita, Healthy life expectancy at birth, Social support, which are components of the Human Development Index; Human Freedom Index, World Giving Index. It has been found that in the economy, happiness is equated with the welfare of the nation, satisfaction with the standard of living of citizens, the ability to meet their needs using the resources available to society, and the state of the environment. Corruption is a destructive factor in the formation of a «happy» society in Ukraine. The article shows the relationship between the Happy Planet Index and Corruption Perceptions Index; the attitude of the population and the lack of interest in this problem in the authorities are revealed, the main indicators of the level of corruption in Ukraine and the world are found out. It is concluded that corruption is observed in all spheres of public life; it hinders the realization of the socio-economic potential of the country. Minimizing corruption manifestations is the way to the happiness of the Ukrainian nation. There is a need to address the issue of minimizing corruption, raising the perception of corruption by the society to increase happiness as a matter of priority. And this, in turn, requires the state to adopt a new anti-corruption strategy for at least 5 years. Prospects for further research are the analysis of the Ukrainian economy according to other world indices of development and implementation of an effective mechanism of anti-corruption policy on the path of ensuring happiness of the Ukrainian society.

Keywords: Corruption Perceptions Index, Happiness Index, World Giving Index, Human Freedom Index, Economic Freedom, Shadow Relations, Welfare.

Постановка проблеми. Останнім часом набуває актуальності проблема щастя. Щастя стосується як окремого громадянина, нації та цілого світу. Щастя вимірюється на глобальному рівні через міжнародний індекс щастя (англ. Happy Planet Index), який має на меті відобразити «реальний» добробут населення певної країни. Розрахунок індексу щастя ґрунтується на загальних утилітарних принципах, що більшість людей хочуть прожити довге і повноцінне життя, а країни прагнуть зробити все можливе для досягнення максимального добробуту своїх громадян, розумно використовуючи наявні ресурси та не завдаючи шкоди довкіллю, відповідно і індекс щастя розраховується на основі таких показників, як суб'єктивна задоволеність життям, очікувана тривалість життя та «екологічний слід» [1]. Щасливі громадяни - основа економічно сильної і про-

цвітаючої держави. Разом з тим, трансформація соціально-економічних систем пострадянського простору викристалізовує проблеми, пов'язані з формуванням «економіки щастя» в Україні, зокрема пов'язані із рівнем свободи, щедрості або доброчинності, корупції, добробуту та тривалості життя населення. У світлі формування вільного демократичного громадянського суспільства в Україні постає проблема співвідношення щастя нації та сприйняття нею корупції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема дослідження рівня добробуту населення та корупції присвячено чимало наукових праць зарубіжних та вітчизняних авторів. Серед яких можна виділити роботу Грема Макстона та Йоргена Рандерса [2], що присвячена певним аспектам керування економічним розвитком для зменшення безробіття і нерівності

задля забезпечення добробуту населення Землі. Цікавою для розуміння щастя є робота Томаша Седлачека [3], що висвітлює роль людини у світі, її пороки да чесноти, відповідальність за соціально-економічний розвиток. Заслуговує на увагу в аспекті нашого дослідження праця Девіда Фрідмана, що доводить необхідність механізму свободи, який дає змогу кожній людині жити так, як їй хочеться, пояснює суть економіки крадіжки [4]. Щодо дослідження корупції, то тут слід виділити Паоло Мауро, який з'ясував вплив корупції на економічне зростання на основі вивчення економік 94 країн [5]. Також слід відзначити доробок українських вчених у проблему забезпечення добробуту нації та подолання корупційних проявів в соціально-економічних відносинах. Євген Невмержицький у монографії розглядає причини та умови корупції в Україні, соціально-економічний простір її розповсюдження в перехідному суспільстві та механізми протидії. [6]. Важлива для розуміння корупції є робота Ігоря Кушнарєва [7], що розкриває корупцію як деструктивний неформальний політичний інститут. Ще одним вітчизняним автором-дослідником корупції та її впливу на добробут української нації є Віра Валле [8], що у своїй роботі висвітлює проблеми, що пов'язані прямо і опосередковано з корупцією та надає певні шляхи щодо її подолання.

Мета статті полягає у висвітленні проблеми співвідношення рівня сприйняття корупції та рівня щастя населення України як показників розвитку українського соціуму та виявлення потенціалу зростання добробуту нації, що надасть основу для моделювання розвитку нашої держави з урахуванням трансформаційних перетворень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до щорічної Всесвітньої доповіді про щастя [9], що містить рейтинг 156 країн світу за рівнем щастя їхнього населення, країни порівнюються за шістьма показниками: рівень доходу, очікувана тривалість життя, соціальна підтримка, свобода, ставлення до корупції та щедрість. Всі зазначені складові рівня щастя виражаються наступними індексами: ВВП на душу населення (Log GDP per capita), індекс очікуваної тривалості життя (Healthy life expectancy at birth), індекс

соціального розвитку (Social support), які є складовими індексу людського розвитку (Human Development Index); індекс свободи (Human Freedom Index); індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), індекс доброчинності (World Giving Index). В 2019 році Україна посіла у рейтингу щасливих країн 133 місце, що на 5 позицій вище за 2018 рік, та це є показником зростання рівня добробуту населення нашої країни. Разом з тим, перед нами постає питання щодо співвідношення індексу сприйняття корупції та індексу щастя, оскільки за показником сприйняття корупції Україна опустилася у рейтингу на 6 позицій і посіла 126 місце серед 180 оцінюваних країн порівняно з 2018 роком. Для того, щоб наочно побачити і оцінити рівень України у рейтингах щастя та сприйняття корупції поряд із нашою країною ми навели дані п'яти країн-лідерів рейтингів, та п'яти країн-аутсайдерів (таблиця 1).

В економіці щастя ототожнюється із добробутом нації, задоволеністю рівнем життя громадянами, можливістю задовольнити свої потреби, використовуючи наявні у суспільства ресурси, та станом довколишнього природного середовища. Корупція виступає деструктивним чинником формування «щасливого» суспільства в Україні. Відповідно до [11] корупція позбавляє доходів найменш забезпечені верстви населення: в середньому зростання корупції на один пункт призводить до скорочення доходів 20% найменш забезпечених жителів країни на 7-8% на рік. Згідно з дослідженнями Віто Танзі і Хаміда Давуді скорочення рівня корупції на 1% збільшує приріст ВВП від 1% до 1,3% [12, с. 18]. Індекс сприйняття корупції базується на оцінках підприємців та аналітиків, щодо рівня корупції в країні, та вимірює не реальний стан корупції, а уявлення людей про її рівень на основі оцінки свого життєвого досвіду. У свою чергу, індекс щастя формується зі співвідношення таких чинників, як соціальна підтримка, очікувана тривалість повноцінного життя, свобода, доброчинність та сприйняття корупції.

Вищий бал у рейтингу мають держави, в яких корупцію вважають мінімальною; найнижчий –

Таблиця 1

Індекс щастя та індекс сприйняття корупції: рейтинг 2019 року

№	Країна	Щастя		Сприйняття корупції	
		індекс	рейтинг	індекс	рейтинг
1	Фінляндія	7.769	1	86	3
2	Данія	7.600	2	87	1
3	Норвегія	7.554	3	84	7
4	Ісландія	7.494	4	78	11
5	Нідерланди	7.488	5	82	8
6	Україна	4.332	133	30	126
7	Руанда	3.334	152	53	51
8	Танзанія	3.231	153	37	96
9	Афганістан	3.203	154	16	173
10	Центральньо-Африканська Республіка	3.083	155	25	153
11	Южний Судан	2.853	156	12	179
		156 країн		180 країн	

Джерело: розроблено авторами за даними [9; 10]

найбільш корумповані, за сприйняттям громадян країни. З таблиці можна побачити, що одразу декілька країн мають мінімальний індекс сприйняття корупції. Також показовим є індекс щастя, що розкриває «корупцію» як спосіб соціального просування та ключем до отримання більших благ за меншу ціну [9]. Цікаво, що місця країн в цих рейтингах відчутно різняться, так наприклад, в Руанді та Танзанії «індекс щастя» нижчий ніж в Україні, але «індекс сприйняття корупції» вищий. Це пов'язано з багатьма факторами – суб'єктивними та об'єктивними. До суб'єктивних можна віднести опитування та думки підприємців, щодо корупції в їх країнах, щодо рівня щастя та його сприйняття населенням. В свою чергу до об'єктивних відносяться велика кількість критеріїв для отримання «індексу щастя». Наприклад, такий критерій як очікувана тривалість життя не дає можливості Танзанії і Руанді (вже приблизно 65 років) піднятися в рейтингу на більш високі місця, хоча відповідно до опитування, їх місця в корупційних рейтингах не є катастрофічними. З даних таблиці можна побачити, що найвищі показники індексу щастя має населення Фінляндії, сходинкою нижче стоїть Данія. Щодо України, то показник майже у два рази менший ніж у лідерів цього рейтингу. Проте Україна (4,332) посідає 133 місце з 156 країн, що неприпустимо для країн Європи та для цивілізованої держави. На місце в цьому рейтингу значною мірою вплинуло те, що Україна – одна з найбідніших держав Європи за часткою ВВП на одну особу. Згідно з підрахунками МВФ, за цим показником Україна на 134-му місці у світі – \$2963 на людину. Бо значна частина української економіки перебуває в тіні та є корумпованою. За даними МЕРТ, ідеться про 32%, незалежні економісти говорять про 40-45% [13]. Порівняння країн за обсягом ВВП на особу та іншими складовими індексу щастя наведено у таблиці 2.

Корупція призводить до неможливості інвесторам працювати без «місцевого» прикриття. Ї

прояв робить взаємини інвестора з урядовими чиновниками менш прозорими і більш дорогими через необхідність отримання експортних ліцензій або дозволів на організацію виробництва. У цьому випадку існування місцевого економічного партнера скорочує для інвестора транзакційні витрати. А до такої «співпраці» з місцевими корупційними «елітами» готові далеко не всі інвестори. Саме тому іноземні інвестиції йдуть повз Україну. Небезпека корупції полягає не тільки в прямих економічних втратах. Це і спотворення правил чесної ринкової гри між мільйонами економічних агентів, коли перемагають великі корпорації завдяки політичному лобізму, а доля малого та середнього бізнесу йдуть в тінь або закривають свою справу [6, с. 167–204].

Експерти різних країн з питань антикорупційної політики пропонують як індикатори рівня корупції використовувати крім рівня сприйняття корупції такі: світовий індекс «Економічна свобода»; обсяг хабарів, переданих підприємцями та домогосподарствами; контроль над виявами корупції; якість реагування на корупційні правопорушення; кількість давання хабарів протягом певного часу (як правило, за 12 місяців); кількість громадян, які готові дати хабар; ефективність правління; регуляторна діяльність; верховенство права; підзвітність; політична стабільність; політичні та громадянські права; якість життя суспільства [14, с. 85]. В даному контексті доцільно розглянути тінізацію економічних відносин, оскільки вона тісно пов'язана з корупцією та знижує рівень щастя у країні, зменшуючи добробут нації. Тіньова економіка виступає провідним фактором розвитку корупції, а корупція створює основу для розвитку тіньової економіки [20, с. 302]. Справа у тому, що вся діяльність суб'єктів тіньової економіки спрямована на отримання прибутку за рахунок обмеження інтересів будь-кого з «суб'єктів економічних відносин», що веде до зростання трансакційних витрат, таким

Таблиця 2

Порівняння країн за обсягом ВВП на душу населення, очікуваною тривалістю життя, соціальним розвитком, рівнем свободи та доброчинності

№	Країна	Складові індексу щастя				
		ВВП на душу населення, \$	Індекс очікуваної тривалості життя	Індекс соціального розвитку	Індекс свободи*	Індекс доброчинності**
1	Фінляндія	49845	81.7	89.56	100	40
2	Данія	60692	80.8	90.09	97	44
3	Норвегія	81695	82.3	90.95	100	45
4	Ісландія	74278	82.9	89.29	95	46
5	Нідерланди	53106	82.1	88.31	99	51
6	Україна	2963	72	66.97	62	29
7	Руанда	791	68.7	52.96	23	26
8	Танзанія	1134	65	52.69	52	34
9	Афганістан	544	64.5	38.60	26	30
10	Центрально-Африканська Республіка	430	52.8	28.05	9	26
11	Южний Судан	303	57.6	24.44	2	32
	Країна	186	191	149	208	139

* останнє дослідження було проведено в 2018 р. організацією Freedom House;

** останнє дослідження було проведено в 2017 р. організацією Charities Aid Formation, Gallup.

Джерело: розроблено авторами за даними [9; 10; 16; 17; 18; 19] за 2019 рік

чином призводить у результаті до зростання сукупних витрат суспільства. Найбільш поширеною формою діяльності такого роду, особливо характерною для організованих корупційних структур, є встановлення контролю над цінами на певній території. Здійснюється це створенням перешкод, що затримують або незначно модифікують дію сил конкуренції. Прикладом таких перешкод можуть служити, зокрема, адміністративні обмеження, прямий силовий вплив на конкурентів, змова. За допомогою необґрунтованого підвищення цін на реалізацію продукції можна регулювати ціноутворення за рахунок підвищення рівня оплати посередницьких, консалтингових, охоронних та інших послуг. Наслідком усього цього є перерозподіл доходів від сфери матеріального виробництва в сферу обігу, що руйнівно діє на ефективність виробництва. У цьому випадку тіньові відносини, хоча і забезпечують більш високий рівень успішності окремих соціальних груп і індивідумів, та одночасно вони є вкрай руйнівними для публічного інтересу, реалізація якого можлива тільки в умовах дотримання принципу соціальної справедливості, а тому безпосередньо знижують індекс щастя країни. Не менш небезпечні тіньові відносини і для самої державності, оскільки на відміну від конструктивних неформальних практик тіньовий стан публічних інститутів сприяє роз'єднанню суспільства та державної влади, відокремлюючи найбільш здатну і культурно оформлену частину населення від політики. Якщо ж говорити конкретно про владу, то її тінізація насамперед нівелює цінність законів, виступаючих основою соціальної впорядкованості. Поширення корупції, телефонного права і т.д. знищує головний соціальний елемент законодавства – соціальну справедливість, доводить суспільству необхідність вирішення соціальних конфліктів в тіньовий, а не в легальній формі. Інша деструктивна грань тіньових відносин – це їх латентність і, отже, неможливість громадського контролю та впливу на зміст тіньових алгоритмів владного управління. Простежуючи ці цілком закономірні тенденції державної інволюції, неважко припустити, що так звана тіньова держава і квазігромадське суспільство є глухим кутом суспільного розвитку, і виражають не процеси самоорганізації соціуму, а квінтесенцію його інституційної деструк-

ції. Проте тіньові відносини і корупція отримали вкрай широке поширення в політико-правовому секторі України. Корупція української економіки становить на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці країни. Вона «обслуговує» економічні та політичні інтереси певних впливових структур і ділових кіл в усіх сферах життя [15]. Разом з тим слід зауважити, що в Україні до теперішнього часу не ухвалено нової антикорупційної стратегії (остання антикорупційна стратегія була розроблена на 2014-2017 роки), яка б враховувала реалії сьогодення та мала на меті підвищення добробуту українського соціуму через мінімізацію корупційних ризиків та мінімізацію сприйняття корупції в суспільстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Корупція в сучасній Україні є великою загрозою для розвитку економіки та громадянського суспільства в цілому. Вона блокує розвиток «щасливої країни», заважає формуванню вільного демократичного громадянського суспільства в Україні. В сучасних реаліях українське суспільство не може відчувати себе щасливим в міжнародному розумінні цього слова, що зумовлене такими показниками як: по-перше очікуваної тривалості життя (72 роки за даними ВОЗ), яка залежить від стану сфери освіти, охорони здоров'я, довколишнього природного середовища і високим рівнем «екологічного сліду»; по-друге, бідністю населення, що проявляється в низькому рівні ВВП на душу населення; по-третє, обмеженням свободи, і політичної, і економічної. Важливу роль тут відіграє індекс сприйняття корупції, який тягне Україну за рівнем розвитку до країн-аутсайдерів. Корупція заважає Україні реалізувати свій соціально-економічний потенціал, ефективно розподіляти кошти для досягнення суспільної мети – добробуту нації. Тому для підвищення рівня щастя першочерговою є потреба вирішенні питання мінімізації корупції, підвищення рівня сприйняття соціумом корупційних проявів. А це, у свою чергу, вимагає від держави ухвали нової антикорупційної стратегії «мінімум на 5 років» [цит. за 14, с. 86]. Перспективами подальших досліджень виступає аналіз економіки України за іншими світовими індексами розвитку та реалізації дієвого механізму антикорупційної політики на шляху забезпечення щастя українського соціуму.

Список літератури:

1. Happy Planet Index 2019. URL: <http://happyplanetindex.org/> (дата звернення: 25.04.2020).
2. Макстон Г., Рандерс Й. У пошуках добробуту. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату. Київ : Пабулум, 2017. 320 с.
3. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Слідами людських пошуків: від Гільгамеша до фінансової кризи [Текст]; переклад з чес. Тетяни Окопної. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 520 с.
4. Фрідман Д. Механізм свободи. Анархія вільного ринку / пер. з англ. Ірина Гнатковська. Київ : Наш Формат, 2019. 328 с.
5. Mauro, Paolo. The Persistence of Corruption and Slow Economic Growth. Washington DC: International Monetary Fund. Working Paper No. 02/213. 2002. 23 p.
6. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : Монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
7. Кушнар'єв І.В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ : Юридична думка, 2018. 406 с.
8. Валле В. Корупція: роздуми після Майдану. Київ : Дух і Літера, 2016. 280 с.
9. World Happiness Report 2019. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2019/>
10. Corruption Perception Index 2019. URL: <https://www.transparency.org/cpi2019/results> (дата звернення: 25.04.2020).
11. Куц О. Три сорти корупції в Україні: Як вони душать державу. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/try-sorty-koruptsii-v-ukraini-yak-vony-dushat-derzhavu-494738.htm> (дата звернення: 25.04.2020).

12. Tanzi, Vito and Davoodi, Hamid R., *Corruption, Growth, and Public Finances* (November 2000). IMF Working Paper, 2000. URL: <https://ssrn.com/abstract=880260> (дата звернення: 25.04.2020).
13. Дослідження тіньової економіки в Україні. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=b2fe7b9f-4e8a-487f-b3f7-ecd29c1c79c6&title=DoslidzhenniaTinivoiEkonomikiVUkraini-MaizheChvertVvpAbo846-MlrdGrivenPerebuvaVTini> (дата звернення: 25.04.2020).
14. Упровадження інноваційних технологій супроводу реформ і державна антикорупційна політика України. Інституціоналізація публічного управління в Україні. Науково-аналітична доповідь. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2019. № 2(93).
15. Мазур І.І. Детинізація економіки в контексті глобалізації. *Вісник КНУ ім. Шевченка. Економіка*. 2009. № 73. С. 30–32.
16. Freedom in the World 2018. URL: <http://www.freedomhouse.org/> (дата звернення: 25.04.2020).
17. Life Expectancy Index 2019. URL: <http://hdr.undp.org/> (дата звернення: 25.04.2020).
18. The Social Progress Index 2019. URL: <http://www.socialprogressindex.com/> (дата звернення: 25.04.2020).
19. The World Giving Index 2017. URL: <http://www.cafonline.org/> (дата звернення: 25.04.2020).
20. Фоміна М.В., Приходько В.В., Каптуренко М.Г. та ін Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : монографія; кер. авт. колективу і наук. ред. М.В. Фоміна. Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. 333 с.

References:

1. Happy Planet Index 2019. Retrieved from: <http://happyplanetindex.org/> (accessed 25 April 2020).
2. Maxton, Graeme; Randers, Jorgen (2017). *U poshukakh dobrobutu. Keruvannja ekonomichnym rozvytkom dlja zmeshennja bezrobittja, nerivnosti ta zmin klimatu* [Reinventing Prosperity: Managing Economic Growth to Reduce Unemployment, Inequality and Climate Change]. Kyiv: Pabulum. (in Ukrainian)
3. Sedlachek, Tomash (2017). *Ekonomika dobra i zila. Slidamy ljudsjkykh poshukiv: vid Ghilghamesha do finansovoji kryzy* [Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street]. Lviv: Vydavnytvo Starogho Leva. (in Ukrainian)
4. Friedman, David (2019). *Mekhanizm svobody. Anarkhija vilnogho rynku* [The Machinery of Freedom. Free market anarchy]. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)
5. Mauro, Paolo (2002). *The Persistence of Corruption and Slow Economic Growth*. Washington DC: International Monetary Fund. Working Paper № 02/213. 23 pp.
6. Nevmerzhyckyj, Je.V. (2008). *Korupcija v Ukrajini: prychny, naslidky, mekhanizmy protydiji* [Corruption in Ukraine: causes, consequences, mechanisms of counteraction]. Kyiv: KNT. (in Ukrainian)
7. Kushnarjov, I.V. (2018). *Politychna korupcija: porivnjaljno-politologichna konceptualizacija* [Political Corruption: Comparative Political Conceptualization]. Kyiv: Jurydychna dumka. (in Ukrainian)
8. Vallje, Vira (2016). *Korupcija: rozdumy pislja Majdanu* [Corruption: Reflections After the Maidan]. Kyiv: Dukh i Litera. (in Ukrainian)
9. World Happiness Report 2019. Retrieved from: <https://worldhappiness.report/ed/2019/> (accessed 25 April 2020).
10. Corruption Perception Index 2019. Retrieved from: <https://www.transparency.org/cpi2019/results> (accessed 25 April 2020).
11. Kushh O. *Try sorty korupciji v Ukrajini: Jak vony dushatj derzhavu* [Three Types of Corruption in Ukraine: How They Suppress the State]. Retrieved from: <https://ua.112.ua/mnenie/try-sorty-koruptsii-v-ukraini-yak-vony-dushat-derzhavu-494738.htm> (accessed 25 April 2020). (in Ukrainian)
12. Tanzi, Vito and Davoodi, Hamid R., *Corruption, Growth, and Public Finances* (November 2000). IMF Working Paper, 2000. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=880260> (accessed 25 April 2020).
13. *Doslidzhennja tinjovoi ekonomiky v Ukrajini*. Ministerstvo rozvytku ekonomiky, torghivli ta siljskogho gospodarstva Ukrainy [Research on the shadow economy in Ukraine. Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine]. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=b2fe7b9f-4e8a-487f-b3f7-ecd29c1c79c6&title=DoslidzhenniaTinivoiEkonomikiVUkraini-MaizheChvertVvpAbo846-MlrdGrivenPerebuvaVTini> (accessed 25 April 2020).
14. Упровадження інноваційних технологій супроводу реформ і державна антикорупційна політика України. Інституціоналізація публічного управління в Україні. Науково-аналітична доповідь [Introduction of innovative technologies of support of reforms and state anti-corruption policy of Ukraine. Institutionalization of public administration in Ukraine. Scientific and analytical report]. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія «Державне управління»*, 2019, no. 2(93). (in Ukrainian)
15. Mazur, I.I. (2009). Detinizacija ekonomiky v konteksti globalizaciji. [Shadowing the economy in the context of globalization]. *Вісник КНУ ім. Шевченка. Економіка*, no. 73, pp. 30–32. (in Ukrainian)
16. Freedom in the World 2018. Retrieved from: <http://www.freedomhouse.org/> (accessed 25 April 2020).
17. Life Expectancy Index 2019. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/>
18. The Social Progress Index 2019. Retrieved from: <http://www.socialprogressindex.com/> (accessed 25 April 2020).
19. The World Giving Index 2017. Retrieved from: <http://www.cafonline.org/> (accessed 25 April 2020).
20. Fomina, M.V., Prykhodjko, V.V., & Kapturenko, M.Gh. (2012). *Korupcija i tinjova ekonomika: politekonomichnyj aspekt* [Corruption and the shadow economy: political economy dimension]. Donecjk: DonNUET. (in Ukrainian)

БАЗОВІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПІДТРИМКИ РЕЖИМУ САМОРОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. У статті розглянуто критерії визначення середнього класу за матеріальними, нематеріальними та суб'єктивними ознаками. Систематизовано погляди різних науковців на зміст поняття “середній клас”. Визначено зміни у критеріях віднесення до середнього класу при переході від індустріального до постіндустріального суспільства. Виявлені особливості економічної та споживчої поведінки представників середнього класу, їх типові інтереси в економічній та соціально-політичній площині. Проаналізовано значення гетерогенності середнього класу для досягнення, з одного боку, соціальної стабільності у суспільстві, а з іншого – забезпечення належного ступеня економічної свободи, ініціативи, інноваційності поведінки. Визначено передумови для формування середнього класу, а також перешкоди, які мають місце в українському суспільстві. Обґрунтована системоформуюча (синергетична) роль середнього класу у контексті прискорення економічного зростання, примноження соціального капіталу та становлення соціально орієнтованої ринкової економіки.

Ключові слова: аттрактор, біфуркація, середній клас, соціальна ентропія, соціальна самоорганізація, соціальні ризики.

Khytra Olena, Popovych Daria
Khmelnyskyi National University

BASIC CONDITIONS OF ORIGINATION AND SUPPORT OF THE MIDDLE CLASS SELFDEVELOPMENT MODE IN THE UKRAINIAN SOCIETY

Summary. The criteria for determining the middle class on material, intangible and subjective grounds have been considered in the article. The views of various scholars on the meaning of the concept of “middle class” have been systematized. Changes in the criteria of classification of the middle class during the transition from industrial to postindustrial society have been determined. The peculiarities of economic and consumer behavior of middle class representatives, their typical interests in the economic and socio-political have been revealed. The importance of middle class heterogeneity for achieving, on the one hand, social stability in society, and on the other hand, provision of the proper degree of economic freedom, initiative, and innovation have been analyzed. The prerequisites for the formation of the middle class and the obstacles that exist in Ukrainian society have been identified. The system forming (synergistic) role of the middle class in the context of accelerating economic growth and social capital growth has been substantiated. The optimum balance of mental and physical activity in the work of middle-class representatives, the average level of income, ownership of certain property (including intellectual), the desire to lead a decent lifestyle, adequate self-esteem (self-identification), high social mobility, orientation of enterprise to modernity can be considered as those features that provide high middle class adaptability during bifurcation transformations. The motives of middle class behavior play the role of attractive goals to which the modern socio-economic system is heading; these are order parameters that become a model for ordering the system (in particular, uniting society around basic ideas, values, strategies) and ensuring its viability, despite the powerful fluctuations caused by social inequality and low levels of social protection by the state. Accordingly, the middle class performs an anti-entropic function, which is, first and foremost, in the accumulation of energy, which is necessary to prevent social risks (it is a matter of timely and fully paid taxes, investments, securing solvent demand in the market of consumer goods and services, formation of private insurance funds, etc.), and due to it the containment of increasing chaos.

Keywords: attractor, bifurcation, middle class, social entropy, social self-organization, social risks.

Постановка проблеми. Соціально-економічні системи постійно змінюють свій стан. Ці зміни супроводжуються появою нових і відмиранням старих зв'язків, перетвореннями типів зв'язків, зміною елементного складу, розширенням функцій системи тощо [1, с. 41]. Зокрема, сучасний етап еволюції суспільства характеризується посиленням значення механізму динамічної взаємодії конкуренції та кооперації найактивніших соціальних сил, стрімким зростанням ролі суб'єктивного фактора у самоорганізації соціальної матерії [2, с. 14–15].

Саморозвиток економічних систем передбачає активну роль суб'єктів господарювання, які мають рефлексивні здібності, усвідомлюють необхідність змін та реалізують їх. Саме в цьому розумінні прийнято говорити, що сучасна еконо-

міка є людинорозмірною: людина як творча особистість є основною рушійною силою, яка змінює економічну систему [1, с. 52]. Відтак, для розвитку суспільства необхідна соціально-економічна опора у вигляді середнього класу, тобто класу економічно незалежних громадян, які прагнуть до підвищення свого творчого потенціалу, здатного функціонувати в режимі саморозвитку.

Формування вітчизняного середнього класу відбувається в міру розвитку малого і середнього бізнесу, появи приватних підприємців, фермерських господарств, поліпшення статусу й матеріальної забезпеченості науково-технічної інтелігенції [3, с. 115]. Сьогодні в Україні середній клас, з одного боку, досить мобільний, а з іншого – являє собою конгломерат таких соціально-професійних груп, інтереси яких у сформованих

умовах важко звести до “спільного знаменника”. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує дію механізмів позитивного зворотного зв'язку, на яких базуються будь-які реформи і реалізується трансформаційний потенціал суспільства. Потенціал саморозвитку блокується також через наявність розривів у ланцюгу “освіта – професія – доходи” (шлях до верхніх прошарків середнього класу в українських реаліях часто проходить не шляхом нагромадження знань, а через близькість до “великих грошей”, зв'язків). З огляду на названі причини немає явних ознак формування у середньому класі групової ідентичності з погляду зростання рівня самоорганізації, взаємодії [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти ідентифікації та формування середнього класу, оцінювання його ролі в суспільному житті стали предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, Н.О. Мороз [3] охарактеризувала функції середнього класу; Я.В. Сало [4–6] дослідила проблеми формування середнього класу як інструмента соціально-економічного розвитку країни і запропонувала авторську методологію його оцінювання; О.С. Александрова [7] проаналізувала феномен середнього класу у контексті забезпечення стабільності в державі; Т.С. Ігнатенко [8] сформулювала пріоритетні завдання політики формування середнього класу в Україні; В.В. Клименко і Г.М. Лозова [9] порівняли досвід України і США щодо формування середнього класу; О.В. Красота [10] дослідила сутність та класифікаційні ознаки середнього класу; Н.Р. Лисюк [11] охарактеризувала середній клас як суб'єкта соціальних трансформацій; О.П. Пащенко [12] визначила передумови й перспективи формування середнього класу в Україні; у публікації О.Г. Рябеки [13] окреслені проблеми становлення середнього класу в Україні та обґрунтовані шляхи їх розв'язання; М.С. Татаревська [14] обґрунтувала роль заробітної плати у формуванні середнього класу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на суттєвий науковий доробок у досліджуваній сфері, актуальними залишаються питання обґрунтування синергетичних переваг середнього класу як потужного самоорганізаційного імпульсу для подолання тенденцій соціальної ентропії, забезпечення економічного зростання та гармонізації суспільних відносин.

Мета статті. Метою дослідження є обґрунтування базових умов виникнення та підтримки режиму саморозвитку середнього класу в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Найбільш масовою і впливовою у соціальній структурі сучасного суспільства є соціальна група, яку позначають терміном “середній клас”. Розглянемо підходи різних вчених до тлумачення його змісту.

Н. Мороз [3, с. 113] під середнім класом розуміє частину соціальної структури суспільства, що вирізняється стійкими доходами, достатніми для задоволення широкого кола матеріальних, соціальних і культурних потреб.

З точки зору М. Татаревської [14, с. 89], середній клас – це сукупність соціальних верств на-

селення, які за своїм матеріальним становищем характеризуються як небідні (згідно з прийнятими у державі нормами соціальної забезпеченості), мають потенціал соціальної мобільності, демонструють відносну стійкість перед проявами державної нестабільності.

Як зазначає Я.В. Сало [4], середній клас – це соціальне утворення, що володіє ознаками, які характеризують його матеріальні ресурси, культурний капітал та соціальний статус. Ці ознаки виділяють соціальну групу активного, професійно підготовленого та відносно матеріально забезпеченого населення, яке стає фактором соціального та економічного розвитку країни.

З точки зору О.П. Пащенко [12, с. 350], середній клас – це складне соціальне утворення (макрорівень), особливий тип особистості (мікрорівень), що з'являється в результаті соціального добору за умов ринку, найбільш активна частина населення, яка вирізняється такими ознаками, як характер прибутку, освіта, спосіб життя, тип мислення, соціальний престиж, самоідентифікація тощо.

О. Красота [10, с. 77] розглядає середній клас з економічної точки зору – як основного платника податків, внутрішнього інвестора, який визначає параметри внутрішнього ринку, та масового споживача; з політичної – як носія і гаранта демократичних принципів та політичних свобод; з соціальної – як втілення ціннісних орієнтацій суспільства, моральних стандартів суспільного життя.

Як стверджує О.Г. Рябека [13, с. 7], потенційно середній клас – найбільш активна частина населення з високою роллю свободи і творчості у ціннісній ієрархії. З розвитком середнього класу корелює перехід до інноваційної моделі розвитку, зростання інвестиційної активності, реалізації інфраструктурних проєктів.

Розглядаючи середній клас як економічний суб'єкт, В.В. Клименко і Г.М. Лозова [9, с. 65] основними критеріями його ідентифікації вважають: 1) певний рівень доходу, який дає змогу забезпечувати прийнятний рівень життя і робити заощадження; 2) наявність у власності матеріальних і фінансових активів (житло, земля, автомобіль та інші товари тривалого користування, а також цінні папери); 3) достатній статус на ринку праці (наявність власного бізнесу, оволодіння престижними соціально значущими професіями, наявність вищої освіти і професійної кваліфікації); 4) особливу споживчу поведінку (освіта, туризм, спорт, культурний розвиток, збалансований раціон харчування).

Таким чином, ідентифікація середнього класу пов'язана з такими ознаками: 1) власність (середній клас значною мірою становлять наймані працівники або “напіввласники”, до яких включають і самозайнятих; однією з основних рис середнього класу є власність сім'ї на засоби виробництва); 2) характер праці за співвідношенням розумових і фізичних навантажень; 3) доходи (середній клас – це ті прошарки, які за рівнем доходу перебувають посередині стратифікаційної шкали); 4) спосіб життя (середній клас одержує достатні доходи для того, щоб вести спосіб життя, характерний для певного суспільства); 5) самоідентифікація – суб'єктивне віднесення себе до тих, хто веде гідний спосіб життя навіть при досить скромних доходах. Іншими словами,

до середнього класу відносять не стільки тих, хто багато заробляє, скільки тих, хто розумно витрачає зароблене і, насамперед, на задоволення культурних потреб [14, с. 89].

Загальноприйнятими на міжнародному рівні критеріями визначення середнього класу є: 1) матеріальні чинники – середні для певного регіону рівень доходу, структура витрат і споживання, обсяг накопичених заощаджень і рівень майнового забезпечення; 2) нематеріальні чинники – освіта, професійний і кваліфікаційний статус, посадова позиція; 3) суб'єктивні чинники – позитивне сприйняття ступеня власної адаптованості до ринкових реформ, орієнтація на цінності власних досягнень. Інколи до цього переліку додають усталення політичної стабільності та високий рівень правової свідомості [3, с. 113]. Вагомість окремого критерію в кожній країні оцінюється в різний час по-різному. Одні з них є більш поширеними (матеріальні блага, професійний статус), а інші – допоміжними (самоідентифікація, якість дозвілля, коло спілкування) [10, с. 78].

Професійний склад сучасних середніх верств представлений в основному двома великими категоріями найманих службовців – спеціалістами (програмісти, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі) і менеджерами, які є масовою, професійно підготовленою і привілейованою частиною економічно активного населення. Термін “середній” відображає широко вживане поняття ієрархії статусів, в якій “неручна” праця престижніша, ніж ручна, але визнається соціально більш низькою відносно груп, які володіють значною власністю чи займаються політикою. Ресурси влади і впливу цього класу пов'язані, у першу чергу, з інтелектуальною власністю та професійною діяльністю [11, с. 66].

Отже, середній клас, у класичному розумінні, утворюють не просто володарі певного розміру власності, а носії базових цінностей громадянського суспільства – особистої гідності й незалежності, заснованої на самоповазі, самостійності в оцінках, суспільно-політичній активності, імунітеті до соціального маніпулювання, що становлять у сукупності його класову самосвідомість [15, с. 55–56].

Становлення класичного середнього класу відбувається одночасно з виникненням товарного виробництва й розвивається на ґрунті трудової приватної власності [13, с. 6]. Але характерною ознакою розвитку середнього класу є поступові зміни його структури. Так, на початковій стадії становлення суспільства індустріального типу до середнього класу відносили фахівців, перш за все – дипломованих інженерів, медиків, архітекторів тощо, а також успішних фермерів, кваліфікованих ремісників. Починаючи з другої половини XIX ст. до середнього класу почали зараховувати людей, які провадили комерційну і торгово-промисловою діяльність, тобто були орієнтовані на ринковий попит [10, с. 78].

Якщо на початкових етапах основу середнього класу становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічного розвинених країн утворюють представники середнього бізнесу, високооплачувана інтелігенція, менеджери великих і середніх компаній, державні службовці

високого рангу, робітники найвищої кваліфікації [3, с. 114; 12, с. 350]. Завдяки розгалуженій та диверсифікованій системі соціального забезпечення до середнього класу, як за рівнем доходу, так і за якістю життя, можуть увійти і так звані “вразливі верстви населення” – пенсіонери, особи з інвалідністю, багатодітні і неповні сім'ї [10, с. 78].

Внаслідок науково-технічної революції наприкінці XX ст. з'являється “новий” середній клас, однією з ознак якого стає доступ до високих технологій, а не споживання, як це було всередині XX ст. “Новий” середній клас базується на інтелектуальному капіталі, який є невід'ємною складовою людського капіталу і, як результат, невідчужуваною власністю [13, с. 7]. Відповідно, у сучасних соціально-економічних системах важливим фактором самоорганізації стає інформаційний обмін, інтенсивність якого забезпечується застосуванням новітніх технологій. І своєрідним епіцентром, в якому сконцентровані знання та інформація, інновації, сучасні технології і методи управління, є представники середнього класу з високим рівнем інтелектуального потенціалу і готовністю до його актуалізації.

На основі узагальнення розглянутих вище положень можна зробити висновок, що становлення середнього класу зазвичай відбувається не шляхом створення принципово нового соціального угруповання, а за допомогою поступової трансформації відповідних соціальних груп і способу їх життя, що можна вважати основним доказом його здатності до самоорганізації.

Система вважається здатною до самоорганізації, якщо вона без специфічного впливу ззовні набуває певної просторової, часової або функціональної (у нашому випадку стратифікаційної) структури. Провідним процесом організації порядку у системі вважається її забезпечення енергією (в економічному сенсі – вільним капіталом), достатньою для здійснення процесів її функціонування та розвитку. В режимі самоорганізації соціально-економічної системи цей вид діяльності може бути названий самозабезпеченням – здатністю системи задовольняти свої потреби в енергії за рахунок залучених із зовнішнього середовища матеріальних, людських, фінансових ресурсів [16, с. 13].

Основними особливостями самоорганізаційних структур є спонтанність, незапланованість їх виникнення, розмитість функціональної визначеності, непідпорядкованість однозначному результату, функціональна взаємозамінність, яка також виникає спонтанно, без попередньої регламентації. Дійсно, статус представника середнього класу не підлягає чіткій регламентації і не пов'язаний з набуттям якихось додаткових прав чи обов'язків. Натомість, середньому класу властива здатність до самозабезпечення завдяки володінню певною власністю, високим рівнем компетентностей у професійній сфері, достатнім рівнем доходів.

Завдяки самоорганізації виділяється відносно невелика кількість змінних, або характеристик середовища, які визначають усю його динаміку, – параметри порядку. Усі складові середовища (системи) підлаштовуються під ці параметри порядку та дотримуються синергетичного режиму існування й розвитку.

Так, у 1976 р. Н.А. Колтер ввів поняття соціального синергізму (Synergy), підґрунтя якого виступає синергетична взаємодія, коли “людська істота природно діє таким чином, щоб не тільки досягати своїх власних цілей, а й по мірі можливостей сприяти досягненню цілей іншими” [17, с. 11–12]. Соціальний синергізм позитивного спрямування виникає у випадку гармонізації інтересів різних соціальних груп. Зокрема, якщо індивіди з більш високим соціальним статусом, вищими рівнями доходів і можливістю доступу до різноманітних матеріальних і духовних благ будуть дотримуватися чинного законодавства і моральних стандартів, в державі з’являтиметься більше можливостей для підвищення рівня соціального захисту стосовно більш вразливих соціальних верств. З іншого боку, в умовах втрати ідеалів гуманізму, порушення принципу соціальної справедливості виникає ефект негативного синергізму, який нівелює зусилля держави щодо виконання функції соціального вирівнювання.

Дослідниками проаналізована структура економічних інтересів середнього класу, яка включає: 1) інтерес у відтворенні соціального статусу: постійне підвищення рівня освіти, кваліфікації, орієнтація на дохід, що дає змогу зберегти та підвищити досягнутий рівень і стиль життя; 2) інтерес у формуванні та ефективному використанні власності: передбачає створення прибуткового бізнесу, придбання майна, формування інститутів, що забезпечують захист прав інтелектуальної власності; 3) інтерес у самореалізації та саморозвитку: інноваційний характер економічної активності, пов’язаний з освоєнням нових видів діяльності. Загалом, інтереси середнього класу подібні до інтересів більшості населення, проте їх специфіка полягає в тому, що середній клас потребує стабільного розвитку економіки та соціуму, оскільки йому є що втрачати [5, с. 65].

Поведінка представників середнього класу є найбільш раціональною та прогнозованою, тому вона досить цікава як для компаній, що працюють на ринках, так і для держави. З точки зору політології, поведінка середнього класу – це поведінка виборців (його представники роблять найбільш свідомий вибір). З точки зору соціології, середній клас визначає найбільш серйозні соціальні процеси [12, с. 351]. Таким чином, у матеріальних і духовних потребах, інтересах, соціальних установках, диспозиціях і мотивах поведінки представників середнього класу можна помітити синергетичний потенціал.

Розвиток середнього класу відбувається згідно із закономірністю синергетичної циклічності: у процесі еволюції соціально-економічної системи одночасно діють сили, які обумовлюють збільшення соціальної диференціації у суспільстві, і ті, що спрямовані на соціальне вирівнювання. Відповідно, частка середнього класу є нестабільною величиною: в одні відрізки часу вона зменшується, однак згодом відтворюється, але вже в оновленому вигляді (як зазначалося вище, зі зміною ключових факторів виробництва у постіндустріальну епоху зароджується принципово новий середній клас).

Середній клас є відкритою (щодо входження і виходу) та нестабільною (за чисельністю і складом) соціальною групою. Структурна склад-

ність цієї системи залежить від кількості взаємодіючих підсистем, розмаїття й інтенсивності взаємозв’язків між ними. Так, середньому класу властива гетерогенність за багатьма параметрами: рівнем доходів, соціально-професійним статусом, життєвими цінностями, політичними орієнтаціями, моделями економічної поведінки.

Середньому класу притаманна емерджентність (Emergence), що означає неможливість звести властивості системи до властивостей її елементів, тобто властивості системи залежать не тільки від властивостей її складових, але й від особливостей взаємодії між ними. Ця якість забезпечує відносно самостійне, відособлене існування системи в цілому, її самодостатність, автономність та якісну своєрідність, обумовлену специфічними закономірностями функціонування та розвитку [18, с. 94]. Дійсно, завдяки тому, що серед представників середнього класу є підприємці, власники капіталу, наймані працівники, науковці, митці, їх взаємодія забезпечує виникнення ефекту синергії, що перевищує сумарні зусилля окремих “підкласів” і поширюється на представників інших соціальних груп.

Становлення й розвиток середнього класу є нелінійним процесом, що пов’язаний з непостійністю, нестійкістю, порушенням стану рівноваги, точками біфуркації. В умовах, коли нестійкість перетинає критичні межі, система трансформується у режим хаотичної невизначеності; явища і процеси суспільного життя втрачають ознаки попереднього стану і стають незворотними. Відповідно, соціальна стратифікація може вважатися аналогом дисипативної структури, для якої характерне певне співвідношення порядку й хаосу. Причому, середній клас виступає одночасно як прояв хаосу – на початку трансформації, і як параметр порядку – після проходження точки біфуркації.

У біфуркаційні моменти розвитку суспільства виникають періоди, коли руйнуються прийняті норми поведінки, настає свобода вибору, розхитуються застарілі канони, зростає хаос, але потім приходять епоха “нормального”, плавного розвитку, в якій здійснюється відбір і закріплюються нові форми поведінки. Момент біфуркації є часом повернення системи до стану конструктивної (зокрема, соціальної) неоднорідності й формування на цій основі нового енергетичного потенціалу саморозвитку [19, с. 64]. Відомо, що поведінка представників середнього класу часто стає інноваційною; саме у спровокованих ними точках біфуркації зароджуються нові знання й сучасні технології.

Одне з головних завдань під час аналізу самоорганізаційних процесів у складних системах вважається пошук атрактора (аналога мети). Атрактивні структури є тією завершеною формою, в яку втілюється процес упорядкування; це форма подолання хаосу та встановлення самоорганізованого порядку [20, с. 100]. З соціально-економічної позиції атрактор розвитку системи поєднує весь комплекс національних інтересів, життєво важливих інтелектуальних, духовних, матеріальних і природних цінностей. Оскільки середній клас створює і поширює зразки соціокультурних та інноваційних поведінкових практик, є носієм базових компонентів національної культури, виразником суспільних інтересів і ви-

конує функції культурного інтегратора суспільства, можна стверджувати, що він “підштовхує” усю соціально-економічну щодо вибору оптимального атрактора.

Атрактор відповідає найбільш ефективному стану, в якому система має здатність до мінімального виробництва ентропії (від грецьк. Ἐντροπία), що є мірою знецінення енергії, її втратами через розсіювання у зовнішній простір. Соціальна ентропія виснажує суспільство через конфлікти між соціальними класами, наростання соціальних ризиків і ненадійність соціального захисту. Натомість, негативна ентропія (негентропія) характеризує підвищення рівня організації і порядку – за умови підвищення інформаційного потенціалу системи. Наприклад, негентропійна функція соціально-економічних інститутів виявляється у забезпеченні сталості, підвищенні рівня організованості, спроможності певною мірою “гасити” флуктуації. Якщо ентропія низька, тоді дії елементів (індивідів) узагальнені, і природно очікувати, що продуктивність їх спільних дій буде збільшуватись у міру зростання такої узгодженості [20, с. 91–92]. З цієї точки зору, самопідтримка оптимальної питомої ваги середнього класу може розцінюватися як утримування системи в комфортному “ентропійному коридорі”, що не дає їй можливості стати, з одного боку, надто цілісною, однорідною і нежиттєздатною, а з іншого – самозруйнуватися через високий ступінь неврівноваженості.

Визначивши ознаки та економічні інтереси середнього класу, варто систематизувати його основні функції. Середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між “верхами” та “низами” суспільства, виконуючи функцію соціального медіатора. Сильний середній клас сприяє більш ефективному державному управлінню, зменшуючи рівень бюрократизму та забезпечуючи збільшення участі громадян у суспільних процесах. Середній клас виконує функцію “податкового донора”: як основний платник податків, саме він формує державний та місцеві бюджети, фінансує необхідні соціальні трансферти. Середній клас виступає основним внутрішнім інвестором держави: інвестуючи в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні фонди, представники середнього класу, з одного боку, підтримують фінансовий ринок країни, а з іншого – забезпечують себе додатковим доходом. Маючи достатні матеріальні можливості, середній клас створює масовий попит на споживчі товари і послуги; високий платоспроможний попит, у свою чергу, створює базу для масового виробництва, що забезпечує створення нових робочих місць, зростання продуктивності праці і підвищення добробуту населення.

За психологічним складом, середній клас – це люди активні, ініціативні, які виявляють готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності. Представники середнього класу є творцями нової системи суспільних цінностей. Життєвий успіх людини у цій системі вимірюється не лише об’єктивними результатами (гроші, будинок, автомобіль, слава), а також свободою життєвого вибору, нестандартністю життєвого шляху. Для того щоб не втратити свої соціальні позиції і втриматись у середньому класі, необхідно роз-

вивати певні особистісні риси – здатність швидко адаптуватися до постійного оновлення соціальних і професійних умов, готовність позбутися застарілих навичок та знань, стійкість до стресів від швидкої зміни інформації, нестабільності суспільно-політичної ситуації тощо. Важливою є готовність особистості до зміни місця роботи і навіть до радикальної зміни професії [11, с. 67–68].

Представники середнього класу прищеплюють своїм дітям повагу до освіти і праці, оскільки саме ці цінності забезпечать їм у майбутньому достатній дохід і можливості для кар’єрного зростання. Відтак, самоорганізація середнього класу реалізується також через здатність до самозбереження і самовідтворення. Самозбереження трактується як властивість системи підтримувати за рахунок власної діяльності такі параметри свого стану та умов зовнішнього середовища, які гарантували б збереження цілісності системи, виконання нею основних функцій (включаючи репродуктивні), а також стійкий розвиток системи в її наступних поколіннях [16, с. 14]. Здатні до самоорганізації системи мають механізм безперервної пристосованості (адаптації) як до зовнішніх, так і до внутрішніх умов і вдосконалюють власну поведінку з урахуванням минулого досвіду.

Окремо слід зауважити, що середній клас здатен забезпечити оновлення складових механізму, за рахунок яких створюватимуться прийнятні умови для розвитку соціального капіталу. Як зазначає С.В. Капітанець [21, с. 46], сьогодні необхідна трансформація ролі соціального агента, що відбиває безперервний процес змін у стані соціального капіталу з його усіма складовими та домінантами поведінкових стратегій. Умовами для цього є високий індекс соціальної свободи та інвестиції у розвиток активних і свідомих людей, формування толерантного ставлення до нових векторів суспільного розвитку, наповнення новим змістом ролі людини у житті держави, головною ознакою якої є високий рівень соціальної відповідальності перед суспільством.

У свою чергу, чисельність і активність середнього класу залежать від зовнішнього середовища, яке створюється як на самоорганізаційних засадах (діями самих представників середнього класу), так і зусиллями держави. Політика формування середнього класу (за визначенням Т.С. Ігнатенко) – це діяльність держави, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, політичних партій щодо визначення законодавчо закріплених цілей, розроблення та реалізації управлінських заходів, рішень та дій, спрямованих на збільшення частки середнього класу в структурі суспільства [8, с. 83].

Для створення “синергетичного” соціального середовища перш за все мають встановитися демократичні, економічні, соціальні, політичні та духовно-культурні умови життєдіяльності суб’єктів соціальної діяльності. Має бути розроблена сучасна ефективна система зв’язків з громадськістю з досконалими каналами комунікації і технологіями узгодження інтересів та взаємодії щодо їх реалізації. Система законодавства повинна забезпечувати рівноправний захист і правові гарантії інтересів усіх суб’єктів соціальної діяльності з урахуванням їх якісних і кількісних характеристик. Зрештою, необхідна система

контролю за виконанням угод між суб'єктами соціальної діяльності із взаємодії та взаємодопомоги в реалізації інтересів. Одним з проявів взаємодії державного сектора і бізнес-структур, сформованих представниками середнього класу, можна вважати державно-приватне партнерство – об'єднання їх зусиль для розвитку соціальної інфраструктури та реалізації суспільно значимих проектів.

Будучи, на перший погляд, соціально різноспрямованими (саморегулювання орієнтоване на збереження економічно сильних суб'єктів, державне регулювання – на підтримку слабких завдяки системі соціального захисту), самоорганізаційні та організаційні вектори обоюдно спрямовані на розв'язання спільного завдання – сприяння соціально-економічному й цивілізаційному розвитку держави. До того ж, держава має опиратися на економічних суб'єктів, що забезпечують перехід на вищий аттрактор, – вони, як стверджує В.С. Білоус, “відіграють роль ланки, яка може витягнути весь ланцюг” [20, с. 173].

Принциповим є те, що відповідно до законів синергетики нова структура не породжується діями держави, а виникає, причому нелінійно, на основі механізмів самоорганізації і тільки на базі попередньої структури. Завдання полягає у тому, щоб здійснити перехід на більш адекватний рівень освоєння закономірностей розвитку інституційних систем і поєднати принцип самоорганізації з організаційною діяльністю держави. На думку В.П. Решетило [22], необхідна така система нових і активно взаємодіючих формальних правил і процедур, законодавчих і регулюючих норм, яка здатна змінити менталітет населення, сформувати “критичну масу” його ринкової культури і ринкових цінностей. Механізми самоорганізації формуються за умови, що їх ініціаторами виступають самі господарюючі суб'єкти, які, керуючись економічними інтересами, ініціюють інституційні зміни і мають необхідну нагоду для їх здійснення. Для держави набагато важливіше зосередитися на передбаченні небезпек (ризиків), які трапляються в процесі інституційних перетворень, а також на створенні умов для нормальної роботи інститутів, що формуються.

Таким чином, середній клас є синергетичним утворенням, що виникає в умовах високого рівня конструктивного соціального хаосу, виконує роль параметру порядку в оновленій (після проходження переломної точки біфуркації) стратифікаційній системі суспільства і скеровує її на засадах самоорганізації до атрактивних цілей –

економічного зростання, політичної стабільності і суспільного добробуту. До середнього класу належать самоорганізовані, самокеровані суб'єкти, котрі чітко усвідомлюють власні потреби та інтереси, здібності і можливості їх реалізувати у взаємодії з партнерами і суспільством.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволило з'ясувати неоднозначність проявів гетерогенності середнього класу: з одного боку, це ознака здатності до саморозвитку, запорука дотримання принципів плюралізму думок, економічної свободи, інноваційності, а з іншого – передумова подальшої стратифікаційної диференціації. Оптимальне співвідношення розумових і фізичних навантажень у праці представників середнього класу, середній рівень доходів, володіння певною власністю, прагнення вести гідний спосіб життя, адекватну самооцінку, високу соціальну мобільність, орієнтованість на сучасні технології можна вважати тими ризиками, які забезпечують високу адаптивність середнього класу в умовах суспільних змін. Мотиви поведінки середнього класу виконують роль атрактивних цілей, до яких прямує сучасна соціально-економічна система у процесі впорядкування після проходження стадії дисипативного хаосу (втрати напрацьованих десятиліттями економічних зв'язків, багатоваріантності еволюції після розпаду СРСР, невизначеності стратегічних орієнтирів тощо).

Володіючи певним капіталом і знаннями, представники середнього класу можуть привнести до системи необхідні енергетичні та інформаційні ресурси для подолання проявів соціальної ентропії (збільшення соціальних ризиків, соціальної нерівності та незадоволеності громадян системою соціального захисту). Будучи основними носіями освітнього та інтелектуального потенціалу, національної ідеології, морально-етичних норм та культурних цінностей, представники середнього класу демонструють здатність до самоорганізації, саморозвитку і є запорукою примноження соціального капіталу. Синергетичність середнього класу є основою для синхронізації коливань в економічній (показники економічної динаміки), політичній (еволюція політичного режиму) та соціальній (зміни у соціальному самопочутті) площинах.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у необхідності обґрунтування прикладних аспектів використання синергетичного потенціалу середнього класу для прискорення темпів економічного зростання.

Список літератури:

1. Грачевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін : монографія. Київ : Знання, 2008. 431 с.
2. Вагурин В.А. Синергетика еволюції сучасного общества : монографія. Луганск : Копицентр, 2005. 200 с.
3. Мороз Н. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сіверянський літопис*. 2013. № 2. С. 112–118.
4. Сало Я.В. Середній клас: проблеми формування. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5406> (дата звернення: 06.04.2020).
5. Сало Я.В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Міжнародні економічні відносини та світове господарство”*. 2016. Вип. 7(3). С. 63–66.
6. Сало Я.В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1. С. 146–153.
7. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Гілея. Науковий вісник*. 2011. Вип. 44 (№ 2). С. 350–357.

8. Ігнатенко Т.С. Пріоритетні завдання політики формування середнього класу в Україні. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія "Економіка"*. 2018. Вип. 1. С. 83–87.
9. Клименко В.В., Лозова Г.М. Середній клас: досвід США та українські реалії. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління"*. 2015. № 815. С. 63–68.
10. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка"*. 2011. Вип. 121–122. С. 76–81.
11. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. *Український соціум*. 2006. № 1(12). С. 65–72.
12. Пашенко О.П. Формування середнього класу в Україні: передумови, особливості та перспективи. *Вісник ЖДТУ. Серія "Економічні науки"*. 2008. № 2(44). С. 349–356.
13. Рябека О.Г. Проблеми становлення середнього класу в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 19. С. 6–9.
14. Татаревська М. Місце і роль заробітної плати у формуванні середнього класу. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2010. № 4. С. 88–97.
15. Симонян Р.Х. Средний класс: социальный миф или реальность? *Социологические исследования*. 2009. № 1. С. 55–61.
16. Мельник Л.Г. Научные основы самоорганизации экономических систем. *Механізм регулювання економіки*. 2010. № 3. Т. 1. С. 12–26.
17. Coulter N.A. *Human Synergetics*. New York : Prentice-Hall, Inc., 1976. 201 p.
18. Геселева Н.В., Заріцька Н.М. Емерджентні властивості системи. *Бізнес Інформ*. 2013. № 7. С. 93–97.
19. Гальчинський А.С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. *Методологічні аспекти : наукове видання*. Київ : Либідь, 2006. 312 с.
20. Білоус В.С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2007. 376 с.
21. Капітанець С.В. Розвиток соціального капіталу в умовах інституційної трансформації. *Теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки : збірник тез наукових робіт учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 квітня 2020 р.)*. Одеса : ЦЕДР, 2020. С. 44–48.
22. Решетило В.П. Государство и институциональные изменения: синергия взаимодействия. *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая*. 2010. Вып. 38–2. С. 131–136.

References:

1. Grazhevska, N.I. (2008). *Ekonomichni systemy epokhy globalnykh zmin* [Economic systems of global changes' era]. Kyiv: Znannja. (in Ukrainian)
2. Vagurin, V.A. (2005). *Sinergetika volyutsii souremennogo obshchestva* [Synergetics of modern society's evolution]. Lugansk: Kopitsentr. (in Ukrainian)
3. Moroz, N. (2013). Serednij klas jak neobkhidna umova rozvytku ghromadjanskogho suspiljstva v Ukraini [The middle class as a necessary condition for the civil society's development in Ukraine]. *Siverjanskyj litopys* [Siberian Chronicle], no. 2, pp. 112–118.
4. Salo, Ja.V. (2016). Serednij klas: problemy formuvannja [Middle class: the problems of formation]. *Ekonomika ta suspiljstvo* [Economy and Society] (electronic journal), no. 4. Available at: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5406> (accessed 06 April 2020).
5. Salo, Ja.V. (2016). Serednij klas jak instrument socialjno-ekonomichnogho rozvytku krajiny [Middle class as a tool of social and economic development of the country]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho nacionaljnogho univrsytetu. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove ghospodarstvo* [Uzhgorod National University Scientific Herald. International Economic and Social Government], vol. 7(3), pp. 63–66.
6. Salo, Ja.V. (2018). Metodologhija i praktyka ocinky serednjogho klasu jak chynnyka socialjno-ekonomichnogho zrostannja Ukrainy [Methodology and practice for estimation of the middle class as a factor of socio-economic development of Ukraine]. *Problemy systemnogho pidkhodu v ekonomici* [Problems of systemic approach in the economy], vol. 1, pp. 146–153.
7. Aleksandrova, O.S. (2011). Serednij klas jak faktor zabezpechennja stabilnosti v suchasnj Ukraini [Middle class as a factor of ensuring the stability in modern Ukraine]. *Ghileja. Naukovyj visnyk* [Gilea. Scientific Bulletin], vol. 44 (no. 2), pp. 350–357.
8. Ihnatenko, T.S. (2018). Priorytetni zavdannja polityky formuvannja serednjogho klasu v Ukraini [Priority tasks of the politicians for formation of the middle class in Ukraine]. *Naukovyj visnyk Mukachivskogho derzhavnogho univrsytetu. Ekonomika* [Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Economics], vol. 1, pp. 83–87.
9. Klymenko, V.V., & Lozova, G.M. (2015). Serednij klas: dosvid SShA ta ukrajinsjki realiji [Middle class: the USA experience and Ukrainian reality]. *Visnyk Nacionaljnogho univrsytetu "Lvivskja politehnikna". Problemy ekonomiky ta upravlinnja* [National University "Lviv Polytechnic" Herald. Problems of Economy and Management], no. 815, pp. 63–68.
10. Krasota, O. (2011). Serednij klas v Ukraini: sutnistj ta klasyfikacijni oznaky [The Middle Class in Ukraine: Essence and Classification Features]. *Visnyk Kyjivskogho nacionaljnogho univrsytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics], vol. 121–122, pp. 76–81.
11. Lisjuk, N.R. (2006). Serednij klas jak aktyvnyj sub'jekt socialnykh transformacij v Ukraini [The middle class as an active subject of social transformation in Ukraine]. *Ukrajinskyj socium* [Ukrainian Society], no. 1(12), pp. 65–72.
12. Pashhenko, O.P. (2008). Formuvannja serednjogho klasu v Ukraini: peredumovy, osoblyvosti ta perspektyvy [Formation of the middle class in Ukraine: preconditions, features and perspectives]. *Visnyk ZhDTU. Ekonomichni nauky* [The Journal of Zhytomyr State Technological University. Economic sciences], no. 2(44), pp. 349–356.
13. Ryabeka, O.G. (2014). Problemy stanovlennja serednjogho klasu v Ukraini [The problems of Ukrainian middle class development]. *Investyciji: praktyka ta dosvid* [Investment: Practice and Experience], no. 19, pp. 6–9.
14. Tatarevska, M. (2010). Misce i rolj zarobitnoji platy u formuvanni serednjogho klasu [The place and role of wages in the middle class' formation]. *Visnyk Ternopiljskogho nacionaljnogho ekonomichnogho univrsytetu* [Herald of Ternopil National Economic University], no. 4, pp. 88–97.
15. Simonyan, R.Kh. (2009). Srednij klass: sotsial'nyy mirazh ili real'nost'? [Middle class: social mirage or reality?]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Research], no. 1, pp. 55–61.

16. Melnyk, L.G. (2010). Nauchnye osnovy samoorganizatsii ekonomicheskikh system [Scientific basis of self-organization in economic systems]. *Mekhanizm reghuljuvannja ekonomiky* [Mechanism of Economic Regulation], no. 3, vol. 1, pp. 12–26.
17. Coulter N.A. Human Synergetics. New York: Prentice-Hall, Inc., 1976. 201 p.
18. Geseleva, N.V., & Zaritska, N.M. (2013). Emerdzhentni vlastyvoli systemy [Emergent Properties of the System]. *Biznes Inform* [Business Inform], no. 7, pp. 93–97.
19. Galchynskij, A.S. (2006). *Ghlobaljni transformacii: konceptualjni aljternatyvy. Metodologichni aspekty* [Global Transformations: Conceptual Alternatives. Methodological aspects]. Kyiv: Lybidj. (in Ukrainian)
20. Bilous, V.S. *Synerghetyka ta samoorghanzacija v ekonomichnij dijalnosti* [Synergetics and self-organization in economic activity]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
21. Kapitanecj, S.V. (2020). Rozvytok socialnogho kapitalu v umovakh instytucijnoi transformacii [Development of social capital in the context of institutional transformation]. Proceedings of the *Teoretychni ta praktychni aspekty antykryzovogho reghuljuvannja ekonomiky (Ukraine, Odesa, April 11, 2020)*. Odesa: CEDR, pp. 44–48.
22. Reshetilo, V.P. (2010). Gosudarstvo i institutsional'nye izmeneniya: sinerhiya vzaimodeystviya [State and institutional change: synergy of interaction]. *Nauchnye trudy DonNTU. Seriya: ekonomicheskaya* [Scientific Works of DonNTU. Series: economic], vol. 38–2, pp. 131–136.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-80>

УДК 351

Бобко Л.О., Мучичко К.Ю.

Львівський національний університет імені Івана Франка

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У ПРОЦЕСАХ ОПТИМІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена науково-теоретичному аналізу засад взаємодії органів публічного управління з громадськістю в контексті розвитку громадянського суспільства. Зазначено, що зв'язки з громадськістю є провідною складовою діяльності органів публічного управління, оскільки передбачають встановлення відкритих двосторонніх зв'язків для формування єдиного комунікативного простору. Визначено нормативно-правову базу регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні. Проаналізовано динаміку інституалізації громадянського суспільства, що засвідчує тенденцію до поступового зростання загальної кількості офіційно зареєстрованих громадських об'єднань і характеризує сучасний етап політичного транзиту держави. Доведено, що зв'язки з громадськістю потужно оптимізують процес управління органів публічної влади. Запропоновано заходи з покращення механізму взаємодії громадянського суспільства та влади.

Ключові слова: публічне управління, громадськість, громадські організації, громадянське суспільство, законодавчі норми.

Bobko Larysa, Muchychko Karolina

Ivan Franko National University of Lviv

PUBLIC PARTICIPATION IN THE PROCESSES OF OPTIMIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE

Summary. The article is dedicated Participation of society in the processes of public management formation in Ukraine to scientific and theoretical analysis of interaction principles between public management bodies and publics within the context of civil society development. It is indicated that public relations are the leading component of public management bodies activities as they provide the establishing of opened bilateral relations for the only communicative space formation. The author defines the regulatory framework for adjustment of institutes of civil society activities in Ukraine. It is emphasized the need of legislations initiation which would provide the procedure of interconnection between public authorities and citizens of Ukraine in the field of producing new community on the ground policy that contains effective arrangements of containments, counterbalances and inescapable responsibility and provides the main right of the citizens to get information about government activities. In the article the dynamics of civil society institutionalization is analyzed. It is proved by the tendency of gradual rise of total number of officially registered public associations and defines the modern stage of state political transition. It is demonstrated that public relations optimize the public authorities management powerfully and their important components are: counseling which is conducted and based on human behavior; civil society studies and expectations of local community; developing of directions and methodical recommendations for necessary measures implementation; monitoring for the purpose of conflict factors detection and elimination of ineligible contradictions in the field of community life; agreement towards stability and achievement of social justice, mutual respect between all of the members of political life; formulation of the interests of authorities and the interests of society, searching for balance between them; division into target groups according to the interests of which the administrative decision can be made; patronage measures of the most vulnerable members of community. The article indicates that efficiency of interaction between civil society organizations and authorities postulates non-formalized attitude and involvement of administrative, organizational, financial and staffing resources opportunities of public authorities and synchronization of their work. The author suggests measures for interaction improvement between civil society and authority.

Keywords: public management, publics, public organizations, civil society, legislations.

Постановка проблеми. На всіх ключових етапах розвитку України громадянське суспільство виступало рушієм прогресивних змін та гарантом соціально-демократичної держави, що не можлива без активної взаємодії з його інститутами та усіма небайдужими до державотворення та правотворення громадянами у різноманітних легітимних формах, передбачених Конституцією та законами України.

Для розбудови громадянського суспільства та формування правової держави розвиненість системи зв'язків з громадськістю має вирішаль-

не значення, адже постійна наявність зворотного зв'язку сприяє гомогенності суспільства та нейтралізує гострі соціальні конфлікти.

Незважаючи на факт існування зв'язків з громадськістю як своєрідного соціально-політичного інституту, його інституалізація у сфері публічного управління вимагає певних сконцентрованих зусиль, спрямованих на створення відповідного нормативно-правового оформлення та формування механізмів ефективного функціонування відповідно до суспільних потреб, що призводить до професіоналізації і розвитку комунікацій влади з громадськістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам зв'язку з громадськістю присвячені фундаментальні дослідження багатьох видатних учених, таких як: І. Альошина, М. Аронсон, В. Бебік, С. Блек, М. Бочаров, А. Денис, П. Грін, С. Катліп, В. Королько, В. Мойсеев, О. Тихомирова, Д. Уайт, А. Чуміков. Питання взаємодії громадян та громадськості з органами публічного управління відображені в роботах Н. Дніпренко, Н. Гончарук, А. Грамчук, В. Горбатенка, В. Куйбіди, В. Скворця, В. Федоренка, О. Чувардинського та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових праць з питань співпраці органів влади з громадськістю, ряд проблем, пов'язаних із з'ясуванням правових засад встановлення ефективної взаємодії, аналізу сучасного стану громадських ініціатив та визначення шляхів оптимізації взаємодії громадськості з органами публічного управління потребує уточнення, подальшого розгляду та аналізу.

Метою статті є визначення ролі та місця зв'язків з громадськістю у процесах оптимізації публічного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Однією з важливих передумов формування сучасного демократичного суспільства є відкритість та прозорість дій владних органів, а обізнаність громадянського суспільства з діями влади виступає визначальною рисою впровадження ефективної державної політики, відтак, реалізується можливість контролю з боку громадськості та зміцнюється довіра до власної діяльності з боку суспільства. Саме тому в цих умовах важливе значення має формування системи активної взаємодії громадськості з органами публічного управління.

Зв'язки з громадськістю є провідною складовою діяльності органів публічного управління, оскільки передбачають встановлення відкритих двосторонніх зв'язків для формування єдиного комунікативного простору [1, с. 95].

Нормативно-правову базу регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні становлять: Конституція як основний закон держави, Закони України «Про громадські об'єднання», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про асоціації органів місцевого самоврядування», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про засади державної регіональної політики», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про соціальний діалог в Україні», «Про співробітництво територіальних громад» та інші.

Конституція України гарантує всебічні права громадянам брати участь у державному управлінні, формуванні та реалізації державної політики (ст. 5, 36, 38, 40, 55, 69) [2].

Реалізація гарантованого Основним Законом принципу гласності передбачає необхідність встановлення та підтримки тісного зв'язку органів місцевого самоврядування із суспільством, громадянами, громадськими організаціями, реалізація та гарантування ефективного громадського контролю за діяльністю органів влади, налагодження прозорості функціонування органів місцевого самоврядування як у фінансових питаннях, так і в процедурах прийняття рішень загалом. Про-

те, в Конституції України, як і в інших нормативно-правових актах, не визначено чіткі механізми для реального забезпечення проголошених прав, і що найважливіше, законодавством України не встановлено невідворотного покарання за невиконання проголошених Конституцією норм.

Закон України «Про громадські об'єднання» [3] визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України та порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань. Відповідно до (ст. 1) закону дано визначення терміну «громадське об'єднання» як добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадські об'єднання за організаційно-правовою формою можуть реєструватись як громадська організація або громадська спілка. Громадські об'єднання можуть здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу.

Абсолютна більшість законів України, що регулюють діяльність того чи іншого типу громадських організацій, прямо передбачають право таких об'єднань брати участь у формуванні державної політики. Так, наприклад, стаття 8 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [4] зазначає, що молодіжні та дитячі громадські організації залучаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді. Також громадяни самостійно або через громадські організації можуть брати участь у консультаціях щодо формування та реалізації місцевої політики у певній сфері суспільного життя. Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 3 листопада 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [5] визначає порядок проведення таких консультацій. Консультації з громадськістю проводяться з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Результати проведення консультацій з громадськістю враховуються органом виконавчої влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій його роботі.

Важливим кроком у напрямі співпраці органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства після досить тривалого періоду розробки та обговорення стало підписання Президентом України Указу від 26 лютого 2016 року № 68 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства України» [6]. Цим правовим актом Глава держави затвердив Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки.

Нова Стратегія поєднала кращий доробок вітчизняних фахівців із державних наукових установ та закладів, незалежних аналітичних центрів та громадських експертів. Водночас цілком зрозумілим є те, що Стратегією завдання можуть бути виконані лише за умови рівноправної та ефективної взаємодії між органами державної

влади, місцевого самоврядування та організаціями громадянського суспільства.

Саме для цього згаданим Указом утворено Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Також ведеться робота щодо створення Національного фонду сприяння розвитку громадянського суспільства, що передбачено Стратегією, як механізм цільової підтримки фінансування інституційного й організаційного розвитку організацій громадянського суспільства та інфраструктурних проєктів на конкурсних засадах. Тим самим передбачається, що Національний фонд буде інструментом для виконання зобов'язань держави щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства в Україні [7, с. 5].

Правовою основою забезпечення прозорості та відкритості влади є Закон України «Про доступ до публічної інформації» [8]. Згідно із ст. 5 цього закону, доступ до інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації (в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет, на інформаційних стендах тощо) та надання інформації за запитами на інформацію. Закон передбачає здійснення парламентського, громадського та державного контролю за дотриманням прав людини на доступ до інформації та за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації. Суб'єктами громадського контролю у цій сфері є депутати місцевих рад, громадські організації та громадські ради, окремі громадяни. Громадський контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації здійснюється шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо.

Сутність та зміст наведених правових актів доводить, що сучасна українська правотворча та правовиконавча практика відповідає вимогам, що ставляться світовою спільнотою до сучасних демократичних держав, створюючи всі необхідні передумови для самостійного вирішення громадською питань участі у прийнятті та реалізації рішень органів державної влади. Разом із тим, цілком очевидним фактом стає необхідність прийняття законодавчих норм, які забезпечували б процедури взаємозв'язку органів публічної влади та громадян України у сфері вироблення нової суспільної політики на місцях, яка містить дієві механізми стримувань і противаг, невідворотної відповідальності, а також забезпечує основне право громадянина на інформацію про діяльність владних структур.

Як свідчать дані ЄРДПОУ Державної служби статистики, аналіз динаміки інституалізації громадянського суспільства засвідчує тенденцію до поступового зростання загальної кількості офіційно зареєстрованих громадських об'єднань і характеризує сучасний етап політичного транзиту України, тісно пов'язаного з перебігом подій під час проведення в 2019 р. президентської та парламентської виборчих кампаній. Так, динаміку інституалізації громадянської активності у формі структурованих громадських організацій характеризують такі дані офіційної статистики: станом на 1 грудня 2015 р. було зареєстровано 69 686 громадських організацій, на 1 грудня 2016 р. – 75 478, на 1 квітня 2017 р. – 77 252, на 1 квітня 2018 р. – 81 598, на 1 травня 2019 р. – 86 015 [9].

У ці роки помітне незначне збільшення загальної кількості профспілок та об'єднань профспілок, благодійних організацій, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, органів самоорганізації населення, спілок об'єднань громадян; значний сегмент серед офіційно зареєстрованих об'єднань громадян складають екологічні громадські організації (асоціації); спостерігається тенденція до зростання кількості благодійних організацій (табл. 1).

Це також доводять і результати соціологічних досліджень: упродовж 2015–2019 рр. рівень залучення громадян до благодійної діяльності залишається вищим, ніж до подій листопада 2013 – лютого 2014 рр. Станом на 1 травня 2019 р. зросла і загальна кількість офіційно зареєстрованих релігійних організацій в Україні, яка становила 26 132 (для порівняння: на 1 січня 2019 р. – 26 075, на 1 грудня 2018 р. – 26 027). Слід зазначити, що саме на цей час припадають такі події: утворення Православної Церкви України (ПЦУ), що відбулося у результаті проведення Об'єднавчого собору 15 грудня 2018 р.; надання Вселенським патріархом Варфоломієм у січні 2019 р. Томосу про автокефалію ПЦУ. Водночас станом на 8 травня 2019 р. до переліку громад, що змінили церковну юрисдикцію з УПЦ МП на ПЦУ, починаючи з 15 грудня 2018 р., внесено 528 місцевих релігійних громад, з яких 53 були перереєстровані офіційно [10].

Аналіз публікацій у засобах масової інформації, присвячених діяльності громадських організацій на місцях, дає підстави визначити позитивну тенденцію – вони стають більш дієвими у вирішенні питань місцевого значення, задоволення потреб та інтересів місцевих мешканців. Про важливість ролі волонтерських організацій для суспільства свідчать і результати соціологічних досліджень, згідно з якими волонтерські

Таблиця 1

Динаміка кількості громадських об'єднань в Україні у 2015–2019 рр.

Недержавні організації	01.02.2015	01.01.2016	01.01.2017	01.01.2018	01.01.2019
Громадські організації	64526	70321	75988	80461	84608
Профспілки та об'єднання профспілок	25853	26321	27070	27601	28026
Благодійні організації	13579	15384	16837	17726	18433
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	15719	17109	26080	27999	29916
Органи самоорганізації населення (ОСН)	1358	1415	1497	1552	1572
Громадські спілки	526	753	990	1254	1455

Джерело: розроблено авторами за даними [9]

організації мають найвищий рівень довіри громадяни України – 67% опитаних громадян (з них 53,2% – скоріше довіряють, 13,8% – повністю довіряють). Для порівняння: Збройним Силам України довіряють 61,6% (46,4 і 15,2% відповідно), Церкві – 60,6% (45,9 і 14,7% відповідно), добровольчим батальйонам – 57% опитаних громадян України (45,9 і 11,1% відповідно) [11].

Важливим напрямом громадської самоорганізації, а також діяльності волонтерських, благодійних, правозахисних організацій та рухів, є надання допомоги ВПО, які були змушені залишити попередні місця проживання внаслідок окупації Криму та втрати Україною контролю над окремими районами Донецької та Луганської областей, та населенню, що мешкає в зоні проведення ООС. Відразу ж зазначимо, що захистом прав та вирішенням проблем ВПО, питаннями їхньої інтеграції у місцевих громадах опікуються громадські експерти ГО «Громадський холдинг «Група впливу», Громадська ініціатива «Восток SOS», Центр надання інформації про права людини, Благодійний фонд «Право на захист» та інші громадські об'єднання, які реалізують Програму «Радник з питань внутрішньо переміщених осіб». Мережами з надання ВПО безоплатної правової допомоги опікуються БФ «Право на захист», ГО «Правозахисна Група «СІЧ» (входить до складу Правозахисної асоціації Української Гельсінської спілки з прав людини), БФ «Горіння», ГО «Агенція демократичного розвитку Донбасу», Міжнародний благодійний фонд «Caritas Ukraine» та ін. Допомогу у працевлаштуванні вимушених переселенців здійснюють ГО «Крим SOS», ГО «Донбас SOS», Міжнародний благодійний фонд «Карітас України», ВМГО «Молодіжний центр працевлаштування», БФ «Право на захист», ГО «Центр зайнятості Вільних людей» та ін. [10].

На процес формування громадянської активності та самоорганізації громадян у 2019 році потужно вплинули президентська та парламентська виборчі кампанії, а також проведення місцевих виборів. Для забезпечення публічності, відкритості та демократичності, дотримання законності усіма суб'єктами президентських виборів 2019 р. активно залучилися всеукраїнські громадські організації – ВГО «Комітет виборців України» та Громадська мережа «ОПОРА», Громадський рух «ЧЕСНО», що мають довготривалий досвід з громадського спостереження за виборчим процесом. У зв'язку з цим науковці – дослідники цієї проблематики підкреслюють низку особливостей стосовно участі громадських організацій виборчих процесів: правозахисна діяльність щодо консультування виборців та захисту їхніх виборчих прав; просвітницька робота через правову та організаційну підготовку спостерігачів і членів виборчих комісій; інформаційні акції, які інформували та мобілізували виборців щодо різних аспектів виборчої кампанії; моніторингова діяльність та спостереження за дотриманням демократичних виборчих процедур, проведення соціологічних досліджень, екзит-полів.

Серед громадських ініціатив та креативних дій громадських об'єднань, які сприяли організації та проведенню чесних і прозорих виборів, забезпеченню можливості для громадян зробити усвідомлений вибір, варто відзначити проведення

Коаліцією громадських організацій, до якої увійшли «Комісія журналістської етики», «Платформа прав людини», «Український інститут медіа та комунікації» і «StopFake», моніторингу висвітлення у засобах масової інформації президентської виборчої кампанії 2019 р. (моніторингом було охоплено 10 телеканалів і 8 онлайн-видань; в основному громадські експерти аналізували випуски новин, політичні програми і дебати) [10].

Зв'язки з громадськістю потужно оптимізують процес управління органів публічної влади, а їх важливими складовими є: вивчення громадської думки, потреб та очікувань територіальної громади; розроблення різноманітних положень та методичних рекомендацій для реалізації необхідних заходів; моніторинг задля виявлення чинників конфліктів та усунення небажаних суперечностей у сфері життєдіяльності громади; домовленості щодо сприяння стабільності та досягнення соціальної справедливості, взаємодопомоги між всіма учасниками політичного життя; формування балансу між інтересами органів влади та суспільства; поділ на цільові групи, задля яких прийматиметься те чи інше управлінське рішення; філантропічні заходи опікування найбільш уразливими членами громади тощо.

Поділяємо наукову думку про те, що ефективною моделлю взаємодії громадськості з органами публічного управління буде така, що передбачає:

- забезпечення інформаційної відкритості з боку органів державної влади;
- повноцінне здійснення громадського контролю, громадських експертиз, включаючи й антикорупційну експертизу нормативно-правових актів;
- консультації із громадськістю щодо питань, які мають пріоритетне значення для суспільства (оцінки ефективності дотримання законодавства, використання бюджетних коштів, виконання державних програм, тощо);
- активізацію заходів, пов'язаних зі здійсненням інформаційно-просвітницьких, експертно-аналітичних, правозахисних функцій; стимулювання громадської активності, підвищення громадської компетентності, зокрема спеціальних навичок взаємодії із органами влади та обізнаності щодо визначених законодавством процедур [12].

Висновки і пропозиції. Ефективність взаємодії організацій громадянського суспільства із органами влади вимагає неформалізованого ставлення та залучення адміністративних, організаційних, фінансових, кадрових ресурсних можливостей органів публічної влади, синхронізації їх роботи. Вважаємо, що рекомендованими заходами з покращення механізму взаємодії громадських організацій та органів публічної влади можна вважати: організацію періодичних соціологічних опитувань щодо виявлення наявних проблем; щорічну звітність керівників органів публічної влади; регулярні телеконференції на каналах в ЗМІ; використання можливих засобів Інтернету для посилення зворотного зв'язку; проведення круглих столів за участю представників громадських організацій, органів публічної влади тощо.

Предметом подальших наукових досліджень можуть стати шляхи удосконалення механізмів впливу громадськості на публічне управління, вивчення зарубіжного досвіду взаємодії органів державної влади та громадських організацій.

Список літератури:

1. Бобко Л.О. Громадянське суспільство як об'єкт публічного управління. *Публічне управління = Public administration* : навч. посібник / за заг. ред. А.В. Стасишина. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 87–110.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25. 04. 2020).
3. Закон України «Про громадські об'єднання». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 1, ст.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>(дата звернення: 25.04.2020).
4. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 1, ст. 2. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14> (дата звернення: 25.04.2020).
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 25.04.2020).
6. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016> (дата звернення: 25.04.2020).
7. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016-2020. Київ : Ваіте, 2016. 280 с.
8. Закон України «Про доступ до публічної інформації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 32, ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 25.04.2020).
9. Кількість юридичних осіб за організаційними формами / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpy/ukr/EDRPU_2019/ks_opfg/ks_opfg_0419.htm (дата звернення: 25.04.2020).
10. Яблонський В.М., Бекешкіна І.Е., Гелетій М.М. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
11. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України / Фонд Разумкова. 2019. 20 лют. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 25.04.2020).
12. «Щодо активізації взаємодії організацій громадянського суспільства із органами державної влади». Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/881/> (дата звернення: 25.04.2020).

References:

1. Bobko, L.O. (2019). Hromadianske suspilstvo yak ob'iekt publichnoho upravlinnia. [Civil society as an object of public administration]. *Publichne upravlinnia = Public administration: navch. posibnyk*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, pp. 87–110.
2. Konstytutsiia Ukrainy (1996). [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, vol. 30, 141 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Zakon Ukrainy «Pro hromadski obiednannia» (2013). [Law of Ukraine "On Public Associations"]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, vol. 1, p. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
4. Zakon Ukrainy «Pro molodizhni ta dytiachi hromadski orhanizatsii» (1999). [Law of Ukraine "On Youth and Children's NGOs"]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, vol. 1, p. 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14>
5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky» (2010). [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Ensuring Public Participation in the Formation and Implementation of State Policy"]. Vol. 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>
6. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini» (2016). [Presidential Decree "On Promoting Civil Society Development in Ukraine"], vol. 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
7. Isnuichi mekhanizmy spivpratsi orhaniv derzhavnoi vlady z orhanizatsiiamy hromadianskoho suspilstva v konteksti realizatsii Natsionalnoi stratehii spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini 2016-2020. (2016). [Existing mechanisms of cooperation of public authorities with civil society organizations in the context of implementation of the National Strategy for Promoting Civil Society Development in Ukraine 2016-2020]. Kyiv: Vaite, 280 p.
8. Zakon Ukrainy «Pro dostup do publichnoi informatsii» (2011). [Law of Ukraine "On Access to Public Information"]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, vol. 32, 314 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
9. Kilkist yurydychnykh osib za orhanizatsiinymy formamy (2019). [Number of legal entities by organizational forms] / *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpy/ukr/EDRPU_2019/ks_opfg/ks_opfg_0419.htm
10. Yablonskyi, V.M., Bekeshkina, I.E., & Heletii, M.M. (2019). Hromadianske suspilstvo Ukrainy: polityka spriyannia ta zaluchennia, vyklyky ta transformatsii : analitychna dopovid [Civil society of Ukraine: policy of promotion and involvement, challenges and transformations]. Kyiv: NISD, 112 p.
11. Riven doviry do suspilnykh institutiv ta elektoralni orientatsii hromadian Ukrain (2019). *Fond Razumkova* [The level of trust in public institutions and the electoral orientation of Ukrainian citizens]. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>
12. «Shchodo aktyvizatsii vzaiemodii orhanizatsii hromadianskoho suspilstva iz orhanamy derzhavnoi vlady». Analitychna zapyska [«On intensifying the interaction of civil society organizations with public authorities»]. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/881/>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-81>

УДК 35.07

Овчаренко Є.І., Тютюнник В.К.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ

Анотація. У статті розкриваються особливості інноваційної діяльності в сфері державного управління. Досліджено структуру інноваційної системи в області роботи з персоналом, визначено поняття кадрової інновації, виявлені відмінності інноваційної діяльності державних службовців. Досліджено наявні методи оцінки ефективності діяльності державних службовців, розроблений інноваційний підхід до управління персоналом державної служби, основними положеннями якого є розробка активних критеріїв оцінки виконання посадових обов'язків державними службовцями. Було наголошено, що державним установам слід використовувати досвід комерційних структур, в яких з різною періодичністю проводять перевірки ефективності діяльності персоналу, звільняючи співробітників, які не пройшли атестацію.

Ключові слова: державна служба, ефективність діяльності державної, кадрова інновація, службовий контракт, управління персоналом.

Ovcharenko Yevhen, Tiutiunyk Viktoriia

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University

INNOVATIVE METHODS OF PERSONNEL MANAGEMENT IN PUBLIC SERVICE

Summary. In the new economic conditions, the flexibility and efficiency of managing the human resources component of the civil service system to ensure the efficiency of the economy, as well as to enhance the intellectual capacity of the staff of the institution, is of particular relevance. The solution of the problem of formation and rational use of the employees, professionally trained personnel, employees of different levels of management largely depends on whether the staff of the public service employees will become effective, compact and productive. The aim of the study is to research problematic issues regarding the implementation of innovation management approaches in the civil service. The performance of executive bodies should be estimated on the basis of a balance of services provided to citizens and the amount of resources allocated to them, which, combined with the use of modern management and standardization technologies will maximize results. The article studies the peculiarities of innovation activity in the public administration. The structure of the innovation system in the work with personnel is researched, the concepts of personnel innovation are defined, the differences in the innovation activity of civil servants are studied. Existing methods of civil servants' activity evaluation are investigated, an innovative approach to civil service personnel management is developed, which main provisions are the development of active criteria for assessing the activity of public servants' duties. Innovation activity in personnel work significantly changes the content of the functional one. As a result of innovation activity, some things changes: functional units are given new tasks, new goals are set, adjustments to the work and functions of individual employees are made, the content of work in the workplace changes, cost of performing functional activities are reduced or increased. Functional activity, in turn, provides resources for the implementation of innovation activities – financial, material, and human. It was emphasized that government agencies should use the experience of commercial structures, which, at different intervals, check staff activity, firing non-certified employees.

Keywords: public service, efficiency of state activity, personnel innovation, service contract, personnel management.

Постановка проблеми. Особливої актуальності в нових економічних умовах набуває гнучкість і оперативність управління кадровою складовою системи державної служби для забезпечення ефективності економіки, а також підвищення інтелектуального потенціалу кадрового персоналу установи. Від вирішення проблеми формування і раціонального використання нового кадрового корпусу працівників, професійно підготовлених кадрів, працівників різних рівнів управління багато в чому залежить, чи стане апарат співробітників в області державної служби ефективним, компактним і продуктивним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ефективного управління персоналом набули актуальності як серед зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Так, питанням теорії державного управління присвячені роботи І. Василенка, М. Вебера, О. Івлева, Дж. Кейнса, А. Маслоу, Е. Мейо. Проблемами ефективного менеджменту в умовах трансформації державно-

го управління займалися такі вчені, як Т. Геблер, В. Гневко, Л. Джонс, П. Окойн, Д. Осборн, Г. Пітері, П. Пластрік, Л. Прудіус, Д. Савой, Н. Савченко, К. Худ тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Ефективність діяльності органів виконавчої влади повинна оцінюватися виходячи зі збалансованості обсягів відповідних послуг, що гарантовано надаються громадянам і обсягів різних видів ресурсів, що спрямовуються на їх забезпечення, які в комплексі із застосуванням сучасних технологій управління та стандартизації у відповідних сферах дозволяють отримати максимальний результат [1].

Мета статті. Отже, мета дослідження полягає в дослідженні проблемних питань щодо впровадження інноваційних підходів управління на державній службі.

Виклад основного матеріалу. У ринковій економіці періодично відбуваються циклічні економічні кризи, а в умовах кризи державні служ-

бовці опиняються в найвигодніших умовах, так як їх заробітна плата не змінюється [2]. У розвинених країнах з ринковою економікою основні проблеми в сфері державного управління склалися з причини дефіциту бюджету і низької якості державних послуг. Причини проблем полягали в політичному патронажі державного управління: підбір кадрів здійснювався не за професійним принципом, а з політичних міркувань. Однак з часом цей принцип найму зник і сформувалася професійна державна служба, тобто виникла необхідність реформування державного управління та державної служби. З огляду на те, що в державному секторі немає обліку результатів виконаних робіт, з'явилася ідея прирівнювання умов роботи на державній службі до приватного сектору. Необхідно відзначити, що ці тенденції склалися, перш за все, в англосаксонських країнах. Так, в Англії державна служба виходить з менеджменту (тоді як в Україні вона виходить із закону) і передбачає наявність контрактної системи рекрутування державних службовців [2].

Оцінка ефективності та результативності на державній службі почалася в США. У період 60-90-х рр. була введена оцінка ефективності діяльності державних службовців та ця система перейняла принципи приватного сектора. У зв'язку з цим на державній службі вводиться поняття «результат» і «ефективність». Результат – це соціальний ефект від виробництва товарів і послуг державних органів, економічна ефективність – співвідношення результату до витрачених ресурсів [1; 3]. Введення даних категорій в сферу державного управління є управлінською інновацією і вимагає подальшого вивчення і розвитку.

В основу інноваційної діяльності в сфері управління персоналом на державній службі закладено формування структури інноваційної системи взаємопов'язаних видів робіт, сукупність яких передбачає виникнення інновацій в наступній послідовності:

- інноваційний проект, що передбачає проектну діяльність, спрямовану на розробку особливого інструментально-управлінського знання;
- науково-дослідна діяльність, спрямована на отримання нових управлінських технологій в сфері державної служби в умовах ринку;
- освітня діяльність, спрямована на професійний розвиток і формування у кожного державного службовця знання про те, що він повинен робити, щоб інноваційні методи управління персоналом державної спрацювали на практиці [4, с. 151].

У наведеній структурі найменш уразливим є концепт, згідно з яким методологічні основи управління інноваціями в кадровій роботі народжуються не за теорією дисциплінарного дослідження (управління персоналом), а за практикою соціальних інструментів запуску, підтримки та модифікації самих процесів розвитку управління [1; 4].

У зв'язку з цим кадрова інновація – це кінцевий результат впровадження нововведення, що приводить до зміни кадрової роботи як об'єкта управління та отримання економічного, соціального або іншого виду ефекту. Впровадження інновації призводить до підвищення ефективності в сфері її застосування, економії витрат або створення умов для отримання додаткового управлінського ефекту.

Інноваційні методи управління персоналом державної служби відрізняються від технологічних нововведень тим, що:

- здійснюються з меншими одноразовими витратами;
- складніше піддаються економічному обґрунтуванню до свого впровадження та оцінки після нього;
- специфічні і прийнятні тільки в сфері державного управління, на відміну від інноваційної технології, яку нескладно перенести на інше виробництво;
- процес впровадження ускладнений психологічним фактором, що виражається у феномені опору змінам, що проявляється відчутніше, ніж на матеріальних інноваціях [5; 6].

Позитивні зрушення у функціональній діяльності державних службовців надають органу управління можливість підвищувати ефективність діяльності з надання публічних послуг і сформувати в колективі групу працівників, які усвідомлюють необхідність розвитку на основі інновацій. Наступний етап інноваційної діяльності в сфері управління персоналом буде забезпечений великими фінансовими ресурсами, а співробітники будуть готові брати участь в інноваційній діяльності.

Інноваційна діяльність в кадровій роботі істотно змінює зміст функціональної. В результаті інноваційної діяльності відбуваються зміни: за функціональними підрозділами закріплюються нові завдання, ставляться нові цілі, вносяться корективи до складу робіт і функцій окремих працівників, зміст праці на робочих місцях змінюється, знижуються або зростають витрати на виконання функціональної діяльності. У свою чергу функціональна діяльність надає ресурси для реалізації інноваційної діяльності – фінансові, матеріальні, людські.

Якщо ми прагнемо до того, щоб держава була правовою і демократичною, то потрібно домагатися того, щоб на ній були задіяні освічені, висококваліфіковані та відповідальні люди, які не порушують закон і морально-етичні норми. Основними не вирішеними проблемами в сфері законодавчого забезпечення державної служби є [6]:

- відсутність системності в законодавчому забезпеченні діяльності органів державного управління, співвідносного з сучасними потребами і враховуючого українську специфіку;
- організаційна нестабільність державних структур;
- слабкий рівень інституціоналізації державної служби, а звідси явно занижена ступінь довіри в суспільстві;
- слабка професійна підготовка;
- значна корумпованість державного апарату, зниження престижу роботи в державних органах;
- недоліки в організаційному забезпеченні та технічному оснащенні державних органів [5; 6].

На сьогоднішній день в Україні вкрай низький кадровий склад державних службовців і це пов'язано, перш за все, з тим, що Закон України 10.12.2015 № 889-VIII «Про державну службу» та постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців» від 23.08.2017 № 640 має невирішені проблеми:

- не виділені окремі показники ефективності;
- не виділяються кошти на проведення оцінки ефективності діяльності державних службовців;
- не виділені питання оцінки ефективності, що виносяться на аутсорсинг (незалежна оцінка).

Пропозиції щодо вдосконалення державної служби та розвитку її перспектив повинні бути засновані на тих фундаментальних уявленнях про об'єкт, який планується розвивати і вдосконалити. У зв'язку з цим необхідно розглянути чотири вихідні групи сценаріїв:

- поліпшення функціонування державної служби (швидко або повільно реалізовані сценарії із залученням м'яких або жорстких правових і адміністративних засобів);

- законодавчі ініціативи і прийняття нових законів (реалізація цих сценаріїв залежить від взаємин законодавчої і виконавчої влади та від співвідношення політичних сил в органах законодавчої влади);

- вдосконалення матеріального забезпечення державної служби, пов'язане як з бюджетним і законодавчим процесами, так і з прийняттям заходів виконавчою владою;

- зміна кадрової політики державної служби, посилення аналітичного і професійного змісту, створення і підтримка системи підготовки та перепідготовки кадрів.

Реформування законодавства про державну передбачає, що воно буде здійснюватися поетапно на основі першочергових заходів з урахуванням кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду. В результаті система державної служби повинна бути приведена у відповідність з обставинами, політичними, соціально-економічними умовами і міжнародно-правовою практикою.

Вирішення цієї проблеми можливе за допомогою введення таких процедур, як:

- формалізація системи оцінки (на рівні процедур і оцінки потенціалу працівника);

- оцінка керівника по результату роботи його підрозділу, яка спонукає його стимулювати кар'єрне зростання співробітників і заохочувати результативність їх діяльності;

- розширення кола суб'єктів оцінки (включаючи оцінку керівника співробітниками) [1; 9].

У сфері державного управління поряд з оцінкою безпосереднього і вищого керівника (наприклад, бальною за заданими критеріями) може використовуватися оцінка по горизонталі, причому не тільки працівниками того ж підрозділу, а й працівниками інших підрозділів, з якими відбувається постійна взаємодія. Оцінка з боку споживачів (одержувачів державних послуг і населення) може бути використана для отримання більш об'єктивних результатів, наприклад, за критерієм етичності поведінки держслужбовця.

Якісна і об'єктивна оцінка роботи державних службовців надзвичайно важлива, оскільки від компетентності та результативності їх діяльності залежить якість надаваних державних послуг і благополуччя держави. Підприємства та організації в економічній і соціальній сфері, що функціонують в ринкових умовах, прагнуть оптимізувати свою діяльність, щоб скоротити витрати, що в сучасних умовах це повинно бути властиво також державним органам, організаціям і установам [1].

Висновки і пропозиції. Державним установам слід використовувати досвід комерційних структур, в яких з різною періодичністю проводять перевірки ефективності діяльності персоналу, звільняючи співробітників, які не пройшли атестацію.

Таким чином, дослідивши наявні методи оцінки ефективності діяльності державних службовців, розроблений інноваційний підхід до управління персоналом державної служби, основними положеннями якого є розробка активних критеріїв оцінки виконання посадових обов'язків державними службовцями. Оцінку діяльності кожного державного службовця за допомогою цих критеріїв доцільно проводити щотижня, що дозволить здійснювати персональний підхід до роботи, реально оцінювати діяльність кожного працівника, своєчасно заохочувати працівників або вживати заходів дисциплінарного впливу, своєчасно позбутися безініціативних працівників і сформувати кваліфікований колектив.

Список літератури:

1. Граждан В.Д. Государственная гражданская служба : учебник для академического бакалавриата. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 468 с. URL: <https://static.my-shop.ru/product/pdf/211/2108523.pdf> (дата звернення: 24.04.2020).
2. Forrer J., Kee J. Public servants as contract managers. Public Contract Law Journal. 2004. С. 361–367. URL: https://www.jstor.org/stable/25755274?read-now=1&refreqid=excelsior%3A50a1462caac63343cabcd35d8362fbb6&seq=3#page_scan_tab_contents (дата звернення: 24.04.2020).
3. Шапошнік Г.О. Організаційно-правові засади державної служби: досвід США та українські реалії: автореф. дипломної роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: 074. Миколаїв, 2019. 12 с. URL: http://krs.chmnu.edu.ua/bitstream/123456789/426/1/%d0%b0%d0%b2%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b5%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b0%d1%82_%d0%a8%d0%b0%d0%bf%d0%be%d1%88%d0%bd%d1%96%d0%ba.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
4. Чу-Ван-Сян А.В., Мусиенко Е.В., Белякова Г.Я. Кадровый менеджмент: инновационные технологии. Инновационные технологии в управлении бизнесом и регионом : мат-лы науч.-практ. конф. с междунар. участием. Красноярск : Изд-во СибГАУ, 2011. Ч. 2. С. 150–153.
5. Слюсаренко О.М. Діяльність органів державної влади з професійного вдосконалення й кар'єрного розвитку державних службовців (світовий досвід і його застосування в Україні) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. держ. упр. : 25.00.03. Дніпро, 2017. 24 с.
6. Пархоменко-Кудевіл О. Закордонний досвід організації та функціонування системи управління персоналом державної служби. 2010. URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10poipds.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10poipds.pdf) (дата звернення: 24.04.2020).
7. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 24.04.2020).
8. Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2017 № 640. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/640-2017-%D0%BF> (дата звернення: 24.04.2020).

9. Аврамчикова Н.Т., Солоненко Н.Н. Инновационные методы управления персоналом государственной и муниципальной службы. *Вестник Красноярского государственного аграрного университета*. 2013. С. 36–40.

References:

1. Hrazhdan, V.D. (2016). *Hosudarstvennaia hrazhdanskaia sluzhba : uchebnyk dlia akademicheskoho bakalavryata* [Public Civil Service: A Textbook for Academic Baccalaureate]. Moscow: Yzdatelstvo Yurait. Available at: <https://static.my-shop.ru/product/pdf/211/2108523.pdf> (accessed: 24.04.2020).
2. Forrer, J., & Kee, J. (2004). Public servants as contract managers. *Public Contract Law Journal*, pp. 361–367. Available at: https://www.jstor.org/stable/25755274?read-now=1&refreqid=excelsior%3A50a1462caac63343cabcd35d8362fbb6&seq=3#page_scan_tab_contents (accessed: 24.04.2020).
3. Shaposhnik, H.O. (2019). *Orhanizatsiino-pravovi zasady derzhavnoi sluzhby: dosvid SSHa ta ukrainski realii* [Organizational and legal basis of the state service: experience of the USA and Ukrainian realities] (Master Thesis), Mykolaiv. Available at: http://krs.chmnu.edu.ua/bitstream/123456789/426/1/%d0%b0%d0%b2%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b5%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b0%d1%82_%d0%a8%d0%b0%d0%bf%d0%be%d1%88%d0%bd%d1%96%d0%ba.pdf (accessed: 24.04.2020).
4. Chu-Van-Sian, A.V., Musyenko, E.V., & Beliakova, H.Ia. (2011). *Kadrovyy menedzhment: ynnovatsyonnye tekhnolohyy* [Human resource management: innovative technologies]. *Proceedings of the Ynnovatsyonnye tekhnolohyy v upravlenyy byznesom y rehynom* (Krasnoyiarsk), pp. 150–153.
5. Sliusarenko, O.M. (2017). *Diialnist orhaniv derzhavnoi vlady z profesiinoho vdoskonalennia y kariernoho rozvytku derzhavnykh sluzhbovtsiv (svitovyi dosvid i yoho zastosuvannia v Ukraini)* [State authority bodies for professional and career development of state servants world experience and its application in Ukraine] (PhD Thesis), Dnipro.
6. Parkhomenko-Kutsevil, O. (2010). *Zakordonnyi dosvid orhanizatsii ta funktsionuvannia systemy upravlinnia personalom derzhavnoi sluzhby* [Foreign experience in the organization and functioning of the civil service personnel management system]. Available at: [http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10poipds.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10poipds.pdf) (accessed: 24.04.2020).
7. *Pro derzhavnu sluzhbu* (2015). *Zakon Ukrainy* [On the Civil Service: Law of Ukraine]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (accessed: 24.04.2020).
8. *Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia otsiniuvannia rezultativ sluzhbovoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv* (2017). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy* [On Approval of the Procedure for Assessing the Performance of Civil Servants: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/640-2017-%D0%BF> (accessed: 24.04.2020).
9. Avramchykova, N.T., & Solonenko, N.N. (2013). *Ynnovatsyonnye metody upravleniya personalom hosudarstvennoi y munitsypalnoi sluzhby* [Innovative methods of managing the staff of the state and municipal service]. *Vestnyk Krasnoyiarskoho hosudarstvennoho ahrarnoho unyversyteta* [Bulletin of the Krasnoyiarsk State Agrarian University]. Krasnoyiarsk, pp. 36–40.

ВІЙСЬКОВІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-82>

УДК 621.397

Бондаренко Т.В., Побережець Т.В., Ліманська О.Л.
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

АНАЛІЗ ПРИНЦИПІВ І МОДЕЛЕЙ ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Анотація. Під складними технічними об'єктами розуміються об'єкти, що складаються з великого числа різнотипних елементів (десятки, сотні тисяч), кожен з яких може являти собою досить складний технічний пристрій. Елементи можуть бути радіоелектронними, механічними, електромеханічними, гідравлічними, і т.д. Різнотипність елементів призводить до того, що для різних елементів характерні принципово різні фізичні процеси (і, отже, швидкості) деградації, що призводять до їх відмов. Об'єкти можуть мати довільну надійну структуру (як правило – послідовно-паралельну). Конструктивна структура таких об'єктів зазвичай ієрархічна, тобто, об'єкт складається з підсистем, підсистеми складаються з агрегатів (шаф), агрегати – з пристроїв (блоків), і т.д. Складні технічні об'єкти в сучасному суспільстві мають виключно важливе значення. Характерною особливістю складних технічних об'єктів спеціального призначення є наявність в їх складі великої кількості (десятки, сотні тисяч) різнотипних комплектуючих елементів, які мають різний рівень надійності, різні закономірності процесів їх зносу і старіння. Ця особливість вимагає більш тонкого підходу до організації та планування ТО в процесі їх експлуатації.

Ключові слова: технічне обслуговування, складний технічний об'єкт, відмова, математична модель, оптимальна стратегія.

Bondarenko Tetiana, Poberezhets Tetiana, Limanska Olena
Military Institute of Telecommunications and Informatization

ANALYSIS OF MAINTENANCE PRINCIPLES AND MODELS

Summary. Complex technical objects are objects that consist of a large number of different types of elements (tens, hundreds of thousands), each of which may be a rather complex technical device. Elements can be radio-electronic, mechanical, electromechanical, hydraulic, etc. The diversity of elements leads to the fact that different elements are characterized by fundamentally different physical processes (and, consequently, speed) of degradation, which lead to their failure. Objects can have an arbitrarily robust structure (usually sequentially parallel). The structural structure of such objects is usually hierarchical, that is, the object consists of subsystems, subsystems consist of units (cabinets), units – of devices (blocks), etc. Complex technical facilities in modern society are extremely important. It is primarily about various military and special purpose radio-electronic complexes, radar stations, automated control systems (air traffic, energy facilities, etc.). The considered objects belong to a class of renewable objects of long repeated use, and in the course of their operation to maintain the required level of trouble-free maintenance is usually assumed. Maintenance (MOT) means «a set of operations or operations to maintain the serviceability or performance of an object when used for its intended purpose, simple operation, storage and transportation». The state's defense capability, economic security, the lives of hundreds and thousands of people depend on the level of reliability of such facilities. Such objects belong to the class of long-term reusable objects. They are usually expensive and costly to operate. In order to ensure the necessary level of trouble-free operation, maintenance is usually carried out in the course of their operation, the essence of which consists in timely preventive replacement of the elements in the pre-failure state. A characteristic feature of complex technical objects of special purpose is the presence in their composition of a large number (tens, hundreds of thousands) of various components, which have different levels of reliability, different patterns of processes of their wear and aging. This feature requires a more nuanced approach to the organization and planning of maintenance during their operation.

Keywords: maintenance, complex technical object, failure, mathematical model, optimal strategy.

Постановка проблеми. В процесі експлуатації об'єкт в кожен момент часу може знаходитися в одному з наступних станів:

- справний;
- працездатний;
- непрацездатний.

Застосовуватися за призначенням об'єкт може тільки в справному або працездатному стані. Відновлення справного або працездатного стану проводиться за рахунок поточного ремонту. ТО, як правило, проводиться тільки при працездатному стані об'єкта. Якщо до моменту початку проведення ТО (або в процесі ТО) відбувається повна відмова, то на початок проводиться відновлення об'єкта, а потім виконується ТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Суть ТО полягає в запобіганні деякої частини відмов за рахунок проведення заміни окремих елементів, чищення, змащення, регулювання і т.п. (Тому ТО часто називають профілактикою). В сучасних технічних об'єктах в переважній кількості випадків ТО зводиться до заміни елементів (рідин, масел та ін.), Що знаходяться в предвідмовному стані.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Існують різні принципи (стратегії) організації проведення ТО [3–5]. Залежно від критерію, який використовується при визначенні термінів проведення ТО, розрізняють такі принципи: «по ресурсу», «за станом» і змішаний принцип.

При ТО «по ресурсу» здійснюється контроль за поточним ресурсом (напрацюванням) об'єкта, і в разі, якщо залишковий ресурс (залишкове напрацювання) знижується до деякого заданого граничного значення, проводяться роботи ТО. Цей принцип організації ТО також називають принципом планування ТО «з напрацювання».

При ТО «за станом» (ТОС) здійснюється контроль за поточним технічним станом об'єкта, і ТО проводиться в разі, якщо технічний стан об'єкта погіршується до деякого заданого неприпустимого рівня.

При змішаному принципі організації ТО частина операцій ТО може плануватися «по ресурсу», а інша частина – «за станом».

Іноді говорять про «календарний принцип» планування ТО, коли терміни проведення ТО призначаються через певні інтервали календарного часу. Очевидно, що «календарний принцип» планування ТО є лише різновидом принципу ТО «по ресурсу».

Часто використовують також поняття «регламентованого ТО», згідно з яким проведення ТО регламентується вимогами нормативів (регламентом), що визначають час, зміст, обсяг робіт ТО, і т.д. Очевидно, що це поняття більше відноситься до нормативної сторони процесів ТО, і менше стосується їх сутності.

Мета статті. З наведених визначень різних принципів організації ТО видно, що ТО завжди тісно пов'язане з контролем технічного стану (ТС) об'єкта. У разі стратегії ТО «по ресурсу» контроль поточного ресурсу також можна розглядати як опосередкований контроль ТС, вважаючи, що ТС завжди тісно пов'язане (корелюється) із залишковим ресурсом.

Виклад основного матеріалу. Джерелом інформації про ТС об'єкта є система технічного діагностування (система контролю) об'єкта. Для дійсно складних технічних об'єктів вважається обов'язковим наявність вбудованої автоматизованої системи технічного діагностування (АСТД), яка повинна забезпечувати необхідний рівень ремонтоспридатності об'єкта. За допомогою АСТД здійснюється контроль (безперервний або періодичний) ТС об'єкта і визначення причини виниклої несправності (елемента, що відмовив).

Наявність АСТД є необхідною умовою для практичного застосування принципу ТО «за станом». АСТД крім вбудованих апаратних засобів вимірювання визначальних параметрів повинна включати в себе базу даних (БД), в якій накопичувалася б вимірювальна інформація. За результатами обробки накопиченої інформації можуть розраховуватися оптимальні терміни проведення ТО. Сукупність технічних і програмних засобів аналізу інформації про ТС об'єкта та розрахунку оптимальних параметрів процесу ТО можна розглядати як підсистему прийняття рішень ТО (АСПР ТО). АСТД, функції якої розширені за рахунок об'єднання її з БД і АСПР ТО, буде в цілому являти собою автоматизовану систему ТО (АСТО). Очевидно, що практично реалізувати принцип ТО «за станом» можливо тільки в рамках АСТО.

Інформація АСТД безперервно (або періодично) аналізується АСПР ТО, яка на основі відповідних розрахунків визначає оптимальні терміни і необхідний обсяг ТО, видає конкретні рекомен-

дації для проведення ТО оперативному персоналу (ОП) об'єкта. АСПР ТО може бути вбудованою або зовнішньою по відношенню до об'єкта.

Технічна реалізація АСТО в цілому може бути різною в залежності від цілей, що стоять перед розробником об'єкта. Чим вищі вимоги пред'являються до рівня безвідмовності об'єкта, тим більш розвинутою (інтелектуальною) повинна бути АСТО. Розробка АСТО повинна здійснюватися на ранніх стадіях проектування об'єкта. Тому дуже важливим є питання розробки адекватних моделей процесу ТОС.

Теоретично (потенційно) ТОС є більш гнучким і ефективним принципом організації ТО, однак, якщо інформація про поточний стан об'єкта недостатня, то корисний ефект від проведення ТО може виявитися мінімальним. Достовірна інформація про ТС об'єкта забезпечується наявністю вбудованої (або зовнішньої) АСТД. Чим більш досконалої (і, отже, дорогої) є система діагностування, тим більше достовірною буде поточна інформація про дійсний ТС об'єкта. Тому практичне здійснення принципу ТОС істотно залежить від характеристик АСТД об'єкта.

Для розробки програмного забезпечення АСПР ТО необхідно на початок розробити математичні моделі процесу ТОС, в рамках яких визначити параметри, що характеризують процес ТОС і досліджувати їх вплив на показники надійності і вартості експлуатації об'єкта. Тільки за результатами таких досліджень можна приймати рішення про доцільність розробки АСТО, визначити її необхідні параметри.

Найважливішим питанням для всього подальшого дослідження є визначення поняття ТС. Будемо вважати, що ТС об'єкта визначається ТЗ окремих його елементів. Для визначення ТС елемента будемо використовувати поняття визначального параметра. Згідно [6; 7] під визначальним параметром розуміється фізичний або функціональний параметр, значення якого визначає працездатність елемента (елемент стає непрацездатним при досягненні визначальним параметром деякого граничного найбільшого або найменшого значення).

Кожен елемент зазвичай має безліч параметрів, зміна яких може призвести до виникнення відмови. Однак встановлено, що в більшості випадків можна виділити один або кілька преvalюють визначальних параметрів, знання яких досить повно характеризує реальний технічний стан елемента.

Розробники технічних пристроїв, як правило, мають можливість спостерігати тільки деякі вихідні електрофізичні параметри, що представляють вторинні явища по відношенню до параметрів, що є першопричиною виникнення відмови елемента. Тому далеко не всі визначальні параметри можуть бути виміряні.

Навіть в тому випадку, якщо для елемента достовірно відомий вимірюваний визначний параметр, далеко не завжди він реально вимірюється в конкретній апаратурі, так як такий вимір може зажадати значних додаткових апаратних і, отже, вартісних витрат.

Отже, будемо виходити з того, що в об'єкті є тільки невелика частина елементів, що мають вимірювані визначні параметри. Перед розробником об'єкта, для якого передбачається проведення ТО,

стоїть досить складне завдання визначення безлічі потенційно обслуговуваних елементів і їх визначальних параметрів. Від того, наскільки правильно будуть визначені такі елементи, в кінцевому рахунку, буде залежати ефективність майбутньої АСТО, яку передбачається створювати.

При розробці математичних моделей процесів ТОС ми будемо використовувати імовірно-фізичні моделі (ІФ-моделі) відмов, в яких найбільш природно зв'язуються параметри фізичних процесів деградації елементів з ймовірними характеристиками відмов. Згідно [6] до ІФ-моделей належать альфа-розподіл, дифузно монотонний (DM) і дифузно немонотонний (DN) розподіли. Найбільш універсальною з цих моделей є DN-розподіл [6,8]. Саме ця модель взята нами за основу при розробці моделей ТОС.

За допомогою рис. 1.3 пояснюється суть ІФ-моделі. Відповідно до ІФ-моделі будь-яка відмова розглядається як подія, що виникає внаслідок того, що визначний параметр досягає деякого граничного неприпустимого значення.

ТО елемента в поняттях ІФ-моделі можна розглядати як відновлення початкового значення визначального параметра в момент часу, коли визначальний параметр досягає значення. Як правило, ТО елемента полягає в його заміні.

Безумовно перевагою ІФ-моделі є також те, що вона може бути застосована навіть в тому випадку, коли вимірюваний параметр для потенційно обслуговуваного елемента відсутній. В цьому випадку ТЗ елемента можна характеризувати його залишковим ресурсом, середнє значення якого дорівнює [8]

$$\bar{R}(t) = \int_t^{\infty} \tau f(\tau) d\tau - t,$$

Список літератури:

1. Лянг Х.Ф. Оцінка надійності військових кораблів на основі динамічних байесівських мереж та чисельного моделювання [Текст] / Х.Ф. Лянг, Х.Д. Ванг, Х. Йі, Д. Лі // Океанічна інженерія. – 2017. – Вип. 136. – С. 129–140. doi: 10.1016/j.oceaneng.2017.03.023
2. Ву Дж. Механізм надійності бістабільних сумісних механізмів з урахуванням деградації та невизначеності: Метод моделювання та оцінки [Текст] / Дж. Ву, С. Ян, Дж. Лі, Ю. Гу // Прикладне математичне моделювання. – 2016. – Вип. 40. Випуски 23-24. – С. 10377–10388. doi: 10.1016/j.apm.2016.07.006
3. Окаро І.А. Аналіз надійності та оптимізація системи стиснення підводного моря, що стикається з експлуатаційними коваріатними напруженнями [Текст] / І.А. Окаро, Л. Тао // Інженерія надійності та безпека системи. – 2016. – Вип. 156. – С. 159–174. doi: 10.1016/j.res.2016.07.018
4. Куй Л. Надійність для дискретних державних систем з періодами циклічних місій [Текст] / Л. Куй, Ю. Лі, Дж. Шен, К. Лін // Прикладне математичне моделювання. – 2016. – Том. 40. Випуски 23-24. – С. 10783–10799. doi: 10.1016/j.apm.2016.08.004
5. Тянь І. Алгоритми моделювання мереж Байеса та оцінки надійності інфраструктурних систем [Текст] / І. Тянь, А. Дер Кіурегян // Інженерія надійності та безпека системи. – 2016. – Вип. 156. – С. 134–147. doi 10.1016/j.advengsoft.2017.02.008

References:

1. Liang, X.F. Warship reliability evaluation based on dynamic bayesian networks and numerical simulation [Text] / X.F. Liang, H.D. Wang, H. Yi, D. Li // Ocean Engineering. – 2017. – Vol. 136. – P. 129–140. doi: 10.1016/j.oceaneng.2017.03.023
2. Wu, J. Mechanism reliability of bistable compliant mechanisms considering degradation and uncertainties: Modeling and evaluation method [Text] / J. Wu, S. Yan, J. Li, Y. Gu // Applied Mathematical Modelling. – 2016. – Vol. 40, Issues 23-24. – P. 10377–10388. doi: 10.1016/j.apm.2016.07.006
3. Okaro, I. A. Reliability analysis and optimisation of subsea compression system facing operational covariate stresses [Text] / I.A. Okaro, L. Tao // Reliability Engineering & System Safety. – 2016. – Vol. 156. – P. 159–174. doi: 10.1016/j.res.2016.07.018
4. Cui, L. Reliability for discrete state systems with cyclic missions periods [Text] / L. Cui, Y. Li, J. Shen, C. Lin // Applied Mathematical Modelling. – 2016. – Vol. 40, Issues 23-24. – P. 10783–10799. doi: 10.1016/j.apm.2016.08.004
5. Tien, I. Algorithms for Bayesian network modeling and reliability assessment of infrastructure systems [Text] / I. Tien, A. Der Kiureghian // Reliability Engineering & System Safety. – 2016. – Vol. 156. – P. 134–147. doi 10.1016/j.advengsoft.2017.02.008

де t – момент часу (значення напрацювання), при якому визначається середній залишковий ресурс $\bar{R}(t)$.

Для кожного значення визначального параметра $x(t)$ можна знайти його нормоване значення $u_x(t)$ наступним чином:

$$u_x(t) = \frac{|x(t) - x^0|}{|x^{\text{доп}} - x^0|}$$

За аналогією з $u_x(t)$ введемо нормований визначний параметр $u_R(t)$, заснований на використанні залишкового ресурсу елемента:

$$u_R(t) = \frac{\bar{R}(t)}{T_{cp}}$$

де T_{cp} – середній залишковий ресурс нового елемента, що дорівнює середньому наробітку до відмови елемента.

Величина T_{cp} , як відомо, дорівнює [8]

$$T_{cp} = \int_0^{\infty} \tau f(\tau) d\tau.$$

Таким чином, за допомогою ІФ-моделі встановлюється взаємно однозначна відповідність між значенням фізичного визначального параметра $u_x(t)$ і його імовірнісним еквівалентом $u_R(t)$ ($u_x(t) \in [0, 1]$, $u_R(t) \in [0, 1]$). Завдяки цьому застосування ІФ-моделей відмов відкриває широкі можливості для статистичного моделювання процесів ТО.

Висновки і пропозиції. Розглянуті загальні положення процесу ТОС використовуються як основа подальших досліджень. Далі розробляється математична модель процесу ТОС, аналізуються можливості її практичної реалізації, формулюються задачі, для вирішення яких призначається модель.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-83>

УДК 355.541.2

Бородін С.В., Шульга С.Ю., Бойчук Х.І.
Національна академія Національної гвардії України

СТРАЙКБОЛ. ГРА ЧИ НАВЧАННЯ

Анотація. Сьогодення вимагає від нас внесення змін до навчання військовослужбовців у застосуванні вогнепальної зброї на поразку, прийняття ними вірних тактичних рішень для вирішення службово-бойових, бойових завдань. Основною метою цієї статті є дослідження можливостей гри Страйкбол у навчанні військовослужбовців. Широкий спектр можливостей реалізації ідей в цій грі дозволяє створити умови наближені до бойових. Проаналізовано психологічна складова, дисциплінованість, вміння працювати в команді, швидко приймати рішення в екстремальних умовах, відповідальність за свою безпеку та безпеку побратимів, ці та інші аспекти є невід'ємними складовими як гри Страйкбол, так і професійної діяльності військовослужбовців. Наразі, гра активно прогресує, число прихильників росте, але чомусь у військових поняття «страйкболіст» має явно негативний відтінок. В статті ми приведемо позитивні та негативні сторони цієї гри.

Ключові слова: страйкбол, військовослужбовці, злагожденість, бойова підготовка, психологічна підготовка, військово-тактичні ігри.

Borodin Serhii, Shulha Sergii, Boichuk Khrystyna
National Academy of the National Guard of Ukraine

AIRSOFT. GAME OR TRAINING

Summary. Recent time demands from us to provide changing in trainings for servicemen in using of firearms to defeat, making of correct tactical decisions by them for solving service and fighting, fighting tasks. The main target of this article is a research of airsoft game abilities during servicemen trainings. The wide spectrum of idea realization abilities in this game allows to create conditions close to combat. There were analyzed psychological and emotional aspects, stamina, discipline, skills in working with arms, skills in working in team, to make decisions quickly in extreme conditions, exercising of tactical elements, responsibility for self-safety and security of comrades, these and other aspects, which are indispensable elements of the airsoft game, as well as professional activity of servicemen of all levels. Airsoft is a team military application game, where the battle is carried out with special pneumatic weapon. Airsoft weapon in its appearance and weight doesn't differ from real one insofar, that sometimes even the pros make a mistake. Weapon variety includes pistols, assault rifles, sniper rifles and even machine guns and grenades, that's why the game gives an impression of real combat. Nowadays, this game is in active progress, the number of followers increases every year. The minimum cost of necessary equipment is comparable to the price of a good bicycle. Dynamic dependence on infrastructure contributes to dynamic development. It is enough to carry a stock of bullets, batteries and you can play a partisan until you get hungry. Requirements to the range are minimal. Airsoft players use different ruins, forests or more or less cross-country locality. That is, it is enough to assemble a small team of like-minded people and to go where there are fewer people to play. Of course, the main thing is to keep safety measures. In general, the game should be very useful for training recruits. But for some reasons the military concept of "air striker" has a clearly negative connotation. In the article we will compare airsoft with other games, manage the psychological features of its application on practice and, definitely, present the positive and negative sides of this game. We hope, that the information, presented by us, will give the impulse to the introduction of such games in military affairs.

Keywords: airsoft, servicemen, co-ordination, combat training, psychological training, military-tactical games.

Постановка проблеми. Підготовка професійних військових кадрів в сучасних умовах це виклик для держави. Варто зазначити, що саме професіоналізм і постійний розвиток є визначальними елементами мотивації для військовослужбовця. Надання йому можливості відпрацювати практично усі набуті теоретичні знання, дозволить реально оцінити свою роль і місце у підрозділі. Під час так званої «гри», учасники отримують тактичні навички, які знадобляться, в першу чергу, в реальних бойових умовах. Ми не є новаторами в цій думці, адже багато провідних армій світу уже використовують військово-тактичні ігри у ході підготовки особового складу до виконання бойових завдань.

Отже, основною проблемою яку ми намагаємося дослідити у цій статті це плюси і мінуси використання елементів страйкбольної гри під час підготовки військових кадрів. В процесі гри учасники імітують дії військових угруповань (наприклад, спецпризначенців, армії, терористів)

і виконують поставлені сценарієм завдання. Завдання можуть бути різні – від пошуку на ворожій території ігрових артефактів і до звільнення полонених та штурму і захоплення будівель. Найбільш поширеними простими сценаріями є атака та охорона укріпленого району, звільнення заручників та конвой. Як форма навчального процесу, гра спрямована на відтворення і засвоєння досвіду у всіх його проявах: знаннях, уміннях, навичках, емоційно-оціночній діяльності. Гра, як інструмент навчання, активізує розумову діяльність навчаємих, допомагає зробити навчальний процес більш цікавим та захоплюючим. Окрім того, варто наголосити на матеріальній складовій, під час гри відбувається значна економія боеприпасів, а так звані «приводи» (масогабаритні макети зразків стрілецької зброї) за своєю ергономікою близькі по побудові до бойової зброї. Важливим елементом для сприйняття є больові ефекти, що можуть виникати під час влучення (використовується пластмасова

кулька). Вони створюють необхідність ухилитись від попадань та використовувати елементи прикриття, приймати рішення, щодо пересування на полі бою, прикриття товариша та ін..

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Грунтовного вивчення застосування елементів гри Страйкбол в ході навчання військовослужбовців проведено не було. Аналіз здійснювався на основі особистих досліджень та особистої зацікавленості курсантського, викладацького та офіцерського складу у вільний від службової діяльності час та за рахунок організації дозвілля військовослужбовців.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні умови диктують сучасний підхід. Варто розглядати впровадження такого виду гри у навчальний процес, адже використання елементів Страйкболу має ряд переваг перед традиційними методами навчання. Слід розглянути комплексність підходу. Проблема матика комплексності часто стає на заваді у ході виконання військовослужбовцями вправ стрільб, адже є необхідність враховувати як тактичну складову, так і психологічну. Зазвичай, недостатнім є словесне моделювання ситуації, якого б емоційного забарвлення воно не отримувало.

Страйкбол – це командна військово-прикладна гра, в якій бій ведеться спеціальною пневматичною зброєю. Страйкбольна зброя за своїм виглядом і вагою не відрізняється від реальної зброї до такої міри, що іноді помиляються навіть профі. Зброя включає в себе пістолети, автомати, снайперські гвинтівки і навіть кулемети і гранати, саме тому гра створює відчуття реальності справжнього бою. [3]

Страйкбол – гра на чесність – при попаданні кульки в будь-яку частину тіла, гравець повинен голосно оголосити себе «вбитим»(гравцем, який вибув з гри), одягнути червону пов'язку на голову, і прослідувати в так званій «мертвяк» – місце, де збираються «вбиті» до наступної битви (раунду, сесії, кампанії чи/або очікування часу для «оживання»).

Мета статті. Основною метою статті є формулювання основних тез, щодо доцільності інтегрування військово-тактичних ігор, а саме Страйкболу в навчальні заняття з тактичної, стрілецької та вогневої підготовки курсантів військових закладів вищої освіти, військовослужбовців Збройних сил України та ін. Ми дослідили різні види ігор, де застосовується «тактика бойових дій», до прикладу Пейнтбол та Лазертаг. Проте вважаємо за доцільність досліджувати саме Страйкбол, адже мали можливість на практиці спробувати та відчути його переваги перед іншими видами ігор.

Виклад основного матеріалу. Страйкбол. За аналогією з Пейнтболом гра отримала назву – Страйкбол і відома з 1997 року. Страйкбол (від англ. Strike – удар і ball – куля) – рольова командна гра військово-тактичного спрямування. У процесі гри учасники імітують дії різних збройних структур (армія, поліція, жандармерія), виконуючи різні поставлені задачі. У якості зброї учасники використовують м'яку пневматику, що стріляє кульками калібру 6 мм і вагою від 0,12 до 0,43 гр. Зброя – точна копія реального бойового озброєння (АК, М16, AUG MP5, AR та інші) [3].

Основа Страйкболу – чесність гравців, так як пластикова кулька не залишає слідів на обмундируванні (порівнюючи з іншими іграми), а відповідальність за фіксацію влучень лежить на гравцях.

Варіативно в світі гра поділяється на Офіційні ігри, MILSIM (від англ. Military Simulation «військова симуляція») та любительські.

Офіційні ігри. Інколи називаються Великими іграми. Це перш за все дні Відкриття й Закриття сезонів, а також деякі інші тематичні ігри організовані регіональними організаціями. На такі ігри зазвичай з'їжджаються гравці з різних міст, а часто й з інших країн. Загальна кількість учасників може досягати й декількох тисяч. Якщо організатори мають достатнє фінансування, то на ігри можуть залучатися й вантажівки, водний транспорт, гелікоптери та, можливо, і бронетехніка. Також можуть бути присутніми технічні обмеження наприклад, може бути введена заборона на використання бункерних магазинів (мають велику ємність та не є правдивими) або обмежена дульна енергія кульок (швидкість на зрізі ствола не повинна перевищувати встановленої швидкості, наприклад 120 м/с).

MILSIM ігри. MILSIM – це різновид ігор, що максимально доведені до реальних умов. Основними принципами подібного типу ігор є: одне життя на всю гру, обмеження по боекомплекту, суворий відбір учасників. У різних країнах і регіонах правила ігор MILSIM можуть сильно відрізнятися.

Варіант MILSIM для військовослужбовців є ідеальним варіантом, тобто ми самі диктуємо правила та умови гри (навчання) в залежності від завдань, які покладено на підрозділ (наближаючи їх до програм підготовки, як спеціалістів, так і в цілому груп, взводів і т.ін.).

Таким чином, щодо застосування Страйкболу для тренування реальних бойових навичок, варто для початку зазначити, що таке реальні бойові навички? Це ті навички, що можуть знадобитися не тільки під час гри, але і при виконанні бойових завдань.

Провідні армії світу використовують військово-тактичні ігри у ході підготовки особового складу до виконання бойових завдань [2]. Систематизувавши інформаційні матеріали та особистий практичний досвід, хочемо обґрунтувати можливість інтеграції елементів військово-тактичної гри Страйкбол у навчальний процес бойової та тактичної підготовки військовослужбовців.

Вказана форма навчального процесу, що спрямована на відтворення і засвоєння досвіду у всіх його проявах: знаннях, умінях, навичках, емоційно-оціночній діяльності. Гра, як інструмент навчання, активізує розумову діяльність тих хто навчається, допомагає зробити навчальний процес більш цікавим та захопливим. У будь-який вид діяльності в ході занять можна ввести елемент гри, і таке заняття одразу стане цікавішим, рутину й суворі рамки зменшаться, що безсумнівно підвищить рівень зацікавленості учасників. Такого роду заняття зараз проводяться все частіше, при цьому відзначається, що вони мають кращу результативність в порівнянні з традиційними видами занять.

Окрім цього, варто зазначити, що будь-який вид військово-тактичних ігор сповнений умов-

ностей і припущень. Це суттєва проблема, але не критична при правильному підході. Умовностями ми можемо назвати в загальному всю бойову підготовку, хіба лише крім занять зі стрійової підготовки. Будь-яка вправа стрільб – умовність, починаючи зі стрільби по мішені, закінчуючи спеціально підготовленою місцевістю, очікуванням часу доби, створенням мішеневої обстановки та ін. Головною проблемою є те, що, як правило, у військових підрозділах, стрільба та тактика, їх вивчення, проходять окремо одне від одного [1].

Саме відтворення мінімально-реалістичної моделі (бойової обстановки) покладено на організаторів (викладачів, інструкторів) для досягнення мети – із завданням перетворити гру в підготовку для відпрацювання «бойових дій» заточених на перемогу або іншими словами зробити ігровий формат – інструментом. Наразі, військово-тактичні ігри (Страйкбол) в цьому розумінні – те, що необхідно, тому що твою тактику перевірить так званий «противник».

Поряд з відпрацюванням тактичних нормативів, військово-тактичні ігри, по суті, єдиний формат, що може практично перевірити тактичні алгоритми в умовах активної та реальної протидії. При цьому важливо розуміти, що під «військово-тактичними іграми» ми розуміємо не ігровий формат, а саме інструменти, що вони нам надають [1].

Психологічний аспект. Раніше під час навчання з вогневої та тактичної підготовки психологічний аспект був втрачений.

Психологічні якості, необхідні для ефективного ведення бойових дій, успішно розвиваються у військовослужбовців в результаті дій пов'язаних з неочікуваною зміною обстановки. До таких неочікуваностей прийнято відносити: контратаки «противника», нанесення скрито для навчаних ударів в фланг і тил, а також зміни способів пересування військовослужбовців на полі бою. Виховання активності й самостійності в знищенні «противника» зі зброї досягається виключенням шаблонів в організації й проведенні заняття, а також широким впровадженням систем імітації влучення або враження цілі, що дозволяє військовослужбовцям безпосередньо бачити результати своїх дій. Не менш важливим, також, є надання військовослужбовцями домедичної чи екстреної медичної допомоги, це необхідно для того, щоб відпрацювати ці вміння до автоматизму, що в реальних бойових обставинах значно зменшить відчуття тиску зовні.

Провідне значення, в процесі психологічної підготовки військовослужбовців під час таких занять займає підбиття підсумків. Детальний аналіз дій і вчинків кожного, підвищує почуття відповідальності, впевненості в собі і в своєму колективі, зміцнює віру в силу своєї зброї і військової майстерності. Під час підбиття підсумків необхідно аналізувати поведінку кожного військовослужбовця в напруженій ситуації, яка вимагала від нього вияву високих вольових якостей – активності, ініціативи, винахідливості й сміливості [4].

Переваги Страйкболу над іншими військовими іграми:

– побудова сценарію можливого варіанту бойових дій;

– реальність зброї (повна практична відповідність зразків стайкбольної зброї, реальному стрілецькому озброєнню за масогабаритними й частково тактичними характеристиками);

– психологічний аспект (зміцнення віри в свої сили, силу зброї, підтримку товариша);

– малотравматична дія на гравця (на відміну від Пейнтболу, де гравець має бути захищений достатньо громіздкими обладунками, котрі знижують рухливість, зір та слух, у Страйкболі можна обмежитися лише засобами захисту очей);

– необмежений район гри (будь-яка ділянка лісу, поля, майданчику для ігор або міські умови – будівлі, будівництва тощо, місцевість наближена до бойової й т.ін.);

– відносна дешевизна й легкість боекомплекту (у порівнянні з Пейнтболом);

– принцип дії моделей (ведення вогню в одиночному чи автоматичному режимі, стоячи з коліна, лежачи, з-за укриття – наближено до бойових умов);

– мінімальний вплив кліматичних умов (використання як улітку під дощем, так і взимку в мороз чи сніг).

Проблеми запровадження Страйкболу, як засобу навчання:

– консерватизм і зацікавленість викладачів-інструкторів;

– неспортивна поведінка навчаних (не бачив – не поцілів, тобто нечесна гра);

– застосування «легковажної» тактики (не бачив – не поцілів, приводить до фальшивої перемоги).

Хоча, саме через професійну діяльність реалізовану в грі, досягається навчання особового складу самостійному виконанню обов'язків на різних посадах, прищеплюються творче мислення й ініціатива, рішучість, самостійність і швидкість дій в умовах складної та динамічної обстановки. Крім цього, за рахунок таких імітаційних засобів формуються позитивні характерологічні особливості (адекватна самооцінка, працездатність, комунікабельність, оптимізм, емпатія), високий рівень стресостійкості, емоційної витривалості тощо.

Висновки і пропозиції. В умовах ведення військових дій на території України та захисту територіальної цілісності і недоторканності України, просто необхідно більше уваги приділити навчанню військовослужбовців. В цих умовах надзвичайно важливим є застосування інноваційних ефективних засобів навчання та розвитку, що забезпечують розкриття їх психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного та морально-професійного потенціалу.

Таким чином, дослідивши цю тему ми можемо говорити про ряд незаперечних позитивних аспектів інтеграції військово-тактичних ігор в систему бойової, тактичної та психологічної підготовки військовослужбовців:

– ефективне тренування тактики дій та злагодженості підрозділу;

– атмосфера ігрових дій наближена до реальних бойових;

– психологічна відповідальність за свої дії (дії підлеглих) в ході бою;

– реальний рельєф місцевості;

– зацікавленість, а може й азарт чи, як головне – жага до перемоги.

Під час використання імітаційних ігор значно підвищується рівень формування умінь застосування зброї, навичок саморегуляції для подолання стрес-чинників професійної діяльності, досвіду розумової діяльності під час дій в умовах значного психологічного та фізичного напруження тощо. Більш реально відбувається усвідомлення небезпеки та тренування раціонального прагнення до перемоги із обов'язковими розви-

тком установки на виживання в будь-яких ризикованих та небезпечних ситуаціях.

Відчуття конкурентоспроможності, професіоналізму, вміння реалізовувати на практиці теоретичні аспекти інколи стають ціннішими за матеріальні блага. Це ті моменти, які на нашу думку є надважливими та повинні мати місце у системі підготовки справжнього військовослужбовця-професіонала.

Страйкбол. Гра чи навчання?

Список літератури:

1. Бойовий Статут Механізованих Танкових військ Збройних сил України. Ч. III. Київ, 2016. С. 20–39, 70–89, 150–152, 157–169.
2. Польовий Статут армії США (FM-3).
3. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Страйкбол>
4. Осюдо В.І., Хміляр О.Ф. Особливості прояву психомоторних здібностей військовослужбовців механізованих підрозділів. *Збір. наук. праць ВІТ НАОУ*. 2003. № 1. С. 45–51.

References:

1. Boiovyi statut mekhanizovanykh tankovykh viisk Zbroinykh syl Ukrainy [Combat manual of mechanized armored troops of the Armed Forces of Ukraine] (2016). Part. III. Pp. 20–39, 70–89, 150–152, 157–169.
2. Poliovyi statut armii USA (FM-3) [US Army Field manual].
3. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Страйкбол>
4. Osiodlo, V.I., & Khmiliar, O.F. (2003). Osoblyvosti proiavu psykhomotornykh zdibnostei viiskovoslyzhbovtziv mekhanizovanykh pidrozdiliv [Demonstrative peculiarities of the psychomotor skills among servicemen from mounted units]. *Zbir. naukovykh prats VHI NAOU*, no. 1, pp. 45–51.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-84>

УДК 621.397

Новак А.О., Лаптева І.С., Дейнека К.О.
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНИХ РІШЕНЬ В ПРОЦЕСІ МОДЕЛЮВАННЯ СКЛАДНИХ ТЕХНІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Анотація. У статті розроблено методика та алгоритми формування оптимальних множин елементів, які беруть участь в процесі моделювання відмов-відновлень складних технічних об'єктів. Вибір множин елементів, що відмовляють і відновлюються, базується на ієрархічній конструктивній структурі складного технічного об'єкта, а також показниках безвідмовності, ремонтпридатності і вартості його елементів, блоків та вузлів. Наведено опис математичної моделі процесів витрачання та поповнення ресурсу угруповання складних технічних об'єктів. На додаток до розглянутого авторами раніше опису моделі введено формалізований опис угруповання, який включає до себе безліч технічних об'єктів угруповання; нормативні параметри витрачання та поповнення ресурсу об'єктів і поточний стан угруповання. Сформовані оптимальні множини елементів використовуються для розрахунку прогностичних показників надійності і вартості експлуатації самого об'єкта. На прикладі показано, як від вибору множин елементів, що відмовляють і відновлюються, змінюються прогностичні оцінки надійності і вартості експлуатації складного технічного об'єкта.

Ключові слова: складний технічний об'єкт, ієрархічна конструктивна структура, середнє напрацювання на відмову, питома вартість експлуатації, імітаційне статистичне моделювання.

Novak Alina, Laptieva Iryna, Deineka Karyna
Military Institute of Telecommunications and Informatization

DETERMINATION OF OPTIMAL SOLUTIONS IN THE PROCESS OF MODELING COMPLEX TECHNICAL OBJECTS

Summary. The article describes the methodology and algorithms for the formation of optimal sets of elements that are involved in the process of modeling failures-restorations of complex technical objects. The choice of sets of failing and restoring elements is based on the hierarchical structural structure of a complex technical object, as well as the indicators of failure, maintainability and cost of its elements, blocks and units. The description of the mathematical model of the processes of spending and replenishing the resource grouping of complex technical objects is given. In addition to the previously described model description, a formalized grouping description was introduced, which includes many technical grouping objects; normative parameters of spending and replenishment of object resources and current state of grouping. The grouping status is determined by the state of the resource of the technology included in the grouping. The resource of an individual object is determined by three parameters: the actual resource (residual operating time), the remaining service life and the remaining number of planned repairs that must be performed at this facility before it is written off. Formed optimal sets of elements are used to calculate the predicted reliability and cost of operation of the object itself. Methods and algorithms for the formation of optimal sets of elements that are involved in the modeling of failures-restorations of complex technical objects are developed. The choice of sets of failing and restoring elements is based on the hierarchical structural structure of a complex technical object, as well as the indicators of failure, maintainability and cost of its elements, blocks and units. Formed optimal sets of elements are used to calculate the predicted reliability and cost of operation of the object itself. The example shows how from the choice of sets of failing and restoring elements, the predicted estimates of reliability and cost of operation of a complex technical object. The example shows how from the choice of sets of failing and restoring elements, the predicted estimates of reliability and cost of operation of a complex technical object.

Keywords: complex technical object, hierarchical structural structure, average failure time, specific cost of operation, simulation statistical modeling.

Постановка проблеми. Життєві функції держав, промислових підприємств усього суспільства забезпечуються функціонуванням складних технічних об'єктів. До таких об'єктів відносяться електростанції, виробничі лінії, системи зв'язку та навігації, транспортні засоби, комп'ютерні системи тощо. З усього різноманіття таких об'єктів може бути відокремлена група, яка включає складні відновлювані технічні об'єкти, які мають ієрархічну конструктивну структуру і призначені для довготривалих операцій. Типовими прикладами таких об'єктів є об'єкти електричного та радіоелектронного обладнання, наприклад, радіолокаційні станції, елементи автоматизованих систем управління тощо, які з точки зору надійності є об'єктами, що

підлягають відновленню. Такі об'єкти характеризуються високою ціною, як при розробці, так і в експлуатації. Для забезпечення необхідного (заданого) рівня надійності в процесі експлуатації проводиться їх технічне обслуговування. Потреба в технічному обслуговуванні базується на своєчасній заміні елементів, що знаходяться в стані попереднього відмови, що призводить до підвищення надійності. Ремонт виконується з метою відновлення справного або експлуатаційного стану об'єкта або його частини [1]. Розглянуті об'єкти характеризуються певними особливостями, які впливають і ускладнюють завдання побудови математичних моделей для оцінки та прогнозування показника надійності (RI), а також експлуатаційних витрат (OC) цих

об'єктів на всіх етапах їх життєвого циклу. Крім того, ці об'єкти постійно піддаються модернізації протягом різних періодів розвитку та експлуатації життєвого циклу, тому вони потребують постійних уточнень прогнозування РІ та ОК. Такі об'єкти є досить складними, насамперед у значенні великої кількості (десятки та сотні тисяч) та різноманітності типів складових елементів. Отже, метод імітаційного статистичного моделювання здебільшого використовується для оцінки та прогнозування РІ та об'єкта з урахуванням їх конструктивної структури [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання про те, як конструктивна структура технічного об'єкта впливає на його РІ та ОС, недостатньо вивчена. Для розробника складного технічного об'єкта дуже важливо мати інструменти (методи) для кількісного визначення цього ефекту та використовувати його при прийнятті певних конструктивних рішень щодо прогнозування РІ та ОС. Велика кількість досліджень присвячена обчисленню та прогнозуванню надійності, а також створенню моделей (включаючи імітаційні). У статті [3] пропонується метод успадкування та розробка сучасних методів оцінки надійності, заснованих на чисельному моделюванні, на основі динамічних байєсівських мереж та чисельного моделювання. Таким чином, він долає обмеження аналітичного методу та методу багаторівневого синтезу, а також забезпечує ефективний інструмент для оцінки надійності складних динамічних систем. У статті [4] пропонується метод обчислення надійності конструкції на основі графіків.

У роботі [5] представлений метод MEMS моделювання надійності конструкції, а також описаний метод FORM для отримання РІ та його чутливості до випадкових вхідних значень та їх параметрів, які не тільки можуть бути використані для оцінки надійності об'єкта, але і для сприяння визначенню ключові фактори додаткових структурних удосконалень. У статті [6] запропоновано метод оцінки надійності механізму, сумісного з бістабілізмом, з урахуванням деградації та невизначеності параметрів. У статті [7] пропонується розширена модель коваріації Вейбулла-Корозія для оцінки надійності системи, що відповідає робочим напругам. В [8] була розроблена модель динамічної надійності з циклічним періодом багаторазових завдань для невідновлюваних дискретних систем. У роботі [9] розроблені алгоритми для оцінки надійності системи у вигляді байєсівських мереж з експоненціально зростаючою кількістю даних, яку потрібно зберегти у міру збільшення кількості компонентів системи. У статті [10] пропонується комбінаційний метод аналізу надійності багатоваріантної системи. Метод заснований на поєднанні моделей BDD та MMDD. У [11; 12] пропонується використовувати байєсівський сепарапараметричний підхід для отримання показників надійності для багаторівневих ієрархічних систем як з паралельним, так і з послідовним з'єднанням компонентів. Надійність багаторівневих ієрархічних систем також обговорюється в роботі, яка присвячена проблемі визначення вимоги надійності структурних елементів системи з метою забезпечення заданого рівня надійності всієї системи з мінімальним загальним показником вартість товару.

У цих роботах докладно описана методологія визначення показників надійності системи для заданого набору елементів, що відмовляються, та їх характеристик. Однак завдання дослідження скорочення набору елементів, що виійшли з ладу (збільшення елементів), з урахуванням ієрархічної конструктивної структури та її впливу на зміни надійності та цінності об'єкта в цілому не розглядалося. Також не вирішена проблема визначення оптимального набору відновлюваних елементів. Таким чином, представляє значний інтерес розробка методології та алгоритмів формування оптимальних наборів відмовних та відновлюваних елементів, які беруть участь у процесі моделювання показників надійності та експлуатаційних витрат складного технічного засобу.

Мета статті. Метою роботи є розробка методики визначення оптимальних наборів відмовних та відновлюваних елементів у відновлюваних складних технічних об'єктах різного призначення. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання:

- розробити алгоритм попереднього формування набору відмовних елементів E_0 та набору відповіностей W між елементами, що відмовляються та відновлюються;
- розробити алгоритм усунення можливої надмірності множини E_0 ;
- розробити алгоритм остаточного формування множини W .

Виклад основного матеріалу. Для вирішення завдань дослідження використовувались такі методи:

- імовірнісне моделювання та елементи теорії графів (для визначення РІ та ОС на основі конструктивної структури об'єкта);
- моделювання статистичного моделювання (для отримання прогнозних оцінок РІ та ОС об'єкта);
- методи математичної статистики (для перевірки точності моделі).

Конструктивна структура об'єкта та структура його надійності. Наступні показники розглядаються як параметри надійності та експлуатаційних витрат:

T_0 – середній час між відмовами (РІ);
 T_R – середній час відновлення (індекс ремонтпридатності);

C_o – операційна вартість одиниці (індекс ОС).

Вартість експлуатації розуміється у вузькому розумінні – враховується лише вартість замієних елементів, ремонтних робіт та використаних витратних матеріалів. У [1] розроблена імітаційна статистична модель (SSM), яка допомагає отримати прогнозні оцінки для РІ та ОС. Початкові дані для SSM – це параметри об'єкта, які можна узагальнити як вираз (1):

$$P_{gen} = \{G, R_e, M, C\}$$

де P_{gen} – узагальнений параметр, який представляє характеристики об'єкта; G – графік, що описує конструктивну структуру об'єкта; R_e , M і C – це узагальнені параметри, що характеризують властивості надійності, ремонтпридатності (ремонтпридатності) та вартості об'єкта. Більш детальний зміст цих параметрів буде розглянуто нижче. Конструктивна структура об'єкта описується графіком (деревом) $G : G = \{ER\}$, де

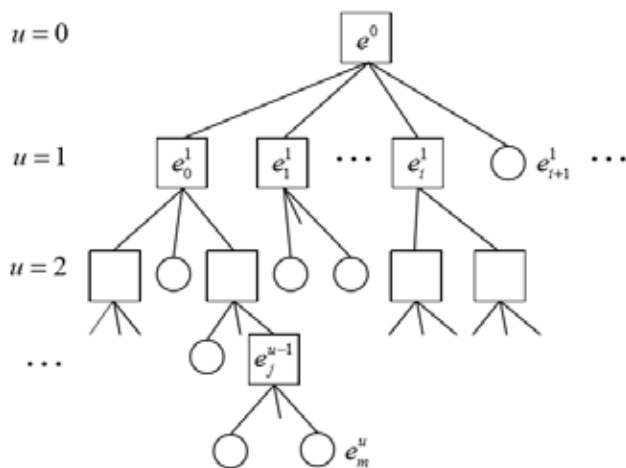

Рис. 1. Дерево конструктивної структури об'єкта

E – сукупність вершин графа, що представляють окремі елементи об'єкта; R – сукупність ребер, що з'єднують ці вершини. Множина R визначає відношення гніздування конструктивних елементів. Довільний конструктивний елемент буде позначатися через u , тобто, де u – індекс конструктивного рівня елемента (рівень вкладення), i – індекс елемента. Номер конструктивного рівня підраховується з кореневої вершини e_0 графа, що представляє об'єкт у цілому. Відношення R – це сукупність пар $1 \dots, - u i j e e$, в яких елемент $1 - u j e$ вкладений в елемент u . Кожна пара 1 являє собою відповідний край на графіку G , показано на рис. 1.

Елементи, що містять інші елементи, будуть називатися складовими елементами. Якщо склад елементів не деталізований (в його складі не визначено інших конструктивних елементів), то такий елемент буде називатися простим. Простий елемент насправді може бути довільним складним технічним продуктом, але в конкретному випадку ми не зацікавлені в його внутрішній побудові. На рис. 1 складові елементи показані у вигляді прямокутників, а прості елементи – як кола. На нижньому рівні конструктивної структури розміщені всі прості елементи.

Глибина деталізації при побудові графіка G повинна бути такою, щоб усі потенційно змінні та замінні в процесі експлуатації елементи були представлені на цьому графіку. На найнижчо-

му рівні повинні бути представлені найдрібніші елементи, розбирання яких в умовах експлуатації неможливо або недоцільно.

Структурна схема надійності об'єкта послідовно паралельна. Усі елементи множини вважаються з'єднаними послідовно в сенсі надійності. Кожен представлений елемент у графі G може представляти групу рядів або паралельно пов'язаних однакових елементів. Паралельне з'єднання елементів насправді є структурною надмірністю. Надлишок у групах може бути завантажений (постійний) або вивантажений (замінуючи).

Для прогнозування надійності та експлуатаційних витрат складного технічного об'єкта на стадії його проектування або модернізації пропонуємо підхід, заснований на зменшенні (розширенні) набору відмовних елементів E_0 , які враховуються при розрахунку надійності показники. З цією метою була розроблена методика визначення оптимальних наборів несправних та відновлюваних елементів складного технічного об'єкта. Методологія базується на ієрархічній конструктивній структурі об'єкта, враховує надмірність елементів, що виходять з ладу, а також ремонтпридатність елементів виробу та їх вартість, що відрізняє цю методологію від відомих. Структурно методологія реалізована у вигляді набору трьох алгоритмів:

- алгоритм попереднього формування множини відмовних елементів E_0 та набір відповістей між відмовними та відновлюваними елементами W ;

- алгоритм усунення можливої надмірності безлічі E_0 ;

- алгоритм остаточного формування множини W , тоді як множина всіх відновлюваних елементів ER формується неявно через множину (відношення) W .

Висновки і пропозиції. Для підтвердження надійності розроблених методів та алгоритмів проведено комп'ютерне моделювання за допомогою програмного продукту ISMPN. Отримані результати підтверджують вплив параметрів ремонту об'єкта на обчислені (оптимальні) набори E_0 та ER , а також на прогнозні оцінки RI та OC об'єкта: з поліпшенням властивості ремонтпридатності прогнозовані значення показників T_0 та TR відповідно покращуються. Поліпшення показника Se не є обов'язковим; за умови різних вхідних даних, таке покращення може не відбутися.

Список літератури:

1. Шеннон Р.Е. Симуляція систем: мистецтво та наука / Р.Е. Шеннон. – Prentice Hall, 1975. – 368 с.
2. Браун Дж. Про коріння багаточленних надійних поліномів / Дж. Браун, Л. Моль // Дискретна математика. – 2017. – Вип. 340(6). – С. 1287–1299.
3. Лянг Х.Ф. Оцінка надійності військових кораблів на основі динамічних байєсівських мереж та чисельного моделювання / Х.Ф. Лянг, Х.Д. Ванг, Х. Йі, Д. Лі // Океанічна інженерія. – 2017. – Вип. 136. – С. 129–140.
4. Ту Х. Структурне моделювання надійності механізму замикання в пристрої на основі MEMS безпеки та озброєння / Х. Ту, У. Лу, З. Соня, Ю. Цян // Досягнення інженерного програмного забезпечення. – 2017. – Вип. 108. – С. 48–56.
5. Ву Дж. Механізм надійності бістабільних сумісних механізмів з урахуванням деградації та невизначеності: Метод моделювання та оцінки / Дж. Ву, С. Ян, Дж. Лі, Ю. Гу // Прикладне математичне моделювання. – 2016. – Вип. 40(23-24). – С. 10377–10388.
6. Окаро І.А. Аналіз надійності та оптимізація системи стиснення підводного моря, що стикається з експлуатаційними коваріатними напруженнями / І.А. Окаро, Л. Тао // Інженерія надійності та безпека системи. – 2016. – Вип. 156. – С. 159–174.
7. Куй Л. Надійність для дискретних державних систем з періодами циклічних місій / Л. Куй, Ю. Лі, Дж. Шен, К. Лін // Прикладне математичне моделювання. – 2016. – Том 40, Випуски 23-24. – С. 10783–10799.
8. Тянь І. Алгоритми моделювання мереж Байєса та оцінки надійності інфраструктурних систем / І. Тянь, А. Дер Кіурегян // Інженерія надійності та безпека системи. – 2016. – Вип. 156. – С. 134–147.

9. Ying Yi Li, Ying Chen, Zeng Hui Yuan, Ning Tang, Rui Kang. Аналіз надійності багатодержавних систем, що залежать від механізму залежності механізму відмови на основі комбінованого методу // Інженерія надійності та безпека системи. – 2017. – Вип. 166. – С. 109–123. doi: 10.1016/j.res.2016.11.007
10. Лі М. Пропорційне моделювання небезпеки для ієрархічних систем з багаторівневим агрегуванням інформації / М. Лі, К. Ху, Дж. Лю // ПЕ транзакції. – 2014. – Вип. 46(2). – С. 149–163.
11. Лі М. Байєсовське моделювання багатодержавних ієрархічних систем з багаторівневим агрегуванням інформації / М. Лі, Дж. Лю, Дж. Лі, Б.У. Кім // Інженерія надійності та безпека системи. – 2014. – Вип. 124. – С. 158–164.
12. Гришко А. Аналіз надійності складних систем на основі динаміки ймовірності відмов підсистеми та відхилення параметрів / А. Гришко, Н. Юрков, Н. Горячев // 2017. 14-та міжнародна конференція Досвід проектування та застосування Системи САПР в мікроелектроніці (CADSM), 2017. – С. 179–182.

References:

1. Shannon, R.E. (1975). *Simulyatsiya sistem: mistetstvo ta nauka* [Systems Simulation: Art and Science]. Prentice Hall, p. 368.
2. Braun, Dzh. (2017). Pro korinnya bagatochlennikh nadiynikh polinomiv [On the roots of polynomials of reliable polynomials]. *Diskretna matematika*, vol. 340(6), pp. 1287–1299.
3. Lyaang, X.F., Vang, Kh.D., Kh. Yi, & D. Li (2017). Otsinka nadiynosti viys'kovikh korabliv na osnovi dinamichnikh bayesivs'kikh merezh ta chisel'nogo modelyuvannya [Reliability assessment of warships based on dynamic Bayesian networks and numerical modeling]. *Okeanichna inzheneriya*, vol. 136, pp. 129–140.
4. Kh. Tu, U. Lu, Z. Sonya, & Yu. Tsian (2017). Strukturne modelyuvannya nadiynosti mekhanizmu zamikannya v pristroi na osnovi MEMS bezpeki ta ozbroennya [Structural modeling of the reliability of the locking mechanism in a device based on MEMS security and weapons]. *Dosyagnennya inzhenerogo programnogo zabezpechennya*, vol. 108, pp. 48–56.
5. Vu, Dzh (2016). Mekhanizm nadiynosti bistabiznikh sumisnikh mekhanizmiv z urakhuvannyam degradatsii ta neviznachenosti: Metod modelyuvannya ta otsinki [Mechanism of reliability of bistable compatible mechanisms considering degradation and uncertainty: Modeling and estimation method]. *Prikladne matematichne modelyuvannya*, vol. 40(23-24), pp. 10377–10388.
6. Okaro, I.A., & Tao L. (2017). Analiz nadiynosti ta optimizatsiya sistemi stisnennya pidvodnogo morya, shcho stikaetsya z ekspluatatsiynimi kovariatnimi napruzhennyami [Reliability analysis and optimization of the submarine compression system facing operational covariate stresses]. *Inzheneriya nadiynosti ta bezpeka sistemi*, vol. 156, pp. 159–174.
7. Kuy, L. (2016). Nadiynist' dlya diskretnikh derzhavnikh sistem z periodami tsiklichnikh misiy [Reliability for discrete state systems with cycle missions]. *Prikladne matematichne modelyuvannya*, T. 40, vol. 23-24, pp. 10783–10799.
8. Tyan', I. (2016). Algoritmi modelyuvannya merezh Bayesa ta otsinki nadiynosti infrastrukturnikh sistem [Algorithms for Bayesian network modeling and reliability assessment of infrastructure systems]. *Inzheneriya nadiynosti ta bezpeka sistem*, vol. 156, pp. 134–147.
9. Ying Yi Li, Ying Chen, Zeng Hui Yuan, Ning Tang, Rui Kang (2017). Analiz nadiynosti bagatoderzhavnikh sistem, shcho zalezhat' vid mekhanizmu zalezhnosti mekhanizmu vidmovi na osnovi kombinovanogo metodu [Reliability analysis of multi-state systems depending on the mechanism of dependence of the mechanism of failure based on the combined method]. *Inzheneriya nadiynosti ta bezpeka sistemi*, vol. 166, pp. 109–123.
10. Li, M. (2014). Proportsiynne modelyuvannya nebezpeki dlya ierarkhichnikh sistem z bagatorivnevym agreguvannyam informatsii [Proportional Hazard Modeling for Hierarchical Systems with Multilevel Information Aggregation]. *PE tranzaktsii*, vol. 46(2), pp. 149–163.
11. Li, M. (2014). Bayesovs'ke modelyuvannya bagatoderzhavnikh ierarkhichnikh sistem z bagatorivnevym agreguvannyam informatsii [Bayesian modeling of multi-state hierarchical systems with multilevel information aggregation]. *Inzheneriya nadiynosti ta bezpeka sistemi*, vol. 124, pp. 158–164.
12. Grishko, A., Yurkov, N., & Goryachev, N. (2017). Analiz nadiynosti skladnikh sistem na osnovi dinamiki ymovirnosti vidmov pidsistemi ta vidkhilennya parametrov [Reliability analysis of complex systems based on the dynamics of subsystem failure probability and parameter deviation]. *14-ta mizhnarodna konferentsiya Dosvid proektuvannya ta zastosuvannya Sistemi SAPR v mikroelektronitsi* (CADSM), pp. 179–182.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-85>

УДК 651.75(477+410+73)

Коновченко О.В.

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ПРИНЦИПИ ПУНКТУАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ І БРИТАНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ

Анотація. У статті на підставі порівняльного аналізу досліджено особливості використання розділових знаків в оформленні реквізитів сучасних українських і британсько-американських ділових листів. У ході дослідження з'ясовано, що українська ділова кореспонденція має один принцип пунктуації, який умовно можна назвати стандартним. Його правила визначають вітчизняні нормативно-методичні документи з організації діловодства та український правопис. В англійському діловодстві сформувався три принципи пунктуації – принцип закритої пунктуації, принцип стандартної пунктуації і принцип відкритої пунктуації, з яких сучасними є лише останні два. Їхні правила визначають офісні стандарти Великої Британії та США, а вибір або стандартної, або відкритої пунктуації в конкретній ситуації спілкування регламентують норми ділового етикету. Виявлено, що головною спільною ознакою української і англійської ділової кореспонденції є відсутність розділових знаків наприкінці більшості реквізитів документа. Відрізняє українські і британсько-американські ділові листи пунктуація в оформленні дати листа, звертання і заключного компліменту.

Ключові слова: ділова кореспонденція, реквізит, розділові знаки, принципи пунктуації, закрита пунктуація, стандартна пунктуація, відкрита пунктуація, діловий етикет.

Konovchenko Olena

National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute"

PUNCTUATION STYLES OF THE CONTEMPORARY UKRAINIAN AND BRITISH-AMERICAN BUSINESS CORRESPONDENCE

Summary. Based on comparative analysis, the paper examines the characteristic features of using punctuation marks in the design of contemporary Ukrainian and British-American business letters' elements. The relevance of this study is caused by the significant growth of the role of the international communications in all spheres of social life – from private life to politics and business. It is found that the contemporary Ukrainian business correspondence has only one style in the use of punctuation marks in the design of the letter's elements. The author called it as the standard punctuation style. Its rules are based on the Ukrainian standards for drafting and designing documentation and the Ukrainian spelling. The contemporary British-American business correspondence uses so-called standard/mixed punctuation style and open punctuation style, moreover, the first one is the most common. Their rules are based on the office work's standards in the UK and in the USA. The choice of either first or second punctuation style is regulated by the business etiquette's rules. The study made it possible to identify common and different characteristic features in the use of punctuation marks in the design of contemporary Ukrainian and British-American business correspondence. It is found that the common characteristic features of contemporary Ukrainian and British-American business letters are the use of regular punctuation marks in the letter's body and the omitting punctuation marks after the most of the letter's elements. The main different characteristic features of contemporary Ukrainian business correspondence are the use of exclamation mark after the salutation and the omitting punctuation marks after the complimentary close. At the same time, contemporary British-American business correspondence is using comma in the letter's date, comma/colon after the salutation and comma after the complimentary close. The key results of this research can be used by Ukrainian specialists in information activity to effectively communicate with their foreign business partners.

Keywords: business correspondence, letter's element, punctuation marks, punctuation styles, closed punctuation, standard/mixed punctuation, open punctuation, business etiquette.

Формулювання проблеми. Підгрунтя будь-якої комунікації, і міжнародної зокрема, – обмін інформацією. Важливу роль у такому обміні відіграє ділова кореспонденція. Для успішного здійснення міжнародної комунікації та підтримання репутації в діловому світі важливо не лише правильно з лексико-граматичного погляду скласти лист, а й оформити його відповідно до прийнятих у країні адресування ділових норм. Одна з таких норм – вибір правильного принципу пунктуації в оформленні реквізитів ділового листа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципів пунктуації активно розро-

бляють американські фахівці з ділових комунікацій: Дон-Мішель Бод [2], Ashley Adams-Mott [12], Alya Leuca [13], Ciara Saxton [15], Michelle Seidel [16], Jayne Thompson [17], Ashley Walton [18], автори *Workplace English Training E-Platform* [14] та ін., які детально описують правила вживання розділових знаків в оформленні реквізитів англійської ділової кореспонденції.

У вітчизняній науці це питання досліджують головно філологи в межах курсів з вивчення ділової англійської мови, наприклад [4]. Фахівці з ділових комунікацій питання принципів пунктуації торкаються побіжно, описуючи особливості оформ-

лення міжнародних ділових листів. Наприклад, Н.М. Громова та ін. [3, с. 14] подають загальну характеристику принципів пунктуації англомовної ділової кореспонденції. Окремі зауваження щодо сучасних тенденцій у вживанні розділових знаків в оформленні англомовних ділових листів роблять Ю.Р. Матвеев [5] і С.В. Радецька [8, с. 204].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У працях вітчизняних фахівців ґрунтовно не досліджено особливостей уживання розділових знаків в оформленні реквізитів сучасної української і англомовної ділової кореспонденції в порівняльному аспекті. На нашу думку, саме такий підхід допоможе українським фахівцям з інформаційної справи, діловодам, секретарям, помічникам керівника ефективно здійснювати англомовну комунікацію із закордонним діловим партнером.

Метою нашого дослідження є на підставі порівняльного аналізу з'ясувати спільне і відмінне у використанні розділових знаків в оформленні реквізитів сучасної української і британсько-американської ділової кореспонденції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український діловий лист має такі реквізити: 1) зображення Державного герба України, герба Автономної Республіки Крим / зображення емблеми організації або товарного знака; 2) назва організації; 3) довідкові дані про організацію (поштова та електронна адреси, номери телефонів, факсу); 4) дата документа; 5) реєстраційний індекс документа; 6) посилання на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; 7) адресат; 8) заголовок до тексту; 9) текст (основний реквізит службового листа) та особисте звертання (у разі потреби); 10) відмітка про наявність додатків (у разі потреби); 11) підпис; 12) відбиток печатки (лише для гарантійних листів); 13) відмітка про виконавця.

Використання розділових знаків в оформленні реквізитів українського ділового листа регламентують нормативно-методичні документи з організації діловодства, зокрема національний стандарт України ДСТУ 4163–2003 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів» [10], Типова інструкція з діловодства в міністерствах, інших центральних і місцевих органах виконавчої влади, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 55 від 17 січня 2018 р. [9].

Сформулюємо основні правила використання розділових знаків в оформленні реквізитів сучасного українського ділового листа:

1. Наприкінці всіх реквізитів листа (крім реквізиту «Текст») жодних розділових знаків, зокрема крапку, не ставлять, наприклад [9]:

Державна архівна служба

Начальнику фінансово-економічного управління
Власне ім'я ПРИЗВИЩЕ

2. Між елементами реквізиту «Довідкові дані про установу» і між елементами поштової адреси в реквізиті «Адресат» ставлять кому, наприклад [9]:

МІНІСТЕРСТВО ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

просп. Перемоги, 14, м. Київ, 01135,

тел./факс: (044) 351-48-45, тел. (044) 351-49-54 (13)

E-mail: miy@mtu.gov.ua, сайт: www.mtu.gov.ua,

код згідно з ЄДРПОУ 37472062

Щодо цього зауважимо, що в ДСТУ 4163–2003 [10] в одному з прикладів оформлення реквізиту «Адресат» є суперечність: кома стоїть не лише між елементами поштової адреси, а й наприкінці рядка з найменуванням адресата:

Міністерство охорони здоров'я

України,

вул. Грушевського, 7,

м. Київ, 01021

У Типовій інструкції з діловодства [9] в аналогічних прикладах коми немає:

Міністерство юстиції

вул. Городецького, буд. 13, м. Київ, 01001

Не стоїть кома наприкінці найменування адресата і в прикладах підписання поштового конверта, наведених на сайті Укрпошти [11]:

Кріленко І. Р.

вул. Хрещатик, 3, кв. 22

м. Київ Київ

Україна UKRAINE

01001

Вважаємо, що ця суперечність у стандарті слід усунути.

3. У тексті листа розділові знаки проставляють відповідно до загальних правил пунктуації.

Якщо лист адресовано конкретній особі, до складу реквізиту «Текст» можуть входити звертання до адресата і заключний комплімент – стандартні формули етикету ділового листування.

Згідно з Типовою інструкцією [9], звертання ставлять нижче від реквізиту «Адресат» у кличному відмінку в такому форматі: *Пане (Пані) Власне ім'я; Пане (Пані) Прізвище; Пане (Пані) посада або звання; Панове.* У разі потреби у звертанні можна використати слово «Шановний», «Шановна» або «Шановні» відповідно. За правилами української пунктуації, у діловій кореспонденції після звертання ставлять знак оклику: *Шановний пане президенте! Пане Шевченку! Пані Олено! Шановні панове!*

Що стосується заключного компліменту листа на кшталт *З повагою, З подякою* тощо, то, за твердженням українських мовознавців [1; 6], кому після таких виразів не ставлять, оскільки це неповні речення – еквіваленти таких повних конструкцій, як *З повагою до вас звертається ректор університету М. В. Нечипорук.* Відповідно заключний комплімент із підписом в українських ділових листах правильно оформлювати так:

Із повагою

ректор університету М. В. Нечипорук

Отже, для української ділової кореспонденції характерний один принцип пунктуації, який ми можемо умовно назвати стандартним.

Розглянемо особливості використання розділових знаків в оформленні реквізитів британсько-американської ділової кореспонденції.

Англомовний діловий лист має такі реквізити: 1) «заголовок» листа (англ. Letterhead) або адреса відправника (англ. Sender's Address/Return Address); 2) вказівка на посилання (англ. Reference Line); 3) дата (англ. Date); 4) відмітка про тип поштового відправлення (англ. Special Mailing Notations); 5) відмітка про приватність кореспонденції (англ. On-Arrival Notations); 6) «внутрішня адреса», або адреса отримувача (англ. Inside Address); 7) вказівка на конкретну особу «До уваги» (англ. Attention Line); 8) звертання (англ. Salutation); 9) посилання

на загальний зміст/тему листа (англ. Subject Line); 10) основний текст листа (англ. The Body of the Letter); 11) заключна формула ввічливості (англ. Complimentary Close); 12) підпис/блок підпису (англ. Signature/Signature Block); 13) відмітка про виконавця (англ. Identification Initials); 14) відмітка про наявність додатків (англ. Enclosure); 15) відмітка про надсилання копій на інші адреси (англ. CC Notation); 16) доповнення (англ. Postscript або P.S.).

В англomовному діловодстві сформувалися три принципи пунктуації в оформленні реквізитів документа: принцип закритої пунктуації, принцип стандартної пунктуації і принцип відкритої пунктуації.

Принцип закритої пунктуації (англ. The Closed Punctuation Style), згідно з яким наприкінці всіх реквізитів листа ставлять крапку, а наприкінці кожного рядка/елемента реквізиту – кому, у сучасному англomовному діловодстві рекомендують не використовувати, оскільки його вважають застарілим.

Загальноприйнятим для сучасної британсько-американської кореспонденції, як ділової, так і приватної, є принцип стандартної пунктуації (англ. The Standard Punctuation Style/Mixed Punctuation Style), що передбачає помірне використання розділових знаків в оформленні реквізитів листа. Згідно із цим принципом:

1. В основному тексті листа розділові знаки проставляють відповідно до загальних правил пунктуації; при скороченнях уживають крапку (*Mr.; Dr.; P.O. Box; T.D. Jackson, PhD; Mr. G. P. Davis; Hilton Hotels Ltd.; Ref.; Enc.; c.c.; P.S.* тощо).

2. Наприкінці звертання ставлять кому (у листах до Великої Британії: *Dear Mr. Werheim,*) або двокрапку (у листах до США: *Dear Mr. Werheim.;*) наприкінці заключної формули ввічливості – кому (*Yours Sincerely,* тощо).

3. Наприкінці решти реквізитів і наприкінці кожного рядка/елемента одного реквізиту жодних розділових знаків не ставлять, наприклад:

(Підпис)
Joseph Lay
Managing Director

4. Кому зберігають лише в реквізиті «Дата» перед числівником, що позначає рік (*15 March, 2020 у листах до Великої Британії або March 15, 2020 у листах до США*), і в реквізиті «Внутрішня адреса» між назвою населеного пункту та назвою графства/штату, наприклад:

Mr. A. Biggin
123 Park Avenue
New York, NY 10013
USA

Відносно новою тенденцією в оформленні реквізитів сучасної британсько-американської ділової кореспонденції, що пов'язана з поширенням комп'ютерних технологій у діловодстві, є принцип відкритої пунктуації (англ. The Open Punctuation Style). Він передбачає мінімальне використання розділових знаків в оформленні реквізитів документа, що дозволяє ще більше спростити процес складання ділового листа. Цей принцип найбільш характерний для США, де поєднується з цілноблоковим стилем. Згідно із цим принципом:

1. У тексті листа розділові знаки проставляють відповідно до загальних правил пунктуації.

2. Наприкінці решти реквізитів і між їхніми елементами жодних розділових знаків не використовують. Зокрема не ставлять коми/двокрапки після вступного звертання (*Dear Mr. Werheim*); коми після заключної формули ввічливості (*Yours Sincerely* тощо); крапки при скороченнях (*Mr; Dr; PO Box; TD Jackson PhD; Mr G P Davis; Hilton Hotels Ltd; Ref; Enc; cc; PS*). Кому можуть зберігати в реквізиті «Дата» – перед числівником, що позначає рік (хоча останнім часом можливе оформлення і без коми: *15 March 2020 у листах до Великої Британії або March 15 2020 у листах до США*), і в реквізиті «Внутрішня адреса» – між назвою населеного пункту та назвою графства/штату (хоча трапляється оформлення і без коми), наприклад:

Ms Ray Davis
Southern Partner Fund
28 Red Street
Miami FL 33155
USA

Українські фахівці з інформаційної справи мають пам'ятати, що вибір принципу або стандартної, або відкритої пунктуації в англomовному діловодстві регулюють норми ділового етикету. У відповіді на лист зі стандартною пунктуацією слід дотримуватися стандартного стилю. Принцип відкритої пунктуації застосовують лише тоді, коли адресат рекомендує оформлювати документ у такому стилі або коли адресант і адресат узгодять питання, що для їхнього листування прийнятною є відкрита пунктуація. Використання принципу пунктуації, що не відповідає ситуації спілкування та характеру відносин, може коштувати довіри закордонних ділових партнерів.

Узагальнено порівняльну характеристику особливостей використання розділових знаків в оформленні сучасної української і британсько-американської ділової кореспонденції подано в таблиці 1.

Висновки і пропозиції. В українському і англomовному діловодстві склалися різні підходи до використання розділових знаків в оформленні реквізитів ділового листа. Для сучасної української ділової кореспонденції характерний один принцип пунктуації, який ми умовно назвали стандартним. Його правила обумовлено національними нормативно-методичними документами з організації діловодства та українським правописом. Для сучасної британсько-американської ділової кореспонденції притаманні два принципи пунктуації – принцип стандартної пунктуації і принцип відкритої пунктуації. Їхні правила визначають офісні стандарти Великої Британії та США. Вибір або першого, або другого принципу в конкретній ситуації спілкування регламентують норми ділового етикету. Дотримання правильної пунктуації у відповідному контексті свідчить про професіоналізм автора листа і вияв належної поваги до адресата. Порівняльна характеристика особливостей використання розділових знаків в оформленні реквізитів сучасної української і британсько-американської ділової кореспонденції дозволить українським фахівцям з інформаційної справи ефективно здійснювати міжнародну комунікацію. Дослідження може стати в пригоді в подальшому вивченні особливостей оформлення британсько-американської ділової кореспонденції порівняно з українською.

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика принципів пунктуації української
і британсько-американської ділової кореспонденції**

Позиція	Українська ділова кореспонденція	Британсько-американська ділова кореспонденція	
		Принцип стандартної пунктуації	Принцип відкритої пунктуації
У тексті листа	Відповідно до загальних правил пунктуації	Відповідно до загальних правил пунктуації	Відповідно до загальних правил пунктуації
Наприкінці звертання	Знак оклику	Кома (Велика Британія) або двокрапка (США)	Без розділового знака
Наприкінці заключного компліменту	Без розділового знака	Кома	Без розділового знака
Наприкінці решти реквізитів	Без розділових знаків	Без розділових знаків	Без розділових знаків
Між елементами поштової адреси	Кома	Кома лише між назвою населеного пункту і назвою графства/штату	Без розділових знаків
Між елементами дати	Без розділового знака	Кома	Без розділових знаків

Список літератури:

1. Авраменко О. Експрес-урок української мови. Етикет і кома. *Сніданок з 1+1*. 30 березня 2016, 08:46. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/ekspres-urok-ukrayinskoyi-movi-etiket-i-koma.html> (дата звернення: 21.02.2020).
2. Бод Дон-Мишель. *Kind Regards. Деловая переписка на английском языке* / пер. Т.Ю. Гутман. Москва : Альпина Паблишер, 2015. 320 с.
3. Ваш зарубажный партнер: Переписка. Документация. Контракты [на рус. и англ. яз.] / Н.М. Громова, Т.М. Деева, Е.В. Кичатова, В.А. Лавров, Н.А. Чхиквишвили. Москва : МП «Техноэкология», 1992. 136 с.
4. Деловое письмо: правила открытой пунктуации. *Dinternal Education*. URL: <http://www.dinternal.com.ua/business-english/open-punctuation-rules/> (дата звернення: 21.02.2020).
5. Матвеев Юрій. Обов'язкові реквізити міжнародного листа. *Секретарь-референт*. 2006. № 01(38). С. 38–41.
6. Омельчук Сергій. Чи треба ставити кому після словоформи *З повагою*? *Персональний сайт Сергія Омельчука*. URL: <http://omelchuk.ks.ua/uk/2018/01/18/чи-треба-ставити-кому-після-словоформ/> (дата звернення: 21.02.2020).
7. Про затвердження Правил надання послуг поштового зв'язку : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 березня 2009 р. № 270. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-%D0%BF#n11> (дата звернення: 21.02.2020).
8. Радецька С.В. Деякі особливості складання та перекладу англійської та української ділової кореспонденції. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Сер. : Філологічні науки*. 2017. Кн. 1. С. 202–205.
9. Типова інструкція з діловодства в міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF> (дата звернення: 21.02.2020).
10. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів : ДСТУ 4163–2003 : Чинний від 01.09.2003. Київ : Держспоживстандарт України, 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0055609-03> (дата звернення: 21.02.2020).
11. Як правильно підписати поштовий конверт. *Укрпошта*. URL: <https://ukrposhta.ua/yak-pravilno-pidpisati-poshtovij-konvert/> (дата звернення: 21.02.2020).
12. Adams-Mott Ashley. Differences Between a Full Block Style Business Letter & a Full Block Style With Open Punctuation. Updated August 23, 2018. Available at: <https://work.chron.com/differences-between-full-block-style-business-letter-full-block-style-open-punctuation-7442.html> (дата звернення: 21.02.2020).
13. Leuca Alya. Full Block Business Letter. *Savvy-Business-Correspondence.com Dixie's Place*. Available at: <http://www.savvy-business-correspondence.com/BlockBizLetter.html> (дата звернення: 21.02.2020).
14. Open Punctuation / Full Block Layout Style. *Workplace English Training E-Platform*. Available at: <http://www.workplace-english-training.com/emagazine/en/resources/business-english-tip-of-the-week/85-section-business-english-tip-of-the-week-business-writing/661-open-punctuation-full-blocked-layout-style.html> (дата звернення: 21.02.2020).
15. Saxton Ciara. Block and Modified Block Styles with Open and Mixed Punctuation. Available at: <https://slideplayer.com/slide/3531048/> (дата звернення: 21.02.2020).
16. Seidel Michelle. What Is Open Punctuation in a Business Letter? Updated November 21, 2018. Available at: <https://bizfluent.com/about-6621229-open-punctuation-business-letter-.html> (дата звернення: 21.02.2020).
17. Thompson Jayne. What Is Open Punctuation in a Business Letter? Updated July 01, 2018. Available at: <https://work.chron.com/open-punctuation-business-letter-6768.html> (дата звернення: 21.02.2020).
18. Walton Ashley. Open vs. Closed Punctuation. Updated June 24, 2018. Available at: <https://classroom.synonym.com/open-vs-closed-punctuation-5866.html> (дата звернення: 21.02.2020).

References:

1. Avramenko, O. (2016, March 30). *Ekspres-urok ukraïnskoi movy. Etyket i koma* [Express-lesson of Ukrainian language. Etiquette and Comma]. *Snidanok z 1+1*. Available at: <https://tsn.ua/video/video-novini/ekspres-urok-ukrayinskoyi-movi-etiket-i-koma.html> (accessed 21 February 2020).
2. Baude, D.-M. (2015). *Kind Regards. Delovaya perepiska na anglijskom yazyke* [Kind Regards. Business Writing in English]. Moscow: Alpina Publisher.
3. Gromova, N.M., Deeva, T.M., Kichatova, E.V., Lavrov, V.A., & Chhikvishvili, N.A. (1992). *Vash zarubezhnyj partner: Perepiska. Dokumentaciya. Kontrakty* [Your Foreign Partner: Correspondence. Documentation. Contracts]. Moscow: Technoekologiya.

4. Delovoye pis'mo: pravila otkrytoy punktuatsii (n.d.) [Business Letter: Open Punctuation Rules]. Dinternal Education. Available at: <http://www.dinternal.com.ua/business-english/open-punctuation-rules/> (accessed 21 February 2020).
5. Matvieiev, Yu. (2006). Oboviazkovi rekvizyty mizhnarodnoho lysta [Essential Elements of the International Letter]. *Sekretar-referent*, no. 01(38), pp. 38–41.
6. Omelchuk, S. (2018, January 18). *Chy treba stavtyty komu pislia slovoformy Z povahoiu?* [Do I Need a Comma after the Word Forms *Your Sincerely?*]. Personalnyi sait Serhii Omelchuka. Available at: <http://omelchuk.ks.ua/uk/2018/01/18/chy-treba-stavyty-komu-pislia-slovoform/> (accessed 21 February 2020).
7. Pro zatverdzhennia Pravyi nadannia posluh poshtovoho zviazku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 270 (2009, March 5). [On Approval of the Rules of Provision of Postal Services: Resolution of the Cabinet of Ministry of Ukraine № 270]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-%D0%BF#n11> (accessed 21 February 2020).
8. Radetska, S.V. (2017). Deiaki osoblyvosti skladannia ta perekladu anhliiskoi ta ukrainskoi dilovoi korespondentsii [Some Features of Drafting and Translating English and Ukrainian Business Correspondence]. *Scientific Notes of M. Hohol Nizhyn State University. Series: Philological Sciences*, vol. 1, pp. 202–205.
9. Typova instruktsiia z dilovodstva v ministerstvakh, insykh tsentralnykh ta mistsevykh orhanakh vykonavchoi vlady: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 55 (2018, January 17). [Typical Instruction on Case Management in Ministries and Other Central and Local Executive Authorities: Resolution of the Cabinet of Ministry of Ukraine № 55]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF> (accessed 21 February 2020).
10. Unifikovana systema orhanizatsiino-rozporiadchoi dokumentatsii. Vymohy do oformliuvannia dokumentiv: DSTU 4163–2003 (2003). [Unified System of Organizational and Administrative Documentation. Requirements for Processing of Documents: DSTU 4163–2003]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0055609-03> (accessed 21 February 2020).
11. Ukrposhta (n.d.). *Yak pravylno pidpysaty poshtovyi convert* [How to Sign an Envelope Correctly]. Available at: <https://ukrposhta.ua/yak-pravilno-pidpisati-poshtovij-konvert/> (accessed 21 February 2020).
12. Adams-Mott, A. (2018, August 23). *Differences Between a Full Block Style Business Letter & a Full Block Style With Open Punctuation*. Available at: <https://work.chron.com/differences-between-full-block-style-business-letter-full-block-style-open-punctuation-7442.html> (accessed 21 February 2020).
13. Leuca, A. (n.d.). *Full Block Business Letter*. Savvy-Buisness-Correspondence.com Dixie's Place. Available at: <http://www.savvy-business-correspondence.com/BlockBizLetter.html> (accessed 21 February 2020).
14. Open Punctuation / Full Block Layout Style. (n.d.). Workplace English Training E-Platform. Available at: <http://www.workplace-english-training.com/emagazine/en/resources/business-english-tip-of-the-week/85-section-business-english-tip-of-the-week-business-writing/661-open-punctuation-full-blocked-layout-style.html> (accessed 21 February 2020).
15. Saxton, C. (n.d.). *Block and Modified Block Styles with Open and Mixed Punctuation*. Available at: <https://slideplayer.com/slide/3531048/> (accessed 21 February 2020).
16. Seidel, M. (2018, November 21). *What Is Open Punctuation in a Business Letter?* Available at: <https://bizfluent.com/about-6621229-open-punctuation-business-letter-.html> (accessed 21 February 2020).
17. Thompson, J. (2018, July 01). *What Is Open Punctuation in a Business Letter?* Available at: <https://work.chron.com/open-punctuation-business-letter-6768.html> (accessed 21 February 2020).
18. Walton, A. (2018, June 24). *Open vs. Closed Punctuation*. Available at: <https://classroom.synonym.com/open-vs-closed-punctuation-5866.html> (accessed 21 February 2020).

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-86>

УДК 343.43

Габро І.В., Гнатуша Ю.В.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ СПІВПРАЦІ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Анотація. Кожен рік жертвами сучасних форм рабства стають мільйони людей. В Україні кількість жертв торгівлі людьми за неофіційними даними складає 160 тис. громадян щорічно. Торгівля людьми, за оцінками експертів, вважається третьою за прибутковістю сферою діяльності організованої злочинності, особливо в частині її транснаціональної складової, поряд з торгівлею зброєю і наркотиками. Центр ООН з міжнародного попередження злочинів вважає, що щорічно світовий ринок торгівлі людьми дає 12 мільярдів доларів прибутку. Більш того, є підстави вважати, що доходи від продажу людей вносять свою лепту в фінансове забезпечення міжнародної терористичної діяльності. Таким чином, масштаб проблеми торгівлі людьми є вражаючим, тому ця проблема потребує негайного вжиття заходів. У статті розглянуто участь України у протидії торгівлі людьми на міжнародному рівні та практичні аспекти боротьби з торгівлею людьми. В роботі розкрито сутність поняття торгівлі людьми, проаналізовано основні аспекти роботи міжнародних компаній з даного питання, охарактеризовано основні напрямки державних програм. На основі аналізу нормативних документів проаналізовано труднощі процесу ідентифікації міжнародної торгівлі людьми. В процесі виконання роботи надано загальну характеристику стану наукової розробки проблеми та джерельної бази дослідження, проаналізовано особливості труднощів процесу ідентифікації міжнародної торгівлі людьми. Розглянуто процес прийняття рішень щодо напрямів удосконалення міжнародної взаємодії оперативних підрозділів МВС України у сфері протидії торгівлі людьми. Зазначено, що невідкладним є введення обов'язкового страхування у вітчизняних страхових компаніях життя і здоров'я осіб, які виїжджають на роботу за кордон за рахунок підприємств, установ, організацій, що займаються працевлаштуванням цих осіб за кордоном. Потрібно здійснювати постійний контроль за діяльністю туристичних фірм, шлюбних агентств, а також суб'єктів господарювання, які мають ліцензії на провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном; проводити систематичне роз'яснення та консультації серед осіб групи ризику, надавати їм якісну допомогу; забезпечувати проведення соціологічних та кримінологічних досліджень проблем торгівлі людьми, узагальнити отримані дані та за результатами внести Кабінету Міністрів України відповідні пропозиції; проводити роботу щодо подальшого вивчення, порівняльного аналізу, узагальнення та поширення в Україні міжнародного досвіду з питань запобігання та боротьби з торгівлею людьми.

Ключові слова: торгівля людьми, протидія торгівлі людьми, міжнародна співпраця, порушення прав людини.

Habro Iryna, Hnatusha Julia

Petro Mohyla Black Sea National University

THE PARTICIPATION OF UKRAINE IN INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIGHT AGAINST HUMAN TRAFFICKING

Summary. Every year millions of people are victims of modern-day slavery. According to unofficial data, the number of victims of trafficking in human beings in Ukraine amounts to 160,000 citizens annually. Trafficking in human beings is, according to experts, the third most profitable area of organized crime, especially in its transnational component, alongside arms and drug trafficking. The U.N.O. (United Nations Organization) Center for International Crime Prevention estimates that the global human trafficking market generates 12 \$ billion annually. Moreover, there is reason to believe that the proceeds from the sale of people are contributing to the financial support of international terrorist activity. Thus, the scale of the problem of trafficking in human beings is impressive, so this problem requires immediate action. The article highlights the fate of Ukraine in terms of trafficking in human beings on the international level of practical and practical aspects of combating human trafficking. In the robots of daily understanding of the understanding of human trafficking, the main aspects of the robots of international companies are analyzed, the main steps of the powerful programs are characterized. On the basis of the analysis of regulatory documents, the difficult process of identifying international trafficking in persons was analyzed. In the process of completing the work of the robot, the main characterization of the scientific study of the problem and that of the base base was analyzed, the particularities of the difficult process of identifying international trafficking in human beings were analyzed. The process of taking into account the process of taking advantage of the international cooperation of the Ukrainian Ministry of Foreign Affairs in the sphere of trafficking in human beings was taken into account. It is stated that the introduction of compulsory insurance in the domestic insurance companies of persons traveling abroad to work at the expense of enterprises, institutions and organizations engaged in employment of these persons abroad is urgent. It is necessary to carry out constant control over the activity of travel agencies, matrimonial agencies, as well as economic entities that are licensed to carry out business activities through mediation in employment for work abroad; to provide systematic clarification and consultations among the persons at risk, to provide them with qualitative assistance; to provide sociological and criminological studies of human trafficking problems, to summarize the data received and to submit appropriate proposals to the Cabinet of Ministers of Ukraine; to work on the further study, comparative analysis, synthesis and dissemination in Ukraine of international experience in preventing and combating trafficking in human beings.

Keywords: human trafficking, human trafficking, international cooperation, human rights violation.

Постановка проблеми. Свобода людини є однією з головних цінностей сучасного цивілізованого суспільства, адже забезпечення недоторканності особи – одна з головних функцій держави. Саме тому сьогодні так цю проблему бурхливо обговорюють, а міжнародні організації та уряди країн активно працюють над створенням механізмів і стратегій, спроможних протидіяти такому явищу. Співпраця держав у сфері протидії торгівлі людьми набула нового змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема участі України у протидії торгівлі людьми на міжнародному рівні та практичні аспекти боротьби з торгівлею людьми є предметом досліджень таких науковців, як К. Левченко, В. Пясковський, А. Топчій, М. Хавронюк та інші.

Метою статті є дослідження особливостей міжнародного досвіду боротьби з торгівлею людьми.

Виклад основного матеріалу. В Україні проблема торгівлі людьми особливо гострою стала на початку 90-х років минулого століття у наслідок відкриття кордонів та можливостей вільного виїзду до інших країн, ускладнення соціально-економічних умов, розвитку секс-індустрії в економічно розвинутих країнах. За результатами дослідження, проведеного у 2008 році за замовлення Міжнародної організації з міграції, понад 117 тис. громадян України постраждали від торгівлі людьми починаючи з 1991 р. [2, с. 16].

Торгівля людьми розглядається як порушення прав людини, за яке повинні нести відповідальність не тільки окремі особи чи групи осіб, але й держави. Це активно декларується як на міжнародному, так і на національному рівнях. Проте практичне застосування цього підходу виявляється досить складним. Серйозною проблемою було й залишається питання удосконалення державної політики щодо захисту прав потерпілої від торгівлі людьми. Складність надання комплексної допомоги унеможливує її реалізацію силами однієї організації. Саме тому міжнародні організації, перш за все ОБСЄ, рекомендують створювати та розвивати національні механізми перенаправлення (НМП) потерпілих, які є надзвичайно важливими в забезпеченні належного захисту прав людей, постраждалих від торгівлі людьми. НМП розглядається як механізм співпраці, у межах якого державні установи виконують свої зобов'язання щодо забезпечення та захисту прав людей, що постраждали від торгівлі людьми, а також координують зусилля

у стратегічному партнерстві з громадянським суспільством.

Україна посідає одне з перших місць у світі за чисельністю постраждалих від торгівлі людьми і найчастіше від цього злочину потерпають жінки (64–65%) та діти (8–9%) (рис. 1).

Крім того, за оцінками Міжнародної організації з міграції в Україні до потенційних жертв торгівлі людьми можуть бути віднесені від 1250 до 2250 жінок, з яких 44,5% у віці від 15 до 19 років [2, с. 16].

Прийнятий Закон України «Про протидію торгівлі людьми», з поправкою наприкінці 2012 р., дозволяє українцям, котрі постраждали від торгівлі людьми звернутися до держави за матеріальною допомогою. Таким громадянам присвоюють статус потерпілого від торгівлі людьми. Проте, стан надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми є дуже низьким. Зокрема, за інформацією Міністерства соціальної політики України на жовтень 2012 року статус постраждалої особи від торгівлі людьми отримали лише 7 осіб. Але проблема полягає ще в тому, що Україна все частіше ідентифікується не лише як країна походження потерпілих від торгівлі людьми, але і як країна транзиту та призначення.

З урахуванням зазначеного, пріоритети державної політики захисту прав потерпілих в Україні від торгівлі людьми, полягають в наступному (рис. 2):

1) необхідно розробити організаційно-правовий механізм реалізації Закону України «Про протидію торгівлі людьми», із змінами та доповненнями від 2012 року, що дозволяє українцям, котрі постраждали від торгівлі людьми звернутися до держави не тільки за одноразовою матеріальною допомогою, але й за повним відшкодуванням моральної та матеріальної шкоди не тільки за рахунок осіб, які її заподіяли (пп. 4 п. 1 ст. 16 Закону), а й за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК України);

2) потребують доопрацювання нормативно-правові положення про порядок репатріації та соціального включення постраждалих від торгівлі з інших країн й забезпечення їхніх потреб у захисті та допомозі під час перебування в Україні, особливо щодо реалізації п. 4 та п. 5 ст. 16 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»;

3) необхідно прискорити розробку та впровадження організаційно-правового механізму реалізації положень ч. 3 ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України у частині відшкодування (компенсації) шкоди завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України;

4) потребують підтримки ініціативи Міністерства юстиції України щодо прийняття Закону «Про компенсації», яким пропонується створити компенсаційний фонд для жертв злочинів, пов'язаних з насильством, що дозволило б їм отримувати компенсацію у вигляді державної соціальної допомоги;

5) використовуючи авторитет МОМ, ОБСЄ та інших провідних міжнародних організацій лобювати зміни у законодавствах країн призначення, де створено

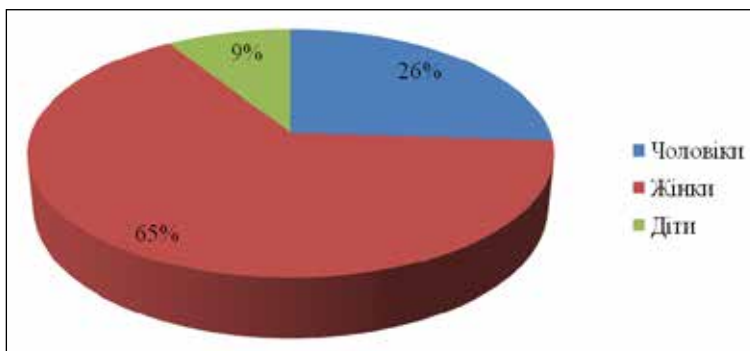

Рис. 1. Структурне співвідношення об'єктів торгівлі людьми

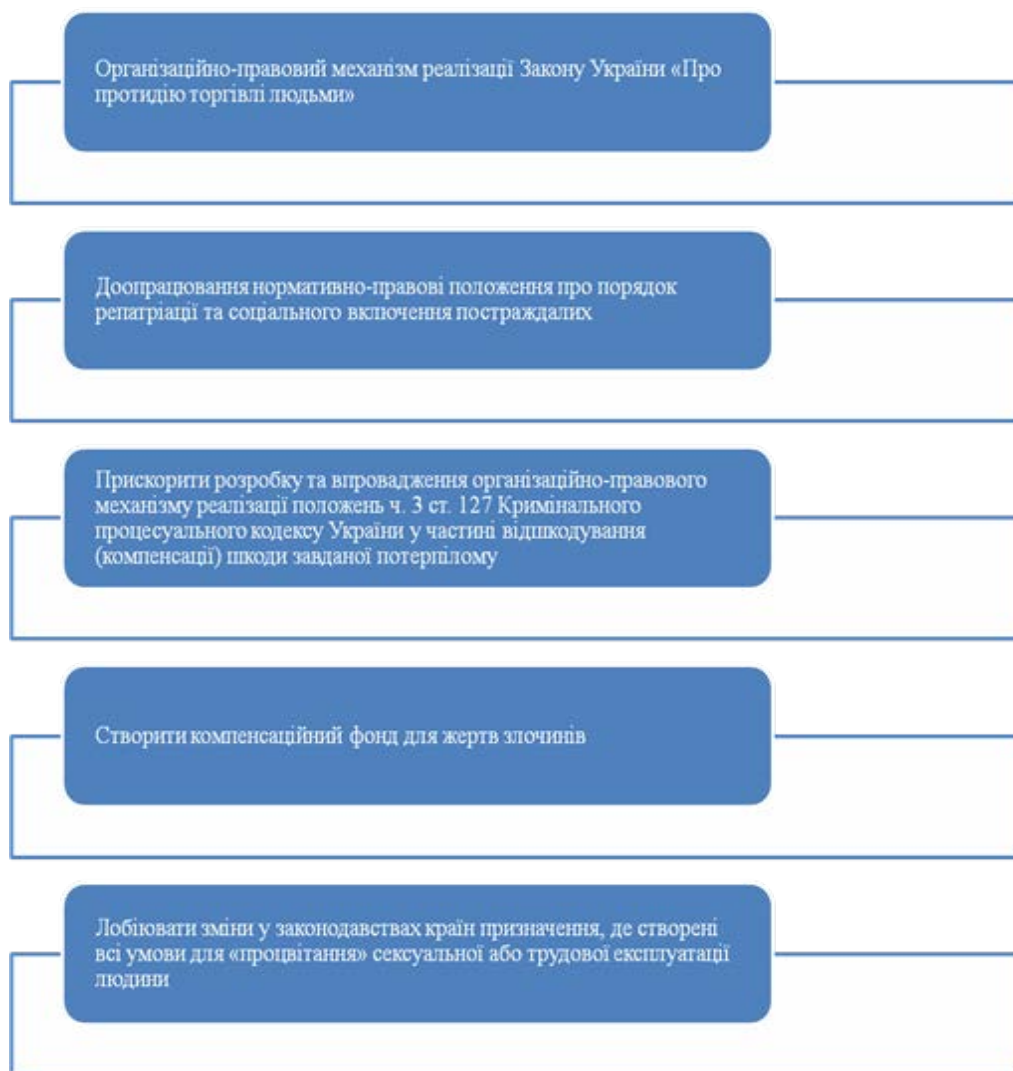

Рис. 2. Пріоритети державної політики захисту прав потерпілих в Україні від торгівлі людьми

ні всі умови для «процвітання» сексуальної або трудової експлуатації людини (окремі країни Західної Європи, Азії, Америки, Африки тощо).

Досі в Україні немає закону про соціальний захист українських громадян за кордоном. Недостатньо використовуються норми чинного законодавства проти шахрайства, зокрема туристичного. Практично не працює в Україні програма захисту свідків. Не працюють механізми правового захисту громадян від службових зловживань, бюрократизму, невиплат заробітної плати тощо [3, с. 279].

Довгий період часу в теорії кримінального права висувались пропозиції про необхідність криміналізації торгівлі людьми, внаслідок чого в КК України була включена відповідна норма. Первісно в диспозиції цієї норми була передбачена відповідальність за купівлю-продаж людини або її вербування, перевезення, передачу, одержання, вчинені з метою її експлуатації. Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р. [3, с. 278] стаття, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми була змінена наступним

чином: торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи. Відповідно, об'єктивна сторона розглядуваного посягання була приведена у відповідність з вимогами міжнародних актів, котрі забороняють дане діяння і є чинними для України: Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р., Протокол до Конвенції про рабство від 23 жовтня 1953 р., Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р., Конвенція ООН про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р., Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 3 квітня 2003 р [6, с. 111].

Аналіз даних міжнародних конвенцій підтверджує своєчасність рішення законодавця внести зміни до статті 149 КК України, оскільки її положення не відповідали тим вимогам, які ставились міжнародноправовими актами по боротьбі з торгівлею людьми. Торгівля людьми має на

меті експлуатацію потерпілих і серед видів цієї експлуатації (зміст яких детально роз'яснюється у міжнародно-правових договорах) названо також рабство та інші звичайні подібні до рабства. З приводу встановлення змісту поняття рабства в літературі виникають дискусії. Рабство, відповідно до ст. 1 Конвенції про рабство, визначається як стан чи становище людини, щодо якої здійснюються атрибути права власності чи деякі з них [3, с. 287].

Стаття 7 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства визнає в підневільному стані особу, яка перебуває в стані чи становищі, що є результатом інститутів чи звичаїв, подібних до рабства, до яких відносяться: боргова кабала, кріпачий стан, будь-який інститут чи звичай, через який жінку можуть за винагороду видати заміж, передати її як спадщину після смерті чоловіка, а також будь-який інститут чи звичай, коли передається дитина з метою її експлуатації [8, с. 23].

У багатьох джерелах наголошується, що ймовірна жертва торгівлі людьми може контактувати з низкою різних фахівців та осіб, а тому потенційно виявлятися ними. До них, у тому числі належать:

- співробітники правоохоронних органів;
- приватні громадяни;
- імміграційні служби;
- сама жертва;
- інші жертви торгівлі людьми;
- родина чи знайомі;
- інспектори з питань дотримання умов праці;
- співробітники громадських організацій та міжнародних агенцій;
- фахівці сфери охорони здоров'я;
- співробітники посольств та консульських установ;
- співробітники транспортних компаній;
- захисники прав людини;
- соціальні служби [8, с. 24].

Діапазон осіб та установ, які можуть ідентифікувати жертв торгівлі людьми, досить широкий, особливо якщо вони пройшли відповідну підготовку та існує система перенаправлення. Тому необхідно дослідити різні підходи до поширення інформації, щоб забезпечити ідентифікацію жертв якомога більшою кількістю осіб, які мають з ними контакти. Системи ідентифікації повинні розроблятися таким чином, щоб будь-яку особу будь-якого віку, статі та національності, яка зазнає експлуатації у будь-якій формі (формах), можна було б ідентифікувати як жертву торгівлі.

Для встановлення контактів з імовірними жертвами торгівлі людьми і для зміцнення необхідної впевненості та довіри, слід передбачити соціальну роботу, центри соціально-медичної допомоги та гарячі лінії». Гарячі лінії вважаються ефективним практичним інструментом визначення, порятунку та перенаправлення жертв торгівлі людьми для отримання допомоги. Для інформування громадськості про існування гарячих ліній і підвищення їхньої ефективності їх необхідно поєднувати з інформаційно-просвітницькими кампаніями. Під час таких інформаційно-просвітницьких кампаній рекомендується використовувати «термінологію, з якою ймовірні жертви або громадськість може бути краще знайома і з якою вони, найвірогідніше, асоціюють себе самі – на відміну від технічної термінології або такої, що стигматизує їх [8, с. 25].

Інформацію про гарячі лінії та загалом про наявні служби допомоги необхідно надавати групам осіб, які наражаються на ризик стати об'єктом торгівлі людьми. Мова йде про різні види цільових інформаційних матеріалів (напр., листівки, наклейки, інформаційні довідники тощо) з основною інформацією про структури підтримки та номери гарячих ліній відіграють важливу роль у процесі (само)ідентифікації.

Соціальна робота – це важливий елемент підтримки ймовірних жертв торгівлі людьми в оточенні, де вони змушені працювати. Шанобливий і співчутливий підхід з боку соціальних працівників у поєднанні з основною інформацією про охорону здоров'я та структури підтримки може створити довіру між цільовими групами та фахівцями». Окрім соціальної роботи, у межах циклу ідентифікації, слід створити центри соціально-медичної допомоги. Це легкодоступні центри, створені в оточенні, де особи-об'єкти торгівлі можуть працювати, і куди люди (якщо забажають – анонімно) можуть звернутися по інформацію, допомогу та інші послуги.

Крім того, рекомендується запровадити «відповідні інтервенційні контактні пункти», де осіб, що наражаються на ризик стати об'єктом торгівлі людьми (напр., мігрантів), можуть застерегти від небезпек та наслідків торгівлі і куди вони можуть за потреби звернутися по допомогу. Особливо підкреслюється важливість інструментів, націлених на соціальну роботу серед жертв торгівлі людьми, особливо дітей. Створення профілів та вироблення ознак У наявній літературі представлено чимало ознак, за якими можна ідентифікувати жертв торгівлі людьми, тому їх дуже важко підсумувати у межах одного звіту [7, с. 99].

По-перше, існують комплекси загальних ознак, які можуть вказати на те, що особа є об'єктом торгівлі. Вони стосуються як дорослих, так і дітей, і передбачають низку змінних, у тому числі:

- поведінку та ставлення потенційної жертви торгівлі (наприклад, вона не може полишити своє робоче оточення, виявляє ознаки страху чи занепокоєння, не довіряє органам влади);
- факти та стан, у якому перебуває особа (наприклад, вона не має паспорта або іншого проїзного документа чи посвідчення особи, які зберігаються у когось іншого, незнайома з місцевою мовою, дозволяє іншим говорити за неї, коли до неї звертаються безпосередньо);
- умови роботи особи (наприклад, вона отримує низьку платню або її зовсім її не отримує, працює понаднормово протягом тривалого часу, не має вихідних);
- обмежений доступ до інших основних прав/можливість скористатися правами (наприклад, особа мешкає у поганих або невідповідних умовах, не має доступу до медичного обслуговування, не може вільно спілкуватися з іншими);
- особисті характеристики або минуле, особливо нещодавнє (наприклад, особа походить з місцевості, званої як джерело торгівлі людьми, вартість її переїзду до країни призначення була оплачена посередниками, яким вона повинна відшкодувати витрати своєю працею або наданням послуг у цій країні) [6, с. 110].

По суті, названі вище змінні частково збігаються з тими, що можуть бути застосовані до ді-

тей, оскільки вони також стосуються поведінки і ставлення («поводить себе занепокоєно: має наляканий вигляд або плаче»); факти та стан («має в'ялий вигляд, що може свідчити про вплив наркотиків»); умови роботи («виконує роботу, не призначену для дітей»); обмежений доступ до інших основних прав/можливість скористатись правами («не має доступу до освіти»); особисті характеристики або нещодавнє минуле («стверджує, що не знає, де перебувають її батьки, не має контактів зі своєю родиною»). Інші комплекси ознак ґрунтуються на формах експлуатації. У цих випадках ознаки стосуються змінних, аналогічних використаним для вироблення загальних ознак. До форм експлуатації як дорослих, так і дітей належать: сексуальна експлуатація; трудова експлуатація; експлуатація у незаконних видах діяльності; експлуатація у жебрацтві; побутовий підневільний стан [5, с. 541].

Ознаки можуть бути представлені у вигляді «ключів», які чітко вказують на необхідність проведення розслідування. Однак у багатьох випадках немає чітких і однозначних вказівок щодо того, хто мав би скористатися цими ознаками.

Основними завданнями оперативно-розшукового супроводження розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, є: встановлення всіх осіб, причетних до протиправної діяльності; виявлення всіх епізодів злочинної діяльності, раніше невідомих слідству, включаючи осіб, які потерпіли від експлуатації у минулому; використання оперативно-розшукових сил, засобів і методів у цілях пошуку слідів злочинної діяльності та встановлення способів їх приховування; пошук нових джерел інформації, встановлення потерпілих та свідків; встановлення місця зберігання коштів, отриманих від торгівлі людьми, шляхів та способів їх відмивання; визначення ролі кож-

ного члена організованого злочинного угруповання; збір інформації, яка характеризує розроблюваних осіб як окремих членів угруповання, норми їх поведінки, взаємовідносини, конфлікти та ін.; визначення оптимального часу проведення слідчих дій; оцінка та перевірка достовірності матеріалів, що знаходяться в розпорядженні слідства, особливо тих, які представлені у своє виправданні підозрюваними, а також свідками та потерпілими, чия добросовісність викликає сумніви; запобігання ухилення від слідства та суду, розшук обвинувачених, які ухиляються; встановлення намірів розроблюваних осіб та їх зв'язків з протидією слідству та їх нейтралізація, захист потерпілих, свідків та інших учасників [1].

Висновки і пропозиції. Встановлено, що ефективна боротьба з таким ганебним явищем як торгівля людьми вимагає не лише законодавчих змін, але й розробки ефективних механізмів боротьби з торгівлею людьми в Україні. Необхідне налагодження співпраці з поліцейськими та спеціальними органами зацікавлених іноземних держав шляхом підписання відповідних міжнародних угод, розробки механізмів інформаційного обміну як між правоохоронними структурами в Україні, так і правоохоронними органами зарубіжних країн. Все це вимагає комплексної взаємодії різних установ та зацікавлених сторін як в межах однієї країни, так і між відповідними країнами, що охоплює органи поліції, судового переслідування, програми підтримки жертв та захисту свідків і засобів масової інформації.

В роботі відмічено, що актуальним на сьогодні є питання надання необхідної медичної та соціальної допомоги жертвам торгівлі людьми через створення системи реабілітаційних закладів із використанням можливостей благодійних та жіночих недержавних організацій.

Список літератури:

1. Взірцева практика створення програм захисту та допомоги жертвам торгівлі людьми в Європі та Євразії : Заключний звіт, 2008 / USAID : official page. URL: <https://www.usaid.gov/uk/site-search/2008>
2. Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3(30). С. 160–166.
3. Керівництво з захисту прав дітей-жертв торгівлі людьми у Європі. ЮНІСЕФ. 2006. 16 с.
4. Комплексная программа противодействия торговли людьми в Украине / под общ. ред. А.М. Бандурки. Київ-Харків : Фирма, 2003. С. 279–285.
5. Левченко К.В. До характеристики Закону України «Про протидію торгівлі людьми». *Форум права*. 2012. № 1. С. 541–545.
6. Пясковський В. Методи вербування і вивозу українських жінок до нелегального секс-бізнесу за кордон. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 110–112.
7. Топчий А. Нелегальна трудова міграція та торгівля людьми. Висвітлення проблеми у ЗМІ. Київ, 2008. 399 с.
8. Хавронюк М. Работоторгівля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 3. С. 23–32.

References:

1. Vzirtseva praktyka stvorenniya prohram zakhystu ta dopomohy zhertvam torhivli lyud'my v Yevropi ta Yevraziyi : Zaklyuchnyy zvit, 2008 / USAID : official page. URL: <https://www.usaid.gov/uk/site-search/2008>
2. Zhuravel, V. (2002). Kryminalistychna klasyfikatsiya zlochyniv: zasady formuvannya ta mekhanizm zastosuvannya. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*, no. 3(30), pp. 160–166.
3. Kerivnytstvo z zakhystu prav ditey-zhertv torhivli lyud'my u Yevropi. YUNISEF. 2006. 16 p.
4. Kompleksnaya programma protyvodeystviya torhovly lyud'my v Ukraine / pod obshch. red. A.M. Bandurky. K.-KH.: Fyrma, 2003, pp. 279–285.
5. Levchenko, K.V. (2012). Do kharakterystyky Zakonu Ukrainy «Pro protydiyuy torhivli lyud'my». *Forum prava*, no. 1, pp. 541–545.
6. Pyaskovs'kyi, V. (2016). Metody verbuvannya i vyvozu ukrayins'kykh zhinok do nelehal'noho seks-biznesu za kordon. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 8, pp. 110–112.
7. Topchiy, A. (2008). Nelehal'na trudova mihratsiya ta torhivlya lyud'my. *Vysvitlennya problemy u ZMI*. Kyiv, 399 p.
8. Khavronyuk, M. (1999). Rabotortihivlya v Ukraini: chy zdatne chynne zakonodavstvo efektyvno protydiyaty yiy. *Predprynimatel'stvo, khozyaystvo y pravo*, no. 3, pp. 23–32.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-87>

УДК 327(23+73)

Габро І.В., Пікалова Т.О.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

АКТИВІЗАЦІЯ КИТАЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН ЯК ПРИЧИНА МАСОВОЇ ІМІГРАЦІЇ КИТАЙСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО США

Анотація. У статті висвітлюється активізація відносин між Китаєм та США крізь призму масової міграції китайських громадян до США. Високий рівень економічної та політичної співпраці між КНР та США став важливою детермінантою міграційних процесів китайських громадян до Сполучених Штатів. Внаслідок відкриття багатьох підприємств з китайським та американським капіталом, громадяни Піднебесної зробили вибір на користь міграції США з декількох причин. По-перше, середній рівень заробітної плати на території цієї держави на порядок вище, ніж у китайців на батьківщині. По-друге, американська влада часто йшла назустріч громадянам КНР внаслідок політичних переслідувань, катувань, тому видавала чималу кількість зелених карт, які дали можливість оселитися громадянам у США на постійній основі. Внаслідок активної економічної та політичної співпраці, близько двох мільйонів китайців у період з 1990-х рр. прибули на територію Сполучених Штатів з метою працевлаштування та постійного проживання на ній. у результаті поглиблення науково-технічних та культурних зв'язків між США та КНР, продовжилось швидке та цілеспрямоване формування китайської діаспори. Визначальними чинниками стали навчання та програми обміну, внаслідок яких до США іммігрувало близько мільйона китайців, 500 тисяч із яких залишилися постійно проживати у цій країні.

Ключові слова: міграція, діаспора, китайсько-американські відносини, економічне та політичне співпраця, науково-технічне та культурне співробітництво.

Habro Iryna, Pikalova Tetiana
Petro Mohyla Black Sea National University

ACTIVIZATION OF CHINESE-AMERICAN RELATIONS AS THE CAUSE OF MASS IMMIGRATION OF THE CHINESE CITIZENS TO THE USA

Summary. The article analyzes the intensification of China-US relations through the prism of mass migration of Chinese citizens to the US. The high level of economic and political cooperation between China and the United States has become an important determinant of Chinese citizens' migration processes to the United States. As a result of many Chinese and American businesses opening up, China's citizens have opted for US migration for several reasons. First, the average wage in the territory of this country is much higher than that of the Chinese at home. Secondly, the US authorities often met with Chinese citizens as a result of political persecution and torture, and therefore issued a large number of green cards that made it possible to settle permanently on US citizens. As a result of active economic and political cooperation, approximately two million Chinese have arrived in the United States for employment and permanent residence there since the 1990s. as a result of deepening scientific and technical and cultural ties between the US and China, the rapid and purposeful formation of the Chinese diaspora has continued. The United States of America and the People's Republic of China have declared that education and science is a priority for the development of both countries. Educational and exchange programs were the decisive factor, with the result that about one million Chinese immigrated to the United States, 500,000 of whom remained permanently resident in the country. The United States and China have pledged to support cultural institutions in establishing long-term relationships and cooperation, including cultural exchange activities. As a result of active dialogue in the scientific and technical field, the US government is making every effort to engage Chinese professionals by helping to facilitate border crossings. This behavior of the government is conditioned by the large financial contributions of Chinese citizens who pay for education and who go to the treasury of the state. Active cultural dialogue, artistic exchanges between the two countries also have a significant impact on the formation of the Chinese diaspora in the United States of America, as evidenced by the data of the last ten years.

Keywords: migration, diaspora, Chinese-American relations, economic and political cooperation, scientific, technical and cultural cooperation.

Постановка проблеми. У XXI столітті вихідці із Китаю стали третьою за величиною іноземною групою в Сполучених Штатах після мексиканців та індіанців. Китайська міграція до США має суттєві геополітичні, соціально-економічні та демографічні наслідки. Масова еміграція з КНР до США у 1990-х роках була вигідна державі: вона перетворилася на засіб модернізації країни, так як її підсумком став приплив фінансів і нових технологій, а також можливість організувати обмін фахівцями з різних сфер.

Завдяки активному політичному, економічному, науково-технічному та культурному діалогу

між країнами, кількість китайських громадян у США із року в рік зростає. Сьогодні торговельні відносини між США і Китаєм фактично надають робочі місця 2,6 мільйонам китайських громадян на території Сполучених Штатів. Китайські громадяни продовжують розширення своєї діаспори на території США, і протягом наступного десятиліття американські компанії матимуть можливість використовувати нову та прибуткову клієнтську базу.

Метою статті є дослідження активізації китайсько-американських відносин як причини масової імміграції китайських громадян до США.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вплив економічної та політичної співпраці, поглиблення науково-технічних та культурних зв'язків між КНР та США на міграційну складову відносин між ними є предметом дослідження для багатьох американських та китайських дослідників. Так, варто виокремити роботи американських науковців І. Керра, Дж. Ньюмана та інших. Окремо слід згадати працю китайського дослідника С. Льюінга, в якій проаналізовано економічні вигоди для КНР від чисельної китайської діаспори у США.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні торговельні відносини між США і Китаєм фактично надають робочі місця 2,6 мільйонам китайських громадян на території Сполучених Штатів в різних галузях промисловості, включаючи робочі місця, які китайські компанії створили в Америці. Китайський середній клас продовжує розширення своєї діаспори на території США, і протягом наступного десятиліття американські компанії мають можливість використовувати нову та прибуткову клієнтську базу, яка може ще більше підвищити рівень зайнятості та економічного зростання. Економічні дані показують, що країни, які ведуть тісну торгівлю з Китаєм, перевершують країни з менш інтегрованими торговельними зв'язками, і очікується, що ця тенденція між двома державами буде збережена, а отже можна прогнозувати ще чималі міграційні хвилі з Піднебесної до США.

Згідно зі статистичними даними, опублікованими Головним митним управлінням КНР, обсяг двосторонньої торгівлі між двома країнами збільшився з 17,49 млрд. \$ з 1991 р. до 80,49 млрд. \$ в 2001 р. при середньорічних темпах зростання в 22,7% [3]. Даний період вважається першим у активному розвитку економічних відносин між двома державами. У ті роки Китай мав річний дефіцит у торгівлі зі Сполученими Штатами, і його імпорт з Америки перевищував його експорт до США. Експортували зі США до КНР харчові продукти, товари легкої промисловості, медичні інструменти і медикаменти, хімічні речовини, машинобудівне обладнання. Між тим, американські інвестиції в Китай також поступово почали збільшуватися.

Проекти з американськими інвестиціями вартувалися від нафтової промисловості і туризму до обробної промисловості. У 1992 році, керівництво КПК виробило нові загальні рекомендації для побудови соціалістичної ринкової економіки в Китаї і вирішило прискорити і поглибити реформи відкритості, дозволяючи внутрішнім провінціям, особливо західним, поступово впровадити заходи з розвитку особливих економічних зон і прибережних міст. Це сприяло подальшому стійкому і швидкому зростанню китайсько-американських економічних зв'язків і торгівлі. Загальна сума прямих інвестицій американських компаній в Китай зросла з 511 млн. \$ до 4,358 млрд. \$. Крім того, на даному етапі відбулися наступні структурні зміни: по-перше, починаючи з 1993 року дефіцит у торгівлі Китаю з Сполученими Штатами (310 млн. \$ в 1992 р.) був замінений профіцитом (6,27 млрд. \$ в 1993 р.), який згодом з року в рік збільшувався. По-друге, Китай стає все більшим торговельним партне-

ром Сполучених Штатів, і навпаки. Китай, який був шостим за величиною партнером Америки в 1994 р., став п'ятим і четвертим за величиною в 1995 і 2000 рр. У 1996 р. Сполучені Штати стали другим за величиною торговельним партнером Китаю. Китай почав експортувати все більшу кількість високотехнологічних промислових товарів. І останнє, збільшилася кількість великих американських корпорацій, що інвестували в Китай і підприємств з ексклюзивними американськими інвестиціями. До 2000 р. з 500 найбільших американських фірм, перерахованих в журналі «Fortune», 300 інвестували в Китай. Починаючи з 1999 р., Сполучені Штати стали найбільшим інвестором для Китаю [3].

Важливим етапом у двосторонніх відносинах став 2000 рік. Саме тоді американський президент Білл Клінтон підписав у жовтні Закон про відносини між США і Китаєм, який гарантував Пекіну нормальні торговельні відносини зі Сполученими Штатами на постійній основі і відкривав шлях для вступу Китаю до Світової організації торгівлі в 2001 році. Внаслідок тісної економічної співпраці між двома країнами у цей період, відповідно, зростає і число громадян Китаю, які емігрували на американський ринок праці. У цей час відбувається різке збільшення частки високоосвічених іммігрантів з КНР з 76% з перепису 1990 р. до 94% перепису 2000 р.. Спостерігалось також значне зростання зайнятості серед іммігрантів з Тайваню. Збільшення числа іммігрантів з Гонконгу склало лише 3%. Таким чином, високоосвічені іммігранти з КНР прибували до США та їх зарплатня у три, а то й у чотири рази перевищувала ту, яку вони отримували на батьківщині. Реакція імміграційної політики США на події на площі Тяньаньмень справила великий вплив на зайнятість громадян Китаю з вищою освітою. Крім того, за оцінками науковців, ймовірність працевлаштування громадян безпосередньо з КНР у три рази була більшою, аніж іммігрантів з Гонконгу. Було доведено, що іммігранти з материкового Китаю частіше працювали на території США, ніж іммігранти з Тайваню і Кореї, про що свідчать розрахункові коефіцієнти. У результаті цього, у 2000 р. чоловіки і жінки із материкового Китаю стали з'являтися на американському ринку праці частіше, ніж їх тайванські і корейські колеги, причому серед жінок цей показник виявився вищим, ніж серед чоловіків. Проте, шанси працевлаштування серед чоловіків-іммігрантів виявився вищим, порівняно з жінками. Ще більше пощастило тим, хто добре або дуже добре розмовляв англійською [2].

Високоосвічені іммігранти з КНР у цей період отримали відносно зростання заробітної плати після того, як отримали дозвіл на роботу, а згодом і зелені карти після Подій 4 червня у Китаї. Погодинна заробітна плата чоловіків-іммігрантів з КНР зросла на 26% у порівнянні з попереднім її рівнем. У 2000 році іммігранти з материкового Китаю зі ступенем бакалавра заробляли більше, ніж іммігранти з інших країн світу [2].

Другий етап тривав з 2002 по 2010 рр. Оскільки економіка Китаю інтегрувалася у світову досить швидкими темпами, китайсько-американські економічні обміни і торгівля почали поглиблюватися у всіх сферах. Китай став 143-

м членом СОТ в кінці 2001 р., що свідчило про подальшу його економічну інтеграцію в міжнародну економічну систему. Центральний Комітет партії на чолі з Генеральним секретарем Ху Цзіньтао, дотримуючись політики Ден Сяопіна, адаптувався до мінливих внутрішніх і міжнародних обставин. Китай подвоїв свої зусилля у сфері побудови гармонійного суспільства і продовжив процес реформ та політики відкритості. Експорт Китаю розширився від торгівлі традиційними товарами до сектору послуг. У міру того, як економіка Китаю інтегрувалася до світової, китайсько-американські економічні обміни і торгівля поступово розширювались, охоплюючи послуги, інвестиції, економічне і технологічне співробітництво та інші сфери, а не лише торгівлю товарами. Статистичні дані, опубліковані Міністерством торгівлі Китаю показують, що обсяг торгівлі між Китаєм і Сполученими Штатами збільшився з 80,49 млрд. \$ в 2001 р. до 302,08 млрд. \$ у 2007 р. при середньорічних темпах зростання 24,7%. Американський експорт у Китай виріс у п'ять разів і Китай став третім найбільшим експортним ринком США. За перші дев'ять місяців 2008 р., товарообіг між двома країнами досяг 250 млрд. \$, незважаючи на уповільнення економічного зростання в США.

До жовтня 2008 року в Китаї було реалізовано в цілому 56 335 проектів на загальну суму 58,8 млрд. \$. Велика кількість інвестицій вкладалася в широке коло економічних областей, що охоплювали не тільки обробні галузі, але й нерухомість, фінанси, страхування, зовнішню торгівлю, бухгалтерський облік та інші сфери послуг. Китай став найбільшим кредитором Америки по казначейських облигаціях. Тим часом, зросло число китайських торгових і неторгових компаній. Зростаюча взаємозалежність між американською і китайською економіками стала очевидною, оскільки фінансова криза загрожувала світовій економіці, підживлюючи побоювання з приводу економічних дисбалансів між США і Китаєм [3].

Третій етап розпочався у 2010 р. і триває до сьогодні. Саме у цей період Китай став другою за величиною економікою в світі, обігнавши Японію. КНР стала на шлях безперервного економічного зростання, маючи на меті стати першою економікою світу, обігнавши США. Проте, показовим є те, що ця країна позиціонує себе як державу, що розвивається, начебто не претендуючи на лідируюче становище у світі. За словами економіста Джима О'Ніла, Китай стане економікою номер один у світі до 2027 року. Пізніше, на саміті Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва колишній президент США Барак Обама оголосив, що Сполучені Штати і одинадцять інших країн досягли угоди про Транстихоокеанське партнерство – багатонаціональну угоду про вільну торгівлю, не включивши туди Китайську Народну Республіку.

Протягом останніх десятиліть, дипломатичні відносини між Китаєм і Сполученими Штатами, незважаючи на відмінності в політичних системах, стратегічних інтересах і культурних традиціях, тісно налагоджені. Сьогодні можна назвати ці країни «суперниками, що співпрацюють». Геополітичні та ідеологічні відмінності існують, але

обидві сторони раціональні і прагматичні. Відносини принесли обом сторонам величезні дивіденди. Першою ареною можливої співпраці між державами є безпека. В якості постійних членів Ради Безпеки ООН і ядерних держав, Китай і США несуть особливу відповідальність за підтримку миру відповідно до Статуту ООН, важливу відповідальність за запобігання ядерного поширення відповідно до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. По-друге, глобальна економіка повинна підтримувати сталий, безперервний ріст і глобальний режим вільної торгівлі, заснований на загальноновизначених міжнародних правилах. Світ гостро потребує політики, яка запобігає і контролює накопичення фінансових ризиків.

Згідно з останніми опитування Інституту Геллапа, Сполучені Штати є бажаним місцем проживання для 22 мільйонів китайців [1]. Чимало американців сьогодні виступають за китайську міграцію до їх країни. Це пов'язано з тим, що, поперше, чимала китайська діаспора тут вже сформована і за такий план розвитку подій виступають самі китайці, які живуть у США. Виступають за міграцію і підприємці, яким конче необхідна дешева робоча сила. По-друге, далеко не всі китайці, що приїждять до США, мають якісну освіту, а тому часто працюють у сфері обслуговування, будівництві, залишаючи більш привабливі робочі місця для громадян країни перебування. Це так званий «альтернативний азіатський план». Проте, чимало осіб виступають проти китайської імміграції в американський плавильний котел, адже вважають, що будь-які іноземці створюють конкуренцію на ринку праці.

Сполучені Штати Америки і Китайська Народна Республіка проголосили, що сфера освіти та науки є пріоритетною для розвитку обох держав. Велика кількість китайських громадян зробила свій вибір на здобування освіти за кордоном, у більшості – на території США. Причому, не лише студентство їде здобувати престижну освіту за кордон, але й родини, діти яких ходять до школи.

Китайські школи дуже конкурентоспроможні. Учні не переходять автоматично з одного класу в інший. Ті, хто не складає випускні іспити, залишаються зазвичай допоки іспит не буде успішно складено. Конкурентний тиск особливо посилюється в кінці середньої школи. Бажаючі вступити до середньої школи повинні скласти вступний іспит. Таким чином, тільки близько 70% учнів, які закінчили середню школу, вступають до середньої школи. Тому однією із причин міграції до США є можливість швидше здобути хоча б середню освіту [4].

На відміну від американських шкіл, китайські школярі не мають права вибирати, які заняття вони будуть відвідувати. Учні групуються в класи за результатами вступних іспитів. Ті, хто набрав високі бали, групуються в «успішніший» клас, де кращі вчителі і викладається найскладніший матеріал, який покликаний підготувати цих студентів до вступного іспиту в коледж. Ті, хто набрав низькі бали, групуються в «відсталий» клас і отримують гірших вчителів. Оскільки менше 30% випускників середньої школи вступають до коледжу, навіть ті, хто навчається в успішно-

му класі, повинні старанно вчитися. Звичайний шкільний день для китайських старшокласників триває з 7 ранку до 10 вечора на додаток до регулярних занять з понеділка по п'ятницю, більше того, багато шкіл виступають за те, щоб учні приходили в школу ще й у суботу. За соціопитуваннями, 80% китайських старшокласників скаржаться на те, що сплять менше 6 годин на добу [6].

Ще одна темна сторона китайських шкіл – політична індоктринація китайської молоді. Китайські школи служать політичній меті – випускати громадян, яких хоче бачити китайський уряд, а студенти починають вивчати комуністичну ідеологію ще з першого класу. Вищезазначені детермінанти показують причину масової міграції родин до Америки внаслідок нездатності гарантувати своїй дитині високий рівень знань, рівність та своє економічне заощадження. Вихід із цієї ситуації – навчання у країні, яка стовідсотково є гарантом демократії, рівності прав та можливості подальшого вступу до закладів вищої освіти на території США.

Проте, більшу частину осіб, що навчаються у Сполучених Штатах, складають студенти коледжів та університетів. Сполучені Штати і Китай не одне десятиріччя співпрацюють в галузі освіти з метою розширення освітніх можливостей. США залишаються найпопулярнішим місцем для китайських студентів, які бажають навчатися за кордоном. Кількість студентів з Китаю, які навчаються у США зросла з 1995-го р. у чотири рази. За словами економіста Фердіنانдо Гуєра, лише студенти з Китаю у 2012 р. принесли в економіку Каліфорнії понад 100 млн. \$. Тільки у 2013-2014 навчальному році більше 274 тис. китайських студентів приїхали навчатися до США, що склало 31% всього міжнародного студентського корпусу у цій країні. Велика кількість китайських студентів походить з найбагатших і найвпливовіших сімей Китаю – дочка президента Сі Цзіньпіна, наприклад, вчилася під вигаданим ім'ям в Гарварді. У той час як китайські студенти складають всього близько 1,24% від загального числа студентів в Сполучених Штатах, вони вносять приблизно 22 млрд. \$ в економіку США щорічно. Фінансово напружені університети активно набирають студентів із-за кордону, а число китайських першокурсників в Штатах майже потроїлося після рецесії 2008 року. Збільшення доходів є ключовим фактором при наборі китайських студентів. Згідно зі звітом 2010 р., 90% всіх рекомендаційних листів для китайських абітурієнтів в університети США є підробленими [5].

Однак університети є не єдиними сторонами, які отримують вигоду від підвищеного інтересу до навчання в Сполучених Штатах. У той час як сама освіта в Американському коледжі коштує чималих грошей, консультанти коледжу у Китаї стягують з батьків величезні збори, щоб влаштувати своїх дітей в іноземні університети. У 2014 р. ринок консультування і підготовки до тестування в Китаї досяг майже 550 млн. \$. Станом на 2019 рік, на території США навчається більше 900 тис. громадян Китаю. Лише у Лос-Анджелесі освіту отримує понад 4 тис. китайців [7].

Важливою віхою співпраці між двома країнами стала науково-технічна співпраця між урядами держав. Американсько-китайська на-

уково-технічна угода служить правовою основою для більш ніж 50 діючих інших угод і сприяє реалізації тисяч спільних проектів у різних міністерствах і відомствах. На постійній основі проходять зустрічі на вищому рівні, де гаранті наголошують на важливості розвитку даного інституту співпраці. Так, восени 2017 р. держави пообіцяли прагнути відновлення своїх широко-масштабних зв'язків у науково-технічному співробітництві в рамках зусиль по просуванню соціального і міжособистісного обміну між двома країнами. Дану угоду було відображено в плані дій першого китайсько-американського соціального діалогу та діалогу між людьми під спільним головуванням віце-прем'єра КНР Лю Яньдуна і колишнього держсекретаря США Рекса Тілдерсона. У плані дій документа зазначено, що Китай і Сполучені Штати віддані процесу оновлення науково-технічної угоди, зміцненню спільних наукових досліджень, використанню шляхів співпраці провінцій і держав в області технологічних інновацій, а також розвитку діалогу і співробітництва між науково-технічним персоналом обох країн. Крім того, було вирішено, що обидві держави будуть проводити обміни між науково-технічними відомствами, заохочуватимуть бізнес обох сторін до співпраці в галузі інновацій та підприємництва.

У рамках американсько-китайського технічного співробітництва велика частина випадків припадає на таку форму співпраці, яка чітко контролюється та розробляється урядом країни. Американська сторона представлена групою університетів і науково-дослідних інститутів на чолі з Університетом Західної Вірджинії, китайська – на чолі з Гуандаунським Університетом. Завдяки тісній співпраці обидві сторони працюють над вирішенням найважливіших глобальних енергетичних проблем. Крім розвитку взаємовигідного діалогу та участі в науково-дослідній діяльності світового рівня, обидві сторони мають на меті досягти істотного прогресу, який призведе до значущих комерційних проривів, велика увага приділяється розробці альтернативних видів енергії, біомедицині, зв'язку, та іншим ключовим галузям промисловості [7].

Одним із останніх прикладів є китайсько-американське співробітництво в галузі досліджень тора. Спільні зусилля наукових кіл двох країн по боротьбі з торс допомогли китайським вченим ознайомитися з новітніми американськими методами вірусологічних та імунологічних досліджень і застосувати накопичений досвід в області профілактики та боротьби з ГРВІ. Сполучені Штати і Китай зобов'язалися заохочувати співпрацю між адміністративними департаментами, а також обміни в галузі освіти, науки і техніки, навколишнього середовища, культури та охорони здоров'я на національному рівні. Співпраця США та Китаю з питань охорони здоров'я була тісною протягом останніх 30 років. Пріоритети включають спостереження, профілактику і контроль інфекційних захворювань, біомедичні дослідження, боротьбу з неінфекційними захворюваннями і підвищення безпеки харчових і медичних продуктів. Так, у період з 1990-х по 2015 рр. кількість громадян з Китаю, що здобувають освіту у сфері медицини, склала близько 200 тисяч [7].

Дві держави продовжують налагоджувати культурний діалог, який виражається в культурних обмінах у сфері виконавського та образотворчого мистецтва, підтримці роботи, яка зберігає і захищає культурну спадщину країн, заохочуючи співпрацю між культурними установами, представниками і вченими. Сполучені Штати і Китай зобов'язалися надавати підтримку установам культури у налагодженні довгострокових зв'язків і співпраці, включаючи заходи з культурного обміну. За даними 2018 р., кількість прибулих з Китаю громадян, які мали на меті виступати з творчими програмами, виставами та проведенням творчих вечорів, за рік склала близько 7 тис. осіб. Причому, чимала кількість виступаючих організують свої власні творчі гуртки та гастролюють на територію США з культурними візитами на постійній основі [6].

Висновки. Тісна економічна та політична співпраця між КНР та США стала важливою детермінантою міграційних процесів китайських громадян до Сполучених Штатів. Внаслідок відкриття багатьох підприємств з китайським та американським капіталом, громадяни Піднебесної зробили вибір на користь міграції США з декількох причин. По-перше, середній рівень заробітної плати на території цієї держави на порядок вище, ніж у китайців на батьківщині. По-друге,

американська влада часто йшла назустріч громадянам КНР внаслідок політичних переслідувань, катувань, тому видавала чималу кількість грін-карт, які дали можливість оселитися громадянам у США на постійній основі. Внаслідок активної економічної та політичної співпраці, близько двох мільйонів китайців у період з 1990-х рр. прибули на територію Сполучених Штатів з метою працевлаштування та постійного проживання на ній.

У результаті поглиблення науково-технічних та культурних зв'язків між США та КНР, продовжилось швидке та цілеспрямоване формування китайської діаспори. Визначальними чинниками стали навчання та програми обміну, внаслідок яких до США іммігрувало близько мільйона китайців, 500 тисяч із яких залишилися на ПМП у цій країні. Унаслідок активного діалогу у науково-технічній сфері, американський уряд всіляко сприяє залученню китайських фахівців, йдучи назустріч у полегшенні перетину кордону. Така поведінка уряду зумовлена великими грошовими внесками китайських громадян, що платять за навчання та які поступають у казну держави. Активний культурний діалог, мистецькі обміни між двома країнами також мають чималий вплив на формування китайської діаспори на території Сполучених Штатів Америки, про що свідчать дані останніх десяти років.

Список літератури:

1. Americans Favored Immigration Based on Family Ties // Gallup Institute: official page. – 2018. URL: <https://news.gallup.com/vault/225401/1965-americans-favored-immigration-family-ties.aspx> (last access: September 08, 2019). – Title from the Screen.
2. Kerr E. Chinese Immigrants in the U.S. Labor Market: Effects of Post-Tiananmen Immigration Policy / E. Kerr // Federal Reserve Bank of Dallas and IZA. 2012. URL: <https://paa2011.princeton.edu/papers/111210> (last access: September 08, 2019). – Title from the Screen.
3. Liubing C. Fortune 500 companies at CIIE and their China stories / C. Liubing // China Daily. – 2018. URL: <http://www.chinadaily.com.cn/a/201810/29/WS5bd63ac1a310eff30328506a.html> (last access: September 10, 2019). – Title from the Screen.
4. Navarro P. U.S.-China Economic Relationship about to Permanently Shrink? / P. Navarro // The International Economy. – 2018. – № 9. – P. 19. URL: http://www.international-economy.com/TIE_F18_USChina_Symp.pdf (last access: September 10, 2019). – Title from the Screen.
5. Newman J. Almost one-third of all foreign students in U.S. are from China / J. Newman // The Chronicle of higher education. – 2014. URL: <https://www.chronicle.com/blogs/data/2014/02/07/almost-one-third-of-all-foreign-students-are-from-china/> (last access: September 05, 2019). – Title from the Screen.
6. Miller K. China's Next Big Export: Creativity and Culture / K. Miller // Daily Beast. – 2018. URL: <https://www.thedailybeast.com/chinas-next-big-export-creativity-and-culture> (last access: September 05, 2019). – Title from the Screen.
7. Poly U. China Resources plan to establish joint research centers / U. Poly // The Hong Kong Polytechnic University. – 2018. URL: https://www.eurekalert.org/pub_releases/2018-11/thkp-p-c111418.php (last access: September 08, 2019). – Title from the Screen.

References:

1. Americans Favored Immigration Based on Family Ties (2018). *Gallup Institute: official page*. Retrieved from: <https://news.gallup.com/vault/225401/1965-americans-favored-immigration-family-ties.aspx>
2. Kerr, E. (2012). Chinese Immigrants in the U.S. Labor Market: Effects of Post-Tiananmen Immigration Policy. *Federal Reserve Bank of Dallas and IZA*. Retrieved from: <https://paa2011.princeton.edu/papers/111210>
3. Liubing, C. (2018). Fortune 500 companies at CIIE and their China stories. *China Daily*. Retrieved from: <http://www.chinadaily.com.cn/a/201810/29/WS5bd63ac1a310eff30328506a.html>
4. Navarro, P. (2018). U.S.-China Economic Relationship about to Permanently Shrink? *The International Economy*. 9. P. 19. Retrieved from: http://www.international-economy.com/TIE_F18_USChina_Symp.pdf
5. Newman, J. (2014). Almost one-third of all foreign students in U.S. are from China. *The Chronicle of higher education*. Retrieved from: <https://www.chronicle.com/blogs/data/2014/02/07/almost-one-third-of-all-foreign-students-are-from-china/>
6. Miller, K. (2018). China's Next Big Export: Creativity and Culture. *Daily Beast*. Retrieved from: <https://www.thedailybeast.com/chinas-next-big-export-creativity-and-culture>
7. Poly, U. (2018). China Resources plan to establish joint research centers. *The Hong Kong Polytechnic University*. Retrieved from: https://www.eurekalert.org/pub_releases/2018-11/thkp-p-c111418.php

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-88>

УДК 327.32

Мустипан В.О.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВОРОГИ З ВИГОДАМИ: ЯК ІЗРАЇЛЬ ТА МОНАРХІЇ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ ПРАЦЮЮТЬ РАЗОМ

Анотація. У статті проаналізовано зовнішню політику Ізраїлю із країнами Перської затоки у постбіполярний період. А саме висвітлена проблема боротьби з тероризмом, питання безпеки та налагодження напівофіційних відносин Ізраїлю з країнами регіону. Пріоритетною для Ізраїлю є політика неприєднання поряд зі стратегічним партнерством з НАТО та формування міцних власних збройних сил, військової та аналітичної розвідки. Також значно важливими чинниками зовнішньої політики є створення двосторонніх систем безпеки та спільних антитерористичних заходів з країнами Перської затоки без їх формального затвердження урядами Ізраїлю та його ситуативних партнерів, військово-технічна й інтелектуальна підтримка з боку США, статус Ізраїлю як «союзника США, який не є членом НАТО» і територіальний статус-кво, що склався після Арабо-ізраїльських воєн 40х-90х років минулого століття. Стосовно внутрішньої політики, то перехід керування країною, який відбувається час від часу в Ізраїлі між лівими та правими партіями, значно впливає на загальну стратегію пошуку миру в регіоні, проте не змінює вектора прагнення Ізраїлю до створення двосторонніх систем безпеки і розробки спільних антитерористичних заходів.

Ключові слова: безпека, зовнішня політика Ізраїлю, монархії Перської затоки, постбіполярний період, Арабо-ізраїльський конфлікт.

Mustipan Viktoriia

Petro Mohyla Black Sea State University

ENEMIES WITH BENEFITS: HOW ISRAEL AND GULF MONARCHIES WORK TOGETHER

Summary. The theoretical aspects of forming the foreign policy of Israel with the Gulf countries in the post-bipolar period. Attention has been paid to the problem of combating terrorism, the issue of security and the establishment of semi-official relations with Israel in the region. A priority for Israel is a policy of non-alignment, along with a strategic partnership with NATO, and the formation of strong armed forces, military and analytical intelligence. Also important for foreign policy are the creation of bilateral security systems and joint counterterrorism with the Gulf countries without their formal approval by the governments of Israel and its situational partners, US military-technical and intellectual support, and Israel's status as a "US ally outside NATO" and the territorial status quo that emerged after the Arab-Israeli wars of the 1940s and 1990s. With regard to domestic politics, the transition from time to time in left-wing and right-wing parties in Israel significantly influences the overall peace-seeking strategy in the region, but does not change the vector of Israel's desire for bilateral security systems and the development of joint counter-terrorism measures. In the article, we can highlight the role of individuals in the formation and change of the regional policy of Israel and the foreign policy vectors of the Gulf countries. Moreover, the study shows that such an influence was exerted not only by individuals representing domestic political elites, but also by leading world leaders, mainly the largest US politicians. The most iconic of these figures had their own particular point of view on the construction of regional security systems, which did not coincide with the accepted one. But this is the difference between the Middle East and other nodes of political disagreement, that the traditional logic of relations here often turns out to be less applicable than innovative and unexpected approaches and solutions. Roles, that played in creating regional confidence systems the Israeli prime ministers in the bipolar world, American presidents and state department leaders during the detente, and members of the monarchical families of the Gulf countries in the post-bipolar period, cannot be overestimated. And in a number of cases, the personal qualities of these leaders were key in the formation of approaches to solving problems in the region and left their traces in history, by which the authors of these solutions are recognizable, as by handwriting.

Keywords: security, Israeli foreign policy, Persian Gulf monarchies, post-bipolar period, Arab-Israeli conflict.

Постановка проблеми. Розуміння діючих причин і механізмів співпраці Ізраїлю з країнами Перської затоки в умовах невизнання Ізраїлю полягає у переважанні інформації з джерел, які не мають статусу офіційних. При цьому важливо оцінити та виявити справжні причини створення систем безпеки та співробітництва між Ізраїлем і країнами Затоки на тлі тиражованої більшістю місцевих ЗМІ взаєморозумної риторики.

При аналізі причин слід приділити увагу також і трансформації інтересів країн регіону у постбіполярний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До поставленої теми значну увагу приділив А.А. Корнілов у своїй статті [8]. Дослідник

розкриває та прогнозує майбутнє Ізраїльської зовнішньої політики у близькосхідному регіоні та пріоритети правлячих партій. Також варто згадати дослідження Г.М. Поволоцького «Як побудувати мир на Близькому Сході» [10]. У ньому аналізуються пропозиції щодо мирного врегулювання, які виклав у своєму недавньому програмному виступі в Бар-Іланському університеті прем'єр-міністр Ізраїлю, Бін'ямін Нетаньяху.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У цій роботі триває розкриття особливостей розвитку відносин між Ізраїлем і країнами Перської затоки. Розглядаються русійні фактори такого розвитку і причини утворення ситуативних неофіційних союзів. Стаття

може бути використана для подальшого дослідження та прогнозування змін, які відбуваються у даний час і будуть відбуватися в майбутньому, у взаєминах Ізраїлю і країн Затоки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Стаття націлена на докладний аналіз політичних відносин і взаємних інтересів Ізраїлю і країн Затоки у постбіполярний період, висвітлення векторів взаємодій і прогнозування їх подальшого розвитку і змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під тиском громадськості зв'язки Ізраїлю та монархій Перської затоки повинні бути обмежені неофіційними зустрічами, публічними відмовами, посередниками й іноземними дочірніми компаніями.

У 1967 р. на запитання: «Яку послідовність подій ви б хотіли бачити зараз на Близькому Сході?», Саудівський король Файсал бен Абдулазіз аль-Сауд швидко відповів: «Знищення Ізраїлю» [11, с. 58].

Відтоді розповіді Саудівської Аравії та інших п'яти країн-членів Ради співробітництва в Перській затоці (GCC) щодо Ізраїлю зазнали кардинальних змін, оскільки в квітні 2018 року кронпринц Саудівської Аравії Мухаммед бін Салман заявив, що «ізраїльтяни мають право на свою землю» [18].

Таке потрясіння в офіційному дискурсі супроводжується поступовим і тривалим зрушенням політики, що проводиться монархіями GCC щодо Ізраїлю. Хоча раніше арабські монархії геть не сприймали ніяких відносин з Ізраїлем і були вкрай ворожими до нього, як, наприклад це було з тою ж Саудівською Аравією, яка сприяла зусиллям арабських країн в їх війні проти Ізраїлю у 1948 році, також і у шестиденній війні 1967 року та у війні Йом Кішур у 1973 році [11, с. 43].

Більш того, офіційно весь арабський світ не визнавав Ізраїль з самого моменту його незалежності і навіть спромігся ще за два роки до цього бойкотувати товари, виготовлені євреями в Палестині. Перший бойкот «сіоністських товарів» Арабська ліга запровадила ще у 1945 році. Пізніше (у 1967 році) Арабська ліга запровадила так звані «Три ноти Хартума» під саслом: ні миру, ні визнання, ні переговорам з Ізраїлем, а Організація арабських країн-експортерів нафти (ОПЕК) у 1973 році проголосила нафтове ембарго проти прихильників Ізраїлю [11, с. 44].

Враховуючи все це, перезавантаження політичних відносин між країнами Затоки та Ізраїлем відбувається приховано, але при тому всебічно.

В дійсності, незважаючи на те, що такі потеплення відносин, які сьогодні протікають швидшими темпами, тільки тепер вийшли в публічну площину, перші підпільні контакти вже тривали десятиліттями. Ще у 1960-х роках Ізраїль допомагав саудівцям у протидії втручання президента Єгипту Гамала Абделя Нассера в Ємен, а також у 1970-х роках, коли Ізраїль підтримав султана Кабуса з намагань Оману перемогти повстання у провінції Дхофар [11, с. 60].

Відтоді низка подій стимулювала більш чітке узгодження взаємних інтересів. Мирний процес між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини (ОВП), розпочатий на Мадридській конференції 1991 року, призвів до значних відкриттів: Катар та Оман створили торгові відділення у Тель-Авіві, урядовці Ізраїлю відвідали Маскат

і Манаму, й Дослідницький центр Близького Сходу створив форум для налагодження дипломатії Ізраїлю та держав GCC.

Прогрес в Ізраїльсько-Затокових контактах зазнав значного занепаду внаслідок спалаху другої палестинської інтифади у 2000 році. По всій Затоці спалахнули кілька протестів проти Ізраїлю, й Оман закрити торгову місію Ізраїлю у Маскаті. Аналогічно, у відповідь на кампанію Ізраїлю кінця 2008 – початку 2009 років у секторі Газа, Катар також закрити ізраїльську торгову місію у Досі. Принц Саудівської Аравії Абдула бін Абдулазіз відмовився від запрошення до Вашингтона, вказавши на підтримку Сполученими Штатами Америки Ізраїлю в протидії інтифаді [7, с. 18].

Однак в розпал ізраїльсько-палестинських зіткнень відбулися вражаючі зміни в поглядах нового покоління в керівництві монархій GCC. У період з 1995 по 2006 роки всіх монархів Перської затоки, окрім Омана, змінили молодші правителі, які поступово демонстрували відкритість до діалогу з Ізраїлем. Згодом поява Ірану, як регіонального фактору небезпеки у регіоні після війни в Іраку, викликало потребу до подальшої консолідації контактів між країнами Затоки та Ізраїлем [6].

У березні 2002 року на саміті Арабської ліги у Бейруті (Ліван), Абдулла бін Абдулазіз аль-Сауд запустив «Арабську ініціативу миру» [17]. Було запропоновано повне визнання Ізраїлю всіма 22 країнами Ліги арабських країн в обмін на повний відхід Ізраїлю до кордонів 1967 року, встановлення Палестинської держави зі Східним Єрусалимом її столицею та «узгоджене» рішення питання про палестинських біженців.

І хоча ці зусилля не були успішними, але це означало попереднє відкриття шляхів до компромісу, і з тих пір звістки як про офіційні, так і про неформальні контакти множилися експоненціально. У 2006 році, на початку Другої ліванської війни, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю Ехуд Олмерт зустрівся в Йорданії з радником з питань національної безпеки Саудівської Аравії Бандар бен Султаном, щоб обговорити загрозу шіїтів, яку представляють Іран, та підтримав ідею саудівців що до шляхів забезпечення миру.

У 2009 році Ізраїль лобював в Об'єднаних Арабських Еміратах розміщення новоствореного Міжнародного агентства з відновлюваної енергії (IRENA) в обмін на право офіційної ізраїльської присутності. Створення ізраїльської делегації в IRENA ознаменувало перше відкриття ізраїльського представництва в арабській країні майже за 20 років. У 2015 році Прем'єр-міністр Ізраїлю Бенджамін Нетаньяху зустрівся з вищими посадовими особами Еміратів на Кіпрі, щоб обговорити протидію іранському впливу [10, с. 5].

З 2016 по 2019 рік повітряні сили ОАЕ та Ізраїль брали участь у спільних військових навчаннях разом з іншими країнами. Ізраїль має розвідувальні безпілотники, що базуються в ОАЕ. У 2018 році Бахрейн прагнув нормалізувати відносини з Ізраїлем, тоді як ізраїльські ЗМІ вперше повідомили, що начальник штабу сил оборони Ізраїлю (ДФ) зустрівся зі своїм саудівським колегою на полях конференції у Вашингтоні для командирів США – союзні армії.

Нетаньяху, оголосивши про прорив у пропаганді Ізраїлю до арабських держав, заявив: «Те,

що насправді відбувається з арабськими державами, ніколи не траплялося в нашій історії, навіть коли ми підписували угоди. Співпраця між Ізраїлем та арабськими державами існує порізному і на різних рівнях, хоча це все ще не видно над поверхнею, проте набагато більше, ніж у будь-який інший період історії Ізраїлю. Це величезна зміна» [4].

Безперечно, відносини GCC та Ізраїлю не повинні поєднуватися як єдине явище. Оман, Катар і Кувейт пішли відносно автономними шляхами у формуванні свого діалогу з Ізраїлем. Кувейт зберігав надзвичайно міцну позицію проти Ізраїлю та відхилявся від таємних операцій, розроблених іншими країнами GCC. У 2018 році Кувейт звинуватив Ізраїль у порушенні суверенітету Лівану в його операції «Північний щит» для знищення тунелів «Хезболла», а Бахрейн натомість підтримував Ізраїль.

Кувейт регулярно засуджує Ізраїль за порушення прав людини на різних міжнародних форумах, у той час як він заважає громадянам Ізраїлю літати на його національній авіакомпанії. Більше того, він виключив спільний прийом Чемпіонату світу з футболу 2022 року разом з Катаром, оскільки це призведе до вступу громадян Ізраїлю в Кувейт.

Щодо Кувейту, то існуюча в цій країні конституційна монархія представляє більш ліберальну політичну систему, в порівнянні зі сусідами із ССЗ, та іноді надає кувейтському парламенту діючу роль. Помітно, що спікер національної асамблеї отримав широку підтримку, коли він кричав «вбивці дітей» на ізраїльських депутатів, які відвідували міжпарламентську асамблею в Санкт-Петербурзі (Росія). Окрім парламенту, у корені такої поведінки Кувейту, є позиція старшого керівництва, арабський націоналізм, та історія палестинської імміграції [6].

Оман і Катар налагодили значно тісніші зв'язки з Ізраїлем, прагнучи затвердити свою незалежність і посилити своє геополітичне становище як регіональних гравців. Зокрема, Оман завжди намагався підтримувати нейтральну позицію у зовнішніх справах під керівництвом султана Кабуса.

Отже, завдяки традиційному режиму роботи, Оман домагався збалансованого підходу до ізраїльсько-палестинського конфлікту та визнав право існування Ізраїлю. У 1994 році Мускат став першою столицею Перської затоки, яка вітала тодішнього прем'єр-міністра Ізраїлю Іцхака Рабіна. Як результат, султанат став ключовим регіональним актором, здатним сприяти діалогу та просуванню проривів в відносинах Ізраїлю з арабськими країнами [4].

Зокрема, Султан Кабус у Маскаті в жовтні 2018 року прийняв вже іншого ізраїльського прем'єр-міністра – Нетаньяху, щоб обговорити «досягнення миру та стабільності на Близькому Сході» [4]. Візит ізраїльського прем'єр-міністра до держави Перської затоки був першим за понад 20 років. Більше того, світ побачив перший відомий політ ізраїльського лідера через повітряний простір Саудівської Аравії, і, таким чином, це стосувалося схвалення польоту з боку Ер-Ріяду.

За допомогою своєї типової гри на балансуванні Оман скористався зустріччю, представившись

незалежною від Ірану країною, та виділившись як регіональний брокер в очах уряду США. Відповідно, міністр закордонних справ Оману Юсуф бін Алаві пізніше висловив підтримку «угоди століття Трампа» про мир на Близькому Сході та додав: «...араби повинні... намагатися полегшити ті страхи, які виникають в Ізраїлі, через ініціативи та реальні угоди між ними та Ізраїлем» [7, с. 18].

Дивлячись на основні стратегії, що пов'язують Ізраїль з іншими монархіями ССЗ, чітка логіка впливає із сучасного історичного контексту. Ізраїль, зі свого боку, проводив дипломатичні відносини з арабськими колегами ще до свого облаштування. У 1919 році Хаїм Вейцман, лідер сіоністів і майбутній президент Ізраїлю, зустрівся з Файсалем аль-Хашемі, сином великого шаріфа Мекки. Разом вони підписали угоду, ніколи не реалізовану, в якій араби заохочували б єврейську імміграцію та розселення в Палестині, тоді як сіоністська організація визнала б майбутню незалежну арабську державу за межами Палестини [11, с. 60].

Згодом, з моменту свого заснування, Ізраїль наполегливо прагнув скористатися будь-якою відкритістю арабських країн, сумісною з його життєвими інтересами. У лютому 2019 року в обліковому записі кабінету Прем'єр-міністра Ізраїлю на YouTube опублікували аматорське відео, на якому показано закриту зустріч з вищими посадовими особами держав Перської затоки, які відхилили важливість вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту. Також на цій зустрічі було підтверджено факт іранської загрози регіональній стабільності та визнано право Ізраїлю на свій захист.

Відео було швидко знято, але немає сумнівів, що публікація не сталася випадковою помилкою. Очевидно, що нормалізація відносин Ізраїлю з найвидатнішими історичними союзниками ООП має неявний наслідок зменшення їх питань що до Палестини та легітимізацію горезвісної «ізраїльської анексії територій» [11, с. 67].

Фактична зміна дипломатичної позиції монархії Перської затоки відбулася в світлі значно змінених внутрішніх, регіональних та міжнародних контекстів. Розвиток іранського впливу в Іраку, Лівані, Сирії та Ємені, разом з відключенням адміністрації Обама від питань Близького Сходу були сприйняті Затокою і Ізраїлем як необхідність шукати шляхи зближення, оскільки вони виявили один одного як потенційних союзників. Зокрема, з 2010 року в Тунісі, Єгипті, Лівії, Сирії, Ємені, Бахреїні, Алжирі та Судані, з порівняно меншими потрясіннями, у Марокко, Йорданії, Кувейті, Омані та Саудівській Аравії спалахнули непересічні протести [16, с. 112].

Зі свого боку, Іран відкрито підтримував багато з цих повстань, граючи на своїй революційній історії для збереження і посилення своїх інтересів в регіоні. У 2011 році, коли події ісламського руху розгорталися у різних країнах, верховний лідер Ірану, аятола Алі Хаменеї, заявив: «Про це завжди говорили як про виникнення ісламського пробудження в часи ісламської революції великої іранської нації» [6]. Отже, арабська політична нестабільність і підтримка Ірану становлять серйозну загрозу для геополітичного становища монархій Перської затоки та для їхнього власного режиму виживання.

Багато що змінилося в регіоні після приходу в 2016 році до влади в США республіканської партії. Безкомпромісний підхід адміністрації Д. Трампа до Ірану стимулював шлях до зближенні Ізраїлю і більшості монархій GCC в їх прагненні протистояти іранському впливу. І хоча ще під час адміністрації Обами державний секретар США Джон Керрі відзначав, що «нове узгодження інтересів між Ізраїлем і сунітськими арабськими країнами в регіоні проти Ірану - це можливість перетасувати колоду» [14], та запевняв зовнішньополітичну команду Барака Обами бути насторожі в протистоянні з Іраном.

Сьогоднішня адміністрація Трампа активно підтримує неприязнь до Ірану і деяких країн GCC.

Окрім рішення про вихід з ядерної угоди Ірану [14], уряд США активно намагається об'єднати Перську Затоку й інші арабські країни, щоб ще більш націлити їх спільну неприязнь на Іран. Ізраїль демонстративно прагнув до партнерства з країнами Затоки. Тодішній міністр оборони Ізраїлю Авігдор Ліберман запитував: «Хто підтримав рішення Трампа відмовитися від ядерної угоди з Іраном? Ізраїль, Саудівська Аравія та держава Перської затоки... Пора тим поміркованим країнам «вийти з шафи» і почати відкрито говорити. Як існує вісь зла, також маємо на Близькому Сході вісь поміркованих країн» [14].

Більш конкретно, президент США Дональд Трамп оголосив про Близькосхідний стратегічний альянс (MESA). Отримавши назву арабського НАТО, ініціатива буде функціонувати як «опера проти іранської агресії, тероризму, екстремізму та принесе стабільність на Близькому Сході» [12, с. 88]. У ньому брали участь шість держав ССЗ, Йорданія, Єгипет (які вже відійшли) та США [1].

Незважаючи на те, що членство в Ізраїлі офіційно не висунуто, уряд Нетаньяху отримав величезну користь від більш глибокої взаємодії Ізраїлю з його арабськими колегами як неофіційного члена, надаючи, наприклад, підтримку розвідці [5, с. 23]. Ця можливість вже використовується, наприклад, коли Нетаньяху взяв участь у Варшавській конференції з питань миру та безпеки на Близькому Сході разом з делегаціями всіх учасників MESA. У черговий раз США спонсорували цю подію, намагаючись просунути свою позицію щодо Ірану та надати дипломатичний форум для Ізраїлю та арабських країн-сунітів [12, с. 83].

У результаті таких подій роль противника в очах монархії Затоки поступово переходила з Ізраїлю в Іран, що дозволило значно переважити відношення між ізраїльтянами та державами ССЗ. Однак Ізраїль не є просто винахідливим союзником для протиставлення регіональним амбіціям Ісламської Республіки. Протягом останніх років ізраїльські компанії забезпечували монархії Перської затоки технологіями світового рівня для спостереження, шпигунства та військових цілей, тим самим сприяючи їхній внутрішній стабільності [12, с. 83].

Починаючи з Арабських повстань 2011 року, монархії Перської затоки все більше протистояли інакомисленням, вдосконалюючи свої механізми спостереження, оновлюючи свій режим кібербезпеки та вдосконалюючи свій апарат безпеки. Ізраїльські компанії допомагають через взаємну вимогу захисту безпеки суспільства з точки зору урядів [13].

У 2008 році Критичне національне управління інфраструктури Абу-Дабі придбало обладнання для спостереження на суму 816 мільйонів доларів у фірми AGT international, що належить ізраїльському бізнесмену Маті Кочаві, з метою моніторингу видобувної інфраструктури та громадських місць. Пізніше ця ж компанія створила спільне підприємство з фірмами ОАЄ, щоб створити загальномісійну ініціативу масового нагляду під назвою «Falcon Eye» [2]. У проєкті буде задіяна централізована система, яка отримуватиме безпосереднє зображення від тисяч камер і датчиків, встановлених по всьому Абу-Дабі.

Ізраїльським високотехнологічним компаніям також було доручено виправити зіпсування 40000 комп'ютерів Саудівської Аравії, що, нібито, постраждали від рук іранських хакерів. У 2014 році ізраїльський субпідрядник сприяв будівництву високотехнологічного бар'єру вздовж кордону Саудівської Аравії з Іраком. Лише нещодавно заснована ізраїльтянами система VERINT сьогодні забезпечує Бахрейн мережею для моніторингу багатьох кварталів і прилеглих міст Манами. IDF, зі свого боку, відігравав важливу роль у розвитку ізраїльського сектору кібербезпеки, функціонуючи як бізнес-теплиця зі своїми численними підрозділами розвідки та навчальними програмами підвищення кваліфікації.

Ізраїльський уряд також сприяв розвитку сектору за кордоном, створивши Національну дирекцію кібербезпеки у кабінеті прем'єр-міністра. З цього приводу Нетаньяху зазначив: «Кібер – це серйозна загроза та дуже прибутковий бізнес» [4]. Дійсно, швидке розширення придбання ізраїльського обладнання для спостереження в ОАЄ прискорилося лише після вбивства палестинського оперативного військового командира Хамаса Махмуда аль-Мабуха в готелі у Дубаї хіт-командою Моссада у 2010 році. Ізраїльтяни збентежили дубайську поліцію та їх передовий ССТV і систему розвідки, що спонукало ОАЄ визнати корисність активізації закулісної співпраці з єврейською державою [5, с. 40].

Після вбивства саудівського журналіста Джамала Хашоггі у жовтні 2018 році Нетаньяху наголосив на тому, як Саудівська Аравія «важлива для стабільності світу та для регіону» [4]. Його зауваження підкреслюють стратегічну цінність зв'язків між Затокою та Ізраїлем, незважаючи на їх підпільний характер.

Однак арабська громадська думка залишається в значній мірі ворожою щодо нормалізації відносин з Ізраїлем. У різних опитуваннях, проведених Арабським «барометром» між 2006 та 2017 роками, таке відхилення чітко з'явилося. У Бахреїні 79% респондентів були проти існування Ізраїлю як єврейської держави на Близькому Сході, 51% опитаних Кувейту бажали погіршити економічні відносини з Ізраїлем у майбутньому, а майже половина респондентів Саудівської Аравії були проти визнання Ізраїлю, навіть після гіпотетичного постійного врегулювання всіх питань щодо ізраїльсько-палестинського конфлікту [11, с. 45].

Зокрема, делегація вищих ізраїльських чиновників повинна була офіційно відмовитись від участі у Всесвітньому конгресі з питань підприємництва, який відбувся у Бахреїні між

15 та 18 квітня того ж року. Ізраїльський міністр економіки Елі Коен повинен був взяти участь, а заступник глави Ізраїльського управління інновацій відмовився від запрошення виступити. Однак вони повинні були вийти після офіційних скарг від національної асамблеї Бахрейну, незначних вуличних акцій протесту в Манамі та передбачуваної публікації загрозливого відео терористичної групи шіїтів. Пізніші звіти натовість стверджували, що візит відбувся, незважаючи на офіційні відмови, ізраїльські дипломати проводили зустрічі в кулуарах конференції [4].

Такі події розкривають можливості та обмеження зв'язків Ізраїлю та Перської затоки. Хоча тиск знизу вгору обмежує масштаби відкриттів, стратегії зверху вниз домагаються прагматичного підходу шляхом розширення власних інтересів. Тому сторонам доведеться продовжувати розвивати свої відносини шляхом неформальних зустрічей, публічних відмов, посередників та іноземних дочірніх компаній. Така подвійна політика офіційної відмови та неофіційного контакту може здатися проблематичною, але вона дає значну користь всім сторонам.

Висновки. Виявлено, що відносини Ізраїлю та країн Перської затоки дійсно мають свій позитивний розвиток, не дивлячись на відсутність офіційного визнання Ізраїлю цими країнами. Як виявилось в ході дослідження, необхідність таких взаємин є об'єктивною і дозволяє створити прийнятну систему безпеки у регіоні на основі неофіційних контактів і непротокольних рішень. При цьому військова та політична міць Ізраїлю, поряд з демократичними основами його політичного устрою, стають затребуваним фактором у побудові регіональних систем безпеки серед країн, які далекі від офіційного визнання Ізраїлю, але, у той же час, змушені проводити політику пом'якшення у взаєминах з ним для забезпечення власних політичних інтересів. Очевидно, що такий вектор розвитку політичної ситуації у постбіполярний період рано чи пізно призведе і до офіційного визнання Ізраїлю країнами Затоки, і до встановлення миру на базі такого визнання та взаємозалежності у питаннях регіональної безпеки. У свою чергу, це може стати запорукою зміцнення глобальної системи міжнародної безпеки та формування єдиної світової бази для співробітництва в галузі боротьби з тероризмом.

Список літератури:

1. Сегар А. Перська затока і НАТО: час переглянути відносини. 2009. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2009/01/11/pers-ka-zatoka-nato-chas-pereglyanuti-vdnosini/index.html> (дата звернення: 24.04.2020).
2. Волохов В. Військово-економічна складова політики монархій Перської затоки. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень: Борисфен Інтел*. 2013. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/voenno-ekonomicheskaja-sostavlajushhaja-politiki-monarhij/> (дата звернення: 22.04.2020).
3. Головченко В. Регіоналізм: Азія, Африка й латинська Америка : навч. посіб. Київ : Дипломатична академія України при МЗС України. 2013. 352 с.
4. Ізраїль готується до історичного перемир'я з країнами Перської затоки. *Еспресо.TV*. 2019. URL: <https://espresso.tv/news/2019/10/06/izrayil-gotyetsya-do-istorychnogo-peremyrya-z-krayinamy-perskoji-zatoky> (дата звернення: 26.04.2020).
5. Калитчак Р.Г., Романюк Р.Й. Концептуальні засади зовнішньої політики держави Ізраїль. *ГРАНІ*. 2015. № 11(1). С. 38–43.
6. Керстен Кніпп. Конфлікт в регіоні Перської затоки: учасники та їхні інтереси // DW: офіційна сторінка. 2019. URL: <https://www.dw.com/uk/конфлікт-в-регіоні-перської-затоки-учасники-та-їхні-інтереси/a-49222011> (дата звернення: 26.04.2020).
7. Коппель О.А., Гаспарян А.Л. Вплив політики США на геополітичну трансформацію Близького Сходу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. № 5.
8. Корнилов А.А. Государство Израиль в международных отношениях будущего. *Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского*. 2004. № 1. С. 106–111.
9. Лукин А., Калитчак А. Постбіполярний мир: Мирное существование или хаос? *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. Том 60. № 1. С. 17–29. URL: https://we.hse.ru/data/2016/01/18/1135098584/17-29_Lukin_.pdf (дата звернення: 25.04.2020).
10. Поволоцкий Г.М. Как построить мир на Ближнем Востоке. *Международная жизнь*. 2009. № 8. С. 13.
11. Попов М.П. Арабо-израильский конфликт и палестинская проблема. Москва : ВГБИП. 1989. 101 с.
12. Свешникова Ю.В. Обеспокоенные переменами. Иранская дискуссия о ключевых международных событиях. *Индекс безопасности*. 2014. № 3. С. 83–94.
13. Страны Ближнего Востока и их особенности. URL: <http://fb.ru/article/144286/stranyi-blijnego-vostoka-i-ih-osobennosti> (дата звернення: 15.04.2020).
14. США вышли из соглашения с Ираном. Решение Трампа поддерживают не все // Радио свобода. 2018. URL: <https://www.svoboda.org/a/29216926.html> (дата звернення: 20.04.2020).
15. Супонина Е.В. Израильско-палестинский конфликт на фоне стремления Ирана к лидерству в регионе. 2015. С. 188–191. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:akzBXvcsIMsJ:https://cyberleninka.ru/article/n/izrailsko-palestinskiy-konflikt-na-fone-stremleniya-irana-k-liderstvu-v-regione.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 24.04.2020).
16. Щегловин Б.Ю. О ситуации вокруг Ирана. Москва, 2012. 162 с.
17. *Brown S. Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*. New York. 2001. URL: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/2001-11-01/diplomacy-middle-east-international-relations-regional-and-outside> (дата звернення: 17.04.2020).
18. Goldberg J. Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader Makes Hitler Look Good'. Jeffrey Goldberg. *The Atlantic*. 2018. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/04/mohammed-bin-salman-iran-israel/557036/> (дата звернення: 20.04.2020).

References:

1. Segar, A. (2009). *Perska Zatoka i NATO: chas perehlanuty vidnosyny* [Persian Gulf and NATO: time to reconsider relations]. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2009/01/11/pers-ka-zatoka-nato-chas-pereglyanuti-vdnosini/index.html> (accessed: 24.04.2020).
2. Volokhov, V. (2013). Vijsjkovo-ekonomichna skladova polityky monarkhij Perskoi zatoky [Military-economic component of Gulf monarchy policy]. *Nezalezhnyj analitychnyj centr gheopolitychnykh doslidzhenj: Borysfen Intel*. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/voenno-jekonomicheskaja-sostavlajushhaja-politiki-monarhij/> (accessed: 22.04.2020).
3. Gholovchenko, V. (2013). *Reghionoznavstvo: Azija, Afryka i latynsjska Ameryka* [Regional Studies: Asia, Africa and Latin America]. Kyiv: Dyplomatychna akademija Ukrainy pry MZS Ukrainy.
4. Izrail ghotuetsia do istorychnogho peremyria z krainamy Perskoi zatoky. (2019). [Israel is preparing for a historic truce with the Persian Gulf]. Espresso.TV. URL: https://espresso.tv/news/2019/10/06/izrayil_gotuyetsya_do_istorychnogo_peremyrya_z_krainamy_perskoyi_zatoky (accessed: 26.04.2020).
5. Kalytchak, R.Gh., & Romanjuk, R.J. (2015). Konceptualni zasady zovnishnoji polityky derzhavy Izrail [Conceptual foundations of the foreign policy of the State of Israel]. *Grani*, no. 11(1), pp. 38–43.
6. Kersten Knipp (2019). Konflikt v reghioni Perskoi zatoky: uchasnky ta jikhni interesy // DW: oficijna storinka [Gulf conflict: participants and their interests]. URL: <https://www.dw.com/uk/конфлікт-в-регіоні-перської-затоки-учасники-та-їхні-інтереси/a-49222011> (accessed: 26.04.2020).
7. Koppel, O.A., & Ghasparjan, A.L. (2015). Vplyv polityky SShA na gheopolitychnu transformaciju Blyzjkogho Shkodu. [Impact of US policy on the geopolitical transformation of the Middle East]. *Aktualni problemy nizhnarodnykh vidnosyn*, no. 5.
8. Kornilov, A.A. (2004). Gosudarstvo Izrail v mezhdunarodnykh otnoshenijakh budushhego [The State of Israel in the international relations of the future]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo*, no. 1, pp. 106–111.
9. Lukin, A., & Kalytchak, A. (2016). Postbipoliarnyi mir: Mirnoe sushhevstvovanie ili khaos? [Postbipolar World: Peaceful Existence or Chaos?]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*, vol. 60, 1, 17–29. URL: https://we.hse.ru/data/2016/01/18/1135098584/17-29_Lukin_.pdf (accessed: 25.04.2020).
10. Povolockij, G.M. (2009). Kak postroytj myr na Blyzhnem Vostoke [How to build peace in the Middle East]. *Mezhdunarodnaja zhyzn*, no. 8, p. 13.
11. Popov, M.P. (1989). Arabo-izrailjskij konflikt i palestinskaja problema. [Arab-Israeli conflict and the Palestinian issue]. Moskva: VGhBYR.
12. Sveshnykova, Ju.V. (2014). Obespokoennye peremenamy. Iranskaia diskussija o kliuchevykh mezhdunarodnykh sobytijakh [Concerned about change. Iranian discussion on key international events]. *Indeks bezopasnosti*, no. 3, pp. 83–94.
13. Strany Blizhnego Vostoka i yikh osobennosti [Middle East countries and their features]. URL: <http://fb.ru/article/144286/stranyi-blijnego-vostoka-i-ih-osobennosti> (accessed: 15.04.2020).
14. SShA vyshli iz soglasheniya s Iranom. Reshenie Trampa podderzhivaiut ne vse (2018). [The United States withdrew from the agreement with Iran. Trump's decision is not supported by all]. Radio svoboda. URL: <https://www.svoboda.org/a/29216926.html> (accessed: 20.04.2020).
15. Suponina, E.V. (2015). Izrailsko-palestinskij konflikt na fone stremlenija Irana k lyderstvu v regione [Israeli-Palestinian conflict amid Iran's desire for leadership in the region]. Pp. 188–191. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:akzBXvcsIMsJ:https://cyberleninka.ru/article/n/izrailsko-palestinskij-konflikt-na-fone-stremleniya-irana-k-liderstvu-v-regione.pdf+%&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (accessed: 24.04.2020).
16. Shheghlovin, B.Yu. (2012). O situacii vokrug Irana [About the situation around Iran]. Moskva.
17. Brown, C. (2001). *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*. New York. URL: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/2001-11-01/diplomacy-middle-east-international-relations-regional-and-outside> (accessed: 17.04.2020).
18. Goldberg, J. (2018). Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader 'Makes Hitler Look Good'. Jeffrey Goldberg. *The Atlantic*. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/04/mohammed-bin-salman-iran-israel/557036/> (accessed: 20.04.2020).

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-89>

UDC 347.7

Murad Jafarli

Vytautas Magnus University

RELATIONSHIP PROBLEMS BETWEEN INDEPENDENT DIRECTORS AND CEOS IN PUBLIC COMPANIES

Summary. This study is an initial attempt to determine what factors can negatively affect the effectiveness of co-operation between Chief Executive Officers (CEOs) and independent directors in publicly held companies with dispersed share ownership. Conventional wisdom holds that independent directors are able to protect the interests of shareholders in cases of shareholder-management agency conflicts through objective monitoring of decisions of top executives. At the same time, the establishment of mutually trusting relationships between CEOs and independent board members that contribute to successful corporate governance can be quite a difficult task, since the interests of these two groups in most cases differ fundamentally. Top managers, particularly CEOs, may use various mechanisms to make it difficult for independent outside directors to fulfill their monitoring responsibilities. Thereby, it is rather obvious that independent directors working in such conditions are unable to represent and protect the interests of shareholders at the appropriate level.

Keywords: CEO, independent directors, board of directors, monitoring, information asymmetry.

Problem statement. It is hard to underestimate the influence of the chief executive officer (CEO) in the company. In the modern corporate hierarchy system, a CEO is the highest-ranking executive who makes primary corporate decisions, manages and distributes the company's resources, controls core business operations, represents the company, etc. (Kenton, 2019). In other words, a CEO must make paramount decisions that ensure the sustainable growth of the company and be the link between the company and the external environment (society, economy, technology, markets, and consumers). Undoubtedly, having such responsibilities, CEOs have tremendous power and influence over the company, including inside directors serving on the board.

If CEOs have such power, the risk that they will take actions aimed at obtaining personal benefits at the expense of shareholders increases. This factor was given even more attention in the early 2000s, after the huge scandals surrounding the fraudulent management activities of large enterprises such as Enron, Tyco, and WorldCom. After these infamous events, a large-scale reform of the composition of the boards of directors of public companies was initiated. At the present time, the presence of independent directors on the board of public companies is generally accepted and widely used practice in the majority of jurisdictions around the globe (OECD, 2019).

An effective corporate governance model currently requires the presence of independent outsiders on the boards of directors of publicly held companies since these board members can withstand the tremendous influence that CEOs wield. For the board of directors, as the body overseeing senior management performance, independence and impartiality are crucial criteria. Therefore, adding independent directors to the board of directors aims to weaken the power of the CEO over the board and to protect the interests of shareholders.

Recent research and publications. The question of the relationship between these parties and

the influence of independent directors on the CEO's authority in the company has been raised earlier. After changing the requirements regarding the composition and powers of boards of directors in public corporations, a number of researchers have drawn attention to the consequences of the introduction of independent directors on boards. The analysis of modern scientific publications has demonstrated that some studies suggest that the likelihood of dismissal of the poor performing CEO (Hwang and Kim, 2009; Goyal and Park, 2002), as well as the replacement of the fired CEO with an outsider (Huson et al., 2001) is higher in firms with outsider-dominated boards. At the same time, Bhagat and Bolton (2008) disagree with the view that in all cases the boards with a majority of independent directors significantly diminish the CEO's influence. As the results of all these studies have demonstrated, there are still obstacles complicating the effective implementation of the protection of shareholders' interests by independent board members.

The purpose of the article is to identify factors that counteract and complicate effective and trusting collaboration between independent directors and managers in publicly traded companies. It is important to note that the study covers only publicly held companies with dispersed share ownership i.e. firms with no controlling shareholder, but with a large number of shareholders, each of whom owns only a small fraction of the total number of shares.

The methodological framework of the present research is a comprehensive analysis of the results of fundamental and applied research in the field of corporate governance, the composition of the board of directors and the role of independent directors in it. The current study is based not only on general research methods, such as comparative and qualitative but also on special scientific research methods, including abstract-logical, analysis, and synthesis.

Presentation of the main material. In general, in public firms, the interaction between the CEO and the board of directors boils down to the

bargaining game, where these parties try to find compromises on issues concerning company administration, such as director selection or amount of compensation packages (Hermalin and Weisbach, 1998). In the course of this bargaining game, chief executive officers often enjoy various advantages that make independent directors unable to act as protectors of shareholders. For instance, Bebchuk et al. (2002) emphasize that senior managers frequently have enough authority to influence the appointment of new directors. The mere presence of independent directors on the board of directors does not ensure the implementation of a shareholder-minded monitoring system in the company.

Currently, the main factors creating challenges in relations between CEOs and independent directors are the following:

1. Information asymmetry. Unlike insider directors, independent outsiders are not full-time employees of the companies which boards they serve on. Director independence implies an absence of any considerable material relationships with the company that could undermine a bias-free judgment. This independence status is associated with the desire to ensure a balance in corporate governance through strengthening the role of independent boards of directors, providing effective monitoring and advising aimed at protecting shareholders. The absence material bonds with companies, including employment relations, with companies allows independent directors to avoid formal dependence on senior management that is faced almost by all insiders since the career advancement prospects of the latter is highly dependent on top managers. However, such an order creates an information asymmetry since independent directors are not involved in the daily management, and accordingly, they possess extremely scarce information about the affairs of the firm. Effective monitoring requires that independent board members receive comprehensive firm-based information from insiders and C-level executives. Powerful CEOs with access to information and influence over the inside directors may remove independent outsiders from corporate decision-making.

Consequently, independent directors' lack of information about the company's day-to-day running can be used against them. For instance, suppose that we have a situation where the firm's management develops several different projects of the firm's investment line. These projects are characterized by different risk levels and complications of management. Top executives may prefer a certain project for the reason of its low degree of risk and easiness of management in spite of the fact that other projects have a higher level of possible returns. Management decides to introduce only the project that it prefers to the board of directors, instead of presenting all developed investment projects. In this scenario, even the board with a majority of independent outsiders is likely to agree to a project that is beneficial to the managers and not to the shareholders for the simple reason that it is unaware of the existence of alternative options.

2. Appointment of new board members. In addition to information asymmetry, CEOs may reduce board independence in other ways. The ability to influence the appointment of directors to

the board greatly strengthens the position of the CEO. As it is noted by Coles et al. (2014), in the majority of cases, monitoring is weakened if independent directors are appointed after taking office by the CEO. Despite the fact that shareholders choose directors to be appointed to the board, in dispersed ownership, shareholders often simply vote for the slate proposed by the board of directors [14, p. 53]. Cohen et al. (2012) suggest that this order increases the possibility of appointing candidates who will be overly sympathetic to the top managers. In addition, an important role in such cases is also played by personal acquaintances and social ties [12, pp. 139–141]. Thereby, promoting candidates that are advantageous to them, CEOs intent to create fractions of loyal directors, with the help of which they will receive the necessary support from the company's supervisory body. Under these circumstances, it is often not necessary for the chief executive officer to provide selective information to "independent" directors, because of their formal independence outside directors are less likely to carry out their oversight responsibilities at the appropriate level.

3. Combination of the positions of the CEO and the Chairman of the Board. The probability of weak monitoring may also increase in cases when the CEO holds the chairmanship of the board. The main responsibilities of the chairman are to preside meetings of the board, set an agenda and ensure the smooth and orderly run of the board meeting (Murphy, 2019). The board of directors may delegate the power of the chairman to the CEO, thereby demonstrating its confidence and trust in his/her leadership abilities and competence. Nevertheless, obtaining chairman position allows CEOs to substantially strengthen their influence on the board and committees, as well as promote personal interests in the strategic board-level decision-making, such as executive compensations or director appointments. Furthermore, such a combination of positions allows CEOs to control the flow of information acquired by the board and, consequently, by the independent directors. It is noteworthy that long tenure also increases the likelihood of the CEO becoming chairperson of the board (Graham et al., 2017). According to the 2018 US Spencer Stuart Board Index, 50% of S&P 500 boards have positions of chairman and CEO combined, reflecting the prevalence of such practice.

4. Ignoring the advisory function of independent outsiders. Another essential detail of the interaction between independent board members and CEOs is these directors' function itself. Despite the fact that they are included on the boards for monitoring and advising, in general, the advising function fades into the background. As Adams and Ferreira (2007) suggest, the implementation of these two functions, which are different in nature, at the same time is quite difficult for members of the boards of directors. In most cases, independent outsiders are seen as the sole source of monitoring, although advising experienced outsiders can contribute to successful strategic decision-making. However, it is noteworthy that excessive focus on monitoring all decisions and actions of top executives is not a characteristic of the effective activities of independent outsiders. The requirement of

intense monitoring from outsiders does not contribute to a successful cooperation between the board and senior management, but rather the opposite [7, pp. 178–180]. Actually, upper management members do not favor intense monitoring from directors and prefer not to provide valuable information to the board of directors which overzealously controls their decisions. The results of a survey conducted by Adams (2009) show that in cases of intensive monitoring of management activities, there is a considerable decrease in the information received by independent board members. Advising function in turn directly depends on information acquired from the CEO: the more complete and accurate information is provided by the CEO, the better is the board's advice. In other words, advising function can take place only with mutual trust and confidence between these parties.

For chief executive officers, providing independent directors with information regarding firm affairs is indeed a rather difficult decision. On the one hand, sharing significant firm-based information, CEOs are more likely to be provided with the better advice. On the other hand, providing information helps independent outsiders better recognize the possible options and opportunities of the company and, accordingly, strengthen monitoring and play a greater role in decision-making activities. A CEO facing intensive monitoring is less predisposed to share information. Hence, none of the parties succeeds in this bargaining game: neither independent directors obtain valuable firm-based information, nor the CEO receives necessary consultation and collaboration.

It is interesting to note that present-day listing rules (FindLaw, 2017), as well as legislation at the state level, require the creation of a number of committees consisting entirely of independent directors. These requirements, nonetheless, relate solely audit, nominating and compensation committees that primarily specialize in monitoring activities (OECD, 2019). The presence of independent outsiders on other board committees aimed at advising rather than monitoring, such as strategy & planning or corporate development committees, may

ensure a balance between the two main functions of these directors. However, as the 2018 US Spencer Stuart Board Index illustrates, at the present, there is a relatively small percentage of companies with advisory committees, which is an additional indicator of the dominant position of monitoring over the advising function.

Conclusion. Contemporary corporate governance standards define the independence of directors as one of the principal indicators of the effectiveness of the board of directors as a protector of shareholder interests. In other words, independent directors in publicly traded companies with dispersed ownership structure are expected to oversee the most critical strategic decisions of the firm's management team. An extremely significant component of this function is the interaction with CEOs of the company since they are the sources of valuable firm-specific information.

However, the corporate governance structure of publicly held firms currently allows C-level executives to limit the activities of independent directors in the impartial control of their management decisions. Top managers, in particular CEOs who want to maintain and strengthen their influence over the company, are not interested in providing the necessary information to those who evaluate their performance and, in case of unsatisfactory results, can initiate their dismissal. Information asymmetry is considered by CEOs as a necessary means to maintain their dominant position. Thus, chief executive officers often prefer to use its influence to restrict the participation of outsiders in corporate decision-making processes.

Moreover, the current perception of the need for independent outsiders in public firms is almost entirely related to the supervisory role. Consideration and evaluation of the performance of independent directors solely from the point of view of monitoring, while disregarding the advising activities not only distort the image of these board members but also prevent the establishment of mutually beneficial cooperation between senior management and independent board members.

References:

1. Adams, R.B., and Ferreira, D. (2007). A Theory of Friendly Boards. *The Journal of Finance*, vol. 62(1), pp. 217–250. doi: 10.1111/j.1540-6261.2007.01206.x
2. Adams, R.B. (2009). Asking Directors about Their Dual Roles. ECGI Working Paper N° 243/2009. Retrieved February 8, 2020 from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1362339
3. Bebchuk, L.A., Fried, J.M., and Walker, D.I. (2002). Managerial Power and Rent Extraction in the Design of Executive Compensation. *University of Chicago Law Review*, vol. 69(3), pp. 751–846. doi: 10.2139/ssrn.316590
4. Bhagat, S., and Bolton, B. (2008). Corporate Governance and Firm Performance. *Journal of Corporate Finance*, vol. 14(3), pp. 257–273. doi: 10.1016/j.jcorpfin.2008.03.006
5. Cohen, L., Frazzini, A., and Malloy, C.J. (2012). Hiring Cheerleaders: Board Appointments of "Independent" Directors. *Management Science*, vol. 58 (6), pp. 1039–1058.
6. Coles, J.L., Daniel, N.D., Naveen, L. (2014). Co-opted Boards. *The Review of Financial Studies*, vol. 27(6), pp. 1751–1796. doi: 10.1093/rfs/hhu011
7. Faleye, O., Hoitash, R., and Hoitash, U. (2011). The Cost of Intense Monitoring. *The Journal of Financial Economics*, vol. 101(1), pp. 160–181. doi: 10.1016/j.jfineco.2011.02.010
8. FindLaw (2017). SEC Approves NYSE and NASDAQ Proposals Relating to Director Independence. Retrieved February 11, 2020 from <https://corporate.findlaw.com/finance/sec-approves-nyse-and-nasdaq-proposals-relating-to-director.html>
9. Goyal, V., and Park, C.W. (2002). Board Leadership Structure and CEO Turnover. *Journal of Corporate Finance*, vol. 8(1), pp. 49–66. doi: 10.1016/S0929-1199(01)00028-1
10. Graham, J.R., Kim, H., and Leary M.T. (2017). CEO-Board Dynamics. Retrieved February 19, 2020 from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2938120
11. Hermalin, B.E., and Weisbach, M.S. (1998). Endogenously Chosen Boards of Directors and Their Monitoring of the CEO. *American Economic Review*, vol. 88(1), pp. 96–118.
12. Huson, M.R., Parrino, R., and Starks, L.T. (2001). Internal Monitoring and CEO Turnover: A Long-Term Perspective. *The Journal of Finance*, vol. 56(6), pp. 2265–2297. doi: 10.1111/0022-1082.00405

13. Hwang, B. and Kim, S. (2009). It Pays to Have Friends. *Journal of Corporate Finance*, vol. 93(1), pp. 138–158. doi: 10.1016/j.jfineco.2008.07.005
14. Kenton, W. (2019). Chief Executive Officer (CEO). Retrieved February 19, 2020, from <https://www.investopedia.com/terms/c/ceo.asp>
15. Kraakman, R. et al. (2016). *The Anatomy of Corporate Law. A comparative and Functional Approach: Third Edition*. Oxford: Oxford University Press.
16. Murphy, C.B. (2019). Chairman. Retrieved February 8, 2020, from: <https://www.investopedia.com/terms/c/chairman.asp>
17. OECD. (2019). OECD Corporate Governance Factbook 2019. Retrieved February 14, 2020 from: <http://www.oecd.org/corporate/Corporate-Governance-Factbook.pdf>
18. Spencer Stuart. (2019). 2018 United States Spencer Stuart Board Index. Retrieved January 17, 2020 from: https://www.spencerstuart.com/-/media/2019/july/ssbi_2018_new.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-90>

UDC 347.7

Rza Mustafayev Vagif
Vytautas Magnus University**SHAREHOLDER PRIMACY: EN ROUTE TO PARADIGM SHIFT**

Summary. The article is built upon the ever-going debate of finding the true purpose of companies in our modern-day world, an equitable form of corporate governance and balancing the interests between various stakeholders. The study goes through the new paradigm shift regarding the corporate governance and the real risk positioning of each stakeholder. It demonstrates that there is an ongoing process that will change that understanding of companies as profit-making instruments to distribute and enrich their shareholders. It shows the explicit flaws in shareholder primacy theory by stating the cases when it was the reason standing behind corporate misbehavior and catastrophes.

Keywords: stakeholders, social responsibility, business, company, liability, sustainability.

Introduction. A role of balanced and well-designed corporate governance for the development of the company, regardless private or public, and as well its positive impact on the outside world can hardly be questioned. Establishing and enforcing thoughtful policies can promote the well-being of shareholders, create a positive image of the firm, reduce expenditures, attract new investment and face a positive response by employees, therefore, increasing the efficiency of the firm. Moreover, by pursuing the interests of correct parties in the company, corporate managers widen the possibilities of the firm and guarantee its sustainable development. Corporate governance is able to spread doubt on a company's reliability, integrity or commitment to shareholders – all of which adversely affects firm's financial health.

Corporate governance is a relatively young discipline passing a long way of success and failures. It is still on the phase of active development and will hardly stop changing. Two major approaches, namely shareholder value and stakeholder value, to corporate governance exist. While acting in the best interests of shareholders, advancing their well-being, increasing dividend payments and capital gains are the main features of shareholder value, the latter one suggests creating value for all stakeholders of the firm. Each of the concepts has its own merits and demerits, which gives rise to a great range of studies, practical and theoretical outcomes. As it is seen, the main party who is central for both concepts are shareholders. The important distinguishing question between shareholder value and stakeholder value is whether corporate governance should be inclined toward shareholder interests or balance them with common interests.

Most simply, a shareholder can be defined as a person holding stock in the company. For a long period of time shareholder value theory has dominated in the corporate governance and shareholder interests were put above other interests within the company. The view arose from assumptions ranging from 'shareholders are residual claimants' to 'shareholders are the owners of the company'.

However, the expansion of shareholder value theory does not happen; a lot of studies are done to improve corporate governance. Mass media shares dozens of corporate misbehaviour cases followed by immense societal and environmental harm, lawsuits of billions of monetary damages and destroyed reputation of the huge multinational companies. The gradual shift from shareholder value to stakeholder value theory and abandoning the idea of the sole

financial function of businesses is the main feature of modern-day corporate governance. The question challenging the accountability of inferiority of shareholders in terms of bargaining arises.

Research object: theoretical and case studies concerning the corporate governance, shareholder primacy and stakeholder value.

Research aim: the study is aimed to reveal modern trends in corporate governance in terms of current paradigm shift from shareholder primacy.

Research objectives:

1. Analyzing the history behind shareholder primacy.
2. Determining justifications for shareholder primacy.
3. Identifying their inefficiency and true picture of fair corporate governance.

1.1. Shareholder primacy: definition and dominance

The notion of corporation is obviously one of the main institutional creations of industrial capitalism, which has been contributing, in the form it has taken from the late nineteenth century, to reshape economy and society dramatically. As was noted by plenty of lawyers, economists, and researchers in the field of corporate law, the corporation has been the vital instrument of advancing the world economy. The economic, social, environmental, and even political impacts of the actions by the big companies are today, more than ever, of tremendous significance. Many of them are capable of making profits calculated in billions, such as Walmart with \$514.405B in 2019 [1], or Royal Dutch Shell with 388.38 in 2018 [13]. Millions of employees are engaged on daily operations. 1.5 million employees work in McDonald's restaurants, while Amazon stands out with 600.000 employees [4]. Some of the companies are not politically inactive as well. Millions of USD are spent every year since 2010 in the form of donations by big companies [8]. The method under which the large companies are administered, the aims they follow, the interests adhered by the managers are obviously of critical importance. Such issues have been subject to academic interest from the early years of twentieth century and are more explicitly relevant today.

The original purpose of companies has always been one of the central concerns of corporate law. As the dominance of the economic approach to corporate law gained popularity, a prevailing stream of academic and legal voices has accepted "shareholder primacy," the view that fiduciary duties demand

from managers to increase the shareholder wealth and prevent them from taking independent consideration of the interests of other constituencies. In 1919 the idea of value maximization for shareholders was accepted in a decision by the Michigan State Supreme Court in *Dodge vs. Ford Motor Company*. The decision of the company to divert substantial part of its retained earnings to new investments instead of distributing it to shareholders served as a ground for The Dodge brothers, minority shareholders in Ford Motor Company to bring suit against Ford, claiming that the intention to benefit employees and consumers was at the expense of shareholders. The decision of the court was in favour of claimants [13]. It was stated that creating value for shareholders should be the primary purpose of the company.

The process also continued in the 1970s when crucial statements were made by Chicago School of free-market economists. Famous members of the School started to claim that economic analysis was able to reveal the real goal of corporate governance. It was concluded that the company has to enrich its shareholders as much as possible. Nobel-prize winning economist Milton Friedman published in 1970 in the *New York Times Sunday* magazine an essay which further justified shareholder primacy. The essay claimed that since shareholders are owners of the corporation, the sole "social responsibility of business is to increase its profits [1].

Shareholder primacy can be defined as shareholder-centric way of corporate governance which prioritizes maximization of the value for shareholders over the interests of other corporate constituencies, namely society, local community, consumers, and employees [14].

The main justifications of shareholder primacy are:

1. Shareholder ownership. It is the conventional assumption that shareholders are the real owners of the company, and the managers are supposed to act in the best interests of the owners.

2. Residual Claim. Since the shareholders are entitled to the residual assets of the company after all other claims are fulfilled, it is suggested that by enhancing shareholder the overall social welfare is also provided.

3. The agency theory. This theory labels shareholders and directors as principals and agents respectively, and shareholder primacy is derived from the concept that agents must act in the best interests of principals [15].

4. Pragmatic justification stating that when managers are focused solely on shareholders, they are easily controlled, and conflict of interests are avoided [11].

Shareholder primacy approach is based on the assumptions that by creating value for shareholders, it is also possible to achieve the social goal and contribute to general wellbeing. This belief will be further discussed in the following paragraph. Moreover, shareholder primacy gives the managers a narrow group of interests to follow. Beyond alleviating the tasks of managers, it also prevents them from pursuing their own interests. Furthermore, compensation packages which are tied to stock prices can incentivize the managers for a better performance [12].

The approach could stand out also owing to its simplicity. It was much easier for the general public to understand the simple description of the compa-

nies and their role. Moreover, by prioritizing the interests of shareholders, it was easier to tie every corporate fail to the selfishness of managers. Reducing the power of managers and giving the shareholder more power was an easy way of solving many business problems by lawmakers [9]. Shareholder primacy reached its peak of credibility in the early 2000s.

"There is no longer any serious competitor to the view that corporate law should principally strive to increase long-term shareholder value. This emergent consensus has already profoundly affected corporate governance practices throughout the world. It is only a matter of time before its influence is felt in the reform of corporate law as well" [5].

It was regarded as a norm, as a dogma according to which companies should be governed. There was a little room for doubt that the genuine purpose of the company is maximization of shareholders' wealth.

1.2. Gradual paradigm shift from shareholder primacy

The arguments in favor of shareholders as residual claimants motivates to say that they seemingly deserve to be the main subject of fiduciary duty. This was the view accepted by scholars and transferred by them to future CEOs. It was a long-standing paradigm that the sole purpose of a firm is to make shareholders wealthier, grant them wider control rights, reduce agency costs between shareholders and managers.

A very appealing on the surface statement that residual claimant position of the shareholders guarantees overall social welfare provokes several questions. Is it a really effective way of achieving the real mission of companies? Can both shareholders and other constituencies actually benefit from it? Do shareholders by being residual claimants facilitate stakeholder value? If so, why big companies adhering to shareholder primacy failed to advance social welfare? The suspicion is exacerbated by the absence of credible empirical advantage of shareholder primacy. The Enron case where the managers were blindly trying to increase the shareholder wealth ended up with embarrassing liquidation [10], or the Deepwater Horizon disaster when the company trying to reduce the expenses at the cost of safety caused damage calculated in billions to the company and shareholders as well [13] are only a few of pitiable results of corporate misbehaviour.

A shift from one paradigm to another occurs when the original one is unable to respond to the anomalies happening and more progressive and efficient concepts are developed [3] and the same is going to happen with shareholder primacy. Modern-day studies are more and more inclined to reveal the wider mission of companies. It is getting clear that firms are not just instruments for profit-making. Short-termism is being regarded as a serious danger for financial health of the company. Sustainable and long-term development duly taking care of all corporate constituencies is gaining popularity.

"The shift is as fundamental and as necessary as the shift from a geocentric to a heliocentric view of the universe. Just as you can't "mend" the geocentric viewpoint, so you can't "mend" the shareholder value theory. It has to be transformed into a more accurate paradigm of the world. Because the shift is more profitable, the change in paradigm is now inevitable. Firms that don't make the shift will have dif-

faculty surviving. It's not a question of whether the change will happen. The only question is when" [17].

Obviously, the appealing and longstanding notion of shareholder primacy and the justifying position of shareholders as residual claimants fail to provide a sound framework for corporate governance. Seemingly certain position of shareholder primacy theory for the beginning of the 21st century is declining in credibility, and an increasing number of scholars is calling for profound research of this field. Almost all arguments justifying shareholder primacy, such as "shareholders own the company" [7], reduced agency costs [6] are facing criticism and labelling as "naked assertions".

Inferior position of shareholders in comparison to contractual claimants arises scientific distrust. A deep analysis of internal and external analysis reveals that the assumption about residual claimants of the company might not be flawless. Other constituencies also bear the risk to find themselves in the position of residual claimant. Often

contracts fail to provide rock-solid guarantee for the claim, bargaining is not always equal, some specific investments bear more risk than those of shareholders.

Conclusion. Considering the vital role that businesses play in our modern-day world, it is particularly important to define the equitable approach to their governance. Shareholder value approach has long been used and appreciated by many corporate scholars. The theory has permeated most of the decisions made by the companies and legislators. Yet, it fails to prove itself as the most reliable way of governing the company.

Company Law and the understanding of corporate reality is constantly being altered to reflect the actual reality of modern-day world. Obviously, the paradigm shift is provoked by a clear view of the fact that companies do have social obligations and responsibilities apart from profit-making and expansion. Apparently, the trend leads to the inevitable and necessary sustainable way of doing business.

References:

1. Andrew R. Keay, Shareholder Primacy in Corporate Law: Can it Survive? Should it Survive? (November 1, 2009). Accessed September 2, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1498065> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1498065>
2. "BP Lost 55% Shareholder Value after the Deepwater Horizon Incident." 2014. Market Realist. September 10, 2014. Accessed September 12, 2019: <https://articles2.marketrealist.com/2014/09/bp-lost-55-shareholder-value-deepwater-horizon-incident/>
3. Emrys Westacott. 2019. "What Is a Paradigm Shift?" ThoughtCo. October 12, 2019. Accessed September 12, 2019: <https://www.thoughtco.com/what-is-a-paradigm-shift-2670671>
4. Harry McCracken. "Amazon's Wild 24-Year Ride, from 11 Employees to 600,000-Plus." Fast Company. Fast Company, April 11, 2019. Accessed September 2, 2019. Available at: <https://www.fastcompany.com/90331689/amazons-wild-24-year-ride-from-11-employees-to-600000-plus>
5. Henry Hansmann, and Reinier H. Kraakman. The End of History for Corporate Law (January 2000). Yale Law School Working Paper No. 235; NYU Working Paper No. 013; Harvard Law School Discussion Paper No. 280; Yale SOM Working Paper No. ICF – 00-09. Accessed September 4, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=204528> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.204528>
6. Jill E. Fisch. "Measuring Efficiency in Corporate Law: The Role of Shareholder Primacy" (2006). Faculty Scholarship at Penn Law. 1043. Accessed September 15, 2019: https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/1043
7. John Kay. 2015. "Shareholders Think They Own the Company – They Are Wrong." Financial Times. Financial Times. November 10, 2015. Accessed September 15, 2019: <https://www.ft.com/content/7bd1b20a-879b-11e5-90de-f44762bf9896>
8. Laura McCamy. 2018. "Companies Donate Millions to Political Causes to Have a Say in the Government – Here Are 10 That Have given the Most in 2018." Business Insider. Business Insider. October 13, 2018. Accessed September 2, 2019. Available at: <https://www.businessinsider.com/companies-are-influencing-politics-by-donating-millions-to-politicians-2018-9#soros-fund-management-5>
9. Lynn A. Stout. The Shareholder Value Myth: How Putting Shareholders First Harms Investors, Corporations, and the Public. San Francisco: Berrett-Koehler, 2013.
10. Margaret M. Blair. Shareholder Value, Corporate Governance and Corporate Performance: A Post-Enron Reassessment of the Conventional Wisdom, Oxford University Press, January 2003. Accessed September 11, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=334240> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.334240>
11. Olivier, Weinstein. The Shareholder Model of the Corporation, Between Mythology and Reality Accounting, Economics, and Law: A Convivium, De Gruyter, vol. 3(1), pp. 43–60. Accessed September 4, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1498065> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1498065>
12. Peter Cornelius and Bruce Mitchel. Kogut. Corporate Governance and Capital Flows in a Global Economy. 2003. P77. New York: Oxford University Press.
13. "Royal Dutch Shell Revenue 2005-2018." Statista. Accessed September 2, 2019. Available at: <https://www.statista.com/statistics/268734/revenue-of-royal-dutch-shell/>
14. "Shareholder Primacy – Definition and Theory of Shareholder Primacy." n.d. Corporate Finance Institute. Accessed September 3, 2019. Available at: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/other/what-is-shareholder-primacy/>
15. "Shareholder Primacy Theory Summary." Law Teacher. Accessed September 3, 2019. Available at: <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/business-law/chapter-shareholder-primacy-theory-summary-law-essays.php>
16. The Primacy of Shareholder Interests: A Historical Perspective. Accessed September 2, 2019. Available at: https://saylordotorg.github.io/text_corporate-governance/s04-04-the-primacy-of-shareholder-int.html
17. "Taking the Long View." 2012. The Economist. The Economist Newspaper. November 24, 2012. Accessed September 12, 2019: <https://www.economist.com/node/21567062/comments>
18. "Walmart Revenue 2006-2019: WMT." Macrotrends. Accessed September 2, 2019. Available at: <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/WMT/walmart/revenue>

DIVIDEND PAYMENTS AS JUSTIFICATION FOR SHAREHOLDER PRIMACY

Summary. The article is meant to analyze the residual claimant position of shareholders from the perspective of dividend payments. It goes through the historic preconditions regarding the dividends which caused the enforcement of shareholder primacy rule. The study shows that traditional views regarding dividends fail to clearly justify shareholder primacy. It emphasizes the discretion of managers in the dividend payments and increasing number of companies which refrain from paying dividends despite their full capacity. As a conclusion, it reveals the incompatibility traditional view regarding dividend payments and shareholder primacy to modern-day reality.

Keywords: stakeholders, income, management, company, finance, fiduciary duty.

Introduction. Shareholder primacy has permeated corporate governance for a long period of time. The approach suggests that shareholders are the central parties to the governance and corporate agenda should be built upon their financial wellbeing. It also marginalizes the role of other stakeholders of the company labeling their claims as contractual and fixed in contrast to shareholder claims which are residual.

One of the old columns that shareholders' residual claimant position holds on is related to the payments of dividends. Conventional view claims that since shareholders receive their share in the profits the last, they are supposed to receive due heed by the corporate management.

A dividend can be defined as payment of profits by a company to its stockholders. This is the money left in the company after all business expenses and liabilities, including any taxes are paid. Usually the dividends are paid in annual or quarterly basis [5]. Occasionally they are mistaken with expenses of the company, but dividends are just a mechanism through which the profits are distributed to the stockholders [6].

Mainly dividends are paid in form of cash, rarely in form of stocks or other property. There are four important dates in the procedure of the dividend payment that both shareholders and managers follow. They are date of declaration, date of record, ex-dividend date, and date of payment. The declaration date is the date when the directors of the company informs that a dividend will be paid. The announcements are mainly done through financial press or elsewhere. Meanwhile, the directors declare record date which sets the list of shareholders that will get the dividends. The investors that acquire the shares after this date has gone ex-dividend and are do not have the right to receive the dividend since there is not enough time to get their purchases on the books before the date of record and the dividend payment. The date payable is the date when the dividends are distributed [3].

Research object: Theoretical and statistical data and case studies concerning the corporate governance and finance.

Research aim: The study is aimed to analyze dividend payments as a justification for shareholder primacy.

Research objectives:

1. Analyzing the history behind dividend payments.

2. Determining modern trends in dividend payments.

3. Revealing contemporary connection between shareholder primacy and dividend payments.

Dividend payments and shareholders' claim. The history of corporate dividends is not a product of modern-day corporate law and is closely related to the evolution of the corporate form itself. First corporate dividends in a simple version were used in the early 16th century in Holland and Great Britain. Back then the captains of 16th century trade ships commenced selling financial claims to the investors. Those claims entitled investors to have a share in the possible profits of the journey. When the voyage ended, the venture was liquidated and claims of investors to profits and the capital were fulfilled. In the end of the 16th century, the financial claims started to be traded on the open markets in Amsterdam. With passage of time they were gradually replaced with ordinary shares as we know today. It is necessary to note that even then most of the investors used to buy shares from different captains in order to diversify the risk related to this form of business [7]. The liquidation of the enterprise when the journey ended serves as guarantee for the handling of the profits to shareholders and contributed in reduction of the chances of fraudulent acts by the captains. Nevertheless, since the profitability of the ventures was firm more regular with the passage of time, the liquidation process of the assets at the end of each journey became unnecessarily disruptive and expensive. The profitability of the voyages raised their credibility, consequently shareholders tended to be more confident in captains. The tendency was accelerated by high dividends paid to the shareholders [9]. As a consequence, these ventures started to trade as a long-term and steady entities, conveying solely the profits instead of the whole capital which was invested. In the beginning of the history of corporate form, managers understood the significance of generous and ongoing dividend distributions. To some extent, such trend can be related to the parallels investors drew between dividends and the other type of financial security traded at that time, namely state bonds. Bonds were paying a proper and steady interest payment, thus corporate managers realized that investors would choose shares that were similar to bonds. For instance, Bank of North America in 1781 distributed profits to its shareholders after only six months of

the establishment, and the bank charter entitled the board of directors to distribute dividends regularly out of profits [7]. As it is seen, dividends were regarded as an important way of increasing the attractiveness of the firm and demonstrating its success. Beyond the significance dividend stability for the shareholders, additional idea of contemporary corporate dividend policy that emerged in the early 19th century was that dividends were considered as an important source of information about the company. The insufficiency and lack of credibility of financial information paved the way to investors making their conclusions about the companies by their dividend distributions instead of publicly available reported earnings. In other words, potential investors frequently facing the insufficient information related to the performance of the company, used its dividend policy in order to understand current financial health of the firm and predict its future development. As an outcome, an escalation in dividend distribution was inclined to be reflected in increasing stock prices. As companies were getting acquainted with this tendency, it positively affected the opportunity that managers were able to use dividends to inform about prospective earnings and/or to uphold the company's share price since the investors can see dividend announcements as a proof of earnings increase.

To sum up, the evolution of dividend distribution to stockholders has been related to the evolution of the corporate form itself. Managers regarded high levels of dividend payments as an efficient way of fulfilling shareholder expectations. They frequently increased and made every effort to sustain dividends over time asserting that dividend cuts can negatively affect share prices and consequently, utilized dividends as a medium to signal data to the market. However, since the 1950's, the impact of dividend policy on firm value was tensely questioned by many corporate scholars [7]. One of the modern approaches to the question whether dividend policy has an effect on share prices is dividend irrelevance theory. The theory suggests that dividends have little or no effect on the share prices [8].

The general rule suggests that after all legal and contractual claims are fulfilled shareholders

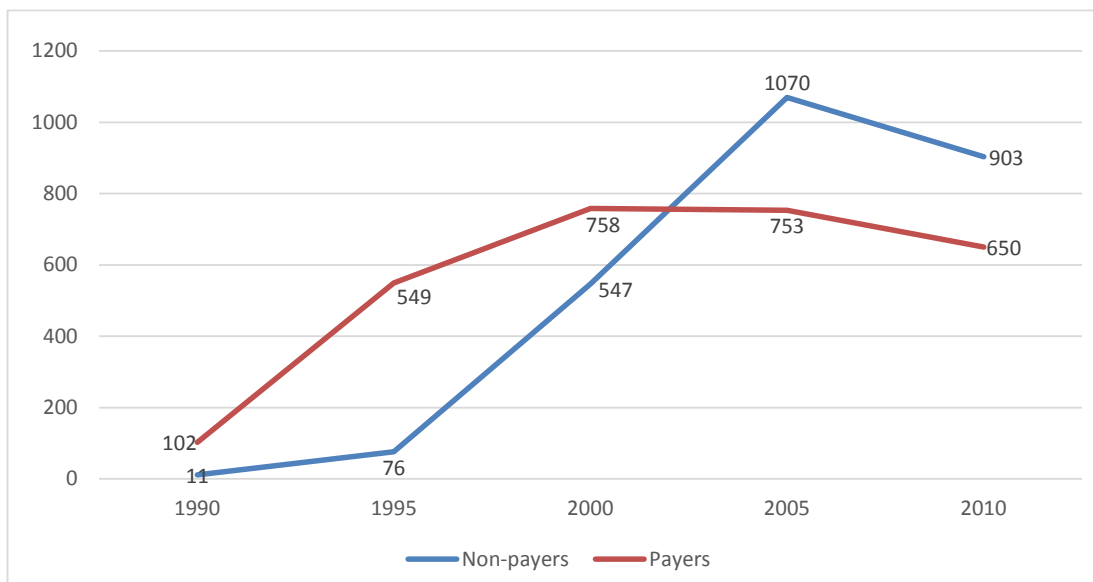
are entitled to the residual profits made by the company. The suggestion strongly rejected by a famous American Corporate Law scholar Lynn A. Stout. The superior position of shareholder interests backed by their residual claims was called to be "appealing", but "wrong" [14].

Firstly, the decision to pay dividends is at full discretion of the board of directors. "It is essential to recognize that neither contingency is met unless the board of directors wants it to be" [14]. This is supposed to mean that the final decision to pay dividends is made by managers. The earnings made by the company can be spent on new investments or improvement of work conditions. It is more likely that the company will reinvest the profits made for expansion of the service area, promotion of its trademarks and so forth. The directors can also decide to have the option of increasing executives' salaries, start an on-site childcare center, create a quality customer service, provide retirement benefits, and make corporate charitable payments.

"Even if a corporation is drowning in a flood of money, it remains up to the directors to decide whether and to what extent shareholders will share in the wealth through either dividends or share price appreciation. This is because directors control dividends under the dividend rules and control earnings under the accounting rules. Earnings are nothing more than revenues minus expenses and it is the directors, and not the shareholders, who determine the corporation's expenses" [16].

Decision to pay dividends is regarded by managers as serious responsibility. Once decided to distribute profit to shareholders, company cannot uneventfully undo it. Ceasing to pay dividends or reducing them can be seen as negative signal by some investors [1]. Modern trends openly demonstrate that profit distribution in form of dividends is of decreasing popularity. More and more companies prefer to preserve the profits in the company and re-invest it. Data collected from 1990 to 2010 which includes listed firms from 21 European countries explicitly demonstrate this ongoing process [17].

Generous profit distribution is not something that some S&P 500 companies prefer to stand out. Famous to everyone companies such as Facebook,

Adobe Systems Inc., Autodesk Inc., Amazon.Com Inc., Biogen Inc., Electronic Arts Inc., Ebay Inc., Netflix Inc., Paypal Holdings, Tripadvisor Inc. do not pay dividends. Some of them, despite having average sales increase over the last five years exceeding 10%, debt-to-equity ratio being one, profit margin exceeding 20% still do not pay dividends [19]. The company here that provokes interest here is Facebook with a market capitalization of \$522 billion owning Instagram, WhatsApp, and Messenger. From its establishment the company has never paid dividends to its shareholders [2].

A research studying a decreasing pattern in dividend payments in Canada reveals several major reasons for not-paying or cutting dividends.

“Preference to reinvest cash flows instead of paying dividends

Stage in the firm's life cycle

Availability of cash level of current earnings

Availability of profitable investment opportunities

Anticipated level of future earnings

Cost of raising external funds

Concern about maintaining a target capital structure

Desire to conform to industry dividend practice” [11].

Moreover, the dividends cannot be distributed to shareholders unless the company has distributable profits and payment of dividends would not cause the cause the equity capital of the firm to be lower than aggregate amount of the capital of the company. Such view is generally accepted by many countries whether it is an EU (Lithuania [12]) or a Non-EU country (Azerbaijan [4]). Such approach finds support also in case law. Thus, in re Exchange Banking Company or Flitcroft's case (1882), where the shareholders were intentionally paid dividends from accounts full of debts and irrevocables, the directors were held liable for the distributed money [18].

The treatment of shareholders as residual claimants has its roots in bankruptcy law and making

shareholders of healthy company to the shareholders of bankrupt company is misleading. The insolvent company is the only case where shareholders can be seen as residual claimants [13]. There are, however, some scholars questioning even this position [15].

One would argue that by not paying dividends the firm actually favors the financial interests of shareholders, since new investments and new prospects positively affect the share prices. Proponents of such view claim that the contingency of dividend payments does not affect the status of shareholders as residual claimants [10]. The approach cannot be fully disregarded. However, such profit is indirect and still is on discretion and performance of the directors.

As it was seen, assumption based on the condition that shareholders get dividends only after other contractual claims are fulfilled is not flawless. An increasing number of companies prefer not to distribute profit to shareholders in form of dividends. Legal restriction on dividend payments do exist. It is a wrong assumption to regard shareholders as sole residual claimants of the company. In fact, as the study will reveal they are only one of the many residual claimants of the firm standing on line with employees, customers, suppliers, creditors and so forth.

Conclusion. It was shown that the payment of the dividends which is one of the main reasons why shareholder are regarded as residual claimants does not support this idea. Despite the general rule that dividends are paid only after all contractual claims are satisfied, the argument was proved to be wrongly mirroring modern realities.

As was shown in data acquired from different countries more and more companies, including many famous participants of S&P500, are inclined to preserve the profits for future investments or other costs. Thus, it is in the discretion of the managers to distribute dividends to shareholders and no law actually obliges them for the opposite.

References:

1. Amy Fontinelle (2019). “Why Do Some Companies Pay a Dividend, While Others Don't?” Investopedia. Investopedia. September 11, 2019. Accessed September 21, 2019: <https://www.investopedia.com/ask/answers/12/why-do-some-companies-pay-a-dividend.asp>
2. Bob Ciura (2019). “Will Facebook Ever Pay A Dividend?” Sure Dividend. May 21, 2019. Accessed September 21, 2019: <https://www.suredividend.com/facebook-dividend/>
3. Chand Smriti. “What Are the Procedures for Dividend Payment?” Your Article Library. February 24, 2014. Accessed September 18, 2019: <http://www.yourarticlelibrary.com/economics/what-are-the-procedures-for-dividend-payment/1551>
4. Civil Code of Azerbaijan Republic, s. 106-3.9: <http://www.e-qanun.az/code/8>, December 28, 2019.
5. “Dividends: How Do Dividends Work?” (2019). Accessed September 18, 2019: <https://informi.co.uk/business-administration/dividends>
6. “Dividends: They Are Not an Expense!” (2017). Instafilesandbox. Company Accounts & Tax Filing in Minutes / United Kingdom / Instafile. November 26, 2017. Accessed September 18, 2019: <https://www.instafile.co.uk/single-post/2017/11/26/Dividends-they-are-not-an-expense>
7. Husam Al-Malkawi, -Aldin & Rafferty, Michael & Pillai, Rekha (2010). Dividend Policy: A Review of Theories and Empirical Evidence. *International Bulletin of Business Administration*. 9. 171–200.
8. James Chen. “Dividend Irrelevance Theory.” Investopedia. Investopedia, January 31, 2019. Accessed September 21, 2019: <https://www.investopedia.com/terms/d/dividendirrelevance.asp>
9. Jonathan B. Baskin (1988). The Development of Corporate Financial Markets in Britain and the United States, 1600-1914: Overcoming Asymmetric Information, *The Business History Review* 62, 199–237.
10. Julian Velasco. Shareholder Ownership and Primacy (September 26, 2008). *University of Illinois Law Review*, Vol. 2010, No. 3, pp. 897–956.; Notre Dame Legal Studies Paper No. 08-31. Accessed September 25, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1274244> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1274244>
11. Kent H. Baker and Chang, Bin and Dutta, Shantanu and Saadi, Samir, Why Firms Do Not Pay Dividends: The Canadian Experience (November/December 2012). *Journal of Business Finance & Accounting*, Vol. 39, Issue 9-10, pp. 1330–1356, 2012. Accessed September 21, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2199730> or <http://dx.doi.org/10.1111/jbfa.12005>
12. Law on companies, Republic of Lithuania, s. 59.6, July 13, 2000 No VIII-1835: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/2af0c0d049b811e68f45bcf65e0a17ee?jfwid=rivwzvpvg>

13. Lynn A. Stout. Bad and Not-so-Bad Arguments for Shareholder Primacy. *Southern California Law Review*, Vol. 75, p. 1189, 2002. Accessed September 24, 2019. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=331464> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.331464>
14. Lynn A. Stout. *The Shareholder Value Myth: How Putting Shareholders First Harms Investors, Corporations, and the Public*. San Francisco: Berrett-Koehler, 2013.
15. Lynn M. LoPucki. *The Myth of the Residual Owner: An Empirical Study* (April 29, 2003). UCLA School of Law, Law & Econ Research Paper No. 3-11. Accessed September 25, 2019. Available at: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=401160> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.401160>
16. Margaret M. Blair and Lynn A Stout. "Specific Investment: Explaining Anomalies in Corporate Law" (2006). Cornell Law Faculty Publications. 767. Accessed September 21, 2019: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/767>
17. Omar Meharzi, Ali Gohar, and Ali Ijaz. "Why do Firms Change Their Dividend Policy?" *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2017, 7(3), 411–422. Accessed September 21, 2019. Available at: <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/download/4341/pdf>
18. 'Re Exchange Banking Co' on Revolv.com." n.d. Revolv. Accessed September 24, 2019: <https://www.revolv.com/page/Re-Exchange-Banking-Co>
19. Stoyan Bojinov (2014). "S&P 500 Companies That Don't Pay Dividends." *Dividend.com*. December 16, 2014. Accessed September 21, 2019: <https://www.dividend.com/investor-resources/sp-500-companies-that-dont-pay-dividends/>

ПОВНОВАЖЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ ТА КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглянуто деякі універсальні міжнародні договори, які визначають повноваження дипломатичних представництв і консульських установ під час кримінального провадження. Проаналізовано положення Віденської конвенції про консульські зносини. Розглянута доцільність внесення змін в національне законодавство щодо надання процесуального статусу дипломатичним представництвам та консульським установам під час кримінального провадження. Проаналізовано систематизацію норм міжнародного права та підвищення ефективності правової регламентації здійснення кримінального провадження у дипломатичному та консульському праві через усунення суперечностей та прогалін. Визначили особливості правового регулювання здійснення кримінального провадження за участю дипломатичних представництв і консульських установ.

Ключові слова: дипломатичне представництво, консульська установа, міжнародні договори, кримінальне провадження, повноваження.

Antonyuk Anastasiia, Yurchenko Viktoriia, Pesotska Yuliia
University of the State Fiscal Service of Ukraine

POWERS OF DIPLOMATIC MISSIONS AND CONSULAR OFFICES DURING CRIMINAL PROCEEDINGS: REGULATORY ASPECTS

Summary. The article deals with some universal international treaties that define powers of diplomatic missions and consular offices in criminal proceedings. Provisions of the Vienna Convention "On Consular Relations" are analyzed. The expediency of introducing amendments to the national legislation on granting procedural status to diplomatic missions and consular offices during criminal proceedings is considered. The article analyzes the systematization of the norms of international law and increasing the efficiency of legal regulation of criminal proceedings in diplomatic and consular law by eliminating contradictions and gaps. The specifics of the legal regulation of criminal proceedings involving diplomatic missions and consular offices are identified. All points considered, it is concluded that the legal regulation of international relations in the field of criminal proceedings is carried out by a number of universal and regional international treaties. Powers of diplomatic missions and consular offices are reflected in many bilateral consular treaties, treaties on legal assistance in criminal cases, and in the national legislation of the accrediting state and the state of residence. The Vienna Conventions of 1961 and 1963, and most international treaties, contain provisions that procedural actions are carried out in accordance with the international treaties in force and, in the absence of such treaties, in any other order which doesn't contrary to the legislation of the state of residence. Powers of diplomatic missions and consular offices in criminal proceedings also are determined by the national legislation of the States. The legislation of Ukraine contains such documents like the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Consular Statute of Ukraine, the Provisions on Diplomatic Missions of Ukraine Abroad, the Provisions on Diplomatic Missions and Consular Offices of Foreign States in Ukraine. Despite the stable and inclusive cooperation of states in the field of international criminal justice, one cannot speak of the perfection of the development of norms governing the execution of procedural actions in criminal proceedings by diplomatic missions and consular offices.

Keywords: diplomatic missions, consular offices, international treaties, criminal proceedings, powers.

Постановка проблеми. Генезис інституту міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження свідчить про те, що його сучасне нормативне регулювання в міжнародному праві є результатом консолідації зусиль багатьох держав щодо боротьби зі злочинністю, усвідомлення ступеня небезпечності цього соціального явища на міжнародному рівні і необхідності вжиття швидких та радикальних заходів для протидії йому. На сьогоднішній день низка міжнародних договорів регламентує різні види міжнародної правової допомоги, які з урахуванням потреб правозастосовної практики у сфері боротьби із сучасними формами злочинності дозволяють здійснювати ефективне співробітництво. Незважаючи на стабільну і всеохоплюючу співпрацю держав у галузі міжнародного кримінального правосуддя, не можна говорити про

довершеність розроблення норм, що регламентують виконання процесуальних дій у кримінальному провадженні дипломатичними представництвами і консульськими установами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо різних аспектів вказаної теми свою позицію висловили чимало таких вітчизняних та закордонних вчених, як В.Г. Буткевич, Б.І. Гуменюк, В.Н. Денисов, Ю.Г. Дьомін, В.О. Зорін, Д.Б. Левін, І.І. Лукашук, К.К. Сандровський, Г.І. Тункін, М.О. Баймуратов, С.В. Давиденко та інших, на сьогодні відсутні системні та ґрунтовні публікації з досліджуваної проблематики у фахових виданнях.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відсутність чіткої правової регламентації механізму здійснення кримінального провадження в дипломатичному і консульсько-

му праві, існування широкого кола суперечливих та не врегульованих правовими нормами питань, відсутність комплексного фундаментального дослідження у цій сфері зумовили актуальність теми роботи. Важливість цього дослідження підкреслюється зростаючим тяжінням до вирішення питань між суб'єктами міжнародного права лише дипломатичними шляхами; наявністю прогалин в законодавстві, яке регулює міжнародні кримінально-правові відносини, а за деяких обставин стає перепорою на шляху реалізації законних прав суб'єктами дипломатичного і консульського права; потребою у відповідності між національним законодавством України, що регулює ці міжнародні відносини, з міжнародним правом.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення особливостей правового регулювання здійснення кримінального провадження за участю дипломатичних представництв і консульських установ, розгляд їх повноважень відповідно до універсальних та регіональних міжнародних актів, а також систематизація норм міжнародного права та підвищення ефективності правової регламентації здійснення кримінального провадження у дипломатичному та консульському праві через усунення суперечностей та прогалин.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне провадження в дипломатичному і консульському праві має свої особливості, які стосуються питань правового регулювання. Визначення поняття правового регулювання було розкрито багатьма вченими. На думку Ваньчука І.Д., правове регулювання – це специфічна система нормативного впливу на суспільно значущі, свідомовольові, повторні та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування, яка реалізується через визначення базових складників зазначених відносин з використанням спеціальних юридичних засобів [1, с. 10]. Демків Р.Я. визначає правове регулювання як юридичне явище (нормативно-юридичне регулювання), яке поєднує систему дій та операцій, що здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах за допомогою певних методів та з використанням юридичних засобів, спрямованих на встановлення і реалізацію певних моделей суспільного розвитку [2, с. 22]. Отже, можна тлумачити правове регулювання міжнародних відносин як систему нормативного впливу на міжнародні відносини з метою їх упорядкування. Ця мета забезпечується юридичними засобами.

Основне навантаження щодо правового регулювання міжнародних відносин у сфері кримінального провадження беруть на себе міжнародні норми, які закріплюються у міжнародних договорах (як універсальних, так і регіональних), їх важливість зумовлюється великою кількістю міжнародних документів, у яких норми поєднуються за предметною ознакою.

До міжнародних правових відносин у сфері кримінального провадження часто залучаються такі інститути, як дипломатичні представництва (посольства або місії) й консульські установи (генеральні консульства, консульства, віце-консульства або консульські агентства). Тому повноваження дипломатичних представництв і консульських установ у сфері кримінального

провадження є важливим аспектом, що потребує детального розгляду.

Розглянемо деякі універсальні міжнародні договори, які визначають повноваження дипломатичних представництв і консульських установ. Так, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року та Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року не конкретизують повноваження дипломатичних представництв та консульських установ у сфері кримінального провадження, вони взагалі не повно розкривають повноваження зазначених державних органів. Загальну картину про повноваження дипломатичних представництв та консульських установ можемо побачити лише завдяки функціям, які закріплені у ст. 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини [3] та ст. 5 Віденської конвенції про консульські зносини [4]. З огляду на зміст цих статей можна допустити, що повноваженнями дипломатичних представництв у сфері кримінального провадження є представництво акредитуючої держави у державі перебування (в правоохоронних, судових та інших органах держави перебування); захист в державі перебування інтересів акредитуючої держави і її громадян (захист зазначених інтересів під час досудового розслідування та в судовому порядку); з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду акредитуючої держави під час кримінального провадження, у ході якого з'ясовуються обставини вчиненого кримінального правопорушення [3].

На основі регламентованих функцій до повноважень консульських установ у сфері кримінального провадження можна віднести такі: захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави і її фізичних і юридичних осіб (захист зазначених інтересів у кримінальному провадженні); надання допомоги та сприяння фізичним і юридичним особам акредитуючої держави (допомоги у сфері кримінального провадження); охорона інтересів неповнолітніх та інших осіб, що не мають повної дієздатності, які є громадянами акредитуючої держави, щодо встановлення над такими особами опіки чи піклування (охорона інтересів неповнолітніх та інших осіб у кримінальному провадженні); здійснення представництва або забезпечення належного представництва громадян акредитуючої держави в судових установах держави перебування з метою отримання розпоряджень про попередні заходи, що захищають права й інтереси цих громадян, якщо з якихось причин такі громадяни не можуть своєчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів; передача судових документів або виконання судових доручень щодо отримання показань для судів акредитуючої держави; надання допомоги морським суднам і літакам, їхнім екіпажам, розслідування будь-яких подій, що трапилися в дорозі (надання допомоги та розслідування у сфері кримінального провадження) [4].

Аналізуючи положення Віденської конвенції про консульські зносини, окремо можна виділити такі повноваження консульських установ у сфері кримінального провадження: можливість відвідування консульськими посадовими особами громадян акредитуючої держави, які перебувають у в'язниці, під вартою або є затрима-

ними, для бесіди з ними (ч. 1 ст. 36); можливість листування консульськими посадовими особами з громадянами акредитуючої держави, які перебувають у в'язниці, під вартою або є затриманими (ч. 1 ст. 36); можливість вжиття заходів консульськими посадовими особами з забезпечення представництва громадян акредитуючої держави, які перебувають у в'язниці, під вартою або є затриманими (ч. 1 ст. 36); можливість відвідання консульськими посадовими особами громадян акредитуючої держави, які перебувають у в'язниці, під вартою або є затриманими, в їх окрузі на виконання судового рішення (ч. 1 ст. 36); можливість звернення консульських посадових осіб під час виконання своїх функцій до компетентних місцевих органів свого консульського округу або до компетентних місцевих органів своєї держави перебування (зокрема щодо питань, які пов'язані з кримінальним провадженням) (ст. 38) [4].

Повноваження дипломатичних представництв і консульських установ у сфері кримінального провадження також регламентує Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року. Наприклад, відповідно до ст. 12 цієї Конвенції договірні сторони мають право вручати документи власним громадянам через свої дипломатичні представництва або консульські установи та мають право за дорученням своїх компетентних органів допитувати власних громадян через свої дипломатичні представництва або консульські установи [5].

Віденські конвенції 1961 р. та 1963 р. та більшість міжнародних договорів містять відсилні положення про те, що виконання доручень та інших процесуальних дій здійснюється відповідно до чинних міжнародних договорів, а за відсутності таких договорів – у будь-якому іншому порядку, що не суперечить законодавству держави перебування. Що стосується регіональних міжнародних договорів, які визначають повноваження дипломатичних представництв та консульських установ, то ними є, наприклад, Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 року [6] та Договір про заснування Європейської Спільноти 1957 року [7], які регламентують дипломатичний та консульський захист, чим зумовлюють наявність повноважень у дипломатичних представництв та консульських установ щодо захисту прав та інтересів громадянина Європейського Союзу, зокрема захист прав та інтересів у сфері кримінального провадження. Повноваження дипломатичних представництв та консульських установ також визначає Рішення 95/553/ ЄС Ради Європейського Союзу стосовно захисту громадян Європейського Союзу дипломатичними та консульськими представництвами. Відповідно до цього Рішення кожний громадянин Європейського Союзу має право на дипломатичний та консульський захист. Такий захист включає допомогу у разі смерті, допомогу у разі серйозної аварії або важкої хвороби, допомогу у разі арешту або затримання, надання допомоги жертвам насильницьких злочинів тощо [8]. Отже, зазначене рішення регламентує повноваження дипломатичних представництв та консульських установ у частині захисту громадян Європейського Союзу у разі арешту чи затримання та допомоги

постраждалим громадянам Європейського Союзу від насильницьких злочинів.

Зелена книга Європейської Комісії від 19 лютого 2003 року про процедурні гарантії для підозрюваних і відповідачів у кримінальних справах в усьому ЄС визначає такі повноваження дипломатичних представництв та консульських установ у сфері кримінального провадження: можливість вільно спілкуватися з громадянами акредитуючої держави і мати до них доступ, можливість відвідування затриманих громадян акредитуючої держави, надання допомоги громадянам акредитуючої держави, які стали жертвами злочинів тощо [9].

Повноваження дипломатичних представництв та консульських установ відображено також у багатьох двосторонніх консульських договорах і договорах про правову допомогу у кримінальних справах. Наприклад, повноваження договірних сторін щодо вручення документів і допиту власних громадян через свої дипломатичні представництва або консульські установи передбачені у ст.ст. 8 та 11 договору між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 7 липня 1993 року [10]; між Україною і Республікою Грузія від 9 січня 1995 року [11]; Україною і Монголією від 27 червня 1995 року [12]. Закріплені в них норми, як правило, зведені до таких положень: обсяг правової допомоги, яку дипломатичні або консульські посадові особи мають право надавати компетентним органам акредитуючої держави, обмежується проведенням допитів (отриманням пояснень) і передачею (врученням) документів; особи, щодо яких проводиться процесуальні дії, повинні бути громадянами акредитуючої держави; відсутні обмеження щодо процесуального статусу таких громадян і адресатів документів; процесуальні дії, зокрема вручення документів, здійснюються добровільно, оскільки забороняється застосування засобів примусу або погрози.

Повноваження дипломатичних представництв та консульських установ у рамках кримінального провадження визначаються також національним законодавством держав. В Україні – Кримінальним процесуальним кодексом України [13], Консульським статутом України [14], Положенням про дипломатичне представництво України за кордоном [15], Положенням про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні [16] тощо.

Кримінальним процесуальним кодексом України визначається, що дипломатичні представництва та консульські установи наділені такими повноваженнями у сфері кримінального провадження, як проведення необхідних процесуальних дій після того, як із заяви, повідомлення, самостійного виявлення або з іншого джерела стали відомі обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення на території дипломатичного представництва, консульської установи України (ч. 1 ст. 520 Кримінального процесуального кодексу України); застосування заходів забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового вилучення майна, здійснення законного затримання особи (п. 1 ч. 2 ст. 520 Кримінального процесуального

кодексу України); проведення слідчих (розшукових) дій у вигляді обшуку житла чи іншого майна особи і особистого обшуку без ухвали суду, огляду місця вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 2 ст. 520 Кримінального процесуального кодексу України); затримання особи та надання їй доступу до отримання правової допомоги (ч. 1 ст. 522 Кримінального процесуального кодексу України); забезпечення доставлення затриманої особи до підрозділу органу державної влади на території України, уповноваженого на тримання затриманих осіб, і повідомлення про факт законного затримання слідчому органу досудового розслідування за місцем проведення досудового розслідування в Україні (ч. 2 ст. 522 КПК України); вручення повісток про виклик особи, яка проживає за кордоном (ч. 1 ст. 135 КПК України); отримання на добровільній основі пояснень, речей, документів від громадян держави, яку вони представляють, а також вручення документів таким особам (ч. 1 ст. 547 КПК України) [13].

Варто зазначити, що у ст. 547 КПК України дії дипломатичних представництв та консульських установ щодо отримання пояснень, речей, документів від громадян держави, яку вони представляють, а також вручення документів таким особам визначено як процесуальні дії. Посадові особи дипломатичних представництв або консульських установ, у наведених вище ви-

падах, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України не мають вираженого процесуального статусу учасника кримінального провадження і не здійснюють кримінальну процесуальну функцію, а радше – допоміжну, з ініціативи уповноважених на те органів чи осіб, що суперечить загалом статусу органів та осіб, які уповноважені вчиняти процесуальні дії у кримінальному провадженні, тому доцільно внести зміни в національне законодавство щодо набуття процесуального статусу дипломатичних представництв та консульських установ.

Висновки. Підводячи підсумок, наголосимо, що правове регулювання міжнародних відносин у сфері кримінального провадження здійснюється низкою універсальних та регіональних міжнародних договорів. Повноваження дипломатичних представництв та консульських установ відображені у багатьох двосторонніх консульських договорах, договорах про правову допомогу у кримінальних справах, а також у національному законодавстві акредитуючої держави та держави перебування. Віденські конвенції 1961 р. та 1963 р. і більшість міжнародних договорів містять відсылні положення про те, що вчинення процесуальних дій здійснюється відповідно до чинних міжнародних договорів, а за відсутності таких договорів – у будь-якому іншому порядку, що не суперечить законодавству держави перебування.

Список літератури:

1. Ваньчук І.Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32(1). С. 7–10.
2. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 34. Т. 1. С. 19–22.
3. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048 (дата звернення: 16.03.2020).
4. Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_049 (дата звернення: 16.03.2020).
5. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 року (зі змінами та доповненнями станом на 21.01.2006 року). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_009 (дата звернення: 18.03.2020).
6. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 18.03.2020).
7. Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 9 січня 1995 р., ратифікований Законом України від 22 листопада 1995 р. № 451/95-ВР. Правові основи міжнародної діяльності МВС України: зб. міжнар.-правових договорів, документів: у 2 т. / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. Київ, 1997. Т. 1. С. 258–280.
8. Decision 95/553/EC of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council of 19 December 1995 regarding protection for citizens of the European Union by diplomatic and consular representations. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1520515344746&uri=CELEX:41995D0553> (дата звернення: 20.03.2020).
9. Green Paper from the Commission- Procedural Safeguards for Suspects and Defendants in Criminal Proceedings throughout the European Union of 19 February 2003. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1520496708450&uri=CELEX:52003DC0075> (дата звернення: 20.03.2020).
10. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 7 липня 1993 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/440_002 (дата звернення: 21.03.2020).
11. Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 9 січня 1995 р., ратифікований Законом України від 22 листопада 1995 р. № 451/95-ВР. Правові основи міжнародної діяльності МВС України: зб. міжнар.-правових договорів, документів: у 2 т. / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. Київ, 1997. Т. 1. С. 258–280.
12. Про дипломатичну службу : Закон України від 20 вересня 2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 5. Ст. 29.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 21.03.2020).
14. Про Консульський статут України : Указ Президента України №127/94 від 02.04.1994 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/127/94> (дата звернення: 21.03.2020).
15. Про затвердження Положення про дипломатичне представництво України за кордоном : Розпорядження Президента України № 166/92-рп від 22.10.1992 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/166/92-рп> (дата звернення: 22.03.2020).

16. Про затвердження Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні : Указ Президента України № 198/93 від 10.06.1993 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/198/93> (дата звернення: 22.03.2020).

References:

1. Vanchuk, I.D. (201). Ponyattya j sutnisni oznaky pravovogo reguluvannya suspilnyx vidnosyn: suchasnyj poglyad [Understanding the days of the signs of the legal regulation of suspension of business: an extraordinary glance]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogo nacionalnogo universytetu. Seriya «Pravo»*, no. 32(1), pp. 7–10.
2. Demkiv, R.Ya. (2015). Pravove reguluvannya yak yurydychne yavyshe: okremi aspekty rozuminnya [Legal regulation as a legal entity: okremi aspekti rozuminnya]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogo nacionalnogo universytetu. Seriya «Pravo»*, no. 34. T. 1, pp. 19–22.
3. Videnska konvenciya pro dyplomatychni znosyny 1961 roku. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048 (accessed: 16.03.2020).
4. Videnska konvenciya pro konsulski znosyny 1963 roku. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_049 (accessed: 16.03.2020).
5. Konvenciya pro pravovu dopomogu i pravovi vidnosyny u cyvilnyx, simejnyx i kryminalnyx spravax vid 22.01.1993 roku (zi zminamy ta dopovnennyamy stanom na 21.01.2006 roku). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_009 (accessed: 18.03.2020).
6. Xartiya osnovnyx prav Yevropejskogo Soyuzu vid 07.12.2000 roku. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 18.03.2020).
7. Dogovir mizh Ukrainoyu ta Respublikoyu Gruzija pro pravovu dopomogu ta pravovi vidnosyny u cyvilnyx ta kryminalnyx spravax vid 9 sichnya 1995 r., ratyfikovanyj Zakonom Ukrainy vid 22 lystopada 1995 r. # 451/95-VR. Pravovi osnovy mizhnarodnoyi diyalnosti MVS Ukrainy: zb. mizhnar.-pravovyx dogovoriv, dokumentiv: u 2 t. / MVS Ukrainy. Viddil mizhnarodnyx zv'yazkiv. K., 1997. T. 1. S. 258–280.
8. Decision 95/553/ES of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council of 19 December 1995 regarding protection for citizens of the European Union by diplomatic and consular representations. URL: http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1520515344746&uri=CELEX:4199_5D0553 (accessed: 20.03.2020).
9. Green Paper from the Commission- Procedural Safeguards for Suspects and Defendants in Criminal Proceedings throughout the European Union of 19 February 2003. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1520496708450&uri=CELEX:52003DC0075> (accessed: 20.03.2020).
10. Dogovir mizh Ukrainoyu i Lytovskoyu Respublikoyu pro pravovu dopomogu ta pravovi vidnosyny u cyvilnyx, simejnyx i kryminalnyx spravax vid 7 lypnya 1993 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/440_002 (accessed: 21.03.2020).
11. Dogovir mizh Ukrainoyu ta Respublikoyu Gruzija pro pravovu dopomogu ta pravovi vidnosyny u cyvilnyx ta kryminalnyx spravax vid 9 sichnya 1995 r., ratyfikovanyj Zakonom Ukrainy vid 22 lystopada 1995 r. # 451/95-VR. Pravovi osnovy mizhnarodnoyi diyalnosti MVS Ukrainy: zb. mizhnar.-pravovyx dogovoriv, dokumentiv: u 2 t. / MVS Ukrainy. Viddil mizhnarodnyx zv'yazkiv. K., 1997. T. 1. S. 258–280.
12. Pro dyplomatychnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 20 veresnya 2001 roku. Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrainy. 2002. # 5. St. 29.
13. Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrainy vid 13 kvitnya 2012 r. # 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (accessed: 21.03.2020).
14. Pro Konsulskyj statut Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy # 127/94 vid 02.04.1994 roku. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/127/94> (accessed: 16.03.2020).
15. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro dyplomatychno predstavnycztvo Ukrainy za kordonom: Rozporyadzhennya Prezydenta Ukrainy # 166/92-rp vid 22.10.1992 roku. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/166/92-rp> (accessed: 22.03.2020).
16. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro dyplomatychni predstavnycztva ta konsulski ustanovy inozemnyx derzhav v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy # 198/93 vid 10.06.1993 roku. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/198/93> (accessed: 22.03.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-93>

УДК 343

Байда А.О., Рудика В.Я.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У цій статті досліджено теоретичні питання переліку та складу злочинів проти громадського порядку та моральності в Україні у порівнянні зі законодавством країн Європейського Союзу. Оглянуто потребу аналізу іноземного законодавства, дослідження науки кримінального права та кримінального законодавства іноземних країн. Практичність підходу адаптування зарубіжного законодавства до національного полягає в тому, щоб побачити вплив на розвиток національного законодавства позитивного зарубіжного досвіду насамперед тих країн, національні правопорядки яких є найбільш сумісними з правовою системою України. Було проведено аналогію переліку злочинів проти громадського порядку та моральності в українському кримінальному законодавстві та таких країн як Франція, Польща, Німеччина, Латвія, Голландія тощо.

Ключові слова: кримінальне право, злочини проти громадського порядку та моральності, законодавство Європейського Союзу.

Bayda Anton, Rudyka Vladyslava
Yaroslav Mudryi National Law University

CRIMES AGAINST PUBLIC ORDER AND MORALITY IN UKRAINIAN AND EUROPEAN LEGISLATIONS

Summary. In this article the analysis of crimes against a public peace and morality in Ukrainian and European legislation is conducted. Public order crimes are actions that do not conform to society's general ideas of normal social behavior and moral values. Their social danger consists in destructive consequences for public order because they cause disorder in ordinary people's lives and violate the functioning of the community. In this article is enlightened such a practical tool as a method of comparison that gives an opportunity to figure out problems in national legislation, try to unify terms and absorb positive experience of European countries (France, Latvia, Germany, Poland, Moldova, Netherlands etc). Ukrainian and European legislations have not only many similar aspects but also a huge amount of distinctions. These countries are taken as a model because of lower level of criminal than in Ukraine and high observance, protection and respect of human rights. Practical value of comparative approach and approach of adaptation consists in borrowing some conceptual ideas and implementation in our national legislation. The opportunities of this method are used for dealing with such a criminal law issues as: 1) firstly, harmonization and unification of laws in the countries that are members of UN, directly applicable international laws such as «the notion of crime», «criminal penalties» etc.; 2) secondly, It gives an opportunity to take into account tendencies of international law, especially concerning with human rights. One of the fundamental elements of effective dealing with the crimes is right and accurate criminal estimation and qualification of human's actions. Such a qualification is based on establishment of all signs of criminal offence and consolidation a specific law. Appropriate qualification aims to eliminate contradictions and ambiguous approaches to definition of deeds as crimes. So, analysis of main distinctions in legislations, analysis of crime rate statistics of solved crimes in Europe and in Ukraine leads to understanding of what provisions we need to borrow.

Keywords: criminal law, crimes against a public peace and morality, European legislation.

Постановка проблеми. Одним із основних положених елементів ефективної протидії злочинності є правильна кримінально-правова оцінка поведінки особи, що ґрунтується на встановленні ознак кримінального правопорушення, закріплення відповідної норми та встановлення відповідності цих ознак складу злочину. Належна кваліфікація покликана усувати суперечності та неоднозначні підходи до визначення діянь конкретно передбаченими злочинами. Станом на 2019 рік Україна посідала досить низьку 150 сходинку із 163-х позицій за міжнародним рейтингом найбезпечніших для життя країн під назвою Global Peace Index. Цей фактор вказує на те, що у законодавстві та системі правоохоронних органів існують проблеми, які потребують поступового вирішення. Відомості про зареєстровані кримінальні правопорушення узагальнюються у звітності № 1 «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення», що формується щомісячно з наростаючим підсумком з початку звітного періоду на підставі даних, вне-

сених до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Відтак протягом січня-вересня 2018 року було зареєстровано, наприклад, 8909 випадків вчинення такого кримінального правопорушення як групове порушення громадського порядку та 3959 випадків здійснення наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого, 2367 випадків сутенерства. Як бачимо, статистика невтішна, що вказує на важливість вивчення зарубіжного досвіду з цього питання та імплементацію в національне законодавство [1, с. 6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз судової практики у цій сфері, наукових статей, праць провідних юристів та практиків правоохоронних органів вказують на численні проблеми правозастосування та кваліфікації злочинів проти громадського порядку та моральності. Насамперед, це зумовлено недосконалістю правотворчої техніки, неоднозначності формулювань норм та різного їх тлумачення. Характеристику злочинів проти громадського по-

рядку та моральності досліджували у своїх працях такі вчені, як: М.І. Бажанов, В.В. Дзундза, І.М. Даньшин, В.В. Вітвицька, С.Ф. Денисов, О.О. Дудоров, П.П. Михайленко, І.Я. Козаченко, І.М. Копотун, О.М. Костенко, М.Й. Коржанський, А.В. Ландіна, П.С. Матишевський, Л.О. Кузнецова, В.О. Навроцький, Г.І. Піщенко, В.І. Осадчий, В.В. Налуцишин, М.І. Панов, Л.С. Кучанська, С.П. Репецький, Р.П. Олійничук та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Україна обрала чіткий і стабільний вектор свого розвитку, а тому на порядку денному стоїть вирішення таких питань як шляхи європейської інтеграції та приведення українського законодавства у відповідність європейському. Стандарти сучасного демократичного суспільства, які є гаслом існування та розвитку європейських країн, зумовлюють перегляд чинних кодифікованих актів, і Кримінальний кодекс України не є виключенням. Залишається недостатньо дослідженими основні аспекти кримінально караних діянь, які посягають на суспільний порядок та моральні цінності, використовуючи метод компаративістики.

Мета статті. Значення проведеного дослідження полягає у застосуванні методу компаративістики для аналізу основних характеристик злочинів проти громадського порядку та моральності у кримінальному законодавстві України та країн Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Конституції України закріплені пріоритет міжнародно-правових актів над нормативно-правовими актами України. У Кримінальному кодексі дублюється це положення про те, що кримінальне законодавство засноване на загальноновизнаних принципах та нормах міжнародного права. В.В. Налуцишин з приводу цього питання вказує на наявність потреби аналізу іноземного законодавства, дослідження науки кримінального права та кримінального законодавства іноземних країн. Основною метою залучення іноземного досвіду у кримінально-правову сферу є узгодження політики держави щодо недопущення інтернаціональності злочинності. Як вважає В.В. Налуцишин: «Практичність підходу адаптування зарубіжного законодавства до національного полягає в тому, щоб побачити вплив на розвиток національного законодавства позитивного зарубіжного досвіду насамперед тих країн, національні правопорядки яких є найбільш сумісними з правовою системою України» [2, с. 33].

Компаративістика у юриспруденції (лат. *Compara* – порівнюю) – це метод вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення систем права, однойменних державних і правових інститутів, принципів права і правових норм. Можливості цього методу використовуються також для вирішення кримінально-правової проблематики, серед яких: по-перше, існування гармонізованих, уніфікованих кримінально-правових норм у межах держав, що є членами ООН, міжнародно-правових норм прямої дії, зокрема таких як «поняття злочину», «види кримінального покарання», «обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання» тощо; по-друге, дає змогу врахувати тенденції міжнародного права, особливо

тих, що стосуються сфери прав людини. По-третє, декриміналізація у тих випадках де це є доцільним та актуальним, підвищення ролі кримінально-правового заохочення. По-четверте, вирішення проблем колізій у законодавствах [3, с. 18–20].

Для початку, варто проаналізувати, яким чином згрупували та як характеризують вітчизняні законодавці злочини проти громадського порядку та моральності. Громадський порядок – це суспільні відносини, що забезпечують нормальні умови у різних сферах життєдіяльності людей. Моральність полягає, насамперед, в закріпленні етико-культурних норм, правил поведінки, які закріпилися за певним суспільством на основі традицій та історико-культурних факторів [4, с. 559–567]. Беручи до уваги особливості безпосередніх об'єктів цих злочинів, їх можна поділити на 2 групи: 1) злочини проти громадського порядку (групове порушення громадського порядку; масові заворушення; заклики до вчинення дій, що загрожують порушенню масовому порядку; хуліганство); 2) злочини проти моральності (наруга над могилою; знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці; знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду; жорстоке поводження з тваринами; ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості; ввезення, виготовлення та збут порнографічних предметів; створення або утримання місць розпусти і звідництво; сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність) [5].

Група злочинів проти громадського порядку та моральності бере свій початок з XIX століття. Підходи щодо їх визначення були суперечливими. Деякі країни ототожнювали їх зі злочинами проти сексуальної свободи та моральності (Угорське кримінальне уложення) та злочинами проти основ національної безпеки (Кримінальний кодекс Франції). Історично злочини проти громадського порядку в джерелах континентальних систем права ототожнювалися зі «*life crimes*», що має на увазі злочини в повсякденному житті. Кожна окрема людина є відображенням накладених моральних принципів та установок, культури, звичок, виховання, а тому правила поведінки, які прививаються з дитинства сприяють тому, що індивіди, незалежно від віку, статі, раси, національності розуміють та вірять, що погані манери, незадовільна поведінка у публічних місцях може зруйнувати якість життя. Інші ж навпаки вбачають у криміналізації таких діянь посягання на свободу окремих людей [6, с. 369–370]. Наприклад, Кримінальний закон Польщі закріплює аналогічні злочинам проти громадського порядку та моральності в розділі про злочини проти сексуальної волі та моральності й про злочини проти публічного порядку [7, с. 177]. У кримінальному законодавстві Голландії глава сьома та восьма встановлює відповідальність за злочини, що загрожують загальній безпеці людей і власності та злочини проти державної влади. Кримінальний кодекс Іспанії закріплює аналогічні норми у розділі двадцять другому: злочини проти громадського порядку [8, с. 256]. Провівши аналіз кримінального законодавства деяких кра-

ін Європейського Союзу, що належать до різних правових систем, було встановлено такий факт, що тотожні склади злочинів, віднесені Кримінальним кодексом України до злочинів проти громадського порядку та моральності відсутні, а віднесені до різних груп кримінальних правопорушень, що певною мірою залежить від того, що саме держава тлумачить під порядком та моральністю. Так чи інакше, вони мають різні назва або розміщені у різних розділах, що вказує на різні підходи до їх визначення. Наприклад, лише в кримінальному законі Франції встановлена відповідальність за групові порушення громадського порядку, інші країни криміналізують масові заворушення, до яких відносяться і ті, які є груповими порушеннями громадського порядку.

Перелік кримінальних правопорушень, які підпадають під критерій посягання на громадський порядок та моральність у різних країнах свій чітко визначений, але за загальним правилом до них належать: хуліганство, масові заворушення, блокування та створення перешкод для руху транспорту, вандалізм, розпиття алкогольних напоїв, проституція, розповсюдження порнографії, жорстоке поводження з тваринами, посягання на основні моральні принципи і цінності у сфері духовного життя, у сфері статевих відносин тощо.

Розглянемо цю групу злочинів на прикладі Республіки Франції, що належить до континентальної системи права. Стаття 431-4 Кримінального Кодексу Франції встановлює караність за діяння, що не знайомі українському кримінальному законодавству, а саме, діяння особи, у якій відсутня зброя, що полягають в умисному продовження участі у зібранні після вимог суб'єкта владних повноважень припинити ці дії. Виділення як родового об'єкту – громадський спокій (Книга 4 – про злочини й провини проти націй, держави й громадського спокою, про посягання на державну владу, посягання на громадський спокій КК Франції) та державні й суспільні основи вказує на схожість з вітчизняним законодавством [6, с. 369–370]. Відмінність проявляється в тому, що в українському законодавстві наголос зроблено на громадському порядку в цілому, а в країнах Європейського Союзу виділяють саме громадський спокій, який є складовою громадського порядку. Зокрема, і посилена відповідальність встановлена за такі протиправні діяння як участь у зборищах, натовпах, що безпосередньо завдають шкоди громадському спокою. З цього логічно виходить висновок, що країни Західної Європи (на прикладі Франції) дуже поважають та охороняють свій особистий та суспільний простір, емоційне та психологічне благополуччя, встановлюючи кримінальні санкції за діяння, які посягають на них.

Дослідження законодавства країн Європи показує, що майже всі містять у власних кримінальних законах відповідальність за дії, мотивовані явною неповагою до суспільства – хуліганство. Беззаперечно, назва цього кримінального караного діяння може відрізнитися і залежить від того, яке значення в нього вкладає та чи інша держава. Це може бути «хуліганство», як в Україні та в більшості пострадянських країн, «хуліганські дії», як у Кримінальному кодексі Голландії, «злісне хуліганство» у Естонії тощо. Наприклад, кримінальне законодавство Голландії (стат-

тях 142-143) та Іспанії (статті 557, 558) основними ознаками цього злочину закріплюють публічність та зухвалість [8, с. 257]. У свою чергу, Кримінальний кодекс України публічний характер такого діяння не є обов'язковим [12, с. 643]. Деякі країни пов'язують вчинення хуліганських дій з актами сексуального характеру. У Кримінальному кодексі Федеративної республіки Німеччина передбачена відповідальність за публічні сексуальні дії, якими умисно чи усвідомлено порушено норми суспільної моралі у вигляді позбавлення волі на термін до одного року або штраф [9, с. 347–350].

Доцільним буде наголосити на тому факті, що не всі кримінальні закони країн Європейського Союзу встановлюють відповідальність за створення та утримання місць розпусти. Неоднозначним залишаються і підходи в питаннях криміналізації проституції. Лише п'ять країн Європи, такі як: Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Нідерланди та Греція легалізували місця розпусти. Сімнадцять країн декриміналізували проституцію на законодавчому рівні, але заборонивши при цьому «борделі». У дванадцяти країнах Європейського Союзу проституція навпаки визнається кримінально каранним діянням та навіть передбачена кримінальна відповідальність повій. Норвегія, Ісландія встановили кримінальну відповідальність також і клієнтів. В Україні з 2006 року заняття проституцією декриміналізовано, але й не легалізовано, тобто це питання конкретно не вирішено. Це вказує на те, що це не вироблений єдиний підхід з цього приводу, а дискусії точаться до сих пір. Кримінальний кодекс Франції чітко регламентує у статті 225(10) відповідальність за створення та утримання місць розпусти [6, с. 371]. Ця норма стосується саме володіння, використання, фінансування чи сприяння будь-якими діями закладу в систематичному допуску та пошуку клієнтів для задоволення фізичних потреб сексуального характеру.

Встановлення мінімального віку для притягнення до відповідальності за злочини проти громадського порядку та моральності характеризується також своїми особливостями. Наприклад, суб'єктом групового порушення громадського порядку у більшості країн Європи є особа, яка досягла 14-річного віку. Франція знизила вік такої особи до 13 років. Дивлячись на національне законодавство, то лише чітко вказаний перелік злочинів передбачає відповідальність у такому ранньому 14-річному віці, а суб'єктом групового порушення громадського порядку може бути тільки 16-річна особа. У свою чергу, країни Європи зниження мінімального віку притягнення до кримінальної відповідальності пояснюють особливостями розвитку розумових здібностей дитини, яка вже може і повинна повноцінно розуміти значення та наслідки своїх дій та поважати суспільство [6, с. 371].

Для порівняння суворості санкцій за злочини проти громадського порядку візьмемо групове порушення громадського порядку, що є одним з найменш суспільно небезпечних діянь у цій групі злочинів. Найбільш жорсткі покарання встановлені у Молдові та Латвії. У статті 226 Кримінального кодексу Латвії встановлено максимальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 6 років, а стаття 285 Кримінального кодексу Молдови – до 10 років позбавлення волі. В Україні зо-

всім по-іншому: групове порушення громадського порядку карається лише штрафом або арештом на строк до 6 місяців [10, с. 323; 11, с. 246; 4].

Висновки. Отже, злочини проти громадського порядку та моральності являють собою діяння, які не відповідають загальним ідеям та уявленням соціуму про поведінку та правопорядок та моральним цінностям. Їхня суспільна небезпечність полягає в тому, що такі діяння є особливо деструктивними для суспільства, оскільки вносять розлад до повсякденного, нормального функціонування спільноти. У кримінальному законодавстві України наведений розширений перелік злочинів, які посягають на громадський порядок та моральність, що створює невизначеність та двозначність у застосуванні тих чи інших норм. Залишаються складними питання розмежування хуліганства від дрібного хуліганства, масові заворушення від

злочинів проти громадського порядку, що потребує якісної довготривалої судової практики з цих питань, щоб дотримуючись принципу правотої визначеності, об'єктивно розуміти та відрізнити одне діяння від іншого. Європейське законодавство, з одного боку, визначає аналогічні діяння, що і в Україні, як такі, що порушують громадський порядок та моральність, але, з іншого боку, є і суттєві відмінності, які полягають в тому, що чимало злочинів віднесені до інших груп: злочинів проти життя та здоров'я, проти держави та нації тощо, а деякі з них навпаки декриміналізовані, наприклад проституція чи утримання місць розпусти. Вивчення основних відмінностей, аналіз рівня злочинності та розкриття злочинів у Європі та Україні дає змогу зрозуміти, які саме позитивні аспекти європейського законодавства варто запозичити.

Список літератури:

1. Інститут економіки та миру // Global Peace Index 2019. Вимір миру у світі, Сідней, червень 2019. URL: <http://visionofhumanity.org/reports> (дата звернення: 05.03.2020).
2. Налуцшин В. Проблеми відмежування хуліганства від суміжних злочинів. *Вісник прокуратури*. 2006. № 5(59) травень. С. 46–53.
3. Селіванов В.М. Право і влада суверенної держави: методологічні аспекти: монографія / за ред. Селіванов В.М. Київ : Ін Юре, 2002. 724 с.
4. Олійничук Р.П. Наукові підходи до дефініції – громадський порядок як соціально-правового явища / Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні». Тернопіль : Тернограф, 2008. С. 559–567.
5. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 07.03.2020).
6. Уголовный кодекс Франции / Под редакцией канд. юрид. наук, доц. Л.В. Головки, канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. 650 с.
7. Уголовный кодекс Республики Польша / Под редакцией Н.Ф. Кузнецовой. Минск : Тесей, 1998. 128 с.
8. Уголовный кодекс Испании / Под ред. и с предисл. докт. юрид. наук, профес. Н.Ф. Кузнецовой и докт. юрид. наук, профес. Ф.М. Решетникова: ЗЕРЦАЛО, 1998. 218 с.
9. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / Ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. Д. А. Шестакова. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 524 с.
10. Уголовный кодекс Республики Молдова / Под научной редакцией А.И. Лукашов. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 408 с.
11. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Под научной редакцией канд. юрид. наук А.И. Лукашова и канд. юрид. наук Э.А. Саркисовой. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 313 с.
12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків : ТОВ Одісей, 2008. 800 с.

References:

1. Institute for Economics & Peace. Global Peace Index 2019: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2019. Available at: <http://visionofhumanity.org/reports> (accessed: 05.03.2020).
2. Nalutsyshyn, V. (2006). Problemy vidmezhuвання khulihanstva vid sumizhnykh zlochyniv [Problems with distinction hooliganism and similar crimes]. *Visnyk prokuratury*, no. 5(59), pp. 46–53. (in Ukrainian)
3. Selivanov V.M. (2002). *Pravo i vlada suverennoi derzhavy: monohrafiia* [Law and authority of the independent state]. Kyiv: In Yure, 724 p. (in Ukrainian)
4. Oliinychuk, R.P. (2008). Naukovi pidkhody do defynitsii – hromadskiy poriadok yak sotsialno-pravovoho yavyscha [Scientific approaches to the definition of public order as social phenomenon]. Proceedings at the Vseukrainska naukovopraktychna konferentsiia *Formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini*. Ternopil, 11 kvitnia 2008 r.: Ternohraf, pp. 559–567. (in Ukrainian)
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal code of Ukraine]: Zakon vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (accessed: 07.03.2020).
6. Golovko, L.V., & Krylovo, N.E. (2002). Ugolovnyy kodeks Frantsii [Criminal code of France]. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press, 650 p. (in Russian)
7. Kuznetsovoy, N.F. (1998). Ugolovnyy kodeks Respubliki Pol'sha [Criminal code of Poland]. Minsk: Tesey, 128 p. (in Russian)
8. Kuznetsovoy, N.F., & Reshetnikov, F.M. (1998). Ugolovnyy kodeks Ispanii [Criminal code of Spain]. ZERTSALO, 218 p. (in Russian)
9. Shestakova, O.A. (2003). Ugolovnyy kodeks Federativnoy Respubliki Germanii [Criminal code of Germany]. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press, 524 p. (in Russian)
10. Lukashov, A. I. (2003). Ugolovnyy kodeks Respubliki Moldova [Criminal code of Moldova]. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press, 408 p. (in Russian)
11. Lukashova, A.I., & Sarkisova, E.A. (2001). Ugolovnyy kodeks Latviyskoy Respubliki [Criminal code of Latvia]. SPb.: Yuridicheskiy tsentr Press, 313 p. (in Russian)
12. Streltsov, Ye.L. (2008). Kryminalnyi kodeks Ukrainy: naukovopraktychnyi komentar [Scientific and practical commentary of criminal code of Ukraine]. Kh.: TOV Odisei, 800 p. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-94>

УДК 342.922

Бондаренко О.С., Пилипенко Є.С.
Сумський державний університетДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНОГО КОНЦЕРНУ «УКРОБОРОНПРОМ»

Анотація. 10 років тому, у результаті адміністративної реформи 2010-2011 років, було створене потужне об'єднання фінансово-промислових кампаній, багатопрофільних підприємств різних галузей оборонної промисловості України. Об'єднання мало вигляд Державного концерну «Укроборонпром». Формування концерну повинно було створити умови для організації в оборонно-промисловому комплексі України єдиного інноваційного циклу «наука-техніка-технології-виробництво-реалізація». До складу концерну увійшли наукові та промислові підприємства дев'яти оборонних галузей промисловості, а саме: авіаційної промисловості, суднобудівної промисловості, оборонної промисловості (наукові установи і підприємства, які забезпечують створення, виробництво, ремонт, модернізацію та утилізацію озброєння і військової техніки), радіоелектронної промисловості, галузей приладобудування і засобів зв'язку, боеприпасної галузі, галузі спеціальної хімії. Головними принципами діяльності концерну повинні бути надійність, пасіонарність, інноваційність, результативність, відкритість та прозорість. Саме цих постулатів не вистачало в ситуації, що склалася в оборонній промисловості до переходу на ринкові відносини в управлінні оборонно-промислового комплексу та створення Державного концерну. Наразі, в рамках концерну, «відбувається втілення у життя» багатьох реформ. Зокрема, створюються вертикально та горизонтально інтегровані науково-виробничі об'єднання за галузевим принципом, так звані кластери. В майбутньому, це дозволить вдосконалити систему управління підпорядкованими підприємствами, створити максимально можливі замкнуті технологічні цикли виробництва озброєння, військової та спеціальної техніки, продукції цивільного призначення та подвійного використання. Але, ситуація, на момент сьогодні, залишає бажати кращого: «Укроборонпром» потерпає від численних проблем, серед яких: не кваліфікованість кадрового забезпечення, заборгованість окремих підприємств, корупція, відсутність інвесторів та бюрократія. Державний концерт оточений численними чутками про реформацію, реструктуризацію та оптимізацію. Авторам наукової статті вдалося сформулювати та висловити новітні ідеї по перетворенню механізму роботи оборонної системи країни. Також, у статті здійснене дослідження зарубіжного досвіду, у контексті прикладу злагодженої роботи оборонної сфери.

Ключові слова: Державний концерн «Укроборонпром», оборонно-промисловий комплекс України, реформа, оптимізація, корпорація, корпоратизація, бюрократія.

Bondarenko Olha, Pylypenko Yehor
Sumy State UniversityTO THE QUESTION ON WAYS TO OPTIMIZE THE ACTIVITY
OF THE STATE CONCERN "UKROBORONPROM"

Summary. 10 years ago, as a result of the administrative reform of 2010-2011, a powerful unification of financial-industrial campaigns, multidisciplinary enterprises of various defense industries of Ukraine was created. The merger was like the state concern "Ukroboronprom". The formation of the concern was to create conditions for the organization of a single innovation cycle "science-technology-production-realization" in the defense-industrial complex of Ukraine. The group includes scientific and industrial enterprises of nine defense industries, namely: aviation industry, shipbuilding industry, defense industry (scientific institutions and enterprises providing creation, production, repair, modernization and utilization of weapons and military equipment), radio-electronic industries, instrumentation and communications, ammunition, specialty chemistry. The main principles of the concern should be reliability, passion, innovation, efficiency, openness and transparency. These postulates were not enough in the situation in the defense industry before the transition to market relations in the management of the defense-industrial complex and the creation of the State Concern. Many reforms are currently being implemented within the Group. In particular, vertically and horizontally integrated industry-based associations, the so-called clusters, are created. In the future, this will improve the management system of subordinate enterprises, create the maximum possible closed technological cycles of production of weapons, military and special equipment, civilian products and dual use. However, the situation at the moment leaves much to be desired: Ukroboronprom suffers from numerous problems, including: lack of staffing skills, indebtedness of individual enterprises, corruption, lack of investors and bureaucracy. The state concert is surrounded by numerous rumors of reformation, restructuring and optimization. The authors of the scientific article were able to formulate and express new ideas on transforming the mechanism of work of the country's defense system. Also, the article examines foreign experience in the context of a coordinated defense work.

Keywords: State concern "Ukroboronprom", defense-industrial complex of Ukraine, reform, optimization, corporation, corporatization, bureaucracy.

Постановка проблеми. «Укроборонпром» має вигляд Державного концерну, тобто, є уповноваженим суб'єктом господарювання з управління об'єктами державної власності

в оборонно-промисловому комплексі, який здійснює управління в таких сегментах оборонної промисловості, як авіація, виробництво бронетанкової техніки та двигунобудування, вироб-

ництво спеціальних засобів, високоточної зброї та боеприпасів, кораблебудування.

Як відомо, основною перевагою концерну є концентрація фінансових і інших ресурсів усіх учасників об'єднання. Звичайно, ті кошти, які генерують підприємства Державного концерну «Укроборонпром» в економіку країни, важливі. Не треба забувати, що існування концерну це і нові робочі місця, нові технології. А в умовах війни на сході ще й стратегічний ресурс для ремонту радянської техніки.

Але валютні надходження в Україну можуть значно зрости, якщо уряд лібералізує експорт та імпорт військових товарів. Перепоною в цьому виступає бюрократія, де особливе місце посідає ДК «Укроборонпром», який виступає посередником між національним експортером та іноземним замовником у вигляді комісонера, що породжує додаткові корупційні ризики. Таке жорстке й непрозоре регулювання заважає вітчизняним підприємцям конкурувати на міжнародних тендерах, змушує приватних виробників переносити свої потужності і податки в сусідні країни Європейського Союзу.

Дан, та інші факти діяльності зовсім негативно впливають на всю оборонну сферу країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання поліпшення ефективності роботи державного концерну «Укроборонпром» у своїх наукових працях висвітлювали такі вчені, як Шевцов А., Боднарчук Р., Буртянський П., Каневський Г. та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Авторам статті вдалося зробити комплексний аналіз оборонно-промислового комплексу України. Розглянути його структуру, як в цілому, так і кожний елемент зокрема. Звичайно, увага було зосереджена на Державному концерні «Укроборонпром». Автори висловили припущення про реструктуризацію концерну, перехід до корпоративного управління, що повинно покращити злагодженість роботи кожного підприємства.

Мета статті. Стаття має на меті окреслення шляхів до оптимізації роботи як Державного концерну «Укроборонпром» зокрема, так і оборонно-промислового комплексу України в цілому.

Виклад основного матеріалу. Оборонно-промисловий комплекс України представляє собою сукупність науково-дослідних, випробувальних організацій і виробничих підприємств, які виконують розробку, виробництво і постановку на озброєння військової та спеціальної техніки, спорядження, боеприпасів як для збройних сил України, так і на експорт.

Важливим етапом в історії оборонно-промислового комплексу України (ОПК) є 2010 рік, коли у результаті адміністративної реформи був створений Державний Концерн «Укроборонпром». На момент створення Державного концерну, ситуація, що склалась в оборонній промисловості, характеризувалась недостатньою ефективністю управління державною власністю із застосуванням командно-адміністративних методів, розпорошеністю підприємств між цілою низкою органів управління, а також не завжди доцільним розподілом і використанням бюджетних коштів. Це стало основним аргументом,

щодо необхідності переходу до ринкових методів управління в ОПК.

В результаті, переважна більшість підприємств оборонної галузі були передані в управління Державному господарському об'єднанню – Державному концерну «Укроборонпром». Під одним керівництвом були об'єднані підприємства з проектування, виробництва та реалізації оборонної продукції як для внутрішніх потреб, так і на зовнішньому ринку. Перед ДК «Укроборонпром» були поставлені важливі завдання, серед яких: повне задоволення потреб ЗСУ та інших військових формувань в новітніх зразках озброєння, здійснення модернізації, ремонту та утилізації; зміцнення міжнародного авторитету України за рахунок розширення ринків збуту конкурентоздатної продукції ОПК (зростання експорту озброєнь та валютних надходжень); підвищення ролі вітчизняного ОПК у соціально-економічному розвитку країни [6].

Станом на 2020 рік на ДК «Укроборонпром» чекають масштабні зміни у структурі, що має на меті вагомим оптимізацію роботи. Викорінення таких факторів, як не кваліфікованість кадрового забезпечення, заборгованість окремих підприємств, корупція, відсутність інвесторів та бюрократія.

Кожна проблема, вказана вище, завдає численної шкоди як концерну зокрема, так і державі в цілому. Не має гаємниці, що підприємства ДК «Укроборонпром» щороку генерують важливі гроші для економіки країни (за даними щорічного звіту відомо, що в період з 2014-2017 рр. «Укроборонпром» уплатив в державну казну 12,4 мільярдів гривень) [2]. Також, окрім грошей, створюються нові робочі місця, відбувається розвиток нових технологій, реставрація радянської техніки, що є важливим, беручи до уваги події на сході. Але, надходження можуть зрости, якщо уряд лібералізує експорт та імпорт військових товарів та техніки, як для державних, так і для приватних виробників.

Для прикладу, основним органом, який контролює експорт та імпорт військових товарів в Україні, є Державна служба експортного контролю України (ДСЕК). Це сервісна служба, яка повинна роз'яснювати українським та іноземним виробникам зброї особливості вітчизняного законодавства. В епоху оцифровування, або, як зараз популярно говорити – «діджиталізації», достатньо зайти на портал даної служби, щоб побачити повний перелік паперових дозволів для експорту та імпорту військових товарів. Перелік настільки вагомий, що викликає неабиякі складнощі з розумінням всього процесу, а, як показує недавня практика, цей процес може бути і неправомірно коштовним [3].

Наразі, Подільський суд столиці уже три роки слухає справу Сергія Головатого, колишнього начальника відділу державної експертизи міжнародних передавань товарів подвійного використання, який за право експортувати гільзи до двигунів внутрішнього згорання вимагав у приватного виробника 250 тисяч доларів США.

До слова, військові товари бувають різними. Є товари тільки військового призначення, а є товари подвійного використання, які також можна застосовувати в мирному житті: будівництві, агросекторі, цивільній авіації.

Згадана ДСЕК видає дозволи на торгівлю обома групами товарів.

Щоправда, крім Держекспортконтролю, є інші органи, від яких залежить, чи продасть щось український виробник за кордон. Додатково документи погоджують Міністерство оборони, СБУ та служба розвідки.

В окремих випадках дозволи розглядаються на Міжвідомчій комісії з політики військово-технічного співробітництва та експортного контролю. Наприклад, Служба безпеки перевіряє, чи немає за підприємством сумнівного шлейфу порушень законодавства у сфері експортного контролю чи державної таємниці.

Міністерство оборони ознайомлюється з переліком та властивостями військових товарів, які повинні йти на експорт, і підтверджує, що ці товари в даний час не потрібні для заходів оборони. Збір усіх дозволів затягується на місяці, що породжує додаткові можливості для корупції [5].

Особливе місце в бюрократії посідає державний концерн «Укроборонпром». Він виступає посередником між національним експортером та іноземним замовником у вигляді комісіонера, що породжує додаткові корупційні ризики [3].

Саме у спеціальних експортерів «Укроборонпрому» державні та приватні виробники військових товарів повинні замовляти послуги експортно-імпортних комерційних операцій. Також із структурами «Укроборонпрому» підприємці вимушені погоджувати остаточну ціну товару для іноземного замовника.

Таке жорстке й непрозоре регулювання заважає вітчизняним підприємцям конкурувати на міжнародних тендерах, змушує приватних виробників переносити потужності і податки в сусідні країни Європейського Союзу.

Олександр Носов, власник компанії «Дніпророспецтех», яка спеціалізується на виробництві запчастин для промислового обладнання, дорожньої спеціальної техніки та шасі для БТР. Дана компанія поставляє продукцію у країни ЄС. Олександр Носов вже частково переніс виробництво у Польщу саме через національні бюрократично-корупційні обмеження. За його словами, він такий не один. Українські виробники спеціальних товарів, зрозумівши, що змін на ринку не буде, почали активно переводити виробництво в інші країни: Польщу, Чехію, Болгарію. Сусідні країни мають очевидні переваги.

Наприклад, у Польщі, щоб стати експортером спеціальних та військових товарів, достатньо мати керівником компанії поляка віком понад 30 років. Він повинен пройти профільні курси на знання законодавства, скласти спільний іспит Міноборони та МВС, пройти співбесіду з працівником служби безпеки. Після цього компанія отримує «концесію» – аналог української безтермінової ліцензії на право міжнародної торгівлі без будь-яких посередників. Усі процеси відбуваються у режимі «онлайн», а очікування ліцензії триває не більше десяти днів, розмитнення проходить без виходу з офісу.

Звідси постає гучне запитання про необхідність існування Державного Концерну «Укроборонпром».

Ми впевнені, що ця система точно не повинна передбачати існування концерну у тому вигляді, у якому він існує зараз. «Укроборонпром»

влаштований такий чином, що він не виробляє зброю. Це роблять державні оборонні підприємства – його учасники, яких концерн контролює і формують для них загальну політику. І одночасно сам є господарюючим суб'єктом, майно якого відокремлено від майна підприємств учасників. Гарним прикладом даної ситуації є податкова, яка веде бізнес спільно з платниками податків. Питання про можливість існування даного симбіозу є риторичним.

Формально, «Укроборонпром» контролює Кабінет Міністрів України. Але, як колегіальний орган, він не може це робити в постійному режимі. Крім того, він призначає тільки двох з п'яти членів Наглядової Ради – вищого органу концерну. Решту, як і генерального директора ДК «Укроборонпром», призначає Президент. Знову бачимо зручні можливості, створені системою, для корупції [1].

На нашу думку, ДК «Укроборонпром» має зосередити свої зусилля на корпоратизації. Це передбачає створення заходів з покращення корпоративного управління компаній разом зі створенням потужних корпорацій всередині концерну, які зможуть діяти самостійно, в тому числі розпоряджатися своїми активами, залучати менші коштовне фінансування для свого розвитку.

Звичайно, корпоратизація передбачає акціонування [4].

Станом на 2020 рік, 43 підприємства Державного Концерну мають, в загальному рахунку, 1,5 мільярди гривень заборгованості. Задля уникнення ліквідації даних об'єктів, розумним буде рішення, щоб прибуткове підприємство надавало підтримку та додаткове фінансування «підприємству-невдачі». Ми впевнені, що це надважлива та раціональна частина загального розвитку оборонної сфери.

Ми впевнені, що даний крок, дозволить ДК «Укроборонпром» працювати тільки в інтересах держави.

Хочемо акцентувати увагу на тому, що будь-яке підприємство повинне працювати ефективно, бути чимось схожим на бізнес-сферу. Головна мета будь-яких перетворень (будь-то перехід до корпоративного управління концерну, перетворення в холдинг, або зовсім ліквідація) – зробити компанію (у нашому випадку цілу галузь) надійною та конкурентоздатною, як всередині країни, так і на зовнішніх ринках.

Потрібно розуміти, що всі запропоновані нами вище кроки не є панацеєю. Їх ефективність істотно залежить від якості реалізації, яка в Україні традиційно «кульгає». Від здатності політиків, державного апарату, експертів, ЗМІ скористатися новими можливостями для росту ефективності українського оборонно-промислового комплексу. Від політичної волі влади.

Втім, завжди краще невпевнені кроки в правильному напрямку, ніж швидкий біг по низхідній спіралі.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що Державний концерн «Укроборонпром» перебуває у важкому стані та потребує реформації.

Не кваліфікованість кадрового забезпечення, заборгованість окремих підприємств, корупція, відсутність інвесторів та бюрократія призвели до того, що майбутнє існування «Укроборонпрому» викликає питання.

На нашу думку, глобальна реформація зможе змінити ситуацію, що склалася.

Керівництву українського оборонно-промислового комплексу необхідно звернути увагу на європейські країни, бо, як ми встигли переконалися, зарубіжні країни у цьому аспекті досягли більш вагомих здобутків.

Щодо майбутнього існування ДК «Укроборонпром», ми вважаємо, концерн повинен зо-

середити свої зусилля на корпоратизації. Це передбачає створення заходів з покращення корпоративного управління кампаній разом зі створенням потужних корпорацій всередині концерну, які зможуть діяти самостійно, в тому числі розпоряджатися своїми активами, залучати менш коштовне фінансування для свого розвитку. Звідси, і нові робочі місця, збільшення надходжень у державний бюджет.

Список літератури:

1. Буртянський П. Коррупція в «оборонке» и как с нейлучшеборотся. УкраинаКриминальная. 2019. URL: <http://cripo.com.ua/processes/korruptsiya-v-oboronke-i-kak-s-nej-luchshe-borotsya/> (дата звернення: 14.04.2020).
2. УкрОборонПром Державний концерн. «Укроборонпром» забезпечив 100% виконання держоборонзамовлення. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/uk/bez-rubryky/ukroboronprom-zabezpechuv-100-vykonannya-derzhoboronzamovlennya.html> (дата звернення: 14.04.2020).
3. Каневський Г. Почему производители оружия бегут из Украины. Економічна правда. 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2019/04/4/646681/> (дата звернення: 10.04.2020).
4. Секретар РНБО Олександр Данилюк розповів про реформування «Укроборонпрому». Радіо Свобода. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-danyliuk-ukroboronprom/30152696.html> (дата звернення: 13.04.2020).
5. Михненко А. Оборонный срез – 2012. Экспорторужия и оборонный комплекс Украины. 2013. № 1–2. С. 11–19.
6. Шевцов А.І., Боднарчук Р.В. Актуальні проблеми реструктуризації оборонно-промислового сектору економіки України. *Збірник Національного інституту стратегічних досліджень*. 2013. № 2. С. 127–134.

References:

1. Burtyans'kyu, P. (2019). Korruptsiyya v «oboronke» y kak s neyluchsheborot'sya. UkraynaKrymylnal'naya. URL: <http://cripo.com.ua/processes/korruptsiya-v-oboronke-i-kak-s-nej-luchshe-borotsya/> (accessed: 14.04.2020).
2. UkrOboronProm Derzhavnyy kontsern. «UkrOboronprom» zabezpechuv 100% vykonannya derzhoboronzamovlennya. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/uk/bez-rubryky/ukroboronprom-zabezpechuv-100-vykonannya-derzhoboronzamovlennya.html> (accessed: 14.04.2020).
3. Kanyevs'kyu H. Pochemu proyzvodytely oruzhyya behut yz Ukrayny. Ekonomichna pravda. 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2019/04/4/646681/> (accessed: 10.04.2020).
4. Sekretar RNBO Oleksandr Danylyuk rozpoviv pro reformuvannya «UkrOboronpromu». Radio Svoboda. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-danyliuk-ukroboronprom/30152696.html> (accessed: 13.04.2020).
5. Mykhnenko, A. (2013). Oboronnyysrez – 2012 [Defense Slice 2012]. *Eksportoruzhyya y oboronnyy kompleks Ukrayny*, no. 1–2, pp. 11–19.
6. Shevtsov, A.I., & Bodnarchuk, R.V. (2013). Aktual'ni problemy restrukturyzatsiyi oboronno-promyslovoho sektoru ekonomiky Ukrayny [Actual problems of restructuring the defense industry sector of the Ukrainian economy]. *Zbirnyk Natsional'noho instytutu stratehichnykh doslidzhen'*, no. 2. pp. 127–134.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-95>

УДК 349.4:332.27

Грекова О.О., Зозуля А.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОЦЕДУРА ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. У науковій статті досліджено проблеми запровадження в Україні інституту медіації у земельних спорах. Розкрито сутність медіації та причини, яких остання виступає більш ефективним способом вирішення земельних спорів. У статті аналізується сутність судової та позасудової медіації, названі їх ключові відмінності та переваги. Охарактеризовано вітчизняне законодавство, в якому інститут медіації ще не знайшов своє місце через відсутність законодавчого врегулювання. Розглянуто успішний досвід запровадження медіації в Грузії, Словенії, Німеччині та США, в яких прогресує інститут інтегрованої (судової) медіації. На цій основі запропоновано варіанти вирішення даної проблеми для України. Наведено й негативні фактори запровадження інституту медіації, які свідчать про високу ймовірність недобросовісного застосування цієї процедури.

Ключові слова: медіація, земельні спори, медіатор, суд, правовий конфлікт.

Hrekova Oleksandra, Zozulia Anna

Yaroslav Mudryi National Law University

MEDIATION AS AN ALTERNATIVE PROCEDURE OF LAND DISPUTE RESOLUTION: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Summary. The article explores the problems of introduction the institute of mediation in land disputes in Ukraine. The essence of mediation and the reasons explaining why it is a more effective way of resolving land disputes were disclosed. The article analyzes the essence of judicial and extrajudicial mediation that identifies their key differences and advantages. The authors noted that judicial model is more suitable for implementation in Ukrainian legislation because of its economy and convenience for disputing parties. The national legislation in which the Institute of Mediation has not yet found its place due to the lack of legislative regulation was characterized. Ukrainian legislation does not contain rules in respect of regulating the activity of mediators. The model of the mediation institute is also not defined. In practice there are private mediation centers. Basically, there are private mediation centers, but for their proper functioning the authors have been offered legislative regulation. A necessary study of the mediation procedure as one of the alternative ways of resolving land conflicts was made. The ways of introducing judicial and extrajudicial mediation in foreign countries were also analyzed and proposals to improve domestic legislation were made too. The successful experience of introducing mediation in Georgia, Slovenia, Germany and the USA, in which the Institute of Integrated (Judicial) Mediation has been progressing, was considered. Due to this, exploration options of solving this problem for Ukraine was proposed. The negative factors of introduction of a mediation institute, which indicate a high probability of unfair application of this procedure, are given. Implementation of the Law on Mediation in order to resolve land disputes if the parties voluntarily agree to do it is proposed. As a result, the law will have a positive effect on the public's awareness of the essence of mediation and will be successfully used by citizens as an alternative to the judicial settlement of land disputes. Thus, the authors came to the conclusion that the problem of legal regulation of mediation is extremely important especially in the land disputes.

Keywords: mediation, land disputes, mediator, court, legal conflict.

Постановка проблеми. На відміну від багатьох видів спорів, земельні можуть розглядатися не лише в судовому порядку, а і в позасудовому із залученням компетентних органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Натомість зазначені органи потребують розвантаження через велику кількість існуючих земельних спорів. Як відомо, для забезпечення ефективної охорони порушеного права існують неюрисдикційні (альтернативні) способи захисту земельних прав суб'єктів земельних правовідносин, але вони залишаються нерегульованими з боку законодавства та залишаються малодослідженими в науці земельного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми запровадження інституту медіації у земельних спорах в Україні досліджувалися українськими та зарубіжними науковцями, серед яких варто відмітити О. Бурцева, Л. Герасіну, В. Землянську, Н. Осіпову, Л. Лейбу, В.І. Семчика, М. Шульгу, Ю.С. Шемшученка та інших.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. У законодавстві України не містяться норми щодо регулювання діяльності медіаторів, не визначено модель інституту медіації. На практиці існують приватні медіативні центри, але для їх належного функціонування необхідне законодавче забезпечення.

Мета роботи – дослідження процедури медіації як одного з альтернативних способів вирішення земельних конфліктів, аналіз шляхів впровадження судової та позасудової медіації в зарубіжних країнах, а також внесення пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Аналіз статті 158 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) дає можливість дійти висновку, що земельні спори – це спори, які виникають між фізичними та/або юридичними особами чи державою з приводу володіння, користування або розпорядження земельними ділянками, що перебувають у них на праві власності або на праві корис-

тування, та які вирішуються виключно судами, органами місцевого самоврядування й органами державної виконавчої влади з питань земельних ресурсів [1, с. 492]. У даній статті закріплено можливість як судового вирішення означеного виду спорів, так і позасудового – органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, зокрема, Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру.

Зважаючи на предмет земельно-правового спору, розрізняють три групи спорів: 1) власне земельні спори; 2) майнові спори, пов'язані із землею; 3) спори щодо оскарження рішень і дій органів влади у сфері регулювання земельних відносин [2]. Також земельні спори можуть бути класифіковані за компетенцією органу, до якого віднесено розв'язання спорів: а) спори, що вирішуються виключно судом та б) ті, які можуть бути вирішені спеціально уповноваженими органами, тобто поза-судовий порядок розв'язання таких спорів.

У своєму дослідженні Л.В. Лейба вказує, що для вирішення земельних спорів можуть бути застосовані юрисдикційна й неюрисдикційна форми захисту. Остання означає захист суб'єктивного земельного права самостійними діями конкретної особи без звернення до державних чи інших уповноважених органів [3]. Це твердження стосується альтернативних методів вирішення конфліктів, зокрема медіації.

Очевидно, що задля розвантаження судової системи та органів, які вирішують земельні спори в позасудовому порядку, а також більш ефективного, швидкого вирішення земельних спорів в Україні існує нагальна потреба запровадження процедури їх медіативного розв'язання.

Визначаючи земельні юрисдикційні правовідносини складовою гарантій прав на землю, науковці вказують, що судовий захист земельних прав є найбільш кваліфікованим й універсальним способом захисту прав і свобод суб'єктів земельних правовідносин, хоча й містять певні недоліки [4]. Таке твердження видається суперечливим, спираючись на позитивний досвід запровадження медіативних процедур у зарубіжних країнах. До того ж, вивчення процедури медіації дозволяє звести її до поділу на позасудову та судову. Остання визначається як процедура взаємодії суду та незалежного медіатора. Позасудова медіація (приватна, зовнішня) представляє собою процедуру врегулювання спору, самостійну по відношенню до судового процесу. Мета такої медіації – уникнення судового процесу, а не допомога судовій системі в спосіб припинення судового процесу. Судова ж медіація (інтегрована) також являє собою процедуру по врегулюванню спору за участю посередника. Ключовою відмінністю судової медіації від позасудової виявляється її співвідношення із судовим процесом та процесуальними результатами її проведення, колом учасників і об'єктом судової медіації [5]. Таким чином даний інститут може бути тісно пов'язаний із судовою системою та певною мірою допомагати у відправленні судочинства.

У той час, коли медіація в Україні перебуває на стадії становлення, у багатьох державах світу цей інститут вже законодавчо врегульований та допомагає вирішувати правові спори, зокрема, спори у земельних правовідносинах.

Так, наприклад у ЄС була затверджена Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради з певних аспектів медіації у цивільних і комерційних справах ще 21 травня 2008 р. Вона закріплює основні принципи проведення та запровадження механізму медіації в національне законодавство країн-членів ЄС. Переваги такого альтернативного способу вирішення спорів є очевидними. Це, по-перше, економія часу та коштів, по-друге, конфіденційність, по-третє, розвантаженість судів. Крім цього, завдяки медіації можливо ефективно вирішувати й земельні спори. Прагнення України вступити до Європейського Союзу повинно враховувати наявний інститут медіації та подальше впровадження його у вітчизняне законодавство.

До прикладу, в Грузії процедура медіації застосовується дуже поширено – судова медіація, в якій бере участь професійний медіатор вже після відкриття провадження у справі; медична медіація тощо. Так, у 2020 році вступив в силу закон «Про медіацію». У цьому Законі було визначено, що попередньою умовою для початку процесу медіації є угода про медіацію або передача справи судом чи іншим уповноваженим органом медіатору на передбачених законом підставах або за клопотанням сторін [6]. Отже, медіація може бути розпочата за волевиявленням сторін та широко використовуватися для вирішення земельних спорів.

У Словенії вже більше десяти років тому було запроваджено судову медіацію як спеціальну програму для зменшення надмірної кількості нерозглянутих справ у відповідних районних судах. Основні правові характеристики медіації в суді в Словенії зводяться до наступного: 1) посередництво є добровільною процедурою для позивача і відповідача; 2) суд пропонує сторонам посередництво листом-запрошенням та брошурою в додатку, що описує процедуру та її переваги; 3) сертифіковані посередники (судді, відставні судді, практикуючі юристи, сімейні терапевти, соціальні працівники у випадку сімейного посередництва) підлягають моніторингу та акредитації з боку суду; 4) посередництво відбувається в суді, забезпечується працівниками суду та фінансується судом; 5) суд забезпечує посередництво безкоштовно для сторін; 6) у випадку примирення сторони вибирають вид угоди (контракт або обов'язкове до виконання рішення суду) і мають право на 50% знижку на сплату судового мита. У цій державі за останні роки даний вид медіації все ширше розповсюджується на земельні спори [7]. Таким чином Словенський досвід демонструє, що не завжди необхідно створювати систему посередництва за допомогою прийняття спеціального закону.

Що стосується, наприклад, Німеччини, практика проведення процедури судової медіації за участі судді-медіатора також отримала широке поширення. Відбувається стрімкий розвиток судової медіації інтегрованої моделі, де судді можуть бути медіаторами. Цей розвиток розпочався з модельного проекту «Судова медіація у Нижній Саксонії» ще у 2002 році, продовжився проектом «Судова медіація в Шлезвіг-Гольштейні» у 2005 році та до продовжувався др. 2012 року до прийняття Закону про медіацію. Судова меді-

ація за участю самих суддів успішно практикувалася у більшості федеральних земель Німеччини. Також інтегрована модель судової медіації розглядає можливість залучення до проведення суддів у відставці [8].

Медіація користується значною популярністю і в США. Це пояснюється тим, що роль медіаторів є дуже важливою в багатьох сферах: бізнесі, політиці, економіці і т. д. Переговори, які передують судовому процесу, є досить ефективними, та, в більшості випадків, вичерпують спір, що виник між сторонами. Водночас, у США існує Національний інститут вирішення конфліктів, який займається розробкою нових методів медіації. У цій країні також діють приватні й державні служби медіації. Таке широке застосування цього інституту набуло таких масштабів у США після Паундської конференції 1976 року. Дивлячись на позитивний досвід США із впровадження інституту медіації, такі розвинуті країни як Канада, Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія перейняли американський досвід і заснували аналогічні інститути альтернативного вирішення конфліктів. Тому, як свідчить закордонний досвід, медіація може суттєво полегшити роботу суддів та вирішити земельно-правові спори на початковій стадії спору між сторонами конфлікту.

Що стосується безпосередньо земельних спорів, на сьогоднішній день актуалізується проблема відсутності чіткого правового поля щодо діяльності медіаторів у земельних спорах. Адже відсутність чіткої юридичної процедури вирішення земельних спорів за допомогою медіації може мати наслідком недобросовісне застосування цієї процедури в процесі володіння, користування та розпорядження головним національним багатством України – землею. Варто погодитися з думкою науковців, що сьогодні земельне законодавство створює передумови для застосування альтернативних способів урегулювання земельно-правових конфліктів, однак потребує суттєвого доопрацювання в частині регулювання таких механізмів [9]. Критерії можливості застосування медіації у земельно-правових спорах повинні виходити, перш за все, з бажання сторін вести переговори за допомогою посередника. Дана позиція застосовується в Нідерландах в рамках дослідження національного проекту «Посередництво та судова система в Нідерландах» [10].

Для України питання необхідності впровадження Закону «Про медіацію» є досить актуальним та необхідним задля того, щоб швидко та ефективно вирішувати земельно-правові спо-

ри. З огляду на те, чи може бути вирішений спір за допомогою мирової угоди, можна говорити про врегулювання земельно-правового спору з використанням інституту медіації за участі кваліфікованого медіатора.

За останні п'ять років у Верховній Раді України було зареєстровано декілька проектів Закону «Про медіацію», але їх із різних причин було знято з розгляду. Законопроект № 2706 від 28 грудня 2019 року видається найбільш вдалим, адже у ньому були чітко прописані правові засади та порядок проведення медіації в Україні. Зокрема у ньому зазначалося, що медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах, а отже й під час вирішення земельно-правових спорів. Однак в подальшому його було також відкликано. Наступний законопроект готується до розгляду, і, очевидно, що українське суспільство потребує запровадження альтернативної процедури розв'язання земельно-правових конфліктів.

Висновки. Презюмуючи вище наведене, можна констатувати, що в Україні існує необхідність прийняття Закону «Про медіацію» задля впровадження механізму вирішення земельно-правових спорів. Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що у більшості зарубіжних країн (Німеччина, США, Словенія, Нідерланди та ін.) розвивається інститут інтегрованої (судової) медіації. Відтак ця модель є абсолютно прийнятною для впровадження в українське законодавство через її економічність та комфортність для сторін, а також прозорість, позбавлення від корупційних ризиків. Аналізуючи чинне земельне законодавство, можна дійти висновку, що в Україні доречно вирішувати за допомогою медіації спори щодо земель житлової та громадської забудови або земель сільськогосподарського призначення переважно із приватною формою власності. Важливим є суб'єктний складу часників медіації. Видається, що сторони повинні врегулювати конфлікт безпосередньо, а тому мають бути присутні під час вирішення такого спору. З цього випливає, що земельно-правові спори, у яких не можна чітко визначити суб'єктів (наприклад, де є стороною державний орган, а не конкретна особа), не можуть бути врегульовані за допомогою медіатора.

Позасудова медіація на громадських засадах вже існує в Україні (зокрема успішно функціонує Українська Академія медіації), а відтак поява чіткого законодавчого поля діяльності медіаторів позитивно вплине на поінформованість суспільства щодо сутності медіації і, як наслідок, на розвиток даного правового інституту в Україні.

Список літератури:

1. Земельний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. В.І. Семчика. Київ : Ін Юре, 2003. 492 с.
2. Шемпученко Ю.С. Земельні спори: юридична енциклопедія. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1999. Т. 2. 591 с.
3. Лейба Л.В. Правове регулювання вирішення земельних спорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 18 с.
4. Шульга М.В. Актуальні правові проблеми земельних відносин в сучасних умовах : монографія. Харків : Консум, 1998. 187 с.
5. Калашнікова С.І. Медіація у сфері громадянської юрисдикції : навч. посіб. Київ : Інфотром Медіа, 2011. 136 с.
6. Law of Georgia – 5503-Ib, 18/12/2019. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/4646868?impose=translateRu&publication=0> (дата звернення: 26.04.2020).
7. Залар А. До первинної системи розв'язання суперечок: глобальні тенденції цивільного та сімейного посередництва : монографія. Київ, 2007. 34 с.
8. 5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння / А. Гусев та ін.; за ред. І. Терещенко. Київ, 2019. 340 с.

9. Шахрай І.С. Дозвіл (врегулювання) земельних спорів як спосіб захисту суб'єктів земельних відносин. *Актуальні проблеми юридичної освіти в контексті навчання альтернативного врегулювання спорів як підходу до забезпечення прав людини* : зб. матеріалів. Міжнар. наук.-метод. конф. (м. Мінськ, 29 листопада – 3 грудня 2016 р.). Мінськ : БДУ, 2016. С. 168–176.
10. Пель М. Посередництво в ході судового процесу в Нідерландах. Здійснення загальнонаціонального проекту «Посередництво та судова система: проект». Київ, 2008. 153 с.

References:

1. Semchuk, V.I. (2003). *Zemel'nyy kodeks Ukrayiny : nauk.-prakt. komentar* [Land Code of Ukraine: scientific-practical comment]. Kyiv: In Yure.
2. Shemshuchenko, Y.S. (1999). *Zemelni spory: yurydychna entsyklopediia*. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. (in Ukrainian)
3. Leyba, L.V. (2005). *Pravove rehulyuvannya vyrishennya zemel'nykh sporiv* [Legal regulation of the settlement of land disputes]. Kharkiv: National Law University of Yaroslav Mudriy. (in Ukrainian)
4. Shulga, M.V. (1998). *Aktual'ni pravovi problemy zemel'nykh vidnosyn v suchasnykh umovakh* [Actual legal problems of land relations in modern conditions]. Kharkiv: Konsum. (in Ukrainian)
5. Kalashnikova, S.I. (2011). *Mediatsiya u sferi hromadyans'koyi yurysdyktsiyi* [Mediation in Civil Jurisdiction]. Kiev: Infotrom Media.
6. *Zakon Hruziyi 5503-Is* [Law of Georgia – № 5503-Is]. Available at: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/4646868?impose=translateRu&publication=0> (accessed 26 March 2020). (in Russian)
7. Zalar, A. (2007). *Do pervynnoyi systemy rozvyazannya superechok: hlobal'ni tendentsiyi tsyvil'noho ta simeynoho poserednytstva* [Towards a primary dispute resolution system: global trends in civil and family mediation]. Kyiv. (in Ukrainian).
8. Gusev, A. (2019). *5 rokiiv dialohu i 25 rokiiv mediatsiyi v Ukrayini: vid protystoyannya do porozuminnya* [5 years of dialogue and 25 years of mediation in Ukraine: from confrontation to understanding]. Kyiv. (in Ukrainian)
9. Shakhrai, I.S. (2016). *Dozvil (vrehulyuvannya) zemel'nykh sporiv k sposib zakhystu sub'yektiv zemel'nykh vidnosyn* [Resolution (settlement) of land disputes as a way to protect the subjects of land relations]. Proceedings of the Aktual'ni problemy yurydychnoyi osvity v konteksti navchannya al'ternatyvnoho vrehulyuvannya sporiv yak pidkhodu do zabezpechennya prav lyudyny (Belorus, Minsk, November 29 – December 3, 2016). Minsk: BSU, pp. 168–176.
10. Pel, M. (2008). *Poserednytstvo v khodi sudovoho protsesu v Niderlandakh* [Mediation in litigation in the Netherlands]. Kyiv: Project: Implementation of the National Mediation and Judiciary Project. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-96>

УДК 344.652

Лазебна А.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено аналіз правового регулювання покарання у виді довічного позбавлення волі. Особливу увагу приділено дослідженню цього виду покарання у жінок. Розглянули аргументи щодо скасування довічного позбавлення волі для жінок, проаналізувавши проект Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі до жінок)” та петицію до Президента України про необхідність відміни такого виду покарання для жінок. З’ясували, що ідея скасування довічного позбавлення волі для жінок пояснюється в більшості високою сенситивністю жінок, підкреслюється їх неабияка вразливість та допускається, що вони вчиняють особливо тяжкі злочини під впливом насильства. Вирішили, так як законодавство України гарантує додержання принципу рівності і справедливості правового регулювання, тому незрозуміло, яким чином можна відмежовувати і призначати різні міри покарання за схожі особливо тяжкі злочини лише за гендерною ознакою. На підставі норм Кримінального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України охарактеризували загальні положення про досліджуваний вид покарання, виявили обмеження щодо його призначення, а також вивчили можливі варіанти звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, покарання жінок, помилування, призначення покарання, дострокове звільнення.

Lazebna Anna

Yaroslav Mudryi National Law University

PROBLEM ISSUES OF APPLICATION OF LIFE IMPRISONMENT IN UKRAINE

Summary. The article analyzes the legal regulation of punishment in the form of life imprisonment. Particular attention is paid to the study of this type of punishment in women. They considered the arguments regarding the abolition of life imprisonment for women, analyzing the draft Law of Ukraine “On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine (abolishing life imprisonment for women)” and petitioning the President of Ukraine on the need to abolish this type of punishment for women. They found out that the idea of abolishing life imprisonment for women is explained by the high sensitivity of women in the majority, emphasizing their extreme vulnerability and allowing them to commit particularly serious crimes under the influence of violence. They decided that the legislation of Ukraine guarantees observance of the principle of equality and fairness of legal regulation, so it is unclear how to differentiate and impose different punishments for similar especially serious crimes only on gender grounds. On the basis of the norms of the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Enforcement Code of Ukraine characterized the general provisions on the investigated type of punishment, identified restrictions on its punishment, as well as examined possible options for serving a sentence of life imprisonment. The humanization of punishment in the form of life imprisonment was seen in the draft Law of Ukraine “On the penitentiary system”, which is also being withdrawn from consideration. The order of release from life imprisonment that currently exists in Ukraine is inconsistent with the provisions of the Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms of 1950: “No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment.” The pardon procedure is a minuscule chance of being sentenced to life imprisonment, so the standard setting of parole for life in prison is a paramount need to reform the legal regulation of a particular type of sentence in accordance with international standards.

Keywords: life imprisonment, women's punishment, pardon, punishment, early release.

Постановка проблеми. Міжнародні стандарти призначення покарань, практика Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та відповідні національні ініціативи сприяють тому, що питання довічного позбавлення волі має підвищену увагу в колах правників. Звичайно, що рішення ЄСПЛ «Петухов проти України» 2019 року спричинило спалах безлічі позицій щодо довічного позбавлення волі в контексті невідповідності українського законодавства правам людини через відсутність так званого “права на надію” – реальної перспективи звільнення від відбування найвищої міри покарання.

Наразі в Україні покарання у виді довічного позбавлення волі відбувають близько 1,5 тис. осіб, серед них 24 жінки. Питання доцільності застосування до жінок довічного ув’язнення

дедалі більше актуалізується у національному законодавстві. Проектом Закону України № 10392 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі до жінок)” 2019 року запропоновано викласти положення ст. 64 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) в такій редакції: «Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років, до осіб у віці понад 65 років і до жінок, а також у випадку, передбаченому частиною четвертою статті 68 цього Кодексу».

Невирішеним залишається питання доцільності внесення таких змін до ККУ, чи відповідає це принципу рівності чоловіків і жінок, чи можна вважати жінок, які вчиняють тяжкі злочини, специфічною категорією засуджених. Потрібно визначити особливості відбування

покарання у виді довічного позбавлення волі у жінок та проаналізувати законність повного скасування призначення найвищої міри покарання жінкам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Комплексне дослідження довічного позбавлення волі як найвищої міри покарання в Україні здійснювалось багатьма науковцями-правниками. Так, наприклад, В.О. Човган розглядав інститут довічного позбавлення волі у співвідношенні з правами людини. Міжнародний досвід виконання покарання у виді довічного позбавлення волі окреслив у свої працях М.В. Заєць. Аналіз довічного позбавлення волі у порівнянні зі смертною карою проводив С.Я. Бурда. Особливості відбування покарання у виді довічного позбавлення волі у жінок вивчалось А.В. Петраковою, Т.В. Дуюною. На сьогодні відсутня чітка обґрунтована позиція стосовно доцільності скасування найвищої міри покарання для жінок з аналізом актуальної судової практики та нормативної бази з цього питання.

Метою статті є аналіз чинного законодавства та спеціальних законопроектів з досліджуваного питання, виявлення особливостей судової практики щодо довічного позбавлення волі у жінок, а також з'ясування можливості, доцільності і обґрунтованості скасування такого виду покарання для жінок, співставлення перспективи впровадження такого рішення з дотриманням принципу рівності чоловіків і жінок перед законом.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень чинного ККУ довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання та призначається за вчинення особливо тяжких злочинів, коли суд вважає недостатнім застосування позбавлення волі на відповідний строк [1]. Також у ст. 64 ККУ визначаються обмеження застосування такої міри покарання: а) до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років; б) до осіб у віці понад 65 років; в) до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку; г) за готування до злочину та вчинення замаху, окрім вчинення визначених у ККУ злочинів. Вікове обмеження до 18 років для застосування довічного позбавлення волі – це міжнародний стандарт, яким визнається той факт, що особистість цілковито формується, свідомо робить свій вибір з досягнення повноліття. Обмеження стосовно осіб у віці понад 65 років при середній тривалості життя в Україні 75 років є логічним, бо строк відбування покарання навіть у 15 років є досить тривалим для цієї категорії осіб. Заборона призначення довічного покарання вагітній на час вчинення злочину або постановлення вироку жінці – це обмеження, яке захищає інтереси жінки-матері та її майбутньої дитини.

У 2019 році на розгляд Верховної Ради України запропоновано проект Закону № 10392 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі до жінок)», у якому пропонувалось ст. 64 ККУ викласти у наступній редакції: «Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років, до осіб у віці понад 65 років і до жінок, а також у ви-

падку, передбаченому частиною четвертою статті 68 цього Кодексу». Положення даного проекту Закону повністю скасовують застосування до жінок покарання у виді довічного позбавлення волі [2]. Проте наразі цей проект Закону знято з розгляду, але питання щодо можливості внесення такого обмеження у ст. 64 ККУ залишається відкритим.

Конституцією України гарантується право особи на повагу гідності, що включає недопустимість катувань, жорстокого, нелюдського поводження чи покарання. У зв'язку з цим у 2018 році до Президента України надійшла електронна петиція про необхідність скасування покарання у виді довічного позбавлення волі для жінок, яка зокрема визначає, що умови відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі є вкрай жорсткими та потребують реформування [3]. Тримання довічно ув'язнених жінок і чоловіків суттєво відрізняється. Відповідно до положень Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) довічно ув'язнені жінки розміщуються у секторах середнього рівня безпеки виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. Чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі, у свою чергу, розміщуються у секторах максимального рівня безпеки. Проте сьогоднішні реалії демонструють, що в Україні засуджені жінки перебувають у таких же умовах, що і довічно ув'язнені чоловіки.

Головна ідея петиції була не в тому, щоб показати відмінність умов перебування чоловіків і жінок. Її мета була обґрунтувати доцільність радикальних змін у порядку призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, шляхом встановлення повної заборони щодо застосування цього виду покарання до жінок. Правники, які є прихильниками того, щоб скасувати довічне позбавлення волі, ставлять у приклад перелік країн, у яких уже таке покарання не застосовується до жінок і вважають недопустимим той факт, що Україна не поспішає вдатись до таких змін. До переліку країн, де застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі заборонено, входять: Білорусь, Молдова, Російська Федерація, Киргизстан, Азербайджан, Казахстан, Албанія.

Т.В. Дуюнова визначає, що за анатомо-фізіологічними показниками жінка являється біологічно слабшою істотою, є обмеженою у свої фізичних властивостях [4]. Багато науковців стверджують, що тільки та жінка, яка піддавалась насильству, здатна вчинити тяжкий злочин, за який матиме покарання у виді довічного позбавлення волі. Підкреслюється, що жінка є більш вразливою, ніж чоловік, саме жіноча сенситивність підштовхує її до вчинення злочину.

Необхідність внесення змін до законодавства України передбачає не тільки аналіз особливостей жінки з психологічної точки зору, важливим є дослідження жінки як суб'єкта злочину. Виникає запитання: «Яка різниця між особливо тяжким злочином, який вчинила жінка і таким самим злочином, який вчинив чоловік?» Відповідно до положень ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»

будь-який прояв дискримінації за ознакою статі забороняється з метою досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [5]. В.В. Грищенко наголошує на тому, що призначення покарання не повинно мати гендерних відмінностей, окрім визначених законом, бо така санкція як довічне позбавлення волі призначається за вчинення особливо тяжких злочинів і діяння особи, яка його вчинила мало значні негативні наслідки [6].

Реформування потребує система дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, бо особи (і жінки, і чоловіки) відбувають покарання без перспективи звільнення, а отже без стимулу на виправлення. Відповідно до положень ККУ особи, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, мають можливість на звільнення від відбування такого покарання у разі: 1) помилування; 2) хвороби, що унеможливило здатність особи усвідомлювати і керувати власні дії [1]. В Україні перша жінка була звільнена від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі шляхом помилування у 2018 році.

Порядок здійснення помилування в Україні регулюється Указом Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування». Відповідно до цього Указу помилування здійснюється шляхом: а) заміни довічного покарання на позбавлення волі на строк не менше 25 років; або б) повного або часткового звільнення від основного і додаткового покарань. клопотання про помилування засуджених до довічного позбавлення волі може подати лише після відбуття не менше двадцяти років призначеного покарання [7]. Підготовка матеріалів до розгляду клопотання про помилування, інформування особи-заявника про результати входять до компетенції Департамент з питань громадянства, помилування, державних нагород Офісу Президента України (далі – Департамент). Усі матеріали, підготовлені Департаментом, надходять на попередній розгляд до Комісії при Президенті України у питаннях помилування. Особа-заявник за відсутності нових обставин, що можуть суттєво вплинути на результат розгляду клопотання про помилування, вправі звернутись через рік з моменту відхилення попереднього клопотання.

Загальна статистика помилування в Україні є незначною, проте якщо станом на 2018 рік було помилувано 14 осіб, то у 2019 році кількість становила 22 особи (серед них 5 жінок) [8]. Втім процедура звільнення від відбування покарання шляхом помилування не можна вважати перспективною для осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, про що у своєму рішенні «Петухов проти України» наголошує ЄСПЛ. Так, А.В. Петракова наголошує, що рівень злочинності і виконання превентивної функції покарання не залежить від посилення покарання [9]. Ефективність довічного позбавлення волі наразі є доволі сумнівною, бо досягнення головної мети покарання – виправлення людини і кроки державної влади у реформуванні цієї системи взагалі не

співвідносяться. Відсутність «права на надію» є найголовнішою проблемою у сучасному врегульованні довічного ув'язнення і стосується як жінок, так і чоловіків.

Гуманізація покарання у виді довічного позбавлення волі вбачалась у проекті Закону України «Про пенітенціарну систему», який наразі також знято з розгляду [10]. Проектом Закону передбачалось унормування дострокового звільнення довічно ув'язнених осіб, а саме: а) особа, яка відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі має можливість клопотати до суду про звільнення після відбуття не менше 20 років позбавлення волі; б) встановлення права довічно ув'язненого на подання до суду плану реінтеграції в суспільство із зазначенням заходів, що дозволять особі усунути чинники, які можуть негативно впливати на утримання від вчинення повторного злочину, а також надання доказів, що обґрунтовують перспективи реінтеграції особи в суспільство. Відповідно до положень проекту Закону України «Про пенітенціарну систему» засуджений мав би можливість заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі строком на п'ятнадцять років. При цьому така заміна покарання могла стати доступною після відбуття засудженим не менше десяти років, а обчислення строку нового покарання починалось би з дня заміни покарання більш м'яким. Проте, навіть після рішення ЄСПЛ «Петухов проти України» органи державної влади не спрямували свою діяльність на врегулювання покарання у виді довічного позбавлення волі відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Висновки. Положення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі до жінок)» і аргументація, яка надана у петиції до Президента України про необхідність скасування покарання у виді довічного позбавлення волі для жінок – це аналіз поведінки жінок з позиції думок психологів. Але потрібно все ж таки розуміти, що законодавство України гарантує додержання принципу рівності і справедливості правового регулювання, тому незрозуміло, яким чином можна відмежовувати і призначати різні міри покарання за схожі особливо тяжкі злочини лише за гендерною ознакою. Тому на сьогоднішній день кардинальних змін потребує гуманізація довічного позбавлення волі в аспекті забезпечення реалізації «права на надію» як для чоловіків, так і для жінок. Порядок звільнення від відбування довічного позбавлення волі, який наразі існує в Україні, не узгоджується з положеннями Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 р: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [11]. Процедура помилування – це мізерний шанс на звільнення особи, яка відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі, тому нормативне закріплення умовно-дострокового звільнення для довічно ув'язнених є першочерговою потребою у реформуванні правового регулювання визначеного виду покарання відповідно до міжнародних стандартів.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 02.05.2020).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі до жінок) : проект Закону України від 20.06.2019 № 10392. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=66094&pf35401=487767> (дата звернення: 02.05.2020).
3. Баранова Я.В. Про скасування довічного позбавлення волі для жінок: електронна петиція від 27.11.2018 № 22/048523-еп. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/48523> (дата звернення: 02.05.2020).
4. Дуюнова Т.В. Особливості виконання довічного позбавлення волі стосовно засуджених жінок. *Форум права*. 2013. № 1. С. 280–283.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 02.05.2020).
6. Грищенко В.В. Жінкам без найвищої міри. *Юридична газета online*. 2019. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/zhinkam-bez-nayvishchoyi-miri.html> (дата звернення: 03.05.2020).
7. Про Положення про порядок здійснення помилування : указ Президента України від 21.04.2015 № 223/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (дата звернення: 03.05.2020).
8. Чайковська В. Зеленський помилував 22 громадян. Офіс Президента. *Українські новини*. 2019. URL: <https://ukranews.com/ua/news/653252-pomylyvannya-zelenskym-dlya-obminu-v-ofisi-prezydenta-zasekretily> (дата звернення: 03.05.2020).
9. Петракова А.В. Доцільність застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до жінок. 2019. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/63.pdf (дата звернення: 03.05.2020).
10. Про пенітенціарну систему: проект Закону України від 24.11.2017 № 7337. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62965&pf35401=439483> (дата звернення: 03.05.2020).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.05.2020).

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (accessed: 02.05.2020).
2. Pro vnesennya zmin do deyakikh zakonodavchikh aktiv Ukrainy (shhodo skasuvannya dovi`chnogo pozbavlennya voli do zhinkok): projekt Zakonu Ukrainy vid 20.06.2019 № 10392. Available at: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=66094&pf35401=487767> (accessed: 02.05.2020).
3. Baranova, Ya.V. Pro skasuvannya dovichnogo pozbavlennya voli dlya zhinkok: elektronna peticziya vid 27.11.2018 № 22/048523-ep. Oficijne internet-predstavnicstvo Prezidenta Ukrainy. Available at: <https://petition.president.gov.ua/petition/48523> (accessed: 02.05.2020).
4. Duyunova, T.V. (2013). Osoblivosti vikonannya dovichnogo pozbavlennya voli stosovno zasudzhenikh zhinkok. *Forum prava*, vyp. 1, pp. 280–283.
5. Pro zabezpechennya rivnikh prav ta mozhlivostej zhinkok i cholovikiv: Zakon Ukrainy vid 08.09.2005 № 2866-IV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (accessed: 02.05.2020).
6. Grishhenko, V.V. (2019). Zhinkam bez najvishhoyi miri [Yuridichna gazeta online]. Available at: <https://yur-gazeta.com/golovna/zhinkam-bez-nayvishchoyi-miri.html> (accessed: 03.05.2020).
7. Pro Polozhennia pro poriadok zdiisnennia pomylyvannia: ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21.04.2015 № 223/2015. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (accessed: 03.05.2020).
8. Chajkovska, V. (2019). Zelenskij pomiluvav 22 gromadyan. Ofis Prezidenta [Ukrayinsi novini]. Available at: <https://ukranews.com/ua/news/653252-pomylyvannya-zelenskym-dlya-obminu-v-ofisi-prezydenta-zasekretily> (accessed: 03.05.2020).
9. Petrakova, A.V. (2019). Doczilnist zastosuvannya pokarannya u viglyadi dovichnogo pozbavlennya voli do zhinkok. Available at: http://www.lsej.org.ua/2_2019/63.pdf (accessed: 03.05.2020).
10. Pro penitentsiarnu systemu: projekt Zakonu Ukrainy vid 24.11.2017 № 7337. Available at: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62965&pf35401=439483> (accessed: 03.05.2020).
11. Konventsia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 r. (ratyfikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.1997). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (accessed: 03.05.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-97>

УДК 343.148

Молчанов В.І., Молчанова В.П.

Одеський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Анотація. У даній статті розглянуто визначення судової експертизи. Наведено застосування існуючих класифікацій при визначенні й розмежуванні експертних спеціальностей і компетенції експерта, а також особливостей проведення тих або інших різновидів експертиз. Перераховано дві основні критерії класифікації судових експертиз: організаційно-процесуальні і галузеві, тобто за галузями спеціальних знань. Зазначені різні класифікаційні системи, які давно і широко використовуються в науковій діяльності в попередній час таких вчених як Х. Зігварта, Ю.Л. Воронина та С.С. Розової. Запропоновано один із варіантів визначення терміну «класифікація» та розкрито поняття «клас судової експертизи». Проведений аналіз різних точок зору на теорію класифікації судових експертиз; вивчені логічні принципи, які лежать в основі наукової класифікації; перераховані правила, які застосовувалися різноманітними вченими, при розробці своїх різновидів класифікацій експертиз. Зазначено, що в сьогодення так і відсутнє поняття «спеціальні знання», та вказано, що ці «спеціальні знання» і являються важливою основою класифікації. Керуючись принципами побудови наукової класифікації, у статті виділена найбільш розповсюджена класифікація судових експертиз з науковим розкриттям викладених понять: 1. залежно від об'єму (основні та додаткові експертизи); 2. за послідовністю проведення (первинні та повторні експертизи); 3. за кількістю експертів які призначені для проведення дослідження (одноособові та багатособові); 4. за характером спеціальних знань (комісійні (однорідні) та комплексні експертизи); 5. за місцем проведення експертизи (в експертній установі та окремі особи, які не працюють у таких установах) та приведена більш детальна класифікація судових експертиз за спеціальними знаннями (класом та родом) таких як криміналістичні, інженерно-технічні, товарознавчі, економічні, у сфері інтелектуальної власності та спеціальні експертизи.

Ключові слова: судова експертиза, спеціальні знання, клас судової експертизи, види судових експертиз, критерії класифікації експертиз, класифікація судових експертиз.

Molchanov Vadym, Molchanova Valentyna
Odesa Scientific-Research and Forensic Science Center
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

CLASSIFICATION OF FORENSIC EXAMINATIONS

Summary. In this article it is considered definitions of judicial examination. Applications existing on sygodnyshn_y day of classifications during the determining and differentiation of expert specialties and competence of the expert and also features of carrying out these or those kinds of examinations are given. Two main criteria of classification of judicial examinations which are applied in the present are listed: Organizationally procedural and branch, that is on the industries of special knowledge. The specified different classification systems which are also widely used long ago in scientific activity in preliminary time of such outstanding and famous scientists (our and foreign) as X. Zihvarta, Yu.L. Voronyna and S.S. Rozovoi. Definition of the term "classification" is offered one of options and the concept "class of judicial examination" is opened. The expanded analysis of the different points of view on the theory of classification of judicial examinations is carried out; The logical principles which are the cornerstone of scientific classification Are studied; rules which were applied by our and foreign various scientists, when developing the kinds of classifications of examinations are listed. It is specified that in the present and there is no concept "special knowledge", and it is specified that these "special knowledge" and is an important basis of classification. Being guided by the principles of creation of scientific classification, in article it is allocated classification of judicial examinations with scientific disclosure of the stated concepts is most widespread: 1. depending on volume "to a ¼ m (there are main and additional examinations); 2. behind the sequence of carrying out (there are primary and repeated examinations); 3. by the number of experts who are intended for carrying out a research (individual and bagatoosobov, that is involvement of several experts); 4. on the nature of special knowledge (commission (uniform) and complex examinations); 5. at the venue of examination (within expert to establishment and individuals who do not work in such institutions) and more detailed classification of judicial examinations on special knowledge (a class and a sort) such as criminalistic, technical, tovaroznavch i, economic, in the sphere of intellectual property and special examinations is given.

Keywords: forensic expertise, special knowledge, forensic class, types of forensic expertise, criteria for classification of expertise, classification of forensic expertise.

Постановка проблеми. В даний час можна вважати, що загальна теорія судової експертизи, яка ґрунтується на єдності інтегрованої природи всіх родів і видів судових експертиз, сформувалася як самостійна наука. В її зміст входять узагальнені уявлення про завдання та об'єкти судової експертизи, суб'єкти судово-експертної діяльності, приватні судово-експертні теорії і вчення, основи методології експертних досліджень, класифікація

судових експертиз та судово-експертних методик, інформатизація і комп'ютеризація судово-експертної діяльності та цілий ряд інших проблем.

Одним з фундаментальних питань в теорії судової експертизи є класифікація. Питання універсальне для будь-якої науки, оскільки не існує некласифікованих наукових знань.

Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мис-

тецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [1].

Класифікація судових експертиз є дуже важливою, оскільки в теоретичному плані дозволяє охопити всі види експертиз, визначити взаємозв'язок між ними. У практичному плані класифікація застосовується при визначенні й розмежуванні експертних спеціальностей і компетенції експерта, а також особливостей проведення тих або інших різновидів експертиз. Від класифікації судових експертиз залежать організація роботи експертної установи, його штатна чисельність, напрями формування й удосконалення бази приладів, програми підготовки й підвищення кваліфікації експертів певного профілю.

Класифікація судових експертиз здійснюється за двома основними критеріями: організаційно-процесуальним і галузевим, тобто за галузями спеціальних знань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні класифікаційні системи давно і широко використовуються в науковій діяльності. У будь-якій галузі наукового знання можна знайти класифікаційні побудови різного роду об'єктів. Так, ще в 1909 році відомий логік Х. Зігварт писав: «Класифікація всієї сукупності того, що містить всесвіт, була б логічно завершеним пізнанням, уклавши в собі все» [2]. У вітчизняній логіко-філософській літературі 70-х – початку 80-х років ХХ століття обговорювалася ідея про формування загальнонаукової теорії класифікації як цілісної системи знань [3]. Спроби формування такої теорії робилися і на міжнародному рівні, зокрема, у 1985 році була створена Міжнародна федерація класифікаційних наукових товариств. Однак уже в 1986 році С.С. Розова, один з провідних вітчизняних фахівців у галузі класифікації, відзначала, що надії створити універсальні алгоритми класифікації поки не виправдалися по ряду причин, серед яких виділялися неясність самого поняття «класифікація», відсутність чітких уявлень про класифікацію як особливого роду феномену пізнання, проблеми класифікації в різних галузях знання [4].

Загальнонаукова теорія класифікації і на сьогоднішній день не сформована і представлена лише окремими напрямками досліджень. Її відсутність породжує необхідність формування теорії класифікаційних досліджень в рамках окремо взятих наук, до числа яких, без сумніву, належить судова експертиза. Тим часом наявні в логіко-філософській науці дослідження класифікаційних проблем можуть і повинні бути використані в розвитку теорії класифікації судових експертиз.

Розробки в області класифікації судових експертиз представляють собою необхідні умови ефективного використання спеціальних знань в боротьбі зі злочинами в різних сферах [5].

У науковій літературі розумінню сутності судової експертизи присвячено чимало праць: Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсен'єв, Р.С. Белкін, В.М. Галкін, А.В. Дулов, П.П. Іщенко, Ю.Г. Корухов, В.М. Махов, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, Р.Д. Рахунов, Є.Р. Росінська, М.О. Селіванов, О.Р. Шляхов та ін. Однак, незважаючи на це, не склалося єдності щодо класифікації судових експертиз, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося раніше, чіткого визначення класифікації в науці не існує. Визначення класифікації можна виложити як розподіл деякої сукупності об'єктів за окремими ознаками, результатом якого стає поява системи супідрядних об'єктів. Даний погляд носить загальнонауковий характер, і для застосування його в теорії судових експертиз потрібна певна трансформація.

Переносючи загальну філософсько-логічну класифікацію в сферу окремої науки, слід брати до уваги вже існуючі теоретичні та практичні розробки в цій галузі знань. Клас судової експертизи – експертні дослідження, що об'єднуються спільністю знань, які служать джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз, і об'єктів, досліджуваних на базі цих знань [6].

Проведений аналіз різних точок зору на теорію класифікації судових експертиз показує, що єдиного розподілу не існує, а ті, що існують – засновані на суб'єктивній точці зору авторів. У такій ситуації виникає необхідність побудови логічно-вірну класифікацією, що відповідає певним правилам.

Багато авторів, будуючи свою класифікацію, керуються не тільки практичним і науковим досвідом, але й інтуїцією. Вони зовсім забувають, що існують правила поділу понять. Це логічні принципи, що лежать в основі наукової класифікації. Ось ці правила:

1. Розподіл має бути відповідним, тобто має бути перераховані всі види цього поняття.

2. Розподіл має проводитися тільки по одній підставі, тобто у процесі ділення обрана ознака повинна залишатися однією і тією же, і не підмінюватися (замінюватися) іншою ознакою.

3. Члени поділу повинні виключати один одного, тобто конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки у складі одного будь-якого видового поняття і не входити до складу іншого видового поняття.

4. Поділ має бути безперервним, тобто у процесі ділення потрібно переходити до найближчих видів не пропускаючи їх [7].

Аналізуючи існуючі класифікації, можна зробити висновок, що жодна з них не відповідає всім правилам. Всі класифікації мають кілька різних підстав, види судових експертиз не виключають один одного.

Для побудови класифікації, що відповідає логічним правилам, слід вибрати єдину підставу розподілу. На нашу думку, одну з таких підстав можна знайти у визначенні судової експертизи. Судова експертиза – дослідження через обізнаних осіб у судовому процесі таких предметів і явищ, які не можуть бути пояснені за допомогою одних тільки юридичних знань, а вимагають професійних знань (наукових, технічних, промислових, ремісничих) [8]. Цьому визначенню більше ста років, але воно і на сьогоднішній день не втратило своєї науковості.

Аналізуючи визначення, можна говорити про «спеціальні знання» як про важливу основу класифікації. Необхідність в знаннях в якійсь певній галузі є умовою призначення експертизи, а також критерієм вибору експерта. Отже, область спеціальних знань може лежати в основі класифікації.

Таблиця 1

Класифікація судових експертиз за спеціальними знаннями [10]

№	Клас	Род
1.	Криміналістичні	Почеркознавча Авторознавча Технічна експертиза документів Експертиза зброї Трасологічна Вибухотехнічна Фототехнічна Біологічна Матеріалів, речовин та виробів
2.	Інженерно-технічні	Інженерно-транспортна Будівельно-технічна Комп'ютерно-технічна Оціночно-будівельна Оціночно-земельна Електротехнічна
3.	Товарознавчі	Продовольчі товари Непродовольчі товари Автотоварознавча
4.	Економічні	Економіка підприємства Фінансово-економічна Бухгалтерська
5.	У сфері інтелектуальної власності	Промислові зразки Комерційні (фірмові) найменування Торговельні марки, географічне зазначення
6.	Спеціальні	Екологічні Психіатричні Медичні Ветеринарні тощо

В сьогоднішньому законодавстві України не дає конкретного визначення поняттю «спеціальні знання». Традиційно в юридичній літературі під цим терміном прийнято розуміти систему теоретичних знань і практичних навичок в галузі конкретної науки або техніки, мистецтва або ремесла, отриманих шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду і необхідних для вирішення питань, що виникають під час розгляду справи. Найменування «спеціального знання» має відображатися в назві видів, родів і класів судових експертиз.

Керуючись принципами побудови наукової класифікації, ми виділили найбільш розповсюджену класифікацію судових експертиз:

1. Залежно від об'єму: основні та додаткові експертизи.

Основною є експертиза, яка повністю вирішує всі завдання, поставлені перед нею відносно справи, що розслідується.

Додаткова експертиза проводиться в разі суттєвої зміни попередніх обставин або якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам) [9].

2. За послідовністю проведення: первинні та повторні експертизи.

Первинна експертиза – це експертиза, яка проводиться по матеріалам справи вперше.

Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам) [9].

3. За кількістю експертів які призначені для проведення дослідження: одноособові (прово-

диться одним експертом) та багатоособові (група експертів, які назначаються для проведення досліджень).

4. За характером спеціальних знань: комісійні (однорідні) та комплексні експертизи.

Комісійна експертиза проводиться не менш як двома експертами одного напрямку знань [9].

Комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямків у межах однієї галузі знань [9].

Більш розширений вид класифікації судових експертиз за спеціальними знаннями наведений у таблиці 1.

5. За місцем проведення експертизи: в експертній установі та окремі особи, які не працюють у таких установах.

В основі поділу експертиз на класи за спеціальним знанням лежить поділ наук, який є базовими, при здійсненні конкретного експертного дослідження. З точки зору на те, що процес накопичення і диференціації наукового знання безперервний, класифікація, запропонована в таблиці, є відкритою.

Висновки. Проблема судово-експертних класифікацій стає найбільш значущою при призначенні і оцінці результатів експертного дослідження. Часто, визначаючи рід або вид експертизи, особа, яка призначається її, визначає галузь спеціальних знань, об'єкти і методи дослідження. На жаль, процесуальні суб'єкти, які призначають судові експертизи, мають дуже туманне уявлення про їх класи, роди і види. Тому важливою складовою інформатизації судово-експертної діяльності є створення баз даних для судів і правоохоронних органів, що містять розгорнуті відомості про дослідження, які проводяться в тому чи іншому закладі. Підводячи підсумки, судові експерти-

зи можна класифікувати за такими ознаками: залежно від об'єму (основні та додаткові експертизи); за послідовністю проведення (первинні та повторні експертизи); за кількістю експертів які призначені для проведення дослідження (односособові та багатосособові); за характером спеціальних знань (комісійні (однорідні) та комплексні експертизи); за місцем проведення експертизи (в експертній установі та окремі особи, які не працюють у таких установах).

Список літератури:

1. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 20.02.2020).
2. Зигварт Х. Логика. Том 2. Учение о методе. Санкт-Петербург, 1909. 368 с.
3. Воронин Ю.Л. Теория классифицирования: надежды и действительность. Новосибирск, 1981. 185 с.
4. Розова С.С. Классификационная проблема в современной науке. Новосибирск, 1986. 216 с.
5. Чаадаев С.Г. Судебно-экономическая экспертиза. *Черные дыры в российском законодательстве*. 2001. № 1. 96 с.
6. Зинин А.М. Судебная экспертиза. Москва, 2002. 320 с.
7. Гетманова А.Д. Логика. Москва, 1986. 164 с.
8. Иванов С.Ф. Бухгалтерская экспертиза в судебном процессе. Санкт-Петербург, 1913. 222 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.04.2020).
10. Офіційний сайт Одеського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. URL: <http://expertise.odessa.ua/> (дата звернення: 20.04.2020).

References:

1. The Law of Ukraine (February 25, 1994). Pro sudovu ekspertyzu [On Judicial Examination]. № 4038-XII / Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12> (accessed: 20.04.2020).
2. Zyhvart, X. (1909). Lohyka. Tom 2. Uchenye o metode [Logic. Volume 2. Scientists in a method]. Sankt-Peterburh. (in Russian)
3. Voronyn, Yu.L. (1981). Teoriya klassifitsirovaniya: nadezhdy i deystvitel'nost' [Theory of classification: hopes and reality]. Novosibirsk. (in Russian)
4. Rozova, S.S. (1986) Klassyfykatsyonnaia problema v sovremennoi nauke [Classification problem in modern science]. Novosybyrsk. (in Russian)
5. Chaadaev, S.H. (2001). Sudebno ekonomicheskaya ekspertiza [Judicial economic examination]. *Chernye dyry v rossiyskom zakonodatel'stve*, no. 1, 96 p. (in Russian)
6. Zynyn, A.M. (2002). Sudebnaia ekspertiza [Judicial examination]. Moskva. (in Russian)
7. Hetmanova, A.D. (1986). Lohyka [Logic]. Moskva. (in Russian)
8. Yvanov, S.F. (1913) Bukhgalterskaya ekspertiza v sudebnom protsesse [Accounting examination in trial]. Sankt-Peterburg. (in Russian)
9. Code of Ukraine (March 18, 2004). Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Civil Procedural Code of Ukraine] № 1618-IV. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (accessed: 20.04.2020).
10. Ofitsiyni sait Odeskoho naukovo-doslidnoho ekspertno-kryminalistychnoho tsentru MVS Ukrainy. Available at: <http://expertise.odessa.ua/> (accessed: 20.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-98>

УДК 34.03

Репікова З.А.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ФАКТІВ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ ТА ДОТРИМАННЯ НИМИ КОНВЕНЦІЙНИХ ВИМОГ

Анотація. У статті проаналізовано проблемні питання розслідування правоохоронними органами України фактів жорстокого поводження та дотримання ними конвенційних вимог абсолютної заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарань в Україні з огляду на рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України. Європейський суд вкотре зазначив, що «стаття 3 Конвенції втілює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона в абсолютній формі забороняє катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. Оскільки Україна є учасницею Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у зв'язку з цим у держави виникає зобов'язання щодо вжиття заходів які забезпечать, аби особи у межах їхньої юрисдикції не зазнавали катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження. Одним із основних позитивних зобов'язань держав за статтею 3 Конвенції є обов'язок адекватно реагувати на факти жорстокого поводження з особами, які перебувають в межах їхньої юрисдикції.

Ключові слова: правоохоронні органи, жорстоке поводження, гідність, Конвенція, Україна.

Repikova Zoryana

Yaroslav Mudryi National Law University

PROBLEMS WITH THE INVESTIGATION OF ILL-TREATMENT BY UKRAINIAN LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND THEIR COMPLIANCE WITH CONVENTION REQUIREMENTS

Summary. The article analyses problematic issues relating to the investigation by the law enforcement agencies of cruel treatment and their compliance with the Convention requirements of the absolute prohibition of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment in Ukraine, taking into account the decision of the European Court of Human Rights in cases against Ukraine. The European Court of Human Rights once again noted that "Article 3 of the Convention embodies one of the fundamental values of a democratic society. It prohibits in absolute form torture or inhuman or degrading treatment or punishment. As Ukraine is a party to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, this creates obligations for the State to take measures to ensure that persons within its jurisdiction are not subjected to torture, inhuman or degrading treatment. One of the main positive obligations of States under article 3 of the Convention is the obligation to respond adequately to acts of ill-treatment of persons within their jurisdiction. The Strasbourg Court in its case law defined three main criteria for the effectiveness of an investigation: 1) independence and impartiality; 2) urgency and speed; 3) failure to involve the victim in the investigation process (lack of transparency). A vivid example of violation of the criterion of independence / impartiality of the investigation can be the established practice in Ukraine of conducting inspections of complaints about ill-treatment in the main criminal proceedings against a person, complaining about such behavior. Regarding the second criterion – the European Court of Human Rights stresses that despite situations where there may be obstacles and difficulties in the investigation, it is crucial that the authorities initiate an investigation without delay. The criterion of transparency requires that victims' complainants or their representatives should be involved in the investigation process to the extent necessary to safeguard their legitimate interests. Thus, if these criteria are met, Ukraine's law enforcement agencies will indeed ensure that the guarantees enshrined in both the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Constitution of Ukraine are implemented.

Keywords: law enforcement agencies, cruel treatment, dignity, Convention, Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні реалії і новітні європейські стандарти неминує вимагають від судів активнішої позиції у протидії жорстокому поводженню, виходячи з того, що суд є найбільш дієвим засобом захисту прав і свобод людини. Адже саме судові органи України, втілюючи принципи незалежності і неупередженості, при здійсненні правосуддя повинні виходити із засад верховенства права і найвищої соціальної цінності – людини та її прав. З огляду на те, що стаття 3 Європейської Конвенції містить положення, яке має абсолютний характер і ні за яких обставин не може бути об-

межене чи містити певні винятки, вкрай важливим є дотримання даної норми правоохоронними органами та судами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про вагомість даного питання та його актуальність на протязі декількох десятиків років для багатьох науковців. Зокрема, заслуговують на увагу результати досліджень таких правників як Б.А. Маланчук, В.В. Касько, Н.Г. Шукліна, Н.М. Ахтирська, Ю.В. Щокін, Б.М. Пошва, Т.І. Фудлей, з приводу загальних положень та основних засад тлумачення права на заборону катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність,

поводження або покарання, огляду розслідування правоохоронними органами України фактів жорстокого поводження, аналізу судової практики крізь призму дотримання конвенційних вимог абсолютної заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарань в Україні та розгляд заборони катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання – у світлі конституційного права людини на повагу до її гідності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на значну кількість судових рішень проти України, визнання Європейським судом з прав людини грубих порушень положень статті 3 Конвенції з боку правоохоронних органів України, питання застосування катування, жорстокого поводження та порушення у зв'язку з цим прав людини досі залишається відкритим, ефективно не вирішеним та актуальним. Оскільки основна мета правової держави не тільки захищати права людини, а й забезпечити гідність особистості як невід'ємного компоненту культури суспільства, виникає необхідність у вдосконаленні роботи правоохоронних органів та викоріненні безкарності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз рішень Європейського суду з прав людини проти України у справах про погане поводження з приводу основних порушень статті 3 Конвенції правоохоронними органами України, їх прояви та систематизація по критеріям.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року в абсолютній формі забороняє катування, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. У тлумаченні обов'язків держав за статтею 3 Конвенції Європейський суд поділяє їх на негативні та позитивні. Виходячи із доктрини позитивних зобов'язань, яка застосовується Судом при інтерпретації норм Конвенції, її стаття 3 містить не лише обов'язок держав утримуватись від жорстокого поводження (негативні обов'язки), але і накладає на Високі Договірні Сторони зобов'язання вживати певних активних дій для забезпечення права особи не бути підданою такому поводженню (позитивні зобов'язання) [7, с. 131–135].

У рішенні по справі «Афанасьєв проти України» Європейський суд вкотре зазначив, що «стаття 3 Конвенції втілює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона в абсолютній формі забороняє катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. Зобов'язання Високих Договірних Сторін за статтею 1 Конвенції гарантувати кожному у межах своєї юрисдикції права та свободи, визначені Конвенцією, якщо розглядати його у сукупності зі статтею 3, вимагає, щоб держава вживала заходів, які забезпечать, аби особи у межах їхньої юрисдикції не зазнавали катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження» [8].

Одним із основних позитивних зобов'язань держав за статтею 3 Конвенції є обов'язок адекватно реагувати на факти жорстокого поводження з особами, які перебувають в межах їхньої юрисдикції. Таке реагування має здійснюватись

державою у формі офіційного ефективного розслідування (т.зв. «процедурний обов'язок розслідування» за статтею 3 Конвенції). Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці постійно «нагадує, що стаття 3 Конвенції створює позитивний обов'язок ефективно розслідувати заяви про жорстоке поводження» [8].

Мінімальні критерії ефективності, які Страсбурзький суд визначив у своїй прецедентній практиці, «включають вимоги того, що таке розслідування має бути незалежним, безстороннім, а також бути предметом прискіпливої уваги з боку громадськості, і при цьому компетентні органи повинні діяти зі зразковою сумлінністю та оперативністю» [19].

Виходячи із прецедентної практики Європейського суду у справах проти України, видається, що основними недоліками розслідування правоохоронними органами України скарг на жорстоке поводження з боку суб'єктів владних повноважень є наступні. Розглянемо порушення, які виникають при розслідуванні правоохоронними органами справ відносно кожного критерію окремо.

Отже, перший критерій – незалежність та неупередженість. Відповідно до стандартів Суду, посадові особи, які є відповідальними за проведення розслідування чи прийняття рішень, а також ті, які залучаються до проведення розслідування, мають бути незалежними від осіб, причетних до жорстокого поводження (потенційних підозрюваних), та неупередженими. Це означає не лише відсутність ієрархічного чи інституціонального зв'язку, але й практичну незалежність [11].

Яскравим прикладом порушення критерію незалежності/неупередженості розслідування може служити усталена в Україні практика проведення перевірок скарг на жорстоке поводження в рамках основного кримінального провадження щодо особи, яка скаржиться на таке поводження. Це неминуче призводить до конфлікту функцій, оскільки посадова особа, яка здійснює кримінальне переслідування заявника, навряд чи буде зацікавлена у проведенні об'єктивного, повного та всебічного розслідування його тверджень про жорстоке поводження, адже воно може потягнути за собою втрату перспектив в основному кримінальному провадженні. Більш широко на потенційний конфлікт функцій чи конфлікт інтересів у таких ситуаціях в українській прокуратурі як інституції вказували і міжнародні експерти [5, пп. 55, 115, 141].

Розглянувши справу «Кучерук проти України», Суд, зокрема, відзначив, що початкове розслідування тверджень заявника про жорстоке поводження не відповідало мінімальній вимозі незалежності, оскільки орган розслідування – начальник СІЗО – очолював установу, представники якої були причетні до жорстокого поводження. Лише після рішення Жовтневого районного суду м. Харкова від 1 жовтня 2004 року, в якому відзначалася, зокрема, відсутність незалежного розслідування, справа була передана до прокуратури Харківської області. Таким чином, Суд зробив висновок, що незалежне розслідування скарг заявника розпочалося через 2 роки і 2 місяці після інциденту [16].

У рішенні в справі «Давидов та інші проти України» мова йшла про факти тренувань бійців

сил швидкого реагування на ув'язнених в одній із колоній Хмельницької області. Європейський суд з прав людини, оцінюючи проведене прокурорами розслідування, відзначив, що спецпрокурор Волков, яким спершу розглядалися скарги ув'язнених, особисто брав у них участь і, більше того, затверджував плани цих навчань. Також він мав тісні робочі стосунки з офіцерами колонії, з якими працював і спілкувався щодня. Він не просто не перевіряв скарги заявників і не дослідив медичних даних, а навпаки, наклав санкції на першого заявника, який поскаржився на погане поводження (через порушення процедури подання скарг). Дії Волкова в ході розгляду скарг заявників вочевидь свідчили Суду про брак об'єктивності і неупередженості. Що ж стосується розслідування, проведеного прокурором обласної прокуратури Бухером, то Суд також не виявив у ньому ознак ефективності. Залучені до процесу розслідування прокурори або затверджували плани навчань, або особисто приймали в них участь, або колись працювали у цій установі. У зв'язку з цим Суд відзначив, що пан Бухер не вважав за необхідне взагалі призначити інших прокурорів для розслідування звернень заявників (з числа тих, хто не мав відношення до справи і проти яких не були спрямовані скарги). Тому обласна прокуратура не могла у даній справі розглядатися в якості ієрархічно і інституційно незалежного від в'язничної адміністрації зовнішнього органу розслідування, як про це стверджував Уряд, оскільки слідчі, які збирали докази для пана Бухера, мали явний інтерес до певного результату розслідування. І ні він сам, ні відповідні слідчі обласної прокуратури, ні спецпрокурор Волков з метою перевірки правдивості скарг навіть не розглянули можливості призначення незалежного медичного обстеження для визначення стану здоров'я заявників [7].

З огляду на вищевказане, можемо зробити висновок що виникає глобальне питання ким саме мають розглядатися звернення і яким чином мають розслідуватися справи про жорстоке поводження, щоб таке розслідування цілковито відповідало загальноновизнаним європейським стандартам. Очевидно, що роль прокуратури у розслідуванні скарг на жорстоке поводження має бути переоцінена з огляду на принципи, закладені у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини.

Наступний критерій – невідкладність та швидкість розслідування. Згідно стандартів Європейського суду розслідування фактів жорстокого поводження має бути невідкладним (з точки зору його започаткування) та швидким (у часі) або, іншими словами, проводитись у розумні строки.

«Без сумніву, вимога невідкладності і розумної швидкості є безумовною [для забезпечення ефективного розслідування жорстокого поводження], – зазначає Суд у вищезгаданому рішенні у справі «Давидов та інші проти України» та продовжує: «Оперативна реакція властей при розслідуванні тверджень про жорстоке поводження загалом має вирішальне значення для підтримання у суспільства довіри до них у їх відданості принципам верховенства права та для розвіяння будь-яких підозр у змові чи терпимості до незаконних дій... Хоча у певній ситуації мо-

жуть виникати перешкоди і труднощі у розслідуванні, вкрай важливим є те, щоб органи влади розпочали розслідування невідкладно» [7].

Таким чином, у справах, порушених за статтею 3 Конвенції, Суд оцінює ступінь невідкладності при розслідуванні скарг органами влади. При цьому розгляду піддаються як сам момент початку розслідування, так і затримка у збиранні доказів (наприклад: зволікання з оглядом місця події, отриманням показань, проведенням впізнання, призначенням судово-медичної експертизи тощо), а також час, протягом якого тривало таке розслідування. Європейський суд у більшості рішень у справах проти України за статтею 3 Конвенції звертає увагу на те, що розслідування за доказовими скаргами на погане поводження не розпочинається невідкладно, натомість, має місце відмова за надуманих підстав у порушенні справ, сам початок розслідування безпідставно затягується, і справи розслідуються із численними перервами, де має місце відверта тяганина.

Так, у випадку Афанасьєва кримінальна справа була порушена лише через півроку після самої події (причому, рішення про порушення справи прийняв районний суд після розгляду скарги заявника на чергову відмову прокурора у порушенні справи), а саме слідство розпочалося через півроку після цього і тривало понад 4 роки на момент прийняття Європейським судом рішення [8].; у справі Ісмаїлова кримінальне провадження було розпочате через 2 роки і 2 місяці після звернення заявника [14]; у справі Спінова – через 4 роки та 7 місяців [18]; у справах Душки [13], Вергельського [10] і Дрозда [12] Суд зазначив, що кримінальні провадження тривали відповідно понад 3, майже 5 і біля 6 років, а у справах Ковальчука [15] і Самардака [17] – понад 8 років, однак, ці провадження не призвели до встановлення обставин отримання заявниками тілесних ушкоджень. Вести мову у таких випадках про невідкладність та швидкість розслідування, навіть з точки зору національного законодавства (ст.ст. 2, 4 КПК України), не кажучи про стандарти Європейського суду, немає жодних підстав.

Несвоечасне проведення слідчих дій призводить до втрати доказів. У згаданому рішенні у справі «Афанасьєв проти України» Європейський суд погодився із заявником у тому, що недоліки на початковій стадії розгляду його заяви суттєво вплинули на подальший хід розслідування загалом. Багато свідків були допитані лише через значний час (травень-листопад 2001 року) і не могли чітко свідчити щодо подій у березні 2000 року. На думку Суду, ці недоліки самі по собі дають підстави для висновку, що органи влади не виконали зобов'язань за статтею 13 Конвенції (у цій справі заявник посилався на статтю 13, однак процедурні обов'язки держав за статтею 3 є в цьому контексті аналогічними) [8].

У справі Дрозда розслідування було розпочато через 8 років після факту ствердженого жорстокого поводження, і до початку розслідування помер другий фігурант у справі, якого так і не було допитано, а записи ІТТ, які могли пролити світло на обставини отримання заявником тілесних ушкоджень були знищені за **давністю** [12]. У справі Ковальчука за 8 років

провадження помер сам заявник [15], у справі Бочарова протягом 9 місяців після його звернення не були допитані слідством причетні працівники міліції, а очні ставки із ним проведені більше ніж через рік [9].

Аналіз стандартів ефективності розслідування, що застосовуються Європейським судом, а також українського законодавства і практики його застосування дозволяють дійти висновку, що передбачений Кримінально-процесуальним кодексом України інститут дослідчої перевірки у рамках встановленої Кодексом системи, у тому числі, повноважень слідчого на цій стадії і критеріїв доказування, не сприяють, у першу чергу, невідкладності розслідування. На практиці тривалі перевірки та усталена система показників у роботі слідчих, зокрема, щодо відповідальності за досліджування та виправдувальні вироки, лише сприяють збереженню клімату безкарності.

Третій критерій – незалучення потерпілого до процесу розслідування (брак прозорості). За цим критерієм заявники-потерпілі або ж їх представники мають залучатися до процесу розслідування тією мірою, якою це необхідно для гарантування їхніх законних інтересів. Потерпілі від поганого поводження повинні мати право на здійснення конкретних кроків і вимагати своєї участі у належних процесуальних діях. Потерпілих мають періодично інформувати про хід розслідування і про всі прийняті рішення у їхній справі. У необхідних випадках їм має надаватися юридична допомога, а також право на оскарження дій чи бездіяльності слідчих органів у відкритій і змагальній судовій процедурі [5, с. 17, 72].

У рішенні в справі «Кучерук проти України» Європейський суд вказав на те, що розслідування не відповідало вимозі прозорості (публічного контролю). Сторонами не оспорювалось, що мати заявника протягом майже 5 місяців, до 16 січня 2003 року, не була навіть поінформована про формальну відмову у порушенні кримінальної справи за скаргою на жорстоке поводження. Адвокату заявника надали доступ до матеріалів перевірки лише у серпні 2003 року, тобто майже через рік [16].

Що ж стосується дотримання конвенційних вимог абсолютної заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарань в Україні, Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року була підписана від імені Уряду Української РСР 27 лютого 1986 року і ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 26 січня 1987 року. Ратифікація Конвенції передбачає розроблення та введення в дію національного механізму реалізації її положень. Кожна держава-учасник вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією (ст. 2 Конвенції). Стаття 3 Конституції України закріпила: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає

перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вивчене та враховуючи рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України щодо жорстокого поводження з засудженими з боку правоохоронних органів, робимо наступний висновок: не зважаючи на мінімальні критерії ефективності, які Страсбурзький суд визначив у своїй прецедентній практиці, правоохоронні органи нехтують даними положеннями, порушуючи як національний закон, а саме, положення статті 3 Конституції України, в якій зазначено: «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню», статті 28 Конституції України, яка закріплює право людини на повагу до її гідності та є продовженням і певним відтворенням Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, статті 29 Конституції України, в якій закріплено право на свободу та особисту недоторканність, стаття 127 Кримінального Кодексу України – катування. При чому, Європейський Суд з прав людини зазначає, що катування не обов'язково можуть бути «фізичними». Так звані «нефізичні катування» не менш небезпечні. Застосування «нефізичних катувань» пов'язане лише із намаганням приховати нанесення страждань. Більш та стрес внаслідок застосування «нефізичних катувань» викликаються іншими засобами, без тілесної образи. Було визнано катуванням завдання ударів по ногах дерев'яним або металевим брусом; сильні удари по всьому тілу; застосування електричного струму; екзекуції глумом або загрозою застрелити чи вбити жертву; сексуальне насильство. Безумовно, цей перелік не можна вважати вичерпним. У практиці правозахисних організацій визнано існування не менше 15 різновидів катування: сексуальні насильства, катування позбавленням тих чи інших елементарних життєвих умов, примусові пози, застосування електричного струму, побої, нанесення тілесних пошкоджень, примусові ін'єкції, підвішування, кидання, розтягування, опіки, занурення у воду, психологічне катування, застосування фізіологічно неприйнятних рівнів звукового чи світлового впливу тощо [6, с. 84]. Так і порушуючи статтю 3 Європейської конвенції з прав людини, яка прямо зазначає: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». З огляду на це, варто запровадити певну систему нагляду та контролю за діями правоохоронних органів з наступних питань: 1) швидкість та невідкладність розгляду заяв від потерпілих, зазнавших дій, що порушують їх право на честь, гідність та особисту недоторканність; 2) стадії розгляду даних заяв; 3) інформування про це потерпілу сторону; 4) прозорість виконання своїх службових обов'язків. Адже, саме завдяки виявленню порушень та притягнення до відповідальності винних, держава зможе дійсно гарантувати виконання положень Конституції України та Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Список літератури:

1. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 в редакції від 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 28.04.2020).
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 в редакції від 21.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 28.04.2020).
3. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Відомості Верховної Ради. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 28.04.2020).
4. Джим Мардох. Боротьба з жорстоким поведінням і безкарністю та ефективне розслідування жорстокого поводження. Доповідь по Україні. Київ : «К.І.С.», 2010, пп. 55, 115, 141.
5. Ерік Сванідзе. Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження. Керівні принципи застосування європейських стандартів. Київ : «К.І.С.», 2009. С. 17, 72.
6. Шукліна Н.Г. Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання – у світлі забезпечення конституційного права людини на повагу до її гідності. Науково-практичний посібник для суддів. 2011. С. 72–88.
7. Щокін Ю.В. Негативні та позитивні зобов'язання держави відповідно до ст. 3 Конвенції. Теорія та практика застосування конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Харків : Право, 2019. С. 131–135.
8. Рішення у справі «Афанасьєв проти України» від 05.04.2005, заява № 38722/02, п. 59, п. 69. пп. 16, 22, 25, 46, п. 76. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_239 (дата звернення: 28.04.2020).
9. Рішення у справі «Бочаров проти України» від 17.03.2011, заява № 21037/05, п. 57. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_908 (дата звернення: 28.04.2020).
10. Рішення у справі «Вергельський проти України» від 12.03.2009, заява № 19312/06, п. 98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460 (дата звернення: 28.04.2020).
11. Рішення у справі «Давидов та інші проти України» від 01.07.2010, заяви № 17674/02 і № 39081/02, п. 277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO000057.html (дата звернення: 28.04.2020).
12. Рішення у справі «Дрозд проти України» від 30.07.2009, заява № 12174/03, п. 63, п. 68. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO6149.html (дата звернення: 28.04.2020).
13. Рішення у справі «Душка проти України» від 03.02.2011, заява № 29175/04, п. 56. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO000198> (дата звернення: 28.04.2020).
14. Рішення у справі «Ісмаїлов проти України» від 27.11.2008, заява № 17323/04, п. 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_486 (дата звернення: 28.04.2020).
15. Рішення у справі «Ковальчук проти України» від 04.11.2010, заява № 21958/05, п. 66., п. 68. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_865 (дата звернення: 28.04.2020).
16. Рішення у справі «Кучерук проти України» від 06.09.2007, заява № 2570/04, пп.157, 159, 160, п. 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_839 (дата звернення: 28.04.2020).
17. Рішення у справі «Самардак проти України» від 04.11.2010, заява № 43109/05, п. 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_815 (дата звернення: 28.04.2020).
18. Рішення у справі «Спінов проти України» від 27.11.2008, заява № 34331/03, п. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_467 (дата звернення: 28.04.2020).
19. Рішення у справі «Яременко проти України» від 12.06.2008, заява № 32092/02, п. 64. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405 (дата звернення: 28.04.2020).

References:

1. Yevropeiska konventsiiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod: ratyfikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.97 v redaktsii vid 02.10.2013. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (accessed: 28.04.2020).
2. Konstitutsiya Ukrayini: Zakon Ukrayini vid 28 chervnya 1996 r. № 254k/96 v redaktsiyi vid 21.02.2019. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (accessed: 28.04.2020).
3. Criminal Code of Ukraine from 05.05.2001. № 2341-III / Verkhivna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. Dzhim Mardokh. Borotba z zhorstokym povodzhenniam i bezkarnistiu ta efektyvne rozsliduvannia zhorstokoho povodzhennia. Dopovid po Ukraini. Kyiv: «K.I.S.», 2010, pp. 55, 115, 141.
5. Erik Svanidze. Efektyvne rozsliduvannia faktiv zhorstokoho povodzhennia. Kerivni pryntsypy zastosuvannia yevropeyskykh standartiv. Kyiv: «K.I.S.», 2009. S. 17, 72.
6. Shuklina, N.H. (2011). Zaborona катуван, zhorstokoho, neliudskoho abo takoho, shcho prynyzhue hidnist, povodzhennia chy pokarannia – u svitli zabezpechennia konstytutsiinoho prava liudyny na povahu do yii hidnosti. Naukovo-praktychnyi posibnyk dlia suddiv.
7. Shchokin, Yu.V. (2019). Nehatyvni ta pozytyvni zobov'iazannia derzhavy vidpovidno do st.3 Konventsii. Teoriia ta praktyka zastosuvannia konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. Kharkiv: Pravo, pp. 131–135.
8. Rishennia u spravi «Afanasiyev proty Ukrainy» vid 05.04.2005, zaiava № 38722/02, p. 59, p. 69. pp. 16, 22, 25, 46, p. 76. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_239 (accessed: 28.04.2020).
9. Rishennia u spravi «Bocharov proty Ukrainy», vid 17.03.2011, zaiava № 21037/05, p. 57. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_908 (accessed: 28.04.2020).
10. Rishennia u spravi «Verhelskyi proty Ukrainy» vid 12.03.2009, zaiava № 19312/06, p. 98. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460 (accessed: 28.04.2020).
11. Rishennia u spravi «Davydov ta inshi proty Ukrainy» vid 01.07.2010, zaiavy № 17674/02 i № 39081/02, p. 277. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO000057.html (accessed: 28.04.2020).
12. Rishennia u spravi «Drozid proty Ukrainy» vid 30.07.2009, zaiava № 12174/03, p. 63., p. 68. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO6149.html (accessed: 28.04.2020).
13. Rishennia u spravi «Dushka proty Ukrainy» vid 03.02.2011, zaiava №29175/04, p. 56. Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO000198> (accessed: 28.04.2020).
14. Rishennia u spravi «Ismailov proty Ukrainy» vid 27.11.2008, zaiava № 17323/04, p. 44. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_486 (accessed: 28.04.2020).

15. Rishennia u spravi «Kovalchuk proty Ukrainy» vid 04.11.2010, zaiava № 21958/05, p. 66, p. 68. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_865 (accessed: 28.04.2020).
16. Rishennia u spravi « Kucheruk proty Ukrainy» vid 06.09.2007, zaiava № 2570/04, pp.157, 159, 160, p. 158. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_839 (accessed: 28.04.2020).
17. Rishennia u spravi «Samardak proty Ukrainy» vid 04.11.2010, zaiava № 43109/05, p. 44. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_815 (accessed: 28.04.2020).
18. Rishennia u spravi «Spinov proty Ukrainy» vid 27.11.2008, zaiava № 34331/03, p. 56. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_467 (accessed: 28.04.2020).
19. Rishennia u spravi «Iaremenko proty Ukrainy» vid 12.06.2008, zaiava № 32092/02, p. 64. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405 (accessed: 28.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-99>

УДК 347.7

Уткіна М.С., Харченко А.Л.
Сумський державний університет**BLOCKCHAIN ЯК РЕВОЛЮЦІЙНЕ ЯВИЩЕ У СФЕРІ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

Анотація. Стаття присвячена питанню нової технології Blockchain як одного із революційних явищ у науці в цілому та праві інтелектуальної власності зокрема. Увагу зосереджено на тому, що така технологія націлена на те, щоб бути застосованою у всіх без винятку сферах науково-технічної діяльності та за своєю природою вона має безліч галузей застосування. Проаналізовано процес становлення такої технології та її імплементації у різні сфери діяльності. Головною перевагою технології Blockchain було визначено неможливість хакерського проникнення в систему баз даних. Це зумовлено тим, що для таких дій потрібно мати доступ до електронних баз даних на всіх комп'ютерах мережі одночасно. Нові технології розширили коло осіб, які можуть створювати результати інтелектуальної діяльності, створюються нові нематеріальні об'єкти права, нові способи використання об'єктів. Дуже важливо вибудувати ринок інтелектуальної власності. Для цього необхідна інфраструктура «довіри», а технологія Blockchain дозволяє таку інфраструктуру сформулювати.

Ключові слова: Blockchain, інтелектуальна власність, науково-технічна діяльність, революційне явище, транзакція.

Utkina Maryna, Kharchenko Anastasiia
Sumy State University**BLOCKCHAIN AS A BREAKTHROUGH IN THE TECHNOLOGICAL SPHERE AND INTELLECTUAL PROPERTY LAW**

Summary. The article is devoted to the issue of a new technology Blockchain as one of a breakthrough in science in general and intellectual property law in particular. Attention was paid especially on the fact that the given technology is focused on its exploitation in every last sphere of scientific and technical activity and inherently it has a lot of implementation areas. The process of establishment of such technology and its implementation in different spheres of activity was analysed. The time when we live – it's a time of extremely precipitous and qualitative stage of technology area development. The rapid transition of highly developed countries during the new industrial revolution contributes to the transformation of traditional markets into high-tech innovative ones. The emergence of such a phenomenon as Blockchain is revolutionary in technology, economics and international relations in particular. It includes such spheres as follows: finance, economics and money, material (real estate, real estate, cars, etc.) and intangible assets (voting rights, ideas, reputation, intentions, medical information, personal information, and – intellectual property. Authors noted that technology of Blockchain is understood as a digital registry chronologically and publicly records all activities on the Internet. The main feature and significant advantage of such technology is that this registry is not stored in one place. It is distributed among a large number (from hundreds to thousands) of computers worldwide. And any user can have free access to the activated version of the registry, which makes it transparent to all participants. This method of securing databases is convenient and reliable when it comes to, for example, making payments or transmitting sensitive information. The chain, in transactions with cryptocurrencies, contains information on all transactions ever made with bitcoin. One of the major advantages of Blockchain technology is the inability to hack into the database system. This is because such actions require access to electronic databases on all computers on the network at the same time. The hashing process, that is, the encoding is irreversible, so if a document already in the block is changed, it will receive another digital signature. As a result, this document will exit the blockchain system (due to data changes), which will indicate a system mismatch.

Keywords: Blockchain, intellectual property, scientific and technical activity, breakthrough, transaction.

Постановка проблеми. Швидкі трансформації, що мають місце у високорозвинених країнах в контексті нової промислової революції сприяє зміні традиційних ринків у так звані високотехнологічні інноваційні. Зокрема, разом із цим, виникнення такого явища як Blockchain вважається революційним не лише у сфері технологій, але й економіки, міжнародних відносин та права інтелектуальної власності зокрема. Таким чином, серед можливих сфер застосування нової технології слід виокремити наступні: сферу фінансів, економіки та грошових розрахунків, операцій з матеріальними (реальна власність, нерухомість, автомобілі тощо) і нематеріальними активами (право голосування, ідеї, репутація, наміри, медичні дані, особиста інформація, а також – сфера інтелектуальної власності).

Стан дослідження теми. Питання щодо застосування технології Blockchain, визначення її правового регулювання та застосування у сфері права інтелектуальної власності було предметом розгляду таких науковців як: Н. Артамонова, О. Болотаєва, І. Булгаков, Д. Двойнікова, А. Літошенко, Е. Лерантович, Д. Пшенічніков, Л. Цветкова, К. Шваб.

Мета статті, виходячи із вищезазначеного, полягає у тому, щоб на основі доктринальних джерел проаналізувати та дослідити положення щодо застосування технології Blockchain в цілому, визначити її правове регулювання та можливість застосування у сфері права інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Технологія Blockchain бере свій початок у 2009 році, наряду зі знайомою нам всім крип-

товалютою bitcoin. У той час вона була створена як цифровий запис транзакцій, в основі якої лежали бази даних із прописаними фінансовими операціями щодо електронної валюти. Проте, до 2013 року технологія Blockchain не користувалася особливою популярністю. Це було пов'язано із тим, у першу чергу, що технології, необхідні для даної сфери, були ще не достатньо розвинені.

Проте, пік активності зацікавленості щодо технології Blockchain припадає на 2016 рік, зокрема в контексті криптовалюти. Але, незважаючи на те, що на сьогоднішній день дана технологія є передовою та найбільш популярною, проблема правового регулювання технології Blockchain залишається актуальною. Це зумовлено, на нашу думку, у першу чергу, тим, що на законодавчому рівні такі категорії як «Blockchain», «криптовалюта», «bitcoin», незважаючи на розповсюдженість, не є закріпленими. У зв'язку із цим, гостріше постає питання захисту особистих даних, захисту у сфері інтелектуальної власності (патенти на винаходи, корисні моделі та промислові зразки; зберігання, обробка та передавання інформації, тощо).

В цілому, аналізуючи положення щодо розуміння технології Blockchain, констатуємо, що деякі представники наукової спільноти пропонують розуміти її як цифровий реєстр, в якому хронологічно і публічно враховуються всі дії в мережі Інтернет [1]. Таким чином, Blockchain становить собою децентралізовану систему зберігання інформаційних даних або так званий цифровий реєстр транзакцій, документів, угод, контрактів. Така система складається із набору певних записів. Основною особливістю і вагомою перевагою такої технології Blockchain є те, що вищезазначений реєстр не зберігається в одному місці, а є розподіленим поміж великої кількості (зокрема, від кількох сотень до кількох тисяч) комп'ютерів по всьому світу. І будь-який користувач може мати вільний доступ до потрібної йому активованої версії реєстру, що робить його прозорим абсолютно для всіх учасників.

Алгоритм роботи Blockchain можна охарактеризувати наступним чином: усі транзакції, що перетворюються в математичні алгоритми об'єднуються в так звані «блоки», які потім пов'язуються криптографічно та хронологічно в «ланцюг». Кожен «блок» має конкретний геш (хеш) – цифровий пароль) від попереднього блоку. Транзакція може вважатися здійсненою лише у випадку, коли вона є підтвердженою. Такий спосіб баз кріплення даних є зручним і надійним, якщо йдеться, наприклад, про здійснення платежу чи передачі конфіденційної інформації. У ланцюгу, при операціях стосовно криптовалют, міститься інформація про усі вчинені коли-небудь операції з bitcoin. Довіра створюється не за рахунок контролю однієї особи або групи осіб, а за рахунок консенсусу, криптографії, колаборації і розумного коду [2].

Велика кількість комп'ютерів, що працюють в одній мережі здійснюють гешування (хешування), тобто шифрування. Кожен блок пов'язаний з попереднім і містить у собі набір записів. Кожен такий блок має свій унікальний геш (хеш), а усі транзакції знаходяться у Мережі [3].

Зі створенням нового блоку, вони завжди додаються в кінець ланцюжка. У тому разі, якщо в ре-

зультаті їх розрахунків всі блоки отримають однаковий результат, то блоку присвоюється унікальна цифрова сигнатура (підпис). Після оновлення реєстру буде утворений новий блок, і він вже не може бути змінений. Таким чином, зважаючи на це, підробити його майже неможливо (лише у випадку професійних махінацій). До блоку можна додавати тільки нові записи. Примітним є також те, що оновлення реєстру відбувається на всіх комп'ютерах в мережі або ж в системі одночасно.

Однією з найголовніших переваг технології Blockchain слід вважати неможливість хакерського проникнення в систему баз даних. Це зумовлено тим, що для таких дій потрібно мати доступ до електронних баз даних на всіх комп'ютерах мережі одночасно. Процес гешування (хешування), тобто кодування є незворотнім, а тому, якщо документ, який вже знаходиться у блоці, буде змінений, то він отримає вже інший цифровий підпис. Внаслідок цього, даний документ вийде із системи блоків – ланцюг (у зв'язку із зміною даних), що буде свідчити про невідповідність системі.

Особливістю способу запису даних за допомогою технології Blockchain є те, що певним чином і доволі віддалено це нагадує архіви в Excel. Але всі ці записи робляться не в одному місці (не на одному комп'ютері), а й по всій мережі та на всіх комп'ютерах учасників створення і змін та модифікацій цього блоку. Такі записи не можуть бути загальнодоступними для будь-кого без наявності відповідного дозволу. Таким чином, це дає гарантію забезпечення повного захисту цілісності документа всім учасникам.

На думку К. Шваба [4], Blockchain є четвертою промисловою революцією після механізації, електрифікації та оцифрування. М. Свон, у свою чергу, виокремлює три умовні сфери застосування технології Blockchain [5]:

– Blockchain 1.0 – валюта (криптовалюта), що застосовується в різних додатках, які стосуються фінансових транзакцій, наприклад системи переказів і цифрових платежів);

– Blockchain 2.0 – контракт (додатки в галузях економіки, ринків і фінансів, які працюють з різними типами інструментів – акціями, облігаціями, ф'ючерсами, заставними, правовими титулами, активами та контрактами);

– Blockchain 3.0 – додатки, що працюють за рамками фінансових транзакцій і ринків (поширюються на сфери державного управління, охорони здоров'я, науки, освіти та ін.).

Також необхідно слід наголосити, що наразі технологія Blockchain є одним із найпоширеніших об'єктів у сфері патентування. Зокрема, База даних Patentscope містить повні тексти міжнародних заявок РСТ, а також патентні документи національних і регіональних патентних відомств. Пошук проведено за терміном Blockchain, що міститься у назві винаходів. У 2014 році з'явився перший патент щодо технології Blockchain. Сьогодні ж колекція патентних документів країн світу вже налічує набагато більше. Якщо в 2017 році масив патентних документів дорівнював 309, то тільки за перший квартал 2018 році їхня кількість зросла вдвічі. Бурхливе зростання патентної активності припадає на 2016–2018 роки.

Так, до групи найбільш впливових країн з високою ефективністю досліджень і розробок технологій Blockchain належать США (35%) і Китай (10%). Далі йдуть Австралія (8%), Канада (4%), а також Сполучене Королівство та Німеччина по 2% відповідно.

Боротьба за новий ринок значно активізує патентну діяльність корпорацій. Хоча серед лідерів поки тільки 3 корпорації. На їхню частку припадає близько 25% патентних документів у сфері технологій Blockchain. Зокрема 30% належать Master Card International Incorporated (США) та 28% – NChain Holdings Limited (Сполучене Королівство) та IBM. Це може свідчити про те, що вони мають конкурентні переваги та серйозні плани щодо розвитку бізнесу та виходу на ринки збуту в країнах патентування. З огляду на вищевикладене можна сказати, що технологія Blockchain поширюється та вже може бути використана в різних сферах життя.

Цікавим прикладом охорони прав інтелектуальної власності, а саме авторських прав стало нововведення в сфері розвитку системи на основі технології Blockchain, яка дозволить маркувати документи, що підтверджують авторські права, за допомогою цифрових міток часу. Дана система забезпечує безпечний і надійний спосіб підтвердження авторства і захисту інтелектуальної власності.

PatentBot – це бот-реєстратор торгових марок, з яким реєстрація документів займає не більше 10 хвилин. Інтеграція Blockchain до його послуг допоможе спростити і захистити складну систему авторських прав. Щоб отримати авторські права, творцям необхідно підтвердити свою першість у втіленні ідеї в житті і наявність верифікації запису про дату створення і зміст роботи.

Завдяки інтеграції Blockchain для підтвердження авторства об'єктів користувачам не потрібно роздруковувати листи, відвідувати поштове відділення, оплачувати поштовий збір, відправляти конверт і зберігати його. Замість цього необхідно завантажити свої матеріали на Blockchain-платформу PatentBot, тим самим створивши верифіковану цифрову мітку часу, яка є доказом того, що користувач володів цими матеріалами в певний час. Завдяки використанню такої технології ця інформація захищена і легко перевіряється в разі юридичних суперечок.

Blockchain може зробити будь-який контент доступним у всьому світі, якщо він буде оплачений. Його інфраструктура повністю забезпечує прямі платежі від користувачів до правовласників. Крім того, він робить доступ до інформації дешевшим, тому що відбувається без посередників. Все більше компаній звертаються до інноваційної технології для захисту своєї інтелектуальної власності. В цілому застосування Blockchain технології в сфері захисту прав інтелектуальної власності, значно спрощує закріплення авторства на певний контент. Що цікаво, сервіс працює не тільки з цифровим мистецтвом, а й з матеріальним: інсталяціями, картинами, скульптурами.

В основі Blockchain лежить система розподіленого ведення реєстру, в якій відсутнє централізована система зберігання даних. При цьому транзакції обробляються і верифікуються силами користувачів реєстру, у зв'язку із чим виділяють різні види Blockchain [6].

1. Відкритий Blockchain (public blockchain) – Blockchain, в якому відсутні обмеження на використання блоків, незважаючи на те, що дані блоків можуть бути зашифровані, а також на відсилання транзакцій для включення в Blockchain. Різновидом такого виду Blockchain є загальнодоступний (інклюзивний) Blockchain (permissionless blockchain) – Blockchain, в якому не існує обмежень на користувачів, які можуть створювати блоки і здійснювати транзакції [6].

2. Закритий Blockchain (private blockchain, consortium blockchain platform) – Blockchain, зворотне відображення відкритого. Це Blockchain, в якому доступ до даних і до відправки транзакцій обмежений певним колом суб'єктів. Закритий Blockchain дешевший і має більш високу швидкість у використанні, ніж відкритий. У той же час відкритий Blockchain більш ефективний і швидкий у використанні, ніж використовуваний в даний час системи [6].

3. Ексклюзивний Blockchain (permissioned blockchain) не завжди є різновидом закритого Blockchain. Це Blockchain, в якому розміщення інформації та обробка транзакцій здійснюється певним списком суб'єктів до встановлених особистостями. При цьому, доступ до ексклюзивного Blockchain може мати різні ступені відкритості, зокрема:

- читання транзакцій з Blockchain, можна, з певними обмеженнями (наприклад, у клієнта може бути доступ тільки до транзакціях, які зачіпають його);

- пропозиції транзакцій для включення в Blockchain;

- створення нових блоків транзакцій і додавання блоків в Blockchain».

Отже, основними перевагами та особливостями використання технології Blockchain є:

- відсутність посередників. Принцип функціонування блоків баз даних полягає у тому, що він дозволяє перевіряти транзакції без втручання людини. Тобто, це знижує вірогідність так званого «людського фактора», мінімізує ризик помилки, шахрайства або обману. Для втілення цього принципу автоматично укладаються так звані «розумні контракти», відповідно до заздалегідь визначених правил. Завершення транзакції відзначається подією або діями, які можуть мати форму дати, суми або дозволу, наданого певною кількістю обраних представників;

- зменшення витрат. Інвестиційні банки можуть вдосконалити діяльність свого back-office, одночасно зменшуючи витрати. Сорок п'ять банків об'єдналися в рамках проекту R3 CEV, який передбачає впровадження взаємопов'язаних Blockchain для заміни існуючих систем реєстрації даних. Сьогоднішні міжбанківські біржі управляються платформою Swift або кліринговими установами, такими, як Clearstream [5];

- захищеність. Незворотність створеного ланцюгу та можливість перевірки також дає очевидні переваги для учасників створення та модифікації блоку та всіх зацікавлених сторін.

Основним ризиком для існування технології Blockchain та bitcoin є залежність від коливань кількості активних користувачів, і числа підприємств, які, використовують bitcoin як спосіб оплати [3].

Особливо для ринку та охорони прав інтелектуальної власності технологія систем електронних баз даних – Blockchain є революційною. Зміни відбуваються в правовому регулюванні, в участі сторін та посередників у відносинах, в процедурі охорони інформації та даних, інструментарію системи та індустріальних ролей.

Висновки. Наразі відбувається розвиток технологій, що стосуються безпосередньо прав інтелектуальної власності. Вони представлені проектами децентралізованого розподілу реєстру інтелектуальної власності, створені із застосуванням Blockchain-платформ. Цифрові описи об'єктів, розумні контракти, ідентифікація об'єктів і активів, цифровий нотаріат і багато іншого буде сприяти переходу відносин учасників галузі на якісно новий рівень.

За умови створення із застосуванням Blockchain цифрової інфраструктури та засно-

ваних на ній якісних і сучасних цифрових сервісів, безумовно, можна розраховувати на стрімке зростання обсягів ринку інтелектуальної власності. Але найважливіше – ринок виросте якісно і зміниться образ інтелектуальної власності: замість інструменту захисту вона повинна стати інструментом розвитку.

Під натиском нових реалій галузь стрімко розвивається: оборот інтелектуальної власності, ускладнюється і стає більш концентрованим. Нові технології розширили коло осіб, які можуть створювати результати інтелектуальної діяльності, створюються нові нематеріальні об'єкти права, нові способи використання об'єктів. Дуже важливо вибудувати ринок інтелектуальної власності, зробити його зрозумілим, впровадити прозорі системи і механізми функціонування. Для цього необхідна інфраструктура «довіри», а технологія Blockchain дозволяє таку інфраструктуру сформувати.

Список літератури:

1. Smart Contracts in Financial Services: Getting from Hype to Reality. URL: https://www.capgemini.com/wpcontent/uploads/2017/07/smart_contracts_in_fs.pdf
2. Новітні бізнес-моделі на базі блокчейн-технологій. URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/63.pdf>
3. Технологія Blockchain: переваги та неочевидні можливості використання у різних галузях. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2017/20.pdf
4. Шваб К. Технології четвертої промислової революції. Київ, 2018. 320 с.
5. Технологія Blockchain як об'єкт промислової власності: характеристика патентної активності. URL: http://www.inprojournal.org/wp-content/uploads/2018/4_2018/8.pdf
6. Blockchain (блокчейн). Технологія, платформа, транзакції. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj8dG65P3hAhXBJVAKHfPEAooQFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.victoria.lviv.ua%2Flibrary%2Fstudents%2Fsss%2Flecture%2F5.7.doc&usg=AOvVaw3PH-1b0JiudR0G6iPrG1WH>

References:

1. Smart Contracts in Financial Services: Getting from Hype to Reality. URL: https://www.capgemini.com/wpcontent/uploads/2017/07/smart_contracts_in_fs.pdf
2. Novitni biznes-modeli na bazi blockchain tekhnolohii [New business models on the basis of Blockchain technology]. URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/63.pdf>
3. Tekhnolohiya Blockchain: perevahy ta neochevydni mozhlyvosti vykorystannia u riznykh haluziakh [Blockchain technology: advantages and possibilities of usage in different spheres]. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2017/20.pdf
4. Shvab, K. (2018). Tekhnolohii chetvertoyi promyslovoyi revolutsiyi [Technologies of the fourth industrial revolution]. Kyiv, 320 p. (in Ukrainian).
5. Blockchain as an object of industrial property: characteristic of patent activity. URL: http://www.inprojournal.org/wp-content/uploads/2018/4_2018/8.pdf
6. Blockchain. Technology, platform, transaction. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj8dG65P3hAhXBJVAKHfPEAooQFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.victoria.lviv.ua%2Flibrary%2Fstudents%2Fsss%2Flecture%2F5.7.doc&usg=AOvVaw3PH-1b0JiudR0G6iPrG1WH>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-100>

УДК 343.982.347

Шевченко С.М., Литовський О.Г.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ВИКОРИСТАННЯ ЦІАНОКРИЛОВИХ ЕФІРІВ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ СЛІДІВ РУК В ЛАБОРАТОРНИХ УМОВАХ

Анотація. Розглянуті основні методи виявлення невидимих і слабовидимих потожирових слідів рук із застосуванням ефірів ціаноакрилової кислоти. Вказані переваги ціаноакрилу, які полягають у тому що досліджувані сліди рук пластифікуються, а це чудово захищає їх від зовнішнього впливу. Якщо використання ціаноакрилу не дає результату, то можливо вдається до одного з традиційних методів виявлення слідів. Камери які працюють при атмосферному тиску, характеризуються відносною технічною простотою: для виявлення слідів всередині установки не потрібно створювати і підтримувати постійне розрідження повітря (вакуум). Вакуумні ціанакрилатні камери призначені для виявлення слідів рук в вакуумі, до переваг таких установок відносяться низька температура випаровування ціанакрилата, що підвищує чутливість методу, також виключення «забивання» міжпапілярних проміжків а значить і покращення якості виявлених слідів.

Ключові слова: ціаноакрилова камера, ефіри ціаноакрилової кислоти, полімеризація, сліди рук, потожирова речовина.

Shevchenko Sergiy, Lytovskiy Oleksandr

Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine

THE USE OF CYAN-WING ESTERS FOR DETECTION OF TRACKS OF THE HANDS IN LABORATORY CONDITIONS

Summary. The basic methods of detection of invisible and visually impaired stomach traces of hands with the use of ethers of cyanoacrylic acid (cyanoacrylate) are considered. The advantages of cyanoacrylate are as follows: the traces of the study being plasticized, which greatly protects them from external influences, and if the use of cyanoacrylate does not produce the desired result, then one may resort to one of the traditional methods for detecting traces. The use of the cyanoacrylate method offers obvious advantages as well as other methods in detecting long-standing traces of materials such as plastics, artificial leather, rubber or metals. It is also indicated that depending on the trace detection conditions, all these cyanacrylate chambers can be divided into atmospheric pressure units and vacuum cyanacrylate chambers. Cameras operating at atmospheric pressure, characterized by relative technical simplicity: to detect traces inside the installation does not need to create and maintain a constant air rupture (vacuum). Meanwhile, the constructive simplicity of the cameras, working under atmospheric pressure, also turns out to be a known disadvantage. In natural conditions there is a probability of so-called «redistribution» of traces, that is, the layering of a condensed ether on those areas of the subject being studied, which are not covered by the immersion substance. This leads to the «clogging» of inter-papillary gaps and deterioration in the quality of the traces detected. Vacuum cyanacrylate cameras are designed to detect traces of hands in a vacuum. This complicates the design of the cameras, which also affects its cost. But the advantages of such plants in comparison with those operating at atmospheric pressure are the low evaporation temperature of cyanoacrylate, which increases the sensitivity of the method, as well as the exclusion of «clogging» between the capillary intervals, and hence the improvement of the quality of the traces, the uniform distribution of cyanacrylate vapors throughout the work and, consequently, uniform display of traces of hands on bulky objects, regardless of their position inside the working chamber, the ability to effectively detect traces not only in internal the upper studied objects, but even on surfaces that are tightly touched.

Keywords: cyanoacrylate chamber, cyanoacrylate acid esters, polymerization, hand traces, sweat-fatty substance.

Постановка проблеми. Ефективність розкриття, розслідування й попередження злочинів багато в чому залежить від слідів рук. Інформація, що міститься в слідах рук, дозволяє встановити особу що їх залишила, визначити його специфічні ознаки, з'ясувати ряд важливих обставин, що відносяться до механізму і умов слідоутворення. Сліди папілярних узорів за свої криміналістичним значенням займають перше місце в групі слідів відображень, тому що вони частіше від інших зустрічаються в слідчій практиці і дозволяють найефективніше організувати пошук та викриття злочинців. Сліди рук залишаються майже на всіх предметах, до яких доторкається людина. Така можливість обумовлена будовою шкірного покриву долонної

поверхні руки та особливими властивостями папілярних узорів [1, с. 12]. Особливо актуальним є пошук та виявлення латентних слідів, які утворюються внаслідок нашарування потожирової речовини на різних об'єктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед безлічі сучасних методів виявлення зазначених слідів все більшого поширення набуває обробка досліджуваного об'єкта парами ефірів ціаноакрилової кислоти. Цей метод розроблено американськими вченими на початку 80-х років ХХ століття і набуває все більшого розповсюдження в практиці роботи поліції багатьох країн. У результаті проведених досліджень розроблено рекомендації та методики виявлення та фіксації невидимих потожирових слідів рук на гля-

цевому папері, склі, полімерах, металах дереві та тканинах за допомогою клеєвих композицій, виготовлених на основі ціаноакрилових ефірів.

Метою даної статті є освітлення основних методів виявлення невидимих і слабковидимих потожирових слідів рук із застосуванням ефірів ціаноакрилової кислоти (ціаноакрилату). Розкриті умови їх реалізації, а також використовувані для цього технічні засоби.

Виклад основного матеріалу. Ефіри ціаноакрилової кислоти (ціаноакрилат) представляють собою хімічну сполуку із загальною формулою $\text{CH}_2 = \text{C}(\text{CN}) - \text{COOR}$. Це токсична речовина, що виникає при взаємодії ціаноакрилової кислоти з одноатомними аліфатичними спиртами. Існує великий набір серійно вироблених клеїв на основі ціаноакрилату. У медицині основними є клеї М-1, М-2, М-3, М-4, а також композиції МК-2 і МК-6. В техніці для склеювання різних матеріалів, в основному металів, використовуються клеї російського виробництва: «Ціакрин А», «Ціакрин Б», «Ціакрин ПП», «Ціакрин ЭБА», «Ціакрин ЭД», «Ціакрин ЭО», «Ціакрин ЭП», «Ціакрин ЭПЗ», «Ціакрин ЭПЗ 2», «Бутакрилтехнический», «ВАК» або їх вітчизняні аналоги. Всі вони являють собою безбарвні або злегка жовтуваті рідини, за винятком клею «Бутакрил технічний», який є швидко твердіючим гелем. Вони розрізняються між собою за хімічним складом основної речовини і добавками. На жаль, більшість клеїв в даний час стали дефіцитними і широке їх застосування ускладнено. З імпортованих клеєвих композицій, широко доступних в даний час, можна відзначити «SuperGlue», «SuperAttak» різних модифікацій, неспеціалізований суперклей «superglue», а також рідкий клей для обкурювання Hard Evidence™ [2, с. 4].

Використання ціаноакрилату з метою виявлення слідів рук ґрунтується на реакції ефіру з амінокислотами і водою потожирової речовини, в результаті чого на об'єкті утворюється біла полімерна плівка, яка «прикріплюється» до поверхні сліду, роблячи його доступним для сприйняття неозброєним оком. Виявлений таким чином слід виявляється стійким до слабких механічних впливів, впливу вологи, може протягом тривалого часу (до декількох місяців) зберігатися на об'єкті-носії [3, с. 44–47].

Для виявлення слідів рук предмет – носій піддається впливу парів ціаноакрилу. Ціаноакрилові ефіри взаємодіють з потожировою речовиною сліду, перебуваючи в паровій фазі. Весь процес полягає в тому, що ціанова група мономера клею «прагне» до амінокислот, що містяться в сліді, «тягне» за собою акрилову групу, яка є мономером оргскла, яка полімеризується на цьому сліді, роблячи його більш рельєфним, «прикріплює» слід до слідосприймаючої поверхні, фарбуючи його в білий колір. При цьому поверхня слідосприймаючого об'єкта покривається шаром білого нальоту («фоном») меншої інтенсивності, ніж сам слід. Так стають видимими сліди пальців рук. Час проявлення «невидимого» сліду пальця залежить від концентрації ціаноакрилу в паровій фазі. Це може займати від декількох хвилин до декількох годин. Переваги ціаноакрилу полягають у тому, що:

– досліджувані сліди рук пластифікуються, що чудово захищає їх від зовнішнього впливу.

Іноді для видалення забруднень виявлені сліди рук промивають мильним розчином;

– якщо використання ціаноакрилу не дає бажаного результату, то можливо вдається до одного з традиційних методів виявлення слідів.

Використання ціаноакрилу дає очевидні переваги в порівнянні з іншими методами при виявленні слідів великої давності на пластмасі, штучній шкірі, гумі або металах [4, с. 50–53].

Відповідно до прийнятої класифікації, осаджування ціаноакрилу слід віднести до класу фізико-хімічних методів виявлення латентних слідів, оскільки його застосування засноване як на хімічній реакції (утворення полімерів), так і поглинанні (адсорбції) діючої речовини поверхнею об'єкта, покритого нашаруваннями слідів рук.

Здатність ціаноакрилу полімеризуватися на слідах потожирої речовини вперше була відмічена Паулем М. Норкусом в 1978 році. У 1981-1982 р. з'явилися перші публікації фахівців про новий метод виявлення та фіксації слідів рук. На даний момент цей метод широко застосовується в криміналістичних відділеннях США, Німеччини, Швейцарії, Японії, Чехії та інших країнах.

За допомогою парів ціаноакрилу найефективніше виявляють сліди рук на непоглинаючих поверхнях (полімерні плівки, целофан, різні види металів і сплавів, пластмаси, глянцевий цупкий картон, гладкий шкірозамінник, лакована шкіра тощо). Цей метод дає змогу виявляти як свіжі сліди, так і сліди значної давності (до кількох місяців). Даний метод не застосовується на пористих поверхнях, таких, як папір, нелакований картон, дерево і т.п. [5, с. 84].

Були проведені випробування в результаті яких було встановлено виявлення слідів рук різної давності на різноманітних поверхнях [6]:

Для виявлення слідів рук використовують з'єднання, що містять в своєму складі чистий ціаноакрилат, або ефіри, змішані з інертним наповнювачем. Чистий ціаноакрилат входить в комплект до ціаноакрилатним камерам вітчизняного та іноземного виробництва або виробляється як витратний матеріал підприємствами-виробниками криміналістичної техніки. Ціаноакрилат, змішаний з інертним наповнювачем, входить до складу різних клеєвих составів, а також композицій, які використовуються для заправки ціаноакрилатних обкурюючих систем, – ціаноакрилатні пластини, пакети, трубки, картриджі для пальників.

Всі методи виявлення латентних слідів рук за допомогою ефірів ціаноакрилової кислоти можна розділити на дві групи.

Першу групу складають методи, засновані на заповненні парами ціаноакрилу замкнутого об'єму, в межах якого вміщуються (чи вже знаходяться) об'єкти з потожировими нашаруваннями.

Другу групу складають методи, в рамках яких сліди рук можуть бути виявлені шляхом обкурювання предмета газоподібним потоком ефіру ціаноакрилової кислоти. Обтікаючи оброблювану поверхню пари ефіру розсіюються в навколишньому просторі, і вступаючи в реакцію з потожировою речовиною ефір відкладається на предметах в місцях знаходження слідів рук.

Більшого поширення в експертно-криміналістичній практиці отримала перша група методів, яка оснований на використанні замкнутого об'єму.

Таблиця 1

Результати виявлення слідів рук різної давності на різноманітних поверхнях

Об'єкти зі слідами рук	Результат
Гільзи різноманітних патронів з латуні, картону, покриті томпаком і лаком (сліди утворювалися за сім суток до відстрілу, а виявлялися через 24 години після відстрілу)	Сліди виявлені на всіх стріляних гільзах, за винятком ділянок з сильним закопченням
Частини гумового килимка на тканинній основі зі слідами рук давністю від 2 тижнів до 3 місяців	Виявлені і візуально спостерігаються тільки сліди давністю 2 тижні
Гнучка дискета зі слідами рук давністю 2 тижні, 1 місяць, 2 місяці та 3 місяці	Так само
Шматок пластмаси з шороховатою поверхнею зі слідами рук давністю до 3 місяців	Сліди виявлені у вигляді окремих фрагментів папілярних ліній
Патрони з гільзами виготовлені з латуні, картону, покриті томпаком і лаком зі слідами рук давністю до 6 місяців	Сліди виявлені
Металеві воронені частини пістолета ПМ зі слідами рук давністю до 2 місяців	Так само
Відрізки ДСП покриті мебельним шпоном зі слідами рук давністю до трьох місяців	Так само
Металева фольга з нержавіючого сплаву зі слідами рук давністю до 3 місяців	Так само
Скляні пластини зі слідами рук давністю до 3 місяців	Так само
Куски картону покриті полімерною плівкою зі слідами рук давністю до 3 місяців	Так само
Відрізок дошки, пофарбований масляною краскою, зі слідами рук давністю до 3 місяців	Так само
Піноплен облицювальний зі слідами рук давністю до 3 місяців, залишеними на лицьовій поверхні	Так само
Фрагмент поліетилену зі слідами рук давністю до трьох місяців	Так само
Пластмасова коробка від касет зі слідами рук давністю до 3 місяців	Так само
Дві грошові купюри зі слідами рук давністю 1 тиждень	Сліди не виявлені
Мелований білий пакет зі слідами рук давністю 2 тижні	Так само

Слід зазначити, що об'єми які використовуються для заповнення їх ціаноакрилатом, можуть бути як спеціально створеними, так і спеціально пристосованими з метою виявлення слідів рук. Конструкції, спеціально створювані для обробки розміщених в них об'єктів ефірами ціаноакрилової кислоти, отримали назву ціаноакрилатних камер. У криміналістичній практиці застосовуються також спеціальні комплекси, призначені для заповнення парами ціаноакрилу вже готових об'ємів, якими в більшості випадків виступають окремі елементи обстановки місця події: приміщення всередині будівлі, гаражі, салони автомобілів і т.п.

Залежно від умов виявлення слідів все ціаноакрилатні камери можуть бути розділені на установки, що працюють при атмосферному тиску, і вакуумні ціаноакрилатні камери.

Камери, що працюють при атмосферному тиску, характеризуються відносною технічною простотою: для виявлення слідів всередині установки не потрібно створювати і підтримувати постійне розрідження повітря (вакуум). Єдина умова функціонування подібних пристроїв – забезпечення в межах робочого об'єму камери високої відносної вологості повітря, так як пари ефірів осідають з газоподібного середовища тільки за умови насичення її водяною паром, яка є каталізатором процесу полімеризації. З цієї метою кожна камера, що працює при атмосферному тиску, оснащується спеціальним зволожувачем повітря.

Між тим, конструктивна простота камер, що працює при атмосферному тиску, обертається і відомим недоліком. У природних умовах існує ймовірність так званого «перепроявлення» слідів,

тобто нашарування сконденсованого ефіру на тих ділянках досліджуваного предмета, які не покриті потожировою речовиною. Це призводить до «забивання» міжпапілярних проміжків і погіршення якості виявлених слідів. Тому, виявляючи сліди при атмосферному тиску, необхідно постійно стежити за процесом, для чого кожна камера обладнується великими оглядовими вікнами (дверима) чи робиться з прозорого матеріалу.

При використанні не вакуумної ціаноакрилатної камери для виявлення слідів пальців рук відбувається в кілька етапів:

– ціаноакрилатна камера приводиться в робочий стан;

– об'єкти розміщуються всередині камери, не стикаючись один з одним (якщо об'єктів занадто багато, краще провести процес обробки в кілька етапів);

– металева, жерстяна чи зроблена з фольги ємність з потрібною кількістю ціаноакрилата (від 10 до 40 крапель в залежності від об'єму камери і кількості об'єктів) розміщується на нагрівальному елементі;

– на дно камери ставиться ємність з гарячою водою (окропом) і камера герметично закривається. Якщо конструкцією камери передбачено автоматичне зволоження внутрішнього простору то після того, як дверцята камери закриваються герметично, включається зволожувач, вбудований в камеру, і нагнітається вологість 75-80%;

– після досягнення потрібного рівня вологості включається нагрівальний елемент для ціаноакрилу засікається час. Температура нагрівального елемента звичайно близько 70°C;

– контрольні сліди рук наносяться на прозо-ре скло дверей чи вікна камери для візуального контролю процесу дослідження;

– виявлення слідів зазвичай займає 30-60 мин, та за процесом потрібно постійно слідкувати, контролюючи рівень полімеризації ціаноакрилу кожні 3–5 хвилин. Час виявлення залежить від давності слідів, кількості об'єктів, кількості ціаноакрилу, конструкції камери. Процес полімеризації можна прискорити попереднім насиченням камери парами аміаку або нанесенням клею на фрагмент бавовняної тканини, просоченої 0,5% розчином луку;

– після того як сліди проявились достатньо чітко, нагрівальний елемент виключається і включається витяжка для очищення внутрішнього простору камери від парів (час залежить від конфігурації конкретної ціаноакрилатної камери) [7].

Як уже відзначалося, в якості проявляючої композиції при роботі камери використовується або чистий ціаноакрилат, або ефір, змішаний з будь-яким наповнювачем (клеєва композиція). Найбільш чіткі сліди можуть бути отримані при використанні чистого ціаноакрилу, однак внаслідок великої вартості даного матеріалу його застосування в даний момент досить обмежено.

З огляду на те, що в камерах можуть одночасно досліджуватися кілька об'єктів, важливо правильно підібрати їх поєднання таким чином, щоб всі оброблювані носії мали приблизно однакову сприйнятливості до парів ціаноакрилу. У зв'язку з цим не рекомендується одночасно оброблювати об'єкти з різними за характеристиками матеріалів (наприклад, лаковане дерево і метал), а також об'єкти з гладкими поверхнями (полірована пластмаса, скло) і поверхнями з шорсткого матеріалу (шкіра, парафін тощо...). Час реакції цих матеріалів з парами ціаноакрилу різний, тому вони повинні досліджуватися окремо [8, с. 232–238].

Не вакуумні ціаноакрилатові камери відрізняються великою різноманітністю як за своїм конструктивним виконанням, так і за технічними можливостями, що реалізуються на різних етапах роботи зі слідами рук. Так, наприклад, в залежності від того, чи допускає камера транспортування і застосування її безпосередньо на місці події, всі пристрої подібного роду можуть бути класифіковані на стаціонарні (лабораторні) і мобільні (портативні), які в залежності від кількості робочих циклів, на які вони розраховані, діляться на одноразові та багаторазові камери.

З огляду на хімічні і фізичні властивості ціаноакрилата, можливо підібрати такі оптимальні умови, які необхідні для якісного виявлення потожирових слідів рук.

До даних умов відносяться:

- достатня герметизація процесу виявлення;
- кількість використання ціаноакрилата;
- оптимальна температура сублімації;
- вологість повітряного простору в камері.

Ще однією з важливих умов є використання при виготовленні камери матеріалів, які вступають в будь-яку реакцію з ефірами ціаноакрилу.

Наступною необхідною умовою виявлення слідів рук на різних поверхнях є оптимізація кількості ціаноакрилу, задіяного в процесі. Приблизне співвідношення досліджуваної площі об'єкта носія до маси ціаноакрилу близько 1:12,

де 1 – маса ціаноакрилу, 12 – площа оброблюваної поверхні.

З огляду на фізичні властивості ціаноакрилу, в ході виявлення потожирових слідів рук необхідно враховувати і підтримувати температуру сублімації ціаноакрилу. Мінімальна температура сублімації ціаноакрилату становить приблизно близько 20°C навколишнього середовища. При підвищенні температури до 30°C сублімація значно прискорюється і дає можливість виявляти сліди рук. Однак при 20°C процес виявлення слідів рук займає тривалий час і якість слідів після виявлення не завжди достатньо якісна для проведення дослідження. Зростання ж температури в камері сублімації вище 35°C призводить до більш швидкого процесу виявлення, але має ряд недоліків, які висловлюються у взаємодії ціаноакрилу з ділянками, що не містять потожирової речовини, тобто до «забруднення» сліду з втратою ідентифікаційних ознак папілярного малюнка.

Наступною необхідною умовою для найбільш якісного виявлення потожирових слідів рук є відносна вологість всередині камери сублімації і досліджуваного об'єкта. Натомість внутрішні частини камери сублімації повинні бути абсолютно сухими. Попадання ж вологи на внутрішні частини камери сублімації приводить до неминучої реакції ціаноакрилу з водою з подальшою кристалізацією на вологих частинах, в результаті цього зменшується концентрація ціаноакрилу і, як наслідок, погіршується якість виявлення сліду.

З огляду на одну з властивостей ціаноакрилу більш активно осідати, на ділянках з підвищеною вологістю, то можливо поліпшити якість виявлених слідів рук за рахунок попереднього зволоження сліду. Дана умова є найбільш актуальним для слідів, виявлених в умовах зниженої вологості і підвищеної температури, а також слідів, залишених з терміном давності, що перевищує тиждень. Попереднє розм'якшення слідів можливо за рахунок дихання, зволоження більш старших слідів проводять шляхом обгортання досліджуваної поверхні у вологу серветку або обприскуванням поверхні з розпилювача з подальшим видаленням надлишку вологи [4, с. 50–53].

Розглянемо тепер особливості роботи вакуумних ціаноакрилатних камер. Вакуумні ціаноакрилатні камери призначені для виявлення слідів рук в вакуумі.

До переваг таких установок в порівнянні з тими, які працюють при атмосферному тиску, відносяться:

- низька температура випаровування ціаноакрилата, що зменшує швидкість реакції полімеризації, проте підвищує чутливість методу;
- виключення з процесу полімеризації «фонового» каталізатора, обумовленого атмосферною вологою, який може призводити до полімеризації, не пов'язаної з наявністю потожирової речовини;
- рівномірний розподіл парів ціаноакрилу по всьому робочому об'єму і, як наслідок, рівномірне проявлення слідів рук на довгих об'єктах, незалежно від їхнього положення всередині робочої камери;
- практично відсутня ймовірність «перепроявлення» слідів;
- можливість ефективного виявлення слідів не тільки у внутрішніх поверхнях досліджува-

них об'єктів, але навіть на поверхнях що щільно стикаються [6].

Слід зазначити, що всі перераховані переваги стають можливими завдяки тому, що в робочому об'ємі камери за допомогою спеціального обладнання створюється постійне розрідження повітря. Однак обладнання камери вакуумним пристроєм ускладнює її конструкцію в порівнянні з установками, що працюють при атмосферному тиску, а тому і підвищує її вартість.

Процес виявлення слідів пальців рук у вакуумній ціаноакрилатній камері полягає в наступному. Досліджувані об'єкти розміщуються всередині вакуумної камери. У металеву ємність наливається 10 і більше крапель ціаноакрилу (в залежності від об'єму камери і кількості оброблюваних об'єктів). Камера герметично закривається, включається вакуумний насос і проводиться відкачка повітря до падіння тиску – 1-3 мм рт. ст. (сучасні вакуумні камери часто оснащуються пристроєм, що підтримує вакуум всередині автоматично). Після відкачування повітря насос відключається (або від'єднується в залежності від моделі камери) і об'єкти оброблюються парами ціаноакрилу протягом тривалого часу, іноді до

декількох годин. З метою прискорення процесу виявлення слідів деякі виробники рекомендують підігрівати клей, що випаровується.

Після закінчення процесу «обкурювання» в камеру поступово напускається атмосферне повітря (якщо передбачено конструкцією, то внутрішній об'єм камери очищається від залишків парів ціаноакрилата) і оброблені об'єкти вилучаються з камери.

В методичних рекомендаціях під редакцією Димитрової Ю.В. «Виявлення слідів рук ефірами ціаноакрилової кислоти» Київ, 1999 [2, с. 11–13] наведені результати випробування вакуумної установки.

Тим часом в ході огляду місця події може бути застосований ще один метод виявлення потожирових слідів, заснований на концентрації ефірів що випаровуються в обсязі окремих елементів або навіть цілої обстановки місця події. За допомогою спеціальних пристроїв ефір ціаноакрилу переводяться в газоподібний стан і насичують атмосферу приміщень, в межах яких відбулася розслідувана подія, і можуть бути виявлені сліди рук. Стикаючись з поверхнею предметів-носіїв, ефір полімеризується на потожировій речовині

Таблиця 2

Результати випробування вакуумної установки

Об'єкти зі слідами рук	Результати
1. Патрони з гільзами, виготовленими з латуні, картону, покритих томпаком і лаком зі слідами давністю до 12-ти місяців	Сліди виявлені
2. Гільзи від проміжних, гвинтівочних, пістолетних і мисливських патронів з латуні, картону, покриті томпаком, покриті лаком. Сліди рук залишалися на патронах за 7 днів до їх відстрілу, а виявлення слідів відбувалося через 24 години після відстрілу.	Виявлено фрагменти слідів на стрільних гільзах, крім ділянок з сильним закопченням
3. Металеві воронені частини пістолета ПМ зі слідами рук давністю до 2-х місяців.	Сліди виявлені
4. Обрізки деревостружкової плити, покриті меблевим шпоном зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
5. Металева фольга з нержавіючого сплаву зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
6. Обрізки деревостружкової плити, покриті меблевий шпоном зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
6. Скляні пластини зі слідами рук давністю до 6-ти місяців.	Сліди виявлені
7. Шматки картону, покриті полімерною плівкою зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
8. Частина гумового килимка на тканинній основі зі слідами рук від 2-х тижневої до 3-х місячної давності.	Виявлено лише сліди 2-х тижневої давності
9. Обрізок дошки, пофарбованої олійною фарбою зі слідами рук давністю до 3-х місяців	Сліди виявлені
10. Піноплен облицювальний зі слідами пальців рук давністю до 3-х місяців, залишеними на лицьовій стороні.	Сліди виявлені
11. Клаптик поліетилену зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
12. Пластмасова коробка для зберігання аудіокасети зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
13. Гнучка дискета 5.25" зі слідами рук 2-х тижневої, місячної, 2-х місячної і 3-х місячної давності.	Виявлено лише сліди 2-х тижневої давності
14. Пластмасова коробка зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди виявлені
15. Пластмаса з шорсткою поверхнею зі слідами рук давністю до 3-х місяців.	Сліди проявилися у вигляді фрагментів папілярного візерунка
16. Дві грошові купюри зі слідами рук тижневої давності.	Сліди не виявлено
17. Біла крейдований папір зі слідами рук 2-х тижневої давності.	Сліди не виявлено
18. Магазин до ПМ, споряджений патронами, на яких залишені сліди рук давністю до 3-х місяців.	Сліди на магазині і патронах виявлені
19. Кожух-затвор до ПМ, покритий тонкою масляною плівкою зі слідами рук 2-х тижневої давності.	Сліди виявлені

слідів, роблячи їх доступними для подальшого вивчення неозброєним оком.

Виявлені ціанакрилатом сліди представляють собою білуватий наліт речовини і в більшості випадків слабо-контрастні для проведення дактилоскопічних досліджень. Для посилення видимості ці сліди обробляються темними дактилоскопічними порошками, а потім копіюються на світлу дактилоскопічну плівку. Якщо виявлені ціанакрилатом сліди знаходяться на металевих поверхнях, то для додаткової їх обробки слід застосовувати немагнітні порошки.

Варто пам'ятати, що будь-яка додаткова обробка виявленого сліду найбільш ефективна протягом 30 хвилин після закінчення процесу виявлення за допомогою парів ціанакрилу. Крім цього, використання для посилення контрасту порошоків або фарбувальних розчинів може ускладнити можливість проведення порожніх еджеоскопічних досліджень [6].

Висновки. На підставі викладеного, можна підсумувати, що виявлення невидимих і слабо-видимих потожирових слідів рук із застосуванням ефірів ціанокрилової кислоти (ціанакрилата) буде актуально ще довгий час. Переваги ціанокрилу, що полягають у тому що досліджувані сліди рук захищені від зовнішнього впливу, а також якщо використання ціанокрилу не дало бажаного результату, то можливо вдається до одного з традиційних методів виявлення слідів. Використання ціанокрилу дає переваги в порівнянні з іншими методами при виявленні слідів великої давності на таких матеріалах, як пластмасі, штучній шкірі, гумі або металах. За допомогою парів ціанокрилу найефективніше виявляють сліди рук на непоглинаючих поверхнях (полімерні плівки, целофан, різні види металів і сплавів, пластмаси, глянцевої цупкий папір чи картон, гладкий шкірозамінник, лакована шкіра, тощо...).

Список літератури:

1. Дубовий О.П., Лукашенко В.Я., Рибалко Я.В. Криміналістичне дослідження слідів рук / за ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ : Атіка, 2000. 152 с.
2. Дімітрова Ю.В. Виявлення слідів рук ефірами ціанокрилової кислоти. Методичні рекомендації. Київ, 1999. С. 4–17.
3. Васильєв В.А., Донцов Д.Ю. Про можливість застосування ефірів ціанокрилової кислоти для виявлення латентних слідів рук. Волгоград, 2012. № 6. С. 44–47.
4. Фірсов О.А., Муртазіна С.С. Використання ціанокрилових ефірів для виявлення потожирових слідів рук. *Науково-практичний журнал Інформаційна безпека регіонів*. 2017. № 2(27). С. 50–53.
5. Методика дактилоскопічної експертизи, зареєстрована у Реєстрі методик проведення судових експертиз під № 4.6.14. Київ, 2014. 84 с.
6. Воронков Л.Ю., Вискубов Ф.А., Івашков В.А. Виявлення слідів рук ефірами ціанокрилової кислоти у вакуумі. URL: <http://eko-czao.narod.ru/dakt/rekomend/001/3.htm> (дата звернення: 08.10.2019).
7. Сучасні засоби виявлення слідів рук. URL: <https://www.krim-market.ru/catalog/rashodniemateriali/reagenti-kat/sirchie-sna103-detail> (дата звернення: 04.02.2020).
8. Селезньов В.М., Червяков М.Е. Особливості виявлення слідів рук з застосуванням ефірів ціанокрилової кислоти. *Вісник КрасГАУ*. 2014. № 9. С. 232–238.

References:

1. Dubovyy, O.P., Lukashenko, V.Y., & Rybalko, Y.V. (2000). *Kryminalistychne doslidzhennya slidiv ruk* [Forensic investigation of traces of hands]. Kiev: Atika. (in Ukrainian)
2. Dimitrova, Y.V. (1999). *Vyyavlennya slidiv ruk eframy tsianoakrylovoyi kysloty* [Detection of traces of hands by cyanoacrylic acid esters]. *Metodychni rekomendatsiyi*. Kiev. (in Ukrainian)
3. Vasyl'yev, V.A., & Dontsov, D.U. (2012). *Pro mozhlyvist' zastosuvannya efiriv tsianoakrylovoyi kysloty dlya vyyavlennya latentnykh slidiv ruk* [On the possibility of using cyanoacrylic acid esters for the detection of latent traces of hands]. *Volhohrad*, vol. 6, pp. 44–47. (in Russian)
4. Firsov, O.A., & Murtazina, S.S. (2017). *Vykorystannya tsianoakrylovykh efiriv dlya vyyavlennya potozhyrovoykh slidiv ruk* [Use of cyanoacrylate esters to detect hand traces of hands]. *Naukovo-praktychnyy zhurnal Informatsiyua bezpeka rehioniv*, vol. 2(27), pp. 50–53. (in Russian)
5. *Metodyka daktyloskopichnoyi ekspertyzy, zareyestrovana u Reyestri metodyk provedennya sudovykh ekspertyz pid № 4.6.14.* (2014) [The technique of fingerprint examination, registered in the Register of methods of conducting judicial examinations under No. 4.6.14.]. Kiev. (in Ukrainian)
6. Voronkov, L.Y., Vyskufov, F.A., & Ivashkov, V.A. *Vyyavlennya slidiv ruk eframy tsianoakrylovoyi kysloty u vakuumi* [Detection of traces of hands by cyanoacrylic acid esters in vacuum]. Available at: <http://eko-czao.narod.ru/dakt/rekomend/001/3.htm> (accessed 08 October 2019).
7. *Suchasni zasoby vyyavlennya slidiv ruk* [Modern means of detecting traces of hands]. Available at: <https://www.krim-market.ru/catalog/rashodniemateriali/reagenti-kat/sirchie-sna103-detail> (accessed 04 February 2020).
8. Seleznyov, V.M., & Chervyakov, M.E. (2014). *Osoblyvosti vyyavlennya slidiv ruk z zastosuvannyam efiriv tsianoakrylovoyi kysloty* [Features of detection of traces of hands using esters of cyanoacrylic acid]. *Visnyk KrasHAU*, vol. 9, pp. 232–238. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-101>

УДК 378.147

Шевченко С.П.

Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ПРОФЕСІЙНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Статтю присвячено особистісно-орієнтованому напрямку, що є невід'ємною частиною інтерактивних методів навчання іноземної мови. Авторка акцентує увагу на важливості та ефективності застосування інтерактивних методів у процесі викладання курсу професійної англійської мови у вищій школі. У статті розглянуто дидактичні передумови організації інтерактивного навчання, проаналізовано ефективність кожного наведеного прикладу інтерактивного завдання, які становлять основу для формування іншомовної комунікативної компетенції здобувачів. Підкреслюється позитивний вплив інтерактивних занять з професійної англійської не тільки на рівень мовної компетентності здобувачів, а також на особистісні характеристики та атмосферу стосунків в академічній групі. Крім цього, приділяється увага ролі викладача у процесі організації занять з професійної англійської інтерактивної спрямованості.

Ключові слова: професійна іноземна мова, інтерактивні методи навчання, методика «мозкового штурму», вебквест, рольова гра, парна робота, тематична дискусія.

Shevchenko Svitlana

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

INTERACTIVE METHODS USE IN THE PROCESS OF ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES COURSE TEACHING

Summary. The article deals with the question of interactive methods use in the process of ESP (English for specific purposes) course teaching. The author gives an outline of the main tasks and types of interactive activities in the process of ESP course teaching to reinforce autonomy and motivation of students. Brainstorming technique, pair work, role play, discussion, webquests, mingle tasks are the most popular interactive tasks and activities in the process of ESP course teaching. The purpose of brainstorming activity is to generate as many ideas as possible within a specified period of time. Mingle tasks are an effective way to involve students actively in communicative interactions and increase their talking time. Webquests are considered good for revision classes. These tasks can be realized individually or in mini groups. Discussion is good for starting any new topic or unit. It is possible to discuss in pairs, mini groups or all together. The author stressed that role plays are excellent opportunity to express personal point of view. Individual approach should be used for choosing a role for every student. Interactive tasks and activities are considered as effective methods to improve the quality of foreign language teaching and learning. Besides, the role of the interactive methods of teaching is stressed as to their positive effect on not only students' language competence but some personal characteristics and interrelations within academic groups. Special attention is paid to the English instructor's role in this process. Now an English instructor is an advisor, partner, coordinator, and a student becomes a rightful participant of education process. The main requirement of interactive methods use is creativity of an instructor that will provide nonstandard, effective and interesting classes. Interactive methods allow not to forget that every learner is unique and brings to the process of education her or his personal opinion, point of view and attitude. Interactive classes have atmosphere of educational interaction between a learner and an educator that influences well the quality of learning English language. Interactive methods of teaching ESP course capable to remove communication barriers, help with psychological discomfort, raise self-assessment, improve memory and creative thinking.

Keywords: interactive methods, English for specific purposes, brainstorming technique, role play, webquest, pair work, mingle activity.

Вимоги сучасних освітніх програм з іноземних мов мають на меті підготовку слухачів з діалогічною мовленнєвою компетенцією та передбачають оволодіння вміннями логічно, послідовно і обґрунтовано висловлювати власну точку зору. Вислови слухачів повинні бути послідовними і переконливими. Кожен слухач повинен вміти погодитись або спростувати точку зору співрозмовника, тактично вступити або закінчити розмову враховуючи правила етикету країни співрозмовника. Досягнення всіх вище зазначених цілей потребує впровадження в процес навчання іноземної мови більш досконалих стратегій та методів навчання. Такими методами навчання є інтерактивні методи, застосування яких допоможе зробити навчальний процес більш ефективним та які стануть запорукою успіху діяльності викладача вищої школи.

Постановка проблеми. Запровадження інтерактивних методів навчання змінить навчаючу діяльність викладача на пізнавальну діяльність здобувача освіти, що в свою чергу, стане поштовхом розвитку його ініціативності, активності і творчого потенціалу. Крім цього, інтерактивні прийоми стимулюють розвиток особистих здібностей здобувача вищої школи, подальшої індивідуалізації навчання, залучення до колективних (командних) форм роботи під час заняття та самостійної підготовки. Викладач, в свою чергу, починає виконувати роль координатора, радника або партнера студента.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання інтерактивних методів навчання на всіх етапах освітнього процесу не є інновацією у методиці виховання і підготовки дітей і молоді. Це свідчить про те, що різним аспектам інтерак-

тивного навчання було присвячено багато робіт вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, методистів і науковців, наприклад Д. Браун, Л. Карел, С. Каган, С.Ю. Ніколаєва, Г.О. Сиротенко та ін. Результати всіх існуючих на даний момент досліджень цієї області методики та педагогіки обґрунтовують ефективність використання інтерактивних методів навчання в навчально-пізнавальній діяльності студентів з оволодіння іноземною мовою як засобом спілкування.

Виділення частин загальної проблеми, які не було вирішено раніше. Інтерактивні методи навчання дозволяють створювати ситуації, де студенти повинні діяти самостійно, підштовхують до самостійної діяльності, залучення до процесу самовдосконалення, сприяють до пошуку нових ідей.

Важливою умовою запровадження інтерактивних методів має бути яскрава творчість та ініціатива викладача, що допоможе створити атмосферу довіри в навчальному колективі і виступає гарантом нестандартного підходу до планування занять.

Мета статті – обґрунтування ефективності використання інтерактивних методів навчання англійської мови під час викладання курсу професійної іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. Метою навчального курсу «Іноземна мова за фаховим/ професійним спілкуванням» є підготовка студентів до адекватного функціонування у конкретних професійних ситуаціях. Виходячи з цього, викладач повинен проаналізувати їхні мовні й навчальні потреби на різних етапах викладання курсу, з метою внесення коректив. Для цього викладачі можуть використовувати різні методи викладання і педагогічних досліджень: співбесіди, опитувальники, інтерактивні методи [1]. До найбільш розповсюджених інтерактивних методів навчання професійної іноземної мови можна віднести наступні:

- тематичні дискусії;
- вебквести;
- рольові (ділові) ігри;
- методика «мозковий штурм»;
- парна робота;
- завдання типу “Mingle”.

Інтерактивні завдання мотивують студентів до вивчення іноземної мови, дають поштовх до використання різних стратегій навчання і спілкування, і як результат посилюють відчуття власного успіху, що надає впевненості, а значить підвищує якість знань.

Тематична дискусія може бути основана на етапі введення будь-якої теми або нового фахового вокабуляру. Наприклад, студентам спеціальності «Садівництво і виноградарство» можна запропонувати введення теми «Пори року» у вигляді дискусії. Спочатку викладач повідомляє тему заняття і звертає увагу студентів на дошку, де заздалегідь підготовлені питання для подальшого їх обговорення в мікрогрупах: *Do certain crops grow better during certain seasons? Why or why not? Which crops grow best during each season?* Коли обговорення в мікрогрупах завершено, бажаючи з кожної мікрогрупи діляться своїми ідеями щодо обговорених питань з всією групою студентів.

Вебквести можуть охоплювати окрему тему, навчальний предмет або бути міжпредметними. Студенти напряму підготовки «Харчові технології» у Таврійському державному агротехнологічному університеті виконують завдання з вебквесту на другому етапі навчання курсу ESP (English for specific purposes). Методичні розробки кафедри для студентів цієї спеціальності містять завдання з вебквестів за фаховими темами. Наприклад, студенти вивчають тему «Етикетування продуктів харчування». Після опрацювання тексту, вправ та завдань розділу методичної розробки студенти вже обізнані щодо головних правил оформлення етикеток різних продуктів харчування. Для того щоб детальніше ознайомитись з міжнародними або Європейськими правилами етикетування продуктів харчування викладач пропонує виконати завдання з вебквесту, яке буде спрямовано на вилучення додаткової інформації та опанування міжнародних правил етикетування з подальшим використанням цього матеріалу у процесі формування грамотного фахівця харчових технологій міжнародного рівня.

Webquest

Search the Web for further details of Food Labeling Regulations. Report your findings to others in your group.

These sites may help:

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_food_labeling_regulations

<https://www.food.gov.uk/business-guidance/packaging-and-labelling>

http://ucfoodsafety.ucdavis.edu/Food_Processing/Labeling_Food_Products/

Студенти виконують запропоновані завдання вебквесту індивідуально або у мікрогрупах, а потім представляють їх в електронній (міні-презентація), друкованій (постер) чи усній формах [2].

Головними елементами рольової гри навчального характеру є ролі та ситуації. Рольова (ділова) гра на другому етапі підготовки будь-якого фахівця з іноземної мови має індивідуальні риси, без яких гра не може вважатись діловою. Умови гри потребують приближення до реальних умов майбутньої професійної діяльності здобувачів, поетапний розвиток подій, де виконання завдань попереднього етапу впливає на хід наступного; наявність конфліктних ситуацій; спільна діяльність учасників гри за умови виконання певних ролей; правила, що регулюють хід гри; елемент змагання; розроблена заздалегідь система оцінки ходу і результатів гри [3].

Наприклад, студентам спеціальності «Агрономія» можна запропонувати наступне завдання за ролями. По-перше, треба розділити студентів на дві мікрогрупи, групу фермерів і групу експертів-фахівців з проблем пов'язаних з питаннями родючості різних типів ґрунтів. Учасники кожної мікрогрупи мають свої завдання: студенти-фермери мають питання щодо вирощування різних сільськогосподарських культур на полях з різним складом ґрунту; роль студентів-експертів полягає в тому щоб надати поради щодо поліпшення родючості різних типів ґрунтів. Такий тип інтерактивних завдань потребує глибоких знань з майбутньої спеціальності здобувачів, а також гарних знань лексики за фахом.

Завдання мозкового штурму використовуються на заняттях з професійної англійської для за-

кріплення або повторення фахової термінології та фраз для опису подій і функцій, уточнення деталей, згоди і незгоди з чимось, тощо. Під час викладання курсу англійської мови за фахом завдання з мозкового штурму можуть плавно переходити до парної роботи. Наприклад, студентам спеціальностей «Садівництво і виноградарство» та «Агрономія» можна запропонувати наступне завдання за темою «Основи селекції»: спочатку студенти, завдяки мозковому штурму, повторюють розмовні кліше для уточнення деталей (*What was the reason for...? What exactly...? What were your intentions...?, etc.*). Потім студенти поділяються на пари. Кожна пара повинна розробити новий сорт томатів. Треба зазначити, що кожній парі потрібно продумати деякі деталі нової культури, а саме ціль розробки, процес розробки, переваги нової культури, тощо. Коли всі пари завершили виконання завдання, викладач об'єднує дві пари щоб отримати мікрогрупи з чотирьох осіб. Кожна мікрогрупа буде містити два студенти А і два студенти Б. Студенти А, використовуючи нові лексичні одиниці та розмовні кліше, які було повторено на початку виконання завдання, ставлять питання студентам Б про розроблену культуру. Після, студенти міняються ролями. Фінальним підсумком буде презентація студентами А ідей кожної мікрогрупи щодо нової культури студентів Б і навпаки.

Завдання типу “Mingle” це ефективний спосіб активно залучити слухачів до комунікативної взаємодії і подовжити їх час спілкування. Особливістю завдань типу “Mingle” є те що всі учасники працюють одночасно у парах або мікрогрупах, спілкуються за завданням, роблять нотатки, а потім переміщуються до іншого партнера або мікрогрупи. Під час виконання завдань даного типу викладач не має можливості контролювати кожного студента, а тому фокусує увагу на тих студентах, які потребують підтримку у вигляді корекції граматичної складової їх висловлювання або допомоги у перекладі будь-якого слова [4].

Наприклад, студентам спеціальності «Садівництво і виноградарство» можна запропонувати наступний тип завдання за темою «Контроль хвороб і шкідників сільськогосподарських культур». Спочатку студенти повинні скласти п'ять питань за запропонованою ситуацією, наприклад: «Краще вирощувати сільськогосподарські культури, які стійкі до шкідників ніж використовувати отрути проти них». Після складання питань студенти вільно переміщуються аудиторією та ставлять один одному ці питання. Коли всі студенти поспілкувались, пропонується обговорити деякі відповіді з всією групою студентів. Викладач під час виконання цього завдання виконує роль модератора та консультанта з допомоги у перекладі деяких лексичних одиниць фахової спрямованості.

Висновки та пропозиції. Використання інтерактивних методів навчання під час викладання курсу професійної англійської мови дійсно є дуже ефективним засобом для підвищення рівня володіння фаховою тематикою, вдосконалення вміння спілкуватись за професійно спрямованими темами, але для реалізації мети цих методів здобувачі потребують бути обізнаними за темами фахових дисциплін. Таким чином, ми можемо говорити про успішне запровадження інтерактивних методів до процесу викладання курсу професійної англійської за умови наявності міжпредметних зв'язків.

Потреба у використанні інтерактивного навчання в сучасній освіті посилює актуальність теоретичних та практичних розробок за указаними методами, осмислення їх структури, змісту і ролі в сучасній вищій школі, а також у підготовці висококваліфікованих фахівців та вихованні сучасної молоді.

Запровадження інтерактивних методів навчання у процес викладання професійної англійської мови – це поєднання традиційних академічних здобутків із сучасними методами, заснованими на інноваційних підходах до викладання та творчих процесах.

Список літератури:

1. Програма з англійської мови для професійного спілкування. Колектив авторів: Бакаева Г.Є., Борисенко О.А., Зуєнок І.І., Іванішчева В.О., Клименко Л.Й., Козимирська Т.І., Кострицька С.І., Скрипник Т.І., Тодорова Н.Ю., Ходцева А.О. Київ : Ленвіт, 2005. 108 с.
2. Шевченко С.П. Використання вебквестів на заняттях з іноземної мови. *Актуальні проблеми функціонування мови і літератури в сучасному полі етнічному суспільстві*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Мелітополь, 6-7 листопада 2014 р.). Мелітополь, 2014. С. 7–8.
3. Маслько Е.А., Бабинская П.К., Будько А.Ф., Петрова С.И. Настольная книга преподавателя иностранного языка: справ. пособие. Мн. : Выш. шк., 1997. 522 с.
4. Elena Borzova Mingles in the foreign language classroom. *English teaching Forum*. 2014. Volume 52. Number 2. P. 20–27.
5. Neil O'Sullivan, James D. Libbin. *Agriculture Teacher's book. Career Paths Express Publishing*, 2011. 41 p.
6. Clare Reynolds, Jenny Dooley. *Plant production Teacher's guide. Career Paths Express Publishing*, 2015. 101 p.

References:

1. Bakaieva, G.Ye., Borysenko, O.A., Zuienok, E.I., Ivanishcheva, V.O., Klivenko, L.Y., Kozymyrs'ka, T.I., Kostryts'ka, S.I., Skrypnyk, T.I., Todorova, N.Yu., & Hodtseva, A.O. (2005). *Prohramma z angliis'koyi movy dlia profesiinoho spilkuvannia* [Educational programme of English for specific purposes course]. Kyiv: Lenvit. (in Ukrainian)
2. Shevchenko, S.P. (2014). Vykorystania webkvestiv na zaniattiah z inozemnoii movy [Webquests use during foreign language classes]. *Proceedings of the Aktual'ni problem funktsionuvannia movy i literatury v suchasnomu polietnichnomu suspil'stvi: II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (Ukraine, Melitopol, November 6-7, 2014)*. Melitopol: Aktual'ni problem funktsionuvannia movy i literatury v suchasnomu polietnichnomu suspil'stvi, pp. 7–8.
3. Maslyko, Ye.A., Babinskaya, P.K., Bud'ko, A.F., & Petrova, S.I. (1997). *Nastol'naya kniga prepodavatel'ia inostrannogo yazyka* [Handbook of English language instructor]. Minsk: Vysh. shk. (in Russian)
4. Elena Borzova (2014). Mingles in the foreign language classroom. *English teaching Forum*, vol. 52, no. 2, pp. 20–27.
5. Neil O'Sullivan, James D. Libbin (2011). *Agriculture Teacher's book*. Career Paths: Express Publishing.
6. Clare Reynolds, Jenny Dooley (2015). *Plant production Teacher's guide*. Career Paths: Express Publishing.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-102>

УДК 343.9

Шелепкова С.М.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОСУ ТА МОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛІНГВІСТИЧНИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ)

Анотація. На сьогодні криміналісти все частіше зіштовхуються у своїй практиці із необхідністю експертного вивчення об'єктів дослідження різного походження. Криміналістичне дослідження усного мовлення, зафіксованого на матеріальному носії, є одним із найцікавіших та перспективніших, хоча і мало вивчених завдань, здатних посісти пріоритетне місце у слідчому і судовому процесах. У статті розглянуто та проаналізовано деякі індивідуальні особливості голосу та мовлення людини на матеріалі лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису. Процес утворення голосу, особливо процес утворення мовлення, досить індивідуальний. Акустичний сигнал, що виявляється, залежить як від анатомічних особливостей голосового апарату, так і від його фізіології. Індивідуальним є увесь шлях «народження» звука, починаючи з процесу набирання повітря до легенів і до появи акустичного сигналу, а тому аналіз індивідуальних особливостей голосу та мовлення людини на матеріалі лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису завжди буде актуальним у криміналістиці та одним із найцікавіших та перспективніших завдань, здатних посісти пріоритетне місце у слідчому і судовому процесах.

Ключові слова: судова експертиза відео-, звукозапису, лінгвістичний метод, голос і мовлення людини, мовленнєвий сигнал, акустика, варіативність мовлення, запис.

Shelepko Svitlana

Kharkiv Scientific Research Forensic Center of MIA of Ukraine

INDIVIDUAL PECULIARITIES OF VOICE AND SPEECH OF THE HUMAN (ON MATERIALS OF LINGUISTIC METHODS OF VISUAL EXAMINATION OF VIDEO, SOUND RECORDING)

Summary. Effective prevention and investigation of crimes requires continuous improvement of the activities of law enforcement agencies. Today criminologists increasingly encounter their practice with the need for expert study of objects of study of different origins. The forensic study of oral speech, recorded on a material medium, is one of the most interesting and perspective, though not well-studied tasks, capable of occupying a priority place in investigative and judicial processes. One of the most natural and at the same time effective methods for evaluating legibility is the method based on the auditory perception of speech by a person. A human hearing is not able to give an exact quantitative assessment of one or another physical characteristics of the perceptive speech signal, nevertheless, can make a global solution to the particular qualities of speech and voice, and to indicate the severity of its features. The article deals with the history of the formation and development of forensic examination of video and audio; the first attempts of visualization of speech signals were studied; the audit method of evaluation of speech recognition and speech recognition in different conditions of presentation of a speech signal is analyzed; famous methods of evaluation of naturalness of speech are given; Speech is investigated in terms of acoustics, speech by its physical characteristics, and also the variation of speech is shown; examined the issues connected with the nature of the speech signal, fixed on the material carrier; it is proved that the voice in the speech process is characterized by its unique personality; the issues related to counterfeiting of phonograms, which are carried out as purely technical techniques (gluing, editing, overlaying of different sources of sound, etc.), and directly forgery of the content and voice of the speaker through imitation, or vice versa, by changing their voice from purpose "to withdraw" from themselves suspicion, as a result of video and audio expertise, you can get information that is interesting for criminology, indicating the individual features of the speaker, as well as the "diagnosis" of phonogram rigging.

Keywords: forensic examination of video and audio, linguistic methods, voice and speech of a person, speech signal, acoustics, variation of speech, record.

Постановка проблеми. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються сьогодні, а також постійна міграція населення супроводжуються збільшенням злочинності із застосуванням методів погроз, шантажу, викрадення людей та замінування як житлових, так і не житлових приміщень. Збільшення кількості кримінальних справ, пов'язаних із розкриттям і розслідуванням подібних злочинів, спричинило і збільшення експертних досліджень, які здійснює Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України.

Відомо, що в своїх протиправних діяннях злочинці широко використовують різні засоби відео-, звукозапису, що обумовлено використанням досягнень у розвитку технологій і засобів зв'язку, які обслуговують комерційну та економічну діяльність, перевезення, туризм, незаконне підприємництво тощо, а це означає, що в якості речових доказів про обставини, які підлягають встановленню у справі, найчастіше є записи звуків різного походження (фонограми) і, зокрема, голосу та мовлення людини.

Вирішення проблеми ідентифікації голосу та мовлення людини передбачає як попередній

аналіз, так і порівняльну стадію із установленням комплексу тих ознак, за якими повинна відбуватися кваліфікація індивідуальності голосу та мовлення кожної окремої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах природного сприйняття мовлення слухачеві байдуже, що на даний момент вимовляє ідентифікована людина і в якому емоційному стані вона знаходиться. Для того, щоб пізнати того, хто говорить з нами по телефону, у нас ніколи не виникне в голові думки про те, щоб примусити його вимовляти яку-небудь стандартну фразу, тоді як для успішного ідентифікаційного дослідження це є однією із головних умов.

Зараз важко дати конкретні рецепти для реалізації комплексних систем розпізнавання слухових образів, заснованих на принципах урахування різної інформації, що міститься у мовленнєвому сигналі.

Однак, на сьогодні зрозуміло, що потрібно орієнтуватися на системне і комплексне розв'язання завдань, пов'язаних із ідентифікацією голосу та мовлення людини, бо розглянуті питання пов'язані не тільки зі складною природою людського сприйняття, але й із намаганням знайти практичні шляхи реалізації намічених цілей.

Процеси, що відбулися за останні роки, зробили актуальним проведення лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису. Висвітлення цієї тематики знаходимо у роботах таких дослідників, як: Р.І. Аванесов, В.М. Алпанов, О.І. Галяшина [1; 2], В.В. Іванов, В.В. Потапов та Р.К. Потапова [3], Д.М. Ушаков.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Що ж у даному випадку є інваріантним при розв'язанні того або іншого завдання? Яким способом сприйняття на слух вирішує завдання розподілу потоку інформації, що так тісно пов'язана і переплетена між собою у фізичних особливостях мовленнєвого сигналу?

Відповідь потрібно шукати у комплексному дослідженні походження мовленнєвого сигналу як продукту дії складного багатфункціонального мовленнєвоутворювального механізму. Тобто індивідуальний голос та мовлення людини мають розглядатися в умовах реальної мовленнєвої активності, яка завжди несе яку-небудь змістову інформацію та характеризується визначеною динамікою словоутворювання.

Щоб розв'язати це завдання спробуємо уявити, яким способом пізнає людина знайомий голос чи мовлення, що проходить через канал зв'язку із ланками, що мають не лінійні і не рівномірні частотні характеристики, і тому суттєво змінюють спектральну картину справжнього сигналу?

Напевно, що таке виділення і ідентифікація здійснюється завдяки тій внутрішній належності елементів, що допомагає нам прослідкувати за однією системою на тлі інших – закон константності людського сприйняття.

Метою статті є розгляд та аналіз деяких індивідуальних особливостей голосу та мовлення людини на матеріалі лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису.

Виклад основного матеріалу. Не завжди один чинник впливає і обумовлює різні специфічні характеристики голосу того, хто говорить. Най-

перше, голос того, хто говорить, залежить від анатомічної будови його артикуляційного апарату.

Насамперед із анатомо-фізіологічними особливостями мовленнєвого тракту пов'язана та обставина, що, як правило, ми можемо відрізнити голос дитини від дорослого, чоловіка від жінки. Кожен дефект у відповідних органах позначається на мовленні (гаркавість, шепелявість тощо).

Але зводити все тільки до фізичних (або біологічних) особливостей цього апарату звісно ж не можна. Ці особливості дуже важливі, але не тільки вони визначають характер голосу того, хто говорить. Важливо також, що тут мають значення не тільки біологічні, але і соціальні закономірності і соціальна обумовленість будь-якої людської діяльності.

Відомі також і праці інших авторів, які намагалися установити, з одного боку, звукові особливості мовлення індивідууму, а з іншого – визначення властивостей його характеру.

Не можна заперечувати, що інколи ми, дійсно, в побуті робимо висновок про характер того, хто говорить, на підставі розмовного голосу. Однак це підводить до універсально принципу і чекати, що характер може бути установлений за особливостями голосу, нам не здається аргументованим і таким, що має основи науковості.

У зв'язку з таким різновидом інформації, що залежить від вимови звука, важливою проблемою залишається той факт, що носій цих функцій один і той самий.

Таким чином, усі характеристики мовленнєвого тракту і параметри мовленнєвого сигналу схильні до дикторських різновидів. Звідси випливає, що навряд чи можна знайти такі характеристики мовлення, які б цілковито брали участь у формуванні фонетичної якості звука і не належали б до особливостей індивідуальності голосу, і навпаки.

Не виняток, що дещо подібне має місце і в слуховій модальності. Візьмемо до прикладу розпізнавання гучного голосу, який чути здалеку. Дуже важно звести розрізнення гучності до інтенсивності звуків, що вимовляються, бо звук, який чути здалеку, може виявитися фізично менш інтенсивним, ніж нормальна вимова того, хто стоїть близько. Розпізнавання якості гучності звука, що долинув, повинно відбуватися лише за умови віддаленості джерела звука та інших умов вимови.

У всіх цих випадках сприйняття визначеного образу (кольору, розміру, форми, гучності) відбувається лише шляхом урахування різних моментів, поєднаних системою у вигляді одного цілісного образу та його оточення.

Аналогічно і мовленнєвий сигнал є комплексом різних видів повідомлень, закономірна динамічна система взаємовідносин яких і створює фонетичну якість, з одного боку, і специфіку індивідуального голосу – з іншого. Виходячи з цього, можна сказати, що тільки комплексне дослідження мовленнєвого сигналу надасть можливість більш-менш задовільно наблизити нас до мети як розпізнавання індивідуального голосу, так і розпізнавання мовлення взагалі.

Мовленнєвий акт людини є результатом функціонування складної системи органів, що вміщує периферійний (*Периферія* (гр. *periphereiē* *око́ужність*) – *зовнішня частина* будь-чого на

відміну від центральної її частини) і центральною мовленнєвою апарату.

До складу периферійного мовленнєвого апарату входять мовленневоутворювальні органи, тобто голосоутворювальні, і органи вимови. Центральний мовленнєвий апарат, що керує роботою периферійного апарату, знаходиться у головному мозку.

У процесі біологічної еволюції людини до мовленневоутворювальних приєдналися такі органи, які виконували насамперед необхідні життєві функції – дихання та жування. Такими органами є: рот, ніс, глотка, гортань, трахея, бронхи, легені, грудна клітина та діафрагма.

Процес мово- і голосоутворення як процес породження акустичного продукту насамперед пов'язаний із функціонуванням дихального апарату людини.

Акт дихання полягає у вдиханні кисню та видиханні вуглекислоти. Основними органами, що впливають на процес вдихання і видихання, є грудна клітина та діафрагма.

Повітря, яке ми вдихаємо через ніздрі носа або рідше через рот, потрапляє відповідно до носової або ротової порожнини, далі – глотка, трахея, легені, де після газового обміну починається процес видихання.

Витісне із легенів повітря проходить по трахеї через хрящове утворення – гортань, а потім потрапляє в порожнину глотки, – в порожнину носа або рота, – виходить зовні.

Далі простежимо за анатомічними і фізіологічними властивостями органів, що беруть участь у акті дихання, а також у процесі голосоутворення (*Фонація* (фр. *phonation*, гр. *phone* звук) – *вимова звуків мовлення*) і мовленнеутворення (*Артикуляція* (лат. *articulation* – розчленування; *членороздільно, зрозуміло вимовляти*) – *робота органів мовлення* (губ, язика, м'якого піднебіння, голосових зв'язок), *необхідних для вимови звуків мовлення*).

Залежно від статі, віку, професії розрізняють наступні типи дихання: ключичний, грудний (реберний), черевний (діафрагменний).

Кількість повітря, що вдихаємо або видихаємо при нормальному диханні, залежить від типу дихання (комбінований діафрагменно-реберний – найглибший і найсильніший тип дихання) та від об'єму легень. Легені при доброму тренуванні можуть вдихнути 6000 см³, тоді як необхідна для життя норма становить близько 600 см³.

Якщо при спокійному диханні фаза вдихання і видихання займає майже один і той же час, то при мовленнєвому диханні фаза видихання у 5–8 разів довша за фазу вдихання.

Позитивним режимом для проведення мовлення без суттєвих зупинок для набирання повітря буде режим, який складається зі швидкого, довгого та економного видихання.

Для того щоб краще зрозуміти різницю між простим видиханням і мовленнєвим, зупинимося на тому, як проходить повітря, що видихаємо, через гортань.

Гортань є органом, що відіграє три основні функції:

– захисна (захищає від попадання у шляхи дихання продуктів харчування, сторонніх предметів);

– дихальна (дихальна функція відбувається тоді, коли при широко розкритій голосовій щелепі повітря, що вдихаємо і видихаємо, вільно проходить через гортань – коли людина мовчить);

– фонаційна (гортань є основним органом утворення голосу).

Кожен звук нашої мови створюється мовним апаратом людини і сприймається слухом. Утворення звуку завжди відбувається тоді, коли видихаємо. Коли струмінь повітря з легенів потрапляє в гортань, першою перепорою на його шляху стають *голосові зв'язки*.

Якщо вони ненапружені, між ними є щілина – повітря крізь неї проходить назовні вільно. Звук при цьому не утворюється.

Якщо зв'язки напружені, вони тісно змикаються. Повітря, що видихаємо, тисне на них і примушує дрижати – від цього утворюється голос.

Із гортані повітря (із голосом або без нього) потрапляє в ротову порожнину, де мовні органи (передусім язик і губи) можуть або змінювати її форму, або створювати в ній своєрідні перепони – щілини, зімкнення. При подоланні цих перепон повітрям виникає специфічний для кожного звука шум. Він може бути самостійним або з домішкою голосу.

Такі звуки нашої мови, при утворенні яких звуконосний струмінь повітря вільно виходить назовні, називаються *голосними*.

Звуки, при утворенні яких струмінь, що видихаємо, зустрічає в ротовій порожнині різні перепони, називаються *приголосними*.

Якість звука залежить не тільки від форми перепони чи резонатора, а й від місця її: між губами, між нижньою губою і верхніми зубами, між передньою частиною язика і зубами або яснами, між середньою частиною язика і твердим піднебінням, між задньою частиною язика і м'яким піднебінням, між коренем язика і задньою стінкою гортані тощо.

Висота голосу залежить від коливань голосових зв'язок, які, у свою чергу, залежать від довжини, товщини та напруження останніх.

Довгі, товсті і слабо натягнуті зв'язки забезпечують низькі за висотою голоси. Збільшення напруження зв'язок, що здійснюється за допомогою м'язового апарату гортані, спричиняє підвищення висоти звуку.

Для формування *тембру голосу* велике значення має не тільки анатомічна природа та функціонування голосових зв'язок, але і розмір та форма внутрішньогортанного повітряного простору.

Тембр голосу починає формуватися уже в гортані – в резонаторних камерах, які створюють єдину резонаторну систему. Ці дві гортанні камери здійснюють підсилення одного тону звуку та затухання іншого. У результаті чого ще до надходження в ротову чи носову порожнину звук має характерний індивідуальний відтінок за висотою та тембром.

Різний рух активних артикуляторів, а саме: відкривання або закривання рота, опускання або підняття м'якого піднебіння, а також рух язика – усе це забезпечує формування найрізноманітніших резонаторів, і як наслідок – створення тих або інших звуків мовлення – *фонем*.

Залежно від того, який об'єм повітря направляється у носову порожнину або порожнину рота, з'являються *назалізовані* або *неназалізовані* звуки.

Вищезазначені чинники, пов'язані з функціонуванням гортані і мовленневоутворювальними резонаторами, є основними, але не єдиними чинниками, що мають вплив на специфічний тембровий відтінок голосу тієї чи іншої особистості.

Висновки і пропозиції. Виходячи із вищезазначеного, впливає, що голос постійно змінюється. Починаючи від крику немовляти і промовляння перших слів маленької дитини, що є дією рефлекторного характеру, і закінчуючи мовою людей у похилому віці, голос людини зазнає постійних змін, що пов'язані як із закономірними біологічними змінами у розвитку людини, так із чинниками випадкового характеру. До речі, із віком змінюється не тільки голос за висотою та інтенсивністю голосу, а також і його тембр.

У похилому віці, коли завершується процес закріплення гортані, голос продовжує змінюва-

тися. Це відбувається через зменшення об'єму легень, зниження їх еластичності, звуження грудної клітини, обмеження її мобільності тощо.

Отже, можна сказати, що процес утворення голосу, особливо процес утворення мовлення, досить індивідуальний. Акустичний сигнал, що виявляється, залежить як від анатомічних особливостей голосового апарату, так і від його фізіології. Індивідуальним є увесь шлях «народження» звука, починаючи з процесу набирання повітря до легень і до появи акустичного сигналу, а тому аналіз індивідуальних особливостей голосу та мовлення людини на матеріалі лінгвістичних методів дослідження судової експертизи відео-, звукозапису завжди буде актуальним у криміналістиці та одним із найцікавіших та перспективніших завдань, здатних посісти пріоритетне місце у слідчому і судовому процесах.

Список літератури:

1. Галяшина Е.И. Судебная фоноскопическая экспертиза. Москва, 2001. 303 с.
2. Галяшина Е.И. Основы судебного речеведения. Москва, 2003. 236 с.
3. Потапова Р.К., Потапов В.В. Язык, речь, личность. Москва : Языки славянской культуры, 2006. 496 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. За заг. редакцією акад. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 435 с.

References:

1. Galyashina, Ye.I. (2001). *Sudebnaya fonoskopicheskaya ekspertiza* [Forensic Phonoscopic Examination]. Moskva, 303 p. (in Russian)
2. Galyashina, Ye.I. (2003). *Osnovy sudebnogo rechevedeniya* [The basics of judicial speech]. Moskva, 236 p. (in Russian)
3. Potapova, R.K., & Potapov, V.V. (2006). *Yazyk, rech', lichnost'* [Language, speech, personality]. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 496 p. (in Russian)
4. Bilodid, I.K. (ed.) (1969). *Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Vstup. Fonetyka* [Modern Ukrainian literary language. Introduction. Phonetics]. Kyiv: Nauk. dumka, 435 p. (in Ukrainian)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-103>

УДК 157.37

Вербицька Л.Ф., Ванюшина О.Ф., Подоменко А.О.
Київський національний торговельно-економічний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ МЕРЕЖІ ПІДПРИЄМСТВА «АШАН»

Анотація. В статті розглянуто психолого-соціальні підходи до професійно-психологічного відбору персоналу, проведено психологічний аналіз ефективності наявної системи відбору персоналу торговельного підприємства «Ашан», окреслено психологічний інструментарій професійного відбору персоналу, розкрито психологічні особливості механізму кадрового забезпечення торговельної французької мережі, запропоновано психологічні заходи щодо вдосконалення системи відбору персоналу торговельної французької мережі підприємства «Ашан». Набір використаних методів кадрового забезпечення включає: попередній відбір (аналіз інформації про кандидата на підсумках стандартної форми або результатів); інформація про кандидата; особисті анкети та тести (включаючи тестування професійних навичок – кваліфікаційне тестування); групові методи відбору; експертні оцінки; вирішення проблем (ділові ігри); співбесіда.

Ключові слова: персонал, торговельне підприємство, психологічний інструментарій, професійний відбір, психологічні особливості.

Verbytska Liudmyla, Vanyushina Helen, Podomenko Alina
Kyiv National University of Trade and Economics

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE MECHANISM OF PERSONNEL SUPPORT OF THE FRENCH «AUCHAN» TRADING NETWORK

Summary. The article deals with the approaches to the professional and psychological selection of personnel, analyzes the effectiveness of the existing personnel selection system of the trading company «Auchan», outlines the psychological tools of professional selection of personnel, reveals the psychological features of the mechanism of personnel support of the French trading network, proposed measures to improve the selection system of the French selection system the network of enterprise «Auchan». There is a lack of research with a multi-vector psychological analysis of personnel support of trade enterprises of international and national level in the modern psychological science. The main purpose is to analyze the psychological features of the mechanism of staffing of the French network of the Auchan trading company. The personnel management system is outlined, the purpose is defined and a number of tasks to be performed by future staff are outlined. Psychological correction of staff in the field of work is analyzed. The analysis of basic concepts of professional qualities of staff and personal characteristics is shown; foreign experience of recruitment and selection procedure is disclosed; described ways to build an effective model of job evaluation; described the organization of the study of personnel selection procedure in the trade enterprise «Auchan». The recruitment methods used include: pre-selection (analysis of candidate information based on standard form or results); information about the candidate; personal questionnaires and tests (including the testing of professional skills – qualification testing); group methods of selection; expert evaluations; problems solving (business games); co-interview. The existing recruitment process at the Auchan trading company was analyzed; company and staff performance was monitored by analyzing key performance indicators. A step-by-step recruiting scheme was proposed to streamline the recruitment process at Auchan.

Keywords: personnel, trade enterprise, psychological tools, professional selection, psychological features.

Постановка проблеми. Українському суспільству вкрай необхідні генератори ідей для підприємництва. Інноваційна активність підприємств є досить низькою та має постійну тенденцію до зниження. Ринок праці абсолютно розбалансований: при скороченні робочих місць, великому навантаженні на одне вільне робоче місце, безробітті, часто спостерігається нестача кваліфікованих працівників, рівень підготовки робочої сили не відповідає запитам ринку праці.

Тому проблематика нашого дослідження, полягає в тому, щоб якісно підібрати правильний психологічний інструментарій професійного відбору персоналу.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуючи теоретичну сторону даного питання, можна стверджувати, що певна низка досліджень таких науковців, як Е.О. Клімов, В.А. Бодров, К.М. Гу-

ревич, А.Г. Маклаков, Д.С. Медведєв, О.П. Булка, М.В. Макаренко, М.С. Корольчук, О.Р. Малхазов, О.М. Кокун та ін. зумовили перспективність та актуальність проблеми організації у професійно-психологічному відборі, психологічній корекції персоналу у сфері праці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній психологічній науці бракує досліджень з багатовекторністю психологічного аналізу кадрового забезпечення торговельних підприємств.

Мета статті. Головною метою є проаналізувати психологічні особливості механізму кадрового забезпечення торговельного підприємства «Ашан».

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна діяльність персоналу певної організації має свою специфіку, та ви-

суває певні вимоги до рівня підготовки працівників, які за своїми моральними та діловими якостями, загальноосвітнім рівнем і фізичною підготовленістю мають бути здатними виконувати покладені на них обов'язки.

Механізм кадрового забезпечення торговельного підприємства, на нашу думку, слід здійснювати в 3 етапи: 1) попередній; 2) основний; 3) заключний.

Виходячи з цього проблема відбору персоналу є досить актуальною в мережі торговельного підприємства «Ашан». Як відомо, персонал – це основа бізнесу. Зростання бізнесу потребує фахівців з хорошою освітою і досвідом роботи. Сучасні умови розвитку даних явищ є надзвичайно актуальними для будь-якої галузі, особливо в торговельному підприємстві, оскільки розвиваються високими темпами при низькому рівні фахівців. Відповідно, виникає дефіцит високопрофесійних кадрів і змушує торговельне підприємство «Ашан» застосовувати нові, нестандартні методи залучення персоналу.

Задоволення потреби торговельного підприємства «Ашан» у персоналі – одне з пріоритетних завдань діяльності кадрових служб. Складність його виконання полягає у тому, що воно є комплексним, а саме:

- визначення переліку вимог до претендентів на вакантну посаду (формування карти компетенцій);
- організація пошуку кандидатів на вакантну посаду (визначення критеріїв вибору та вибір джерел пошуку кандидатів);
- визначення методів роботи з кандидатами щодо оцінювання їх компетенцій;
- організація відбору оптимального кандидата із сукупності претендентів [5].

Задоволення потреби в персоналі зазвичай розпочинається з визначення того, хто потрібен торговельному підприємству «Ашан». Традиційно для торговельного підприємства в основу цього процесу покладено посадову інструкцію.

Так, у посадовій інструкції описуються функції, які повинен виконувати працівник, що обіймає зазначену посаду. При оцінці кандидата на вакантну посаду експерт має визначити, наскільки конкретний кандидат здатен виконати зазначені функції. На практиці зробити це під час співбесіди практично неможливо.

Враховуючи цю ситуацію, на сьогодні серед супермаркетів «Ашан» використовують більш зручний для персоналу документ – карту компетенцій [6]. Використовуючи карту компетенцій підвищується вірогідність залучення кандидатів, що відповідають визначеним вимогам (компетенціям). За останні роки компетентнісний підхід досить активно впроваджується в практику управління торговельним підприємством, адже керівники розуміють вагоме значення ефективної діяльності персоналу.

Основна проблема при формуванні карти компетенцій полягає у визначенні переліку самих компетентностей, які в подальшому і будуть виступати критеріями відбору кандидатів. Так, торговельне підприємство «Ашан» використовує широкий, але недостатньо впорядкований перелік компетенцій. Тому одне з основних завдань при розробці карти компетенцій – це визначити найбільш важливі компетенції для кожної посади, у кожному конкретному підрозділі.

У своєму дослідженні ми хотіли б звернути увагу на те, що при формуванні карти компетенцій недостатньо лише визначити певний перелік, але й обов'язково, за допомогою наукових методів, визначити вагомість кожної компетенції. Тільки тоді компетенції можуть стати реальними критеріями для відбору кандидатів. Рекомендації щодо вирішення цього завдання за методами буде розкрито далі.

Визначивши вимоги до кандидатів можна переходити до наступного етапу процесу комплектування підприємства «Ашан» працівниками вербування (набору) персоналу, який дасть змогу створити достатній список кваліфікованих претендентів для наступного відбору. Успішне торговельне підприємство «Ашан», з метою отримання кваліфікованого спеціаліста готове платити значні кошти 20-30% від річної заробітної плати спеціаліста. На такого спеціаліста покладається велика відповідальність за ефективне функціонування організації та одержання прибутку.

На основі дослідження процедури відбору персоналу в торговельному підприємстві «Ашан» ми визначили механізм кадрового забезпечення організації (рис. 1).

Так, першим кроком в формуванні системи управління персоналом визначається мета та окреслюються завдання, які повинні виконувати майбутній персонал.

Під час відбору персоналу в торговельному підприємстві «Ашан» чітко формулюються критерії, які висуваються до кандидатів на вакантні посади. Наступним етапом є пошук та підбір персоналу, в процесі якого оцінюються претенденти згідно їх відповідності до вимог.

Вже після проведення співбесіди та досить ретельного вивчення резюме, а інколи й додаткових тестів приймаються відповідні рішення про те, до якої саме категорії персоналу належить певний кандидат: інноваційно активного чи неактивного [6]. Так, інноваційний персонал, згідно оцінки торговельного підприємства «Ашан» повинен мати наступні якості: креативне мислення, амбіційність та працьовитість, сумлінність, творча активність та наполегливість.

У разі зарахування кандидата до даної категорії встановлюється його відповідність або невідповідність існуючій вимозі. У випадку успішного проходження всього випробування кандидат зараховується до інноваційної категорії. Коли ж під час оцінювання було виявлено досить високі професійні характеристики кандидата, проте в той же час він не виявив ознак інноваційно активного працівника, даному кандидату можуть запропонувати посаду, що не пов'язана з процесом розроблення та впровадження інновацій.

Наступним етапом є формування команд та розподіл обов'язків між усіма їх членами. З метою збільшення зацікавленості працівників у реалізації інноваційних проектів необхідно стимулювати їхню інноваційну активність. До мотиваційних факторів, які впливають на впровадження нововведень, торговельне підприємство «Ашан» відносить: особисту потребу, інтерес та прагнення працівника; зміст та характер роботи; творчу роботу й взаємопорозуміння; відносини між ініціаторами й організаторами впровадження нововведення, керівниками і персона-

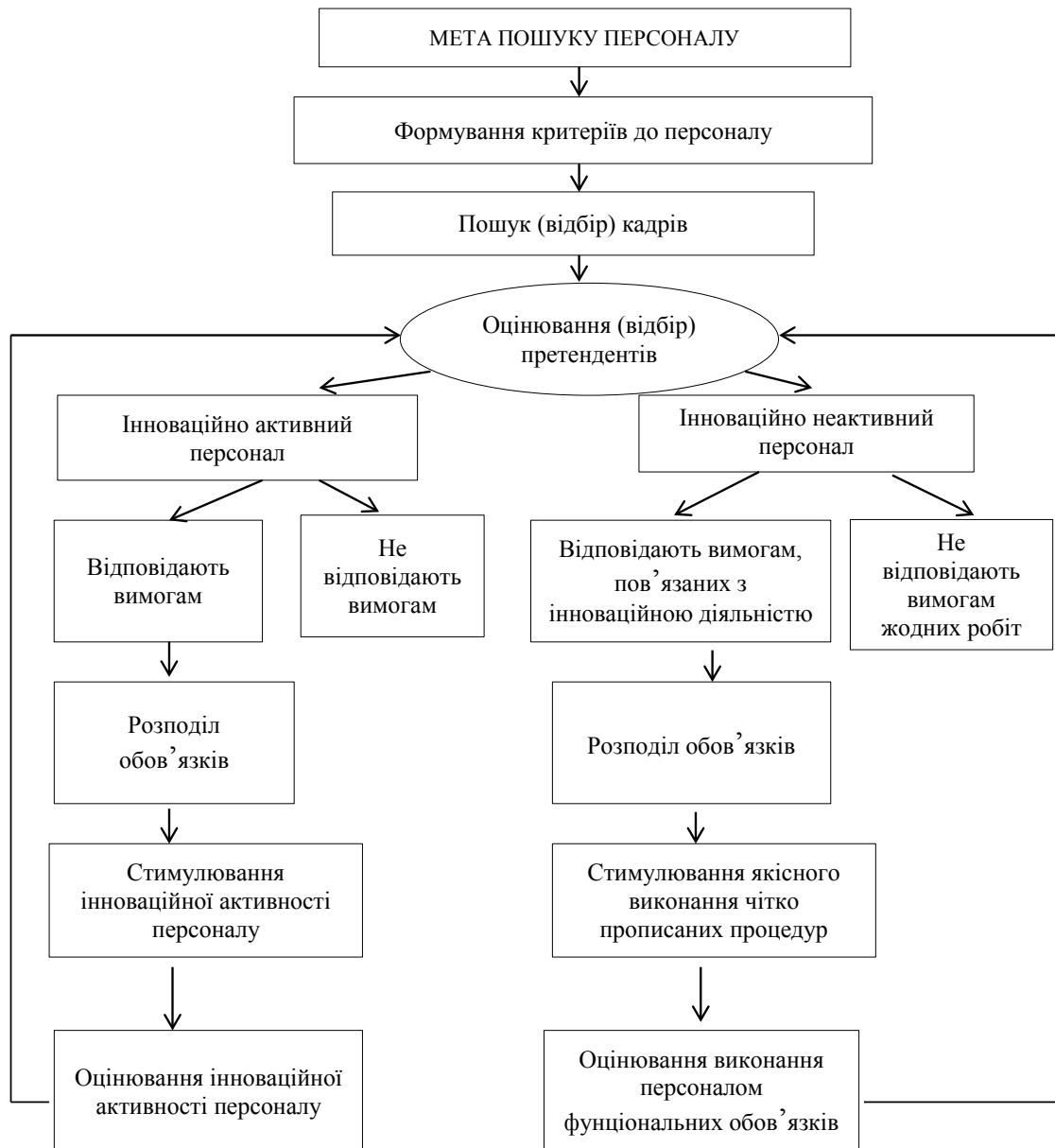

Рис. 1. Механізм кадрового забезпечення торговельного підприємства «Ашан»

лом. Однією з типових реакцій на нововведення є опір змінам [4]. З іншого боку, в торговельному підприємстві «Ашан» стимулюють інноваційну активність персоналу з допомогою двох концепцій: матеріальної та нематеріальної мотивації.

Так, до матеріальних факторів впливу на інноваційну активність персоналу торговельного підприємства відноситься розмір зарплати, що відповідає обсягу виконаних працівником робіт, премій, додаткових грошових винагород за виконання певних обов'язків, страхування, медичне обслуговування, участь в акціонерному капіталі тощо. Розмір премії визначається на основі приросту частки інноваційної продукції (розробок) у загальній кількості реалізованої підприємством продукції [3].

До факторів нематеріального стимулювання належать делегування повноважень та відповідальності, можливість кар'єрного зростання не залежно від стажу роботи, а за професійні здобутки, організація навчання за кордоном, можливість проходження курсів підвищення квалі-

фікації на іноземних підприємствах – партнерах, вивчення закордонного досвіду професійної діяльності, створення комфортних та сприятливих умов праці, забезпечення харчуванням, створення сприятливого психологічного клімату в колективі, сприяння появі “здорової конкуренції” між працівниками, яка спонукатиме до покращення результативності їх професійної діяльності.

Для стимулювання якісного виконання чітко прописаних операцій та процедур (для робітників, що працюють в торговельному залі та в офісі) застосовують також систему матеріального та морального стимулювання. Проте, вона має деякі відмінності від тієї, що передбачено для інноваційно активного персоналу.

Таким чином, в торговельному підприємстві «Ашан» серед матеріального стимулювання працівників передбачено премії за виконання плану, виконання планового завдання наднормовано, грошова винагорода за відсутність порушень трудової дисципліни (прогули, запізнення), надання

медичного страхування тощо [2]. До нематеріальних стимулів торговельного підприємства належить відзнака кращого працівника місяця, року, створення комфортних умов праці, забезпечення харчуванням, транспортне забезпечення тощо.

Завершальним етапом є оцінювання персоналу. Оцінювати інноваційну активність персоналу можна атестацією працівників, порівнянням кінцевих результатів роботи із цілями, за результатами соціологічних досліджень тощо.

Таким чином, ми дійшли до висновку, що розроблення та впровадження ефективної системи відбору й управління персоналом є важливим фактором впливу на успішність функціонування торговельного підприємства. Залежно від орієнтації у господарській діяльності й залучення працівників до виконання робіт та прийняття управлінських рішень слід удосконалювати різні системи мотивації: систему стимулювання інноваційної активності персоналу або ж стимулювати якісного виконання чітко окреслених процедур.

На торговельному підприємстві «Ашан» треба регулярно проводити соціологічні моніторингові опитування персоналу, що стосуються стану соціальної сфери організації.

Власне, впроваджені ключові показники ефективності (KPI) та запропоновані рекомендації дозволять підвищити ефективність рекрутингу та оптимізувати роботу кадрового складу підприємства «Ашан», тому слід провести:

- якісну оцінку ефективності праці працівників і процесів, що відбуваються на підприємстві;
- преміювання працівників за особистими досягненнями в роботі;
- виявлення аутсайдерів і лідерів у колективній роботі;
- створення нової стратегії і області роботи з персоналом;
- розробку системи мотивації, що має на увазі матеріальне заохочення співробітників за своєчасне та якісне досягнення ними поставлених цілей.

Запропоновані для впровадження ключові показники ефективності оцінки діяльності служби управління підготовки й розвитку персоналу представляються результативними, оскільки всі наведені показники ефективності конкретні, вимірні, реально досяжні, обмежені в часі. Слід зазначити, що стрімке впровадження системи показників може негативно позначитися на внутрішньому середовищі підприємства «Ашан» і відгукнутися хвилею невдоволень і хвилювань серед

персоналу. Тому впровадження методик, заснованої на KPI, слід починати з підготовки виробничого персоналу і перегляду стратегічних завдань.

Висновки і пропозиції. Таким чином, узагальнюючи аналіз можна констатувати:

- по-перше, співвідношення між широтою використання внутрішнього і зовнішнього відбору персоналу повинні визначатися тією кадровою політикою, яка розроблена на підприємстві «Ашан». Технологія відбору для встановлення ступеня відповідності кандидатів вимогам, що пред'являються може використовувати цілий комплекс різних методів, спрямованих на всебічну оцінку кандидатів на вакантну посаду;

- по-друге, комплекс використовуваних методів відбору може включати в себе: попередній відбір (аналіз інформації про кандидата по резюме стандартної форми або за результатами попереднього інтерв'ю); збір інформації про кандидата; особисті запитальники і тести (в тому числі і випробування професійних здібностей – кваліфікаційне тестування); групові методи відбору; експертні оцінки; вирішення проблем (ділові ігри); співбесіда (інтерв'ю);

- по-третє, з урахуванням знань і практичного досвіду працівників кадрової служби, керівництво підприємства «Ашан» має приймати рішення про те, чи будуть всі перераховані вище завдання з пошуку та відбору персоналу вирішуватися власними силами або для їх вирішення потрібно запрошення зовнішніх спеціалістів-експертів.

Власне, задоволення потреби підприємства «Ашан» у персоналі передбачає вибір кандидата на вакантну посаду, який би максимально відповідав усім вимогам та виконував поставлені перед ним завдання на належному рівні за допомогою механізму кадрового забезпечення торговельного підприємства «Ашан». Також, слід зазначити, що основним критерієм механізму кадрового забезпечення, що дозволяє судити про якість діючої системи пошуку і відбору персоналу, є ступінь, в якій робота в цій галузі підтримує розроблену керівництвом стратегію підприємства і наскільки вона відповідає ключовим вимогам реалізованої кадрової політики.

Лише доповнюючи результати, отримані за допомогою одного методу, даними, зібраними за допомогою інших методів, можна розраховувати, що відібрані працівники будуть максимально відповідати встановленим критеріям і повністю влаштують торговельне підприємство «Ашан».

Список літератури:

1. Балахтар В.В. Психологія особистості фахівця з соціальної роботи : монографія. Київ : Талком, 2008. 384 с.
2. Орешета Ю.В. Фахівці із соц. роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грани*. 2014. № 11. С. 124–129.
3. Раєвська Я.М. Структурно-функціональний підхід до міжпрофесійної взаємодії в системі соціальної роботи. *Інтернаука*. 2019. № 15. С. 18–21. doi: 10.25313/2520-2057-2019-15-5303
4. Холостова Е.И. Социальная работа. (3-е изд.). Минск : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2006. 60 с.

References:

1. Balakhtar, V.V. (2018). *Psykhohohiia osobystosti fakhivtsia z sotsialnoi roboty: monohrafiia* [Personality Psychology specialist social wor]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
2. Oresheta, Yu.V. (2014). Fakhivtsi iz sotsialnoi roboty yak kliuchovi subiekty sfery sotsialnoi roboty [Social work professionals as key actors in the field of social work]. *Hrani*, no. 11, pp. 124–129.
3. Raievska, Ya.M. (2019). Strukturno-funktsionalnyi pidkhid do mizhprofesiinoi vzaiemodii v systemi sotsialnoi roboty [Structural and functional approach to interprofessional interactions in the social work]. *Internauka*, no. 15, pp. 18–21. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2019-15-5303>
4. Kholostova, E.Y. (2006). *Sotsyalnaia rabota* [Social work]. Minsk: Yzdatelsko-torhovaia korporatsyia «Dashkov y K».

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-104>

УДК 159.972.01:616.89-008-053.88

Легка А.І., Кулеба М.М.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ З ПАТОЛОГІЧНИМ НАКОПИЧЕННЯМ

Анотація. У статті емпірично досліджено систему прояву основних особливостей, які пов'язані з патологічним накопиченням в осіб зрілого віку. З'ясовано прояв основних відмінностей у вираженості особистісних якостей пов'язаних з синдромом Мессі. Здійснено обґрунтування взаємовпливу акізитивного типу спрямованості та особистісних рис, які характерні патологічному накопиченню. Проаналізовано гендерні відмінності прояву особистісних якостей та акізитивних емоцій в осіб з Мессі синдромом. Зважаючи на недостатню розробленість емпіричних досліджень особливостей синдрому Мессі саме у зрілому віці, запропоновано та використано комплекс психодіагностичних методик, які дозволили апробувати заявлену проблему описаним підходом та якісно дослідити даний феномен, що сприятиме у перспективі зменшити ризик виникнення небажаних тенденцій у розвитку особистості та надасть можливість використання виявлених особливостей при профілактиці та корекції відповідних станів з добром адекватних заходів щодо своєчасної корекції.

Ключові слова: нав'язливий стан, патологічне накопичення, Мессі синдром, акізитивні емоції, особистісні якості, комплексний підхід дослідження.

Lehka Andriana, Kuleba Mariya

Lviv State University of Internal Affairs

PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT OF THE PREVIOUS FEATURES OF THE OSIB MATURE VIKU WITH PATHOLOGICAL MAGAZINES

Summary. The article empirically investigates the system of manifestation of the main features that are associated with pathological accumulation in adults. The main differences in the expression of personality traits associated with Messi syndrome have been revealed. The substantiation of the mutual influence of the excitatory type of orientation and personality traits that are characteristic of the pathological accumulation is made. Gender differences in the manifestation of personality traits and excitatory emotions in persons with Messi syndrome are analyzed. Given the lack of empirical research into the features of Messi syndrome in adulthood, a complex of psychodiagnostic techniques have been proposed and used, which allowed to test the stated problem by the described approach and qualitatively investigate this phenomenon, which will help in the long term to reduce the risk of developing undesirable tendencies the revealed features in the prevention and correction of the respective conditions with the selection of adequate measures for timely correction. To investigate this psychological phenomenon, we used the «16-Factor Personal Questionnaire by R. Kettell» (Form C) and B. Dodon's «Determination of General Emotional Direction» questionnaire, which studies the general emotional orientation of a person, desire for certain types of experiences, to a certain area. activities to gain positive emotions. As a result of the conducted research, we found that such personality traits as: seclusion, intelligence, restraint, low normativity, timidity, suspicion, subordination, sensitivity, conformism and relaxation are expressed at a high level in mature men. Also, isolation, intelligence, emotional instability, subordination, low normativity, fearfulness, suspicion, sensitivity, dreaminess, diplomacy, anxiety, conservatism, low self-control, relaxation, as well as excitatory emotions are characteristic of women, Mature Messi Syndrome, characterized by careless and extremely disrespectful self and extreme recklessness, indifference to their appearance and appearance of their own homes, refusal to comply not the norms of hygiene adopted in society, social isolation, apathy, tendency to accumulate and collect all sorts of attributes (pathological accumulation of unnecessary, discarded things).

Keywords: impaired camp, pathological accumulation, Messi syndrome, active emotion, special features, comprehensive pidd_doshenny.

Постановка проблеми. Вивчення особливостей осіб з патологічним накопиченням та передумов їх процесу виникнення у зрілому віці, як період сформованості особистісного самовизначення, становлення емоційно-вольової, інтелектуальної, поведінкової, мотиваційної та соціально-психологічної сфер є науковою проблемою сучасної психології, що вимагає ретельного дослідження. Особливості патологічного накопичення старих і не використовуваних для особистих потреб речей у зрілому віці вивчені недостатньо, що істотно обмежує можливості психологів щодо добору корекційних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В наукових працях ряду авторів, а саме С. Ан-

дерсона, О. Белугіна, В. Блейхера, Дж. Грея, А. Кларка, І. Крука, Г. Мейнікара, а також В.Самохвалова та Д. Толіна запропонована проблема прояву патологічного накопичення та його регуляція в процесі онтогенетичного формування особистості. Нав'язлива поведінка авторами досліджувалися з позиції психологічного розладу та відносилися нерідко до компульсивних та розумових патологій. Так, наукові вчення В. Блейхера, І. Крука присвячені діагностиці та лікуванні адиктивної поведінки та патопсихологічної діагностики особистості. Автори С. Андерсон та В. Самохвалов у науковій діяльності вивчають прояв патологічного накопичення як наслідок ураження лобних ді-

лянок мозку, що в результаті призводять до пристрасного накопичення.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Отже, на основі аналізу наукових досліджень, ми прийшли до думки, що патологічне накопичення в осіб зрілого віку досліджено емпіричним шляхом досі не було. Враховуючи недостатню розробленість проблеми патологічного накопичення в сучасній психології, що називають Мессі синдромом, та відсутності емпіричних досліджень даного феномену в осіб зрілого віку, ми вважаємо за доцільним дослідити дане явище за допомогою організації емпіричного (пробного) дослідження та на основі отриманих результатів, в перспективі розробити психокорекційні програми профілактики Мессі синдрому в осіб зрілого віку, який перешкоджає повноцінному житті особистості.

Метою даної статті є апробація емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву патологічного накопичення в осіб зрілого віку та аналіз вираженості особистісних якостей пов'язаних з Мессі синдромом.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення психологічних особливостей прояву патологічного накопичення в осіб зрілого віку та вираженості особистісних якостей пов'язаних з Мессі синдромом нами було використано психодіагностичні методики, які дозволяють виявити особистісну структуру людини та допомагають знайти корекційні механізми для вирішення особистісних проблем.

З метою апробації емпіричного дослідження заявленої проблеми у грудні 2019 року взяли участь 40 осіб віком від 22 до 47 років, з яких досліджено 20 жінок та 20 чоловіків. До даних осіб належать люди, які самостійно забезпечують себе роботою, а саме, підприємці, фермери, особи, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, а також громадяни, які проходять службу у збройних силах та органах внутрішніх справ України.

Всі досліджувані взяли участь в психологічному дослідженні добровільно. Попередньо кожен учасник тестування був проінструктований про порядок виконання завдання та попереджений про те, що опитування має конфіденційний характер. Групи досліджуваних були опитані груповим способом. Загалом досліджувані охоче йшли на контакт та сприяли проведенню дослідження.

В якості основної методики для визначення особливостей осіб з нав'язливою поведінкою ми використали «16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла» (форми С). Також нами був використаний опитувальник «Визначення загальної емоційної спрямованості» Б. Додонова, що вивчає загальну емоційну спрямованість особистості, прагнення до певних типів переживань, до певної області діяльності з метою отримання позитивних емоцій. В першу чергу нас цікавили результати опитувальника «Визначення загальної емоційної спрямованості» Б. Додонова, а саме емоційна спрямованість за акізитивним типом, оскільки саме акізитивні емоції виникають у зв'язку з інтересом до накопичення, «колекціонування» речей, що виходить за межі практичної потреби в них. На наш погляд, подібний тип

спрямованості найбільше схожий на особливості синдрому Мессі як виду нав'язливої поведінки.

Участь у дослідженні дозволила виявити загальні та специфічні особливості і тенденції для кожної з категорій. Одержані дані оброблялись за стандартними програмами варіаційної статистики з обрахуванням середніх значень.

Дослідження прояву властивостей осіб у зрілому віці передбачає визначення взаємозв'язків між ними та їх системи прояву. «16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла» (форми С) призначений для виявлення 3-ох рівнів прояву (від низького до важкого рівня). За результатами дослідження, за фактором А: «замкнутість – товариськість» було виявлено, що у 15 чоловіків (37,5%) спостерігається низька вираженість даного фактору. Це може свідчити про те що, такі особи більш схильні до ригідності, відчуженості та вважають за краще працювати самим, уникаючи компромісів.

У 11 жінок (27,5%), даний фактор виражається на низькому рівні, що вказує на те що, такі особи схильні до скритності, вони більш недовірливі та нетовариські з незнайомими людьми. Можна припустити, що в них нерідко виникають труднощі у встановленні міжособистісних чи безпосередніх контактів.

Середній рівень вираженості за фактором А: «замкнутість – товариськість» у даних представників зрілого віку не спостерігається. Це може свідчити про те що, особистостям не властиві такі якості, як стриманість, відособленість, критичність та холодність по відношенню до себе та оточуючих людей.

У жінок (22,5%) високий рівень даного фактору більш виражений, порівняно з чоловіками (12,5%). Це означає, що вони схильні до добрودушності, легкості в спілкуванні, емоційному вираженню. Їм характерні такі якості, як відкритість, невимушеність та готовність до співпраці.

За результатами дослідження за фактором В: «інтелект», у більшій кількості представників переважає низький рівень, а саме у 9 жінок (22,5%) та 10 чоловіків (25%). Це може бути показником того, що зрілі особи схильні повільніше розуміти матеріал який сприймають, вважають за краще конкретну, буквальну інтерпретацію. Їм характерна деяка ригідність мислення.

В однакової кількості жінок та чоловіків (по 12,5%), даний фактор виражається на середньому рівні, що вказує на те що, такі особи мають недостатній рівень загальної вербальної культури та менш інтелектуально розвинені. Високий рівень фактору В спостерігається у 6 жінок (15%) та 5 чоловіків (12,5%), це вказує на те що, в них розвинене абстрактне мислення, оперативність, кмітливість та здатність швидко навчатися. Досить високий рівень загальної культури, особливо вербальної (див. рис. 1).

За результатами дослідження за фактором С: «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» у жінок (30%) переважає низький рівень, порівняно з чоловіками (20%). Це може свідчити про те що, в таких осіб є низький поріг щодо фрустрації, вони більш мінливі в настрої і пластичні, дратівливі, емоційно збудливі.

У 6 жінок (15%) та 8 чоловіків (20%) також яскраво проявляється середній рівень фактору С, що вказує на те що, дані особи чутливі, емо-

Рис. 1. Динаміка прояву фактору А: «замкнутість – товарищкість» та фактору В: «інтелект» (за методикою Р. Кеттелла)

ційно менш стійкі, легко засмучуються. Нерідко знаходяться під впливом почуттів, а також нестійкі в інтересах. Високий рівень фактору С спостерігається у 2 жінок (5%) та 4 чоловіків (10%). Це може бути показником того, що зрілі особи емоційно зрілі, стійкі, тверезо оцінюють дійсність. Характеризуються високою здатністю до дотримання суспільних та моральних норм.

За результатами дослідження за фактором Е: «підпорядкованість – домінантність» яскраво виражений низький рівень у 11 жінок (27,5%) та 9 чоловіків (22,5%). Це може означати, що дані особи характеризуються такими якостями, як м'якість, поступливість, люб'язність, залежність, а також шанобливість. У 5 жінок (12,5%) зрілого віку та 8 чоловіків (20%) проявляється середній рівень даного фактору, що може свідчити про те що, такі особи більш сором'язливі, за часто готові брати вину на себе, скромні, експресивні та схильні легко виходити з рівноваги.

Високий рівень фактору Е спостерігається у 4 жінок (10%) та 3 чоловіків (7,5%), це вказує на те що, вони більш самостійні, незалежні, наполегливі та вперті. Нерідко керуються власними правилами поведінки, люблять командувати іншими та не визнають авторитетів (див. рис. 2).

За результатами дослідження за фактором F: «стриманість – експресивність» у жінок (22,5%) та чоловіків (37,5%) виражений низький рівень. Дані показники можуть вказувати на те що, особи

неквапливі, стримані, іноді похмурі, песимістичні та обачні. У 11 жінок (27,5%) та 5 чоловіків (12,5%) також яскраво проявляється середній рівень фактору F, що вказує на те що, дані особи розсудливі, обережні, розсудливі у виборі партнера по спілкуванню. Схильні до заклопотаності, занепокоєння про майбутнє та стримані в прояві емоцій.

Високий рівень прояву фактору F у даних представників зрілого віку не спостерігається. Це може свідчити про те що, особистостям не властиві такі якості, як імпульсивність, безрозсудність у виборі партнерів по спілкуванню.

За результатами дослідження за фактором G: «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» у чоловіків (32,5%) та жінок (30%) яскраво проявляється на низькому рівні. Це може свідчити про те що, в таких осіб схильність до нестійкості та до впливу почуттів, випадку та обставин. Характеризуються неорганізованістю та імпульсивністю. Середній рівень фактору G спостерігається у 8 жінок (20%) та 7 чоловіків (17,5%), це вказує на те що, вони більш гнучкі по відношенню до соціальних норм, іноді безпринципні і схильні до асоціальної поведінки. Високий рівень прояву фактору G у даних осіб не спостерігається. Це може свідчити про те що, особистостям не властиві такі якості, як сумлінність, відповідальність, стабільність, врівноваженість, наполегливість і відповідальності (див. рис. 3).

Рис. 2. Динаміка прояву фактору С: «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» та фактору Е: «підпорядкованість – домінантність» (за методикою Р. Кеттелла)

Рис. 3. Динаміка прояву фактору F: «стриманість – експресивність» та фактору G: «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» (за методикою Р. Кеттелла)

За результатами дослідження за фактором Н: «боязкість – сміливість» яскраво виражений низький рівень у 9 жінок (22,5%) та 11 чоловіків (27,5%). Це може означати, що дані особи характеризуються такими якостями, як сором'язливість і тримання осторонь. Віддають перевагу мати 1-2 близьких друзів, не схильні вникати у все, що відбувається навколо нього.

У 6 жінок (15%) та 5 чоловіків (12,5%) також яскраво проявляється середній рівень фактору Н, що вказує на те що, дані особи стримані, невпевнені та боязкі, обережні, соціально пасивність, а також уважні до інших. Високий рівень фактору Н спостерігається у 5 жінок (12,5%) та 4 чоловіків (10%). Це може свідчити про те що вони більш товариські, сміливі, готові до ризику і співпраці з незнайомими людьми в незнайомих обставинах.

За результатами дослідження по фактору І: «жорстокість – чутливість» в однаковій кількості жінок (22,5%) та чоловіків (22,5%) виражений низький рівень. Дані показники можуть вказувати на те що, особи характеризуються не емоційністю, самовпевненістю, певною суворістю, розсудливістю та гнучкістю в судженнях. У 6 жінок (15%) та 9 чоловіків (22,5%) спостерігається середній рівень фактору І, що може свідчити про те що, особам наявні такі якості, як незалежність, покладання на себе та не терпіння безглуздості. Високий рівень фактору Н спостерігається у 5 жінок (12,5%) та 4 чоловіків (10%). Це може свідчити про те, що вони більш слабкі,

мрійливі, розбірливі, примхливі, іноді вимогливі до уваги та допомоги (див. рис. 4).

За результатами дослідження за фактором L: «довірливість – підозрілість» низький рівень у осіб зрілого віку не спостерігається. Це може означати, що дані особи не характеризуються такими якостями, як відкритість, товариськість, терпимість та поступливість. Середній рівень фактору L спостерігається у 4 жінок (10%) та 11 чоловіків (27,5%), це може вказує на те що, вони більш довірливі, легко адаптуються та мають власну думку.

Високий рівень прояву фактору L у даних осіб найбільш виражений, а саме: у 16 жінок (40%) та 9 чоловіків (22,5%). Це може свідчити про те що, особам властива обережність, егоцентричність, настороженість по відношенню до людей, схильність до ревнощів. Іноді автономність, самостійність і незалежність в соціальній поведінці.

За результатами дослідження за фактором M: «практичність – мрійливість» низький рівень у осіб зрілого віку не спостерігається. Це може вказувати на те що, у даних осіб не наявні такі якості як: висока швидкість вирішення практичних завдань, прозаїчність, реалістичність.

Середній рівень фактору M спостерігається у 8 жінок (20%) та 5 чоловіків (12,5%), це вказує на те що, вони більш практичні, ретельні та конвенціональні. Високий рівень прояву даного фактору M наявний у 12 жінок (30%) та 15 чоловіків (37,5%). Це може свідчити про те що, особистос-

Рис. 4. Динаміка прояву фактору H: «боязкість – сміливість» та фактору I: «жорстокість – чутливість» (за методикою Р. Кеттелла)

Рис. 5. Динаміка прояву фактору L: «довірливість – підозрілість» та фактору М: «практичність – мрійливість» (за методикою Р. Кеттелла)

тям властиві такі якості, як багата уява, поглинена своїми ідеями, внутрішніми ілюзіями («витає в хмарах»), легкість відмови від практичних міркувань, вміння оперувати абстрактними поняттями (див. рис. 5).

За результатами дослідження за фактором N: «прямолинійність – дипломатичність» в жінок (12,5%) та чоловіків (15%) виражений низький рівень. Дані показники можуть вказувати на те що, особи характеризуються відвертістю, простотою, наївністю, прямолинійністю, нетактовністю, природністю та емоційністю.

У 6 чоловіків (15%) та 5 жінок (12,5%) також яскраво проявляється середній рівень фактору N, що вказує на те що, дані особи прямолинійні, природні, нехитрі та сентиментальні.

Високий рівень фактору N спостерігається в 11 жінок (27,5%) та 4 чоловіків (10%). Це може свідчити про те що вони більш вишукані, вмюють вести себе в суспільстві, в спілкуванні дипломатичні, емоційно витривалі, проникливі, обережні та вмюють знаходити вихід зі складних ситуацій.

За результатами дослідження за фактором O: «спокій – тривожність» низький рівень у осіб зрілого віку не спостерігається. Це може вказувати на те що, у даних осіб не наявні такі якості як безтурботність, незворушність і безпечність, самовпевненість. У чоловіків (27,5%) середній рівень даного фактору переважає, порівняно з жінками (17,5%), це свідчить про їхню впевненість в собі і в своїх силах, не боязливність, холоднокровність,

спокійність та відсутність каєття і почуття провини. Високий рівень фактору O спостерігається у 13 чоловіків (32,5%) та 9 жінок (22,5%), це вказує на те що, вони більш заклопотані, вразливі, невпевнені в собі, чутливі до схвалення оточуючих, в них розвинене почуття провини і невдоволення собою (див. рис. 6).

За результатами дослідження за фактором Q1: «консерватизм – радикалізм» в жінок (42,5%) та чоловіків (20%) виражений низький рівень. Дані показники можуть вказувати на те що, особи схильні до обережності і до компромісів щодо нових людей, мають тенденцію перешкоджати і протистояти змінам і відкладати їх. У 3 жінок (7,5%) та 12 чоловіків (30%) також яскраво проявляється середній рівень фактору Q1, що вказує на те що, дані особи консервативні, стійкі по відношенню до традицій, мають сумнів у ставленні до нових ідей і принципів, схильні до моралізації та моралей, в них вузькість інтелектуальних інтересів та орієнтація на конкретну реальну діяльність. Високий рівень прояву фактору Q1 у даних осіб не спостерігається. Це може свідчити про те що, особистостям не властиві такі якості, як вільнодумство, експериментаторство та довіра до авторитетів.

За результатами дослідження за фактором Q2: «конформізм – нонконформізм» яскраво виражений низький рівень у 9 жінок (22,5%) та 16 чоловіків (40%). Це може означати, що дані особи характеризуються залежністю від думки

Рис. 6. Динаміка прояву фактору N: «прямолинійність – дипломатичність» та фактору O: «спокій – тривожність» (за методикою Р. Кеттелла)

Рис. 7. Динаміка прояву фактору Q1: «консерватизм – радикалізм» та фактору Q2: «конформізм – нонконформізм» (за методикою Р. Кеттелла)

і вимог групи, прагненням працювати і приймати рішення разом з іншими людьми. У жінок (27,5%) та чоловіків (10%) спостерігається середній рівень вираженості даного фактору, що вказує на низьку самостійність та орієнтацію на соціальне схвалення. Високий рівень прояву фактору Q2 у даних осіб не спостерігається. Це може свідчити про те що, особистостям не властиві незалежність, орієнтація на власні рішення та прагнення мати власну думку (див. рис. 7).

За результатами дослідження за фактором Q3: «низький самоконтроль – високий самоконтроль» у чоловіків (25%) та жінок (40%) яскраво проявляється на низькому рівні. Це може свідчити про те що, в таких осіб схильність до низької дисциплінованості, потурання своїм бажанням, залежність від настроїв, невміння контролювати свої емоції і поведінку. Середній рівень даного фактору характерний 10 чоловікам (25%) та 4 жінкам (10%), що може вказувати на їхню внутрішню недисциплінованість та конфліктність (низька інтеграція). Високий рівень даного фактору у жінок та чоловіків зрілого віку не виявлений. Це може бути ознакою того, що дані особи не характеризуються цілеспрямованістю, сильною волею, вмінням контролювати свої емоції і поведінку.

Результати дослідження за фактором Q4: «розслабленість – напруженість» показали, що в жінок (35%) та чоловіків (42,5%) дуже вира-

жений низький рівень. Дані показники можуть вказувати на те що, особи характеризуються розслабленістю, млявістю та апатичністю. У 6 жінок (15%) та 3 чоловіків (7,5%) наявний прояв середній рівень фактору Q4, що може свідчити про їхній спокій, низьку мотивацію, зайву задоволеність та незворушність.

За фактором Q4: «практичність – мрійливість» високий рівень у осіб зрілого віку не спостерігається. Це може вказувати на те що, у даних осіб не наявні такі якості як: зібраність, енергійність, напруженість, підвищена мотивація, занепокоєння, напруженість, а також дратівливість (див. рис. 8).

Діагностування проявів акизитивних емоцій за методикою «Визначення загальної емоційної спрямованості» Б. Додоновим, яка дозволяє виокремити 5 рівні прояву емоцій від виражено низького до виражено високого рівня, виявило, що у чоловіків (5%) спостерігається середній рівень прояву акизитивних емоцій, порівняно з жінками у яких він відсутній. Це може свідчити про те що, в даних осіб чоловічої статі є наявна схильність до прояву емоцій, які виникають у зв'язку з інтересом до накопичення, «колекціонування» речей, що виходить за межі практичної потреби в них.

Здійснюючи аналіз дослідження, спостерігаємо у 3 жінок (7,5%) та 8 чоловіків (20%) наявність високого рівня вираженості даних емоцій. Дані показники можуть вказувати на те що, особи

Рис. 8. Динаміка прояву фактору Q3: «низький самоконтроль – високий самоконтроль» та фактору Q4: «розслабленість – напруженість» (за методикою Р. Кеттелла)

Рис. 9. Динаміка прояву акзитивних емоцій (за методикою Б. Додонова)

більш схильні до нав'язливого мислення і поведінки, суть якого – збирання і зберігання різних речей в великих кількостях.

При виражено високому прояві акзитивних емоцій, який є наявний у 10 чоловіків (25%) та 17 жінок (42,5%), що можливо вказує на те що, саме жінки більш характеризуються наявністю зростаючої агресивності, емоційної нестійкості, нетовариськості, недовірливості, запальності та непрацездатності. Вони постійно перебувають під впливом внутрішньої порожнечі, туги, відчаю і не знають, що їм потрібно від життя, і, відповідно, чого домагатися (див. рис. 9).

Висновки. Резюмуючи результати емпіричного дослідження можна дійти висновку, що особистісні якості домінують в залежності від статевої приналежності, а також існує визначена індивідуальна система прояву основних особливостей, які пов'язані з патологічним накопиченням у зрілих осіб віком від 22 до 47 років.

Проведене емпіричне дослідження віддзеркалює складність патологічного накопичення

у детермінації розвитку особистісних якостей та акзитивних емоцій у осіб зрілого віку та надає можливість використання виявлених особливостей при профілактиці та корекції відповідних станів.

Таким чином, емпіричне дослідження дозволяє припустити, що діагностика за допомогою запропонованого вище набору методик здатне не тільки діагностувати психологічні особливості прояву патологічного накопичення в осіб зрілого віку та аналізувати вираженість особистісних якостей пов'язаних з Мессі синдромом, але й на їх основі здійснювати аналіз яскравих взаємозв'язків, що стане перспективним для розвитку подальших досліджень. Також на основі проведеного дослідження вважаємо за необхідне збільшити кількість респондентів, що дозволить більш якісно дослідити та узагальнити отримані дані, а отже сприятиме розробці та пошуку ефективних психокорекційних заходів щодо профілактики Мессі синдрому у даній віковій групі вцілому.

Список літератури:

1. Белугина О.С. Патологическое накопительство, или синдром Плюшкина: психиатрия и психофармакотерапия им. П.Б. Ганнушкина: № 03-04, 2018. С. 47–50.
2. Кюркина М.В., Лакосина Н.Д., Личко А.Е. Психиатрия : Учебное пособие. Москва : МЕДпресс-информ, 2015. 285 с.
3. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : Учебное пособие. Самара : Издательский Дом «Бахрах», 2011. 97 с.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : Учебное пособие. Психологические тесты : в 2 т. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2009. 312 с.
5. Самохвалов В.П. История души и эволюция помешательства : Учебное пособие. Surgut : АИИК «Северный дом», Северо-Сибирское кн. изд-во, 2010. 286 с.

References:

1. Beluhyna, O.S. (2018). Patolohycheskoe nakopytelstvo, yly syndrom Pliushkina: [Pathological hoarding, or Plyushkina syndrome]. *Psychiatry and psychopharmacotherapy named after P.B. Gannushkina*, no. 03-04, pp. 47–50. (in Russian)
2. Korkina, M.V., Lakosina, N.D., & Lichko, A.E. (2015). *Psykhhyatryia: ucheb. posob.* [Psychiatry: student. benefits]. Moscow: MEDpress-inform. (in Russian)
3. *Praktycheskaia psykhodyahnostyka. Metodyky y testy* (2011). [Practical psychodiagnostics. Methods and tests]. Textbook. Samara: Bahrah Publishing House. (in Russian)
4. *Praktycheskaia psykhodyahnostyka. Metodyky y testy* (2009). [Practical psychodiagnostics. Methods and tests]. Textbook. Psychological tests (Vols. 2). Moscow: VLADOS-PRESS. (in Russian)
5. Samokhvalov, V.P. (2010). *Ystoryia dushy y evoliutsyia pomeshatelstva* [The history of the soul and the evolution of insanity] benefits. Surgut: АИИК «North House», North Siberian Prince. Publishing House. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-105>

УДК 159.9

Семенів Н.М., Зуб Л.Р.

Національного університету «Львівська політехніка»

РІВЕНЬ КОНФЛІКТНОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ СІМЕЙ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Анотація. Розглянуто сучасний стан психологічних досліджень конфліктності у сімейному середовищі. Проаналізовано негативний вплив рівня конфліктності на соціопсихічний стан особистості та його професійну готовність. Виділено проблематику дослідження рівня сімейної конфліктності, як чинника впливу на професійну діяльність медичного працівника. Вибрано методики емпіричного дослідження рівня конфліктності в сімейному середовищі. Виконано практичне дослідження рівня конфліктності у сім'ях медичних працівників. Здійснено аналіз отриманих результатів вивчення рівня конфліктності, проведено первинну статистичну обробку результатів. Визначено динаміку рівня конфліктності до і після проведення психокорекційної роботи. Визначено перспективи подальших досліджень рівня конфліктності в середовищі сімей медичних працівників. Зроблено висновок про необхідність подальшого дослідження рівня конфліктності в сімейному середовищі фахівців медичного профілю.

Ключові слова: конфліктність, психологія сім'ї, сімейний конфлікт.

Semeniv Nataliia, Zub Liliana

Lviv Polytechnic National University

LEVEL OF CONFLICT IN THE ENVIRONMENT OF MEDICAL WORKERS FAMILIES

Summary. Article contains results of a study the level of conflict in the environment of families of medical workers. The article defines the essence of the concept of "level of conflict in the environment of families", and also shows the importance of the impact of family conflict on the professional characteristics of the employee. Was found the relationship between the personal characteristics of the couple and the level of conflict in the family. Analyzed the state of development of the concept of family conflict in modern psychology. Analyzed the negative influence of the level of conflict on the socio-psychological state of the individual and his professional readiness. Highlighted the problems of the study of the level of family conflict as a factor of influence on the professional activity of the medical worker. Selected the methods of empirical study of the level of conflict in the family environment. Was performed the practical study of the level of conflict in families of medical workers. Carried out the analysis of the obtained results of the study of the level of conflict is carried out, the primary statistical processing of the results. Determined the results of the research the level of conflict in the environment of families of health care workers. Followed the dynamics of the level of conflict before and after conducting psycho-correction work. In the training program applied methods of group discussion, role-playing games, psycho-gymnastic exercises, art therapy. Established that a large part of families of physicians cannot constructively resolve family conflicts due to lack of experience of joint decision-making, unwillingness to concede to one another and a number of internal and external factors. Determined that the psycho-correction program facilitated the formation in the married couple of skills of constructive solution of interpersonal conflicts in family relationships. Concluded that many couples of health care professionals require skilled help. Determined a prospects of further studies of the level of conflict in the environment of families of medical workers.

Keywords: conflict, family psychology, family conflict.

Постановка проблеми. Конфліктність у сімейних парах безсумнівно має широке розповсюдження. Останнім часом простежується досить тривожна тенденція, яка свідчить про більш часті прояви кризових ситуацій в сім'ї. Найчастіше це пояснюється цілим комплексом несприятливих соціально-економічних умов, такими як низький матеріальний рівень життя, нестабільність соціальної системи, проблема професійної зайнятості, порушення рольової структури сім'ї, а також розподіл рольових функцій між обома подружжям.

Матеріальні труднощі, стреси у професійній діяльності, змінний графік роботи є причиною негативного психологічного настрою у медичних працівників. Часто медпрацівники перебувають у стані занепокоєння і тривожності, приводом для яких служить матеріальне неблагополуччя, виробничо-професійні проблеми, житлово-побутова невлаштованість і тривога за благополуччя і здоров'я своїх близьких. Неповноцінний нічний відпочинок знижує стійкість до стресів і резистентність до інфекції, збільшує ризик розвитку захво-

рвань серцево-судинної і нервової системи, а також перешкоджає ефективній працездатності.

Значний вплив на готовність до професійної діяльності медичного працівника здійснює морально-психологічний клімат в сім'ї. Спостерігається чіткий зв'язок між ефективністю у професійній діяльності людини з психологічною ситуацією у сім'ї медичного працівника. Таким чином ефективна діагностика психологічного стану сімейних відносин працівника і їх ефективна психокорекція дає можливість здійснити вплив на ефективність його роботи і морально-психологічний стан особистості медика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження конфліктності в сім'ях є предметом досліджень науковців-психологів, педагогів-практиків, соціальних працівників тощо (Chen F., Feudtner C. (2001); Avner J. (2018); Xiao Y., Wang J., Chen S. (2014); Raymo J., Sweeney M. (2006); Nübling M., Hasselhorn H., Schwappach D. (2008). Актуальним аспектом у цих є проблема впливу соціального оточення на виконання професійних обов'язків цілого спектру медичних пра-

цівників – від лікарів швидкої допомоги до фахівців стаціонарних медичних закладів.

Досліджень, що мають розглянути прямий вплив чинників соціального середовища, зокрема конфліктів сім'ї недостатньо. В основному психологічні дослідження мають на меті розробку теоретичних аспектів конфліктності у сім'ї або проводяться з метою загальної оцінки конфліктності у сімейному середовищі. У роботі В.В. Турбан сімейний конфлікт розглядається як психологічний феномен, що впливає на соціальну, психологічну й фізичну сторону розвитку всіх членів сім'ї та розглядається як протистороно на основі зіткнення протилежно спрямованих мотивів і поглядів [1]. У статті Т.О. Круглої висвітлено причини виникнення сімейних конфліктів, узагальнено інформацію щодо попередження та врегулювання конфліктів у сім'ї, проаналізовано стан теоретичної розробки досліджуваної проблеми [2]. У роботі І.В. Ващенко, Л.В. Кондрацької висвітлено результати експериментального дослідження факторів, що сприяють виникненню сімейних конфліктів [3]. Результати аналізу впливу професійної зайнятості подружжя на рівень конфліктності в сімейних стосунках висвітлено Т.Ю. Логіною. Нею виокремлені особливості конфліктів в подружніх стосунках, їх зв'язок з професійною зайнятістю подружжя [4]. У статті С.І. Алмаші здійснений теоретичний аналіз психологічних особливостей подружніх конфліктів, за допомогою кореляційного аналізу виявлено найбільш значимі цінності, які сприяють усуненню конфліктів [5]. Взаємозв'язок конфліктних ситуацій з роботою медичних працівників наведено у роботі В.С. Ступак [6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Конфліктогенний потенціал сімейних стосунків як соціально-психологічного чинника проявляється на всіх рівнях життя особистості. Не є виключенням професійна діяльність особистості, напряду пов'язана з її загальним психічним станом. Проблемі конфлікту і конфліктної взаємодії в сімейних стосунках присвячено численні дослідження науковців різного спрямування, в тому числі в царині соціальної психології, соціології. У той же час недостатньо осмислюється вплив конфліктогенності в сімейних стосунках на параметри професійної діяльності медичних працівників. Конфлікти в сімейному середовищі медичних професіоналів – це реальний факт, який неможливо заперечувати і який існує не лише в межах подружжя, а й проектується за її межі – на професійну діяльність і навіть на стосунки з пацієнтами. В даний час необхідно створення ефективної технології управління конфліктами в сім'ях медичних працівників, що включає виявлення рівня конфліктності та ефективних засобів корекції конфліктної поведінки. Психологічний моніторинг дозволить своєчасно виявити зони напруженості, існуючі протиріччя, вивчити негативні соціальні фактори, такі як негативний психічний стан, як медичного працівника, так і членів його сім'ї, обумовлене неможливістю задоволення власних потреб, їх вплив на ефективність праці медичного працівника процес, і в подальшому вплив на загальний психологічний клімат в лікувальній установі.

Серед багатьох проблемних питань, що нині вимагають застосування відповідних психологічних замобів, нерозробленими залишаються питання психологічної допомоги, яка б сприяла психологічній профілактиці конфліктів між медиками та членами їх сімей та регуляції їхніх взаємовідносин, враховуючи те, що суперечності, що виникли всередині сімей призводять до виникнення негативних психологічних станів медичних працівників і мають відповідний деструктивний вплив на їх професійну поведінку.

Таким чином, на сьогодні недостатньою є практика дослідження рівня конфліктності в сім'ях медичних працівників та застосування психологічних засобів психокорекційної роботи в проблемних сім'ях медиків.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення рівня конфліктності в сім'ях медичних працівників шляхом емпіричного дослідження в середовищі медичних працівників лікувальних закладів м. Тернопіль, проведення кореляційного аналізу отриманих результатів, визначення напрямків і перспективи подальших досліджень сімейної конфліктності в середовищі медичних працівників.

Відповідно до мети дослідження формулюються завдання:

1. Провести психологічну діагностику рівня конфліктності членів сім'ї медиків та особливостей внутрішньо сімейних відносин.
2. Виявити наявність залежності між рівнем конфліктності в родині та індивідуальними характеристиками членів сім'ї.
3. Визначити вплив психокорекційної програми, спрямованої на профілактику та розв'язання внутрішньо сімейних конфліктів на загальний рівень конфліктності в сім'ях медичних працівників.

Виклад основного матеріалу. Сім'я як психологічний феномен поєднує в собі соціально-психологічні ознаки багатьох малих груп і ознаки емоціонально-психологічної та "інструментальної" груп. Подружжя, як члени таких груп виконують цілий комплекс різноманітних видів діяльності спільного побутового характеру. Водночас подружжя відрізняється від інших соціальних груп глибиною та тривалістю психологічних зв'язків, їх багатогранністю. Об'єднувальна функція членів сім'ї, її міцність залежить також і від рівня зрілості членів подружжя у соціально-психологічному аспекті.

Випадки конфліктів в сімейно-побутовій сфері здійснюють негативний вплив не лише на раціональні елементи свідомості особистості, але й на емоційні глибинні компоненти психіки.

Психологічні дослідження конфліктності внутрішньосімейних стосунків вказують, що можна виділити низку чинників, які впливають на спілкування подружжя. Чим більше розвинуте саморозкриття подружжя у спілкуванні між собою, тим сімейні взаємини кращі. Наявність великої кількості спільних очікувань в подружжі, високого рівня комунікації вербальної та невербальної; постійного підтримки у сприйнятті подружніх ролей; глибоке взаєморозуміння знімає конфліктну проблематику, згладжує стресові стани. Через відсутність налагодженої системи міжособистісного спілкування у подружжі виникає велике число сімейних конфліктів.

Психологічне дослідження чинників нестійкості внутрішньо-сімейних відносин є актуальним з огляду на зростання кількості розлучень, явищами сімейної дезорганізації, зниженням народжуваності тощо. Встановлено, що суттю подружнього конфлікту є зіткнення позицій членів сім'ї, часто суперечливих. Сімейні пари, які мають ознаки не благополучності, характеризуються наявністю постійних сфер взаємодії, де їх інтереси, потреби, наміри дотикаються, при цьому породжуючи сильні і тривалі негативні переживання.

З метою встановлення рівня конфліктності в сім'ях медичних працівників було проведено емпіричне дослідження. Аналіз особливостей виникнення та перебігу внутрішньо-сімейних конфліктів розглядався в контексті певного типу сімейних конфліктів, а саме чоловік – дружина. В процесі проведення дослідження прийняли участь 69 сімейних пар. При виборі сімейних пар вибирались сім'ї в яких один представник (чоловік або дружина) є працівником лікувальної установи: лікарі, медичні працівники низової ланки, допоміжний персонал (технічні працівники тощо). У певній частині сімейних пар (12 сімей) медичними працівниками були і чоловік, і дружина. Вік опитаних становив 41-53 роки, що згідно вікової класифікації Е. Еріксона відповідає віковому періоду «середня зрілість».

З метою комплексності проведеного дослідження, його основна частина здійснювалась на базі лікарні швидкої допомоги №1 м. Тернопіль та її поліклінічного відділення.

Методами нашому дослідженні стали психодіагностичний (проведення тестування) та лонгітюдний метод (що дає змогу виявити зміни, що сталися в певних часових інтервалах). Лонгітюдний метод використовувався як метод «поздовжніх зрізів», що дозволило порівняти рівень конфліктності в сімейному середовищі на початку дослідження та після проведення психокорекційної програми, яка спрямована спрямованої на нормалізацію стану внутрішньо-сімейних відносин.

Психодіагностика здійснювалась за рахунок проведення тестування з використанням наступних методик: методики «Характер взаємодії подружжя в ситуаціях конфлікту» (адаптація Л. Гозман, Ю. Альошина, О. Дубовської), методики «Ретроспективна рефлексія конфлікту» (А.І. Тащева), методики «Стиль поведінки в конфлікті» (адаптація Н.В. Грішиної), використання опитувальника «Рівень задоволеності шлюбом» (Т.Л. Романова, В.В. Столін, Г.П. Бутенко), мето-

дики інтерперсональної діагностики «Діагностика міжособистісних стосунків» (Т. Лірі).

При проведенні дослідження рівня конфліктності у шлюбі було застосовано почергове використання методик емпіричного психологічного дослідження і методів статистичної обробки результатів, які були отримані в результаті проведення експерименту. Кореляційний аналіз був застосований як метод статистичної математичної обробки отриманої інформації. Для порівняння результатів дослідження до і після колекційної програми був застосований метод статистичного опрацювання даних. Кореляційний аналіз дозволив виявити взаємозв'язки між ознаками, що досліджувались. Статистичний аналіз отриманих даних був проведений з використанням пакету програм SPSS 13.0. for Windows.

Застосування методики «Характер взаємодії подружжя в ситуаціях конфлікту» (адаптація Л. Гозман, Ю. Альошина, О. Дубовської) дало такі результати.

Аналізуючи показники, отримані в результаті діагностики чоловіків 24,6% (17) чоловіків займають активну позицію у відстоюванні своїх переконань і лише троє з них (4,3%) пасивну позицію. 9 осіб (13,1%), прагнуть нав'язати своє бачення ситуації щодо розподілу фінансів. Шестеро досліджуваних чоловіків (8,7%) в процесі вирішення дитячих проблем займають пасивну позицію.

Відзначимо домінування активної позиції у жіночій підгрупі щодо відстоювання переконань у конфліктній ситуації – 19 осіб (27,5%). Питання, виховання дітей у жінок отримали більшу емоційну реакцію, активне відстоювання своєї позиції в даному питанні встановлено у 15 осіб (21,7% опитаних). В конфліктних ситуаціях щодо розподілення фінансів подружжя активну позицію у відстоюванні своєї позиції займає 8 опитаних (11,6% жінок). З іншої сторони, в активних конфліктних ситуаціях пасивну позицію приймають 5 жінок (7,3% опитаних).

Таким чином, встановлено, що питання, пов'язані з вихованням дітей у жінок отримують більшу емоційну реакцію та активне відстоювання своєї позиції. Щодо питань, пов'язаних з домінуванням у сім'ї та при розподілі фінансів встановлено однакове прагнення відстоювати свою позицію у конфліктних ситуаціях.

Результати використання методики «Ретроспективна рефлексія конфлікту» представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Причини виникнення конфліктів в сім'ї

Причини конфліктів	Чоловіки		Жінки	
	Чол.	%	Чол.	%
Житлово-побутові труднощі	24	34,78	17	24,64
Ревнощі	7	10,14	5	7,25
Протиріччя в питаннях виховання дітей	1	1,45	9	13,04
Неадекватна самооцінка подружжя	1	1,45	2	2,90
Зловживання алкоголем	13	18,84	16	23,19
Матеріальні труднощі	8	11,59	6	8,70
Претензії подружжя на лідерство	11	15,94	9	13,04
Відносини з родичами та друзями	4	5,80	5	7,25

Встановлена частота виникнення внутрішньо-сімейних конфліктів. Постійно – лише одна пара з 65. Декілька разів на місяць виникають конфлікти у 42 сімей, раз в місяць конфліктує 16 пар і 6 сімей – раз на рік.

Щодо приводів до розгортання сімейного конфлікту, нестриманість поведінки партнера викликає потяг до конфліктних дій у 10 осіб, жорстка поведінка – 7 осіб, відсутність тактичності – 10, вияв агресивного лідерстві чоловіка або дружини – 5 осіб.

Чинники активізації конфлікту: образливі слова – 25 осіб, тобто – 36,2%. Намагання принизити певні якості шлюбного партнера провокує продовження конфлікту у 29 досліджуваних, стійка впевненість у власній позиції – у 30 (43,47%). Найбільш чутливий чинник – агресивна поведінка в процесі конфлікту – 62 особи, що становить 89,8% сімейних пар.

Емпіричне дослідження стилю поведінки членів подружжя у конфліктних ситуаціях дало такі результати (таблиця 2).

Таким чином, агресивна позиція з використанням стилю «суперництво» у процесі психодіагностики виявлена у 62,32% (43 особи) чоловіків і 46,38% жінок (32 особи). Стилю співпраці дотримуються 13 чоловіків (18,8%) і 14 жінок (20,3%). Наступними по використанню стали стилі «унікнення» і «приспосовування», що набрали відповідно 8,7% і 7,3%

у чоловіків, 10,1% і 13% у жінок. Відзначимо, що стиль компромісу вкрай не популярний у чоловіків.

Загалом робимо висновок, що в досліджуваних групах виявлено переважаючу агресивність чоловіків під час конфліктних ситуацій, що є найбільшій мірі схильні займати саме непримиренну позицію суперництва. Жінки, частіше від чоловіків йдуть на компроміс або прагнуть пристосуватися до ситуації, приймаючи позицію чоловіків у конфліктах. Зазначимо у 16 сімейних парах чоловік і дружина в конфліктній ситуації дотримуються стилю суперництва і намагаються дотримуватись лише своїх переконань, що відповідно відбувається на активному розвитку конфлікту.

Розглянемо результати опитування сімейних пар за допомогою опитувальника «Задоволеність шлюбом» (таблиця 3).

Благополучною своєю сім'ю вважають 12 жінок і 19 чоловіків, скоріше благополучною – 22 (31,9%) чоловіки та 15 (21,7%) жінок. Абсолютно благополучними вважають свої сім'ї 5 чоловіків та 7 жінок.

За допомогою методики «Діагностика міжособистісних стосунків» Т. Лірі були досліджені особливості міжособистісної взаємодії подружніх пар. Отримані результати емпіричного дослідження згруповано в типи міжособистісних відносин та представлено в таблиці 4.

Встановлено що більшості опитаних чоловіків притаманні риси: замкненість, схильність при-

Таблиця 2

Стиль поведінки опитаних під час сімейного конфлікту

Поведінка	Чоловіки		Жінки	
	Чол.	%	Чол.	%
Суперництво	43	62,32	32	46,38
Співпраця	13	18,84	14	20,29
Компроміс	2	2,90	7	10,14
Уникнення	6	8,70	7	10,14
Приспосовування	5	7,25	9	13,04

Таблиця 3

Ступінь задоволеності шлюбом чоловіків та жінок

Шлюб	Чоловіки		Жінки	
	Чол.	%	Чол.	%
Абсолютно неблагополучний	1	1,45	3	4,35
Неблагополучний	5	7,25	4	5,80
Перехідний	17	24,64	28	40,58
Скоріше благополучний	22	31,88	15	21,74
Благополучний	19	27,54	12	17,39
Абсолютно благополучний	5	7,25	7	10,14

Таблиця 4

Типи міжособистісних стосунків у сімейних парах

Тип відносин	Жінки		Чоловіки	
	Чол.	%	Чол.	%
I – владний-лідуючий	7	10,14	20	28,99
II – незалежний-домінуючий	7	10,14	19	27,54
III – прямолінійний-агресивний	2	2,90	12	17,39
IV – недовірливий-скептичний	8	11,59	6	8,70
V – покірний-сором'язливий	12	17,39	2	2,90
VI – залежний-слухняний	15	21,74	3	4,35
VII – співпрацюючий-конвенційний	5	7,25	3	4,35
VIII – відповідальний-великодушний	13	18,84	4	5,80

Таблиця 5

Ступінь задоволеності шлюбом чоловіків та жінок, виявлений емпіричним дослідженням

Шлюб	Початок дослідження				Після корекційної роботи			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	Чол.	%	Чол.	%	Чол.	%	Чол.	%
Абсолютно неблагополучний	1	1,38	4	5,52	1	1,38	3	4,14
Неблагополучний	5	6,9	5	6,9	3	4,14	3	4,14
Перехідний	18	24,84	28	38,64	14	19,32	18	24,84
Скоріше благополучний	22	30,36	14	19,32	24	33,12	20	27,6
Благополучний	18	24,84	12	16,56	22	30,36	18	24,84
Абсолютно благополучний	5	6,9	6	8,28	5	6,9	7	9,66

ховувати образи, недовірливість до оточуючих. Щодо опитування жінок, більшість опитаних демонстрували сором'язливість, слухняність, схильність підкорятися сильнішому.

Після статистичної обробки отриманих даних було здійснено кореляційний аналіз. В результаті ми виявили декілька кореляційних зв'язків.

Виявлено кореляцію між жорсткістю – чутливістю і владним-лідуючим типом відносин (0,372), що виявило означає низьку чутливість, суворість, розсудливість, практичність у відносинах, певну жорсткість та суворість (до цинізму) у сімейних відносинах.

Кореляційний зв'язок між жорсткістю – чутливістю і частотою конфліктних ситуацій у шлюбі перебуває на 1% рівні значимості (-0,542). Таким чином зі зростанням чутливості як риси особистості одного з членів подружжя зменшується частота виникнення сімейних конфліктів.

Кореляційний зв'язок між владно-лідуючим типом відносин і частотою виникнення конфліктів в сім'ї перебуває на рівні значимості (0,389).

Кореляційний зв'язок між частотою виникнення конфліктів та агресивним типом стосунків у сім'ях медичних працівників виявлений на рівні значимості (0,55), тобто чим агресивнішою є один з членів сім'ї, тим більша кількість конфліктів будуть виникати в родині. Водночас кореляційний зв'язок між частотою виникнення сімейних конфліктів та відсутністю поваги між членами подружжя перебуває на рівні значимості 0,373.

Між типом міжособистісних відносин «співробітництво» та частотою виникнення конфліктів виявлений кореляційний зв'язок на 6% рівні значимості (-0,387). Таким чином можемо встановити, що у випадку схильності особистості до співпраці та позитивного налаштування до особистого спілкування, зменшується вірогідність виникнення сімейного конфлікту.

Для визначення перспектив проведення колекційної програми був встановлений кореляційний зв'язок між частотою виникнення подружніх конфліктів та наявністю у членів сім'ї відчуття турботи і прагнення допомоги щодо іншого члена подружжя на рівні значимості -0,473. Таким чином зі зростанням взаємодопомоги, рівня турботливих відносин між дружиною та чоловіком, знижується кількість сімейних конфліктів, що створює підстави для застосування щодо сімейних пар, які прийняли участь в емпіричному дослідженні, психокорекційної програми.

У проміжку між етапами психодіагностичного дослідження було проведено психокорекційну

програму. Метою програми стало набуття членами подружжя навичок конструктивного вирішення внутрішньо-сімейних конфліктів. Участь в корекційній програмі прийняли всі сімейні пари – 138 осіб, які були діагностовано на першому етапі емпіричного дослідження.

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного емпіричного дослідження і застосування психокорекційної програми, отримано такі результати дослідження.

Визначено, що основними проблемами у взаємодії подружніх пар, які є причинами конфліктів: це незадоволеність шлюбом, підвищена конфліктність подружжя. У конфліктних ситуаціях подружжя обирало стиль суперництва, уникнення чи пристосування як стиль поведінки в конфліктній ситуації.

Виявлено взаємозв'язок між особистісними особливостями подружжя та рівнем конфліктності в родині. Агресивнішу позицію частіше виявляють чоловіки, що схильні займати непримиренну позицію. Жінки виявляють поведінку спрямовану на компроміс і пристосування. Кореляційний аналіз виявив зв'язки, які підтвердили припущення про тісний взаємозв'язок між індивідуальними характеристиками членів сім'ї та рівнем конфліктності в родині.

Застосована тренінгова програма «Конструктивне вирішення внутрішньо-сімейних конфліктів», яка сприяла формуванню у подружньої пари навичок конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів у сімейних взаємостосунках. В тренінговій програмі застосовані методи групової дискусії, рольові ігри, психогімнастичні вправи, арттерапія.

Повторне тестування в досліджуваних сімейних парах, проведене після реалізації психокорекційної програми, направленої на зменшення рівня конфліктності, підтвердило ефективність впливу програми на зниження рівня конфліктності в родині.

Водночас зазначимо, що значна частина сімейних медиків не в змозі конструктивно вирішувати сімейні конфлікти через брак досвіду спільного прийняття рішень, небажання поступатися один одному та ряд чинників внутрішнього та зовнішнього характеру. Тому багато сімейних пар медичних працівників потребують кваліфікованої допомоги.

Зазначимо, що емпіричне дослідження було проведено до початку пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, в перспективі планується дослідження після завершення пандемії з метою виявлення тенденцій у шлюбних стосунках медичних працівників, які перебували у стресових ситуаціях пов'язаних з карантинними та іншими заходами.

Список літератури:

1. Турбан В.В. Сімейний конфлікт як предмет дослідження у практичній психології. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України*. Київ : Видавництво ХНПУ, 2015. Т. 10 Вип. 28. С. 444–453.
2. Кругла Т.О. Сімейний конфлікт: причини виникнення, попередження, врегулювання. *Медсестринство*. Київ, 2017. Ч. 4. С. 71–74.
3. Ващенко І.В., Кондрацька Л.В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2011. Ч. 12. С. 142–158.
4. Логінова Т.Ю. Вплив професійної зайнятості подружжя на рівень конфліктності в сімейних стосунках. *Вісник психології і соціальної педагогіки*. Київ, 2010. № 3. С. 107–111.
5. Алмаші С.І. Дослідження психологічних характеристик конфліктності подружжя. *Вісник національного університету оборони. Питання психології*. Київ, 2017. Вип. 1(48). С. 7–13.
6. Ступак В.С. Проблемы управления конфликтной ситуацией в среде медицинских работников. *Новые задачи современной медицины*. Санкт-Петербург : Заневская площадь, 2014. С. 99–102.
7. Chen F., Feudtner C. Role conflicts of physicians and their family members: rules but no rulebook. *The Western Journal of Medicine*, 2001. Vol. 175(4). P.236–239.
8. Avner J. Gender Differences and Work-Family Conflicts among Emergency Physicians with Intention to Leave. *Emergency Medicine International*, 2018. P. 45–50.
9. Xiao Y., Wang J., Chen S. Psychological distress, burnout level and job satisfaction in emergency medicine». *Emergency Medicine Australasia*, 2014. Vol. 26. P. 538–542.
10. Raymo J., Sweeney M. Work-Family Conflict and Retirement Preferences. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 2006. Vol. 61. No. 3. P. S161–S169.
11. Nübling M., Hasselhorn H., Schwappach D. Working conditions and work-family conflict in German hospital physicians: Psychosocial and organisational predictors and consequences. *BMC Public Health*, 2008. Vol. 8. P. 538–542.

References:

1. Turban, V.V. (2015). Simeinyi konflikt yak predmet doslidzhennia u praktychnii psykholohii [Family conflict as a subject of research in practical psychology]. *Aktualni problemy psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, vol. 43, pp. 179–186. (in Ukrainian)
2. Kruhla, T.O. (2017). Simeinyi konflikt: prychny vynyknennia, poperedzhennia, vrehuliuvannia [Family conflict: causes, prevention, settlement]. *Medsestrynstvo*, vol. 4, pp. 71–74. (in Ukrainian)
3. Vashchenko, I.V., & Kondratska, L.V. (2011). Faktory, shcho spriyaiut vynyknenniu simeinykh konfliktiv. [Factors that contribute to the emergence of family conflicts]. *Problemy suchasnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivan Ohienka*, vol. 12, pp. 142–158. (in Ukrainian)
4. Lohinova, T.Yu. (2010). Vplyv profesiinoi zainiatosti podruzzhzia na riven konfliktnosti v simeinykh stosunkakh [The impact of spouse employment on the level of conflict in family relationships]. *Visnyk psykholohii i sotsialnoi pedahohiky*, vol. 3, pp. 107–111. (in Ukrainian)
5. Almashi, S.I. (2017). Doslidzhennia psykholohichnykh kharakterystyk konfliktnosti podruzzhzia [Research of psychological characteristics of conflict of spouses]. *Visnyk natsionalnoho universytetu obrony. Pytannia psykholohii*, vol. 1(48), 7–13. Kyiv. (in Ukrainian)
6. Stupak, V.S. (2014). Problemy upravleniia konfliktnoy situatsiei v srede meditsynskikh rabotnikov [Problems of conflict management among medical workers]. *Novyye zadachi sovremennoy meditsyny*. Moscow. (in Russian)
7. Chen, F., & Feudtner, C. (2001). Role conflicts of physicians and their family members: rules but no rulebook. *The Western Journal of Medicine*, vol. 175(4), pp. 236–239.
8. Avner, J. (2018). Gender Differences and Work-Family Conflicts among Emergency Physicians with Intention to Leave. *Emergency Medicine International*, pp. 45–50.
9. Xiao, Y., Wang, J., & Chen, S. (2014). Psychological distress, burnout level and job satisfaction in emergency medicine». *Emergency Medicine Australasia*, vol. 26, pp. 538–542.
10. Raymo, J., & Sweeney, M. (2006). Work-Family Conflict and Retirement Preferences. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, vol. 61, pp. S161–S169.
11. Nübling, M., Hasselhorn, H., & Schwappach, D. (2008). Working conditions and work-family conflict in German hospital physicians: Psychosocial and organisational predictors and consequences. *BMC Public Health*, vol. 8, pp. 538–542.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-106>

УДК 171.132

Шевчишена О.В.

Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПЕДАГОГА ДО РОЗВИТКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Анотація. Метою статті стало обґрунтування можливостей формування в сучасного педагога психологічної готовності до розвитку життєстійкості в дітей у закладах освіти. В процесі дослідження даної проблематики було здійснено пояснення поняття, пов'язаного з життєстійкістю в дітей, а відтак, запропоновано розуміння феномену психологічної готовності педагога до розвитку життєстійкості в дітей. В статті запропоновано перелік активних методів навчання, а відтак, обґрунтовано їх значення в контексті формування психологічної готовності вчителя до розвитку життєстійкості в учнів у закладах освіти. За результатами дослідження даної проблематики напрацьовано висновок, виходячи з якого можна вважати, що формування в учнівської молоді життєстійкості можливе за умови переосмислення педагогами психології сучасних дітей, основ інтерактивної взаємодії з ними, а відтак, власних особистісних характеристик, необхідних їм для досягнення конструктивного діалогу з учнями. І саме застосування активних методів навчання слугує в якості запоруки посилення у педагогічних працівників внутрішніх ресурсів, які, в цілому, повинні давати змогу їм розвивати в сучасних дітей життєстійкість.

Ключові слова: заклад освіти, педагог, психологія сучасної дитини, життєстійкість, психологічна готовність педагога до розвитку життєстійкості в дітей, активні методи навчання.

Shevchyshena Oksana

Khmelnysky Regional In-Service Teacher Training Institute

FORMATION OF TEACHER'S PSYCHOLOGICAL READINESS FOR DEVELOPMENT OF LIFE SUSTAINABILITY IN CHILDREN IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary. The purpose of the article was to substantiate the possibility of forming a modern teacher's psychological readiness for the development of life sustainability in children in educational institutions. In the process of exploring these issues, the concept of life-sustainability in children was explained, and therefore an understanding of the phenomenon of the teacher's psychological readiness for the development of life-sustainability of children was offered. Analysis of the psychological and pedagogical literature gives us grounds to consider vitality as an integral and complex concept, which includes the presence of life skills, the appropriate level of stress resistance, the presence in the personality of the corresponding traits and qualities of character, which in the aggregate serve to develop in it the ability to counteract the negatives and contribute to its successful adaptation to the environment in which it resides. The realization of such tasks requires the expression of the teacher's new thinking. It also requires a teacher who is willing to perceive the child in a holistic context, and thus to help her solve life's problems and develop her own repertoire of confident behaviors in a variety of life situations. However, the analysis of the results of studies of national and foreign scientists convincingly proves that most difficulties for teachers arise because of their low level of psychological readiness for the development of life sustainability in children in educational institutions, which, in turn, may be manifested in: a lack of understanding of the psychology of a modern-day child and basics of active interaction, ignorance of the teacher's own personality, pedagogical abilities and opportunities. The article offers a list of active teaching methods and, therefore, substantiates their importance in the context of forming a teacher's psychological readiness for the development of life sustainability in students in educational institutions. According to the results of the study of this problem, a conclusion was drawn, on the basis of which the formation of life-sustainability in student youth is possible if the teachers rethink the psychology of modern children, the basics of active interaction with them, and their own personal characteristics, necessary for them to achieve constructive dialogues. And the use of active teaching methods will serve as a key to enhance the pedagogical staff with internal opportunities, which will enable them to develop life sustainability in modern children.

Keywords: educational institution, teacher, vitality, psychology of modern child, psychological readiness of a teacher to develop life sustainability of children, active methods of teaching.

Постановка проблеми. В контексті модернізаційних змін, які супроводжують наш соціум, дослідники продовжують зосереджувати свою увагу на дослідженні внутрішнього потенціалу людини, ресурсу, який дає змогу їй протистояти доволі складним життєвим обставинам, не втрачаючи при цьому істинну сутність власної особистості.

Модернізаційні зміни, які охоплюють різні сфери нашого суспільства, обумовлюють потребу в такій особистості, яка буде готовою відзначатися гнучкістю, мобільністю та динамічністю поведінки, стійкістю до зовнішніх різносторонніх впливів,

здатністю орієнтуватися в просторі різноманітних соціальних ситуацій, а відтак, готовністю до поповнення резервів власної особистості.

Однією з категорій, які психологи використовують для позначення внутрішніх потенціалів людини, є життєстійкість особистості.

В руслі трактування вище згаданого поняття мають місце різні підходи. За переконаннями окремих дослідників конструктивну поведінку, у широкому плані, забезпечує життєстійкість людини, а саме, її здатність протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігаючи при цьому себе як цілісну особистість [2].

Ми погоджуємося із запропонованим положенням Л.В. Кулікова, згідно якого життєстійкість являє собою інтегральну якість особистості (стійкість, врівноваженість, опірність), що, в свою чергу, дозволяє їй протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігаючи при цьому здоров'я і працездатність в процесі різних випробувань [1].

Сьогодні мабуть важко заперечити, що на тлі численних трансформацій різноманітних сфер нашого соціуму діти та підлітки залишаються однією із найбільш вразливих та незахищених верств населення. Нестача в дітей гнучкості та навичок впевненої поведінки в непередбачуваних життєвих ситуаціях слугує для них поштовхом дисгармонії внутрішнього світу, а відтак, нездатності протидіяти тиску зовнішніх обставин.

Відповідно мета сучасної освіти підлягає переосмисленню. Важливо дбати не лише про інтелектуальне збагачення дітей та підлітків, але і про їх особистісне зростання. Тому поняття «життєстійкості» школярів є доволі актуальним в контексті сучасної шкільної освіти.

Однак розвиток життєстійкості в дітей можливий тоді, коли дорослими будуть забезпечені для цього відповідні умови. Як неодноразово стверджують психологи, розвиток життєстійкості підлітка значною мірою залежить від спілкування з дорослими, зокрема, з батьками та педагогами. На цьому, в свою чергу, наголошують Т.Д. Щербан та А.В. Терновой, які вважають, що серед чинників, які негативно позначаються на розвитку життєстійкості підлітків, можна виокремити стреси в ранньому дитинстві, брак підтримки, відчуженість з боку дорослих... [2].

Окрему увагу, на нашу думку, варто зосередити на такому чиннику, як відчуження з боку дорослих. Якщо відчуження між дорослими та дітьми посилюється, то звичайно, що важко вести мову про відповідний ступінь довіри, а відтак, про забезпечення відповідних умов, за яких би дитина особистісно зростала.

Якщо, в свою чергу, говорити про педагогічне середовище, то перед вчителями варто поставити наступні запитання: «Чи усвідомлюють вони значення життєстійкості, життєвого, емоційного імунітету для сучасних дітей?», і чи взагалі «Вони психологічно готові до розвитку в дітей життєстійкості»? Ці питання на даний момент продовжують залишатися відкритими. Відповідно формування у вчителів психологічної готовності до розвитку в дітей життєстійкості наразі є актуальним питанням, якому і присвячується наша стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Що стосується допомоги дітям у посиленні внутрішнього ресурсу, то в руслі даної проблематики це питання, чи пов'язані з ним інші аспекти, були і залишаються в якості предмета окремого дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Для прикладу, вивченню підлягали: 1) фактори, що сприяють формуванню індивідуальних характеристик (рис особистості дітей), які захищають їх від негараздів життя (Мастен А., Гармезі Н., Вернер Е., Сміс Р., Мадді С., Фразер М., Хошаба Д.); 2) комплексна програма психосоціальної допомоги дітям у навчальних закла-

дах (Богданов С.О., Гірник А.М., Залеська О.В., Іванюк І.В., Соловійова В.В., Чернобровкіна В.А., Чернобровкін В.М.); 3) базове ставлення педагога до дитини, яка пережила травмуючі події (Богданов С.О., Залеська О.В., Чернобровкін В.М.).

Автори, в цілому, акцентують увагу на: 1) ознаках/атрибутах самих дітей, сімейних факторах, характеристиках більш широкого соціального оточення, які, в загальному, сприяють чи перешкоджають формуванню у дітей тих чи інших індивідуальних характеристик (рис особистості); 2) рівнях психосоціальної допомоги дітям; 3) сучасному розумінні педагогічних умов, що сприяють здоровому й природному розвитку дитини.

Однак, незважаючи на достатній кількості праць та публікацій, присвячених проблематиці посилення внутрішнього ресурсу дітей, питання психологічної готовності вчителя до розвитку життєстійкості в дітей у закладах освіти не набуло стійкого поширення в психолого-педагогічній науці. Тому в контексті сучасної шкільної освітньої практики окремої уваги заслуговує **формування психологічної готовності педагога до розвитку життєстійкості в дітей у закладах освіти.**

Тому метою даної статті стало: 1) напрацювання сутності феномену «психологічна готовність педагога до розвитку життєстійкості в дітей»; 2) підбір та опис активних методів навчання і обґрунтування їх значення у формуванні психологічної готовності педагога до розвитку життєстійкості в дітей у закладах освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні освітні виклики потребують від педагога здатності стимулювати учня не лише на інтелектуальне, але і на особистісне зростання. Однак, педагог повинен бути психологічно готовим до реалізації цього завдання. Перш, ніж вести мову про шляхи формування психологічної готовності педагога до розвитку життєстійкості в дітей, варто запропонувати та обґрунтувати сутність даного феномену.

Якщо відштовхуватись від переосмисленої мети сучасної освіти, то **«психологічна готовність педагога до розвитку життєстійкості дітей»** являє собою, на нашу думку, складне інтегральне поняття, яке акумулює в собі знання вчителя про психологію сучасної дитини, здатності взаємодіяти з дітьми на рівні діалогової взаємодії, а відтак, наявність особистісних характеристик, що слугують для педагогічного працівника в якості запоруки стимулювання учнів до гнучкого аналізу різноманітних впливів (чинників) навколишнього середовища.

Освітні процеси, що відбуваються на сучасному етапі українського суспільства, потребують педагогів, які готові вдосконалюватися різносторонньо. Післядипломна педагогічна освіта є тою інституцією, де педагоги систематично мають можливість мінятися своїм професійним досвідом, напрацьовувати нові підходи та бачення щодо вирішення педагогічних задач.

Тому саме в умовах післядипломної педагогічної освіти варто дбати про створення умов задля стимулювання у вчителів психологічної готовності до розвитку в дітей життєстійкості. Стимулювання розвитку у вчителів вище згаданого феномену можливе шляхом застосування активних методів навчання.

Активне навчання, як доводить практика, відрізняється від звичайного навчання рядом особливостей, серед яких вагому роль відіграє активізація усіх сфер особистості: когнітивна, пізнавальна, мотиваційна, особистісна сфери. Звичайно, що елементи активного навчання важливо адаптувати до можливостей дорослої чи дитячої аудиторії. Відповідно, тренер завжди враховує специфіку аудиторії, з якою йому доводиться працювати.

Оскільки деякі педагоги тривалий час працювали за іншої системи освіти, відзначалися іншим світобаченням, іншими підходами до навчання та виховання дітей, то в контексті вище згаданої проблематики вони потребують, в першу чергу, переосмислення своїх мотивів, установок щодо розуміння психології сучасної дитини, а відтак, готовності працювати з дітьми на рівні діалогу, стимулюючи їх на глибоке переосмислення реалій повсякденної дійсності. А для цього педагог має володіти іншим педагогічним мисленням, такими особистісними характеристиками, які б давали йому змогу стимулювати дітей на особистісне зростання.

Отож, сучасна дитина. Яка вона? Перед нами інші реалії життя, а відтак, інші діти. Тому педагогу сьогодні вкрай важливо збагнути психологічні особливості сучасного учня та врахувати їх в процесі забезпечення освітнього процесу.

Як відомо, сучасні діти багато часу проводять в соціальних мережах. Віртуальний простір уже є їхньою частиною життя. Вони володіють безліччю шляхів пошуку тої чи іншої інформації за допомогою інтернет-ресурсів. Однак, «Чи здатні вони критично аналізувати отриману інформацію?», «Чи вміють вони адекватно діяти в непередбачуваних ситуаціях». Ці чи інші подібні питання залишаються відкритими.

З однієї сторони вони відверті, ділові та кмітливі, а з іншої – вразливі, нетерплячі як до слабкостей ровесників, так і до позицій вчителя, його поглядів та вимог. Завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям діти швидко знаходять відповіді на безліч для них питань, а з іншої сторони не завжди розмежовують позитивні впливи від негативних, не завжди готові дати відсіч у непередбачуваних для них ситуаціях.

Сучасні школярі відзначаються твердістю та здатністю висловлювати свою позицію, а відтак, обґрунтовувати власну точку зору. Однак це буде можливо, якщо педагог буде відкритим до внутрішніх можливостей дитини. Якщо немає спільних «точок дотику» між дитиною та дорослою людиною, то вона неодмінно буде компенсувати незадоволення своїх потреб у віртуальному світі.

Це все потребує від вчителя готовності працювати над собою, над посиленням прояву в собі особистісно-професійної компетентності. Якщо відштовхуватися, в цілому, від концепції Нової української школи, то освітній заклад сьогодні потребує умотивованого вчителя, фахівця, який має свободу творчості та готовий розвиватися професійно. Сьогодні освітня система потребує вчителя, який готовий працювати з дітьми на засадах партнерської взаємодії. А тому сучасному вчителю важливо відзначитися такими особистісними якостями, як ініціативність, креативні якості особистості, критичне та позитивне мислення, емоційний інтелект.

Що стосується активного навчання в контексті збагачення вчителів новими підходами та практичними навичками, то окремої уваги можуть заслуговувати моделювання професійних ситуацій, дискусії, дебати, рольові та ділові ігри, «круті столи».

Що стосується мотивації вчителя щодо розвитку в дітей життєстійкості, то окремої уваги заслуговує соціально-психологічний тренінг. За переконаннями таких науковців, як Н.М. Богомоловой, Ю.М. Емельянеова, Г.А. Ковальова, А. Петровської, Г.С. Філатової використання засобів соціально-психологічного тренінгу в контексті професійної діяльності вчителя має чимало переваг у порівнянні з іншими методами та технологіями. Адже в процесі тренінгової технології відбувається взаємне стимулювання творчої активності усіх учасників соціально-психологічного навчання. Невимушена морально-психологічна атмосфера збільшує ступінь взаємної довіри, а відтак, покращує можливості для розвитку культури самоаналізу та педагогічної рефлексії. Рівноправна і активна участь усіх учасників соціально-психологічного тренінгу створює умови для професійного збагачення та саморозвитку тих учасників, у яких є типові проблеми в контексті педагогічної діяльності, а саме, розвитку в дітей різноманітних життєвих навичок.

Перед тренером, який застосовує у роботі з вчителями соціально-психологічний тренінг, основне завдання полягає в тому, щоб скерувати подібний підхід на збагачення вчителів новими знаннями в руслі даної проблематики, новими практичними навичками, необхідних їм для розуміння сучасних школярів, а відтак, здатності скерувувати дітей на напрацювання конструктивних життєвих висновків.

Мета та завдання активного навчання можуть періодично змінюватися. Змістовне наповнення того чи іншого методу також може коліватися. В цілому активний підхід щодо формування у вчителів психологічної готовності до розвитку життєстійкості в дітей може знаходити своє застосування як в системі післядипломної педагогічної освіти, так і в межах психологічних служб закладів освіти.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Дослідження даної проблематики дає нам підстави напрацювати висновок, виходячи з якого можна вважати, що формування в учнівської молоді життєстійкості можливе за умови переосмислення педагогами психології сучасних дітей, основ інтерактивної взаємодії з ними, а відтак, власних особистісних характеристик, необхідних їм для досягнення конструктивного діалогу з учнями. І саме застосування активних методів навчання слугує в якості запоруки посилення у педагогічних працівників внутрішніх ресурсів, які, в цілому, повинні давати змогу їм розвивати в сучасних дітей життєстійкість. Однак, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вище згаданої проблематики. Зокрема, окремої уваги заслуговує розробка та апробація тренінгу з розвитку психологічної готовності педагога до розвитку життєстійкості в дітей у закладах освіти.

Список літератури:

1. Куликов Л.В. Психогигиена личности: основные понятия и проблемы. Санкт-Петербург : СПбГУ, 2004. 464 с.
2. Щербан Т.Д., Терновой А.В. Психологічні особливості формування життєстійкості у підлітків з неповних сімей. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2015. Вип. 2(2). С. 144–149.

References:

1. Kulikov, L.V. (2004). *Psikhogigiyena lichnosti: osnovnyye ponyatiya i problemy* [Personal hygiene: basic concepts and problems]. St. Petersburg: SPbSU. (in Russian)
2. Shcherban, T.D., & Ternova, A.V. (2015). *Psykhologichni osoblyvocti formuvannia zhyttestijkosti y pidlitkiv z nepovnykh simej* [Psychological features of the formation of life-sustainability in adolescents from single families]. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University*, vol. 2(2), pp. 144–149.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-107>

УДК 327.5(477)

Авер'янова Н.М.¹, Воропаєва Т.С.²

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

«РОЗУМНА СИЛА» ЯК СТРАТЕГІЯ ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Важливим завданням будь-якої країни у сучасному глобалізованому світі є зміцнення її політичних, економічних і культурних позицій, утвердження позитивного іміджу та укріплення авторитету на міжнародній арені. Особливе місце у цих процесах належить «розумній силі» («smart power») як виробленню зовнішньополітичної стратегії держави та визначенню певних дій у конкретних політичних умовах. На сьогодні концепція «розумної сили» не лише теоретично досліджується науковцями та політиками світових країн-лідерів, а й ефективно використовується ними у практиці. «Розумна сила» трактується як здатність комбінувати ресурси «жорсткої» і «м'якої» сил з метою посилення позицій держави на міжнародній арені. Автори статті розглядають стратегію «розумної сили» і особливості її застосування в сучасній Україні. Обґрунтовано важливість стратегії «розумної сили» як основи деконфліктизації та сталого розвитку України в умовах збройного конфлікту на території нашої держави.

Ключові слова: «м'яка сила», «жорстка сила», «розумна сила», Україна, збройний конфлікт.

Averianova Nina, Voropayeva Tetiana

Taras Shevchenko National University of Kyiv

“SMART POWER” AS A STRATEGY FOR DECONFLICTIZATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN STATE

Summary. An important task of any country in the modern globalize world is to strengthen its political, economic and cultural positions, to establish a positive image and strengthen credibility in the international arena. The leadership of the state is increasingly determined by its ability to direct the socio-cultural development of other countries in the direction necessary for itself. A special place in these processes belongs to «smart power» as the development of a foreign policy strategy of the state, as well as the development of certain actions in specific political conditions. Today, the concept of «smart power» is not only theoretically studied by scientists and politicians of world leading countries, but also effectively used by them in practice. «Smart power» is interpreted as the ability to combine the resources of «hard» and «soft» forces in order to strengthen the position of the state in the international arena. The authors of the article consider the strategy of «smart power» and features of its application in modern Ukraine. The importance of the «smart power» strategy as a basis for deconfliction and sustainable development of Ukraine in the context of armed conflict in the territory of our country is substantiated. The end of the armed conflict, the cessation of Russian aggression against Ukraine, includes not only military methods, but also humanitarian ones. It is necessary to form a complex of humanitarian, socio-economic and political-military measures aimed at supporting the national interests of Ukraine. Activities to ensure the integrity of Ukraine should be comprehensive, scientifically based. The Ukrainian authorities need to be flexible in the face of constant change. She must accurately assess forces and resources, and also anticipate possible steps in response to the strategy. It is in the optimal balance of «hard» and «soft» power that the path to success lies. «Smart power» in the state's foreign policy, formed on the combined use of «hard power» and «soft power», gives much better results than relying solely on one of them.

Keywords: «soft power», «hard power», «smart power», Ukraine, armed conflict.

Постановка проблеми. Всі розвинені країни світу намагаються розширити і зміцнити свій зовнішньополітичний вплив на сусідні регіони, міжнародні інституції та в цілому на світову спільноту. Проте у боротьбі за лідерство кожна країна вибирає власні засоби реалізації досягнення мети, це можуть бути як переконання та надання різнопланової допомоги, так і загрози та насильство. Зазначене питання надзвичайно актуальне для України, яка межує з Російською Федерацією, адже остання позиціонує себе великою державою і спрямовує свої зусилля на повернення України в сферу впливу Кремля, застосовуючи різноманітні політичні, економічні,

військові та культурні засоби. Як наслідок, на території нашої держави упродовж шести років триває міждержавний збройний конфлікт неокolonіального типу [1], що спонукає Україну до розробки власної стратегії «розумної сили».

Аналіз наукових публікацій. Концепцію «розумної сили» («smart power») розробляли та досліджували зарубіжні вчені Джозеф Най [20; 21; 22; 23], Сюзанна Носсель [19], Тед Гален Карпентер [13], Вільям Коен [16], Моріс Грінберг [16], Карол Макгіфферт [16], Крістіан Вітон [26], Еван Резнік [25], Сабріна Медейрос [18], Даніель Пінто [18], Алан Чонг [14] та ін. Суттєво розширилось коло дослідників, які вивчають проблеми

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1088-2372>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-7169>

«smart power» у Російській Федерації: Віталій Бельський [3], Володимир Олейник [3], Андрій Костирев [6], Олександр Наумов [7], Марк Неймарк [8], Ольга Русакова [9], Дар'я Ковалева [9], Олег Столетов [10], Іван Чихарьов [11] та ін. В Україні, на жаль, концепт «розумної сили» не отримав належного розвитку, хоча в сучасному світі феномен «smart power» та заснована на ньому стратегія політики стали наступним етапом у застосуванні міжнародно-політичних технологій на практиці. Це обумовило мету статті – обґрунтувати необхідність стратегії «розумної сили» як основи деконфліктизації та сталого розвитку України в умовах збройного конфлікту на території нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Поняття «розумної сили» не можна розглядати без розуміння та аналізу «м'якої сили». Термін «м'яка сила» («soft power») у науковий обіг ввів американський політолог Джозеф Най молодший, доктор філософії Гарвардського інституту державного управління імені Джона Ф. Кеннеді. Концепція «soft power» Найа стала відповіддю на низку проблем, які виникли перед США після завершення холодної війни у світі. Найперше, йшлося про збереження США свого іміджу та авторитету як наддержави на міжнародній арені. І хоча, як вважає більшість науковців, різні форми «м'якої сили» спостерігалися ще в давні часи, проте саме в період глобалізації кардинально зросли інформаційні впливи, що дає широкий простір для застосування «soft power». На сьогодні зазначене поняття широко використовується у дискурсах, присвячених питанням зовнішньої політики держави, а «Най залишається не лише першопровідником, але й законодавцем мод у сфері вивчення проблем «м'якої сили»» [12, с. 158–159]. Він дійсно розробляє складну теоретичну концепцію, яка набагато глибша та оригінальніша, ніж інші сучасні дослідження «м'якої сили», що або розвивають, або критикують його ідеї.

«М'яка сила», за Джозефом Наєм, означає здатність країни переконувати інших робити те, що необхідно цій державі, але без сили та примусу, тобто формувати пріоритети інших так, як вигідно цій країні. Якщо в інших будуть сформовані такі ж світоглядні позиції та культурні цінності, то можна буде легко заручитися їхньою підтримкою для досягнення власних цілей. «М'яка сила» країни опирається на три базисні ресурси: культуру (саме в тих її частинах, які цікаві й привабливі для інших), політичні цінності (якщо вони життєздатні і в середині країни, і поза її межами), зовнішню політику (коли вона легітимна та моральна). Успіх у проектуванні «soft power» досягається за допомогою публічної дипломатії, економічної допомоги, спорту, мистецьких проєктів, медіапродукції, університетів, шкіл, церков та інших інститутів громадянського суспільства. Оскільки «м'яка сила» має обмежені можливості, то досягати конкретних результатів за її допомогою складно та довго в часі, однак «м'яка сила» необхідна для завоювання прихильності опонентів. Важливо те, що, застосовуючи «soft power» у вирішенні певних питань, державі не потрібно йти на поступки, вона просто досягає своєї мети, але м'яко та ненав'язливо. Водночас Най підкреслював, що успішним країнам

при формуванні зовнішньої політики потрібна і «жорстка», і «м'яка» сили [20; 22].

Значення «м'якої сили» у світі, стверджує Джуліо Галларотті, нині суттєво зростає. На його думку, це пов'язано з процесами глобалізації (існує тісна взаємозалежність держав і величезна швидкість передачі інформації); демократизація та поширення ліберальних принципів (вони не лише самі по собі несуть прихильність до «м'яких принципів», а й створюють обмеження у використанні сили); колосальні витрати при застосуванні ядерної зброї; прагнення до стабільності та процвітання сучасних західноєвропейських суспільств; зростання ролі міжнародних організацій [17].

Водночас концепція «м'якої сили» протиставляється загальноприйнятому традиційному сприйняттю – «жорсткій силі» («hard power»), яка отожднюється з військовою міццю та економічною потужністю. «Жорстка сила» включає в себе військові інтервенції, примусову дипломатію (coercive diplomacy), економічні санкції, спирається на збройні сили та економічні засоби, застосовує погрози і зброю. «Жорстка сила», зазначає Най, не завжди буває необхідною та виправданою стратегією, тому при певних обставинах за ради досягнення мети державі потрібно поклатися саме на «м'яку силу», на її здатність впливати на події за допомогою переконання. «Жорстка сила» дає більш швидкі бажані результати, проте ніколи не приносить дивідендів «м'якої сили», а саме, при застосуванні «жорсткої сили» завжди відбувається внутрішній спротив країни-опонента [20; 22].

«Жорстка сила» значно шкодить іміджу держави, якщо вона відверто в агресивно-односторонньому порядку здійснює вторгнення, економічні санкції чи погрози. Водночас така агресивна «жорстка сила» може створювати позитивний імідж зазначеної держави у країн, які мають з цього певні вигоди. «Жорстка сила» може схвально сприйматися іншими країнами й тоді, коли її дії будуть направлені на підтримку миру у світі, захист від геноциду, надання економічної допомоги на сприятливих умовах для країн, що її потребують та ін. Тому державам, щоб досягти максимального впливу на міжнародній арені необхідно шукати «золоту середину» у застосуванні «м'якої» та «жорсткої» сил [20; 22].

Таким чином, у політиці «жорсткої сили» важлива роль належить економічному складнику як засобу тиску на опонентів. У політиці «м'якої сили» створюється економічна система, що пропонує населенню високий рівень доходів, а це стимулює країни, на які направлена «м'яка сила», мати такий же рівень добробуту, що в свою чергу, може сприяти економічному співробітництву між країнами-опонентами. Розвинені держави світу активно застосовують свою економічну могутність, що виявляється у зовнішній торгівлі та закордонних інвестиціях, які визначають рівень розвитку промисловості, аграрного сектору і сфери послуг. Будь-яка держава, застосовуючи «м'яку силу», повинна дбати про свій імідж на міжнародній арені. Країна володіє більш потужним потенціалом «soft power», якщо її культурні цінності та інституції позитивно і з повагою сприймаються у світі, що дає країні змогу створювати вигідні для неї альянси. При цьому не слід вважати «м'яку силу» гуманнішою, але менш впливовою

у порівнянні з «жорсткою силою», яка асоціюється з військовою міццю, а значить має бути більш дієвою. Адже в реальності «м'яка сила» обов'язково містить елементи «жорсткості», які виявляються у нав'язуванні чужих стандартів, і об'єкт впливу досить часто не усвідомлює того, що його вибір – це не повністю вільний вибір.

У подальшому проблеми взаємозв'язку та взаємодоповнення «м'якої» і «жорсткої» сил Джозеф Най представив у концепції «розумної сили» («smart power»), яку розглядав як можливість поєднання «м'якої» і «жорсткої» сил для створення вигіршних стратегій. Хронологічно зазначена концепція в наукових колах почала осмислюватися з 2004 р., з часу публікації роботи Ная «Soft Power: The Means To Success In World Politics» (яка перевидавалася кілька разів, у російськомовному варіанті книжка вийшла під назвою «Гибкая власть. Как добиться успеха в мировой политике»). Фактично одночасно з зазначеною працею з'явилася робота Сюзанни Носсель «Smart Power» [19]. Най підкреслював, що концепція «розумної сили» може бути застосована не лише для США, а й для будь-якої іншої держави. Завдання влади полягає в тому, щоб за певних обставин правильно комбінувати ці дві сили [23]. «Розумна сила» по своїй суті – це «синонім правильної, ефективної політики» [11, с. 93], тому у світі мати вплив і повагу можуть не лише великі країни з потужним військово-промисловим комплексом та сильною економічною базою, а й країни середнього розміру.

«Розумна сила» і військова сила концептуально пов'язані між собою, але «розумна сила» вдається до військової сили лише тоді, коли вимагають цього екстремальні обставини. «Розумна сила» все більше схиляється до дипломатичного стилю та компромісів, до завоювання «сердця і розуму» [14, с. 233].

Нині багато країн світу у своїй політиці намагаються застосовувати «розумну силу». Так, у США концепція «smart power» глибоко вивчається і аналізується на сторінках наукових видань, активно обговорюється на конференціях і семінарах. А за президентства Барака Обами «розумна сила» була покладена в основу зовнішньополітичного курсу США. Хілларі Клінтон, політик і державний секретар США (2009–2013 рр.), виступаючи перед Комітетом сенату з міжнародних відносин у січні 2009 р. підкреслювала: «Ми повинні використовувати те, що називають «розумна сила» – повний набір інструментів, які існують у нашому розпорядженні – дипломатичні, економічні, політичні, правові та культурні, вибираючи потрібний засіб, або їхню комбінацію для кожної конкретної ситуації» [15].

Сучасний Китай, наприклад, широко використовує потенціал «м'якої сили», для цього він розвиває комплекс гуманітарних технологій, поєднуючи кращі світові концепції з власним соціально-культурним досвідом, виділяє значні кошти для підтримання свого іміджу як дружньої держави. На думку китайців, їхня країна висунула велику кількість ідей, що відповідають загальним інтересам народів світу. Водночас, лідери та аналітики Китаю дійшли висновку, що для збереження цілісності держави та ефективної її діяльності необхідно поєднувати «м'яку» і «жорстку» сили, тобто – «розумну силу» [5; 24].

У боротьбі за лідерство Німеччина, яка за економічним потенціалом займає перше місце в Європі, покладається, найперше, на «м'яку» та «розумну» сили. Конкурентоспроможність і суттєвий вплив на міжнародній арені Німеччині забезпечують освіта, наукові досягнення та людський капітал. Політика в області інтернаціоналізації вищої освіти сприяє зростанню потоків висококваліфікованої міграції з інших країн. Найбільше студентів до Німеччини прибуває з Китаю, з країн-членів ЄС – Польщі, Болгарії, Австрії та Франції, а також інших держав – Росії і Туреччини. Важливо, що після закінчення навчання, студентів-іноземців німецькі роботодавці та влада розглядають як перспективні кваліфіковані кадри, тому створюються сприятливі умови для їхньої інтеграції на ринок праці. Така «м'яка сила» у політиці Німеччини значно укріплює її позиції як світового центру вищої освіти та наукових досліджень [4, с. 77–78]. Проте західноєвропейські країни мають помітний недолік у ресурсах «жорсткої» сили, вони, навіть вирішуючи конфлікти, переважно, опираються на дипломатичні засоби [3, с. 179].

Окрім цього, стратегія «розумної сили» розробляється низкою інших країн Європи, Азії та Росії. Наприклад, у Російській Федерації концепція «smart power» покладена в основу розвитку російської культурної дипломатії та реалізації програм міжнародного обміну освітніми послугами [9, с. 18].

Оскільки «smart power» становить теоретичну основу зовнішньополітичної стратегії держави, то для України на часі розробка власного концепту «розумної сили», який дозволить проводити ефективну політику з опорою на національні інтереси. На сьогодні для оптимального функціонування нашої держави, для деконфліктизації і стабілізації життєдіяльності українського соціуму, найперше, необхідне вирішення складної і болючої проблеми – подолання збройного конфлікту на території України та реінтеграції окупованих територій, які і варто розглядати через призму стратегії «розумної сили».

Для цього потрібно, використовуючи ефективні світові практики, посилювати сектор безпеки і оборони України. Зміцнення обороноздатності нашої держави та збільшення бойової потуги її збройних сил необхідно комбінувати з політико-дипломатичними та гуманітарними зусиллями. Подолавши монополію російських ЗМІ у власному інформаційному просторі, Україна отримала шанс для більш активної трансляції своєї «м'якої сили». В умовах інформаційно-психологічної війни Росії проти України серйозна боротьба за «уми й серця» людей стає надзвичайно актуальною. Слід розробити цілий комплекс контрпропагандистських заходів, популяризуючи українську історію та культуру, базові цінності українського народу, поліпшуючи імідж та репутацію України на міжнародній арені тощо.

Нині варто віддавати перевагу політико-дипломатичним шляхам припинення збройного конфлікту в Україні, одночасно посилюючи міжнародні економічні санкції проти Російської Федерації. Українська влада мусить враховувати «закон незворотних змін» і бути готовою до врегулювання міждержавного збройного конфлікту на теренах України в результаті сприятливого збігу обставин, коли може відкритися «вікно можли-

востей» для якісної і відносно швидкої деокупації та реінтеграції Криму й Донбасу (основними ознаками такого «вікна можливостей» є економічне виснаження Росії через поглиблення економічного дисбалансу та посилення міжнародних санкцій; участь Російської Федерації у тривалих збройних конфліктах в інших «гарячих точках» світу; інтенсифікація внутрішніх конфліктів у російській державі; активізація соціальних протестів і міжетнічного напруження; суттєве скорочення військового бюджету Російської Федерації; ослаблення авторитарного режиму Володимира Путіна тощо) [2]. Потрібно поставити на порядок денний питання про співпрацю України з державами на пострадянському просторі, які не поділяють агресивної політики Російської Федерації, вони за певних обставин можуть надати допомогу нашій державі. Співпраця України з НАТО, безпекове партнерство з США, країнами Центральної і Північної Європи є необхідною складовою концепції «розумної сили».

Висновок. Значення «розумної сили» в політиці країн буде зростати, адже у сучасному світі кардинально змінюються цінності, методи та пріоритети впливу. Перевага надається «м'яким» засобам впливу, проте, зрозуміло, що без «жорсткої» сили не може бути і «м'якої», яка підтримує, але не замінює традиційну силу – військову та економічну. «Розумна сила» у зовнішній політиці держави, сформована на комбінованому

застосуванні «жорсткої» та «м'якої» сил, дає багато кращі результати у порівнянні з тим, якщо покладатися виключно на одну з них.

Україна повинна застосовувати стратегію «розумної сили», щоб ефективно протистояти тиску колишнього імперського центру і зберегти свою незалежність, за допомогою поєднання наявних «жорстких» і «м'яких» ресурсів. Керівництво нашої держави має зрозуміти, що особливістю сучасного періоду розвитку України є його пострадянський, посттоталітарний, посткомуністичний, постсоціалістичний і постгеноцидний характер, що найважливішими кроками у соціально-економічній політиці мають бути як зменшення бідності українських громадян, так і деолігархізація, демонополізація та деколонізація України, з обґрунтуванням політики стабільного розвитку, спрямованої на подолання наслідків економічної, політичної, культурної та інтелектуальної залежності українців (як етнічних, так і політичних) від колишніх імперій. Діяльність щодо забезпечення цілісності України повинна мати комплексний, науково обґрунтований характер, українська влада мусить бути гнучкою в умовах постійних змін, точно оцінювати напрямки докладання сил і використання ресурсів, а також передбачати можливі кроки у відповідь на використану стратегію. Саме в оптимальному балансі «жорсткої» та «м'якої» сили й полягає шлях до успіху.

Список літератури:

1. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неоколоніальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (№ 6). Ч. 2. С. 7–11.
2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Стратегія «розумної сили» як основа для припинення збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147 (№8). Ч. 2. С. 7–13.
3. Бельський В.Ю., Олейник В.И. «Умная сила» как стратегия сдерживания политического ислама (на материалах Западной Европы). *Власть. Общественно-политический журнал*. 2016. Т. 24. № 5. С. 178–181.
4. Большова Н.Н. Государственная политика в области высшего образования и науки как инструмент «мягкой силы» (опыт Германии). *Вестник МГИМО-Университета*. 2014. № 2(35). С. 71–80.
5. Борох О.Н., Ломанов А.В. Скромное обаяние Китая. *Pro et Contra*. 2007. № 6. С. 41–60.
6. Костырев А.Г. «Разумная сила», общественная дипломатия и социальные сети как факторы международной политики. *Полис. Политические исследования*. 2013. № 2. С. 143–149.
7. Наумов А.О. «Мягкая сила» и «умная сила». Внешнеполитический опыт США. *Стратегия России*. 2016. Т. 146. № 2. С. 65–76.
8. Неймарк М.А. «Умная сила»: к перспективам в мировой политике (часть 2). *Научно-аналитический журнал «Обозреватель – observer»*. 2016. № 2(313). С. 67–77.
9. Русакова О.Ф., Ковалева Д.М. «Мягкая сила» и «умная власть»: концептуальный анализ. *Социум и власть*. 2013. № 3(41). С. 15–19.
10. Столетов О.В. *Стратегия «разумной силы» в политике глобального лидерства*. Москва : Издательство Московского университета, 2018.
11. Чихарев И.А. «Умная мощь» в арсенале мировой политики. *Международные процессы*. 2011. Т. 9. № 1(25). С. 93–98.
12. Юдин Н.В. Жесткий взгляд на «мягкую силу»: критический анализ монографии Дж. Ная «Будущее власти». *Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика*. 2013. № 4. С. 134–163.
13. Carpenter Ted Galen. *Smart Power: Toward a Prudent Foreign Policy for America*. Cato Institute, 2008.
14. Chong Alan. Smart Power and Military Force: An Introduction. *Journal of Strategic Studies*. 2015. Vol. 38. Issue 3. Pp. 233–244.
15. Clinton Hillary. *Nomination Hearing To Be Secretary of State*. Statement before the Senate Foreign Relations Committee (Washington, DC, January 13, 2009). URL: <https://2009-2017.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2009a/01/115196.htm>
16. Cohen William S., Greenberg Maurice R., McGiffert Carola. *Smart Power in U.S.-China Relations: A Report of the CSIS Commission on China*. Center for Strategic and International Studies (CSIS), March 2009.
17. Gallarotti Giulio M. Soft power: what it is, why it's important, and the conditions for its effective use. *Journal of Political Power*. 2011. Vol. 4. Issue 1. Pp. 25–47.
18. Medeiros Sabrina E., Pinto Danielle J.A. International Reputation and Smart Power: How Brazil is building its international insertion in XXI century. In *ISA's 56th Annual Convention*. New Orleans, Louisiana, 2015.
19. Nossel Suzanne. Smart Power. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83. № 2. Pp. 131–142.
20. Nye Joseph S., Jr. *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York : Basic Books, 1990.

21. Nye Joseph S., Jr. Get Smart: Combining Hard and Soft Power. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88. № 4. Pp. 160–163.
22. Nye Joseph S., Jr. *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York : PublicAffairs, 2005.
23. Nye Joseph S., Jr. *The Future of Power*. New York : PublicAffairs, 2011.
24. Podyapolskiy Sergey. «Soft power» and «smart power» of modern China. *Журнал Сибирского федерального университета. Серия : Гуманитарные науки*. 2014. Том 7. № 2. С. 347–358.
25. Resnick Evan. I Will Follow: Smart Power and the Management of Wartime Alliances. *Journal of Strategic Studies*. 2015. Vol. 38. Issue 3. Pp. 383–409.
26. Whiton Christian. *Smart Power: Between Diplomacy and War*. Dulles, United States : Potomac Books, 2013.

References:

1. Averianova, N.M., & Voropayeva, T.S. (2019). Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrayiny: neokolonial`nyj vymir [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Gileya: naukovyj visnyk*, issue 145 (№ 6), part 2, pp. 7–11. (in Ukrainian)
2. Averianova, N.M., & Voropayeva, T.S. (2019). Stratehiya «rozumnoyi syly» yak osnova dlya pryypynennya zbroynoho konfliktu v Ukrayini ta reintehratsiyi okupovanykh terytoriy [The “smart power” strategy as a basis for ending the armed conflict in Ukraine and reintegrating the occupied territories]. *Hileya: naukovyy visnyk*, issue 147 (№8), part 2, pp. 7–13. (in Ukrainian)
3. Belskii, V.Yu., & Oleinik, V.I. (2016). «Umnaya sila» kak strategiya sderzhivaniya politicheskogo islama (na materialax Zapadnoj Evropy) [“Smart power” as a strategy of containing political Islam (based on Western Europe)]. *Vlast. Obshhenatsionalnyj nauchno-politicheskij zhurnal*, t. 24, № 5, pp. 178–181. (in Russian)
4. Bolshova, N.N. (2014). Gosudarstvennaya politika v oblasti vysshego obrazovaniya i nauki kak instrument «myagkoj sily» (opyt Germanii) [State policy in the field of higher education and science as an instrument of “soft power” (German experience)]. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, № 2(35), pp. 71–80. (in Russian)
5. Borokh, O.N., & Lomanov, A.V. (2007). Skromnoe obyanie Kitaya [China's modest charm]. *Pro et Contra*, № 6, pp. 41–60. (in Russian)
6. Kostyrev, A.G. (2013). «Razumnaya sila», obshhestvennaya diplomatiya i socialnye seti kak faktory mezhdunarodnoj politiki [“Intelligent power”, public diplomacy and social networks as factors of international politics]. *Polis. Politicheskie issledovaniya*, № 2, pp. 143–149. (in Russian)
7. Naumov, A.O. (2016). «Myagkaya sila» i «umnaya sila». Vneshnepoliticheskij opyt SShA [“Soft Power” and “Smart Power”. USA foreign policy experience]. *Strategiya Rossi*, t. 146, № 2, pp. 65–76. (in Russian)
8. Nejmark, M.A. (2016). «Umnaya sila»: k perspektivam v mirovoj politike (chast 2) [“Smart Power”: Towards Prospects in World Politics (Part 2)]. *Nauchno-analiticheskij zhurnal «Obozrevatel – observer»*, № 2(313), pp. 67–77. (in Russian)
9. Rusakova, O.F. & Kovaleva, D.M. (2013). «Myagkaya sila» i «umnaya vlast»: konceptualnyj analiz [“Soft Power” and “Smart Power”: A Conceptual Analysis]. *Socium i vlast*, № 3(41), pp. 15–19. (in Russian)
10. Stoletov, O.V. (2018). *Strategiya «razumnoj sily» v politike globalnogo liderstva* [“Smart Power” Strategy in Global Leadership Policy]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. (in Russian)
11. Chixarev, I.A. (2011). «Umnaya moshh» v arsenale mirovoj politiki [“Smart power” in the arsenal of world politics]. *Mezhdunarodnye processy*, t. 9, № 1(25), pp. 93–98. (in Russian)
12. Yudin, N.V. (2013). Zhestkij vzglyad na «myagkuyu silu»: kriticheskij analiz monografii Dzh. Naya «Budushhee vlasti» [A Hard Look at “Soft Power”: A Critical Analysis of J. Nye's Monograph “The Future of Power”]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 25. Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika*, № 4, pp. 134–163. (in Russian)
13. Carpenter, Ted Galen (2008). *Smart Power: Toward a Prudent Foreign Policy for America*. Cato Institute.
14. Chong, Alan (2015). Smart Power and Military Force: An Introduction. *Journal of Strategic Studies*, vol. 38, issue 3, pp. 233–244.
15. Clinton, Hillary (2009). *Nomination Hearing To Be Secretary of State*. Statement before the Senate Foreign Relations Committee (Washington, DC, January 13, 2009). URL: <https://2009-2017.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2009a/01/115196.htm>
16. Cohen, William S. & Greenberg, Maurice R. & McGiffert, Carola (2009). *Smart Power in U.S.-China Relations: A Report of the CSIS Commission on China*. Center for Strategic and International Studies (CSIS).
17. Gallarotti, Giulio M. (2011). “Soft power”: what it is, why it's important, and the conditions for its effective use. *Journal of Political Power*, vol. 4, issue 1, pp. 25–47.
18. Medeiros, Sabrina E. & Pinto, Danielle J.A. (2015). International Reputation and Smart Power: How Brazil is building its international insertion in XXI century. In *ISA's 56th Annual Convention*. New Orleans, Louisiana.
19. Nossel, Suzanne (2004). Smart Power. *Foreign Affairs*, vol. 83, № 2, pp. 131–142.
20. Nye, Joseph S., Jr. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books.
21. Nye, Joseph S., Jr. (2009). Get Smart: Combining Hard and Soft Power. *Foreign Affairs*, vol. 88, № 4, pp. 160–163.
22. Nye, Joseph S., Jr. (2005). *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York: PublicAffairs.
23. Nye, Joseph S., Jr. (2011). *The Future of Power*. New York: PublicAffairs.
24. Podyapolskiy Sergey (2014). «Soft power» and «smart power» of modern China. *Zhurnal Sibirskogo federalnogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki*, t. 7, № 2, pp. 347–358.
25. Resnick, Evan (2015). I Will Follow: Smart Power and the Management of Wartime Alliances. *Journal of Strategic Studies*, vol. 38, issue 3, pp. 383–409.
26. Whiton, Christian (2013). *Smart Power: Between Diplomacy and War*. Dulles, United States: Potomac Books.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-108>

УДК 116:316.3.+572.028+172

Будз В.П.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Гоян І.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТИ МАЙБУТНЬОГО

Анотація. Досліджено основні антропологічні та аксіологічні принципи самоорганізації освіти в майбутньому, зокрема в Україні. Доведено, що самоорганізація успішної освіти ґрунтується на таких антропологічних принципах як принципи творчості, наслідування, цікавості, природного потягу до знань, конкуренції. Обґрунтовано, що до аксіологічних принципів самоорганізації ґрунтовної освіти можна зарахувати такі принципи як принципи демократичності, свободи, гуманізму, добровільності, добору корисних та ефективних знань, творчого діалогу, безоплатності освіти. Встановлено, що антропологічні та аксіологічні принципи перебувають у кореляції, а тому при створенні навчальних та освітніх програм необхідно враховувати їх взаємодію. Показано, що принцип безоплатної освіти може принести українській державі вагомий інноваційний та технологічний здобутки в майбутньому, оскільки доступ до освіти отримують всі охочі, що є важливим самоорганізаційним антропологічним принципом освіти, який корелює з принципами свободи, демократії, гуманізму та водночас з антропологічними принципами творчості, цікавості та природного прагнення до знань.

Ключові слова: антропологічні принципи освіти, аксіологічні принципи освіти, самоорганізація освіти, принцип наслідування, принцип творчості, принцип цікавості, принцип конкуренції, принцип добору корисних та ефективних знань, принцип безоплатності освіти.

Budz Volodymyr

Ivan Franko National University of Lviv

Hoian Ihor

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

SELF-ORGANIZATION'S ANTHROPOLOGICAL AND AXIOLOGICAL PRINCIPLES OF THE EDUCATION OF THE FUTURE

Summary. The paper investigates the basic anthropological and axiological principles of self-organization of education of the future, in particular in Ukraine. It states that such principles can become the basis for successful, effective, sound, and competitive education of Ukrainian citizens. The author shows that the self-organization of successful education is based on such anthropological principles as the principle of creativity, imitation, curiosity, a natural attraction to knowledge, competition. The paper shows that the anthropological principle of creativity is connected with the stated above principles, as well as axiological principles of creative dialogue. It is established that the anthropological principle of curiosity is correlated with voluntariness, which lies in the voluntary desire to acquire knowledge, and is a significant self-organizing motivational principle of learning. The paper substantiates that the anthropological principle of imitation is connected with the axiological principle of the absorption of useful and effective knowledge. The point of this principle is that from a wide variety of general knowledge gained after primary school, a pupil should choose a certain direction of education – artistic, technical or humanitarian, which provides a deeper level of mastering the knowledge in a particular field. The paper proves that the axiological principles of self-organization of basic education can include such principles as the principles of democracy, freedom, humanism, voluntariness, absorption of useful and effective knowledge, creative dialogue, and free education. The author established that anthropological and axiological principles are correlated, and therefore when creating educational and educational programs it is necessary to take into account their interaction. The paper shows that the principle of free education can bring significant innovative and technological achievements to the Ukrainian state in the future since everyone will be able to access education. This, in its turn, is an important self-organizing anthropological principle of education that correlates with the principles of freedom, democracy, and humanism and at the same time anthropological curiosity and natural desire for knowledge.

Keywords: anthropological principles of education, axiological principles of education, self-organization of education, the principle of imitation, the principle of creativity, the principle of curiosity, the principle of competition, the principle of the absorption of useful and effective knowledge, the principle of free education.

Постановка проблеми. Кожне суспільство, яке розвивається динамічно та стратегічно прагне віднайти найбільш оптимальні шляхи створення та збереження матеріальних і духовних цінностей. Такими шляхами створення матеріальних і духовних цінностей є фізична і розумова праця, яка відповідно спрямована або виробництво, або на наукові здобутки. Але як виробництво так і наука потребують

відповідних методів освіти та навчання майбутнього покоління виробників чи науковців. При цьому у більшості випадків на такі освітні методи покладається завдання якомога швидше, дешевше та ефективніше навчити молоду людину виробляти матеріальну (товари і послуги) чи духовну (знання) продукцію. Крім того така продукція повинна бути якісна, надійна або ж істинна, оскільки неякісні товари і послуги

та хибні знання можуть завдати людині та суспільству значної шкоди.

Якщо ж ми прагнемо виробляти якісну матеріальну і духовну продукцію, яка була б конкурентноспроможною на внутрішньому та зовнішньому світовому ринках, то відповідно необхідно знайти принципи, які б були механізмами ефективного, дешевого та швидкого навчання людини тій чи іншій професії, на основі якої вона могла б здійснювати успішні виробничі процеси у галузях фізичної та розумової діяльності. *Такі принципи і механізми навчання повинні, на наш погляд, ґрунтуватись в першу чергу на сутності і природі людини, тобто на антропологічних принципах*, бо саме розуміючи сутність людини ми можемо ефективно будувати технології освіти, соціалізації, навчання та виховання громадянина. Тому постановка проблеми пошуку принципів навчання і виховання людини в майбутньому є актуальним завданням, яке ми вирішуємо в межах цього дослідження. Саме пошук таких принципів і механізмів дасть змогу будувати та самоорганізовувати *гуманну та демократичну* освіту, яка б була цікавою та корисною для людини, та яку б людина бажала здобути, та яку б цінувала добровільно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку принципів освіти є актуальною у багатьох наукових аспектах та цікавить як українських так і зарубіжних дослідників. Зокрема О. Пастовенський звертає увагу на принципи управління загальною середньою освітою [9], проте не аналізує принципи самої освіти та не звертає увагу на способи організації освіти в майбутньому. Ряд авторів, таких як О. Язловецька, Дж. Вудард (J. Woodard), К. Вілі (K. Wylie), М. Гаґан (M. Hagan), Г. Гольдшмідт (G. Goldshmidt), Ф. Істон (F. Easton), Дж. Ніколь (J. Nicol), І. Оберскі (I. Oberski), Е. Собо (E. Sobo), Дж. Таплін (J. Taplin) аналізують принципи вальдорфсько-штайнерівської освіти. Зокрема О. Язловецька аналізує вальдорфську педагогіку в контексті її оздоровчих принципів [15]. Дж. Ніколь та Дж. Таплін вивчають особливості штайнерівської-вальдорфської освіти на її початковому етапі [19], а К. Вілі та М. Гаґан досліджують її практичний потенціал у загальноосвітніх школах [24]. Г. Гольдшмідт відмічає її розвивальний підхід, який інтегрований у процес виховання, де важлива роль надається вихованню релігійності як невід'ємної частини духовної освіти [18], а І. Оберскі вважає, що принцип свободи складає основу вальдорфської освіти [20]. Е. Собо наголошує на принципі гри у вальдорфській освіті, який використовується у навчальних цілях, бо гра сприяє гармонійному фізичному та духовному розвитку дитини [21]. На принципі гармонійності і цілісності вихованням людини у системі вальдорфської освіти наголошують Ф. Істон [17] та Дж. Вудард [23], оскільки на його основі одночасно розвивається мислення, емоційно-чуттєва і вольова сфера та водночас здійснюється навчання практичним навикам, тобто одночасно виховується «голова, серце та руки» [17; 23]. У цьому аспекті освіта майбутнього дійсно повинна бути гармонійним вихованням логічного мислення, емоційно-вольової сфери та давати людині певні практичні життєві навички.

П. Фрейре аналізує освіту у її зв'язку із гуманно-діалогічними принципами та вважає, що освіта має бути проблемно-орієнтована, засновуватись на принципах свободи, гуманізму, любові, скромності, довіри, надії, критичного мислення [14]. В. Будз та І. Гоян аналізують антропологічний, моральний та соціально-ідеологічний потенціал системи української освіти та науки і обґрунтовують принцип переваги філософських знань в системі освіти [2], а також І. Гоян звертає увагу на творчість як принцип освіти [5]. Такі дослідники як Т. Цієн (T. Tsien) та М. Цуй (M. Tsui) вважають, що викладання та навчання має ґрунтуватись на принципах спільної діяльності студентів і викладачів, самостійності, відповідальності та довіри [22, с. 356].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У більшості досліджень, які проаналізовані нами постановка проблеми антропологічних та аксіологічних принципів освіти в майбутньому піднімається переважно частково. Дослідники ведуть мову про різні вагомості освітні принципи, але однак чітко не класифікують їх, зокрема на антропологічні та аксіологічні, що свідчить про відсутність системного осмислення суті самих принципів. Той чи інший освітній принцип повинен застосовуватись в освіті виходячи з основних закономірностей людського та суспільного буття, розуміння природи людини. Тому аналіз взаємодії антропологічних та аксіологічних принципів, які б були в основі самоорганізації успішної освітньої діяльності є актуальною дослідницькою проблемою, оскільки аксіологічні принципи, які перебувають в основі всіх форм суспільної діяльності, в тому числі – освіти ґрунтуються у своїй суті на антропологічних принципах. Виявлення таких фундаментальних принципів та механізму їх взаємодії дасть можливість успішно та ефективно організувати освітній процес з меншими затратами матеріальних та інтелектуальних ресурсів, а також створить підґрунтя для можливості отримати у результаті освітнього процесу творче, гуманне та зорієнтоване на демократичні свободи покоління громадян.

Мета статті. Метою статті є аналіз принципів і механізмів, на основі яких може самоорганізуватись ефективна, гуманна та перспективна освіта в майбутньому. Самоорганізація освіти передбачає застосування таких принципів в освіті, на основі яких освітній процес буде проходити з якнайменшими затратами матеріальних та інтелектуальних ресурсів та буде приносити максимальні результати, оскільки він буде ґрунтуватись на природі людини, закономірностях її пізнавального процесу та поведінки. Для вирішення цієї мети необхідно виконати такі завдання: 1) проаналізувати антропологічні принципи освіти, які пов'язані з природою людини та 2) виявити аксіологічні принципи освіти майбутнього, які поєднані з антропологічними принципами та є найбільш оптимальними способами функціонування освітніх програм.

Виклад основного матеріалу. Кожне суспільне явище як би воно не розвивалось у соціальному просторі і часі має своє сутнісне підґрунтя, яке складається переважно з **об'єктивних** та **суб'єктивних** чинників. **Об'єктивними**

чинниками суспільних явищ є, на наш погляд, **антропологічні** засади, які виражають **онтологічний** вимір природи людини. Такий об'єктивний вимір чинників не підлягає зміні, оскільки засобами власної волі та діяльності змінити природу людини неможливо. **Суб'єктивними** чинниками суспільних процесів, є на наш погляд, **аксіологічні** явища, які виражають **раціональний** вимір природи людини. Якщо ж антропологічні засади суспільних процесів змінити неможливо, то саме цінності, як суб'єктивні чинники є в основі функціонування суспільств та всіх їхніх сфер, в тому числі освіти та науки, оскільки вони є динамічними в кожному суспільстві. Тобто «...всі суспільні явища у своїй суті мають ціннісний зріз. Кожна подія, локальна чи глобальна мотивована цінностями» [3, с. 5], тобто «основою будь-якої історії, культури та цивілізації є цінності...» [4, с. 20]. Звідси системні цінності «...мали б бути закладені в основі національної ідеї, самоідентифікації особи та нації, оскільки всі суспільні ідентифікації – це ідентифікації цінностей» [3, с. 7]. В такому аспекті системні цінності мали б бути закладені також в освіті, бо відмінність суспільств та, зокрема, *відмінність освітніх програм і наукових інститутів має аксіологічне підґрунтя*, яке є надзвичайно динамічним, особливо в наш час, коли простежується «...знецінення ідеалів... зумовлене не тільки загальним розчаруванням у просвітницьких ідеалах, а й докорінними змінами соціокультурного буття...» [10, с. 19]. Тому для того щоб планувати та управляти освітою і наукою, необхідно в першу чергу *планувати та управляти матеріальними і духовними цінностями*, які мають бути закладені у «фундамент» освіти та які, з іншого боку, мають бути отримані в майбутньому внаслідок навчання та виховання громадян. В такому аспекті постановки проблеми слід дослідити співвідношення антропологічних та аксіологічних чинників у контексті феномену освіти та водночас виявити основні антропологічні та аксіологічні принципи, на основі яких мала б самоорганізовуватись освіта в майбутньому.

Одним із важливих *антропологічних факторів*, який характерний для розвитку будь-якої людини та будь-якого суспільства, який слід враховувати у контексті освіти та виховання є процес **наслідування** як природний, спонтанно-самоорганізаційний спосіб соціалізації людини та її освіти (навчання і виховання). **Наслідування** – це природна поведінка людини, оскільки, як вважає І. Ле Бон, «людина, так само як і тварина схильна до наслідування...» [8, с. 199], при цьому наслідування в своїй суті має подвійний вплив – «...минулого і взаємного наслідування, що... викликає у людей однієї і тієї ж країни і однієї і тієї ж епохи таку подібність, що навіть ті, хто найменше мав би піддаватися такому впливу, – філософи, науковці та літератори – виявляють... подібність в своїх думках і стилі...» [8, с. 199–200]. Аналогічно вагоме значення процесу наслідування у соціальних процесах висловлює Ж.-І. Тард, який вважає, що є навіть закони наслідування в багатьох сферах діяльності і поведінки людини [11]. На його думку, наслідування – це те начало, яке одночасно урівнює

і цивілізує людей [12, с. 329], те, яке є процесом суспільної асиміляції [12, с. 347]. При цьому він вважає, що «інстинкт наслідування, разом з інстинктом симпатії і суспільності знаходиться у взаємних відносинах причини і наслідку» [12, с. 385], а внаслідок цього зв'язку існує «соціальна сила потреби у наслідуванні» [12, с. 385]. В такому аспекті, якщо **наслідування** прирівнювати до соціальних законів [11] та інстинкту [12, с. 385], то відповідно цю здатність людської природи слід було б використати як *антропологічний принцип освіти*. При цьому освіта мала б бути спрямована на наслідування кращих та найбільш оптимальних способів діяльності і поведінки, на дотримання загальнолюдських цінностей.

Одним із методів наслідування кращих зразків людської культури може бути гра, яка є важливою, наприклад, у системі вальдорфської освіти та створює умови для гнучкого мислення в дорослому віці [21]. Власне в такому аспекті принцип *«навчання як гри»* у вальдорфській освіті – це, на наш погляд, реалізація таких антропологічних принципів як: **наслідування**, **цікавості** та **конкуренції**, бо гра, тим більше в ранньому віці, завжди імітує процес наслідування кращих зразків і поведінки, зацікавлює людину та сприяє конкуренції, оскільки у грі повинен бути переможець. У цьому аспекті слід мати на увазі, як вважає Аристотель, що цікавість та здивування – це фундаментальний принцип здобуття знань, зокрема філософських, оскільки «...і тепер і колись здивування спонукає людей філософствувати...» [1, с. 69–70], тому в освіті повинна бути певна загадковість, елемент здивування і чуда, оскільки ці явища спонтанно привертають увагу дитини. Якщо ж освіту будувати на рутинній основі з нудними вправами і заучуванням матеріалу, то такий підхід швидше відштовхує дитину від освітнього процесу. Тому **цікавість** і **здивування** – це **важливі антропологічні принципи освіти**.

З іншого боку, якщо людина відповідно до своєї природи спонтанно здатна **наслідувати** інших у процесі соціалізації та навчання, то відповідно слід враховувати *аксіологічний* аспект такого наслідування, оскільки це дозволило б «економити» час для коригування поведінки людини, яка перебуває у процесі соціалізації. Але звісно, що сліпе *наслідування* та механічне *епігонство* не може бути оптимальним принципом освіти, оскільки тоді це може бути основою для формування «людини маси», яка не має самостійного творчого потенціалу.

У цьому аспекті цікавими є ідеї І.А. Тена, на думку якого, філософія і психологія мистецтва ґрунтується на двох аспектах людської природи – *наслідуванні* і *творчості*, які він вбачає у розвитку давньогрецької культури, оскільки, як вважає дослідник, «...в те пістоліття, яке настало за Саламінською битвою... (480 р. до н.е. – В.Б., І.Г.) разом з прозою, драмою і першими філософськими дослідженнями починається нова культура. Тоді від точного наслідування мистецтво переходить раптом до прекрасної творчості» [13, с. 251]. Тобто в давньогрецькій культурі стається своєрідний переломний момент, коли *наслідування трансформується у творчість*. Так само в освіті і в самореалізації людини має наступити такий

момент, коли вона від наслідування, яке полягає у засвоєнні знань, повинна перейти до творчості. Тому в процесі освіти слід обов'язкового поєднувати процеси *наслідування* (засвоєння вже відомих знань) та процеси *творчості* (створення нових знань), оскільки орієнтація освіти тільки на наслідування знань, акцент на ерудованості, на всезнанні розмаїтих навчальних предметів не вчить людину творити, а *творчість* – це *сутнісна ознака людини*. В такому аспекті дійсно, наявність великої кількості знань в людини аж ніяк не робить людину розумною (Геракліт), а тому «освіта та наука в Україні... повинні бути зорієнтовані не на отримання ерудованої людини, яка володіє багатоманітністю знань і фактів, а на формування активної людини, яка може творчо та нестандартно підходити до вирішення проблемних життєвих ситуацій» [2, с. 162].

На наш погляд, *наслідування* і *творчість* – це два антропологічні способи процесу самореалізації людини, оскільки на першому етапі свого саморозвитку людина переважно здатна до *наслідування*. Процес наслідування особливо чітко простежується в перших роках людського життя, коли дитина наслідує зовнішнє соціальне середовище. Другий етап самореалізації людини – *творчість*, але він неможливий без процесу наслідування, тобто без попереднього засвоєння людиною вже відомих знань. У цьому аспекті можна погодитись з думкою про те, що «...мислення повинно на чомусь ґрунтуватись, мати попередні істинні судження, попередні істинні посилення. Такі перші істини неможливо отримати ніяким іншим чином, хіба що прийняти їх як аксіоми» [16, с. 2144], або ж прийняти ці істини у процесі наслідування вже відомих ідей. Тому основне завдання, яке слід вирішити в освітньому процесі – це необхідність переходу людини до *другого етапу свого саморозвитку – творчості*. Такий перехід від наслідування до творчості є можливий, на наш погляд, на основі принципу *творчого діалогу*, який є одним із *аксіологічних принципів* освіти і передбачає повагу до людини як до творця знань та до її інтелектуальної власності, повагу до творчості взагалі.

У аспекті *творчості* як *антропологічного принципу освіти* та *творчого діалогу* як *аксіологічного принципу освіти* цікавими є погляди П. Фрейре, який вважає, що освіта може бути класифікована на два типи: 1) антидіалогова або «банківська» освіта; та 2) гуманістично-діалогова або проблемно-орієнтована освіта [14, с. 54–55, 75]. Тобто перший тип освіти за П. Фрейре – це *накопичувальна освіта*, або («банківська» [14, с. 54–55, 75]), яка зорієнтована на загальне знання та ерудицію, але така освіта є наслідувальна, нетворча. Такий *наслідувальний* принцип освіти, на наш погляд, властивий для теперішньої української освіти, яка є «рудиментом» радянської ментальності, оскільки учень чи студент у системі такої освіти підлягає однобічному коригуванню та контролю з боку викладача, який нібито транслює єдино правильну думку чи знання. В такому аспекті освіта – це *наслідування* загальноприйнятих знань, ідей, переконань, світогляду, картини світу, яке ставить за основу навчального процесу точне відтворення на основі заучування тих чи інших епістемологічних

форм. Така освіта не потребує діалогу між викладачем і студентом, оскільки студент тільки переймає ідеї і довіряє викладачу.

Другий тип освіти за П. Фрейре – гуманістично-діалогова або проблемно-орієнтована освіта [14, с. 54–55, 75] повинна мати визвольну мету [14, с. 78], оскільки діалогічний характер освіти є практикою свободи [14, с. 75]. Проте, швидше, на наш погляд, діалогічна освіта – це *практика творчості*, бо саме в сократівському діалозі, в суперечці народжується істина, нові ідеї, підходи, нові ракурси бачення світу. Як вважає Ф. Кессіді, у діалозі перманентно присутні «...дві особи, для яких істина і знання не дані у вже готовому вигляді... Істина і знання не передаються... а швидше розкриваються у свідомості учасників діалогу» [7, с. 140]. З іншого боку така *діалогова* освіта, яку пропонує П. Фрейре має не тільки методологічний зміст, який зорієнтований на *проблемність*, але й є у своїй суті вираженням *аксіологічних принципів* – свободи, гуманізму, любові, оскільки діалог «...неможливий без глибокої любові до світу й до людей... Любов є водночас основою для діалогу й самим діалогом» [14, с. 71]. У цьому аспекті дійсно гуманізм є системним моральним поняттям, оскільки він ґрунтується, як вважає М. Дойчик, на ідеї гідності, моральної досконалості, доброчесності [6, с. 47].

У подібному системному аспекті *діалогова* освіта має ряд інших моральних цінностей, оскільки діалог неможливий без скромності, довіри до людства [14, с. 72], без надії [14, с. 73], без критичного мислення [14, с. 74]. Такий діалог, як вважає дослідник, створює клімат взаємної довіри, але «...довіра зовсім відсутня в антидіалогічності банківських методів освіти» [14, с. 73], які полягають у відсутності діалогу та спрямовані на накопичення знань. Він вважає, що «без діалогу немає спілкування, а без спілкування не може бути справжньої освіти» [14, с. 74]. Проте, на наш погляд, *справжньої освіти не може бути без досягнення вміння творити* – нові знання, винаходи, технології, оскільки *сутністю природи людини є творчість*, а тому у цьому аспекті «загальним і одночасно дуже актуальним принципом виступає... творчий підхід до змісту освіти» [5, с. 318].

Для системи освіти дійсно потрібен діалог, довіра та співпраця, про що наголошують Т. Ціента М. Цуй, які обґрунтовують модель викладання та навчання, яка орієнтована на спільну діяльність та участь студентів і викладачів як команди. Така модель освіти орієнтує студентів на самостійність, громадянську відповідальність, служіння громаді, які ґрунтують ся на довірі [22, с. 356]. В такому аспекті дійсно принцип *співпраці* викладача і студента, який впливає на командний дух та *конкуренцію* в навчанні, та який ґрунтується на аксіологічних принципах взаємної довіри, свободи, відповідальності студента є більш перспективним у майбутньому, ніж, наприклад, сучасна українська модель освіти, яка будується на «протистоянні» викладача і студента. Сучасний український викладач переважно *контролює* якість навчання та поведінку студента, тобто *домінує* над студентом, виконує роль «наглядача», який зобов'язує студента вчитись, бути дисциплінованим, а студент намага-

ється *протистояти* викладачу через обман, уникнення відповідальності, через уникнення виконання дослідницьких завдань та намагання використовувати розмаїті хитрості при демонстрації своїх знань в тому числі з використанням плагіату. Тому важливим аспектом освіти майбутнього повинні бути такі аксіологічні принципи як **співпраця, взаємна відповідальність, довіра та чесність** викладача та студента. Саме ці принципи є основою для успішного здобуття знань та сприяють самодисципліні і порядку, командному та конкурентному та творчому духу освіти.

У ракурсі цих міркувань найбільш перспективними шляхами самоорганізації освіти майбутнього, які б давали вагомий суспільний потенціал та результат є *орієнтація початкової, середньої та вищої школи на творчість*. Зокрема можна було б зорієнтувати освіту на три напрямки: *технічний, гуманітарний та мистецький*. У *технічному* аспекті всі зусилля варто було б спрямувати на конструювання та винахідництво, в *мистецькому* – на створення мистецьких творів, а в *гуманітарному* – на написання розмаїтих текстів.

Саме *творчість* – це той шлях, який здатний вести людину до свободи, до гуманізму, до демократії, бо тільки вільна людина може вільно творити в суспільстві, яке не обмежує її творчий порив і дозволяє реалізувати свою свободу ідей, думок та поглядів, свободу цікавості. **Свобода** – це фундаментальний аксіологічний принцип освіти, оскільки «дух цікавості» не має меж, а тому сприяння такому пориву впливає на формування творчого потенціалу людини. В такому сенсі, на наш погляд, **творчість** як антропологічний принцип освіти є цілісно пов'язаний з її аксіологічними принципами – **свободою, гуманізмом та демократією**. Якщо освіта у суспільстві спрямована на **творчість**, то вона тим самим демонструє ступінь його відкритості, свободи та демократії. Якщо освіта в суспільстві спрямована на **наслідування**, то таке суспільство є закритими, бо знання в такому суспільстві набуває статус цінності, яку «утримують» в тій чи іншій суспільній верстві, а тому суспільство має тенденцію ставати тоталітарним, де творити дозволено тільки «обраним» за тими чи іншими критеріями благонадійності, бо інші громадяни вважаються нездатними до творчості.

Ще одним із *антропологічних принципів* освіти слід мати на увазі аристотелівський *принцип природного прагнення людини до знань*. Аристотель вважає, що «всі люди за своєю природою прагнуть до знання» [1, с. 65], а мудрість полягає у знанні причин [1, с. 66–67, 90]. Якщо ж людина від природи прагне до знань, а їй «закривають» це природне прагнення розмаїтими перепонами та бар'єрами в тому числі й *меркантильного* плану, наприклад, *платною освітою*, яка в останні десятиліття стала трендом в Україні, бо всі хочуть «заробити» на освіті власних громадян, то таке природне прагнення до пізнання пропадає, а людина залишається розчарованою та замкнутою, а її творчий потенціал згасає назавжди.

Насправді людина природно цікавиться знаннями і прагне до знань, особливо до тих, які викликають подив, здивування, дають можливість

пізнати основи речей. Тому є велика кількість випускників, які бажають вступати у ВНЗ на бажані спеціальності. Проте таке природне бажання і порив, природна цікавість до знань «гаситься» бар'єром платної освіти, зокрема в Україні. На природному прагненні людини до освіти звичайно можна непогано заробляти (так само як і на природному прагненні їсти, спати чи бачити видовища). Але заробляння грошей на природному прагненні до освіти можуть собі дозволити більш заможні суспільства, зокрема Західної Європи, де рівень доходів громадян дозволяє існувати платній освіті.

Але українське суспільство не є заможним, оскільки рівень доходів громадян є надто низьким щоб середньостатистична українська сім'я вільно дозволила собі платну освіту дітей. Тим більше в умовах сучасної пандемії вірусу COVID-19 більшість українських сімей залишилася без заробітку, а тому у 2020-2021 н.р. можна спрогнозувати надзвичайно низький рівень вступників у ВНЗ, які бажатимуть отримувати платну освіту в Україні. В іншому випадку, якщо навіть перед абітурієнтом й постане питання щодо вибору платної освіти, то він швидше за все вибере не український платний ВНЗ, а зарубіжний, зокрема в Східній Європі (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) оскільки рівень оплати освіти в Східній Європі та Україні практично однаковий. У процесі вибору типу освіти принцип *вигідності та економії коштів* домінує над аксіологічними принципами, наприклад, патріотизму чи природним прагненням здобувати знання.

Тому, на наш погляд, в освіту, зокрема українську, потрібно перш за все вкладати матеріальний (книги, лабораторії, бази відпочинку) і соціальний капітал (досвід, вміння і людяність викладачів), а не бачити в освіті тільки вигідний комерційний проект. *Меркантильність освіти* може звичайно тимчасово «збагачувати» державу, але від платної освіти та ж сама держава втрачає у майбутньому набагато більше можливих інтелектуальних та технологічних інновацій, оскільки через бар'єр платної освіти вона не допускає до бажаних спеціальностей талановитих але бідних чи економних власних громадян.

Тому освіту, зокрема в Україні, слід зробити **безоплатною**, оскільки платна освіта дає більше негативних ефектів, ніж позитивних. Зокрема платна освіта створює прецедент відсутності конкуренції в освіті, оскільки талановита, але бідна людина не може здобути бажану освіту. Крім того платна освіта впливає на низький рівень вступу абітурієнтів, зокрема на традиційно-перспективні та суспільно-значущі галузі знань – філософію, фізику, математику, хімію, інформатику, технічні та інженерні спеціальності, оскільки на цих спеціальностях потрібно не тільки платити за навчання, але й напружувати свої інтелектуальні зусилля. При цьому зауважимо, що низький рівень вступу на стратегічні спеціальності обумовлюється відсутністю робочих місць для випускників, оскільки в освітніх програмах не передбачено викладання, наприклад, філософії в середній школі, що є *системною помилкою української освіти*, оскільки людину необхідно навчити критично та системно мислити ще в ранньому дитинстві на основі філософських

дисциплін. Критичність, системність, творчість і свободу мислення може дати тільки філософія, яка проникає в сутнісний зміст речей. Якщо ж дитину не навчати бачити сутність речей, то вона в дорослому віці буде мати здатність бути легковерною та підпадати під розмаїті маніпуляції.

Меркантильність сучасної української освіти швидше не залучає абітурієнтів, а «відлякує» їх, а українські ВНЗ залишаються з «малокомплектними» групами студентів-платників, які стають «священною коровою», на яку ніяким чином не можна вплинути, оскільки вона приносить університету дохід, на який «виживають» викладачі. Платна освіта в Україні «відлякує» випускників, які швидше обирають мотив платного за навчання за кордоном, бо така освіта оцінюється як більш перспективна, тобто «якщо платити, то вже платити в не в Україні, а за кордоном». При цьому вступники відлякують також елементи хабарництва у ВНЗ, яке властиве для українського суспільства в цілому.

Тому, на наш погляд, слід *докорінно змінити принципи української освіти*, чи принципи освітньої діяльності окремого університету, оскільки від тимчасового доходу, який держава або університет отримує від малочисельних багатих студентів-платників в цілому втрачається стратегічний внесок в розвиток держави, який би могли зробити бідні, але чисельні і талановиті студенти. На наш погляд, більш перспективним шляхом розвитку освіти, зокрема в Україні, який би дав можливість в майбутньому принести користь державі від отриманих знань, бо до освіти були б допущені кращі абітурієнти на снові конкуренції їхніх знань, слід заснувати **безоплатну освіту в Україні**, принаймні для стратегічних спеціальностей: філософія, фізика, математика, хімія, інформатика, технічні та інженерні спеціальності, де б у ВНЗ молода людина могла б потрапити на основі конкуренції знань, а не на основі конкуренції фінансового становища.

Звичайно, що в такому випадку гарантом отримання знань мала б виступати українська держава, чи окремий університет, але якщо освіта студента стала б **безоплатною**, то держава та університет також не будуть зобов'язані платити стипендію студентам, а тільки заробітну плату викладачам. В такій *моделі безоплатної освіти* Україна могла б реалізувати соціальні програми та дбати про своє стратегічне майбутнє, а університети могли б наповнитись талановитими та мотивованими до навчання студентами, бо більшість стратегічних спеціальностей університетів, які потрібні для держави в майбутньому (філософія, фізика, математика, хімія, інформатика, технічні та інженерні спеціальності) залишаються незаповненими студентами, оскільки для багатьох українських сімей рівень їхніх доходів не дозволяє бути гарантом платної освіти власних дітей. Проте рівень доходів українських сімей все ж таки дозволяє утримувати життєдіяльність майбутнього студента, навіть якщо він не буде отримувати стипендії від держави. При цьому українська держава може заробляти кошти на навчання іноземних студентів.

Висновки і пропозиції. Освіта майбутнього, зокрема в Україні може успішно самоорганізуватися на взаємодії антропологічних та аксіоло-

гічних принципів, суть якої полягає в реалізації ряду наступних співвідношень, які слід враховувати в організації освітнього процесу з метою створення ефективної, успішної та конкурентноспроможної української освіти, яка б давала не тільки ґрунтовні знання, але й цікаві професії:

1. Антропологічний принцип **творчості** пов'язаний з аксіологічним принципом **творчого діалогу**, на основі якого може відбуватися творчий процес, оскільки тільки *діалог як творча взаємодія* дозволяє взаємно поважати іншу людину, її думки, її інтелектуальну власність та дає змогу вдосконалювати творчі здобутки. Антропологічний принцип **творчості** також пов'язаний з таким принципом як **конкурентність** в освіті, де кращі досягнення з необхідністю повинні мати суспільне визнання у вигляді матеріальних і моральних заохочень успішних учнів чи студентів.

2. Такий антропологічний принцип як **наслідування**, який передбачає дотримання найкращих методів поведінки та найбільш оптимальних цінностей пов'язаний з таким антропологічним принципом як **творчість**, оскільки тільки та людина, яка засвоїла попередній багаж знань та орієнтується в його слабких місцях здатна творити інноваційні проекти, які б були *корисним та ефективними* для суспільства.

3. Антропологічний принцип **наслідування** пов'язаний з аксіологічним принципом **добору корисних та ефективних знань**, які б допомагали людині у вирішенні її життєвих проблем та економити її життєвий потенціал і час. Велика частина загальноосвітніх знань, зокрема в системі української освіти є «зайвою» та «забирає» час, а тому доцільніше було б дати можливість учневі обирати певний напрям освіти – *мистецький, технічний або гуманітарний* після початкової школи, що забезпечило б більш глибокий рівень засвоєння знань в тій чи іншій галузі.

4. Такий *антропологічний* принцип самоорганізації освіти майбутнього як **цікавість**, (оскільки тільки цікаве знання може бути спонтанним мотивом навчання, на основі якого можна було б досягнути максимальних успіхів при мінімальному контролі) корелюється з такими антропологічними принципами як **творчість**, оскільки творчість також має бути *цікавою*. Принцип **цікавості** також пов'язаний з аксіологічним принципом **добровільності**, оскільки добровільне бажання здобувати знання є вагомим самоорганізаційним мотиваційним принципом навчання, який корелює з цікавістю і творчістю.

5. **Безоплатність** освіти майбутнього в Україні, як її *аксіологічний* принцип самоорганізації дає змогу доступу до освіти всіх бажаючих її здобувати, бо тільки цей принцип може дозволити всім охочим свідомо отримувати ту чи іншу спеціальність та професію незалежно від фінансових можливостей родини. Принцип **безоплатності** є основою реалізації таких *антропологічних* принципів як **творчість** і **цікавість**, що безумовно пов'язується з таким *аксіологічним* принципом як **гуманізм**, який передбачає повагу до людини як до основної цінності, до її природи та до її життя.

6. Безоплатність освіти як аксіологічний принцип також пов'язаний з такими аксіологічними

принципами як **свобода** та **демократичність**, оскільки тільки безоплатна освіта передбачає відкритість всіх можливих знань та всіх можливих професій для всіх бажаючих незалежно від їх фінансових можливостей, що гарантує справжню свободу вибору людині. Принцип **безоплатнос-**

ті освіти може дати в майбутньому *корисний* та *ефективний* результат не тільки для окремої людини, але й для цілої української держави, яка в такому випадку не втратить шанси створення інновацій через бар'єр платної освіти, яка є перешкодою для талановитих, але бідних громадян.

Список літератури:

1. Аристотель. Метафизика. Сочинения: в 4 т. / ред. В.Ф. Асмус. М.: Мысль, 1976. Т. 1. С. 63–367. (Философское наследие).
2. Будз В.П., Гоян І.М. Антропологічний, моральний та соціально-ідеологічний потенціал філософії у системі української освіти та науки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. Вип. 34(47). С. 159–166.
3. Будз В.П. Філософські аспекти трансформації сучасного українського суспільства. *Етико-аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства*: зб. наук. ст. Івано-Франківськ: Видавець І.Я. Третяк, 2009. С. 5–8.
4. Гоян І.М., Будз В.П. Аксіологічний вимір історичної пам'яті українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 1(119). С. 19–23.
5. Гоян І.М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології: монографія. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. 360 с.
6. Дойчик М.В. Специфіка розуміння ідеї гідності в українському ренесансному гуманізмі. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2011. Вип. 16(1). С. 47–52.
7. Кессиди Ф.Х. Сократ. СПб.: Алетейя, 2001. 352 с.
8. Лебон Г. Психология толп. *Психология толп*: монографія. Москва: Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1998. С. 13–254.
9. Пастовенський О.В. Принципи громадсько-державного управління загальною середньою освітою. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 5(71). С. 68–72.
10. Сторожук С.В., Гоян І.М., Федик О.В. Світоглядні виклики гендерній політиці сучасності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2018. № 2. С. 15–23. doi: 0.31651/2076-5894-2018-2-15-23
11. Тард Г. Законы подражания. М.: Академический проект, 2011. 304 с. (Психологические технологии).
12. Тард Г. Мнение и толпа. *Психология толп*: монографія. Москва: Институт психологии РАН, «КСП +», 1998. С. 255–408.
13. Тэн И. Философия искусства. Пер. с нем. А.Н. Чудинова. Москва: Республика, 1996. 351 с.
14. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. Пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Юніверс, 2003. 168 с.
15. Язловецька О.В. Вальдорфська педагогіка як оздоровча виховна система. *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 150. С. 126–131.
16. Budz H. Truth Obviousness in Ancient Greek Philosophy. *European Researcher*. 2013. Vol. 57, No 8(2). P. 2144–2151.
17. Easton F. Educating the whole child. "head, heart, and hands": Learning from the Waldorf experience. *Theory Into Practice*. 1997. Vol. 36, Iss. 2. P. 87–94. doi: 10.1080/00405849709543751
18. Goldshmidt G. Waldorf Education as Spiritual Education. *Religion & Education*. 2017. Vol. 44, Iss. 3. P. 346–363. doi: 10.1080/15507394.2017.1294400
19. Nicol J., Taplin J. Understanding the Steiner Waldorf approach: early years education in practice. London: Routledge, 2012. 192 p.
20. Oberski I. Rudolf Steiner's philosophy of freedom as a basis for spiritual education? *International Journal of Children's Spirituality*. 2011. Vol. 16, Iss. 1. P. 5–17. doi: 10.1080/1364436X.2010.540751
21. Sobo E. J. Play's relation to health and well-being in preschool and kindergarten: a Waldorf [Steiner] education perspective. *International Journal of Play*. 2014. Vol. 3, Iss. 1. P. 9–23. doi: 10.1080/21594937.2014.886102
22. Tsien T. B. K., Tsui M. A Participative Learning and Teaching Model: The Partnership of Students and Teachers in Practice Teaching. *Social Work Education. The International Journal*. 2007. Vol. 26, Iss. 4. P. 348–358. doi: 10.1080/02615470601081654
23. Woodard J. Head, Heart and Hands: Waldorf Education. *Journal of Curriculum and Pedagogy*. 2005. Vol. 2, Iss. 2. P. 84–85. doi: 10.1080/15505170.2005.10411551
24. Wylie K., Hagan M. Steiner for the 21st century: The application of Waldorf principles to mainstream practice. *Irish Educational Studies*. 2003. Vol. 22, Iss. 1. P. 153–164. doi: 10.1080/0332331030220113

References:

1. Aristotel (1976). *Metafizika*. Sochineniia: v 4 t. [Metaphysics. Works: in 4 t.]. Moscow: Mysl, t. 1, pp. 63–67. (Filosofskoye nasledie). (in Russian)
2. Budz, V.P., & Hoian, I.M. (2015). Antropohichnyi, moralnyi ta sotsialno-ideolohichniy potentsial filosofii u systemi ukrainskoi osvity ta nauky [Anthropological, moral and socio-ideological potential of philosophy in the system of Ukrainian education and science]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova*, vol. 34(47), pp. 159–166.
3. Budz, V.P. (2009). Filsofski aspekty transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Philosophical aspects of transformation of modern Ukrainian society]. *Etyko-aksiolohichni aspekty transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva* [Ethical and axiological aspects of transformation of the modern Ukrainian community]. Ivano-Frankivsk: Vydavets I. Tretiak, pp. 5–8.
4. Hoian, I.M., & Budz, V.P. (2015). Aksiolohichniy vymir istorychnoi pamiaty ukraintsv [Axiological measurement of historical memory of Ukrainians]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, vol. 1(119), pp. 19–23.
5. Hoian, I.M. (2011). Istoryko-filsofska refleksiiia psykhologizmu: na peretyni filosofii i psykhologii [Historical and philosophical reflection of psychology: at the intersection of philosophy and psychology]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia-forte. (in Ukrainian)
6. Doichyk, M.V. (2011). Spetsyfika rozuminnia idei hidnosti v ukrainskomu renesansnomu humanizmi [Specificity of understanding the idea of dignity in Ukrainian Renaissance humanism]. *Zbirnyk naukovykh prats: filsofiia, sotsiolohiia, psykhologiia*, vol. 16(1), pp. 47–52.

7. Kessidi, F. (2001). Sokrat [Socrates]. Sankt-Petersburg: Aleteya. (in Russian)
8. Lebon, G. (1998). Psikhologiya tolpy [Crowd psychology]. Psikhologiya tolpy [Crowd psychology]. Moscow: Institut psikhologii RAN, Izdatelstvo «KSP+», pp. 13–254.
9. Pastovenskyi, O.V. (2013). Pryntsyipy hromadsko-derzhavnoho upravlinnia zahalnoi serednoi osvity [Principles of public administration of general secondary education]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, vol. 5(71), pp. 68–72.
10. Storzhuk, S.V., Hoian, I.M., & Fedyk, O.V. (2018). Svitohliadni vyklyky hendernii politytsi suchasnosti [Conceptual Modern Gender Policy Challenges]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, vol. 2, pp. 15–23. doi: 10.31651/2076-5894-2018-2-15-23
11. Tard, G. (2011). Zakony podrazhaniya [Laws of imitation]. Moscow: Akademicheskii proekt. (Psikhologicheskiye tekhnologii). (in Russian)
12. Tard, G. (1998). Mneniye i tolpa [Opinion and crowd]. Psikhologiya tolpy [Crowd psychology]. Moscow: Institut psikhologii RAN, Izdatelstvo «KSP+», pp. 255–408.
13. Ten, I. (1996). Filosofiya iskusstva [Philosophy of art]. Moscow: Respublika. (in Russian)
14. Freire, P. (2003). Pedahohika pryhnoblenykh [Pedagogy of the Depressed]. Kyiv: Yunivers. (in Ukrainian)
15. Yazlovetska, O.V. (2017). Valdorfska pedahohika yak ozdorovcha vykhovna systema [Waldorf pedagogy as a health education system]. *Naukovi zapysky KDPU*, vol. 150, pp. 126–131.
16. Budz, H. (2013). Truth Obviousness in Ancient Greek Philosophy. *European Researcher*, vol. 57, no. 8(2), pp. 2144–2151.
17. Easton, F. (1997). Educating the whole child, “head, heart, and hands”: Learning from the Waldorf experience. *Theory Into Practice*, vol. 36, iss. 2, pp. 87–94. doi: 10.1080/00405849709543751
18. Goldshmidt, G. (2017). Waldorf Education as Spiritual Education. *Religion & Education*, vol. 44, iss. 3, pp. 346–363. doi: <https://doi.org/10.1080/15507394.2017.1294400>
19. Nicol, J., & Taplin, J. (2012). Understanding the Steiner Waldorf approach: early years education in practice. London: Routledge. (in English)
20. Oberski, I. (2011). Rudolf Steiner’s philosophy of freedom as a basis for spiritual education? *International Journal of Children’s Spirituality*, vol. 16, iss. 1, pp. 5–17. doi: 10.1080/1364436X.2010.540751
21. Sobo E.J. (2014). Play’s relation to health and well-being in preschool and kindergarten: a Waldorf [Steiner] education perspective. *International Journal of Play*, vol. 3, iss. 1, pp. 9–23. doi: 10.1080/21594937.2014.886102
22. Tsien, T.B.K., & Tsui, M. (2007). A Participative Learning and Teaching Model: The Partnership of Students and Teachers in Practice Teaching. Social Work Education. *The International Journal*, vol. 26, iss. 4, pp. 348–358. doi: 10.1080/02615470601081654
23. Woodard, J. (2005). Head, Heart and Hands: Waldorf Education. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, vol. 2, iss. 2, pp. 84–85. doi: 10.1080/15505170.2005.10411551
24. Wylie, K., & Hagan, M. (2003). Steiner for the 21st century: The application of Waldorf principles to mainstream practice. *Irish Educational Studies*, vol. 22, iss. 1, pp. 153–164. doi: 10.1080/0332331030220113

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-109>

УДК 159.9+316:2-1

Москальчук М.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТОЛЕРАНТНІСТЬ В ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ СЕРЖА МОСКОВИЧІ

Анотація. В статті розглянуто ідеї французького психолога Сержа Московичі, його погляди на проблеми походження релігії, як соціально так і психологічно. Проаналізовано ряд визначень поняття релігії; дано розуміння С. Московичі психології релігії та соціології релігії; досліджено визначення вченим соціального уявлення. Було встановлено С. Московичі, що релігія – це умова життя в суспільстві, уявлення та практика. Проаналізовано тлумачення вченим релігійної людини, основними характеристиками вважаються – дотримання заборони контакту до мирських речей і заборона торкання до самої релігійної людини. За визначенням С. Московичі, людина, за своєю сутністю є колективною, саме з цієї колективної характеристики і виникає релігія. Колективні прояви ще в давні часи, коли спільне життя в племенах об'єднувало людей для виконання певних релігійних ритуалів, тим самим вони підкріплювали свою приналежність до певної групи.

Ключові слова: С. Московичі, психологія релігії, соціологія релігії, релігія, ритуал, толерантність.

Moskalchuk Maryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

TOLERANCE IN PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY OF RELIGION IN THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF SERGE MOSKOVICHİ

Summary. In the article was considered is ideas of french psychologist Serge Moskovichi, his views on the problems of origin religion as sociologically so and psychologically. A number of definitions of the concept of religion have been analyzed; understanding of Serge Moskovichi psychology of religion and sociology of religion; it was investigated of scientist the social imagination, from which it follows that it includes knowledge and beliefs; it was traced how being in a collective influences a person's definition of the meaning of life and his awareness; it was outlined is a general factors, who helps the human stay in the group, a special attention was focused on the collective consciousness, division of labor and compulsion. It was installed what from S. Moskovichi, religion is the living conditions in society, idea and practice. It was analyzed interpretation the scientist of religion human, in which among other characteristics, is general are considered adherence to the prohibition of contact with worldly things and the prohibition of touching the itself religious person. By definition S. Moskovichi, a human, is a collective, it is from this collective characteristic that religion arises. It was installed, what the social basis of religion by the scientist's definition, characterizes the idea of creating a church, through which people come together for the sake of a particular shrine to which they are treated with respect; the psychological basis of religion is the grouping in which people have shared emotions, experiences and feelings. These collective manifestations it was in the ancient times, when common life in the tribes is united peoples for implementation certain religious rituals, thus, they reinforced their belonging to a certain group, which confirmed their shared emotions and feelings. In accordance, S. Moskovichi, the considering religion as psychological phenomenon, the characterize his as fact, who can to lead to the obsession or excitement, this is mean, what a human can go out for mental and physical boundaries and to move to a completely different level of existence.

Keywords: S. Moskovichi, psychology of religion, sociology of religion, religion, rituals, tolerance.

Постановка проблеми. З розвитком та впливом науки на повсякденне життя і з тим, що у своїй сфері вона спирається виключно на раціональні та емпіричні факти, науковців не полишає інтерес до релігійної (духовної) сфери людей, а саме – звідки вона бере свій початок і чому в сучасних умовах стрімкого поширення новітніх наукових технологій, не втрачає своїх позицій такий значний вплив, який має релігія на свідомість людей і на їхнє життя. Це стало приводом того, що вчені з різних галузей наук почали досліджувати релігійну сферу, в результаті виникають нові міждисциплінарні науки, серед яких є психологія релігії та соціологія релігії.

Дане дослідження присвячено актуальній темі яка стосується аналізу та визначення проблематики джерел та сутності релігії. На основі наукової спадщини сучасного французького психолога та представника соціальної психології Сержа Московичі (1925-2014), буде розглянуто й проаналізовано внесок вченого у розвиток не

тільки таких наук, як психологія та соціологія, а й таких наук як – соціологія релігії та психологія релігії, що дасть можливість дослідити проблему походження релігії на соціально-психологічній основі. У цьому контексті дослідження наукової спадщини С. Московичі дає нам підстави для подальшого вивчення даної проблематики та знаходження нових висновків, які стосуються природи релігії та релігійної свідомості.

Аналіз публікацій. Основи розробки психологічної природи релігії були закладені такими вченими, як Е. Старбек, С. Холл. На їхню думку, релігія має вплив на психологію людини в підлітковому віці, саме в цей період дитина є дуже вразливою і вважає себе недосконалою, що спонукає звертатись за допомогою до релігії. Також психологію релігії досліджували – Дж. Коу, Дж. Леуба, Дж. Пратта та ін. Значний вклад в психологічну основу релігії зробили – Е. Бутру, У. Джеймс, П. Жане, Т. Рібо, П. Ріше, Т. Флурнуа, Д. Фрезера, Ж. Шарко. Принагідно зазна-

чимо, З. Фройд вважав, що релігія бере свій початок від «Едипового комплексу», К. Юнг визнавав, що існує не тільки «індивідуальне безсвідоме», а й «колективне безсвідоме». Такі вчені, як Р. Ассаджолі, С. Гроф, Дж. Лілл, К. Роджерс, В. Франкл та ін. вважали, що в релігії людина здатна знайти допомогу. В радянський період дослідженням психології релігії займалися І. Букіна, Н. Віснап, К. Платонов, М. Попова, Д. Угринович та ін., в сучасній вітчизняній релігієзнавчій науці до вчених в області психології релігії належать – О. Карагодіна, В. Лубський, В. Москалець, О. Предко, Є. Рязанова, О. Сарашін, А. Сафронов та ін. Наразі, А. Геворкян, Е. Мелетинський, В. Попов, В. Сторчак вказували на безсвідомий початок, який існує в психіці людини та суспільства.

Досить інтенсивно в різні проміжки часу розробляються проблеми соціальної природи в релігії. Цій темі присвятили свої наукові розробки Р. Маретт, Р. Кодрінгтон, Л. Леві-Брюль, Е. Тейлор, Дж. Фрейзер та ін., в яких переважала думка про те, що релігія бере свій початок з ранніх форм релігії. Функції релігії в суспільстві досліджували М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін., цим вченим належала думка, що релігія визначається через поняття «священне», за допомогою якого люди об'єднуються в групи на основі віри. Релігійність на основі порівняння та методу індукції вивчали Е. Богардус, Г. Беккер, Г. Ле Бра, Б. Малиновський, Р. Нібур, А.Р. Рэдкліфф-Браун та ін. Такі вчені як – С. Аквавіва, П. Бергер, Х. Кокс, Г. Ленскі, Д. Мартін, Т. О'Ді, М. Шринівас розуміли релігію на основі секуляризації. Сучасні дослідження соціології релігії ґрунтуються на ідеї постсекулярності, релігійного плюралізму, представником якого є соціолог Д. Ерв'є-Леже. До кола вітчизняних науковців і вчених, які розробляли проблему соціології релігії належать – Н. Дудар, В. Єленський, М. Ковалевський, О. Кузьмова, В. Мельник, А. Панков, М. Парашевін, С. Сальнікова, Г. Серєда, П. Сорочкін, Л. Шангіна та ін. Як бачимо в сучасній науковій літературі є чимало праць присвячених проблемам толерантності, психології релігії та соціології релігії, однак наукові пошуки С. Московичі з цієї проблематики не стали предметом окремого ґрунтового дослідження, тому потребують подальшого комплексного аналізу та глибокого і всебічного осмислення.

Мета статті. На основі осмислення творчої спадщини С. Московичі, розкрити первинну природу та сутність релігії. Основуючись на психологічних та соціологічних факторах, з'ясувати чи можливо за допомогою цих двох феноменів досягти толерантного ставлення людей один до одного.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду соціально-психологічних ідей С. Московичі, проаналізуємо деякі з визначень феномену релігії та покажемо розуміння цього феномену такими науками, як психологія релігії та соціологія релігії.

Результати теоретичного аналізу літератури свідчать про існування різних підходів визначення релігії. Майже кожен науковець, хто досліджує феномен релігії намагається дати її визначення. Наприклад, у філософському словнику (під редакцією В.І. Шинкарука) релігія визначається, як «духовний феномен, який виражає віру люди-

ни в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ» [1, с. 545]. В іншому філософському словнику під релігією розуміється «світгляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), який базується на вірі в існування (одного чи декількох) богів, «священного», тобто того чи іншого різновиду надприродного» [2, с. 576]. Відомий вітчизняний вчений А. Колодний зазначив, що релігія – це надто складне суспільне явище, вона є однією з форм суспільної свідомості й водночас є і «світглядом, і суспільно-історичним феноменом, і складовою культурного життя, й елементом суспільної надбудови. Вона має індивідуальний і суспільний рівні свого вияву, існує у величезному спектрі конфесій» [3]. Не менш відомий вчений-релігієзнавець І. Яблоков, охарактеризував релігію, як сферу духовного життя суспільства, групи, індивіда, як спосіб практично-духовного освоєння світу й області духовного виробництва [4, с. 46]. Загалом, зазначимо, що розв'язання проблеми визначення релігії є досить складним і суперечливим завданням, для вирішення якого вченим необхідно з'ясувати, що є релігією, а що не є релігією. Як зазначав А. Колодний, визначити релігію – це не просто зафіксувати в системі понять сутність цього духовного явища, необхідно виявити його аксіологічний статус. Визначення релігії – це велике евристичне значення, яке допомагає осмислити сучасні релігійні явища і процеси [3].

В даному аспекті зазначимо, що вивчення феномену релігії відбувається в межах різних наукових дисциплін, одна з яких є соціологія релігії. Тут також існує багато визначень, наприклад, В. Гараджа визначає соціологію релігії, як емпіричну науку, «яка базується на фактах, тобто на соціальній дійсності, яку можна побачити та зафіксувати. Таким чином, для соціолога, релігія – це сукупність поведінкових актів індивідів та груп, вербальних дій людей і продуктів їхньої діяльності (матеріальна та духовна), тобто те, що роблять, що висловлюють і думають, їх думки, та що ними зроблено, досягнуто, реалізовано в цій їхній діяльності» [5, с. 8]. За визначенням І. Яблокова, соціологія релігії – це наука, яка вивчає суспільні основи релігії, суспільні закони, за якими вона існує, розвивається і функціонує, а також визначає місце, функції та роль, які вона займає і виконує в суспільстві, на які здатна впливати релігія. Що ж стосовно психології релігії, І. Яблоков зазначав, що вона вивчає сукупність психологічних явищ, які пов'язані з релігією та релігійністю. Психологія досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ суспільної, групової та індивідуальної психології (це можуть бути: потреби, почуття, настрої, традиції і т.п.), а також «зміст, структуру, направленість цих явищ, їх місце та роль в релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, груп, особистостей» [4, с. 6].

Зазначимо, що соціально-психологічні ідеї С. Московичі мали значний вплив на визначення феномену релігії й таких наук, як соціологія релігії та психологія релігії. Загалом, С. Московичі вважається багатоплановою постаттю в сучасній гуманітарній думці, більшість його ранніх творів

написані в жанрі соціально-філософських і історико-філософських есе, серед них «Досвід руху. Жан-Батист Бальзани, учень і критик Галілея» (1967); «Суспільство проти природи» (1972); «Люди дикі і люди домашні» (1974) та багато інших.

Будучи не тільки філософом, а й представником соціальної психології, С. Московичі намагається розкрити походження релігії через соціальну і психологічну сфери. Починаючи з дослідження соціального фактору, вченого бентежить питання: «Що відбувається з кожним з нас, коли ми соціалізуємо?» Цей процес він пояснює тим, що люди поступово навчаються розуміти дії та ситуації, які відбуваються всередині культури, саме тоді й розкривається їхня здатність узгоджувати власну діяльність з діяльністю інших членів культурної групи, а також вміння передавати ці культурні значення тим, хто з ними пов'язаний. З цього слідує, що значення подій не створюються індивідом, вони лише культурно й спільно використовуються, як соціальні уявлення [6].

Переважає більшість вчених при розв'язанні питання появи соціальних уявлень пов'язують їх з більшістю (тут мається на увазі, що думки та ідеї більшості впливають на меншість), тоді як С. Московичі переконаний у ефекті впливу меншин (тобто, думки невеликої групи людей впливають на думки більшості). Він зазначає, що соціальні уявлення – це знання та вірування, які виникли в повсякденній комунікації, й які мають відповідну структуру. Тоді, як завданням теорії соціальних уявлень полягає у визначенні того, яким чином виникають і будуються концептуальні схеми, як формується система значень і особистісних смислів суб'єкта в ході соціальних інтеракцій. «Уявлення можна розглядати як форму соціальної реконструкції реальності з особливою мовою, логікою і структурою імплікацій, саме ж поняття, що міститься в уявленнях, можна отримувати з натуралізації квазіфізичної форми існування, яка дозволяє їм бути конституючим чинником соціальної реальності» [6, с. 38–39]. Тут мова йде про своєрідну онтологію здорового глузду, який обмежує «свій» простір індивіда. Отже, коли людина стає частиною колективу у неї утворюються соціальні уявлення, з чого слідує, що і соціалізація, і соціальні уявлення є соціальним процесом. За визначенням С. Московичі, соціальний процес – це процес когнітивного освоєння дійсності, в якому об'єкти та індивіди пізнаються і диференціюються на основі моделей попереднього досвіду. Таким чином, група, в якій існують уявлення, є «не просто моральним авторитетом, який розпоряджається життям своїх членів, це є джерело життя. Від неї йде тепло, яке зігріває та живить серця, відкриває їх до співчуття, розтоплює егоїзм» [6, с. 38–40].

Звернемо увагу на те, яку характеристику дає С. Московичі такому поняттю, як колектив. Існуючи в групі та взаємодіючи з іншими людьми, кожен індивід відчуває на собі певні зміни, які спричинені його перебуванням в колективі, з якого він отримує додаткову енергію та усвідомленість того, що зобов'язаний бути до кінця свого існування разом із групою тому, що без групи людина залишиться без енергії та сенсу життя. С. Московичі виокремлює два фактори, які здатні тримати людей разом у групі, перший з них це – колективна

свідомість, яка складається із почуттів та переконань, які поділяються спільнотою, і які передаються від одного покоління до іншого, закарбовуються в пам'яті, мові й різних видах творчості. Таку свідомість можна розпізнати за традиціями (через приписи, заборони), а також в реакціях на поправлення суспільних чи релігійних норм. Другим фактором є розділення праці, яке здійснюється за статевою ознакою на чоловіків та жінок. Наприклад, для того щоб мати дітей, потрібен союз доповнюючих та приваблюючих один одного партнерів, кожен з яких виконує свою функцію: жінки займаються збиральництвом, вирощують рослини, присвячують себе домашнім турботам, а чоловіки полюють, ловлять рибу, ходять на війну тощо. Таким чином, все починається з зазначеної моделі й продовжується у розділенні за віком, професією й т.п., і з кожним разом можливість діяльності й кількість зв'язків у суспільстві збільшується. Саме таке розділення, зазначає С. Московичі, спонукає людей до отримання різних, подекуди паралельних якостей, в наслідок чого, щоб жити вони змушені не тільки творити та думати однаково, вони поступово стають залежними один від одного [6, с. 335].

С. Московичі зауважує, що людина за своєю природою є соціальною, тому всі її дії та ідеї носять соціальний характер. Суспільство, пояснює вчений, це велика кількість індивідів, в якому відбувається об'єднання за певною домовленістю, і ця домовленість пов'язує людей між собою, в ньому ж можуть проявляється панування людини над людиною і т.п. Ці та інші характеристики і допомагають зрозуміти соціальну природу релігії. Втім, вважає С. Московичі, існує ще одна риса, завдяки якій люди тримаються в групі, і яка допомагає пояснити соціальну основу релігії. Такою рисою є примушення, воно існує в будь-яких стосунках: в прийнятті певного рішення, в стосунках з керівництвом, яке намагається нав'язати свій вибір; примус існує і в близьких стосунках: між закоханими, між батьками та дітьми, та навіть між друзями. Ідея примусу містить у собі поняття зобов'язання, яке може нав'язуватися нам іншими, також ми можемо нав'язувати його самі собі. Таким чином, примус набуває соціального характеру. В даному контексті С. Московичі намагається показати, що необхідно робити і чого не слід робити. Він пояснює, що різниця між фізичним і соціальним примусом полягає в тому, що перший тільки примушує, а другий наказує та забороняє: «ти повинен», «я повинен», таким чином суспільство стає моральним. У цьому випадку, зазначає С. Московичі, релігія стає синонімом такого тиску, як «ти повинен», «я повинен». Загалом, релігія складається з того, в що не можливо повірити – це слова, жести і т.п., а також з таких речей, як кінець світу, воскресіння мертвих, союз з небесами, які разом з тим, змушують вірити в абсурд і невлімові сили. «Вони наочно показують нам могутність існуючих між ними зв'язків та підвищують їх міцність, – це відкрита рана релігії, але в той же час і бальзам, який заживлює її» [6, с. 340].

Таким чином, за визначенням С. Московичі, релігія – це умова життя в суспільстві, це сукупність уявлень та практик, які створюють світовий порядок і дозволяють репродукувати

та підтримувати нормальний плин життя. Саме релігія дає індивідам можливість жити разом та усвідомлювати себе спільнотою. В релігійній спільноті присутня символічна форма комунікації та взаємодопомоги, вона не тільки об'єднує людей між собою, а ще й моделює їхню колективну особистість [6, с. 59–62].

С. Московичі вважав, для того щоб визначити соціальну природу релігії, необхідно з'ясувати, що характеризує релігійну людину. Живучи в релігійному суспільстві, зазначає він, люди дотримуються певних заборон, приписів і правил, які розповсюджуються й на їхнє повсякденне, нерелігійне життя. Серед таких заборон С. Московичі пропонує звернути увагу на заборону контакту. Заборона контакту є універсальною, вона стосується певних об'єктів і особистостей, які вважаються нечистими (страх стати нечистим). Тут заборона контакту є первинною, а саме табу та всі інші заборони, є лише випадковим. З цього слідує принцип – мирське не повинно торкатися священного. С. Московичі на прикладі показує, як діють такі заборони. Будь-яка порча через об'єкт або істоту, буде вважатися нечистою і визнана серйозним зазіханням і блюзнірським порушенням порядку. Прикладом таких відношень стає людина, якої не можна торкатися (це можуть бути критичні дні у жінок, хвороба); також не можна торкатися сторонньої людини, яка не відноситься до племені чи клану, вождів, особистостей і людей, які мають надзвичайні здібності [6, с. 62–63]. Всі ці заборони, зазначає С. Московичі, мають спільний характер з дуалістичністю людської природи (опозиція душі та тіла, безсмертного та смертного, душі мислячої та душі рослинної і т.п.), перші з яких розуміються як чисті та ідеальні й такі, що панують над іншими. Така дуалістичність, підкреслює вчений, набуває релігійного характеру, в якому простежується протиставлення двох класів речей і сил, одні з яких можна назвати – священними, інші – мирськими, де перші викликають повагу та навіть страх. Щоб потрапити із світу мирського до світу священного, людина повинна пройти певні ритуали очищення або ініціації. Отже, за визначенням С. Московичі, релігійна людина, це та людина якої не можна торкатись, до неї не можна наближатись тому, що вона є представником певної релігійної групи і символом священного, вона несе в собі щось таємниче для мирського світу [6, с. 63].

З наведеного слідує, що дії або вірування стають релігійними завдяки протиставленню священного та мирського, а об'єкти та уявлення, які мають характеристику священного, перевершують об'єкти та поняття мирські. Такі священні об'єкти мають значно більший вплив на людей, які їм поклоняються та приносять пожертви (це можуть бути, як матеріальні блага так і саме життя). Інколи можна спостерігати, як люди зневажливо ставляться до таких жертв, обертаючи свій гнів проти ідолів, які не допомогли їм уникнути нещастя. Однак, це не завжди зупиняє людину, вона продовжує вірити та поклонятись. Таким чином, зауважує С. Московичі, такі дії показують, що «священне втілюється в колективній свідомості, воно представлене реальним та видимим, іншими словами, це є творінням священного, яке матеріалізоване в діях, формулах або пред-

метах. Чим більша згуртованість спільноти, тим сильніша близькість її членів один з одним, тим яскравіше виражено протиріччя між священним та мирським, між віруваннями та практикою. Релігійний вплив, який при цьому виникає буде впливати на кожного, перешкоджаючи змішуванню релігійності з повсякденністю та порушуванню меж. Таким чином, заборона буде поширюватися, укорінившись розрізненням між двома світами, які взаємно виключають один одного» [6, с. 63–64].

Таким чином, релігія та її форма – священні, вони формують в колективі заборони і табу. Втім, зауважує С. Московичі, релігію, як соціальний феномен (з рядом певних заборон), характеризує також ідея Церкви. Релігія не може існувати без Церкви, адже релігія завжди передбачає спільноту віруючих, які розділяють її кредо та виконують її ритуали. Отже, виходячи з ідеї Церкви, релігія виступає внутрішньо пов'язаною системою вірувань і дій, які відносяться до проявів священного та певних заборон у віруваннях і діях, які об'єднані в одну моральну спільноту під назвою – Церква. «Головне для Церкви, – зазначає С. Московичі, – це об'єднати людей навколо однієї святині. Надаючи силу, тим самим вона забороняє контакт, огорожує фізичними та психологічними бар'єрами певну спільноту» [6, с. 65–66]. Наведене свідчить про те, що С. Московичі не уявляє існування суспільства без релігії, будучи соціальним психологом він, ґрунтуючись на соціально-психічних дослідженнях, пояснює соціальну основу релігії.

Таким чином, ми з'ясували, як С. Московичі розуміє соціальну основу релігії, надалі проаналізуємо, як він визначає психологічну основу релігії. Для початку зазначимо, що спершу вчений визначає, що є маса та якою є її психологія. Психологічно, пояснює С. Московичі, маса – це не скупчення людей в одному місці, це людська сукупність, яку об'єднує психічна спільність. На відміну від індивіда, який діє свідомо, маса (юрба) діє не усвідомлено, це пояснюється тим, що свідомість – індивідуальна, а несвідоме – колективне. Також маса потребує підтримки вождя. Для того, щоб встановити, що являє собою психологія релігії, необхідно з'ясувати, по-перше, чому боги мають такий великий вплив на людей, і чому люди здатні на самопожертви заради них; по-друге, звідки береться такий вплив безособистісних сил і культів. Тільки зв'язок кожної людини із спільнотою (на основі чого виникає психологія мас), допоможе зрозуміти вирішення цих питань. Пояснюючи психологію мас, С. Московичі слідує за Е. Дюркгаймом, який вважав, що самотня людина, яка живе ізольовано від інших людей не спроможна діяти і мислити розсудливо. Тільки та людина, яка живе в колективі здатна по-справжньому жити, діяти й мислити [7]. Це ж відбувається з психологічною основою релігії. Ізольованому індивіду не вистачає життєвої енергії, така людина слідує навичкам, стає кволою, малорухливою, уподібнюється неврас-теніку, якого супроводжують самотність та безпорадність. У такій ситуації, зазначає С. Московичі, тільки спільнота може врятувати такого індивіда, вона не тільки стимулює його, вона ще й укріплює його сили та спонукає до діяльності. Перебуваючи в таких умовах людина здатна ви-

ходити за чуттєві межі, вона отримує задоволення з самого об'єднання, така людина стає більше ніж індивід. Інакше кажучи, людина починає розуміти та переживати божественне, простір, час та інші категорії розуму, які символізують спільноту в найбільш піднесеній формі. Втім, так само як Е. Дюркгайм, С. Московичі вважає, що цього замало для повного розуміння психології мас, необхідно прослідкувати розвиток колективних релігійних дій, тобто ритуалів [6, с. 67–77; 7].

Ритуал, за визначенням С. Московичі, має подвійне значення: з одного боку, в ньому диктуються правила поведінки, в яких вказуються особливості завдання за якими слід діяти (сюди можуть відноситись плідність, успіх на полюванні, ініціація або траур, тощо); з іншого, в ритуалі присутня послідовність дій, словесні формули, які їх пов'язують, а також особливі моменти, коли він відбувається. У цьому аспекті, добре стимулюють ритуал такі дії, як церемонії та зібрання, адже вони завжди спираються на вірування, надають йому сенс і пояснюють його дії. І тут важливо зазначити, що «через ритуал спільнота збільшує свою енергію та оживляє контакти. Релігійні обряди є стержневим стовпом та ідеалом всіх колективних рухів та всіх союзів. Саме вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на фоні звичних справ і повсякденного життя» [6, с. 82–84]. В результаті відбувається групування й церемонії, які викликають в учасників єдиний для всіх – психічний стан, а також утворення таких понять та ідей, які не потребують обґрунтування. Щоб ці дії стали священними для оточуючих, їм достатньо бути прийнятими та закріпленими простим ентузіазмом. Тому, головною функцією для всіх ритуалів є об'єднання людей і оновлення їхніх почуттів незалежно від того, до якої спільноти вони належать [6].

Щоб зрозуміти, як люди стають творцями релігійних обрядів та вірувань, необхідно проаналізувати психологію мас, яка за визначенням С. Московичі, здатна видозмінювати людей, які об'єднуються з іншими й збираються разом. Такому перетворенню можуть сприяти спілкування, обмін ідеями, все те, про що розмовляють, що чують, адже все має вплив на почуття та свідомість. Хвиля вражень та емоцій здатні змінювати людину, турбувати її розум і серце, все це сприяє створенню групи або маси. В такі часи людина змінюється, стираються межі її існування, в її пам'яті виникають образи та враження з минулого відповідно до яких вона себе ідентифікує (це можуть бути колективні події, видатні персонажі тощо). В такі моменти життя, зазначає С. Московичі, повністю відкривається окремим особистостям допомагає такий феномен, як одержимість. Коли такі люди, маючи вплив на інших, виходять із своїх ментальних меж, вони переборюють фобію спілкування, вони починають поводити себе так, ніби наділені незвичною силою, яка здатна збільшувати їхні фізичні та інтелектуальні прагнення. Ззовні це виглядає так, наче вони винесені за межі реальності, є нечуттєвими до всього, що не відноситься до групи і те, що діє в них та на них [6, с. 85–86].

Слід зазначити, що на відміну від С. Московичі, який вважав такий стан одержимістю,

Е. Дюркгайм називає його – збудженням [7]. Цим терміном вчений позначив особливий стан, який у ритуалі створюється спільнотою за допомоги підняття тону й приводу в рух. Інколи члени ритуалу, перебуваючи разом, починають діяти ризиковано (це можуть бути дії в угоду власних інтересів і власної репутації, подекуди навіть порушення правил, ними ж встановленими). Такі відношення долучають людей до моральної та фізичної близькості, яку вони не змогли б підтримувати в повсякденній стриманості. Саме у такі життєві моменти (на піку збудження) і створюються боги, виникають релігії, визнається їхня сила. С. Московичі пояснює, що перебуваючи в одержимості, яка є по-справжньому релігійною, віруючий свідомо прагне до трансу, тобто до захвату, для досягнення якого обожнювана істота вводиться до власного тіла, зникає розрізнення між зовнішнім і внутрішнім світом (відбувається взаємопроникнення один в одного). Невипадково одержимість широко розповсюджена по всьому світу. Наприклад, у християнстві одержимість можна простежити в діях та культах, які присвячені святым. У них відбувається певне злиття, в якому спонтанні почуття братства звільняються, віруючі знаходять втрачену спільність, при цьому соціальні бар'єри зменшуються і віра поступово починає викликати у них почуття захвату. Слід зазначити, що Е. Дюркгайм до одержимості додавав також такі моменти, як екстаз (стосується кожного, хто хоче втекти від себе) і захоплення (засіб доступу до іншого світу, світу божественного, який людина носить в собі) [3, с. 87–88; 7].

Втім, надавати справжнього сплеску енергії, яка допомагає людям створювати священне, зосереджуватись на власних діях і віруваннях, здатна тільки колективна свідомість. У ній об'єднуючим фактором можуть виступати наміри бути схожими, зібравшись разом люди вигукують, ритуально жестикулюють, виражають свою скорботу чи радість, їхню увагу одночасно привертають одні й ті самі речі, образи, персонажі, відбувається свого роду непереборне зараження словами, думками та емоціями, які канонізуються в одному напрямі: від самого топика до служителя культу. С. Московичі вважає, що коли людина приймає участь у церемоніалі, вона одночасно живе в двох світах: священному та профанному. Одержимій людині здається, що вона може говорити вустами іншої людини, може навіювати їй вчинки, диктувати їй почуття та наділяти її енергією, яка їй не властива. Отже, перебуваючи в такому стані людина звернена до внутрішнього простору, до царства фантастичних істот і богів, які наділяють її певними рисами [6].

Висновки. Підводячи підсумок зазначимо, що на основі аналізу та концептуальних підходів до дослідження філософської спадщини С. Московичі було встановлено наступне: релігію як соціальний феномен визначає те, що вона бере свій початок з давніх релігійних вірувань, за допомогою яких люди об'єднувались в релігійні спільноти, в результаті створювались племена, клани, виникали колективи людей, в яких з'являлись певні традиції, і відповідно релігійні уявлення, обряди, ритуали, яких вони дотримувалися. С. Московичі доводить, що людина за своєю суттю є соціальною, тому потребує перебування в ко-

лективі. Будучи невід'ємною приналежністю до спільноти, а також за допомогою релігії, члени суспільства отримують життєві сили, і коли ідеї суспільства об'єднуються з релігією, вони наділяють людину ентузіазмом, який так необхідний їй для виконання поставлених завдань. Віруюча людина відчуває, що вона оточена вищими силами, які панують над нею та підтримують її, цим вона долучається до всемогутності релігії. Дотримуючись встановлених заборон і табу, людина стає далі від мирського світу і ближче до своєї спільноти. У психології релігії, головним джерелом прояву релігії стають переживання та вірування людини, які вона відчуває в результаті об'єднання в колектив. Для виникнення таких переживань і вірувань, людина повинна пройти через стан збудження та екстазу, які виникають коли вона починає позбавлятися ізольованості від інших. У стані збудження та екстазу людина здатна виходити за межі свого мислення, за межі цього світу, тим самим переходячи на інший рівень, в якому є найвищі сили, не земні.

Проведене дослідження допомогло з'ясувати, що за допомогою релігії, джерелом якої є психологічна та соціологічна складова колективу, можна встановити в суспільстві ідею толерантності. Цьому в соціальній і психологічній сферах активно сприяє, як об'єднання людей, на основі спільних вірувань, емоцій і відчуттів, так і утворення, на цій основі, церкви. Саме в церкві виховується згуртованість, поважливе ставлення до святині й один до одного, а отже і толерантне ставлення. Спілкування та взаємодія виключно з людьми зі свого колективу дають можливість особистості побудувати у своїй спільноті толерантні відношення. Такі відношення не можна назвати новими, вони сягають в давнину, коли в племенах у людей була віра в те, що їх захищають божества, духи, навіть тварини, почуття згуртованості, поваги до інших, до спільноти. Саме таке толерантне та поважливе ставлення до ритуалів, вірувань, тотемів, божеств і духів, заклало основи толерантності в суспільстві для подальших поколінь.

Список літератури:

1. Філософський енциклопедичний словник / Гол. редкол. В.І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
3. Колодний А.М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ : Світ знань, 1999. 52 с. URL: https://kolodnyj2009.wordpress.com/2009/03/16/fenomen_religiji/ (дата звернення: 24.04.2020).
4. Яблоков И.Н. Основы религиоведения: учебник / Ю.Ф. Борунков, М.П. Новиков и др.; под ред. И.Н. Яблокова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 2001. 480 с.
5. Гараджа В.И. Социология религии. Учебное пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. Москва : Наука, 1995. 223 с.
6. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва, 1998. 313 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Mosk/01.php (дата звернення: 24.04.2020).
7. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя : монографія. Київ, 2002. 424 с.
8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [пер. с фр. Т.П. Емельяновой]. Москва : Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/665/moskovichi_vek_tolp.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
9. Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно методологічний аспект: монографія / Ф.С. Батцевич, С.Л. Грабовська, О.В. Дарморіз та ін.; за заг. ред. В.П. Мельника. Львів : АНУ імені Івана Франка, 2012. 330 с. URL: <http://ych.org.ua/sites/default/files/33716080.pdf> (дата звернення: 24.04.2020).

References:

1. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk (2002). [Encyclopedic Dictionary of Philosophy] / Hol. redkol. V.I. Shynkaruk ta in. Kyiv: Instytut filosofii NAN Ukrainy: Abrys. (in Ukrainian)
2. Pychev, L.F., Fedoseev, P.N., Kovalev, S.M., & Panov, V.G. (ed.) (1983). *Filosofskij e`ncziklopedicheskij slovar`* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaya e`ncziklopediya. (in Russian)
3. Kolodnyi, A.M. (ed.) (1999). *Fenomen relihii: pryroda, struktura, funktsionalnist, tendentsii* [The phenomenon of religion: nature, structure, functionality, tendencies]. Kyiv: Svit znan. URL: https://kolodnyj2009.wordpress.com/2009/03/16/fenomen_religiji/ (accessed: 24.04.2020).
4. Yablokov, I.N., Borunkov, Yu.F., Novikov, M.P., i dr. (ed.) (2001). *Osnovy` religiovedeniya: uchebnyk* [Fundamentals of Religious Studies: a textbook]. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: Vy`sshaya shkola. (in Russian)
5. Garadzha, V.I. (ed.) (1995). *Socziologiya religii. Uchebnoe posobie dlya studentov i aspirantov humanitarny`kh spetsial`nostej* [Sociology of religion. Textbook for students and graduate students of humanitarian specialties]. Moskva: Nauka. (in Russian)
6. Moskovichi, S. (ed.) (1998). *Mashina, tvoryashhaya bogov.* [A machine that creates gods]. Moskva. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Mosk/01.php (accessed: 24.04.2020).
7. Diurkxhaim, E. (ed.) (2002). *Pervisni formy relihiinoho zhyttia: monohrafiia.* [Initial Forms of Religious Life: A Monograph]. Kyiv. (in Ukrainian)
8. Moskovichi, S. (ed.) (1998). *Vek tolpy. Istoricheskij traktat po psikhologii mass* [Century of crowds. Historical treatise on the psychology of the masses]. Moskva: Czentr psikhologii i psikhoterapii. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/665/moskovichi_vek_tolp.pdf (accessed: 24.04.2020).
9. Batsevych, F.S., Hrabovska, C.L., Darmoriz, O.V. ta in. (ed.) (2012). *Tolerantnist yak sotsialno-kulturnyi fenomen: svitohliadno metodolohichni aspekt: monohrafiia.* [Tolerance as a socio-cultural phenomenon: a methodological aspect: a monograph]. Lviv: ANU imeni Ivana Franka. URL: <http://ych.org.ua/sites/default/files/33716080.pdf> (accessed: 24.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-110>

УДК 130.2

Поліщук Р.М.

Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

НАЦІОНАЛЬНИЙ СПОРТ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ КУРС ТА ЙОГО СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. На початку XXI ст. ускладнилися соціально-культурні процеси, з'явилися нові цивілізаційні «виклики»: інформаційні, екологічні, релігійно-етнічні, національні і глобалізаційні. Філософія зосереджує свої дослідження на пізнанні людини, її біосоціальної природі в системі культури. Сучасна цивілізація в значній мірі перетворює навколишнє середовище, соціальні інститути та саму людину. У зв'язку з цим, тіловиховання та спорт можна осмислювати не тільки як джерело суспільних нововведень, але і як засіб перетворення самої природи людини як суспільного індивіда. Зрозумілим стає прагнення виявити потенціал соціальних інститутів суспільства, пов'язаних з відтворенням його фізичної культури, знайти її внутрішні резерви і нові можливості ефективного управління соціокультурними процесами. В процесі розширення соціалізації різноманітних суспільних груп, увагу привертає феномен національного спорту, який має свою історію і актуалізацію, підкреслює питання вибору – людського єднання, змагання чи конкуренції. У зв'язку з цим навчальний курс «Національний спорт» стає одним з пріоритетних напрямків загального розвитку тіловиховного, спортивного та соціально-філософського знання, в теорії і практиці соціально-культурної діяльності сучасної людини.

Ключові слова: спорт, спортивна культура, національний спорт, традиційний спорт, тіловиховання, філософія спорту.

Polishchuk Rostislav

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

NATIONAL SPORT AS A EDUCATIONAL COURSE AND ITS WORLDVIEW AND PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE

Summary. At the beginning of the 21st century, socio-cultural processes were complicated, and new civilizational "challenges" appeared: information, environmental, religious-ethnic, national and globalization. Philosophy focuses its research on the knowledge of man, his biosocial nature in the system of culture. Modern civilization is largely transforming the environment, social institutions, and man himself. In this regard, physical education and sport can be conceived not only as a source of social innovation, but also as a means of transforming the very nature of man as a social individual. It becomes clear the desire to discover the potential of social institutions of society related to the reproduction of his physical culture, to find its internal reserves and new opportunities for effective management of socio-cultural processes. In the process of expanding the socialization of various social groups, attention is drawn to the phenomenon of national sport, which has its history and actualization, emphasizes the issues of choice – human unity, rivalry or competition. It is known that traditional forms of physical activity and education are cultivated in national sports. Therefore, there is reason to believe that sports culture is not only an essential part of preserving customs, social habits, rituals and folk traditions, but also one of the factors in the development of the ethnic consciousness of the people. The country's national sport not only defines the culture, traditional ideas and beliefs of the country, but also reflects its people at the global level. It is considered especially important and significant for the state or cultural region, because it contains a part of national memory and promotes the spirit of national and cultural identity. In this regard, the training course "National Sport" becomes one of the priority areas of the general development of physical, sports and socio-philosophical knowledge, in the theory and practice of socio-cultural activities of modern man. The synthesized data from different scientific fields should help us to form a holistic picture of the concept of "national sport" and to outline its worldview meaning, which is the main purpose of this research.

Keywords: sport, sports culture, national sport, traditional sport, physical education, sport philosophy.

Постановка проблеми. Звичайно ж, тема обговорювалась науковцями не одноразово, але, на жаль, продуктивних досліджень за цією тематикою, а також дій з боку Міністерства освіти України не було. Проте, вже у 2017 році Верховна Рада ухвалила закон "Про внесення змін до Закону України "Про фізичну культуру і спорт" (щодо визнання національних видів спорту). За дане рішення проголосували 227 із 351 народного депутата, зареєстрованих в сесійній залі. Законом визначено на законодавчому рівні поняття національних видів спорту: "національні види спорту – види спорту, засновані на національно-культурних традиціях України" [9]. Це дало серйозний поштовх для наукових

досліджень у галузі наук фізичного виховання та спорту, а також спровокувало цікавість з боку філософії, соціології та культурології та ініціювало виформування навчального курсу «Національний спорт».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські дискусії про спорт, його національний аспект та його значення малодосліджені на теренах України. Проте, варто згадати докторів філософії, котрі розробляють дану проблематику, а саме Ібрагімова М.М. [4; 5] та Білогур В.Є. [2], а також дослідника Завальнюка О.В. [3] та філософів Коваленка А.І. й Джуня В.В. Більше опрацьоване питання філософії спорту зарубіжними дослідниками, навіть засноване від-

повідне товариство. Варто згадати китайських дослідників BAI Jin-xiang [11], Huang Ling, Zhou Meifang та англійських David Rowe and Geoffrey Lawrence [12]. Вчені розкривають багато соціокультурних аспектів, пов'язаних зі спортом, ці дослідження узагальнюють певні дані про традиційний спорт. На нашу думку, для розуміння ролі спорту в житті сучасного суспільства буде доцільно розглянути досягнення різних наукових сфер, зокрема – етноантропології, філософської антропології, філософії культури, культурології, історії тіловиховної традиції. Власне, синтезовані дані з різних наукових сфер повинні допомогти нам сформувати цілісну картину про поняття «національний спорт» та окреслити його світоглядне значення, що і є головною метою даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. 1.1. Спорт та спортивна культура. Сучасне життя надзвичайно насичене різноманітною інформацією та отримує відтінок стрімкого потоку, постійної зміни, потребує осмислення своїх витоків та їх значення у побудові ціннісної орієнтації людства. Важливе місце у цьому процесі посідає культура як «екзистенційна скарбниця» людської цивілізації, адже вміщує у собі всі буттєві смисли (як загальнолюдські так і національні). Однією з чільних структурних частин культури є тіловиховна традиція та спорт. Навіть більше, виформовується поняття спортивної культури, означення якої ми подаємо нижче.

Спортивна культура – це позитивне ціннісне ставлення соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому) до спорту [10, с. 17–21]:

– діяльність і її результати по осмисленню, збереженню і розвитку тих різновидів, сторін, функцій, компонентів спорту, які даним суб'єктом оцінюються як найбільш важливі, значущі, тобто розглядаються як цінності;

– на основі такої оцінки формуються ідеали, смисли, символи, норми, зразки поведінки і т.п., які регулюють всю його діяльність і соціальні відносини в сфері спорту, визначають їх характер і спрямованість.

Згідно з таким розумінням спортивна культура включає в себе різні соціальні явища, пов'язані зі спортом:

- якості та здібності людини;
- емоційні реакції;
- знання, переконання, інтереси, потреби;
- різноманітні форми діяльності;
- її кошти, механізми і результати;
- певні типи поведінки і пов'язані з ними ідеали, норми, правила, санкції;
- соціальні інститути, відносини, процеси та ін.;
- ідентифікацію (як особистісну, соціальну так і національно-культурну);
- етнонаціональні прояви.

Також варто надати власне визначення. **Спортивна культура** – це напрацьовані в суспільстві цінності, соціальні процеси і відносини, що складаються/виформовуються в процесі розвитку спорту як феномену загальносвітової культури (Полицук Р.М.).

Варто відмітити, що спорт стає дедалі складнішим феноменом, а активний інтерес до спорту виявляє все більша кількість людей. А це, у свою

чергу, означає, що частка впливу тіловиховання і спорту на становлення особистості людини та цивілізації загалом постійно зростає.

Сучасний спорт, в основі якого складний суперечливий характер, є носієм неоднозначних проявів і проблем. В даний час однією з важливих проблем стає формування і розвиток світової культури, яка б ефективно запроваджувала позитивні зміни, прищепила людям розуміння важливості здорового способу життя, екологічної зрілості, толерантного ставлення до окремої національної культури. Пильної уваги в цьому плані заслуговує спорт, оскільки він отримує все більш широкий розвиток, залучає в свою сферу і приковує до себе увагу мільйонів людей нашої планети.

Власне тому, варто аналізувати спорт як органічну частину культури, особливу сферу виявлення та порівняння досягнень людей, обґрунтувати його роль у розвитку особистості та людської цивілізації. У сучасному світі спорт являє собою багатоаспектний соціокультурний феномен, що впливає та взаємодіє з різними сферами соціального життя (політика, економіка, культура, освіта) та суспільством в цілому.

Можна констатувати, що в Північній Америці і Західній Європі виникла вся необхідна академічна інфраструктура спорту у вигляді відповідних асоціацій, спеціалізованих видань, навчальних програм. Для осмислення спорту в основному використовують поняття змагання, суперництво, боротьба. Так, Л. Лубишева, розглядає спорт «як результат спільної діяльності і взаємодії людей [7, с. 3]; як унікальний соціальний інститут розвитку, поширення і освоєння культури рухової діяльності людини і людства. Загально визнано пов'язувати спорт з суперництвом, змагальністю, під якими розуміється боротьба між людьми, між людиною і природними явищами або людини з собою» [7, с. 30]. Проте, змагання та досягнення високих результатів не єдине, що може бути цікавим у феномені спорту. Для соціальної філософії ключовим у визначенні поняття є і те, що спорт може бути «засобом і формою виявлення соціального визнання вищих психічних і духовних здібностей індивіда й команди; у ньому поєднуються поряд із змагальною функцією різностороннього розвитку спортсменів, виховання і підготовки їх до життєвої практики; евристичні, оздоровчо-рекреативні, естетичні, економічні, видовищні, тобто функції, властиві йому перш за все як соціокультурному явищу» [7, с. 30].

Власне, на такий методологічний парадокс, на нашу думку, вказав ще П'єр Бурдьє: є масова культурна практика, якою займаються мільйони, але соціальне знання не вміє з нею працювати. Причини цього парадоксу французький соціолог бачив в розриві двох світів – світу тілесності і світу знання. Спортсмени презирливо ставляться до теоретиків, а інтелектуали вважають проблеми тілесного другосортними. Тому будь-яка спроба теорії проникнути в сферу, де працює тілесність, нелегітимна з точки зору обох світів [14, р. 94]. І все ж поступово спорт і інші тілесні практики відвоювали собі місце в якості «нормальних» предметів соціально-гуманітарного аналізу. Вже давно з'явилися серйозні роботи, що демонструють, що в разі спорту мова йде не

просто про черговий формі дозвілля, а про механізм формування тіла модерну (сучасності).

Взагалі, прийнято розрізняти поняття «спорт» у професійному і соціально-філософському сенсах. Поняття «спорт» у першому випадку – це спортивне змагання. Під спортивним розуміється змагання, яке відбувається не в звичайних життєвих ситуаціях, а в особливих, штучно створених, умовних ситуаціях. Вони створюються для того, щоб забезпечити гуманізацію суперництва, додати йому людиновимірності. В ідеалі, така організація спортивного суперництва передбачає створення для суперників рівних умов, дотримання певних правил, розробку інших заходів, покликаних забезпечити здоров'я і гідність особи учасників змагання, об'єктивної оцінки їх якостей і здібностей.

Поняття «спорт» у соціально-філософському сенсі має більш широкі обрії та світоглядно-філософське значення. Воно характеризує цілий комплекс соціокультурних явищ, що формуються з розвитком феномену спорту: наприклад інститути і рухи, що займаються його пропагандою.

Так, А. Лук'янов і Н. Мазов, розглядають спорт як соціально-ціннісну систему: «Спорт представляє собою не просто явище, яке дане в реальності, а те, що рефлексивно конструюється, яке можна визначити як самостійну форму взаємодії, що відрізняється за своєю будовою, реалізацією та оцінкою від повсякденних побутових інтенціональних дій. Ще одну можливість визначення сутності спорту як соціально-ціннісної системи пропонує соціально-філософська інтерпретація, яка, спираючись на процеси диференціації, особливо на яскраво виражену негомогенність сучасного спорту, виділяє чотири «моделі спорту». Критеріями розмежування тут виступають різні поєднання змінних величин, що визначають структуру цих моделей та впливають на процес їх формування» [8, с. 172].

Першою є так звана *експресивна модель спорту* як соціально-ціннісної системи, для якої характерні такі нормативні показники, як «задоволення», «радість», «колективні дії» тощо. Наступною є модель спорту, орієнтована на змагання, – *«модель змагання»*, для якої найвищими цінностями виступають змагання, досягнення, перемога і т. д. Якщо «експресивна модель» до певної міри розвивається як протиположна повсякденній дійсності, протистоячи їй, то в моделі, орієнтованій на змагання, відбиваються ціннісні норми, що визначають повсякденний побут людей. Відповідно до третьої *«комерційної моделі»* спорт є свого роду шоу, видовищем. Спортивні видовищні заходи за останні десятиліття зазнали бурхливого розвитку і настільки глибоко увійшли в суспільне життя, що соціально-ціннісна система спорту вже не мислиться без них. Не лише періодично влаштовані крупні міжнародні змагання (наприклад, Олімпійські ігри, футбольні чемпіонати й ін.) роблять сильний психологічний вплив, залучаючи мільйони людей, але й значно скромніші за своїми масштабами національні змагання викликають величезний інтерес суспільства. Великий спорт, до того ж уміло рекламований засобами масової інформації, для більшості людей став постійним ціннісно-значимим супутником життя. Нарешті, четверта

«функціональна» модель спорту виходить з того факту, що всі цінності виводяться людьми з реальних умов їх життя. Функціональні властивості предметів розкриваються і призначаються суб'єктом у процесі практичного використання предмета. У цьому контексті й існує функціональна модель спорту, що підкреслює інструментальний характер спорту і спортивної діяльності [8, с. 172–174].

А от В. Барабанова вважає, що «спорт може бути розглянутий як своєрідна форма задоволення потреб людини в самопізнанні, або ж, спорт можна охарактеризувати як спосіб осягнення людиною себе, саморозкриття або як платформу для самовизначення і самоствердження людини. Спорт визначається як спосіб виявлення меж людиновимірності, а саме, гранично виражених природно даних і культурно модифікованих тілесних властивостей індивіда, можливостей його оперативного інтелекту, специфічних психічних характеристик (перш за все волі, завзятості, наполегливості, терпіння), деяких моральних якостей (наприклад, почуттів відповідальності, обов'язку, товариства – особливо якщо мова йде про командні види спорту)» [1, с. 81, 82].

Ми ж, у нашому курсі, будемо розглядати феномен спорту в його тривимірному значенні, тому будемо використовувати наступні дефініції:

– *Спорт* – комплекс соціальних явищ, що складаються на основі спортивних змагань, спеціальної підготовки до них, специфічних міжлюдських відносин і поведінкових норм, що складаються в процесі цієї підготовки і участі в змаганнях; спеціальні соціальні інститути (клуби, школи і т.д.), що займаються пропагандою спортивного суперництва, його організацією і підготовкою до нього.

– *Спорт* – універсальна форма рекреації, один з найважливіших засобів самоствердження.

– *Спорт* – це соціокультурна практика, специфічно людська діяльність, яка виражає світоглядні традиції в таких модусах буття, як простір, час, рух, становлення; окремий вид практичної діяльності людини та узагальнена модель тенденцій функціонування тіловиховної культуротворчої діяльності (Поліщук Р.М.).

Характеризуючи спорт як феномен сучасної культури, не можна залишити поза увагою суперечливість оцінок щодо його ролі в житті суспільства. Одні дослідники стверджують, що спорт – передумова розвитку особистості і соціального прогресу. Спорт – це вираз культурних досягнень людей. Тому для нього характерно те, що і для інших культурних досягнень. Інші автори заявляють, що змагальні ситуації негативно позначаються як на конкретній особистості, так і на соціальних відносинах [6, с. 119].

На нашу думку, спорт у всіх вищезазначених дефініціях сприяє розвитку особистості та суспільства загалом. Проте, звичайно, як і кожний феномен сучасності має свої проблеми та недоліки. Концепція автора полягає у тому, що, насамперед, варто ставити акцент на людиновимірності спорту, на виборі позитивних аспектів його функціонування. Адже, вагомим чинником вектору розвитку спортивної культури є саме людський вибір – наші бажання, сподівання та прагнення.

1.2. Визначення «Національного спорту». *Предмет, мета та завдання курсу.* Звичайно, що кожен навчальний курс, як і кожна нова наукова галузь, повинен мати свою понятійну базу чи термінологічний каркас. Тому відразу варто надати кілька дефініцій:

Національні види спорту – види спорту, засновані на національно-культурних традиціях.

Національні види спорту – види спорту, які виникли на території локальних етнокультурних спільнот, що відтворюються при підтримці національної держави на її території. Термін використовується тільки на пострадянському просторі (часто в китайській спортивно-науковій літературі), в світовій практиці використовуються визначення «традиційні ігри і змагання», «народний спорт» (folk sport).

Національний спорт – вважається невід'ємною частиною культури тієї чи іншої нації. Деякі види спорту є фактично (не встановлені законом) національними видами спорту, наприклад баскетбол в Естонії; інші – де-юре (встановлені законом) національними видами спорту, так як капоейра у Бразилії. Відповідно до такої класифікації, *національний вид спорту* – це спорт чи гра, яка вважається невід'ємною частиною культури нації. Деякі види спорту є національними видами спорту встановленими законодавством країни, а інші вважаються національними видами спорту за рахунок своєї популярності (наприклад футбол у багатьох країнах).

Предметом осмислення даної дисципліни є сукупність тіловиховних форм, взаємовідносин людей у національній та світовій культурі, їх ціннісний зміст і значущість; процеси, які допомагають чуттєвому пізнанню дійсності та викликають почуття гідності за свою націю/культуру; історія та значення національних видів спорту, їх популяризація.

Метою викладання навчальної дисципліни «Національний спорт» є формування у студентів розуміння системи цінностей, поглядів, норм поведінки людей в певній культурі, засвоєння студентами основних теоретичних положень та формування систематизованих знань з теорії національних видів спорту.

Процес вивчення дисципліни «Національний спорт» спрямований на формування наступних спеціальних компетенцій: здатність використовувати ціннісний потенціал національної системи тіловиховання для формування основ здорового способу життя, інтересу та потреби до регулярних занять фізичними вправами і спортом, посилення національної ідентифікації суб'єктів.

1.3. Національний спорт та його світоглядне значення. Після короткої довідки про курс «національний спорт» варто підкреслити значення національних видів спорту для окремої культури так і людської цивілізації загалом.

Спорт дуже важливий для збереження тіла та розуму здоровим і придатним до життя: дає нам енергію і силу, що допомагає в побудові особистості; за своєю суттю змушує нас навчитися вирішувати складні ситуації та передбачає підтримку здорового психічного та фізичного стану; також розвага як для гравців, так і для глядачів; дуже популярний у всьому світі, хоча популярність спорту може відрізнятися залежно від регіону.

Національні види спорту – це види спорту, що історично склалися в етнічних групах населення, які мають соціально-культурну спрямованість і розвиваються в межах національно-культурного утворення.

Національні види спорту зародилися в процесі соціокультурної діяльності народів і з самого початку стали являти собою об'єктивно-існуючі засоби фізичного виховання. З розвитком національної культури народів з'явилася потреба здійснювати свої дії в більш емоційній формі – в формі змагань та суперництва (в силі, спритності, витривалості, тактиці і т.п.). Безперечно, що на формування самобутніх видів спорту великий вплив спричинили природні, кліматичні, виробничі та інші особливості, в тому числі і етнічні.

Спорт виформувався як одна з ігрових практик людства. Удосконалення форм організації фізичної культури сприяли генезису національних видів спорту корінних народів. Виникнувши в глибині століть як невід'ємна частина способу життя древніх народів, вони пережили тривалу еволюцію і відродилися в новій якості в наш час. Відмінною рисою національних видів спорту є їх прикладний характер, що виробляється в процесі багатоговікової практики, органічний зв'язок з соціокультурною діяльністю. Національні змагання, засновані на потужних глибинних коріннях, будучи плоттю і кров'ю народної культури, користувалися великою популярністю і незважаючи на труднощі, наполегливо пробивали собі дорогу.

У кожній народності свої особливості національних видів спорту, продиктовані не тільки традиційними працею і побутом, а й темпераментом народу, природними та історичними особливостями. Національні види спорту сприяють зміцненню здоров'я, розвитку морально-вольових і фізичних якостей, надбанню навичок, необхідних у професійному й повсякденному житті. Це, здебільшого, види спорту, які вважаються важливими та значущими для своєї культури.

Національний вид спорту – це спорт або гра, яка вважається внутрішньою частиною культури нації. Різноманітні нації ототожнюються зі своїм прапором, їх національними гімнами, національними птахами та тваринами, національним костюмом, своєю національною мовою та, звичайно ж, з національним спортом. Як і всі інші категорії, щоб визначити націю, спорт також займає своє місце в національній системі. Всі «великі» нації світу проводять різноманітні змагання та мають свої види спорту, які для них – національна гордість, і тому вони визначають головне місце у списку спорту, якому вони надають перевагу. До прикладу, можна спостерігати за тими спортсменами, які мають честь стати національним представниками країни.

Національний спорт країни не тільки визначає культуру, традиційні ідеї та переконання цієї країни, але також відображає її народ на світовому рівні. За тисячі років людської культури та цивілізації численні види спорту розвивалися в різних частинах землі.

Національні види спорту вважаються для держави чи культурного регіону особливо важливими і типовими. Вони часто мають давні традиції та сприяють національно-культурній ідентичності. У розмовній мові цей термін та-

кож використовується просто для особливо популярних видів спорту, як, наприклад, футбол у багатьох країнах. Таким чином, термін "національний вид спорту" може збігатися з назвою "Volkssport" (народний чи популярний спорт). Популярний вид спорту практикує велика кількість мешканців. Багато національних видів спорту не обмежуються одною країною. Особливо це стосується випадків, коли колоніальні держави експортують вид спорту, який особливо популярний у країні походження в інших країнах (наприклад хокей у Пакистані).

Висновок. Кожна країна має власний національний спорт, який вважається невід'ємною частиною культури нації. У деяких країнах національні види спорту, безумовно, є найпопулярнішими, але вони, передовсім, є спортом

або іграми, важливими для історії або культури країни.

Відомо, що в національних видах спорту культивуються традиційні форми фізичної активності та виховання. Тому є підстави вважати, що спортивна культура є не тільки суттєвою стороною збереження звичаїв, соціальних звичок, обрядів і народних традицій, а й одним з факторів розвитку етнічної самосвідомості народу.

Крім того вивчення етнічних фізичних вправ та ігор народів підводить до висновку про те, що національні види спорту мають практичний сенс, бо містять в собі соціокультурний потенціал, який допомагає розвивати не тільки силу, спритність, швидкість, без яких життя у тих чи інших умовах просто немислиме, а й волю, почуття справедливості, національну гордість.

Список літератури:

1. Барабанова В.Б. Спорт как проекция культурных смыслов. *Философия права*. 2007. № 2. С. 81–84.
2. Білогур В.Є. Філософія спорту: теоретико-методологічний контекст. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2014. 264 с.
3. Завальнюк О.В. Людина як суб'єкт і об'єкт спортивної діяльності. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 125. С. 107–118.
4. Ибрагимов М.М. Философия спорта как новый антропологический проект. Київ: Изд-во НУФВСУ «Олімпійська література», 2014. 296 с.
5. Ибрагимов М.М. Сова Минерви і Аполлон: філософське есе про спорт. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2013. 320 с.
6. Ласкене С. Возможности анализа спорта как социального феномена. *Социологические исследования*. 2007. № 11. С. 117–125.
7. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 240 с.
8. Лукьянов А.В. Спорт как социально-ценностная система. *Философия и общество*. 2008. № 2. С. 172.
9. Про внесення змін до Закону України "Про фізичну культуру і спорт" щодо визнання національних видів спорту. *Legislation of Ukraine*. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-Viii?lang=en> (дата звернення: 20.04.2020).
10. Столяров В. И. Понятие и формы спортивной культуры личности. *Вестник спортивной науки*. 2009. № 6. С.17–21.
11. Bai Jin-xiang Carrying Forward Chinese Traditional National Sport, Enriching Modern Sports Treasury of the World-A Comment on Study of Traditional National Sport. *Journal of Beijing University of Physical Education*. 2001. P. 5–7.
12. David Rowe and Geoffrey Lawrence, 'Beyond National Sport: Sociology, History and Postmodernity'. *Sporting Traditions*. 12(2). 1996. P. 3–16.
13. Eichberg, Henning Folk sports and traditional games, Europe. *Sports around the World: History, Culture, and Practice*. ed. / John Nauright; Charles Parrish. Vol. 2 Santa Barbara, California: ABC-Clio, 2012. p. 304–312.
14. Polishchuk R. Philosophical-anthropological and socio-philosophical vision of sport. *European philosophical and historical discourse*. 2019. № 3. P. 93–100.

References:

1. Barabanova, V.B. (2007). Sport kak proekciya kul'turnyh smyslov [Sport as a projection of cultural senses]. *Filosofiya prava*, vol. 2, pp. 81–84.
2. Bilogur, V.Ye. (2014). *Filosofiya sportu: teoretyko-metodologichnyj kontekst* [Philosophy of Sport: Theoretical and Methodological Context]. Dnipropetrovsk: Akcent. (in Ukrainian)
3. Zavalniuk, O.V. (2014). Liudyna yak subiekt i obiekt sportyvnoi diialnosti [Man as a subject and object of sports activity]. *Nova paradyhma*, vol. 125, pp. 107–118.
4. Ibragimov, M.M. (2014). *Filosofiya sporta kak novyj antropologicheskij proekt* [Philosophy of Sport as a New Anthropological Project]. Kyiv: Izd-vo NUFVUSU «Olimpijs'ka literatura». (in Russian)
5. Ibragimov, M.M. (2013). *Sova Minervi i Apollon: filosofov'ke ese pro sport* [Owl of Minerva i Apollon: Philosophy essay about sports]. Kyiv: TOV «NVP» Interservis. (in Russian)
6. Laskene, S. (2007). Vozmozhnosti analiza sporta kak social'nogo fenomena [The possibilities of analyzing sports as a social phenomenon] *Sociologicheskie issledovaniya*, vol. 11, pp. 117–125.
7. Lubyshcheva, L.I. (2001). *Sociologiya fizicheskoy kul'tury i sporta* [Sociology of Physical Culture and Sports]. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya». (in Russian)
8. Lukyanov, A.V. (2008). Sport kak social'no-cennostnaya sistema [Sport as a social value system]. *Filosofiya i obshchestvo*, vol. 2, pp. 168–174.
9. Legislation of Ukraine (2017). *Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro fizychnu kulturu i sport" shchodo vyznannia natsionalnykh vydiv sportu* [On Amendments to the Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports" on recognition of national sports]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-Viii?lang=en> (accessed: 08.03.2020).
10. Stolyarov, V.I. (2009). Poniatie i formy sportyvnoj kul'tury lichnosti [The concept and forms of sports culture of personality]. *Vestnik sportyvnoj nauki*, vol. 6, pp. 17–21.
11. Bai Jin-xiang (2001). Carrying Forward Chinese Traditional National Sport, Enriching Modern Sports Treasury of the World-A Comment on Study of Traditional National Sport. *Journal of Beijing University of Physical Education*. 01(04):5–7.
12. David Rowe and Geoffrey Lawrence (1996). "Beyond National Sport: Sociology, History and Postmodernity", *Sporting Traditions*, vol. 12(2), pp. 3–16.
13. Eichberg, H. (2012). Folk sports and traditional games, Europe. In J. Nauright, & C. Parrish (Eds.). *Sports around the World: History, Culture, and Practice*, vol. 2, pp. 304–312. Santa Barbara, California: ABC-Clio.
14. Polishchuk, R. (2019). Philosophical-anthropological and socio-philosophical vision of sport. *European philosophical and historical discourse*, vol. 3, pp. 93–100.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-111>

УДК 741.9

Мільчевич С.І., Жук Н.Б.

Національний університет «Львівська політехніка»

КОМЕРЦІЙНИЙ АРТБУК: ВИОКРЕМЛЕННЯ ТЕРМІНУ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОДУКТУ

Анотація. У статті досліджено явище артбуків, його витoki та зміни в ході історії, пояснюється суть суперечності цього поняття, а також виокремлюються комерційні артбуки як піджанр, описуються його стилістичні особливості, доводиться право на існування терміну. Досліджено становлення та суперечності терміну «артбук», простежено історію артбуку як важливого явища мистецтва ХХ століття, виокремлено окремий вид артбука, а саме – комерційний та виконано глибший його аналіз, досліджено зміни його крізь призму часу і визначено стилеві особливості на основі закордонних зразків. Виконана спроба привернути увагу до явища комерційних артбуків та артбуків в цілому, пояснені перспективи розвитку та наведені пропозиції вирішення проблеми недостатньої обізнаності з явищем артбуків у вітчизняному контексті.

Ключові слова: артбук, книга художника, комерційний артбук, концептуальне мистецтво, книговиробництво.

Milchevych Serhiy, Zhuk Nataliia

Lviv Polytechnic National University

COMMERCIAL ARTBOOK: SPECIFICATION OF THE TERM AND STYLISTIC FEATURES OF THE PRODUCT

Summary. The article examines the phenomenon of artbooks, its origins and changes through the history, explains the contradictions of this concept, as well as highlights commercial artbooks as a subgenre, describes its stylistic features, proves its right to exist. The formation and contradictions of the term "artbook" are examined, as well as the history of artbook as an important phenomenon of the twentieth century is traced, a separate type of artbook is singled out, namely – commercial and its deeper analysis, its changes through the prism of time, as well as stylistic features are explored based on foreign samples, starting from «livre d'artiste» phenomenon. The unique features of artbooks and the available excursion into history and the reasons of the mentioned features are listed here. Explained is the problem of the complete absence of the term "commercial artbook" in the Ukrainian context and the lack of any research that would shed light on the isolation of this term and could lead to the formation of a commercial artbook as a separate type of artbook. Arguments in support of the separation of commercial artbook as a subgenre are given, a digression into the history of this type of artbook, which echoes the history of iconic films; the history of such a phenomenon as concept art is mentioned as it deeply influences the commercial artbook and is, to a large extent, inseparable from the phenomenon of commercial artbooks. An excursion into history is made and changes of a commercial artbook under the influence of time are described. Finally, a number of foreign products of commercial artbooks were analyzed in order to highlight the stylistic features of this product and complete a number of arguments in support of this subgenre. There number of reasons for the importance of getting acquainted with the commercial artbook of the Ukrainian audience are depicted. In conclusion, an attempt has been made to draw attention to the phenomenon of commercial artbooks and artbooks in general, the prospects for development are explained and proposals for solving the problem of insufficient awareness of the phenomenon of artbooks in the Ukrainian context are presented.

Keywords: artbook, artist's book, commercial artbook, concept art, book production.

Постановка проблеми. Сучасне середовище характеризується все більшою візуалізацією, що знаходить відображення в усіх аспектах нашого життя, і, очевидно, найбільш дотичні до цього сфери мистецтва та дизайну. Мистецький синтез стає дедалі популярнішим і необхіднішим, вербальний текст все частіше доповнюється візуальними образами, що покращують саме сприйняття тексту, та, нерідко, переростають в окремі самостійні одиниці, поступово витісняючи, а іноді навіть повністю замінюючи текст. Саме «на межі образотворчого мистецтва, дизайну та літератури» [2] постає такий жанр як артбук (або ж «книга художника»). Книгу такого типу «видозмінює саме художник, а не письменник, створюючи продукт сучасного візуального

мистецтва» [2]. В артбуках нерідко переосмислюється поняття тексту як носія інформації, замість цього, він постає графічним символом, необхідним для підтримки композиційних рішень на сторінках. Кожен об'єкт стає допоміжним інструментом художника у спробі донести певне естетичне повідомлення. Книги художників можуть бути створені для того, щоб зробити мистецтво доступним людям поза формальними контекстами галерей чи музеїв.

Артбуки сформувалась як окремий жанр, з своєю власною історією, яка тільки частково пов'язана з історією популярного мистецтва. У той же час, жанр артбуків все ще залишається малодослідженим та часто недооціненим вітчизняними мистецтвознавцями – побутують супер-

єчливі переконання щодо визначення самого терміну «артбук», не говорячи вже про виокремлення його піджанрів. Суперечки щодо визначення терміну точаться не одне десятиліття в колах науковців, літераторів та мистецтвознавців. Однак, ці дискусії в колах наших співвітчизників поодинокі, і причина такої тенденції прозаїчна – недостатня поінформованість та необізнаність з явищем артбуків в цілому.

Серед артбуків можна виділити два найголовніші види: мистецькі об'єкти та, запропоноване у цій статті, визначення, – комерційні артбуки. До першого виду відносять книги-об'єкти, які постають дуже концептуальними та оригінальними, «форма, матеріал, процес виготовлення техніка подачі – усе відрізняється від звичного стандарту. Книжки вишивають, випікають із тіста, шують на машинці, випалюють на дереві...» [5]. Ці книги кидають виклик усталеній формі книги та постають окремими скульптурними одиницями. До комерційних артбуків належать збірники візуальних рішень та стилю певних кінофільмів, відеоігор, анімаційних фільмів та книжки-новели художників-ілюстраторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перший вид артбуків досліджується мистецтвознавцями та викликає інтерес у критиків, в мистецьких та літературних колах точаться суперечки про визначення терміну в літературознавчому аспекті і, загалом, тема артбуків як мистецьких об'єктів є відносно дослідженою. На противагу, феномену жанру комерційних артбуків майже не присвячено наукових праць іноземних науковців, вітчизняними ж дослідження даного жанру ніколи не проводилось, попри все більшу і більшу його популярність серед читачів.

Так, із наявних статей про артбуки в цілому, можна виділити статтю С. Підпригори «Артбук у просторі літератури» [2], де авторка здійснила спробу розмежування популярних визначень артбука та розглянула із літературознавчої точки зору даний феномен. Авторка простежила історію становлення терміну, знайшла та проаналізувала нечисленні, але все ж наявні вітчизняні книги художників та, головне, відзначила варіативність форми артбука та численні синоніми терміну, які все ж не тотожні до терміну артбук, а є його важливими піджанрами. Так, у статті згадується термін «фоторома» [2] – продукт, створений для того, щоб пояснити ідею або ж задумку фільму; також присутня заувага щодо перехрещення двох термінів: фоторома та артбук.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тут варто зауважити, посилаючись на авторку Йоганну Друкер та її книгу «The Century of Artist's Books» [1] в якій глибше досліджується явище та історія артбуків, що термін охоплює надзвичайно широкий спектр творів: починаючи з різноманітних технік їх створення та закінчуючи зовсім унікальним зовнішнім виглядом.

Однак, проблемою є цілковита відсутність терміну «комерційний артбук» в українському контексті та відсутність будь-яких досліджень, які б проливали світло на питання виокремлення цього терміну і могли б спричинитись до становлення комерційного артбука як окремого виду артбуків.

Мета статті – дослідити явище артбуків, його витоки та зміни крізь призму історії, пояснити суть суперечності цього поняття, а також виокремити окремі артбуки та вказати на їх стилістичні особливості, довести цим право на існування такого піджанру артбуків. Необхідно виконати ряд завдань: дослідити становлення та суперечності терміну «артбук», простежити історію артбука як важливого явища мистецтва ХХ століття, виокремити окремий вид артбука, а саме – комерційний, та глибше проаналізувати його: дослідити зміни його крізь призму часу і визначити стильові особливості на основі закордонних зразків. Як наслідок, привернути увагу до явища комерційного артбука та до його проблематики.

Виклад основного матеріалу. Художники впродовж століть активно займаються друком та книговиробництвом, але немає сумнівів, що артбук – це стиль, що виник і стрімко розвинувся саме у ХХ столітті. Фактично, можна стверджувати, що книга художника є найважливішою і головною формою мистецтва минулого століття [1]. Артбуки були присутні у кожному великому мистецькому жанрі: чи то літературному, чи художницькому, і поставали унікальним засобом для реалізації творів всієї безлічі авангардних, експериментальних та незалежних мистецьких колективів, внесок яких визначив форму художньої діяльності ХХ століття. У той же час книга художника сформувалась як окремий жанр, з своєю власною історією, яка тільки частково пов'язана з історією популярного мистецтва. Однією з унікальних особливостей жанру артбуків є те, що вони, з одним загальноприйнятим мистецтвознавцями винятком (збірка «Пісні невинності» Вільяма Блейка 1757–1827), насправді не існували у їх нинішньому вигляді до ХХ століття. Визначення терміну «артбук» залишаються невиразними, незважаючи на його популярність і серед творців, і серед споживачів.

Доволі просто стверджувати, що артбук – це книга, створена як оригінальний витвір мистецтва, а не відтворення уже існуючого твору. А також, що це книга, яка поєднує формальні засоби її реалізації та виробництва зі своїми тематичними чи естетичними питаннями [1]. Але це визначення викликає лише більше запитань, аніж дає відповідей: Що таке «оригінальний» твір мистецтва? Чи повинен це бути унікальний твір? Чи мусить це бути унікальним виданням, чи може бути й серійним? З авторством художника, який має ідею? Або лише в тому випадку, якщо художник займається усією роботою – друком, живописом, палітуркою, фотографією чи іншим? Незважаючи на те, що ці питання стосуються лише деяких аспектів визначення книги художника, вони демонструють наявність нагальних питань, які все ще залишаються без чітких відповідей.

Суперечки навколо визначення терміну «артбук» у колах закордонних та навіть вітчизняних науковців точаться десятиліттями через цю багатогранність та постійну змінність артбука як явища [7], та, справді, всі сходяться на тому, що цей термін важко чітко окреслити [2]. Згідно визначення в статті авторства Бідун А.В. [4], артбук – «це багатозначний термін», і він стосується як «інноваційних книжкових видань зі спільним авторством художника і видавця» [4], так і «одичних

немасових продуктів, ключова ознака яких – унікальність» [4]. Тобто, узагальнено, термін охоплює: видані спільними зусиллями редактора й художника – тобто видання, узгоджені видавництвом і видані певним тиражем; а також унікальні видання, з малою кількістю копій, а також допускається видання примірників, де кожен різниться одне від одного через ручне виготовлення та неможливість створити два однакові продукти.

Згідно визначення англійського історика мистецтва Стефана Бері, артбук – «це книги або подібні до книг предмети, остаточний вигляд яких визначила праця саме художника (не редактора)» [3], термін стосується феномену, коли книга виступає твором мистецтва сама по собі.

Це останнє визначення претендує на найбільш вдале для опису цілого жанру через його загальність, у порівнянні з іншими. У науковому контексті виділяють також інші терміни, пов'язані смисловим зв'язком із визначенням «артбука». Серед цих слів: книга художника (artist's book), книга-об'єкт (англомовне book objects), мистецька книга (book art), та інші, які не мають українських відповідників та існують виключно в іншомовному середовищі – «livre d'artiste», «livre de peintre» [2].

Книга-об'єкт описує книжки часто з елементами інтерактивності, видані в невеликій кількості примірників, які служать об'єктами сучасного мистецтва, що виходить за рамки галерей чи виставок, і стає доступнішим для пересічних читачів. Тут варто зауважити варіативність матеріалів, з яких виготовляють книжки-об'єкти та варіабельність самої форми книги: від класичного варіанту до химерних тривимірних композицій, які книгами назвати складно, проте вони підпадають під визначення «книга-об'єкт».

Однак, термін «артбук» домінує з-поміж інших за популярністю [7], і, він також претендує на найвідповідніше звання для даного жанру: визначення є найбільш загальними, у порівнянні з ним усі інші виявляються фрагментарними та занадто різняться одне від іншого, що недопустимо для загального визначення жанру. Говорячи про загальність, важливо зазначити, що у визначенні «артбука» присутні спільні риси з усіма іншими термінами, що використовуються як синоніми або слова-замінники, тоді як в цих термінах є акцент на певні стилеві особливості, різні для кожного наступного терміну. Так, якщо йдеться про піджанри, то усі ці визначення претендують на таке звання саме через наявність описаних стильових особливостей. Усі вони існують і видаються до сьогоднішніх днів, окрім вищезгаданого терміну «livre d'artiste», але саме з ним нерозривно пов'язана історія артбука в цілому.

Цей термін увійшов до лексики у Франції 1890-х років, звертаючись до відомих постатей в мистецтві того часу: Амбруаза Воллара – французького арт дилера, який наймав художників для ілюстрування видань, і згодом друкував ці художні роботи в друкованих виданнях; та Даніеля Анрі Канвейлера, який почав випускати книги на десять років пізніше [1]. Ця тенденція охопила й інших видавців, що побачили можливість успішно продавати розкішні видання, які носили ім'я відомих та перспективних митців (Канвейлер, так само як і Воллар, співпрацюва-

ли з Аполінером, Пікассо та іншими кубістами). Традиції *livre d'artiste* передували тренд вишуканих видань, що мали всі якості жанру: великий формат, віртуозний якісний друк, тонка палітурка, використання рідкісних матеріалів, текстів або ж зображень, – усе це давно усталена частиною видавничої індустрії, що служила маркерами вишуканого і дорогого ринку. *Livre d'artiste* скористались ринком візуального мистецтва, який виріс у XIX столітті разом з іншими ринками розкоші, розширеними завдяки зростанню промисловості, нагромадженню капіталу, та освіченому вищому середньому класу з апетитом на мистецькі товари, орієнтовані на споживача. Ринок для таких книг був розроблений як розширення ринку живопису, рисунку та скульптури [1]. Канвейлер цілком усвідомлював, що створює надзвичайно вигідні для продажу книги, базуючись на славі та популярності художників, чиєю роботою він послуговувався.

Однак, якщо для видавців ці книги були привабливими частково як новий товар, для художників вони були чудовою й, іноді, єдиною можливістю створювати роботи. Це могло включати, до прикладу, роботу з друкарськими станками або ж нові для митців теми, яка не знайшли відображень в звичному мистецькому процесі. Серед художників, чії роботи ілюстрували ранні видання *livres d'artistes*, були одні з найбільш знаних та талановитих митців XX століття, їхні імена назавжди закарбувались в історії мистецтв, а престиж галерей визначається наявністю їхніх робіт: Анрі Матіс, П'єр Боннар, Жуан Міро, Макс Ернст і Пабло Пікассо. На підставі цього, можемо стверджувати, що такі книги були справді витворами якісного мистецтва, однак цим вони й обмежуються. *Livres d'artistes* не можна вважати артбуками.

Цей вид книг наче законсервований у надмірних виробничих цінностях, обтяжених вагою традиційного формату та матеріалів. Паперові обгортки цих книг ледь можуть утримувати велику кількість сторінок, а великий прифрт оточений широкими пустими краями, в той час як зображення часто не мають достатньо простору одне між одним.

Головна відмінність *livre d'artiste* з сучасними артбуками полягає в тому, що більшість робіт, виготовлених книговидавцями, такими як Канвейлер або ж Воллар, підлаштовувались під бачення видавця, а не митця [1]. Художники та письменники зазвичай працювали окремо під незалежними контрактами (часто використовувались тексти класиків як основа для нової інтерпретації – твори Данте, Шекспіра, Езопа були характерними для жанру *livre d'artiste*). Художник і письменник часто взагалі не бачились, а отже не було ніякої мови про кооперацію, текст й ілюстрації створювались окремо.

Тут варто згадати про твори Вільяма Блейка, які побачили світ у другій половині XVIII століття [6]. Його книги постають феноменом, унікальністю якого триватиме дві сотні років – до *livre d'artiste*, книг кубістів, фігурних поетів та багатьох інших.

Такі книги мають більше жанрової стилістичної подібності з сучасними артбуками, ніж будь-які книги до них, і, на думку багатьох дослідників, саме ці книги є першими творами,

з яких починається традиція книг художників. Блейк сам зі своєю дружиною випускав книжки, до прикладу «Пісні невинності та досвіду», власноруч ілюструвавши та зшиваючи їх [6]. Злиття рукописних текстів та мальованих ілюстрацій створювало надзвичайно яскраві, магічні сторінки, які не були схожі на будь-що інше створене до того. Саме ці книжки визначили вектор розвитку майбутніх книг художників, поєднавши такі характерні жанрові особливості як друк, ілюстрацію та видання, виконані одною особою художником, творцем книги, а цей концепт стане ключовим у визначенні артбука, який зберігається ще до наших днів.

Знову повертаючись до *livre d'artiste*, варто зробити підсумок всього вищесказаного. Хоча це не були книжки, повністю задумані та виконані художниками чи вільні від тиску масового ринку, проте саме ці книги покляли початок терміну «артбук», який, по суті, продовжить традицію книг Вільяма Блейка [1], і, під впливом мистецьких течій ХХ століття, постане зовсім новим незалежним жанром, набуваючи все нових і нових рис, які характеризують артбук в тому сенсі, в якому ми його розуміємо зараз.

Згодом, ході історії, під впливом авангардних течій ХХ століття, книги художників приймали будь-яку можливу форму, розмір та зміст, були у кожному популярному мистецькому жанрі ХХ століття, але не дублювали жоден із цих жанрів, а формували власні стильові особливості. Отже, на основі вищесказаного, можна стверджувати, що артбук як жанр охоплює книги, виконані або задумані художником або ж групою художників, іноді разом з видавцем; з наявністю зображень, ілюстрацій або графічних елементів, пов'язаних однією темою під однією обкладинкою, видані великим тиражем або ж невеликим накладом; допускається унікальність книг та випуск їх лише в одному екземплярі та ототожнення з витвором сучасного мистецтва через неможливість зробити копії з причини використання рідкісних технік та матеріалів.

Артбуки зараз – це частина творчої індустрії, вони користуються попитом, служать чудовим дизайнерським та мистецьким витвором, виступають чудовим навчальним матеріалом для людей, які прагнуть знайти працевлаштування в індустрії і просто дозволяють поглянути за лаштунки цікавим. Ігри і фільми з великою аудиторією шанувальників давно зрозуміли, що випуск артбуків – це чудовий бізнес, а для незалежних інді-ігор артбуки служать прекрасною рекламою.

Такі артбуки, об'єднані темою розважальної індустрії ігор та кіно, а також випущені великими тиражами для отримання прибутку, промови певного продукту або окремого художника можна узагальнено назвати комерційними артбуками (англомовне *commercial artbooks* від лат. *commercium* – торгівля). Цього терміну не існує в українському контексті ні в широкому вжитку, ні в науковому контексті; немає також наукових праць про виокремлення саме цього виду артбуків серед усіх інших, не тільки серед вітчизняних, а й зарубіжних дослідників.

Однак, є ряд важливих причин, чому комерційні артбуки мають повне право бути одним з видів артбуків. Почнімо з головних відміннос-

тей: у наведених вище визначеннях книг художників та книжок-об'єктів ці твори постають як самостійні мистецькі витвори, наголос ставиться на роботі художника, саме він відозвмінює книгу такого типу. Комерційні артбуки зосереджуються на промоції часто вже існуючих творів, пропонуючи погляд за куліси, на їх створення та містять концептуальні рішення, зарисовки та інший графічний контент, що з'являється у тому чи іншому творі. Найбільше їх можна ототожнити із так званими «фотороманами», із вищезгаданої статті С. Підпригори [1]. Однак, комерційні артбуки це не тільки «збірники кадрів» [1, с. 45], це повністю новий погляд на уже знайомий твір, де надзвичайно важливим є видання ще не випущеної раніше інформації чи графічного контенту, а це є причиною стверджувати, що комерційні артбуки – це повністю самодостатній жанр, а не кінофільм у друкованому форматі.

Традицію випуску артбуків як концептуальних рішень та ілюстрацій до відеоігор та кіно започаткували після виходу таких культових фільмів жанру наукової фантастики, як «Той, що біжить по лезу» (1982), «Зоряні війни» (1977), «Стартрек» (1979) та «Божевільний Макс» (1979).

Варто зосередити увагу на на «Тому, хто біжить по лезу» 1982 року режисера Рідлі Скотта. Фільм виявився по-справжньому революційним завдяки надзвичайній роботі концепт-художника Сіда Міда. Основною роботою Міда було малювання футуристичних сцен, та він виходить за ці рамки. Він старався не відставати від «технологічної хвилі» [8], що так стрімко насувалася у 80-х роках минулого століття. Сід Мід завжди відштовхувався від виробів, що уже існують, у створенні своїх унікальних концептів. У 1985-му році митець почав видавати свої артбуки по власних історіях, наповнені авторським графічним контентом. Ці артбуки були прекрасною рекламою для самого творця і його подальших проєктів та збільшували читацьку базу. Ці книги з концептуальними зарисовками Сіда Міда, його власними або ж для культових фільмів, над якими він працював, користуються великою популярністю і зараз, майже 30 років по тому.

Згадуючи ранню історію комерційних артбуків, бачимо, що спершу вони стосувались лише фільмів, адже ігрова індустрія лише перебувала на етапі становлення. Усі технічні візуальні інновації запроваджувались спершу в кіно – де була можливість це зробити, а ігри того часу ще були занадто примітивними у порівнянні.

Тепер за допомогою комп'ютерних технологій на екрані показують все, що завгодно – видумані світи, страшні катастрофи і космічні подорожі. Проте, комп'ютерна графіка не завжди виходить вдало, а часто заважає сприйняттю фільму, тому багато режисерів стараються застосовувати її мінімально. Наприклад, мексиканський кінорежисер Гільермо Дель Торо для створення неймовірних персонажів своїх фільмів використовує складний пластичний грим і костюми, а в «Скаженому Максі: Дорога гніву» (2015) режисера Джорджа Міллера багато кадрів теж створювалось без CGI. Та якщо у фільмі кількість комп'ютерних ефектів не велика, це не значить, що роль художників в даних фільмах мінімальна. Часто ситуація діаметрально протилежна.

«Сказаний Макс: Дорога гніву» служитиме прекрасним прикладом, щоб показати неймовірну важливість художників. Сам фільм – це неймовірне візуальне видовище, в якому від прекрасного краєвиду та шалених транспортних засобів неможливо відірвати погляд, але до того, як цей твір став кінострічкою, він виглядав як колекція тематичних креслень на картин – концептів, без яких не обходиться зараз створення жодного фільму. В даного фільму не було сценарію – тільки розкадровки і сотні концептуальних зарисовок. Художник Брендан Маккарті фігурує як співавтор фільму, адже саме по його концептах і розвивалась історія у даній кінокартині. Після великого успіху фільму було прийнято рішення випустити артбук, який включив в себе графічний матеріал, відтворення якого ми бачили на екранах, розкадровки, по яких знімали фільм, погляд за лаштунки, фотографії із знімального майданчика і багато іншого.

В 2000-х роках були популярні артбуки типу «як розробники створили гру». Це були масивні книги, майже на 80% заповнені текстом, які давали покрокові інструкції щодо різних аспектів створення проекту [9].

Зараз же настав час, коли навчальна інформація є у вільному доступі в мережі Інтернет, книги-інструкції втратили свою популярність. В наш час в ігрових артбуках переважає графічний контент, різноманітні історії розробників, розповіді про те, що надихнуло на створення гри, більш детальна інформація про персонажів та їх мотивацію, розповіді для кращого розуміння ігрового всесвіту. Важливим є естетичний вигляд артбуку та оформлення його сторінок: книга такого типу є в певному роді колекційним виданням, отже, повинна виглядати відповідно. Щодо стилістичних особливостей, то, проаналізувавши одні з найбільш популярних комерційних артбуків ігрових студій сьогодення, а саме: «The art of God of War», «The art of The Last of Us», «The art of Fallout 4» «The art of Uncharted 4» можна зробити наступні висновки. Зазвичай, це книги на сотню або більше сторінок з зазвичай з твердою обкладинкою, збірники концептуальних рішень у формі цифрових зарисовок або креслень від руки, відсканованих і розміщених у книзі. в артбуках стараються показати ексклюзивні концепт-арти, що були частиною процесу розробки, і які не бачив ніхто, крім самої команди [10]; часто до концептуальних зарисовок додаються коментарі художників про створення цих графічних образів. В артбуках описаний шлях ігрової студії або команди, яка створювала фільм [9], з багатьма не сказаними раніше історіями та порадами для людей, які теж працюють в цій галузі. Структура артбуку поділена на відповідні розділи, вони можуть бути: структуровані хронологічно (відповідно до подій гри); розділені за предметом дисципліни. В першому розділі, незалежно від типу структури, завжди розміщений дизайн головних

персонажів та перші пошукові ескізи до гри [9]. Найбільша текстова частина знаходиться на початку, фігурує також і на початку кожного розділу. Однак, текст в таких артбуках відходить на задній план, більш вагоме графічне наповнення, яке складає близько 80% від контенту книги.

Висновки і пропозиції. Отже, так само як і жанри живопису чи скульптури, артбук охоплює неймовірно великий спектр художньої діяльності. Це сфера, яка потребує дослідження, опису і критичної уваги, щоб виявити її специфіку. На основі вищесказаного, комерційний артбук виявляється одним з багатьох видів феномена артбуків, зі своєю цільовою аудиторією, стилістичними особливостями, які чітко відрізняють його від мистецьких артбуків. Комерційні артбуки – це, на даний момент, невід'ємна частина індустрії відеоігор, вони є звичним явищем для споживацького кола за кордоном, але, на жаль, не є поширеним феноменом в Україні. Інші країни подолали цей шлях з десятирок років тому, в Україну ж потреба у книжках такого типу прийшла лише зараз, проте пропозиції на українському ринку поки немає, так як недостатньо в нашій країні закордонних студій, що займаються розробкою комп'ютерних ігор дуже мала кількість власних вітчизняних студій, які намагаються бути конкурентоспроможними на ринку 21 століття.

Базуючись на основних тенденціях можемо зробити наступні висновки щодо перспектив розвитку головних аспектів комерційних артбуків: на даний момент, такі артбуки не є масовим сегментом торгівлі в ігровій індустрії, та, на основі вищесказаного, відеоігри та кіно залучатимуть все більше і більше людей, що позитивно позначиться на показниках продажу артбуків. Артбук містить концепт-арт й ілюстрацію, зібрані під одною обкладинкою, створені впродовж розробки гри, і це не зміниться, інакше такий продукт вже не називатиметься артбуком. Можлива зміна графічного наповнення – з кожним роком мінятимуться стилі популярних ігор та кіно, і, відповідно, мінятиметься й стиль зображень, які використовувались для їх створення.

Тим не менш, незважаючи на певні проблеми, у нас вже є певна споживацька база, яка у перспективі тільки продовжуватиме зростати. Однак, велика проблема у нестачі обізнаності про артбуки як в цілому, а тим більш їх підвиду – комерційних артбуках. Таку тенденцію спричиняє нестача україномовних ресурсів, присвячених артбукам в цілому, а також відеоіграм та кіно зокрема. Це проблема, яку потрібно вирішувати шляхом промоції такого виду книг, створенням тематичних заходів, що б підтримували незалежних авторів, адже ігрова і кіно-індустрія – це притік капіталу у країну за умови відкриття вітчизняних або філій закордонних студій в нашу державу і, як наслідок, величезні можливості для працевлаштування за рахунок створення нових робочих місць.

Список літератури:

1. Johanna Drucker, *The Century of Artists' Books*, 1995, pp. 3–15.
2. Підпригора С. Артбук у просторі літератури: художні особливості. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова*. 2018. Вип. 10. С. 44–46.
3. Stefan Bury, *introduction to Artists' Books: The Book as a Work of Art, 1963–1995*. Hants, England : Scholar Press, 1995.

4. Бідун А.В. Типологічна специфіка артбуку як особливого виду книжкового контенту. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. Вип. 32. С. 58–59.
5. Олена Максименко, Книга вільної поведінки. *Тиждень.ua*. 2012. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/40222> (дата звернення: 27.04.2020).
6. Gwendolyn Miller, B.A. University of Waterloo, 1979. *Discovering Artists Books The art, the artists and the issues*, 2000.
7. Richard Kostelanetz. "Book Art," in *Artist's Books: A Critical Anthology and Sourcebook*, ed. Joan Lyons. Rochester, NY : Visual Studies Workshop Press, 1985. P. 28.
8. Daniel Wade. In Memory of Syd Mead: The Grandfather of Concept Design, 2020, *Artstation magazine*. URL: <https://magazine.artstation.com/2020/01/in-memory-of-syd-mead-the-grandfather-of-concept-design/> (дата звернення: 28.04.2020).
9. Concept art empire. 20 Best Video Game Art Books for Aspiring Concept Artists. URL: <https://conceptartempire.com/20-best-video-game-artbooks/> (дата звернення: 28.04.2020).
10. Stefyn Nadia (2020). What's Like to be a concept artist Interview with Tyler James, *CG Spectrum*. URL: <https://www.cgspectrum.com/blog/what-it-is-like-to-be-a-professional-concept-artist> (дата звернення: 29.04.2020).

References:

1. Drucker Johanna. *The Century of Artists' Books*, 1995, pp. 3–15.
2. Pidopryhora, S. (2018). Artbuk u prostori literature: khudozhni osoblyvosti [Artbook in the space of literature: artistic peculiarities]. *NPDU Scientific Journal*, vol. 10, pp. 44–46.
3. Stefan Bury (1995). *Introduction to Artists' Books: The Book as a Work of Art, 1963–1995*. Hants, England: Scholar Press.
4. Bidun, A.V. (2019). Typologichna spetsyfika artbuku yak osoblyvoho vydu knyzhkovoho kontentu [The Typological Features of Art Book as a Special Type of Book Content]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, vol. 32, pp. 58–60.
5. Maksymenko, O. (2012). *Knyha vilnoyi povedinky*. *Tyzhden.ua* (accessed: 27.04.2020).
6. Gwendolyn Miller, B.A. University of Waterloo, 1979. *Discovering Artists Books The art, the artists and the issues*, 2000.
7. Richard Kostelanetz. "Book Art," in *Artist's Books: A Critical Anthology and Sourcebook*, ed. Joan Lyons. Rochester, NY: Visual Studies Workshop Press, 1985, p. 28.
8. Daniel Wade, In Memory of Syd Mead: The Grandfather of Concept Design, 2020, *Artstation magazine*. URL: <https://magazine.artstation.com/2020/01/in-memory-of-syd-mead-the-grandfather-of-concept-design/> (accessed: 28.04.2020).
9. Concept art empire. 20 Best Video Game Art Books for Aspiring Concept Artists. URL: <https://conceptartempire.com/20-best-video-game-artbooks/> (accessed: 28.04.2020).
10. Stefyn Nadia (2020). What's Like to be a concept artist: Interview with Tyler James, *CG Spectrum*. URL: <https://www.cgspectrum.com/blog/what-it-is-like-to-be-a-professional-concept-artist> (accessed: 29.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-112>

УДК 7.03;7.001.12

Филиппова О.Н.

Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

ТВОРЧЕСТВО Н.Н. ДУБОВСКОГО – ОДНОГО ИЗ ПОПУЛЯРНЫХ РУССКИХ ПЕЙЗАЖИСТОВ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

Аннотация. В развитии русской пейзажной живописи конца XIX – начала XX веков значительное место принадлежит творчеству Николая Никаноровича Дубовского (1859-1918). Его картины стали появляться на выставках уже в 1880-х годах, тем самым, привлекая, к нему внимание общественности. В дальнейшем, его творчество стало пользоваться широким признанием публики. Известность Н.Н. Дубовского в 1890-1900-х годах была столь велика, что его творчество нередко сравнивали с И.И. Левитаном (1860-1900). В Н.Н. Дубовском видели продолжателя линии лирического пейзажа А.К. Саврасова – Ф.А. Васильева; пытались наметить и точки его соприкосновения с А.И. Куинджи (1842-1910). Все эти сопоставления не исчерпывают характера творчества пейзажиста, его больших достижений. Вместе с тем, они показательны для того сложного переплетения в искусстве Н.Н. Дубовского целого ряда художественных традиций, в котором нашли отражение широта его творческих интересов, аналитическая пытливость проникновения в мир природы, попытки овладеть новыми аспектами ее восприятия.

Ключевые слова: творчество Н.Н. Дубовского, художник-пейзажист, урок рисования, пейзаж настроения, передвижные выставки, биография, академик, профессор, ученики, морской пейзаж, Донское общество художников, художественный музей.

Filippova Olga

Association of Art Critics (Moscow)

THE CREATIVE OF N.N. DUBOVSKY – ONE OF THE MOST POPULAR RUSSIAN LANDSCAPE PAINTERS OF THE LATE XIX – OF THE EARLY XX CENTURY

Summary. In the development of Russian landscape painting of the late XIX – of the early XX centuries, a significant place belongs to the work of Nikolai Nikanorovich Dubovsky (1859-1918). His paintings began to appear at exhibitions in the 1880s, thereby attracting public attention to him. In the future, his work became widely recognized by the public. The popularity of N.N. Dubovsky in the 1890-ies and 1900-ies was so great that his work was often compared with I.I. Levitan (1860-1900). In 1898, the Imperial Academy of arts elected N.N. Dubovsky as an academician of landscape painting, in 1900 – a full member of the Academy, in 1908 – a member of the Academic Council. In 1911, he became a Professor-head of the landscape workshop of the Academy of arts. After the death of N.A. Yaroshenko (1898), N.N. Dubovsky, who enjoyed the special trust of his comrades, headed The Association of traveling art exhibitions. In many ways, thanks to him, it did not break up and continued to be active not only before the revolution, but also in the first years of Soviet power, with dignity, preserving realistic traditions. N.N. Dubovsky is one of the few Russian landscape painters who received a silver medal at the Paris world exhibition in 1900. He was elected a full member of the Munich art society: "Secession", where he regularly showed his works, and in 1913 at the XI International exhibition was awarded the second gold medal. However, recognition at home and in Europe did not save N.N. Dubovsky from the shadow of oblivion. In the Soviet years, many of his works from the former Winter Palace (Hermitage), the Russian Museum, the Academy of arts, and even The state Tretyakov gallery, where the collector personally purchased the works of artists, were transferred (in violation of the will of P.M. Tretyakov) to the then formed Republican, regional, regional, and city museums. Now their location is revealed in more than 75 museums and galleries of the former USSR. The creative heritage of N.N. Dubovsky turned out to be scattered throughout the cities and territories of our vast Fatherland. In the capital's museums there is no separate hall, as in other Russian artists of this scale (I.I. Shishkin, F.A. Vasiliev, I.I. Levitan), where his main works would be exhibited. About an outstanding landscape artist, a mistaken idea is created, as about the master of almost a single painting: "Silence has settled" (1890).

Keywords: the creative work of N.N. Dubovsky, landscape artist, drawing lesson, mood landscape, traveling exhibitions, biography, academician, professor, students, seascape, Don society of artists, art Museum.

Постановка проблемы. Среди русских пейзажистов конца XIX – начала XX столетия имя Н.Н. Дубовского было самым популярным. Ярко, заявив о себе на 12-й выставке Товарищества передвижных художественных выставок в 1884 году, он становится участником всех последующих, показав там более 700 своих лучших работ. Его произведения высоко ценили В.В. Стасов, И.Е. Репин, П.М. Третьяков, который для галереи в Москве приобрел такие значительные полотна художника, как «Зима» (1884), «Ранняя весна» (1886), «Притихло» (1890), «На Волге» (1892), «Сумерки» (1897), «Тихий вечер» (1898) [6, с. 5].

Анализ последних исследований и публикаций. Кроме немногочисленных изданий, многие из которых, давно уже стали библиографической редкостью, литературы об Н.Н. Дубовском практически нет. Никогда не появлялось в свет и полновесное красочное издание, раскрывающее творческие грани этого замечательного художника. Альбом из серии «Мастера изобразительного искусства Дона» (Ростов-на-Дону, 2008), приуроченный к 150-летию со дня рождения Николая Никаноровича Дубовского, был призван в какой-то мере восполнить этот пробел, воздать должное его памяти и заслугам перед русским

искусством [6, с. 5]. Цель данной публикации, на основе библиографических источников, раскрыть творчество Н.Н. Дубовского, проанализировать его работы.

Русский художник-пейзажист Николай Николаевич Дубовской родился 5 декабря 1859 года в городе Новочеркасске, в семье потомственного казака из Нижне-Курмоярской станицы. Рисовать он начал в детстве, копируя иллюстрации в журналах «Нива», «Всемирная иллюстрация» [3, с. 108].

Его дядя, художник А.В. Пышкин, научил мальчика рисовать по памяти. В годы учебы в Киевской военной гимназии Н.Н. Дубовской не оставил своего занятия, урок рисования стал его любимым предметом. По совету директора гимназии родители отправили талантливого юношу в Петербург в Академию художеств, где с 1877 года он обучался у профессора пейзажной живописи М.К. Клодта (1832-1902). Успешно пройдя курс обучения и выйдя на конкурс, он, тем не менее, отказывается писать дипломную картину на заданную тему и в 1881 году покидает Академию, повторив своим поступком знаменитый «бунт 14-ти» выпускников 1863 года во главе с И.Н. Крамским (1837-1887) [7, с. 4]. Написанные Н.Н. Дубовским на свободную тему пейзажные картины «Перед грозой» и «После дождя» академическим Советом не были приняты, зато, показанные в том же году на выставке Общества поощрения худож-

ников, обе удостоились премий [7, с. 4]. Демократичность взглядов и убеждений художника привели его в лагерь передвижников, где он получил поддержку, а его творчество – быстрое признание. Он первым из плеяды молодых художников, таких, как: А.Е. Архипов (1862-1930), И.И. Левитан (1860-1900), В.А. Серов (1865-1911), А.М. Васнецов (1856-1933), – стал участником ТПХВ (1886). Н.Н. Дубовской вместе с И.И. Левитаном и другими молодыми передвижниками был создателем нового направления в русской пейзажной живописи, которое получило впоследствии название «пейзаж настроения» [7, с. 5]. Для них главным в пейзаже стало не столько точность воспроизведения природы, сколько то, из чего складывается красочное впечатление, что составляет «настроение» мотива, его художественный смысл [7, с. 5]. Программным произведением Н.Н. Дубовского в этом плане стала картина «Притихло» (основной ее вариант – в Государственном Русском музее, повторение ее – в Государственной Третьяковской галерее), в которой он передает тревожное состояние природы перед грозой (илл. 1) [7, с. 5].

Пейзаж написан в широкой, обобщенной манере. Тяжелые, темные, коричневатые-серые тучи, клубясь, повисли над рекой, сообщив столь же темный и напряженный колорит всей нижней части картины. Дальний берег почти слился у горизонта с темной полоской неба. Среди просторов реки едва заметна лодка с сидящим в ней гребцом. Грозные силы природы готовы, как будто бы раздавить человека, оказавшегося один на один со стихией. Живопись этого произведения более удалась художнику в нижней части картины, в изображении зеркальной глади воды, потемневшей от тучи, и дальнего берега, к которому направляется лодка. В живописи же неба и особенно темной нависшей тучи чувствуется жесткость манеры письма и недостаточная разработанность колорита, которые мешают цельности общего впечатления. Показанная в 1890 году на 18-й передвижной выставке, она сразу же получила единодушную оценку и признание. «Притихло» и теперь самое известное произведение Н.Н. Дубовского [7, с. 5]. Старейший русский и советский пейзажист В.Н. Бакшеев (1862-1958) высказался об этой картине так: «Среди лучших произведений мировой живописи найдется немного полотен, в которых с такой законченностью, с такой поистине классической ясностью выражено то, что принято называть настроением. Это, действительно, картина в полном смысле этого слова» [7, с. 5]. В 1892 году Н.Н. Дубовской пишет картину «На Волге» (Государственная Третьяковская галерея), появление, которой, на 20-й Передвижной выставке принесло художнику заслуженный успех (илл. 2) [5, с. 54].

Ее живописью особенно восхищался И.Е. Репин (1844-1930). Впечатление огромного пространства, включенного в композицию картины, достигается, главным образом, средствами колорита, тонким взаимодействием света и цвета. Здесь прекрасно используются и тихое состояние погоды, и мягкие сиреневато-опаловые отсветы солнца на воде. Высокое, с легкими облаками небо служит важным компонентом в решении пространственных задач, в выявлении действительности дальних планов. Медленно,

Илл. 1. Н.Н. Дубовской. «Притихло». 1890 г. Холст, масло, 76,5 × 128,0 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 2. Н.Н. Дубовской. «На Волге». 1892 г. Холст, масло, 190,0 × 141,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

плывущие по реке лодки – единственные в пейзаже предметные детали – направляют взгляд зрителя к дальним планам, где кажется, что небо сливается с водной гладью. В течение этого десятилетия Н.Н. Дубовским был выполнен еще ряд значительных произведений, отмеченных поисками обобщенного образа. Его картины на выставках встречают восторженный прием, и имя Н.Н. Дубовского стоит в ряду таких художников, как И.И. Левитан и А.М. Васнецов. Среди довольно широкого круга тем и сюжетов, которые разрабатывает Н.Н. Дубовской в тот период, наиболее удачными оказываются у него по живописному решению пейзажи с открытыми просторами полей или водной глади. В числе лучших произведений 1890-х годов современники отмечали его картину «Земля», бывшую на 22-й Передвижной выставке в 1894 году (илл. 3) [5, с. 54].

Н.Н. Дубовской показал в этой картине, освещенную солнцем, вспаханную на всем своем протяжении, необозримую равнину. Созданный художником впечатляющий образ полностью отвечал взятой теме. В 1900-х годах Н.Н. Дубовской довольно много работал над изображением морских мотивов, над передачей в пейзаже мягкого, влажного весеннего воздуха.

Из произведений 1900-х годов наиболее интересна его картина монументального плана «Родина» (Омский музей изобразительных искусств), показанная художником в 1905 году на 33-й Передвижной выставке (илл. 4) [5, с. 54].

В этой картине, встреченной с большим подъемом, Н.Н. Дубовской создает обобщенный образ, как бы вобравший в себя все то, что разрабатывалось им ранее в пейзажах с мотивами полей («Жатва», 1898; «После проливных дождей» и «На пашне» – между 1892 и 1895 годами) (илл. 5) [5, с. 54].

В картине «Родина» показан широкий простор полей Украины [5, с. 54]. На переднем плане вспаханная земля (характерно, что Н.Н. Дубовской ранее написал пейзаж «Земля», близкий по мотиву картине «Родина») [5, с. 54]. За плугом, который тянет в упряжке пара волов, поднимая рыхлые глыбы чернозема, идет крестьянин. Черные перепаханные полосы, уходящие вдаль, помогают художнику с большой реалистической силой передать грандиозное пространство полей с раскинутыми среди них деревнями. Глубокая тень от тучи приглушила яркую зелень, которая только в отдельных местах оживляется под игрой солнечных лучей. В отличие от затененного переднего плана художник дает дали в пейзаже, освещенными солнцем, благодаря чему еще больше усиливается впечатление бескрайности полей, которые воспринимаются, протянувшись вглубь к горизонту.

Удачно использованное Н.Н. Дубовским отношение освещенных и затененных планов делает более богатым и звучным колорит картины. В ее живописи обращает на себя внимание, переданный эффект освещения. Он вносит в пейзаж декоративное начало, которое, однако, не вредит пластической выразительности образа, но еще более усиливает могучую и широкую цветовую оркестровку всей картины. В 1911 году «Родина» была отправлена на Всемирную выставку в Рим [5, с. 54]. О впечатлении, производимом этим пейзажем на

Илл. 3. Н.Н. Дубовской. «Земля». 1894 г. Холст, масло, 104,0 × 143,0 см // Частное собрание

Илл. 4. Н.Н. Дубовской. «Родина». 1905 г. Холст, масло, 165,0 × 275,0 см // Омский музей изобразительных искусств имени М.А. Врубеля (Омск)

Илл. 5. Н.Н. Дубовской. «На пашне». Между 1892 и 1895 годами (?). Холст, масло, 118,0 × 199,0 см // Иркутский областной художественный музей имени В.П. Сукачева (Иркутск)

выставке, восторженно писал Н.Н. Дубовскому И.Е. Репин, бывший в это время в Италии: «... это лучший пейзаж всей выставки Всемирной римской!... Вас, Николай Никанорович, я особенно поздравляю: еще никогда Вы не были так великолепны и могущественны – оригинальная, живая и красивейшая картина...» [5, с. 55].

В биографии Н.Н. Дубовского 1890-е и начало 1900-х годов являются периодом наивысшего творческого подъема. Н.Н. Дубовский и в других картинах 1900-х годов, не считая пейзажа «Родина», продолжал выступать художником

Илл. 6. Н.Н. Дубовской. «После грозы». 1897 г. Холст, масло, 37,0 × 54,0 см // Саратовский государственный художественный музей имени А.Н. Радищева (Саратов)

Илл. 7. Н.Н. Дубовской. «Надвигается туча». 1912 г. Холст, масло // Новочеркасский музей Донского казачества (Новочеркасск)

Илл. 8. Н.Н. Дубовской. «Красивый день». 1903 г. Холст, масло, 102,0 × 134,0 см // Новочеркасский музей Донского казачества (Новочеркасск)

значительной темы, претворенной в целостный пейзажный образ [5, с. 55]. Надолго сохранился у него и интерес к работе над пейзажем-картиной, в которой сюжет так или иначе связывался с крестьянской темой. Среди таких произведений лучшими являются у художника картины вспаханных полей. Тема, которая еще в 1870-х годах была разработана учителем Н.Н. Дубовского М.К. Клодтом, продолжала сохранять свою активную силу и в 1900-х годах, в работах его ученика. Располагая художника к созданию идейно-обобщенного образа, к сохранению преемственности и традиций в ее истолковании, эта тема давала возможность Н.Н. Дубовскому свободно использовать, завоеванные им живописные средства. Среди картин, представляющих собой, удачное решение данной темы, должен найти свое место пейзаж «После грозы» (1897, Саратовский художественный музей им А.Н. Радищева) (илл. 6) [5, с. 55].

В 1898 году Н.Н. Дубовской становится академиком, а в 1900 году – действительным членом Академии художеств. В этом же году он получил серебряную медаль на Всемирной выставке в Париже. С 1909 года художник преподавал в Высшем художественном училище при Академии художеств, а в 1911 году стал профессором – руководителем пейзажной мастерской. Среди его учеников были молодые художники, вошедшие впоследствии в советское искусство. В 1911 году Н.Н. Дубовской написал один из лучших своих морских пейзажей – это «Море» (есть его второй вариант 1912 года) [1, с. 140]. Свободная живописная манера и необычная композиция. Если, чаще всего, художник стремился к созданию картин с обязательным композиционным центром, то здесь все смещается вправо: парус, волны, скопление облаков и берег, который угадывается по кипящей белой пене в правом нижнем углу. И вода большими волнами накатывается именно вправо. Солнечный свет, мощным потоком льющийся как бы из-за рамы, словно бы удерживает левую часть композиции. Освещенность неба возрастает справа налево. В сторону солнца летят чайки, и вершины огромных волн левого края выделены цветом. Одиноким парус стремится к солнечной левой стороне картины. Тему, начатую в картине «Притихло», Н.Н. Дубовской продолжает в новом полотне «Надвигается туча» (1912) (илл. 7) [3, с. 111].

Оба произведения близки по колориту, но в работе 1912 года художник изобразил следующий момент затишья перед грозой: еще больше помрачнело небо, первые порывы ветра покрыли поверхность воды рябью и согнули камыши у берега. Вспышка молнии ярко осветила берег.

Еще мгновение – и хлынет дождь. Художник любил изображать природу в светлые и солнечные дни. Радостные настроением отмечены его полные воздуха морские пейзажи. Такова его марина «Красивый день» (1903), представляющая спокойное и теплое море, овеянное легким ветерком (илл. 8) [3, с. 111].

По лазурному небу движутся пушистые облака, а синеву морских волн оживляет нарядный белый парус. Как и в пейзаже «Притихло», в этой картине большую роль играет небо, высокое и бесконечное [3, с. 111]. Чистый и светлый,

Илл. 9. Н.Н. Дубовской. «Закат солнца». 1909 г.
Холст, масло // Астраханская областная
картинная галерея имени П.М. Догадина
(Астрахань)

Илл. 10. Н.Н. Дубовской. «Свежий ветер». 1914 г.
Холст, масло // Новочеркасский музей
Донского казачества (Новочеркасск)

почти прозрачный колорит придает картине удивительную свежесть и очарование. В такой же манере были написаны и его более поздние марины: «Закат солнца» (1909), «Свежий ветер» (1914), «Морской пейзаж» (1916), «Морской берег» (1917) и др. (илл. 9, 10, 11, 12) [3, с. 111].

Живя в Петербурге, Н.Н. Дубовской не разрывал связей с донским краем, Новочеркасском. В культурной жизни провинции того времени большую роль играли кружки и общества изобразительного искусства. Роль Н.Н. Дубовского в этих начинаниях была очень велика. Сохранились письма его земляков, донских художников к Н.Н. Дубовскому. В 1891 году в Новочеркасске возник художественный кружок и было образовано Донское общество художников с официально утвержденным уставом, просуществовавшее до 1917 года. Среди многих известных художников этого объединения – был Иван Иванович Крылов (1860-1936) – мастер донского пейзажа. Н.Н. Дубовской также входил в этот круг, принимал активное участие в выставках, материально поддерживал Донское общество художников. Уроженец Новочеркаска, Н.Н. Дубовской всю жизнь мечтал о создании художественного музея в род-

Илл. 11. Н.Н. Дубовской. «Морской пейзаж». 1916 г.
Холст, масло, 71,5 × 53,0 см // Томский
областной художественный музей (Томск)

Илл. 12. Н.Н. Дубовской. «Морской берег». 1917 г.
Холст, масло // Ярославский художественный
музей (Ярославль)

ном городе. Сохранилась переписка с городскими властями об организации такого музея. Для этого музея он собирал произведения художников-передвижников, тех, кто был ему бесконечно дорог. Н.Н. Дубовской мечтал передать любимому городу и многие собственные произведения. В 1913-1914 годах он обращается к властям города с просьбой о выделении здания, необходимого для учреждения будущего музея. Благодаря постоянным настойчивым усилиям Н.Н. Дубовского Городская Дума принимает решение о постройке здания для Донского художественного музея, утверждает необходимую для этих целей сумму. Проект здания будущего музея был разработан архитектором Л.Н. Бенуа (1856-1928).

Но художественный музей так и не был создан. Н.Н. Дубовской через все разочарования, потери продолжает серьезно верить, что начинание всей его жизни сбудется. Он завещает в дар Новочеркаску свою большую коллекцию картин

отечественной живописи. Духовная стойкость художника-патриота, человека, бесконечно, преданного своей родине и делу, которому он посвятил всю свою жизнь, вызывает глубочайшее уважение к личности Николая Никаноровича Дубовского.

Таким образом, уроженец Новочеркасска, выдающийся художник-передвижник Н.Н. Дубовской внес большой вклад не только в развитие русской пейзажной живописи, но и в изобразительную культуру донского края. Мечтая о создании художественного музея в родном городе, он завещал коллекцию собственных произведений и своих товарищей-передвижников. Ныне они являются основой художественного собрания Новочеркасского музея истории донского казачества. Помимо этого, произведения Н.Н. Дубовского есть в собраниях Ростовского областного музея изобразительных искусств и в Таганрогском художественном музее.

Список литературы:

1. Аристова С.Л. А.П. Боголюбов и Н.Н. Дубовской в «пространстве» русского пейзажа и русской истории второй половины XIX века // А.П. Боголюбов: одна судьба в судьбе России. По материалам празднования 190-летия со дня рождения А.П. Боголюбова / Сост. С.А. Могилевец. Москва : Изд-во ГИИ, 2016. С. 135–143.
2. В Галерее Малькевича. Н.Н. Дубовской. Жизнь и творчество / Авт.-сост. Е.А. Юдина. Мсква : Общество сохранения литературного наследия, 2012. 256 с.
3. Дубовской Николай Никанорович (1859-1918) // Маринисты. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 108–112 (Энциклопедия живописи).
4. Картины Н.Н. Дубовского в экспозиции Ростовского областного музея изобразительных искусств / Авт. вступит. ст.: Ю. Рудницкая. г. Ростов-на-Дону : «Тип им. Калинина в Ростове-на-Дону», 1955. 4 с. (Ростовский областной музей изобразительных искусств).
5. Мальцева Ф.С. Мастера русского пейзажа. 1880–1890-е годы. Москва : Искусство, 2001. 151 с.
6. Мастера изобразительного искусства Дона. Н.Н. Дубовской / Авт. текстов, сост. В.И. Кулишов / ГОУК «Ростовский областной музей краеведения; Новочеркассский музей истории донского казачества. Ростов-на-Дону : ООО «Омега-Принт», 2008. 160 с.
7. Н.Н. Дубовской. Творческое наследие мастера русского пейзажа в фондах Музея истории донского казачества / Сост. В.В. Науменко. Новочеркасск : НОК, 2007. 24 с.
8. Цыганкова Е.Н. Раннее творчество Н.Н. Дубовского. 1879-1886 / Российская академия художеств; Санкт-Петербургский государственный академический институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е. Репина. СПб. : Б.и., 1997. 45 с.
9. Цыганкова Е.Н. К проблеме образно-стилистической эволюции в пейзажной живописи Н.Н. Дубовского 1900-х годов Российской академия художеств; Санкт-Петербургский государственный академический институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е. Репина. СПб. : Б.и., 1998. 29 с.

References:

1. Aristova, S.L. A.P. Bogoljubov i N.N. Dubovskoj v «prostranstve» russkogo pejzazha i russkoj istorii vtoroj poloviny XIX veka // A.P. Bogoljubov: odna sudba v sudbe Rossii. Po materialam prazdnovanija 190-letija so dnja rozhdenija A.P. Bogoljubova / Sost. S.A. Mogilevets. M.: «Izd-vo GIИ», 2016. S. 135–143.
2. V Galeree Malkevicha. N.N. Dubovskoj. Zhizn i tvorcestvo / Avt.-sost. E.A. Judina. M.: «Obschestvo sohraneniya literaturnogo nasledija», 2012. 256 s.
3. Dubovskoj Nikolaj Nikanorovich (1859-1918) // Marinisty. M.: Izd-vo: «OLMA-PRESS», 2001. S. 108–112 (Entsiklopedija zhivopisi).
4. Kartiny, N.N. Dubovskogo v ekspozitsii Rostovskogo oblastnogo muzeja izobrazitelnyh iskusstv / Avt. vstupid. st.: Ju. Rudnitskaja. g. Rostov-na-Donu: «Tip im. Kalinina v Rostove-na-Donu», 1955. 4 s. (Rostovskij oblastnoj muzej izobrazitelnyh iskusstv).
5. Maltseva, F.S. Mastera russkogo pejzazha. 1880–1890-e gody. M.: Izd-vo: «Iskusstvo», 2001. 151 s.
6. Mastera izobrazitel'nogo iskusstva Dona. N.N. Dubovskoj / Avt. tekstov, sost. V.I. Kulishov / GOUK «Rostovskij oblastnoj muzej kraevedeniya; Novoherkasskij muzej istorii donskogo kazachestva. Rostov-na-Donu: ООО «Omega-Print», 2008. 160 s.
7. N.N. Dubovskoj. Tvorcheskoe nasledie mastera russkogo pejzazha v fondah Muzeja istorii donskogo kazachestva / Sost. V.V. Naumenko. Novoherkassk: Izd-vo: «NOK», 2007. 24 s.
8. Tsygankova E.N. Rannee tvorcestvo N.N. Dubovskogo. 1879-1886 / Rossijskaja akademija hudozhestv; Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj akademicheskij institut zhivopisi, skulptury i arhitektury im. I.E. Repina. SPb.: B.i., 1997. 45 s.
9. Tsygankova, E.N. K probleme obrazno-stilisticheskoy evoljutsii v pejzazhnoj zhivopisi N.N. Dubovskogo 1900-h godov Rossijskaja akademija hudozhestv; Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj akademicheskij institut zhivopisi, skulptury i arhitektury im. I.E. Repina. SPb.: B.i., 1998. 29 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-113>

УДК 7.03:7.001.12

Филиппова О.Н.

Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

ТВОРЧЕСТВО Д.Н. УШАКОВА (1873-1942) – УЧЕНОГО И ХУДОЖНИКА

Аннотация. Дмитрий Николаевич Ушаков (1873-1942), член-корреспондент Академии наук СССР, профессор Московского университета, доктор филологических наук, был не только выдающимся советским лингвистом, специалистом по общему языкознанию и русскому языку, но и видным общественным деятелем. Его имя навсегда останется в истории науки о русском языке, в особенности, русской фонетики, орфоэпии, орфографии, диалектологии и лексикографии. Преподавал ли Дмитрий Николаевич в средней школе, или в университете, занимался ли с аспирантами, или консультировал молодых ученых, писал ли свои книги и статьи (не говоря уже об учебниках и его известном Орфографическом словаре) – он всегда оставался педагогом. Д.Н. Ушаков оставил богатое наследие не только в своих трудах – книгах и статьях, проложив новые пути в области орфоэпии, орфографии, диалектологии, лексикографии, в методике преподавания русского языка в школе, он жив, как художник.

Ключевые слова: творчество Д.Н. Ушакова, учитель, русская диалектология, реформа русской орфографии, ученики, поэзия, литература, музыка, художник-пейзажист, масло, карандаш, акварель, коллекция рисунков, стиль акварельной миниатюры, словарь, радио, фотография.

Filippova Olga

Association of Art Critics (Moscow)

THE CREATIVE WORK OF D.N. USHAKOV (1873-1942) – AS AN SCIENTIST AND ARTIST

Summary. Dmitry Nikolayevich Ushakov (1873-1942), corresponding member of the USSR Academy of Sciences, Professor of Moscow University, doctor of Philology, was not only an outstanding Soviet linguist, specialist in General linguistics and Russian, but also a prominent public figure. Russian Russian language studies, especially Russian phonetics, orthoepy, orthography, dialectology, and lexicography, will always bear his name. Whether Dmitry Nikolaevich taught at a high school or at a University, studied with graduate students, or consulted young scientists, wrote his own books and articles (not to mention textbooks and his famous Spelling dictionary), he always remained a teacher. D.N. Ushakov lived interests research and teaching community, was an indispensable party, and often the organizer of various meetings on linguistics and methods of teaching the Russian language and to improve spelling, to improve the culture of speech, programming in the Russian language for elementary, middle and high schools, on the creation of the textbooks (he was a co-author and lead author of the famous, repeatedly reprinted textbook on the Russian language for the elementary school, which taught many generations of Soviet schoolchildren). Dmitry Nikolaevich was among the first to teach what we now call the "modern Russian literary language" course at the University». Together with F.F. Fortunatov, F.E. Korsh, A.A. Shakhmatov, P.N. Sakulin and other leading scientists of the early XX century, D.N. Ushakov fought for the reform of Russian spelling. Russian Russian spelling was published in 1911, where for the first time the relationship between Russian literary pronunciation and the existing spelling was studied in detail, and the need for reform of the latter was proved. D.N. Ushakov was an active participant in the spelling reform project compiled by the Academy of Sciences, which was then implemented in a somewhat abbreviated form by the Soviet government in 1917-1918. Since of the early 1920-ies, along with his work in the "Moscow dialectological Commission", a large place in the life of D.N. Ushakov took the compilation of a dictionary of modern Russian literary language, which, as he said, became the main business of his life. D.N. Ushakov left a rich legacy not only in his works-books and articles, paving new paths in the field of orthoepy, spelling, dialectology, lexicography, in the methodology of teaching Russian at school, he is alive as an artist.

Keywords: the creative work of D.N. Ushakov, teacher, Russian dialectology, the reform of Russian orthography, students, poetry, literature, music, landscape painter, oil, pencil, watercolor, collection of drawings, the style of watercolour miniatures, dictionary, radio, photography.

Постановка проблемы. Старшему поколению читателей Дмитрий Николаевич Ушаков больше всего был известен, как один из авторов и редакторов знаменитого «ушаковского» словаря – «Толкового словаря русского языка» в 4-х томах (1935-1940) и «Орфографического словаря русского языка» (более 30 изданий, с 7-го в соавторстве с советским филологом С.Е. Крючковым) [9, с. 224]. Словарь Д.Н. Ушакова долгое время служил и сейчас продолжает служить прекрасным справочником и по части значения слов и их употребления, и их произношения, и по части грамматики, и по многим другим вопросам повседневной речевой практики. Хотя, кое в чем он, естественно, устарел: за те десятилетия, которые минули со времени выхода

из печати последнего, четвертого тома словаря, в русском языке многое изменилось. Ко времени работы над словарем, Д.Н. Ушаков был уже не только известным ученым, но и замечательным художником-любителем.

Анализ последних исследований и публикаций. О выдающемся лингвисте, редакторе и составителе знаменитого «ушаковского» четырехтомного «Толкового словаря русского языка», педагоге и общественном деятеле Дмитрии Николаевиче Ушакове написано много [8, с. 28]. Так, например, о жизни, семье и творчестве этого коренного москвича и замечательного человека, чей 135-летний юбилей отмечался в январе 2008 года, рассказала экспозиция, подготовленная Главным архивным управлени-

ем города Москвы и Политехническим музеем (с 21 декабря 2007 г. по 13 января 2008 г.). Внимание посетителей выставки были представлены многочисленные документы из личного фонда Д.Н. Ушакова, хранящиеся в Центральном московском архиве-музее личных собраний.

Несомненный интерес представляет, впервые, экспонируемая, подлинная грамота о возведении в 1843 году деда Д.Н. Ушакова – Д.П. Новоского (1799-1879) в сан протоиерея с подписью и личной печатью митрополита Московского Филарета (Дроздова). Воссоздать теплую атмосферу уютного дома Д.Н. Ушакова, рассказать о радушии и гостеприимстве его хозяев, поддержать праздничное настроение у посетителей выставки в канун новогодних праздников и Рождества помогли поздравительные открытки, подлинные елочные игрушки и детская одежда конца XIX века. На выставке были представлены известные труды Дмитрия Николаевича Ушакова в области языкознания, диалектологии, орфографии, истории русского языка. Среди них – 4-х томный «Толковый словарь русского языка» и подготовленный в соавторстве с С.Е. Крючковым: «Орфографический словарь», который до сих пор является настольной книгой каждого школьника [13; 14]. Поскольку Д.Н. Ушаков был прекрасным рисовальщиком и живописцем-любителем, это дало повод показать творческие работы Дмитрия Николаевича. Среди них – детские эскизы, альбомы с карандашными рисунками, портретные зарисовки близких родственников и работы, выполненные в масле. Но, пожалуй, особенно удавалась Дмитрию Николаевичу акварель. Именно в этой технике он умело передавал очарование популярных дачных мест Подмосковья, всю прелесть, так любимой, им подмосковной природы. Цель данной публикации, на основе архивных и библиографических источников, раскрыть творчество Д.Н. Ушакова – ученого и художника, проанализировать его работы.

Дмитрий Николаевич Ушаков родился и прожил почти всю жизнь (кроме нескольких последних месяцев) в Москве. Его отец был врачом, дед по матери священником. В 1895 году Д.Н. Ушаков окончил историко-филологический факультет Московского университета, некоторое время преподавал в гимназиях и на Высших женских курсах, а в 1907 году стал работать в университете.

Его учителем был знаменитый ученый, основатель Московской лингвистической школы Филипп Федорович Фортунатов (1848-1914), идеи которого, он усвоил на всю жизнь. Как лингвист, Д.Н. Ушаков не был первооткрывателем и революционером. Скорее всего, он стал хранителем и умелым популяризатором традиций, заложенных его учителем. Главным его теоретическим трудом стало учебное пособие: «Краткое введение в науку о языке», впервые, изданное в 1913 году и затем, вышедшее, при жизни автора еще восемь раз (не так давно, в 1995 году, в составе однотомника трудов ученого появилось и десятое издание) [3, с. 465]. Ее значение, как и значение многих других работ Д.Н. Ушакова, прежде всего, педагогическое: то, что Ф.Ф. Фортунатов излагал тяжеловесно и сухо, Д.Н. Ушаков удачно переводил на общедоступный язык. Впрочем, не во всем, Дмитрий Николаевич следовал

учителю. Ф.Ф. Фортунатов в соответствии с приоритетами науки XIX века занимался большей частью древними языками, хотя в общей теории выходил за рамки чисто исторического подхода. А Д.Н. Ушаков, не избегая исторических сюжетов, более всего изучал современный русский язык, и литературный, и диалектный. Такой сдвиг интересов был характерен для науки о языке первой половины XX века, как дореволюционной, так и еще в большей степени послереволюционной. Важнейшим полем деятельности ученого стала русская диалектология. В 1903 году начала работать Московская диалектологическая комиссия, которую первоначально, возглавлял академик Ф.Е. Корш (1843-1915). Вокруг комиссии сложился круг языковедов разных поколений. Д.Н. Ушаков, работавший в комиссии с самого начала, быстро занял в ней ведущее положение. Он не был научным лидером: как лингвист, значительнее, был его друг Николай Николаевич Дурново, «большой ребенок», по выражению Р.И. Аванесова (1902-1982) [2, с. 17]. Но Дмитрий Николаевич стал «мотором» работы комиссии, ее организационным лидером, вначале неформальным, а затем, и формальным, возглавив ее в 1915 году после смерти Ф.Е. Корша [3, с. 466].

Комиссия провела большую работу по сбору диалектного материала, по созданию карт и атласов. Через нее прошло, получив навыки научной работы, несколько поколений русистов. Еще до революции ученый активно выступал, как сторонник реформы русской орфографии. Этому была посвящена его книга «Русское правописание», издававшаяся дважды [3, с. 468]. Когда же, в 1918 году реформа состоялась, Д.Н. Ушаков занял ведущее место в ее пропаганде и распространении. В течение многих лет он возглавлял Орфографическую комиссию Наркомата просвещения. Другой областью, в которой проявились способности Д.Н. Ушакова, стала педагогическая. Особенно, значимой, здесь его деятельность оказалась после революции, когда его старшие коллеги умерли, или эмигрировали, и он стал ведущим профессором МГУ по русскому языку. Продолжал он деятельность и в 1930-е годы, когда из состава МГУ исключили гуманитарные факультеты, взамен, которых, был создан Московский институт философии, литературы, истории (МИФЛИ), где все время существования института Дмитрий Николаевич заведовал кафедрой русского языка. Он создал целую школу прекрасных ученых, в большинстве своем, занимавшихся не только русским языком, но и теоретическими проблемами языкознания. Его учениками были Н.Ф. Яковлев, Р.О. Яковсон, Г.О. Винокур, П.С. Кузнецов, В.Н. Сидоров, Р.И. Аванесов, А.А. Реформатский и другие. Они внесли значительный вклад в отечественное языкознание, а некоторые из них, как российский лингвист Р.О. Яковсон, и в зарубежное. Все они всегда сохраняли верность учителю при его жизни и тепло вспоминали его после его смерти. Ученики любили своего учителя, хотя в чисто научном плане далеко не всегда ему следовали, идя, дальше его. К тому времени теория языка во всем мире активно развивалась, ведущее положение заняли направления, в наши дни, объединяемые историками науки под общим названием структурализ-

Илл. 1. Д.Н. Ушаков. «Подмосковье. Юрьево».
1902 г. Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276.
Оп. 1. Д. 74. Л. 2.

ма (во времена Д.Н. Ушакова у нас этот термин еще не был в ходу, но суть была именно такой). И, наиболее, крупные из учеников Дмитрия Николаевича пошли по этому пути, а их учитель остался в эпохе Ф.Ф. Фортунатова.

Как считал один из его учеников, «Д.Н. Ушаков, мало понимая по существу, чутьем мудрого человека понимал, что за новым будущее» [2, с. 17]. Непонимание, проявлявшееся в сфере науки, не распространялось на человеческие взаимоотношения. О дружбе учителя с учениками, часто приглашавшимися в гостеприимный дом на Сивцевом Вражке, сохранилось немало свидетельств. «В.Н. [Сидоров] подчеркивал простоту и доступность Д.Н. Ушакова, дома, у которого, ученики нередко собирались за вечерним чаем (и это было продолжением воспитательного и образовательного процесса)» [5, с. 44]. Обстановка была веселой и непринужденной. Вот, что вспоминал советский лингвист А.А. Реформатский: «Все мы имели прозвища. Общее для нас было «Ушаковские мальчишки», выдуманное какими-то зоилами, но нам это нравилось, и мы с гордостью носили кличку «ушаковские мальчишки». Сам Дмитрий Николаевич называл ШЕР-МЕТР, причем обе половины сего наименования склонялись: Шер-Метр, Шера-Метра, Шеру-Метру и т.д., а ударение притом – окончательное» [11, с. 406]. Кроме науки и преподавания, он любил очень многое вообще в жизни, он страстно любил поэзию, литературу, особенно А.П. Чехова и А.С. Пушкина; он был любителем музыки. Он был, наконец, прекрасным художником-пейзажистом. По мнению А.А. Реформатского, он был настоящий

Илл. 3. Д.Н. Ушаков. «Прохорово». 1914-1918 гг.
Бумага, карандаш, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276.
Оп. 1. Д. 82. Л. 13.

Илл. 2. Д.Н. Ушаков. «Прохорово». 1914-1918 гг.
Бумага, карандаш, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276.
Оп. 1. Д. 82. Л. 9.

художник-живописец; он писал маслом, рисовал карандашом, но больше всего любил акварель. Обращает на себя внимание в работах Д.Н. Ушакова, ставшая теперь познавательной широкая география, запечатленных Д.Н. Ушаковым мест Москвы и Подмосковья, многие из которых не сохранились (илл. 1, 2, 3, 4, 5).

Отдыхая часто осенью в Болшеве, Дмитрий Николаевич привозил оттуда обычно коллекцию своих акварельных рисунков, где особое место занимали «небеса» (и чистые, и с различной причудливой раскраской облаков) и листья, в которых его больше всего привлекали разноцветные прожилки кленовых вырезных листьев (илл. 6, 7, 8) [12, с. 97].

Илл. 4. Д.Н. Ушаков. «Подмосковье. Никольское». 1920 г. Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 83. Л. 8.

Илл. 5. Д.Н. Ушаков. «Подмосковье. Никольское». 1920 г. Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 83. Л. 12.

Этот стиль акварельной миниатюры, который был характерен не только для кленовых листьев, но и для полевых цветов, был присущ Дмитрию Николаевичу органически и проявлялся во всем, будь то лекция, статья, обработка словарного абзаца или забавная поговорка, удачный каламбур или ладно скроенный анекдот (илл. 9, 10).

«Две координаты: практическая направленность и ювелирная манера изложения, – писал А.А. Реформатский, – и определили все поведение Д.Н. Ушакова, как лектора, педагога, учителя...» [6, с. 191]. В конце 1933 – начале 1934 года сфальсифицировали «дело славистов», затронувшее многих коллег Д.Н. Ушакова [3, с. 467]. Был арестован его давний друг, «большой ребенок» Н.Н. Дурново, которого, больше никто никогда не видел (лишь через много лет выяснилось, что его расстреляли в местах заключения в 1937 году) [3, с. 467].

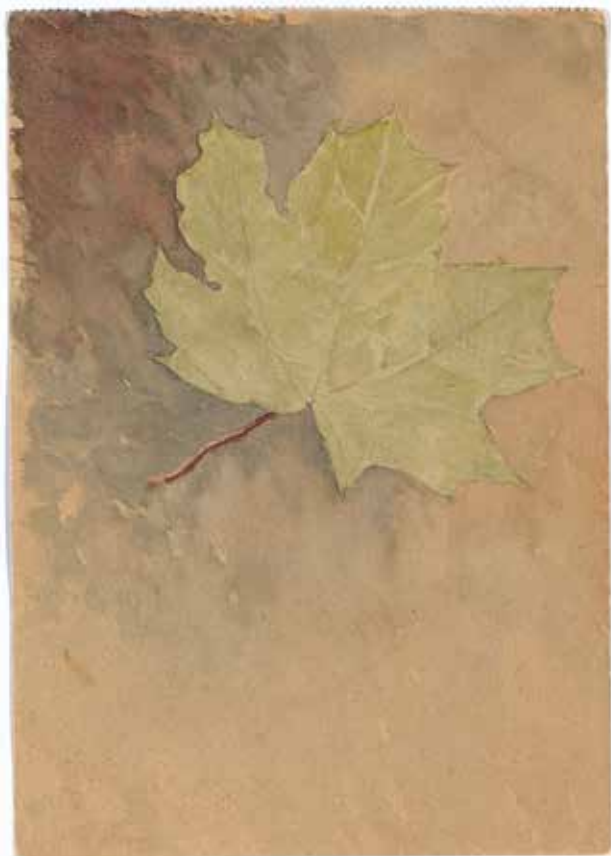
Вслед за ними «изъяли» группу видных русистов и славистов, среди которых, были его коллеги по МГУ А.М. Селищев (1886-1942), один из авторов словаря Д.Н. Ушакова – В.В. Виноградов (1895-1969) и любимый его ученик В.Н. Сидоров (1903-1968) [3, с. 467]. Этим троим повезло больше, чем Н.Н. Дурново: они вернулись еще при жизни Дмитрия Николаевича, и тот им всегда старался помочь. Он добился того, что В.В. Виноградов мог работать над словарем и в вятской ссылке, а А.М. Селищеву и В.Н. Сидорову после их возвращения дал возможность работать в МИФЛИ и в других местах, хлопотал о получении ими разрешения жить в Москве (его ходатайства, в т.ч. на имя И.В. Сталина, сейчас опубликованы). А в начале 1990-х годов,

Илл. 6. Д.Н. Ушаков. «Листья. Наброски». [1920-е-1930-е гг.] Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 92. Л. 1.

Илл. 7. Д.Н. Ушаков. «Листья. Наброски». [1920-е-1930-е гг.] Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 92. Л. 2.

Илл. 8. Д.Н. Ушаков. «Листья. Наброски». [1920-е-1930-е гг.] Бумага, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 92. Л. 3.

Илл. 9. Д.Н. Ушаков. «Букет полевых цветов». [1920-е-1930-е гг.] Бумага, акварель, 19,2 × 15,8 см // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 90. Л. 2.

когда открылись архивы ОГПУ, стало известно, что и над самим Дмитрием Николаевичем тогда сгущались тучи. В протоколах допросов арестованных постоянно фигурировало его имя, как одного из руководителей «контрреволюционной фашистской организации», это означало приговoreние к аресту [3, с. 467]. Однако в какой-то момент вдруг в показаниях начала записываться фраза: «Ушаков – антисоветски настроенный человек, но мне неизвестно, был ли он членом организации»; на понятном лишь посвященном диалекте ОГПУ это означало: Д.Н. Ушаков более не разрабатывается [3, с. 467]. Причина спасения остается неизвестной. Одна из возможных гипотез: Дмитрия Николаевича кто-то, например, сам И.В. Сталин, не давший по этому же делу санкцию на арест В.И. Вернадского (1863-1945), счел нужным специалистом, особенно в связи со словарем, работа над которым в 1934 году была в разгаре. Знаменитый его «Орфографический словарь», многократно издававшийся при его жизни (впервые в 1935 году) и после его смерти (к 1990 году было сорок одно издание), известен не одному поколению школьников [3, с. 468]. Важно отметить, что именно в 1920-1930-е годы, вопросы нормы, в т.ч. орфографической, были очень актуальны. Хотя новая орфография была проще старой и усваивалась легче, но после революции русский литературный язык значительно распространился вширь, включив в число своих носителей массы рабочих и крестьян, часто овладевавших языковой нормой не полностью.

Илл. 10. Д.Н. Ушаков. «Полевые цветы». 1914-1918 гг. Бумага, картон, акварель // ЦМАМЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 82. Л. 8.

Возникла утрата размытия нормы, против этого при поддержке власти предпринимались активные меры, особенно с начала 1930-х годов, и главным научным экспертом здесь был Д.Н. Ушаков. Те же проблемы еще острее стояли в области литературного произношения. Здесь нормы были разработаны гораздо хуже, чем для орфографии, а к тому же здесь писанные нормы всегда недостаточны, большую роль играет непосредственное слуховое восприятие правильной речи. Д.Н. Ушаков писал руководства и справочники по этим вопросам, а распространение правильной устной речи получило к этому времени мощное средство – радио. С середины 1930-х годов Дмитрий Николаевич начал сотрудничать с Радиокomiteетом, сам неоднократно выступал по радио, его ученики участвовали в подготовке дикторов. Сохранилась запись чтения им рассказа А.П. Чехова «Дачники», признанная эталоном «настоящего московского произношения» [3, с. 468]. И если еще в середине 1930-х годов интеллигенты жаловались на некультурность речи дикторов, то к концу 1930-х годов это было преодолено. Но, конечно же, вершиной деятельности ученого стал его Толковый словарь русского языка (М., 1935-1940; впоследствии он не раз переиздавался, последний раз был издан в 2000 году). Работа над ним начиналась при участии Д.Н. Ушакова еще в начале 1920-х годов во исполнение личного указания В.И. Ленина, но не хватило средств. Лишь в начале 1930-х годов стало возможным приступить к такой работе. Словарь должен был решить сразу несколько задач. Во-первых, он имел нормативный характер: его читатели должны были получать информацию о том, как можно и как нельзя сказать, как правильно употреблять то, или иное слово. Во-вторых, большой по объему словарь должен был отразить все лексическое богатство современного русского языка. А так получилось, что с середины XIX века в России не появилось ни одного законченного толкового словаря русского языка, более же ранние словари, включая словарь В.И. Даля, уже не могли отражать его современное состояние: язык сильно изменился.

В-третьих, за прошедшие годы ушла вперед и наука о языке, и словарь должен был быть составлен на современном уровне. Для работы над словарем Д.Н. Ушаков привлек сильнейший по составу коллектив русистов, включив в него и своих учеников (Г.О. Винокур), и ученых иных школ (В.В. Виноградов, С.И. Ожегов). Все делали одно общее дело, а руководитель коллектива умело их направлял. Трудностей было немало, и не только научных. Надо было считаться с требованиями власти, интересы которой представлял «комиссар» Б.М. Волин (его имя стоит в части томов рядом с именем Д.Н. Ушакова), уметь ради дела идти на компромиссы, но стоять на своем в наиболее принципиальных вопросах [3, с. 469]. Здесь также основная часть падала на долю Д.Н. Ушакова. А он еще был и одним из составителей словаря. И в 1940 году последний том словаря Д.Н. Ушакова вышел в свет. В любом словаре есть недостатки и приметы своей эпохи, но высокий его научный уровень бесспорен, а последующие словари русского языка составлялись с его учетом. Позже появлялись и другие

словари, в т.ч. более обширные, но до сих пор, пожалуй, нет русского словаря, равного словарю Д.Н. Ушакова по научному уровню. Все эти годы Д.Н. Ушаков со своей большой семьей (одна из его дочерей вышла замуж за известного авиаконструктора А.А. Архангельского) жил там же, где и в дореволюционное время, по адресу «Сивцев Вражек», 38, квартира 1 (в 1990-е годы дом пострадал от пожара и некоторое время оставался полуобгоревшим) [3, с. 469]. Вспоминая отца, Наталья Дмитриевна Архангельская, чаще всего, говорит о дачных сезонах в Спасском-Прохорове, что по Курской дороге. Там, в 12 километрах от станции Столбовая, Ушаковы в течение ряда лет снимали дачи (3, 5 или 7) в бывшем имении князя Трубецкого... Отдыхая в санаториях Академии наук СССР «Узкое» и «Сосновый бор», бывая на заседаниях АН в Ленинграде, Д.Н. Ушаков использовал каждую свободную минуту для общения с природой (илл. 11, 12, 13) [7, с. 6].

А ящик с красками, панамы и складной стульчик были всегда под рукой. Его акварели – это работы настоящего художника-подвижника, любителя и ценителя природы, которого все любили. Увлечшись этнографией, в течение 1894-1904 годов Д.Н. Ушаков исколесил почти всю Московскую губернию (Химки, Дмитров, Богородск, Наро-Фоминск, Бронницы, Малаховку), а также Н. Новгород, Ростов-Великий, Тулу. Собранный им материал был опубликован в «Этнографическом обозрении» [7, с. 5].

Очень любил Д.Н. Ушаков фотографию. К 100-летию со дня рождения А.С. Пушкина, перед которым преклонялся всю жизнь, он сделал фотоальбом «Полотняный завод Гончаровых» [7, с. 6]. Этот альбом в память об отце Натальи Дмитриевны Архангельской, дочь Д.Н. Ушакова, подарила Пушкинскому Дому в Петербурге к 200-летию поэта. С благодарностью принял этот дар академик Дмитрий Сергеевич Лихачев (1906-1999). В предвоенные годы Дмитрий Николаевич имел большую известность и считался крупнейшей фигурой в области русистики. Он совмещал две должности, заведующий кафедрой русского языка МИФЛИ и возглавляя сектор славянских языков Института языка и письменности АН СССР. В 1939 году он был избран членом-корреспондентом Академии наук СССР.

Коренной москвич, редко выезжавший из любимого города, Д.Н. Ушаков говорил: «Я очень редко покидаю Москву и то, лишь на короткий срок, в других городах мне было как-то не по себе» [7, с. 5]. Но ему не было суждено закончить жизнь в Москве. Если репрессии обошли его стороной, то общая беда, постигшая страну в 1941 году, задевала каждого. 14 октября 1941 года Дмитрий Николаевич с семьей вынужден был эвакуироваться в Ташкент. Там он освоил узбекский язык и составил русско-узбекский разговорник, продолжал руководить редакционным коллективом «Толкового словаря», разработал программу создания Института русского языка АН СССР [8, с. 33]. Оттуда он писал, полные любви и заботы письма, присылал трогательные забавные рисунки своей дочери-любимице Тате в далекий Омск, куда ее эвакуировали вместе с мужем, работавшим в ОКБ А.Н. Туполева. К тому времени Дмитрий Николаевич был уже серьезно болен. 17 апреля

Илл. 11. Д.Н. Ушаков. «Санаторий Узкое». 1923-1927 гг. Бумага, акварель // ЦММЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 84. Л. 14.

Илл. 13. Д.Н. Ушаков. «Узкое». Рисунок из альбома с рисунками. 1923 г. Бумага, карандаш // ЦММЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 109. Л. 5.

Илл. 12. Д.Н. Ушаков. «Санаторий Узкое». 1923-1927 гг. Бумага, акварель // ЦММЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 84. Л. 16.

1942 года Дмитрия Николаевича не стало. Похоронен он был в Ташкенте.

Таким образом, проанализированная коллекция эскизов и рисунков Дмитрия Николаевича Ушакова раскрывает еще одну грань замечательного человека – его чуткое понимание природы, душевную красоту. Не являясь

профессиональным художником, он рисует много и вдохновенно. Искусствоведы считали его работы зрелыми и эмоциональными. Облака, закаты и восходы, листья, полевые цветы – это любимые сюжеты этюдов Д.Н. Ушакова.

Список литературы:

1. Аванесов Р.И. Дмитрий Николаевич Ушаков. К столетию со дня рождения // Русская речь. – 1973. – № 3 (май-июнь). – С. 99–105.
2. Аванесов Р.И. Владимир Николаевич Сидоров // Отцы и дети Московской лингвистической школы. М. : «Ин-т рус. яз.», 2004. С. 13–19.
3. Алпатов В.М. Дмитрий Николаевич Ушаков – ученый и человек // Арбатский архив: историко-краеведческий альманах. Выпуск II. М. : Изд-во «Наука», 2009. С. 464–470.
4. Архивные материалы. Т.Г. Винокур. Личность и научная судьба Дмитрия Николаевича Ушакова // Отечественные лексикографы: XVIII–XX вв. / Под ред. Г.А. Богатовой. Изд. 2-е, исправл. и дополн. М. : Изд-во «Русская панорама», 2011. С. 230–235.
5. Борунова С.Н. Еще о Владимире Николаевиче Сидорове // Отцы и дети Московской лингвистической школы. Памяти Владимира Николаевича Сидорова. М. : «Ин-т рус. яз.», 2004. С. 37–49.
6. Дмитрий Николаевич Ушаков (1873-1942) // Панов М.В. Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). Для среднего и старшего школьного возраста. М. : Изд-во «Педагогика», 1984. С. 191. (Библиотечная серия).
7. Заметки Н.Д. Архангельской (дочери) о жизни и творчестве Д.Н. Ушакова. Крайние даты: [1970-1990-е гг.] // ЦММЛС. Ф. 276. Оп. 1. Д. 40. Л. 5–6.
8. Крылова И.В. Он не мыслил себя без московских корней... // Московский журнал. – 1999. – № 11. – С. 28–34.
9. Очерк жизни и деятельности // Отечественные лексикографы: XVIII–XX вв. / Под ред. Г.А. Богатовой. Изд. 2-е, исправл. и дополн. М. : Изд-во «Русская панорама», 2011. С. 224–230.
10. Панов М.В. История русского литературного произношения XVIII–XX вв. / Отв. ред. Д.Н. Шмелев; АН СССР, Ин-т рус. яз. М. : Изд-во «Наука», 1990. 453 с.
11. Реформатская М.А. Цвяток (ещё раз о Григории Осиповиче Винокуре) // Язык. Культура. Гуманитарное знание: Науч. наследие Г.О. Винокура и современность. М. : Изд-во «Научный мир», 1999. С. 405–412.
12. Реформатский А.А. Дмитрий Николаевич Ушаков (к столетию со дня рождения) // Русский язык в школе. – 1973. – №1 (январь-февраль). – С. 95–98.

13. Толковый словарь русского языка: т. 1-4 / Сост. Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов [и др.]; под ред. проф. Д.Н. Ушакова. М. : Гос. ин-т «Советская энциклопедия», 1935–1940.
14. Ушаков Д.Н. Орфографический словарь. Для учащихся сред. школы / Д.Н. Ушаков, С.Е. Крючков. – 37-е изд. М. : Изд-во «Просвещение», 1982. 224 с.
15. Филиппова О.Н. О художественном творчестве Д.Н. Ушакова и его дружбе с А.М. Селищевым // III Селищевские чтения : материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения Афанасия Матвеевича Селищева (г. Елец, 22-23 сентября 2011 г.). Елец : «Елецкий государственный университет имени И.А. Бунина», 2011. С. 7–11.

References:

1. Avanesov, R.I. Dmitrij Nikolaevich Ushakov. K stoletiju so dnja rozhdenija // Russkaja rech. – 1973. – № 3 (maj-ijun). – S. 99–105.
2. Avanesov, R.I. Vladimir Nikolaevich Sidorov // Ottsy i deti Moskovskoj lingvisticheskoj shkoly. M.: «In-t rus. jaz.», 2004. S. 13–19.
3. Alpatov, V.M. Dmitrij Nikolaevich Ushakov – uchenyj i chelovek // Arbatskij arhiv: istoriko-kraevedcheskij almanah. Vypusk II. M.: Izd-vo «Nauka», 2009. S. 464–470.
4. Arhivnye materialy. T.G. Vinokur. Lichnost i nauchnaja sudba Dmitrija Nikolaevicha Ushakova // Otechestvennye leksikografy: XVIII–XX vv. / Pod red. G.A. Bogatovoj. Izd. 2-e, ispravl. i dopoln. M.: Izd-vo «Russkaja panorama», 2011. S. 230–235.
5. Borunova, S.N. Esche o Vladimire Nikolaeviche Sidorove // Ottsy i deti Moskovskoj lingvisticheskoj shkoly. Pamjati Vladimira Nikolaevicha Sidorova. M.: «In-t rus. jaz.», 2004. S. 37–49.
6. Dmitrij Nikolaevich Ushakov (1873-1942) // Panov M.V. `Entsiklopedicheskij slovar junogo filologa (jazykoznanie). Dlja srednego i starshego shkolnogo vozrasta. M.: Izd-vo «Pedagogika», 1984. S. 191. (Bibliotecnaja serija).
7. Zametki, N.D. Arhangel'skoj (docheri) o zhizni i tvorchestve D.N. Ushakova. Krajnie daty: [1970-1990-e gg.] // TsMAMLS. F. 276. Op. 1. D. 40. L. 5–6.
8. Krylova, I.V. On ne myslil sebja bez moskovskih kornej... // Moskovskij zhurnal. – 1999. – № 11. – S. 28–34.
9. Oчерk zhizni i dejatel'nosti // Otechestvennye leksikografy: XVIII–XX vv. / Pod red. G.A. Bogatovoj. Izd. 2-e, ispravl. i dopoln. M.: Izd-vo «Russkaja panorama», 2011. S. 224–230.
10. Panov, M.V. Istorija russkogo literaturnogo proiznoshenija XVIII–XX vv. / Otv. red. D.N. Shmelev; AN SSSR, In-t rus. jaz. M.: Izd-vo «Nauka», 1990. 453 s.
11. Reformatskaja, M.A. Tsvjatok (eschjo raz o Grigorii Osipoviche Vinokure) // Jazyk. Kultura. Gumanitarnoe znanie: Nauch. nasledie G.O. Vinokura i sovremennost. M.: Izd-vo «Nauchnyj mir», 1999. S. 405–412.
12. Reformatskij, A.A. Dmitrij Nikolaevich Ushakov (k stoletiju so dnja rozhdenija) // Russkij jazyk v shkole. – 1973. – № 1 (janvar-fevral). – S. 95–98.
13. Tolkovyj slovar russkogo jazyka: t. 1-4 / Sost. G.O. Vinokur, prof. B.A. Larin, S.I. Ozhegov [i dr.]; pod red. prof. D.N. Ushakova. M.: Gos. in-t "Sovetskaja `entsiklopedija", 1935–1940.
14. Ushakov, D.N. Orfograficheskij slovar. Dlja uchashih'sja sred. shkoly / D.N. Ushakov, S.E. Krjuchkov. – 37-e izd. M.: Izd-vo «Prosveschenie», 1982. 224 s.
15. Filippova, O.N. O hudozhestvennom tvorchestve D.N. Ushakova i ego družbe s A.M. Selischevym // III Selischevskie chtenija: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferentsii, posvjaschennoj 125-letiju so dnja rozhdenija Afanasija Matveevicha Selischeva (g. Elets, 22-23 sentjabrja 2011 g.). Elets: «Eletskij gosudarstvennyj universitet imeni I.A. Bunina», 2011. S. 7–11.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-114>

УДК 7.03:7.001.12

Филиппова О.Н.

Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

ПОРТРЕТ В ТВОРЧЕСТВЕ РЕМБРАНДТА (1606-1669)

Аннотация. Творчество Рембрандта ван Рейна (1606-1669), на протяжении всей своей жизни, не покидавшего своей родины – это одна из вершин в истории мировой живописи. Он был мастером XVII столетия – «золотого века» в искусстве Голландии и навсегда остался одним из самых ярких и «живых» художников прошлого, т.к. его произведения до сих пор обладают огромным воздействием на зрителя, приближая его к пониманию глубинных явлений человеческой жизни. За два десятилетия с 1650 по 1660-е годы он создал несколько сюжетных произведений, но особенно много работал в жанре портрета. Его вновь и вновь привлекали человеческая индивидуальность, постижение внутреннего мира человека в момент внутренних душевных изменений. Портретная живопись Рембрандта пронизана стремлением к глубокому постижению внутреннего мира человека во всем богатстве его душевных переживаний.

Ключевые слова: творчество Рембрандта, мастерская, ученик, портреты, автопортрет, аукцион, первый групповой портрет, темы Священного писания, изображение Святого Семейства, сюжетная картина, психологическая выразительность образов.

Filippova Olga

Association of Art Critics (Moscow)

PORTRAIT IN THE CREATIVE WORK OF REMBRANDT (1606-1669)

Summary. The creative work of Rembrandt van Rijn (1606-1669), who never left his homeland throughout his life, is one of the peaks in the history of world painting. He was a master of the XVII century – the "Golden age" in Dutch art and has always remained one of the most vivid and "living" artists of the past, because his works still have a huge impact on the viewer, bringing him closer to understanding the deep phenomena of human life. During the two decades from 1650 to 1660, he created several subject works, but especially worked in the genre of portrait. Rembrandt turned to the portrait genre in his youth. In the early samples (1620-1623) the influence of Joris van Shooten and Jan Panas. The individual style of the portraitist is formed after returning to Leiden from the Amsterdam workshop of Pieter Lastman (1625). Life in Amsterdam (since 1632) begins with bold artistic experiments. In the image of the Guild of Metropolitan surgeons ("Anatomy lesson of doctor Tulp", 1632), the artist solves the problem of group portrait in a new way. Combining the images of listeners with a single action, he masterfully combines portraiture with elements of the everyday genre. A continuation of creative experiments in the genre of group portrait was the image of the rifle company of captain Bunning cook, known as: "Night watch" (1642). He violated almost all the canons that existed in Dutch portraiture: he depicted shooters in motion, on a noisy, crowded street. In addition, the canvas, in addition to customers, got another sixteen people. Rembrandt turned out not a portrait, but a genre scene, a street gathering with disordered movement and an unusual play of light and shadow, characteristic of the paintings of the great artist. Captain Kok is depicted in a black camisole, Lieutenant van Ruitenburg in Golden. They are located in the center of the canvas, and the main mass of light falls on them. Most of the other shooters are in the shadows, only a few of them barely visible. The names of all the characters in the picture from among the customers are known, they are preserved in the records of the shooting society. In General, Rembrandts portraiture is permeated with the desire for a deep understanding of the inner world of a person in all the richness of his spiritual experiences.

Keywords: the creative work of Rembrandt, workshop, pupil, portraits, self-portrait, auction, first group portrait, the theme of the Holy Scriptures, image of the Holy Family, plot picture, psychological expressiveness of images.

Постановка проблемы. Работы Рембрандта ван Рейна – это одна из вершин в истории портретной живописи. В зрелые годы Рембрандт создал особый тип портрета, который с исключительной глубиной воспроизводит духовный мир модели. В этом отношении его произведения до наших дней сохранили значение непревзойденного образца. Рембрандт – это один из самых «живых» художников прошлого: спустя три с лишним века его произведения воздействуют на зрителя с удивительной непосредственностью и силой [1, с. 71]. Они многому учат не только современного зрителя и художника, но и теоретика искусства. Отношение искусства к жизни, различные пути претворения действительности в художественный образ, взаимоотношения жанров живописи между собой – для изучения всех этих и многих других проблем работы Рембрандта дают исключительно интересный материал.

Анализ последних исследований и публикаций. В искусствоведческой литературе творчество Рембрандта служило предметом исследования много раз, и притом с самых различных позиций. Ему посвящены бесчисленные книги и статьи на всех европейских языках. Неоднократно составлялись научные каталоги живописных произведений, рисунков и офортов Рембрандта. За последние сто лет много раз издавались обширные монографии о нем [2; 6]. Представители различных поколений подвергают его наследие своеобразной адаптации, приспособливают к своей системе мышления, своим вкусам и взглядам. Так, например, к Рембрандту не раз возвращался известный специалист по современному искусству, яркий художественный критик, открывший многих талантливых художников и автор монографий о М.З. Шагале, С.Т. Коненкове, А.С. Голубкиной – Александр

Илл. 1. Рембрандт. «Портрет Саскии ван Эйленбург». 1633 г. Дерево, масло, 52,5 × 44,5 см // Картинная галерея (Дрезден)

Абрамович Каменский (1922-1992). В 1963 году в журнале «Творчество» была напечатана статья «У картины Рембрандта [«Давид и Ионафан»], а

Илл. 2. Рембрандт. «Флора (портрет Саскии в виде Флоры)». 1634 г. Х., м., 125,0 × 101,0 см // Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург)

в 1976 году – статья «Об «Автопортрете с Саскией на коленях» Рембрандта» [3; 4].

Все эти работы отличают вдумчивое отношение к художественным образам и любовь к мастеру, которые А.А. Каменский сохранил еще со студенческих времен. Цель данной публикации, на основе библиографических источников, раскрыть творчество Рембрандта-портретиста, проанализировать его работы.

Рембрандт Харменс ван Рейн родился 15 июля 1606 года в Лейдене в семье мельника и дочери булочника. Мельница была расположена рядом с рекой Рейн, откуда и возникло прозвище их семьи «Ван Рейн» [7, с. 6]. Он воспитывался вместе со старшими братьями Герритсом и Адрианом, а также с младшей сестрой Лисбет. Несмотря на семейное ремесло, в семь лет он начал посещать латинскую школу; здесь, кроме латыни и классической литературы, прививалась «подлинная религия» кальвинизма [10, с. 6]. Через семь лет, что было обычным явлением в эпоху подъема, он поступает в качестве преданного наукам в прославленный университет родного города, который был одновременно европейским центром текстильной промышленности. Пробыв в университете около года, Рембрандт по собственному желанию становится учеником лейденского живописца Якоба ван Сваненбурга (1571-1638), через три года он переходит к известному амстердамскому историческому живописцу Питеру Ластману (1583-1633), а полгода спустя открывает в Лейдене свою собственную мастерскую, работая в тесном сотрудничестве с Яном Ливенсом (короткое ученичество у Яна Пинаса – сомнительно, хотя и не полностью исключается). Уже в 1628 году он занимается со своим первым учеником; в заметке того времени его называют «в высшей степени знаменитым, однако несколько преждевременно» [10, с. 6].

В конце 1631 года Рембрандт переселяется в Амстердам, активный хозяйственный и культурный центр Голландии, ее тайную столицу. Его жизнь на новом месте довольно быстро налаживается благодаря поддержке друзей и обилию заказов. Вместе с торговцем произведениями искусства Хендриком Эйленбургом он основывает в Амстердаме Академию живописи, реставрации и торговли картинами.

У него появляются новые ученики – Герард Доу, Фердинанд Бол, а также Иорис ван Флит, который исполнял гравюры по рисункам Рембрандта. Художник увлекся собиранием произведений живописи и скульптуры, гравюр, оружия, тканей, необходимых ему для работы. Знакомство с кузиной Х. Эйленбурха, Саскией, дочерью покойного бургомистра города Леувардена, оказывается счастливым для двух молодых людей. Остановившаяся у своего дяди, Пастера Сильвиуса, Саския пожелала иметь свой портрет кисти Рембрандта, и в мастерской художника на Бломграхт произошла их первая встреча. Став женой Рембрандта в 1632 году, она часто ему позировала. Любовью и восхищением красавицей-женой пронизаны все портреты Саскии. Небольшой портрет Саскии ван Эйленбург (1633) написан с необычайной теплотой и любовью (илл. 1).

И для нас неважно, что внешность этой девушки не так уж красива. Есть в этом образе что-то не-

Илл. 3. Рембрандт. «Портрет Саскии». 1634 г. Дерево, масло, 100,0 × 79,0 см // Картинная галерея (Кассель)

уловимо прелестное, что сумел подметить и запечатлеть на холсте Рембрандт. В портрете «Флора (портрет Саскии в виде Флоры)» (1634) Рембрандт возвращается к своей ранней манере, напоминающей стиль П. Ластмана (илл. 2) [8, с. 51].

Фантастичный «восточный» костюм, орнаментальное изображение цветов, даже серебристый тон напоминают не столько ранние картины самого мастера, сколько произведения его учителя [8, с. 51]. Зачарованный красотой молодой женщины, художник самозабвенно пишет ее задумчивое лицо, окаймленное локонами распущенных волос, подчеркивая женственную прелесть облика красочным окружением. Образ своей молодой жены художник запечатлел в форме парадного портрета (на примере «Портрета Саскии» 1634 года) (илл. 3) [8, с. 52].

Богатые одежды, меха, драгоценности подчеркивают высокий социальный статус Саскии. Образ статичен, что соответствовало вкусам высшего общества того времени. Здесь все выполнено мастерски: и компоновка портрета, и передача фактуры дорогих тканей, меха, украшений, и градации света и тени. И все-таки, изображая любимую женщину, Рембрандт как бы намеренно отстраняется от нее и превращается в знаменитого живописца, работающего по заказу. «Автопортрет с Саскией на коленях» (1835-1836), написанный в стиле жанровой сценки, пропитан откровенной радостью жизни и ликованием (илл. 4) [8, с. 52].

Чувство восторга передано простодушным выражением сияющего лица самого художника, достигшего как будто бы всех земных благ, а также антуражем: от богатых одежд до торжественно под-

Илл. 4. Рембрандт. «Автопортрет с Саскией на коленях». 1635-1636 гг. Х., м., 161,0 × 131,0 см // Картинная галерея (Дрезден)

нятого хрустального бокала в руке. Приподнятое настроение героев подчеркивается ритмом пластических масс, богатством цветовых нюансов, светотеневой моделировкой, которая станет главным выразительным средством в рембрандтовской живописи. Чудесным воспоминанием о счастливых годах в жизни Рембрандта навсегда осталась и его картина «Даная» (1636) (илл. 5) [7, с. 16].

Она, по-видимому, не предназначалась для продажи и оставалась в собственности художника до продажи всего его имущества с аукциона в 1656 году. Поэтому, как показала рентгенограмма, Рембрандт через десять лет (уже после

Илл. 5. Рембрандт. «Даная». 1636 г. Проклеенный холст, масло, 185,0 × 203,0 см // Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург)

Илл. 6. Рембрандт. «Портрет Корнелиса Класа Анслоо и его жены». 1641 г. Х., м. // Государственный музей (Берлин)

Илл. 7. Рембрандт. «Урок анатомии доктора Тюльпа». 1632 г. Х., м., 169,5 × 216,5 см // Музей Маурицхейс (Гаага)

смерти, горячо любимой Саскии) переписал центральную часть картины, придав образу Данаи сходство со своей второй возлюбленной Хендрике Стоффельс. Таким образом, в облике Данаи воплотились черты двух женщин, которых любил художник. В Амстердаме в 1630-е годы Рембрандт считался уже ведущим портретистом, что позволяло ему хорошо зарабатывать на жизнь. Он писал портреты знатных горожан, священников, ученых, торговцев, так как Амстердам в это время был городом процветающих торговли и науки. Ему платили за портрет от пятидесяти до пятьсот гульденов. Все лица на портретах выглядят очень солидно в несколько театрализованных головных уборах, в красочных восточных одеяниях, традиционных женских нарядах – темных платьях с белыми накрахмаленными кружевными или плиссированными воротничками. Часто Рембрандт изображает своих персонажей в интерьере, с тщательностью голландского живописца, выписывая добротную обстановку комнат («Портрет мужчины за конторкой», 1631), сцены тихого и уютного благополучия горожан, радующихся миру, наступившему на их земле («Портрет Корнелиса Класа Анслоо и его жены», 1641) (илл. 6) [7, с. 21].

Еще больше заказов на портреты появилось у художника после его полотна «Урок анатомии доктора Тюльпа» (1632) (илл. 7) [7, с. 21].

«Урок анатомии доктора Тульпа» – это первый групповой портрет Рембрандта [8, с. 50]. За выполнение этого заказа он должен был получить значительную по теме временам сумму – тысячу флоринтов. Этот портрет принес живописцу не только деньги, но и славу. На рембрандтовском полотне люди объединены между собой действием, все представлено в естественных позах, их внимание обращено на главное, действующее лицо – доктора Тульпа, показывающего на обнаженном мертвом теле человека строение мышц. Такое решение дало художнику возможность свободнее сгруппировать персонажи и придать естественную живость всей композиции. Рембрандт не испугался реалистических деталей и, как великий художник сумел избежать натурализма.

В период 1630-1650-х годов темы Священного писания занимали главное место в творчестве Рембрандта. В каждом сюжете он попытался раскрыть и донести до зрителя смысл вечных ценностей – любви, чести, долга, верности. В каждой из его картин находили отражение и личные переживания художника – смерть самых близких ему людей, ранимость от непростых человеческих взаимоотношений, желание вновь обрести домашнее тепло и уют, силу работать. В полотне «Принесение во храм» (1631), подобно другим мастерам барокко, Рембрандт изображал сильный поток света, тем самым выделяя центральную сцену (илл. 8) [7, с. 24].

Чудесным светом озаряется пространство под сводами величественного храма, в котором Мария и Иосиф вручают младенца Христа старцу Симеону и стоящей рядом с ним пророчице Анне. Мария и Иосиф представлены в одежде голландских крестьян, а рядом с ними стоят,

Илл. 8. Рембрандт. «Принесение во храм». 1631 г. Х., м., 60,9 × 47,8 см // Музей Маурицхейс (Гаага)

Илл. 9. Рембрандт. «Жертвоприношение Авраама». 1635 г. Холст растянут, масло, 193,0 × 132,5 см // Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург)

наблюдающие сцену нищие и бродяги. И лишь свет, окружающий мерцанием всех персонажей, придает сцене величественность. Возможно, что после тяжелых переживаний в связи со смертью сына, было написано полотно «Жертвоприношение Авраама» (1635) (илл. 9) [7, с. 24].

Рембрандт изобразил заключительный момент драмы, когда Авраам услышал голос свыше, который велел ему принести в жертву сына Исаака, и патриарх приготовился беспрекословно сделать это. Но, по приказу Бога с неба слетел ангел, остановивший руку отца с кинжалом. Сильный поток света выделяет руку ангела и изумленное лицо Авраама, роняющего кинжал, подчеркивая последовательность развития действия в картине и усиливая драматизм всей сцены. С событиями из личной жизни художника, возможно, связано и его частое обращение к изображению Святого Семейства (1635; 1645; 1646) (илл. 10).

Согласно Евангелию, Дева Мария, Иосиф-плотник и их сын, нареченный Иисусом, что означает Спаситель, не найдя места в переполненном жилищем Вифлееме и не имея средств оплатить гостиницу, вынуждены были устроиться в хлев. Рембрандт не фиксирует внимание на написании предметов интерьера. Можно предположить, что сцена происходит в хлеву или в доме голландских крестьян. Художник, прежде всего, подчеркивает «земной» характер этой семьи, вза-

Илл. 10. Рембрандт. «Святое семейство». 1645 г. Холст растянут, масло, 117,0 × 91,0 см // Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург)

имную любовь и единство персонажей [7, с. 25]. Иосиф во всех вариантах картины изображен трогательно внимательным к молодой матери и лежащему у нее на коленях или спящему в колыбели младенцу. Мягкий свет сразу охватывает фигуры всех персонажей, тем самым, символизируя их единение. Жизненно правдивая семейная сцена, тем не менее, воспринимается, как некое чудесное явление, которое, прежде всего, заключено в образе младенца Христа, призванного своим приходом в мир преобразовать его своими деяниями. Для Рембрандта, как и для других великих мастеров XVII столетия, например, Диего Веласкеса, Караваджо, Хусепе Риберы, не существовало идеально-возвышенного, лишённого конкретных черт образа. В его сюжетной картине со сложным нравственным содержанием образ всегда подчинен определенной ситуации. Изучая духовный и физический облик людей, ставших его моделями, он утрировал те или иные стороны их внутреннего мира и характерности, превращая в героев Священного Писания, мифологии, истории. Так, Хендрикке Стоффельс, с ее молодостью, красотой, обаянием превращалась в его картинах то в возлюбленную царя Давида Вирсавию («Вирсавия с письмом Давида», 1654), то в библейскую красавицу Сусанну («Сусанна и старцы», 1647, Музей герцога Антона Ульриха, Брауншвейг), то в жену Иосифа у одра его отца Иакова («Иаков, благословляющий семейство Иосифа», 1656) (илл. 11) [7, с. 34].

А в портретах Рембрандта происходило сближение художественного образа с его жизненным прототипом. Таковы его картины: «Аристотель с бюстом Гомера» (1653), «Портрет человека

Илл. 11. Рембрандт. «Иаков, благословляющий семейство Иосифа». 1656 г. Х., м., 173,0 × 209,0 см // Галерея старых мастеров (Кассель)

в шлеме» (1655), «Портрет старика в образе апостола Павла» (1659) и др. (илл. 12, 13) [7, с. 34].

В картине «Аристотель с бюстом Гомера» древнегреческий философ Аристотель в одежде средневекового ученого размышляет о поэзии, грустно, вглядываясь в лицо слепого поэта Гомера [7, с. 35]. Бюст Гомера, как атрибут играет в картине важную роль: он дополняет образ ученого, является источником его размышлений, определенного душевного состояния. Это полотно было исполнено для итальянца по фамилии Руффо и отослано ему в 1653 году на Сицилию.

Илл. 13. Рембрандт. «Портрет старика в образе апостола Павла». 1659 г. Х., м. // Национальная галерея (Лондон)

Илл. 12. Рембрандт. «Аристотель с бюстом Гомера». 1653 г. Х., м., 143,5 × 136,5 см // Музей Метрополитен (Нью-Йорк)

Глубокую связь, существовавшую между сюжетной картиной и портретом в творчестве великого живописца, по-своему раскрывает и его известное полотно «Ночной дозор» (1642) (илл. 14) [7, с. 35].

Это большое полотно – групповой портрет, которому художник попытался придать характер сюжетного полотна, как и в картине «Урок анатомии доктора Тюльпа» [7, с. 37]. Однако, обаяние этой картины все же в некоторой загадочности ее сюжета. Например, какую роль играет в нем фигурка маленькой девочки или, скорее, карлицы с лицом колдуньи, с белым петухом на поясе, в костюме, напоминающем одновременно наряд принцессы и лохмотья нищей? Возможно, что со временем возникнут еще какие-то новые гипотезы, связанные с расшифровкой этого сюжета, но полотно Рембрандта стало совершенно новым словом в жанре группового портрета XVII столе-

Илл. 14. Рембрандт. «Ночной дозор». 1642 г. Х., м., 379,5 × 453,5 см // Рейксмузеум (Амстердам)

Илл. 15. Рембрандт. «Синдики». 1662 г. Х., м., 191,5 × 279,0 см // Рейксмузеум (Амстердам)

Илл. 16. Рембрандт. «Заговор Юлиуса Цивилиса». 1661 г. Х., м., 196,0 × 309,0 см // Национальная галерея (Стокгольм)

тия, своего рода смелым экспериментом, который не смогли по достоинству оценить его заказчики. Не менее выразительным групповым портретом явилось и полотно «Синдики» (1662), на котором изображено шесть старшин гильдии амстердамских суконщиков (илл. 15) [7, с. 37].

Как и в картине «Урок анатомии доктора Тюльпа», внимание всех персонажей приковано к одному из них – изображенному с книгой в центре и что-то поясняющему остальным [7, с. 37]. Все лица персонажей объединены одним эмоциональным состоянием, но характеристики каждого чрезвычайно индивидуальны и психологически выразительны. В 1661 году Рембрандт создал огромное по размеру полотно «Заговор Юлиуса Цивилиса», предназначенное для украшения галереи Новой ратуши Амстердама (илл. 16) [7, с. 38].

Рембрандт создал поистине историческое полотно, соотнеся эпизод из древней истории с современностью, прославив в своей картине героическую борьбу народа Голландии против испанских завоевателей. Психологическая выразительность образов всегда была главной для Рембрандта. В полотне «Артаксеркс, Аман и Эсфирь» (ок. 1660) он вновь избирает сюжет, позволяющий наиболее ярко показать противостояние самых разных человеческих характеров и чувств (илл. 17) [7, с. 39].

Три персонажа представлены во время пира, устроенного Эсфирью, на котором она разоблачает коварство Амана и просит царя защитить ее народ. Излюбленные Рембрандтом аксессуары восточного быта имеют здесь не просто живописное, но и образное значение в передаче сюжета. Золотящиеся в потоке света мантия Эсфири и красочное восточное одеяние Артаксеркса выделяют их фигуры, олицетворяющие справедливость, на темном фоне, с которым почти слита фигура Амана, воплощающая коварство и зло. Две поздние картины Рембрандта были связаны с судьбой его единственного сына Титуса ван Рейна. Он прожил всего двадцать семь лет, скончавшись от туберкулеза в 1668 году, за год до смерти отца. Полотно «Еврейская невеста» (1665) было написано после свадьбы его сына в 1668 году (илл. 18) [7, с. 44].

Судя по костюмам героев, это образы библейских Исаака и Ревеки, для которых художнику,

Илл. 17. Рембрандт. «Артаксеркс, Аман и Эсфирь». Ок. 1160 г. Х., м., 73,0 × 94,0 см // Государственный музей изобразительных искусств имени А.С. Пушкина (Москва)

Илл. 18. Рембрандт. «Еврейская невеста». 1665 г. Х., м., 121,5 × 166,5 см // Рейксмузеум (Амстердам)

возможно, позировали сам Титус и девушка из семейства Эйленбюрх. О единении отца и сына, о человеколюбии и всепрощении повествует и картина «Возвращение блудного сына» (ок. 1666-1669) – один из поздних шедевров Рембрандта (илл. 19) [7, с. 44].

Илл. 19. Рембрандт. «Возвращение блудного сына». 1666-1669 гг. Холст растянут, масло, 262,0 × 205,0 см // Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург)

Сюжет из евангельской притчи позволил художнику выразить в нем свои самые глубокие чувства в понимании духовной ценности человека. Неяркая колористическая гамма, строящаяся на сочетании, насыщенного красного и темно-зеленого, придает сцене величавость, как и само композиционное построение картины, в котором доминируют две фигуры – отца и в раскаянии прильнувшего к нему сына. Тяжело пережив смерть Хендрике в 1663 году и кончину Титуса, Рембрандт остался с маленькой дочерью Корнелией и со всегда внимательным к нему учеником Артом де Гельдером. В его мастерской стояли оставленные здесь самим художником полотна «Блудный сын», «Еврейская невеста» и написанная около 1669 года картина «Семейный

Илл. 20. Рембрандт. «Семейный портрет». Ок. 1669 г. Х., м., 126,0 × 167,0 см // Музей герцога Антона Ульриха (Брауншвейг)

портрет», где были изображены самые близкие Рембрандту люди (илл. 20) [7, с. 47].

Исполненная в традиции голландского группового портрета, эта картина многое раскрывает в душевном состоянии Рембрандта в последний год его жизни. В ней, как всегда в его произведениях, выражены его непосредственные переживания. Четвертого октября 1669 года Рембрандт Харменс ван Рейн скончался и, согласно записи в церковной книге, был похоронен по разряду для бедных в числе других шестнадцати граждан Амстердама. Эта запись в церковной книге Вестеркирхе гласила: «Во вторник, восьмого октября 1669 года погребен ван Рейн, художник с Розенграхт, напротив Домхофа...» [7, с. 47].

Таким образом, трудно переоценить значение творчества Рембрандта для европейской культуры нового времени. Оно стоит особняком в голландском и европейском искусстве XVII века; тем не менее именно в нем с необычайной силой и полнотой воплотились некоторые важнейшие черты духовной жизни того народа и той эпохи, к которым принадлежал великий мастер. Однако, наследие Рембрандта представляет не только исторический интерес. На протяжении трех столетий оно не переставало волновать и тревожить людей. Оно остается живым и в наши дни, благодаря своему созвучию с духовными потребностями наших современников.

Список литературы:

1. Егорова К.С. Портрет в творчестве Рембрандта 1650-х годов // Классическое искусство за рубежом. М. : Изд-во «Наука», 1966. С. 71–112.
2. Егорова К.С. Портрет в творчестве Рембрандта. М. : Изд-во «Искусство», 1975. 235 с.
3. Каменский А.А. У картины Рембрандта [«Давид и Ионафан»] // Творчество. – 1963. – № 12. – С. 20–22.
4. Каменский А.А. Об «Автопортрете с Саскией на коленях» Рембрандта // Искусство. – 1976. – № 9. – С. 63–68.
5. Каменский А.А. «Портрет старухи» Рембрандта из собрания «In der Sammlung des Herzogs von Buccleuch zu London» // Культура, эпоха и стиль. Классическое искусство Запада. Сборник статей в честь 70-летия доктора искусствоведения профессора М.И. Свицкой. М. : Изд-во «Галарт», 2010. С. 126–132.
6. Рембрандт. Произведения живописи в музеях СССР / Авт. текста: Е.Ю. Фехнер. Л.-М. : Изд-во «Советский художник», 1964. 179 с.
7. Рембрандт / Авт. текста: Е.Д. Федотова. М. : Изд-во «Белый город», 2008. 48 с.
8. Рембрандт Харменс ван Рейн // Жабцев В.М. Портрет в европейской живописи. Минск : Изд-во «Харвест», 2010. С. 50–58.
9. Рембрандт. Портрет. Научно-популярное издание. М. : Изд-во «Белый город»; «Воскресный день», 2014. 3 с.: ил.
10. Эрпель Ф. Рембрандт. Восемнадцать цветных таблиц и сорок две черно-белых иллюстрации. Берлин : Изд-во «Хеншель», 1989. 15 с.: ил.

References:

1. Egorova, K.S. Portret v tvorcestve Rembrandta 1650-h godov // Klassicheskoe iskusstvo za rubezhom. M.: Izd-vo «Nauka», 1966. S. 71–112.
2. Egorova, K.S. Portret v tvorcestve Rembrandta. M.: Izd-vo «Iskusstvo», 1975. 235 s.
3. Kamenskij, A.A. U kartiny Rembrandta [«David i Ionafan»] // Tvorchestvo. – 1963. – № 12. – S. 20–22.
4. Kamenskij, A.A. Ob «Avtoportrete s Saskiej na kolenjah» Rembrandta // Iskusstvo. – 1976. – № 9. – S. 63–68.
5. Kamenskij, A.A. «Portret staruh» Rembrandta iz sobranija «In der Sammlung des Herzogs von Buccleuch zu London» // Kultura, epoha i stil. Klassicheskoe iskusstvo Zapada. Sbornik statej v chest 70-letija doktora iskusstvovedenija professora M.I. Sviderskoj. M.: Izd-vo «Galart», 2010. S. 126–132.
6. Rembrandt. Proizvedenija zhivopisi v muzejah SSSR / Avt. teksta: E.Ju. Fehner. L.-M.: Izd-vo «Sovetskij hudozhnik», 1964. 179 s.
7. Rembrandt / Avt. teksta: E.D. Fedotova. M.: Izd-vo «Belyj gorod», 2008. 48 s.
8. Rembrandt Harmens van Rejn // Zhabtsev V.M. Portret v evropejskoj zhivopisi. Minsk: Izd-vo «Harvest», 2010. S. 50–58.
9. Rembrandt. Portret. Nauchno-populjarnoe izdanie. M.: Izd-vo «Belyj gorod»; «Voskresnyj den», 2014. 3 s.: il.
10. Erpel, F. Rembrandt. Vosemnadtsat tsvetnyh tablits i sorok dve cherno-belyh illjustratsii. Berlin: Izd-vo «Henshel», 1989. 15 s.: il.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-115>

УДК 378.013:001.895

Бобришева Н.М.

Херсонська державна морська академія

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АКТИВНИХ МЕТОДІВ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ МОРСЬКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті досліджено особливості використання активних методів під час дистанційного навчання морської англійської мови: завдання та вправи представлені різноманітними інтерактивними матеріалами; допомога викладача у дистанційному режимі; своєчасне виконання завдань; підвищення інформаційної культури; можливість отримати знання в будь-якій доступній точці світу, і будь-який час і в будь-якому місці; студент не несе витрати на навчальні матеріали; послідовність і тривалість вивчення даних матеріалів кожен вибирає сам, він адаптує процес навчання під свій рівень знання; якості викладання мови не залежить від навчання в конкретному навчальному закладі. Автор зазначає, використання активних методів у дистанційному навчанні до навчання англійської мови дозволяє підвищити ефективність освітніх процесів незалежно від місця проживання студентів і відрізняється від традиційних форм навчання високою динамічністю, пов'язаною з гнучкістю вибору навчальних курсів, великим об'ємом самостійної роботи, різноманітністю форм навчально-методичного забезпечення.

Ключові слова: активні методи навчання, дистанційне навчання, морська англійська мова, MOODLE платформа, майбутні судноводії.

Bobrysheva Nataliya

Kherson State Maritime Academy

PECULARITIES OF USING ACTIVE METHODS IN DISTANCE LEARNING OF MARITIME ENGLISH

Summary. Author states, that distance learning of Maritime English has been made possible through online learning, which includes the necessary components of a traditional educational process. This method of acquiring knowledge is very popular with the aim of mastering the language when factors such as the remote location of educational centers and unstable work schedules cannot be an obstacle to achieving this goal. Maritime English distance learning is a set of computer training programs. They are designed to solve specific learning problems. The distance training is based on an individual approach. Some students with high levels of knowledge are quick to perceive educational information, and most with low levels of knowledge are slow. Such systems allow everyone to achieve high results, regardless of their initial level of knowledge. And also allows students to study at any distance from a small audience, graduating from different countries. In this context, it is a feature of the future activities of future navigators that they practice in foreign vessels and are able to fulfill their tasks in their spare time. Author distinguishes features of distance learning Maritime English: tasks and exercises are presented with various interactive materials; the help of the teacher is in the remote mode; timely completion of tasks; raising the information culture; the ability to gain knowledge anywhere in the world, anytime; student does not bear the cost of training materials; the sequence and duration of the study of these materials, each chooses. It adapts the learning process to its level of knowledge; the quality of language teaching does not depend on study at a particular educational institution. Educational platforms are one of the important methods of distance learning. They are used not only for the presentation of educational material, but also for assessing by means of testing, and also through this platform it is possible to annotate students' grades. Also, through the Moodle platform, it is also very easy to organize Maritime English lessons using active methods. This approach to teaching English allows to increase the efficiency of educational processes regardless of the residence place of students and differs from the traditional forms of education with high dynamism, due to the flexibility of choice of educational courses, a large amount of independent work, a variety of educational forms and methodological support.

Keywords: active methods, distance learning, Maritime English, future navigators, Moodle platform.

Постановка проблеми. На сучасному етапі нові інформаційні технології впливають на рівень знань студентів. Адже система навчання повинна орієнтувати студентів на бажання отримати знання; забезпечувати індивідуально-адаптованими навчальними посібниками кожного навчального; дати їм можливість займатися за індивідуальним графіком; відразу оцінювати результати навчання. Боротьба, що перебудова вищої освіти є каталізатором зміни традиційної освітньої системи, і в тому числі навчання морської англійської

мови. Перед викладачами морського ВНЗ стоїть завдання – випустити висококваліфікованих морських фахівців. Вузівський випускник – це широко освічена людина, що має фундаментальну підготовку. Відповідно, англійська морська мова для такого фахівця стає не тільки необхідним інструментом, але і важливим компонентом культурного і професійного розвитку. У такому контексті актуальним видається дослідження, спрямоване на використання активних методів під час дистанційного навчання морської англійської мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання використання активних методів навчання у вищому навчальному закладі розглядалось у працях І. Дичківської (інноваційні педагогічні технології), М. Дяченко-Богун (інтерактивні методи), В. Євтушевського (управління інноваційним розвитком у вищих навчальних закладах) тощо.

Перспективи дистанційної освіти досліджено Н. Бойчук, Ю. Василевич (дистанційна освіта студентів-юристів), В. Дацюк (концепція розвитку дистанційної освіти у вищих навчальних закладах), О. Дрозд (методичні рекомендації щодо підготовки веб-ресурсу дисциплін при організації навчального процесу за дистанційною формою) тощо.

Методику дистанційного навчання у вивченні англійської мови присвячені праці Ю. Дишлева (роль та місце сучасних методик у вивченні англійської мови в курсі), Н. Муліна (методика розробки та використання дистанційного курсу англійської мови), О. Олійник (інноваційні технології дистанційного навчання іноземної мови для студентів немовних ВНЗ дистанційного навчання).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на активне вивчення означеної проблеми науковцями, питання використання активних методів під час дистанційного навчання морської англійської мови не було розглянуто у вітчизняних дослідженнях.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розгляд основних активних методів під час дистанційного навчання морської англійської мови.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні дистанційне навчання морської англійської мови стало можливим завдяки навчанню в режимі online, що включають в себе необхідні компоненти традиційного освітнього процесу. Означений спосіб отримання знання користується величезною популярністю, метою яких стає оволодіння мовою, коли такі фактори, як віддалене розташування освітніх центрів і нестабільний робочий графік не можуть бути перешкодою для досягнення поставленої мети.

Дистанційне навчання морської англійської мови є набір навчальних – комп'ютерних програм. Вони призначені для вирішення певних навчальних завдань. Означене навчання базується на індивідуальному підході. Деякі студенти з високим рівнем знання, швидко сприймають навчальну інформацію, а більшість з низьким рівнем знання – повільно. Такі системи дозволяють досягти високих результатів всім, не залежно від їх початкового рівня знання. А також дозволяє вчитися на будь-якій відстані від маленької аудиторії, закінчуючи різними державами [2, с. 41]. У такому контексті особливістю професійної діяльності майбутніх судноводіїв є те, що вони проходять практику на іноземних судах, і мають змогу у вільний час виконувати завдання.

Окреслимо особливості дистанційного навчання морської англійської мови:

- завдання та вправи представлені різноманітними інтерактивними матеріалами;
- допомога викладача у дистанційному режимі;
- своєчасне виконання завдань;
- підвищення інформаційної культури;
- можливість отримати знання в будь-якій доступній точці світу, і будь-який час і в будь-якому місці;

- він не несе витрати на навчальні матеріали;
- послідовність і тривалість вивчення даних матеріалів кожен вибирає сам. Він адаптує процес навчання під свій рівень знання;

- якості викладання мови не залежить від навчання в конкретному навчальному закладі.

На сучасному етапі одним з яскравих прикладів дистанційного навчання є освітні платформи. У Херсонській державній морській академії існує спеціальна платформа для дистанційного навчання Moodle. Вона використовується не тільки для презентування навчального матеріалу, але і перевірки засобами тестування, а також за допомогою цієї платформи можливо занотувати оцінки студентів.

Також через платформу Moodle також дуже легко організувати навчання морської англійської мови із застосування активних методів. Так викладач, висилає навчальні матеріали, які надаються у вигляді електронних гіпертекстових посібників.

У Модельний курс 3.17 зазначається, що під час вивчення морській англійській мові мають бути застосовані методи активного навчання [1, с. 73].

Такий підхід до навчання англійської мови дозволяє підвищити ефективність освітніх процесів незалежно від місця проживання студентів і відрізняється від традиційних форм навчання високою динамічністю, пов'язаною з гнучкістю вибору навчальних курсів, великим об'ємом самостійної роботи, різноманітністю форм навчально-методичного забезпечення. У сучасних умовах вже не досить просто навчити студентів, дати їм певну, досить велику суму знань. Необхідно навчити їх постійно оновлювати знання, систематично шукати нове [3].

Як правило, виконані завдання відправляються по електронній пошті. Крім того, за допомогою прослуховування та перегляду навчальних аудіозаписів та відеофільмів можна закріплювати правильну вимову, яке перевіряється на відстані. Практика показує, що навчання студентів навичкам читання сприяє формуванню навичок усного мовлення. Відповідно, при виборі текстів необхідно враховувати інтереси і потреби студентів, а також звертати увагу на новизну і практичну значимість матеріалу. Для вирішення цих завдань можливе використовувати автентичні тексти, так як вони сприймаються студентами з інтересом і великим ентузіазмом. У такому контексті викладач може використовувати метод проектів для навчання морської англійської мови. Наприклад з теми «Investigation of Marine Accidents» студенти поділяються на групи та шукають кейси з тематики «incident», «accident», «near miss». Аналізують та заповнюють рапорти відповідно тематики. Також викладач пропонує індивідуально проаналізувати кейс з нещасним випадком на судні, у режимі онлайн конференції порівняти хід розслідування.

Наприклад, при проведенні практичного заняття з теми «Search and Rescue Operation» у студентів-судноводіїв, викладач пропонує індивідуальні завдання: намалювати схему організації Search and Rescue Operation, відповідно до тексту, який побачили під час занять за фахом, потім підготувати монологічне мовлення за намальованою схемою на англійській мові тощо. Кожен студент

вирішує, в якому темпі він буде працювати, при цьому після подання своєї роботи він може переключитися на інший вид навчальної діяльності, він може готувати діалог з віртуальним співрозмовником тощо. Така форма організації освітнього процесу вимагає від викладача глибоких знань індивідуальних особливостей своїх студентів. На початку навчального року, студентам з низьким рівнем знання, обираються легші вправи, попередньо пояснивши тему і показавши зразок виконання вправи. Вони виконують вправу за зразком. Ці завдання поступово ускладнюються і наприкінці навчального року вони зможуть виконати більш складні вправи. Основне призначення індивідуальних занять, на наш погляд, студенти бачать в організації їм допомоги в освоєнні змісту навчальних дисциплін, отже, можемо припустити, що їх труднощі, в першу чергу, пов'язані з освоєнням навчального матеріалу. Ось чому, вони і ставлять на перше місце за значущістю теми, орієнтовані на поглиблене вивчення окремих питань матеріалу, які будуть затребувані в майбутньому. Звичайно, вчити студентів вчитися і формувати у них навички самостійної роботи треба, але не можна повністю відмовлятися від навчальної функції педагога: пояснити складні питання, вислухати студента і визначити де є непорозуміння, направити його і інші [4, с. 18].

У такому контексті цікавий підхід Зазначається, що існують різні підходи до концепції критичного мислення: філософський, який підкреслює особливості і стандарти, які повинен мати студент із розвиненим критичним мисленням, і психологічний підхід, який описує навички, поведінку і формування критичного мислення студента. Автори визначають спільні аспекти всіх визначень поняття критичного мислення, таких як: когнітивні навички, такі як інтерпретація, аналіз, оцінка, прийняття рішень відповідно до контексту; пошук відповідної та достовірної інформації; пристосування до ситуації та гнучкість

щодо змін; цінності, такі як розсудливість, інтелектуальна цілісність і співчуття.

Навчання на відстані включає різні методи навчання: програмоване навчання, проблемне навчання, експертні системи та ін. Викладачеві для реалізації тактичних цілей необхідно: структурувати курс, здійснювати підбір навчального матеріалу для необхідних розділів, вибирати форму проведення заняття. У програму вивчення іноземної мови входять навчальні матеріали з професійно-орієнтованих дисциплін, але вони залучаються з метою їх використання для формування необхідної компетенції з іноземної мови» [5, с. 64]. У такому контексті на кафедрі англійської мови в судноводінні організовується усна перевірка засвоєння компетенції після кожного модулю (теми). Перевірка компетенцій у дистанційному режимі проводиться засобами відеоконференції, а також засобами тестування на освітній платформі Moodle.

Висновки і пропозиції. Отже, основною перевагою перед традиційним навчанням, є те, що дистанційне навчання англійської мови забезпечує вільний доступ студентів до баз даних, бібліотечних каталогів тощо, вони забезпечуються широкими можливостями для індивідуально-групової роботи і зручними матеріалами для навчання або спілкування, можливість тестування в режимі прямого доступу. На відміну від традиційного підходу до навчання, воно має ряд переваг. По перше, нам слід підкреслити його доступність кожного в своєму розпорядженні всіх Інтернет-ресурсів. По-друге, воно вирізняється широкою демократичністю, так як у разі виникнення навчальних проблем, будь-який час студент може звертатися до викладача і отримати професійну допомогу. По-третє, студент може обрати завдання відповідно своєму рівню знання і своїм здібностям. Однак ще детально не розроблена концепція тестування морської англійської мови у дистанційному режимі.

Список літератури:

1. Model Course 3.17 Maritime English (2000). London : International Maritime Organization (IMO).
2. Paul, R. and Elder, L. (2006). *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. London : Foundation for Critical Thinking.
3. Shabatura, J. (2018). Using Bloom's Taxonomy to Write Effective Learning Objectives. URL: <https://tips.uark.edu/using-blooms-taxonomy> (May 10, 2019).
4. Siegel, H. (2001). The Generalizability of Critical Thinking. *Educational, Philosophy and Theory*, vol. 23, № 1, pp. 18–30.
5. Tama, M. (2009). Critical Thinking has a Place in Every Classroom, *Journal of Reading*, vol. 33, № 1, pp. 64–65.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-116>

УДК 375.43.161.2:004

Василенко О.П.

Одеський національний морський університет

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

Анотація. У даній статті автором розглянуто особливості розвитку критичного мислення, як необхідної складової сучасної освіти. Наведено засоби інтерактивних технологій навчання, подано базову модель трьох стадій організації навчального процесу: „Виклик – осмислення – міркування (рефлексія)” та прийоми розвитку критичного мислення. Доведено, що розвиток критичного мислення залежить від форм та методів організації навчально-виховного процесу. Основними і дієвими в цьому процесі є сучасні педагогічні технології, інтерактивні методи навчання, інформаційні комп'ютерні технології, презентації, які забезпечують активні форми діяльності тих, кого навчають, залучають їх до творчого процесу пізнання, дослідження і розв'язання проблем, формування власної думки та самореалізації. Існує багато засобів інтерактивних технологій навчання, найчастіше у літературі зустрічаються такі: „бій”, „захист”, „естафета”, „мандрівка”, „рольова гра” тощо. Рекомендовано застосування у навчальному процесі означених засобів інтерактивних технологій сприяє розвитку критичного мислення й дає можливість особистісного зростання, розвитку індивідуальності.

Ключові слова: критичне мислення, інтерактивні технології навчання, прийоми розвитку критичного мислення.

Vasylenko Olena

Odesa National Marine University

FEATURES CRITICAL THINKING IN FOREIGN STUDENTS AT THE STUDY UKRAINIAN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES

Summary. This article examined the features of critical thinking as a necessary component of modern education. An interactive means of learning technologies, basic model contains three stages of the educational process: "The challenge – thinking – reasoning (reflection)" techniques and critical thinking. It is proved that the development of critical thinking depends on the forms and methods of organization of the educational process. The main and effective in this process are modern pedagogical technologies, interactive teaching methods, information computer technologies, presentations that provide active forms of activity of those who are taught, involve them in the creative process of cognition, research and solving problems, forming their own thoughts. and self-realization. There are many means of interactive learning technologies, most commonly found in the literature are: "battle", "defense", "relay", "journey", "role-playing" and the like. It is proved that the task of educational institutions of the XXI century is to prepare not only narrowly trained specific specialists. In a situation where the workforce is extremely mobile, specialists are needed who can quickly change their profession. To do this, they need not so much knowledge as the ability to "switch", do the little-known thing, the ability to think and act on their own. The orientation of education is changing in the direction of transition from specific knowledge, the so-called "dry residue", to providing the opportunity to adapt in the conditions of "information explosion", stimulating critical thinking, stock "buoyancy". There is such an expression: "Education is what remains after everything has been forgotten" – and today, in the understanding of many educators, "knowledge is what you can do using the information you receive," and education is not what a person knows and remembers, and what constantly determines behavior". It is recommended to use certain means of interactive technologies in the educational process that promotes the development of critical thinking and gives the opportunity for personal growth and development of individuality.

Keywords: critical thinking, interactive learning technologies, techniques of critical thinking.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перехід України до ринкової економіки зумовив необхідність формування сучасної економічної культури суспільства, переорієнтації й поглиблення економічної освіти, актуальним завданням якої є підготовка спеціаліста, здатного сприймати ринкові перетворення, легко адаптуватися до змін у житті, вільно оперувати загальними і галузевими економічними поняттями, підвищувати власну компетентність протягом усього життя, мати вже сформоване на високому рівні критичне мислення. Прискорення темпів зміни умов життєдіяльності людини не дозволяє їй замикатися в рамках заданого стійкого світогляду. Визнання обмеженості своїх поглядів і уявлень про суспільство та можливість їхнього перегляда-

ду, самостійність мислення у вирішенні економічних, соціальних і політичних проблем стає важливою частиною життєдіяльності сучасної людини. Адже рішення, які людина постійно приймає і як приватна особа, і як член суспільства з різних приводів (економіка, природні ресурси, трансгенні продукти, альтернативні види палива тощо) не тільки впливають, але й визначають шляхи розвитку людства загалом, здійснюють вплив на рівень цього розвитку та навіть виживання загалом. Розуміння того, що будь-яка діяльність пов'язана з діями інших людей, потреба в узгодженні інтересів, оцінці наслідків своїх рішень для інших, а не просто у виборі кожним вигідного для себе варіанта, приводить до висновку про необхідність розвитку відповідного мислення.

Одним із результатів бажаного зрушення, що відповідає апробованому досвіді демократичних країн, є традиція критики або, більш виразно, критичного мислення [5; 7]. Адаже у вільному демократичному суспільстві на перше місце виходить здатність і готовність оцінювати ситуацію критично, але без упередження, відокремлювати істину від неправди, самостійно знаходити рішення і захищати істину.

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняні вчені К. Корсак, Л. Киенко-Романюк, О. Неприцький та ін. [1; 3] відмічають такі обставини, що гальмують розв'язання означеної проблеми в нашій державі:

- необґрунтоване звинувачення точних наук в „антигуманності” й значне скорочення наукових досліджень;

- безперервність „гуманізації і гуманітаризації” навчального процесу шляхом примітивного скорочення присутності точних дисциплін у середніх і вищих школах із розширенням обсягу вивчення „правильних історій”;

- припинення чи значне скорочення видання книг і журналів із переважної більшості точних наук, витіснення багатьох науковців за кордон;

- виключення з „масової культури” будь-яких елементів наукових знань.

Виклад основного матеріалу. В міру розвитку економіки, соціально-політичного і культурного життя інтелектуальна праця буде розглядатися як майстерність виявляти, спостерігати, розрізняти, класифікувати, оцінювати, критично аналізувати, моделювати, робити висновки, приймати продумані рішення. Очевидно, що ці вміння повинні формуватися під час здобуття освіти.

Завдання навчальних закладів XXI століття – готувати не тільки вузько підготовлених конкретних спеціалістів. В умовах, коли робоча сила є надзвичайно рухливою, потрібні спеціалісти, які можуть швидко змінювати професію. Для цього їм потрібні не стільки знання, скільки вміння „переключитись”, зайнятися маловідомою справою, вміння думати й діяти самостійно. Спрямованість освіти змінюється в напрямку переходу від конкретних знань, так званого „сухого залишку”, до забезпечення можливості адаптуватися в умовах „інформаційного вибуху”, стимулювання критичного мислення, запасу „плавучості”. Є такий вираз: „Освіта – це те, що залишається після того, як усе вивчене вже забуде”, – і сьогодні в розумінні багатьох педагогів „знання – це те, що ви можете зробити, використовуючи одержану інформацію”, а освіта – це не те, що людина знає й пам'ятає, а те, що постійно визначає поведінку” [2].

Тому найважливішим завданням студентів є навчитись сприймати нову інформацію, контролювати її, ставити під сумнів, об'єднувати, переробляти, адаптувати або відкидати. Інакше кажучи, одним із головних завдань у становленні особистості демократичного суспільства – це формування та розвиток критичного мислення [4].

Розвиток критичного мислення залежить від форм та методів організації навчально-виховного процесу. Основними і дієвими в цьому процесі є сучасні педагогічні технології, інтерактивні методи навчання, інформаційні комп'ютерні

технології, презентації, які забезпечують активні форми діяльності тих, кого навчають, залучають їх до творчого процесу пізнання, дослідження і розв'язання проблем, формування власної думки та самореалізації. Існує багато засобів інтерактивних технологій навчання, найчастіше у літературі зустрічаються такі: „бій”, „захист”, „естафета”, „мандрівка”, „рольова гра” тощо. Наприклад:

- схема „бою” така – декілька команд ставлять одна одній завдання, складають запитання;

- схема „захисту” – кожна команда показує програму, яка захищає щось (державу, професію, науку...);

- „естафета” близька до „захисту”, але для форми „захист” порядок виступу команд не має значення, а для форми „естафета” потрібна визначена послідовність;

- схема „мандрівки” – команди, переходячи від „станції” до „станції” одержують на них завдання, питання від організаторів „мандрівки” відповідно до її теми.

Останнім часом у літературі ці методи знайшли своє місце під загальним найменуванням „технології критичного мислення”. Конструктивну основу „технології критичного мислення” становить базова модель трьох стадій організації навчального процесу: „**Виклик – осмислення – міркування (рефлексія)**” [6].

Стадія виклику. Виклик уже наявних знань з досліджуваного питання, активізація студентів, мотивація для подальшої роботи. З пам'яті „викликаються”, актуалізуються наявні знання й уявлення про досліджуваний предмет або явище, формується особистий інтерес, визначаються цілі. Ситуацію виклику може створити педагог уміло заданим питанням, демонстрацією несподіваних властивостей предмета, розповіддю про побачене, створенням ситуації „розриву стереотипу” у способі рішення навчального завдання; у тесті – на стадії виклику працюють „введення, анотації, що мотивують приклади”. Можна перераховувати багато прийомів, але, головним тут є їх призначення для мотивування студентів до роботи, включення їх в активну діяльність. Студент „згадує”, що йому відомо з досліджуваного питання (робить припущення), систематизує інформацію до її вивчення, ставить питання, на які хотів би одержати відповідь.

Методи:

- складання списку „відомої інформації”, розповідь;

- припущення за ключовими словами;

- систематизація матеріалу (графічна): класери, таблиці;

- правильні й неправильні твердження;

- переплутані логічні ланцюжки й т.д.

Інформація, отримана на першій стадії, вислуховується, записується, обговорюється, робота ведеться індивідуально – у парах – групах.

Стадія осмислення (або реалізації змісту), як правило, ті що навчаються вступають у контакт із новою інформацією. Відбувається її систематизація. Студент одержує можливість задуматися про природу досліджуваного об'єкта, учитися формулювати питання в міру співвіднесення старої й нової інформації. Відбувається формування власної позиції. Дуже важливо, що

вже на цьому етапі за допомогою низки прийомів уже можна самостійно відслідковувати процес розуміння матеріалу. Відбувається збереження інтересу до теми при безпосередній роботі з новою інформацією, поступове просування від знання „старого” до „нового”. Студент читає (слухає) текст, використовуючи активні методи читання, робить позначки на полях або веде записи в міру осмислення нової інформації.

Методи активного читання:

– маркування з використанням значків «v», «+», «-», «?» (у міру читання ставляться на полях праворуч);

– ведення різних записів типу подвійних „щоденників”, „бортових журналів” та ін.;

– пошук відповідей на поставлені в першій частині заняття питання й т.д.

Безпосередній контакт із новою інформацією (текстом, фільмом, мультимедійними презентаціями, матеріалом параграфа у підручнику), робота ведеться індивідуально або в парах.

Стадія міркування (рефлексії) характеризується тим, що студенти закріплюють нові знання й активно „перебудовують” власні первинні уявлення для того, щоб додати до них нові поняття. Таким чином, відбувається „привласнення” нового знання й формування на його основі особистого аргументованого уявлення про досліджуваний об’єкт. Аналіз власних розумових операцій становить серцевину даного етапу. Протягом роботи інформація опановується різними способами, відбувається її інтегрування, розвиваються вміння формулювати власну думку на ґрунті осмислення різного досвіду, ідей та уявлень, формулюються умовиводи й логічні ланцюги доказів, виражаються власні думки, розвиваються уміння ясно, упевнено й коректно висловлювати думки з урахуванням сприйняття оточуючих.

Студенти повертаються до первісних записів – припущень, вносять зміни, доповнення, формулюють творчі, дослідницькі або практичні завдання на основі вивченої інформації, співвідносять „нову” інформацію із „старою”, використовуючи знання, отримані на стадії осмислення.

Методи:

– заповнення кластерів, таблиць, установлення причинно-наслідкових зв’язків між блоками інформації;

– повернення до ключових слів правильні й неправильні твердженням;

– відповіді на поставлені питання;

– організація усних і письмових „столів”;

– організація різних видів дискусій;

– написання творчих робіт (п’ятивірші – сінквейни, есе);

– дослідження з окремих питань теми й т.д.

Творча переробка, аналіз, інтерпретація й т.д. вивченої інформації, робота ведеться індивідуально – у парах – групах.

Існує багато прийомів розвитку критичного мислення. Це такі прийоми, як „Кластер”, „Бортовий журнал”, „Таблиця „тонких” і „товстих” питань” [1; 8], „Інсьорт” та ін.

Наприклад: прийом „**кластер**” („грона”), зміст якого у виділенні значенневих одиниць тексту й графічному оформленні їх у певному порядку у вигляді грони. Він є найбільш популяр-

ним із сучасних методів. Використовувати даний прийом можна на всіх етапах заняття: на стадії виклику, осмислення, рефлексії або як стратегію заняття у цілому. Помітимо, що графічне структурування тексту для багатьох студентів є необхідним у силу специфіки їхнього способу сприйняття інформації.

Кластер (від англ. – *cluster* – „грона”) – це спосіб графічної організації матеріалу, що дозволяє зробити наочними ті розумові процеси, які відбуваються при зануренні в той або інший текст. Іноді такий спосіб називають „наочним мозковим штурмом”. Думки розташовуються в певному порядку. Багато викладачів порівнюють цей прийом з моделлю сонячної системи або „асоціативним кущем”.

Система кластерів охоплює більшу кількість інформації, ніж можна одержати при звичайній письмовій роботі (конспектуванні). Студенти легко використовують цей прийом. Організація роботи починається з пропозиції озаглавити значеннєві блоки або відповіді на готові питання. Досить 2-3 рази провести подібну роботу, щоб цей прийом став технологічним. Майбутні фахівці інженерно-технічних спеціальностей із задоволенням використовують кластери. Правила дуже прості: виділити центр – це тема, від неї відходять промені – великі значеннєві одиниці, а від них відповідні терміни, поняття.

Послідовність дій при побудові кластера проста й логічна:

1. У центрі чистого аркуша (дошки) необхідно написати ключове слово або тезу, що є „серцем” тексту.

2. Навколо „накидати” слова або пропозиції, що виражають ідеї, факти, образи, що підходять для даної теми (Модель „планета і її супутники”).

3. По мірі запису слова, що з’явилися з’єднуються прямими лініями із ключовим поняттям. У кожного з „супутників” у свою чергу теж з’являються „супутники”, встановлюються нові логічні зв’язки.

У результаті виходить структура, що графічно відображає міркування, визначає інформаційне поле даного тексту. „Майстри” роботи з текстами радять у роботі над кластерами дотримувати таких правил:

1) Не боятися записувати все, що спадає на думку. Дати волю уяві й інтуїції. 2) Продовжувати роботу, поки не скінчиться час або „ідеї не висохнуть”. 3) Постаратися побудувати якнайбільше зв’язків. Не рухатись за задалегідь визначеним планом.

Поради до організації роботи з „гронами” для викладачів та студентів:

1. Оцініть текст, з яким будете працювати. Чи потрібна в цьому випадку розбивка на „грони”? Чи можна виділити в тексті більші й малі значеннєві одиниці?

2. Якщо виникли сумніви та труднощі з виокремленням цих значеннєвих одиниць, допомогти можуть питання, ключові слова або фрази.

3. Зробити презентацію записів.

4. Встановити зв’язки між „гілочками” „грони” та пояснити зв’язки, що виникли.

5. Якщо ви хочете зупинитися на якому-небудь значеннєвому блоці, зробіть цю „гілочку” яскравіше.

Помітимо, що кластерна схема не є строго логічною й дозволяє охопити надлишковий обсяг інформації. Кластер є відбиттям **нелінійної форми мислення**. У подальшій роботі, аналізуючи кластер, що вийшов, як „поле ідей”, варто конкретизувати у напрямку розвитку теми. Можливі такі варіанти: укрупнення або деталізація значенневих блоків (за необхідністю); виділення декількох ключових аспектів, на яких буде зосереджена увага в окремій схемі.

Розбивка на кластери використовується як на етапі виклику, так і на етапі рефлексії, може бути способом мотивації розумової діяльності до вивчення тем або формою систематизації інформації за для підсумків вивчення матеріалу. Залежно від мети педагог може організувати індивідуаль-

ну самостійну роботу або колективну діяльність у вигляді загального спільного обговорення.

Висновки. Отже щоб підготувати закладам вищої освіти сучасного випускника (спеціаліста), який буде здатен легко адаптуватися під вимоги ринку праці, вільно оперувати базовими та галузевими поняттями, підвищувати свою компетентність протягом життя, необхідно під час навчання у вищі розвивати у студентів критичне мислення. Застосовувати у навчальному процесі зазначені засоби інтерактивних технологій, що сприятимуть розвитку критичного мислення в іноземних студентів при вивченні української мови за професійним спрямуванням та надуть можливість особистісного і професійного зростання, розвитку індивідуальності.

Список літератури:

1. Василенко О. Застосування засобів інтерактивних технологій навчання при викладанні української мови за професійним спрямуванням майбутнім фахівцям інженерно-технічних спеціальностей. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка* : Філологічні науки. 2017. Випуск 44.
2. Громовий В. Уроки реформування американських шкіл. Школа. Київ : Плеяди, 2004. С. 265.
3. Киенко-Романюк Л. Формування навичок критичного мислення в українських школярів і підготовка вчителів загальноосвітніх шкіл. Київ, 2017.
4. Савченко Г. О. Формування критичного мислення студентів при дослідженні математичних моделей економіки. Київ, 2007.
5. Сікорська В. Комунікативний вплив художнього тексту на формування інформаційного простору. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка* : Філологічні науки. 2017. Випуск 44.
6. Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д. Технології розвитку критичного мислення учнів. Київ : Плеяди, 2006. 220 с.
7. Тягло О.В. Як розбудовувати громадянську освіту в Україні? *Наукові записки Києво-Могилянської академії*. Київ : Політичні науки, 2001. С. 84–89.
8. Федотовская Е.И. Методика развития критического мышления как важного фактора формирования иноязычной коммуникативной компетенции в специализированных вузах. Москва, 2015. 260 с.

References:

1. Vasylenko, O. (2017). Zastosuvannia zasobiv interaktyvnykh tekhnolohij navchannia pr vykladanni ukrains'koi movy za profesijnym spriamuvanniam majbutnim fakhivtsiam inzhenerno-tekhnichnykh spetsial'nostej. *Naukovi pratsi Kamianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. I. Ohienka: Filolohichni nauky*, vol. 44. (in Ukrainian)
2. Hromovyi, V. (2004). Uroki reformuvania amerykanskykh shkil. Shkola. Kyiv: Pleydi. (in Ukrainian)
3. Kyienko-Romaniuk, L., Neprytskyj, O., & Korsak, K. (2017). Formuvania navychok krytychnoho myslennia v ukrainskykh shkoliariv i pidhotovka vchyteliv zahalnoosvitnikh shkil. (in Ukrainian)
4. Savchenko, H.O. (2007). Formuvannia krytychnoho myslennia studentiv pry doslidzhenni matematychnykh modelej ekonomiky. (in Ukrainian)
5. Sikorska, V. (2017). Komunikatyvnyj vplyv khudozhn'oho tekstu na formuvannia informatsijnoho rostoru. *Naukovi pratsi Kamianets'-Podid's'koho natsional'noho universytetu im. I. Ohienka: Filolohichni nauky*, vol. 44. (in Ukrainian)
6. Krouford, A., Saul, V., Met'iuz, S., & Makinster, D. (2006). Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv. Kyiv: Pleydi, p. 220. (in Ukrainian)
7. Tiahlo, O.V. (2001). Jak rozbudovuvaty hromadjansku osvitu v Ukraini? [Naukovi zapysky Kyievo-Mohylianskoj akademii]. Kyiv: Politychni nauky, pp. 84–89. (in Ukrainian)
8. Fedotovskaia, E.Y. (2015). Metodyka razvytya krytycheskoho myshlenya kak vazhnoho faktora formyrovanya ynoiazychnoi kommunykativnoi kompetentsii v spetsyalyzyrovannikh vuzakh. Moscow, p. 260. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-117>
УДК 808.5(075.8)

Горохова Т.О.
Київський університет імені Бориса Грінченка

ОПТИМІЗАЦІЯ МЕТОДІВ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРОМОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. На основі аналізу праць науковців, синтезу навчально-методичних ідей, узагальнення власного педагогічного досвіду обґрунтовано оптимальні методи формування української культуромовної особистості майбутніх учителів в умовах дистанційного навчання. Визначено поняття, особливості й переваги дистанційного навчання. На основі власного педагогічного досвіду окреслено особливості та засоби дистанційної реалізації пояснювально-ілюстративного, дослідницького, частково пошукового методів, методу вправ, комунікативно-діяльнісного методу та інших. Окремо акцентовано на освітньому потенціалі методу проєктів, що сприяє формуванню культуромовної особистості студента, допомагає йому навчатися, спілкуватися в інтернетівській мережі, набувати здатності до вдосконалення мовленнєвих навичок, незважаючи на відстань між учасниками освітнього процесу.

Ключові слова: культуромовна особистість майбутнього вчителя, дистанційне навчання, методи дистанційного навчання, інформаційно-комунікаційні технології.

Horokhova Tetiana
Borys Grinchenko Kyiv University

OPTIMIZATION OF METHODS FOR FORMING UKRAINIAN CULTURAL LINGUISTIC PERSONALITY OF FUTURE TEACHERS IN DISTANCE LEARNING

Summary. On the basis of the scientific works analysis, the synthesis of educational and methodological ideas, the generalization of our own pedagogical experience, the optimal methods of forming the cultural linguistic personality of future teachers in the conditions of distance learning are substantiated. The concept, features and advantages of distance learning are defined. On the basis of our own pedagogical experience the features and means of distance realization explanatory-illustrative, research, partially search methods, method of exercises, communicative-activity method and others are outlined. The educational potential of the project method, which helps to develop a student's cultural linguistic personality, helps to study, communicate on the Internet, acquire the ability to improve speech skills, despite the distance between the participants in the educational process, is emphasized. It is proved that the use of interactive methods in the distance learning of future language teachers makes it possible to form the cultural linguistic personality, increase students' motivation for language education. It is established that the resources of the Center of Ukrainian Language Culture in Boris Grinchenko Kyiv University have significant educational potential for the forming of the cultural linguistic personality of students-philologists, as an important modern tool for maintaining new distance learning languages, that contain accessible electronic resources useful for language teachers' professional education, and have a positive impact on the students' educational activities. Generalized, that the implementation of outlined methods, adapted to the conditions of distance learning, develops critical thinking skills, communication in virtual space, emotional intelligence, ability to process, structure significant flows of information of the Ukrainian-speaking direction. The prospects of research of the problem of optimization of methods of forming of cultural linguistic personality of future teachers in the conditions of distance learning are determined.

Keywords: future language teacher's cultural linguistic personality, distance learning, distance learning methods, information and communication technologies.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства, нові виклики й вимоги до організації людської діяльності, модернізація системи освіти зацікавлюють увагу на незаперечній ролі мовної особистості вчителя у вирішенні складних, динамічних і постійно мінливих ситуацій освітнього процесу. В умовах електронної епохи та широкого поширення дистанційного навчання до професійної компетентності фахівців освітньої галузі висуваються нові вимоги: володіння методикою навчання предмета на основі широкого спектра інформаційно-комунікаційних технологій; створення предметного курсу; розроблення дидактичного контенту з урахуванням електронних засобів навчання нового покоління [3]. Тому актуальним є пошук і вивчення педагогічно значущих методично доцільних шляхів удосконалення навчально-методичного й інформаційно-освітнього забезпечення для формування мовної особистості майбутніх фахівців освітньої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової та науково-методичної літератури свідчить про значну увагу до впровадження інноваційних технологій в освітній процес закладів вищої освіти. Науково-педагогічні засади дистанційного навчання висвітлені в працях таких науковців, як В. Кухаренко, О. Кузьміна, В. Олійник, В. Рибалко, Н. Сиротенко, П. Стефаненко, А. Хуторський та інших. Аспектам формування культуромовної особистості в лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці приділяля увагу О. Біляев, А. Богуш, М. Вапуленко, О. Горошкіна, І. Зимня, О. Караман, С. Караман, О. Леонтєв, Л. Мацько, Г. Онкович, Л. Паламар, М. Пентиліук, О. Семенов та інші. Окремі аспекти мовної освіти на засадах електронної лінгводидактики представлено в працях В. Бадер, Л. Златів, К. Климової, Т. Путій, О. Семенов, Н. Сороко, Л. Струганець та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових та науково-

методичних працях питання функціонування системи дистанційної освіти висвітлені багатоаспектно, проте лінгводидактичні аспекти реалізації окремих методів в умовах дистанційного навчання, зокрема у процесі формування культуромовної особистості майбутніх фахівців, висвітлені недостатньо.

Мета статті – висвітлити оптимальні методи формування культуромовної особистості майбутніх фахівців освітньої галузі в умовах дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз праць Л. Мацько, С. Карамана, М. Пентиліук, О. Семенов та інших дослідників свідчить про складність і багатоаспектність поняття «культуромовна особистість учителя». Розглядаючи різні грані цього поняття, науковці сходяться на думці, що культуромовна особистість учителя-філолога виявляється не тільки в знанні української мови, а й в здатності творчо самовиражатися рідною мовою, пропагувати її, захищати і розвивати, тобто ставитися до неї свідомо, з почуттям відповідальності за її долю. До змісту культуромовної особистості важливо включити і такі компоненти, як ціннісний, світоглядний (систему цінностей або життєвих смислів), культурологічний (рівень засвоєння культури), особистісний (індивідуальний) [5].

Поняття «**дистанційне навчання**» у науковій літературі визначено як індивідуалізований процес передавання і засвоєння знань, умінь та навичок, який відбувається в умовах опосередкованого спілкування викладачів зі студентами шляхом використання телекомунікаційного зв'язку та методології самостійної роботи студентів зі структурованим навчальним матеріалом, що представлений в електронному вигляді [2].

Відмінність дистанційного навчання від традиційного зрозуміла, якщо розглянути їх з погляду форм взаємодії викладача і студента. В основу традиційної моделі навчання покладено читання лекцій, проведення семінарських, лабораторних та різних ігрових видів занять, організація самостійної роботи студентів тощо. Натомість дистанційне навчання орієнтоване на впровадження в навчальний процес принципово відмінних моделей навчання, що передбачають проведення конференцій, проектні роботи, тренінги та інші види діяльності з комп'ютерними та нетрадиційними технологіями [1].

З-поміж переваг дистанційного навчання дослідники виокремлюють:

1. Актуальність, що передбачає використання найсучасніших засобів для здобуття інформації, ІКТ та можливостей Інтернету.

2. Порівняно більші обсяги інформації, яку можна отримати в умовах дистанційного навчання у стислі терміни.

3. Зручність, за якої кожен студент має змогу обрати власний темп та режим навчання у комфортних для нього умовах.

4. Індивідуалізація, що дає змогу кожному студенту узгодити навчання зі своїми потребами.

5. Гнучкість, яка дає змогу викладати матеріал відповідно до рівня підготовки та базових знань студентів, створюючи додаткові сайти з необхідною інформацією та сайти, на яких студенти можуть взаємодіяти між собою.

6. Відсутність географічних бар'єрів, можливість спілкування з викладачами та студентами в усьому світі без обмежень.

Безумовно, дистанційне навчання має і свої недоліки, але їх подолання стає можливим завдяки систематичному практичному застосуванню цієї форми не лише як допоміжної, а як повноцінної форми здобуття освітнього рівня.

Одним із найефективніших, на нашу думку, способів організації дистанційного навчання є робота з цілісним електронним навчальним комплексом (ЕНК) дисципліни, як-от в системі електронного навчання (на базі платформи Moodle) Київського університету імені Бориса Грінченка (<https://elearning.kubg.edu.ua>). Розроблені викладачами й сертифіковані ЕНК містять усі завдання для практичної та самостійної роботи, теоретичні матеріали, зокрема мультимедійні, аудіо, відеоматеріали, електронні навчальні посібники, методичні рекомендації та зразки виконання завдань, навчальні та контрольні тести тощо. Організація роботи на платформі дає змогу системно та цілісно вивчати навчальний курс та полегшує організацію взаємодії між викладачем та студентами завдяки легкому обміну аудіо-та відеофайлами; встановленню обмеження часу на виконання завдань; оперативній організації навчального обговорення завдань; зручній автоматичній системі оцінювання виконаних студентом завдань; можливості індивідуальної комунікації між викладачем та студентом; контролю активності студентів, часу їх навчальної діяльності в мережі; структурованості курсу, поділу на тематичні блоки тощо.

Потенціал платформи дистанційного навчання дає змогу визначити нові компетенції та функції викладача в освітньому процесі – він стає тьютором, фасилітатором, оскільки взаємодіє зі студентами в мережі, організовує їхній робочий онлайн простір, використовуючи інфраструктуру платформи, розробляє навчальний матеріал, визначає цілі та створює зміст курсу, надає методичні рекомендації щодо роботи з інформацією в мережі тощо.

Зауважимо, що для оптимізації, інтенсифікації та урізноманітнення освітнього процесу варто звертатися до різних електронних ресурсів, пропонуючи студентам варіації завдань для опрацювання, відтворення, репрезентування навчального матеріалу та вироблення мовленнєвих навичок. Розглянемо окремі методи формування комунікативної компетентності майбутніх учителів в умовах дистанційного навчання та основні електронні ресурси для їх реалізації.

Важливе місце у процесі дистанційного навчання посідають інтерактивні методи, які передбачають взаємодію учасників освітнього процесу. Технологія, що дає змогу повною мірою відтворити умови колаборативної форми організації навчання, зокрема лекцій, семінарських, практичних, лабораторних занять, – це вебінар (відеосемінар, відеоконференція). При цьому учасники вебінару можуть фізично знаходитися в різних місцях, а їх взаємодія забезпечується завдяки активному застосуванню засобів аудіо-та відеообміну даними і спільної роботи з різноманітними об'єктами [6]. Взаємодію у форматі вебінарів (відеоконференцій) можна організувати

з використання різних програм, зокрема Zoom, Cisco Webexs, Skype Meet Now, Google Hangouts Meet тощо, де учасники освітнього процесу можуть вільно спілкуватися й обмінюватися думками в режимі реального часу.

Варто зауважити, що реалізація традиційних методів навчання під час аудиторної лекції та у процесі проведення відеоконференції відрізняється у зв'язку з такими чинниками: залежність аудіо та відеосигналу від технічного обладнання учасників; відсутність рефлексії у разі, якщо учасник не має відеозображення, або через технічні труднощі; складність організації взаємодії в парах або мікрогрупах; швидка втомлюваність учасників від тривалого перебування перед екраном тощо. Тому вважаємо, що реалізація пояснювально-ілюстративного методу (виклад та пояснення теоретичного матеріалу) буде доцільною в окремій електронній або відеолекції, яку студенти зможуть переглянути в зручній для них час, доповнити свої знання, використавши рекомендовану навчальну літературу, та сформулювати своє бачення окресленого питання. А на онлайн-заняттях варто звертати більшу увагу на **метод бесіди (евристичної, аналітико-синтетичної, підготовчої), спостереження над мовою, проблемні методи** навчання, які передбачають використання проблемних ситуацій, завдань і запитань, спрямованих на розвиток пізнавальної активності студентів під час оволодіння культурою мовлення, а також **комунікативно-діяльнісні методи навчання** (створення комунікативної ситуації, лінгвістичні ігри, презентація проекту тощо).

Окрему увагу варто звернути на онлайн-тренувальні **вправи**, як, наприклад, на ресурсі Learningapps (<https://learningapps.org>). Цей ресурс дає змогу викладачеві створювати інтерактивні завдання для перевірки отриманих знань з культури мовлення та відпрацювання навичок реалізації мовних норм. Зокрема, тут представлені форми для створення різних вправ на класифікацію, об'єднання в пари, тести у форматі вікторини, складання слів із літер, додавання слів до тексту, кросворди, лінгвістичні пазли, ігри. Такі завдання допомагають студентам узагальнювати набуті знання з культури усного і писемного мовлення, відпрацьовувати навички правильного і доцільного вживання мовних одиниць, а також мотивують та урізноманітнюють їхню освітню діяльність.

Також ресурс Learningapps може стати платформою для реалізації **дослідницького методу** навчання у форматі онлайн-квестів (вебквестів), які не потребують перебування учасників в одному місці в один час. Квест в онлайн-форматі передбачає дистанційну взаємодію учасників команди для розв'язання інтерактивних творчих завдань, виявлення креативності у відтворенні комунікативних ситуацій, а також взаємодію в реальному часі з викладачем. У процесі проходження квестів студенти опановують навчальний матеріал, розвивають критичне мислення, набувають навичок аналізу, синтезу й оцінювання інформації, вчать працювати команді та вдосконалюють свої комунікативні навички.

У процесі формування культури писемного мовлення важливе місце відводимо онлайн-

новим дискусіям, як, наприклад, організовані в блозі Центру культури української мови (<http://centrkum.blogspot.com>) творчі інтерактиви «Улюблене українське слово», «Улюблене українське прислів'я», онлайн-дискусії «Мовний пуризм чи мовний плюралізм», «Важлива думка втрачає цінність тоді, коли вона погано висловлена» та інші, до яких долучаються студенти різних курсів та спеціальностей Київського університету імені Бориса Грінченка, а також усі охочі. У такому форматі студенти мають змогу комунікувати в освітньому процесі не лише зі своїми однокласниками та викладачем, а й зі студентами інших груп, вчитися аргументувати й висловлювати свою думку на письмі із дотриманням мовленнєвого етикету, точності, доречності, логічності, правильності, виразності висловлення, виявляючи багатство мовлення тощо. Варто зауважити, що блог може бути і платформою для презентації проектів, творчих робіт та інших результатів освітньої діяльності, де усі охочі можуть проглянути і прокоментувати їх, що мотивує студентів до якісного виконання завдань і посилює відповідальність за мовленнєвий вчинок. Реалізація **методу проектів** у формуванні культуромовної особистості майбутніх фахівців освітньої галузі передбачена в процесі вивчення дисциплін мовознавчого циклу. Зокрема, студентам запропоновано долучитися до низки проектів в межах діяльності Центру культури української мови: «Норми сучасної української літературної мови в інфографіці» (створення інфографіки щодо доречного вживання мовних одиниць різних рівнів), відеопроєкт «Норми фахового мовлення», «Мовне обличчя однокласника», «Мовний образ міста», «Вдосконалюємо мовлення» (серія теле- та радіопередач), «Норми сучасної української літературної мови в рекламі та оголошеннях» та інших. Такі проекти передбачають творчий підхід до розв'язання поставлених завдань, стимулюють пошукову й дослідницьку діяльність студентів, сприяють інтенсифікації та індивідуалізації процесу навчання української мови. Практика засвідчує ефективність проектної діяльності у формуванні культуромовної особистості студентів, а також умінь і навичок самостійно планувати власну навчальну діяльність, взаємодіяти з іншими студентами, працювати з інформаційними джерелами, аналізувати й узагальнювати отриману інформацію, на її основі генерувати ідеї та втілювати їх.

Висновки і перспективи. Отже, в умовах дистанційного навчання оптимальними методами формування культуромовної особистості майбутніх фахівців освітньої галузі вважаємо пояснювально-ілюстративний, дослідницький, частково пошуковий, метод проектів, метод вправ, комунікативно-діяльнісний метод, що дають змогу студенту ефективно навчатися, спілкуватися в інтернетівській мережі, набувати здатності до вдосконалення мовленнєвих навичок, незважаючи на відстань між учасниками освітнього процесу. Підсумовуючи, доцільно зазначити, що перспективу мають дослідження питань оптимізації методів формування професійних компетентностей майбутніх фахівців освітньої галузі в умовах дистанційного навчання.

Список літератури:

1. Даценко Г.В., Сузанська З.В. Дистанційне навчання як засіб стимулювання самоосвіти. *Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія*: матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л.Б. Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 19.
2. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні (затверджено Постановою МОН України В.Г. Кременем 20 грудня 2000 р.). URL: <http://uiite.kpi.ua/2019/06/03/1598/> (дата звернення: 28.04.2020).
3. Кучерук О.А., Караман С.О., Караман О.В., Віннікова Н.М. Використання ІКТ для формування фахових компетентностей у майбутніх учителів української мови і літератури. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Т. 71. № 3. С. 196–214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2019_71_3_16 (дата звернення: 18.04.2020).
4. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лют. 1998 р. № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27-28. Ст. 181.
5. Семенов О.М. Українська культуромовна особистість учителя (шляхи її формування в системі професійної підготовки) : Монографія / За ред. Л.І. Мацько. Київ, 2007. 303 с.
6. Царенко В.О. Вебінар як технологія навчального співробітництва учнів і вчителів середніх шкіл. *Інформаційні технології в освіті*. № 1. 2012. URL: http://www.ite.kspu.edu/en/webfm_send/208 (дата звернення: 20.04.2020).

References:

1. Datsenko, H., & Suzanska, Z. (2017). Dystantsiine navchannia yak zasib stymuliuвання samoosvity [Distance learning as a tool to promote self-education]. *Dystantsijne navchannya yak suchasna osvithna tekhnologiya: materialy mizhvuzivskogo vebinaru* (Ukraine, Vinnytsia, March 31, 2017) (eds. Lishchynska L.). Vinnytsia.
2. Kontsepsiia rozvytku dystantsiinoi osvity v Ukraini (December 20, 2000 p.). Available at: <http://uiite.kpi.ua/2019/06/03/1598/> (accessed: 28 April 2020).
3. Kucheruk, O., Karaman, S., Karaman, O., & Vinnikova, N. (2019). Vykorystannia IKT dlia formuvannia fakhovykh kompetentnostei u maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy i literatury [Using ict tools for forming professional competences of future teachers of the ukrainian language and literature]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, vol. 71. № 3, p. 196–214. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2019_71_3_16 (accessed: 18.04.2020).
4. Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii: Zakon Ukrainy [About the National Program of Informatization: Law of Ukraine] (February 4 1998 № 74/98-BP // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1998. № 27-28. St. 181.
5. Semenov, O. (2007). Ukrainska kulturomovna osobystist uchytelia (shliakhy yii formuvannia v systemi profesiinoi pidhotovky) [Ukrainian cultural-linguistic personality of the teacher (ways of its formation in the system of vocational training)]. Kyiv.
6. Tsarenko, V. (2012). Vebinar yak tekhnolohiia navchalnoho spivrobitnytstva uchniv i vchyteliv serednikh shkil [Webinar as a technology of educational cooperation of secondary school students and teachers]. *Informatsiini tekhnolohii v osviti*, № 1. Available at: http://www.ite.kspu.edu/en/webfm_send/208 (accessed: 20.04.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-118>

УДК 373.3.31

Дубовик С.Г.

Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ МОНОЛОГІЧНИХ ВМІНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИКИ

Анотація. Описана важливість навчання кожної дитини змістовно, граматично правильно, зв'язно і послідовно викладати свої думки. Проаналізована найбільш складна форма мовленнєвої діяльності – зв'язне мовлення, яке представляє собою розгорнутий виклад певного змісту, складові мовні компоненти якого організовані за законами логіки і граматичної будови даного мови в єдине ціле. Охарактеризовані діалогічна і монологічна форми зв'язного мовлення, виділені їх відмінності один від одного. Дана характеристика монологічного мовлення – найбільш складної форми мовленнєвої діяльності. Виділено основні особливості монологічного мовлення. Відзначено, що для успішного розвитку зв'язного мовлення особливо важливо вчити дітей мовленнєвим вмінням, необхідним для складання монологів: визначати об'єкт мови і послідовність в описі, виленувати головну тему і дотримуватися структуру в оповіданні. Визначені комунікативні функції монологічного мовлення. Описано напрямки в роботі з розвитку монологічного мовлення учнів. Розглянуто методи і прийоми, які використовуються педагогом для розвитку монологічного мовлення молодших школярів. Окремо виділено переказ як ефективний метод розвитку монологічного мовлення учнів. Сформульовано умови використання методи переказу, при яких процес розвитку зв'язного монологічного мовлення дітей молодшого шкільного віку буде ефективний.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, зв'язне мовлення, монологічне мовлення, мовленнєві вміння, переказ.

Dubovyk Svitlana

Pedagogical Institute of the Borys Grinchenko Kyiv University

FORMATION OF MONOLOGICAL ABILITIES IN YOUNGER PUPILS AT LEARNING GRAMMAR

Summary. The importance of teaching each child in a meaningful, grammatically correct, coherent and consistent way to express his thoughts is described. The most complex form of speech activity is analyzed – coherent speech, which is a detailed presentation of a certain content, the linguistic components of which are organized according to the laws of the logic and grammatical structure of a given language into a single whole. Mastering a monologue is necessary for the degree of speech development of children, because it is precisely when constructing a monologue that their language skills are most evident. The dialogical and monological forms of connected speech are characterized, their differences from each other are highlighted. The characteristic of monologue speech is given – the most complex form of speech activity, which serves to inform purposefully. There is a contradiction between the need to develop monologue speech for younger students and the lack of elaboration of psychological and pedagogical conditions for the implementation of this process. The main features of monologic speech are highlighted: the one-pointedness of its character, ease, detail, focus on the listener, the narrowness of the use of non-linguistic possibilities of transmitting information. Monological speech is described as a form of speech addressed to one or a group of listeners (interlocutors), sometimes to oneself; active type of speech activity, designed for perception. The monologue is the most complex form of language, which serves for the purposeful transmission of information. It is noted that for the successful development of coherent speech, it is especially important to teach children the speech skills necessary for compiling monologues: to determine the language object and sequence in the description, to isolate the main topic and observe the structure in the narrative. The communicative functions of monologic speech are defined. The directions in the work on the development of monologue speech of students are described. Disclosed are the skills necessary for the development of coherent speech (its informative and external sides). The methods and techniques used by the teacher for the development of monologic speech of younger students are considered. Separately highlighted retelling as an effective method for the development of monological speech of students. The conditions of using retelling methods are formulated under which the process of developing coherent monologic speech in primary school children will be effective.

Keywords: speech activity, connected speech, monologue speech, speech skills, legend.

Постановка проблеми. Соціальним завданням держави і суспільства є виховання активної, здатної міркувати, пояснювати і відстоювати свою точку зору, людини. Людини, здатної вчасно і без проблем підлаштовуватися під нововведення і швидкий ритм сучасного життя. Тому проблема розвитку зв'язного мовлення є досить актуальною.

Молодший шкільний вік вважається одним з найбільш найважливіших періодів у житті кожної людини. У ньому формується особистість дитини та правильна мова, з'являються життє-

ві орієнтири, правильна мова. Повноцінна мова є умовою успішної соціалізації дитини і навчання, дає масу можливостей, дозволяє досягти кращої взаємодії з однолітками і дорослими.

Розвиток зв'язного мовлення, що включає в себе діалогічне і монологічне мовлення, є найважливішою умовою успішного навчання в школі. Володіючи добре розвиненим зв'язним монологічним мовленням, учень може давати розгорнуті відповіді на складні питання, послідовно і повно, аргументовано і логічно викладати свої власні судження, переказувати зміст тек-

ствів творів художньої літератури і усної народної творчості.

Оволодіння монологічним мовленням є необхідним ступенем розвитку мовлення дітей, оскільки саме при побудові монологу найбільшою мірою виявляються їх мовні вміння. Монологічне мовлення вважається більш складною формою зв'язного мовлення, ніж діалогічне, воно демонструє все мовні досягнення дітей, тому його розвиток має дуже важливе місце в логопедичній роботі зі молодшими школярами, тому що розвинене монологічне мовлення є необхідною умовою навчання дитини в школі. Навіть незначні мовленнєві порушення можуть в подальшому позначитися на навчанні дитини в школі, наприклад, при освоєнні процесів письма і читання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема розвитку зв'язного мовлення дітей добре відома широкому колу педагогічних працівників: педагогам, вузьким фахівцям, психологам. Даною темою в різний час займалися такі вчені, як М.М. Подд'яков, Ф.А. Сохіна, О.С. Ушакова, Є.І. Тихеева, В.В. Гербова та ін.

Психологічна природа монологічного мовлення, її механізми і особливості розвитку розкриваються в працях Л.С. Виготського, А.А. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та ін. Усі дослідники відзначають складну організацію монологічного мовлення і вказують на необхідність спеціального мовленнєвого виховання (А.А. Леонтьєв, Л.В. Щерба та ін.). Особливу увагу розвитку монологічного мовлення молодших школярів приділяється в лінгвістичній і методичній літературі – в роботах М.Р. Львова, Т.А. Ладиженської, Н.С. Різдяного та ін.

Своєрідність розвитку монологічного мовлення показано в дослідженнях І.Ю. Борякової, В.А. Ковшикова, Ю.Р. Дем'янова, Р.І. Лалаєва, І.А. Сімінової та ін.

Розвиток зв'язного мовлення є центральним завданням мовленнєвого виховання дітей. Саме в зв'язному мовленні реалізується основна, комунікативна, функція мови і мовлення (Т.В. Ахутіна, Л.С. Виготський, Н.І. Жинкін, А.А. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Ф.А. Сохін та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз літератури показує, що монологічне мовлення молодших школярів вивчене недостатньо: зазвичай аналізуються труднощі, пов'язані з засвоєнням того чи іншого розділу шкільного курсу української мови, вказуються фактичні помилки, які допускають учні у своїх відповідях. Недостатньо досліджені психолого-педагогічні умови розвитку монологічного мовлення молодших школярів.

Існує протиріччя між необхідністю розвитку монологічного мовлення молодших школярів та недостатньою розробленістю психолого-педагогічних умов здійснення даного процесу.

Дане протиріччя зумовило проблему дослідження: які психолого-педагогічні умови розвитку монологічного мовлення молодших школярів?

Мета статті. Головною метою цієї роботи є виявлення психолого-педагогічних умов формування монологічних вмінь у молодших школярів на уроках вивчення граматики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державні стандарти в галузі освіти ставлять перед педагогами завдання навчити кожну ди-

тину змістовно, граматично правильно, зв'язно і послідовно викладати свої думки. Виховання розумової активності при ознайомленні дітей з мовленням як мовною дійсністю, формування умінь усвідомлювати мову стає істотною умовою виховання культури мови – необхідної ланки у всебічному розвитку особистості дитини [7, с. 20].

Про рівень мовленнєвого розвитку дітей можна судити по тому, як дитина вміє будувати своє висловлювання. У дослідженнях Н.Г. Смольнікова, Е.А. Смирнової, Л.Г. Шадріна доведено, що вміння розповідати допомагає дитині бути товариською, долати мовчазність і сором'язливість, розвиває впевненість у своїх силах. Розширення збагачення знань, уявлень дитини має бути пов'язано з розвитком умінь правильно висловити їх у мовленні.

Найбільш складна форма мовленнєвої діяльності – зв'язне мовлення, яке являє собою розгорнутий виклад певного змісту, складові мовні компоненти якого організовані за законами логіки і граматичної будови даного мови в єдине ціле. Зв'язне мовлення є самостійним видом мовленнєво-розумової діяльності; разом з тим воно виконує важливу роль в процесі виховання та навчання дітей, тому що воно виступає у вигляді засобу отримання знань і засобу контролю за цими знаннями. Відповідно діти з порушеннями мови часто відстають від однолітків у засвоєнні навчального матеріалу. Красиве грамотне мовлення є важливою умовою розумового виховання дитини.

Зв'язне мовлення є особливо складним видом мовленнєвої діяльності. Воно має характер послідовного, систематичного розгорнутого викладу. Одна з основних функцій зв'язного мовлення – комунікативна. Вона застосовується в двох формах – діалозі і монолозі. За погляду великого кола фахівців, що вивчають зв'язне мовлення як найбільш важливу умову повноцінної мовної комунікації, поняття «зв'язне мовлення» відноситься як до діалогічної, так і до монологічної форм мовлення [2, с. 93].

Особливий інтерес викликає саме явище монологічного мовлення – найбільш складна форма мовленнєвої діяльності, що служить для цілеспрямованого інформування. Варто відзначити такі особливості монологічного мовлення, як односпрямованість його характеру, невимовність, детальність, націленість на слухача, вузькість вживання немовних можливостей передачі інформації.

Характерною рисою цієї форми мовної діяльності є те, що її зміст, як правило, попередньо організованою і заздалегідь планується. Якщо діалогічна мова будується з кроків сприйняття і самостійного висловлювання, які чергуються між собою, і в ній основна роль віддається опору на певну ситуацію або жест, то в монологічному мовленні роль цих обставин помітно скорочується. В даному випадку на перший план виступає логіка послідовності викладу. Співвідносячи монологічну і діалогічну форму мовлення, А.А. Леонтьєв вказує на такі властивості монологічного мовлення, як умовна детальність, значна довільність і зумовленість. У більшості випадків «той, хто говорить, планує або зумовлює не тільки одиничне висловлювання, а й ... весь «монолог» як ціле» [6, с. 115].

Монологічне мовлення – форма мовлення, зверненого до одного або до групи слухачів (співрозмовників), іноді – до самого себе; активний вид мовної діяльності, розрахований на сприйняття. Це мова однієї особи, що висловила в більш-менш розгорнутій формі свої думки, наміри, оцінку подій і т. д.

На відміну від діалогічного мовлення характеризується розгорнутістю (що пов'язано з прагненням широко охопити тематичний зміст висловлювання), зв'язністю, логічністю, обґрунтованістю, смисловий завершеністю, наявністю поширених конструкцій, граматичною оформленістю. На відміну від діалогу, монологічне мовлення передбачає відповідальність за виконання комунікації тільки на тому, хто говорить, при відсутності явної опори на сприйняття мови слухача (читача).

Монологічне мовлення використовується з різною комунікативною метою: для повідомлення інформації, для впливу на слухачів шляхом переконання, для спонукання до дії або її запобігання.

Монологічне мовлення – чітке, логічно послідовне висловлювання, що протікає відносно довго в часі, не розраховане на негайну реакцію слухачів. Воно має незрівнянно більш складну будову, висловлює думку однієї людини, яка невідома слухачам. Тому вислів містить більш повне формулювання інформації, він більш розгорнутий.

Монологічне мовлення (монолог) розуміється як зв'язне мовлення однієї особи, комунікативна мета якої – повідомлення про будь-які факти, явища реальної дійсності. Монолог являє собою найбільш складну форму мови, що служить для цілеспрямованої передачі інформації [4].

Зв'язне мовлення передбачає оволодіння словниковим запасом мови, засвоєння мовних законів і норм, тобто оволодінням граматичною будовою, а також практичним їх поясненням, вмінням користуватися засвоєним мовним матеріалом, зв'язно, послідовно і зрозуміло для навколишніх передавати зміст готового тексту або самостійно складати зв'язний текст.

Також для зв'язного розгорнутого висловлювання характерна послідовність викладу. Найбільш поширений тип послідовності висловлювання – послідовність складних супідрядних відносин: просторових, якісних, причинно-наслідкових, часових [5, с. 32].

Використання послідовності і зв'язності монологічного висловлювання значною мірою зумовлюється його логічною і смисловою організацією. Освоєння умінь логічної і смислової організації висловлювання свідчить про чіткий, спланований виклад думки, тобто про усвідомлене і безпідставне здійснення мовленнєвої діяльності. Здійснюючи мовленнєву діяльність, людина керується «внутрішньою логікою» розкриття всієї структури предметних відносин. Елементарний прояв смислового зв'язку – міжпонятійний зв'язок, що відображає відносини між двома поняттями. Основний тип міжпонятійного зв'язку – предикативний смисловий зв'язок, який «раніше інших формується в онтогенетичному розвитку» [6, с. 145].

Розвиток зв'язного мовлення дітей включає вирішення інших приватних завдань навчання рідної мови: словникову роботу, формування граматичної будови мови, виховання звукової культури мовлення.

Для успішного розвитку зв'язного мовлення особливо важливо навчати дітей мовним вмінням, необхідним для складання монологів: визначати об'єкт мови і послідовність в описі, вичленювати головну тему і дотримуватися структуру в оповіданні. Ці мовні вміння легше формуються на основі монологів (опис предметів, картин, серії сюжетних картинок) за допомогою ігор і конкретних прикладів. Багато дослідників у своїх роботах показали, що мова дітей більш зв'язна в ряді ситуацій, в тому числі, при розповіданні за сюжетною картиною і серії сюжетних картинок на одну тему. Висловлювання дітей стають структурно більш оформлені, послідовні, розгорнуті.

Кожен вид навчання розповіданню як метод формування зв'язного мовлення має свої особливості, конкретну структуру навчальних занять і методичні прийоми.

Основними критеріями оцінки є ступінь самостійності при складанні розповіді, адекватність поставленого завдання, семантична наповненість, зв'язність і послідовність викладу, відповідність граматичного оформлення висловлювання мовним нормам.

Отже, монологічне мовлення має наступні комунікативні функції:

1. Інформативна (повідомлення нової інформації у вигляді знань про предмети і явища навколишньої дійсності, опис подій, дій, станів);
2. Функція впливу (переконання когось-небудь у правильності тих чи інших думок, поглядів, переконань, дій; спонукання до дії або запобігання дії);
3. Емоційно-оцінна [8, с. 211].

Для кожної з перерахованих функцій монологічного мовлення характерні свої мовні засоби вираження й особливі психологічні стимули. У психологічній літературі відзначається, що в порівнянні з діалогічним мовленням монологічне мовлення є більш складним і важким. Воно вимагає від мовця вміння зв'язно і послідовно викладати свої думки, висловлювати їх в ясній і виразній формі. З лінгвістичної точки зору монологічне мовлення характеризується повноскладністю речень, на відміну від еліптичності речень в діалогічному мовленні та, як правило, розгорнутим викладом думок.

У методиці виділяють наступні напрямки в роботі з розвитку монологічного мовлення учнів:

- розширення кругозору учнів, їх умінь спостерігати, емоційно сприймати, порівнювати, оцінювати, узагальнювати: думки і почуття, що виникають у дітей – це потенційні предмети їх мовленнєвої діяльності;
- робота над усвідомленням школярами системи мови, призначення різних мовних одиниць, правил їх функціонування, над збагаченням арсеналу засобів, якими користуються діти;
- розвиток умінь вибирати засоби мови з урахуванням ситуації спілкування і грамотно формулювати думки;
- вдосконалення умінь відбирати зміст для висловлювання і організувати його в залежності від задуму;
- робота над розумінням значущості всіх елементів «чужого» тексту (відбору відомостей, їх послідовності, угруповання, використаних мовних засобів), а також над умінням витягати з кожного елемента відповідний сенс [8].

Складність організації роботи з розвитку мовлогічного мовлення молодших школярів полягає в тому, що при цьому не завжди враховується положення А.Н. Леонтьєва про те, що передумовою будь-якої діяльності є та чи інша потреба [6]. В якості джерела мовленнєвої діяльності найчастіше виступає потреба вступити в спілкування з іншою людиною, щось дізнатися чи повідомити, впливати, висловити свої почуття, емоції, розділити їх зі співрозмовником. Тому для успішного розвитку мовлогічного мовлення учнів необхідно забезпечити виникнення у них відповідної потреби, бажання вступити в мовне спілкування.

Дослідники виділяють вміння, необхідні для розвитку зв'язного мовлення (його змістовного і зовнішнього сторін):

- визначати обсяг змісту і межі теми;
- підпорядковувати мовленнєве повідомлення основній думці;
- збирати матеріал;
- систематизувати матеріал;
- будувати твори різних видів;
- правильно і яскраво висловлювати думку;
- здійснювати контроль за власною мовою [1, с. 76].

Слід особливо підкреслити, що, на думку вчених, вміння і навички зв'язного мовлення при спонтанному розвитку не досягають необхідного рівня навіть у дітей, які нормально розвиваються. Тільки в умовах спеціально організованого навчання діти опановують монолог «в його зрілій і структурованій формі» [1, с. 80].

Активізація зв'язного мовлогічного мовлення дітей молодшого шкільного віку – це забезпечення активності і різноманітності розумової і практичної діяльності дітей в процесі освоєння навчального матеріалу [8, с. 59].

Методи і прийоми, які використовуються педагогом для розвитку мовлогічного мовлення молодших школярів:

1. Для формування вміння розуміти і осмислювати тему, придумувати назву тексту відповідно до змісту твору використовуються: розповідь за власним малюнком на задану тему, придумування назви розповіді з особистого досвіду, придумування назви сюжетної картинці, придумування заголовка для творчого оповідання, придумування назви кожної сюжетної картинки із серії;

2. Для формування вміння виділяти основні структурні частини тексту і розташовувати їх у вірній послідовності (початок – середина – кінець) були використовуються: складання плану і переказ казки, оповідання, складання плану розповіді за сюжетною картині творчі розповіді, розповідь за власним малюнком на задану тему, розстановка серії сюжетної картинок в вірною послідовності, розповіді по сприйняттю;

3. До методів, спрямованим на формування вміння наповнювати свій вислів вмістом або доповнювати чуже висловлювання, відносяться: розповіді з особистого досвіду, переказ розповіді і казки, оповідання за сюжетною картиною і серією сюжетних картин, творчі розповіді, розповіді за книжковими ілюстраціями, розповіді за власним малюнком на задану тему, переказ казки «в особах», вправа «Зайва картинка»;

4. Формування вміння користуватися засобами мови (в тому числі, мовними виражальними

засобами) відповідно до літературних норм і завданням висловлювання: розповіді з особистого досвіду, за сюжетною картиною і серією сюжетних картин, за власним малюнком, за книжковими ілюстраціями, переказ казки, розповіді, вправа «Підбери слово»;

5. Для формування вміння будувати висловлювання плавно, уникати тривалих пауз в процесі висловлювання використовуються: розповіді з особистого досвіду, за сюжетною картиною і серією сюжетних картин, за власним малюнком, за книжковими ілюстраціями, переказ казки, оповідання.

Серед різних засобів розвитку зв'язного мовлогічного мовлення молодших школярів особливе місце займає переказ. У ньому діти закріплюють і вдосконалюють мовленнєві вміння і навички, вчать викладати тексти складно, послідовно, повно, без спотворення, емоційно.

Переказ – це чіткий послідовний виклад тексту, передача змісту з використанням готових, наданих автором мовних форм, вид роботи, в основі якого лежить відтворення змісту висловлювання, створення тексту на основі даного [8].

В освітніх організаціях використовують докладний, вибіркового, короткий, творчий види переказу, кожен з яких вносить свій внесок в розвиток зв'язного мовлогічного мовлення дошкільників. В молодших класах використовують такі види переказу: докладний; вибіркового; короткий; творчий.

Таким чином, процес розвитку зв'язного мовлогічного мовлення дітей молодшого шкільного віку буде ефективним при певних умовах:

1. Якщо в системі навчання дітей особливе місце буде відводитися переказу (в формі спільної з педагогом і вільної діяльності дітей).

2. Якщо будуть використовуватися різні види переказу.

3. Буде створене предметно-розвиваюче середовище, що забезпечує реалізацію переказу.

Навчання переказу передуватиме попередня робота, яка включає створення інтересу дітей до тексту для переказу, розвиток лексичного і граматичного базису мовлогічного мовлення, закріплення навичок побудови речень різної структури.

При підготовці до переказу особлива увага звертається на первинне сприйняття дітьми тексту. Після читання проводиться коротка бесіда, яка, перш за все, повинна прояснити і закріпити первинні враження дітей. Наприклад, педагог звертається до дітей з питаннями:

1. Чи сподобалося вам казка (розповідь)?

2. Що особливо сподобалося?

3. Що викликало у вас співчуття?

Питання допомагають дітям усвідомити зміст тексту, осмислити його, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки, усвідомити позицію автора, а також вибрати власне ставлення до змісту тексту.

Висновки і пропозиції. В цілому молодший шкільний вік є досить сприятливим у розвитку мовлогічного мовлення, чому сприяють висока мовна сприйнятливості, більша схильність до наслідування вчителю, розвиток словесно-логічного мислення дитини. Особливе значення в розвитку мовлогічного мовлення має навчальна діяльність.

Актуальність проблеми розвитку мовлогічного мовлення молодших школярів визначається

ся значенням даного виду мовлення в навчальній діяльності, в розвитку таких пізнавальних процесів, як мислення, пам'ять, уява, в активізації пізнавальної діяльності учнів, у розвитку їх особистості в цілому.

Сучасна методика навчання дітей переказу будується на принципі поетапності, коли навчання починається з простого переказу короткого тексту і закінчується вищими формами самостійної творчої розповіді. Щоб посилити емоційне

сприйняття художнього тексту, вихователь може використовувати прийом «уявного входження в описану ситуацію». Це активізує уяву дітей, вони бачать себе безпосередніми учасниками події, разом з героєм розмірковують, спостерігають, дивуються, радіють. Таким чином, навчання переказу з метою розвитку зв'язного монологічного мовлення дітей старшого дошкільного віку буде успішним при дотримання перерахованих нами вище певних педагогічних умов.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторах : збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, 07 листопада 2019 р., Мукачєво. Мукачєво : МДУ, 2019. 312 с.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Видавничий центр «Академія», 2014. 344 с.
3. Варзацька Л., Шевченко Л. Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів. Житомир : Книга, 2018. 128 с.
4. Каніщенко А.П. Уроки розвитку зв'язного мовлення в початкових класах. Посібник для вчителя. Київ : Рута, 2018. 128 с.
5. Колодич О.Б. Современные подходы к изучению речевой деятельности. *Педагогика и психология*. 2015. № 4. С. 31–33.
6. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики. Москва : Смысл, 1997. 287 с.
7. Лурія А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. Москва, 2010. 245 с.
8. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. За наук. ред. М.С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2018. 364 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2016. 720 с.

References:

1. Aktualni problemi navchannya i vikhovannya v umovakh integracijnikh procesiv v osvitnomu ta naukovomu prostorakh (2019). Zbirnik tez dopovidej II Vseukrayinskoyi naukovo-praktichnoyi Internet-konferencziyi, 07 listopada 2019 r., Mukachevo. Mukachevo: MDU, 312 p.
2. Bacevich, F.S. (2014). Osnovi komunikativnoyi lingvistiki. Kyiv: Vidavnichij cenztr «Akademiya», 344 p.
3. Varzaczka, L., & Shevchenko, L. (2018). Metodika rozvitku zvyaznogo movlennya molodshikh shkolyariv. Zhitomir: Kniga, 128 p.
4. Kanishhenko, A.P. (2018). Uroki rozvitku zvyaznogo movlennya v pochatkovikh klasakh. Posibnik dlya vchitelya. Kyiv: Ruta, 128 p.
5. Kolodich, O.B. (2015). Sovremennye podkhody k izucheniyu rechevoj deyatelnosti. *Pedagogika i psikhologiya*, no. 4, pp. 31–33.
6. Leontev, A.A. (1997). Osnovy psikholingvistiki. Moskva: Smysl, 287 p.
7. Luriya, A.R. (2010). Vysshie korkovye funkczii cheloveka i ikh narusheniya pri lokalnykh porazheniyakh mozga. Moskva, 245 p.
8. Metodika navchannya ukrayinskoyi movi v pochatkovij shkoli: navchalno-metodichnij posibnik dlya studentiv vishnikh navchalnikh zakladiv (2018). Za nauk. red. M.S. Vashulenska. Kyiv: Litera LTD, 364 p.
9. Rubinshtejn, S.L. (2016). Osnovy obshhej psikhologii. SPb.: Piter, 720 p.

THE ROLE OF ADVANCED LEARNING TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PHILOLOGISTS AT US UNIVERSITIES

Summary. The paper analyzes the main forms, methods and technologies in professional training of future philologists at US universities. It highlights the main (inductive, deductive and functional) approaches that form the basis of professional training of future philologists. It describes the advantages of e-learning and blended learning models in professional training of future philologists. It discloses the specifics of using interactive and reflexive learning methods in the US education system. It also focuses on the use of information and communication technologies and multimedia learning. It concludes that these technologies effectively influence the process of developing professional competences in future philologists. Further research should aim to study the diagnostics tools for developing professional competency in philology students at US universities.

Keywords: philologist, training models, interactive methods and technologies, multimedia, the USA.

Іконнікова М.В.
Хмельницький національний університет

РОЛЬ НОВІТНІХ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ США

Анотація. У статті проаналізовано основні форми, методи і технології професійної підготовки філологів в університетах США. У системі вищої філологічної освіти в США за останні роки відбувся конструктивний перерозподіл функцій між студентами та викладачами. Студенти посіли центральне місце у навчальному процесі: вони отримали змогу самостійно обирати зміст та методи навчання, визначати послідовність засвоєння навчального матеріалу. Викладачі взяли на себе функції тьюторів, які спрямовують студентів до джерел фактичної інформації. Інтенсивне впровадження інформаційних технологій в американському освітньому середовищі зумовило використання традиційної (відбувається очний контакт між студентами та викладачем), електронної та змішаної моделей навчання. Електронна модель охоплює усі форми комп'ютерно-фасилітованого аудиторного або самостійного (синхронного, асинхронного) навчання із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій: у режимі «он-лайн», за допомогою локальних комп'ютерних мереж, віртуальних аудиторій, цифрових засобів навчання. Змішане навчання поєднує традиційні та Інтернет-орієнтовані технології, що одночасно задовольняє потреби студентів в очній та інтерактивній комунікації. Вивчення теоретичного та практичного досвіду підготовки філологів в університетах США показало, що організація навчання таких фахівців здійснюється на основі трьох підходів: індуктивного, дедуктивного та функціонального. Індуктивний підхід полягає в опрацюванні попередньо підібраних викладачем текстових матеріалів. Дедуктивний підхід передбачає оволодіння технікою аналізу окремих мовних та літературних явищ. Функціональний підхід орієнтується на формування системи навичок професійної діяльності. Використання ІКТ у навчанні філологів сприяє поглибленню лінгвістичних знань; підвищенню рівня культурної компетенції; формуванню дослідницьких навичок; удосконаленню техніки перекладу; ознайомленню з професійними аспектами перекладацької діяльності; формуванню навичок редагування перекладів та забезпечення якості перекладацьких послуг; набуттю умінь координувати перекладацькі проекти, працювати у команді; формуванню навичок роботи з термінологічними базами; стимулюванню автономного навчання та самооцінюванню. Серед освітніх пріоритетів визначено мультимедійні технології, які допомагають інтегрувати й розширювати навчальну інформацію завдяки графічним, анімаційним, відео та звуковим ресурсам. З'ясовано, що організація якісної професійної підготовки філологів в університетах США передбачає використання сучасних інноваційних форм, методів і технологій навчання.

Ключові слова: філолог, організація навчання, моделі навчання, інтерактивні методи і технології, медіазасоби, США.

Problem statement. Nowadays, US universities strive to optimize the educational process in the context of philological education, given the rapid development of information and communication technologies. They assure the quality of professional training of future philologists based on scientifically justified methods, taking into account the principles of philosophy, psychology, cognitive linguistics, media pedagogy, applied linguistics. In recent years, the system of philological education at US universities has witnessed a constructive redistribution of functions between students and university teachers. Nowadays, students are central to the educational process since they can inde-

pendently choose the content and methods of learning, as well as determine a pattern of mastering educational material. University teachers act as tutors, who assist students in finding relevant information and motivate them towards autonomous learning. This is facilitated by a diverse range of learning forms, methods and technologies.

Analysis of recent studies and findings. Ukrainian and foreign researchers have also paid much attention to the problem of professional training of philologists (L. Bazyl, N. Bidiuk, S. Danyliuk, P. Kastberg, W. Lewis, O. Martyniuk, R. Moore, W. Neuman, V. Santibanez, O. Semenoh, L. Tomei, O. Zinovatna et al.). Despite many studies on this

particular problem, it is essential to reveal procedural and technological aspects of professional training of philologists at US universities.

The paper aims to disclose the procedural principles of professional training of future philologists in the US higher education system.

Results. The rapid introduction of information technologies in the educational environment of US universities has led to the use of *traditional* (face-to-face communication between students and university teachers), *electronic* (e-learning) and blended (b-learning) learning models. One should pay particular attention to e-learning and blended learning. *E-learning* covers all forms of computer-assisted teaching and learning in classrooms or autonomous (synchronous, asynchronous) learning using information and communication technologies: online learning technologies, local computer networks, virtual audiences, digital learning tools. This model is most effectively used in distance learning of future philologists. *Blended learning* combines traditional and Internet technologies, thus meeting the needs of students for face-to-face and interactive communication. The advantages of such a model as compared to a traditional one include asynchronous learning, regardless of learners' location, as well as the possibility of effective adaptation of learning forms to their individual needs. A vast array of information is presented through a combination of traditional and hyper-text resources with multimedia tools (sounds, videos, hyperlinks). It allows philology students to choose a pattern of processing information sources and work with materials containing contradictory views on solutions to certain problems. Local and global information networks facilitate the exchange of information between the participants in the educational process, as well as contribute to active discussion of problematic issues at any convenient time for them.

Taking into account the characteristics of each model, they incorporate different teaching and learning forms (classes: lectures, practical classes, seminars, laboratory work, one-to-one tuition, consultations), independent work, practical training, assessment), methods and technologies. In the context of future philologists' professional training, the most popular are the following: traditional lectures, debate lectures, consultations and lectures, lecture presentations [7; 8]. These lectures revitalize the educational process, provide feedback between university teachers and students, facilitate an exchange of views, stimulate students' cognitive activity and develop their critical thinking. Practical classes and seminars help to develop students' professional skills and competences within the framework of the curriculum. They include performing and checking practical tasks, discussing mistakes, suggesting ways to solve certain problems, comparing and evaluating the obtained results.

According to N. Bidiuk, the concept of philological education in international experience is implemented through interactive and reflexive forms and methods of teaching and learning, including discussions in micro-groups, asynchronous discussions, project-based learning, visualization, brainstorming, semantic graphs, mind maps, chain association methods, simulations, successful situa-

tions, discovery-based learning. Besides, university teachers use the following innovative methods to develop philology students' professional competency: research-led teaching, research-oriented teaching, research-based teaching, research-informed teaching, research-tutored teaching. They are aimed at developing philology students' research skills, analytical and critical thinking, motivating them towards scientific discussion and shaping their scientific outlook [1, pp. 110–111; 2].

The analysis of US theoretical and practical experience in training future philologists shows that such training is based on inductive, deductive and functional approaches. *An inductive approach* implies working on the texts chosen by the teacher, who checks and corrects students' mistakes, as well as discusses these mistakes with them. Based on such materials, teachers can offer some recommendations so that students can solve these or other problems and summarize students' results. Texts are chosen based on such criteria as topics, genres and complexity. The complexity of such texts can be determined by their lexical content (the amount of specialized terminology), structure (the linguistic discourse) and cultural load (the divergence of communication traditions). The advantage of this approach is "the realism" of linguistic problems since they are viewed in a holistic context. It helps to approximate learning to professional activities. *A deductive approach* teaches students to analyze particular linguistic and literary phenomena. The teacher needs to identify the main problems and select learning materials illustrating these problems properly. The difficulty lies in searching for coherent texts, not isolated from the context of sentences since working with individual sentences is considered ineffective from a methodological point of view. The list of problems is formed based on the results of comparative linguistic studies (differences between source and target languages), comparative linguistics (differences between texts of source and target languages, including marking the beginning and the end of the discourse, temporal and spatial relations, logical relationships between events, identifying event participants, semantic emphasis, author's notes), techniques for translating lexical units (borrowing, loan translation, literal translation, transposition (using one language form as a function of another), modulation, adaptation). The advantage of this approach means one's ability to cover a wide range of language and literary issues. Its disadvantage is the use of small (often no more than one or two sentences) unrelated excerpts of texts to address a particular issue, while a professional linguist works with larger, more structured materials. A functional approach focuses on elaborating a system of professional skills. University teachers determine what skills students need to develop and direct the educational process towards the set goal. Indeed, one can learn how to move away from a certain linguistic form with the help of native-language transformations (paraphrases) in the source or target languages. Those skills which philology students need to define the main idea of the text can be developed by searching for keywords, abstracting. The advantage of this approach is its focus on the system of future specialists' practical skills. Its disadvantage, however,

is students' unwillingness to solve important language problems, which are taken into account by a deductive approach [4, p. 89].

Some US universities consider it important to use socio-pedagogical approaches (*personal knowledge management and qualitative and quantitative approach*) in professional training of future philologists [3; 6]. They are especially effective for developing key competences.

One can promote students' cognitive activity using *the method of modelling real professional situations* (for example, teamwork, time-limited tasks), *the gaming method* (role-playing games during which students perform different roles), *brainstorming* (a group creativity technique by which efforts are made to solve certain problems), *analyzing particular situations* (real examples from translation practice are considered), *round-table discussions* (discussing and analyzing students' reports), *the method of trial and error* [10].

Laboratory work is an important form of professional training of future philologists. It takes place in specialized linguistic laboratories (PC labs, laptops, loan service) equipped with high-quality technical tools and technologies. In addition to audio and video equipment, computer technologies, philology students can work with the latest software such as "language partner" and "language evaluator", online glossaries and databases. It allows them to analyze their pronunciation, identify errors and ways to correct them, focus on significant errors with the help of their value indicator, watch recorded videos and discuss them with their teachers. Also, university teachers can create databases of short videos on different topics, simulate real communication and engage in interactive dialogues. One of the components of professional training of future philologists is the development of Internet skills. Philology students search for and process materials (catalogues of products, specifications, instructions, research papers) in a foreign language, develop websites and order the necessary educational literature. E-mails allow them to communicate with their teachers, send them papers for review and receive results with all necessary corrections and comments. The most productive ones are electronic lectures, textbooks, encyclopaedias, dictionaries, 3D panorama, situational role-playing and intellectual games using artificial intelligence, teleconferences, virtual tours, programmed tests, presentations, videos, social networks (Facebook, Twitter, Skype, Myspace, Hi5, Bebo, MSN).

University facilities provide students with access to innovative information and communication technologies (p-HInT, Instructional Kitchen Studio (IKS), PROPEL, IdeaBoard, WWW E-TCL, CodEx, WebICL, PROMASTER, DLNRS). At the same time, these technologies act as learning tools since they ensure the process of cognition and assist philology students in creating their professional styles, develop their critical thinking and research skills), as the subject of learning (both the knowl-

edge and practical use of modern methods for processing data, which are required in the professional environment) and as a tool for solving professional problems (developing decision-making skills). Philology students master profession-oriented courses based on such licensed programmes, languages and technologies (Java, C#, F#, Python, .NET, SQL, CSS, HTML, PHP, Javascript, Prolog, LISP, Rational Software Architect), MySQL, MS SQL SERVER, ORACLE, Sybase Power Designer, MS Visio, IBM DB2, AllFusion ERwin Data Modeler, Eclipse 3.5 (Galileo), GRID) [5; 9].

The use of information and communication technologies (quizzes, chats, wikis, forums, glossaries) in professional training of future philologists contributes to deepening linguistic knowledge, increasing the level of cultural competency, enhancing research skills, improving translation techniques, highlighting professional aspects of translation (performing time-limited tasks, communication with customers), developing translation editing skills, translation projects coordination skills, teamwork skills and motivating towards autonomous learning and self-assessment.

Educational priorities are about multimedia technologies that help integrate and expand learning information due to graphic, animation, video and audio resources. Particularly important is the concurrent presentation of visual and audio information, which improves its perception by future philologists. Given that multimedia technologies are based on the principle of visualization, they can improve the process of memorizing new educational material, widen the opportunities for training the phonetics of a foreign language by listening to audios and videos on educational material narrated by native speakers and assist philology students in overcome language barriers. Besides, they provide access to authentic demonstrations and presentations of educational material available on the Internet, stimulate the active acquisition of a foreign language through free and daily access to foreign-language online dictionaries, encyclopaedias, versions of online magazines and newspapers, diversify independent research activities and search for educational information and intensify the educational process.

Conclusions and prospects. Therefore, high-quality professional training of future philologists at US universities is organized based on the use of innovative forms, methods and technologies of teaching and learning. It much contributes to developing philology students' cognitive and creative activities and professional competences, facilitating the interaction between the participants in the educational process and creating a profession-oriented environment. The use of innovative ideas of US experience can help to improve the didactic and methodological principles of professional training of future philologists in Ukrainian education.

Further research should aim to study the diagnostics tools for developing professional competency in philology students at US universities.

References:

1. Bidyuk, N.M. (2013). Kontseptualni zasady profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv z prykladnoi linhvistyky u SShA [The Conceptual Principles of Professional Training of Specialists in Applied Linguistics in the United States]. *Porivnialna profesiina pedahohika*, 2, 105–116.
2. Bidyuk, N.M. (2013). Yevropeiski oriientyry v obgruntuvanni kontseptualnykh zasad profesiinoi inshomovnoi osvity [European Guidelines for Justifying the Conceptual Principles of Professional Foreign-Language Education]. In V. H. Kremen (Ed.), *Edukacja dla wspólczesności*, vol. 2, pp. 390–399. Kyiv: M.P. Drahomanov National Pedagogical University.
3. Agnihotri, R. (2009). The Effective Use of Technology in Personal Knowledge Management: A Framework of Skills, Tools and User Context. *Online Information Review*, 33(2), 329–342.
4. Kastberg, P. (2009). Personal Knowledge Management in the Training of Non-Literary Translators. *The Journal of Specialized Translation*, 11, 88–101.
5. Moore, R.C., & Lewis, W. (2010). *Intelligent Selection of Language Model Training Data*. Proceedings of the ACL 2010 Conference. Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics.
6. Neuman, W.L. (2011). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston, MA: Pearson.
7. Santibanez, V.E. (n.a.). *Advanced Translator Training in the United States*. Retrieved from: [https:// isg.urv.es/cttt/cttt/research/santibáñez.doc](https://isg.urv.es/cttt/cttt/research/santibáñez.doc)
8. Shearer, R.L. (n.a.). *Classroom Design for Video Conferencing*. Retrieved from: http://www.ncef.org/rl/Community_Colleges.cfm
9. Tomei, L.A. (2010). *Online Courses and ICT in Education: Emerging Practices and Applications*. Hershey, PA: IGI Global.
10. Weisberg, H.F. (2005). *The Total Survey Error Approach: A Guide to the New Science of Survey Research*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-120>

УДК 378.1:681.3

Кльопа Ю.С.

Херсонська державна морська академія

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИКЛАДАННІ МОРСЬКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглядається новий підхід до використання комп'ютерних технологій, а саме робота з відеоматеріалом, на заняттях морської англійської мови для розвитку комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв. Був проведений аналіз створення і використання методичних матеріалів для роботи з відео на уроках англійської мови. Наведені приклади діяльності та система вправ на основі відеоматеріалів, які відповідають вимогам комунікативного і компетентнісного навчання та були впроваджені в модель уроку за структурою ESA. Представлені методологічні матеріали дають можливість застосовувати відео на заняттях у вищих навчальних закладах. На думку авторів, робота спрямована на демонстрацію результативності такої методики. Ефективність навчальних матеріалів англійської мови для відео-уроків була доведена курсантами 4 курсу.

Ключові слова: морська англійська мова, структура заняття, система вправ, комунікативна компетенція, відеоматеріал.

Klopka Yuliia

Kherson State Maritime Academy

USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN MARITIME ENGLISH TEACHING

Summary. The goal of our research is using computer technologies, namely video materials, at the lessons of Maritime English. The system of exercises based on video resources was implemented into EASA (Engage, Activate 1, Study, Activate 2) lesson model for developing speaking competencies of future deck officers. Video represents the language in a live context at the lessons, because this learning tool is authentic. It links lessons to the real world and shows the language in action. The use of video is very effective in developing students' communicative culture, because video materials not only introduce students to the native language of their speakers, but also immerse them in a situation where they become familiar with the language of facial expressions and gestures, the style of interaction of people. Video materials allow students to assign tasks to interpreting facial expressions and gestures, recognizing the style of relationships, to avoid gross mistakes in a real situation, while communicating with foreigners. You can use videos such as: educational videos, documentary film, cartoons, video recordings of television news and other television programs, advertising. There are three main stages of work with video: pre-viewing activities, while-viewing activities, post-viewing activities. The tasks used during the first stage should be aimed at preparing the students for the video material. At the textual stage, the demonstration of the video material itself must be accompanied by active educational activities of the student-viewers. The purpose of these tasks is to control the level of understanding. The third stage is aimed at creating a situational basis for further development of communicative competence. The content of the video, the features of the story, the characteristics of the participants and the situation should be the basis for the situation. At this stage, exercises aimed at developing productive oral skills are used. As the practice of teaching English at KSMA shows, the use of video materials facilitate increasing cadets' motivation to learn English, and moreover improve their listening and speaking skills. So, there are four types of communication activities involved while working with video materials: listening, speaking, reading and writing, that allows to speak about the effectiveness and appropriateness of using authentic video at the lessons of Maritime English.

Keywords: Maritime English, EASA lesson model, the system of exercises, communicative competence, video material.

Постановка проблеми. Вивчення іноземних мов та проблема організації навчального процесу, вдосконалення методики навчання є одними з найбільш поширених питань на сьогоднішній день. Адже вільне володіння англійською мовою як міжнародною є закономірним фактором перспективи отримання роботи в іноземних компаніях. Добре відомо, що відео – це один із дієвих інструментів навчання морської англійської мови, який мотивує курсантів, зменшує складність процесу навчання та спонукає до активної роботи на заняттях. Проте зазвичай використання відео здебільшого для прослуховування, без супровідних комунікативних вправ, суттєво зменшує ефективність цього необхідного інструменту. Пошук відеоматеріалів морської тематики викликає певні труднощі. До того ж нам необхідно взяти до уваги, що велика кількість ав-

тентичних відеозаписів довгі та складні та їх перегляд може бути надзвичайно складним. Тому виникає потреба у розробці додаткових комунікативних завдань. Науковці К. Геттш, Дж. Ровенкамп, Н. Салехі [8] виділяють один з найбільш ефективних методів вирішення проблеми – зосередити увагу на сегменті тривалість якого довші. Проте, використовуючи відеоресурс фрагментами, слідкуйте за тим, щоб не використовувати частину, яка надміру тривала для курсантів, та забезпечте достатній контекст, щоб курсанти могли зрозуміти зміст представленого фрагменту. Також зробити роботу з відео більш керованою можливо шляхом надання курсантам чітких інструкцій виконання завдання під час перегляду відео. Курсанти мають повністю розуміти, яке завдання вони повинні виконувати під час перегляду / прослуховуванню відеоматеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Федоренко Ю.П. [4], Верисокін Ю.І. [2], Мак-Кіннон М. [7] досліджували питання використання відеоматеріалів у викладанні іноземної мови. На думку вчених, ефективність використання таких матеріалів залежить від наявності спеціально розробленого навчально-методичного комплексу вправ. Щоб адаптувати відео для заняття необхідно його розрізати на частини. Хоча це порушує цілісність відеоматеріалу, але дає змогу викладачеві створити підтримку в навчальному процесі і одночасно зменшує відчуття переповнення мовою [6]. Вільямс Р.Т., Лютес П. [9] наголошують на тому, що відеоматеріали повинні використовуватися не лише для ознайомлення з предметами навчання, а також для вивчення лексики та практикування навичок граматики. Відео та додаткові завдання можуть бути використані як частина активної дидактичної стратегії, вони можуть мати значний вплив, представивши однаково цільові структури та словниковий запас у новому середовищі, що дозволяє більше повторювати нову лексику.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Постійне реформування сучасного процесу навчання спонукає до зміни цілей й завдань, що стоять перед сучасною освітою, а саме винесення на перший план формування компетентності студентів. На сьогоднішній день викладачі акцентують увагу на мотивації курсантів. Застосування комп'ютерних технологій, мультимедійних засобів навчання – один із ефективних інструментів для зацікавлення до навчання англійської мови.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розробка системи вправ на основі відеоматеріалів, які відповідають вимогам комунікативного і компетентнісного навчання, для впровадження в модель уроку за структурою EASA для судноводіїв.

Виклад основного матеріалу. Добре відомо, що відео – є один з найефективніших інструментів для ознайомлення майбутніх судноводіїв з мовою, яка використовується у багатьох контекстах, завдяки різноманіттю доступних джерел. Це дає змогу курсантам перевірити їх розуміння ситуацій, які неможливо реально відтворити на занятті. Відеоматеріали дають учням можливість показати, що вони розуміють мову. Відеоматеріали можуть максимально збільшити природні здібності курсантів засвоювати, обробляти і в подальшому використовувати свої знання. На відміну від друкованого тексту, який може мати високу інформативну, освітню, виховну та розвивальну цінність, відео має ту перевагу, що поєднує в собі різні аспекти акту мовної взаємодії. Більш того, відеоматеріал можна використовувати для активного залучення курсантів в навчальний процес. Курсантів можна заохочувати брати на себе роль викладача за допомогою активних методів навчання.

Відповідно до комунікативного підходу N. Ishihara, J.C. Chi і інші дослідники [5; 6; 8] виділяють три етапи діяльності, які можна використовувати для розвитку мовних компетенцій за допомогою відеоматеріалів. Перший – це «переддемонстраційний». Використовується для створення мотивації, визначення цілей перегляду. На даному етапі завдання спрямовані на

активізацію знань курсантів про зміст фрагменту, тренування ключового словникового запасу та інформування про їхні припущення. Другий – "демонстраційний". Курсанти дивляться фрагмент відео і практикують та розвивають навички перегляду, слухання. Під час цього етапу викладач повинен сфокусувати увагу курсантів на візуальних елементах, специфіці мови, загальних ідеях, суті і так далі. Третій – "післядемонстраційний". Після перегляду відео або його частини, курсанти можуть розвивати свої навички критичного мислення і мовлення, і їх досвід роботи з відео розширюється за допомогою таких дій, як обговорення, інтерпретація або перефразування ідей в іншій формі. Також курсанти відповідають на питання, пов'язані з розумінням змісту відеоматеріалу, зосереджуються на практиці говоріння за допомогою рольових ігор або представлення проектних робіт на задану тематику. Однак завдання на всіх цих етапах повинні бути адаптовані для курсантів, які вивчають англійську для спеціальних цілей, таких як майбутні моряки. При належній організації роботи з відеоматеріалами можна сказати, що відео є кращим засобом демонстрації природного вільного спілкування носіїв мови і їх природної поведінки в процесі спілкування. Курсанти можуть не тільки чути, як кажуть носії мови, вони можуть спостерігати і дізнаватися, як вони поведуться під час розмови. Існує ряд методик навчання, які можна використовувати під час відео-уроків.

Преддемонстраційний. Преддемонстраційні завдання призначені для ознайомлення студентів з матеріалом, який вони збираються переглядати. Ці вправи повинні сприяти до полегшення і кращого розуміння змісту і, таким чином, досягати успішних результатів у вивченні мови. Тому, викладач може розробити дидактичний матеріал для даного етапу так, щоб допомогти курсантам з розвитком їх мовних навичок. Безумовно, для досягнення кращого результату, викладач та курсанти повинні створити успішну колаборацію та працювати спільно, свідомо і одночасно.

Преддемонстраційна вправа 1.

Використовуйте питання для мозкового штурму і підказки про те, що курсанти очікують побачити: Що таке замивка трюмів? Які види замивки трюмів ви знаєте? Чому необхідно замивати трюми після відгрузки вантажу та перед загрузкою? Що може трапитись, якщо трюм не підготовлений до загрузки нового вантажу? Чи брали ви участь у процесі замивки трюмів під час проходження плавальної практики? Поділіться своїм досвідом.

Преддемонстраційна вправа 2.

Курсантам можна запропонувати обговорити ілюстративний матеріал, підібраний відповідно до тематики заняття [1, с. 8].

Демонстраційна вправа 1.

Курсантів повинні заповнити таблицю під час перегляду відео з інформацією про типи замивки трюмів.

Демонстраційна вправа 2.

Курсантів просять відповісти на питання під час перегляду відео.

1. Яким був тип судна/ попередній вантаж/ наступний вантаж/ замивки трюма? Які особливості підготовки трюма до загрузки наступного ванта-

жу? Яким чином можна запобігти утворенню корозії у трюмі? Які існують методи усунення токсичного газу або неприємного запаху у трюмах?

Демонстраційна вправа 3.

Викладач знову показує відео і просить курсантів виконати наступну демонстраційну вправу: під час перегляду і прослуховування наступного фрагменту, будь ласка, напишіть типи замивки трюмів та способи запобігання корозії у трюмі.

Демонстраційна вправа 4.

Курсантам необхідно визначити, які твердження є правдивими або помилковими. Якщо вони помилкові, дайте правильний варіант. Порівняйте ваші варіанти відповідей та ідеї з відповідями партнера. Далі курсанти дивляться відео ще раз і перевіряють свої відповіді.

Демонстраційна вправа 5.

Курсантам надаються неповні речення з відео фрагменту та їм необхідно заповнити пропущені частини речень інформацією, яка відсутня.

Післядемонстраційна вправа 1.

Запропонувати твердження. Курсанти повинні обвести номер з правильним реченням. Їх відповіді повинні ґрунтуватися на переглянутому та прослуханому відеоматеріалі.

Післядемонстраційна вправа 2.

Надати курсантам список дій під час замивки трюмів, який вони повинні розмістити у правильному порядку.

Післядемонстраційна вправа 3: завдання на обговорення у групах.

Після того, як курсанти вже переглянули і прослухали відео, викладач просить їх сісти в групи по 4 або 5 чоловік і обговорити питання про типи замивки трюмів та способи запобігання корозії у трюмах.

Післядемонстраційна вправа 4: письмове завдання.

Викладач може попросити курсантів написати короткий опис типів замивки трюмів та способів запобігання корозії у трюмах.

Післядемонстраційна вправа 5: письмове завдання в поєднанні з рольовими іграми.

Викладач може попросити двох курсантів розіграти в ролях ситуації, аналогічні тим, які вони тільки що бачили (капітан віддає наказ головному помічникові або головний помічник дає інструктаж екіпажу, який тип замивки трюмів необхідно здійснити, беручи до уваги, який був попередній вантаж та який вантаж буде наступний).

Висновки і пропозиції. Отже, викладачі вже багато років використовують відео у навчальній мові. Поєднання аудіо та візуальних посібників надзвичайно захоплюючий процес. Це динамічний спосіб оволодіння мовою. Перегляд відео на занятті мотивує курсантів: екран захоплює їх увагу особливим чином, зовсім не схожим на інші засоби масової інформації. Відео пропонує курсантам можливість випробувати розмовну мову на занятті найкращим способом – бути у самій мовній спільноті. Відеоматеріал може бути дуже корисним джерелом та надбанням для навчально-мовного процесу, оскільки він поєднує в собі і веселі, і педагогічні вказівки в автентичному матеріалі, що відображає реальну взаємодію. Завдяки використанню відеоматеріалів викладачі завжди можуть створити необмежену кількість мовних занять.

Перспективний аспект дослідження цього питання полягає у вдосконаленні навчально-методичного комплексу з дисципліни англійська мова за професійним спрямуванням (морська).

Список літератури:

1. Барсук С.Л., Бойко К.Л., Іщенко М.П., Кудрявцева В.Ф. Безпечного плавання : навч. посібник англ. мовою / за ред. М.П. Іщенко. Херсон : ХДМА, 2020. 216 с.
2. Верисокін Ю.І. Відео фільм як засіб підвищення мотивації учнів. *Іноземна мова в школі*. 2003. № 5–6. С. 31–34.
3. Іноземна мова за професійним спрямуванням (англійська мова): метод. рекомендації до практичних занять та самостійної роботи з відео та аудіо матеріалами для студентів III курсу галузей знань 0305 Економіка та підприємництво та 0306 Менеджмент і адміністрування ден. форми навч. / уклад. Г.А. Чередніченко, О.В. Климова, О.С. Ковальчук. Київ : НУХТ, 2012. 109 с.
4. Федоренко Ю.П. Формування у старшокласників комунікативної компетенції в процесі вивчення іноземної мови : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Полтава, 2005. 212 с.
5. Dublin, Fradia & Olshtain, Elite. *Course Design: Developing Programs and Materials for Language Learning*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991.
6. Ishihara N., Chi J.C. Authentic video in the beginning ESOL classroom: using a full-length feature film for listening and speaking strategy practice. *English Teacher Forum*. 2004. № 42(1). P. 30–35.
7. McKinnon M. Teaching technologies: teaching English using video. URL: <http://www.onestopenglish.com/methodology/methodology/teaching-technologies/teaching-technologies-teaching-english-using-video/146527>. article (дата звернення: 24.04.2020).
8. S. Gillette, K. Goettsch, J. Rowenkamp, N. Salehi, E. Tarone. Using Audio, Video, and Computer Materials in the Communicative Classroom. *Master Communications Group, Incorporated*. 1999. 105 p.
9. Williams R.T., Lutes P. Using video in the ESL classroom. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Using-video-in-the-ESL-classroom-Williams-Lutes/76003dff8616b58fe47e0b0835797fbac50ea17e> (дата звернення 24.04.2020).

References:

1. Barsuk, S.L., Boiko, K.L., Ishchenko, M.P., & Kudriavtseva, V.F. (2020). *Bezpechnoho plavannia* [Sail Safe]. Kherson: STAR.
2. Verysokin, Yu.I. (2003). Video film yak zasib pidvyshchennia motyvatsii uchniv [Video film as a tool of increasing students' motivation]. *Inozemna mova v shkoli*, no. 5–6, pp. 31–34.
3. Fedorenko, Yu.P. (2015). *Formuvannia u starshoklasnykiv komunikativnoi kompetentsii v protsesi vyvchennia inozemnoi mowy* [Formation of high schoolers' communicative competence while learning a foreign language] (PhD diss.), Poltava: Poltava National Pedagogical University by V.G. Korolenko.
4. Cherednichenko, G.A., Klimova, O.V., & Koval'chuk, O.S. (ed.) (2012). *Inozemna mova za profesiinym spriamuvanniam (anhliiska mova) metod. rekomendatsii do praktychnykh zaniat ta samostiinoi roboty z video ta audio materialamy dlia studentiv III kursu haluzei znan 0305 Ekonomika ta pidpriiemnytstvo ta 0306 Menedzhment*

- i administruvannia den. formy navch.* [Professional foreign language (English): Guidelines for practical training and individual work with video and audio materials for students of the third course of knowledge 0305 Economics and entrepreneurship and 0306 Management and administration of full-time education]. Kyiv: National University of Food Technologies.
5. Dublin, Fradia & Olshtain, Elite. *Course Design: Developing Programs and Materials for Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
  6. Ishihara, N., & Chi, J.C. (2004). Authentic video in the beginning ESOL classroom: using a full-length feature film for listening and speaking strategy practice. *English Teacher Forum*, no. 42(1), pp. 30–35.
  7. McKinnon M. Teaching technologies: teaching English using video. Available at: <http://www.onestopenglish.com/methodology/methodology/teaching-technologies/teaching-technologies-teaching-english-using-video/146527.article> (accessed 24 April 2020).
  8. Gillette, S., Goettsch, K., Rowenkamp, J., Salehi, N., & Tarone, E. (1999). *Using Audio, Video, and Computer Materials in the Communicative Classroom*. Master Communications Group, Incorporated.
  9. Williams, R.T., & Lutes, P. Using video in the ESL classroom. Available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/Using-video-in-the-ESL-classroom-Williams-Lutes/76003dff8616b58fe47e0b0835797fbac50ea17e> (accessed 24 April 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-121>

УДК 376.3

Коваленко В.Є.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Колісник О.В.

КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ДОВГОТРИВАЛОГО КАРАНТИНУ

Анотація. Досліджено проблему організації командою психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами процесу дистанційного інклюзивного навчання в умовах довготривалого карантину. Технології дистанційного навчання визначаються як комплекс освітніх технологій, включаючи психолого-педагогічні та інформаційно-комунікаційні, що надають можливість реалізувати командою психолого-педагогічного супроводу процес дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами в домашньому освітньому середовищі. Наведено рекомендації щодо організації та проведення навчальних занять учителем, адаптації навчального матеріалу асистентом, особливості створення батьками домашнього освітнього середовища та організації режиму дня дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, дистанційне навчання, інклюзивне навчання.

Kovalenko Victoria

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

Kolesnik Elena

Kharkov Academy of Continuous Education

ORGANIZATION THE DISTANCE LEARNING OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS DURING THE LONG-TERM QUARANTINE

Summary. The article deals with the problem of organizing a child with special educational needs' distance learning by a team of psychological and pedagogical support of these students during long-term quarantine. Distance learning technologies are defined as a complex of educational technologies, which include psycho-pedagogical and information-communication ones, which enable the team of psycho-pedagogical support to implement the process of distance learning of children with special educational needs in a home health education environment. Emphasis is placed on the fact that when organizing distance learning for children with special educational needs, it is important to remember that all educational activities should be based on the strengths of the child, according to his or her abilities and needs, taking into account the characteristics of the "home educational" environment; the key to this is the problem of maintaining the health of the child, strict adherence to the protective and pedagogical regime. It is noted that during the quarantine the teacher should work closely with the teacher's assistant and the parents of the child with special educational needs, it is important to allocate responsibilities clearly: the teacher selects the content (including didactic material of the lesson) according to the adapted or modified curriculum, coordinates and supervises training, organizes communication of distance learning participants, carries out verification of completed works, provides feedback; teacher assistant adapts didactic material (offered by the teacher), advises parents the stages of the child's learning, the features of handouts' use, conducts corrective phase of the lesson with the child with SEN, keeps a diary of observations (including information from parents), provides feedback; parents of a child with SEN help teachers to adjust the educational process, organize the educational activity of the child, perform the functions of a child's assistant, provide feedback. The article provides recommendations on the organization and conduct of teacher training, adaptation of teaching material by the assistant, the features of parents creating a home educational environment and the organization the regime of the day of children with special educational needs during the long-term quarantine.

Keywords: children with special educational needs, distance learning, inclusive education.

Постановка проблеми. Сучасна загроза життю населення людей всього світу, обумовлена пандемією COVID-19, створила низку серйозних викликів перед системою освіти. Активне провадження дистанційного навчання в системі освіти дає можливість дітям здобувати знання, уміння і навички як у синхронному, так і в асинхронному режимах роботи, воно передбачає проведення уроків з інтерактивними формами роботи, з відео, аудіо та анімаціями, що дозволяє дітям з нормотиповим розвитком самостійно та з захопленням засвоювати нові знання. Впровадження дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами створює низку труднощів як організаційного, так і методично-

го характеру, обумовлених як модально-неспецифічними закономірностями розвитку цих дітей (зниження обсягу та швидкості сприймання й переробки інформації; порушення розумової та фізичної працездатності, виникнення компенсаторних і псевдокомпенсаторних пристосувань; своєрідністю взаємодії з іншими людьми), так і модально-специфічними закономірностями розвитку дітей певної нозологічної групи й індивідуальними потребами та можливостями конкретної дитини [2]. У цій ситуації вкрай багато залежить від взаємоприйняття, взаємоповаги, взаємопорозуміння, взаємодії та взаємопідтримки учителя, асистента учителя та батьків «особливої» дитини, а також від відповідального

ставлення та усвідомлення того, що вся ця діяльність – за дитину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему дистанційного навчання дітей з нормативним розвитком досліджували О. Андреев, Ю. Богачков, Л. Власенко, Т. Гарбуза, С. Дербя, І. Доценко, М. Жалдак, Г. Лаврентьева, І. Малафійк, О. Муковіз, Н. Нікуличева, О. Пасічник, Є. Полат, В. Сафін, І. Сахарук, Г. Ситар, М. Смульсон, В. Солдаткін, Г. Шиліна та ін.

У педагогічній літературі дистанційне навчання розглядається як якісно нова форма освіти, що ґрунтується на принципах самостійності навчання учнів, сучасних педагогічних методах, технічних засобах передачі інформації як особливого типу освітньої діяльності, що робить процес гнучким, варіативним, багатовекторним, уможливує навчання учнів за індивідуальною освітньою траєкторією відповідно до особистісних потреб, інтересів і здібностей [3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Окремі аспекти застосування комп'ютерних технологій досліджували В. Болтянський, В. Беспалько, М. Жалдак, В. Монахов, В. Розумовський, О. Співаковський та ін. Психолого-педагогічні аспекти використання комп'ютерних технологій у навчальній процесі досліджували В. Зінченко, О. Качуровська, Ю. Машбиць, Н. Талізінна та ін. [1]. Проте питання організації дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах довготривалого карантину не знайшло достатнього висвітлення у педагогічній літературі, що і обумовило вибір проблематики наукової статті.

Мета статті – охарактеризувати особливості організації дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами членами команди психолого-педагогічного супроводу в умовах довготривалого карантину.

Виклад основного матеріалу. В умовах довготривалого карантину, основним завданням діяльності команди психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в класах з інклюзивним навчанням є створення оптимальних умов для здобуття освіти дітьми з урахуванням їхніх індивідуальних потреб та можливостей із застосуванням технологій корекційно-розвиткового навчання в домашньому здоров'язбережувальному освітньому середовищі. Організуючи дистанційне навчання дітей з особливими освітніми потребами, важливо пам'ятати, що вся освітня діяльність має спиратися на сильні сторони дитини, відповідно до її можливостей і потреб, з урахуванням особливостей нового «домашнього освітнього» середовища; ключовою залишається проблема збереження здоров'я дитини, суворе дотримання охоронно-педагогічного режиму.

Під час карантину учителю необхідно тісно співпрацювати з асистентом учителя та батьками дитини з особливими освітніми потребами, важливо чітко розподілити обов'язки: *учитель* – добирає контент (у тому числі – дидактичний матеріал уроку) відповідно до адаптованої або модифікованої навчальної програми, здійснює, координує та контролює навчання, організовує спілкування учасників дистанційного навчання, здійснює перевірку виконаних робіт, надає

зворотній зв'язок; *асистент учителя* – адаптує дидактичний матеріал (запропонований учителем), надає поради батькам щодо поетапності навчання дитини, особливостей застосування роздаткового матеріалу, проводить загальнокорекційний етап уроку з дитиною з ООП, веде щоденник спостережень (у тому числі за інформацією батьків), надає зворотній зв'язок; *батьки дитини з ООП* – допомагають педагогам налагодити освітній процес, організують навчальну діяльність дитини, виконують функції асистента дитини, надають зворотній зв'язок.

Наведемо рекомендації для учителя, який здійснює, координує та контролює дистанційне навчання дитини з особливими освітніми потребами.

Важливо здійснювати планування процесу дистанційного навчання дитини з особливими освітніми потребами відповідно до ІПР дитини, її освітньої траєкторії, ураховуючи її особливості, потенційні можливості та потреби, беручи до уваги, що основна частина навчальної діяльності буде здійснюватися батьками в умовах, де багато відволікаючих факторів, часто бракує необхідних дидактичних засобів, знань методик навчання (та спеціальних методик зокрема), а тому працездатність дитини може значно бути нижчою, ніж у класі.

Вчителеві необхідно заздалегідь ознайомлювати асистента учителя з темами занять, щоб він вчасно зміг підготувати необхідні (адаптовані) дидактичні матеріали та завчасно інформувати батьків стосовно розкладу дистанційних навчальних занять, де (на якій онлайн-платформі) вони будуть проходити, як потрібно організувати навчання, яке приладдя знадобиться під час заняття.

Якщо вчитель проводить навчання всіх учнів класу у вигляді інтернет-конференції, важливо передбачити місце і повноцінну участь у такому занятті і для учня з особливими освітніми потребами в межах можливостей дитини. При цьому важливо звертатися до неї на ім'я, посміхатися, пропонувати повторити, відповісти на питання, контролювати час тощо.

Завдання, які будуть запропоновані дитині, мають відповідати її зоні найближчого розвитку. Вчителеві важливо не спрощувати завдання, краще продумати запитання, які допоможуть дитині виконати завдання без суттєвого спрощення змісту. Під час заняття важливо не перевантажувати сенсорну систему учнів зайвими звуковими сигналами, щоб не відволікати їх від головного. Не говорити занадто голосно, уникаючи абстрактних, незрозумілих слів. Важливо використовувати наочність, але вона має бути доречною та реалістичною. Доцільним є використання інтерактивних дошок на зразок Trello або Padlet. Важливо постійно підтримувати зв'язок із учнями, чітко повідомляти строки виконання завдань. Вчителеві необхідно аналізувати проведені заняття, вдосконалювати власні практико-педагогічні вміння, експериментувати, в процесі занять підтримувати, надихати дитину з особливими освітніми потребами, знаходити підстави для того, щоб похвалити її, презентувати її досягнення.

Наведемо рекомендації щодо організації дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами для асистента учителя. Асистент учителя – педагог, від якого багато у чому залежить результативність навчання дитини з осо-

близькими освітніми потребами під час карантину. Асистенту вчителя необхідно тісно співпрацювати з учителем (учителями, що здійснюють навчання в інклюзивному класі) та батьками дитини з особливими освітніми потребами. Необхідно ретельно та вчасно готувати адаптовані дидактичні матеріали до кожного уроку з урахуванням планування та завдань учителя, особливостей розвитку та можливостей дитини, спроможності батьків щодо виготовлення (друку) та використання роздаткового матеріалу. Необхідно завчасно надавати батькам дитини необхідний дидактичний матеріал та пояснення до нього для попереднього ознайомлення.

Щоденно доцільно проводити заняття в наступному порядку:

– бажано в один і той же час зранку здійснювати зв'язок асистента учителя з сім'єю дитини (важливо, щоб це проходило у формі взаємодії – через трансляцію, щоб дитина бачила обличчя педагога, його міміку; щоб асистент учителя міг бачити обличчя дитини. Голос педагога, його вигляд для дитини дуже важливі, оскільки допомагає бути в реальному світі).

а) До початку безпосередньої роботи асистента учителя з дитиною в режимі відеоконференції проводиться консультативна та пропедевтична (підготовча) робота з батьками. Асистент учителя має пояснити батькам дитини завдання щодо організації роботи на день, особливості використання роздаткового матеріалу, тонкощі виконання завдань тощо (до 10 хв).

б) Починаючи спілкуватися з дитиною, асистент учителя має привітатися з нею, обговорити її емоційний стан, настрій, очікування. Ці вступні хвилини можуть бути тематичними, тобто кожного дня варто обговорити якусь певну тему: що відбувається у природі, що найцікавішого відбувалося вчора, як поводить домашня тваринка дитини тощо. Виявляйте справжню зацікавленість до життя дитини, давайте можливість їй висловитися (5-7 хв);

в) Далі асистент учителя в режимі трансляції проводить з дитиною загальнокорекційний етап уроку (дихальну гімнастику, вправи на розвиток дрібної моторики, зорову гімнастику, самомасаж тощо відповідно до особливостей розвитку дитини). Також потрібно пояснити дитині завдання на день (не що вона має зробити, а що вона дізнається, навчиться робити, якщо виконає підготовлені для неї завдання), підтримати дитину своїми сподіваннями на те, що їй все вдасться (з опорою на сильні сторони дитини), запевнити, що якщо буде потреба в допомозі асистента учителя, він обов'язково допоможе підказкою, порадою тощо.

– Проведення навчальних занять за розкладом залежить від особливостей і можливостей дитини, особливостей навчання інших учнів:

а) якщо дитина з ООП навчається за модифікованою програмою, навчання можуть здійснювати батьки, ураховуючи щоденні рекомендації учителя та асистента учителя;

б) онлайн навчання також може проводити асистент учителя під керівництвом учителя за допомогою батьків дитини.

Асистенту учителя необхідно щодня отримувати від батьків дітей з особливими освітніми потребами інформацію про реакцію дитини на зав-

дання, їх складність, про тривалість продуктивної діяльності учня, особливості виконання завдань. Важливо дослухатися до батьків, обговорювати з ними проблемні моменти, шукати спільні рішення заради дитини. Всю отриману інформацію необхідно вносити до щоденника спостережень за дитиною, зазначаючи – «зі слів батьків».

Наведемо рекомендації щодо організації дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами для батьків дітей.

Батькам необхідно в умовах перебування вдома створити «домашнє освітнє середовище» для здобуття дітьми нових знань, умінь та навичок. Важливо створити розпорядок дня дитини на час карантину. Зокрема, дитина має прокидатися у звичний «докарантинний» час, робити зарядку, снідати, виконувати свої навчальні обов'язки та лягати спати також у звичний час. Це дуже важливо, оскільки неправильно розподілений час протягом дня зменшує працездатність, сприяє розумовому перенапруженню, підвищенню стомлюваності, роздратованості. Розпорядок дня обов'язково має включати час для навчання, час для фізичних навантажень і час для спілкування. Навчання під час карантину має відбуватися вранці, коли організм дитини найбільш підготовлений до інтелектуальної роботи.

В умовах дистанційного навчання батькам важливо правильно організувати просторово-предметний компонент «домашнього освітнього середовища». Зокрема, необхідно звернути увагу на організацію робочого місця дитини:

– Із зони навчання (робочого місця дитини) потрібно прибрати всі об'єкти, що відволікають (постери на стінах, зайві речі, іграшки на столі тощо).

– Стіл та стілець мають бути відповідної висоти відносно зросту дитини. Під час відеозанять важливо щоб дитина могла бачити педагога, а педагог її, тобто розташовувати на відповідній висоті вебкамеру, забезпечте відповідне освітлення.

– Всі необхідні речі (підручники, зошити, ручки, олівці, маркери, лінійка, ножиці тощо) мають бути розташованими в зоні доступу відповідно упорядкованими (в баночках, пеналах, папках для зошитів, теках, органайзерах тощо).

– Розмістіть у зоні бачення графічні органайзери, щоб допомогти дитині записувати розклад та замітки.

– Завчасно ознайомтеся з роздатковими матеріалами, що підготував асистент учителя та поясненнями до них. Якщо щось виявилось незрозумілим, запишіть питання, щоб потім проконсультуватися.

– За потреби, підготуйте засоби заохочення та винагороди (щось смачне, щось цікаве, що подобається дитині).

Під час навчальних занять з дитиною батькам необхідно слідкувати за дотриманням часу (заняття не має бути довшим за 40-45 хвилин). Доцільним є використання інструментів для тайм-менеджменту, таких як Таймер Pomodoro або годинник. Кожні 15-20 хвилин дитина має 2-3 хвилини перепочити. Батькам доцільно виконувати разом з дитиною фізкультхвилинку або релаксаційну вправу в цей час. При цьому слід орієнтуватися на особливості дитини та її актуальний стан. Не варто робити завдання за дитину, не треба давати готові відповіді на питання,

все краще робити разом, підтримуючи і надихаючи дитину, важливо зберігати спокій.

Більше уваги необхідно звертати на розвиток життєво важливих знань, вмінь та навичок: розвиток дрібної моторики, творчих та комунікативних навичок, мовлення. Як показує практика, найбільшу проблему під час карантинного навчання складає читання. Можна попросити дитину почитати вголос, або читати по черзі, разом обговорити, проаналізувати прочитане. Це сприяє не тільки карантинному навчанню, але й емоційному зближенню, якого часто не вистачає дітям і батькам. Корисним (психотерапевтичним) для дитини є читання хатньому улюбленцю (собаці, коту), адже таке читання унеможливає негативну оцінку, що є дуже важливим для дитини на етапі формування навички читання.

Батькам важливо розуміти – вони повноправний учасник команди супроводу дитини!

Висновки і пропозиції. Отже, технології дистанційного навчання є комплексом освітніх технологій, включаючи психолого-педагогічні та інформаційно-комунікаційні, що надають можливість реалізувати командою психолого-педагогічного супроводу процес дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами в домашньому здоров'язбережувальному освітньому середовищі. Організуючи дистанційне навчання дітей з особливими освітніми потребами, важливо пам'ятати, що вся освітня діяльність має здійснюватися учителем, асистентом учителя та батьками узгоджено та колегіально, з опорою на сильні сторони дитини, відповідно до її можливостей і потреб.

Список літератури:

1. Качуровська О.Б. Корекція мовленнєвого розвитку молодших школярів із тяжкими вадами мовлення засобами комп'ютерних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2006. 20 с.
2. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.
3. Шиліна Г.А. Методика дистанційного навчання української мови учнів основної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2016. 241 с.

References:

1. Kachurovska, O.B. (2006). Korektsiia movlennievoho rozvytku molodshykh shkoliariv iz tiazhkymy vadamy movlennia zasobamy komp'iuternykh tekhnolohii: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.03. Kyiv, 20 s.
2. Synov, V.M., Matvieieva, M.P., & Khokhlina, O.P. (2008). Psykholohiia rozumovo vidstaloi dytyny : pidruchnyk. Kyiv: Znannia, 359 s.
3. Shylina, H.A. (2016). Metodyka dystantsiinoho navchannia ukrainskoi movy uchniv osnovnoi shkoly: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv, 241 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-122>

УДК 37.013

Коваленко О.Ю.

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

СУТНІСТЬ ТА УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ПАКЕТІВ-ПРОГРАМ ДЛЯ СТВОРЕННЯ АУДІО- ТА ВІДЕО- НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ РОЗРОБОК ЗА ДИСЦИПЛІНОЮ «ІНОЗЕМНА МОВА ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ»

Анотація. Стаття присвячена аналізу інформаційно-комунікаційних технологій навчання англійській мові студентів немовних спеціальностей. Для забезпечення комп'ютерного навчання сьогодні використовується ціла низка спеціальних програмних пакетів з розробки мультимедійних навчальних курсів: Macromedia AuthorWare, Adobe Captivate, Articulate Studio, iSpring Suite, eLearning Office 3000. Завданням є визначити напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема пакетів програм для створення аудіо- та відео- навчально-методичних розробок у процесі викладання англійської мови студентам немовних спеціальностей, схарактеризувати основні види діяльності з використанням ІКТ щодо формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів немовних спеціальностей заклад вищої освіти (ЗВО).

Ключові слова: англійська мова, професійне спрямування, інформаційні технології, викладання та вивчення англійської мови, мультимедійні засоби, навчальний процес.

Kovalenko Oksana

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

THE ESSENCE AND CONDITIONS OF THE APPLICATION OF THE PACKAGES FOR THE CREATION OF AUDIO AND VIDEO-EDUCATIONAL APPLICATIONS “FOREIGN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES”

Summary. The work is devoted to the analysis of information and communication technologies of teaching English to non-native language students. Modern democratic processes of reformation and modernization that are currently taking place in the higher education system are objectively aimed at its further progressive development, as well as providing for the needs of the highly qualified specialists. Today, a number of special software development packages for multimedia training courses are being used to provide computer training: Macromedia AuthorWare, Adobe Captivate, Articulate Studio, iSpring Suite, eLearning Office 3000. Audio and video materials can be used to enhance learning resources by showing real life scenarios, explaining concepts, observing social groups, and acting as triggers for discussion. They are also able to bring experts and viewpoints to the student learning experience and are excellent at bringing subjects 'to life' to engage discussion and inspire learning. The task of this work is to identify the directions of use of information and communication technologies, including packages of programs for the creation of audio and video-educational and methodological developments in the process of teaching English to students of non-linguistic specialties, to characterize the main activities using ICT for the formation of foreign language communicative competence in students of non-linguistic specialties. Adobe Captivate is a program for creating interactive tests and training courses. It can be used to demonstrate, record video lessons, create simulation programs and training presentations. The program is designed primarily for teachers and allows them to create training courses without having to learn programming. Using Adobe Captivate software, they can quickly create professional content for e-learning with improved interactivity, to create application models, tests and other resources. Therefore, the formation of a foreign language competence in students in English language teaching by means of audio and video training programs is a powerful tool in teaching English.

Keywords: English, professional purpose, information technologies, teaching and mastering English language, multimedia means, study process.

Метою інформаційного суспільства є комплексний та органічний розвиток людини, створення умов для її духовного й розумового збагачення, нарощування людського капіталу як основи розвитку політичної, соціальної, економічної, гуманітарної, культурної та інших сфер суспільного життя, насамперед в інтересах підвищення добробуту громадян, ефективності економіки та зміцнення державності.

Постановка проблеми. Беззаперечним є той факт, що інформаційне суспільство впливає на всі галузі діяльності соціуму. Не оминає воно і сучасну систему освіти. Особливе значення серед освітніх технологій набули інформаційні технології та мультимедіа. Сучасний освіт-

ній процес не можна уявити без упровадження комп'ютерних технологій. Неодмінною і важливою частиною цих процесів є комп'ютеризація вищої освіти. Цей процес супроводжується значними змінами в педагогічній теорії й практиці навчально-виховного процесу, пов'язаними з внесенням коректив у зміст технологій навчання, які мають бути адекватні сучасним технічним можливостям, і сприяти гармонійному входженню студента в інформаційне суспільство. Комп'ютерні технології також впроваджуються у процесі навчання англійській мові студентів вищих навчальних закладів. Не зважаючи на широкий спектр використання інформаційно-комунікаційних технологій при викладанні

англійської мови, зокрема студентам немовних спеціальностей, залишаються питання, які потребують розгляду. Актуальність дослідження зумовлено необхідністю пошуку шляхів подолання суперечностей між: замовленням суспільства на компетентних спеціалістів, які володіють іноземною мовою та користуються нею у сфері професійної діяльності та недостатнім рівнем іншомовної підготовки студентів немовних спеціальностей; високим лінгводидактичним потенціалом інформаційно-комунікаційних технологій, наявністю належної технічної бази у вищих навчальних закладах та невідповідністю традиційних засобів формування професійно-орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності у студентів на немовних спеціальностях.

Аналіз останніх досліджень. Питання використання комп'ютерних технологій у навчально-виховному процесі досліджували В. Волков, Г. Воробійов, Т. Губіна, В. Кремень, С. Кузнецова, С. Новосельцев, В. Оліфер, І. Роберт, Т. Сахарусова, Г. Титоренко, О. Шутенко. Застосуванням інформаційних технологій у процесі викладання іноземної мови, зокрема англійської присвячено праці О. Зайцевої, О. Єрьоміної, Т. Карамішевої, С. Комбарової, Є. Лукаш, О. Мінькової, Є. Полат, С. Петровської, К. Тростіної, М. Федотової. Не зважаючи на значну кількість науковців, які вивчали обрану тему, вона залишається актуальною.

Мета статті – аналіз інформаційно-комунікаційних технологій навчання англійській мові студентів немовних спеціальностей. Завданням є визначити напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема пакетів програм для створення аудіо- та відео- навчально-методичних розробок у процесі викладання англійської мови студентам немовних спеціальностей, схарактеризувати основні види діяльності з використанням ІКТ щодо формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів немовних спеціальностей закладів вищої освіти (ЗВО).

Практична цінність роботи міститься у розробці аудіо- та відеокурсу з дисципліни «Іноземна мова за професійним спрямуванням».

Сьогодні в Україні проводяться заходи з інтеграції навчальних телекомунікаційних мереж, науково-методичного забезпечення навчального процесу, що базуються на використанні нових інформаційних технологій.

Особлива увага приділяється впровадженню сучасних інформаційних технологій у процес викладання різних дисциплін, створення електронних підручників і посібників та розвитку дистанційного навчання. Все це має орієнтуватися на студента, на розширення можливостей навчання, в якому враховуються особливості, можливості та інтереси кожного, хто навчається. Розвиток інформаційного суспільства нерозривно пов'язане зі зростанням потреби кожного громадянина в постійному підвищенні кваліфікації, оновлення знань, освоєння нових видів діяльності. Інформаційне суспільство, атрибутом якого є інформаційно-комунікаційні технології, відкриває для людини небачені раніше можливості доступу до інформації та знання, дозволяє кожній людині реалізувати свій потенціал та покращити якість життя. Одним з таких напрямів ми вбачаємо використання інформаційно-комунікаційних

технологій у навчально-виховному процесі, зокрема при викладанні англійської мови.

Виклад основного матеріалу. Технологічний підхід відкриває нові можливості для концептуального і проєктувального освоєння різних областей та аспектів освітньої, педагогічної, соціальної дійсності; він дозволяє: з більшою визначеністю передбачати результати й керувати педагогічними процесами; аналізувати й систематизувати на науковій основі наявний практичний досвід та його використання; комплексно вирішувати освітні та соціально-виховні проблеми; забезпечувати сприятливі умови для розвитку особистості; зменшувати ефект впливу несприятливих обставин на людину; оптимально використовувати наявні в розпорядженні ресурси; вибирати найбільш ефективні й розробляти нові технології та моделі для розв'язання соціально-педагогічних проблем.

Технологію покладено в основі технологічного підходу. Сучасні науковці досліджували сутність поняття «технологія». У довідниковій літературі на сьогодні існує декілька тлумачень терміну технологія. Згідно з визначенням у енциклопедії «технологія» (від грец. *techne* – мистецтво, майстерність, уміння та *logos* – слово, навчання), сукупність методів обробки, виготовлення, зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу або напівфабрикату, що здійснюються у процесі виробництва продукції; наукова дисципліна, що вивчає фізичні, хімічні, механічні та ін. закономірності, які діють у технологічних процесах [2]. Технологією називають також самі операції видобутку, обробки, транспортування, зберігання, контролю, які є частиною загального виробничого процесу. На сьогодні поняття «технологія» включає не тільки сукупність процесів матеріального виробництва і сфери послуг, а також галузь знань про перетворення й використання матерії (матеріалів), енергії й інформації в інтересах людини та суспільства. Отже, технологія містить сукупність методів, що представляють її структурні елементи. Послідовність використання методів у кожному технологічному процесі відіграє роль алгоритму, за допомогою якого отримується запланований результат. Технології досягнення одного й того ж результату можуть змінюватися, вдосконалюватися внаслідок поновлення чи вдосконалення методів.

За визначенням А. Ракітова, технологія є операціональна система, що здійснюється та усвідомлюється лише у зв'язку з технікою і такою, яка зафіксована у вигляді певних знань та навичок, які виражаються, зберігаються та передаються у вербальній або письмовій формі [9, с. 15].

Звернемо увагу на розуміння поняття інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). Так, І. Роберт під засобами сучасних інформаційних і комунікаційних технологій розуміє програмні, програмно-апаратні й технічні засоби, а так само пристрої, що функціонують на базі мікропроцесорної, обчислювальної техніки, а також сучасних засобів і систем трансляції інформації, інформаційного обміну, операції зі збору, продукування, накопиченню, зберіганню, обробці, передачі інформації, і можливість доступу до інформаційних ресурсів комп'ютерних мереж (у тому числі глобальних) [11].

Основним засобом ІКТ для інформаційного середовища будь-якої системи освіти є персональний комп'ютер, можливості якого визначаються встановленим на ній програмним забезпеченням. Основними категоріями програмних засобів є системні програми, прикладні програми та інструментальні засоби для розробки програмного забезпечення. До системних програм, в першу чергу, відносяться операційні системи, що забезпечують взаємодію усіх інших програм з обладнанням і взаємодію користувача персонального комп'ютера з програмами. У цю категорію також включають службові або сервісні програми. До прикладних програм відносять програмне забезпечення, яке є інструментарієм інформаційних технологій, – технологій роботи з текстами, графікою, табличними даними тощо.

У сучасних системах освіти широке поширення отримали універсальні офісні прикладні програми і засоби ІКТ: текстові процесори, електронні таблиці, програми підготовки презентацій, системи управління базами даних, органайзери, графічні пакети тощо.

З появою комп'ютерних мереж і інших, аналогічних їм засобів ІКТ освіта отримала нову якість, що пов'язана в першу чергу з можливістю оперативного отримувати інформацію з будь-якої точки земної кулі. Через глобальну комп'ютерну мережу Інтернет можливий миттєвий доступ до світових інформаційних ресурсів (електронних бібліотек, базам даних, сховищам файлів тощо).

Як зазначають науковці, застосування інформаційних технологій в освіті дозволяє: значно підвищити ефективність роботи в усіх видах освітньої діяльності, отримувати більший ефект при однакових з традиційними технологіями витратах; скоротити розрив між кількістю людей, які бажають отримати освіту, і можливостями системи освіти його надати; об'єднувати зусилля і організувати спільну творчість багатьох колективів і окремих фахівців, не роблячи фактично ніяких витрат на їх фізичне переміщення, забезпечення робочими площами [3].

Отже, інформаційні технології сьогодні є засобом, що дозволяє якісно змінити організацію і характер навчальної діяльності, збільшити ефективність діяльності викладача та забезпечити успішну результативність студента.

Розвиток комп'ютерної техніки та комунікаційних технологій в освіті відкрив шляхи впровадження комп'ютерних засобів комунікації безпосередньо при вивченні англійської мови студентами немовних спеціальностей.

Комп'ютерні навчальні системи дозволяють індивідуалізувати та диференціювати процес навчання; здійснювати контроль, самоконтроль навчальної дисципліни; візуалізувати навчальну інформацію; моделювати та імітувати досліджувані процеси, явища; формувати вміння приймати оптимальне рішення в різноманітних ситуаціях; розвивати певний вид мислення; підсилити мотивацію до навчання; формувати культуру пізнавальної діяльності тощо [1].

Як зазначає О. Коваль, «на сучасному етапі комп'ютерні програмні засоби навчального призначення можуть бути класифіковані за типами у такий спосіб: електронні (комп'ютеризовані) підручники; довідники та бази даних навчального

призначення; програми-тренажери (мікросвіти, що моделюють програми, навчальні пакети); предметно орієнтовані середовища; комп'ютерні ілюстрації для підтримки різноманітних видів занять» [4, с. 73].

Сьогодні організаційні і педагогічні можливості вивчення англійської мови на основі інформаційно-комунікаційних технологій реалізуються за допомогою таких засобів телекомунікації: електронна пошта; чат (chat) – спілкування в режимі реального часу; відеоконференції, що дозволяють передавати звук і зображення; WWW (World Wide Web) – навігація мережею Інтернет; факсимільні послуги в Інтернеті; (Internet Telephony) IP-телефонія в Інтернеті; мобільний Інтернет (доступ до Інтернету з мобільного телефону за допомогою (Wireless Application Protocol) Wap-протоколу) тощо.

Найпростіший і найефективніший спосіб обміну інформацією – це електронна пошта, яку викладачі англійської мови використовують для підтримки зв'язку зі студентами. Під час виконання самостійної роботи або студентських науково-дослідних проектів електронна пошта є незамінною. Разом з інформаційними текстовими повідомленнями можна пересилати у вкладених файлах малюнки, анімацію, великі архівовані файли (наприклад, підручник), а також аудіо- і відеофайли. Також слід підкреслити, що електронна пошта забезпечує індивідуальний підхід у процесі навчання і швидкий зворотний зв'язок, який необмежений часом. Такий спосіб передачі та отримання інформації допомагає студентам надіслати виконані завдання з ділової кореспонденції англійською мовою викладачу на перевірку та отримати поштою у будь-який час зворотний зв'язок від викладача стосовно якості виконаної роботи.

Ефективним засобом оперативного обговорення проблем є теле-, відеоконференції та чат-системи, що поділяються на загальнодоступні та локальні. Теле-, відео конференції проводяться у мережі Інтернет з будь-якої теми, викладачу або студенту необхідно знайти сайт та час їх проведення, зареєструватися та в режимі он-лайн взяти участь у таких заходах. Прикладом може бути організовані видавництвами Інтернет-конференції з провідними методистами викладання англійської мови. Так, Pearson Education пропонує Інтернет семінар присвячений демонстрації навчального матеріалу з вивчення англійської мови, які розроблено на основі інформаційних технологій – MyEnglishLab. На сайті запропоновано зміст доповіді тренера, що включає переваги такого навчання та шляхи використання цих матеріалів як студентами, так і викладачами. Також повідомляється про можливість реєстрації он-лайн, час проведення заходу тощо.

Отже, служба «Всесвітня павутина» (World Wide Web – WWW) за допомогою браузерів пропонує перегляд змісту вебсайтів, реєстрацію на освітніх сайтах, вхід у віртуальні бібліотеки в режимі реального часу тощо. За допомогою пошукових серверів можна знайти потрібну інформацію, відео- та аудіоматеріали в мережі Інтернет. Служби та сервіси мережі Інтернет (WWW, електронна пошта, пошукові системи, тематичні каталоги, освітні портали, вікі, блоги) можна використовувати для організації навчан-

ня студентів за різними формами. Перш за все, Інтернет – це джерело інформації, тому використовувати його служби та сервіси необхідно для знаходження інформації, корисної з точки зору навчальної діяльності, її аналізу та оцінювання; студенти із зацікавленістю виконують завдання на знаходження в Інтернеті принципів, класифікацій, означень, моделей, зображень, правил тощо, з наступним оцінюванням знайдених в Інтернет-джерелах ресурсів, даних, порівнянням цифр, тенденцій у різних місцях, країнах тощо. У цьому разі студенти застосовують англійську мову для того, щоб знайти та обробити інформацію стосовно їх майбутньої професії, що значно мотивує використання іноземної мови.

Стрімко набирає обертів використання IP-телефонії, що дозволяє здійснювати голосовий зв'язок при істотно менших тарифах за час розмови. За допомогою такої технології студент має можливість знайти англійських співрозмовників за інтересами, що значно підвищить його вмотивованість до навчання та надасть можливість удосконалити комунікативну компетентність.

Сьогодні розвивається форма доступу в Інтернет з мобільних телефонів. Безпосередньо з мобільного телефону можна посилати й одержувати електронну пошту, переглядати сайти, що підтримують War-протокол.

На базі зазначених телекомунікаційних і інформаційних засобів можна застосовувати різні педагогічні форми діяльності. Наприклад, ділові ігри, лабораторні роботи і практикуми, віртуальні екскурси та вільні подорожі по WWW (вебсерфінг), комп'ютерне листування і багато іншого.

При викладанні англійської мови використовується також програма Microsoft Power Point. За допомогою даної програми текстова або числова інформація легко перетворюється на яскраво оформлені слайди чи діаграми. В процесі створення презентації студенти проявляють всі свої творчі здібності. Для студентів немовних спеціальностей важливим аспектом у навчанні є не тільки вивчення англійської мови, а й успішне її застосування. Підготовка презентації своєї роботи за фахом англійською мовою є ефективний вид діяльності з використанням комп'ютерних технологій. Мультимедійні програмні засоби дозволяють інтегрувати текстову, графічну, анімаційну, відео- і звукову інформацію. Одночасне використання кількох каналів сприйняття навчальної інформації дозволяє підвищити рівень засвоєння навчального матеріалу. Мультимедійні програмні засоби дають змогу імітувати складні реальні процеси, ситуації, візуалізувати абстрактну інформацію шляхом динамічного представлення процесів. Такі технології можна використати під час проведення аудиторних занять (практична робота), для забезпечення самостійного вивчення окремих тем з англійської мови.

Проте існує декілька проблем з використанням таких технологій у процесі вивчення англійської мови студентами немовних спеціальностей у закладах вищої освіти (ЗВО), а саме: викладачі все ще відчують певні труднощі у розумінні реальних можливостей цих програмних засобів, і тому вони не користуються ними належним чином або забороняють їх використання в контексті освіти. Простежується прірва між поколіннями,

де студенти та викладачі не спілкуються ефективно один з одним. По-друге, вивчення англійської мови засобом комп'ютерних технологій вимагає застосування автентичного матеріалу з використанням програм, які розроблені носіями мови, проте не кожний студент та викладач може купити цю продукцію. По-третє, необхідно розуміння того, що інформаційно-комунікаційні технології є потужним інструментом при вивченні англійської мови, проте вони не можуть замінити викладача. Наступне, необхідно пам'ятати про те, що комп'ютеризація індивідуалізує навчання, виключаючи безпосереднє спілкування віч-на-віч студентів і викладачів, студентів один з одним, що також може привести до обмеження студентів як в отриманні інформації, так і у живій комунікації.

Таким чином, сучасні засоби комунікації у ході вивчення англійської мови надають можливість індивідуалізувати сам процес навчання. Викладач може застосовувати гнучку, індивідуальну методику навчання, пропонувати додаткові, орієнтовані на студента блоки навчальних матеріалів, посилання на інформаційні ресурси. Оскільки фактор часу становиться не критичним, студент може також вибрати свій темп вивчення матеріалу, тобто може працювати за індивідуальною програмою, яка узгоджена з загальною програмою курсу.

Модифіковані системи, що використовують Інтернет-технології, стали майбутнім у сфері викладання та навчання англійської мови. Їхнє використання в основному орієнтовано на зниження інформаційного переважання, а також допомогу користувачам при фільтрації інформації. Отже, дуже важливо використовувати інструменти, які дозволяють як студентам, так і викладачам вибрати тільки ту інформацію, яка буде важлива для них у своєму робочому середовищі.

Характеристика пакетів програм для створення аудіо- та відео- навчально-методичних розробок. Нині можна побачити дуже багато різної програмної продукції, яка претендує називатися електронними підручниками або навчально-методичними розробками з застосуванням аудіо- та відео. Слід зазначити, що сьогодні не існує загальновизнаного поняття "електронний посібник". Є лише кілька спроб дати йому визначення, як наприклад: "Програмний засіб, що містить навчальний матеріал з теми, яка вивчається, або з курсу, а також засоби для контролю за їхнім засвоєнням". В основу формування електронного посібника покладена методика програмованого навчання. Найчастіше це різні програми, покликані допомогти вчителю під час до предмета, студенту – виконувати завдання певного типу чи підготуватися до іспитів. Ми провели аналіз стану і систематизація електронних підручників деяких фірм, які отримали найбільшого поширення над ринком програмного забезпечення, з урахуванням низки характеристик. Серед основних слід виділити такі характеристики: зручна навігація, система допомоги, обсяг текстового і графічного матеріалу, використання аудіо- і відеофрагментів, особисті настройки користувача, інтерактивність, використання комп'ютерного моделювання, організація контролю за навчанням, вибір рівня складності ма-

теріалу, глосарій, система пошуку, можливість модифікації викладачем теоретичного блоку та блоку контролю та інші.

Компанія Adobe має багато продуктів. Серед них слід зазначити Creative Suite – Adobe Photoshop, Adobe Premiere, Adobe Flash і інших, призначених для створення мультимедійного контенту. Чималий попит має і також, слід зазначити, що компанія Adobe також активно займається сферою e – learning (електронна освіта), і у неї представлені програмні пакети Adobe eLearning Suite та Adobe Technical Communication Suite. Туди входить частина продуктів з Creative Suite – такі як Adobe Acrobat, Adobe Photoshop, Adobe Dreamweaver – і менш відомі Adobe FrameMaker, Adobe RoboHelp, Adobe Captivate, Adobe Presenter. Втім, на просторах СНД ці пакети ніколи особливо не просувалися і, за винятком дубльованих Photoshop і же з ним, не були русифіковані. "Зіркою" обох пакетів на сьогодні є, безумовно, редактор електронного навчання Adobe Captivate.

Слід зауважити, що існують інші програми аналогічні Captivate : (RoboHelp; Magic Particles – це редактор спецефектів, що дозволяє швидко і наочно створювати візуальні спецефекти на основі систем часток. Основна гідність Magic Particles – миттєве зображення усіх змін без тривалого процесу візуалізації; Nature Illusion Studio – програма допоможе Вам перетворити звичайні знімки на анімовані пейзажі. Програма дозволяє накладати різні графічні та звукові ефекти, і потім конвертувати результат в екранну заставку, виконуваний файл, анімований малюнок або відеофайл; KoolMoves – програма для створення анімаційних flash- роликів KoolMoves з'єднала в собі більше сотні ефектів тексту і не вимагає знань роботи з flash- анімацією. За допомогою програми KoolMoves користувач дістає можливість створювати різні кнопки, заставки, меню, банери та т. п. Крім того, KoolMoves дозволяє створювати web- анімацію на основі інструментів для роботи з анімованими *. GIF- файлами та Flash. Програмний продукт KoolMoves дозволить вам імпортувати векторну графіку, створювати різні ефекти тексту; Fun Morph – дозволяє комбінувати двома зображеннями, внаслідок чого можна, приміром, зробити відеоролик, в якому обличчя людини перетворюється на морду тварини. Результат можна зберегти в одному з найбільш популярних форматів файлів, включаючи Shockwave Flash, Animated GIF, AVI та JPEG; Flash Buttons InMotion – програма для створення 3D кнопок і Флеш навігації для вебсайтів).

Але використовуючи програмне забезпечення Adobe Captivate, ми зможемо швидко створити професійний контент для електронного навчання з поліпшеною інтерактивністю, можливістю створення моделей програм і сценаріїв, тестів і інших цікавих ресурсів.

Вибір програми Adobe Captivate був зумовлений багатьма можливостями програми, але насамперед тим, що ця програма може використовуватися викладачами для організації електронного навчання в закладах вищої освіти не маючи навичок програмування і роботи з мультимедіа. Також, програма забезпечує можливість повноцінної роботи з документами Microsoft

PowerPoint, що дозволяє імпортувати та редагувати слайди PowerPoint зі збереженням анімації, звукового супроводу та інтерактивних можливостей; рішення Adobe Captivate підтримує систему шарів Photoshop, надаючи можливість створення на їх базі анімацій окремо в кожному з шарів; передбачена можливість публікації навчальних матеріалів у форматі SWF, PDF і Audio Video Interleave (AVI).

Створення багатофункціонального контенту для електронного навчання за допомогою потужніших функцій, ніж просто знімки екран. Використовуючи програмне забезпечення Adobe Captivate, викладачі можуть швидко створити професійний контент для електронного навчання з поліпшеною інтерактивністю, можливістю створення моделей програм і сценаріїв, тестів і інших цікавих ресурсів – не маючи навичок програмування і роботи з мультимедіа.

Значно підвищує продуктивність, використовуючи шаблони та процеси спільної роботи. Створюючи контент практично для будь-яких медіа джерел, публікуючи його в системах управління процесом навчання (Learning Management Systems) і програмному забезпеченні Adobe Acrobat Connect™ Pro.

Adobe Captivate – програма електронного навчання для Microsoft Windows, і з п'ятої версії для Mac OS X, яка може бути використана для демонстрації програмного забезпечення, запису відео уроків, створення симуляції програми, створення навчальних презентацій і різних тестів в .swf форматі. Можливо конвертувати згенерований Adobe Captivate .swf в .avi, для завантаження відеохостингу з сайтів. Для створення симуляцій програм, Captivate може використовувати праву і ліву кнопку миші та натиснення клавіш. Adobe Captivate також можна використати для створення скрінкастів, подкастів, і конвертації презентацій Microsoft PowerPoint у формат Adobe Flash.

За допомогою Captivate можна створювати та редагувати інтерактивні демонстрації програм, симуляції, подкасти, скрінкасти, ігри та уроки. Для демонстрацій програм, можливий запис в реальному часі. Створені за допомогою Captivate скрінкасти займають набагато менше місця, ніж повноцінні записи з екрана.

Користувачі можуть редагувати Captivate презентації для додавання ефектів, активних точок, текстові області, відео і так далі. Автори можуть редагувати вміст і змінювати час появи того або іншого елемента. Натиснення на активні точки може перекладати як на інші слайди, так і на зовнішні посилання. Captivate підтримує імпорт зображень, презентацій PowerPoint, відео .flv і аудіо у будь-який слайд проект.

Функції програми: оптимізований призначений для користувача інтерфейс; стилі об'єктів; зразки слайдів; професійні анімаційні ефекти; підтримка одночасної роботи з декількома відеороликами та синхронізація відеоматеріалів; відстежування і ведення журналів і багато що інше.

Висновки. У роботі теоретично узагальнено сутність та умови застосування пакетів програм для створення аудіо- та відео- навчально-методичних розробок за дисципліною «Іноземна мова за професійним спрямуванням», що дає підстави зробити такі висновки:

1. Використання інформаційних і комунікаційних технологій у контексті навчання англійській мові студентів закладів вищої освіти сприяє сучасному підходу до викладання іноземної мови та надає більші можливості щодо вивчення мови.

2. Пакети програм для створення аудіо- та відео-навчально-методичних розробок як редактор електронного навчання є однією з потужніших програм у сфері e – learning, як Photoshop

і Premiere де-факто вважаються стандартами у своїх областях.

3. Розроблення навчальних матеріалів на основі компетентнісного підходу є підґрунтям щодо конкурентоспроможності майбутніх економістів.

4. Формування іншомовної компетентності у студентів на заняттях з англійської мови засобом аудіо- та відео-навчально-методичних програм є потужним інструментом у навчанні англійської мови.

Список літератури:

1. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України / гол. ред. В.Г. Кремень Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
2. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю. Ніколаєва. Київ : Ленвіт, 2003. 273 с.
3. Кісіль М.В. Якість вищої освіти як предмет філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2008. 16 с.
4. Коваль О.М. Дистанційна освіта у вищій школі Англії та США. *Нові технології і навчання*. 2002. Вип. 32. С. 73.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики : колективна монографія / під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.
6. Кремень В.Г. Дистанційна освіта – перспективний шлях розв'язання сучасних проблем розвитку професійної освіти. *Вісник академії дистанційної освіти*. 2003. № 1. С. 4–11.
7. Кухта І.В. Іншомовна компетентність у контексті формування комунікативної культури студентів у процесі вивчення іноземної мови. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Гуманізм та освіта»*. 2008. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/Kuchta.php> (дата звернення: 25.03.2020).
8. Парсонс Т. О структурі соціального дійства. Москва, 2000. 880 с.
9. Програма з англійської мови для професійного спілкування. Бакаєва Г.Є., Борисенко О.А., Зуєнок І.І. Київ : Ленвіт, 2005. 119 с.
10. Сахарова Н.С. Развитие иноязычной компетенции студентов университета: дис. доктора пед. наук. Оренбург, 2014. 405 с. URL: <https://www.disserscat.com/content/razvitie-inoazychnoi-kompetentsii-studentov-universiteta> (дата звернення: 05.03.2020).
11. Єльнікова Г.В., Зайченко О.І. та ін. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти : монографія / за ред. Єльнікової Г.В. Київ-Чернівці : Книги – XXI, 2010. 460 с.

References:

1. Kremen, V.H. (ed.) (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education]. Kyev: Yurinkom Inter, 1040 p.
2. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment (2003). *Naukovyi redaktor ukrainskoho vydannia doktor ped. nauk, prof. S.Yu. Nikolaieva*. Kyev: Lenvit.
3. Kisil, M.V. (2008). *Yakist vyshchoi osvity yak predmet filofsokoho analizu* [The quality of higher education as a subject of philosophical analysis] (PhD Thesis), Kyev: The National Academy of Educational Sciences of Ukraine.
4. Koval, O.M. (2002). *Dystantsiina osvita u vyshchyi shkoli Anhlii ta SShA* [Distance education at a high school in England and the United States]. *Proceeding of the New technologies and learning*. Kyev, issue 32, p. 73.
5. Bibik, N.M., Vashchenko, L.S., & Lokshyna, O.I. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy: Biblioteka z osvitoi polityky* [Competence Approach in Contemporary Education: World Experience and Ukrainian Perspectives: A Library for Educational Policy]. Kyev. (in Ukrainian)
6. Kremen, V.H. (2003). *Dystantsiina osvita – perspektyvnyi shliakh rozviazannia suchasnykh problem rozvytku profesiinoi osvity* [Distance education is a promising way of solving modern problems of vocational education development]. *Visnyk akaemii dystantsiynoi osvity*.
7. Kukhta, I.V. (2007). *Inshomovna kompetentnist u konteksti formuvannia komunikatyvnoi kultury studentiv u protsesi vyvchennia inozemnoi movy* [Foreign language competence in the context of forming a communicative culture of students in the process of learning a foreign language]. *Proceeding of the Humanizm ta osvita* [electronic journal]. Available at <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/Kuchta.php> (accessed 25 March 2020).
8. Parsons, T. (2000). *O strukture sotsyalnoho deistviya* [The Structure Of Social Action]. Moscow: Akademicheskyyi proekt. (in Russian)
9. Bakaieva, H.Ye., Borysenko, O.A., & Zuienok, I.I. (2005). *Prohrama z anhliiskoi movy dlia profesiinoho spilkuvannia* [English language curriculum for professional communication]. Kyiv: Lenvit, 119 p.
10. Sakharova, N.S. (2014). *Razvytye ynoazychnoi kompetentsyy studentov unyversyteta* [Development of foreign language competence of university students] (PhD Thesis), Orenburh, 405 p. Available at: <https://www.disserscat.com/content/razvitie-inoazychnoi-kompetentsii-studentov-universiteta> (accessed 05 March 2020).
11. Jelnykova, Gh.V., Zajchenko, O.I., & Maslov, V.I. (2010). *Teoretichni i metodychni zasady modeljuvannia fakhovoi kompetentnosti kerivnykiv zakladiv osvity: monohrafija* [The theoretical and methodological foundations of modeling professional competence of heads of educational institutions]. Kyiv-Chernivtsi: Knyghy – XXI. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-123>

УДК 378.147:[37.011.3-051:373.3]

Ковтун Н.І.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті розглянуто поєднання системного, синергетичного, компетентнісного й діяльнісного підходів щодо формування професійної креативності як складного і багатоаспектного процесу. Охарактеризовано системний підхід, як такий що забезпечує комплексне вивчення проблеми формування професійної креативності майбутніх учителів та дає змогу розглядати процес її формування як складну педагогічну систему. Проаналізовано синергетичний підхід. Розкрито сутність і зміст саморозвитку особистості майбутніх учителів початкової школи як стратегію розкриття їх творчого потенціалу; обґрунтовано роль творчого саморозвитку особистості майбутнього вчителя в процесі формування його професійної креативності. Визначено основні положення та доведено, що компетентнісний підхід дає змогу розглянути професійну креативність майбутніх учителів як один із результатів їхньої професійної підготовки; розкрити зміст професійної креативності й відобразити основні напрями її формування; визначити критерії та показники сформованості. Сформульовано засади та виділено принципи діяльнісного підходу до дослідження проблеми формування професійної креативності майбутніх учителів у процесі вивчення фахових дисциплін.

Ключові слова: системний підхід, синергетичний підхід, компетентнісний підхід, діяльнісний підхід, принципи, професійна креативність, майбутній учитель, початкова школа.

Kovtun Nataliya

Grigory Skovoroda University in Pereyaslav

METHODICAL ANALYSIS APPROACHES TO FORM PROFESSIONAL CREATIVITY FUTURE PRIMARY SCHOOLS TEACHERS

Summary. In the article is considered combining system, synergetic, competent and active approaches to form professional creativity as difficult and multidimensional process, full learning which, could not be implemented in one eyesight. System approach is characterized, which ensure complex study problem of the formation future teachers' professional creativity; give the opportunity to review the process formation professional creativity as difficult pedagogical system; to allocate system-forming factor of formation future teachers' professional creativity – goal; engineer the model formation professional creativity of future teachers; to detect components, place and meaning; reveal a dialectic of their relationships. Based on the analysis of the synergetic approach, the essence and content of self-development of the personality future primary school teachers are revealed as a disclosure strategy their creative potential; the role of personality future teachers' creative self-development in the process of forming his professional creativity is substantiated. Competence approach is defined as a research strategy at a specific scientific level. Main positions are outlined and proved, that the competence approach gives an opportunity to consider professional creativity future primary school teachers as a result their professional preparation; to reveal the content of professional creativity and display main directions, which ensure its formation; to determine formation criterias and indicators. It is proved that the activity approach is a practice oriented research tactic. The principles of the activity approach to the research problem of formation professional creativity future teachers in the process studying professional disciplines are formulated. Leading pedagogical principles of these approaches are pointed out and characterized. It is found out that for more effective and more productive implementation of the educational process, aimed at formation professional creativity future primary schools teachers, certain systemically important pedagogical principles need to be taken into account.

Keywords: system approach, synergetic approach, competent approach, active approach, principles, professional creativity, future teacher, primary school.

Постановка проблеми. Удосконалення якості підготовки педагогічних кадрів відповідно до зростаючих потреб соціального й науково-технічного прогресу визначає потребу суспільства у фахівцях, які не лише мають міцні й глибокі знання, а й здатні їх ефективно реалізувати в процесі професійної креативної діяльності.

Аналіз останніх досліджень в і публікацій. Проблеми, пов'язані з дослідженням становлення креативної особистості вчителя, його основних якостей, стилю мислення, діяльності, розглядалися у працях багатьох дослідників: Ю.П. Азарова, Ю.К. Бабанського, Б.А. Брилина, Р.С. Гуревича, І.А. Зязюна, Н.В. Ігнатенко, В.О. Кан-Калика, Н.В. Кичук, В.І. Ключка, Н.В. Кузьміної, В.О. Лісовської, Л.М. Лузіної,

Ю.Л. Львова, Н.Є. Мойсеюк, М.Д. Нікандрова, М.М. Поташника, В.О. Сластьоніна, С.О. Сисоевої, М.І. Сметанського, Г.С. Тарасенко, Н.Т. Тверезовської, О.І. Шапран та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте проблема розвитку професійної креативності майбутнього вчителя початкової школи в процесі вивчення фахових дисциплін не стала предметом наукового пошуку. Залишаються недослідженими важливі теоретико-практичні питання: не з'ясовані особливості, технології та педагогічні умови розвитку креативності майбутніх учителів початкової школи, зміст яких має охопити складний внутрішній світ людини і спрямувати її потенціал на формування духовності – основи креативності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вибір теоретико-методологічної стратегії формування професійної креативності майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи формування професійної креативності як складний і багатоаспектний процес, повноцінне вивчення якого не може здійснюватися під одним кутом зору, ми спиралися на поєднання системного, синергетичного, компетентнісного й діяльнісного підходів.

На загальнонауковому рівні методології дослідження нами обрано *системний підхід*, який забезпечує комплексне вивчення проблеми формування професійної креативності майбутніх учителів і дає змогу розглянути цей процес як педагогічну систему.

Під системним підходом розуміють напрям методології наукового пізнання й соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем (І.В. Блауберг, В.М. Садовський, Е.Г. Юдін та ін.).

На сьогоднішній день у науці немає загальноприйнятого визначення поняття «система». У науковій літературі можна знайти кілька сотень його дефініцій. Наприклад, у розумінні І.В. Блауберга система – це об'єкт із набором елементів і зв'язків між ними та їхніми властивостями [3]. У традиційному розумінні системою називають комплекс елементів, які взаємодіють між собою. За робоче визначення приймемо таке: «Система – безліч елементів, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність» [5, с. 211].

Із прийнятого нами визначення системи й положень системного підходу про те, що будь-який процес освіти необхідно розглядати як певну освітню систему, впливає можливість вивчення формування професійної креативності майбутніх учителів як педагогічної системи, як цілісної сукупності взаємопов'язаних об'єктів.

Б.С. Гершунський визначає поняття «педагогічна система» як «упорядковану сукупність взаємопов'язаних компонентів (цілей, змісту, методів, засобів і організаційних форм навчання, виховання й розвитку студентів), що характеризують у найзагальнішому, інваріантному (для різних підсистем освіти) вигляді всі складники власне педагогічної діяльності в певних соціальних умовах» [4, с. 73].

До складу педагогічної системи, за В.П. Беспалько [2, с. 192] входять такі взаємопов'язані елементи: 1) цілі виховання й навчання; 2) студенти, їхні особистісні особливості; 3) викладачі, технічні засоби навчання; 4) зміст виховання й навчання; 5) організаційні форми педагогічної діяльності; 6) дидактичні процеси як способи реалізації цілей навчання.

Очевидно, що компоненти розглянутих систем в основному ідентичні: освітні цілі, студенти, педагоги, зміст освіти, форми й методи освіти.

Таким чином, наведені визначення, на наш погляд, достатньою мірою співвідносяться з ключовими особливостями педагогічного процесу формування професійної креативності, що дозволяє ідентифікувати його як педагогічну систему, яка має специфічний зміст і основні ознаки педагогічної системи: сукупність її елементів від-

межована від навколишнього середовища; елементи взаємопов'язані, взаємодіють між собою й існують окремо лише завдяки існуванню цілого; властивості сукупності загалом не зводяться до суми властивостей складових її елементів і не виводяться з них; функціонування сукупності не зводиться до функціонування окремих елементів; існують системоутворюючі чинники, що забезпечують перераховані вище властивості [4]. При цьому під педагогічним процесом ми розуміємо взаємодію викладачів і студентів, що розвивається і спрямовується на досягнення заданої мети та призводить до передбачуваних змін стану, перетворення якостей студентів.

Системоутворюючим компонентом цієї системи є мета формування професійної креативності майбутніх учителів початкової школи в процесі вивчення фахових дисциплін.

Таким чином, системний підхід стосовно до нашого дослідження дає змогу розглядати процес формування професійної креативності майбутніх учителів як складну педагогічну систему; виділити системоутворюючий фактор формування професійної креативності майбутніх учителів – мету: спроектувати модель формування професійної креативності майбутніх учителів; виявити її складники, їх місце і значення; розкрити діалектику їх взаємозв'язку.

Цілісність – це головний постулат системного підходу. Вона передбачає повноту й завершеність структури системи. Відсутність будь-якого важливого компонента в структурі системи призводить до збоїв у її функціонуванні, ускладнює або робить неможливим досягнення поставлених перед нею цілей. Цей постулат дозволяє нам сформулювати принцип системного підходу до дослідження, проектування та організації життєдіяльності різноманітних систем – принцип цілісності, який відображає структуру педагогічної системи – процесу формування професійної креативності майбутніх учителів у різноманітні необхідних для її функціонування системно організованих компонентів – і реалізується нами при побудові моделі цього процесу в умовах вищого навчального закладу. Основними вимогами вказаного принципу є органічна єдність змісту навчальної роботи, тісна взаємодія всіх форм і методів формування професійної креативності майбутніх учителів.

Однак системний підхід, забезпечуючи загальний напрям наукового пізнання, не розкриває особливостей діючих суб'єктів представленої педагогічної системи.

Синергетичний підхід являє собою методологічний напрям дослідження, при якому педагогічні об'єкти розглядаються як відкриті, складні компоненти, що самоорганізуються, розвиток яких підкоряється загальним законам еволюції систем подібного роду. Значний внесок у розробку ідей синергетики внесли В.І. Аршинов, Є.Н. Кязева, І.Р. Пригожин, Г. Хакен та ін.

Основну спрямованість ідей синергетичного підходу на початку 90-х р. чітко сформулював М.М. Таланчук: 1) всі педагогічні процеси спираються на синергетичні закономірності; 2) педагогічна система повинна розглядатися як синергетична цілісність; 3) особистість в освітньому процесі саморозвивається, освоює і виконує різні

соціальні ролі; 4) рушійною силою розвитку особистості є не боротьба протиріч, а синергетизм взаємодіючих зовнішніх і внутрішніх параметрів [7].

«Синергетика як теорія самоорганізації описує поведінку саморозвитку особистості, вивчає системи відкритого типу, а провідним принципом її існування є самоорганізація, саморозвиток, здійснювані на основі постійної і активної взаємодії цих систем із зовнішнім середовищем» [6, с. 210].

Згідно із синергетичним підходом вважається перспективним погляд на саморозвиток як на процес, сутність якого становить актуалізація людиною своїх здібностей на основі самопізнання, самовдосконалення та самореалізації.

Мета застосування синергетичного підходу в дослідженні проявляється у вивченні суб'єкта педагогічної системи (майбутнього вчителя початкової школи) як системи, яка самоорганізується. На основі синергетичного підходу ми: а) розкриваємо сутність і зміст саморозвитку особистості майбутніх учителів початкової школи як стратегію розкриття їх творчого потенціалу; б) обґрунтовуємо роль творчого саморозвитку особистості майбутнього вчителя в процесі формування його професійної креативності.

Центральним визначимо принцип саморозвитку майбутніх педагогів у навчальній і творчій діяльності, у рамках якої створюються умови для їх переведення в статус суб'єктів освітньої діяльності – їх поетапного переходу від репродуктивної до активної, ініціативної, творчої освітньої діяльності в контексті саморозвитку особистості на основі аналізу, корекції та прогнозування шляхів розвитку попереднього навчально-професійного досвіду. Полягає в самоврядуванні студента навчально-пізнавальною і творчою діяльністю, здатністю ставити цілі, вибирати засоби й методи, здійснювати процес, аналізувати й коригувати результат діяльності. Саморозвиток особистості пов'язаний з її активністю і самовдосконаленням особистих особливостей. Актуальна потреба в саморозвитку, прагнення до самовдосконалення та самореалізації є показником особистісної зрілості і водночас умовою її досягнень (А.А. Реан).

Зазначений принцип розглядається нами як такий, що доповнює і поглиблює зміст принципу системного підходу – принципу цілісності – до побудови моделі формування професійної креативності майбутніх учителів початкової школи.

Будучи за своєю суттю методологічним, синергетичний підхід пов'язаний насамперед з етапом постановки проблеми, тому його роль у розв'язанні вже поставлених проблем, а тим більше – в організації дослідження на рівні конкретних методик – не настільки помітна. Однак це не є його недоліком і належить до обмежень застосованості будь-якого методологічного підходу. Будь-яка методологія ефективна на рівні постановки проблеми, формування її предметного змісту й побудови відповідної теорії. Подальша робота повинна здійснюватися із залученням окремих підходів, адекватних її відповідному рівню. Зокрема, виконання завдань формування професійної креативності майбутніх учителів початкової школи найдоцільніше здійснювати засобами компетентного й діяльнісного підходів.

Стратегією дослідження на конкретному науковому рівні виступає *компетентнісний підхід*.

Під компетентнісним підходом розуміють пріоритетну орієнтацію на цілі – вектори освіти: здатність до навчання, самовизначення, самоактуалізацію і розвиток індивідуальності.

Компетентнісний підхід перебуває в стадії становлення і досліджується в багатьох учених: А.С. Белкіна, О.М. Дахіна, Е.Ф. Зеєра, І.А. Зимової, Д.А. Іванова, Г.К. Селевко, Ю.Г. Татура, А.В. Хуторського, С.Є. Шишова.

Основні положення компетентнісного підходу такі: 1. Компетентнісний підхід орієнтований на встановлення зв'язку освітнього процесу у вищому навчальному закладі з вимогами зовнішнього середовища з метою вдосконалення управління професійною підготовкою в напрямі формування в майбутнього фахівця необхідного набору професійних компетенцій. 2. Компетенція – відкрита система, що розвивається. 3. Компетенція визначається рівнем розвитку особистості у всіх її сферах, формується в діяльності й орієнтована на задоволення потреб суспільства. 4. Складниками професійної компетенції виступають необхідні для виконання діяльності знання, уміння, професійно значущі якості, спрямованість особистості та ін. 5. Сенс організації освітнього процесу полягає у створенні умов для формування у студентів досвіду самостійного розв'язання проблем, що становлять зміст освіти.

У нашому дослідженні компетентнісний підхід дає змогу розглянути професійну креативність майбутніх учителів як один із результатів їхньої професійної підготовки, який відображає творчий характер і сутність професійної педагогічної діяльності; розкрити зміст професійної креативності й відобразити основні напрями, які забезпечують її формування; визначити критерії та показники сформованості.

Принципами компетентнісного підходу виступають: принцип діагностичності, що полягає в об'єктивній оцінці й самооцінці рівня сформованості професійної креативності майбутніх учителів на основі розроблених критеріїв і показників, які виконують роль зворотного зв'язку в розвитку особистості; принцип, що припускає наявність оперативної інформації про стан розвитку професійної креативності майбутніх учителів, прогнозування її результатів; принцип професійно-творчої спрямованості змісту підготовки, згідно з яким засвоєваний студентом матеріал повинен бути орієнтований на підготовку майбутніх учителів до здійснення креативної педагогічної діяльності і співвідноситися з особистісною спрямованістю процесу навчання.

Реалізація принципу творчої спрямованості полягає в організації навчально-креативної діяльності. Цей принцип втілюється в навчальних програмах, доборі досліджуваного матеріалу, у застосовуваних формах і методах, за допомогою розширення творчого компонента професійної підготовки майбутніх учителів, а також у процесі виконання майбутніми вчителями початкової школи різнорівневих творчих завдань професійної спрямованості, що відбивають специфіку їхньої професійної підготовки. У результаті у студентів-педагогів формується творчий підхід до аналізу й вирішення проблемних педагогічних ситуацій.

При цьому, навчально-творча діяльність розглядається нами (за В.І. Андреевим) [1] як один із видів навчальної діяльності, спрямований на виконання навчально-творчих завдань, здійснюваний переважно в умовах застосування педагогічних засобів непрямого або перспективного управління особистістю, результат якої має суб'єктивну новизну, значимість для розвитку особистості. У процесі вивчення психолого-педагогічної літератури ми виділили певну сукупність ознак, які розкривають її сутність. Навчально-творча діяльність орієнтована на вирішення навчальних проблем (М.І. Махмутов, А.І. Матюшкін та ін.), творчих завдань і проблемних завдань (В.І. Андреев, В.Г. Розумовський та ін.).

Практико-орієнтованою тактикою дослідження виступає діяльнісний підхід.

Під діяльнісним підходом ми розуміємо методологічний напрям дослідження, який припускає опис, пояснення і проектування різних предметів, що підлягають науковому розгляду з позиції категорії діяльності (Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, О.М. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн, Н.Ф. Талізін та ін.).

Категорія «діяльність» є стрижнем такого підходу. Діяльність людини – це особлива форма активності, у результаті реалізації якої здійснюється перетворення матеріалу, включеного в діяльність (зовнішні предмети, внутрішня реальність людини), перетворення самої діяльності й перетворення того, хто діє, тобто суб'єкта діяльності.

Згідно з діяльнісним підходом, логіка освітнього процесу полягає в тому, щоб сприяти максимальному розвитку й саморозвитку особистості студентів, використовуючи механізми саморозвитку і прагнення особистості до самовдосконалення: критерієм освіченості є здатність особистості до самостійного вибору себе, моделі власної поведінки, способу існування.

Мета діяльнісного підходу полягає в переведенні студента в позицію суб'єкта пізнання, самопізнання і креативної діяльності, у ході якої майбутній педагог набуває знань і вмінь педагогічної креативної діяльності, виявляє творчу активність, має обґрунтовано задану ціль, самостійно перетворює об'єктивну дійсність.

Стосовно до нашого дослідження діяльнісний підхід дозволяє розглянути особливості творчої педагогічної діяльності майбутніх учителів; створити умови для формування професійної креативності й саморозвитку майбутніх учителів за допомогою їх включення в різні види креативної діяльності (творча, ігрова, дослідницька, проектна та ін.); визначити зміст освіти, форми, методи для організації активності майбутніх учителів.

Виходячи із загальних уявлень про діяльність, зазначимо, що характерною особливістю діяльності майбутніх учителів у процесі формування професійної креативності виступає її подвійність: 1) навчально-творча діяльність – вид діяльності (у зовнішньому плані), процесуальний аспект, специфіка якого обумовлена організацією освітнього процесу із застосуванням форм, методів, технологій освітнього процесу; 2) саморозвиток особистості (діяльність у внутрішньому плані) – це керований процес самовиявлення: діяльність особистості, спрямована на чіткий результат, який досягається шляхом са-

мопізнання, самовдосконалення та самореалізації своїх можливостей і творчого потенціалу, що забезпечує ефективне формування професійної креативності (технологія творчого саморозвитку особистості майбутнього фахівця).

На основі вищевикладеного сформулюємо засади діяльнісного підходу до дослідження проблеми формування професійної креативності майбутніх учителів у процесі вивчення фахових дисциплін.

Принцип творчої активності майбутніх учителів означає розумне поєднання керівництва діяльністю студентів із розвитком їх ініціативи і творчості, при цьому акцент переноситься з викладацької активності педагога на навчальну діяльність, засновану на ініціативі і творчості самих студентів. Тобто студенти стають активними учасниками реалізації процесу навчання.

Дотримання принципу активності в навчально-виховному процесі передбачає: облік індивідуальних інтересів і потреб студентів; включення студентів у різноманітну творчу діяльність у навчальному процесі, у позанавчальній діяльності, у практичній діяльності; організацію активних видів пізнавальної діяльності студентів в контексті оволодіння професією, використання в навчальному процесі активних методів і форм навчання (проблемних, евристичних, ігрових, проектних, тренінгових та ін.), які ставлять студента в активну позицію дослідників різних варіантів виконання навчальних завдань.

Принцип творчої самостійності забезпечує необхідні психологічні передумови для реалізації знань, умінь, прояву професійно важливих якостей у ситуаціях, що вимагають самостійного прийняття рішень, пов'язаних із власним професійним становленням.

Цей принцип реалізується за такими правилами: надання альтернатив для самостійного вибору (творчого завдання, творчого проекту, теми власного дослідження, виду позанавчальної креативної діяльності тощо); використання таких методичних прийомів і форм організації навчально-творчого процесу, які припускають самостійну аудиторну творчу діяльність студентів (рольові ігри, дискусії, складання кросвордів, сінквейна, пошукових питань для обговорення на семінарі, підбір ігор та вправ тощо) та позааудиторну (самостійне виконання творчих завдань проблемно-пошукового характеру, виконання творчих проектів і тощо).

Принцип рефлексивності діяльності майбутніх учителів дає змогу задіяти їх особу смислово позицію шляхом включення механізмів самопізнання (самоаналіз, самооцінка), самопроекування й самовдосконалення та забезпечує ефективний зворотний зв'язок через аналіз кожним студентом реальних результатів своєї навчальної діяльності.

Реалізація принципу рефлексивності діяльності передбачає використання різноманітних засобів самодіагностики майбутніми вчителями в освітньому процесі та рефлексивної технології, що дозволяють їм самостійно вибудовувати траєкторію свого розвитку й саморозвитку професійної креативності: ставити цілі, вибирати засоби й методи, аналізувати й коригувати результат діяльності.

Висновки і пропозиції. Отже, ми з'ясували, що для більш ефективного та продуктивного здійснення освітнього процесу, спрямованого на формування професійної креативності майбутніх учителів початкової школи, необхідний облік певних системоутворюючих педагогічних принципів, які у своєму комплексі створюють передумови до того, щоб майбутній фахівець постійно перебував у процесі особистісного і професійного становлення.

Список літератури:

1. Андреев В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. 2-е изд. Казань : Центр инновац. технологий, 2000. 608 с.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. Москва, 1995. 337 с.
3. Блауберг И.В., Мирский Э. М., Садовский В.Н. Системный подход и системный анализ. Системные исследования: ежегодник. Москва : Наука, 1982. С. 51–64.
4. Гершунский Б.С. Философия образования. Москва : Московский психолого-социальный институт, 1998. 432 с.
5. Педагогическая энциклопедия: актуальные понятия современной педагогики / под ред. Н.Н. Тулысибаевой, Л.В. Трубайчук. Москва : Восток, 2003. 274 с.
6. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. Москва : Знание, 1986. 432 с.
7. Таланчук Н.М. Системно-синергетическая концепция педагогики и учебно-воспитательного процесса. Казань, 1993. 287 с.

References:

1. Andreev, V.Y. (2000). *Pedagogika: uchebnyj kurs dlja tvorcheskogo samorazvitija* [Pedagogics: educational course for creative саморазвития]. 2-e izd. Kazan': Centr innovac. tehnologij, 608 s.
2. Bespal'ko, V.P. (1995). *Pedagogika i progressivnye tehnologii obuchenija* [Pedagogics and progressive technologies of educating]. Moskva, 337 s.
3. Blauberger, I.V., Mirskij, Je.M., & Sadovskij, V.N. (1982). *Sistemnyj podhod i sistemnyj analiz* [Approach of the systems and analysis of the systems]. *Sistemnye issledovanija: ezhegodnik*. Moskva: Nauka, s. 51–64.
4. Gershunskij, B.S. (1998). *Filosofija obrazovanija* [Philosophy of education]. Moskva: Moskovskij psihologo-social'nyj institut, 432 s.
5. Tulysibaevoj, N.N., & Trubajchuk, L.V. (2003). *Pedagogicheskaja jenciklopedija: aktual'nye ponjatija sovremennoj pedagogiki* [Pedagogical encyclopaedia: actual concepts of modern pedagogics]. Moskva: Vostok, 274 s.
6. Prigozhin, I., & Stengers, I. (1986). *Porjadok iz haosa: novyj dialog cheloveka s prirodoj* [Order from chaos: new dialogue of man with nature]. Moskva: Znanie, 432 s.
7. Talanchuk, N.M. (1993). *Sistemno-sinergeticheskaja koncepcija pedagogiki i uchebno-vozpitatel'nogo processa* [System-synergetics conception of pedagogics and учебно-воспитательного processa]. Kazan', 287 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-124>

УДК 378.147

Межуєва І.Ю.

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ

Анотація. Соціально-економічні зміни й інформаційний розвиток усієї світової спільноти вимагають перегляду сформованої традиційної системи освіти. Основна стратегія сучасної освіти повинна бути зосереджена на самостійній діяльності учня, який стає при цьому активним учасником процесу отримання знань. У зв'язку з цим актуальним стає впровадження інтерактивних методів навчання, які стимулюють активність учасників освітнього процесу і сприяють ефективному засвоєнню професійних знань. У даній статті розглядається роль інтерактивних методів навчання при формуванні професійних компетенцій студентів вищої школи. Аналіз ролі інтерактивних методів навчання у формуванні професійної компетенції дозволяє зробити висновок про те, що використання інтерактивних методів навчання сприяє більш ефективному освоєнню навчальних програм і вносить вклад в формування складних компетенцій майбутніх фахівців.

Ключові слова: професійна компетенція, освітні технології, інтерактивні методи навчання, формування, ефективність.

Mezhyeva Iryna

Pryazovskyi State Technical University

FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE USING INTERACTIVE METHODS OF STUDIES

Summary. Economic and social changes as well as information progress of the whole world community require a revision of the established traditional educational system. Inadequate knowledge of a foreign language by professionals of various specialties puts obstacles in their way of integration into the global professional community. The main strategy of modern education should be focused on the independent activity of each student, who becomes an active participant in the process of acquiring knowledge. In this regard, the introduction of interactive teaching methods, which stimulate the activity of participants in the educational process and contribute to the effective learning of professional knowledge, becomes topical. This article discusses the role of interactive teaching methods in the formation of professional competencies of high school students. The analysis of the current state and general trends in the use of interactive teaching methods in high school is performed. The concept of "professional competence" is disclosed. The distinctive features of interactive learning methods are highlighted. A review of the most frequently used methods of activating the cognitive activity of students, which are most common in the scientific and methodological literature and can influence the formation of professional competence of future specialists, is given. Interactive teaching methods are actively used by the foreign language teachers in teaching process. The method helps to make the educational process closed to reality, thus motivating the students. Such interactive teaching methods as group discussions, conferences, round tables, case studies, business games, master classes, method of training projects and their potential for professional training are briefly described. The author emphasizes that the effectiveness of using interactive teaching methods in higher education depends entirely on the teacher's professionalism. This article reveals the traditional and innovative interactive conceptual approach is used in teaching foreign language in university, their essence, advantages and disadvantages, as well as the prospects for using it. Analysis of interactive teaching methods role in the formation of professional competence allows us to conclude that the use of these methods could help to master every aspect of curriculum and contributes to the formation of complex competencies of future specialists.

Keywords: professional competence, educational technologies, interactive teaching methods, formation, efficiency.

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни й інформаційний розвиток усієї світової спільноти вимагають перегляду сформованої традиційної системи освіти. Удосконалення міжнародних стандартів навчання і все більша інтеграція України у світовий освітній простір показують, наскільки важливим для вищої школи освіти є питання підготовки висококваліфікованих кадрів на основі використання новітніх освітніх технологій і інновацій, недолік яких останнім часом відчувається особливо гостро.

Вища освіта в сучасному світі має орієнтуватися на активну діяльність як викладача, так і студента, організацію самонавчального середовища, що сприяє досягненню високого рівня активності всіх учасників освітнього процесу. Застосування активних методів навчання значно впливає на підготовку студентів до майбутньої

професійної діяльності, озброєє їх основними знаннями, формує вміння і навички, необхідні кваліфікованому фахівцю. Адже тільки фахівець з якісною освітою зможе стати успішним учасником економічного, соціального і культурного розвитку суспільства.

Навчання у відповідності до нових вимог що до підготовки майбутніх фахівців вимагає необхідність використання інтерактивних методів. У зв'язку з прийняттям вищою школою принципів Болонського процесу, зростає роль і значимість інноваційних форм навчання, спрямованих на вдосконалення процесу навчання [1]. Сказане вище обумовлює актуальність даної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага до інтерактивних форм проведення навчальних занять обумовлена впливом теорії «символічного інтеракціонізму» (автор – амери-

канський соціолог Дж. Герберт Мід), який розглядає взаємодію людей «як безперервний діалог, в процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного і реагують на них».

Одним з перших до розгляду інтерактивного навчання приступив англійський психоаналітик Карл Р. Роджерс: «Під значущим навчанням я маю на увазі таке навчання, що більше ніж просте накопичення фактів. Це навчання, завдяки якому виникає зміна в поведінці людини, в його поглядах і особистості. Це навчання, що поширюється на всі сфери, а не просте збільшення знань, воно проникає в кожен квант існування» [2, с. 284]. К.Р. Роджерс вважав, що необхідно спровокувати учнів мислити незалежно, творчо, зачіпаючи глибинні сутності в надії, що це призведе до «трансформації» особистості – зміни світогляду, стосунків, цінностей, поведінки.

У 80-90 роки ХХ століття В.К. Дьяченко в ряді робіт переконливо довів ефективність та перспективність технології колективного способу навчання, яке будується на новому напрямку – навчальний діалог. Колективне навчання відрізняється від групового, тим, що основною одиницею в ньому є не група учнів, а пари учнів, що є змінними за складом, отже, при цій формі всі вчать кожного, і кожен навчає всіх. Таким чином, навчання в парі не може бути неефективним, тому що, якщо слухач єдиний, то він не може не слухати партнера, ефект посилюється контролем результатів роботи того учня, що навчається, тим, хто навчає. Потім відбувається обмін ролями, і той, якого навчають, стає тим, хто навчається.

Теоретичні та методичні основи організації інтерактивного навчання розкриваються в роботах таких вчених як Н. Мурадової [3], Л. Пироженко, А. Піхоти, С. Сисоевої, Є. Селевко, О. Пометун [4], а також в роботах багатьох зарубіжних дослідників (Г. Фріц, Х. Дуглас, К. Роджерс, Ч. Бонуел, Т. Сазерленд).

Використання сучасних освітніх технологій посилює мотивацію учнів і дозволяє зберегти в пізнавальному процесі особистість, її індивідуальність і прагнення до перетворення. Актуальним стає впровадження інтерактивних методів навчання, які стимулюють інтерес до професії і сприяють ефективному засвоєнню професійних знань.

Таким чином, для вирішення ряду проблемних питань, що стоять перед системою освіти, пропонується створення інноваційного освітнього середовища, що базується на найбільш передових технологіях і засобах навчання. Основа даного підходу включає позитивний досвід реалізації професійних освітніх програм з використанням інтерактивних технологій. У вузах вже йде активне їх впровадження. Однак цей процес носить фрагментарний характер, тому слід констатувати, що можливості інтерактивних технологій використовуються неефективно.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що науково обґрунтована концепція, що базується на результатах глибокого дослідження, концепція інтерактивного навчання з метою формування професійної компетенції майбутніх фахівців в даний час відсутня. Залишаються мало дослідженими питання застосування інтерактивних методів навчання в практичній діяльності ви-

щих навчальних закладів, не в повній мірі вивчено питання ефективності та результативності їх використання.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчити і визначити роль інтерактивних методів навчання у формуванні професійної компетенції.

Виклад основного матеріалу. Професійна компетентність – це система, що включає такі складові, як володіння проєктувальною, конструктивною, організаційською, гностичною, комунікативною і моральною компетенціями, що забезпечує високий рівень підготовки майбутнього фахівця, інтегративної складової якої є особистісний сенс професійної спрямованості, необхідної для виконання професійної діяльності в обстановці, що швидко змінюється.

Сучасна орієнтація освіти на формування професійної компетенції передбачає створення дидактичних і психологічних умов, в яких студент може проявити не тільки інтелектуальну і пізнавальну активність, але й особистісну соціальну позицію, свою індивідуальність, виразити себе як суб'єкт навчання.

Однією з умов успішного формування професійної компетенції майбутнього фахівця є використання в навчальному процесі інтерактивних методів навчання, орієнтованих на розширення інтеракцію і переважання активності студентів. Використання можливостей інтерактивних технологій дозволяє істотно розширити діапазон видів пізнавальної діяльності, що застосовуються, та набутих учнями умінь і навичок. Інтерактивні методи навчання сприяють формуванню універсальних компетенцій.

«Інтерактивний» (inter-між, act-діяти) – означає «заснований на взаємодії, діалозі з будь-ким». Іншими словами, інтерактивні методи навчання орієнтовані на широку взаємодію учнів не тільки з викладачем, але й один з одним, і на домінування активності студентів в процесі навчання. Місце викладача на інтерактивних уроках зводиться до управління діяльністю учнів для досягнення запланованих цілей заняття [5, с. 35].

Концепція інтерактивного навчання передбачає кілька форм, або моделей навчання: 1) пасивна: студент виступає в ролі «об'єкта» навчання (слухає і дивиться); 2) активна: студент виступає "суб'єктом" навчання (самостійна робота, творчі завдання, курсові роботи/проєкти тощо); 3) інтерактивна: взаємодія, рівноправне партнерство.

Використання інтерактивної моделі навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових (ділових) ігор, спільне вирішення проблем. Виключається домінування будь-якого учасника навчального процесу або будь-якої ідеї.

Роль інтерактивних форм проведення занять полягає в тому, щоб організувати діяльність учнів по спільному пошуку знань. Процеси взаємодії учнів повинні сприяти не тільки більш цікавому способу оволодіння навчальною інформацією, а й постійному осмисленню кожним, хто навчається, особливостей своєї системи знань, своїх розумових схем тощо.

Всі методи інтерактивного навчання мають ряд відмінних рис або ознак. Найчастіше виділяють наступні ознаки:

Проблемність. Основне завдання при цьому полягає в тому, щоб ввести учня в проблем-

ну ситуацію, для виходу з якої (для прийняття рішення або знаходження відповіді) йому не вистачає наявних знань, і він змушений сам активно формувати нові знання за допомогою ведучого (викладача) і за участю інших слухачів, ґрунтуючись на відомому йому чужому і своєму професійному і життєвому досвіді, логіці і здоровому глузді.

Взаємонавчання. Стрижневим моментом багатьох форм проведення занять із застосуванням інтерактивних методів навчання є колективна діяльність і дискусійна форма обговорення. Численні експерименти з розвитку інтелектуальних можливостей учнів показали, що використання колективних форм навчання надавало навіть більший вплив на їх розвиток, ніж фактори чисто інтелектуального характеру.

Індивідуалізація. Вимога організації навчально-пізнавальної діяльності з урахуванням індивідуальних здібностей та можливостей учня. Означка також має на увазі розвиток в учнів механізмів самоконтролю, саморегуляції, самонавчання.

Дослідження проблем і явищ, що вивчаються. Реалізація ознаки дозволяє забезпечити формування відправних початкових моментів навичок, необхідних для успішної самоосвіти, заснованої на вмінні аналізувати, узагальнювати, творчо підходити до використання знань і досвіду.

Безпосередності, самостійності, взаємодії учнів з навчальною інформацією. При традиційному навчанні педагог (так само як і весь використовуваний їм комплекс дидактичних засобів) виконує роль «фільтра», що пропускає через себе навчальну інформацію. При активізації навчання – педагог відходить на рівень учнів і в ролі помічника бере участь в процесі їх взаємодії з навчальним матеріалом, в ідеалі викладач стає керівником їх самостійної роботи, реалізуючи принципи педагогіки співробітництва.

Мотивація. Активність, як індивідуальної і колективної самостійної і спеціально організованої навчально-пізнавальної діяльності учнів, розвивається і підтримується системою мотивації. При цьому до числа використовуваних викладачем мотивів, які навчаються виступають: творчий характер навчально-пізнавальної діяльності, змагальність, ігровий характер проведення занять, емоційна залученість.

Відмінністю інтерактивних методів навчання від методів традиційного навчання є використання життєвого досвіду, розкриття особистісних і професійних здібностей через аналіз і систематизацію інформації.

За допомогою інтерактивних методів студенти освоюють наступні знання, кваліфікацію, навички та вміння: розвиток критичного мислення, рефлексивних здібностей; аналіз і оцінка своїх ідей і дій; самостійне розуміння, всебічний аналіз і вміння відбирати інформацію; самостійне формування нового знання; участь в дискусіях, відстоювання власної думки; прийняття рішень і вирішення складних питань.

Тому в процесі інтерактивного навчання студенти повинні бути готові до наступних дій: спільна робота; активність з позиції сприйняття, комунікативності та соціальності.

У процесі інтерактивного навчання студент навчається формулювати, правильно передава-

ти та обґрунтовувати свої думки, вести дискусію, слухати інших, поважати і враховувати інші думки і точки зору.

Види робіт, які використовуються в інтерактивному навчанні: спільна робота (в парах, групах і колективі); рольові і ділові ігри, дискусії; робота з різними джерелами інформації (книги, лекції, Інтернет, документи); презентації; тренінги; інтерв'ю; опитування тощо.

Наведемо приклади використання деяких інтерактивних методів навчання в організації пізнавальної діяльності учнів, що найчастіше використовуються, можна виділити дискусії, круглі столи та конференції.

Перші дві форми вимагають додаткової самостійної підготовки студентів, проходять за складеним сценарієм і сприяють поглибленому вивченню обраних проблемних і дискусійних питань. Конференції зручні при підведенні підсумків роботи студентів протягом семестру.

Під час проведення практичних занять з метою генерації різноманітних ідей, їх відбору та критичної оцінки можливе використання методу мозкового штурму і його модифікацій, що мають на увазі активне стимулювання творчого потенціалу учнів, колективне продукування нових ідей і виявлення нестандартних рішень.

Підвищенню ефективності проведення занять сприятиме застосування проєктивних методик, що дозволяють вивчати ставлення до різних явищ і процесів на більш глибокому рівні. Існують різні класифікації проєктивних методик. Можна виділити асоціації, процедури завершення, конструкції, експресивні методики, ранжування. Вони повинні бути ретельно відібрані відповідно до освітньої мети, а також логічно вбудовані в структуру навчального курсу, виконуючи різні функції: дослідницькі, зняття напруги, перемикання уваги, підтримки інтересу і активності учасників [6, с. 82].

Ділові ігри зміцнюють навички командної роботи. В освітньому процесі рекомендується використовувати одну, дві заздалегідь плановані і якісно підготовлені ігри протягом предметного курсу. Завдяки ігровій формі можлива імітація різних видів діяльності з метою формування відповідних компетенцій. Якесь гри за форматом можуть тривати одне заняття, якесь – весь навчальний семестр, але вони також будуть включати підготовку, проведення та аналіз.

Форма організації діяльності студентів «робота з кейсами» (case study) дозволяє поєднати теоретичні знання і практичні навички та провести експериментування в імітаційному, але наближеному до реальності середовищі, що виключає ризики. Метод кейс-стаді – це навчання шляхом вирішення конкретних завдань. Його суть полягає в колективному аналізі ситуації, пошуку рішення і його публічному захисті. У процесі використання даного методу студенти набувають навички командної роботи, розвивають здатність до незалежного моделювання рішення і аргументування своєї думки, тому результатом є не тільки придбання знання, а й професійні навички, що допомагають у формуванні майбутнього фахівця.

Майстер-класи – ще одна інтерактивна форма навчання і обміну досвідом, що зараз набуває попу-

лярності і включає основи тренінгу. Ефективність її проведення залежить від професійної підготовки викладача, специфіки предмета і аудиторії. Дана методика дозволяє отримувати більш поглиблену інформацію в досліджуваному предметному полі.

Для розвитку компетентності в спілкуванні можливе використання тренінгових технологій. Тренінг – це метод навчання, який спрямований на розвиток навичок і знань в будь-якому полі шляхом виконання послідовних завдань, дій або ігор. Цей метод дозволяє педагогу донести учасникам інформацію, якої бракує, а студентам – формувати навички професійної поведінки при виконанні поставлених завдань. Перевага тренінгу в тому, що він забезпечує активну участь усіх студентів в процесі навчання.

Ефективність використання інтерактивних методів навчання у вищій школі повністю залежить від професіоналізму, кваліфікації, харизми викладача і, безсумнівно, любові педагога до своєї професії, коли він не тільки виявляє свою компетентність і ерудицію, а й вміє захопити студентів новими формами навчально-пізнавальної діяльності. Знання, отримані за допомогою активної творчої діяльності, є більш довготривалими і цінними.

Розглянуті інтерактивні методи можуть бути застосовані під час навчання різним дисциплінам в професійних освітніх установах для формування компетенцій. А в своїй концептуальній основі – при проектуванні інноваційних педагогічних технологій, що забезпечують підготовку висококваліфікованих професійних кадрів.

Висновки і пропозиції. Основна стратегія сучасної освіти повинна бути зосереджена на самостійній діяльності студента, організації середовища самонавчання, де студенти мають вибір дій і можуть використовувати ініціативу, а також гнучких навчальних програмах, що дозволяють студентам працювати в зручному ритмі.

Проведений аналіз ролі інтерактивних методів навчання у формуванні професійної компетенції дозволяє зробити висновок про те, що використання інтерактивних методів навчання стимулює інтерес до професії; сприяє більш ефективному освоєнню навчальних програм; впливає на формування моделі поведінки; забезпечує високу мотивацію в отриманні знань, дозволяє розвинути командний дух і свободу слова; і, найголовніше, вносить вклад у формування складних компетенцій майбутніх фахівців.

Список літератури:

1. Межуева І.Ю. Роль інтерактивних методів навчання в формуванні професійної компетенції // Scientific and pedagogic internship “Innovative methods of teaching in higher education institution of Ukraine” borrowing of experience”: Internship proceedings, November 18 – December 27, 2019. Baia Mare : North University Centre of Baia Mare. P. 31–34.
2. Роджерс К.Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / пер. с англ. М. Злотник. Москва : Изд-во ЭКСМО Пресс, 2001. 416 с. (Серия «Психологическая коллекция»).
3. Мурадова Н.С. Комунікативно зв'язуюча роль культури спілкування студентів технічних закладів в інтерактивному навчанні. URL: <http://www.ostu.ru/conf/ruslang2004/trend2/muradova.htm>
4. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук. метод. посібник. Київ : Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.
5. Бим-Бад В.М. Педагогический энциклопедический словарь. Москва : Большая рос. энцикл., 2002. С. 107.
6. Мельников С.В. Лекция и семинар в вузе: интерактивные методы обучения : учеб.-метод. пособие. Москва, 2011. 235 с.

References:

1. Mezhueva, I.Yu. (2019). Rol' interaktyvnykh metodiv navchannya v formuvanni profesiyanoi kompetentsiyi [A role of interactive methods of studies is in forming of professional competence] // Scientific and pedagogic internship “Innovative methods of teaching in higher education institution of Ukraine” borrowing of experience”: Internship proceedings, November 18 – December 27, 2019. Baia Mare: North University Centre of Baia Mare. P. 31–34.
2. Rodzhers, K.R. (2001). Stanovleniye lichnosti. Vzglyad na psikhoterapiyu [Formation of personality. A look at psychotherapy] / per. s angl. M. Zlotnik. Moskva: Izd-vo EKSMO Press, 416 s. (Seriya «Psikhologicheskaya kollektsiya»).
3. Muradova, N.S. (2004). Komunikativno zv'yazuyucha rol' kul'tury spilkuvannya studentiv tekhnichnykh zakladiv v interaktyvnomu navchanni [Communicatively sounding role of culture and students in technical mortgages in interactive navigation]. URL: <http://www.ostu.ru/conf/ruslang2004/trend2/muradova.htm>
4. Pometun, O.I., & Pyrozhenko, L.V. (2004). Suchasnyy urok. Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya: nauk. metod. posibnyk [Today's lesson. Interactive technology: science. method, posibnyk]. Kyiv: Vydavnytstvo A.S.K., 192 p.
5. Bim-Bad, V.M. (2002). Pedagogicheskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Pedagogical Encyclopedic Dictionary]. Moskva, 107 p.
6. Mel'nikov, S.V. (2011). Lektsiya i seminar v vuze: interaktivnyye metody obucheniya: ucheb.-metod. posobiye [Lecture and seminar at the university: interactive teaching methods: textbook.-method. allowance]. Moskva, 235 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-125>

УДК 378.147.88+81-13

Моренцова А.В.Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

САМОСТІЙНЕ ЕКСТЕНСИВНЕ ЧИТАННЯ АДАПТОВАНИХ КНИГ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ У НЕМОВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Анотація. У даній статті розглядаються можливості впровадження екстенсивного читання в методики викладання англійської мови у вищій школі. Зауважено, що при екстенсивному читанні студенти вчать читати, фактично читаючи, а не досліджуючи тексти з вивченням словникового запасу, граматики і фраз. При екстенсивному читанні студенти можуть працювати з текстами індивідуально і практично без сторонньої допомоги. Автором з'ясовано, що екстенсивне читання має багато переваг, серед яких поліпшення навичок читання і письма, зростання словникового запасу, а також підвищення самооцінки і мотивації студентів. Запропоновано при викладанні англійської мови використовувати адаптовані книги на англійській мові. Зауважено, що належна підготовка викладачів для викладання іноземної мови студентам може вирішити більшість проблем, пов'язаних з читанням та вибором адаптованих книг. На основі дослідженого матеріалу надаються загальні рекомендації щодо поєднання екстенсивного і інтенсивного читання.

Ключові слова: екстенсивне читання, іноземна мова, вища освіта, розуміння прочитаного, вільне володіння.

Morentsova Alla National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

INDIVIDUAL EXTENSIVE READING OF ADAPTED BOOKS IN ENGLISH IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Summary. This article deals with the possibilities of implementing extensive reading into the language courses of universities. With extensive reading, students learn to read in actual fact, instead of studying texts, analyzing vocabulary, grammar and phrases. Extensive reading captivates students reading texts for enjoyment and to develop general reading skills. In extensive reading the students can work with the texts individually and practically without assistance. Author mentioned in this article many of the benefits of extensive reading. These benefits include gains in reading and writing competence, growth of vocabulary, and increases in self-respect and motivation of students. Reading books can be a good way to acquire new vocabulary, see grammar in action and develop understanding of a language. It is important that the books are interesting to students and at a level appropriate to their reading ability. With extensive reading, students improve overall language competence. The main aim of the present study was to investigate the use of adapted books in English in teaching English as a foreign language. For students we would recommend using books which have been adapted for reading in English by avoiding using difficult grammar and extensive vocabulary. Proper teacher training for teaching a foreign language to students can solve most reading-related problems. Despite the fact that the teachers are aware of the importance of adapted books in teaching English as a foreign language to students, there is still a lot to be done concerning the selection of adapted books. For those interested in implementing a reading plan to foster reading skills, critical thinking, and creativity among students, we recommend combining different approaches, such as merging elements of extensive and intensive reading. The author confirms the positive results of using imaginative literature (in particular, adapted books in English) in the educational process. The article concludes that a meaningful choice of literature recommended for students for extensive reading is one of the main tasks of a modern English teacher.

Keywords: extensive reading, foreign language, higher education, reading comprehension, fluency.

Постановка проблеми. В умовах модернізації системи освіти навчання іноземним мовам у ВНЗ технічного спрямування вимагає додаткових змін для того, щоб відповідати потребам сучасного етапу економічного, соціального і культурного розвитку суспільства. У 2019 році Міністерство освіти і науки України прийняло «Концепцію розвитку англійської мови в університетах». За цією Концепцією планується, що до 2023 року володіння іноземною на рівні не менше В1 стане обов'язковою умовою для вступу на бакалавра, для випуску встановлюється рівень В2. Для задоволення підвищених вимог щодо навчання англійської мови в документі передбачається організація мовних курсів та інтенсивів. Для заохочення університетів до викладання і студентів до вивчення англійської мови прийнятою концепцією заплановано збільшення годин та внесення змін до змісту мовних дисциплін. В Концепції

зазначається, що: «Англійська мова визнається ключовою компетентністю сучасної людини, ключовим інструментом міжнародного спілкування в академічному та професійному житті та для розвитку країни в цілому, засобом доступу до знань, умовою ефективною світової інтеграції та фактором економічного зростання країни» [9]. Уроки англійської мови спеціального використання повинні бути оцінені з огляду на компетентності, інтерактивні та студент-орієнтовані підходи, які сприятимуть автономії, залученню та мотивації студентів [9]. Проте прийнята Концепція має в цілому декларативну форму і потребує додаткового опрацювання із забезпеченням створення програми реорганізації навчально-виховного процесу та вдосконалення освітніх програм.

Основною метою вивчення іноземної мови у немовних ВНЗ є формування комунікативної та мовної компетенції. Однією з основних особли-

востей вивчення англійської мови у ВНЗ України є відсутність відповідного мовного оточення. Різні вікові категорії студентів, різні рівні їх мовної підготовки також створюють певні особливості. Ці та інші ознаки призводять до того, що викладання іноземних мов стає дедалі все більш комплексним, потребує виявлення, застосування та вдосконалення численних різноманітних підходів і засобів. Є загальновідомим фактом, що читання сприяє формуванню грамотної мови. Вивчати правила і загальний теоретичний матеріал необхідно, але саме читання робить мову лексично повною і правильною. Ефективність використання текстів, пов'язаних з вивченням країни і культури студійованої мови, так званих, соціокультурних текстів, визнається багатьма фахівцями як таке, що сприяє іншомовному спілкуванню. Читання таких текстів позитивно впливає на вдосконалення знання мови, підвищення мотивації до її вивчення, призводить до кращого розуміння прочитаного, розширенню обізнаності щодо культури країни студійованої мови, отже, в цілому, сприяє формуванню соціокультурної компетенції студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілі, зміст, методи та засоби навчання іноземних мов докладно розглядаються, зокрема, в розробленому дослідченими фахівцями, доктором педагогічних наук, професором Тарнопольським О.Б. і кандидатом філологічних наук, доцентом Кабановою М.Р. підручнику «Методика викладання іноземних мов та їх аспектів у вищій школі». Автори підручника стверджують: «Всі навчальні тексти (для письмового та усного мовлення), які добираються для курсу іноземної мови у ЗВО, мають бути автентичними» [7]. Адже, як зазначається у підручнику, якщо навчальні тексти не будуть автентичними, то студенти втраять можливість оволодівати автентичними моделями спілкування (перш за все спілкування в професійному середовищі). Проте визнається, що будь-які автентичні тексти, використанні з навчальною метою, автоматично можуть розглядатись як навчальні. Щоб автентичний текст став навчальним, він може потребувати внесення до нього певних змін. Для використання текстів з навчальною метою у ВНЗ дібрані автентичні тексти, як правило, перетворюються у синтезовані, на відміну від істинних текстів, які є незмінними автентичними текстами. На базі автентичних текстів із внесеними до них з навчальною метою спрощеннями створюються адаптовані тексти. Такі адаптовані тексти, на думку укладачів підручника, «не відображають реального мовлення носіїв мови» [7]. Автори підручника рекомендують в якості типових автентичних текстів для читання студентами, які вивчають англійську мову для суто професійних цілей в технічному ВНЗ, використовувати автентичні підручники з фахових дисциплін, видані ВНЗ англomовних країн для підготовки відповідних фахівців. У підручнику стверджується, що «адаптовані та створені/модельовані тексти неприйнятні для навчання мови у ЗВО, оскільки вони позбавлені автентичності» [7]. Проте автори схвалюють використання синтезованих текстів, обґрунтовуючи тим, що такі тексти оптимально пристосовані до потреб навчального процесу.

Питання застосування читання на іноземній мові як виду мовленнєвої діяльності

та у самостійній роботі студентів в процесі навчання іноземної мови досліджували у своїх роботах численні фахівці (Матвеев С.О., Бессерт О.Б., Ачкасова Н.Н., Нелюбін Л.Л., Стрекалова М.Д., Зиміна С.О., Новікова Н.Н., Кіріна Т.П., Лешньова Н.О., Павлова Л.В., Сергеева О.А., Токменко О.П., Курбатова Т.В., Бондарук Я.В.). Розробники навчальних матеріалів та викладачі в процесі підготовки до занять методично опрацьовують дібрані мовленнєві матеріали із перетворенням істинних автентичних текстів у синтезовані автентичні, які можуть бути використані як навчальний мовний матеріал. Також можливо використання збірок науково-технічних текстів, підібраних за фаховою тематикою і призначених для студентів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема навчання повноцінному, продуктивному читанню при недосконалому володінні іноземною мовою стає все більш актуальною. Це стосується передусім навчання читання на базі автентичних англomовних текстів. Набуття когнітивно-комунікативного уміння та навичок свідомого читання з ясным розумінням змісту є важливим завданням в процесі вивчення студентами англійської мови. На сьогодні нерідко спостерігається ситуація, коли навчання читання як процесу добування інформації з друкованого джерела перетворюється на опрацювання текстів, тобто читання вголос, формулювання запитань та відповідей, письмовий переклад, переказ тощо. Читанню як виду мовленнєвої діяльності в процесі навчання іноземної мови приділяється недостатньо уваги. Зважаючи на обмежену наявність серед навчальних матеріалів адаптованих та синтезованих науково-технічних текстів, які, як правило, можуть бути досить складними через спеціальну термінологію, автор пропонує ширше використовувати для самостійної роботи студентів адаптовані та синтезовані твори художньої літератури на англійській мові.

Формулювання цілей статті. У цій статті розглядається необхідність впровадження адаптованих та синтезованих творів художньої літератури для читання студентами, які вивчають англійську мову в технічному ВНЗ. Самостійне читання таких творів сприятиме удосконаленню навичок читання і розуміння прочитаного. З огляду на результати вивчення опублікованих результатів досліджень, метою статті є аналізування та обґрунтування використання екстенсивного читання англійською мовою в процесі вивчення англійської мови в ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. В процесі вивчення іноземної мови у технічних ВНЗ використовуються, як правило, професійно-орієнтовані текстові матеріали. Кваліфіковані та небайдужі викладачі залучають до навчальної програми також англomовні науково-популярні, наукові і технічні тексти. Такі матеріали сприяють розширенню світогляду студентів, допомагають орієнтуватись в обраному професійному середовищі. Проте якщо існують відповідні збірки для окремих спеціальностей ВНЗ, в яких наводяться підібрані з навчальною метою, синтезовані англomовні тексти, то адаптовані для читання студентами-початківцями англomовні науково-популярні твори, повідомлення про новітні технології тощо майже відсутні. Отже студенти-

початківці, які ще не мають того рівня володіння англійською мовою, який дозволив би їм отримувати задоволення від прочитаного, зустрічаються з певними труднощами читання та розуміння прочитаного. У недостатньо мотивованих студентів такі труднощі можуть призвести до подальшого зниження мотивації. З метою уникнення такої ситуації автор статті пропонує звернути увагу на адаптовані книги англійською мовою, які з успіхом можна використовувати для зацікавлення студентів та підвищення їх мотивації. Такі книги сприятимуть всебічному розвитку студентів, виявленню їх обдарованостей, спонукатимуть студентів до активного самопізнання та до наукової діяльності [5]. Загальновідомим є той факт, що робота над художнім текстом дозволяє розвивати лексичні та граматичні мовні навички. При відповідному виборі книг можливо розкриття для студентів лінгвокраїнознавчих аспектів, адже з книг можна дізнатись про соціальний, культурний устрій іншомовного суспільства. Окрім цього самостійне читання на англійській мові допомагає виховувати естетичний смак, формує навички самостійної роботи студентів [2].

Серед позитивних особливостей художнього тексту є спрямованість на загальне пізнання людини, відсутність необхідності спеціалізованих фонових знань. Завдяки композиційній структурі художнього твору зберігається зацікавленість протягом усього процесу читання. Про значення деяких слів можна навіть здогадатися з контексту. Всі адаптовані книги на англійській мові поділяються на три рівні: початковий, середній і просунутий. Книги також містять, як правило, словники і цикл вправ для відпрацювання словникового запасу і граматичних структур. Адаптовані книги на англійській мові найкраще підходять для екстенсивного читання, тобто читання якомога більшої кількості простих книг для задоволення. Екстенсивне читання є антиподом інтенсивного читання, яке на відміну від екстенсивного широко застосовується у вивченні англійської мови у всьому світі.

Існує думка, що адаптовані книги є знеособленим та скороченим переказом твору. При адаптації відомих творів здійснюється заміна застарілої орфографії на сучасну, заміна складних речень простими, наводяться пояснення історичних реалій або слів, замінити які не можна, зазвичай відмовляються від передачі просторічних або жаргонних виразів. Але, сучасне покоління студентів є представниками інформаційного покоління, отже їм притаманно, так зване, переглядове читання, або читання типу «сканування». Отже читання адаптованої англомовної літератури, яке можна умовно прирівняти до екстенсивного читання, може схвально сприйматись студентами.

Автор багатьох методик викладання англійської мови Кіран Донах'ю наводить багато переваг екстенсивного читання: «Воно (екстенсивне читання) включає в себе навички читання і письма, усні і слухові навички, зростання словникового запасу, а також підвищення мотивації, самооцінки та емпатії. Студенти, які багато читають, також стають більш самостійними учнями» [3]. Автор статті розділяє думку Донах'ю і підтверджує, що індивідуальна форма роботи сприяє розвитку високого рівня самостійності студента й дозволяє йому проявляти свої здатності [6]. Ав-

тор також вказує, що викладач іноземної мови повинен включати в план заняття всі види роботи, спрямовані на посилення прагнення студентів до іншомовної комунікації [6].

Наведемо деякі дослідження використання екстенсивного читання у вивченні англійської мови. Дослідження, яке здійснила в університеті Стамбулу Єрлі Усул, мало на меті довести, що практика екстенсивного читання є дійсно корисною для покращення швидкості читання [8]. В ході дослідження, студенти-учасники отримували текст для першого читання і повинні були читати в звичайному темпі протягом 90 секунд. Через 90 секунд їх зупиняли і рахували, скільки слів вони могли прочитати. Також студенти повинні були відповісти на питання щодо розуміння в кінці тексту, що вважалося показником розуміння прочитаного. Після 8-тижневої програми читання, протягом якої студентам давали повний урок по годині щотижня, щоб читати обрані студентами книги для читання (відповідно до їх інтересів), було повторено таку ж процедуру з іншим текстом. Отримані результати були порівняні, щоб побачити, наскільки практика екстенсивного читання сприяла швидкості читання і розумінню прочитаного. Під час цієї практики читання студенти повинні були закінчити читати принаймні дві обрані книги. Оскільки для цього часу в класі було недостатньо, вони також повинні були читати поза класом. Отримані результати виявили очевидне покращення швидкості читання, при цьому спостерігалась позитивна кореляція між швидкістю читання і розумінням прочитаного. Результати дослідження підтвердили важливість екстенсивного читання для набуття навичок швидкого читання та розуміння прочитаного, також було підтверджено зв'язок між цими навичками [8].

Представляють інтерес також дослідження ставлення студентів до екстенсивного і інтенсивного читання [4]. Деніз Ергуван стверджує, що читання – це не тільки спосіб придбання нової інформації і знань. Воно також підвищує зрілість і розширює обізнаність про сучасні проблеми. Читання також вважається одним з найбільш важливих компонентів у вивченні мови. Особливо, коли студенти самі вибирають текст, що призводить до зростання їх мотивації і впевненості, та як наслідок, створює більш позитивне ставлення до читання і вивчення мови. Результати цього дослідження показують, що студенти інтенсивно читають англійською, коли читання є обов'язковим компонентом курсу, але це не обов'язково їм подобається. Всі викладачі згодні з тим, що студенти майже не цікавляться читанням для задоволення. Очікується, що це дослідження допоможе практикуючим фахівцям краще зрозуміти сильні і слабкі сторони своїх студентів в читанні і внести необхідні зміни до навчальної програми, щоб створити більше можливостей і підвищити інтерес до читання. Ергуван зазначає, що звичка до читання важлива для розвитку особистості і розумових здібностей. При частому читанні книг читач підвищує свою здатність до аналізу ідеї інших людей, що допомагає мислити більш критично. Деніз Ергуван узагальнює думку, що мають використовуватись як екстенсивний та і інтенсивний підходи, як взаємодоповнюючі [4].

Існує певний досвід вітчизняних досліджень застосування екстенсивного читання в процесі

вивчення англійської мови, який охоплює різні думки з цього приводу. Кандидат педагогічних наук Бондарук Я.В. вважає, що: «Упровадження екстенсивного читання у процес вивчення англійської мови може стати своєрідним викликом для сучасної системи підготовки фахівців, які мають бути зорієнтовані на безперервне вдосконалення знань з англійської мови» [1]. Бондарук висловлює думку, що виважений вибір літератури, рекомендованої студентам для екстенсивного читання, є «одним із найголовніших завдань сучасного викладача англійської мови» [1].

Модернізація системи освіти, спрямована на формування комунікативної та мовної компетенції студентів, потребує змін у відповідності з потребами та вимогами сучасності. Безумовно, велике значення має підготовка викладачів ВНЗ. Викладачів слід заохочувати використовувати разом з англійськими науково-популярними,

науковими і технічними текстами адаптовані книги англійською мовою.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку. У статті були розглянуті переваги екстенсивного читання у вивченні англійської мови. Висловлюється думка, що для заохочення студентів до читання на англійській мові, таке читання має бути обов'язковим компонентом курсу. Як вітчизняні, так і зарубіжні викладачі та науковці спостерігають позитивний вплив використання художнього тексту на заняттях з англійської мови як іноземної. Автор відзначає позитивні переваги використання художньої літератури (зокрема, адаптованих книг на англійській мові) в освітньому процесі для мовного і естетичного розвитку студентів. Перспективним є вивчення вже існуючих адаптованих книг на англійській мові з метою відбору та застосування художньої літератури у навчальному процесі.

Список літератури:

1. Бондарук Я.В. Екстенсивне читання: застарілий метод чи сучасна модель вивчення англійської мови у вищій школі? *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2017. № 2(1). С. 92–99.
2. Гильманова А.А., Никитина С.Е., Даминова Э.Р. Использование художественных текстов для обучения чтению на иностранном языке. *Международный научно-исследовательский журнал: Педагогические науки*. 2016. № 4(46), ч. 3. С. 24–27.
3. Donaghy K. Seven Benefits of Extensive Reading for English Language Students (2016). URL: <http://kierandonaghy.com/seven-benefits-extensive-reading-english-language-students/> (дата звернення: 15.04.2020).
4. Erguvan, D. Students' Attitudes towards Extensive and Intensive Reading and Instructors' Motivational Strategies. *Arab World English Journal*, 2016. 7(2), pp. 136–150.
5. Кот Т.О. Розвиток особистісних якостей студента, необхідних для вивчення іноземної мови. *Сучасний рух науки: тези доп. VIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3-4 жовтня 2019 р.* Дніпро, 2019. Т. 2. С. 253–256.
6. Моренцова А.В. Організаційні форми роботи при навчанні іноземній мові у вищих навчальних закладах. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. I (181). С. 449–454.
7. Тарнопольський О.Б., Кабанова М.Р. Методика викладання іноземних мов та їх аспектів у вищій школі: підручник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. 256 с.
8. Usul S. The effects of extensive reading on fluency and comprehension. *International Journal of Language Academy*, 2017. Vol. 5(7), pp. 375–382.
9. Концепція розвитку англійської мови в Університетах, 2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-stvorilo-konceptiyu-rozvitku-anglijskoyi-v-universitetah-u-dodatku-riven-v1-obovyazkova-umova-vstupu-v2-vipusku-vikladannya-profilnih-disciplin-inozemnoyu-ta-movni-skriningi> (дата звернення: 10.11.2019).

References:

1. Bondaruk, Y.V. (2017). Ekstensyivne chytannia: zastariliy metod chy suchasna model vyvchennia anhliskoi movy u vyshchii shkoli? [Extensive reading: an obsolete method or a modern model of learning English in high school?]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychynty*, vol. 2(1), pp. 92–99. (in Ukrainian)
2. Gilmanova, A.A., Nikitina, S.E. & Daminova, E.R. (2016). Ispol'zovanie khudozhestvennykh tekstov dlya obucheniya chteniya na inostrannom yazyke [Using literary texts to teach reading in a foreign language]. *International Research Journal: Pedagogy*, vol. 4(46), t. 3, pp. 24–27. (in Russian)
3. Donaghy, K. (2016). Seven Benefits of Extensive Reading for English Language Students. Available at: <http://kierandonaghy.com/seven-benefits-extensive-reading-english-language-students/> (accessed: April 15, 2020).
4. Erguvan, D. (2016). Students' Attitudes towards Extensive and Intensive Reading and Instructors' Motivational Strategies. *Arab World English Journal*, vol. 7(2), pp. 136–150.
5. Kot, T.O. (2019). Rozvytok osobystisnykh yakosteï studenta, neobkhidnykh dlia vyvchennia inozemnoi movy [Development of the student's personal qualities necessary for studying a foreign language]. *Suchasnyi rukh nauky: tezy dop. VIII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 3-4 zhovtnia 2019* [The modern movement of science: Abstracts of the VIII International Scientific and Practical Internet Conference, October 3-4, 2019]. Dnipro. Vol. 2, pp. 253–256. (in Ukrainian)
6. Morentsova, A.V. (2016). Orhanizatsiini formy roboty pry navchanni inozemniï movi u vyshchikh navchalnykh zakladakh [Organizational forms of work used in teaching a foreign Language at higher educational institutions]. *Mova i kultura*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraha. Vol. 19. T. I (181), pp. 449–454.
7. Tarnopolskyi, O.B. & Kabanova, M.R. (2019). Metodyka vykladannia inozemnykh mov ta yikh aspektiv u vyshchii shkoli: pidruchnyk [Methods of teaching foreign languages and their aspects in higher education: coursebook]. Dnipro: Universytet imeni Alfreda Nobelia, 256 p. (in Ukrainian)
8. Usul, S. (2017). The effects of extensive reading on fluency and comprehension. *International Journal of Language Academy*, vol. 5(7), pp. 375–382.
9. Kontseptsiia rozvytku anhliskoi movy v Universytetakh (2019). [The concept of English language development at Universities]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-stvorilo-konceptiyu-rozvitku-anglijskoyi-v-universitetah-u-dodatku-riven-v1-obovyazkova-umova-vstupu-v2-vipusku-vikladannya-profilnih-disciplin-inozemnoyu-ta-movni-skriningi> (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-126>

УДК 378.141

Проскуркіна Я.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВИКОРИСТАННЯ ОНЛАЙН-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ РЕКРУТИНГУ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

Анотація. Однією з основних стратегічних цілей міжнародної діяльності українських вищих навчальних закладів є досягнення високих показників присутності іноземних громадян, які там навчаються. Для залучення іноземних студентів на навчання університети все більше використовують сучасні онлайн-технології, як інструмент освітнього маркетингу, і рекрутингу іноземних студентів зокрема. У статті проаналізовано основні тенденції та перспективи розвитку рекрутингу іноземних студентів за допомогою онлайн-технологій. Представлено можливі шляхи використання онлайн-технологій для активізації роботи щодо популяризації українських університетів і проведення кампаній з набору іноземних студентів на навчання. Розглянуто використання сучасних підходів до створення офіційних сайтів, використання можливостей соціальних медіа та різних додатків, зокрема, чат-ботів, використання освітніх порталів, що спеціалізуються на рекрутингу іноземних студентів як частини маркетингового інструментарію та надано рекомендації щодо використання цих інструментів. Наголошено на необхідності забезпечення взаємоінтеграції ресурсів, які застосовує вищий навчальний заклад, системності і інтерактивності їх використання.

Ключові слова: іноземні студенти, рекрутинг, онлайн-технології, цифровий маркетинг, соціальні медіа.

Proskurkina Yana

Taras Shevchenko National University of Kyiv

USE OF ONLINE TECHNOLOGIES FOR RECRUITING FOREIGN STUDENTS

Summary. One of the main strategic goals of the international activity of Ukrainian higher education establishments is to achieve high attendance rates of international students who come to study there. The presence of international students at Ukrainian universities contributes to the overall image of Ukraine in the educational services global market and is a significant source of additional funding for its higher education. Universities are increasingly using online technologies as a tool for educational marketing and recruiting international students to study. The following article examines recent trends and prospects for developments in higher education related to recruiting international students via online technologies. It stresses the relevance of the problem how to develop effective ways to recruit foreign students to study and researches the opportunities of online technologies as a tool for recruiting international students. The author proposes to encourage Ukrainian institutions of higher education to prioritize online technologies as an integral component of their international student recruitment strategies. Among the most important tools for online recruiting international students are an effective official website of a university, using social media and various applications, including chatbots, as well as using student-engagement platform. The article considers these marketing tools and gives some recommendations on their usage. It is emphasized that universities should ensure mutual integration of the resources across the range of desktop and mobile devices, their systematic and interactive usage. The conclusion is made about the need to improve and intensify the use of online technologies as a means of conducting a recruiting campaign of higher education institutions, since such digital marketing has a high communicative effect and is at the same time economically profitable, since it does not require significant financial costs. The prospect of further research in this field is the development of tools for conducting recruitment activities for international students.

Keywords: international students, recruiting, online technologies, digital marketing, social media.

Вступ. Одним із ключових напрямків розвитку міжнародного співробітництва українських університетів є залучення на навчання іноземних студентів. Підготовка іноземних студентів, безумовно, зміцнює авторитет країни на міжнародній арені, до того ж це значний прибутковий вид фінансової діяльності університетів.

Актуальність проблеми залучення іноземних студентів на навчання в Україні відображена в державних документах, що визначають стратегію розвитку вітчизняної освіти, зокрема у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. [1], «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» [2]. У Законі України «Про вищу освіту» (2014) зазначено, що одним із основних напрямів зовнішньоекономічної діяльності вищого навчального закладу є організація підготовки осіб з числа іноземних громадян до вступу у вищі навчальні заклади України та осіб

з числа громадян України до навчання за кордоном [3, с. 123]. Нормативні документи свідчать, що розвиток ринку освітніх послуг для іноземних студентів є одним із найважливіших пріоритетів державної освітньої політики України. З огляду на скорочення фінансування з боку держави, а також скорочення чисельності українських абітурієнтів залучення іноземних студентів також є актуальним завданням для українських університетів як альтернативне джерело фінансових коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світові тенденції розвитку міжнародного ринку освітніх послуг та сучасний стан експорту Україною освітніх послуг вищої освіти розглянуто в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень. Автори аналітичної записки розглядають перспективи ринку освітніх послуг в Україні і наголошують на необхідності посилення позицій України на цьому ринку,

з цією метою запропоновано низку перспективних напрямів, які можуть активізувати процеси залучення іноземних студентів на навчання в нашій країні.

Питання щодо розвитку ринку освітніх послуг представлені у роботах І. Захарової, О. Карпюк, О. Присвітлої. Дослідниками було проаналізовано тенденції глобального ринку освітніх послуг в умовах посилення міжнародної конкуренції і розглянуто основні напрями розвитку вищої освіти України в сучасних умовах викликів глобального ринку освітніх послуг. Переважна чисельність науковців розглядають стан та тенденції освітнього ринку України в цілому.

Разом з тим, залишається неопрацьованою значна кількість питань, пов'язаних з розвитком ринку освітніх послуг для іноземних студентів, зокрема, питання збільшення контингенту іноземних студентів за допомогою різних форм рекрутингу.

Метою статті є розглянути використання онлайн-технологій для проведення кампаній з набору іноземних студентів на навчання до українських вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Студіювання баз даних університетів дозволяє стверджувати, що українські університети вбачають інтернаціоналізацію одним з пріоритетних напрямків свого стратегічного розвитку, а залучення іноземних студентів на навчання як один із головних фокусів у межах політики інтернаціоналізації університету. У зв'язку з таким завданням особлива увага університетів має бути зосереджена на розробці ефективних методів рекрутингу. В умовах жорсткої конкуренції переважна більшість зарубіжних університетів намагається активно залучати сучасні онлайн-технології під час набору студентів. Так, за даними глобального опитування, проведеного QS Digital Solutions, більше 75% освітніх організацій вищої освіти визнали, що віддають пріоритет цифровим продуктам при рекрутингу студентів. Зокрема, найбільш популярними сервісами є комунікація з потенційними абітурієнтами електронною поштою, онлайн-калькулятори вартості навчання, відео, розміщені на сайтах університетів, віртуальні тури кампусами, мобільні додатки для відео спілкування Skype, FaceTime, Google Hangouts, віртуальні освітні виставки та інші. Університети також планують збільшити витрати на розвиток цифрового маркетингу, зокрема дизайн веб-сайтів університетів, оптимізацію сайту університетів для мобільних браузерів, маркетинг електронної пошти і розвиток своїх соціальних медіа [4].

Розглянемо особливості найбільш популярних сервісів і їхні можливості при здійсненні рекрутингу іноземних студентів в українські університети.

Офіційні веб-сайти університетів виступають головним джерелом інформації для іноземних студентів про майбутній заклад. Саме під час пошуку інформації на сайті університету потенційні студенти приймають рішення про вибір місця навчання. Отже, це не просто візитна картка університетів, але й бізнес-інструмент. Як свідчить опитування QS Digital Solutions, багато студентів незадоволені своїм досвідом роботи з університетськими сайтами. Серед основних проблем, які виді-

ляють студенти, є складність навігації, відсутність потрібної інформації, оперативність відповідей [4].

Аналіз сторінок сайтів українських університетів, де навчаються іноземні студенти показує, що вищі навчальні заклади розміщують інформацію на своїх сайтах, не намагаючись зробити її привабливою для споживачів, є перекосяти у контенті. На сайтах деяких закладів інформація носить переважно іміджевий характер і недостатньо інформації щодо освітніх програм. Чи навпаки, університети створюють сайти-візитки, які містять лише стандартну інформацію щодо порядку прийому на навчання, вартості навчання і власне контактів, що теж не є достатнім, щоб зацікавити потенційного студента. Відвідуючи сайти університетів, іноземні студенти потребують інформацію як про освітні можливості, так і про позанавчальну складову перебування за кордоном. З власного досвіду зазначимо, що часто іноземні студенти мають обмежену інформацію щодо України, мало обізнані з її культурою, історією. Саме від зусиль університетів щодо надання потрібної інформації потенційним іноземним студентам і правильно організованого веб-сайту залежить рішення, чи обере іноземний студент цей заклад. Одна з головних вимог до сучасного сайту – це обов'язкова наявність мобільної версії, оскільки здебільшого сучасна молодь заходить на сайти не зі стаціонарних комп'ютерів, а з мобільних телефонів чи планшетів.

Структура сайту має містити повну і актуальну інформацію для різних цільових груп (для вступників на різні рівні і види програм), а також інформацію з конкретних питань (вступ, онлайн-заяви, перелік програм, віза, робота, фінансова допомога/ стипендії, дозвілля та ін.) [5, с. 160]. Університетам доцільно доопрацювати і ліквідувати відставання деяких розділів, зокрема, новини, соціальне і культурне життя, міжнародна діяльність – списки університетів-партнерів, умови обміну студентами, міжнародні програми, форуми, блоги, та ін.

Слід відзначити важливість наявності відео-контенту на сайті чи інтерактивних віртуальних турів, за допомогою яких можна наочно продемонструвати потенційним студентам вигляд університету, аудиторій, гуртожитків, ознайомити з навчальним процесом тощо. У якості прикладу можна звернути увагу на розділ «Стіна обличчя» («Wall of faces») Оксфордського університету, де розміщені короткі мотиваційні інтерв'ю з іноземними студентами чи випускниками [6]. Студенти діляться своїм позитивним досвідом вступу, навчання, історіями успіху, дають свої відгуки. Такий відео-контент дозволяє ефективніше просувати свою рекламу, є доказом успішності і престижності закладу.

Віртуальні екскурсії університетом є відносно новою послугою на сайтах навчальних закладів, але вона швидко набуває популярності і впроваджується на сайти зарубіжних організацій. На сайтах українських вищих навчальних закладів такі віртуальні екскурсії не є поширеним явищем. З впровадженням такого сервісу для іноземних студентів це стало б зручною можливістю відвідати майбутній заклад, не витрачаючи коштів на поїздки, оцінити переваги цього закладу, зробити детальний огляд об'єктів, які цікавлять.

Іншими перевагами таких екскурсій також є їхня доступність у будь-який момент часу і можливість робити це необмежену кількість разів.

Характерною особливістю сучасного онлайн-простору є активність користувачів в соціальних мережах. Соціальні медіа (соціальні мережі, форуми, блоги), які виступають інтернет-програмами другого покоління (Web 2.0), є одним з найпоширеніших онлайн-каналів комунікації серед сучасної молоді, що слід враховувати при розробці стратегій онлайн рекрутингу. Соціальні медіа мають низку переваг. Перш за все, це сучасний спосіб передачі інформації, доступність на різних пристроях, можливість робити необмежену кількість публікацій, а головне – заощадження витрат.

Інтерес вищих навчальних закладів до соціальних медіа як частини маркетингового інструментарію зростає. Зарубіжні навчальні заклади представлені у найбільш популярних мережах серед користувачів, таких як Facebook, YouTube, Instagram, Twitter. З огляду на перспективність можливостей просування навчальних послуг для іноземних студентів в Азіатському регіоні, зокрема, в Китаї, провідні зарубіжні університети також увійшли в китайські соціальні мережі. Значимо, що китайська молодь має можливість доступу лише до соціальних мереж, які засновані на китайських майданчиках, на кшталт: WeChat, QQ, Sina Weibo, Renren. Так, у соціальній мережі Sina Weibo представлені Іллінойський і Мічиганський університети (США), Бристольський, Ноттингемський і Оксфордський університети (Великобританія) та інші. Найбільш активним у китайських соціальних мережах (Renren, Youku, Wechat, QQ, Sina Weibo) є Тілбургський університет (Нідерланди).

Ситуація з українськими університетами щодо презентації себе й своїх матеріалів у соціальних мережах відрізняється від ситуації із зарубіжними університетами і є незадовільною. Моніторинг використання соціальних мереж українськими університетами, які запрошують на навчання іноземних студентів, дозволяє зробити висновок, що практично усі українські університети використовують соціальні медіа для рекрутингу фрагментарно. На сторінках українських університетів, створених у соціальних мережах, презентація вищих навчальних закладів представлена не іноземною мовою, інформація оновлюється несвоєчасно, що значно знижує ефективність впливу на аудиторію. На інтернет-сайтах університетів відсутні посилання для переходів на сторінки у соціальних мережах. Для подолання таких негативних явищ українським університетам слід забезпечити інтеграцію офіційних сайтів зі своїми сторінками в соціальних мережах. З огляду на цільову аудиторію контент соціальних мереж слід заповнювати найпоширенішими іноземними мовами, передусім англійською, також регулярно оновлювати сторінки соціальних мереж, щоб не втратити зацікавленість аудиторії. Соціальні медіа передусім передбачають активне спілкування і взаємодію з аудиторією. Отже, слід приділити увагу оперативності відповідей на запитання і звернення іноземних студентів. Сьогодні існують додатки, які можуть бути корисним інструментом комунікації у соціальних медіа, наприклад, чат-боти, які імітують

людське спілкування за допомогою слухових або текстових методів [7]. Такі додатки можуть значно оптимізувати час при комунікації з іноземними студентами. Застосування чат-ботів у рекрутингу іноземних студентів має свої переваги для обох сторін. Для потенційних студентів – це психологічна зручність спілкуватися не з незнайомою людиною, а з машиною, що полегшує подання запиту, а також можливість спілкуватися рідною мовою за допомогою автоматичного перекладу. Для університетів – це оперативність комунікації з аудиторією і економія часу для адміністрації вищих навчальних закладів.

Окремим напрямком роботи в Інтернет просторі є присутність рекламних матеріалів університетів на інформаційних освітніх порталах. Наприклад, такі освітні портали як study-advisor [8], bachelorsportal [9], applyboard [10] та інші допомагають іноземним студентам обрати потенційний заклад для подальшого навчання. Розміщення рекламної інформації щодо навчального закладу на таких порталах має низку переваг. Зазвичай такі портали мають кращий рейтинг у пошукових системах, ніж веб-сайти університетів, тому посилання на освітні портали з'являються вгорі результатів пошуку. Отже, ймовірність, що іноземний студент побачить інформацію про освітній заклад через освітній портал зростає. Освітні портали досить ефективно розміщують профіль та програми закладу, що дозволяє університетам, як великим, так і малим, представляти свої програми на рівних умовах. Однією з функцій освітніх порталів є допомога університетам знайти потенційних іноземних студентів, розробляючи маркетинговий контент, пропонуючи різні послуги, зокрема, таргетної електронної розсилки чи реклами. До того, використання освітніх порталів для просування освітнього закладу і його реклами є економічно вигіднішим у порівнянні з традиційним маркетингом.

Отже, задля забезпечення ефективного процесу рекрутингу українські університети мають вдосконалювати свої підходи відповідно до міжнародних тенденцій кращих університетських практик і пристосовуватися до змін, що пов'язані з бурхливим розвитком інформаційних технологій. Вищим навчальним закладам слід більш активно залучати можливості інтернет простору для охоплення більшої цільової аудиторії. Одними із можливих способів пошуку та залучення іноземних студентів на навчання є використання сучасних підходів до створення офіційних сайтів, використання можливостей соціальних мереж та різних додатків, зокрема, чат-ботів. Необхідно забезпечити взаємointegraцію ресурсів, які використовує вищий навчальний заклад, тобто офіційний сайт і сторінки соціальних мереж мають доповнювати один одного. Робота цих ресурсів має бути системною і інтерактивною. Університетам також слід розширювати свою присутність на освітніх порталах, що спеціалізуються на рекрутингу іноземних студентів. Всі ці інструменти є доступними і легкими у використанні, не потребують особливих навичок та значних економічних ресурсів і інвестицій. Завдяки використанню таких ресурсів можна розширити рекрутингову кампанію університетів.

Список літератури:

1. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>. – Назва з екрану.
2. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / Авт. упоряд.: Г.О. Андрощук, І.Б. Жилаєв, Б.Г. Чижевський, М. М. Шевченко. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 632 с.
3. Закон України "Про вищу освіту": офіц. вид. : офіц. текст прийнятий Верховною Радою України 1 липня 2014 р. / Верхов. Рада України. Київ : Ін Юре, 2014. 164 с.
4. ICEF monitor. URL: <https://monitor.icef.com/2016/08/survey-finds-increasing-focus-online-channels-among-higher-education-marketers/> – Назва з екрану.
5. Привлечение иностранных студентов в российские университеты. Практическое руководство : [монография] / Е.В. Васьурина, О.А. Вершинина, Ч.Ф. Газиєва, Я.Ш. Евдокимова, А.А. Крылов, С.А. Мухамедиева, О.В. Павлова, Ф.А. Хайдаров. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. 234 с.
6. Wall of Faces // University of Oxford. URL: <http://www.ox.ac.uk/admissions/undergraduate/why-oxford/wall-of-faces>. – Назва з екрану.
7. Chatbot: What is Chatbot? Why are Chatbots Important? // Expert System. URL: <https://www.expertsystem.com/chatbot/> – Назва з екрану.
8. Study Advisor. URL: <https://study-advisor.org/institution/5139> – Назва з екрану.
9. Bachelor Sportal. URL: <https://www.bachelorsportal.com/> – Назва з екрану.
10. Apply Board. URL: <https://www.applyboard.com/> – Назва з екрану.

References:

1. Pro Nacionalnu strategiyu rozvytku osvity v Ukrayini na period do 2021 roku : ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 25.06.2013 № 344/2013 [About the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (accessed: 20.02.2020).
2. Androshhuk, G.O., Zhylyayev, I.B., Chyzhevskiy, B.G., & Shevchenko, M.M. (2009). *Strategiya innovacijnogo rozvytku Ukrayiny na 2010–2020 roky v umovax globalizacijnyx vyklykiv* [Strategy of innovative development of Ukraine for 2010-2020 in the conditions of globalization challenges]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. (in Ukrainian).
3. Verkhovna Rada Ukrayiny (2014). *Zakon Ukrayiny "Pro vyshhu osvitu": ofic. vyd.: ofic. tekst pryjnyatyj Verhovnoju Radoyu Ukrayiny 1 lypnya 2014 r.* [Law of Ukraine "On Higher Education"]. Kyiv: In Yure. (in Ukrainian)
4. ICEF monitor. Available at: <https://monitor.icef.com/2016/08/survey-finds-increasing-focus-online-channels-among-higher-education-marketers/> (accessed: 16.02.2020).
5. Vashuryna, E.V., Vershynyna, O.A., Gazyeva, Ch.F., Evdokymova, Ya.Sh., Krylov, A.A., Muxamedyeva, S.A., Pavlova, O.V., & Hajdarov, F.A. (2016). *Pryvlechenye ynostrannyx studentov v rossijskiye unyversytety. Praktycheskoe rukovodstvo: [monografyya]* [Attracting foreign students to Russian universities. Practical guidance]. Ekaterynburg: Ural university publishment.
6. Wall of Faces. University of Oxford. Available at: <http://www.ox.ac.uk/admissions/undergraduate/why-oxford/wall-of-faces> (accessed: 24.02.2020).
7. Chatbot: What is Chatbot? Why are Chatbots Important? Available at: <https://www.expertsystem.com/chatbot/> (accessed: 24.02.2020).
8. Study Advisor. Available at: <https://study-advisor.org/institution/5139> (accessed: 24.02.2020).
9. Bachelor Sportal. Available at: <https://www.bachelorsportal.com/> (accessed: 24.02.2020).
10. Apply Board. Available at: <https://www.applyboard.com/> (accessed 24.02.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-127>

УДК 37.036.5

Сакалюк О.П., Глушак С.Т.
Київський університет імені Бориса Грінченка**РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
ЗА ДОПОМОГОЮ НЕТРАДИЦІЙНИХ ТЕХНІК ТВОРЧОСТІ**

Анотація. В статті розглянутий розвиток творчих здібностей в учнів початкової школи, як одне з важливих завдань освіти в сучасному прогресуючому суспільстві; описана мета, щодо удосконалення розвитку творчих здібностей молодших школярів та переваги використання нетрадиційних технік навчання творчості в початковій школі; розглянута дитина в процесі навчання у початковій школі, шляхи активізації її творчих здібностей та розвитку власного творчого потенціалу для здійснення високоякісного освітнього процесу; розгорнута сутність поняття «нетрадиційні техніки творчості». Також у статті визначені особливості та переваги використання нетрадиційних технік в навчально-виховному процесі в початковій школі; наведені приклади завдань для молодших школярів, які будуть ефективно впливати на розвиток креативності та інноваційності; виділено роль творчості в розвитку у молодших школярів духовної рівноваги, розкритті здібностей до навчання, до уміння міркувати, аналізувати, шукати й знаходити оптимальні рішення у всіх випадках життя.

Ключові слова: творчість, творчі здібності, креативність, початкова школа, нетрадиційні техніки.

Sakaliuk Olena, Hlushchak Svitlana
Borys Grinchenko Kyiv University**DEVELOPMENT OF THE CREATIVE ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS
WITH THE AID OF NON-TRADITIONAL CREATIVE TECHNIQUES**

Summary. In the article the development of creative abilities is considered as one of the important tasks of education in the modern progressive society. The purpose and advantages of using non-traditional techniques of teaching creativity in elementary school are described. The child is considered in the process of studying in primary school, ways to activate her creative abilities and develop her own creative potential for realization of high quality educational process. The essence of the concept of "unconventional techniques of creativity" is expanded. The peculiarities and advantages of the use of non-traditional techniques in the educational process in primary school are determined. Examples of tasks for younger students that will effectively influence the development of creative abilities are given. The creative activity of the teacher at school and the purpose in this direction are characterized. The role of creativity in the development of spiritual balance, the disclosure of learning abilities, the ability to think, analyze, seek and find optimal solutions in all cases of life. Creative abilities exist in every child. Creativity is a natural function of the brain, which is revealed and realized in activity in the presence of special abilities in one or another specific activity. Creativity is not only the work of an artist, artist, scientist; it can manifest itself in other activities that will result in both specific ideas and products and actions. Creativity is defined as "the creative capacity of a person, which can manifest themselves in thinking, feelings, communication, certain activities, characterize the person as a whole or his or her individual parties. The purpose of this work is to substantiate and demonstrate the possibilities of non-traditional techniques in the formation of creative thinking skills of elementary school students. We have analyzed the peculiarities of the development of young school children, focusing on the problem of the formation of creative abilities in the educational process. Creativity for the younger student in the educational process involves the presence of his abilities, motives, knowledge and skills, which creates a product that is different in novelty, originality, uniqueness. The study of these personality traits revealed the important role of imagination, intuition, unconscious components of mental activity, as well as the personality's need for self-actualization, in the disclosure and empowerment of younger students. The article identifies the hallmark of creative activity of young school children – the subjective novelty of the product of activity. Successful formation of creative thinking in junior schoolchildren is possible only on the basis of teachers taking into account the main features of children's creativity and solving the central problems in the development of creative thinking.

Keywords: creativity, creative abilities, art, Elementary School, unconventional techniques.

«Витоки здібностей та обдарованості дітей на кінчиках пальців. Від пальців, образно кажучи, йдуть найтонші нитки-струмочки, які живить джерело творчої думки. Іншими словами, чим більше майстерності в дитячій руці, тим розумніша дитина».

В.А. Сухомлинський

Постановка проблеми. Проблема творчого розвитку особистості та її самовираження в сучасному світі стоїть гостро. Кожна цивілізована країна дбає про творчий потенціал суспільства загалом і кожної людини зокрема. Усе це разом пов'язане з рівнем загальної освіти, увагою до розвитку творчих та креативних зді-

бностей особистості, надання їй можливості виявляти їх. І необхідно вміти швидко адаптуватися до всіх змін, засвоювати нову інформацію, сміливо братися за нове для них, втілювати в життя свої неймовірні ідеї, не лякаючись експериментувати, пробувати щось нове, пізнавати світ з усіх сторін і з усіма його можливостями, а це можуть

розв'язати творчі особистості. І тому, вимоги до підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах підвищуються саме до майбутньої творчої діяльності. Саме вона дає важливі завдання з удосконалення творчих здібностей школярів, адже їм після завершення навчання доведеться розвивати нашу державу в інноваційній основі та відроджувати національну культуру тощо. Відповідно до цього, державні органи України розробили низку нормативних документів.

Реалізація мети і завдань для розвитку творчих здібностей у молодших школярів, визначено в Типовій освітній програмі початкової школи і відбуваються за допомогою змістових ліній: «Художньо-практична діяльність», «Сприймання та інтерпретація мистецтва», «Комунікація через мистецтво», які окреслюють рамкову модель досягнення загальних цілей мистецької та технологічної освітніх галузей.

Змістові лінії націлюють на:

- розвиток креативності та мистецьких здібностей учнів початкової школи через практичне засвоєння основ художньої мови різних видів мистецтва та способів художньо-творчого самовияву;
- реалізацію через формування у школярів умінь застосовувати різні виражальні засоби для творення художніх образів, імпровізування та естетичного перетворення довкілля;
- формування уявлень про можливість і способи впливати на емоційний стан завдяки творчій діяльності;
- спрямування на пізнання цінностей у молодших школярів;
- соціалізацію учнів через мистецтво, усвідомлення ними свого «Я» (своїх мистецьких можливостей);
- формування в учнів умінь презентувати себе і свої досягнення, критично їх оцінювати, тощо [2, с. 71].

Науковці та педагоги-практики кожного дня ведуть пошуки дієвих та інноваційних технологій реалізації навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах. Однак у діяльності цих закладів ще наявні суттєві недоліки щодо розвитку в учнів творчих здібностей, володіння якими дозволить їм якнайкраще пристосуватися до трудової та творчої діяльності в умовах інноваційного виробництва. У зв'язку з цим багато науковців зазначили, що сучасне трудове та творче навчання має відповідати завданням сьогодення, адже суспільство та технології стрімко трансформуються, змінюються, еволюціонують. Тому зараз все загальніше постає проблема вдосконалення навчального процесу для формування в учнів загальноосвітньої школи творчих здібностей, необхідних в умовах інноваційного виробництва.

Саме тому, залучення учня початкової школи до творчості створює основу для формування та розвитку естетичних здібностей, здатності сприймати світ і творити за законами краси – це дуже важлива складова формування творчих здібностей.

Досвід творчої діяльності, через який людина проходить у дитинстві, позначається на формуванні її особистості. Художня творчість приносить дитині духовну рівновагу, розкриває здібності до навчання, до уміння міркувати, аналізувати,

шукати й знаходити оптимальні рішення у всіх випадках життя [3, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що проблема творчого розвитку особистості школяра вже давно досліджується. Педагогічні аспекти розвитку креативності в учнів початкової школи аналізували: Я. Коменський, Й. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Питання сензитивного періоду у молодших школярів до творчості знайшли відображення в працях І. Беха, Л. Божовича, Л. Виготського, В. Давидова, В. Крутецького, О. Леонтєвої, Н. Лейтеса, А. Лука, Л. Пономарьова Б. Теплова, В. Шадрікова. Аспекти творчих здібностей особистості учнів початкової школи описували такі дослідники, як: Б. Ананьєв, Р. Арнхейм, Н. Брюсова, Т. Шпікалова. Використання образотворчого мистецтва як чинника розвитку творчої особистості було предметом ряду досліджень у галузі філософії (Є. Басін, І. Зязюн, Л. Коган, Г. Шевченко), мистецтвознавства (В. Аронов, М. Волков, Є. Маймін, Ф. Шміт), психології (О. Бакушинський, Л. Виготський, В. Кузін), педагогіки (В. Вільчинський, В. Кузь, М. Лещенко, Л. Масол, М. Миропольська, Б. Неменський, О. Рудницька, О. Савченко, Г. Тарасенко, А. Щербаков, А. Щербо).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом виникає проблема у творчості та творчому самовираженні молодших школярів, а саме: уяви, інтуїції, мислення, оригінальних засобів дій, відходу від шаблонів. Наразі відбуваються пошуки джерел креативності та умов, які сприяють розвитку творчого потенціалу учнів початкової школи. Існує багато нетрадиційних технік творчості для використання під час навчального процесу з метою розвитку творчого мислення школярів, і з появою нових матеріалів і ідей їх стає все більше.

Мета статті – пошук шляхів удосконалення розвитку творчих здібностей учнів початкової школи за допомогою нетрадиційних технік творчості, формуванні навичок творчого мислення учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Творчість – це той світ, де неможливе можливо. Світ, де діти і дорослі можуть скільки завгодно виходити за рамки без будь-яких обмежень, забуваючи про свої страхи, створюючи кожного разу щось нове і отримуючи при цьому величезне задоволення [1, с. 3].

Творчі здібності існують у кожній дитині. Творчість – це природна функція мозку, яка виявляється і реалізується у діяльності при наявності спеціальних здібностей у тій чи іншій конкретній діяльності. Творчість – це не тільки труд художника, артиста, вченого; вона може проявитися в іншій діяльності, результатом якої будуть як конкретні ідеї і продукти, так і самі дії. Креативність визначається як «творчі можливості людини, що можуть виявлятися в мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особистість в цілому або її окремі сторони [4, с. 1].

Окрім того, як свідчить досвід, людина, яка здатна генерувати ідеї, використовувати знання й уміння в нових ситуаціях, комфортно почувається в нестабільних соціальних умовах – швид-

ше знаходить своє місце в суспільстві. Оскільки Україна перебуває на шляху становлення, то відповідно і потребує освічених громадян, креативних особистостей, здатних творчо підходити до вирішення будь-яких проблем. Перед навчальними закладами всіх рівнів постає дуже важливе завдання: сприяти, щоб кожна дитина в майбутньому стала не просто пасивним членом суспільства, а інтелектуальною, ініціативною, творчою, компетентною, суспільно корисною особистістю.

Виховний вплив мистецтва на особистість починається з раннього віку. Любов до рідного народу, героїзм, благородство, любов до добра і ненависть до зла, виникають у свідомості ще зовсім маленької дитини під впливом перших казок, пісень, малюнків. Мистецтво вчить людину правильно розуміти високі і прекрасні почуття, які ми трактуємо, як духовні новоутворення, необхідні людині [5, с. 27].

Співвідношення понять «творче мислення» і «творча особистість» вимагає подальшої розробки, хоча відомо, що сукупність характеристик не вичерпує особистість як цілісність. Розвиток творчого мислення відбувається в контексті загального розвитку особистості. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Дослідження зарубіжних психологів підтвердили висновок про те, що прояв креативності, з одного боку, не залежить від рівня розвитку інтелекту, а з іншого – креативність обов'язково припускає інтелектуальний розвиток вище за середній рівень, оскільки лише такий рівень може забезпечити основу творчої продуктивності.

Уся діяльність компонентів психічної активності сприяє утворенню різноманітних цінностей в усіх сферах людської діяльності. Як складне психічне утворення розвиток творчих здібностей в учнів початкової школи має певні етапи:

- зародження ідеї, реалізації її у творчому акті;
- концентрація, накопичення знань, які прямо або опосередковано стосуються цієї проблеми;
- свідомі і несвідомі роботи над матеріалами, об'єднання, вибір варіантів [4, с. 2–3].

Виходячи з поданого матеріалу, можна стверджувати, що розвитку творчих здібностей, безумовно, сприяє використання нестандартних технік творчості на уроках в початковій школі.

Досвід показує, що малювання нетрадиційними матеріалами дозволяє учням початкової школи: отримувати незабутні позитивні емоції; активізувати художній потенціал; розвивати самостійність, уявлення, дрібну моторику рук; проявити індивідуальність; позбутися психологічних меж, страхів.

У своїй педагогічній діяльності я використовую нетрадиційні техніки для творчості на уроках образотворчого мистецтва, української мови, я досліджую світ, математики. Працюю в спеціалізованій школі I-III ступенів з поглибленим вивченням французької мови № 110 імені К. Гапоненка міста Києва в 2-Б класі. Школярі з цікавістю чекають уроків, на яких я застосовую нетрадиційні техніки малювання.

Так наприклад, на інтегрованому уроці з образотворчого мистецтва та я досліджую світ на тему: «Як пов'язані зміни в живій і неживій природі?», ми з учнями використовували техніку пу-

антилізм, або її ще називають малювання ватними палочками. Школярам було запропоновано трафарети тварин, які вони прикладали до аркуша паперу та кругом малювали ватними палочками, самостійно обираючи кольори для роботи. Після того, як підготовка до роботи завершилась, учням початкової школи проводився інструктаж техніки безпеки та поетапного виготовлення виробів. Робота кожного учня отрималась креативною та індивідуальною.

**Рис. 1. Автор Глушак С.
(роботи Воробійової А. та Бурди К. 2-Б клас)**

Також техніку пуантилізму ми застосовували на виховних годинах або на перервах для командної чи групової роботи дітей. Учні малювали пальчиками. Під час цієї роботи у школярів початкової школи розвивали креативне мислення, розуміння розташування кожного елемента, обговорення поставленої задачі в групі та знаходження шляхів вирішення, вміння знаходити компроміс, розподілення ролей між однокласниками.

**Рис. 2. Автор Глушак С.
(робота Глушак С. та Ковальнової А.)**

На інтегрованому уроці образотворчого навчання та я досліджую світ на тему: «Як бажання можуть об'єднувати спільноту», ми з учнями 2-Б класу використовували техніку малювання пластиліном. Школярі зображували перші вес-

Рис. 3. Автор Глушак С.
(робота Буркала Б. 2-Б клас)

няні квіти – підсніжники та слухали казку про зникнення всіх квітів на планеті Земля. Ми з учнями зазначали рослин, які внесені до Червоної книги України. Школярі охоче працювали із пластиліном і виготовили чудові вироби. У процесі використання цієї техніки діти навчились добирати конструкційні матеріали, відповідно до їх властивостей для виготовлення вир-

бу: пластилін, розміщувати елементи виробу на площині. Також дискутували з учнями про важливість добрих вчинків для людини та довкілля, бережливого ставлення до природи.

Творчі здібності ми розвивали також на уроках «Я досліджую світ», коли створювали колаж на тему «Знайомство з марсіанами» (за твором Наталі Чуб «Цікаві правила дорожнього руху») та на тему «Чому деколи краще зробити як належить, а не як хочеться?». Школярі працювали в групах, потім презентували свої роботи. У процесі використання техніки колаж, діти розвинули творчі здібності, вміння працювати в команді, здатність домовлятися, чути один одного, знаходити компроміс, навички обґрунтування та захисту своєї роботи за допомогою промови.

На уроці образотворче мистецтво на тему: «Ознайомлення з художніми творами, присвяченими тваринам. Тварини на картинах Ч. Барбера, казкові птахи на малюнках М. Приймаченко. Малювання казкового птаха», ми з учнями використовували техніку малювання природними матеріалами. Молодші школярі під час роботи розвивали фантазію, творчі здібності, формували первинні навички роботи у техніці аплікації, розвивали дрібну моторику рук, стимулювали розвиток допитливості, виховували любов до природи та естетичне сприйняття навколишнього світу. Підсумком уроку були розповіді учнів про свої вироби та героїв.

Рис. 4. Автор: Глушак С. (роботи учнів 2-Б класу)

Рис. 5. Автор Глушак С. (роботи Воробйова А. та Бурда К. 2-Б клас)

Рис. 6. Автор Глушак С. (робота Максименко О.)

Інтегрований урок з образотворчого навчання та читання на тему: «Страшне страховисько» за твором Л. Ніцой був дуже цікавий, тому що ми з учнями 2-Б класу застосовували різні форми роботи: читання твору, релаксація за допомогою вправи «диригент», слухання аудіо-версії твору Л. Ніцой, перенесення уявної картини на папір, за допомогою нетрадиційної техніки – кляксотерапії. Школярі зображали тварин та рослин, які могли бути жителями того лісу, яке охороняло Страшне страховисько.

Для найбільшого розвитку художньо-творчих здібностей в учнів необхідно застосовувати цікаві, захоплюючі та мотивуючі заняття. У зимовий період ми проводили із Сакалюк О.П. бінарний інтегрований урок з трудового навчання та Я досліджую світ на тему: «Цінність, яку я можу створити. Листівка рідним». Під час заняття учні початкової школи працювали над створенням композицій із ватних дисків. Така нетрадиційна техніка малювання допомагає розвивати в учнів: зв'язне мовлення, дрібну моторику рук, уміння критично мислити, поповнювати словниковий запас слів, виховували акуратність, стриманість у процесі виконання роботи.

Техніку малювання долонькою ми з дітками старшої групи використовували під час педагогічної практики в дитячому садочку(під час навчан-

Рис. 8. Автори діти старшої групи дошкільного навчального закладу № 404

Рис. 7. Автор Глушак С. (робота Іванько І. 2-Б клас)

ня в Педагогічному інституті Київського університету імені Бориса Грінченка).

Малюнок було створено на тему назви групи «Совенята». Дітям дуже сподобалась ця техніка, вони активно фарбували свої руки та ставили відбитки. Також аналізували на якому місці краще поставити відбиток та який колір найкраще використати для їхнього совенятка.

Пізніше, цю методику застосувала і з учнями 2-Б класу на уроці образотворчого мистецтва на тему «Жар-птиця». Учні працювали під класичну музику. Під час цього завдання учні навчалися з одного малюнку створювати інший, що розвиває навички креативності. Ці вміння можуть допомогти в майбутньому перетворювати один продукт в інший, швидко знаходити шляхи вирішення поставлених завдань.

Висновки і пропозиції. Творча діяльність учнів початкової школи, яка організована за допомогою нетрадиційних технік сприяє загальному всебічному розвитку дитини. Застосування нетрадиційних технік творчої діяльності допоможе налагодити комунікацію з учнем (учнями) під час спільної художньо-творчої діяльності, більш детально пізнати внутрішній світ кожної дитини, відчуті її унікальність, визначити потреби та інтереси, діагностувати емоційний та психічний стан школяра, сприяти успішній соціалізації особистості.

Таким чином, освітня діяльність на уроках в початковій школі з використанням нетради-

Рис. 9. Автор Глушак С. (робота Буркала Б.)

ційних технік малювання є одним із основних чинників творчого розвитку дітей. В той же час у нетрадиційних техніках закладені величезні виховні сховища і великі педагогічні можливості, які впливають на художньо-естетичне та сприй-

няття навколишнього світу, дозволяють урізноманітнювати форми й методи роботи з дітьми на уроках, створюють умови для формування їх творчих здібностей та креативності, власних поглядів на проблеми та шляхи їх вирішення.

Список літератури:

1. Максименко О.М. Використання нетрадиційних технік малювання на уроках образотворчого мистецтва як засіб розвитку креативного мислення школярів. Методична розробка, 2019. С. 61.
2. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (1-4 клас) від 08 жовтня 2019 року № 1272-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf> (дата звернення: 02.04.2020).
3. Максимчук В.М. Казкова подорож на уроках образотворчого мистецтва. 2015. С. 50. URL: <https://en.calameo.com/read/00226098320debebd0cb5> (дата звернення: 03.04.2020).
4. Нікітюк О.Б., Євсюков О.Ф. Креативність як невід'ємний компонент інтелектуального розвитку творчої особистості в процесі навчання у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2010. Випуск 4(26). С. 237–241.
5. Давыдова И.В. Творческая направленность нетрадиционных техник рисования. *Начальная школа плюс и после*. 2005. № 4. С. 56.

References:

1. Maksimenko, O.M. (2019). The use of non-traditional drawing techniques in fine arts lessons as a means of developing students' creative thinking. Methodical development. Kiev.
2. Typical educational program for general secondary education institutions (grades 1-4), (2010). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf> (accessed: 02.04.2020).
3. Maksymchuk, V.M. (2015). A Fairytale Journey through Fine Arts. Rivne region. URL: <https://en.calameo.com/read/00226098320debebd0cb5> (accessed: 03.03.2020).
4. Nikityuk, O.B., & Evsyukov, O.F. (2010). Creativity as an Integral Component of the Intellectual Development of the Creative Personality in the Process of Education in Higher Educational Institutions. *Collection of Scientific Papers of Kharkiv University of the Air Force*. Issue 4(26), pp. 237–241.
5. Davydova, I.V. (2005). Creative orientation of non-traditional drawing techniques. *Elementary school plus and after*, no. 4, p. 56.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-128>

УДК 811

Стародубцева Л.Г.

Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПЕРЕКЛАДУ СТУДЕНТАМ ІНЖЕНЕРНИХ ТА МОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. У статті розглянуто проблеми викладання перекладу науково-технічної літератури у рамках підготовки фахівців-перекладачів у закладах вищої освіти України. У зв'язку з появою нових наук, відкриттям нових явищ виникають значні труднощі з перекладом загальнонаукової, галузевої та вузько-спеціальної термінології. У зв'язку з цим підкреслюється необхідність диференціації методичних підходів до роботи зі студентами інженерних спеціальностей і студентами мовних спеціалізації, а також розробки і удосконалення освітніх програм з підготовки перекладачів з рахуванням двох основних моделей організації мовної підготовки. Зазначено перспективність відповідних моделей у викладанні практики науково-технічного перекладу на сучасному етапі через існуючий попит на перекладачів, що володіють англійською мовою і широкою науково-технічною термінологією.

Ключові слова: науково-технічна література, англійська мова, перекладознавство, фахова термінологія, багатозначність, практика перекладу, реципієнт, галузі науки і техніки.

Starodubtseva Liudmyla

Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

PECULIARITIES OF TEACHING SCIENTIFIC AND TECHNICAL TRANSLATION TO STUDENTS OF ENGINEERING AND PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Summary. The article has considered the main up-to-date problems of teaching students to translate scientific and technical literature within the framework of training expert-interpreters at higher educational institutions in Ukraine. Due to the fact that there have been appearing new branches of science, new discoveries have been made, there are emerging significant difficulties in finding appropriate adequate equivalents for terms belonging to general science, branch and specialty terminology. In this connection, the work has emphasized a necessity to differentiate methodological approaches to teaching students of engineering specialties and students of philological specialties, as well as development and improvement of educational programmes for training translators, taking into deep consideration the two main models of arranging the linguistic education. There have been underlined the considerable prospects of the two given models for teaching the academic subject "Practice of Scientific and Technical Translation" at the modern stage of scientific and technological advance due to a current demand in highly qualified professional interpreters who have an excellent command of the English language and extensive knowledge of scientific and technical terminology. The article discusses methods of teaching technical translation in a number of common cases of translation difficulties which include the usage of the most appropriate grammar structures being characteristic of the language of translation, as well as finding the most accurate ways to render meanings of words that have several meanings, new lexical units, problems of choosing from a set of synonymous technical terms. It also pays attention to teaching to translate particular complicated types of technical literature, such as lists components parts, diagrams, technical specification of equipment. Special consideration has been given to translating neologisms. The emphasis has been made on particular practical effectiveness of using a number of trainings exercises from specialized textbooks before students are offered to start translating specialized scientific and technical literature from original sources.

Keywords: scientific technical literature, the English language, translation study, specialty terminology, multiple meaning, translation practice, recipient, scientific and engineering fields.

Постановка проблеми. В Україні в усіх технічних навчальних закладах викладають іноземні мови, серед яких найбільш популярною є англійська, знання якої залишається найактуальнішим, як мови міжнародного спілкування, через стрімкий розвиток науки і техніки, а також розширення і укріплення міжнародної співпраці. Отже, зростає потреба держави й бізнесу в інженерах, що володіють англійською мовою, та у висококваліфікованих перекладачах науково-технічної літератури, що проходять професійну підготовку на мовних факультетах і кафедрах закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом багатьох років проблемі викладання перекладу, зокрема, технічного, приділяється досить багато уваги. Переклад і принципи його викладання розглядалися такими відомими

науковцям, як В.І. Карабан, Л.С. Бархударов, В.Н. Комісаров, В.В. Коптілов, Я.І. Рецкер, які вивчали особливості й проблеми викладання перекладу загалом і, зокрема, перекладу науково-технічної літератури, і внесли вагомий внесок і розробку методики його викладання.

Комісаров В.М. [1] вважає головними задачами навчання перекладу не засвоєння певних норм і правил, що їх можна автоматично застосовувати в усіх перекладацьких ситуаціях, а оволодіння принципами, методами та прийомами перекладу, а також уміння вибирати їх і застосовувати по-різному в конкретних умовах, до різних текстів і для різних цілей. Вчений звертає увагу на роль викладача у процесі навчання. Ця роль полягає у тому, щоб навчити студента мислити у правильному напрямку, йти по тому шляху, який дозволить приймати рішення на основі

внутрішнього переконання, хоча і з допомогою і під керівництвом викладача.

Науково-технічний переклад є роботою з вузькоспеціалізованими текстами, яка вимагає знань не лише іноземної мови, але й знань, якими володіють технічні фахівці та науковці, що працюють у сфері техніки.

На думку А. Вуд, основною проблемою технічного перекладу є необхідність поєднання знання іноземної мови зі знанням техніки [2]. У зв'язку з нехваткою технічних перекладачів, які б володіли лінгвістичною і технічною освітою тривалий час ведуться дискусії з приводу методики навчання технічного перекладу. Таким чином, існує два підходи до вирішення цього питання. Одні вчені вважають, що у підготовці майбутніх перекладів науково-технічного перекладу повинна переважати лінгвістична складова (тобто в першу чергу вони повинні володіти ІМ, знатися на теорії і практиці перекладу), з послідовним «нарошуванням» термінологічної бази і технічних знань. А інші вважають, що при підготовці технічного перекладача лінгвістична складова не є першочерговою, оскільки грамотний технічний переклад вимагає професійного знання відповідної області техніки, а гарне знання іноземної мови, теорії перекладу, перекладознавства тощо, при цьому не настільки істотно, особливо при перекладі рідною мовою.

С. Лаушер зазначає, що відповідно до першого підходу переклади виконуються перекладачами з лінгвістичною освітою з подальшим редагуванням тексту профільними технічними фахівцями. Згідно із другим переклад виконують інженери, які працюють у відповідній сфері, з подальшим редагуванням тексту перекладу лінгвістом, але лише у випадку перекладу з рідної мови на іноземну [3].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемою підготовки перекладачів науково-технічної літератури є її вузька спрямованість і обмежена цільова аудиторія, до якої не належать спеціалісти філологічних спеціальностей. На відміну від художньої та суспільно-політичної літератури, читачку аудиторію якої складають усі освічені люди, науково-технічну літературу розраховано на спеціалістів з певної галузі знань (або студентів, що навчаються за технічними спеціальностями). У контексті мови цей факт знаходить відображення, насамперед, у насиченості науково-технічних текстів спеціальною термінологією, що означає поняття, які є специфічними для тієї чи іншої галузі знань і відомі лише людям, обізнаним у цій сфері науки або техніки, у тому числі, студентам інженерних спеціальностей. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що підготовку перекладачів науково-технічної літератури доцільно здійснювати на базі інженерних спеціальностей. Однак, викладання науково-технічного перекладу має особливості, які потрібно обов'язково брати до уваги, навіть працюючи зі студентами інженерних спеціальностей, не дивлячись на їх обізнаність у галузі техніки.

Ціллю статті є порівняльний аналіз особливостей викладання науково-технічного перекладу, як письмового, так і усного, студентам інженерних спеціальностей і студентам-філологам для розширення і вдосконалення методич-

ної бази з цієї дисципліни, а також покращення якості підготовки фахівців з перекладу науково-технічної літератури.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей викладання науково-технічного перекладу є переклад термінів і спеціальної технічної фразеології. Терміни мають ті ж самі лінгвістичні якості, що й будь які інші одиниці словникового складу. Відмінність терміна від звичайного слова полягає насамперед в його змістовному аспекті – терміни означають науково відпрацьовані поняття, що притаманні здебільшого одній або декільком конкретним галузям знань. Наукова відпрацьованість поняття, вираженого терміном, його стандартність висувають особливі вимоги до перекладу терміна – його потрібно перекладати саме відповідними терміном, що існує для цього поняття у термінологічній системі мови перекладу. Всі інші способи, відомі з перекладу художньої літератури – аналогії, синонімічні заміни, описовий переклад та ін. – для перекладу термінів є неприйнятними. На цю вимогу, яка на перший погляд може здатися цілком зрозумілою без нагадувань і роз'яснень, потрібно звертати увагу як студентів-інженерів, так і філологів, з самого початку викладання курсу науково-технічного перекладу.

Оскільки з точки зору лінгвістики терміни, як уже зазначалося, є такими ж словами, як і всі інші, їм притаманні ті ж самі властивості – у першу чергу це багатозначність. Як свідчить досвід, серед студентів на початку вивчення теорії та практики перекладу досить поширеним є уявлення про терміни, як про слова, що мають у переважній більшості одне значення. Таке уявлення не витримує перевірки практикою. Треба підкреслити, що зокрема для англійської мови досить притаманною є багатозначність науково-технічних термінів. При цьому у деяких випадках багатозначність науково-технічних термінів проявляється у тому, що один і той же термін має різні значення у межах різних технічних і наукових галузей. Наприклад, слово «valve» у машинобудуванні означає «клапан», у радіоелектроніці – «електронна лампа». Слово «power» у фізиці означає «потужність» або «енергія», а в математиці – «ступінь», та ін. Для практики перекладу це є порівняно легкий випадок – потрібно лише брати до уваги контекст вживання терміну.

Однак студентам інженерних спеціальностей у деяких випадках може бути складніше перекладати тексти, що містять подібні терміни, ніж студентам, які вивчають теорію та практику перекладу на гуманітарних факультетах ЗВО. Причина полягає у тому, що у технічних закладах вищої освіти студенти відпрацьовують і запам'ятовують те значення терміну, що є притаманним для галузі науки і техніки, в якій вони спеціалізуються, і, побачивши певний термін, студенти, не дивлячись у словник і не звертаючи уваги на контекст, автоматично перекладають його у звичному для них значенні. Саме тому на галузеві відмінності значення термінів потрібно привертати особливу увагу студентів, і на практичних заняттях з перекладу пропонувати їм перекладати тексти за різноманітною науково-технічною тематикою. До того ж, така практика є корисною не лише для покращення мовних навичок, але й загалом сприяє розширенню світогляду майбутніх інженерів і пе-

рекладачів. Слід також зазначити, що проблема перекладу термінів з галузевими відмінностями значення постає дещо не так гостро для студентів, яким викладають англійською мовою усі технічні предмети, у тому числі загально технічні, такі як математика і фізика.

Певну складність під час перекладу науково-технічної літератури студенти також відчують у випадках, коли один і той же термін має різні значення у межах однієї галузі науки чи техніки, особливо якщо ц стосується галузі або напрямку, що не належать до їх спеціалізації. Таке явище особливо характерне для назв різних деталей обладнання. Знову ж, вирішальною умовою для вибору вірного еквіваленту багатозначного терміну є контекст.

Окремо слід розглянути ситуацію, яка полягає у тому, що при перекладі технічної літератури нерідко виникає одна специфічна складність, а саме необхідність перекладати технічну термінологію поза будь-яким мовним контекстом. Маються на увазі такі характерні різновиди технічної документації, як наприклад, специфікації на промислові вироби, списки запасних частин, таблиці, діаграми, та ін., де спеціальна термінологія подається у формі простого перерахування або списку, без будь-якого контекстуального середовища [4]. У цьому випадку, якщо мова не йде про обладнання, яке належить до сфери спеціалізації студентів, або ж вони взагалі не обізнані у термінології технічної галузі, як у випадку зі студентами мовних спеціальностей, треба рекомендувати ознайомитися з літературою, що містить відповідну термінологію у більш менш розширеному контексті, а також переглянути ілюстровані довідники або ж знайти відповідний варіант перекладу за допомогою зіставлення зображень із Інтернет ресурсів, що показують той чи інший об'єкт чи явище, назву якого потрібно перекласти. Наприклад, якщо необхідно перекласти список комплекту запасних частин того чи іншого промислового виробу, слід спочатку ознайомитися із розгорнутим описом цього виробу, щоб мати уявлення про деталі, з яких він складається.

З огляду на зазначені вище складності, викладачам доцільно виділяти декілька практичних занять на відпрацювання навичок перекладу саме технічної документації. Для практичних занять потрібно підготувати список запасних частин пристроїв, а також опис цих пристроїв у науково-технічній літературі з відео ілюстрацією або малюнком, що є ілюстрацією пристрою із зазначення назв його частин мовою перекладу для розуміння галузевого і мовного контекстів. Такі види робіт на практичних заняттях допоможуть подолати перекладацьку складність випадку, коли один і той же термін перекладається по-різному залежно від того, у якому пристрої чи приладді розташована деталь. Слід наголошувати студентам, що перекладач ніколи не повинен забувати про можливість такої ситуації, та в усіх випадках сумніву звертатися до довідкової літератури або ж навіть за консультацією до галузевих спеціалістів.

Разом з багатозначністю та омонімією також досить поширеним є і таке мовне явище, як синонімія термінів. Слід особливо підкреслювати на заняттях, що вкрай важливо стежити за тим,

щоб для перекладу одного й того ж самого об'єкту не використовувати різні слова-терміни в одному тексті. Інакше у цільовій аудиторії тексту перекладу може скластися враження, що мова йде про різні предмети або явища. Наприклад, якщо у тексті часто зустрічається термін «антенний перемикач», то для його перекладу слід обрати один із синонімічних англійських термінів «antenna switch» або «duplexer», у залежності від того, який саме варіант притаманний для технічної галузі, до якої належить текст оригіналу, і який варіант використовується для позначення цього об'єкту мовою перекладу у сфері, до якої належить реципієнт тексту перекладу, і надалі використовувати у цьому конкретному тексті тільки його. Тому якщо спочатку було вживане, скажімо, слово «antenna switch», поява у тексті слова «duplexer» створить хибне враження у реципієнта, що мова йде про два різних прилади. Проблема синонімії більш актуальна для студентів-філологів, які в рамках навчальної програми навчаються перекладати не лише науково-технічну літературу, а й тексти, що належать до інших жанрів. Отже, маємо зробити висновок, що потрібно обов'язково пояснювати студентам, що абсолютно необхідною умовою перекладу науково-технічної літератури, особливо науково-технічної документації, є уніфікація термінології і дотримання її принципів у позначенні об'єктів у тексті перекладу. Недотримання зазначених принципів є доволі поширеною помилкою серед перекладачів-початківців, тому слід намагатися розвинути цю навичку під час навчання, щоб допомогти їм уникнути деяких проблем нерозуміння, пов'язаних з неточністю перекладу у майбутньому робочому процесі.

Певну складність у процесі перекладу науково-технічної літератури становлять чисельні випадки розбіжностей між значеннями українських й колектор у моторі або динамомашині). І таких прикладів дуже багато. англійських термінів, що однаково звучать. Наприклад, комутатор – це не commutator, а switchboard (commutator означає колектор у моторі або динамомашині).

Блискавичний розвиток науки і техніки протягом останніх трьох десятиріч, а саме комп'ютерних технологій, поштовх яким було надано у Сполучених Штатах Америки, що є англійською країною, сприяв виникненню багатьох неологізмів у інших мовах, і, звичайно, в українській також. Так, слово line має основне значення «лінія», але у поєднанні з іншими словами набуває значення низки понять у обчислювальній техніці: line of code – кількість строк програми; line load – лінія завантаження у галузі зв'язку; lineprinter – прилад для друку; line driver – драйвер; key field – поле в структурі запису.

Викликає труднощі переклад неологізмів тому, що вони відсутні у словниках. Для правильного перекладу можна або проаналізувати структуру слова і підібрати відповідний аналог у рідній мові, або ж використати метод транскрипції: briefing-брифінг; skateboard – скейтборд чи калькування: liquid crystal display – рідко-кристаличний дисплей;

Терміни, які мають еквівалент в українській мові, грають важливу роль при перекладі. Від них залежить розкриття значень інших слів, вони да-

ють можливість визначити характер тексту. Тому необхідно вміти знаходити відповідний еквівалент в українській мові. Для цього слід постійно доповнювати свою базу термінів-еквівалентів.

У зв'язку з появою нових наук, відкриттям нових явищ виникають значні труднощі з визначенням загальнонаукової, галузевої та вузько-спеціальної термінології.

За умов, коли необхідно давати назви новим явищам та поняттям, багато загальнонавчаних слів набувають певну специфіку. Виникає спеціалізація їх значення при перекладі в залежності від галузевої приналежності та уніфікація еквівалентів.

Переклад безеквівалентної лексики, тобто таких слів, які позначають предмети, процеси та явища, які ще не мають еквівалентів на даному етапі розвитку у мові перекладу, викликає значні труднощі. Як приклад безеквівалентної лексики може бути поняття *syncom – synchronous communication satellite* – якому було знайдено еквівалентний переклад «геостаціонарний супутник зв'язку». У випадках неологізмів для позначення багатокомпонентних термінів студенти інженерних спеціальностей можуть бути у більш вигідному становищі, тому що володіють технічною тематикою у набагато більшому обсязі, що надає їм можливість зіставити нове поняття у рідній мові або у мові перекладу на основі знань про структуру і функції різноманітного обладдя і пристроїв.

У випадку необхідності перекласти безеквівалентну лексику головну роль відіграють контекст та об'єм знань перекладача [5]. Саме тому треба наголошувати усім студентам, а особливо, студентам-філологам, що нагальною потребою майбутнього фахівця-перекладача є збагачення власних знань з широкого кола понять науки і техніки, тримати руку на пульсі останніх інновацій і винаходів, що отримують широке розповсюдження у світі.

Науково-технічна література також характеризується вживанням різних скорочень, як і тих, що зафіксовані у словниках, так і авторських, що є створені тільки для конкретного випадку і зафіксовані лише в одному тексті. Як правило, коли автор вживає скорочення перший раз, він подає поруч і повний варіант терміну, але бувають і винятки, тому обов'язково потрібно розглядати на практичних заняттях такі випадки і навчати студентів бути уважними і ретельно аналізувати текст.

Окрім лексичних існують також граматичні особливості побудови речень у науково-технічних текстах. Очевидно, що граматичні особливості є складнішою для студентів інженерних спеціальностей, і є краще набагато краще зрозумілими й легкими для перекладу для студентів-філологів, що мають змогу більш приділяти часу вивченню граматики згідно з типовою програмою для студентів мовних спеціальностей. Серед тих

граматичних особливостей, що найбільш часто зустрічаються і становлять найсерйозніші проблеми для перекладу можна виділити, перш за все, довгі складнопідрядні речення з декількома підрядними реченнями, які включають велику кількість другорядних членів, а також вживання багатокомпонентних словосполучень з лівим атрибутивним зв'язком. До того ж, слід приділяти особливу увагу вживання дієслів у пасивному стані, що є більш поширеним у науково-технічній літературі, ніж у літературі інших жанрів, і помилки у перекладі якого можуть кардинально змінити зміст тексту до протилежного за суттю процесів.

З огляду на зазначене вище, можна зробити висновок, що вивчення базових, притаманних науково-технічній літературі лексичних та граматичних особливостей найбільш ефективно за допомогою виконання тренувальних вправ із підручників з граматики і практики перекладу. І тільки після того, як студенти засвоїли необхідний матеріал у достатньому для практичної роботи обсязі, доцільно переходити до перекладу оригінальної науково-технічної літератури. Тексти будь-якої спрямованості, а надто тексти науково-технічної тематики не можна перекладати механічно або тільки за інтуїцією. Викладач має постійно нагадувати і показувати на оригінальних прикладах, що приблизне угадування заборонені при перекладі технічної літератури, адже помилка реципієнта тексту в таких галузях може призвести до серйозних наслідків, таких як аварії, техногенні катастрофи, травми і навіть загибель людей. Тільки осмислений лексико-граматичний аналіз тексту мови оригіналу, а потім і ретельна перевірка тексту перекладу забезпечує найкращий, тобто найточніший, переклад змісту науково-технічної літератури.

Висновки. Результатом дослідження є висновок, що для найбільш ефективної підготовки перекладачів науково-технічних текстів широкою галузевої спрямованості з огляду на отримання максимально високого рівня підготовки є два варіанти напряму підготовки спеціалістів-перекладачів. Перший – це викладання практики перекладу і підготовка відповідних фахівців на базі інженерних спеціальностей з більшим об'ємом вивчення граматичних структур, характерних для науково-технічної літератури, за умови викладання їм технічних предметів англійською мовою. Другий – це підготовка перекладачів технічної спрямованості на мовних факультетах і кафедрах з обов'язковим включенням до освітньої програми дисциплін загально технічної спрямованості. Перспективним напрямком для подальших досліджень є аналіз ефективності підготовки перекладачів згідно з існуючою моделлю навчання, а також науково-методична робота з реформування системи підготовки фахівців з науково-технічного перекладу згідно з одним із зазначених підходів.

Список літератури:

1. Комісаров В.М. Сучасне перекладознавство. Видання 2-е, виправлене. Москва : Р. Валент, 2011. 408 с.
2. Wood, A. International scientific English: the language of research scientists around the world. Research perspectives on English for Academic Purposes. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. P. 71–83.
3. Lauscher, S. Translation Quality Assessment: Where Can Theory and Practice Meet? *The Translator*. 2000. № 6(2). P. 149–168.
4. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: граматичні труднощі, лексичні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.
5. Овадюк О. Особливості технічного перекладу. Труднощі перекладу неологізмів. Науково-практична конференція «Новітні освітні технології». URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/987> (дата звернення: 27.04.2020).
6. Сімкова І.О. Сучасні підходи до підготовки майбутніх перекладачів до англомовного науково-технічного перекладу. Науковий блог. Національний університет «Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/2012/suchasni-pidhody-do-pidhotovky-majbutnih-perekladachiv-do-anhlomovnoho-naukovo-tehnichnoho-perekladu/> (дата звернення: 27.04.2020).

References:

1. Komissarov, V.N. (2011). *Sovremennoie perevodovedenie [Modern Translation Study]*. Moscow: Valent. (in Russian)
2. Wood, A. (2001). *International scientific English: the language of research scientists around the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Lauscher, S. (2000). *Translation Quality Assessment: Where Can Theory and Practice Meet? The Translator*.
4. Karaban, V.I. (2002). *Pereklad angliyskoi naukovoii i tekhnichnoi literatury: gramatychni trudnoshchi, leksychni ta zhanrovo-stylistychni problemy [Translation of English Scientific and technical literature: grammar difficulties, problems of vocabulary, genre and style]*. Vinnytsia: Nova Knyga. (in Ukrainian)
5. Ovadiuk, O. (2011). *Osoblyvosti tekhnichnogo perekladu. Trudnoshchi perekladu neologismiv [Peculiarities of Technical Translation. Difficulties in Translating Neologisms]*. *Proceedings of the New Educational Technologies (Kyiv, Ukraine, March 21, 2011)*. Available at: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/987> (accessed 27 April 2020).
6. Simkova, I.O. (2012). *Suchasni pidkhody do pidgotovky maibutnih perekladachiv do anglo-movnoho nauko-ve-tekhnichnogo perekladu [Modern Approaches to Preparing future interpreters for English scientific technical translation]*. *Naukovyi Blog. Natsionalnyi universitet "Ostrozka akademiia"* (Ukraine, 15 October, 2012). Available at: <https://naub.oa.edu.ua/2012/suchasni-pidhody-do-pidhotovky-majbutnih-perekladachiv-do-anhlo-movnoho-naukovo-tehnichnoho-perekladu/> (accessed 27 April 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-129>

УДК 373.2.016:51

Шаран О.В.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Феокистова Т.Б.Дошкільний навчальний заклад № 2 «Ялинка»
комбінованого типу міста Трускавця

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ДО МАТЕМАТИКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті проаналізовано сутність проблеми формування пізнавального інтересу до математики у дітей старшого дошкільного віку. Обґрунтовано важливість розвитку пізнавального інтересу у дітей старшого дошкільного віку. Наголошується на необхідності організації пізнавального розвитку дитини, як одного з основних напрямів підготовки до навчання в школі, окреслених у Базовому компоненті дошкільної освіти. Увагу зосереджено на методичних аспектах формування пізнавального інтересу до математики у старших дошкільників. Охарактеризовано основні форми прояву пізнавального інтересу, притаманні дитині цього віку. До основних шляхів формування пізнавального інтересу до математики у старших дошкільників віднесено широке використання різноманітної практичної діяльності у процесі формування елементарних математичних уявлень, що виражається у включенні в освітній процес варіативних, проблемних, творчих завдань, різних видів продуктивної діяльності та ігрової форми опрацювання математичного матеріалу. Наголошується, що у даному процесі дуже важливим є створення сприятливих психолого-педагогічних умов під час роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Зроблено виважені висновки та виокремлено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: пізнавальний інтерес, математика, діти, старший дошкільний вік, методичні аспекти.

Sharan Olexandra

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

Feoektistova Tatiana

ZDO № 2 "Fir-tree" in Truskavets

PECULIARITIES OF FORMATION OF COGNITIVE INTEREST IN MATHEMATICS IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Summary. The article analyzes the essence of the problem of forming a cognitive interest in mathematics in older preschool children. The importance of the development of cognitive interest in older preschool children is substantiated. The need to organize cognitive development of the child is emphasized, as one of the main directions of preparation for school education, outlined in the Basic component of pre-school education. The attention is focused on the methodological aspects of the formation of cognitive interest in mathematics in older preschoolers. The main forms of manifestation of cognitive interest inherent in a child of this age are characterized. The main aspects highlighted in the article are the ways of forming a cognitive interest in mathematics in senior preschoolers. The main of these include the widespread use of various practical activities in the process of forming elementary mathematical ideas, which is expressed in the inclusion in the educational process of variational, problematic, creative tasks and a game form of processing mathematical material. The widespread use of cognitive tools for working with children and creating a subject-development environment have great importance in the formation of cognitive interest. These tools include the use of modeling, various visualization, educational didactic games, such as: "Window of figures", story games on mathematical material, computer games of mathematical content, and various types of productive activities in the formation of elementary mathematical ideas of seniors preschoolers. Examples of using the interactive whiteboard in formation of elementary mathematical representations classes are presented. Effective aspects that can be used by tutors in their work are considered, namely: the problem of presentation, novelty, children's experience, activity, and freedom of the child, bright and pleasant game material, and productive activity. Also, the importance of creating favorable psychological and pedagogical conditions while working with older preschool children is emphasized. Prudent conclusions are made and the prospects for further research are outlined.

Keywords: cognitive interest, mathematics, children, senior preschool age, methodological aspects.

Постановка проблеми. На сьогодні проблема розвитку пізнавального інтересу у дитини є однією з найважливіших в сучасних педагогіці і психології. Пізнавальний інтерес, як джерело пізнавальної активності дитини, є необхідним для розвитку особистості дитини, зокрема, її інтелектуальної сфери. Ще відомий педагог К.Д. Ушинський писав, що у дитини слід «розвивати бажання і здатність самостійно, без учителя набувати нові пізнання... дати учневі засіб брати корисні знання не тільки з книг, але і з предме-

тів, що його оточують, з життєвих подій, з історії власної душі...» [7, с. 339]. Як доводять сучасні вчені, за наявності пізнавального інтересу в дитини активізуються також всі психічні процеси, вони проходять більш інтенсивно й усвідомлено, а «засвоєні в результаті знання стають міцними, глибокими і системними» [2, с. 106].

У процесі проведення педагогічної практики нами був проведений педагогічний експеримент. На констатувальному етапі експерименту ми виявили, що в сучасних дитячих садках зна-

чна увага приділяється математичному розвитку дітей дошкільного віку. Проте багато педагогів застосовує пасивно-репродуктивне навчання, не надаючи належного значення розвитку пізнавального інтересу у дітей в процесі формування елементарних математичних уявлень.

Розвиток пізнавального інтересу є дуже важливим для дітей старшого дошкільного віку, адже саме з цього періоду розпочинається формування пізнавальних дій, розвиток допитливості й творчої активності, становлення свідомості дитини. Так, у Базовому компоненті дошкільної освіти дошкільне дитинство названо «базовим періодом для формування способів пізнання», а пізнавальний розвиток дитини, основою якого є пізнавальний інтерес, – одним із основних напрямів підготовки дитини до навчання в школі [1, с. 5]. Адже, як відомо, низький рівень розвитку пізнавального інтересу може бути причиною неуспішності дитини в школі, зниження її пізнавальної активності, відсутності мотивації у навчанні.

У руслі нашого дослідження ми розглядаємо формування пізнавального інтересу у дітей дошкільного віку на матеріалі математичного змісту. Формування елементарних математичних уявлень у дошкільників пов'язано з пізнавальною діяльністю. Зокрема, математика володіє великими можливостями в розвитку розумових процесів, які є ядром пізнавального інтересу (за Г.І. Щукіною [8]). Наше дослідження ґрунтується на використанні практичної діяльності у процесі формування елементарних математичних уявлень старших дошкільників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування пізнавального інтересу розглядали у своїх дослідженнях як психологи (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Н.А. Менчинська, В.Н. Мясіщев, В.А. Онищук та ін.), так і педагоги (Ю.Ю. Березіна, Я.А. Коменський, В.Н. Максимова, Ф.К. Савіна, О.Я. Савченко, М.Н. Скаткін, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, І.Г. Шапошникова, Г.І. Щукіна та ін.).

Стосовно дітей дошкільного віку проводились дослідження на матеріалі різного змісту: інтерес до природи (Л.Ф. Захаревич, Н.К. Постникова та ін.), ігрової діяльності (Н.А. Бойченко, Л.Н. Вахрушева та ін.), образотворчої діяльності (Л.А. Блащук), взаємодії дітей під час навчання (Н.І. Кашубо) та ін. Дослідження доводять, що у дітей старшого дошкільного віку можливо сформувати достатньо стійкий пізнавальний інтерес.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на різноманітність вищезгаданих робіт, проблема формування пізнавального інтересу до математики у дітей старшого дошкільного віку на основі практичної діяльності не була предметом спеціального дослідження.

Метою нашої статті є розглянути методичні аспекти формування пізнавального інтересу до математики у старших дошкільників на основі практичної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі вчені по-різному трактують поняття «інтерес». Зокрема, С.У. Гончаренко в «Українському педагогічному словнику» це поняття трактує так: «У психології і педагогіці –

форма прояву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення мети діяльності й тим самим сприяє орієнтації, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності... При наявності інтересу знання засвоюються ґрунтовно, міцно; при відсутності інтересу навчальний матеріал засвоюється важко, часто формально, не знаходить застосування в житті, легко й швидко забувається» [4, с. 147–148].

У своєму дослідженні, зважаючи на його специфіку, ми спиралися на визначення методиста Н.І. Кашубо: «Пізнавальний інтерес старших дошкільників до математики – це складне особистісне утворення, яке складається із сукупності взаємопов'язаних компонентів (інтелектуального, емоційного, волевого), і характеризується прагненням до активного та самостійного освоєння нового матеріалу і вияснення незрозумілого в математичних зв'язках, відношеннях, закономірностях» [6, с. 12].

Як засвідчує практика, успішність формування пізнавального інтересу і рівень його розвитку залежать від вікових та індивідуальних особливостей дитини, сформованих на цей період.

В педагогіці визначено три форми пізнавального інтересу у дітей дошкільного віку, зокрема, це:

- 1) Цікавість, коли дитина прагне до поверхневого відображення предмета, явища.
- 2) Допитливість, що виявляється в схильності до осягнення суті предметів, явищ, їх зв'язків.
- 3) Пізнавальний інтерес – потреба, прагнення до перевірки набутих знань на практиці [3, с. 15].

Часто в старшому дошкільному віці у дітей найбільш вираженими є цікавість та допитливість. Пізнавальний інтерес у найвищій (третій) своїй формі сформованості у дітей старшого дошкільного віку проявляється ситуативно, проте має тенденції до набуття стійкості. Як відомо з досвіду роботи, прагнення до пізнання є природним і закладено у дитини з народження. Тому метою педагогічної роботи зі старшими дошкільниками є не загубити його, а «розвинути це прагнення, закріпити його, дати можливість перерости у стійкий пізнавальний інтерес» [6, с. 4].

Основними проявами, характерними для пізнавального інтересу дошкільника, є яскраве емоційне збудження дитини, пов'язане з бажанням дізнатися щось нове. Проте вони ще не являються гарантом того, що пізнавальна діяльність дітей буде успішною, адже відсутніми є практичні навички.

Одним із шляхів формування пізнавальних інтересів сучасний педагог С.У. Гончаренко вважає «включення учнів в активну творчу діяльність шляхом підбору посильних, цікавих, досить різноманітних, нових за змістом чи формою завдань, які спонукають до самостійних, активних роздумів» [4, с. 148]. Ми погоджуємося з цією думкою і вважаємо, що одним із основних шляхів формування пізнавального інтересу старших дошкільників до математики ми вважаємо широке використання різноманітної практичної діяльності у процесі формування елементарних математичних уявлень дітей, під час якої проявляється, формується та поглиблюється пізнавальний інтерес до математики. Вона виражається у включенні в освітній процес варіативних, проблемних, творчих завдань та ігрової форми

опрацювання математичного матеріалу, оскільки «гра в дошкільному віці має вирішальний вплив на розумовий розвиток дитини» [5]. Для цього важливим є широке використання пізнавальних засобів для роботи з дітьми: методу моделювання, різноманітної наочності, розвивальних дидактичних ігор та ін.

Для прикладу, у процесі дослідження ми використовували дидактичний матеріал «Віконце фігур», розроблений Гоцуляком М.С. та Гоцуляк А.К., що складається зі 160 елементів: геометричних фігур різного кольору і форми та їх зображень. Цей засіб навчання дозволяє використовувати завдання різних видів для роботи з дошкільниками: від простого ознайомлення з геометричними фігурами та кольорами до варіативних завдань на розвиток пам'яті, логічного мислення, уваги, дрібної моторики рук. Тобто в процесі виконання вправ у дітей формуються характерні для пізнавального інтересу мисленеві операції (порівняння, аналіз, класифікація, серіація, узагальнення) та мисленеві процеси (міркування, судження, умовиводи). Доцільно завдання поступово ускладнювати, використовувати, якщо можливо, проблемність подання, новизну, дитячий досвід.

Як відомо, старші дошкільники захоплюються сюжетними іграми. Прояв інтересу у дітей починає відбуватися вже зі створення ігрових

атрибутів, придумування декорацій та правил гри. Діти з захопленням беруть у цьому участь. Наприклад, у процесі сюжетно-рольових ігор, таких, як «Магазин», «Кафе», «Перукарня» та ін., паралельно із засвоєнням складу чисел та арифметичних дій додавання та віднімання в межах десяти відбувається формування інтересу дітей до математичної діяльності.

Саме у процесі використання цікавих для дітей видів діяльності під час формування елементарних математичних уявлень (сюжетно-ігрової, театралізованої, конструювання, ліплення та ін.) проявляється інтерес дитини до виду діяльності та його математичного змісту. Саме у цих видах діяльності діти проявляють творчість, прагнуть до збагачення змісту ігор, до використання нових матеріалів шляхом перетворення підручних засобів. Відповідно зростає кількість запитань дітей, що свідчить про підвищення їх пізнавального інтересу.

Як показує досвід, формуванню пізнавального інтересу у старших дошкільників сприяє використання комп'ютерних технологій, зокрема, інтерактивної дошки та дидактичних комп'ютерних ігор математичного змісту.

Для прикладу наведемо зразки використання інтерактивної дошки на заняттях з формування елементарних математичних уявлень у старших дошкільників (рис. 1, 2).

Рис. 1. Інтерактивна вправа «Встановлення відповідності між цифрою та кількістю предметів чи частин цілого»

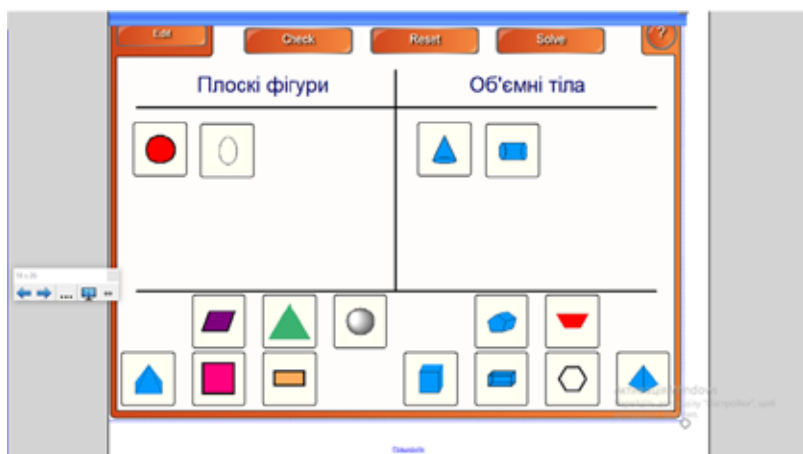

Рис. 2. Класифікація об'єктів

Необхідними умовами формування пізнавального інтересу вважаємо створення позитивного емоційного відношення до сприйняття математичного матеріалу, комфортного психологічного клімату в групі старших дошкільників та врахування їх вікових та індивідуальних особливостей. «Важливо, щоб пізнання було пов'язане з позитивними емоційними переживаннями, з радістю» [4, с. 148]. Доцільним є підтримання у групі дітей дружньої обстановки, підбадьорювання не тільки активних дітей, але й тих, хто не проявляє активності, ініціативи, відсутність будь-якої критики, можливість відчувати впевненість у тому, що над його запитаннями не будуть насміхатися і що він обов'язково зможе проявити себе.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Для дитини дошкільного віку, в основному,

характерна ситуативна форма прояву пізнавального інтересу. Цілеспрямована педагогічна діяльність сприяє формуванню достатньо стійкого пізнавального інтересу у дошкільників. Результати проведеного педагогічного експерименту дають можливість зробити висновки, що у розвитку пізнавального інтересу до математики у дітей старшого дошкільного віку вирішальне значення має практична діяльність (з включенням різного виду завдань та застосуванням ігрових методів) при дотриманні визначених нами психолого-педагогічних умов. Саме практична діяльність стимулює виникнення пізнавального відношення до вивчення математичного матеріалу і є джерелом його розвитку. Подальші напрямки досліджень можуть стосуватися проблеми формування пізнавального інтересу до математики у дитини в умовах дистанційного навчання.

Список літератури:

1. Базовий компонент дошкільної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazoviy-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf> (дата звернення: 29.04.2020).
2. Березина Ю.Ю. Развитие представлений родителей о становлении познавательного интереса у детей старшего дошкольного возраста. *Педагогика и психология*. 2012. № 3(21). С. 106–109.
3. Бочарова Н.Б. Взаимодействие семьи и детского сада в формировании познавательных интересов у детей старшего дошкольного возраста средствами русского народного декоративно-прикладного искусства : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Москва, 2014. 29 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.
5. Запорожец А.В. Развитие логического мышления у детей в дошкольном возрасте. URL: http://pedlib.ru/Books/6/0112/6_0112-88.shtml (дата звернення: 29.04.2020).
6. Кашубо Н.И. Психолого-педагогические условия развития познавательного интереса к математике у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 2003. 22 с.
7. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т. 2. Москва : Просвещение, 1974. 440 с.
8. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000008/st160.shtml> (дата звернення: 29.04.2020).

References:

1. Bazoviy komponent doshkilnoi osvity [Basic component of preschool education]. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazoviy-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf> (accessed April 29, 2020).
2. Berezina, Ju.Ju. (2012). Razvitie predstavlenij roditel'ej o stanovlenii poznavatel'nogo interesa u detej starshogo doshkol'nogo vozrasta [Developing parents' perceptions of cognitive interest in older preschool children]. *Pedagogika i psihologija*, vol. 3(21), pp. 106–109.
3. Bocharova, N.B. (2014). Vzaimodejstvie sem'i i detskogo sada v formirovanii poznavatel'nyh interesov u detej starshogo doshkol'nogo vozrasta sredstvami russkogo narodnogo dekorativno-prikladnogo iskusstva [The interaction of family and kindergarten in the formation of cognitive interests in children of older preschool age by means of Russian folk arts and crafts]. Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. Moscow, 29 p.
4. Honcharenko, S.U. (1997). Ukrainskiy pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid, 375 p.
5. Zaporozhec, A.V. Razvitie logicheskogo myshlenija u detej v doshkol'nom vozraste [Development of logical thinking in children in preschool age]. Available at: http://pedlib.ru/Books/6/0112/6_0112-88.shtml (accessed April 29, 2020).
6. Kashubo, N.I. (2003). Psihologo-pedagogicheskie uslovija razvitija poznavatel'nogo interesa k matematike u detej starshogo doshkol'nogo vozrasta [Psychological and pedagogical conditions of development of cognitive interest in mathematics in children of preschool age]. Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. Moscow, 22 p.
7. Ushinskij, K.D. (1974). Izbrannye pedagogicheskie sochinenija [Selected pedagogical works]: V 2-h t. T. 2. Moscow: Prosveshhenie, 440 p.
8. Shhukina, G.I. Problema poznavatel'nogo interesa v pedagogike [The problem of cognitive interest in pedagogy]. Available at: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000008/st160.shtml> (accessed April 29, 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-130>

УДК 372.881

Шмырова О.В.

Белоцерковский национальный аграрный университет

ГРУППОВЫЕ ФОРМЫ КОММУНИКАЦИИ В СИСТЕМЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Аннотация. В статье обобщены эффективность использования дистанционного обучения иностранным языкам, определены особенности и преимущества групповых форм дистанционной коммуникации для студентов и преподавателей высших учебных заведений. Благодаря средствам групповой коммуникации создается новая учебная среда, в которой студенты чувствуют себя неотъемлемой частью коллектива, что значительно увеличивает мотивацию к обучению. Применение в учреждениях высшего образования групповых форм коммуникации в системе дистанционного обучения благоприятно сказывается на психолого-педагогическом аспекте образовательного процесса.

Ключевые слова: дистанционное обучение иностранным языкам, групповые формы дистанционной коммуникации, образовательный процесс, Интернет.

Shmyrova Olga

Bila Tserkva National Agrarian University

GROUP FORMS OF COMMUNICATION IN THE SYSTEM OF DISTANCE LEARNING FOREIGN LANGUAGE IN A UNIVERSITY

Summary. The article summarizes the effectiveness of the use of distance learning of foreign languages, identifies the features and advantages of group forms of distance communication for students and teachers of higher educational institutions. To expand opportunities and fully integrate into the world community effectively helps high-quality knowledge of foreign languages. Today in Ukraine, which is actively integrating into European and world space, the need for learning foreign languages is growing every day, and the need for introducing new methods and forms of distance learning foreign languages is growing accordingly. Given the relevance and prospects of this issue, the goal of our study will be group forms of communication in the distance learning system of foreign languages at a university. Preparation for the use of distance learning foreign languages should begin with an in-depth analysis: firstly, the objectives of the training; secondly, the didactic capabilities of new technologies during the transfer of educational information; thirdly, the psychological and pedagogical requirements for the information and communication technologies of distance learning foreign languages. Distance learning of foreign languages forms practical professionally directed skills among students that will be useful in their future professional implementation, foreign professional competence, develops internal motivation for creative self-realization, initiative in work. Thanks to the means of group communication, a new learning environment is created in which students feel themselves an integral part of the team, which significantly increases the motivation for learning. Distance learning of foreign languages makes it possible not only to ensure the active involvement of students in the educational process, but also allows the teacher to manage this process unlike most traditional educational environments. The use of group forms of communication in higher education institutions in the distance learning system favorably affects the psychological and pedagogical aspect of the educational process.

Keywords: distance learning of foreign languages, group forms of distance communication, educational process, Internet.

Постановка проблемы. Расширить возможности и полноценно интегрироваться в мировое сообщество эффективно помогает качественное знание иностранных языков. Для многих это является необходимым условием и залогом успешной карьеры, пропуском в мир успеха. Получать образование, участвовать в программах, конференциях и грандах, стажироваться за рубежом, иметь доступ к иностранным сайтам и печатным изданиям – это и престижно, и комфортно, и во многих случаях – необходимо. Для успешной профессиональной реализации в различных сферах и направлениях одного родного языка недостаточно, необходимы знания хотя бы еще одного иностранного языка. Эффективно, как показывает практический опыт, осваивать иностранные языки помогает дистанционное обучение.

Сегодня в Украине, которая активно интегрируется в европейское и мировое пространство, каждый день растет потребность в изучении иностранных языков, соответственно растет не-

обходимость внедрения новых методов и форм дистанционного обучения иностранным языкам. Учитывая актуальность и перспективность данной проблематики, целью нашего исследования будут групповые формы коммуникации в системе дистанционного обучения иностранным языкам в вузе.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблеме дистанционного обучения постоянно уделяли внимание психологи, педагоги, методисты, разработаны специальные курсы и программы, которые позволяют дистанционно овладеть иностранным языком. Стоит отметить вклад в разработку теоретико-методологических основ дистанционного образования (цель, задачи, принципы, модели дистанционного образования), технологии разработки дистанционного курса, различных дистанционных программ по конкретным учебным дисциплинам таких исследователей, как: А. Андреев, Ю. Богачкова, Ю. Горвиц, Е. Дмитриева, Н. Жевакина, К. Ко-

жухов, В. Кухаренко, Н. Майер, Е. Полат, А. Рыбалко, В. Свиридюк и других.

Преимущества применения технологии дистанционного обучения проявляются в том, что, во-первых, эта технология более гибкая: она направлена на тех, кто учится, создает для студента удобные условия для овладения учебной информацией в любое время; во-вторых, такое обучение требует значительно меньшего использования средств; в-третьих, в дистанционном обучении меняется роль преподавателя: он превращается в помощника, наставника, его монолог видоизменяется на диалог двух коллег, один из которых более опытный; в-четвертых, процесс приобретения знаний в дистанционном обучении – это самостоятельная работа студентов, которая играет едва ли не важнейшую роль в учебном процессе [7].

Цель работы. Обобщить эффективность использования дистанционного обучения иностранным языкам, определить особенности и преимущества групповых форм дистанционной коммуникации для студентов и преподавателей высших учебных заведений.

Изложение основного материала. Дистанционная форма получения образования – это индивидуализированный процесс получения образования, который происходит в основном при опосредованном взаимодействии удаленных друг от друга участников образовательного процесса в специализированной среде, функционирующей на базе современных психолого-педагогических и информационно-коммуникационных технологий [1; ст. 9, п. 4].

Дистанционное изучение иностранных языков дает возможность не только обеспечить активное привлечение студентов к учебному процессу, но и позволяет управлять этим процессом в отличие от большинства традиционных учебных сред. Интеграция звука, движения, образа и текста создает новую, чрезвычайно богатую по своим возможностям учебную среду, с развитием которой увеличивается и степень вовлечения студента в процесс обучения [3].

Действительно, интегрированный подход к решению основных задач дистанционного образования, то есть сочетание комплекса психолого-педагогических и информационно-коммуникационных технологий, компьютерного обучения, технологии мультимедиа и методов интенсивного обучения иностранным языкам – это не только источник глубоких знаний, но и формирование позитивных установок продолжать последипломное обучение иностранным языкам.

Дистанционное обучение – это очень удобный и наиболее доступный способ интерактивного взаимодействия участников образовательного процесса с целью передачи и усвоения знаний, навыков и способов познавательной деятельности. Дистанционная форма обучения иностранным языкам имеет ряд преимуществ: обеспечивает скорость получения знаний из мировых информационных ресурсов; дает возможность изучать языки в процессе обучения или с отрывом на незначительный период (мобильность, гибкость, индивидуальность); максимальная приближенность к участникам (независимо от места проживания, состояния здоровья и социального статуса) [5].

Дистанционное обучение иностранным языкам формирует у студентов практически профессионально направленные навыки, которые пригодятся им в будущей профессиональной реализации, иноязычную профессиональную компетентность, развивает внутреннюю мотивацию к творческой самореализации, инициативность в работе.

Подготовка к использованию дистанционного обучения иностранным языкам должна начинаться с глубокого анализа: во-первых, целей обучения; во-вторых, дидактических возможностей новых технологий во время передачи учебной информации; в-третьих, психолого-педагогических требований к информационно-коммуникационным технологиям дистанционного обучения иностранным языкам.

Опыт зарубежных стран свидетельствует о важности и возможности создания эффекта присутствия преподавателя при использовании дистанционных форм обучения, может усилить сотрудничество преподавателя и студента, воспроизводить групповую обстановку при изучении курса и генерировать ощущение, как будто студенты и преподаватель находятся вместе в виртуальной аудитории [10; 11]. При дистанционном обучении субъектами интерактивного взаимодействия выступают преподаватели и студенты, а средствами осуществления такого взаимодействия – электронная почта, телеконференции, диалоги в режиме реального времени, вебинары, веб-квесты, видео-лекции, мультимедиа презентации и тому подобное. При дистанционном обучении осуществляются различные виды взаимодействия.

При осуществлении взаимодействия преподавателя со студентом, преподаватель руководит действиями отдельного студента, дает советы, рекомендации, анализирует и контролирует результаты деятельности. При взаимодействии студента с преподавателем, когда студент осуществляет запрос, сообщает преподавателю, в каких именно знаниях он сейчас нуждается, - происходит осознание студентом пробелов в знаниях, студент учится предвидеть возможные трудности в усвоении определенного материала, учиться самостоятельно мыслить. Кроме того, при таком общении студент может представлять результаты своей работы в сети. Взаимодействие студента с другими студентами во время дистанционного обучения сначала возникает стихийно. Как правило, первыми начинают контактировать наиболее активные участники дистанционного курса [4].

Сотрудничество с референтными партнерами, то есть во взаимодействии группа-группа есть необходимое условие инициативности студента, которое формирует способность к рефлексии. Эффективность использования того или иного средства обучения во многом зависит от его дидактических особенностей. Сегодня глобальная сеть Интернет является уникальной средой для дистанционного обучения иностранным языкам. Потенциал дистанционного обучения может быть наиболее эффективным при обсуждении, интенсивной умственной активности и групповой деятельности.

В учебной деятельности сотрудничество с участниками группы является важным моментом. У студентов, которые принимали участие

в групповой работе, рефлексивные способности формируются значительно эффективнее, чем у студентов, которые осваивали материю самостоятельно или только в ходе общего обсуждения.

Студенты отстаивают свою точку зрения и изучают возможные варианты интерпретации информации. Студенты учатся выделять проблему, планировать пути ее возможного решения и непосредственно решать. Психолого-педагогические технологии, ориентированные на групповую работу студентов, являются наиболее приемлемыми для дистанционного обучения иностранным языкам. Именно они направлены на применение проблемных, исследовательских и интерактивных методов; на мобильное получение и гибкое применение знаний; на развитие культуры общения, в том числе развитие деловой профессиональной лексики; самостоятельного критического мышления; умения совместно выполнять различные социальные роли. Одновременно эти технологии являются личностными: обучающиеся получают возможность в соответствии с индивидуальными способностями достигать определенных результатов, осмысливать получаемые знания, развивать коммуникативные способности. При этом у них формируется собственное мнение на многие проблемы, вырабатываются умения не просто читать и писать на иностранном языке, но и думать, а значит, создавать иноязычные презентации, участвовать онлайн в международных конференциях и тренингах, вести деловую переписку. Такие навыки знания иностранного языка будущий работодатель обязательно оценит.

Преимущества групповой коммуникации в системе дистанционного представления всех участников группы (в том числе преподавателя-координатора, который обязательно должен иметь такую же визитную карточку), начинаются с непосредственного взаимодействия. Такое взаимодействие дает возможность студентам объединиться по интересам, найти общий язык, становится положительным началом интерактивного общения в группе.

На этапе формирования группы каждый студент создает свою личную страницу, которая поможет другим членам группы и координаторам составить впечатление о человеке. В этой своеобразной визитной карточке используются следующие элементы: фотография (она не должна быть официальной), описание профессиональных интересов, хобби и указания электронного адреса. После этого, студентам ставятся задачи, направленные одновременно на установление контактов между ними и овладение ими коммуникативными и информационными возможностями средств обучения. Для запуска механизма дистанционной коммуникации можно применять различные групповые формы работы, используя возможности телекоммуникационных сетей: электронной почты, списков, рассылки, форума, чата, доски объявлений, видеоконференции и т. При дистанционном обучении необходимо уделять особое внимание общению в сети, поскольку познавательное и творческое сотрудничество положительно скажется на эффективности усвоения знаний студентами.

Во время такого обучения студенты могут задавать вопросы, касающиеся актуальных со-

бытий; получать информацию о путешествиях с помощью официальных туристических сайтов, блогов, журнальных ресурсов; сравнивать цены на товары и услуги с помощью рекламы; изучать поп-культуру на основе ток-шоу и музыкальных видео. Каждый студент может иметь отдельные задачи для работы, а в процессе их выполнения общаться друг с другом и создавать совместные постеры и презентации для всей группы. Задачи такого типа являются интересными и привлекательными, они направлены на сотрудничество между студентами, самостоятельную работу, а также на расширение кругозора студента [4].

Итак, общаясь с преподавателем-координатором и одноклассниками, студент выбирает для себя темп обучения, его интенсивность; имеет возможность в процессе овладения учебным материалом обсуждать, дискутировать; участвовать в интерактивных формах работы, демонстрировать собственные наработки, излагать свои научные или художественные произведения в сети Интернет.

Преподаватель, который организует и координирует систему дистанционного обучения, должен иметь универсальную подготовку. Преподаватель обязан владеть современными педагогическими технологиями, т.е. уметь использовать имитационные упражнения, виртуальные экскурсии, кейсы, проблемные ситуации, игровые модели и другие формы активных методов обучения. Преподаватель также обязан иметь навыки работы с информационными технологиями, а именно, знать текстовые редакторы, электронные базы данных, электронные таблицы, электронную почту, возможности Интернет, интерактивные компьютерные обучающие программы и т.д. Преподаватель должен быть психологически готовым к работе со студентами в новой учебно-познавательной среде.

Преподаватель – координатор группы создает практические ситуации и дает возможность каждому студенту проявить себя. При этом преподаватель четко организует процесс коммуникации, контролирует соблюдение определенного стиля, содержания и формы представления сообщений, вежливость в виртуальном общении, корректирует допущенные грамматические, орфографические и другие ошибки. Успешность реализации групповой коммуникации в системе дистанционного образования обучения иностранным языкам во многом зависит от преподавателя – координатора группы, создает должное учебно-методическое обеспечение преподавания лексико-семантических и грамматических особенностей иностранных языков, поддерживает профессиональную коммуникацию и творческую атмосферу, пробуждает познавательный интерес и активность во время групповых дистанционных занятий. По материалам разделов изучения иностранных языков преподаватель создает итоговые тесты и задачи, которые необходимо студентам выполнять вовремя.

Опытный и компетентный преподаватель умело организует учебный процесс и руководит им, поддерживает высокий уровень взаимодействия со студентами – участниками группы, является одним из ключевых факторов качественного обучения студентов с использованием дистанци-

онных технологий. Как отмечают студенты, при дистанционном обучении иностранным языкам в группе они повышают не только свои знания, ответственность перед участниками группы, но и умение самостоятельно работать, появляется уверенность в своих силах и планах на будущее. Студенты становятся более устойчивыми к внешним условиям, более самостоятельными, общительными и коммуникабельными, не боятся принимать важные решения, а значит – в современном мире им будет легче строить карьеру или в Украине, или за границей, учиться и стажироваться, комфортно путешествовать, участвовать в международных научных конференциях, работать с иностранными партнерами [6].

Преподаватель – координатор группы, готовя учебно-методические материалы для дистанционного обучения иностранным языкам, должен принимать во внимание психологические закономерности восприятия, памяти, мышления, внимания, а также профессиональную ориентацию студентов. Учет этих особенностей способствует повышению уровня восприятия информации и усвоению учебного материала студентами в системе дистанционного образования. Благодаря средствам групповой коммуникации (дискуссионные форумы, он-лайн конференции, электронные обсуждения усвоенного материала, заполнение анкет, составление резюме, деловая переписка и т.д.) создается новая учебная среда, в которой студенты чувствуют себя неотъемлемой частью коллектива, что значительно увеличивает мотивацию к обучению. Преподаватели создают и поддерживают учебную среду, разрабатывают новые стратегии проведения взаимодействия между участниками учебного процесса, повышают их творческую и познавательную активность и собственную квалификацию. В системе дистанционного обучения иностранным языкам психологический комфорт достигается обратной связью между студентом (участником группы) и преподавателем (координатором группы) [2].

Суть обратной связи заключается в том, что в межличностном общении процесс обмена информацией характеризуется непосредственностью, эмоциональной составляющей, а в дистанционном общении обмен информацией происходит опосредованно, виртуально: координатор влияет на такие естественные человеческие инстинкты как конкуренция, самовыражения, альтруизм, статусность, развивает мотивационные установки студентов. При взаимодействии преподавателя с группой основным является постановка целей

и анализ результатов деятельности студентов. Участники группы, коллективно несут ответственность за получение конкретных результатов и имеют общие цели, помогают обобщить и систематизировать знания, взаимодополняют умения и навыки друг друга, разделяют ответственность за достижение конечной цели.

Поиск путей развития мотивации студентов является одной из главных проблем дистанционного обучения. По нашему мнению, формирование мотивации учения, заключается в том, чтобы отрицательное, безразличное отношение к учебе студента изменить на активно-положительное. Для этого необходимо способствовать превращению широких побуждений студента в стойкую мотивационную структуру, применяя методы психологического воздействия (тренинги, консультации, беседы) [8]. Мотивацией изучения иностранных языков для подавляющего большинства студентов (более 50%) сегодня является перспектива карьерного роста, возможность профессиональной реализации на иностранных предприятиях, учреждениях, фирмах; четверть студентов хотят участвовать в программах обмена и стажировки в зарубежных вузах, 10% процентов студентов мотивацию изучения иностранных языков видят в возможности комфортно путешествовать, отдыхать.

Однако в групповых формах коммуникации в системе дистанционного изучения иностранных языков остается нерешенным ряд вопросов. Вот некоторые из них: стандартизация компонентов дистанционного обучения иностранным языкам; авторские права на создаваемые учебные материалы и продукты; учет рабочего времени (дистанционные часы работы преподавателя в соотношении с академическим временем); оплата работы преподавателя при дистанционном обучении и выплата авторского вознаграждения за разработанные методики; учет посещаемости студентами дистанционных занятий и тому подобное.

Выводы. Применение в учреждениях высшего образования групповых форм коммуникации в системе дистанционного обучения благоприятно сказывается на психолого-педагогическом аспекте образовательного процесса, способствует развитию индивидуального потенциала у студентов, и преподавателей, формирует мотивацию, самостоятельное мышление, инициативность и ответственность за выполняемую работу, а также снижает морально психологические нагрузки на участников групповых форм обучения в процессе взаимного обмена знаниями.

Список литературы:

1. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения в высших учебных заведениях : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02. Москва, 1999. 306 с.
3. Котлярова В.Ю. Дистанційне навчання англійської мови студентів педагогічного ВУЗу. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2016. Вип. 10. С. 124–130.
4. Куклев В.А. Становление системы мобильного обучения в открытом дистанционном образовании : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Ульяновск, 2010. 46 с.
5. Кухаренко В.М., Рибалко О.В., Сиротенко Н.Г. Дистанційне навчання: умови застосування. *Дистанційний курс : навч. посібник*. Харків : НТУ «ХПІ», «Торсінг», 2002. 320 с.
6. Постоленко І.С. Навчання іноземних мов дистанційно: інтеграційний аспект. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 9(2). С. 54–60.
7. Тимошенко О.В. Особливості організації дистанційної форми навчання майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах України. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт»*. 2014. Вип. 118(2). С. 237–242.

8. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). 2014. 398 с. URL: <https://docplayer.ru/30279183-Teoriya-i-metodikainformatizacii-obrazovaniya.html>
9. Українська Система Дистанційного Навчання – UDL System. *Ukrainian Dastance Learning System*. URL: <http://www.udl.org.ua>
10. Kettunen J. Strategy Process in Higher Education. *Journal of Institutional Research*. Vol. 15. No 1. 2010. P. 16–27.
11. Sole, C. R. & Hopkins, J. (2007). Contrasting Two Approaches to Distance Language Learning, *Distance Education*. Vol. 28(3). P. 351–370.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». [Law of Ukraine "On Education"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Andreev, A.A. (1999). Didakticheskie osnovy distancionnogo obucheniya v vysshih uchebnyh zavedeniyah [Didactic foundations of distance learning in higher education] (PhD Thesis), Moscow.
3. Kotliarova, V.Yu. (2016). Dystantsiine navchannia anhliiskoi movy studentiv pedahohichnoho VUZu [Distance learning English students at a pedagogical university]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya « Filolohichni nauky»*, vol. 10, pp. 124–130.
4. Kuklev, V.A. (2010). Stanovlenie sistemy mobilnogo obucheniya v otkrytom distancionnom obrazovanii: [Formation of a mobile learning system in open distance education] (PhD Thesis), Ulyanovsk.
5. Kukhareno, V.M., Rybalko, O.V., & Syrotenko, N.H. (2002). Dystantsiynny kurs [Distance learning: conditions of use. Distance course]: navch. posibnyk. Kharkiv: NTU «KhPI», «Torsinh».
6. Postolenko, I.S. (2014). Navchannia inozemnykh mov dystantsiino: intehratsiynyi aspekt [Distance learning of foreign languages: integration aspect]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia [Problems of modern teacher training]*, no. 9(2), pp. 54–60.
7. Tymoshenko, O.V. (2014). Osoblyvosti orhanizatsii dystantsiinoi formy navchannia maibutnikh fakhivtsiv fizychnoho vykhovannia ta sportu u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy [Features of the organization of distance learning of future specialists in physical education and sports in higher educational institutions of Ukraine]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya « Pedahohichni nauky. Fizyчне vykhovannia ta sport»*, vol. 118(2), pp. 237–242.
8. Robert, I.V. (2014). Teoriya i metodika informatizacii obrazovaniya (psihologo-pedagogicheskii i tehnologicheskii aspekty) [Theory and methods of informatization of education (psychological, pedagogical and technological aspects)]. URL: <https://docplayer.ru/30279183-Teoriya-i-metodikainformatizacii-obrazovaniya.html>
9. Ukrainiska Systema Dystantsiynoho Navchannia [Ukrainian Distance Learning System] – UDL System. *Ukrainian Dastance Learning System*. URL: <http://www.udl.org.ua>
10. Kettunen J. Strategy Process in Higher Education. *Journal of Institutional Research*. Vol. 15. No 1. 2010. P. 16–27.
11. Sole, C. R. & Hopkins, J. (2007). Contrasting Two Approaches to Distance Language Learning, *Distance Education*. Vol. 28(3). P. 351–370.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-131>

УДК 81'42:811.111

Борисова Н.В.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

МОВНО-СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ГОЛОВНОЇ ГЕРОЇНИ В РОМАНІ ДЖОДЖО МОЙЄС «PARIS FOR ONE»

Анотація. У дослідженні зосереджена увага на вербалізації образу головної героїні твору Джоджо Мойєс «Paris for One». Звернена увага на словниковий склад твору, зокрема, на вживання стилістично нейтральної та на стилістично забарвленої лексики, яка допомагає письменниці у створенні довершеного образу головного персонажа. Розглянуто основні прикметники і дієслова, які характеризують обраний образ. У творі «Paris for One» письменниця використовує ідіоми або фразеологізми, які є невід'ємною частиною щоденного спілкування англійців. Зазначено, що у творі є велика кількість діалогів, що обумовлює синтаксичну структуру роману зі значною кількістю простих та питальних речень, а також риторичних запитань. Складносурядні та складнопідрядні речення найчастіше використовуються для опису внутрішніх переживань героїні. Для вербалізації образу головної героїні роману «Paris for One» вжито різноманітні стилістичні засоби: метафори, епітети, порівняння, гіперболи.

Ключові слова: вербалізація, образ, головна героїня, лексика, стилістичні засоби.

Borysova Natalia

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

LINGUISTIC AND STYLISTIC MEANS OF VERBALIZING THE CENTRAL CHARACTER OF THE NOVEL "PARIS FOR ONE" BY JOJO MOYES

Summary. The study focuses on the verbalization of the central character of the novel "Paris for One" by Jojo Moyes. It is emphasized that in a process of analyzing a literary work, one should make a characterization of the character with full and consistent disclosure of her image. It is noted that the creation and characterization of the artistic image was a subject of research by M. Bakhtin, T. Lysychnenko, I. Smushchynska, T. Shvets and other scientists. There is no thorough research on the identification of linguistic and stylistic means of verbalizing the image of the central character of the novel of Jojo Moyes "Paris for One", which determines the relevance of the selected issue. The main purpose of study is to identify linguistic and stylistic means of verbalizing the image of the central character of the novel. Attention is paid to the vocabulary composition of the work, in particular, the use of stylistically neutral and stylistically colored vocabulary. The basic adjectives and verbs that characterize the given image are considered. Emphasis on the particular trait inherent in the work of a British writer is an emotionally colored vocabulary that helps to create the perfect image of her characters. The language of Jojo Moyes' works is eloquent, light, smooth, and without burdensome pronunciation. However, her works are rich in spoken language, in particular, slang and speech. In the work "Paris for One" the writer uses idioms or phraseologisms, which are an integral part of everyday English communication. Significant role is given to foreign words (French), which Jojo Moyes uses for a reader to understand the scene. Note that the work has a large number of dialogues, which determines a syntactic structure of the novel. It is defined by a large number of sentences: simple and interrogative, as well as rhetorical questions. Composite and subordinate sentences are most often used to describe the heroine's internal experiences. A characteristic feature of the style of the writer is the presentation of thoughts from the first person and the extraordinary emotionality, sublime, which is achieved through exclamation and interrogative sentences. Various stylistic means, metaphors, epithets, comparisons, hyperbole have been used to verbalize the image of the main character of the novel "Paris for One".

Keywords: verbalization, image, central character, vocabulary, stylistic means.

Постановка проблеми. При ознайомленні й у процесі аналізу літературного твору варто виокремити характеристику героя. Для повного і послідовного розкриття образу потрібно знати та розуміти зміст художнього твору, а також вміти виділяти головне і робити висновки. Тому, щоб скласти індивідуальну характеристику героя потрібно вербалізувати його типаж, подавши необхідну інформацію щодо його образу, підкріплену цитатами з оригіналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Створення і характеристика художнього образу була предметом дослідження багатьох вчених. Зокрема, М. Бахтін розглядав вплив авторського бачення на формування образу героя (Бахтін М.,

2000) [1], Т. Лисиченко зосередила свою увагу на значимості мовлення для створення художнього образу (Лисиченко Т., 2017) [2], І. Смуцінська досліджувала індивідуальний стиль письменника та проблеми семантичного перетворення слів у його мовній системі (Смуцінська І., 2009) [4], Т. Швець писала про мовні засоби вербалізації образу головного героя повісті Р. Роллана «Colas Breugnon») (Швець Т., 2018) [5] і т.д.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Хоча проблемі створення художнього образу присвячена значна кількість наукових розвідок, проте на сьогоднішній день відсутні ґрунтовні дослідження щодо виявлення мовно-стилістичних засобів вербалізації образу голов-

ної героїні твору Джоджо Мойес «Paris for One», що й зумовлює актуальність обраного питання.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення мовно-стилістичних засобів вербалізації образу головної героїні роману Джоджо Мойес «Paris for One».

Виклад основного матеріалу дослідження. У творі Джоджо Мойес простежується образ головної героїні завдяки вибору письменницею певної лексики та стилістичних засобів при її зображенні. Тому словниковий склад є багатим на стилістично нейтральну та на стилістично забарвлену лексику.

У зв'язку з цим, варто звернутися до портретної характеристики головної героїні роману Джоджо Мойес «Paris for One». Авторка не подає її повного опису зовнішності на початку твору і тому уявити собі образ головної героїні надто складно, тому що інформація, яка нас цікавить, подана лише частково за допомогою словосполучень і невеликих речень у всьому творі.

Описуючи Нелл (головну героїню «Paris for One»), Джоджо Мойес вживає такі прикметники: *red hair* (руде волосся), *not beautiful* (некрасива) [7, с. 74], *sensible* (розумна), *quiet* (тиха) [7, с. 8], *she wasn't flashy or wild* [7, с. 12] (ні яскрава, ні відчайдушна); *'was not the adventurous type'* [7, с. 8] (не була авантюрою), *too boring* [7, с. 37] (надто нудна), *self-conscious* [7, с. 31] (сором'язлива). Ознайомившись з ними, можна чітко уявити молоду жінку без яскравої вроди, проте спокійну і розумну. Щодо обличчя, то ще зазначено, що на ньому є *a smattering of freckles* (невелика кількість веснянок).

У тексті знаходимо прикметники, які стосуються посмішки нашої героїні. Наприклад, *her sweet smile* [7, с. 55] (її мила посмішка); *Her smile, wide, with tiny white child's teeth* [7, с. 74] (її широка посмішка з маленькими, білими, дитячими зубами). Письменниця із симпатією змальовує дівчину, яка обдаровує усмішкою оточуючих.

Проте з часом, у творі авторка вказує на зміни що відбулися в обличчі Нелл і які помітив Фаб'єн (французький знайомий). За його словами, всього за сорок вісім годин вона стала зовсім іншою: розслабленою, щасливою та упевненою в собі. Наприклад, *Something has happened to her face, some subtle change. She looks relaxed, happy, confident. He wonders how this could have happened in fortyeight hours* [7, с. 127]. В цьому прикладі вжито дієприкметник *relaxed*, а також два прикметники – *happy, confident*, які характеризують внутрішній стан нашої героїні.

Щодо змін, які трапляються з Нелл, то в цьому випадку, крім прикметників зустрічаємо і дієприкметники: *were so different, so glowing and alive*. Це знаходимо в словах Ліліан – матері нашої героїні: *... and you were so different, so glowing and alive, and I thought, My God* [7, с. 135]. Вона говорить, що її дочка почала «сяяти і виглядати живою».

Що стосується одягу, то авторка зрідка звертається до його опису. Нелл завжди купувала практичний та зручний і недорогий одяг: *things on a cost-per-wear basis* (практичний та недорогий одяг) [7, с. 64], *her navy hat* («синя шапка») [7, с. 53]. Лише в Парижі її уподобання змінюються на *the tight black jeans* (обтягуючі чорні джинси), *pumps* (підбори), *the loose sweater* (віль-

ний светр) [7, с. 64]. Це сталося тому, що вона хотіла подобатися, привертати до себе увагу.

У творі письменниця у мовленні своєї героїні використовує прикметники у вищому ступені: *Nell wonders if she has ever been more uncomfortable...* [7, с. 17], *a better job* [7, с. 83], *stupider* [7, с. 64]. Проте Джоджо Мойес в більшості послуговується прикметниками у найвищому ступені, які можна зустріти дуже часто: *'It's the worst name ever,' she says* [7, с. 76]; *the best places to go, scanning Trip Advisor or the best budget hotels* [7, с. 7], *the deepest part of her* [7, с. 118], *the most bloody terrifying and absolutely best thing* [7, с. 71], *the stupidest thing she has ever done in her life* [7, с. 65], *the worst thing* [7, с. 85], *'The best'*. Це вказує на те, що властиві зазначеним предметам ознаки виявлені більшою або меншою мірою.

Помітними у тексті, що стосується опису чи мовлення героїні, є прислівники. Наприклад, *suddenly, again, actually, subtly, really seriously*. Представимо їх у контексті: *... she feels suddenly that it will be okay. Pete will come later* [7, с. 12]; *She smiles again, and her eyes crinkle, as if she is predisposed to seeing jokes where other people might not* [7, с. 55]; *Actually, I'd like to rephrase that. Sure, enjoy the factory if that's your thing. But, you know, you guys are young. You should think really seriously about whether this is the right path for you. There are a lot of alternatives* [7, с. 139]; *She had planned the trip as carefully (пемельно планувала)* [7, с. 7]; *Suddenly, uncharacteristically voluble* [7, с. 100].

Щодо іменників, то вважаємо за доречне подати ті, що стосуються їжі, яку вона споживала: *the ham on rye, the cream cheese, sandwich* [7, с. 24]. Це ті продукти, які вона вживала зазвичай. У Нелл були дивні звички: їсти житній сендвіч з шинкою в п'ятницю, а сендвіч з вершковим сиром – у понеділок і ніколи не купувати лосося і вершковий сир у вівторок: *'Should I go for the ham on rye? But it's Tuesday, and I usually have ham on rye on Friday. Maybe I'll go for the cream cheese. I usually have cream cheese on a Monday* [7, с. 24]. Ця дивакуватість підкреслює її особливість, проте в кожній людині є свої, часом дивні уподобання.

Джоджо Мойес для вербалізації образу головної героїні широко послуговується дієсловами. Для кращої розуміння, подамо їх у словосполученнях та коротких реченнях. Наприклад, *growing up in a small town* (виросла в маленькому місті); *had never been away for a weekend with a boyfriend; She was also 'not the type to travel'* (не любить подорожувати) [7, с. 8], *feels suddenly that it will be okay* (відчуває (має передчуття), що буде все добре) [7, с. 12], *She had planned the trip as carefully ... searched the Internet for the best places ... cross-checking each one on Google, and entering the results on a spreadsheet* (пемельно все планувала ...) [7, с. 7]; *a little embarrassed, and she walks on, deep in thought; her ears have gone pink* (червоніють вуха) [7, с. 54]; *busy gazing upward, her mouth an O of surprise* (із захватом і широко відкритим ротом розглядає все навкруги) [7, с. 71]; *debating with herself, scribbling her reasons for and against taking the five-o'clock train into her little notebook; she glows* [7, с. 119] (вона сяє). На основі зазначених вище дієслів, можна сказати, що головна героїня твору є відповідаль-

ною, передбачливою, домосідкою, захопливою натурою, проте дуже сором'язливою.

Про таку її рису як сором'язливість згадується протягом усього твору і це відбувається з різних причин. Наприклад, *She is filled with shame* [7, с. 121]; *a little embarrassed, and she walks on, deep in thought; her ears have gone pink* (червоніють вуха); *everyone thought they knew exactly what you were* [7, с. 8]; *'not the kind of girl who can rely on her looks'* (не та дівчина, яка може розраховувати на свою зовнішність) [7, с. 8]; *Her cheeks flaming* [7, с. 30]; *Nell ponders whether it is possible to die spontaneously of embarrassment* [7, с. 31]. Письменниця використовує багато мовних засобів для вербалізації ніяковіння, знітнення Нелл у творі. Це відбувається для показу характерних ознак головної героїні, її невпевненості в собі, і не бажанні бути помічено. Проте поступово вона змінюється, подивившись на себе іншими очима під впливом подорожі до Парижа.

Невід'ємною рисою, яка притаманна творчості британської письменниці є емоційно забарвлена лексика. Вона виражає прагнення авторки не тільки створити довершений образ її героїв, але й доторкнутись до читацьких почуттів. Мова у творах Джо Джо Мойес є милозвучною, легкою, плавною, без обтяжування важкими для вимови словосполученнями. Письменниця є нашим сучасником і тому її твори насичені сленгом, просторіччями, лайками та навіть лексикою зниженого реєстру. Зокрема у романі Нелл часом використовує лайку. Наприклад: *'What the heck. We got a bonus this week, right? Let's push the boat out.'* [7, с. 23]; *What the heck! – Чорт забирай!*

Авторка, зображуючи звичайну британську дівчина, користується розмовною мовою, яка простежується у всьому романі. Зокрема: – *But heck, let's push the boat out!*" [7, с. 24] – means to spend more money than you usually do, on something special [6] – це означає – витратити більше, ніж зазвичай, на щось особливе.

У реченні *'That,' she says, 'was the most bloody terrifying and absolutely best thing I have ever done in my entire life.'* [7, с. 71], вираз ... *the most bloody terrifying* – дуже сильно налякана, в якому *the most bloody* – означає «дуже сильно», що відрізняється від дослівного перекладу слова *bloody* – «кривавий». Такі фрази вживаються в розмовному, неформальному мовленні.

У наступному прикладі: *'Well, there's no need to make me feel worse than I already bloody do.'* [7, с. 36] – Вона вважає себе експертом з невдалих стосунків (*I'm an expert on Breakups 101.*) [7, с. 84], теж вжитий вираз *Breakups 101*, який є характерним для неформального мовлення.

Також у тексті зустрічаємо *didn't give him a hard time*, що означає «не ускладнювати життя або не добавляти проблем». У наступному прикладі *'Man, that girl has never had a wild moment in her life.'* [7, с. 24], вираз – *a wild moment* – це будь-які шаленства.

Розглянемо ще один приклад: *It would be heaven* [7, с. 100], що дослівно означає «було б небесами (раєм)», а в перекладі подано – «Було б чудово!». Проте зміст не змінюється, тому що ця фраза має таке ж значення.

У романі «Paris for One» письменниця не оминає й ідіоми або фразеологізми: *makes her heart*

sink (засмучує її) [7, с. 37], *Hit-and-run* (наїзд) [7, с. 85], *'no spring chicken'* (ще зовсім недосвідчена) [7, с. 8]; *living on bread and cheese for the next two months.*' (економити на всьому) [7, с. 98]. Ці вирази є невід'ємною частиною щоденного спілкування англійців і тому Нелл та її оточуючі вживають їх у повсякденному мовленні.

Наприклад, *'Every organization needs a balance, and we all agree you'd be the safe pair of hands that we need to offset the more ... unpredictable elements in our organization, eh?'* [7, с. 137]. У вище наведеному прикладі вжито фразеологізм «*you'd be the safe pair of hands*» – «ви станете надійною парою рук», тобто будете хорошим робітником.

Нелл у своєму мовленні також використовує крилаті вирази, зокрема *Live in the moment*. Наприклад: *'Live in the moment,' she writes on the clean page, and underlines it twice. It is something she once saw in a magazine* [7, с. 33].

Коли головна героїня хвилюється, то говорить запинаючись, роблячи паузи, які авторка на письмі передає трьома крапками: *'You are. It's ... it's lovely. I think it's ... The way you write about the woman. About how she feels, the way she sees things. I saw myself in her. She's ...'* [7, с. 119]. У цьому прикладі подано зразок мови головної героїні, яка є емоційною, тому що вона відчуває прочитавши сторінки з книги Фаб'єна, що він неначе пише про неї, про її почуття, про її погляди на речі.

Велику роль в романі відіграють іншомовні слова, особливо французькі. Джоджо Мойес використовує їх задля розуміння читачем часу, місця, де відбуваються події (тобто дані слова слугують елементами хронотопу твору), тому що більша частина твору відбувається у Франції, зокрема у її столиці – Парижі, де головна героїня спілкується з французами, намагаючись говорити «ламанною» французькою: *'Bouf?'; 'Je voudrais le steak frites, s'il vous plaît.'* В перекладі зазначені слова подаються французькою, але з коментарем стосовно їх значення в кінці сторінки.

Зазначимо, що у творі є велика кількість діалогів, що обумовлює синтаксичну структуру роману. Її визначає велика кількість речень: простих та питальних, а також риторичні запитання.

Наприклад, риторичне запитання: ... *a girl beside an empty seat going to Paris with no idea whether her boyfriend was even going to turn up* [7, с. 8].

Також Нелл часто розмовляла сама з собою, використовуючи риторичні запитання, зокрема: *Nell climbs on to the train and stows her bag, wondering how 'jell' Trish would be if she could see her now: a girl beside an empty seat going to Paris with no idea whether her boyfriend was even going to turn up* [7, с. 8]. В цьому запитанні вона цікавиться, чи буде їй заздрити Тріш, тому що вона їде в Париж. Це свідчить про те, що маючи якісь мрії, вона ніколи їх не здійснювала, не була авантюрою, як інші її знайомі дівчата, які жили на повну, а вона всього соромилася.

Складносурядні та складнопідрядні речення найчастіше використовуються для опису внутрішніх переживань героїні. Особливістю цього роману є речення з парцеляцією, які включають в себе лише одне або декілька слів, які характеризують героя, або ситуацію, наприклад: *'Loser.'* (лузер), *'Knob.'* (нікчема) [7, с. 7]. *Not bad, babe* [7, с. 14]. *'The best?'* [7, с. 85], *"Nice"*. [7, с. 148].

Вважаємо за доречність розглянути стилістичні засоби, які використовує Джоджо Мойес для вербалізації образу головної героїні роману:

1. Епітети: *a nice job, an honorary Parisienne* [7, с. 98], *mother's voice* [7, с. 60], *strange men, a shaven head* [7, с. 60], *her eyes wide and sad* [7, с. 57], *the tiny woman* [7, с. 61], *a deep breath, a little shiver of excitement* [7, с. 63], *a great smile* [7, с. 113], *a girl dancing* [7, с. 123], *subtle change* [7, с. 127]. Варто зазначити, що письменниця ними не так широко послуговується у своєму творі.

2. Метафора та персоніфікація: *She is grey with tiredness. Her hair is all over the place, her eye makeup has rubbed off. And yet she glows; she looks full of mischief and joy* [7, с. 119]. – Навіть коли вона втомлена і її обличчя сірувате від втоми і розпатлане волосся, і макіяж з очей майже стерся, але вона сяє від щастя і радості. *She is grey with tiredness* (вона сіра від втоми); *And yet she glows* (вона сяє) – метафори.

Часом Нелл чує внутрішній голос, який їй говорить: *She tries to relax, to calm her thoughts, but around midnight a voice in her mind says firmly, Nope. No sleep for you, lady.* Тут теж вжиті метафори: *calm her thoughts; a voice in her mind says firmly.*

У наступному прикладі: *She hears the hiss of the doors opening and closing on the Métro. She feels as if every bit of her is fizzing* [7, с. 61], метафори – *the hiss of the doors; She feels as if every bit of her is fizzing her voice lifting* [7, с. 100].

3. Порівняння. Коли Нелл посміхається, то навколо її очей з'являються зморшки, які авторка описує, використовуючи порівняння «ніби вона бачить радість там, де інші люди не помічають»: *She smiles again, and her eyes crinkle, as if she is predisposed to seeing jokes where other people might not* [7, с. 55].

У словах Піта знаходимо те, що він не дуже добре відгукувався про її обличчя, порівнюючи його з «мордою коня чи булочкою з родзинками», проте він не міг обрати на що воно схоже: ... *a man who had once told her he couldn't decide if her face looked more like a horse or a currant bun* [7, с. 65]. Але Нелл була наскільки терплячою, що сприймала це як годиться і навіть не мріяла про інші стосунки.

У наступному реченні, *"Because she knew already that this would be the thing that would end them. And that in the deepest part of her, she had known it from the beginning, like someone stubbornly*

ignoring a weed growing until it blocked out the light." [7, с. 118], вжито порівняння *like someone stubbornly ignoring a weed growing until it blocked out the light* (як хтось не звертає уваги на бур'ян, доки він не затулить собою сонячне світло).

Про свій мозок вона говорить, що він невпинно працює, як «пральна машина». Джоджо Мойес в цьому уривку вживає порівняння, а також метафору «витягучи на поверхню думки, ніби брудну білизну»: *Instead her brain spins and chums like a washing machine, throwing up black thoughts like so much dirty laundry.*

Вважаємо за доречність подати ще кілька порівнянь з твору: *She feels like someone out of a book* [7, с. 61]; ... *does her hair and her eye makeup like the French model's* [7, с. 64]; *This is even stupider than buying a ticket to Paris for a man who had once told her he couldn't decide if her face looked more like a horse or a currant bun* [7, с. 64]; *She walks down the path like a slightly plump flamingo* [7, с. 113].

Індивідуальний стиль Джоджо Мойес характеризується частим використанням гіперболи як одним із способів підсилення виразності та підкреслення висловленої думки. Гіпербола часто поєднується з іншими стилістичними прийомами, додаючи їм відповідне забарвлення: гіперболічні порівняння, метафори та ін., наприклад, *As the big day grew nearer* [7, с. 8], *And that in the deepest part of her* [7, с. 118]. Варто зазначити, що в цих прикладах гіпербола вміло поєднується з епітетами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Отже, Джоджо Мойес притаманне вживання різноманітної лексики, а також вдале використання різних стилістичних засобів. Для вербалізації образу своєї героїні вона широко послуговується прикметниками та дієсловами. Характерною ознакою стилю письменниці є виклад думок від першої особи. Слід наголосити на надзвичайній емоційності, піднесеності, яка досягається за допомогою окличних та питальних речень. Серед стилістичних особливостей Джоджо Мойес є насиченість риторичними запитаннями, метафорами, епітетами, порівняннями, гіперболами. Перспективами подальших розвідок є можливість виокремлення мовних засобів вербалізації образу головної героїні роману «Paris for One» на фонетичному рівні.

Список літератури:

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. Санкт-Петербург : Азбука, 2000. 336 с.
2. Лисиченко Т.Ю. Мовленнєвий паспорт особистості як основа творення художнього образу: граматики та пунктуації помилок. *Лінгвістичні дослідження*. 2017. С. 115–126. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1048773>
3. Мойес Дж. Париж для самотніх та інші історії. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 240 с.
4. Смуциньська І.В. Індивідуальний стиль письменника та проблеми семантичного перетворення слів у його мовній системі. *Вісник Київського національного університету. Іноземна філологія*. 2009. Вип. 30. С. 38–41.
5. Швець Т.А. Мовні засоби вербалізації образу головного героя (на матеріалі повісті Р. Роллана «Colas Breugnon»). *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Вип. 27. 2018. С. 159–165.
6. Longman Dictionary of Contemporary English. URL: <https://www.ldoceonline.com/> (дата звернення: 19.04.2020).
7. Mojes J. Paris for One. New York : Penguin books, 2017. 271 p.

References:

1. Bakhtin, M. (2000). *Author and Hero: Towards the philosophical foundations of the humanities*. St. Petersburg: Alfabeta. (in Russian)
2. Lysychno, T. (2017). *Movlennnyevyi pasport osobystosti yak osnova tvorennia khudozhnioho obrazu: hramatyka ta punktuatsiia pomylk. Lnhvistychni doslidzhennia* [The speech passport of the individual as the basis of creation of

- artistic image: grammar and poetics of mistakes. Linguistic research], pp. 115–126. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1048773> (in Ukrainian)
3. Moyes, J. (2020). *Paryzh dlia samotnikh ta inshi istorii*. [Paris for One and other stories]. Kharkiv: Book club “Family Leisure Club”. (in Ukrainian)
  4. Smushchinska, I.V. (2009). Individualnyi styl pysmennyka ta problemy semantychnoho peretvorennia sliv u yoho movnii systemi [The individual style of the writer and the problem of semantic transformation of words in his language system]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Inozemna filolohiya – Bulletin of the National University of Kiev. Foreign Philology*, no. 30, pp. 38–41. (in Ukrainian)
  5. Shvets, T.A. (2018). Movni zasoby verbalizatsii obrazu holovnoho heroia (na materialy povisti R. Rollana «Colas Breugnon»). [Linguistic means of verbalizing the image of the protagonist (based on R. Rollan's story "Colas Breugnon")]. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia. Seriia «Filolohiia». Theoretical and didactic philology. Philology Series*, no. 27, pp. 159–165. (in Ukrainian)
  6. Longman Dictionary of Contemporary English. Available at: <https://www.ldoceonline.com/> (accessed 19 April 2020).
  7. Moise, J. (2017). Paris for One. New York: Penguin books.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-132>

УДК 82-31.09:321.74

Братусь І.В.¹, Михалевич В.В.², Гунька А.М.³
Київський університет імені Бориса ГрінченкаДЕЯКІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ
В ПОВІСТІ ЮРІЯ ТРИФОНОВА «ІНШЕ ЖИТТЯ»

Анотація. У статті розглядається твір Юрія Трифонова «Інше життя» в контексті історико-культурного дискурсу ХХ століття. Досліджується ситуація в радянському суспільстві доби «застою». Особлива увага надається долі митця, специфіці «пошуку себе» в умовах авторитарної держави. Здійснюється огляд деяких досліджень повісті Юрія Трифонова «Інше життя». З'ясовано, що в центрі уваги письменника знаходиться життя радянської інтелігенції. Вказано на зв'язки прози Юрія Трифонова з творчістю А.П.Чехова. В статті частина матеріалу подана з позицій використання Юрієм Трифоновим автобіографічних фактів у своїй творчості. Розглядається його особиста трагедія в родині і її вплив на «дзеркальне» відображення в повісті «Інше життя» та інших творах.

Ключові слова: Юрій Трифонов, радянська література, «застій», соціалістичний реалізм, розлад особистості.

Bratus Ivan, Mykhalevych Viktor, Gunka Anna
Borys Grinchenko Kyiv UniversityCULTURAL AND HISTORICAL ASPECTS OF UNDERSTANDING SOVIET ACTIVITIES
IN THE STORY OF YURY TRIFONOV'S "ANOTHER LIFE"

Summary. The article deals with the work of Yuri Trifonov's "Another Life" in the context of the historical and cultural discourse of the twentieth century. The situation in the Soviet society of the "stagnation" era is being investigated. Particular attention is paid to the fate of the artist, the specificity of "finding oneself" in an authoritarian state. Some studies of Yuri Trifonov's story "Another Life" are reviewed. In the article part of the material is presented from the standpoint of using Yuri Trifonov's autobiographical facts in his work. His personal tragedy in the family and its influence on the "mirror" reflection in the story "Another Life" and other works are considered. Where did this "ruling class" of the late USSR come from? He believed that in many respects these skills were acquired intuitively and often outwardly disguised as weird and incomprehensible manifestations, which were perceived by others at first as a kind of "stupidity". The writer is keenly responsive to the painful and for him the problem of compromising the artist with the "system". He saw the shameful phenomenon of "corruptness" and "rebirth" from everywhere – creative people, through certain circumstances, became thoughtless mouthpieces of propaganda, carefully concealing all manifestations of the "living" soul. Yuri Trifonov made it clear that it was often easier for Soviet people to shift responsibility for making judgments of judgment to a conditionally competent authority. The Tale of Another Life is not only a highly artistic work today, but also a source of valuable information about "Soviet reality." Written and published in the USSR, it reproduces the complex "constructor" of human "stagnation". Particular attention is paid to the Soviet intelligentsia, which has largely lost its spiritual orientation and is in search of the "new". These qualities allow Yuri Trifonov's creativity to be relevant today in his attempts at self-identification of personality. It was he who clearly combined the moral and historical component of human life, and set certain accents.

Keywords: Yuri Trifonov, Soviet literature, "stagnation", socialist realism, personality disorder.

Постановка проблеми. Для кожного літературного твору радянської доби дуже важливим є внутрішня кореляція з зовнішнім історико-культурним контекстом. Це пов'язано з тим, що більшість цих творів створювалися свідомо в рамках певної ідеї, вони апріорі мали нести «змістове навантаження». Саме в сімдесятих роках ХХ століття відбувся своєрідний «надлом» – автори відчули, що прийоми соціалістичного реалізму вже не діють «як слід», а нові пошуки «впираються» в ідеологічні обмеження. Та пошук нового не полишав творчих людей – вони все ще намагалися осмислити сучасну для них дійсність в своєрідній творчій манері. Саме одному з таких «пошуків» присвяtimo ми своє дослідження. Спробуємо відслідкувати осмилення радянської дійсності в повісті Юрія Трифонова «Інше життя».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне вивчення творчого доробку Юрія Три-

фонова відбувалося ще за часів його відносно короткого життя. Саме повість «Інше життя» викликала бурхливе обговорення: «Як тільки ця повість вийшла – про неї заговорили як про чіткий, безумовний успіх... Повість починається енергійно, оповідь розгортається сміливо і широко... Ольга Василівна знаходиться між двома стихіями – між стихією життя і стихією смерті» [7, с. 216]. Такою була реакція рецензента Н. Тюльпанова.

Осмилення радянської дійсності Ю. Трифоновим більш чітко окреслена в роботах К. Снурчина: «Письменник досліджує життя радянської інтелігенції, покликаної бути інтелектуальною елітою суспільства, але яка повільно і неухильно тоне в «болоті повсякденності» [5, с. 224]. Дослідник зазначає, що «Ю. Трифонова (1925-1981) цікавить, перш за все, проблема духовного розладу особистості, що живе в умовах радянської дійсності» [5, с. 224].

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4847-5833>³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

Повість «Інше життя» О. Ярko розглядає продовженням творчого спадку А.П. Чехова [8]. Повесть вважається модифікацією чеховської традиції. Доводиться, що про це переконливо свідчать «мотиви глухоти, минушого життя, нерозуміння людьми один одного, з одного боку, продовжують чеховську традицію, але з другого боку, оскільки вони перенесені в інший контекст, по новому демонструють проблеми...» [8, с. 96].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У статті узагальнюється інформація про вплив автобіографічних факторів на художню тканину повісті «Інше життя». Особлива увага надається з'ясуванню внутрішніх чинників у розкритті життєвого потенціалу героїв повісті, окреслюється коло вторинних питань, що також впливають на долі героїв. При цьому головним ракурсом є формування атмосфери «доби застою».

Мета статті. Головною метою статті є осмислення радянської дійсності в повісті «Інше життя».

Виклад основного матеріалу. Юрій Трифонов не був «дисидентом» – він органічно існував в Радянському Союзі другої половини ХХ століття, віддзеркалюючи очікування, проблеми, драми та трагедії «радянських людей». Письменник виробив свою концепцію «співіснування» з комуністичною ідеологією – це був баланс між «дозволимим» і «недозволимим» (часто «недозволене» зводилося до багатопарової комбінації натяків, які вдумливий читач мав би «прочитати»). Саме «прихований» зміст і становить сьогодні найбільші таємниці творчості Юрія Трифонова, дозволяє відстежити в ньому ознаки чіткого розуміння радянської дійсності.

Юрій Трифонов помер 28 березня 1981 року на п'ятдесят шостому році життя від наслідків операції на нирках (в нього був рак, але лікарі не розповідали йому «всього» – вважали, що операція може мати позитивні наслідки). Смерть радянського письменника була згадана окремим некрологом в емігрантському часописі «Континент» [3] (примітно, що в радянській пресі некрологи з'явилися після похорон Юрія Трифонова). В некролозі зазначається, що «в останні роки Юрій Трифонов ставав у своїй прозі все серйозніше і значніше» [3, с. 98]. Хоча в «західному журналі» робили відповідні ремарки – Юрія Трифонова відносять до «улюбленців системи». Далі перераховують його «офіційні» здобутки: «Вже в молодому віці Юрій Трифонов отримав Сталінську премію за свій перший роман «Студенти». Перед ним були відкриті двері всіх газет, видавництв і журналів. Його шанували і пестили в офіційних інстанціях» [3, с. 98]. Фактично робиться зріз першого етапу творчості письменника в душі повністю провладної фігури. Але задумка подібного опису стає зрозумілою з наступних рядків: «Тим важче і болочіше далася йому переоцінка ще вчора непорушних для нього цінностей і власної письменницької долі взагалі. Він виявився одним з тих небагатьох в своєму поколінні, хто зумів пройти через цей відряджуючий катарсис» [3, с. 98].

Тобто підкреслюється особливість творчого і особистого переродження Юрія Трифонова в складних реаліях радянської дійсності. Саме «західний» журнал зумів викреслити основну концепцію «нового Трифонова»: «Але Трифонов, правда, не пішов проти течії, але і не пішов по

течію, він, якщо можна так висловитися, стояв проти неї – цієї течії, – що в умовах нашої системи теж подвиг. Він не мислив себе поза країною, тому задалегідь відкидав всяку думку про еміграцію» [3, с. 98]. Для багатьох творчих людей виїзд назавжди з СРСР був єдиним шляхом вільно творити та реалізувати свої задуми. Володимир Максимов підкреслює, що Юрій Трифонов був ближчий в життєвій концепції до Бориса Пастернака. Б. Пастернак так висловив свої острахи в «позбавленні радянського громадянства» у листі очільнику СРСР Микиті Хрущову: «Покинути Батьківщину для мене рівносильно смерті. Я пов'язаний з Росією народженням, життям, працею» [4, с. 58]. При цьому сам Б. Пастернак гостро відчував несправедливість, що вилилась у вірші «Нобелівська премія»:

«Я пропал, как зверь в загоне.

Где-то люди, воля, свет,
А за мною шум погони,
Мне наружу ходу нет.

Темный лес и берег пруда,
Ели сваленной бревно.
Путь отрезан отовсюду.
Будь что будет, все равно.

Что же сделал я за пакость,
Я убийца и злодей?
Я весь мир заставил плакать
Над красой земли моей.

Но и так, почти у гроба,
Верю я, придет пора –
Силу подлости и злобы
Одолеет дух добра».

Саме таку тональність знали і письменники, що вирвалися з Радянського Союзу. Про це далі мова в некролозі. Вони розуміли, чого варта боротьба за «місце під Сонцем» в СРСР: «Але, тим не менше, йому і в голову не спадало купувати собі душевний комфорт ціною безпринципних компромісів або цивільного конформізму. Він не боявся відкрито приходити на проводи колег, що виїжджали в еміграцію. Він, наприклад, не побоювався так само відкрито, на очах у всіх, зустрітися зі мною і Віктором Некрасовим біля стенду «Посіву» на книжковому ярмарку у Франкфурті. І це вповні можуть зрозуміти ті, хто знає вовчі закони тоталітарної мафії» [3, с. 98]. «Тоталітарна мафія» не зуміла вбити в Юрії Трифонові справжніх людських якостей, не перетворила його на бездумного болванчика системи. Подібні якості високо цінували письменники в еміграції – для більшості бувших співвітчизників вони автоматично ставали «чумними». А Юрій Трифонов не зраджував себе, не зраджував друзів за «ідеологічним принципом».

Саме такі якості дозволяли Юрію Трифонову бути «прийнятим» як радянською спільнотою, так і «західними демократичними силами». Та відчуття смерті й безнадії не облишало його літературний доробок «другої половини творчості» – вони часто вважаються депресивними, сповненими негативних переживань і очікувань. В Радянському Союзі він був одним з небагатьох «читабельних» письменників доби застою. Леонід Бахнов так пояснює цей феномен: «У 70-х його не просто читали – без очікування нового трифонівського слова

неможливо уявити атмосферу тих років. Всіма визнаний письменницький і громадянський подвиг Солженіцина. Героїзм Трифонова був трохи іншого ґатунку. Так, він нібито брав на'язані правила, слово його було підцензурне, але різоче ... нестиснутою відчуває себе думка Трифонова... Прогалини – розриви – порожнечі ... Трифонову вдалося привчити читача до цієї своїй естетики, частково вимушеної, але почасти й органічною для його дару. Думаю, саме тому він і не поїхав, і не став письменником «в стилі». З настанням буремних часів гласності «непрямого» Трифонова стали підзабувати. Схоже, зараз настає час його другого народження» [1, с. 37]. Саме «естетика Трифонова» дозволяла сплести дивовижні змістові компоненти повісті «Інше життя». Розглянемо деякі з них в контексті «радянської дійсності».

На перший погляд в повісті «Інше життя» Юрій Трифонов намагається осмислити «жіночу» складову ставлення до втрати чоловіка. В народній пісні «Глухою, незною тайгою...» ця проблема означена в двох останніх рядках (наводимо дві останні строфи(варіант)):

Там далеко за темним бором
Оставил родину свою,
Оставил мать свою родную,
Детей, любимую жену.

«Умру, в чужой земле зарюют,
Заплачет милая моя,
Жена найдет себе другого,
А мать сыночка никогда».

Цю ідею більш чітко виразив Іван Бунін у вірші «Самотність»:

«Мне крикнуть хотелось вослед:
«Воротись, я сроднился с тобой!»

Но для женщины прошлого нет:
Разлюбила – и стал ей чужой.
Что ж! Камин затоплю, буду пить...
Хорошо бы собаку купить».

Саме твердження про те, що «в жінки немає минулого» Юрій Трифонов намагається осмислити в повісті «Інше життя» поряд з питанням «провини». Ця проблема розгортається на широкому радянському тлі сімдесятих років ХХ століття. Саме ця «радянська дійсність» виводить специфіку переосмислення втрати «другої половинки» у специфічну культурно-історичну, психологічну площину. Такими «знахідками» й приваблював Юрій Трифонов вдумливого читача – поверховий аналіз його творів часто губився в нанизванні фактажу. Саме про «перенасичення» йдеться в рецензії «Відблиск іншого життя»: «Повість Трифонова виявляється перенасиченою фактами, і з цього моменту факти перестають виконувати свою функцію, відведена їм в художній творчості, вони більше не перетворюються на почуття. Не встигаючи розчинитися в художній тканині, вони починають захарашувати русло оповідання. Вони тепер несуть зовсім не обов'язкову для них функцію, чисто інформативну» [7, с. 218].

Висновки і пропозиції. Можна констатувати, що повість «Інше життя» й сьогодні є не тільки високохудожнім твором, але й джерелом цінних відомостей про «радянську дійсність». Написана і видана в СРСР, вона відтворює складний «конструктор» людських долі «застою». Особлива увага надається радянській інтелігенції, що здебільшого втратила духовні орієнтири і навіпамацки відшукує «нове». Ці якості дозволяють творчості Юрія Трифонова й сьогодні бути актуальною в спробах самоідентифікації особистості. Саме він чітко поєднав моральну та історичну складову людського життя, розставив певні акценти.

Список літератури:

1. Банхнов Л. «Мне очень хочется писать сочинение» (Дневник Юры Трифонова). Москва : Огонек, № 19 от 17.05.1998. С. 36–41.
2. Братусь І. Плин вічності крізь слово Кобзаря. Київ, 2002. 170 с.
3. Максимов В. Памяти Юрия Трифонова. Континент, Мюнхен. № 28. С. 98.
4. Пастернак Б.Л. Сочинения. Москва : Книжная палата, 1998. 1167 с.
5. Снурницын К.А. Проблемы духовного разлада личности в повести Ю.В. Трифонова «Обмен». *Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. 2016. № 3(72). С. 224–227.
6. Трифонов Ю.В. Старик : Роман; Другая жизнь: Повесть. Москва : Сов. писатель, 1980. 350 с.
7. Тюльпинов Н. Отблеск другой жизни (Юрий Трифонов. Другая жизнь. Повесть). *Звезда*. 1976. № 2. С. 216–218.
8. Ярмо А.Н. Чеховские традиции в повести Юрия Трифонова «Другая жизнь». *Вестник РГГУ. Серия : Литературоведение. Языкознание. Культурология*. 2016. № 5(14). С. 96–102.

References:

1. Bankhnov, L. (1998). «Mne ochen' khochetsya pisat' sochineniye» (dnevnik Yury Trifonova) ["I really want to write an essay" (Yury Trifonov's diary)]. Moskva: Ogonek, № 19, 17.05.1998, pp. 36–41. (in Russian)
2. Bratus', I. (2002). Plin vichnosti kruz' slovo Kobzarya [The flow of eternity through the word of Kobzar]. Kyiv. (in Ukrainian)
3. Maksimov, V. (1981). Pamyati Yuriya Trifonova. [In memory of Yuri Trifonov]. *Continent*, Myunkhen. No. 28, p. 98. (in Russian)
4. Pasternak, B. (1998). Sochineniya [Works]. Moskva: Knizhnaya palata. (in Russian)
5. Snurnitsyn, K. (2016). Problemy dukhovnogo razlada lichnosti v povesti Yu. V. Trifonova «Obmen» [Problems of spiritual disorder of personality in the novel by Yu.V. Trifonov "Exchange"]. *Uchenyye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye i sotsial'nyye nauki* [Scientific notes of Oryol State University. Series: Humanities and Social Sciences]. Vol. 3(72), pp. 224–227. (in Russian)
6. Trifonov, Yu. (1980). Starik : Roman; Drugaya zhizn': Povest' [Old man; Another life: A Tale]. Moscow. (in Russian)
7. Tyul'pinov, N. (1976). Otblek drugoy zhizni (Yuriy Trifonov. Drugaya zhizn'. Povest') [A reflection of another life (Yuri Trifonov. Another life. A story)]. *Zvezda* [Star]. Vol. 2, pp. 216–218. (in Russian)
8. Yarko, A. (2016). Chekhovskiy traditsii v povesti Yuriya Trifonova «Drugaya zhizn'» [Chekhov's traditions in the story of Yuri Trifonov "Another Life"]. *Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedeniye. Yazykoznaniiye. Kul'turologiya* [Bulletin of the Russian State Humanitarian University. Series: Literary Studies. Linguistics. Culturology]. Vol. 5(14), pp. 96–102. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-133>

УДК 37.016:003-028.31:373.3+82

Вірста С.Є.

Луцький педагогічний коледж

ФОРМУВАННЯ ЧИТАЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПРИ ВИВЧЕННІ МОНОГРАФІЧНИХ ТЕМ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті висвітлюються особливості формування компетентнісного підходу в сучасному освітньому процесі, що покликаний забезпечити інтеграцію учнів у сучасне суспільство, виховати особистість із національною свідомістю; питання оновлення змісту літературного читання молодших школярів за умови цілісної освіти початкової школи та сучасних вимог до освіченості людини; особливості впливу на розвиток особистості наскрізних тем і жанрів, які формують початки системного критичного мислення. Розглядаються аспекти організації форм читацької діяльності молодших школярів, формування ключових компетентностей, у тому числі літературної компетентності на уроках літературного читання за умови використання методів критичного мислення та компетентнісно орієнтованих завдань; особливості формування творчої співпраці вчителя й учнів.

Ключові слова: читацька компетентність, літературне читання, монографічний підхід, навички, критичне мислення, комунікація.

Virsta Svitlana

Pedagogical College, Lutsk

FORMATION OF PUPILS' READING COMPETENCE IN STUDYING MONOGRAPHIC TOPICS ON LITERARY READING LESSONS IN ELEMENTARY SCHOOL

Summary. The article highlights the peculiarities of forming a competent approach in the modern educational process in order to ensure the integration of students into a modern society, as well as to educate the individual with national consciousness. Furthermore, it also reveals the basic conceptual foundations and practical tools for developing literary reading competence and its components, which are closely related to the development of communicative competence, development of students' skills, usage of Ukrainian language and different types of speech activity, basics of the oral and written language culture. The issue of updating the content of the students' reading; peculiarities of influence on the development of personality through the themes and genres that form the base of systemic critical thinking are considered. The issues of the literary development of students, their active reading activity on different content lines of the curriculum are emphasized in the article. The author shows the idea of purposeful upbringing of the student-reader, who is aesthetically developed, who has a positive emotional experience and who is able to express his own attitude to the reading and analyse, who's communication with the book is full of joy and pleasure. The article includes also organization aspects of students' reading activity forms, the formation of key competencies, including literary competence on the lessons of literary reading under the condition of the usage of methods of critical thinking and competently oriented tasks. In addition, the author highlights the peculiarities of creative cooperative formation between teachers and students, who are equal participants in a cultural dialogue. It includes aspects of introducing of the monographic approach into the cross-cutting themes in the selection and structuring of the educational materials, which provide a compilation of the most important information about the life, work and masterpieces of Ukrainian and foreign writers and give motivation for the reading of their works to be involved in the elementary search of cognitive and local literary work.

Keywords: reading competence, the content of literary reading, principles of the content reading selection, monographic approach, organization of reading activity of pupils, meta-subject, subject learning results.

Постановка проблеми зумовлена змінами у Законі України «Про освіту», що відрізняється рядом нововведень, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей [2, с. 1].

Тому стратегічно важливим у сучасному освітньому процесі є компетентнісний підхід, що покликаний забезпечити соціалізацію учнів та їхню інтеграцію в сучасне суспільство, сформувати в них стійкі моральні принципи й світоглядні орієнтири, виховати особистість із національною свідомістю, громадянськими якостями й критич-

ним мисленням, здатною до творчого вирішення життєвих задач, саморозвитку та самонавчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій про освіту визначає, що найбільш результативними є заняття, які спонукають учнів до самостійного критичного мислення. Ми розмірковуємо про те, яким чином ми приймаємо рішення або справляємося з завданням/проблемою. Учні, які мислять критично і навчаються з інтересом, готові до виконання складних інтелектуальних завдань як у класі, так і повсякденному житті. Останнім часом питання розвитку критичного мислення учнів є досить актуальними в освіті.

У змісті початкової освіти читанню належить особлива роль. Цей предмет є багатфункціональним. Читання рідною мовою є потужним засобом у формуванні особистості. Воно прилучає молод-

ших школярів до скарбниці духовності і культури, літературних надбань українського народу і народів світу, сприяє моральному, етичному та естетичному розвитку. Поряд із цим на всіх уроках читання відбувається систематична, комплексна робота з формування в учнів усіх складових повноцінної читацької навички [5, с. 2].

Мета статті – визначити основні концептуальні засади і практичні засоби формування літературної читацької компетентності та її складників, які тісно пов'язані з формуванням комунікативної компетентності, розвитком умінь і навичок володіння учнями українською мовою, видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення. Тому якісна співпраця вчителя й учнів мають сформувати предметну літературну компетентність. Вивчення літературного твору – це завжди творчий процес у якому вчитель та учні є повноправними партнерами й учасниками культурного діалогу, який має зробити книгу невід'ємною частиною життя молодшої людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна доба має свої засоби самовираження і сьогодні діти тягнуться до комп'ютерних технологій, як свого часу старше покоління до кінематографа і телебачення. Читання є багатоманітною діяльністю, яку провадять у різних життєвих сферах. Сучасна людина живе у світі, де все змінюється з блискавичною швидкістю, а тому розуміння поняття читацької грамотності також змінюється залежно від тих чи інших подій у суспільстві й культурі. Навички читання, які вважалися потрібними для розвитку особистості, успіхів у навчанні, участі в економічному й громадському житті 20 років тому, відрізняються від тих, які потрібні сьогодні. Ймовірно, що й через наступні 20 років вони також зміняться. Освітні цілі продовжують корегувати акценти в навчанні. Вимога цілісної освіти стає нагальною. Беззаперечним є одне: вимоги до освіченості людини зростають з кожним роком, тому й актуальним залишається критичне мислення у навчанні.

В українських школах з 2005 року запроваджено моніторингове дослідження якості навчальних досягнень учнів початкової школи. З цією метою наприкінці 4 класу діти виконують інтегровані завдання на основі самостійного ознайомлення з текстом, у якому описується ситуація, що є близькою їхньому життєвому досвіду. Перша група завдань спрямовувалась на дослідження сформованості таких навичок: читати мовчки й розуміти фактичний зміст прочитаного, визначати послідовність подій у тексті, будувати писемне висловлювання чітко, послідовно, аргументовано, висловлюючи оцінні судження. Наступні групи завдань також ґрунтувались на умінні учнів читати і розуміти текстову інформацію, яка може бути представлена у різній формі [3, с. 1].

Ця методика, що є аналогом міжнародних порівняльних досліджень, підтверджує виняткову роль оволодіння повноцінною читацькою навичкою.

Міжнародні порівняльні дослідження якості освіти ввійшли в практику обов'язкових заходів щодо аналізу стану освіти в різних країнах світу. У 2016 р. Україна долучилася до одного з найбільш масових із них – PISA (Programme for International Student Assessment), запровадже-

ного й підтримуваного Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [4, с. 1].

У дослідженні PISA читацьку грамотність визначають як спільний результат трьох взаємопов'язаних джерел впливу: читача, текст й завдання. Ці три виміри взаємодіють у широкому соціокультурному контексті, тобто в різноманітних ситуаціях, де виникає потреба в читанні.

Кожні три роки Всесвітня організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) проводить серед 15-річних школярів, що живуть у різних країнах, визначення рівня їхньої інтелектуальної, математичної та природничо-наукової підготовки. У квітні-травні 2018 року 5 998 українських 15-річних підлітків, які представляли 315 388 учнів/студентів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, закладів професійно-технічної освіти, склали 2-годинний тест із читання, математики й природничо-наукових дисциплін і заповнювали анкети. Всього в рейтингу представлені 78 країн. Скільки українських учнів не змогли досягти базового рівня? З читацької грамотності – 25,9% (37–42 місце в рейтингу). Аналізуючи результати 2018 року, вчені визнали, що «успішними у житті є ті школярі, які виявляють інтерес до читання і вважають його важливим складником свого життя» [4, с. 1]. Цей висновок ще раз підтверджує універсальність умінь читати в системі культурних надбань людини XXI століття. Читання не вважають сьогодні вмінням, яке набувається лише в дитячому віці під час перших років навчання в школі. Навпаки, нині читання розглядають як складник навчання впродовж життя.

За період реформування національної системи шкільної освіти відбулися докорінні зміни у розумінні та досягненні її цілей і завдань. У початковій школі було створено новий зміст, який орієнтований на потреби дитячого розвитку особистості. Оновлення змісту літературного читання у початковій школі продиктоване змінами у сучасному інформаційному освітньому просторі: широкий доступ учнів і користування мережею Інтернет, електронними, аудіовізуальними засобами. Збільшення питомої ваги комунікативних контактів учнів з мультимедіа впливає на дитячий ритм життя, особливості сприймання інформації; сприяє розвитку умінь і навичок роботи з невербальним матеріалом. Пасивне споглядання розважальної інформації стало для більшості школярів основним способом проведення дозвілля.

Курс літературного читання є початковим у цілісній неперервній системі шкільної літературної освіти. В основу розроблення оновленого змісту курсу літературного читання учнів 2–4 класів, його структурування, технологій опрацювання покладено концептуальні ідеї нової редакції Державного стандарту загальної початкової освіти («Літературне читання»), у якому основною метою літературного читання визначено формування читацької компетентності молодших школярів. Сутність читацької компетентності полягає у володінні учнями сукупністю знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень, які дають змогу їм відповідно до вікових можливостей самостійно орієнтуватися у колі дитячого читання. Набутий читацький досвід забезпечує готовність

і здатність молодших школярів до подальшого навчання, пізнання, саморозвитку.

Основною метою курсу «Літературне читання» є розвиток дитячої особистості засобами читачької діяльності, формування читачької компетентності молодших школярів, яка є базовим складником комунікативної і пізнавальної компетентностей [5, с. 42]. В основі формування особистості, реалізації усіх функцій предмета читання залишається його зміст. Саме літературний зміст визначає сутність предмета, відображає соціальні запити суспільства, новачі сучасної педагогічної науки. Врахування тематично-жанрового, художньо-естетичного, літературознавчого принципів є визначальним для відбору текстів на уроках читання.

Тематично-жанровий принцип дозволяє ознайомити молодших школярів з різними жанровими формами і зумовлює відбір творів, які відповідають потребам, інтересам і пізнавальним можливостям дітей молодшого шкільного віку. Зміст нових підручників з читання для 2-4 класів відображає багатовекторність довкілля: людина, природа, держава, події сучасні і далекого минулого. Так, у творах різних жанрів діти читають про шкільне життя, людські взаємини, пригоди ровесників, родинні стосунки, Батьківщину тощо.

Художньо-естетичний принцип зумовлює відбір творів, які написані провідними майстрами дитячої літератури і відзначаються художньою досконалістю, а їх зміст утверджує морально-етичні і патріотичні цінності, сприяє естетичному і мовленнєвому розвитку учнів.

Урахування літературознавчого принципу зумовило введення у зміст підручників елементарних літературознавчих понять, які засвоюються дітьми практично на рівні уявлень. У процесі елементарного аналізу, починаючи з 2-го класу, діти знайомляться з такими поняттями, як *тема, сюжет, жанрова особливість твору, персонаж, дійові особи, художній образ, засоби художньої виразності* та ін. Для кожного класу в програмах і відповідно в підручниках у різному співвідношенні представлено теми читання і жанри, які враховують поглиблення світогляду дітей, їхнього пізнавального та читачького розвитку.

Однією із функцій читання є пізнавально-інформаційна, тому на сторінках підручників діти прочитають чимало творів про історію нашого народу, нашої Батьківщини. Література виховує у читача повагу до праці, розвиває уяву, збагачує мову, формує художній смак. Лінійно-концентричний підхід реалізується у відборі творів і структуруванні інших тем, найважливіших для літературного і морального розвитку учнів. У змісті читання молодших школярів переважають наскрізні теми і жанри, які формують початки системного мислення.

Наскрізною є тема краси та багатства української мови, виникнення писемності в світі і в Україні, розвиток друкарства, створення книги, історія бібліотечної справи. Цей тематичний блок веде дитяче мислення і уяву від слова до книги, у світ життя сучасної дитини (школа, дружба, пригоди, захоплення, творчість), природи і людини [2, с. 4]. Наскрізними жанрами є казка, вірш, оповідання. Коло читання достатньо різноманітне і залучає молодших школярів

до цікавого, емоційно насиченого художнього пізнання, образного мислення, зміцнення навички та інтересу до самостійного читання.

Не менш важливим є запровадження у наскрізних темах монографічного підходу і добір і структуруванні навчального матеріалу. Подання відомостей про українських і зарубіжних авторів, що передбачає підбірку найважливіших відомостей про життя і творчість письменників, мотивацію до самостійного читання їхніх творів, залучення до елементарної пошукової пізнавальної та краєзнавчої роботи літературного характеру.

З творчістю деяких авторів діти мають можливість ознайомитися у кожному класі. Це твори Т. Шевченка, Л. Українки, М. Рильського, Л. Костенко, Олександра Олеся, А. Костецького, Т. Коломієць, М. Сингаївського, В. Сухомлинського та ін. Неодноразові «зустрічі» з авторами і творами, що мають великий виховний і розвивальний потенціал, безумовно, сприяють літературній освіченості і загальному розвитку учнів.

Уроки-сходинки до монографічного вивчення творчості письменника характерні для вивчення тем розділів «Шевченкове слово», «Вірші про світ природи і дитинства», «Поетична світлиця», «Твори зарубіжних письменників» та ін. На цих уроках створюються передумови для заглиблення у творче читання кількох творів одного автора, розширення й упорядкування знань про особистість письменника, оскільки художня література відтворює життя в живих образах, картинах, а художні твори впливають на почуття й розум дітей, викликають певні емоції, переживання.

Читання художніх творів допомагає формувати власну думку, уявлення, сприйняття авторського світу. У підручнику для кожного класу є окремий розділ, присвячений життю і творчості геніального поета і художника Тараса Шевченка.

Дошкільнята і першокласники вже слухали і читали уривки поезій Тараса Шевченка, бачили його портрети, деякі дитячі книги з його творами. У 2-му класі (другий семестр) діти читають короткі відомості про Т.Г. Шевченка, розглядають автопортрет поета, одержують завдання для групової роботи. Мета цього розділу – розширити й збагатити уявлення другокласників про життя і творчість поета, його роль для України, створити уявлення про точність, образність Шевченкового слова. Перший розділ «Тарас Григорович Шевченко – великий народний поет і художник» є пропедевтичною сходинкою до вивчення його творчості у наступних класах. Шевченкова тема – невичерпна, неосяжна, вона присутня у духовному житті нашого народу завжди. Тому вчителю варто ретельно відібрати матеріал для бесіди з учнями з урахуванням перспективи розгортання цієї теми у наступних класах.

У 3 класі знання про життя і творчість поета розширюються, діти продовжують дослідницьку роботу, розглядають репродукцію картин поета. У 4 класі у «Поетичній світлиці» на учнів чекає нова зустріч з геніальним поетом і художником, продовження дослідницької роботи. Школярі більше дізнаються про життя і творчість митця, актуалізують раніше вивчене. Важливу мотиваційну і навчальну функцію відіграє на цих уроках доступна, емоційна розповідь вчителя про авторів творів, обставин їх життя або історію написання

книги, розгляд портрета. Як правило, на таких уроках, окрім матеріалу, поданого у підручнику, бажано залучити додаткові ілюстрації, краєзнавчі відомості. Уникнення одноманітності уроків монографічного вивчення творчості письменника у початковій школі – головне завдання вчителя.

Як же організувати уроки читання художніх творів, щоб домогтися найбільшого виховного впливу на учнів? Вчитель повинен твердо усвідомити, що лише цілісне сприймання художніх образів твору дасть можливість зрозуміти їх, а разом з тим і відчути до дійових осіб прихильність, симпатію та інші почуття. Тому найголовнішим завданням учителя початкової школи є формування навички «вміти навчатися», розвивати мисленнєву діяльність учня, навчити придумувати, не боятися «неправильної думки», навчити школярів вільної особистісної думки, яка враховує і власний життєвий досвід дитини, водночас стимулюючи можливість одночасного сприймання інформації з різних джерел (дитина чує, відчуває, читає, бачить, згадує...). Організація читацької діяльності будується на засадах особистісно орієнтованого навчання, співпраці вчителя з учнями, передбачає мотиваційний і розвивальний вплив на мовлення, мислення і почуття дітей. Різноманітність жанрів і зміст творів, готовність дітей до їх засвоєння, можливість використання ілюстрацій картин, музики, міжпредметних зв'язків, краєзнавчого матеріалу зумовлюють різноманітність видів уроків та гнучкість їх структур [5, с. 44].

Не менш важливим у діяльності вчителя є цілеспрямоване виховання учня-читача, естетично розвиненого, з позитивним емоційним досвідом, здатного висловлювати своє ставлення до прочитаного, відчувати радість від спілкування з книгою. Урок читання – це час польоту дитячої фантазії, тому дуже важливо створити такі умови, щоб кожен міг сказати своє слово, – скласти власну казку, загадку, вірш, створити свої образи. Мотивація до творчості через застосування ігрових прийомів створює таку атмосферу спілкування на уроках, що заохочує дітей придумувати щось своє, фантазувати. Такі завдання розвивають нестандартне критичне мислення.

Звернемо увагу на деякі аспекти проведення уроків-сходинок монографічного вивчення творчості Кобзаря.

Розмову школярів у другому класі про Тараса Шевченка варто розпочати зі знайомства учнів з книгою сучасного українського дитячого письменника Дмитра Білоусова «Тарасове перо». Це повість-казка про дитячі та юнацькі роки Т.Г. Шевченка. Щоб краще зрозуміти події, вчинки головного героя – хлопчика Тарасика Шевченка (однолітка сучасному читачеві), – автор вводить у текст казкові чарівні персонажі: Чарівне Перо і Хмару Чорну. Чарівне Перо допомагає Тарасикові у скрутні хвилини, завжди йде поруч. Хмара Чорна – негативний персонаж повісті-казки, яка товаришує з тими, хто злий і жорстокий. Жанр казки добре знайомий учням і вони поринають у дивовижний світ пригод звичайного хлопчика, якого супроводжують чарівні герої. «Кажуть старі люди, що живе на світі Перо Чарівне. З'являється те Перо раз на сто літ. Знаходить людину з серцем відкритим, думками чистими.

Потрапляє до рук того, хто не знав змалку щастя-долі... А ще кажуть старі люди, що живе на світі Хмара Чорна. Там вона з'являється, де сонце світить і діти сміються.

Туди поспішає, де можна прикрість утвори-ти, біду вчинити. З тим товаришує, хто злий та жорстокий. І найбільше радіє, коли перу Чарівному добрі справи плюндрує» [1, с. 3].

Ядром дитячої цікавості є яскраві образи. Світ казки – це світ нескінченних перетворень, які відображають зміни в суспільстві та людському мисленні. Особливо це помітно в українських казках на прикладі трансформацій головного злотворця. Але, що вирізняє українські казки, – це відсутність стовідсотково негативних персонажів. Добро неодмінно перемагає зло, тому довіра до цього жанру підсвідомо формує усвідомлення, що не зможе Хмара Чорна перемогти Тарасика з Чарівним Пером.

Комунікативний підхід до читання розглядає його як специфічну форму спілкування автора з читачами через текст. У цьому разі поряд з інформацією у школярів виникає новий, особистісний погляд, що посилює виховний і розвивальний вплив прочитаного; формує особистісне сприйняття фактів біографії Т. Шевченка, емпатичне сприйняття усіх подій, що відбувалися з Кобзарем у дитячі роки. Життя маленького хлопчика, його світ, події, відчуття, відкриття, навчання є близькими і зрозумілими для школярів.

Казковий світ гармонійно поєднується з фольклорними та сучасними світськими традиціями, як от, дізнаватися про характер Весни, спостерігати за байбаком. «Дивиться Перо Чарівне – сидить біля своєї нори байбак. Та ще й висвистує:

– *Йди скоріше, весно!*

– *Що ти нам принесла?...*

– *Привіт, друже байбаче! А чи вдосталь ти виспався за зиму?...*» [1, с. 5].

Школярам відкриваються безліч подій у житті не лише Тарасика, а й у житті його батьків – Катерини Якимівни та Григорія Івановича Шевченків. Чарівне Перо завітало до Моренців безрезневого дня.

«Привіт, вівсьянки! Ваш приліт з теплих країв – чудова прикмета. – Цікаво, що там у Шевченків?... Здається, день сьогодні незвичайний. Запам'ятаю його – 9 березня 1814 року.

– *Подивилось у вікно... Носить бабуся по хаті немовля... показує Катрі та Микиті:*

– *Ось вам братик.*

Придивилось Перо Чарівне на бідну хату. Зітхнуло з сумом:

– *Ох і важко тобі буде, хлопче. Тут і Хмара Чорна своє слово докинула:*

– *Ще й як буде важко! Кріпак – син кріпаків» [1, с. 7].*

Наповнилась невелика хатина радістю народження сина. За традицією годилося й охрестити немовля: «Зайшов ієрей, перехрестив немовля:

– *Народився ти в день архієпископа Тарасія. А раз так. То буде тобі ім'я Тарас. Чарівне Перо повторило: Тарас – грецьке ім'я. Тарасикос перекладається як бунтар, непокірний, відчайдушний» [1, с. 7].*

Дізнаються школярі про те, що Тарасик був третьою дитиною в родині і мав старшу сестру Катрусю та брата Микитку. Родинне спілку-

вання, звичайні буденні справи і велика повага до старших домінують в контексті твору.

– Сідайте рядком. Почитаю вам «Четві-Міней». Оповідання про святих мучеників. Батько у Тарасика – людина розумна й письменна. Тексти читає урочисто, не поспішаючи. Слухають діти, подих затамувавши.

Западає в серце Тарасику мова церковна. А ще більше подобається на літери дивитися. Деякі з них він вже вивчив... Радіє Григорій Іванович, на сина дивлячись [1, с. 15].

Знаходить час на розмови з дітками й Катерина Якимівна: «Багато загадок мама знає. Катруся теж чимало їх в пам'яті тримає. У мами загадки непрості.

– І як ви, мамо, їх пам'ятаєте? – дивується дівчинка. А та посміхнеться та спита:

– Біле, як сорочка, Пухнасте, як квочка. Крил не має, А гарно літає [1, с. 16].

Долучитися до цікавої розмови може й читач: пошукати свою відповідь та й разом з Тарасиком, Микиткою та Катрусею скласти власну загадку.

Актуалізація знань і уявлень учнів про життя і творчість поета методом бесіди-розповіді для учнів третього (четвертого) класу пропонуємо розпочати з дитячих років, пригадавши дитинство поета: де він народився, у якій родині. Рід Шевченків мав козацьке коріння. Про це малому Тарасу розказував його дід Іван. Саме дідусь Іван «веселий, в сорочці вишиваній» був тією особою, яка відіграла ключову роль у формуванні особистості Тарасика. Та й сторінки книги Д. Білоусова «Тарасове перо» дають можливість стати учасниками розмови Тараса з дідусем. Багато нових слів (словникова робота) в їхніх розмовах: «кріпаки», «чумаки», «гайдамаки». «Кобзарі». «Дорослішає Тарасик. Усе йому цікаво... чує від людей старих про минувшину. Почув одного разу слово нове – гайдамаки...» [1, с. 24].

Розмови про минувшину – це цікаві адаптовані до дитячого міркування екскурси про історичні події. Читач разом з головним героєм слухає розмови про селянське життя, Запорізьку Січ, козаків, віру, Мотронський монастир, Максима Залізняка, Гонту та й Кирилівку. Історичні події, точні дати не обтяжують дитячу уяву. Сон, у якому зустрічається Тарасик з Максимом Залізником, що «тепер збирає друзів – козаків», стає елементом формування патріотичної позиції читача. «Важко мені з військами польськими та московськими воювати. Сил не вистачає... одна надія на тебе і хлопчаків завязятих. Серцем чую: не підведеш мене. Не словом, а ділом люби Україну. Не гай часу. Знаю, у тебе хист до навчання. Знання твої, слово твоє тверде прислужитися Україні. Йму віри, що не підведеш мене» [1, с. 25].

З часом вже великий Тарас Шевченко напише одну з найкращих своїх поем – «Гайдамаки». Знайомство з уривками з цієї поеми буде доцільним вже при іншій «зустрічі» з Кобзарем.

Перо Чарівне допомагає навчатися, долати науку, але й не відстає у капостях Хмара Чорна. Спостерігаючи за складними та важкими періодами життя і навчання Кобзаря, школярі співпереживають разом з Тарасиком всі його поразки та перемоги. Сторінки книги можуть бути актуальними для учнів різних класів початкової школи – вибір за вчителем.

«Сорок сім літ прожив Тарас Григорович. Багато це чи мало?... Зникла Хмара Чорна, бо добро завжди перемагає. А люди з повагою говорять про безсмертного Кобзаря – Тараса Шевченка:

– Він викував потужну зброю – разюче полум'яне поетичне слово.

– Він оспівував і прославив свій народ.

– Він слава, велич і наша національна гордість...» [1, с. 78].

Доцільним буде інтегрування різних видів мистецтв. Мотивація до творчості заохочує дітей придумувати щось своє, фантазувати, тому проводити урок цікаво буде в уявній майстерні художника Т. Шевченка. Змалечку Тарасик любив малювати. Де тільки можна, він зображував те, що йому подобалось. Його талант до малювання люди помітили і оцінили раніше, ніж талант поетичний. Тому й завдання на ілюстрування прочитаного школярі виконують з великим задоволенням, розвиваючи нестандартне мислення для створення нових образів, думок на основі прочитаного. У такій «Шевченковій майстерні» митця молодші школярі дізнаються й про жанри живопису: портрет, автопортрет, пейзаж та ін. Відомо, що лишень автопортретів Шевченко написав більше тридцяти. На одному із них зобразив себе із сережкою у вусі. Портретні роботи Кобзаря, де зображені діти, також будуть цікавими для аналізу.

У 3 класі знання про життя і творчість поета розширюються, школярі продовжують дослідницьку роботу у майстерні художника, тому мають можливість познайомитися з іншими репродукціями картин поета. Картина «Селянська родина» розпочинає прогулянку вернісажем. Така екскурсія може мати й характер онлайн-музею. Творчим завданням для учнів третього та четвертого класу можна запропонувати створення чи розгадування книжки-гри, квесту, гри-пошуку у «Шевченковій майстерні». Наприклад, знайти відсутній пазл з репродукції картини, пригадати назву картини або зосередитись на деталях:

– Кого зображено поряд із казахським хлопчиком? (Картина Т.Г. Шевченка «Т.Г. Шевченко і казахський хлопчик»).

– Хто вийшов зустрічати циганку-ворожку? (Картина Т.Г. Шевченка «Циганка-ворожка»).

– Скільки осіб зображено на полотні? (Т.Г. Шевченко «Селянська родина»).

– Поміркуйте, який цікавий і знайомий нам образ є спільним на полотнах «Селянська родина», «Циганка-ворожка» та ін.?

Краєзнавчим аспектом у вивченні заявленої теми є дослідження: «Де і коли споруджений пам'ятник Кобзареві у Вашій місцевості?»; «В яких країнах світу вшановують Кобзаря?»; «В яких країнах (містах України) йому споруджені пам'ятники?»; Яскравим завершенням творчого проєкту може бути екскурсійна поїздка до Києва та відвідування Національного музею Тараса Шевченка.

Висновок. Отже, літературний розвиток молодших школярів є інтегрованим результатом активної читацької діяльності за різними змістовими лініями навчальної програми. Його характеризує не лише засвоєння літературознавчих понять, уявлень, образних засобів, розрізнення

творів різних жанрів. Не менш важливим результатом є цілеспрямоване виховання учня-читача, естетично розвиненого, з позитивним емоційним досвідом, здатного висловлювати своє ставлення до прочитаного, відчувати радість від

спілкування з книгою. Для розвитку творчості дітей треба подбати про розквіт дитячої фантазії і створити такі умови, щоб кожен міг сказати своє слово, – скласти казку, загадку, вірш чи створити власні образи.

Список літератури:

1. Білоусов Є. Тарасове перо: повість-казка про дитинство і юність Т.Г. Шевченка / передм. П. Мовчана; худож. О. Хейлик. Київ : Просвіта, 2004. 112 с.
2. Закон України «Про освіту». URL: <http://osvita.ua/legislation/law/2231/> (дата звернення: 21.01.2020).
3. Українська PISA: Що насправді коїться із середньою освітою. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/ukrainska-pisa-shcho-naspravdi-koitsya-iz-serednoyu-osvitoyu-201912041074710> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Оприлюднено результати міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018: Україна на 39 місці. URL: <https://www.auc.org.ua/novyna/oprylyudneno-rezultaty-mizhnarodnogo-doslidzhennya-yakosti-osvity-pisa-2018-ukrayina-na-39> (дата звернення: 25.01.2020).
5. Котик Т.М. Методика літературної освіти молодших школярів : Опорні конспекти лекцій для студ. заочної форми навч. спец. «Початкова освіта». Івано-Франківськ, 2014. 73 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/3254.pdf> (дата звернення: 30.01.2020).

References:

1. Bilousov, Ye. Tarasove pero: povist-kazka pro dytynstvo i yunist T.H. Shevchenka / peredm. P. Movchana; khudozh. O. Kheilyk. Kyiv: Prosvita, 2004. 112 s.
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». URL: <http://osvita.ua/legislation/law/2231/> (accessed: 21.01.2020).
3. Ukrainska PISA: Shcho naspravdi koitsia iz serednoiu osvitoiu. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/ukrainska-pisa-shcho-naspravdi-koitsya-iz-serednoyu-osvitoyu-201912041074710> (accessed: 01.02.2020).
4. Ukrainska PISA: Shcho naspravdi koitsia iz serednoiu osvitoiu. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/ukrainska-pisa-shcho-naspravdi-koitsya-iz-serednoyu-osvitoyu-201912041074710> (accessed: 01.02.2020).
5. Kotyk, T.M. Metodyka literaturnoi osvity molodshykh shkolariv: Oporni konspekty leksii dlia stud. zaochnoi formy navch. spets. «Pochatkova osvita». Ivano-Frankivsk, 2014. 73 s. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/3254.pdf> (accessed: 30.01.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-134>

УДК 811.133.1'37:81'25

Данівська В.М., Космацька Н.В.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАНЦУЗЬКИХ МЕДІА ТЕКСТІВ І ЇХНЕ ВІДТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ (НА МАТЕРІАЛІ ТРЕЙЛЕРІВ ДО КІНОФІЛЬМІВ)**

Анотація. Статтю присвячено такому медіапродукту як трейлер до кінофільму, подано визначення поняття "трейлер", схарактеризовано його головні риси. Визначено види перекладу, які характерні для перекладу медіапродуктів такого типу. Виявлено мовні особливості французьких трейлерів і представлено перекладацькі трансформації, застосовані для їхнього відтворення українською мовою. Встановлено, що найбільш уживаними під час перекладу трейлерів є лексико-семантичні і функціональні заміни. Виокремлено головні труднощі, які постають у процесі роботи над перекладом трейлерів до кінофільмів. Проаналізовано засоби успішного відтворення деяких стилістичних фігур та лінгвокультурних складових трейлерів.

Ключові слова: трейлер, кінопереклад, трансформації, адаптація, медіапродукт, стилістична фігура.

Danivska Vladyslava, Kosmatska Natalia

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"**LANGUAGE FEATURES OF FRENCH MEDIATEXTS AND THEIR TRANSLATION
INTO UKRAINIAN (ON THE MATERIAL OF MOVIE TRAILERS)**

Summary. The article is devoted to such a media product as a trailer for a movie, it defines the concept of "trailer" and describes its main features. The research presents the peculiarities of the strategy for interpreting such a specific text. After 2006 Ukraine introduced mandatory duplication of all films in cinemas. In this regard, currently the percentage of Ukrainian translation in cinema has increased to 89%. Considering the popularity and the demand of such translation practice, we have investigated the hidden pitfalls of translating French-language films into Ukrainian. The types of translation that are typical for this kind of interpretation of media products are outlined as follows: single-voice translation; multi-voice translation; simultaneous or oral-visual translation, full duplication; subtitulation. The language features of French trailers as for example: winged expressions, humor, spoken vocabulary, slang, play of words and intonations, sarcasm, hidden jokes and ridicules are typical for this kind of media products. Reproduction of style and cultural features of a certain period, individuality and adaptation as well as different transformations used for their transcoding into Ukrainian have been revealed. Among the transformations that are used in the in the field of film translation we can list such as follows: lexical-semantic transformations, grammatical replacements, adaptation, junction of sentences, segmentation, tracing, antonymic translation. It was established that during the translation of trailers the most used of all were lexical-semantic and functional substitutions. The main difficulties that arise in the process of translating movie trailers are also highlighted in the article. The techniques of successful reproduction of some stylistic figures and lingvocultural components of trailers are described.

Keywords: trailer, film translation, transformations, adaptation, media product, stylistic figure.

Постановка проблеми. Переклад медіапродуктів, зокрема розважальної спрямованості, як-от популярних стрічок чи відомих телесеріалів, трейлерів, ігор, різноманітних шоу тощо, їхнє відповідне озвучення стає дедалі більше витребуваним, а отже питання їхнього відтворення набувають гострої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж вагомих внесків у розвиток перекладацької діяльності у сфері кіно виділяємо, зокрема, наукові доробки таких лінгвістів, як В.Є. Танцура та О.І. Гридасова. Вивченням різних аспектів мовної складової трейлерів займалися Д. Хесфорд, Д. Дорналетче, Д.Бо. Трейлер з позицій реклами досліджували Н.М. Торкут, Л.Г. Пономаренко, В.М. Пузанов, М. Гідер.

Виділення невирішених раніше частин. На сьогоднішній день в Україні недостатньо кваліфікованих кадрів з кіноперекладу, який полягає не тільки у міжмовному транскодуванні, а й у міжкультурному відтворенні тексту для цільової аудиторії [1; 2]. Водночас, робіт, які дали початок активним дискусіям, недостатньо

для визначення необхідних критеріїв перекладу трейлерів, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей вдалого перекладу, а також проблемних його аспектів задля полегшення процесу й удосконалення результату перекладацької творчості. Об'єктом виступають французькі трейлери, предметом – мовні засоби й перекладацькі трансформації, застосовані для їхнього відтворення українською мовою.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням численних, але недостатньо точних і повних визначень трейлера, пропонуємо розуміти його як відеопродукт, тривалість якого складає не більше трьох хвилин і який анонсує й рекламує фільм, містить найбільш вражаючі своєю дієвістю або візуальним рядом кадри й окремі сцени фільму (іноді скорочені), орієнтовані на певну аудиторію. Для більшої ефектності, з метою вразати глядача у трейлері допускається використання сцен і кадрів, що не увійшли безпосередньо у прокатну версію фільму.

Під час перекладу трейлерів до фільмів використовуються такі його види: одноголосий переклад; багатоголосий переклад; синхронний або усно-зоровий переклад; повне дублювання; субтитрування. Наприклад, для відтворення трейлера до французького фільму *Eyjafjallajokull* застосовано багатоголосий переклад, при цьому оригінальна звукова доріжка зберігається, що дає глядачеві змогу оцінити репліки героїв та емоційну складову стрічки. Відмінною рисою оригінального і перекладеного українською трейлерів є те, що в першому є тільки візуальне представлення тексту-анонсування, тоді як в українській версії текст між репліками озвучується.

Трейлери як окремий вид медіапродукту має притаманні йому лексичні, граматичні, фонетичні й стилістичні особливості. Стилїстика цього жанру безумовно пов'язана з прагматичними цілями впливу на реципієнта. Вибір лексики обґрунтовується наміром створення фонові дружньої атмосфери. Синтаксична будова реплік передбачає спрощення будови речення, їхню експресивність. Серед фонетичних засобів варто виокремити підвищений тон мовлення, наголоси, емоційні вигуки, окличні речення, звуконаслідування, фігури дикції, повтори.

На лексичному рівні автори трейлерів часто звертаються до просторіч, аргі, діалектизмів, створюють нові лексеми (оказіоналізми), а також вдаються до емотивно-оцінної лексики, оскільки це сприяє досягненню вражаючого, або як його ще називають "вау" ефекту. Лексику, використану, зокрема, у французькому трейлері до фільму *Eyjafjallajokull* [9], можна зачислити до розмовної. На це вказують такі грубі слова як: *putain, merde, salope, foutre* тощо. Розмовними є й французькі вставні слова, які було опущено в українському перекладі: "Ben!", "lá", "c'est ça" [11].

На граматичному рівні особливостями, які притаманні трейлерам, стають типи речень, їхня довжина, структура, використання часів та способів дієслова, вживання особових займенників тощо. Так, еліпсиси застосовують у трейлерах з метою мовної економії, адже повідомляється тільки невідоме або те, про що не можна здогадатися з контексту, потерігається велика кількість неповних речень: «*Félicitation!*», «*Ben, pas là*», «*Okay, barbichette*», «*sinon dites le volcan*» [9]. Тут також знаходимо стверджувальні, окличні і питальні речення: «*Et le papa?*» [9].

З метою підкреслити найбільш значущу інформацію і звернути на неї увагу глядача застосовують інверсію, яка є незвичною для французького розповідного речення. Так, у випадку «*Deux heures, j'attends. – Я чекаю тут дві години*» [3; 12], головний герой стрічки роздратований і хоче наголосити на тому, як довго він чекає своєї черги, тому спочатку він оголошує час, який він уже чекає.

Перекладачеві кінематографу потрібно виконати низку завдань, зокрема: передати реалії іноземної культури, адаптувати їх до культури, рівня освіченості й світогляду глядача, знайти аналоги безеквівалентної лексики, інтертекстуальних елементів, узгодити переклад з оригінальним хронометражем, синхронізувати його із зображенням, зберегти почуття гумору іншої лінгвокультури, мовний реєстр тощо. З цією метою перекладач часто вдається до трансфор-

мацій, які дозволяють вирішити перекладацькі завдання різного ступеня складності.

Насамперед, привертають увагу прагматичні адаптації – зміни у перекладі, здійснені з метою зробити текст доступнішим для сприйняття представниками іншої культури. Саме цю трансформацію застосовано для перекладу назви фільму «Ейяф'ятлайокютль» (*Eyjafjallajokull*), що містить назву льодовика в Ісландії, який вкриває вулкан Ейяфйотль. У 2010 році сталося виверження цього вулкану, що спричинило закриття повітряного простору частини Європи і скасування великої кількості авіарейсів. З цих причин оригінальна назва передає зміст сюжету фільму, а також реалію Європи. Для української аудиторії перекладачі змінили назву на "Вулкан пристрастей", що передає гостроту відносин між головними героями, з емоційного боку. Оскільки не всі в Україні знають про події, пов'язані з виверженням вулкану Ейяфйотль, зарубіжні реалії було адаптовано. За жанром – це трейлер комедійного фільму. Він складається з низки вірних кадрів, які повинні справити найбільше враження на аудиторію. Гумор цієї комедії орієнтований на середньостатистичного глядача, тобто глибоких фонових чи спеціальних фахових знань для перегляду цього ролика не потрібно. Разом з тим, у ньому знаходимо жарти, притаманні саме французькій культурі.

Цікавим прикладом видається переклад, який у мові оригіналу звучить як «*Ça a dû faire un cauchemar à ton avis*» [12]. Українською мовою він інтерпретований як «Може поганий сон» [4]. На цьому прикладі простежуємо декілька трансформацій, а саме: редукування (опущення) фрази «*à ton avis* (на мій погляд, на мою думку)». Іншою трансформацією є граматична заміна французької конструкції *Ça a dû faire* модальником *може*. Окрім того, в оригінальній фразі слово *cauchemar*, інтернаціоналізм, який також існує в українській мові, замінено словосполученням «поганий сон», який має нейтральніше забарвлення. Очевидно, що таке тлумачення є доступнішим для українського глядача, а отже, фразу адаптовано для українського реципієнта.

Оригінальне речення «*C'est la naissance de ma fille Cecile*» передано в українському трейлері як «*Сесіль при народженні*» [4; 12]. Відстежуємо граматичну заміну прямого додатка обставиною. У поданому прикладі в мові оригіналу *la naissance* виступає у ролі прямого додатка після презентативу *C'est*, тоді як у мові перекладу застосовано прийменникову конструкцію, що за значенням і функціями відповідає обставині часу.

Щодо перекладу безособових зворотів, які притаманні французькій мові, то для їхнього відтворення та передачі смислу речення українською мовою використовують підбір відповідника: *Il faut un code* перекладено аналогом *Тобі потрібен код* [4], а для *Ça fait des heures qu'on est bloqué* підібрано контекстуальний відповідник *Ми застрягли надовго* [4].

Констатуємо також застосування антонімічного перекладу – перекладацьку трансформацію, що полягає у заміні форми слова або словосполучення на протилежну: позитивної на негативну й навпаки: *Vous vous exprimez d'une façon très très particulière. – Заневняю Вас, Ви розмов-*

ляєте якось не зовсім нормально [5; 8]. У перекладі українською мовою спостерігаємо лексико-граматичну заміну з заперечною часткою "не".

Застосування лексико-семантичної трансформації конкретизації здебільшого пов'язано з відсутністю у мові перекладу слова з таким же широким значенням, як в оригіналі. Іноді родова назва мовою перекладу не може бути використана із-за розбіжності конотативних компонентів значення. Так, наприклад, у реченні «*Il est dans l'armée maintenant – Тепер він служить у війську*» [6; 13] застосоване в оригіналі дієслово "être" має ширше значення, аніж українське "служити", проте використану перекладачем конкретизацію у цьому контексті вважаємо повністю виправданою, зважаючи на звичніше для реципієнта словосполучення "служити в армії", ніж «бути в армії».

У перекладі варто підкреслити колорит іншомовної культури, що може відобразитися у специфічному гуморі, сталих виразах, грі слів, інтонаціях. Зокрема, для вірного відтворення мови трейлерів перекладачам необхідно бути вельми обережними з ідіомами, або ідіоматичними словосполученнями, які виступають у ролі стійких, семантично й синтаксично неподільних поєднань слів, у багатьох випадках з близьким за лексичним значенням до окремих повнозначних слів: *Et la maman est un petit coup de chaud. – Її мама ніби трохи обгоріла* [4; 9]; *Quand je t'ai vu pour la première fois, c'était le coup de foudre. – Я закохалась тієї ж хвилини, як побачила тебе* [7; 10].

У нижченаведеному прикладі зі стрічки "1+1" [3] або "Intouchables" [12] простежуємо підтекст інтенції головного героя перевірки загальних знань його співрозмовника, який вбачаємо у використанні трансонімів: *Vous connaissez Chopin, Schubert, Berlioz? – А Вам знайомі Шопен, Шуберт, Берліоз?* На перший погляд здається, що йдеться про композитора, але наступна репліка заперечує таке переконавання: *Vous connaissez qui? Quelle bâtiment? – З якого будинку?* Стає зрозуміло, що мова йде про квартал, названий на ім'я великого композитора. Мовець приголомшений такою відповіддю та безграмотністю, йому доводиться пояснювати, що саме він мав на увазі: *Comment ça, quel bâtiment? Mais, mon Dieu! Berlioz avant d'être un quartier, c'est un compositeur célèbre, écrivain et critique du 19. – Що значить з якого будинку? Ні, послухайте, це зараз Берліоз – район Парижа. А раніше він був композитором, письменником і критиком у дев'ятнадцятому столітті.* Однак, за сюжетом, чоловік насправді розуміє про що мова. І він пояснює, що то був жарт: *C'est une vanne. Je sais qui est Berlioz. Et je vois que l'humour c'est comme la musique. Vous y connaissez*

rien en fait. – Та жартую я. Знаю я Вашого Берліоза. Просто в гуморі як і в музиці... Ви взагалі не січете [3; 12].

Варто звернути увагу на стилістику мови оригіналу, в якій яскравіше передається сарказм, приховані жарти та насмішки. Мовою перекладу зауваження з приводу хибного розуміння теми розмови подається дуже толерантно та ввічливо, має місце часткова нейтралізація висловлення. Так, наприклад, у французькому варіанті присутній вигук "Mon Dieu!" [12], інтонація мовця виразніша й емоційніша. Українською мовою фразу передано нейтральнішим "Ні, послухайте" [3]. Зауважимо, що україномовна адаптація надає перевагу стилістичному оформленню реплік другого персонажа, який на той момент є безробітним. Лінгвокультурні особливості останнього відображаються в перекладі вибором лексики з регістру просторічної та спрощенням структури речення.

Найпоширенішим різновидом переносного вживання лексичних одиниць у трейлерах є метафори. Метафора, як і інші тропи, використовується задля прикрашання мови. Вона породжує стійкий образ, що виникає у свідомості реципієнта щоразу з появою асоційованих з ним слів. Створюється емний і яскравий образ. Наприклад: *Un petit ramonage pour les toiles d'araignée. – Змети трохи з себе пиліюку* [6; 13]. У цьому прикладі простежуємо виразність висловлення у порівнянні з "мохом", "павутиною" того факту, що жінка не приділяла собі належної уваги.

Метафора оживляє текст, дозволяє побачити яскраво, образно уявити собі певне явище життя, кидає світло на саму сутність певного явища та дозволяє краще зрозуміти, оцінити, визначити його, а також впливати на емоції адресата.

Висновки. Тема перекладу кінотрейлерів є надзвичайно актуальною для України. Тенденція створення українських офіційних трейлерів зростає, що підтверджує факт все більшої появи таких промо-роликів разом з новими фільмами. Водночас, кількості креативних студій перекладу в Україні недостатньо. На лексичному рівні для трейлерів характерні: емотивно-оцінна, розмовна лексика, просторіччя, арго, авторські оказіоналізми. З-поміж перекладацьких трансформацій застосовують: лексико-семантичні трансформації, граматичні заміни, адаптацію, об'єднання речень, членування речення, опущення, калькування тощо.

Перспективними вважаємо розширення матеріалу дослідження за рахунок трейлерів інших жанрів кіноіндустрії з метою подальшого зіставлення і систематизації засобів перекладу медіапродуктів.

Список літератури:

1. Бузаджи Д.М. Хоть горшком назови? *In Мосты*. 2005. № 1(5). С. 64–75.
2. Лукьянова Т.Г. Основи англо-українського кіноперекладу: навч. посібн. Херсон: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 104 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

3. 1+1. URL: <https://kino4ua.net/1341-nedotorkann-11.html> (дата звернення: 20.12.2019).
4. Вулкан пристрастей. URL: http://moviestape.net/katalog_filmiv/komedija/6170-vulkan-prystrastej.html (дата звернення: 20.04.2020).
5. Лашкаво прошимо. URL: https://uakino.club/film/genre_comedy/4819-lashkavo-proshimo.html (дата звернення: 20.12.2019).

6. Матусин синок. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Sw1-pLvKtfc> (дата звернення: 14.04.2020).
7. Неймовірна доля Амелі Пулен. URL: https://uakino.club/film/genre_comedy/99-neymovrna-dolya-amel-pulen.html (дата звернення: 20.02.2020).
8. Bienvenue chez les Ch'tis. URL: http://www.allocine.fr/film/fichefilm_gen_cfilm=126535.html (дата звернення: 20.02.2020).
9. Eyjafjallajokull. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=h8A0u6TtH7M> (дата звернення: 20.02.2020).
10. Le fabuleux destin d'Amélie Poulain. URL: http://www.allocine.fr/film/fichefilm_gen_cfilm=27063.html (дата звернення: 12.03.20).
11. Le grand bain. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Fru5YUHXRxE> (дата звернення: 20.04.2020).
12. Les intouchables. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EsaX5kltRcA> (дата звернення: 20.04.2020).
13. Lolo. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rl5WmFXEDo4> (дата звернення: 20.04.2020).

References:

1. Buzadzhy, D.M. Khot Horshkom Nazovi? [Call me a pot]. Mosty. 2005. № 1(5). P. 64–75.
2. Lukianova, T.G. Osnovy Anglo-Ukrayinskogo Kinoperekladu [Fundamentals of English-Ukrainian film translation]: navch. posibn. Kherson: KhNU imeni V.N. Karazina, 2012. 104 с.

Source of illustrative materials:

3. 1+1. URL: <https://kino4ua.net/1341-nedotorkann-11.html>
4. Vulkan Prystrastei [Eyjafjallajokull]. URL: http://moviestape.net/katalog_filmiv/komedija/6170-vulkan-prystrastej.html
5. Lashkavo Proshymo [Welcome to the Sticks]. URL: https://uakino.club/film/genre_comedy/4819-lashkavo-proshimo.html
6. Matusyn Synok [Lolo]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Sw1-pLvKtfc>
7. Neimovirna Dolia Ameli Pulen [Amélie]. URL: https://uakino.club/film/genre_comedy/99-neymovrna-dolya-amel-pulen.html
8. Bienvenue chez les Ch'tis. URL: http://www.allocine.fr/film/fichefilm_gen_cfilm=126535.html
9. Eyjafjallajokull. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=h8A0u6TtH7M>
10. Le fabuleux destin d'Amélie Poulain. URL: http://www.allocine.fr/film/fichefilm_gen_cfilm=27063.html
11. Le grand bain. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Fru5YUHXRxE>
12. Les intouchables. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EsaX5kltRcA>
13. Lolo. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rl5WmFXEDo4>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-135>

УДК 81`25:004.9

Івашкевич Л.С., Залужний Р.Г.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ ПРОЦЕС І ІНСТРУМЕНТИ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Анотація. У статті послідовно проаналізовано всі етапи перекладацького процесу: аналіз і підготовка файлів, власне переклад, редагування перекладу, верстання документів, автоматичні перевірки, вичитування. Описано труднощі, які виникають на кожному етапі, інструменти, з якими перекладач повинен вміти працювати для успішного вирішення задачі, що постає перед ним на кожному з них, та відповідні компетенції перекладача. Представлені та порівняні різні види CAT-інструментів, їх основні компоненти, переваги та недоліки різних CAT-програм. Також пояснено механізми функціонування перекладацької пам'яті, роботу систем управління термінологією, показано, які види перевірок здатні ефективно здійснювати програми автоматичного забезпечення якості перекладів. Компетенції, необхідні для вирішення названих завдань та труднощів, що виникають на різних етапах перекладацького процесу, необхідно враховувати при підготовці перекладачів, пропонуючи їм проектно-орієнтоване навчання з відтворенням всіх описаних вище стадій перекладу та використанням відповідних інструментів.

Ключові слова: переклад, етапи перекладацького процесу, перекладацькі інструменти, компетенції перекладача, технічні навички перекладача, якість перекладу, підготовка перекладачів.

Ivashkevych Lesia, Zaluzhnyi Roman

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"**TRANSLATION PROCESS AND TOOLS FOR ITS ACCOMPLISHMENT**

Summary. The article deals with the translator's technical and computer expertise connected with technical difficulties, accomplished tasks, and instruments involved in the translation process. It consequently describes all the stages of the translation process, such as analysis and preparation of the source files, translation itself, editing of the translation, desktop publishing of the documents, automated quality assurance, and proofreading. For each of these stages, possible technical difficulties are shown, and the instruments are named, which help to accomplish each task. Moreover, the skills and expertise are described, which the translator needs to have for each part of the translation process. It is shown on some examples with the preliminary preparation of the translation documents, how translators' technical skills of work with different types of file formats and various software can help the translator to reduce their own time and effort or time and effort of their team. Besides, different types of CAT-tools, both free open-source and paid-for, online and desktop applications are compared, their main components, advantages, and disadvantages are summed up. It is shown which CAT-programs suit better for different types of translation tasks. Also, the mechanisms of the TM's work, different types of TM-matches such as No Match, Fuzzy Match, Exact Match, Context Match, and Perfect Match are presented and explained. The principles of the word of terminology systems are shown, the types of checks are named, which the quality assurance systems can efficiently perform. So, the article shows that translators need in their work not only the fundamental philological education but also a wide range of technical and computer skills and have to be ready to learn to work with different software and applications. This fact also has to be taken into account while educating and training the translators. Specialized project-based courses have to be developed and implemented in academia in order to ensure that translators learn to cope with all the difficulties that arise at different stages of the translation process.

Keywords: translation, stages of the translation process, translation tools, expertise of translators, technical skills of translators, translation quality, training of translators.

Постановка проблеми. Відтоді як дослідники Хатчінс і Сомерс [8] на початку 1990-х представили свій варіант континуума автоматизації перекладу, перекладацька галузь повільно, але з невпинним прискоренням відійшла від традиційного перекладу людьми до автоматизації цього процесу. Наразі досягнуто такого високого ступеня автоматизації, що перекладацький процес дедалі більше осмислюється як форма взаємодії людина-машина [13] або перекладач-машина [5]. Для перекладачів це передбачає кардинальну зміну в їхньому робочому процесі та необхідних навичках. Відповідно, змін потребує і підготовка перекладачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Опис різних етапів перекладацьких процесів та інструментів останніми десятиліттями став предметом досліджень та публікацій багатьох дослідни-

ків та практиків. Так, питаннями опису процесів, пов'язаних з локалізацією продуктів, та забезпечення якості перекладу займався А. Пим [15], функціонування систем менеджменту термінологією розглянуте у роботах Б. Карш [9], доцільність ознайомлення студентів з перекладацьким ПЗ, огляд таких інструментів та принципи їх роботи описані у праці Л. Бовкера [4], машинний переклад ґрунтовно вивчений у праці Дж. Хатчінса [8], а його постредагування – у роботі К. Бунгаард [5], концепцію взаємодії "людина-машина" у перекладі представлено у Ш. О'Брайан [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дану статтю присвячено формулюванню технічних труднощів, які виникають на різних етапах перекладу та виведенню компетенцій, якими повинен володіти перекладач для успішного вирішення цих труднощів.

Формулювання цілей статті. Метою статті є докладно описати всі етапи перекладацького процесу та використовувати на цих етапах інструменти, окреслити завдання, що стають перед перекладачем на кожному з них та труднощі, пов'язані з ними, і зробити висновки щодо компетенцій, якими повинні володіти сучасні перекладачі, щоб вирішувати ці завдання та труднощі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумови для посилення автоматизації перекладу надходять з двох різних напрямків. З одного боку – це постійний розвиток нових та потужних перекладацьких інструментів, з іншого – накопичення та доступ до великих обсягів електронних перекладацьких даних.

Перекладацькі інструменти у різних їх формах можуть застосовуватися на всіх етапах сучасного процесу технічного перекладу. Однак це залежить від перекладацько-підготовчої діяльності, як-от створення корпусів паралельних текстів, сполучення вихідних та цільових текстів або термінологічний аналіз технічних документів під час етапу фактичного перекладу, а також пост-редагування.

Процес перекладу складається з кількох послідовних етапів, які відрізняються за своєю специфікою один від одного та потребують застосування різних інструментів автоматизованого перекладу. За типом завдання їх можна розподілити на 6 видів: аналіз вихідних файлів, власне переклад, редагування, вичитування, виконання автоматичних перевірок і верстання кінцевих документів [7].

Кожен етап потребує використання певних комп'ютерних програм. З метою формування уявлення, що відбувається на кожному з етапів і які саме програми використовуються, розглянемо кожен із них окремо.

Аналіз вихідних файлів

Замовники та клієнти, які мають досвід співпраці з бюро перекладів, одразу надсилають файли, готові до перекладу. Бюро перекладів або перекладачеві потрібно лише пересвідчитися в їх сумісності з програмним забезпеченням, встановленим на робочих станціях, за необхідності – повторно підрахувати слова/символи та відсотки збігів. Під час роботи з новим типом файлу вперше слід також виконати так званий псевдопереклад, тобто перевірити, чи можливо взагалі згенерувати без помилок файл для експорту, якщо потрібно доставити замовнику не двомовні робочі файли, а вже кінцевий документ. До того ж використання псевдоперекладу має сенс під час роботи над програмним забезпеченням, щоб завчасно розуміти, чи достатньо місця у відведе-

них полях для тексту, наприклад, кирилицею, а також переконатися, чи всі фрагменти тексту імпортовано належним чином [14].

Часто замовник, у якого немає досвіду співпраці з перекладацькими агенціями, надсилає для перекладу файл, не звертаючи уваги на його формат. Однак чи не найважливіше розуміти, яких зусиль потребує файл для обробки різними програмами. Частий випадок, наприклад, – відскановані документи у форматі зображень або PDF. У такому разі необхідно спершу розпізнати текст, форматувати згідно з оригіналом та перевести в двомовний формат для перекладу.

Безперечно, для цього завдання можна скористатися стандартними програмами набору Microsoft Office, як от Word, Excel або звичайним текстовим редактором. Але якщо взяти до уваги середньостатистичну швидкість друку 200 знаків (або 40 слів) на хвилину [3], то на обробку загальноприйнятій перекладацької сторінки (1800 знаків) знадобиться 9 хвилин без урахування часу на форматування відповідно до оригіналу. Для порівняння, середньостатистична швидкість роботи перекладача становить 250 слів на годину або 8 сторінок на добу [17]. Отже, на кожні 10 друкарських сторінок агенції знадобиться додаткові півтори години робочого часу для обробки файлів невідповідного формату. Це призводить до збільшення витрат і, як наслідок, впливає на кінцеву вартість послуг.

Щоб уникнути непотрібних витрат, існує велика кількість як окремих програм, так і мережевих сервісів. Серед них, зокрема:

- Kofax OmniPage – програма, призначена для оптимізації робочих процесів підприємств і організацій;

- ABBYY FineReader – одна з перших програм розпізнавання тексту на ринку, здатна працювати з багатьма форматами, має онлайн-версію з деякими обмеженнями;

- Adobe Acrobat Pro DC – рішення від провідної компанії-виробника ПЗ Adobe з великою кількістю функцій, яке може працювати зі хмарою;

- FreeOCR – безкоштовна альтернатива, побудована на рушії Tesseract від компанії Google.

Щоб визначити компетенції, якими повинен володіти перекладач на цьому етапі, розглянемо один із цих інструментів для автоматизації процесу – програму оптичного розпізнавання тексту ABBYY FineReader. Згідно з даними компанії ABBYY, її використовує третина компаній із списку Forbes 100 та понад 50 мільйонів осіб із понад 200 країн [18].

Програма ABBYY FineReader дає змогу швидко й чітко розпізнавати відсканований текст або до-

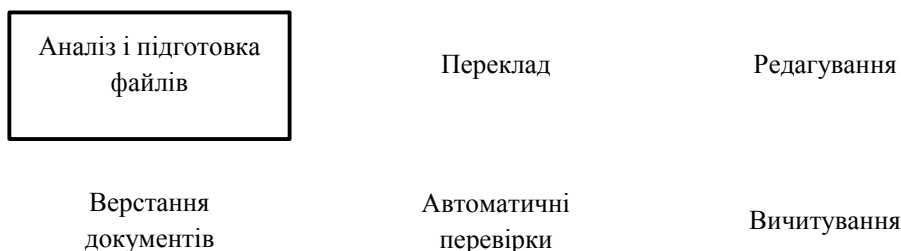

Рис. 1. Послідовність етапів перекладу

кументи з фотографій і перетворює їх в електронні файли, які можна редагувати, або файли PDF із функцією пошуку. Технологія Adaptive Document Recognition Technology сприяє збереженню початкової структури документів, що складаються з кількох сторінок. Це також стосується розміщених у тексті таблиць, приміток, нумерації, змісту, порядку сторінок, положення блоків тексту тощо.

ABBYY FineReader підтримує розпізнавання тексту в таких форматах:

- PDF, включно з PDF/A, PDF/UA;
- зображення TIFF, JPEG, PNG, BMP, PCX, GIF, DjVu, XPS;
- документи, доступні для редагування DOC(X), XLS(X), PPT(X), VSD(X), HTML, RTF, TXT, ODT, ODS, ODP.

Отримані текстові дані доступні для редагування як у самій програмі, так і у вигляді експортованих файлів, які можуть бути в одному з наведених вище форматів, а також у форматів електронних книг EPUB або FB2.

Уже на цьому етапі перекладач має володіти технічними знаннями про можливі типи файлів, а також вміти працювати з ними, щоб заощадити час та тим самим підвищити власну продуктивність або продуктивність команди, якщо мова йде про перекладацьке бюро.

Наступним кроком (або першим, якщо замовник одразу надіслав файли потрібного формату, без потреби їх розпізнавання та редагування) у підготовці до перекладу є створення проєктів та конвертація файлів у формат, необхідний для роботи в одній із наявних у перекладача CAT програм, або завантаження їх на сервер, якщо робота над ними відбуватиметься в онлайн-редакторі або із загальним доступом кількох перекладачів.

Переклад

Саме на цьому етапі від перекладача вимагається найбільше компетенцій, оскільки він є основним у цьому процесі, потребує найбільше часу та передбачає активну взаємодію з принаймні одним CAT-інструментом.

CAT-інструменти

Computer-assisted translation або *computer-aided translation* (CAT) є видом перекладу з однієї мови на іншу, за якого людина-перекладач користується комп'ютерним обладнанням задля оптимізації та здійснення перекладу [4]. Сучасні CAT-інструменти розроблені на основі великої кількості засобів, метою яких є прискорення роботи перекладача та підвищення його продуктивності шляхом виконання певних завдань за допомогою комп'ютера. Назва CAT інструменти узагальнено позначає сучасні перекладацькі технології. Найяскравішим їх різновидом є «робоча станція перекладача», концепція, розроблена в кінці 1970 х років дослідниками Мартіном Кеєм і Аланом К. Мелбі [12], яка є актуальною до сьогодні. Робоча станція складається з інтегрованого комп'ютерного середовища для перекладу файлів у електронному форматі, у центрі якого перебуває перекладач. Перші CAT інструменти з'явилися у вигляді систем керування термінологією на початку 1990 х років [11]. Відтоді вони значно розвинулися та отримали додаткові функції, як от менеджмент проєктів і оцінка якості, а також можуть працювати з різними рушіями машинного перекладу.

Розглянемо деякі основні функції, щоб виявити їх роль в автоматизації системи перекладу та визначити компетенції, потрібні перекладачеві для їх належного застосування.

Перекладацька пам'ять

Необхідною функцією сучасної системи автоматизованого перекладу є застосування перекладацької пам'яті – двомовної бази даних перекладених вихідних текстів і їхніх відповідників цільовою мовою, яка пропонує схожі наявні сегменти під час перекладу нових текстів [9].

Перекладацька пам'ять ділить вихідний текст на одиниці, які називаються *сегменти*. Речення або аналогічна одиниця (наприклад, заголовки, елемент списку, посилання тощо) з вихідного тексту вважається окремим сегментом. Під час роботи перекладача над документом програма з перекладацькою пам'яттю по черзі відображає кожен вихідний сегмент та пропонує повторно використати попередні переклади, якщо в базі даних наявний такий самий або схожий вихідний сегмент. Якщо його немає, перекладач може самостійно ввести власний варіант перекладу для нового сегмента. Після завершення роботи над сегментом переклад зберігається до бази даних, і програма переходить до наступного сегмента. Перекладацька пам'ять переважно є простою базою даних, що містить поле із сегментом вихідною мовою, поле із сегментом цільовою мовою, а також поле з метаданими, як от дата створення, дата останнього використання, назва перекладача /проєкту /файлу тощо. Іншим варіантом створення перекладацької пам'яті є співставлення існуючих перекладених документів, замість їх поступового утворення й розширення під час роботи [6].

Такі можливості спричинили виникнення нових перекладацьких стратегій, які включають нелінійну обробку та переклад текстів [15], що задовольняє вимоги до глобального поширення вмісту. Новоутворені тексти стають нелінійними, оскільки вони «запозичені» із вже існуючих.

Міжнародний стандарт ISO 30042:2008 для формату перекладацької пам'яті – Translation Memory eXchange (TMX), який застосовується у більшості програм автоматизованого перекладу. Проте досить поширеними є також інші формати, як от SDLTM і MQTM. Хоча програми, які використовують перекладацькі пам'яті не формату TMX, мають засоби їх перетворення, під час підключення користувачу варто звертати увагу, який саме формат необхідний для вибраної програми. Використання несумісної перекладацької пам'яті зазвичай неможливе, тому необхідно слідкувати, щоб виконувалися вимоги до формату.

Збіги з перекладацькою пам'яттю, залежно від точності, поділяються на кілька типів, наведених нижче.

Без збігу. Коли у перекладацькій пам'яті немає сегменту, відсоток збігу якого перевищує встановлену межу. Для SDL Trados Studio, наприклад, ця межа за промовчанням складає 70%, для memoQ – 50%.

Неточні збіги ($\leq 99\%$). Сегменти, які дещо відрізняються від збережених у перекладацькій пам'яті. Якщо відмінність незначна й полягає у різній пунктуації в кінці, тегах, пробілах або числах, значення буде близьке до 99%. Значен-

ня 85–95% свідчить про відмінність в одне слово, 75–84% – два слова, менше 75% – понад два слова.

Повні або точні збіги (100%). Вихідний текст сегмента точно такий, як і збіг із перекладацької пам'яті. Але його контекст або не співпадає, або в метаданих немає відомостей про нього.

Контекстні збіги (позначаються 101% у програмах memoQ і Smartcat та *СМ* у програмі SDL Trados Studio). Вихідний текст сегмента точно такий, як і збіг із перекладацької пам'яті, крім того, сусідні сегменти збігаються з контекстом, збереженим у метаданих перекладацької пам'яті. Тобто наступний і попередній сегменти або заголовки документа ідентичні до контекстної інформації. У структурованих документах, наприклад, XML, HTML або розділених табуляцією (Excel, CSV, TXT тощо) роль контексту може виконувати позначення ідентифікатора (ID).

Ідеальні або подвійні контекстні збіги (позначаються 102% або *РМ*). Є різновидом контекстних збігів, за якого вихідні файли радше порівнюються з попереднім набором відповідних документів, ніж із перекладацькою пам'яттю. Збіг вважається ідеальним, якщо його зміст, метадані та ідентифікатори співпадають з попереднім файлом. Застосовуються для відновлення перекладу або частини документа, які повністю збігаються з початковим документом [1; 10].

Слід зауважити, що залежно від контексту смислове навантаження однакових сегментів може відрізнятись, тому навіть повні збіги потребують перевірки перекладачем. Найчастіше таке відбувається, якщо текст містить багато сегментів, що складаються з одного багатозначного слова. Наприклад, німецьке слово *Anschluss* може одночасно позначати як підключення електричних дротів, так і з'єднання трубопроводу або комутаційний порт.

Окрім відображення збігів власне сегментів, усі CAT інструменти мають функцію конкордантного пошуку в перекладацькій пам'яті, яка дає змогу переглядати, наприклад, переклад окремих слів і словосполучень, використання власних назв, стиль мови у сегментах із попередніх проектів тощо. Найбільш доцільне використання цієї функції під час одночасної роботи кількох перекладачів над одним проектом зі спільною перекладацькою пам'яттю в хмарі або під час перекладу.

Отже, для належного використання перекладацької пам'яті необхідно розуміти принципи побудови та взаємодії з програмою автоматизованого перекладу. Обов'язково треба володіти інформацією, який формат пам'яті необхідно підключати до вибраної програми. Не менш важливо знати, які позначення можуть застосовуватися до запропонованих збігів і як ними користуватися, щоб не знижувати якість перекладу.

Засоби керування термінологією

Програмне забезпечення для керування термінологією надає перекладачеві засоби автоматизованого пошуку у певній термінологічній базі даних відповідників перекладу до слів, що з'являються в документі, або автоматично відображає терміни у вікні інтерфейсу програми, або відкриває запис у базі за допомогою гарячих клавіш. Деякі програми (SDL Trados Studio, memoQ, Déjà Vu) мають додаткові комбінації клавіш, за допомогою яких

перекладач може під час перекладу додавати нові пари термінів до бази даних. Більшість систем автоматизованого перекладу мають вбудовані засоби перевірки термінології в інтерактивному режимі та в режимі команд. З їх допомогою можна визначити, чи була використана правильна комбінація термінів у різних сегментах перекладацької пам'яті вибраного проекту. Крім того, існують незалежні системи керування термінологією, які можуть забезпечити функціональність робочого процесу, візуальну систематику, працювати як засіб перевірки термінології (терміни, які використані неправильно, позначаються відповідно), і підтримують різні типи додаткових даних, як от зображення, відео чи звук.

Термінологічні словники можуть бути різних форматів, що залежить безпосередньо від програми. Найпоширеніші з них – звичайні таблиці Excel. Головна перевага полягає в тому, що за необхідності їх можна конвертувати до іншого формату, який підтримується певною CAT-програмою. Це здійснюється за допомогою, спеціальних інструментів, наприклад, програми керування термінологією від компанії SDL, MultiTerm. Крім того, термінологічну базу Excel можна завантажити до онлайн-ового CAT-інструмента, що неможливо з більшістю інших форматів.

Попри те, що міжнародним стандартом для формату систем керування термінологією є TBX (TermBase eXchange), поширеними також є термінологічні бази форматів .CSV, .TXT, .XML. Крім того, ключові гравці на ринку програм автоматизації перекладу, як от Trados Studio та memoQ використовують власні формати для термінологічних баз: SDLTB та MTB відповідно.

Таким чином перед перекладачем постає необхідність володіння компетенціями щодо створення, наповнення, редагування, упорядкування використання, конвертування та актуалізації термінологічних баз різних форматів, які є необхідною умовою забезпечення однорідності перекладу.

Різновиди CAT-інструментів

На ринку наявна велика кількість різних CAT-інструментів, кожен із яких має власний набір функцій, призначений для певного типу завдань і працює з різними форматами файлів. Попри те, що деякі з цих програм охоплюють широкий спектр завдань, одного засобу автоматизації перекладу як правило недостатньо. Перекладачеві необхідно володіти принаймні кількома з них, оскільки перекладацькі агенції співпрацюють із багатьма клієнтами, які можуть використовувати різне ПЗ, або навіть один і той же замовник надає проекти для виконання одразу в кількох системах.

Це може бути, наприклад, переклад технічної документації до програми в SDL Trados Studio та паралельна локалізація цієї ж програми в SDL Passolo. Або ж переклад у програмі Translation Workspace XLIFF Editor та виконання автоматичних перевірок за допомогою інструмента Linguistic ToolBox.

Таким чином, ще перед початком роботи перекладачеві необхідно розуміти, яке програмне забезпечення доведеться використовувати, його особливості, приклади доцільного застосування тощо. Що вище компетенція перекладача щодо добору та використання належної програми для

Таблиця 1

CAT інструменти

CAT інструменти	Платні	Безкоштовні
Онлайнні	Memsource Wordbee XTM Cloud Crowdin	Smartcat MateCat Wordfast Anywhere
Окремі програми	SDL Trados Studio memoQ Wordfast (Classic i Pro) Memsource (пропр. верс.) Déjà Vu Across	OmegaT CafeTran Espresso

здійснення перекладу й автоматичних перевірок, то краще його продуктивність за рахунок заощадження часу під час роботи в добре знайомих інструментах.

Доступні CAT-інструменти та перекладацькі системи можна представити у вигляді наведеної таблиці.

SDL Trados Studio – найбільш використовувану професійними перекладачами та агентствами універсальна система автоматизованого перекладу та керування проектами [16]. Має багатий функціонал і поширена по всьому світі. Підтримує понад 70 різних форматів файлів, має вбудовану функцію розпізнавання документів PDF, що дає змогу заощадити в певних випадках кошти на додаткових інструментах, наприклад ABBYY FineReader.

SDL Trados Studio містить інтегровані в робочий процес засоби машинного перекладу та постредагування. Якщо для одиниці перекладу немає збігу, програма підставить у цільовий сегмент його машинний переклад, який можна потім відредагувати.

Головним недоліком SDL Trados Studio є надмірна складність освоєння для деяких користувачів, оскільки велика кількість функцій доволі ситуативні та зазвичай не використовуються на практиці під час повсякденних перекладів.

Kilgray memoQ – головний конкурент SDL Trados Studio на ринку, оскільки має аналогічний функціонал, продуктивність і початкову вартість. Відповідно, програма також складна для вивчення як і аналог від компанії SDL.

Обидві з наведених вище програм можуть працювати з білінгвальними файлами одна одної, а також відкривати їх для перевірки та вичитки.

Smartcat – онлайнна система автоматизованого перекладу, яка містить усі основні функції звичайний CAT-інструментів: пам'ять перекладів, керування термінологією, машинний переклад, функцію одночасної роботи кількох перекладачів над одним документом. Цільова аудиторія – перекладачі та компанії. Smartcat надається у форматі SaaS (програма як послуга). Доступ здійснюється за допомогою мережі Інтернет.

Crowdin – веб-орієнтована платна платформа для керування перекладами. Пріоритетний напрямок роботи – локалізація ПЗ. Система орієнтована на розробників мобільних додатків, веб-сайтів, документації, ігор тощо. Унікальною функцією Crowdin є краудсорсинг, тобто можливість запросити користувачів для допомоги з перекладом і локалізацією свого продукту іншими мовами.

Crowdin також окрім звичних перекладацьких форматів (XLIFF, XML тощо) підтримує переклад програмного забезпечення, файлів із вихідним кодом і застосунків для мобільних платформ Android, iOS, Windows 10 Mobile, тощо.

Узагальнити переваги та недоліки використання тих чи інших програм можна у наведений нижче спосіб.

Переваги окремих програм автоматизованого перекладу:

- можливість роботи без необхідності підключення до мережі Інтернет;

- відсутність проблем із серверами: програма працює, доки увімкнено пристрій користувача.

Недоліки окремих програм автоматизованого перекладу:

- необхідно встановлювати ПЗ на свій пристрій;

- ліцензія часто обмежена одним пристроєм;

- більшість ПЗ працює лише на ПК із ОС Windows;

- безпека й цілісність документів залежить виключно від пристрою, його втрата або пошкодження може знищити всі файли;

- тривалий час очікування виправлень і оновлень.

Переваги онлайнних програм автоматизованого перекладу:

- не потрібно встановлювати на комп'ютер;

- можна працювати за допомогою браузера з будь-якого середовища та пристрою з підключенням до Інтернету;

- переклад зберігається в реальному часі, тому вірогідність втрати даних зменшена;

- простіше організувати одночасну роботу кількох перекладачів над одним проектом;

- своєчасні оновлення та виправлення.

Недоліки онлайнних програм автоматизованого перекладу:

- постійний ризик зламу та викрадення даних із мережі (проте це предмет дискусії, оскільки таке можливо й на окремих програмах);

- висока залежність від стабільного підключення до Інтернету.

Автоматичні перевірки

Програми для перевірки якості перекладу (QA-програми від Quality Assurance) – це інструменти для пошуку поширених помилок у текстах перекладів за визначеними параметрами. Вони працюють виключно з білінгвальними файлами, які створюються в результаті роботи CAT-програм. Їх завдання – аналіз вихідного і перекладеного тексту в певному сегменті та реєстрація всіх підозрілих співпадінь. Після завер-

шення роботи користувач отримує звіт із знайденими помилками та вирішує, чи це справді помилки, чи просто хибні спрацювання.

Велика кількість розробників систем автоматизованого перекладу мають у своїх програмах такі засоби. До них належать SDL Trados Studio, memoQ, Wordfast, Across та інші. Крім того, існує багато окремих інструментів, найпопулярнішими серед яких на сьогодні є Xbench, QA Distiller, Verifica, ErrorSpy, Linguistic Toolbox.

Параметри кожної перевірки можна налаштувати відповідно до власних потреб або побажань клієнта та зберегти в окремий файл конфігурації, який можна використовувати у разі тривалої співпраці з кількома замовниками, проекти яких вимагають перевірок різного типу [2].

До стандартних основних перевірок належать такі:

- пошук неоднорідного перекладу однакових вихідних сегментів або ідентичного перекладу різних;
- різні знаки в кінці сегментів;
- неправильне перенесення одиниць виміру, дробових знаків тощо;
- відсутність цифр, тегів або аббревіатур у цільовому сегменті;
- значно відрізняється довжина тексту;
- переклад терміна відрізняється від зазначеного в глосарію;
- відсутні дужки, неправильні лапки тощо;
- помилки правопису.

Правильний добір перевірок дає змогу перекладачеві та редактору заощадити час і зосеред-

ити увагу на перевірці змісту та доведенні тексту до відповідності вимогам замовника.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. У сучасному перекладацькому процесі активно застосовуються різні комп'ютерні технології, які призначені підвищити продуктивність роботи. Кожен із визначених етапів потребує від перекладача, крім мовних, велику кількість технічних компетенцій, що стосуються обробки даних для перекладу, власне перекладу, перевірок, внесення правок і контролю якості. Щоб підтримувати свою конкурентоспроможність, перекладач має володіти багатьма програмами, які призначені для виконання перекладу та супутніх завдань, як от попередньої обробки файлів, власне перекладу, створення та форматування кінцевих файлів, а також різних перевірок. Не менш важливі знання принципів та алгоритмів роботи використовуваних програм, щоб більш чітко розуміти можливі похибки та негайно їх виправляти. Необхідність володіння цими компетенціями потрібно враховувати ще при підготовці перекладачів, пропонуючи студентам-майбутнім перекладачам проектно-орієнтовані завдання, що відтворюватимуть реальні етапи перекладацького процесу, залучатимуть використовувани в індустрії перекладу формати файлів та задіюватимуть відповідні перекладацькі інструменти. Зміст таких проектно-орієнтованих курсів, методологію їх впровадження та оцінювання, конкретні форми взаємодії його учасників із професіоналами з перекладацької індустрії ще потрібно розробляти.

Список літератури:

1. About Translation Memory Matches // SDL Help. URL: <http://producthelp.sdl.com/sdl%20trados%20>
2. ApSIC Xbench Documentation. URL: <https://docs.xbench.net/user-guide/overview/> (дата звернення: 07.12.2019).
3. Average typing speed infographic // Ratatype. 2019. URL: <https://www.ratatype.com/learn/average-typing-speed/> (дата звернення: 07.12.2019).
4. Bowker L. Computer-Aided Translation Technology: A Practical Introduction. Ottawa: University of Ottawa Press, 2002. 185 с.
5. Bundgaard K. (Post-)Editing – A Workplace Study of Translator-Computer Interaction at Textminded Danmark A/S. Århus, 2017.
6. CAT Tools vs. Machine Translation: What's the Best Method? // Asian Absolute. 2015. URL: <https://asianabsolute.co.uk/blog/2015/12/21/cat-tools-vs-machine-translation-whats-the-best-method/> (дата звернення: 07.12.2019).
7. Development and implementation of quality management systems in translation agencies // Technolex Translation Studio. 2015. URL: <https://technolex.com/articles/development-and-implementation-of-quality-management-systems-in-translation-agencies.html> (дата звернення: 07.12.2019).
8. Hutchins J. An Introduction to Machine Translation. Cambridge : University Press, 1992. 351 с.
9. Karsch B. Terminology Management and MT // Circuit. 2012. № 117. С. 11–14.
10. Match rates from translation memories and LiveDocs corpora // memoQ Documentation. URL: <https://docs.memoq.com/current/en/Things/things-match-rates-from-translation-m.html> (дата звернення: 07.12.2019).
11. Melby A. Interview to Jost Zetzsche. 2013. URL: <http://www.internationalwriters.com/BigWave/BigWaveAKM.htm> (дата звернення: 07.12.2019).
12. Melby A. Multi-level translation aids in a distributed system // Linguistic Series. 1982. № 47. С. 215–220.
13. O'Brien S. Translation as human-computer interaction // Translation Spaces. 2012. № 1. С. 101–122.
14. Pseudo-translation plugin settings // memoQ Documentation. URL: <https://docs.memoq.com/current/en/Places/pseudo-translation-plugin-sett.html> (дата звернення: 07.12.2019).
15. Pym A. The Moving Text: Localization, translation, and distribution. Amsterdam, 2004. 166 с.
16. Tabor J. CAT tool use by translators: what are they using? 2019. URL: <https://go.proz.com/blog/cat-tool-use-by-translators-what-are-they-using/> (дата звернення: 07.12.2019).
17. Translation Agency: Behind the Scenes // Technolex Translation Studio. 2016. URL: <https://technolex.com/articles/za-kulisami-byuro-perevodov.html> (дата звернення: 07.12.2019).
18. What is ABBYY | Key Facts // ABBYY Official Website. URL: <https://www.abbyy.com/en-ee/company/key-facts/> (дата звернення: 07.12.2019).

References:

1. About Translation Memory Matches. SDL Help. Available at: <http://producthelp.sdl.com/sdl%20trados%20>
2. ApSIC Xbench Documentation. Available at: <https://docs.xbench.net/user-guide/overview/https://docs.xbench.net/user-guide/overview/> (accessed 7 December 2019).
3. Average typing speed infographic. Ratatype (2019). Available at: <https://www.ratatype.com/learn/average-typing-speed/> (accessed 7 December 2019).
4. Bowker, L. (2002). *Computer-Aided Translation Technology: A Practical Introduction*. Ottawa: University of Ottawa Press.
5. Bundgaard, K. (2017). (Post-)Editing – A Workplace Study of Translator-Computer Interaction at Textminded Danmark A/S. Århus.
6. CAT Tools vs. Machine Translation: What's the Best Method? (2015) Asian Absolute. Available at: <https://asianabsolute.co.uk/blog/2015/12/21/cat-tools-vs-machine-translation-whats-the-best-method/> (accessed 7 December 2019).
7. Development and implementation of quality management systems in translation agencies. (2015) Technolex Translation Studio. Available at: <https://technolex.com/articles/development-and-implementation-of-quality-management-systems-in-translation-agencies.html> (accessed 7 December 2019).
8. Hutchins, J. (1992). *An Introduction to Machine Translation*. Cambridge: University Press.
9. Karsch, B. (2012). Terminology Management and MT. *Circuit*, no. 117, pp. 11–14.
10. Match rates from translation memories and LiveDocs corpora. memoQ Documentation. Available at: <https://docs.memoq.com/current/en/Things/things-match-rates-from-translation-m.html> (accessed 7 December 2019).
11. Melby, A. Interview to Jost Zetzsche (2013). Available at: <http://www.internationalwriters.com/BigWave/BigWaveAKM.htm> (accessed 7 December 2019).
12. Melby, A. (1982). Multi-level translation aids in a distributed system. *Linguistic Series*, no. 47, pp. 215–220.
13. O'Brien, S. (2012). Translation as human-computer interaction. *Translation Spaces*, no. 1, pp. 101–122.
14. Pseudo-translation plugin settings // memoQ Documentation. Available at: <https://docs.memoq.com/current/en/Places/pseudo-translation-plugin-sett.html> (accessed 7 December 2019).
15. Pym, A. (2004). *The Moving Text: Localization, translation, and distribution*. Amsterdam.
16. Tabor, J. (2019). CAT tool use by translators: what are they using? Available at: <https://go.proz.com/blog/cat-tool-use-by-translators-what-are-they-using> (accessed 7 December 2019).
17. Translation Agency: Behind the Scenes (2016). Technolex Translation Studio. Available at: <https://technolex.com/articles/za-kulisami-byuro-perevodov.html> (accessed 7 December 2019).
18. What is ABBYY | Key Facts. ABBYY Official Website. Available at: <https://www.abbyy.com/en-ee/company/key-facts/> (accessed 7 December 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-136>

УДК 82-91.09:[81.42:641/642]

Ковпик С.І.

Криворізький державний педагогічний університет, Україна

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ГАСТРОНОМІЧНОГО ДИСКУРСУ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. У статті йдеться про причини, умови формування терміносистеми гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури. Авторка статті спробувала систематизувати сутність базових термінів гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури, з метою увиразнення та узагальнення терміносистеми. Дослідниця відзначила, що кулінарний рецепт у структурі літературного твору набуває додаткових лексичних, стилістичних характеристик, а також виконує низку важливих функцій: пізнавальну, інформативну, об'єднуювальну, спонукальну тощо. До термінологічного апарату гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури варто віднести гастрономічні метафори, джерелом походження яких є об'єкти, що належать до різних концептуальних сфер: людина, природа, артефакти, рослини, тварини тощо.

Ключові слова: гастрономічний дискурс, термін, поняття, категорія.

Kovpik Svitlana

Kryvyi Rih State Pedagogical University

SPECIFICS OF FUNCTIONING GASTRONOMIC DISCOURSE TERMINOLOGY IN POPULAR LITERATURE

Summary. The article deals with the reasons and conditions of forming the term system of the gastronomic discourse in the modern popular literature. The author of the article systematizes the essence of the basic terms of the gastronomic discourse in the modern popular literature, to emphasize and generalize its term system. The researcher notes that a culinary recipe in the structure of a literary work acquires additional lexical and stylistic characteristics, and also performs a number of important functions: cognitive, informative, unifying, motivational etc. The terminology of the gastronomic discourse in the modern popular literature should also include gastronomic metaphors. Their sources are the objects that belong to different conceptual spheres: man, nature, artifacts, plants, animals, and so on. Moreover culinary descriptions have the special functional loading, they not only inform about the cooking process, foods presentation, but also help a writer maximally to visualize them. The author of the article points out, that the terminology of the gastronomic discourse in the modern popular literature is constantly updated and supplied with new terms. The specifics of functioning terms and concepts of the gastronomic discourse activates writers attention of to the culinary art, while culinary recipes in the structure of a literary work give the comprehension of food and meal functions in the everyday life of man. It is noticed that the feeling of taste, which is relevant to the culinary art, lays the ground for understanding the essence and principles of its understanding in literature. The following terms such as "culinary plot", "gastrometaphor", "gastronomic novel" should be added to the terminology system of gastronomic discourse, as they reveal various cultural, social psychological, philosophical peculiarities. Therefore the important aspects of functioning and forming of the term system of the gastronomic discourse presented in the paper, need further research consideration and development. Gastronomic plot, gastrometaphors, culinary novels are such concepts that actively function within the gastronomic discourse of popular literature

Keywords: gastronomic discourse, term, concept, category.

Постановка проблеми. Формування термінологічного апарату гастрономічного дискурсу розпочалося зовсім недавно. Завдяки кулінарним романам, гостро-повістям у літературознавчий обіг останнім часом увійшло чимало різноманітних термінів, котрі потребують уточнення, систематизації та узагальнення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У своїй монографії «Жанрові модифікації сучасного роману» Т. Бовсунівська розглянула кулінарний роман як своєрідну модифікацію роману-екфразису. Дослідниця зазначила, що питання про наявність такої модифікації є досить спірним, оскільки, на її думку, «...сама кулінарія навряд чи належить до сфери вишуканого мистецтва для значної частини людей» [4, с. 333]. Так, дійсно кулінарія не є власне мистецтвом, оскільки сама сутність значення цього поняття зводиться до змісту радше технології, адже у більшості тлумачних словників кулінарію розглядають як складову гастрономії. Саме

гастрономія є не чим іншим як мистецтвом відчувати смак їжі, усі тонкощі поєднання смаків в одній страві, поєднувати непоєднані продукти і цим самим створювати карнавал смаку. Учена спробувала обґрунтувати право на існування «кулінарного» роману, апелюючи до історії естетики. Ми погоджуємося з думкою Т. Бовсунівської про те, що унікальні можливості тексту у ХХІ столітті зумовили появу нових жанрових модифікацій екфразистичного роману до яких належать, на наш погляд, гастрономічний та кулінарний романи. Саме ці два різновиди екфразистичного роману мають деякі відмінності у процесі жанрової ідентифікації. Нині сучасна українська та зарубіжна літератури рясніють зразками екфразистичного роману, з-поміж яких значну кількість складають гастрономічні та кулінарні романи. Усе це ще раз підтверджує думку С. Філоненко про те, що гастрономічний дискурс набуває помітної популярності в сучасній масовій літературі.

У нашій монографії «Поетика густативів (на матеріалі сучасної української прози)» (2018), досліджуючи функції густативів, ми відзначили неабияку популярність кулінарного та гастрономічного романів в сучасній масовій літературі. Текст гастрономічного чи кулінарного романів засвідчує схильність мислення письменників до синкретизації всіх видів презентації художніх образів у творі літератури. Проте у більшості випадків чіткого розмежування специфіки кожного із зазначених жанрів не помічено.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Тож у статті спробуємо систематизувати сутність базових термінів гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури, з метою увиразнення терміносистеми.

Постановка завдання. Уважаємо за необхідне систематизувати зміст термінологічного апарату гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки *«екфразис – це тип експерименту над візуалізацією словом і він належить до креативних поетик, що базуються на підсвідомому та ірраціональному»* [4, с. 318], то й функціонування поетики густативів також варто розглядати як експериментальну систему, котра сформувалася на основі активного впровадження гастрономічного дискурсу в масовій літературі.

У сучасній українській літературі в таких романах, як «Кулінарні фіглі», «Фуршет» М. Матіос спостерігаємо те, як процес вишуканого приготування страв, способи оригінального підбору назв цим стравам, тонкощі їх презентації та частування ними у певні моменти життя людини набувають яскравого та виразного естетичного наснаження. Відчуття смаку, котре є релевантним у мистецтві гастрономії, помітно рухає сюжет указаних романів, а також закладає підвалини для осмислення образно-мотиваційної основи цих творів.

М. Матіос надзвичайно естетизує більшість страв, а її гастрономічні роздуми, спогади, пригадування, ретроспекції усіяють урізноманітнюють сюжет роману «Кулінарні фіглі» без яких його розвиток важко уявити. Сюжет указанного роману складається з низки сюжетних ліній, котрі всі стосуються мистецтва приготування та подавання, частування унікальними стравами, харчових ситуацій. Письменниця розкодує назви традиційних страв, програмує їхній вплив на долю людини, її поведінку і навіть характер. Усі спогади авторки-оповідачки про дитинство також пов'язані зі смаком: *«На гробки бабця завжди готувала стільки смачних і різних страв, що я малою справді думала, нібито мертвий може встати з гробу лише від запахів вареників, млинців, голубців, холоду, цвіклів, какао. Та ніхто не вставав із-під застелених скатерок і клейонок. Але цей запах домашньої кухні і невидимий кулінарної смакоти, принесеної померлим душам на місце їхнього вічного спочинку, завжди нагадує мені справжність життя і невідворотність відходу у вічність»* [7, с. 37]. Сюжетні лінії твору «Кулінарні фіглі», зміст яких складають саме кулінарні технології, досить розлогі, наповнені різноманітною інформацією культурологічного, соціального, історичного, психологічного, філософського характеру.

Значною популярністю у сучасних письменників користується прийом кулінарної характеристики персонажа твору. Наприклад, у романі С. Андрухович «Фелікс Австрія» характеристика головної героїні Стефці урізноманітнюється саме завдяки використанню такого прийому: *«від часнику ставала ароматною, соковитою і солоною, як полядиця, гострою, як перець, делікатною, як молочний пудинг, жирною і ситною, як печена качка. Віддаю себе – і віддала б без лишку. Тільки б їли»* [1, с. 106].

Подібне спостерігаємо у романі Торгни Ліндрген «Польса» (2012), де йдеться про пошук оригінального рецепту національної страви шведської кухні польськи. Ідея пошуку рецепту польськи компонує систему образів роману, сюжетні лінії, пошук рецепту стає своєрідним індикатором різних типів людських стосунків (професійних, родинних).

У романі події відбуваються наприкінці 40-х років ХХ століття на півночі Швеції. Мандрівний торговець одягом Роберт Мазер та шкільний вчитель Ларс Гьогстрьом вирушають на пошуки рецепту досконалої польськи. Польська – це страва з подрібненого та добре увареного м'яса, щось на зразок українського зельцю, або ж холодцю, але дуже пряженого. Сама польська у шведській кухні асоціюється з благодаттю або ж зціленням, тобто це особлива національна страва, котра є своєрідним архетипним образом у шведській культурі. Пошук рецепту польськи (як пригода) надає деякої лінійності сюжету, адже він є оригінальним у цьому романі.

Кулінарні описи як технології приготування однієї і тєї ж страви в різних куточках на півночі Швеції чітко конкретизовані. Інколи технологія приготування польськи базується на гастрономічному принципі, а саме: поєднати не поєднувані інгредієнти так, щоб відбувся карнавал смаку: у м'ясний бульйон кладуть філе ісландського оселедця, адже *«саме солоний оселедець... перетворює ніжну ягнятину в насичену, яскраву на смак овечу польську»* [6, с. 149].

Пошук оригінального рецепту польськи розкриває низку важливих проблем тогочасного шведського суспільства: як побороти туберкульоз? як достойно провести старість?

У цьому романі текст кулінарного рецепту виконує такі дуже важливі функції: пізнавальну, інформативну, об'єднувальну, спонукальну. Кулінарний рецепт у романі «Польса» не має чітко визначеного хронотопу: *«Польса – це зимова страва, а також осіння»* [6, с. 141], *«була перша година, коли вона поставила каструлю. Годинник пробив третю, коли вона зняла накривку, і пара від страви по клубочилася до витяжки»* [6, с. 155]. Кулінарний рецепт у площині літературного твору має чимало смислів, адже в сюжеті роману «Польса» він виконує композивальну функцію. Знайомство головних персонажів з різними регіональними рецептами польськи утворює гастрономічну лінію сюжету. Попри те, що основу сюжету складають різні типи стосунків між людьми, пошуки порятунку від страшного захворювання, саме кулінарією просякнуті усі складові роману. Структура кулінарних рецептів польськи суттєво відрізняється від структури традиційного кулінарного рецепту тим, що в при-

готуванні цієї шведської страви застосовується довільний алгоритм, відсутній також традиційний блок із переліком та кількістю інгредієнтів позбавлених будь-якої математичної точності, кулінарної міри.

У такий спосіб кулінарний рецепт у структурі літературного твору набуває додаткових лексичних, стилістичних характеристик.

До термінологічного апарату гастрономічного дискурсу сучасної масової літератури варто віднести також гастрономічні метафори, джерелом походження яких є об'єкти, що належать до різних концептуальних сфер: людина, природа, артефакти, рослини, тварини тощо. Гастрономічна метафора також формується на основі гастрономічного коду національної культури. Такого типу метафора містить значний оцінювальний компонент.

У новому романі С. Андрухович «Амадока» вжито низку гастрономічних метафор, котрі мають характерні функції: «...коли старша медсестра, тіло якої було ніби наповнене теплим бульйоном, що схлипував під шкірою...» [2, с. 16]. У такий спосіб письменниця максимально візуалізувала образ старшої медсестри.

На зміст гастрономічних метафор помітно впливає соціокультурний фактор. Вибір тих чи тих тематичних груп гастрономічних метафор указує на найбільш актуальні тенденції в житті соціуму відповідного історичного періоду. В останні десятиліття цей вибір пов'язаний з упровадженням в масову свідомість стереотипів. Культурний об'єкт, твір мис-

тецтва описуються, як правило, з використанням метафор, тематично пов'язаних зі сферою «швидкого харчування», або фаст-фудом. Зіставлення при цьому спирається на метафоричну модель базової метафори, існуючу в свідомості носіїв мови. Ядро лексико-семантичного поля гастрономічних метафор складають «смакові» метафори і метафори, які пов'язані з основними характеристичними властивостями їжі. При цьому релевантне становище займають метафори, склад яких обмежений тематичною відносністю вихідного значення до сфери смакових властивостей, які в основі своїй незмінні на всьому протязі існування людства.

Висновки з даного дослідження. Отже, термінологічний апарат гастрономічного дискурсу в сучасній масовій літературі постійно оновлюється та поповнюється новими термінами. Специфіка функціонування термінів та поняття гастрономічного дискурсу пов'язана з актуалізацією уваги письменників до кулінарного мистецтва, умонтуванням у структуру сюжету твору художньої літератури кулінарних рецептів, осмислення функції страв та їжі у повсякденному житті людини. Гастрономічний сюжет, гастрономічні метафори, кулінарні романи – це ті поняття, які активно функціонують у межах гастрономічного дискурсу масової літератури.

Перспективними, на нашу думку, будуть подальші дослідження лінгвістичної сутності гастрономічних метафор, гастрономічних у текстах творів масової літератури, а також функцій кулінарного рецепту в структурі сюжету твору художньої літератури.

Список літератури:

1. Андрухович С. Фелікс Австрія : роман. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 288 с.
2. Андрухович С. Амадока : роман. Львів : Видавництво Старого Лева, 2020. 832 с.
3. Бернадська Н. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція : монографія. Київ : Академвидав, 2004. 368 с.
4. Бовсунівська Т. Жанрові модифікації сучасного роману : монографія. Харків : Вид-во «Діса плюс», 2015. 368 с.
5. Ковпик С. Поетика густативів (на матеріалі сучасної української прози) : монографія. Кривий Ріг, 2018. 150 с.
6. Ліндгрєн Т. Пьольса : роман / переклад зі шведської Наталії Івничук. Львів : Видавництво «Анетти Антоненко», 2019. 192 с.
7. Матіос М. Кулінарні фіглі. [2-ге вид.]. Львів : ПА «Піраміда», 2011. 222 с.
8. Філоненко С. Література плюс кулінарія: формування нового жанру масового письменства. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2014. Вип. 1. С. 141–151.

References:

1. Andrukhovych, S. (2016). *Feliks Avstriia: roman* [Felix Austria: novel]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. (in Ukrainian)
2. Andrukhovych, S. (2020). *Amadoka: roman* [Amadok: a novel]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. (in Ukrainian)
3. Bernadska, N. (2004). *Ukrainskyi roman: teoretychni problemy i zhanrova evoliutsiia : monohrafiia* [Ukrainian novel: theoretical problems and genre evolution: monograph]. Kyiv: Akademyvydav. (in Ukrainian)
4. Bovsunivska, T. (2015). *Zhanrovi modyfikatsii suchasnoho romanu: monohrafiia* [Genre modifications of the modern novel: monograph]. Kharkiv: Vyd-vo «Disa plus». (in Ukrainian)
5. Kovyk, S. (2018). *Poetyka hustatyviv (na materialii suchasnoi ukrainskoi prozy): monohrafiia* [Gustativiv poetics (based on the material of modern Ukrainian prose): monograph]. Kryvyi Rih. (in Ukrainian)
6. Lindgren, T. (2019). *Polsa : roman* [Piolsa: a novel]. Lviv: Vydavnytstvo «Anetty Antonenko». (in Ukrainian)
7. Matios, M. (2011). *Kulinarni fhli* [Culinary Feegles]. Lviv: PA «Piramida». (in Ukrainian)
8. Filonenko, S. (2014). *Literatura plus kulinariia: formuvannia novoho zhanru masovoho pysmenstva* [Literature plus cooking: the formation of a new genre of popular writing]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, vol. 1, pp. 141–145.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-137>

УДК 811.111:81'28

Колісник М.П.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ФУНКЦІОНУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ ВІДХИЛЕНЬ У МОВЛЕННІ НОСІЇВ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ДІАЛЕКТУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

Анотація. У статті, на основі аналізу граматичних особливостей північно-східного діалекту Англії, зафіксованих у матеріалах онлайн архіву інтерв'ю представників північного сходу Англії «Talk of the Toon» було виявлено шість типових синтаксичних відхилень діалекту від стандартної англійської мови. Дослідженню підлягали фрагменти мовлення мешканців північно-східного регіону Англії таких вікових груп: 16-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61-80 років. Загальна залежність частоти граматичних відхилень від вікових груп носіїв північно-східного діалекту Англії протягом 1960-2010 років показує, що зниження та зростання кількості синтаксичних відхилень у мовленні носіїв діалекту різних вікових груп корелює з етапами соціальної активності особистості, в наслідок чого тенденція до унормування мовлення спостерігається у мешканців регіону віком від 21 до 60 років.

Ключові слова: англійська мова, північно-східний діалект, Англія, синтаксичні відхилення, вікова група.

Kolisyuk Maryna

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

FUNCTIONING OF SYNTACTIC DEVIATIONS IN THE SPEECH OF ENGLISH NORTH-EAST DIALECT SPEAKERS OF DIFFERENT AGE GROUPS

Summary. Based on the analysis of the data from the interview archive of English north-eastern representatives "Talk of the Toon" the article presents the experimental study results of the specificity of the deviations in the syntactical system registered in the speech of the speakers of the north-eastern dialect of England within the period of 1960-2010 years. The research proves the expediency of syntactical deviations consideration from socio-biological related points of view. The study of the previously mentioned deviations was held in two stages. Within the first stage the nomenclature of syntactical units of the north-eastern dialect grammatical system was determined by means of comparative analyses of morphological units' deviations from the grammatical norm of the English language. As a result of the first step we were able to determine such syntactical deviations as: 1) using the indefinite article *a* with the word *one* without an adjective preceding it; 2) contraction of an auxiliary or of a modal verb in negations instead of the negative particle *not*; 3) using of double negatives in the sentence; 4) using the so called "*northern subject rule*" in the sentence; 5) combination of two consecutive modal verbs in the sentence if one of them is represented by the verb *can* or its form *could*; 6) using of the plural numeral with a singular noun. The scope of the second stage gave the opportunity to study the set of deviations in relation to the age groups of the English north-eastern dialect speakers of 16-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61-80 years old. The article also presents the percentage rates of the mentioned deviations actualizations as well as gives a graphical interpretation of the quantitative relation between the specific types of deviations in the syntactical system and the speakers' age. Moreover, the article provides with the main tendency of traditional normalization of language according to the age group of the dialect speakers. Showing that the representatives of 16-20 and 61-80 age groups use more dialect syntactic combinations in their speech. Proving that active social life is more likely to influence the language.

Keywords: English, north-eastern dialect, England, syntactical deviations, age group.

Постановка проблеми. Об'єктом дослідження традиційної діалектології зазвичай постає різновид стандартної мови, який є поширеним у певній місцевості. У процесах систематизації діалектів англійської мови також переважно послуговуються регіональним критерієм, на основі якого їх поділяють, у першу чергу, у відповідності з географічними зонами півдня та півночі. Однак на сучасному етапі розвитку діалектології все частіше розглядають і соціальні та біологічні особливості функціонування різновидів мови [5]. Також слід зазначити, що й територіальний фактор зазнав певного розширення, оскільки дослідження діалектів вийшло за рамки сільської місцевості й розповсюдилося на дослідження мовного варіювання жителів міст [4].

Більше того, класичне структурне вивчення мовних варіантів на рівні фонетичних відхилень не задовольняє потреб діалектології, позаяк ді-

алект являє собою виразний (соціальний або територіальний) різновид мови, у якому граматики й лексика так само як і вимова відрізняються від аналогічних мовних рівнів і в стандартному варіанті мови, і в інших діалектах [1, с. 112].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значне розширення об'єктної сфери вивчення діалектних особливостей різних мов відбувається за рахунок включення до неї в якості об'єктів пізнання міських, професійних, етнічних діалектів, а також зв'язків між діалектом і соціальним статусом носіїв мови, їхнім віком, статтю, видом діяльності та ін. Тому цілком логічним є розгляд особливостей актуалізації північно-східного діалекту Англії у мовленні носіїв різних вікових груп. Позаяк, як зазначає Л. Блумфільд, розбіжності, що існують у мові, залежать від інтенсивності спілкування: неоднакові в економічному плані класи, відмінності освіти, розподіл за про-

фесіями, мова спорту й усякого роду хоббі, вікові розходження [2, с. 63].

Зі свого боку, Д. Болінджер [3, с. 633] зазначає, що причини змін у мовленні лежать десь між двома класичними протилежностями (*extreme points*): біології та соціалізації. Вік знаходиться найближче до біологічної крайньої точки. Однак мовні особливості вікових груп знаходяться під постійним впливом соціальних факторів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Оскільки традиційно вважається, що діалектне мовлення притаманне старшому поколінню, то особливості мовлення різних вікових груп носіїв північно-східного діалекту Англії не підпадають під коло наукових інтересів діалектологів.

З огляду на усе вище вказане метою цієї праці є поглиблення наукових даних про північно-східний діалект Англії шляхом виявлення особливостей функціонування синтаксичних відхилень різними віковими групами носіїв північно-східного діалекту Англії.

Виклад основного матеріалу. У якості матеріалів дослідження слугують діалектні одиниці граматичного рівнів (синтаксис), дібрані із письмових транскриптів та автентичних записів мовлення носіїв північно-східного діалекту Англії, зафіксовані у зазначених формах в обсязі електронного он-лайн архіву інтерв'ю «The Talk of the Toon».

Сформований масив експериментального матеріалу систематизується відповідно до таких груп вікових ознак мовців: 16-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61-80 років.

Особливості вживання типових синтаксичних відхилень різними віковими групами носіїв північно-східного діалекту Англії, які охоплюють такі шість їхніх типових різновидів: 1) використання неозначеного артикля *a* зі словом *one* пе-

ред яким відсутній прикметник; 2) скорочення допоміжного або модального дієслова замість заперечної частки *not* у коротких формах заперечення; 3) вживання подвійного заперечення у реченні; 4) використання правила північного підмета; 5) комбінування двох модальних дієслів у реченні, якщо одне з них представлено дієсловом *can* або його формою *could*; 6) вживання числівника множини з іменником однини, зафіксованих протягом 1960-2010 років, відображено на рис. 1.

Як свідчать дані рисунка, частота використання неозначеного артикля *a* зі словом *one*, перед яким відсутній прикметник у мовців віком від 16 до 50 років, становить близько 20%. При цьому, мовці старшого віку більш активно використовують цей тип синтаксичного відхилення, а саме: 32% випадків зареєстровано у групі 51-60-річних і 37% від загальної кількості зафіксованих випадків у 61-80-річних носіїв північно-східного діалекту Англії.

Наведемо типові приклади актуалізації зазначеного відхилення:

Shops there was a one in Gosforth where the wife that in fact that's where I met her in there and eh you would gan in there and have two cups of coffee it was like a bikers' caff.

And I'd had a one I got one off my aunties I think.

Більш однозначна картина характеризує варіювання показників скорочення допоміжного або модального дієслова замість заперечної частки *not* у коротких формах заперечення у мовленні представників північно-східного регіону, оскільки у період 1960-2010 років максимальне вживання (45%) цього типу синтаксичних відхилень представниками 16-20-річної вікової групи поступово знижується до 23% у 21-30-річних, 9% у 31-40-річних, 8% у 41-50-річних та до 3%

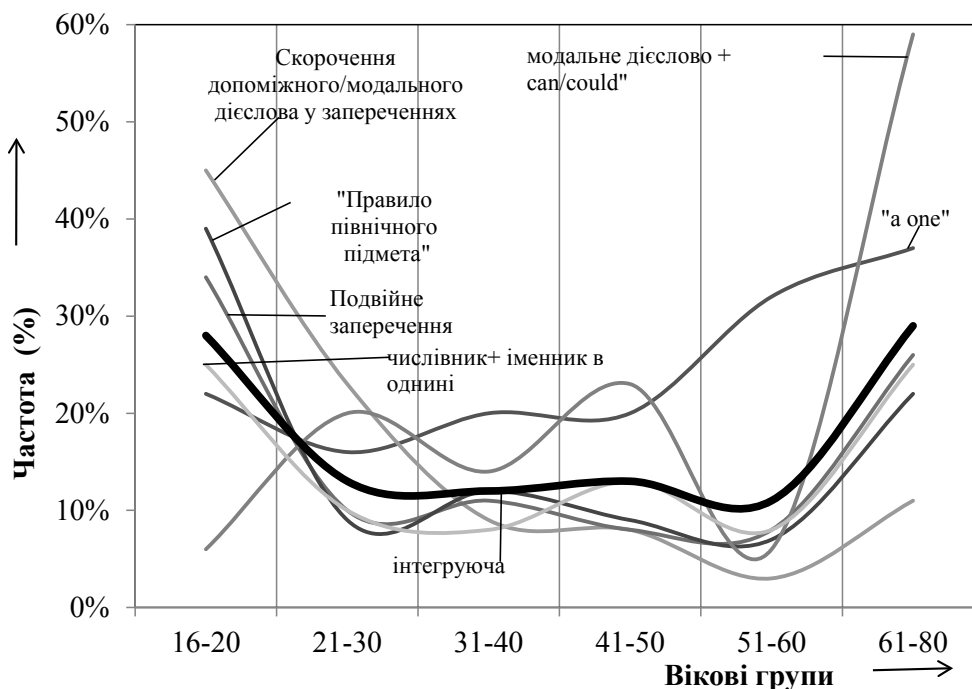

Рис. 1. Зміни вживаності синтаксичних відхилень носіями північно-східного діалекту Англії за період 1960-2010 років

у 51-60-річних мешканців цього регіону, а їхня актуалізація в останній віковій групі (61-80-річних) зростає лише до 11%.

Приклади цього відхилення представлено нижче:

You're not working late tonight.

I'll not be in town this Saturday I'll not be in town anyway because the family's coming tomorrow.

Like even the guys that I haven't seen in ages and like I'll be like 'oh hi and he'll be like 'you all right, it's re- it's not nice but.

Подібна закономірність має місце у випадку вживання подвійного заперечення у реченнях представниками північно-східного регіону Англії. Тут спостерігається зменшення у 3,4 рази (з 34% до 10%) частоти використання цього відхилення у мовленні 21-30-річних порівняно з 16-20-річними мовцями. У наступних вікових групах частота функціонування подвійного заперечення представлена 11% у носіїв діалекту 31-40 років і 8% у 41-60-річних, у групі 61-80-річних представників північно-східного регіону Англії вона також зростає лише до 24%.

Типовими прикладами цього відхилення можуть слугувати наведені нижче речення:

My education wasn't nothing terribl замість *My education wasn't terrible*.

You wouldn't buy (interruption) nowt for a lass anyway – замість нормативної заперечної форми речення *You wouldn't buy anything for a girl*.

Теж саме спостерігається і в наступному прикладі: *I don't do nothing* замість *I don't do anything*

Певну хвилеподібність має крива змін частоти використання правила північного підмета у мовленні представників північно-східного діалекту Англії, зафіксованому в період 1960-2010 років. У цей період після значного зниження (від 39% до 9%) вживаності діалектних слів мовцями 21-30 років порівняно з 16-20-річними носіями діалекту спостерігається незначне підвищення (до 12%) актуалізації цього типу синтаксичного відхилення представниками 31-40-річної вікової групи. Разом з тим, у мовленні 51-60-річних мешканців регіону порівняно з 41-50-річною групою використання правила північного підмета зменшується з 9% до 7%, але його вживання мешканцями віку 61-80-років у зіставленні з попередньою віковою групою (51-60-річних) зростає з 7% до 22%.

Нагадаємо, що суть цього синтаксичного явища полягає у додаванні закінчення *-s* до всіх дієслів теперішнього часу, а також у вживанні дієслова минулого часу *was*, якщо перед ними відсутній займенник, виняток складає займенник першої особи однини *I*. Наприклад:

I was just saying the other day they'll have to be intelligent to get a job the way things is going there's no work for anybody that's not intelligent enough.

Список літератури:

1. Beal J. C. *Language and Region*. L.; N.Y. : Routledge, 2006. 117 p.
2. Bloomfield L. *Language*. London: Taylor & Francis Group, 2009. 566 p.
3. Bolinger D.L. *Accent is Predictable (If you're a Mind-reader)*. *Language*. 1979. № 48. P. 633–644.
4. Dodsworth R. *Migration and Dialect Contact*. *Annual Review of Linguistics*. 2017. Vol. 3, Issue 1. P. 331–346.
5. Holmes J., Wilson N. *An Introduction to Sociolinguistics* (5th edn.). London : Longman, 2017. 560 p.

Bikes was your thing though (interruption) wasn't it.

Наведені вище приклади демонструють незгодженість підметів (*things, bikes*), які уживаються в реченнях у множині, та присудка, що мають форму однини (*is going, was*).

Oh Yeah, I think it was the last year though, my dad says he couldn't make it 'cause he was busy at the dentist and I went and told her. I says 'Oh my Dad can't make it!' В останньому прикладі зафіксовано порушення узгодження між підметом, вираженим особовим займенником (*I*) та присудком (*says*), який має форму третьої особи однини, так зване правило північного підмета.

На рисунку 1. можна простежити також специфіку частоти комбінування двох модальних дієслів у реченні, якщо одне з них представлено *can* або *could*. Вона полягає в тому, що у перших п'яти вікових групах має місце незначне використання цього типу синтаксичних відхилень, а саме: 6% у 16-20-річних, 20% у 21-30-річних, 14% у 31-40-річних, 23% у 41-50-річних та 6% у 51-60-річних мешканців північного сходу Англії. На відміну від них у мовців 61-80 років актуалізація такого комбінування є розповсюдженою і дорівнює 59%. Наприклад:

Speaker 1: I might could manage it. Speaker 2: Yes uh-huh.

Дещо інша якість змін уживання числівника множини з іменником однини притаманна досліджуваному періоду, оскільки використання цього синтаксичного відхилення представниками 16-20-річної вікової групи поступово зменшується до 10% у 21-30-річних та до 8% у 31-40-річних мешканців північного-східного регіону Англії, а його рекурентність у наступних вікових групах набуває такого характеру: 13% для 41-50-річних, 8% для 51-60-річних та 25% у групі 61-80-річних носіїв діалекту.

Наведемо типові приклади цього типу синтаксичних відхилень:

Eh (pause) about thirty three year (pause) thirty three year in this street now.

Fourteen year now they're fourteen year now they're they're fathers aren't they some of them half of them was father.

Great yeah it was three pound for a bottle of water.

Висновки і пропозиції. Відмічена жирно окресленою кривою на рисунку 1 інтегруюча залежність частоти вживання синтаксичних відхилень носіями північно-східного діалекту Англії свідчить про загальне зниження актуалізації цих відхилень у мовленні 21-60-літніх представників північного сходу Англії та підвищення частоти їх використання у групах 16-20 та 61-80-річних носіїв північно-східного діалекту. Така тенденція функціонування синтаксичних одиниць у мовленні співпадає з активними фазами суспільної та професійної діяльності представників північно-східного регіону Англії.

WAYS OF SOLVING OF SEMANTIC PROBLEMS OF TRANSLATION

Summary. The article deals with the main features and problems of translating of lexical units from the foreign language. The author emphasizes the importance of this process, and also points out the difficulties that can arise during the translation. It is pointed out that the personality of translator must be comprehensively developed and he should have a high level of intelligence. The main approaches of the texts translating are considered, they are: cognitive, global and special approaches. The author also defines the main task of translation – the transferring of the basic idea and meaning from one language into another, while saving all the linguistic and cultural features of the text. Translators – like all professionals, must undergo continuous training and refinement of their skills through experience, self-examination and self-correction. Their "production" potential should not always be measured in terms of translated pages or words, but rather, to evaluate the quality of the finished work, which requires a set of standards and rules. The main task of translation is to transfer the basic idea and meaning from a foreign language to the native language, taking into account all linguistic and cultural features. To solve translation problems, the translator must use all his or her mind, creativity, intuition, and ingenuity. In this matter, the overall level of the translator's intelligence and his / her professional training is very important. An analysis of translation problems with certain linguistic units may be a prospect for further research. It should also be noted that translators must constantly make the choice of a translation strategy in each paragraph to decide which ones are most useful for correctly communicating the ideas of a particular text. This means adapting the most effective strategies and methods to the requirements of the text, rather than applying only one specific technique to all types of text. Another important aspect is that translators should always retain the style, essence, meaning of the source text, as well as its format: paragraphs, indentations of the table, references to sources. By adhering to all these forms, we will maximize the approximation of the original text.

Keywords: translation, transformation, efficiency, native language, culture.

Шевченко М.Ю., Попроцька Д.Т.
Донбаський державний педагогічний університет

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ПЕРЕКЛАДУ

Анотація. У статті аналізуються основні особливості та проблеми перекладу лексичних одиниць з іноземної мови. Автор підкреслює важливість цього процесу, а також вказує на труднощі, які можуть виникнути при перекладі. Особливо відзначено, що особистість перекладача повинна бути всебічно розвинена і мати високий загальний інтелект. Розглянуто основні підходи до перекладу текстів: когнітивний, глобальний та спеціальні підходи. Автор також визначає основну задачу перекладу – передача основної ідеї та сенсу з однієї мови на іншу, при цьому зберігаючи всі лінгвістичні та культурні особливості тексту. Якими б не були труднощі під час процесу перекладу, слід зосередитись на сутності повідомлення та вірності значенню вихідного тексту, що передається мовою перекладу. Переклад складається з відтворення найближчого еквівалента повідомлення від джерела до мови перекладу з усіма семантичними та стилістичними аспектами. Значною мірою якість перекладу буде залежати від особистих якостей перекладача, тобто від його знань, навичок, рівня навчання, культурного досвіду, досвіду та навіть настрою. Вчені виділяють деякі істотні характеристики, якими повинен володіти будь-який професійний перекладач: вміння розпізнавати тексти іноземною мовою, знання та чутливість до мови (як рідної, так і іноземної), компетентність усному та писемному мові. Пошук дилем – це тривалий процес у роботі перекладача. Сюди входить боротьба з такими проблемними явищами, як: мовний чи культурний «переклад», здатність керувати недоліками та перевагами перекладу, вирішенням лексичної неоднозначності тощо. Ці проблеми вирішуються за допомогою використання різних механізмів, таких як пояснювальні записки, адаптація, еквівалентність, парафраза, аналогія тощо. Перекладач також повинні розуміти, що сенс сказаного – це не просто слова. Тому адекватне декодування та перекодування фігур, таблиць та діаграм; стандартизовані терміни, аббревіатури, метонімія, назви топологій тощо – це елементи, яким слід приділяти особливу увагу, щоб максимально наблизити текст для перекладу, наприклад: мета тексту, його читацькі стандарти, повідомлення, яке несе текст, тип дискурсу, перекладач та читач.

Ключові слова: переклад, трансформація, ефективність, рідний мова, культура.

Formulation of the problem. Translation activities have several specific goals, depending on the specific situation and field of activity. The main purpose of translation is to serve as an intercultural multilingual means of communication between peoples. In the last few decades, this activity has evolved in the context of increased international trade, increased migration, globalization, recognition of linguistic minorities and the expansion of the media. In this regard, the translator plays an important role as

a multilingual transmitter of culture and information, who tries to interpret the concepts and content of the various utterances as accurately as possible.

The relevance of the study is undeniable. The consequences of incorrect translations can be catastrophic, especially if done by non-professionals, and mistakes made in the performance of these activities can be fatal. This is especially true in cases of serious misconduct in the fields of medicine, legal matters or technology.

It is quite obvious that poor translation can not only lead to minor confusion, but can also be a matter of life and death. Therefore, the purpose of translator training lies not only in the acquisition of orientation skills in languages, translation and its technologies, but also in specific areas of knowledge and, equally importantly, in professional ethics.

The subject of the study is the problem of translation from a foreign language into a native language.

The object of the research is the process of translation of lexical units from foreign into their native language.

The purpose of the study is to analyze the features of the translation process, its problems and ways of solving them.

Analysis of research and publications. Many domestic and foreign scholars have considered the laws, principles, and problems of the translation process, including: V. Karaban, J. Retzker, V. Komissar, P. Newmark, R. Bell, and others.

Most translation practice theorists agree that translation is understood as a process of transmitting information from a foreign language into their native language. However, market demands are increasingly demanding that translators translate texts into a language other than their native language. P. Newmark calls this phenomenon «service translation». The scientist also stated: «I assume that most translators learn to translate into their usual language of use, as this is the only way they can translate naturally, accurately and with maximum efficiency. Thus, most translators make translations based on their native language» [3, p. 25].

This fact makes the translation process more difficult, sometimes leading to mediocre translations, which no doubt need to be revised and edited before being published.

Main material. If translation is a discursive operation between language and thought, we must recognize that in the art or skill of translation, we will inevitably face numerous obstacles.

D. Delisle emphasizes how thin the translation process is:

«Translation is hard work that, from time to time, leads you to despair, but at the same time it constantly enriches us with new skills and knowledge» [1, p. 101].

There are many obstacles that can arise during the translation process, regardless of the nature of the text we are working with. The first problem is related to the ability to read and understand the original language. Once the interpreter has dealt with this obstacle, further translation difficulties will have a semantic and cultural character [5, p. 15].

Very often we come across such a phenomenon as "linguistic non-translation", which includes related and similar words, tracing books and its forms, standardized terms, neologisms, aphorisms, etc.

Another obstacle for the translator is the "cultural impossibility of translation", which includes idioms, expressions, sayings, jokes, puns, etc. Care should be taken with regard to such words or expressions in order to avoid incorrectness and abuse of language [2, p. 35].

Similarly, we often come across special terms for which even a dictionary or native speaker cannot provide a solution for conveying the exact meaning.

In such cases, it should be noted that one of the best qualities of a translator is "contextualizing intuition", that is, the ability to quickly find the closest interpretation of the meaning of an unknown element in its context.

Whatever the difficulties during the translation process, it should be focused on the essence of the message and the fidelity to the value of the source text transmitted in the language of the translation. According to E. Nida and C. Taber: "Translation consists of reproducing the closest equivalent of the message from the source to the language of translation with all the semantic and stylistic aspects" [4, p. 68].

To a large extent, the quality of the translation will depend on the personal qualities of the translator, ie on his knowledge, skills, level of study, cultural background, experience and even mood. M. Newmark highlights some of the essential characteristics that any professional translator should have: the ability to recognize texts in a foreign language, knowledge and sensitivity to the language (both native and foreign), competence in oral and written language [3, p. 23].

In addition, M. Trikas refers to intuition or common sense as the most important of all the qualities of a translator. In other words, in the process of translation it is very important to use a combination of intelligence, sensitivity and intuition: «The translation process is a complex mechanism of choice of approaches in which all intellectual abilities, skills and intuition must be used» [5, p. 98].

There are several approaches to improving translation skills:

1. A cognitive approach is applied to the process of transferring ideas from one language to another, which obviously means much more than a simple model of reproduction. In the preparatory phase of translation, cognition in the form of self-awareness and self-confidence plays a very important role, since this period involves conscious mental activity in which problems with translation are identified and analyzed [2, p. 14].

It should be noted that, from a psychological and social point of view, an interpreter who is an employee of an intellectual field with special professional characteristics will be more successful if special attention is paid to his socio-affective development. In this case, he or she may be better prepared to work with people, and to achieve a higher level of tolerance, exhibiting self-criticism and sensitivity.

2. Global approach. Considering the main approaches to translation, it should be noted that the most famous translation theorists agree on the following aspects:

First, there are certain rules for understanding and interpreting texts, which mean managing the principles of special approaches to different types of texts, taking into account their individual characteristics. This competence includes reading comprehension and interpreting messages (encoding and decoding).

Secondly, reformulation is also an important aspect. This means applying different strategies to the process of message restitution (recoding), by selecting the appropriate methods and techniques. The most commonly used techniques for conveying the main idea contained in translation units that a translator can use are: transferring a cultural or

functional equivalent, synonymy, transposition, modulation; reducing and expanding the meaning of a word, as well as enhancing its meaning [3, p. 16].

These elements form the essence of translation and are part of the translator's competence. They should be most clearly marked when preparing future translators. Different types of literature should also be used for these purposes: concurrent texts, monolingual and bilingual dictionaries, encyclopedias, terminology databases, and other sources.

Thirdly, translation theorists attach great importance to the evaluation of the result, that is, to prove the meaning of the translated text and its original. In this case, the translator has the ability to adequately evaluate the translation, mark its shortcomings, demonstrating the ability to self-correct. Viewing the result of a failed translation will always lead to a higher quality final translation.

3. Special approaches. Most translation theorists believe that specific approaches to text translation are generally similar. On the one hand, one or more translation approaches or models must be used. On the other hand, there is always a way to approach the text of the target language, regardless of whether the translator chooses certain types of models: author-oriented, structurally-oriented, text-oriented, cognitive or reader-oriented. Depending on the situation, translators will use a particular model, but many are prone to eclectic integration of all models.

Translators should understand that misinterpretation of the text significantly reduces the quality of the translation. Therefore, reading comprehension strategies for translation (word selection, translation difficulty, contextualization of lexical elements, adaptation, analysis, etc.) should be used.

Finding dilemmas is an ongoing process in translator work. This includes dealing with such problematic phenomena as: linguistic or cultural "non-translation", the ability to manage the disadvantages and benefits of translation, the solution of lexical ambiguity, and so on. These problems are solved through the use of various mechanisms, such as explanatory notes, adaptation, equivalence, paraphrase, analogy, etc.

Translators should also understand that the meaning of what is said is not just words. Therefore, adequate decoding and re-encoding of figures, tables and diagrams; standardized terms, acro-

nyms, metonymy, place names, etc. are elements that should be given particular attention. To some significant anchor points to maximize the approximation of the text to be translated, for example: the purpose of the text, its readership, the specific standards used by the author, the message that carries the text, the type of discourse, the translator, and the reader.

Another important aspect is pre-editing the source text to identify possible inaccuracies on the one hand, and post-editing the translated text to test the use of the most appropriate syntactic, semantic units, on the other.

Among the formal questions, translators must know and control the sound effect and cadence of the translated text to avoid incorrect phonetic combinations and tracing in the original language.

It should also be noted that translators must constantly make the choice of a translation strategy in each paragraph to decide which ones are most useful for correctly communicating the ideas of a particular text. This means adapting the most effective strategies and methods to the requirements of the text, rather than applying only one specific technique to all types of text.

Another important aspect is that translators should always retain the style, essence, meaning of the source text, as well as its format: paragraphs, indentations of the table, references to sources. By adhering to all these forms, we will maximize the approximation of the original text.

Conclusion. Translators – like all professionals, must undergo continuous training and refinement of their skills through experience, self-examination and self-correction. Their "production" potential should not always be measured in terms of translated pages or words, but rather, to evaluate the quality of the finished work, which requires a set of standards and rules. The main task of translation is to transfer the basic idea and meaning from a foreign language to the native language, taking into account all linguistic and cultural features.

To solve translation problems, the translator must use all his or her mind, creativity, intuition, and ingenuity. In this matter, the overall level of the translator's intelligence and his / her professional training is very important. An analysis of translation problems with certain linguistic units may be a prospect for further research.

References:

1. Gumboldt, V. (1984). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu* [Selected works in linguistics]. Moscow: Progress. (in Russian)
2. Hrolenko, A.T., & Bondaletov, V.D. (2006). *Teoriya yazyka: Uchebnoe posobiye* [The theory of language]. Moscow: Flinta. (in Russian)
3. Grimes Joseph E. (1972). *The Thread of Discourse*. New York: The A-book.
4. Langacker Ronald. *Discourse in Cognitive Grammar* (2005). Washington: Freetime.
5. Chafe, W. *Discourse, consciousness and time : The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing* (1994). Chicago: University of Chicago Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-139>

УДК 811.121'41:317.649.5

Шевченко М.Ю.

Донбаський державний педагогічний університет

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ВЖИВАННЯ ТА СУТНОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО СЛЕНГУ

Анотація. У статті розглянуто сутність феномену сленгу. Автором визначається важливість цього мовного елементу та його місце у лінгвістиці. Проаналізовано провідні дослідження зарубіжних дослідників. Усі вікові групи носіїв мови використовують сленг у своїй повсякденній діяльності, молодь і студенти – у більшій мірі, ніж старше покоління, зайняте своєю кар'єрою, де стандартна мова є однією з умов просування по службі. Але щодо спілкування в побуті, тут відсутні обмеження або будь-які перешкоди для вживання сленгу. Деякі автори розглядають сленг як вульгарну, злодійську мову, яку слід уникати, і яка приречена на швидке відмирання; інші, навпаки, вважають сленг ознакою життя, оновлення та поступального розвитку мови. Поряд із загальним сленгом носії мови в своїй повсякденній діяльності та спілкуванні, а саме, вузько професійному, поряд із загальним сленгом використовують одиниці спеціального сленгу.

Ключові слова: сленг, вульгаризм, форма мови, висловлювання, концепція.

Shevchenko Maryna

Donbas State Teachers Training University

THE MAIN CONCEPTIONS OF USING AND THE SENSE OF ENGLISH SLANG

Summary. The essence of slang phenomenon is considered in the article. The author determines the importance of this language element and its place in linguistics. Leading researches of foreign researchers are analyzed. All age groups of native speakers use slang in their day-to-day activities, young people and students more than the older generation, busy with their careers, where standard language is one of the conditions of promotion. But with regard to communication in everyday life, there are no restrictions or any obstacles to the use of slang. Some authors see slang as a vulgar, thieving language that should be avoided and doomed to die fast; others, on the contrary, consider slang as a sign of life, renewal, and progressive development of language. Quite often in oral and written speech, and especially in the speech of young people, lexical interference is oversaturated. The reasons for this are often the media, which, when broadcasting advertising, television programs, actively use borrowing, interference, considering them more informative than their mother tongue. Young people try to liken their favorite characters to films, series, TV shows, and hence - often there is a mechanical translation of English lexemes into Ukrainian, which is a direct manifestation of lexical interference. At the same time, Ukrainian-language terms are eliminated from lexical circulation and, as a result, the language loses active vocabulary, loses its originality and tradition. Along with the general slang of the native speaker in their daily activities and communication, namely, narrowly professional, along with the common slang, special slang units are used. It should also be noted that all age groups of native speakers use slang in their daily activities, and young people and students are more occupied than the older generation in their careers, where standard language is one of the conditions of promotion. But with regard to communication in everyday life, there are no restrictions or any obstacles to the use of slang. In addition, it should be borne in mind that in addition to the general slang of the native speaker in their daily activities and communication, namely, narrowly professional, in addition to the common slang, special slang units are used. From the foregoing review of the concepts of various scholars regarding the essence and content of the slang phenomenon, we have come to the conclusion that there is no unity in the view of this issue among researchers, but it is a generally accepted norm that slang cannot be attributed to the system of literary language. The concept of "slang" is often summed up by various phenomena of lexical and stylistic plan. Note several different concepts of English slang.

Keywords: slang, vulgarism, form of speech, expression, concept.

Постановка проблеми. Сленг – це соціальний різновид мови, вживаний обмеженим числом людей і відрізняється своєю особливою структурою (фонетикою, граматику, лексемним складом і семантикою) від мовного стандарту. Мовний стандарт – це зразкова, нормалізована мова, норми якої сприймаються як «правильні» і загальнообов'язкові і яка протиставляється діалектам і просторіччям [1, с. 35].

Сленг використовується з метою зробити мову тієї чи іншої соціальної групи незрозумілою для непосвяченого. Для сленгу характерно не тільки потворення існуючих слів мови, а й численні запозичення, зовнішній вигляд яких нерідко модифікується таким чином, що вони нічим не відрізняються від інших лексем певної мови.

Аналіз досліджень та публікацій. Зазначимо, що сленг реалізується в тому чи іншому

мовному колективі. В соціолінгвістичній літературі мовний колектив розглядається як частина соціолінгвістичного аналізу, у зв'язку з чим нерідко використовуються запозичені терміни «лінгвістична спільність» («linguistic community») і «мовна спільність» («speech community»). З цього приводу А.Д. Швейцер формулює важливі визначення: «лінгвістичний колектив – це сукупність соціально взаємодіючих індивідів, що виявляють певну єдність у мовних ознаках, а мовний колектив – спільнота, що відрізняється від інших не наявністю певних мовних одиниць, а їх використанням у мові».

Отже, мова у всіх своїх проявах і різновидах (в тому числі і в сленгу) постає як суто соціальне явище: було б невірним вважати, що основні чинники, що регулюють існування і розвиток мови, носять тільки «внутрішньомовний характер», або, що мова являє собою певну «саморегу-

люючи систему», а соціальні чинники – це тільки «периферійні впливи». Людина та її мова є нерозривними один від одного.

Під поняттям «сленг» нерідко підводяться найрізноманітніші явища лексичного і стилістичного плану. Відзначимо кілька різних концепцій англійського сленгу.

Вивченню сленгу присвячені наукові дослідження зарубіжних лінгвістів. Назвемо лише кілька імен вчених, в різному ступені пов'язаних з вивченням сленгу: А.С. Бо, Г. Бредлі, О. Есперсен, Дж. Грінок і К.І. Кіттрідж, Г.Л. Менкен, Дж. Маррей, У. Лабов, Л. Соудек, М. Ленерт, Дж. Лайтер та ін.

Метою статті є аналіз та детальна характеристика концепцій щодо сутності сленгу, визначення основних мотивів вживання сленгу. Термін «сленг» набуває дуже широкого значення і вживання сленгу перестало аналізуватись як вислови, які використовують люди деяких професій чи класових прошарків. Сленг починають використовувати різні медіа та вживати в офіційній загальноприйнятій мові, розширюючи тим самим коло людей, які належать до певної соціальної або професійної групи. В статті зазначено приклади сленгу у англійській і американській лексикографії.

Основний матеріал викликає питання передачі мовною одиницею культурної інформації.

Спеціальна наука лінгвокультурології розглядає вплив культурної інформації мовних одиниць на менталітет носіїв мови. Зазначимо, що для культури США, для американців – членів лінгвокультурної спільноти характерні наступні засади: акцент на матеріальних цінностях, дії, зміни, прогрес; орієнтація на майбутнє; короткострокові плани; акцент на автономії особистості; прагнення до самостійного прийняття рішень; орієнтація на негайну винагороду. У центрі таких засад знаходиться ідея про те, що час – це гроші; його не можна витратити на дрібниці і ін. [1, с. 98]. Всі зазначені вище аспекти відображаються у мові і культурі американців.

Найбільш характерне теоретико-лінгвістичне розуміння сленгу, що сягає корінням у психологічний напрям мовознавства, висвітлено в наступному положенні О. Есперсена: «сленг – це форма мови, яка зобов'язана своїм походженням бажанням людської особи відхилитися від звичайної мови, нав'язаної суспільством». Основний імпульс в створенні сленгу – це «почуття розумової переваги». Сленг – результат властивого людству «бажання побавитися» (love of play) [4, с. 81].

Більшість англійських лексикологів в тій чи іншій мірі поділяють точку зору О. Есперсена щодо сленгу. Загальноновживаним також є положення Есперсена, яке зводиться до того, що сленг за своєю природою вимагає безупинного поновлення [2, с. 101].

Вагомий внесок у дослідження феномену сленгу зробив Ерік Партрідж (1894-1979), який протягом всього свого життя збирав величезний фактичний матеріал і опублікував безліч робіт, в тому числі словники. Е. Партрідж і його послідовники (наприклад, Дж. Грінок і К.І. Кіттрідж) розглядають сленг як свідоме, навмисне вживання елементів літературного словника в розмовній мові зі стилістичною метою: для створення ефекту новизни, незвичайності, відмінності від визнаних зразків, для передачі певного настрою мовця, для

додання висловленню конкретності, жвавості, виразності, зримості, точності, стислості, образності, а також щоб уникнути штампів, кліше. Це досягається використанням таких стилістичних засобів, як метафора, метонімія, синекдоха, литота, евфемізм. Е. Партрідж також зазначає, що сленг використовує людина в веселому настрої, молода за віком або за станом душі, заради забави [2, с. 45].

«Основним мотивом вживання сленгу дослідники називають вираз почуття емоційної спільності серед членів соціальних груп або субкультур, їх прихильності до одних цінностей і установок» [3, с. 23].

Серед вітчизняних лінгвістів найбільший внесок у дослідження проблем сленгу зробив В.А. Хомяков. Сленг, на думку дослідника, – це «особливий периферійний лексичний пласт, що лежить як поза межами літературної розмовної мови, так і поза межами діалектів загальнонаціональної англійської мови, що включає в себе, з одного боку, специфічну лексику і фразеологію професійних говірок, соціальних жаргонів і мову злочинного світу, а з іншого, широко поширену і загальнозрозумілу емоційно-експресивну лексику і фразеологію нелітературної мови» [5, с. 11].

Таким чином, сленг визнається антиподом літературної мови і ототожнюється частково з жаргоном, а частково з професіоналізмами і розмовною мовою.

Відомий проф. І.Р. Гальперін справедливо зазначає у зв'язку з цим, що слід переглянути склад лексики, яку відносять зазвичай до сленгу, і відмежувати її від слів жаргонного характеру, професіоналізмів, «розмовних слів» (коллокалізмів), образних слів і виразів.

Деякі автори розглядають сленг як вульгарну, злодійську мову, яку слід уникати, і яка приречена на швидке відмирання; інші, навпаки, вважають сленг ознакою життя, оновлення та поступального розвитку мови. Так, Ф.Дж. Уїлстек писав: «Педантизм в мові – це дурість ..., сленг дуже часто є виразом концентрованої життєвої сили мови» [5, с. 13].

Отже, враховуючи вищезазначені твердження, ми можемо зафіксувати відсутність єдиної точки зору лексикографів щодо проблеми визначення сутності сленгу.

Це пов'язано із тим, що під терміном «сленг» в англійській лексикографії об'єднуються слова та фразеологізми абсолютно різноманітні з точки зору їх стилістичної характеристики і сфер вживання. Так, в різних словниках з позначкою сленг наводяться наступні розряди слів і словосполучень, наприклад:

1. Слова, які застосовуються злодійському жаргону, наприклад: to chant (з фр. Chanter) в значенні «розхвалювати коня при продажі»; cheese в значенні «гарна річ»; слова father і fence – обидва в значенні «скупник краденого».

2. Різні професіоналізми, наприклад: plunger (від дієслова to plunge «кидатися вперед») «кавалерист» (з військової лексики); length (буквально «довжина») «сорок два рядки драми» (з театральної лексики); a noser (від nose «ніс») «удар по носі» (з боксерської лексики); to be ploughed (від plough «плуг») «провалюватися на іспиті» (зі студентського лексики) і ін. В результаті включення різних професіоналізмів, сленг починає диференціюва-

тися. В англійській і американській лексикографії з'являються різні різновиди сленгу: військовий сленг, спортивний сленг, театральний сленг, студентський сленг, парламентський сленг і навіть релігійний сленг. Це свідчить про гетерогенність сленгу та про те, що будь-який представник англійської лінгвокультурного суспільства використовує в своїй промові одиниці різних функціонально-стилістичних рівнів. Загальні сленгізми – це розмовні елементи більш низького соціального статусу, ніж просторіччя. Від літературної лексики загальні сленгізми відрізняє властиве їм зневажливе, іронічне, грубувато-фамільярне, жартирливе забарвлення.

Відповідно до поставлених завдань, нами було проведено комплексне дослідження функціонально-семантичних особливостей англійського сленгу.

Англійський сленг – інтеграційна складова, невід'ємний компонент англійської мови, що є безумовною і невід'ємною частиною культури англійської лінгвокультурної спільноти.

Існуючи поруч з іншими соціальними діалектами і з літературним стандартом, тісно взаємодіючи з ними, сленг завжди виступав і виступає як певна чітко помітна мовна система. Як і інші ланки мови, він постійно розвивається, поповнюється новими словами і новими значеннями слів. Основний базис його лексичного, граматичного і фонетичного складу, що сходять до елементів англійських територіальних діалектів, залишається незмінним.

Англійський сленг не обмежується тільки лексичною складовою; в ньому є і сленгова фонетика і сленгова граматика (сленгова фонетика і граматика співвідносяться з фонетикою і граматикою англійських місцевих діалектів).

Будучи вибірковою (селективною) реалізацією або серією реалізацій тих чи інших можливостей системи, норма в разі потреби накладає на неї певні обмеження. У свою чергу, обмеження окремих ділянок мовної системи, здійснюване нормою, веде до зняття існуючих до цього інших обмежень, що накладаються на мову системою. При цьому накладення одних обмежень і зняття інших є діалектичним процесом.

Саме тому норма співіснує в мові з широкою варіативністю. Для сленгу характерна наявність мережі синонімів, причому, як показують дослідження, чим ширший синонімічний ряд того чи іншого поняття в сленгу, тим менше можливості входження в цей ряд загальнолітературного слова, що виражає це поняття.

Висновки. Слід також зазначити, що всі вікові групи носіїв мови використовують сленг у своїй повсякденній діяльності, молодь і студенти – у більшій мірі, ніж старше покоління, зайняте своєю кар'єрою, де стандартна мова є однією з умов просування по службі. Але щодо спілкування в побуті, тут відсутні обмеження або будь-які перешкоди для вживання сленгу. До того ж слід мати на увазі, що поряд із загальним сленгом носії мови в своїй повсякденній діяльності та спілкуванні, а саме, вузько професійному, поряд із загальним сленгом використовують одиниці спеціального сленгу. З наведеного вище огляду концепції різних вчених щодо сутності та змісту феномену сленгу, ми дійшли до висновку, що єдність щодо бачення цього питання серед дослідників відсутня, але загальноприйнятою нормою є той факт, що сленг не можна віднести до системи літературної мови.

Розвиток мов диктує нові правила вивчення молодіжного сленгу. Сленг вивчається вітчизняними та зарубіжними науковцями як один з головних джерел поповнення словникового запасу. Деякі вислови сленгу зникають в результаті непоширеного виживання у комунікативних ситуаціях, а деякі вирази входять у літературну мову. Запозичення слів та словосполучень сленгу і жаргонів у літературну лексику зумовлюється насамперед необхідністю поповнення експресивних засобів. Більшість одиниць сленгу і жаргонів – це літературні одиниці, які здобули специфічні значення, тому запозичення з нелітературних підсистем в багатьох випадках веде до появи семантичних неологізмів.

Подальше вивчення сленгу стає актуальним особливо в епоху дистанційного навчання та перехід у навчання за допомогою програм Zoom, коли вирази американського молодіжного сленгу, наприклад комп'ютерного, зіставленні з українським сленгом.

Список літератури:

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. 356 с.
2. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип. Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. Москва : Наука, 1992. 245 с.
3. Fillmore C.J. Frame semantics. *Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL – 1981*. Seoul, 1982, pp. 111–137.
4. Rosch E. Natural caregories. *Cognitive psychology*. 1973, pp. 328–350.
5. Wierzbicka A. *Cross-Cultural Pragmatics: The semantics of Human Interaction*. Berlin, N. Y. Mouton de Gruyter, 1991. 389 p.

References:

1. Stepanov, Yu.S. (1997). *Konstanty. Slovar russkoj kultury. Opyt issledovaniya* [Constants. The dictionary of Russian culture. Experience of research]. Moscow: Shkola «Yazyki russkoj kultury». (in Russian)
2. Frumkina, R.M. (1992). *Koncept, kategoriya, prototip. Lingvisticheskaya i ekstralingvisticheskaya semantika* [Concept, category, prototype. Linguistic and extra linguistic semantics]. Moscow: Nauka. (in Russian)
3. Fillmore, C.J. (1982). Frame semantics. *Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL*. Seoul, pp. 111–137.
4. Rosch, E. (1973). *Cognitive psychology. Natural caregories*. L., pp. 328–350.
5. Wierzbicka, A. (1991). *Cross-Cultural Pragmatics: The semantics of Human Interaction*. Berlin: N.Y.

НАШІ АВТОРИ

1. **Murad Jafarli** – Vytautas Magnus University
2. **Rza Mustafayev Vagif** – Master of Law Vytautas Magnus University
3. **Авер'янова Ніна Миколаївна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
4. **Андрієць Наталія Миколаївна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
5. **Антонюк Анастасія Борисівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Університету державної фіскальної служби України
6. **Байда Антон Олександрович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
7. **Баркарь Уляна Ярославівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германської філології та перекладу Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
8. **Бегун Світлана Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
9. **Беднарська Інна Станіславівна** – асистентка кафедри теплоенергетичних установок теплових і атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
10. **Беднарчук Вікторія Володимирівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
11. **Блащук-Дев'яткіна Наталія Зіновіївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
12. **Бобко Лариса Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування та управління бізнесом Львівського національного університету імені Івана Франка
13. **Бобришева Наталя Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської мови в судноводінні Херсонської державної морської академії
14. **Бойко Олександра Олександрівна** – студентка факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
15. **Бойчук Христина Іванівна** – сержант, командир відділення 115 навчальної групи, курсу № 1 гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України
16. **Болквадзе Наталія Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Тернопільського національного економічного університету
17. **Бондаренко Ольга Сергіївна** – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового Інституту права Сумського державного університету
18. **Бондаренко Тетяна Василівна** – науковий співробітник Наукового центру зв'язку та інформатизації Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
19. **Борисова Наталія Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі
20. **Бородін Сергій Вікторович** – підполковник, старший викладач кафедри вогневої підготовки Національної академії Національної гвардії України
21. **Братусь Іван Вікторович** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
22. **Брич Катерина Анатоліївна** – учитель біології КЗ «НВК «Загальноосвітній навчальний заклад I-II ступенів – академічний ліцей № 15» Кам'янської міської ради
23. **Будз Володимир Павлович** – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка
24. **Бурак Інна Олександрівна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри обліку і оподаткування Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
25. **Ванюшина Олена Феліксівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету
26. **Василенко Інна Анатоліївна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технології неорганічних речовин та екології Державного вищого навчального закладу «Український державний хіміко-технологічний університет»
27. **Василенко Олена Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри довузівської підготовки, факультет по роботі з іноземними студентами Одеського національного морського університету

28. **Василюк Ірина Вячеславівна** – студентка факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
29. **Вербицька Людмила Федорівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету
30. **Виноградова Ксенія В'ячеславівна** – студент Національного транспортного університету
31. **Вірста Світлана Євгенівна** – викладач-методист зарубіжної літератури Луцького педагогічного коледжу
32. **Вовк Вікторія Вікторівна** – студентка факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
33. **Воронюк Анна Леонідівна** – студентка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
34. **Воропаєва Тетяна Сергіївна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
35. **Габро Ірина Володимирівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили
36. **Глушак Світлана Тарасівна** – магістрантка Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
37. **Гнатуша Юлія Вікторівна** – магістрант Чорноморського національного університету імені Петра Могили
38. **Головченко Олександр Вікторович** – начальник науково-дослідного відділу Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
39. **Горохова Тетяна Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка
40. **Гоян Ігор Миколайович** – доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
41. **Грекова Олександра Олександрівна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
42. **Гринюк Наталія Андріївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри світової економіки Київського національного торговельно-економічного університету
43. **Гритчук Денис Тарасович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
44. **Гуцька Анна Миколаївна** – старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
45. **Данівська Владислава Миколаївна** – бакалаврант Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
46. **Дейнека Карина Олегівна** – помічник керівника виробничого відділу Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
47. **Дуб Андрій Михайлович** – магістрант Тернопільського національного економічного університету
48. **Дубовик Світлана Григоріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
49. **Жадан Олена Володимирівна** – головний спеціаліст із закупівель Головного управління Державної казначейської служби України у Запорізькій області
50. **Жук Наталія Богданівна** – студентка Національного університету «Львівська політехніка»
51. **Задирака Ольга Миколаївна** – студентка Миколаївського національного аграрного університету
52. **Залужний Роман Геннадійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
53. **Заяц Ольга Василівна** – асистент кафедри менеджменту Національного транспортного університету
54. **Зозуля Анна Олександрівна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
55. **Зуб Ліліана Романівна** – студент Національного університету «Львівська політехніка»
56. **Івашкевич Леся Сергіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії, практики та перекладу німецької мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
57. **Іконнікова Марина Валеріївна** – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов Хмельницького національного університету
58. **Калініна Євгенія Сергіївна** – студентка Миколаївського національного аграрного університету
59. **Капітанчук Мар'яна Валеріївна** – здобувач кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка

60. **Кльопка Юлія Сергіївна** – асистент кафедри англійської мови в судноводінні Херсонської державної морської академії
61. **Клюско Лідія Антонівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи та фінансового моніторингу Університету державної фіскальної служби України
62. **Ковалевська Алла Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління та адміністрування ННІ «Каразінська школа бізнесу» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
63. **Коваленко Вікторія Євгенівна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
64. **Коваленко Оксана Юріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки, іноземної філології та перекладу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
65. **Ковпик Світлана Іванівна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету
66. **Ковтун Наталія Ігорівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, теорії і методики початкової освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі
67. **Козак Олег Віталійович** – магістрант Тернопільського національного економічного університету
68. **Колісник Марина Павлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
69. **Колісник Олена Валентинівна** – викладач секції спеціальної та інклюзивної освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
70. **Колодійчук Анастасія Василівна** – студентка Запорізького національного університету
71. **Коновченко Олена Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та української мови Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
72. **Корень Діана Олегівна** – бакалавр Львівського національного університету імені Івана Франка
73. **Корпан Андріана Валеріївна** – студентка факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
74. **Космацька Наталя Валеріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії, практики та перекладу французької мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
75. **Крайнюков Олексій Миколайович** – доктор географічних наук, професор, професор кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
76. **Крецул Наталія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри біології та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі
77. **Кривицька Іветта Анатоліївна** – старший викладач кафедри природоохоронних технологій, екології та безпеки життєдіяльності Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
78. **Кужель Яна Геннадіївна** – студент Національного транспортного університету
79. **Кулеба Марія Михайлівна** – студентка факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
80. **Курбака Галина Василівна** – старший викладач кафедри електротехнічних систем Черкаського державного технологічного університету
81. **Куришко Неллі Вікторівна** – бакалавр Львівського національного університету імені Івана Франка
82. **Лазебна Анна Володимирівна** – студентка факультету адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
83. **Лаптева Ірина Сергіївна** – сержант-менеджер відділу персоналу та стройового Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
84. **Легка Андріана Іванівна** – викладач кафедри психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
85. **Литовський Олександр Геннадійович** – головний судовий експерт сектору дактилоскопічних досліджень відділу криміналістичних видів досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
86. **Ліманська Олена Леонідівна** – старший науковий співробітник Наукового центру зв'язку та інформатизації Військового інституту телекомунікацій та інформатизації

87. **Лобода Наталія Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку, аналізу і контролю Львівського національного університету імені Івана Франка
88. **Ложачевська Олена Михайлівна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту Національного транспортного університету
89. **Майер Леонід** – асистент кафедри теплоенергетичних установок теплових і атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
90. **Максименко Анна Григорівна** – кандидат економічних наук, в.о. доцента кафедри менеджменту та маркетингу Миколаївського національного аграрного університету
91. **Малтиз Вікторія Віталіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом і маркетингу Запорізького національного університету
92. **Межуєва Ірина Юхимівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри перекладу ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»
93. **Мельник Тетяна Григорівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
94. **Михалевич Віктор Вадимович** – кандидат культурології, доцент, доцент кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
95. **Мільчевич Сергій Іванович** – кандидат мистецтвознавства, доцент, Національний університет «Львівська політехніка»
96. **Мітал Олена Георгіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки, підприємництва та природничих наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
97. **Млінцова Аліна Олегівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
98. **Молчанов Вадим Іванович** – судовий експерт Одеського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
99. **Молчанова Валентина Петрівна** – судовий експерт Одеського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
100. **Моренцова Алла Володимирівна** – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
101. **Москальчук Марина Миколаївна** – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
102. **Мустіпан Вікторія Олексіївна** – студентка Чорноморського національного університету імені Петра Могили
103. **Мучичко Кароліна Юріївна** – студентка факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
104. **Ніколайчик Альона Вікторівна** – магістрант географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
105. **Новак Аліна Олександрівна** – науковий співробітник Наукового центру зв'язку та інформатизації Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
106. **Овчаренко Євгеній Іванович** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління, менеджменту та маркетингу Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
107. **П'ятачук В'ячеслав Степанович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
108. **Песоцька Юлія Валентинівна** – студентка Навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України
109. **Петровська Ірина Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки, підприємництва та природничих наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
110. **Пилипенко Єгор Сергійович** – студент Сумського державного університету
111. **Пікалова Тетяна Олександрівна** – магістрант Чорноморського національного університету імені Петра Могили
112. **Побережець Тетяна Василівна** – старший науковий співробітник Наукового центру зв'язку та інформатизації Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
113. **Подоменко Аліна Олександрівна** – магістр Київського національного торговельно-економічного університету
114. **Поліщук Ростислав Миколайович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського

115. **Попович Дар'я Андріївна** – студентка Хмельницького національного університету
116. **Попроцька Дар'я Тарасівна** – студентка філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету
117. **Поручинська Ірина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
118. **Поручинський Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
119. **Проскуркіна Яна Іванівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка
120. **Репікова Зоряна Анатоліївна** – студентка Господарсько-правового факультету Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
121. **Рудика Владислава Ярославівна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
122. **Савчин Ірина Зіновіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри теорії економіки та управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
123. **Сакалюк Олена Петрівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри початкової освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
124. **Самойлик Олександр Васильович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри електротехнічних систем Черкаського державного технологічного університету
125. **Сахарук Мар'яна Олегівна** – студентка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
126. **Себестянович Ірина Сергіївна** – бакалаврант Львівського національного університету імені Івана Франка
127. **Селезньова Надія Петрівна** – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичної фізики Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
128. **Селезньова Ніна Вікторівна** – фрілансер
129. **Селіванова Катерина Валеріївна** – студентка Університету державної фіскальної служби України
130. **Семенів Наталія Миронівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
131. **Сивуха Тарас Володимирович** – студент магістерської програми ННІ «Каразінська школа бізнесу» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
132. **Силкіна Юлія Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету
133. **Скрипник Наталія Василівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і оподаткування Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
134. **Стародубцева Людмила Геннадіївна** – старший викладач кафедри іноземних мов Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
135. **Степанець Олександр Васильович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри автоматизації теплоенергетичних процесів Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
136. **Стільник Віта Володимирівна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри менеджменту та маркетингу Миколаївського національного аграрного університету
137. **Татарин Наталія Богданівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
138. **Тишковець Микола Миколайович** – студент Львівського національного університету імені Івана Франка
139. **Ткаченко Валентин Федорович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри електротехнічних систем Черкаського державного технологічного університету
140. **Тютюнник Вікторія Костянтинівна** – студентка Навчально-наукового інституту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
141. **Уткіна Марина Сергіївна** – кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
142. **Феоктістова Тетяна Богданівна** – вихователь Дошкільного навчального закладу № 2 «Ялинка» комбінованого типу міста Трускавця
143. **Филиппова Ольга Николаевна** – член Ассоциации искусствоведов (г. Москва)

144. **Фоміна Олена Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, обліку і оподаткування ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»
145. **Харченко Анастасія Леонідівна** – студентка Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
146. **Хитра Олена Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці Хмельницького національного університету
147. **Черкашина Юлія Юріївна** – магістр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
148. **Шаран Олександра Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
149. **Шевченко Марина Юріївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету
150. **Шевченко Світлана Петрівна** – старший викладач кафедри «Іноземні мови» Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного
151. **Шевченко Сергій Миколайович** – судовий експерт сектору дактилоскопічних досліджень відділу криміналістичних видів досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
152. **Шевчишена Оксана Володимирівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
153. **Шелепкова Світлана Миколаївна** – головний судовий експерт сектору дослідження звуко–та відеозапису відділу досліджень у сфері інформаційних технологій Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
154. **Шелешей Тетяна Вікторівна** – асистентка кафедри теплоенергетичних установок теплових і атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
155. **Шмирова Ольга Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології та перекладу Білоцерківського національного аграрного університету
156. **Шульга Сергій Юрійович** – старший лейтенант, заступник начальника курсу № 1 гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України
157. **Юрченко Вікторія Сергіївна** – студентка Навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України
158. **Янкевич Руслан Анатолійович** – магістрант ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»
159. **Ярова Олеся Анатоліївна** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити електронну форму реєстрації, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть науковий розділ журналу, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. Статті студентів публікуються за

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: «Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

– назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– анотація (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів), місце роботи (навчання) англійською мовою;

– анотація (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– текст статті може бути українською, російською або англійською мовою;

– список літератури подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (Arial і Courier New для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноска та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 4 (80) квітень 2020 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
Телефон: +38 (0552) 399 530
E-mail: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 30.04.2020 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 55,45. Тираж 100 прим.
Зам. 0420-88.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.